საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ივანე ჯავახიშვილი

თხზულებანი თორმეტ ტომად

ტომი

X

თბილისი 1992

ივანე ჯავახიშვილის თხზულებათა 12-ტომეულის
მთავარი სარედაქციო კოლეგია:

შ. ლორთქიფანიძე (მთავარი რედაქტორი), ზ. ალექსიძე, ა. აფაქიძე, ა. ბარამიძე, ვ. ბერიძე, თ. გამყრელიძე, ქ. ლომთათიძე, გ. მელიქიშვილი, ე. მეტრეველი, რ. მეტრეველი, ა. სურგულაძე, ვ. ჩანტლაძე, ა. ჩიქობავა, შ. ძიძიგური, ა. ჯავახიშვილი.

მთავარი სარედაქციო კოლეგიის მდივანი მ. ინასარიძე

ივ. ჯავახიშვილის თხზულებათა 12-ტომეულის X ტომი შეიცავს ივანე ჯავახიშვილის შრომას „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, რომელიც პირველად გამოიცა 1937 წელს.

ტომის რედაქტორები: ა. ჩიქობავა, ქ. ლომთათიძე

ჯ $\frac{4602000000}{M 607(06)-92}$ [illegible] 86 © გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1992

რედაქციისაგან

ივ. ჯავახიშვილი — ისტორიკოსი ფართო გაგებით, ბუნებრივია, დაინტერესებული იყო ქართველი ერის წარსულის ყველა მხარით. იგი ღირსეული წარმომადგენელი იყო პეტერბურგის აღმოსავლეთმცოდნეობის ცნობილი ფილოლოგიური ტრადიციისა, რომელსაც ფართო ფილოლოგიური ხედვა ახასიათებდა. ივ. ჯავახიშვილის კვლევა-ძიებაში ენობრივ საკითხებს დიდი ადგილი ეკავა, რადგან ენას სავსებით სამართლიანად ხალხის უძველესი ისტორიის ყველაზე სანდო წყაროდ მიიჩნევდა. ივ. ჯავახიშვილი ენობრივ საკითხებს იკვლევდა, როგორც სპეციალისტი ენათმეცნიერი, და თავისი მოწაფეებისაგანაც მოითხოვდა ისტორიულ მოვლენათა გარკვევისას ენობრივი მონაცემების სათანადოდ გათვალისწინებას.

მისი ამ მიმართულებით წარმოებული კვლევა-ძიების შედეგია ის მნიშვნელოვანი მიღწევები ქართული ენის ისტორიაში, როგორიცაა ხ ა ნ მ ე ტ ი ძეგლების აღმოჩენა და სათანადო ენობრივი ნორმის განსაზღვრა, ქართული ანბანის წარმოშობის საკითხების გარკვევა და სხვა.

მის სახელს უკავშირდება ფართო ლექსიკოლოგიური მუშაობა. მან დიდი ენერგია შეალია სხვადასხვა დარგის ძველი ტერმინოლოგიისა და ლექსიკის შესწავლას. თითქმის არ დარჩენილა ქართველთმცოდნეობის არცერთი დარგი, რომ ივ. ჯავახიშვილს არ დაემუშავებინოს, არ გამოევლინოს ძველი ქართული ტექსტების (ზოგჯერ მხოლოდ ხელნაწერის სახით არსებულისა) ლექსიკური საგანძური და არ ეკვლიოს იგი ფართო მასშტაბით (ქართული დიალექტებისა და ქართველური ენების მის დროს არსებული მასალის გათვალისწინებით), მეზობელ ხალხთა ენების (განსაკუთრებით სომხურის, სპარსულისა და სხვ.) მონაცემების ჩათვლით.

ამ რიგის გამოწვლილვითი მუშაობით მან საფუძველი ჩაუყარა ქართულ და საერთოდ ქართველურ ენათა ისტორიულ-ეტიმოლოგიურ ძიებებს. ამაში მას ხელს უწყობდა ფართო განსწავლულობა კლასიკურ და აღმოსავლურ ენებში; ბრწყინვალე ცოდნა როგორც ქართველი ხალხის, ისე მონათესავე თუ მეზობელი ხალხების ისტორიული მოვლენებისა და რეალიებისა.

ასევე განსაკუთრებულია ივ. ჯავახიშვილის დამსახურება საერთოდ იბერიულ-კავკასიურ ენათმეცნიერებაში.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსებისთანავე მან ქართველ მეცნიერთა მთავარ ამოცანად დასახა კავკასიის მკვიდრთა მრავალრიცხოვანი ენების შესწავლა და მათი მონაცემების გათვალისწინება ქართველურ ენათა უძველესი პერიოდის გამოსაკვლევად. ამიტომაც წერდა: „მხოლოდ ქართულ-ქართველური ენოვანი მასალის ანალიზით ქართველთა სადაურობისა და უძველესი კულტურის საკითხების გამორკვევა და გადაჭრა შეუძლებელია“ (გვ. XI)... „ყოველი განათლებული ქართველი ვალდებულია ამ ენებისა (ე. წ. „კავ-

კასიური ენების“) და ტომების ისტორია ისევე იცოდეს, როგორც თავის ერისა და ქვეყნის, მაშასადამე, იმდენი მოთმინება და გულმოდგინებაც უნდა აღმოაჩნდეს, რომ სიძნელეს არ შეუშინდეს და საკითხი საფუძვლიანად შეისწავლოსო“. ამ ენათა სპეციალისტებს მიუთითებდა, საჭიროა „მკვლევარმა ენა იმდენად შეითვისოს, რომ ამ ენაზე საუბარი შეეძლოს და უთარჯიმნოდ აწარმოოს კვლევა-ძიება“-ო.

მისივე ინიციატივით დაიწყო კიდეც თბილისის უნივერსიტეტში ერთ-ერთი ამ ენათაგანის — აფხაზური ენის — კურსის კითხვა, მაგრამ ჯერ კიდევ არ იყო შესაძლებელი ფართო მასშტაბით მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის გაშლისა (ეს მუშაობა გაიშალა 1933 წლიდან — თსუ-ში კავკასიურ ენათა კათედრის დაარსების მომენტიდან). მას კი წინ ედო უდიდესი და გადაუდებელი ამოცანა — ქართველი ერის ისტორიის დაწერა. ქართულ-ქართველურ ენათა ნათესაობის საკითხებზე გარკვეული თვალსაზრისის გარეშე მას ვერ წარმოედგინა ქართველი ერის ისტორიაზე დამთავრებული კონცეფციის შექმნა. ამდენადვე ქართულ-ქართველურ ენათა ნათესაობის საკითხის გარკვევა ქართველი ერის ისტორიის შესავლად ჰქონდა დასახული. ამის გამო ივ. ჯავახიშვილი თვით შეუდგა კავკასიის ძველ მკვიდრთა ენების შესახებ მანამდე არსებული მასალისა და გამოკვლევათა შესწავლა-დამუშავებას. მას დასჭირდა წესრიგში მოეყვანა ყველა ის ცნობა და ენობრივი მასალა, რაც მის დროს არსებობდა ამ მრავალრიცხოვანი ენების (30-მდე) შესახებ; დასჭირდა გულდასმით შეესწავლა ძველი ჩანაწერები გ. გიულდენშტედტისა, კლაპროთისა, ლულიესი, შიფნერისა, როზენისა, უსლარისა, ლოპატინსკისა, დირისა და სხვათა.

გარკვევას მოითხოვდა ამ ჩანაწერების რომელი ასო ანდა ასოთა კომპლექსი რომელი ბგერის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

მას დასჭირდა დაეზუსტებინა ზემოთ დასახელებული ავტორების მიერ გამოყენებული სხვადასხვა საფუძვლის მქონე ტრანსკრიფცია; გარკვეულიყო ამ მეტად ჭრელსა, ხშირად არათანმიმდევრულსა და რთულ სისტემებში; მიეყვანა ისინი საერთო მნიშვნელამდე, მოეცა მათი შედარებითი ეკვივალენტები და შეედგინა ამ ტრანსკრიფციათა შესატყვისობის ტაბულა.

მან საფუძვლიანად, კრიტიკულად მიმოიხილა ამ ენათა შესახებ მანამდე არსებული გამოკვლევები გ. როზენისა, შიფნერისა, პ. უსლარისა, პ. ლოპატინსკისა, ა. დირისა, ნ. მარისა, ი. მეშჩანინოვისა, ა. გენკოსი, ლ. ჟირკოვისა, მ. ნემიროვსკისა, ნ. იაკოვლევისა, დ. აშხამაფისა, მალსაგასი, ა. მაციევისა, რ. შორისა, გ. დეეტერსისა, ნ. ტრუბეცკოისა, ჟ. დიუმეზილისა და სხვათა და, შეიძლება ითქვას, მოგვცა ამ ენათა შესწავლის ისტორიის პირველი ცდა.

ივ. ჯავახიშვილი ქართველთმცოდნეობის, როგორც წმინდა საენათმეცნიერო დარგის, თაოსნად ალ. ცაგარელს მიიჩნევდა, ხოლო ნ. მარის მოღვაწეობას უკავშირებდა ქართული ენათმეცნიერების მეორე ხანის დაწყებას. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ივ. ჯავახიშვილი მაღალ შეფასებას აძლევდა ნ. მარის ნაშრომებს ქართულ ფილოლოგიაში და კონკრეტულ ენათმეცნიერულ გამოკვლევებს ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესახებ, მაგრამ არ იზიარებდა მარისეული პალეონტოლოგიური ანალიზის პრინციპებს (იხ. აქვე, გვ. 9—13, 59—78).

კრიტიკულად მოპოვებული ამ მასალის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი შეეცადა გაერკვია ქართველურ ენათა ნათესაური დამოკიდებულება კავკასიის ძველ მკვიდრთა ამ მრავალრიცხოვან ენებთან. ეს ენები მას სამ ჯგუფად ჰქონ-

და დაყოფილი და თითოეული ჯგუფის ზოგად სახელებად გამოიყენა, ერთი მხრივ, ძველ ბერძნულ-რომაულ წყაროებში და, მეორე მხრივ, ძველად ქართულში ხმარებული შესაბამისი სახელწოდებები. ამის საფუძველზე დასავლურ-კავკასიურ ანუ აფხაზურ-ადიღურ ენებს უწოდა — სინდური ენები; ცენტრალურ კავკასიურს — ნახურ ენებს — ღილღური და აღმოსავლურ-კავკასიურს, დაღესტნურ ენებს — ლეგური (ლეგურ — ალბანური). მათ გამაერთიანებელ ტერმინად იმავე ძველი ბერძნულ-რომაული ისტორიული ტრადიციების მიხედვით იხმარა შარომატული (სარმატული) ენები

აღნიშნულ ენათა ნათესაობის კვლევისას იგი ადგა სავსებით გარკვეულ მეთოდოლოგიურ პრინციპებს.

მან ამთავითვე სავსებით შეგნებულად გვერდი აუარა ამ ენათა საგანგებო ფონეტიკურ კვლევას (თუმცა უნდა ითქვას, რომ სხვადასხვა მოვლენის დადგენისას არა-ერთი ფონეტიკური მოვლენა აქვს ნაშრომში განხილული).

ამის თაობაზე ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ენათმეცნიერული თვალსაზრისით დაწერილს ასეთ გამოკვლევას, რასაკვირველია, უნდა წინ ქართველური და კავკასიური ენების ფონეტიკა ჰქონოდა წაძღოლილი. თავდაპირველად ასეც მქონდა განზრახული და ამისთვის მასალებიც დამზადებული მაქვს, მაგრამ დასაბეჭდავად წიგნის საბოლოოდ დამუშავების წინ გადავწყვიტე, რომ მხოლოდ ცალკეული დებულებისათვის აუცილებლად საჭირო ფონეტიკური მაგალითების მოყვანით დავკმაყოფილებულიყავი. ...კვლევა-ძიების პროცესში ახლად გამორკვეულმა მნიშვნელოვანმა პრინციპულმა გარემოებამ გადამადგმევინა ეს ნაბიჯი. რაც უფრო წინ მიდიოდა სიტყვათა ანალიზი და მათი თავდაპირველი აღნაგობის მიგნება ხერხდებოდა, სულ უფრო და უფრო ვრწმუნდებოდი, რომ წინათ წმინდა ფონეტიკურ მოვლენად მისაჩნევი, ბევრ შემთხვევაში ნამდვილად მორფოლოგიური მოვლენის ანარეკლი ყოფილა. თუმცა ეს ერთი შეხედვით თითქოს პარადოქსულს შთაბეჭდილებას ახდენდა, მაგრამ თანდათან დავრწმუნდი, რომ ისევე, როგორც მორფოლოგიის გასაკვლევად ფონეტიკაა საჭირო, შეუმცდარი ფონეტიკის შექმნაც მორფოლოგიის გაუთვალისწინებლივ შეუძლებელი ყოფილა. ქართველურ-კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნების საკითხის გადასაჭრელად-კი უმთავრესი მნიშვნელობა მორფოლოგიური აღნაგობის გამორკვევას აქვს, რომლის მიგნების შემდეგაც ფონეტიკური მოვლენებიც ბევრჯელ სულ სხვანაირად წარმოგვიდგება". (იხ. აქვე, გვ. XVI).

დასახული ამოცანის გადასაჭრელად ივ. ჯავახიშვილმა წინამდებარე ნაშრომში (რომლის შექმნაზე მუშაობდა 1923 წლიდან 1937 წლამდე) გააანალიზა ძირითადი ლექსიკური ფონდის მასალა ყველა მითითებული ენობრივი ჯგუფისა—რიცხვითი სახელები, ნაცვალსახელები, სახელთა ძირები, ზმნები და მათი უღვლილების საკითხები, გრამატიკული კლას-კატეგორიების (ე. წ. „სქეს-კატეგორიების") საკითხები. ამ მხრივ გვიჩვენა მსგავსება და განსხვავება ყველა ჯგუფისა დღევანდელ მდგომარეობასა და მის ამოსავალ ვითარებასთან შედარებით.

არსებითი ამ კვლევა-ძიებაში იყო ფუძეებში საერთო მასალის ჩვენება და გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ამოსავალი ვითარების საკითხი.

იგი შეეცადა ეჩვენებინა მთელ რიგ შემთხვევებში ფუძეების ამოსავალი ერთიანობა და თავდაპირველად დამახასიათებელი გრამატიკულ კლასთა გარჩევა ქართველურ-კავკასიური ოჯახის ყველა ენობრივ ჯგუფში, კერძოდ, ამჟა-

მად „უკლასო" ქართველურ ენებსა და დაღესტნის ე. წ. „კლასოვან" ენათა რიგში შემავალ ზოგ „უკლასო" ენაში.

ივ. ჯავახიშვილის ამ ძირითადმა დებულებებმა დადასტურება ჰპოვა ამ ენათა შემდგომ კვლევა-ძიებაში, რაც იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების სახით ჩამოყალიბდა ჩვენში და რომლის ნიადაგის შემზადებაში განუზომელია სწორედ ივ. ჯავახიშვილის აღნიშნული ნაშრომის როლი.

ივ. ჯავახიშვილის წინამდებარე ნაშრომი თავისი ძირითადი იდეის გარდა ფრიად საყურადღებოა ზოგადი, თეორიული ენათმეცნიერების თვალსაზრისით, როგორიცაა, მაგალითად, სიტყვათა ფუძეების დაშლის, ენის ლექსიკური შემადგენლობის ცვლილება-განვითარების, ფონეტიკისა და მორფოლოგიის ურთიერთობისა და სხვ. საკითხები.

ზოგი რამ ამ გამოკვლევაში შესაძლოა საცილობელიც იყოს. ეს ბუნებრივიც არის იმ ვითარებაში, როცა ავტორს თვით არ უხერხდებოდა ცოცხალი ენობრივი მონაცემების შემოწმება და იძულებული იყო სხვათა ჩანაწერების (ხშირად ფრიად დამახინჯებულის) მიხედვით ემსჯელა. ჩვენს გაოცებას ის იწვევს, ისეთ პირობებში როგორ ახერხებდა მაინც სწორი დასკვნების მიღებას.

ამის შესახებ იმაზე უკეთ ვერავინ იტყვის, ვიდრე თვით ავტორი ამბობდა:

„წინამდებარე წიგნის ავტორმა კარგად იცის, რომ არაერთი ცალკეული ეტიმოლოგიისა და მოვლენის განმარტება სხვანაირადაც შეიძლება, თვით მასალაც, ამ ნაშრომში შეტანილს გარდა, აზრად სხვაც მოსვლია. მომავალში, რასაკვირველია, შესაძლებელია ბევრი რამეც-კი შეიცვალოს, **მაგრამ მას მაინც ჰგონია, რომ მხოლოდ ამ მიმართულებით, ამ მეთოდებითა და ამნაირი მასალის გამოყენებით მოხერხდება იმ გზის გაკაფვა, რომელიც აწინდელი გარშემოზღუდვილობისაგან ფართო ასპარეზზე გაგვიყვანს და ყოველმხრივ საინტერესო და უაღრესად მნიშვნელოვანი პრობლემის გადაჭრას შეგვაძლებინებს"** (გვ. 625).

ზემოთქმულის გამო რედაქციამ საჭიროდ არ დაინახა რაიმე შესწორებები და შენიშვნები დაერთო ნაშრომისათვის.

ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა

პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა

წინამდებარე გამოკვლევა მეორე წიგნია იმ წიგნთა სამეულად განზრახულისა და დაწერილისაგან, რომელშიც ქართველთა უძველესი ხანის ენისა და კულტურის მთავარი საკითხები უნდა იყოს განხილულ-გაშუქებული. ამ სამეულის პირველი წიგნი საქართველოს, იმიერ-ამიერ-კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიურ პრობლემებს ეხება. მეორე, წინამდებარე, წიგნის ამოცანას ქართულ-ქართველური და ე. წ. კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნების, აგებულებისა და ნათესაობის საკითხის გამორკვევა შეადგენს. აქ, მაშასადამე, პრობლემის ენათმეცნიერული თვალსაზრისით განხილვისა და გადაჭრის ცდაა. მესამე წიგნში ქართველთა და კავკასიელთა უძველესი ხანის კულტურული ვითარებისა და ისტორიის ზოგადი მონახაზი იქმნება წარმოდგენილი ენისა, ზნეჩვეულებათა ანალიზისა და ნივთიერი კულტურის არქეოლოგიური ძეგლების მარაგის მიხედვით.

თუმცა უკეთესი იყო, რომ ამ სამეულითგან ჯერ პირველი წიგნი გამოქვეყნებულიყო, ხოლო შემდეგ მეორე და მესამე, მაგრამ, რაკი ამ ენათა თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის პრობლემა ყველაზე რთულსა და თანაც ძირითადს ამოცანას წარმოადგენს, სწორედ ამიტომ პირველად მეორე წიგნის დაბეჭდვა ვამჯობინე.

ამ სამი წიგნისათვის დასახული მიზანი „ქართველი ერის ისტორიის“ მესამეს, შევსებულ, გამოცემაზე მუშაობამ წარმოშვა, რათგან ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ მარტო არსებული ეთნოლოგიური და ენათმეცნიერული წყაროების გამოყენებითა და მხოლოდ ქართულ-ქართველური ენოვანი მასალის ანალიზით ქართველთა სადაურობისა და უძველესი კულტურის საკითხების გამორკვევა და გადაჭრა შეუძლებელია. ამისთვის ე წ. კავკასიური ერებისა და ენების ეთნოგრაფიული და ლინგვისტიკური მასალების გამოყენება მაინც აუცილებლად საჭიროა. ესოდენ ფართოდ შემოფარგლულ არეზე დამყარებული და ამდენად რთული ამოცანების დამსახველი გამოკვლევა, ცხადია, „ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნში ველარ დაეტეოდა და ამიტომ ცალკეულ წიგნად, ანდა წიგნებადაც-კი უნდა გამოყოფილიყო.

როდესაც „ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნს ვწერდი, ქართულ ქართველურს ლინგვისტიკურ საკითხებზე მსჯელობის დროს, პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს ნაშრომებს და თეორიას ვემყარებოდი, რომელიც მაშინ შეუმცდარად მეჩვენებოდა. I წიგნის მეორე, გაფართოებულს გამოცემაზე მუშაობამ უკვე დამარწმუნა, რომ ქართულის სემურობის თეორიის დასაბუთება არც ისე მტკიცე იყო, როგორც წინათ მეგონა, და არა ერთი ფრიად დამაფიქრებელი გარემოება და მოსაზრება მას მეტად სათუოდა ხდიდა. მაგრამ, რაკი მაშინ არავითარი სხვა თეორია არ არსებობდა, რომ სემურ-იაფეტურობის მაგიერობა გაეწია, ამიტომ, რამდენადაც მეორე გამოცემაშიც იმ დროს გაბატონებული დებულების

ანარეკლი მაინც უნდა ყოფილიყო, იმდენად ნ. მარრის თეორიის მაშინდელი ვითარება იქ ალბეჭდილია. ჩახედული მკითხველი შეამჩნევს, რომ ზოგიერთი დამაეჭვებელი გარემოება იქაც უკვე არის აღნიშნული.

პირველი წიგნის მესამე გამოცემის შესავსებად მუშაობა უკვე იმ დროს მომიხდა, როდესაც წინანდელი დებულებების გამეორება უკვე სრულებით შეუძლებელი იყო.

ბუნებრივია, რომ ვითარცა ისტორიკოსი, ჩემს საისტორიო ნაშრომში ენათმეცნიერული საკითხების განხილვის დროს ამ სამეცნიერო დარგის მკვლევართ დავმყარებოდი, მაგრამ ქართული ენათმეცნიერება ქართული ენის თავდაპირველი ბუნების საკითხს მაშინ არ ეხებოდა,— იქნებ იმიტომ, რომ მისი ბუნება უუძველესი დროითგანვე მოყოლებული არსებითად უცვლელად დაცულად მიაჩნდა,— არც მის სხვა ენებთან მონათესავეობაზე აწვდიდა ისტორიკოსს რაიმე დასკვნას. ასეთ პირობებში, ან ქართველი ერის ისტორიის დასაწყისი ხანის განხილვის დროს ზემოაღნიშნული პრობლემების შესახებ მსჯელობაზე უნდა უარი მეთქვა, ან და ამ საკითხების შესწავლას თვით შევდგომოდი. მოფიქრების შემდეგ გადავწყვიტე, რომ სრული დუმილი მართებული არ იქმნებოდა და არსებული წყაროების გამოყენებით უნდა როგორმე ზემოაღნიშნული პრობლემების ცოტაოდნად გაშუქება მაინც მეცადნა. ამ გარემოების გამო და ასეთ პირობებში მომიხდა სამეცნიერო კვლევა-ძიების იმ სფეროში ჩაბმა, რომელშიც შეჭრას, რაკი იგი ჩემს სპეციალობას არ შეადგენს, ვერიდებოდი.

თავდაპირველად ვფიქრობდი მარტო არსებული წყაროების კრიტიკული განხილვით, მოპოებული შედეგის ზოგადი შეფასებითა და სამომავლო ამოცანების გამორკვევით დავკმაყოფილებულიყავი, მაგრამ უკვე ქართულისა და ქართველური, ისევე როგორც ე. წ. კავკასიის ენებზე დაწერილი გამოკვლევების გულდასმითმა შესწავლამ ბევრი რამის გათვალისწინების საშუალება მომცა: მათი ღირსება-ნაკლიც დამანახვა და ისიც გამაგებინა, თუ რატომ გამოდგა უნაყოფო ყოველივე ცდა ქართულ-ქართველური და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის გამოსარკვევად. ცხადი შეიქმნა, რომ ამ უნაყოფოების ერთ მიზეზთაგანს იმ მეთოდოლოგიური პრინციპების გაუთვალისწინებლობაც შეადგენდა, რომელთა გამოყენებით ეს უაღრესად რთული აგებულების ენები უნდა გამოკვლეული ყოფილიყო. იმ საკითხზეც-კი, თუ რა ენოვანი მასალის შესწავლა უფრო იყო მიზანშეწონილი და საჭირო, არავის არც უმსჯელია და, როგორც ჩანს, არც უფიქრია.

ამ საკითხების ჯერ განხილვამ, ხოლო შემდეგ ასეთი ენოვანი მასალის შესწავლამ ქართული ენის აგებულების ისეთი ოდინდელი თვისება დამანახა, რომლის ქართულში ოდესმე არსებობა აზრადაც-კი არ მოგვსვლია. ამ მიმართულებით მუშაობის თანდათანმა გაღრმავებამ და გაფართოებამ დამარწმუნა, რომ თურმე ხშირად სიტყვების ძირები იქ არ გვეგულებოდა, სადაც ნამდვილად ყოფილა, სიტყვათა და ფორმათა მაწარმოებლებადაც, ფორმანტებად, ზოგჯერ ძირის უცილობელი ნაწილი გვქონია მიჩნეული და ვერ ვხედავდით მაწარმოებელს, ფორმანტს, იქ, სადაც იგი თურმე ნამდვილად საძებნელია. ასეთივე გარემოება გამოირკვა ჩრდილო-კავკასიის იმ ენებშიც, რომელთაც, ქართულისა და

ქართველურის მსგავსად, გრამატიკული სქესი არა აქვთ. ცხადი ხდებოდა, რომ მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ქართულისაცა და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება ძალზე შეცვლილა.

მუშაობის ასეთმა მოულოდნელმა შედეგმა იმედი მომცა, რომ ამ სფეროში და ამ მეთოდოლოგიური საშუალებით კვლევა-ძიება ამაო ცდა არ უნდა ყოფილიყო. გადავწყვიტე, რომ ამის შემდეგ დაწყებული საქმის მიტოვება უკვე აღარ შეიძლებოდა, არამედ პირიქით მისი წინანდელზე უფრო ენერგიულად გაგრძელება და უფრო მეტად გაღრმავება-გაფართოვება იყო საჭირო. მართლაც, მუშაობის გაგრძელებისთანავე, რაც უფრო წინ მიდიოდა კვლევა-ძიება და ახალ-ახალი გარემოება მჟღავნდებოდა, დასაწყისში მოპოებულ დაკვირვებათა და დასკვნების სისწორე სულ უფრო და უფრო მტკიცდებოდა და ქართული და კავკასიური ენების ოდინდელი თვისების არსებობა მეტყველების სხვა ნაწილების შესწავლა-ანალიზის გზითაც დადასტურდა. ამის შემდეგ რიცხვითი სახელებისა და ნაცვალსახელების აღნაგობაც, შემადგენელი ნაწილების რაობაცა და თავდაპირველი მნიშვნელობაც სულ სხვანაირად წარმოგვიდგა, ვიდრე წინათ იყო მიღებული.

კვლევა-ძიების დაწინაურებასთან ერთად თანდათან ირკვეოდა, რომ თავდაპირველად ქართველური და ე. წ. კავკასიური ენები ერთიდაიმავე ბუნებისა და უმჭიდროესად მონათესავე ენები ყოფილა და რომ მხოლოდ შემდეგში, სხვადასხვა მიზეზის გამო დროთა განმავლობაში დაშორებიან ერთმანერთს და სამხუთ დიდ მთავარ ენათა ჯგუფად ქცეულან.

რასაკვირველია, ყველა ამის შემდგომ ცხადი უნდა გამხდარიყო, რომ ყველა საკითხები და წინანდელი ჩვენი დებულებები უნდა ხელახლად გადაშინჯული და ამ ახალი მიმართულებითა და მეთოდებით გულდასმით კვლავ შესწავლილი ყოფილიყო.

ძველი და საშუალო საუკუნეების ბერძნული, რომაული, ქართული, სომხური, არაბული და სხვ. წყაროების მიხედვით პარალელურად წარმოებულმა ისტორიულ-გეოგრაფიულისა და ეთნოლოგიური პრობლემების კრიტიკულმა განხილვამაც საშუალება მოგვცა ენათმეცნიერული გზით მოპოებული დასკვნების სისწორე შეგვემოწმებინა. ამ მუშაობის დროსაც ბევრი ახალი საგულისხმო გარემოება გამომჟღავნდა.

დასასრულ, ქართველური და შარომატული (სარმატული), ანუ ჩრდილოკავკასიური ენების თავდაპირველი აგებულების მთავარი დამახასიათებელი თვისებების გამორკვევის შემდგომ, მათი ლექსიკური საგანძურის ამავე მეთოდებით წარმოებულმა ცალ-ცალკეულმა და შედარებითმა შესწავლამაც დამარწმუნა, რომ ამ გზით შესაძლებელია მეცნიერებას ამ ტომებისა და ერების უძველესი ხანის ნივთიერი კულტურისა და მსოფლმხედველობის სხვადასხვა მხარე გადაეშალოს თვალ წინ და არა ერთხელ სრულებით ახალი და ფრიად საგულისხმო ფაქტებიც შეეძინოს. ფართო და მიმზიდველი პერსპექტივები ისახებოდა.

ამის შემდგომ დაწყებული კვლევა-ძიების მთავარი პრობლემების არსებითი ნაწილი შესაძლებელი იყო უკვე თითქოს დამთავრებულად მიმეჩნია, მაგრამ, მოპოვებული ახალი მოულოდნელი დასკვნების სისწორის შესამოწმებლად, გადა-

ვწყვიტე ყველა ძირითადი საკითხები საჯარო მოხსენების საშუალებით სამეცნიერო კამათის საგნად მექცია. ამ მიზნით 1925 წ. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ჩვეულებრივს ორ საზოგადო კრებაზე 27 და 28 ივნისს სამ-სამ საათიანი მოხსენება წავიკითხე. მსჯელობა დამაიმედებელი გამოდგა და შესაძლებელი იყო ჩემი ნაშრომის გამოქვეყნებას შევდგომოდი, მაგრამ მაინც კვლევა-ძიების გაღრმავება-გაფართოების მიზნით მუშაობის გაგრძელება ვამჯობინე უკანასკნელ წლამდე, სანამ ბეჭდვა არ დაიწყო, ამ ნაშრომის შეძლებისდაგვარად შევსებაზე მუშაობა არ შემიწყვეტია. ამნაირად 1923 წ. დაწყებული საქმე მხოლოდ 1937 წ. შემეძლო, ავად, თუ კარგად, დამთავრებულად მიმეჩნია.

ასეთი ხანგრძლივი კვლევა-ძიების შემდგომაც, კარგად მესმის, რომ ამნაირი რთული და პასუხსაგები პრობლემების სრულებით ახალი თვალსაზრისით განხილვისა და დებულებათა წამოყენების დროს, შეცდომებისაგან თავის დაღწევა ძალიან ძნელია. მეცნიერებამ მრავალი მაგალითი იცის, როდესაც არამც თუ თვით ავტორის მიერ შეუმცდარად აღიარებული, არამედ ფართოდ განშტკიცებული მოძღვრებაც-კი მცდარი გამომდგარა და წინათ ურყევ ჭეშმარიტებად მიჩნეული სრულებით უკუგდებული ყოფილა. მით უმეტეს შეცდომებისაგან თავის დაცვა ძნელია ე. წ. კავკასიურ ენათა კვლევა-ძიების სფეროში, სადაც ბაბილონის ენათა აღრევის მსგავსს მოვლენას ზედ უაღრესად გამართულებელ გარემოებად ტრანსკრიფციათა, ტერმინოლოგიისა და თეორიების აღრევაც ერთვის. რა თქმა უნდა, არაერთი აქ წამოყენებული ეტიმოლოგიის მაგიერ სხვა განმარტების წამოყენებაც შეიძლება, მაგრამ მაინც იმედი მაქვს, რომ მოპოებული შედეგის მთავარი ნაწილი, ძირითადი დებულებანი, არ უნდა იყოს მცდარი. მაგრამ, თუნდაც ბედმა მიმტყუნოს და ჩემი ეს მოლოდინი მომავალში არ გამართლდეს, მაინც ვფიქრობ, რომ მხოლოდ ამ მეთოდოლოგიური გზითა და ამნაირი ენოვანი მასალის ანალიზით არის იმ მრავალ-საუკუნოვანი ამოცანის გადაჭრა შესაძლებელი, რომელსაც ე. წ. კავკასიური ენების ბუნებისა და ნათესაობის საკითხი წარმოადგენს: იმედია, მომავალში მაინც, სხვები ამ პირველი ცდის ავტორზე უფრო უკეთესად და დამაჯერებლად შესძლებენ ამ პრობლემების გაშუქებას. თუ ჩემი ნამუშავარი, რომელსაც ამოდენა დრო და ძალა შევალიე, ამ მხრივ მაინც მეცნიერებას სამსახურს გაუწევს, ესეც გაწეული შრომისათვის ზნეობრივი ჯილდო იქმნებოდა.

წინამდებარე წიგნი, ვითარცა ახალი თვალსაზრისითა და მეთოდების მიხედვით დაწერილი, თანაც ფრიად პასუხსაგები დასკვნების შემცველი, რასაკვირველია, უნდა ისე ყოფილიყო შედგენილი, რომ თითოეული ცალკეული დაკვირვებაცა და ზოგადი დასკვნებიც, რაც შეიძლება მეტად, ყოფილიყო დასაბუთებული. ამიტომ, ყველა მთავარი პრობლემების განხილვის დროს, ჯერ ცალკეული ენოვანი ერთეულის მასალის ანალიზია ხოლმე მოყვანილი, შემდეგ ენათა ჯგუფების საერთო დახასიათებაა, სულ ბოლოს-კი შედარებითს შესწავლაზე დამყარებული ზოგადი დასკვნაა ხოლმე დართული. სხვანაირად დასახული ამოცანის არც გადაჭრა შეიძლებოდა და, უეჭველია, არც მოპოებული შედეგის მოთხრობას ექმნებოდა სათანადო დამაჯერებელი ძალა. ასეთი გეგმითა და წესით

დაწერილი წიგნი, რასაკვირველია, მეტად სპეციალურ გამოკვლევად და არასპეციალისტებისათვის ძნელ წასაკითხ ნაშრომად უნდა ქცეულიყო, მაგრამ ახალი პრობლემების გადაჭრის პირველი ცდის დროს სხვა გზა მიზანშეწონილი არ იქმნებოდა.

მაინც ისევე, როგორც ამ წიგნში ენათმეცნიერული პრობლემების განხილვა ისტორიული ამოცანების გადასაჭრელად მათი გამორკვევის აუცილებლობით იყო ნაკარნახევი, საფიქრებელია, რომ ამ წიგნის შინაარსი საქართველოს ისტორიის სხვა მკვლევართათვის და განათლებულ მკითხველებისათვისაც უნდა საინტერესო იყოს. ცხადია, რომ არასპეციალისტს იმდენად სპეციალური ხასიათის კვლევა-ძიება არ მიიზიდავს, რამდენადაც საერთო დასკვნებისა და ზოგადი პრობლემების განხილვა. ასეთ მკითხველს შეეძლო სურვილისამებრ პირველი და მეორე კარის მთლიანად გაცნობის შემდეგ, მესამე კარითგან მოყოლებული უკვე მხოლოდ ქართულის შესახები მსჯელობა გადაეკითხა, ე. წ. კავკასიური ენების შესახებ-კი მათი აღნაგობის ზოგადი დახასიათებისა და ქართველურ-კავკასიური ენების შედარებითი შესწავლის შემცველი თავების გაცნობით დაკმაყოფილებულიყო. თუმცა-კი, ჩემი ღრმა რწმენით, რაკი გამოირკვა, რომ ე. წ. კავკასიური ენები ჩვენი წინაპრების მოძმე ტომთა ენები ყოფილა, ყოველი განათლებული ქართველი ვალდებულია ამ ენების და ტომების ისტორია ისევე იცოდეს, როგორც თავის ერისა და ქვეყნის, მაშასადამე, იმდენი მოთმინება და გულმოდგინეობაც უნდა აღმოაჩნდეს, რომ სიძნელეს არ შეუშინდეს და საკითხი საფუძვლიანად შეისწავლოს.

ცხადია, რომ ენათმეცნიერული ამოცანები უწინარესად ამ დარგის მკვლევართათვის დამაჯერებელი საბუთიანობით უნდა იყოს წარმოდგენილი. რამდენადაც წინამდებარე ნაშრომს სწორედ ასეთი მიზანი აქვს დასახული, იგიც ამავე მოთხოვნილებას უნდა აკმაყოფილებდეს. ამ წიგნის ავტორისათვის, ვითარცა ისტორიკოსისათვის, ეს ძნელად დასაძლევ ამოცანას წარმოადგენდა. ენათმეცნიერული თვალსაზრისით დაწერილს ასეთ გამოკვლევას, რასაკვირველია, უნდა წინ ქართველური და კავკასიური ენების ფონეტიკა ჰქონოდა წაძღოლილი. თავდაპირველად ასეც მქონდა განზრახული და ამისთვის მასალებიც დამზადებული მაქვს, მაგრამ დასაბეჭდავად წიგნის საბოლოოდ დამუშავების წინ, გადავწყვიტე, რომ მხოლოდ ცალკეული დებულებისათვის აუცილებლად საჭირო ფონეტიკური მაგალითების მოყვანით დავკმაყოფილებულიყავი.

ორმა მოსაზრებამ მაიძულა ამ გადაწყვეტილებას დავდგომოდი: მეტად მძიმე ტვირთად აწვებოდა ისედაც უაღრესად ძნელ წასაკითხ წიგნს, რომ კიდევ ისეთი „მშრალი“ მასალა დართოდა ცალკეულ კარად! მაგრამ მაინც უმთავრესად კვლევა-ძიების პროცესში ახლად გამორკვეულმა მნიშვნელოვანმა პრინციპულმა გარემოებამ გადამადგმევინა ეს ნაბიჯი. რაც უფრო წინ მიდიოდა სიტყვათა ანალიზი და მათი თავდაპირველი აღნაგობის მიგნება ხერხდებოდა, სულ უფრო და უფრო ვრწმუნდებოდი, რომ წინათ წმინდა ფონეტიკურ მოვლენად მისაჩნევი, ბევრ შემთხვევაში ნამდვილად მორფოლოგიური მოვლენის ანარეკლი ყოფილა. თუმცა ეს ერთი შეხედვით თითქოს პარადოქსულს შთაბეჭდილებას ახდენდა, მაგრამ თანდათან დავრწმუნდი, რომ ისეეე, როგორც მორფოლოგიის

გასაკვლევად ფონეტიკაა საჭირო, შეუმცდარი ფონეტიკის შექმნაც მორფოლოგიის გაუთვალისწინებლივ შეუძლებელი ყოფილა. ქართველურ-კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნების საკითხის გადასაჭრელად-კი უმთავრესი მნიშვნელობა მორფოლოგიური აღნაგობის გამორკვევას აქვს, რომლის მიგნების შემდეგაც ფონეტიკური მოვლენებიც ბევრჯელ სულ სხვანაირად წარმოგვიდგება.

ე. წ. კავკას. ენებზე მუშაობის დროს ყველა წყაროების შოვნა ტფილისში ვერ შევძელი, ამიტომ წყაროების მიმოხილვა სრული არ არის. მხოლოდ სხვა მკვლევართა დახმარებამ მომცა საშუალება უმთავრესი მაინც ხელთ მქონოდა. ამას გარდა, ვითარცა ისტორიკოსს და არა ენათმეცნიერს, რომელსაც კავკას. ენებზე სპეციალურად არ უმუშავნია, ამ ენებზე მომუშავე ჩვენ მკვლევართა შეწუხებაც არაერთხელ მიხდებოდა. მათი კონსულტაცია საშუალებას მაძლევდა წყაროების მცდარი ცნობებიც თავითგან ამეცილებინა და ზოგი ახლითაც მესარგებლა. თითოეული მათგანის დახმარება სათანადო ადგილასაც მადლობით მაქვს მოხსენებული და აქაც ყველას დიდ მადლობას მოვახსენებ. მეტადრე სამი მკვლევარის, პროფ. ვ. თოფურიას (ლეკურისათვის), პროფ. არნ. ჩიქობავას (ლუნძურისათვის) და პროფ. ს. ჯანაშიას (აბხაზურისა და სინდური ენებისთვის) დახმარებით ვარ დავალებული, რომელთაგან ორ პირველს ჩემთან ერთად კორექტურული ფურცლების თავითგან ბოლომდის გადაკითხვის მძიმე ტვირთიც გაზიარებული აქვს. სამივეს გულწრფელ მხურვალე მადლობას მოვახსენებ. დასასრულ უნდა აღვნიშნო, რომ მეცნ. აკადემიის საქ. ფილიალისა და ენისა, ისტორიის და მატერ. კულტურის აკად. ნ. მარრის სახელობის ინსტიტუტის პრეზიდიუმებმაც არაფერი დაზოგეს, რომ ამ მეტად ძნელი დასაბეჭდი წიგნის გამოცემა დაეწინაურებინათ, და მათაც, პროფ. ნ. მუსხელიშვილს და ვ. იმედაძეს, პროფ. სვ. ჯანაშიასა და ვ. მაჭავარიანს, რასაკვირველია, გულითად მადლობას მოვახსენებ. განსაკუთრებული მადლობა ეკუთვნით ჩემ მხრით ამ წიგნის კორექტორებს: შ. ჭუმბურიძეს (1—20 თაბახამდე), საქ. მუზ. ისტ. განყოფილების უფროს მეცნ. მუშ. სტ. მენთეშაშვილს (თავითგან ბოლომდე), დოც. ვლ. ფუთურიძეს (მე-20 თაბახ. ბოლომდე) და თ. ანდღულაძეს (მე-40-თგან უკანასკნელ თაბახამდე), რომელთაგან სტ. მენთეშაშვილს ამ წიგნის ვრცელი საძიებელიც აქვს შედგენილი, ვლ. ფუთურიძეს კი სარჩევი. ყველა მათ, მეტადრე სტ. მენთეშაშვილს და ვ. ფუთურიძეს მხურვალე მადლობას მოვახსენებ. ვერ დავივიწყებ სტამბისა და ასოთამწყობთა ღვაწლსაც, რათგან მათ ასეთი მეტად ძნელი ასაწყობ-დასაბეჭდ მრავალ-შრიფტიანი და ახალი ტრანსკრიფციიანი წიგნის გამოცემას თავიანთი მხრით ხელი შეუწყეს, ამიტომ გამომშვებს გ. იამანიძეს, საამწყობრო ცეხის უფროსს გ. ოგანეზოვს, სტამბის მეტრანპაჟს ბ. მატინიანსა და ასოთამწყობებს: ვ. ესიაიაშვილს, დ. ბერიძეს, ა. შიუკაშვილსა და მ. აბუთიძესაც მადლობას ვუძღვნი.

ტფილის 1937. 25. XI.

ივ. ჯავახიშვილი

—

კარი პირველი

ქართულ-ქართველურისა და ე. წ. კავკასიის ენების შესახები მწერლობის მოკლე მიმოხილვა

ქართულ-ქართველურისა და ე. წ. კავკასიის ენების შესახები მწერლობის მოკლე მიმოხილვა.

კავკასიის მრავალენიანობა უკვე ბერძენ და რომაელ ისტორიკოსებს, გეოგრაფებსა და მეცნიერებს აინტერესებდათ. ზოგიერთ მათგანს, როგორც დავრწმუნდით (იხ. ამ გამოკვლევის I წიგნი), ამ ენებისა და ერების წარმოშობილება-ნათესაობაზე თავიანთი, თუ თავის-დროინდელი თეორიებიც-კი აქვთ მოყვანილი. მაგრამ არც ერთი ამ თეორიათაგანი კავკასიელთა ენის შესწავლის შედეგს არ წარმოადგენს.

„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მიმოხილვა“-ში აღნიშნული მაქვს, რომ კავკასიის მოსახლეობისა და ენათა ნათესაობის საკითხი ძველ ქართ. ისტორიკოსებსა და გეოგრაფ ვახუშტსაც არ გამოჰპარვიათ: თავ-თავიანთი აზრი და თეორიები მათაც ჰქონდათ გამოთქმული, მაგრამ არც მათი მოსაზრებანია ენის თვისების დაკვირვებაზე დამყარებული. კავკასიელთა შესახებ არაბ გეოგრაფებსაც მოეპოებათ ცნობები. მათთვისაც ისევე, როგორც ძველად ბერძნებისა და რომაელებისათვის, კავკასია **„ენათა მთახ“** წარმოადგენდა და ეს ქვეყანა თავისი მრავალფეროვანობით მათზეც თავბრუდამსხმელ შთაბეჭდილებას ახდენდა. თუნდაც ამის გამო არც მოსალოდნელია, რომ არაბი გეოგრაფების ცნობები კავკასიაში მცხოვრები ერების შესახებ მათ ენათა მსგავსება-განსხვავებაზე ყოფილიყო დამყარებული. როგორც ამ გამოკვლევის I წიგნში აღნიშნული მაქვს, არაბი გეოგრაფების ცნობები მხოლოდ პოლიტიკურად მნიშვნელოვან ერთეულებს ეხება და სხვა არავითარი თვალსაზრისით მათ არ უხელმძღვანელნიათ.

ამ ნაშრომის თავ-თავის ადგილას დავრწმუნდებით, რომ არა ერთი საგულისხმო ენოვანი დაკვირვება თავის ლექსიკონის სხვადასხვა სიტყვის განმარტებაში საბა-ორბელიანსაც მოეპოება, მაგრამ მაშინდელი მთლიანი მოძღვრება ქართული ენის აგებულებაზე მაინც არსადა ჩანს, ცხადია, რომ სხვებზე უწინარეს ქართული ენის ბუნებასა და აგებულებაზე უნდა ძველ ქართ. გამოჩენილ მთარგმნელებსა და მეცნიერ ფილოლოგოსებსა ჰქონოდათ და, როგორც ეფრემ მცირის წერილითგან ჩანს, მათ სცოდნიათ კიდევაც „ზედმიწევნით რაბამობაჲ ბერძენთა და ქართველთა ენებისაჲ“ (იხ. ჩემი: ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები, წიგნი I^1, 94 და I^2, 148). შესაძლებელია ქართ. ენის რაბამობის ეს თავიანთი ცოდნა ეფთჳმე მთაწმიდელს, გიორგი მთაწმიდელს, ეფრემ მცირეს, იოანე პეტრიწს, ან რომელსამე მათგანს წერილობითაც ჰქონდათ აღბეჭდილი. ანტონ კათალიკოზს

ვნებითი სახელზმნის ფორმის არსებობისა და მისი ნიშნის აღმომჩენელად სწორედ იოანე პეტრიწი ჰყავს დასახელებული (იხ. ალ. ცაგარელის О грам. литературе грузинскаго языка გვ. 11—12).

ანტონ კათალიკოზს სახელდობრ ნათქვამი აქვს: სახელზმნა „თავით თჳსით ვერ შეგჳქმს იდეასა გაუსაზღურებელი ვითარებისა მიმართ თჳსისა, გარნა რომელსაცა შინა სიტყუასა მდებარებს ბუნება მისი, განარჩევს მას, არსებითი არს, ანუ უმეშუელობითი, შემოქმედებითი, ანუ ვნებითი. ხოლო, თუ სადმე მარტოებს, მაშინ **ვნებითი ჯერ-არს განრჩევად უკმოდსა ამის მიერ, რომელა ვ. რამეთუ ესე იოანე ფილოსოფოსისაგან ქმნული კანონი არს**, მაგალითებრ: „ჭამვად, წერვად, შეწირვად“-ო (ქართ. ღრამატ. § 257, რ. ერისთავის გამ. გვ. 168—169).

პროფ. ალ. ცაგარელს აღნიშნული აქვს, რომ ასეთი წარმოება ხელოვნურადაა შეთხზული, ამიტომ ეს „კანონი“ ქართ. ენის აგებულებას არ შეეფერება. მაგრამ ანტონი კათალიკოზის ზემომოყვანილი ცნობა ცხადჰყოფს, რომ **ქართ. ენის აგებულების ზოგიერთი მოვლენის შესახებ მაინც იოანე ფილოსოფოსს რაღაც ნაშრომი ჰქონია, რომელიც, როგორც ჩანს, ანტონის დროსაც ჯერ კიდევ არსებობდა.**

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ მომავალში ხელთნაწერების შესწავლამ შესაძლებელია ძველ ქართველ გრამატიკოსთა და მთარგმნელების დაკვირვება აღმოაჩინოს კიდევაც და მაშინ ამ საკითხზე მსჯელობა გაადვილდეს, მაგრამ ჯერჯერობით ზურაბ შანშოვანის 1737 წლისა და ანტონი კათალიკოზის 1753 და 1767 წ.წ.-ზე უწინარესი არც ერთი ქართ. გრამატიკული ნაშრომი აღმოჩენილი არ არის. თვით ის ცალკეული გრამატიკული დაკვირვებანი, რომელნიც ეფთჳმე და გიორგი მთაწმიდელებს, ეფრემ მცირეს, არსენი იყალთოელს და სხვებსაც სქოლიოებისა, თუ კიდურწერილობის სახით მოეპოვებათ, ჯერ არავის ამოუკრეფია და გამოუქვეყნებია; ამიტომ იმ საგულისხმო საკითხის გასათვალისწინებლად, თუ რა თვისებისა და ღირებულებისა იყო ძველ ქართველ მეცნიერთა ქართული და ბერძნული ენების რაბამობის ცოდნა, ჯერ თითქმის არავითარი მასალები არ მოგვეპოვება.

ზ. შანშოვანსაც, მეტადრე-კი ანტონ კათალიკოზს არა ერთი საგულისხმო ცალკეული ცნობა და დაკვირვება აქვთ, მაგრამ მათი გრამატიკები მხოლოდ პრაქტიკული მიზნით იყო დაწერილი და ამიტომ ვერც ერთს მათგანს დასახულ მიზანზე მეტს ადამიანი ვერც მოსთხოვს. ანტონს ნათქვამი აქვს: „**ღრამატიკაჲ ...არს შემძლებლობა მართლ-უბნობად და წესიერ-წერად** და არარაჲ მოყუარება სიბრძნისა იქმნების თჳნიერ მართლ-უბნობისა და წესიერწერისა“-ო (ღრამატ. 1 და 115, § 153).

ასე ვიწროდ შემოფარგლული მიზნისდა მიუხედავად, ანტონი კათალიკოზის ნიჭმა და მეცნიერული დაკვირვების უნარმა ქართ. ენის აგებულების არა ერთი იმ თავისებურების შემჩნევა და პირველად აღნიშვნა შეაძლებინა რომელიც თანამედროვე საენათმეცნიერო მწერლობაშიაც ცნობილია.

ანტონი კათალიკოზის ხელოვნური, სქოლასტიკური ენა და მეტადრე მისი გრამატიკული ტერმინოლოგიის თანამედროვე ტერმინოლოგიისაგან

განსხვავებულობა, მისი ნაშრომის გაგებასა და ჯეროვან შეფასებას მეტად აძნელებს. ანტონი კათალიკოზის ტერმინოლოგიის თანამედროვე შესატყვისობანი რომ გამორკვეული იყოს, მაშინ მისი ნაშრომის შინაარსიც ადვილი გასაგები გახდებოდა და ის ღვაწლიც, რომელიც ქართ. ენის შესწავლაში მას მიუძღვის, უფრო ცხადი შეიქმნებოდა.

ქართული ენის ბუნების შესწავლის ცდას თუმცა ევროპაში პირველად უკვე მე-XVII ს. მიჰყვეს ხელი და ჯერ მარია მაჯიის მიერ ლათინურად შედგენილი, შეცდომებით სავსე, ქართული გრამატიკა 1643-სა და 1670 წ. წ. დაიბეჭდა, ხოლო შემდეგ გამოჩენილმა მეცნიერმა და ფილოსოფოსმა ლაიბნიცმა რომში 1629 წ. გამოცემული შეცდომებითვე სავსე ქართ. ლექსიკონზე დაყრდნობით, 1695 წ., ქართული ენის ბერძნულთან მონათესაობის აზრი გამოსთქვა, მაგრამ ქართ. ენის ბუნების გამორკვევას უფრო ინტენსიურად მხოლოდ მე-XIX ს. შეუდგნენ.

1873 წ. გამოქვეყნებულ თავის ნაშრომში **„გრამატიკულ მწერლობაზე ქართული ენის შესახებ“** („О грамматической литературе грузинскаго языка“ СПБ) ალ. ცაგარელს გამორკვეული აქვს, რომ თვალსაჩინო ნაყოფი არც ამ ცდას გამოუღია. ამის მთავარი მიზეზი ის გარემოება გახლავთ, რომ, თუმცა ამ საგანზე არა ერთი გამოჩენილი და სახელოვანი მეცნიერი მსჯელობდა, მაგრამ საუბედუროდ არც ერთს მათგანს, მარი ბროსსე-ს გარდა, არც ქართული სცოდნია და არც რაიმე წყაროები მოეპოვებოდა ხელთ, რომ ქართული შეესწავლა. ამიტომ მათი მსჯელობა შემთხვევითსა და უვარგის მასალაზე იყო დამყარებული.

რაკი ქართული ენის შესწავლის ამ ხანის საკმაოდ ვრცელი მიმოხილვა პროფ. ალ. ცაგარლის ზემოდ დასახელებულ ნაშრომში მოიპოვება, ამიტომ აქ საკმარისია მხოლოდ მოკლედ აღინიშნოს, რომ ბროსსე და ბოპპ-ი **ქართულს ინდოევროპულ ენად სთვლიდენ**, მაქს მჳლლერ-ი **თურანულ ენათა ჯგუფის შორეულ, გადაგვარებულ ნათესავად**; ხოლო კლაპროთი, პოტტ-ი, ლეფსიუს-ი, ფრ. მჳლლერ-ი, ბენფეჲ და შპიგელი **ქართულს განმარტოებულ ენად აღიარებდენ.**

უკვე XVIII ს. დამლევს აკად. იოჰ. ანტონ გჳლდენშტედტ-მა საქართველოში 1772-3 წ. ყოფნისა და მოგზაურობის დროს, ქართული, მეგრული, სვანური და ჭანური სიტყვების პატარა შედარებითი ლექსიკონი შეადგინა და თავისი მოგზაურობის აღწერილობას დაურთო (R, II). ამით პირველი ნაბიჯი იქმნა გადადგმული ქართულ-მეგრულ-ჭანურ-სვანურის შედარებითი შესწავლისათვის მასალების შესაგროვებლად. ამაზე უფრო მეტი ასეთივე ენობრივი მასალები კლაპროთ-მა კავკასიასა და საქართველოში 1807-1808 წ. მოგზაურობის დროს შეაგროვა და მომცრო შედარებითი ლექსიკონის სახითვე თავის მოგზაურობის აღწერილობის დამატებაში გამოაქვეყნა გერმანულადაც (Anhang zur Reise in Kaukasus und nach Georgien 1812-14) და ფრანგულადაც (V. II). მაგრამ ორივე ეს ნაშრომი, სიტყვების უბრალო ჩანაწერს გარდა, არაფერს შეიცავს.

მხოლოდ 1884 წ. გამოქვეყნდა 'Dr. G. R o s e n-ის შრომა ლაზური, ანუ ჭანური ენის შესახებ „Ueber die Sprache der Lazen", ორი წლის შემდგომ-კი იმავე ავტორის მეგრული, სვანური და აბხაზურის შესახები ნაშრომიც დაიბეჭდა „Ueber das Mingrelische, Suanische und Abchasische". თუმცა ამ გერმანელი მეცნიერის ზემოაღნიშნულ პატარა ორ ნაშრომში ავტორის დაკვირვების ალღო და უნარი ცხადად მოჩანს, მაგრამ, როგორც ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ს ა ც აქვს აღნიშნული, მისი მასალები მეტად მცირე იყო, რომ მკითხველს რ ო ზ ე ნ ი ს დებულებათა დაჯერება შესძლებოდა (O грам. лит.' გვ. 79—82).

სამწუხაროდ, ზემოჩამოთვლილი მეცნიერების თაოსნობას არავინ, არც ევროპაში, არც საქართველოსა და რუსეთში არ წაუხალისებია და მათ შემდგომ ამავე საკითხებისა და ქართულ-მეგრულ-ჭანურ-სვანურის უფრო გულდასმით შესწავლას არავინ შესდგომია.

საქართველოს მეთოდური მეცნიერული შესწავლის მეთაურად უცილობლად უნდა ფრანგი მ ა რ ი ბ რ ო ს ს ე იქმნეს ცნობილი, რომელმაც ჯერ კიდევ საფრანგეთში ყოფნის დროს ქართულის შეთვისება მოახერხა და ქართული ენის გრამატიკისა და საისტორიო ნაშრომის დაწერაცა და გამოქვეყნებაც შესძლო. რუს. სამეც. აკადემიისაგან 1836 წ. აკადემიკოსად არჩეულმა ბ რ ო ს ს ე მ 1837 წ-ითგან თავის მოღვაწეობა პეტერბურგში განაგრძო. აქ მან თავის გარშემო ადგილობრივი ქართველებიც შემოიკრიბა და მეტად ინტენსიური სამეცნიერო მუშაობაც გააჩაღა. მისი მოღვაწეობა მრავალმხრივი იყო: შესაძლებელია გადაუჭარბებლივ ითქვას, რომ ქართული კულტურის ისტორიის თითქმის არც ერთი სფერო არ დარჩენილა, რომლითაც ის ცოტად-თუ-ბევრად დაინტერესებული არ ყოფილიყო, მაგრამ მისი მოღვაწეობის მთავარ საზრუნავს მაინც ქართ. საისტორიო და სალიტერატურო წერილობითი ძეგლებისა და ნივთიერი კულტურის შესახები ცნობების შეგროვება-გამოქვეყნება შეადგენდა. ამ მხრივ მისი დამსახურება უდიდესია იმიტომაც, რომ, ამ ძეგლების ქართ. დედნებისა და მათი ფრანგული თარგმანების გამოქვეყნებისა და შესწავლის წყალობით, ერთსა-დაიმავე დროს დას. ევროპის მეცნიერებს სრული საშუალება მიეცათ ქართული წყაროები გამოეყენებინათ, ქართველებს-კი თავისი ქვეყნის წარსულის ევროპული სამეცნიერო მეთოდებით შესწავლის საუკეთესო მისაბაძი მაგალითი ენახათ. 1847-8 წ. საქართველოსა და კავკასიაში მოგზაურობამ ბ რ ო ს ს ე ს, უხვი ეპიგრაფიკული და არქეოლოგიური მასალის შეგროვებას გარდა, ადგილობრივ ქართველ მოღვაწეთა შორის არა ერთი გულმოდგინე შეგნებული თანამშრომელიც შესძინა, რომელთაც მისი მოღვაწეობის დიადი მიზნების განხორციელებას ხელი შეუწყეს.

მეცნიერული ქართველთა-მცოდნეობის დარგში მ ა რ ი ბ რ ო ს ს ე ს დამსახურება განუზომელია. მისი სახელი, ვითარცა ევროპული მეცნიერების საქართველოში ჩამნერგველის, სამარადისოდ უკვდავი დარჩება, მაგრამ მაინც ბ რ ო ს ს ე, თავის ქართ. გრამატიკისდა მიუხედავად, ბუნებითაცა და ცოდნისმოყვარეობის ინტერესითაც, **ენათმეცნიერი არ ყოფილა**. მას უმთავრესად ისტორია და მწერლობა ისევე, როგორც ნივთიერი კულტურის ნაშთები აინტერესებდა. ენის კვლევა-ძიებისათვის ამის გამო ჯეროვანი ყურადღება არ მიუქცევია.

სამწუხარო გარემოებაა, რომ, აკად. ბროსსეს ინტენსიური, გატაცებული მუშაობისდა მიუხედავად, ქართველთამცოდნეობამ ისევე, როგორც სომეხთამცოდნეობამ რუს ინტელიგენციაში არავითარი ინტერესი არ გამოიწვია, არც ერთი ამ ენათაგანი არც ერთ რუს მკვლევარს თავისი სამეცნ. მუშაობის საგნად არ გაუხდია. უკვე პროფ. ვ. ბარტჰოლდ-მა აღნიშნა, რომ ეს სამეცნიერო დარგები უნივერსიტეტში მხოლოდ ქართველ და სომეხ მეცნიერთა ხელში იყო (История изучения Востока в Европе и России, გვ. 255).

ქართველთამცოდნეობის ისტორიულ-მწერლობითი მიმართულება ბროსსეს თაოსნობითვე XIX ს. 40-იან წლებში პეტერბურგის უნივერსიტეტში დაარსებულ ქართულისა და სომხურის კათედრაზეც გაბატონდა: პროფ. დ. ჩუბინაშვილის მოღვაწეობაც ამავე დარგებს დასტრიალებდა. ენის შესწავლა, თუ წმინდა პრაქტიკული მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად დაწერილ მოკლე ქართ. გრამატიკას არ ჩავთვლით, არც მისი მუშაობის საგანს შეადგენდა.

თვით საქართველოშიც, ბროსსეს გავლენითვე, XIX ს-ში თითქმის განსაკუთრებით ისტორიისა, მხატვრული მწერლობისა და ნაშთების შესწავლით იყვნენ გატაცებული. ენის კვლევა-ძიებას არავინ დაუინტერესებია და, სასწავლო გრამატიკებს გარდა, ამ დარგში ჩვენშიც არაფერი გაკეთებულა.

ქართველთამცოდნეობის წმინდა საენათმეცნიერო დარგის თაოსნობა პროფ. ალ. ცაგარლის ღვაწლს შეადგენს. უკვე 1872 წ. მან პეტერბურგში ლითოგრაფიულად რუსულად დაბეჭდილი, თუმცა პატარა, მაგრამ საინტერესოდ განზრახული ერთი შედარებითი გამოკვლევა გამოაქვეყნა, რომელსაც „კავკასიის ენათა იბერიული ჯგუფის შედარებითი მიმოხილვა“ ეწოდება, („Сравнительный обзор морфологии иберийской группы Кавказских языков“).

ერთი წლის შემდეგ, 1873 წ., გამოვიდა მისი დაბეჭდილი ნაშრომი, რომელიც ქართული ენის შესწავლის ვრცელს ისტორიულ-კრიტიკულ მიმოხილვას წარმოადგენს, „О грамматической литературе грузинскаго языка“ (СПБ) და რომელსაც დღევანდლამდე თავისი მნიშვნელობა შენარჩუნებული აქვს.

1876—1878 წ. მეგრული, ლაზური და სვანური მასალების შეგროვებისა და შესწავლის შემდგომ, 1880 წ. პროფ. ალ. ცაგარელმა დაბეჭდა ორი წიგნი, რომელიც მეგრული ფონეტიკის შესწავლის პირველ მეცნიერულ ცდას წარმოადგენდა. ერთი წიგნი თვით ფონეტიკას შეიცავდა, ერთში კიდევ ადგილობრივ ჩაწერილი მეგრული ტექსტები იყო გამოქვეყნებული („Мингрельские этюды: I Мингрельские тексты,—II Опыт фонетики Мингрельскаго языка“).

იმ დროისათვის ორივე ეს წიგნი ქართველთამცოდნეობისათვის კარგ წვლილს წარმოადგენდა, რომელსაც მეგრულის მორფოლოგიაცა და ლაზურისა და სვანურის ენათმეცნიერული დახასიათებაც უნდა მოჰყოლოდა (Мингрельские этюды II, გვ. II-III, IV და VIII) და უეჭველია სხვების წახალისებაც შეეძლო, რომ ამ გზით ქართულისა და ქართველურის ენათმეცნიერული შესწავლა გაჩაღებულიყო, მაგრამ მოულოდნელად მთელი ეს ასე კარგად დაწყებული საქმე სრულებით უკუღმა დატრიალდა. ქართველთა მოძულე რუსიფიკატორმა მოხელეებმა ალ. ცაგარლის ნაშრომი, სრულებით მოულოდნელად, ისედაც დევნილი და დაჩაგვრებული ქართული კულტურის საბოლოო განადგურებისათვის გა-

მოიყვნეს. ამ ფრიად საგულისხმო ამბის მოთხრობა წინამდებარე ზოგად მიმოხილვაში, რასაკვირველია, შეუძლებელია, მაგრამ მისი გახსენება იმდენად არის აუცილებელი, რამდენადაც ალ. ცაგარლისაგან დაწყებული კვლევა-ძიების სრული შეჩერების მიზეზს გვიხსნის. სასწავლო ოლქის მზრუნველის იანოვსკისა და სხვა რუს მოხელეთა წყალობით სამწერლობო ქართულის ენისა და კულტურის დევნა გაჩაღდა. იმავე დროს მეგრულისათვის ქართული დამწერლობის მაგიერ რუსული ანბანის ასოები იქმნა შემოღებული, ვითომცდა მეგრული კულტურის შესაქმნელად. რუსული ანბანის მეგრულისათვის დაკანონების გარემოება იანოვსკისა და მის თანამოაზრეთა ნამდვილ ზრახვასაცა და მიზანსაც საკმაოდ აშკარავებდა, რომ ამით ვინმე საქართველოში მოტყუებულიყო. საბედნიეროდ მთელი სამეგრელოს სალმა მოქალაქობრივმა შეგნებამ და შორსგამჭვრეტელობამ მეფის მოხელეების მთელი ეს გეგმა ჩაშალა: მოსახლეობის ერთსულოვანი წინააღმდეგობის წყალობით, ეს საქმე სრულებით უნიადაგო გამოდგა. მაგრამ ამ უსიამოვნო ამბით გამოწვეულმა სულიერმა განწყობილებამ ალ. ცაგარლისაგან დაწყებული კვლევა-ძიება ხანგრძლივ შეაჩერა. სამწუხაროდ ამის შემდგომ თავისი საენათმეცნიერო მუშაობა თვით პროფ. ალ. ცაგარელმაც შესწყვიტა და იმ დროითგან მოყოლებული მეტი ამ დარგში აღარაფერი დაუწერია.

15 წლის განმავლობაში ამ საკითხზე აღარც ერთი ნაშრომი არ გამოქვეყნებულა და შეწყვეტილი მუშაობა მხოლოდ 1895 წ. განახლდა პ ე ტ რ ე ჭ ა რ ა ი ა ს წყალობით. მან ალ. ცაგარლის ფონეტიკის პირველი ცდის შემავსებელ-შემასწორებელი საყურადღებო გამოკვლევა გამოაქვეყნა, რომელსაც სათაურად უწოდა **„მეგრული დიალექტის ნათესაობრივი დამოკიდებულება ქართულთან“** (ჟურნ. „მოამბე“-ში 1895 წ. X და XII №-ში და 1896 წ. I და II №-ში დაიბეჭდა).

1895 წ. ქართულის ენათმეცნიერული კვლევაძიების ასპარეზზე მოულოდნელად გამოჩენილი გრაცელი ენათმეცნიერი H u g o S c h u c h a r d t ჰ უ გ ო შ უ ხ ა რ დ ტ-იც გამოდის. ამ წელს მან ვენაში გამოაქვეყნა თავისი გამოკვლევა „Über das Georgische“, **„ქართულის შესახებ“** და „Über den passiven Charakter des transitivs in den Kaukasischen Sprachen“, რომელიც ვენის მეცნიერებათა აკადემიის უწყებებში იყო მოთავსებული (133, I, 1--91). ხოლო 1896 წ. „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“-ში დაიბეჭდა მისივე **„ქართული ენათმეცნიერება“** „Karthwelische Sprachwissenschaft“ (იხ. № 10, გვ. 115—128 და 309—322). ამავე წელს შ უ ხ ა რ დ ტ მ ა გამოაქვეყნა ნაკვლევი **„ქართული ყე“** „Georgisches—qe“ (იხ. Mélanges Charles de Harlez, 1896 წ., გვ. 278—280) და **„ტორრო დელ გრეკოს ქართული ხელთნაწერები“** „Georgische Handschriften in Torro del Greco“ (იხ. Beilage zur Allgemeinen Zeitung, Augsburg, München, 1896 წ., 101, 5 და შემდ.). ერთი წლის შემდგომ, 1897 წ., მან გამოაქვეყნება მოასწრო თავისი **„ქართული ენათმეცნიერების“** „Karthwelische Sprachwissenschaft“-ის გაგრძელებისაცა (იხ. Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes 1897 წ., № 11, გვ. 167—180) და **„ქართველური ენების გეოგრაფიისა და სტატისტიკისათვის“**-აც „Zur Geographie und Statistik der Karthwelischen (Südkaukasischen) Sprachen“ რუკითურთ (იხ. Petermanns Geogr. Mitt. 1897 წ.

გვ. 49—59, 80—86, 119—127), რომლის დამახინჯებული რუს. თარგმანი კავკასიის ოლქის მზრუნველის კრებულში იყო დაბეჭდილი (იხ. С М О М П К вып. 26).

ვითარცა ერთი საუკეთესო ენათმეცნიერთაგანის და მრავალი ენების, მათ შორის ესპანური იბერულისა და ბასკურის, მცოდნეს, შ უ ხ ა რ დ ტ ი ს ქართულ ენათმეცნიერებაში მონაწილეობა ფრიად სასიხარულო და მნიშვნელოვანი იყო. ყოველ მის ნაშრომში საყურადღებო დაკვირვებაა. მისი მახვილი გონების დამამტკიცებელია ხანმეტი ხელთნაწერის ის აღწერილობაც, რომელიც სამწუხაროდ მას თავის დროზე არ გამოუქვეყნებია და დაუმთავრებელი დაჰრჩა და მხოლოდ ამ სახით ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბეში 1927-28 წ. დაიბეჭდა (VIII წიგნი, გვ. 347—376) „Mitteilungen aus georgischen Handschriften“-ის სათაურით. ესოდენი ინტენსიური მუშაობა ქართული ენათმეცნიერების დარგშიც იმედს აძლევდა ყველას, რომ შ უ ხ ა რ დ ტ ი ს მონაწილეობა ქართველთამცოდნეობას ბევრს მნიშვნელოვანს მონაპოვარს შესძენდა და ღრმა კვალს დააჩნევდა, მაგრამ სამწუხაროდ ეს იმედი არ გამართლდა. 1898 წ. შემდგომ შ უ ხ ა რ დ ტ ი ს ამ დარგით გატაცებულობა თანდათან სუსტდება: ჯერ იგი სხვათა ნაშრომების რეცენზიებით კმაყოფილდება, 1906 წ. შემდგომ-კი ამასაც აღარ მისდევს. ენათმეცნიერების სფეროში მისი მრავალმხრივი მოღვაწეობა და მრავალი ენის კვლევაძიება, როგორც ჩანს, ქართულ-ქართველურზე გაღრმავებული მუშაობის საშუალებას არ აძლევდა. უამისოდ-კი პირველხარისხოვანი ნაშრომის შექმნა და ახალ-ახალი პრობლემების წყურვილის აღძრა შეუძლებელია. ამით უნდა აიხსნებოდეს, რომ შ უ ხ ა რ დ ტ ი ქართულისა და კავკასიის მცოდნეობის კვლევაძიების დარგს ჩამოჰშორდა და მისმა მონაწილეობამ მოსალოდნელი კვალიც ვერ დასტოვა.

ქართ. ენათმეცნიერების მეორე ხანა პროფ. მ ა რ რ ი ს მოღვაწეობით იწყება. ამ დარგში მუშაობის ნამდვილი განმაახლებელი სწორედ ის გახლავთ. მაგრამ მისი მოღვაწეობის დასაწყისი უფრო მწერლობის ისტორიისა და ფილოლოგიის სფეროს ეხება. თუმცა მის სამეცნიერო მოღვაწეობას სწორედ ქართული ენის ბუნების შესახები განცხადება მიუძღვის წინ, რომელიც უკვე 1888 წელს იყო გაზეთ „ივერია“-ში გამოქვეყნებული (№ 86) და რომელსაც ეწოდება **„ბუნება და თვისება ქართულის ენისა“**, მაგრამ თავისი წმინდა საენათმეცნიერო ნაშრომის გამოქვეყნებას იგი მხოლოდ 20 წლის შემდგომ, 1903 წელს შეუდგა. სწორედ ამ დროს დაბეჭდა პ რ ო ფ. ნ. მ ა რ რ მ ა თავისი **„ძველი ქართული ენის გრამატიკის ძირითადი ტაბულები ქართული და ხემური ენების მონათესაობის შესახები წინასწარი უწყებულებითური“** (Основныя Таблицы к грамматике древнегрузинскаго языка с предварительным сообщением о родстве грузинскаго языка с семитическими“. Изд. Фак. Восточ. языков вне серии).

პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს მოღვაწეობის ის ხანა, რომელიც „ძირითადი ტაბულების“ გამოქვეყნებას უძღვის წინ, თითქმის განსაკუთრებით ფილოლოგიას ეხება. ქართული ისტორიული და მხატვრული მწერლობის ძეგლების ვამოცემა აკად. მ. ბ რ ო ს ს ე ს ა და პროფ. დ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი ს დროს ძირითადად მიჩნეული ხელთნაწერის გადმონაბეჭდს წარმოადგენდა ხოლმე: არც ხელთნაწერების ურთიერთშორისი დამოკიდებულება და არც გამოსაცემი ტექსტის ენის დაცულო-

ბის სისწორე, გადამწერთაგან წარყვნილობა და მით უმეტეს არც თვით ძეგლის ენის ფილოლოგიურ-ლინგვისტიკური ანალიზი მაშინ არ სწარმოებდა. ბროსსესა და ჩუბინიშვილის გამოცემათა წესი დაკანონდა ქართული და სომხური ტექსტების შემდეგდროინდელ გამომცემლობაშიც. პროფ. ნ. მარრის **დიდ ღვაწლს სწორედ ის შეადგენს, რომ, ქართული და სომხური ტექსტების გამოცემის დროს, პირველად მან შემოიღო გამოსაცემი ძეგლების, როგორც ხელთნაწერების, ისევე თვით ტექსტის ის წინასწარი კრიტიკული ფილოლოგიურ-ლინგვისტიკური მეთოდი, რომელიც ბერძნული და ლათინური ძეგლების გამოცემის დროს დას. ევროპის ფილოლოგიურმა მეცნიერებამ შექმნა და დააკანონა.** თავის სამაგალითო ენერგიით, დაუღალავი შრომის უნარითა და აღფრთოვანებული მუშაობის სიფაქიზით, პროფ. ნ. მარრმა **ქართული და სომხური ფილოლოგიის დონე ერთბაშად იმ სიმაღლემდე აიყვანა, რომელზედაც დას. ევროპის თანამედროვე ფილოლოგიაა.**

თერთმეტი წლის განმავლობაში პროფ. ნ. მარრმა ბევრ სხვა წვრილ სამუშაოსთან ერთად, შემდეგი დიდი და სამაგალითოდ შესრულებული ნაშრომების გამოქვეყნება შესძლო: 1. იოსებ არიმათიელის **„თხრობაჲ აღშენებისათჳს ეკლესიისა, რომელი იგი არს ლუდიას შინა ქალაქსა წ̃დისა, დ ფლისა ჩ̃ნისა მარიამ ღ̃თის მშობლისაჲ“** (Іосиф Аримаѳейский—сказание о построении первой церкви в городе Лидде: Тексты и Разыскания по Армяно-грузинской филологии, книга II, СПБ. 1900 წ.) X-XI ს. ს. ხელთნაწერებისდა მიხედვით გამოცემული ქართ. ტექსტი რუს. თარგმანითა და გამოკვლევითურთ.

2. იპოლიტეჲს **„თარგმანებაჲ ქებაჲ ქებათაჲ“** (Ипполит. Толкование песни песней: ТР. წ. III. 1901 წ.) X ს, ხელთნაწერის მიხედვით გამოცემული ქართ. ტექსტი რუს. თარგმანითა და ვრცელი გამოკვლევითურთ.

3. **ორი ძველი ქართველი მეხოტბე** აბდულ-მესია და თამარიანი (Древнегрузинские одописцы (XII в.) I. Певец Давида Строителя. II. Певец Тамары: ТР. წიგ. IV, 1902 წ.) ქართული ტექსტი ვრცელი ფილოლოგიური კომენტარიებითა და დიდი გამოკვლევითურთ.

4. **მჳეცთათჳს სახისა სიტყუაჲ წიგნთაგან თქუმული წ̃დისა** ბასილი ებისკოპოსისა კესარელისაჲ (Физиолог. Армяно-грузинский извод. Грузинский и Армянский тексты изследовал, издал и перевел Н. Марр: ТР. წიგ. VI, СПБ. 1904 წ.) ქართული და სომხ. ტექსტი ვრცელი გამოკვლევითურთ.

5. **„ღუაწლნი წმიდათა სამთა მარჩბივთა მოწამეთანი სპევსიპოსი, ელასიპოსი და მელასიპოსი“** ქართული დედანი ორთა ხელნაწერთაგან მეათე საუკუნისათა გამოიკვლია, გამოსცა და რუსულად სთარგმნა ნიკო მარრ-მან (Acta Iberica sanctorum tergeminorum martyrum Speusippi Eleusippi Meleusippi explicuit, edidit et rossice vertit N. Marr: Отдельный оттиск из Запис. Восточ. Отд. Рус. Арх. общ. том XVII, СПБ, 1906 წ.).

6. **„წარტყუევნაჲ იერუსალჱმისაჲ,** თქუმული ნეტარისა სტრატიკი მონაზონისაჲ, რომელი მკჳდრ იყო ლავრასა მამისა ჩუენისა საბაჲსსა“ (Ан-

тиох Стратиг. Пленение Іерусалима персама в 614 г. ТР., წიგ. IX, 1909 წ., СПБ), ქართ. ტექსტი გამოკვლევით, რუს. თარგმანითა და არაბული ტექსტითურთ.

7. გიორგი მერჩულის **„შრომაჲ და მოღვაწებაჲ ღირსად ცხორებისაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ, ხანძთისა და შატბერდისა აღმაშენებელისაჲ და მის თანა მრავალთა მამათა ნეტართაჲ"** (Георгий Мерчул. Житие св. Григория Хандзтийскаго. Грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра с дневником поездки в Шавшию и Кларджию: ТР. წიგ. VII, СПБ. 1911 წ.), რომელიც ძველი ქართ. საისტორიო მწერლობის ერთი უძვირფასესი ძეგლთაგანის გამოცემას, გამოკვლევას, რუს. თარგმანსა და ამ ძეგლის შინაარსის გასაგებად მოწყობილი შავშეთსა და კლარჯეთში ნ. მარრისავე მოგზაურობის ფრიად საინტერესო აღწერილობას შეიცავს.

8. დასასრულ უნდა დასახელებული იყოს პროფ. ნ. მარრის საუცხოვო გამოკვლევა **„შოთა რუსთაველის ვეფხის-ტყაოსნის შესავალისა და დასასრულის ტაეპები. ქართული ტექსტით, რუს. თარგმანით, კომენტარიებითა და გამოკვლევითურთ «ქალის თაყვანისცემა და რაინდობა პოემაში»** (Н. Марр. Вступительныя и заключительныя строфы Витязя в барсовой коже Шоты из Рустава. Груз. текст, рус. перевод и пояснения с этюдом „Культ-женщины и рыцарство в поэме". ТР., წიგ. XII, СПБ. 1910 წ.). ნ. მარრის ეს მშვენიერი გამოკვლევა გადაუჭარბებლივ უნდა „ვეფხის ტყაოსნის" უკვდავი მგოსნის სულისკვეთებისა და მსოფლმხედველობის საუკეთესო გამომჟღავნებელად იქმნეს მიჩნეული.

ყველა ზემოდ დასახელებულ თავის ნაშრომებში პროფ. ნ. მარრს მრავალი საგულისხმო დაკვირვება აქვს ძველი ქართული ენის ისტორიისათვის აღნიშნულ-განმარტებული, როგორც ბგერათა შენაცვლებისა და ამა-თუ-იმ მორფოლოგიური მოვლენისა, ისევე ძეგლების ენის სიტყვათა საუნჯის გამოსარკვევად. სწორედ ასეთი მონოგრაფიული შესწავლა უნდა უძღოდეს წინ ყოველი ენის ისტორიულ გრამატიკას და მოსალოდნელი იყო, რომ პროფ. ნ. მარრი თავის წმინდა საენათმეცნიერო მუშაობას შეუდგებოდა კიდევაც და მრავალჯერ დაპირებულ ქართ. გრამატიკას გამოაქვეყნებდა.

მაგრამ მისი შემდეგ-დროინდელი მუშაობის გეზი შეიცვალა. სამწერლობო ქართულის გრამატიკის დამუშავება-გამოქვეყნების მაგიერ, მას უკვე ჭანურის, მეგრულის და სვანურის შესწავლის გეგმა ჰხიბლავს. ამ მიზნით ის ჯერ 1910 წ. ჭანეთში მიემგზავრება, ხოლო შემდეგ 1911 და 1912 წ. სვანეთშიც. უკვე 1910 წ. ის **ჭანური ენის გრამატიკის** ტექსტებისა და **ლექსიკონის** გამოქვეყნებას ახერხებს. (Грамматика чанскаго (лазскаго) языка с христоматиею и словарем, СПБ, 1910 წ.). საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ლექსიკური მასალისა და ტექსტების შეგროვებისა და ჭანურის მარჯვე გრამატიკული ანალიზის წყალობით, ეს წიგნი ნ. მარრის საენათმეცნიერო ნაშრომთაგან ერთი საუკეთესოთაგანია.

დროგამოშვებით ნ. მარრი მუშაობდა, აგრეთვე ძველ სომხურში შერთულ-შეთვისებულ ქართულ-ჭანურ-მეგრული ელემენტების გამოსამჟღავნებლა-

დაც. ამ საკითხის გასაშუქებლად 1909—1913 წ. განმავლობაში მას 12 ცალკეული პატარა ნაკვლევი აქვს გამოქვეყნებული უმთავრესად ასეთი სათაურით „Яфетические элементы в языках Армении“.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოება, რომ, საკუთარი კვლევა-ძიების ინტენსივობასთან ერთად, აკად. ნ. მარრმა თავის თავისა და დასახული სამეცნიერო მიზნის გარშემო ახალგაზრდა და ზოგ უკვე ხანში-შესულ მკვლევართა და მომუშავეთა შემოკრებაც შესძლო. ამის წყალობით უკვე 1914 წ. დოც. იოსებ ყიფშიძის მშვენიერი ნაშრომი **„მეგრული გრამატიკა ქრესტომატიითა და ლექსიკონითურთ“** გამოქვეყნდა. (I. Кипшидзе, Грамматика. мингрельскаго (иверскаго) языка, хрестоматия и мингрельско-русский словарь). ამ დიდ ნაშრომს წინ უძღოდა იოს. ყიფშიძის მოგზაურობა ბათუმის ოლქში მყოფ ჭანებს შორის **ჭანურის შესახებ დამატებითი ცნობების შესაკრებად,** რის შედეგსაც წარმოადგენს მისი „Дополнительныя сведения о чанском языке“ (Матер. по яфет. языкозн. III, 1911 წ. СПБ.) და „ბიჭი დო ბოზო“. Чанское стихотворение (Изд. Акад. Наук 1911, გვ. 1123—1124). 1913 წ. კიდევ აკ. შანიძე **ფშავ-ხევსურეთსა** და **ხევში** იქმნა წარვლენილი **მოხევური, ფშავური** და **ხევსურული კილოების** შესასწავლად.

ამავე დროს **ქართული ენის სიტყვათა საუნჯის სრული ლექსიკონის შესადგენადაც მიმდინარეობდა მუშაობა:** 1910 წ. დაიბეჭდა ილია ჭყონიას **„სიტყვის კონა“** საბა-სულხან ორბელიანისა და დავით ჩუბინიშვილის ლექსიკონებში გამოტოვებული სიტყვები (Мат. яфет. языкоз. I, СПБ). 1912 წ. გამოვიდა ვუკ. ბერიძის **სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა** (იმავე გამოც. VI წიგნი).

1913 წ. სანიმუშოდ იქმნა გამოცემული „Древнегрузинско-русский словарь к 1-2 главам Евангелия Марка.

1917 წ. დაიბეჭდა არსენა ჟონიანის ორი ნაშრომი: 1. **„მეგმარეშ ა ბალახარე ჟახელე ხორაჲ“** (ხეებისა და ბალახების სახელების კრებული), 2. **„ლუშნუ ამხჳარ ლგლაშხუ შუმი ნინშჳ. გიმ ი ზნეჲარ, არკალ ი ციგინარ, შაჲრალ ი ლიღრალ, ლიმგრალ, ნახჳრიელ** არსენაჲ ჟონიან მესსაშიშ: (სვანური ამბები ლაშხურ კილოკავზე: ქვეყანა და ზნეჩვეულებანი, არაკები და ზღაპრები, შაირები და სიმღერები, შელოცვები, შეგროვებული არსენა ჟონიანის მესასაშელის მიერ: Мат. яф. языкоз. VIII და IX წიგნი).

1911 **წლითგან** მოყოლებული აკად. ნ. მარრს თავისი **კვლევა-ძიების სარბიელის ზემოაღნიშნული საზღვრებიც უკვე აღარ აკმაყოფილებს.** მის მეცნიერულ ცოდნისმოყვარეობას ე. წ. **კავკასიის ენების თავისებურობა იპყრობს.** მათ შესასწავლად ის ჯერ **აბხაზეთში** მიემგზავრება. უკვე 1911 წ. ნიკო მარრი ბეჭდავს პატარა ნაკვლევს **„ნათესაობის აბხაზური ტერმინების იაფეტური წარმოშობილობა“** (Яфетическое происхождение абхазских терминов родства: Изв. Акад. Наук 1911 წ. გვ. 423—432). 1912 წ. მანვე გამოაქვეყნა თავისი მოძღვრებისადა მიხედვით შეცვლილი პეტრე ჭარაიას პატარა გამოკვლევა, რომელსაც უწოდა **„აბხაზური ენის დამოკიდებულება იაფეტურ ენებისადმი“** (Об отношении абхазскаго языка к яфетическим: Мат. яф-

языкознания, IV), რომელსაც მოჰყვა თვით ნ. მარრის ნაშრომი **„აბხაზური ენის ურთიერთობის საკითხისათვის იაფეტურ ენათა შორის“** (К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических. იქვე, V). 1913 წ. მან გამოაქვეყნა აგრეთვე **„აფხაზეთში ლინგვისტიკური მოგზაურობითგან“**, რომელშიც ზოგიერთი ეთნოგრაფიული საკითხები იყო გაშუქებული (Из лингвистической поездки в Абхазию (К этнографическим вопросам): Известия Акад. Наук 1913 წ. გვ. 303—334) და რომელსაც აბხაზური ბგერების იაფეტოლოგიური და ქართული შესატყვისობის (I ტაბულაზე) და იაფეტურ ენათა შთამომავლობითი შტოს შემცველი (II-ე ტაბულაზე) დანართიც აქვს.

1914 წ-ითგან აკად. ნ. მარრი **დაღესტნის ენების შესწავლასაც იწყებს და ამით მისი კვლევა-ძიების ასპარეზი უკვე მთელ კავკასიას იპყრობს.** ცხადია, რომ, მუშაობის სფეროს ესოდენი გაფართოებისა და გართულების გამო, მისი წინანდელი გეგმა უნდა შეცვლილიყო და ძველი ქართულის გრამატიკის დამთავრებისათვისაც მოცალეობა აღარ ექნებოდა.

რა თქმა უნდა, შესასწავლ და გამოსაკვლევ ენათა სიმრავლეს, თვით საგნის მეტისმეტ სირთულესა და ახალ-ახალი დაკვირვების ნაირნაირობასაც შეუძლებელია გავლენა არ მოეხდინა აკად. მარრის, როგორც კვლევა-ძიების მეთოდზე, ისევე მის კონცეფციებზე და ძირითად თეორიაზეც. მაგრამ, რაკი მისი ამ ხანის მოღვაწეობის სრული სისწორით შესაფასებლად ე. წ. კავკასიელთა-მცოდნეობის მაშინდელი დონესი და მონაპოვარის გათვალისწინებაა აუცილებელი, ამიტომაცა და ჩვენი მიმოხილვისათვისაც ამ საკითხის თავის-თავადი მნიშვნელობის გამო, აკად. მარრის მოღვაწეობის დახასიათება დროებით უნდა შევწყვიტოთ და კავკასიის ენების შესწავლის ზოგადს ისტორიულ მიმოხილვას უნდა შევუდგეთ.

ე. წ. კავკასიის უმწერლობო ენების შესწავლის პირველ ნაბიჯად უნდა აკად. გჳლდენშტედტ-ის მიერ საქართველოსა და კავკასიაში 1771-2 წ. მოგზაურობის დროს შეგროვებული ცნობები და პატარ-პატარა ლექსიკური მასალები იქმნეს მიჩნეული, რომელიც ამ მეცნიერის მოგზაურობის აღწერილობაში იყო მოქცეული: D. Johann Anton Güldenstädt-ის Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge-ს პირველსა და მეორე ნაწილში. სამწუხაროდ ეს ფრიად საყურადღებო ნაშრომი ავტორის სიკვდილის შემდგომ დაიბეჭდა და ნაწილობრივ უფრო ამით უნდა აიხსნებოდეს ის შეცდომები, რომელიც სიტყვებისა და სახელების ჩანაწერებშია შეპარული. გჳლდენშტედტ-ის ცნობები პირველ ნაწილშია მოთავსებული, ლინგვისტიკური მასალები-კი, სიტყვების პატარ-პატარა კრებულების სახით, მეორე ნაწილის ბოლოშია დართული (გვ. 496—552).

ამ დანართისათვის გჳლდენშტედტ-ს სათაურად უწოდებია: Wörtersammlung zur Vergleichung der im Caucasus gangbaren Sprachen“ **„კავკასიაში გავრცელებული ენების სიტყვათა შენაკრები შესადარებლად“**. ამ სათაურით ქვეშ მოქცეულია 10 დიდი ენოვანი ერთეულის სიტყვათა კონა. პირველი ადგილი **ქართველურ დიალექტებს** აქვთ დათმობილი, რომელშიც ქართული, მეგრული და სვანური სიტყვებია მოყვანილი. „I. Georgianische Mundarten: Karthuelisch. Mingrelisch. Suanisch“. გვ. 496—504). სულ 290-მდე სიტყვაა აქ მო-

თავსებული, მაგრამ ზოგიერთი სიტყვის მეგრული და ბევრის სვანური შესატყვისობა გამოტოვებულია. ამასთანავე არა ერთი სვანური სიტყვა თავის ადგილას, სათანადო სტრიქონს გასწვრივ არ არის დაბეჭდილი.

მეორე შენაკრები **ჩაჩნური** ანუ, როგორც გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი უწოდებდა **მიჯეგურის, ჩაჩნური, ღლიღური და წოვური დიალექტების** სიტყვათა კონას წარმოადგენს (2. Mizdschegische Mundarten: Tschetschengisch, Inguschich, Tuschetisch). ამ შენაკრებს გვ. 504—511 უკავია და 264 სიტყვას შეიცავს.

მესამე ადგილი **ლეკურისა და მის მონათესავე დიალექტების, ანწუხურისა, ჭარულის, ღუნძურისა და დიდოურის** სიტყვათაკონას აქვს დათმობილი, 512—519 გვერდზეა მოთავსებული და 275 სიტყვას შეიცავს (3. Lesgische und damit verwandte Mundarten: 1. Von Anzung. 2. Dshar, 3. Chunsag. 4. Dido).

მე-4, მე-5 და მე-6-დ **კაზიკუმუხური, ანდური და აკუშური ენების სიტყვათაკონაა მოყვანილი** (4. 5. 6. Sprachen der Kasikumüken, Andi und Akuscha), რომელსაც 520—527 გვ. აქვს დათმობილი და რომელშიც მხოლოდ 267 სიტყვა მოიპოვება.

მე-7 და მე-8-დ **ყაბარდოული და აბხაზური**, ანუ, როგორც იქ ნათქვამია, **აბაზური ენების სიტყვათაკონაა.** მას 527—535 გვ. უკავია და სულ 280 სიტყვას შეიცავს.

ყველა ზემოთჩამოთვლილი სიტყვათაკონები ერთი-და-იმავე გეგმით არის შედგენილი და უკვე ეს გარემოება ამ მასალის ღირსებად უნდა იქმნეს მიჩნეული, რათგან მკვლევარს დაკვირვებისა და ანალიზისათვის, შესადარებლადაც ერთგვარ მასალას აწვდის. პირველ ორ სიტყვად ყველგან ღმერთი და ბატონი (Gott, Herr), შემდეგ ნაცვალსახელები მისდევს, მერმე მდებარეობის და დროის, კითხვის და უარყოფის სიტყვებია, შემდეგ რიცხვითი სახელებია 1—1000-მდინ. მერმე ადამიანთა ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელი სიტყვებია, შემდეგ სხეულის 21 ნაწილისა და ანატომიის 9-მდე სიტყვაა აღნიშნული, მერმე შინაური სხვილფეხა და წვრილფეხა, მამალი და დედალი ცხოველების და ფრინველების სახელებია ჩამოთვლილი, შემდეგ მემინდვრეობის მცენარეულობის და სასოფლო მეურნეობის ნაწარმოების სახელებია, მერმე ქსოვილების, ტანისამოსისა და ფეხსაცმელების სახელები მისდევს, სამეურნეო და საომარი იარაღის სახელებია, შემდეგ ლითონებისა და ნიადაგის სახელებია ჩამოთვლილი, მერმე მეტეოროლოგიური და დროის სახელებია, ადამიანის მდგომარეობისა და გრძნობელობის აღმნიშვნელი, ფერებისა, თვისებისა და გემოს გამომხატველი სიტყვები და სულ ბოლოს 15 ზმნაა ხოლმე მოთავსებული.

ზოგადად უნდა ითქვას, რომ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ამ სიტყვათაკონებში არაერთი შეცდომაა შეპარული, რომელთაგან ზოგიერთი გამომცემლის ბრალიც უნდა იყოს, მაგრამ ასეთი შეცდომების შესწორება შეიძლება და ამის შემდგომ შესწორებული ცნობების გამოყენებაც, მით უმეტეს, რომ ზოგიერთი სიტყვებისათვის დღევანდლამდე, გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერს გარდა, არაფერი მოგვეპოვება.

ამ დაუღალავ მეცნიერს ცნობები ამ ერების ბინადრობის ს[illegible]ებისა და ტომობრივ-ენობრივი დანაწილების შესახებაც შეუკრებია ისევე, როგორც

გამოთქმული აქვს თავისი ზოგადი დასკვნა ამ ენების ურთიერთშორისი დამოკიდებულების შესახებაც.

აკად. გჳლდენშტე́დტის ცნობით, ქართველები აბხაზთ და მათ ქვეყანას აბხაზებსა და აფხაზეთს უწოდებდენ, თვით მკვიდრნი მცხოვრებნიც თავიანთი თავისა და ქვეყნისათვის ამავე სახელებს ხმარობენო. ჩერქეზები-კი თურმე **„აბაზა"**-ს ეძახდენ.

იმავე მეცნიერის სიტყვით, მაშინდელი **აბხაზეთის მიწაწყალი კავკასიის უღელტეხილსა** და **მის კალთებზე იყო** გადაჭიმული, **დასავლეთით შავი ზღვის სანაპიროზე მისი საზღვარი კაპოეტის ანუ კაპეტის**[1] **წყლის შესართავამდე** და **ხვანეთამდე** აღწევსო.

მთელი აბხაზეთის მიწაწყალი სამ ნაწილად იყოფება: 1. **სამხრეთ-დასავლეთის აბხაზეთი**, რომელიც **მდ. ყუბანსა** და **ენგურს შუა იყო** მოქცეული **ოთხს თემს,—ხირპიტ-ს, ჩაჯს, საძს** და **აიპგა-ს** (Chirpit, Tschadsch, Sads und Aipga) შეიცავდა. ეს *ჩერქეზულად* უდრის **ხირპს-უუაჯ-ს** და **ზამბალ-ს,—** წებელდელებს, რომელნიც მდ. კოდორის ხეობაში ბინადრობდენ, დალის ველზე (*ლულჲე* Черкессия 9),—**საძენ-ს**, რომელიც შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა მდ. ხამგშ-ითგან მოყოლებული გაგრამდე და **ჯიქეთად** იწოდებოდა (*ლულჲე* Черкессия გვ. 9) და **აიბგა-ს** უბიხთა აღმოსავლეთით მობინადრე **მედოზჳა**-ს ტომის მესამე შტოს (იქვე გვ. 9). **ჩერქეზები აბხაზეთის ამ ნაწილს კუშჰასიპ-ს ე. ი. მთასიმერს უწოდებენო.**

2. აბხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილი, რომელიც **ტუბი**-სა, **უბუხ**-ისა **შაფსიხ**-ისა ანუ **შაფსო**-ს **ახე**-სა და **კოკუჟ**-ის (ანუ **ქვემო და ზემო შაფსო-ს**) **თემებს** შეიცავდა, **ხუაჯისა, ზახისა** და **ყუბანის მდინარეების ტერიტორიაზე**, სადაც მოსაზღვრედ უკვე ჩერქეზთა სამფლობელოს ქვეყანა **ბჟანა** და **სატუკაი** იყო.

ტუბი-ს თემის სახელისდა მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ *გჳლდენშტედტს* აქ უნდა უმთავრესად აბაზეხების ტომი ჰყავდეს ნაგულისხმევი, მაგრამ **შაფსო**-ს სახელი ვგონებ შაფსუღების ტერიტორიაზეც მიგვითითებს (შეად. *ლულჲეს* Черк. გვ. 6).

3. **აბხაზეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი**, რომელიც, ყაბარდოელ მთავრების [XVII] [ს-ში] მდ. თერგზე გადასახლების შემდგომ, **აბხაზთა მიერ იქმნა დაკავებული-დასახლებული** და **ყაბარდოსა** და **ბესლენს შუა ყუბანის შემდინარეების ინჯიკ-ისა, უახპ-ისა**, ანუ **არგა**-სა და **ზემო კუმაზე მდებარეობდა**. აბხაზეთის **ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილის შემადგენელ თემად** ყოფილა **ყიზილბეკ** (=*ლულჲეს* Казильбек), **ტამ, შეგრაი, ბაროყაჲ** (=*ლულჲეს* **ბარაყაჲ**-ს), ანუ **ბაღ**[2]) (=ლულ. Баг-სა), რომელშიაც 300 ოჯახი მცხოვრები იყო, **ბაშილბაჲ**, სადაც 1000 მეკომური ითვლებოდა, და **ხაბარ-ი**[3]. ამ ნაწილს

---

[1] თუმცა *გჳლდენშტედტი* ამბობს კაბეტი ანუ კაბუტი (და არა კაპეტი), მაგრამ ქართულად კაპოეტის, ან კაპეტის წყალი ერქვა.

[2] *ლულჲეს* ბარაკაჲ და „Баг" ორ განსხვავებულ ტომად აქვს აღნიშნული (Черкессия Мат. для истории Черкесского народа, вып. 4. Краснодар 1927 წ. გვ. 9).

[3] ალბათ *ლულჲეს* Басхаг-ს უნდა ჰქონდეს, თემთა რიცხვის მიხედვით მაინც (იქვე გვ. 9).

ალთეკესეკ Altekesck ე. ი. **ექვსი ნაპერი** ეწოდებოდა, რადგან სულ ექვსი საგვარეული იყო აქ გადმოსახლებულიო (Reisen. I, 465—468).

აკად. გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს აღნიშნული აქვს, რომ **ჩერქეზნი** თავიანთ თავს **ადიღე**-ს (Adigi) უწოდებდენ, **თურქები** და **თათრები-კი** მათ **ჩერქას**-ს ეძახოდენ, ხოლო **ქართველებს** მათთვის სახელად **ჩერქეზიანი** ჰქონიათ, დასასრულ **ოსები** თურმე **ყაზახ**-ს უწოდებდენ, რომელიც კონსტანტინე კეისრის დროს (იგულისხმება ალბათ პორფიროგენეტი) ვგონებ ჩვეულებრივი სახელი იყოო[1].

- აკად. გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს **ჩერქეზთა მიწაწყალად ჩრდილოეთი კავკასია** აქვს დასახელებული, მეტადრე **კავკასიონის მთის ძირას მდებარე ხეობანი ვაკეებითურთ, შავი ზღვისა და ყუბანითგან მოყოლებული აღმოსავლეთისაკენ ხუნჯის (მდ. თერგში) შესართავამდეო.**

ამგვარად **ჩერქეზთ ყუბანისა, კუმახ და თერგის მიწაწყალი** ეკავათ. ამიტომ **ჩრდილოეთით** (?) მათ **მოსაზღვრედ აბხაზნი** და **ოსები** ჰყავდათ, **დასავლეთით** (?) **ქისტებით** (Reiseu I 467).

ჩერქეზეთი **ორ მთავარ ნაწილად** იყოფოდა, **დიდ** და **მცირე ყაბარდოდ**, რომელთაც **ერთი მეორესაგან თერგის შემდინარე არგუდან** Argudan **ჰყოფდა.** თერგის ამ შემდინარის სახელი ისე გასაოცრად მიაგავს **არღუნს** (მეტადრე თუ წარმოვიდგენთ, რომ **არგუდან** დამახინჯებული არგუნ + დონ-ისაგან არის წარმომდგარი, რომელიც არღუნის წყალსა ჰნიშნავს), მაგრამ ნამდვილად ლ უ ლ ჲ ე ს მიერ დიდი და მცირე ყაბარდოს გამსაზღვრელს, **თერგის შემდინარეს მალკა**-ს (Черк. გვ. 8) **უნდა უდრიდეს. დიდი ყაბარდო ამ მდინარის დასავლეთით** მდებარეობდა, **მცირე-კი აღმოსავლეთით ხუნჯის შესართავამდე.**

ჩერქეზეთის უფრო წვრილ ერთეულებს მე-XVIII ს-ში შემდეგი სახელები ჰრქმევია:

1. **ბესლენ** ყუბანის შემდინარე ულუ ლაბაზე, ანუ დიდ ლაბაზე მდებარე.
2. **ტემირგოი** (Temirgoi) ყუბანისავე შემდინარე Schagwascha **სხაგუაშა**-ს მიწაწყალზე მყოფი. **ჩ ე რ ქ ე ზ ე ბ ი ტემირგოის თურმე კემუი**-ს **უწოდებდენ** (ლულ. Черк. 8).
3. **მამშახ Mamschach** იმავე შემდინარეზე გადაჭიმული. ეს სახელი ან **მახოშ**-ის ან **მამხელ**-ის თემს უდრის, რომელიც, ლ უ ლ ჲ ე ს ცნობით, **ჩეხურაჯ**-ისა, **ბელოგიაკ**-ისა და **შედე**-ს ხეობებს შეიცავდა (Черк. 8).
4. **აბაზეხ** ყუბანის შემდინარე პჰასიას (Pschasia) მიწაწყლის შემცველი.
5. **ბჟედუღ** Bscheduch ყუბანის შემდინარე ყიზლარკატკენ-ზე.
6. **ჰატუკეი** Hatukei და Bschaner **ბშანერ** ყუბანისვე შემდინარეებზე **ყარაყუბანსა** ანუ შავ-ყუბანსა და **აპახის** (Apachi) წყალზე მდებარე (Reisen I, 469). პირველი უდრის **ჰათგყვაი**-სა, რომელიც, ლ უ ლ ჲ ე ს ცნობით, **სხაგუაშა**-სა და **ფშიშ**-ის მდინარეებს შუა ყოფილა მოთავსებული, მეორე-კი **ჟან**-ს (Черк. 8).

[1] Die Einwohner nennen sich und Land A d i g i, die Türken und Tataren T s c h e r k a s, die Georgianer T s c h e r k e s s i a n i, die Osseten aber Kasach und welches villeicht zu Kaysers Konstantins Zeit die gemeine Bennenung war (J. A. G ü l d e n s t ä d t Reisen I, 466).

გულდენშტედტის სიტყვით, როდესაც ჩერქეზებს თავიანთი მოსახლეობის ადგილი ნიადაგისა, საძოვრისა, წყლის, შეშისა, თუ მეზობლობის რაიმე ნაკლის გამო აღარ მოსწონდათ, თავიანთ სამკვიდრებელს სტოვებდენ ხოლმე და ახალს, უკეთესს ადგილზე გადადიოდენ (Reisen I, 469). ეს გარემოება მათი ტომობრივი მოსახლეობის საზღვრების განხილვის დროს უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს.

გერმანელ მეცნიერს აბხაზური და ჩერქეზული ენების შესახებაც აქვს თავისი ზოგადი აზრი გამოთქმული[1].

მისი დასკვნით, აბხაზური და ჩერქეზული ერთი დედაენისაგან არიან წარმომდგარი, მაგრამ ისეთ განსხვავებულ დიალექტებად იქცენ, რომ მათ შორის ნათესაობას ადამიანი ყველაფერში ვეღარ იპოვისო. იმავე ავტორს ჩერქეზულის სამი განსხვავებული დიალექტი აქვს დასახელებული: სამხრეთ-დასავლური, ჩრდილო-დასავლური და ჩრდილო-აღმოსავლური.

ეროვნულად ჩერქეზები გულდენშტედტს განსხვავებულ ხალხად მიაჩნია და ფიქრობს, რომ, აბხაზებს გარდა, არც ერთ სხვა ერთან მათ არავითარი ნათესაობა არ ჰქონდათ[2]. თუმცა აბხაზები და ჩერქეზები ძირითადად ერთსადაიმავე ენას ლაპარაკობენ, მაგრამ ორივეს იმდენად განსხვავებული დიალექტები აქვთ, რომ, თუ არ ხაგანგებო ვარჯიშობით, ერთმანეთის გაგება არ შეუძლიანთო.

ჩაჩნების ზოგად სახელად გულდენშტედტი, მაშინდელი ქართველების მსგავსად, ქისტხა ჰხმარობს და მათ ქვეყანასაც ქისტეთს უწოდებს (Kisti, Kistetien). მაგრამ აღნიშნული აქვს, რომ ანდიელები მათ Mizdschegis Baturul-ს ეძახდენ, რაც მიჯეგის ხალხსა ჰნიშნავსო. ამავე სახელს ხმარობენ ქისტებისათვის თათრებიც და მომეტებულად ჩერქეზებიცაო (Reisen I, 477 და 478).

ქისტეთის, ანუ საჩაჩნოს თემების სახელების დაწვრილებით გაგება გერმ. მეცნიერს ვერ მოუხერხებია. მაგრამ ამ ქვეყნის მაშინდელი საზღვრები ზოგადად მაინც აღნიშნული აქვს. მისი ცნობით[3], საჩაჩნოს ჩრდილოეთით კავკასიის იხ მიწა-წყალი ეკუთვნოდა, რომელიც სუნჯასთან მთავარი ქედისა და წინამდე-

[1] „Die Abchasetische oder Abasaische und Tscherkessische Sprache haben eine Mutter sind-aber so verschiedene Mundarten derselben, dass man die Verwandschaft nicht überall findet, sondern theils mühsam suchen muss. Meine Sprachproben zeigen dieses. Die Mundarten der südwestlichen, nordwestlichen und nordöstlichen Distrikte sind unter sich auch etwas verschieden" (J. A. Güldenstädt. Reisen I, 464).

[2] „Die Tscherkessen sind ein besonderes Volk, welches, so viel man durch Sprache und alle übrigen Umstände findet, ausser seinen Nachbaren den Abchasen mit keinem andern verwand ist. Beyde Völker reden eine Grundsprache, aber in so verschiedenen Dialekten, dass sie sich ohne Übung nicht verstehen" (J. A. Güldenstädt. Reisen I, 467).

[3] Die Provinz... Kistetien... am nordlichen Kaukasus, der um die Sundscha einen beträchtlichen Theil des Hauptgebürges, des Thales zwischen demselben und dem Vörgebürge und des Vorgebürges selbst einnimt und in Westen die kleine Kabardey, in N. den Terek, in O. tatarische und lesgische und in S. lesgische und Georgische Distrikte hat (J. A. Güldenstädt. Reisen I, 477).

ბარე შტოების შუა მოქცეულს საკმაოდ დიდ ნაწილს შეიცავდა. დასავლეთით მას ყაბარდო, ჩრდილოეთით თერგი, აღმოსავლეთით თათრებისა და ლეკების მიწა-წყალი, ხოლო სამხრეთით საქართველო ჰსაზღვრავდა.

იმისდა მიუხედავად, რომ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ხელმიწვევნითი ცნობები საჩაჩნოს თემების შესახებ ვერ შეუკრებია, მაინც მის აღწერილობაში ბევრი რამეა საგულისხმო. მას ამ ქვეყნის სულ 18 სანახები აქვს დასახელებული.

1. ინგუშეთი, მცირე ყაბარდოს მოსაზღვრე, მაღალ მთებში მდებარე, მოზდოყზე დაახლოვებით 80 ვერ. სიშორეზე სამხრეთით მყოფი თემი იყო, რომლის მოსახლეობაც უმთავრესად თერგის პატარა შემდინარის კუნბელაჲ-ს (Kunbelei) ხეობაში ბინადრობდა. წინათ ისინი თურმე ყაბარდოელ და აქსაელ მთავრებს ემორჩილებოდენ, 1770 წ.-კი რუსეთის მფარველობა მიუღიათ (Reisen I, 480). მდ. კუნბელაჲ უნდა რუს. რუკების კამბილეევკა-ს უდრიდეს, ხოლო შესაძლებელია ენდრე Endre რუს. რუკების ჲანდვრკა-ს Яндырка-ს, რომელიც სუნჯის შემდინარეა.

2. მიჯეგეთი, რომელიც კაჩილიკ-ისა, ანუ ენდრე-სა და ჲაქსაჲ-ს ([Katschilik] Endre und Iachsai) სანახებებისაგან შესდგებოდა. აქაური მოსახლეობა, რომელიც თავის თავს სწორედ მიჯეგის უწოდებდა, სუნჯისა და აპაჲ-ს, ანუ ჲაქსაჲ-ს (Apai oder Iachsai) წყლებს შუა მდებარე თემში ბინადრობდა. გერმ. მეცნიერის სიტყვით, იქ სულ 21 სოფელი ყოფილა (Reisen I, 481)[1].

3. ახკინგურტ-ი (Achkingurt), რომელსაც თერგის შემდინარეების სუნჯასა და კუნბელაჲ-ს სულ ზემო ნაწილი ეკავა (R I, 481).

4. არდახლი ს სანახები, რომელიც სუნჯის ხეობის ზემო ნაწილში (oben am Roshen des Sundscha) მდებარეობდა (იქვე, 481).

5. ვაპი-სა, ოსეთ-ისა და მაყარლ-ისა (Wapi, Osset, Makarl) თემები, რომელნიც თერგის ხეობაში თერგსა და კუნბელაჲ-ს შუა იყო თერგის შენაკად-

---

[1] დოც. გ. მ ა რ ტ ი რ ო ს ი ა ნ-ს აღნიშნული აქვს, რომ ინგუშეთის გეოგრაფიული სახელების მართლწერა ჯერ დადგენილი არ არის და ამის გამო სხვადასხვა წყაროებსა და რუკებში ერთიდაიგივე სოფლები სხვადასხვანაირად არის აღნიშნულიო (Нагорная Ингушетия: Изв. Ингуш. Научно-исслед. Института Краеведения I. Владикавказ, 1928 წ. გვ. 17). იგივე ითქმის საჩაჩნოს დანარჩენი თემების გეოგრაფიულ სახელებზეც. ამ გარემოების გამო გ ჳ ლ დ ე ნ-შ ტ ე დ ტ ი ს გ ა ნ ჩაწერილი სოფლების სახელების თანამედროვე შესატყვისობის გამორკვევის მომავლისათვის გადადება სჯობია. მაგრამ, რაკი გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ნაშრომი ძალიან ძნელი საშოვნელია, მაინც მისი გეოგრაფიული ცნობები აქვე მომყავს ისე, როგორც მის წიგნშია დაბეჭდილი. ენდრესა და ჲაქსაჲ-ს სოფლებზე მას ნათქვამი აქვს: „Die hieher gehörige Dörfer sind: 1. Benedar, 2. Belegular, 3. Zutnagol, 4. Gurdaseral, 5 Elerira, 6. Angetiral, 7. Gendugiral, 8. Dadagiral, 9. Ginasiral, 10. Sandokol, 11. Elmakiral, 12. Tillwol, 13. Akkuaral, 14. Bililot, 15. Kaschgelde, 16. Kurtschilor, 17. Naurusol, 18. Aliraant, 19. Nulwe, 20. Ossungur und, 21. Issesu, welches die Russen Goretschi nennen".

გერმ. მეცნიერის განმარტებით ორივე სახელი, ე. ი. ადგილობრივიცა და რუსულიც იქაური ცხელი წყლებისაგან არის წარმომდგარი. ეს სოფელი სუნჯის სანაპიროზე მდებარეობს, ბარაგუნ-ის პეტრეს აბანოს (Peterbad) 20 ვერს. ზ მოთ, 500 მეკომურს შეიცავს, რომელნიც განთქმული მეკობრეები და ამიტომ მეტად სახიფათონი არიანო (R. I, 481).

თან მდებარე ოსურ **სოფელ ჭიმ-თან** (Tschim: იქვე, I, 481). **მაყარლ**, თუ **მაკარლ-ი** უნდა რუს. რუკების მდ. **მაკალდონ-ს** (Макалдон) უდრიდეს.

6. **ანგუშტ-ის** (Anguscht) სანახები, **კუნბელაჲს ხეობის ზემო ნაწილში** დიდ ველზე მდებარე (იქვე, I, 481).

7. **შალხა-ს** (Schalcha) სანახები, რომელსაც რუსები **მცირე ანგუშტსაც** (Maloi Anguscht) უწოდებდენ. იქ 24 სოფელი ყოფილა (იქვე, I, 481)[1].

8. **ჩაჩანო, „ჩეჩენთ“** (Tschetschen) სანახები, რომელიც **არღუნის ხეობის ქვემო ნაწილსა და სუნჯის ხეობაში** მდებარეობდა. ამ თემის და მოსახლეობის დიდი მნიშვნელობისა და გავლენის გამო ხშირად მთელ ამ ხალხს **ჩეჩენგ-ებს** (Tschetschengen), ე. ი. **ჩაჩნებს** უწოდებენო. ამ სანახების მთავარ ადგილსა და სოფელს, რომელიც არღუნის სანაპიროზე 20 ვერ. შესართავს ზემოთ ყოფილა გაშენებული, **ჩეჩენ-ი** ჰრქმევია. იმის პირდაპირ მდებარეობდა ასეთივე მოზრდილი სოფელი **ჰაჯიაულ** (Hadschiaoul). ამას გარდა გერმ. მეცნიერს შემდეგი სოფლები აქვს დასახელებული: **ჲანგეგერტ** (Iangegert) სუნჯაზე, **ხაჯი-აულ** (Gadschi-Aul) არღუნზე, **შაკტერი, შარეჲნ, ტაგან, დოგან** და **ატაგა** და სხვაცაო (Schakterl, Scharein, Taga, Dokan, Ataga. R. I, 482).

9. **ატახი-ს** (Atachi) სანახები **არღუნის ხეობის ზემო ნაწილში** იყო და მცირე მოსახლეობას შეიცავდა (იქვე).

10. **კულგა-ს** ანუ **დგანტი-ს** სანახები (Kulga oder Dganti) **მთებში მდებარე თუშეთის მოსაზღვრე თემი** იყო (იქვე).

11. **ღალღაჲ-ს** სანახები, რომელსაც ქართველები **ღალღა-ს** უწოდებენო და **სუნჯას შემდინარის ასაჲ-ს ხეობის სათავე** უკავიაო (იქვე).

აქ, ამ თემში, **საგლაჲს-ის** სოფელში (Dorf Saglais) ყოფილა ძველად განთქმული ეკლესია (იქვე).

12. **ჯანტი-სა, ჭაბრილლო-ს** და **შაბეტ-ის** (Dschanti, Tschabrillo und Schabet) სანახები **სუნჯის ხეობაში** მდებარეობდა (იქვე).

13. **ჭიშრიკაკერ-ის** სანახები (Der Distrikt Tschischrikaker), რომელიც **სუნჯის გვერდობზე მდებარეობდა** (იქვე).

14. **ყარაბულახ-ი**, რომელიც თურქული სახელია და შავწყაროს ჰნიშნავს, **სუნჯისა** და **ფორტან-ის ხეობაში** იდო. **ფორტან-ი**, რომელსაც რუსები უკვე იმ დროს **მარტან-ს** უწოდებდენ, **სუნჯის შემდინარეა** და სუნჯის მარჯვენა მხრითგან ერთვის **შემილგორ-ის** (Schemilgor) **წყაროს ქვემოთაო**.

ინგუშები და თვით **ყარაბულახელნი** ამ ყარაბულახის თემს თურმე **არშტე-ს** (Arschte) უწოდებდენ, **ჩაჩნები — არიშ ტოჲაჲ-ს** (Arisch Tojai), ხოლო **ჩერქეზები** ამ სანახების სახელად თათრულს **ბალსუ-ს** (Balsu Honigwasser), ე. ი. **თაფლის წყალს** უწოდებენო. ამავე ყარაბულახის, ანუ არშტეს სანახებს **სუნჯის მარცხენა მხარეზე, ფარტან-ის ქვემოთ, აშღან-ის** (Aschgan) შენაკადთან

---

[1] ამ სოფლების სახელები: 1. Galga, 2. Tiroi, 3. Aka, 4. Bezi, 5. Wuschu, 6. Kircheretseli, 7. Golai, 8. Jalghor, 9. Zorai, 10. Noi, 11. Hoi, 12. Kachkoi, 13. Mestoi, 14. Naschach, 15. Zulai, 16. Meler, 17. Korbi, 18. Machschi, 19. Achsai, 20. Schadgia, 21. Asdar, 22. Chosechi, 23. Zisdi, 24. Palang (R I, 481).

მდებარეობდა საძოვრები **გალარეკ** და **ქალაშ** (იქვე, I, 482 — 483). **ფარტან-ს** ინგუშები, როგორც ეტყობა, **ფორტანგ-ს** ეძახიან (იხ. გ. მარტიროსიან-ის Нагорная Ингушия: Изв. ингуш. инст. Краевед. I, 15).

ყარაბულახელნი, ანუ არშტელები **წინათ თურმე აქსაქელი მთავრების მეზეგრენი** (zinsbar) **ყოფილან**, მაგრამ 1772 წ. რუსებს გადაუბირებიათ და მათთვის მძევალნი ჩამოურთმევიათ. (R I, 483).

15. **მეესტი-ს** სანახები, რომელიც **სუნჯის შემდინარის ასსად-ს ხეობაში** იყო (იქვე, I, 483).

16. **მერეჯი-ს** (Meredschi) სანახები, რომელიც **მეესტის ქვემოთ** მდებარე-ობდა (იქვე).

17. **გალაშკა-ს** (Galaschka) სანახები, **ზემოდასახელებული სანახების ქვემოთ** მდებარე.

18. **დუბან** (Duban), რომელიც **გალაშკას თემის ქვემოთ** იყო (იქვე, I, 483).

შემდეგ გჳლდენშტედტს 25 **ადგილისა, თუ სოფლის სახელი** აქვს მოყვანილი, რომელთა ამა თუ იმ თემისადმი მიკუთვნილობა ვერ გამოურკვევია (იქვე, I, 483)[1].

გჳლდენშტედტს თავისი წესისათვის არც ამ შემთხვევაში უღალატია და **ზოგადი დაკვირვება ჩაჩნურ-ქისტური ენის თვისებასა** და **თავისებურე-ბაზეც** აქვს გამოთქმული. გერმ. მეცნიერი ამბობს, რომ, თუმცა **ქისტეთ-საჩა-ჩნეთის**[2] **სხვადასხვა თემში ძალზე განსხვავებულ კილოკავს ლაპარაკობდენ, მაგრამ არამც თუ ყველა მათ საერთო ენისაგან წარმოშობილობა ეტყობათ,** არამედ **სხვადასხვა თემის მცხოვრებთაც ერთიერთმანეთის გაგება შეუძლიათ.** მაინც **ქისტური, მიჯეგური, თუ ჩაჩნური ენა, როგორც ეს ამ ენის ჩემი ნი-მუშებითგანაც ჩანს, არც ერთს კავკასიურსა და საერთოდ არც ერთ ჩემ-თვის ცნობილ ენას არ ენათესავება, მაშასადამე, სრულებით თავისებურია** (R I, 478).

გჳლდენშტედტის სიტყვით **დაღისტანს** ანუ **ლეკეთს**[3] ქართველები კავკასიონის მთავარი ქედის აღმოსავლეთს მესამედს ნაწილს უწოდებენ, რო-

---

[1] აი ეს სახელებიც: „Machki, Chamcha, Targem, Agl, Kartni, Zului, Beschtusi, Asik, Timgal, Lalach, Chani, Tasch, Arzchoi, Salgai, Falchal, Gerek, Malar, Dschairak, Arapo, Berech, Kuschgi, Kala, Narast, Barchan, Tori (R I, 483).

[2] „Sprache... wird zwar in verschiedenen, theils stark abweichenden Mundarten geredet, doch kann man bey allen eine gemeinschaftliche Grundsprache nicht verkennen, sondern die Einwohner der verschiedenen Distrikte verstehen sich auch unter einander. Die Kistische, mizdschegische oder, wie sie auch von einem der vornehmsten Distrikte sehr gewönlich heisst, die tschetschengische Sprache ist übrigens, wie meine Sprachproben zeigen, mit keiner Kaukasischen und überhaupt mit keiner mir bekannten Sprache verwandt, also eine ganz eigene" (I. A. Güldenstädt. Reisen I, 478).

[3] „Die Georgianer nennen diese Provinz, die das ostliche Drittel des kaukasischen Hauptgebürges, an der Nordseite, um den Alasan und dessen Flüssen und an der Südseite an dem Samura und dessen Flüssen einnimmt, Dagistan, auch Lesgistan und deren Bewohner

მელსაც ჩრდილოეთით ალაზნისა და მის შემდინარეების სათავე, სამხრეთით სამური და მისი შემდინარეების აუზი ჰქონდა. ამ ქვეყნის მკვიდრთ-კი ლეკებს უწოდებდენო. სამხრეთით ლეკეთს საქართველო და სპარსეთის „თავისუფალი სამფლობელოები“, ე. ი. სახანოები, ესაზღვრავდენ, დასავლეთით ოსები და ქისტები, ხოლო აღმოსავლეთით კასპიის ზღვა და მის სანაპიროზე მდებარე სპარსეთის ყმადნაფიცი სახანოები (R I, 484).

გერმ. მეცნიერის სიტყვით, ლეკეთში მას ცნობებისა და ენოვანი მასალების შეკრება გაძნელებია, რადგან, რუსებთან მტრული განწყობილების გამო, ტარკუს შამხალს არა ჰსურდა მასთან რაიმე საერთო ჰქონოდა. თუმცა დიდი გაჭირვებით, მაგრამ გჳლდენშტედტს მაინც საჭირო ამბის გაგება მოუხერხებია.

გერმ. მეცნიერი ამბობს[1], რომ ლეკურ ენას ქართველები მაცტალარო-ს უწოდებდენ. მისი დაკვირვებით, თუმცა დაღისტნის სხვადასხვა თემებში ძალიან განსხვავებულ დიალექტს ლაპარაკობდენ, მაგრამ, მათი ერთსახეობისა, ნათესაობისა და მსგავსი შთამომავლობისდა მიხედვით, მაინც იქ საერთოდ 8 ეროვნული ერთეული ვპოვეო (R I, 485).

აკად. გჳლდენშტედტს 1773 წ. დაღისტანში, სახელდობრ, შემდეგი 8 ლეკური დიალექტი აქვს დასახელებული: 1. ღუნძები. დაღისტნის, ანუ ლეკეთის პირველი და თითქმის მომეტებულ ნაწილში გავრცელებული კილოკავი ღუნძურია, რომელსაც ქართულად ხუნზახი ჰქვიანო (Avar lesgisch, Chunsag georgisch). იგი გავრცელებული ყოფილა კოისუსა და აქსაჲ-ს შუა ერთის მხრით და მეორეს მხრით ჩრდილოეთის სიპისა (Schiefer) და ცარცის მთას შუა მოქცეულ ტერიტორიაზე. აქ ანწუხში (Anzug) მიღებულს დიალექტს (Mundart) ლაპარაკობენ და ავარული სრულებით ცალკე ენა არ არის, როგორც ეს გერბერს (Gerber) ჰგონიაო (R I, 485).

ღუნძური გავრცელებული ყოფილა საკუთრივ ხუნზახის თემში, სადაც თურმე სულ 43 სოფელი ითვლებოდა: 1. ხუნზახი, რომელსაც თათრები აუარს, ანდიურად-კი ჰაიბულ-ს ეძახიანო, 2. ჭირგუტ (Tschirgut), 3. მინატლუ, 4. იხა, 5. ცობოლ (Zobol), 6. ინხო, 7. ჭიკარი (Tschikari,) 8. აშილა, 9. ჭირკატა (Tschirkata), 10. ჭირხა, 11. ტანინხო, 12. ჭელადატ, 13. ურთაკოლ, 14. მინალ ინხილარ, 15. ტახადა ინხილარ, 16. კვანხიტლარ, 17. ბოტლიქლარ, 18. ხალტა, 19. ჭოროტა, 20. ლოდობერ, 21. თლოხერალ, 22. ჰინერალ,

---

Lesgi. Das Land gränzt seiner Lage nach südlich mit Georgien und persischen Freystaaten, westlich mit Osseten und Kisten, nordlich mit Kisten und Tartaren und reicht ostlich theils an die Kaspische See, theils an die Küste liegenden, nach Persien gehörigen Freystaaten" (R I, 483—484).

[1] „Die lesgische Sprache, die Georgier Maztalaro nennen... wird aber in verschiedenen Distrikten in gar sehr verschiedener Mundart geredet, deren ich 8 gefunden und nach der Verwandschaft oder vielmehr einförmig ein und derselben Mundart die Verwandschaft und den gleichen Ursprung der Völkerhaufen, die sie reden, beweise, will ich die verschiedenen Lesgischen Distrikte und was ich von ihnen weis anführen (I. A. Güldenstädt Reisen I, 485).

23. ხილიდარ, რომელნიც კოისუზე მდებარეობენო ქვემოთგან ზევითკენ, 24. ახშიხ, 25. უნძელი, 26. ამეკინ, 27. კოლოტვიო, 28. არაკუნე, 29. მულიუ, 30. ტოროდა, 31. გოგელტ, 32. გოლოლტ, 33. კუდალი, 34. ჭუგ, 35. ნიკიმარ; 36. ბოდუხ, 37. ბოროხოალ, 38. აკაძიკი (Akadziki), 39. ცატანიხ, 40. მოხოდა, 41. კაბუდა, 42. გენო, 43. ამუშა. ამ თემში თურმე სულ 1500 ოჯახამდე ითვლებოდა (R I, 485 — 486).

ხუნზახურად კიდევ შემდეგ თემებში ლაპარაკობენო: კეზერუკ-ის თემში, სადაც 15 სოფელი ყოფილა, — მიდატლე-ს თემში, რომელშიაც 7 სოფელი ითვლებოდა, — მუკრატლე-ს თემში, სადაც 7 სოფელივე ყოფილა, რომელშიაც 200 ოჯახი ითვლებოდა, — ონხეკულ-ის, ან ანხოკულ-ის 15 სოფლიან თემში, — კარახლე-ს თემში, სადაც 23 სოფელი და 1100 კომლი ითვლებოდა, — გუმბელ-ის ანუ ა ნ დ ი უ რ ა დ მეხტელარ-ის თემში, არაკან-ის თემში, ბურტუმა-ს თემში, რომელშიც კოისუს შემდინარის ტაკარა-ს ხეობაში მდებარე 15 სოფელი ყოფილა, — ანწუხ-ის თემში (Anzug), რომელშიაც ბევრი სოფელი იყო თურმე (მაგრამ მათგან მხოლოდ 6-ია დასახელებული) და 1500 კომლამდე ბინადრობდა, — ტებელ-ის 8 სოფლიან თემში, ტუმურგი-ს ანუ ტუმურგა-ს თემში, სადაც 4 მთავარი სოფელი იყო, — ახტი-ს თემში, რუთულ-ში და ჭარ-ში, სადაც 17 სოფელი და 1500 კომლამდე ითვლებოდა (R I, 486 — 489).

მეორე ლეკურ კილოკავად გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს დიდოხა და უნზოში გავრცელებული მიაჩნდა, რომელშიაც 1000 კომლამდე ითვლებოდა. ეს ორი თემი სამურის სათავესთან მდებარეობდა და აღმოსავლეთით თუშეთი საზღვრავდა, სამხრეთით კახეთი და ჩრდილოეთით ქისტეთის თემი ჭარიო.

დიდოურ — უნზური კილოკავის საერთო ლეკურის თვისებები თუმცა ცხადია, მაგრამ სხვა თემთა მცხოვრებლებისათვის გაუგებარიაო (R I, 490).

მესამე ლეკურ კილოკავს ყაბუჩ-ში მიღებული შეადგენსო, რომლის მიწა-წყალს სამხრეთით კახეთი ეკვრის და დასავლეთით დიდოეთიო. იქ 1000-ამდე კომლი ცხოვრობს და მათი კილოკავი დიდოურისაგან ისე განსხვავდება, რომ ცალკე ენად შეიძლება მიგვეჩნია, მაგრამ, კვლევა-ძიების შემდგომ, ცხადი ხდება, რომ აქაც ლეკურ კილოკავთან გვაქვს საქმეო (R I, 491).

მეოთხე ლეკური კილოკავი „ანდი"-ს ანუ ყუანალ-ის (Andi oder Kuanal) თემშია გავრცელებული. მცხოვრები სულ 800 კომლამდე იქნება და ეს კილოკავი სრულებით განსაკუთრებული ლეკური კილოკავიაო. ამ თემში სულ 12 სოფელი ყოფილა (R I, 492).

მეხუთე ლეკურს კილოკავს აკუშა-ში ლაპარაკობენ, სადაც 1000-მდე კომლი ითვლებოდა და 29 სოფელი, — კუბეშა-ში, რომელშიაც ამდენივე კომლი მცხოვრები იყო, — ცუდაკარა-ში, რომელსაც აგრეთვე ცადოხ-იც ეწოდებოდა და 2000 კომლი მოსახლე ჰყავდა. ეს კილოკავი დანარჩენ ლეკურისაგან ძალიან განირჩევაო (იქვე, I, 492 — 493).

მეექვსე კილოკავი ღაზიღუმუქშია გავრცელებული, რომელიც დიდ თემად ითვლებოდა და ერთგან 12 და 102 კიდევ სხვა სოფელს შეიცავდა. ეს კილოკავი საერთო ლეკურისაგან ცოტათი განირჩევაო (იქვე, I, 493 — 494).

მეშვიდე ლეკური კილოკავი ხაიდაკ-ისა და **თაბასარან-ის**, ანუ **ყარა ხაიდაკ-ის** თემშია გავრცელებულიო (იქვე, I, 495).

მერვე ლეკური კილოკავი კურელი-ს თემში არის მიღებულიო (იქვე, I, 494—495).

გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს დაღისტნის **ლეკური ენების შესახებ** თავისი **ზოგადი მოსაზრებაც** აქვს გამოთქმული. ის ამბობს: **თუმცა ლეკეთის სხვადასხვა სანახებში ხშირად უაღრესად განსხვავებული დიალექტებია, მაგრამ, ამ საენათმეცნიერო ნაკვლევთა მიხედვით** (იგულისხმება ნიმუშები), **ყველა მათ მაინც ერთი დედაენის ასულებად ვთვლიო**[1] (R I, 484—485).

იმავე მეცნიერის დასკვნით დაღისტნის **ლეკური ენა თავისდათავად, არამცთუ კავკასიის ყველა დანარჩენი ენებისაგან, არამედ ყველა ცნობილი ენებისაგანაც-კი სრულებით განსხვავებულია** (R I, 485)[2].

გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ზემომოყვანილი ცნობებითგანაცა და მეტადრე-კი მისი მსჯელობითგან ჩანს, რომ მას

1. **აფხაზური და ჩერქეზული ენების ნათესაობა და ერთი დედაენისაგან წარმომდინარეობა შეუგნია.**

2. **ქისტურისა, ღლიღურისა და ჩაჩნურის უმჭიდროესი ნათესაობა შეუმჩნევია** და სამივე სხვა დიალექტებითურთ **ერთ ენად მიუჩნევია.**

3. **დაღისტნის ენათა აღრევისდა მიუხედავად,** არამც **თუ ყველა ლეკური ენების ნათესაობის გარემოება არ გამოჰპარვია, არამედ, ზოგადი მსგავსებისდა მიხედვით, მთელი სავსებობა 8 ტომობრივ-ენოვან ერთეულად დაუყვია და თვითოეული მათგანი ერთი ძირითადი ლეკური ენის დიალექტად უცვნია.**

4. გერმ. მეცნიერის **ჩაჩნური და ლეკური ენების ბუნების მთელი თავისებურება ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, მაგრამ მათი ურთიერთობის გამორკვევა აზრად არც-კი მოსვლია, მათი ნათესაობაზე აზრიც-კი არ გაჰელვებია.** ამის **გამო ჩაჩნურიცა და ლეკურიც ერთმანეთისაგანაცა და კავკასიის დანარჩენი და სხვა ყველა** მისთვის ცნობილი **ენებისაგანაც სრულებით განსხვავებულ და განმარტოებულ ენებად აქვს აღიარებული.**

თუ იმ დებულებას გავიხსენებთ, რომლითაც კავკასია მრავალი საუკუნეების განმავლობაში 70-ზე მეტ ენათა ქვეყნად იყო მიჩნეული, **იმ დიდ წარმატებას, რომელსაც იმ დროისათვის** გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს **ზემომოყვანილი დაკვირვება და დასკვნა წარმოადგენდა, ადვილად შევამჩნევთ.** იმისდა მიუხედავად, რომ ეს გერმ. მეცნიერი განათლებითაცა და სპეციალობითაც ექიმი და ბუნებისმეტყველი იყო, მას, იმდენად სალი დაკვირვების ნიჭი ჰქონდა, რომ მისი მსჯელობა, ჩაჩნურ-ლეკური ენების განმარტოებულობას გარდა, არსებითად საკმაოდ სწორია. თუ ამასთანავე მისი ლექსიკური მასალების გონივრულად, შინა-

---

[1] „Nach diesen Schprachforschungen besonders habe ich zu Lisgistan alle die bey einander liegende Distrikte, in welchen zwar oft äusserst verschiedene Dialekt, aber doch Töchter einer Mutter geredet werden gezählt“ (R I, 484—485).

[2] „Die lesgische Sprache... ist von allen Kaukasischen nicht nur, sondern von allen nur bekannten völlig verschieden“ (R I, 485).

არსისადა მიხედვით, შერჩეულობასა და საკმაო მრავალფეროვანობას, ამას გარდა დიალექტების იმდროინდელი ჭავრცელების საზღვრების შესახები მისი ცნობების მნიშვნელობასაც გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, **რომ მისი თანამედროვენიცა და შთამომავლობაც** აკად. გჳლდენშტედტის **მადლიერი უნდა ყოფილიყვნენ.**

მაგრამ, როგორც შემდეგში თავთავის ადგილას დავრწმუნდებით, მერმინდელი მკვლევარნი გჳლდენშტედტს ასე არ მოჰპყრობიან. მას უმთავრესად იმ წუნსა სდებდენ, რომ ლექსიკურ ჩანაწერებში შეცდომები აქვს. თვით გჳლდენშტედტი ყოველნაირად ცდილა, რამდენადაც შესაძლებელი იყო, სწორე ცნობები ჰქონოდა. ერთგან ის ამბობს: სიძნელისდა მიუხედავად, **მაინც დარწმუნებული ვარ, რომ ჩემი ცნობები ქვეყნისა და მოსახლეობის შესახებ, ისევე, როგორც ეხოდენი გაჭირვებით შეგროვებული ენის ნიმუშები, შემიძლიან სანდოდ გცნოთ** (R I, 484)[1].

ვინც ე. წ. კავკასიურ ენების ბგერათა დაჯგუფების თავისებურება და სირთულე იცის, ის **ადვილად დაუჯერებს** ამ **გერმ. მეცნიერს,** რომ მას და მის თანამშრომელს თავისი ჩანაწერებისათვის მართლაც **ბევრი მუშაობაც დახვირდებოდა** და ეს საქმეც **ძალიან უნდა გასძნელებოდა, მეტადრე მაშინდელ პირობებში.** გჳლდენშტედტის სიტყვათა-კონების გულდასმითი განხილვა დაარწმუნებს ადამიანს, რომ კავკასიის ენების ბგერების ჩასაწერად მას ერთგვარი სისტემაც ჰქონია, რომლის ცოდნაც მკვლევარს ჩანაწერის ყოველი სიტყვის თანამედროვე შესატყვისობის მოძებნას გაუადვილებს.

აკად. გჳლდენშტედტის ყოველგვარი ცდისდა მიუხედავად, მის ლექსიკურ მასალებში შეცდომები მართლაც შეპარულია. მაგ. შესაძლებელია თუნდაც **მამის აფხაზური** სახელი იქმნეს მოყვანილი. მისი ჩანაწერით **მამავ!** ,აფხაზურად იყო **ხაბა** (Saba R II, 529). თანამედროვე აფხაზურში **ბაბა**-ს ეძახიან (პროფ. ს. ჯანაშიას ჩანაწერით), მამას ჰქვიან **ააბ**, სადაც პირველი **ა** ჩვეულებრივიართრონია. **ხაბა**-ს ამგვარად თავში ზედმეტი **ხ** აქვს, რომელიც, უეჭველია, **ამ სახელს არ ეკუთვნის, არამედ I პირის ნაცვალსახელის აფხაზური თავსართია.** ამიტომ **ხაბა** აფხაზურად **მამა ჩემო**-სა, ანუ აფხაზურში არსებული ადგილმდებარეობა რომ დავიცვათ, **ჩემო მამა**-ს ჰნიშნავს. მერმე იმის გამო, რომ გჳლდენშტედტის ჩაწერილი **ხაბა** მამის აფხაზური წოდებითი ბრუნვის წმინდა ფორმა-კი არ არის, არამედ **მამა ჩემო**-ს ჰნიშნავს, მის ამ ჩანაწერს ყოველგვარი მნიშვნელობა ეკარგება და გამოსადეგი აღარ არის? სრულებითაც არა, პირიქით! გერმ. მეცნიერს რომ უკითხავს, თუ როგორ ითქმის აფხაზურად **„მამავ!“**, ცხადია, მისთვის უპასუხნიათ **ხაბა**. ის გარემოება, რომ **„მამა ჩემო“**-ს აღმნიშვნელი ფორმა ყოფილა დასახელებული, **ცხადჰყოფს, რომ აფხაზურში ჩვეულებრივი მოსაუბრისათვის მამა ცალკეულად და განყენებულად-კი არ არსებობდა, არამედ იყო, ან ჩემი მამა, ან შენი მამა, ან მისი მამა** და სხვ..

---

[1] „...glaube ich doch, dass ich meine Nachrichten von Land und Leuten und die so mühsam gesammleten Sprachproben für zuverlässig ausgeben kann“ (R I, 484).

ამგვარად, **კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ახეთი თავხართები სიტყვასთან იმდენად შეზრდილი ყოფილა, რომ საგანგებოდ განუსწავლელ ადამიანს, როგორც ჩანს, მათი ჩამოცილება ფიქრადაც არ მოხდიოდა.** ამ და **ამის მსგავს გარემოებას კავკახიის ენების სიტყვათა ეტიმოლოგიის ძიების დროს უაღრესი ყურადღება უნდა მიექცეს და ყოველთვის მისი შესაძლებლობა გათვალისწინებული უნდა იყოს.**

თუ გჳლდენშტედტის ჩანაწერი მკვლევარს ასეთი დაკვირვებისათვის მასალას აწვდის, ვგონებ, ეს უმნიშვნელო წვრილმანი არ უნდა იყოს და ასეთი „შეცდომების“ გამოუყენებლობაც არ შეიძლება. **ამ გერმ. მეცნიერის ნაშრომში ალბეჭდილია კავკასიის ენების ლექსიკური მასალა იმ სახით, როგორც 1772-3 წ. შეეძლო ადამიანს ჩაეწერა, ამ მასალის ანალიზი და სათანადოდ გამოყენება-კი მომავალი თაობის მოვალეობას შეადგენდა და, თუ ის ჯეროვანად არ გამოუყენებიათ, ეს იმდენად ჩამწერისა არა, რამდენადაც მერმინდელ მკვლევართა ბრალია.**

გჳლდენშტედტს რუსეთში ამ დარგში გამგრძელებელი არავინ გამოსჩენია და კავკასიასა და საქართველოში სამეცნიერო მიზნით რუს. სამეც. აკადემიის მიერ ისევ გერმანელი მეცნიერივე ადჲუნქტი ჰაჲნრიხ ჲულ. კლაპროთ-ი იყო 1807-8 წ. წარმოვლენილი. 1812—14 წ. გერმანიაში გამოვიდა კიდევაც მის მოგზაურობის დროს შეკრებილი ცნობებისა, ლინგვისტ. მასალების და მისი საკუთარი გამოკვლევის შემცველი ორტომიანი ნაშრომი „Reise in den Kaucasus und nach Georgien“. პარიზის სამეცნიერო აკადემიის წევრად არჩევისა და საფრანგეთში გადასახლების შემდგომ, მან ამ თავისი 2 წიგნის ფრანგული შევსებული გამოცემაც „Voyage au mont Caucase et en Géorgie“ 1823 წ. დაბეჭდა.

ვითარცა ფილოლოგოსი განათლებით და, დასავლურის გარდა, აღმოსავლური ენების მცოდნე, კლაპროთი ამ მუშაობისათვის, რა თქმა უნდა, გჳლდენშტედტზე უფრო შესაფერისი იყო. ამის წყალობით მას კავკასიის შესახებ არსებული ძველი და საშუალო საუკუნეების ყველა ცნობილი წყაროები უხვად აქვს გამოყენებული და არა ერთი საგულისხმო მოსაზრებაც აქვს გამოთქმული. თავის **მიზნად მას გჳლდენშტედტისაგან დაწყებული კვლევა-ძიების დამთავრება და კავკასიელთა სადაურობის საკითხის გამორკვევა ჰქონდა დასახული.**

რასაკვირველია, კლაპროთს აქაური ენის შესასწავლად მასალების შეგროვებისათვისაც უფრო მეტი ყურადღება ჰქონდა მიქცეული. სახელდობრ, ფრანგ. გამოცემის II ტომის გვ. 291—577-ზე, ანუ მთელი 286 გვერდი, ენებს აქვს დათმობილი.

ძველი და მერმინდელი ისტორიული და გეოგრაფიული ცნობების მიხედვით კლაპროთს აბხაზთა და ჩერქეზთა მოსახლეობის მდებარეობა და დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილება აქვს გამორკვეული.

საერთოდ **ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება მას უფრო ემარჯვებოდა.**

კლაპროთი, მისგან მოყვანილი ცნობების თანახმად, **აფხაზთა და ჩერქეზთა შესახებ ფიქრობდა, რომ ისინი კავკასიის ძველისძველი მკვიდრნი არიან** (Voyage II, 380 და 411).

აფხაზური ენის შესახებ-კი მას აღნიშნული აქვს მხოლოდ: პალლას-ი გულდენშტედტის დებულებას, რომ აბხაზური და ჩერქეზული ენები დებად არის მისაჩნევი, გადაჭარბებულად სთვლიდა, რათგან **მისი აზრით ნამდვილად აფხაზურს მხოლოდ ჩერქეზული სიტყვები აქვს შეთვისებული, ძირეულად-კი აბხაზური ჩერქეზულისაგან განსხვავდებაო** (V. II, 417). თავისი საკუთარი აზრი კლაპროთს აქ თუმცა დართული არა აქვს, მაგრამ, **როგორც შემდეგითგან ირკვევა, ისიც პალლასის მსჯელობას იზიარებდა.**

კლაპროთის სიტყვით, **ჩერქეზთა ენა გამოსათქმელად დედამიწის ერთი უძნელეს ენათაგანია** და არც ერთ ანბანს მისი ბგერების სრულად გადმოცემა არ ძალუძსო. მას ზოგი ბგერა გააჩნია, რომელნიც ენის ისეთი ხმაურობით (claquement) გამოითქმიან, რომ მიბაძვა შეუძლებელია, თანაც ხმოვანთა და დიფთონგების მრავალგვარი მოდიფიკაციაც იცის (une modification excessivement multipliée des voyelles et des diphthongues). ზოგი თანხმოვანი ხორხის ისეთი სიძლიერით გამოითქმება, რომ არც ერთ ევროპელს ასეთი ბგერის გამოღება არ ძალუძს. **მე ვეცადე, ეს ბგერები ჩვენი ანბანით, რამდენადაც შემეძლო, კარგად გამომეხატა და ვფიქრობ, რომ სინამდვილის გადმოცემა გულდენშტედტზე და რაჲნეგგს-ზე უკეთესად მოვახერხეო. ამის მიღწევა საჭიროდ მიმაჩნდა მით უმეტეს, რომ ერთი მარცვლის უსწორო გამოთქმა, ან მახვილიც-კი სიტყვას სრულებით სხვა მნიშვნელობას ანიჭებსო** (V. II, 381 — 382).

კლაპროთი ამტკიცებს, რომ **ჩერქეზთა ენა სხვა კავკასიელთა ენებისაგან ძალიან განსხვავდება, როგორც ლექსიკით, ისევე თავისი სინტაქსისთაც.** თანაც **იგი ფინური მოდგმის** ენებს **უახლოვდება, მეტადრე ციმბირის ოსტიაკებისა და** **ვოგულების ენებსაო. ეს მსგავსება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ჩერქეზები იმგვარადვე, როგორც ვოგულები და ოსტიაკები, ერთსა და იმავე შტოს ეკუთვნიან,** რომელიც მეტად შორეულ დროს რამდენიმე ტოტად დაიყო, რომელთა ერთ-ერთ ტოტს, როგორც ეტყობა, ჰუნებიც შეადგენდნო (V. II, 380 — 381).

ჩერქეზულისათვის მას **რამდენიმე გრამატ. შენიშვნა მოეპოვება,** რომელშიც ნათქვამია, რომ ბოლოსართი **რ** ჩერქეზულშიართრონის მაგიერია, რომ ჩერქეზულს გრამატ. სქესი არ გააჩნია, განმარტებულია მრ. რ. ბოლოსართოვანი **ხე** ფორმანტით წარმოება, მოყვანილია სიტყვა **მამა**-ს ჩერქეზული კანკლედობის მხ. და მრ. რიცხვის ყველა ფორმები, შედარებითი და აღმატებულებითი ხარისხების წარმოების წესი, დასასრულ, ერთი ზმნის ჩერქეზული მოქმედებითი და ვნებითი გვარის უღვლილების ყველა ფორმები. ბოლოში 18 ჩერქეზული მოკლე წინადადებაც მოეპოვება სიტყვა-სიტყვითი თარგმანითურთ (V. II, 383—388). კლაპროთს ჩერქეზული სიტყვათა-კონაც აქვს (იქვე, II, 390 — 410), რომელიც ფრანგ. ანბანის რიგზე დალაგებული 450-მდე სიტყვას შეიცავს.

აბხაზურისათვის-კი მას არავითარი გრამ. შენიშვნები არ დაურთავს და, 20 აბხაზურ წინადადებას გარდა, რომელსაც სიტყვა-სიტყვითი თარგმანი აქვს ყოველი წინადადების ქვეშე მოყვანილი, სხვა არაფერი მოეპოვება (V. II, 418—419). აბხაზური სიტყვათა-კონა იმავე წესრიგით არის შედგენილი, როგორც ჩერქეზული (V. II, 420—436) და 300-ზე მეტ სიტყვას შეიცავს.

ლეკების ჩრდილოეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით ბინადრობენ ტომები, რომელნიც ერთი და იმავე ეროვნების არიან და ერთი და იმავე ენის დიალექტით ლაპარაკობენ, მაგრამ თვით მათ თავიანთთვის საერთო სახელი არ აბადიათ, მეზობლები-კი სხვადასხვა სახელს უწოდებენ. კლაპროთის სიტყვით **„თათრები“, ჩერქეზები და ანდიელნი** მათ **„მიზჯეგი“**-ს ეძახდენ[1]. ამიტომაც კლაპროთს არ მოსწონდა ჩაჩნების ზოგად სახელად გჷლდენშტედტისაგან შემოღებული **„ქისტები“** და მათი ქვეყნის **„ქისტეთის“** სახელი, მით უმეტეს, რომ ქისტებს **ქართველები** ჩაჩნების მხოლოდ იმ პატარა ტომს უწოდებენ, რომელიც დურძუკეთის ნაწილს შეადგენდა და რომელსაც კუმბალაჲს ხეობის ზემო ნაწილი უკავია. ამნაირადვე ამ მეცნიერს **რუსთაგან** მიღებული **„ჩაჩნების“** სახელის ხმარებაც ამ მიზნისათვის შეუფერებლად მიაჩნდა, რათგან ისიც მხოლოდ ერთი ტომის სახელიაო. ქისტისა და ჩაჩნის მაგიერ კლაპროთი საუკეთესოდ სწორედ **„მიზჯეგი“**-სა სთვლიდა (V. II, 351—352).

მიზჯეგ-ები, კლაპროთის სიტყვით, **სამ დიდ ტომად განიყოფებოდენ. პირველი,** დასავლეთით მობინადრე, **ტომი ლალლაჲ,** ან **ჰალჰა, ინგუშებისაგან შესდგება,** რომელნიც თავიანთ თავს **„ლამურ“**-ს, ე. ი. მთიულებს უწოდებენო. მათ **კუმბალაჲ-სა, სუნჯისა და შალგირის, ანუ ასსაჲ-ს აუზის შემადგენელი თემი** უკავიათო.

მეორე ტომს ყარაბულახთა ტომი ჰქვიან, მაგრამ **მათი საკუთარი სახელია „არშტე“,** რომელსაც მათ აღსანიშნავად **ინგუშებიც** ხმარობენო. **ჩაჩნები** მათ **„არიშტოჲ“**-ს უძახიან. მათ **უკავიათ მდინარე მარტანის** (რომელსაც თითონ „ფართან“-ს უწოდებენ) **დიდი ველი და საძოვრები „აშგანის“, „ფალარეკ“**-ისა და **„ჩალაშ“**-ის **ხეობაში,** რომელთაგან უკანასკნელი სუნჯის შემდინარეა.

მესამე ტომს ჩაჩნები შეადგენენ, რომელნიც **ყარაბულახითგან მოყოლებული ქაქსაჲ**-ამდე **ბინადრობენო** (Voyage II, 353—354). გჷლდენშტედტთან შედარებით ახალი აქ არაფერია.

სამწუხაროდ, კლაპროთის ნაშრომში **ჩაჩნურის არც გრამ. აგებულების შესახებ მოიპოვება რაიმე ცნობები და არც სიტყვიერების ნიმუშებია მოყვანილი.** ჩაჩნურ **სიტყვათა-კონას** გარდა, რომელიც 20 ნაბეჭდ გვერდზეა მოთავსებული (V. II, 356—376), კლაპროთს არაფერი გამოუმეტნია. ამისდამიუხედავად, **ჩაჩნების ვინაობაზე** მასაც აქვს თავისი საკუთარი **აზრი** გამოთქმული.

---

[1] უსლარის ცნობით-კი ამ სახელს ჩაჩნებისათვის უმთავრესად ყუმიყები ხმარობენ. (Ч. Я. გვ. 1. შენ.).

კლაპროთის აზრით, ჩაჩნები, ანუ მიზჯეგნი კავკასიის უძველესი მცხოვრებნი უნდა იყვნენ. ამის საბუთად მას დამოწმებული აქვს „ზოგიერთი გარემოება“, რომელიც ნიშანდობლივ დასახელებული არა აქვს, მეტადრე-კი ის, რომ ეს ერი საქართველოს ისტორიის მეტად შორეულ ხანაში ჩნდება. იგი აგრეთვე გრაფი პოტოცკისა და პალლასის აზრსაც, თითქოს ჩაჩნები ალანთა ნაშთი ყოფილიყვნენ, სრულებით უარყოფს (V. II, 352 - 53).

კლაპროთს, როგორც დავრწმუნდით, ჩაჩნური, ანუ მიზჯეგური ენის არავითარი გრამატ. ანალიზი, გინდ მეტყველების ნიმუშები მოყვანილი არა აქვს, მაგრამ მაინც აღნიშნული აქვს, რომ, თუმცა მიზჯეგთა ენა დანარჩენ კავკასიელთა ენისაგან განსხვავდება, მაგრამ მას მაინც ლეკურთან და მეტადრე ლუმუქურ-ლეკურთან (ლაზი-ლუმუქურთან) და ლუნძურთან (ავარულთან) ემჩნევა მსგავსება. ამას გარდა ჩაჩნურში იხეთი სიტყვებიც მოიპოება, რომელნიც სამოედურს, ვოგულურსა და ციმბირის სხვა ენებსა და სლავურსაც-კი ენათესავებაო (V. II, 354).

დაღისტნისა და ლეკების შესახებაც გამოყენებული აქვს ძველსა და მერმინდელ წყაროებში გაფანტული ცნობები, მაგრამ მის-დროინდელი დაღისტნისა და ლეკურის შესახებ, თავის წინამორბედთან შედარებით, ახალი მეტად ცოტა აქვს. დამახასიათებელია, რომ არც გრამ. შენიშვნები და დაკვირვება და არც მეტყველების ნიმუშები მას მოყვანილი არა აქვს. დართულია მხოლოდ ლეკური ენების (7-ის) სიტყვათა-კონა, რომელიც 44 დაბეჭდილ გვერდს შეიცავს (V. II, 306 — 350).

კლაპროთს მაინც ლეკური ენების შესახებ ახალი და ორიგინალური აზრი აქვს გამოთქმული.

თუ აკად. გჳლდენშტედტს დაღისტანში რვა ენოვანი ერთეული ეგულებოდა, კლაპროთის აზრით, იქ ნამდვილად მხოლოდ 4 მთავარი ენოვანი ერთეული იყო (V. II, 294—295), რომელნიც საერთო სათავითგან უნდა მომდინარეობდენ, მაგრამ დროთა განმავლობაში ერთი ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავებულანო. მისი აზრით, დაღისტანში გავრცელებულ 4 ენათაგან: ერთი იყო ლუნძური (ავარული), მეორე „ლაზილუმუქური“, მესამე აკუშური და მეოთხე სამხრეთ დაღისტნისა (V. II, 295).

ლუნძური (ავარული) ენის გავრცელებულობის ასპარეზი, კლაპროთის სიტყვით, ანდიელთა და ყაზუჩელთა შორის იყო მოქცეული და სხვადასხვა ძალზე განსხვავებულ დიალექტებად იყო დაყოფილი. ამ ენის ასპარეზის საზღვარს დასავლეთით აქსაი შეადგენს, ჩრდილოეთით აქსაისა, ენდერიახა, ანუ ანდერიახა და ტილბაკის სამხრეთით წარზიდული მთები, აღმოსავლეთით კოისუ და სამხრეთით სამურის სათავემდე შადის, ანუ შადალის მთამდე (V. II, 295 — 296).

სამურის სათავეზე დიდოსა და უნზოს (Ounso) ენათა ასპარეზი „ავარულის“ მოსაზღვრეაო. კლაპროთს იგიც, ზოგ ნარევი სიტყვებისდა მიუხედავად, მაინც „ავარულად“ მიაჩნია (V. II, 296).

დაღისტნის მეორე ენა, „ლაზილუმუქური“, რომელსაც სხვადასხვა დიალექტები აქვს, გავრცელებული იყო, კლაპროთის ცნობით, ყარა-ყაიტაყსა

და თაბასარანში (Thabasseran). დასავლეთით მას კოისუ ჰსაზღვრავდა, სამხრეთით გურიენი, აღმოსავლეთით თაბასარანი და ჩრდილო დაღისტანი, ჩრდილოეთით-კი ოცენის (Ozen) სათავეები. კასპიის ზღვის სანაპიროს ყაიტაღელნი-კი უკვე თურქულს ლაპარაკობენო (V. II, 296).

დაღისტნის მესამე, აკუშური, ენა, კლაპროთის სიტყვით, გავრცელებული იყო კოისუსა, მანასის და ბუამის სათავეებს შორის მდებარე მთებში და გაბატონებულია წუდახარსა და ყუბიჩში. თუმცა მას ლაზი-ლუმუქურთან ბევრი საერთო სიტყვები აქვს, მაგრამ სხვაფრივ განსხვავდებაო (V. II, 296).

სამხრეთ დაღისტნის, მტკვრის მიდამოების დაღისტნის გავრცელებული მეოთხე ენის შესახებ ყველაზე ნაკლები ვიცი, ამბობს კლაპროთი, და ამიტომ მისი გავრცელების ასპარეზის შემოსაზღვრაც არ შემიძლიანო (V. II, 296—297).

როგორც დავრწმუნდით, კლაპროთს, ჩაჩნურზე მსჯელობის დროს, გამოთქმული ჰქონდა აზრი, რომ ჩაჩნურს ლეკურ ენებთან, მეტადრე ლუნძურთან და ლუმუქურთან, ნათესაობა აქვს, მაგრამ იმასაც ამბობს, რომ ლეკურ სიტყვებს კავკასიის სხვა ენების სიტყვებთან და ჩრდილო აზიის ენებთან, მეტადრე ციმბირის სამოიდურ და ფინურ დიალექტებთან, ბევრი დამოკიდებულება ემჩნევაო. ამ დებულების დასამტკიცებლად მას 90-ზე მეტი სიტყვის შემცველი პატარა შედარებითი ლექსიკონი აქვს მოყვანილი (იხ. V. II, 297—304).

კლაპროთის ნაშრომის ზოგადი შეფასების დროს უნდა აღინიშნოს, რომ მისი ძალა ძველი ისტორიულ-გეოგრაფიულ ცნობების მარჯვე გამოყენებაში მოჩანს, კარგი და შინაარსიანი ცნობები აქვს მას მაშინდელი საქართველოს აღწერილობაშიც ისევე, როგორც იმ ქვეყნებისაშიც, რომელიც უნახავს. გაცილებით უფრო სუსტია მისი წიგნის ლინგვისტიკური ნაწილი.

სწორედ უცნაურია, რომ გულდენშტედტის საქმის დასამთავრებლად და კავკასიელთა ენების სადაურობის გამოსარკვევად წამოსულ კლაპროთს აფხაზურისა, ჩაჩნურისა და დაღისტნის ენების გრამატიკული შესწავლით თავი სრულებით არ შეუწუხებია. ჩაჩნურისათვის მას ორ ათეულამდე ისეთი წინადადების ჩაწერაც-კი დაჰზარებია, რომელიც აბხაზურისა და ჩერქეზულისათვის მოეპოვება. მით უფროა ეს გასაოცარი, რომ ის თავისი წინამორბედი გერმ. მეცნიერის აზრს აბხაზურისა და ჩერქეზულის ნათესაობის შესახებ უარჰყოფდა და უკანასკნელის ფინურ და ციმბირის ენებთან, მათ შორის ჰუნურთანაც-კი, ნათესაობას ამტკიცებდა. ნუ თუ ამისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენის მორფოლოგიას არ უნდა ჰქონოდა? ამის მაგიერ-კი, მთელი მისი საბუთიანობა სიტყვების მსგავსებაზეა მხოლოდ დამყარებული.

კლაპროთის სიტყვათა-კონები გულდენშტედტისაზე საგრძნობლად უფრო მოზრდილებია და ამისათვის იგი, რა თქმა უნდა, მადლობის ღირსი იყო მაშინაც და ეხლაც მის ცნობებს მთლად მნიშვნელობა არ დაუკარგავს, მაგრამ, ვითარცა ენათა ნათესაობის გამომრკვევს და ფილოლოგს, მას სწორედ ენის მორფოლოგიის შესწავლა მოეთხოვებოდა, ამ მხრივ-კი კლაპროთს თითქმის არაფერი გაუკეთებია.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოება, რომ **ბუნებისმეტყველს** გ უ ლ დ ე ნ-შ ტ ე დ ტ ს, **აბხაზური და ჩერქეზული ენების ბუნებაზე მსჯელობის დროს, ფილოლოგოს** კ ლ ა პ რ ო თ ზ ე **უფრო მეტი დაკვირვების ალღო აღმოაჩნდა: პირველის დებულება** აბხაზურ-ჩერქეზულის ნათესაობაზე არსებითად **სწორია,** იმ დროს როდესაც **მეორის** მსჯელობა **მცდარია** და, საკითხის გამორკვევის მაგიერ, უცილობლად, უფრო მის გზის-აბნეულობასა და დახლართვას უდრიდა. მაგრამ სამაგიეროდ კ ლ ა პ რ ო თ ი ს **სასახელოდ უნდა ითქვას,** რომ ჩაჩნური და ლეკური ენების დახასიათებით მან თავის წინამორბედს აჯობა, რათგან კ ლ ა პ რ ო თ ი ს **ღვაწლად უნდა ჩაითვალოს, რომ ჩაჩნური და ლუნ-ძურ —ღუმუქურ—ლეკური ენების მსგავსების გარემოება პირველად მან შეამჩნია და აღნიშნა.**

უცნაურია, რომ ვერც კლაპროთის ნაშრომმა ჩაუნერგა ვინმეს კავკასიის ენების უფრო საფუძვლიანი შესწავლის წადილი. არაფერი გაკეთებულა ამ დარგში რუსეთშიც, რომელიც, ვითარცა ჩრდილო-კავკასიის მბრძანებელი, ამ ერების ენითა და ზნე-ჩვეულებებით მაინც დაინტერესებული უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ 1846 წ. დაიბეჭდა რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს მოხელის, შთამომავლობით ფრანგის, ლ ე ო ნ ტ ი ლ უ ლ ჲ ე-ს **რუსულ-ჩერქეზული ლექსიკონი,** რომელსაც წინ პატარა, 26 დაბეჭდილ გვერდზე მოთავსებული, გრამატიკა უძღვის. თვით ლექსიკონი 244 გვერდს შეიცავს. რუსულ მნიშვნელობას გარდა, ყოველ ჩერქეზულ სიტყვას ფრანგული სიტყვა და განმარტებაც ახლავს.

ჩერქეზთა შორის რამდენიმე წლის განმავლობაში სამსახურში ყოფნის დროს, ლ უ ლ ჲ ე მ ეს ქვეყანა, მოსახლეობა, მისი ზნე-ჩვეულებანი და ენაც შეისწავლა. პოლიტიკურმა ცვლილებამ მას ჩერქეზეთში ყოფნა შეაწყვეტინა და ამ გარემოებამ, თვით ლულჲესავე სიტყვით, საშუალება არ მისცა, რომ ჩერქეზული სასურველი საფუძვლიანობით შეეთვისებინა. მაგრამ შემდეგშიც ის ყოველნაირად ცდილობდა დანაკლისი შეევსო. აკად. შ ö გ რ ე ნ-ის რჩევით, მან ჩერქეზულ-რუსული ლექსიკონის შედგენას მიჰყო ხელი და რამდენიმე წლის განმავლობაში დაამთავრა კიდევაც.

ჩერქეზული ლექსიკური მასალების ჩასაწერად ლ უ ლ ჲ ე მ **რუსული ანბანი გამოიყენა** იმ მიზნით, რომ ჩერქეზებისათვის რუსულის, ხოლო რუსებისათვის ჩერქეზულის შესწავლა გაეადვილებინა. მაგრამ **მისივე სიტყვებითგან ნათელი ხდება, თუ რამდენად ძნელი უნდა იყოს ჩერქეზული ენის რთული და თავისებური ბგერების რუსული დამწერლობით გამოხატვა.** უნდა აღინიშნოს კიდევაც, რომ ეს გარემოება მისი ნაშრომის ღირსებისათვის ფრიად საზიანო გამოდგა.

ზოგადად შესაძლებელია ითქვას, რომ მისი მოკლე გრამატიკული დახასიათება ლ უ ლ ჲ ე ს **სრულ მოუმზადებლობასა და უმწეობას ამჟღავნებს:** საენათმეცნიერო მუშაობისათვის გამოსადეგი დაკვირვების ალღო მას ნაკლებ ემჩნევა. ამიტომ გასაკვირველიც არაფერია, რომ **მისი მსჯელობა აბხაზურისა, ჩერქეზულისა და უბიხურის ურთიერთობის შესახებ მცდარია.**

ლ უ ლ ჲ ე ს სიტყვით, **ჩერქეზული, ანუ ადიღეური ენა სამ დიალექტად იყოფებოდა:** ერთი **ყაბარდოული** იყო, მეორე **ბესლენეური** და მესამე **ზოგადი**

ჩერქეზული. მისი ლექსიკონი სწორედ ამ უკანასკნელისათვის ყოფილა შედგენილი (რ.-ჩ. ლექ. გვ. VII).

ამავე ავტორის აზრით, ჩერქეზულს, აბხაზურსა და უბიხურს ერთმანეთთან ვითომც საერთო არაფერი ჰქონდეთ: სულ სხვადასხვა წარმოშობილობისანი არიანო. ლ უ ლ ჲ ე ს მტკიცებით, ჩერქეზულსაც კავკასიის არც ერთ ენასთან ვითომც საერთო არაფერი აქვს (იხ. რ.-ჩერქ. ლექ. გვ. V შენ. და VIII, — Черкессия, გვ. 11, 14 და 15)[1].

ამგვარად ლ. ლ უ ლ ჲ ე მ, არამცთუ პალლასისა, კლაპროთისა და პოტოცკის მცდარი დებულება არ უარჰყო და გჱლდენშტედტის დაკვირვების სისწორე არ დაადასტურა, არამედ აბხაზური, ჩერქეზული და უბიხური სრულებით სხვადასხვა წარმოშობილობისა და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ენებად აღიარა. გჱლდენშტედტთან შედარებით, ცხადია, ეს დიდ რეგრესად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

რა თქმა უნდა, არც მისი ლექსიკონია უზადო, მაგრამ, ყოველგვარი ნაკლისდა მიუხედავად, იქ მაინც შედარებით დიდი და საგულისხმო ლექსიკური მასალაა შეგროვილი და ამ მხრივ თანამედროვე მკვლევარისათვისაც ჯერ მნიშვნელობა არ დაუკარგავს.

ფრიად საინტერესოა ლ. ლ უ ლ ჲ ე ს ეთნოგრაფიული წერილები: 1. „Общий взгляд на страны занимаемые черкессами (Адыга), Абхазцами (Азега) и другими смежными с ними горскими народами“.

2. „О Натухажцах, Шапсугах и Абадзехах“, რომელნიც რუს. გეოგრ. საზ. კავკას. განყოფილების IV წიგნში 1857 წ. იყო დაბეჭდილი.

3. „Верование, религиозные обряды и предрассудки у черкессов“ (იქვე, წიგნი V, 1862 წ.).

4. „Учреждения и народные обычаи Шапсугов и Натухажцев“ (იქვე, VII წიგნი, 1866 წ.).

ადიღეური ავტონ. ოლქის შემსწავლელმა საზოგადოებამ 1927 წ. ლ. ლულჲეს ეს ოთხივე წერილი ცალკე კრებულად გადმობეჭდა და შემდეგი სათაუ-

---

[1] ...„Черкесский (Адыгский) язык совершенно отличающийся и имеющий отдельный корень от языка Абхазскаго, ...передал ему... много своих слов“ (რ.-ჩერქ. ლ. VIII)... отдельный народ Убыхи*)“; შენ.: „Сей последний народ имеет свой особенный язык, несходный ни с языком Адыге, ни с Абхазским“ (იქვე, გვ. V).

„Черкесы, т. е. Адыге и Кабардинцы, говорят языком адыгским; Абхазцы-же— абхазским, и оба эти языка не имеют между собою ни малейшего сходства. Дюбуа мог заметить (как он пишет) в абхазском языке несколько производных слов языка черкесского, т. е. адыгейского, но коренных не мог в нем найти“ (Черкессия გვ. 11). ... „Племя Убыхов... не принадлежит ни к адыгскому, ни к абхазскому корню. По ученым исследованиям графа Потоцкого и по топографическому положению Убыхов, не будет ли это остатки древних Алан (Ase ou Iass) средних веков“? (იქვე 14).

„Язык черкесский не имеет никакого сходства с прочими наречиями Кавказа, ни даже с татарским“... „Абхазским языком (Азега) неимеющим сходства с черкесским, говорят все абхазские племена“... „Убыхи говорят особым языком, не имеющим сходства ни с черкесским, ни с абхазским“ (იქვე, 15).

რით გამოსცა: Л. Я. Лулье. Черкессия, историко-этнографические статьи (Материалы для истории Черкесского Народа, вып. 4. Краснодар, 1927 г.).

აკად. ბროსსემ საქართველოთგან პეტერბურგში, სამეცნიერო აკადემიაში, **ჩაიტანა მღვდელი იობ ცისკარიშვილისაგან შედგენილი წოვური ენის მასალები.** 1853 წ. აკად. A. Schiefner ა. შიფნერ-ი ამ მასალების შესწავლას შეუდგა პეტერბურგშივე ჩასული იობ ცისკარიშვილის ძმის, სასულიერო აკადემიის სტუდ. გ. ცისკარიშვილის, დახმარებით, რომელთანაც აკადემიკოსს მუშაობა მხოლოდ 1854 წ. ენკენისთვემდე შეეძლო, რათგან, ავათმყოფობის გამო, მის მასწავლებელს საქართველოში გამგზავრება მოუხდა, მაგრამ გზაში, ვორონეჟში გარდაიცვალა.

1854 წელს 2 ივნისს შიფნერმა სამეცნიერო აკადემიას თავისი გერმანულად დაწერილი მოხსენება წარუდგინა **„თუშური ენის მოკლე დახასიათება"** „Kurze Charakteristik der Thusch—Sprache", რომელიც იმავე დაწესებულების ორგანოში Bulletin historico-philologique t. XII, № 8 (=Mélanges asiatiques t. II, გვ. 402—429) დაიბეჭდა. მისი რუს. თარგმანი მოთავსებული იყო „Ученыя Записки"-ს III წიგნში (გვ. 71—93).

თავის მოხსენებაში შიფნერს წოვურის, ანუ, როგორც ის უწოდებდა, თუშურის **დამახასიათებელი თვისებები და თავისებურება** აქვს **მოკლედ აღნიშნული** ისევე, როგორც თავისი წყაროებიც აქვს ჩამოთვლილი. ზოგიერთი დამატებითი ცნობები და მასალები ამის შემდგომ შიფნერმა თვით იობ ცისკარიშვილისაგან მიიღო თიანეთიდგან და ა. ბერჟე-მაც შეუკრიბა.

25 იანვარს 1856 წ. აკად. შიფნერ-მა თავის უკვე დამთავრებული მონოგრაფია წარადგინა გამოსაცემად „Versuch über Thusch — Sprache oder die Khistinische Mundart in Thuschetien" **„ცდა თუშური ენისა ანუ თუშეთის ქისტური დიალექტის შესახებ"**, რომელიც სამეც. აკადემიის „მემუარების" მე-IX წიგნში" დაიბეჭდა კიდევაც (Mém. VI Série politiques etc. T. IX) და 160 გვერდიან დიდი ტანის წიგნს წარმოადგენს.

თავის მონოგრაფიაში შიფნერს წოვურის **საკმაოდ ვრცელი** (გვ. 7—89) **გრამატიკული ანალიზი** აქვს **ფონეტიკითურთ** მოთავსებული, **წოვური ენის ნიმუშებიც მოეპოვება ლათინური ანბანითა და გერმ. თარგმანითურთ** (გვ. 90—104) და ბოლოში **ლექსიკონიც** აქვს დართული (გვ. 105—158).

შიფნერი ჩივის, რომ გ. ცისკარიშვილი, რომელიც წოვურის შესწავლის დროს ეხმარებოდა, თავის დედაენას გადაჩვეული იყო და, რაკი 8 წლის განმავლობაში წოვურად აღარ ელაპარაკნა, ძმისაგან შედგენილი მასალების განმარტებაც, სიტყვებისა და ფორმების მოგონებაც უძნელდებოდა. იობ ცისკარიშვილის ნაშრომშიც ზოგი რამე, რაც წოვურის ბუნებისა და გრამატიკის შესადგენად იყო საჭირო, არ მოიპოვებოდა. ასეთ პირობებში და ასეთი მასალებით შედგენილ მონოგრაფიას, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია ნაკლი არ ჰქონოდა და შიფნერის ამ პირველ ცდაში არაერთი შეცდომაა შეპარული. მაგრამ მაინც ამ გამოკვლევას იმ მხრივ ჰქონდა მნიშვნელობა, რომ აქ შიფნერს **წოვური ენის გრამ. ხქეს-კატეგორიების ის თავისებური პრინციპი, რომლითაც ეს და მისი მონათესავე კავკასიის სხვა ენები თავიანთი თავსართთვანი**

და ბოლოსართოვანი ნიშნებით სხვა ენებისაგან მკაფიოდ განირჩევიან, საკმაოდ კარგად აქვს შემჩნეული, როგორც არსებითსა და ზედსართავ სახელებში, ისევე ზმნის ფორმებშიც (იხ. მისი მონოგრაფიის გვ. 31 — 34 და 54).

1862 წ. 2 სექტემბერს აკად. შიფნერმა აკადემიას თავისი მეორე მონოგრაფიაც წარუდგინა „Versuch über das Awarische“ („ცდა ავარულის შესახებ“), რომელიც იმავე წელიწადს დაიბეჭდა კიდევაც (იხ. Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. — Pétersbourg, VII-e série, Tome V, № 8).

შიფნერის ეს ნაშრომი ბროსსეს-გან ჩამოტანილი მასალებისა, ადოლფ ბერჟე-საგან შეგროვებული, შამილის მასწავლებლის ლაჩინილაუ-საგან შედგენილი ლუნძურის მოკლე გრამატიკულ-ლექსიკური მასალებისა და პეტერბურგში რუსეთის ხელმწიფის ამალაში მყოფი ლუნძებისაგან თვით შიფნერის ჩანაწერის შესწავლის ნაყოფს წარმოადგენს. ეს მონოგრაფია უფრო მოკლეა. სულ 54 გვერდისაგან შესდგება, აქეთგან გრამატიკას 25 გვერდი უკავია, ენის ნიმუშებს გერმან. თარგმანითურთ მხოლოდ 9 გვერდი და $17^1/_2$ გვერდი ლექსიკონს.

ასეთი პატარა მასალითა და გამოკვლევით ლუნძური ენის თავისებურების ჯეროვანი სისრულით გამორკვევა, რასაკვირველია, შეუძლებელი იყო და ამ ნაშრომის ნაკლი უკვე შემდეგ გამოსულმა უსლარის წიგნმაც ცხადჰყო, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მას მაინც, ვითარცა პირველ ცდას, თავის დროზე მნიშვნელობა ჰქონდა.

ვისაც შიფნერის ღვაწლის შეფასება ჰსურს, მან უნდა ამ დარგში მანამდე არსებული ვითარება გაიხსენოს. როგორც გიულდენშტედტისა და კლაპროთის მოღვაწეობის განხილვის დროს აღნიშნული გვქონდა, მათი ნამუშევარი, ეთნოგრაფიულ ცნობებს გარდა, კავკასიის ენების სიტყვათა კონების შეგროვება-გამოქვეყნებას არ გასცილებია. მათი მსჯელობაც ამ ენების ბუნებისა და წარმოშობილობა-ნათესაობის შესახებ თითქმის მხოლოდ ამ ლექსიკურ მასალებზე იყო დამყარებული. ამ ენების აღნაგობის გამოსარკვევად მათ ნაშრომებში არაფერი მოიპოვებოდა. ცხადია, რომ მარტო სიტყვათა შედარებით იმ უაღრესად მნიშვნელოვანი მიზნის განხორციელება, რომელიც მათ დასახული ჰქონდათ, არას გზით არ შეიძლებოდა. ამიტომ მათი მსჯელობა და დასკვნაც შეუძლებელია დამაჯერებელი ყოფილიყო. არსებითად ლ. ლულიეს ნაშრომსაც, ლექსიკონს გარდა, რომელიც მხოლოდ თავისი სივრცითა და მრავალფეროვანობით განსხვავდებოდა, თითქმის ისეთივე თვისება და ნაკლი ჰქონდა, რათგან ჩერქეზული ენის მისი გრამატიკული დახასიათება იმდენად მოკლე და უმწეო იყო, რომ ჩერქეზულის რთული ბგერითი შედგენილობისა და აგებულების გაგება ძალიან ძნელი იყო.

შიფნერის ღვაწლს სწორედ ის შეადგენს, რომ კავკასიის ენების ნამდვილი ენათმეცნიერული შესწავლა, ფონეტიკით, მორფოლოგიითა და ლექსიკით, პირველად მან დაიწყო. შოგრენი, ვითარცა ინდოევროპული ენათა ოჯახის წევრის, ოსურის, შემსწავლელი, ამ დარგში შიფნერის წინამორბედად ვერ ჩაითვლება, რათგან წოვურისა და ლუნძურის ისევე, როგორც ე. წ.

კავკასიის სხვა ენების აგებულება ინდოევროპულ და მანამდე შესწავლილ სხვა ოჯახების ენათა აღნაგობისაგან სრულებით განსხვავდებოდა.

თვით შიფნერი ორსავე თავის მონოგრაფიაში **უფრო ხალისიანად ამ ენების ფონეტიკას ეხებოდა** და, რა თქმა უნდა, **ესეც ხხვებისათვის წასაბაძავი მაგალითი** უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მაინც უმთავრესი **მორფოლოგიაა** და, თუმცა შიფნერს არსად ნათქვამი არა აქვს, თუ რა უნდა იქმნეს ამ ენების აგებულების განმასხვავებელ თავისებურებად მიჩნეული, მაინც შიფნერის **მთავარ ღვაწლად**, ზოგადად ზემოთ აღნიშნულს გარდა, **ამ ენების გრამატ. სქესკატეგორიების თავისებური სისტემის შეგნება და გამომჟღავნება უნდა იქმნეს ცნობილი** (ლუნძურის სქესკატეგორიებზე მისი ნაშრომის გვ. 11—12 § 42, გვ. 20 § 97 და გვ. 21 § 103).

შიფნერის მუშაობის **შედეგის ზედმიწევნილობისათვის საზიანო** უმთავრესად ის გარემოება იყო, რომ **ამ ენებს იგი ადგილობრივ-კი არ იკვლევდა, არამედ პეტერბურგში.** მაგრამ მალე გამოჩნდა კიდევაც ნიჭიერი და ფართო შინზნებით აღჭურვილი მკვლევარი, რომელმაც ამ ნაკლსაც სძლია და კავკასიის ენების საფუძვლიან შესწავლას სწორედ ადგილობრივ მიჰყო ხელი. ეს მკვლევარი ბარონი პეტრე კარლოსძე უსლარი გახლდათ. შიფნერი აღტაცებით შეჰხვდა მის ნაყოფიერ მოღვაწეობას, სცნო მისი ნიჭიცა და საენათმეცნიერო კვლევა-ძიების განსაკუთრებული უნარიც ისევე, როგორც დაუღალავი შრომისმოყვარეობა და ენერგია. ამ დროითგან მოყოლებული აკად. შიფნერი პატარებს უკვე უსლარს უთმობს და თითონ მხოლოდ მისი რუსულად გამოქვეყნებული შრომების გერმანულად გადათარგმნილ-გადამუშავებული სახით დას. ევროპის მეცნიერებისათვის გამაცნობელის მოვალეობით კმაყოფილდება. ესეც შიფნერის კეთილშობილობას და მეცნიერულ უანგარობას ამტკიცებს.

პ. უსლარის **მოღვაწეობით კავკასიურ ენების შესწავლის ახალი ხანა იწყება.** მართალია, ამ შესანიშნავი მკვლევარის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესახებ ლ. ზაგურსკის მიერ დაწერილი საკმაოდ ვრცელი და დიდი გრძნობით შედგენილი წერილი არსებობს, რომელიც უსლარის ნაშრომს უძღვის წინ **„უძველესი თქმულებები კავკასიის შესახებ“** („Древнейшия сказания о Кавказе, сочинение барона П. К. Услара. С биографиею автора, написанною Л. П. Загурским“... Изд. Кавк. Военно-Народн. Управ. ტფილისი, 1881 წ.), მაგრამ ამ დიდი მოღვაწის ნაამაგარის სრული და ყოველმხრივი შეფასება, ყველა მასალებისა და მისი ნაშრომების მიხედვით, ჯერ არავის უცდია, თუმცა მიუხედავად, რომ ამის ღირსია.

1816 წ. დაბადებული პეტრე უსლარი პეტერბ. გიმნაზიაში ლათინურში კარგად განსწავლული, საინჟენერო სასწავლებელში სწავლა-დამთავრებული, 1837 წ. კავკასიაში იყო სამსახურში განწესებული. დაღისტნის წინააღმდეგ 1839 წ. მოწყობილ ლაშქრობისა და ს. ახტის ალების მონაწილეც ყოფილა, მაგრამ 1840 წ. კავკასიაში სამსახურისათვის თავი დაუნებებია. შემდეგ უსლარს კვლავ შეუტანია თხოვნა, რომ ისევ კავკასიაში გადმოეყვანათ, და ათი წლის შემდგომ, 1850 წ. ისევ კავკასიაში დაბრუნებულა. მაგრამ პირველ წლებში ის მხოლოდ ვითარცა სამხედრო მწერალი და გენერალ. შტაბის მეცნიერი სპეციალისტი მუშაობდა.

კავკასიაში ყოფნის დროს უსლარს მალე ფართო გეგმა დაებადა კავკასიის ისტორიის დაწერის შესახებ უუძველესი დროითგან მოყოლებული. დასაწყისი ხანისათვის სანდო ცნობების მოპოვება-შეკრება მას ამ ქვეყანაში მცხოვრებ ერთა ენის შესწავლით ჰსურდა. ამან შეაგნებინა უსლარს, რომ უპირველეს მოვალეობად უნდა კავკასიის ენების შესწავლა-გამოკვლევა ყოფილიყო მიჩნეული.

ტფილისში 1851 წ. დაარსებული გეოგრ. საზოგადოების გავლენიანი და თანამგრძნობი წევრების დახმარებით (ამ საზოგადოების აქტიური წევრი თვით უსლარიც გახლდათ) და კავკასიის ჯარის მთავარსარდლის შუამდგომლობით, 1858 წ., რუს. ხელმწიფის ბრძანებით, პ. უსლარს კავკასიის ისტორიის შედგენა დაევალა. რა თქმა უნდა, იმ დროს ისეთი ფართო მიზნისა და გეგმის განხორციელება, როგორიც უსლარს ჰქონდა დასახული, მხოლოდ გატაცებული ადამიანის გულუბრყვილო ოცნება იყო, მაგრამ ამ გატაცებამა და აღრფთოვანებულმა მუშაობამ უსლარს ის შეაძლებინა, რაც ერთ ადამიანს კავკასიის შესასწავლად, არც მანამდე და არც მას შემდგომ, მის გარდა, არავის გაუკეთებია.

დას. საქართველოში 50-იან წლების დამლევსა და 60-იან წლების დამდეგს სამსახურის დროს, უსლარი ქართულით, მეგრულითა და სვანურით დაინტერესდა. ჯერ ბარონ როზენ-ის მოხსენება მეგრულისა; სვანურის და აფხაზურის შესახებ გადმოთარგმნა გერმანულითგან, ტფილისში ჩამოსვლისას-კი, პეტრე უმიკაშვილის დახმარებით, დ. ყიფიანის მიერ შედგენილი ქართ. ზმნების ცხრილებისდა მიხედვით, ქართ. ზმნების აგებულების შესწავლას შეუდგა. 1861 წ. ქ. სოხუმში წარვლენილმა სვანურის გრამატიკულად შესწავლისათვის გულბანისაგან ცნობები და ტექსტები შეაგროვა. ამავე წელს შემოდგომას იმიერ-ყუბანის ოლქში ლაშქრობაში ყოფნით ისარგებლა და, უბიხი ბერზეკ-ის დახმარებით, უბიხური ენის პატარა მასალებიც შეკრიბა. სამწუხაროდ, ის უბიხი მალე გაიპარა და ამის გამო უსლარს მუშაობის შეწყვეტა მოუხდა.

უკვე 1861 წ. 13 მაისს უსლარმა გეოგრ. საზოგადოებას ტფილისში მოხსენება წარუდგინა კავკასიის უმწერლობო ენებისათვის ანბანის შედგენის აუცილებლობის შესახებ. ამავე წელიწადს ტფილისის გიმნაზიის მე-VII კლასში ერთი ლუნძი მოწაფე გეტტინკაუ აღმოჩნდა. მისი და პ. უმიკაშვილის დახმარებით, უსლარმა ლუნძური ენის ბგერების ჩასაწერად შედგენილი თავისი ანბანის ვარგობის საკითხი გამოარკვია. პ. უმიკაშვილი უსლარის ანბანით გეტტინკაუს ნაკარნახევი ლუნძური სიტყვების ჩაწერას შეუდგა. აღმოჩნდა, რომ ლუნძური ენისათვის ეს ანბანი საკმარისი არ იყო. ამის გამო მას რამდენიმე ახალი ასოს დამატება დასჭირდა.

ზემოაღნიშნულთაგან ცხადი გახდება, რომ უსლარი წინასწარი ცოდნით უკვე საკმაოდ აღჭურვილი იყო, როდესაც მან 1862 წ. აბხაზური ენის ხაში კარგი მცოდნე აბხაზის ტფილისში ყოფნით ისარგებლა და აბხაზური ენის საფუძვლიან შესწავლას შეუდგა. ამას გარდა, მე მგონია, რომ კავკასიის ენების აგებულების თავისებურებათა გამორკვევა ნაწილობრივ მაინც უსლარისა-

თვის შიფნერის **ზემოდასახელებულ მონოგრაფიასაც უნდა გაეადვილებინა, რადგან თავსართოვანი და ბოლოსართოვანი სქესკატეგორიების არსებობა წოვურსა და ლუნძურში პირველად სწორედ აკად.** შიფნერმა აღნიშნა. გრამ. სქესკატეგორიების ამ სისტემას-კი, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, თვით უსლარიც კავკასიის ენების ყველაზე უფრო თავისებურ მოვლენად სთვლიდა.

1862 წელს პეტრე უსლარმა რომ აფხაზური ენის შესწავლას მიჰყო ხელი, 6 კვირის განმავლობაში განუწყვეტლივ სამ აბხაზთან მუშაობამ საშუალება მისცა **აბხაზური ენის გრამატიკული აგებულება თავისი განსხვავებული თვისებებითურთ გამოერკვია და ამ ენის** შესასწავლად განსაკუთრებული **სახელმძღვანელო გრამატიკით, პატარა ქრესტომათიითა და ლექსიკონითურთ დაეწერა.**

პეტრე უსლარს უკვე 1862 წ. ზაფხულში საშუალება მიეცა გროზნოში **ჩაჩნური ენის შესწავლას შესდგომოდა.** მოლა დანგუბაევისა და კეღი დოსოვის დახმარებით, მას **ჩაჩნური გრამატიკა 1862 წ-ვე ჰქონდა დამთავრებული,** მაგრამ ეს ნაშრომი მხოლოდ 1888 წ. **დაიბეჭდა.**

ლუნძური (ავარული) **გრამატიკაც** თუმცა **უკვე 1863 წ. ჰქონდა დამთავრებული,** მაგრამ **მხოლოდ 1866 წ. დაიბეჭდა ლითოგრაფიულად.** აქედგან ამოკრეფილი ცნობები 1872 წ. აკად. აკ. შიფნერმა გამოაქვეყნა თავის მოხსენებაში „Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslar's Awarische Studien". სრულად მისი ნაშრომი მხოლოდ 1889 წ. კავკასიის სასწავლო ოლქის სამმართველომ დაბეჭდა ტფილისში, უსლარის ნაწარმოების ლითოგრაფიული გამოცემის ლ. მელიქიშვილის მიერ დათმობილი ცალის მიხედვით.

1863 წ. დამლევს უსლარი **ლუმუქურ-ლეკურის შესწავლას შეუდგა** და 1864 წ. მაისში ის თავის შრომას უკვე დამთავრებულად სთვლიდა. **1865 წ. ზაფხულში ეს ლეკური გრამატიკა გამოსცა ლითოგრაფიულად.** 1866 წ. აკად. შიფნერმა ამ შრომის შესახებ ჯერ წაიკითხა და შემდეგ დაბეჭდა კიდეც უსლარის თხზულების შინაარსის ვრცლად შემცველი მოხსენება „Ausführlicher Bericht über Baron P. von Uslar's Kasikumükische Studien." მაგრამ თვით უსლარის ნაშრომს სტამბური წესით დაბეჭდვა მხოლოდ 1890 წ. ეღირსა, ისიც კავკასიის სასწავლო ოლქის სამმართველოს წყალობით.

აკუშურ-ხაიდაკური, ანუ ჰურკანული გრამატიკა 1867 წ. ენკენისთვეში უსლარს უკვე **მზადა ჰქონია** და ლითოგრაფიულად გამოცემას აპირებდა. მალე ეს **განზრახვა განახორციელა კიდევაც** თავისი 670 ავტოგრაფიული გვერდის შემცველი გამოცემა ჩვეულებისამებრ შიფნერს გაუგზავნა. მოუცლელობის გამო აკადემიკოსმა მხოლოდ 1870 წ. შესძლო ამ „ნაშრომის შესახები „Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslar's Hürkanische Studien"-ის წარდგენა, რომელიც 1871 წ. დაბეჭდა (Mém., de l'Acad. des sciences, VII série, t. XVII, № 8).

კურულ-ლეკური გრამატიკა 1871 წ. უსლარს თავის ერთს შიფნერისადმი წარგზავნილ წერილში უკვე დამთავრებულად აქვს მოხსენებული, მაგრამ მხო-

ლოდ 1872 წ. დამდეგს დამთავრდა მისი ლითოგრაფიული გამოცემის ბეჭდვა, ხოლო სრული დაბეჭდვა სტამბაში მასაც მარტო 1896 წ. ტფილისში ეღირსა.

ამ ნაშრომის შესახებაც შიფნერმა ვრცელი მოხსენება გამოაქვეყნა: „Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslar's Kürinische Studien von A. Schiefner (Mém. de l'Acad. des sciences, VII-me série, XX, № 2).

შემდეგ უკვე ცალკე იმ უსიამოვნების გამო, რომელიც მას ამ თავის მოღვაწეობის დროს შეჰხვედრია, მეტადრე-კი მოჭარბქბული გონებრივი და კელეპითი მუშაობით ჯანმრთელობის მეტისმეტი შერყევის შედეგად, უსლარის ნაყოფიერებაცა და მხნეობაც შესუსტდა. ის მაინც თაბასარანული ენის შესწავლა-გამოკვლევაზე მუშაობდა, მაგრამ მისი ლითოგრაფიულად გამოცემა ვეღარ მოახწრო, რათგან 8 ივნისს 1875 წ. გარდაიცვალა. თაბასარანულის გარდა, უბიხურისა და ჩერქეზულის შესახებაც დარჩა ჩანაწერები და შენიშვნები.

უსლარის ზემოდასახელებული ნაშრომები ყველა ერთი და იმავე გეგმით არის დაწერილი: ჯერ ენის გავრცელების გეოგრაფიული საზღვრებია ხოლმე აღნიშნული (მხოლოდ აბხაზური ენის გრამატიკას არ მოეპოვება ასეთი ცნობები), შემდეგ ბგერების დახასიათება და ფონეტიკა მისდევს, მერმე ვრცლად არის ხოლმე ენის გრამ. აგებულება, მორფოლოგია, განხილული, ბოლოში მოთავსებულია ამ ენის სიტყვიერების ნიმუშები მოთხრობებისა, ზღაპრებისა, თუ არაკების და ანდაზების სახით რუს. თარგმანითა და გრამ. კომენტარიებით და უკანასკნელი ადგილი ჩვეულებრივ პატარა ლექსიკონს უკავია ხოლმე, რომელშიც შეძლებისამებრ სიტყვების ძირებიც არის გამორკვეული და მათგან ნაწარმოები სიტყვებიც არის ხოლმე დასახელებული. როგორც თავის დროზე უკვე აკად. შიფნერს არა-ერთხელ აღუნიშნავს, უსლარის გრამატ. ანალიზი მკვეთრია და მოპოვებული შედეგიც ნიჭიერად და მკაფიოდ არის დაწერილი. ყოველი ენის მისგან შედგენილი გრამატიკა დინჯს მონოგრაფიულ გამოკვლევას წარმოადგენს, რომელშიც არაფერი არსებითი უყურადღებოდ არაა დატოვებული და ყველაფერი იშვიათი სვინდისიერებით არის დაწერილი. რა თქმა უნდა, შეცდომები შეუძლებელია უსლარის ნაშრომშიც არ იყოს შეპარული, მაგრამ ენის პირველ შემსწავლელს, რაც უნდა ეცადოს, შეცდომის თავითგან აცილება არასგზით არ შეუძლიან. მით უმეტეს ასეთი რამე მოსალოდნელია იმ პირობებში, რომელშიც უსლარს უხდებოდა მუშაობა.

ვითარცა ენისა და ქვეყნის ადგილობრივ შემსწავლელისაგან ჩაწერილი, უსლარის ცნობები ამ ენების გეოგრაფიული გავრცელების საზღვრებზეც მეტად საყურადღებოა, ამიტომაც მათი აქ მოკლედ გახსენებაა საჭირო.

უსლარის სიტყვით, უბიხთა მიწა-წყალი შავი ზღვის იმ სანაპირო ზოლით განისაზღვრებოდა, რომელიც მდ. ხამიშისა და ბუს შესართავებს შუა იყო მოქცეული. მისი სიგრძე 35 რუს. ვერსს არ აღემატებოდა. მათი მოსახლეობა აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედამდის აღწევდა, რომელიც უბიხებს მდ. სხაგუაშა-ს (= თეთრ წყალს, Бѣлая-ს) აუზისაგან და აბაძეხთა მიწა-წყლისაგან ჰყოფდა.

უბიხთა ჩრდილო-დასავლეთის მეზობლებად ზღვის სანაპიროზე მდ. ბუს იმიერ შაფსუღები და ნატხოყოაჯები იყვნენ. რათგან უბიხურად „ყოაჯე“

თემსა ნიშნავს, ამიტომ ნატხოუყოაჯი ნატუხო-თემელს აღნიშნავდა. უბიხთა სამხრეთ-აღმოსავლეთის მეზობლად გამიშის აქეთ აბხაზთა ტომი „ხაძოუ“-ები იყვნენ, რომელნიც ჩვეულებრივ ჯიქების სახელით იყვნენ ცნობილნი.

თვით უბიხთა მიწა-წყალი ორ ყოაჯედ ანუ თემად იყოფოდა: ვორდანედ და სახაოდ (საშედ), რომელიც სოჭადაც იწოდებოდა და ასევე უწოდებდნენ ამ მეორე თემს თ უ რ ქ ე ბ ი და რ უ ს ე ბ ი ც.

თვით ეს ხალხი თავის თავს პპხოკ-ს უწოდებდა, ანუ პეოკს, უბიხებს მათ ჩ ე რ ქ ე ზ ე ბ ი ეძახდნენ.

ჩაჩნური ენის გავრცელების საზღვრად პ. უ ს ლ ა რ ს მდ. აღტაში და შემდეგ კოისუსა და ერგის აუზების წყალთგამყოფელი ქედი აქვს დასახელებული. ხალატაუ-ში უკვე ლუნძურია გავრცელებული. თვით დაღისტანში მხოლოდ ორ სოფელში — ბუტში, ტეხნუცალში და ჩადირ — ჭამალალში ისმის ჩაჩნური (ჩაჩნ. გრ. გვ. 2 და ლეკ. გრ. წერილები, გვ. 24).

მდ. მაკალდონზე მცხოვრები ჩაჩნების ქისტთა ტომი ჩ ა ჩ ნ უ რ ა დ „მეჰ-ჰიე“-ს სახელით არიან ცნობილნი, ჯ ა რ ი ე ხ ე ლ ნ ი-კი ფეპპიდ-ს ეძახიანო (უ ს ლ ა რ ი, Чеч. гр. 164).

ცნობილია, რომ გ უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ მ ა ჩაჩნებისათვის ზოგად სახელად ქისტი შემოიღო, კ ლ ა პ რ ო თ მ ა-კი მიზჯეგი. უ ს ლ ა რ მ ა ორივე სახელი, ქისტიცა და მიზჯეგი-ც, დაიწუნა და საერთო სახელად ნახჩუო სცნო (რომლის მრ. რ. ნახჩუა, ან ნახჩია იქნება), ე. ი. ის სახელი, რომელსაც ეს ხალხი თავისთვის ხმარობსო (Ч. я. გვ. 1).

მდ. სულაკი დაღისტნის კასპიის ზღვის სანაპიროს ჩრდილოეთის საზღვარია, ხოლო მდ. სამური ამავე სანაპიროს სამხრეთის საზღვარიაო (კვრ. გრ. გვ. 1).

1864 წ. 6 იანვარს აკად. შიფნერისადმი მიწერილს წერილში უ ს ლ ა რ ს აღნიშნული აქვს, რომ დაღისტანში ადგილობრივი მკვიდრნი თვითოეული სოფლის ენის განსხვავებულობას ყოველთვის სრულებით განცალკევებულ ენად ახალებენო, მაგრამ კვლევა-ძიება ცხადჰყოფს, რომ ცნობები დაღისტნის ენების მრავალრიცხოვანობის შესახებ ძალზე გაზვიადებულია. თვით დაღისტანში უ ს ლ ა რ ს მხოლოდ შემდეგი 8 ენა აქვს დასახელებული: 1. ყუმიყური, 2. ჩაჩნური ორ სოფელში, 3. ლუნძური („ავარული“), 4. ანდიური, 5. დიდოურ-ბეჟიტლური, 6. აკუშური, 7. ღუმუქ-ლეკური (ლაზილუმუქური) და 8. არჩული (ლაკ. გრ., წერილი შიფნერისადმი გვ. 18 — 19).

თუ ყუმიყური, ვითარცა თურქული, და ჩაჩნური, ვითარცა შემოხიზნული, გამოვყავით, საკუთრივ დაღესტნის ენათა რიცხვი მარტო ექვსი გამოდის; მაგრამ აქ უ ს ლ ა რ ს კვრული დაჰვიწყებია და ამიტომ სულ შვიდი ენა უნდა ვიანგარიშოთ.

ლუნძურ ენას, ანუ, როგორც რუსებმა უწოდეს, ავარულს დაღისტნის შუა გული უჭირავს და ჩრდილოეთით ჩირიურტითგან იწყება. ხოლო სამხრეთით ამ ენის გავრცელების ასპარეზი ახალ ზაქათალამდის აღწევს ისე, რომ პირდაპირი ხაზით 160 ვერსზეა გადაჭიმულიო. მაგრამ ამ ხაზის აღმოსავლეთითა და დასავლეთით ასპარეზის სიღრმე საგრძნობლად მცირდება. დასავლეთით ლუნძურის მოსაზღვრედ ჩაჩნური, ანდიური და დიდოურია, ხოლო აღმოსა-

ვლეთით — ყუმიყური, აკუშური, ღუმუქური, არჩული და წახურულია, რომელიც კვრულ-ლეკური ენის მონათესავეა (ავარ. გრ. გვ. 1—3).

ღუმუქურში უ ს ლ ა რ ი ორ კილოკავს არჩევს: ხუნზახურსა და ანწუხურს (იქვე გვ. 6).

ღუმუქურ-ლეკური ენა ლაზიღუმუქის ოლქსა და ნაწილობრივ აგრეთვე დარგოს ოლქშიაც არის გავრცელებული, რომლის 5 სოფელში ღუმუქ-ლეკურად ლაპარაკობდენო. 1864 წ. უსლარი ღუმუქ-ლეკურად მოსაუბრედ სულ ორთავე სქესის 30000 სულსა სთვლიდა (ლეკ. გრ. გვ. 3). ამ ენას სხვადასხვა კილოები აქვს, მაგრამ ერთიერთმანეთისა კარგად ესმით, ხოლო საუკეთესო გამოთქმად ღუმუქური ითვლებაო (იქვე).

კვრული ენის გავრცელების ასპარეზი მდ. სამურის ხეობით განისაზღვრება. ამ მდინარის ორსავე ნაპირას მცხოვრებნი კვრულს ლაპარაკობენ. რუტულის 20 ვერსით ქვემოთ ს. ყკლიტარი კვრულად მოუბარი პირველი სოფელია. უ ს ლ ა რ ს კვრულად მოლაპარაკე მკვიდრთა რიცხვი 5796 კომლად აქვს განსაზღვრული. ამავე ენას ლაპარაკობენ ნუხის თემის შემდეგ სამ სოფელში: შინარ-ში, დაშაღულარ-ში და ფილიფარ-ში. ამგვარად კვრული ენა კავკასიონის ქედს აქეთაც გადმოდის. რაკი ს. ფილიფარი ს. ვართაშენზე ახლოა, ხოლო ვართაშენში უკვე უდური ენა ბატონობს, ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ კვრული და უდური ერთი მეორის მოსაზღვრენი არიან. საუკეთესო კვრულად ს. ახცაჰარ-ისა არის მიჩნეული, რომელსაც თურქები და რუსები ახტი-ს ეძახიან და რომელიც 1000 კომლზე მეტ მცხოვრებს შეიცავს. მცხოვრებნი თავიანთ თავს და ენას კვრელებსა და კვრულსაც უწოდებენ და ახცეჰგუ-ს (მრ. რ. ახცეჰგუდარ); ე. ი. ახტელს. ეს სახელი სამურის ხეობის შუანაწილის მცხოვრებთა კუთვნილებაა და მეზობლებიც მათ ასევე ეძახიანო (კვრ. გრ. გვ. 1 — 4). მხოლოდ თაბასარანის თემითგან მოყოლებული სამურამდის ხეობას კვრე ეწოდება და მცხოვრებნიც თავიანთ თავს კვრეგუ-ს და თავიანთ ენას კვრეღ ჩალ-ს უწოდებენ. მეზობლებიც მათ აღსანიშნავად ამავე სახელსა ხმარობენ.

კვრელნი თავიანთ თავისათვის საერთო სახელად ლეზღი-სა ხმარობენ (მრ. რ. ლეზღიდარ) და თავიანთ ენასაც საერთოდ ლეზღი ჩალ-ს უწოდებენ. ამ სახელს ისინი თავიანთ განსაკუთრებულ კუთვნილებად სთვლიან, მაგრამ უ ს ლ ა რ ს ეს შემთხვევით მოვლენად მიაჩნია და მათთვის კვრულს უფრო შესაფერისად სთვლიდა.

ამგვარად, კვრული კვრის ოლქის მიწა-წყალზეა გავრცელებული. აღმოსავლეთით კვრულის გავრცელების საზღვრად ს. ფარჰატა ხვრ, ანუ ფარჰატ-ი ითვლება, რომელიც სწორედ სამურის კასპიის ზღვაში შესართავთან მდებარეობს. აქ უკვე თურქული ენა იწყება. ყუბის თემშიც თითქმის თვით ქ. ყუბამდე კვრულია გავრცელებული. ზ ა ჲ დ ლ ი ც ი ს აზრით, ყუბის ოლქში კვრულად მოუბართა რიცხვი 28641 სული უნდა გვევარაუდნაო (კვრ. გრ. გვ. 3—7), საერთოდ კი კვრულად მოლაპარაკეთა რიცხვი მთელ დაღისტანსა და ნაწილობრივ აგრეთვე ქედს აქეთაც უ ს ლ ა რ ს 80.000 სულამდე ჰქონდა ნაანგარიშევი. ამგვარად, დაღისტნის ენათა შორის კვრულს სიმრავლით მესამე ადგილი უკავია.

კვრულ-ლეკური ორ კილოკავად იყოფა: კვრულად და ახტურადო (იქვე, გვ. 7—8). კვრელთა შორის თურქული ძალიან არის გავრცელებული და კვრულ-ლეკურს ამ ენის ძლიერი გავლენა ემჩნევა კიდეც.

აკად. ა. შიფნერისადმი 1864 წ. 6 იანვარს მიწერილ წერილში უსლარს აღნიშნული აქვს, რომ კავკასიის ენათმეცნიერების მიზანი მასალების შეგროვება უნდა იყვეს, დალაგებული გრამატიკული აღნუსხვა-კი უკვე სპეციალისტების საქმეაო (იხ. მისი Лакскій яз.-ის გვ. 13). მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მას თავისი ზოგადი დასკვნა კავკასიის ენების შესახებ მაინც გამოთქმული აქვს.

უკვე 1864 წ. 10 თებერვლის წერილში უსლარი ამბობდა: ეხლა უკვე დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ძველი მსოფლიოს ენათა დიდ ოჯახებს, ინდოევროპულს, სემურსა, ქუშიტურს (კოპტურ-ეთიოპურს) და ურალ-ალტაურს, კიდევ ერთი, სრულებით დამოუკიდებელი, კავკასიის ენათა ოჯახი უნდა მიემატოს, რათგან, გასაოცარ მრავალსახეობისდა მიუხედავად, ყველა ამ ენებს ნათესაობის ღრმა თვისებები ემჩნევაო. სომხური ინდოევროპული ენაა, ქართული-კი, როგორც ჩანს, კავკასიური ენაა და თანაც მთელი ამ ოჯახის ენათაგან ყველაზე უფრო შესანიშნავიაო. ამიტომ უსლარს უნდოდა კავკასიის ენების თავისი გრამატიკული კვლევა-ძიება ქართული ენის ლინგვისტიკური შესწავლით დაემთავრებინა: უამისოდ ჩემ მიერ განზრახული Caucase polyglotte სრული არ იქნებოდაო (იხ. მისი Чеченскій яз.-ის წინ მოთავსებული წერილების გვ. 35).

უსლარი გატაცებული იყო კავკასიის ენების შედარებითი შესწავლის გეგმით და ყოველთვის, როცა-კი გარემოება და კვლევის საგანი ხელს უწყობდა, ამაზე მსჯელობასაც შეუდგებოდა ხოლმე. მაგ. კვრულ-ლეკური გრამატიკის შესავალში მას ნათქვამი აქვს: კვრულ ენას თავისი ლექსიკითაცა და გრამატიკულადაც ჩანჩურისა და უკვე შესწავლილ დაღისტნის ენების მსგავსი თვისებები აქვს. ამიტომ შეუძლებელია იგი აღმოსავლეთ-კავკასიის ვრცელ ენათა ოჯახს არ მივაკუთვნოთ. მაგრამ მეორე მხრით პირველივე შეხედვით მას ისეთი თავისებურებაც ემჩნევა, რომელიც კვრულს ენას ამ ოჯახს აშორებს. კვრულის ასეთ განმასხვავებელ თავისებურებად უსლარს სქესკატეგორიების სრული უქონლობა მიაჩნდა იმ დროს, როდესაც სქესკატეგორიებს აღმოსავლეთ კავკასიის ენებში ასეთი დიდი მნიშვნელობა აქვსო. ამის გამო, უსლარის აზრით, ეს გარემოება ამ ენათა, სამხრეთ-აღმოსავლეთის განსაკუთრებული, უსქესო ენათა შტოის არსებობას ააშკარავებს. შიფნერმა ერთი ამგვარი უსქესო ენათაგანი, უდური, უკვე შეისწავლა. ცნობილია აგრეთვე, რომ ივერიულ ოჯახის ყველა ენებსაც (ე. ი. ქართულსა და ქართველურს) სქესი არ აბადიათო. მაგრამ უსლარს აქვე აღნიშნული აქვს, რომ ამგვარი შედარება ჯერ ნაადრევია (იხ. კვრ. ენა 21).

საკვლევო ასპარეზის სივრცე და შესასწავლი ენებისა და დიალექტების სიმრავლე უსლარს საშუალებას არ აძლევდა თავისი, იმ დროისათვის ნაადრევი, განზრახვის შედარებითი კვლევა-ძიების შესახებ განხორციელებას შესდგომოდა. საამისოდ მას არც მოცალეობა ჰქონდა, რათგან ერთი ენის შესწავლას

რომ მორჩებოდა და სხვა ახალ კავკასიის ენის შესწავლას შეუდგებოდა, წინანდელი კვლევა-ძიების არამც თუ გაღრმავება არ შეეძლო, არამედ, მოუცლელობის გამო, წინათ შესწავლილ-გამოკვლეულ ენასაც-კი ივიწყებდა ხოლმე. 1864 წ. შიფნერისაგან შედგენილი ჩაჩნური გრამატიკის შესახებ მის ავტორსა სწერდა: უდიდესი ცნობისმოყვარეობითა და ყურადღებით წავიკითხე. **წელიწადზე მეტია, რაც ჩანჩურზე აღარ ვმუშაობ, და ამიტომ დამავიწყდა** (იხ. ლეკ. გრ. 22). 1871 წ. რომ აკად. შიფნერ-მა უსლარს ლუნძური („ავარული") ზოგი სიტყვების განმარტება სთხოვა, მან გულახდილად უპასუხა, **სხვა დაღისტნის ენებზე მუშაობის გამო, ავარულს სრულებით გადავეჩვიე და დამავიწყდა** (იქვე გვ. 37).

უსლარის ამოდენი ღირსების აღნუსხვის შემდგომ, უნდა მისი და შიფნერის **ერთი მცდარი აზრიც აღინიშნოს**: თუმცა პ. უსლარს აბხაზური გრამატიკის თავის შესავალში გულდენშტედტისა და კლაპროთის ჩანაწერები მოხსენებული აქვს, მაგრამ იქვე ამბობს, მათმა ჩანაწერებმა არაფერი არ განმარტა, რათგან მათ შემდგენელებმა აბხაზური და სხვა სიტყვები ყურით მოსმენილი და უგრამატიკულ-ანალიზოდ ჩასწერესო. გეორგ როზენის 1847 წ. ბერლინის სამეცნიერო აკადემიის უწყებებში მოთავსებულ პატარა წერილის შესახებ მსჯელობის დროსაც, მას ნათქვამი აქვს: ეტყობა მკვლევარს თავისი აბხაზური მასალები აბხაზებისაგან მათთვის ნაკლებად გასაგები ოსმალური ენის დახმარებით უნდა ჰქონდეს შეგროვებული და ამიტომვე უნდა იყოს, რომ მისთვის აბხაზური ენის ზოგიერთი ძირითადი თვისებები გაუგებარი შეიქმნა, ან სწორედ ვერ გაუგია. **აბხაზურ ენაში სქესის არსებობაც-კი ვერ შეამჩნია** როზენმაო (უსლარის აბხაზ. გრ. ლით. გამ. შესავალი).

აკად. A. Schiefner-იც (ა. შიფნერ-იც) თავის ერთს მოხსენებაში Ausführlicher Bericht über des generals Baron Peter von Uslar Abchasische Studien (Mémoires de l'Académie impér. des sciences de St.-Pétersbourg, VII-e série, t. VI, № 12, გვ. III) ასევე მსჯელობდა[1].

უსლარისა და შიფნერის მსჯელობამ მათაც პირადად გულდენშტედტისა და კლაპროთის ჩანაწერში შეგროვებული მასალების მნიშვნელობა დაუჩრდილა და სხვებსაც ალბათ გული აუცრუა. ამ ენების მერმინდელი მცირერიცხოვანი მკვლევარნი გულდენშტედტისა და კლაპროთის ჩანაწერებს მართლაც მოხსენების ღირსადაც არ სთვლიდენ, თუ ამ მასალების არსებობა გამოეპარათ, აღარც ეხებიან და არც სარგებლობენ.

უსლარისა და შიფნერის მსჯავრი, რასაკვირველია, მცდარია: არც გულდენშტედტსა და არც კლაპროთს, მეტადრე პირველს მათგანს, **ჩაწერილი მასალები ნამდვილად გრამატიკულ ანალიზისათვის არ ჰქონდათ**

[1] „Was bisher durch Güldenstädt und Klaproth an Wörterverzeichnissen und Sprachproben von dieser Sprache bekannt war, konnte durchaus keinen Anspruch darauf machen, eine irgend genügende Anschauung von dem Wesen derselben zu geben. Namentlich ist der bei Klaproth „Reise in den Kaukasus B. II S. 246—261" befindliche Abschnitt über „die abchasische Sprache" weit davon entfernt, uns eine Einsicht in den Bau der merkwürdigen Sprache zu gewähren".

განკუთვნილი. მათ **მხოლოდ ლექსიკური მასალის ნიმუშების შეგროვება სურდათ,** რომ სხვებს ამ ენების ურთიერთშორისი და სხვა ენებთან დამოკიდებულების წინასწარი გათვალისწინება შესძლებოდათ.

მართალია, მათ მაგალითებში ზოგჯერ სიტყვის ფუძეები თავსართო-განსხა, თუ სხვაგვარ ნაწილაკებთან ერთად არიან წარმოდგენილნი, მაგრამ მარტო ეს ამ მასალებით სარგებლობის დამაბრკოლებელ გარემოებად მაინც ვერ ჩაითვლება. ჩვენ რომ საქმე დამწერლობის მქონებელი ენების ნიმუშების ჩანაწერთან გვქონოდა, ამგვარი მედიდურობა და უყურადღებობა ადვილი გასაგები იქმნებოდა, მაგრამ, როცა ჩვენ აბხაზური, ყაბარდოული, ჩაჩნური, ლუნძურისა და დაღესტნის სხვა ენების ნიმუში უ ს ლ ა რ ი ს 1862—1871 წ-ში დაწერილ შრომებამდე არ მოგვეპოვება, რა უფლება გვაქვს იმ ლექსიკურ მასალას, რომელიც გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს 1772—3 წ-ბისა და კ ლ ა პ რ ო თ ი ს 1808—9 წ. ჩანაწერებშია, ყურადღება არ მივაქციოთ და არ გამოვიყენოთ? განა, როდესაც ჩვენ ლურსმული წარწერების სახით შენახული ენის მასალები გვაქვს ხელთ, იქ ეს მასალები მათთვის შესაფერისი ანბანითა და გრამატიკული ანალიზით განწმენდილი წმინდა ფუძეების სახით გვევლინება? **გრამატიკული ანალიზი მეცნიერ-მკვლევარის საქმესა და მოვალეობას შეადგენს. როგორც თანამედროვე მეცნიერება წარწერებში დაცული მასალებით სარგებლობს და თავისი მიზნებისათვის იყენებს, ისევე ჩვენ ვალდებული ვართ** გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ა და კ ლ ა პ რ ო თ ი ს **ჩანაწერებით ვისარგებლოთ.** იმას გარდა, რომ ამ მასალებითაც-კი თვით მორფოლოგიის ზოგიერთი საკითხების გამორკვევა მაინც შეიძლება, ცხადია, რომ **იმ ძირითადი საკითხის შესასწავლად, თუ რამდენად იცვლებოდა სახე დროთა განმავლობაში ამ უმწერლობო ენებს, უამჩანაწერებოდ მაინც-და-მაინც სრულებით შეუძლებელია:** ჯერჯერობით ამის გარდა ჩვენ სხვა არავითარი წყარო და საშუალება არ გვაბადია.

ამნაირად, **ახალ-ახალ ენების შესწავლის გამო, მეტისმეტმა დატვირთულობამ და მოუცლელობამ უსლარს არც მის ფართო მიზნებისა და გეგმების და არც მისი აპრიორული დებულებისა და რწმენის დამტკიცების საშუალება მისცა. ზოგადი საკითხი წინანდებურად გამოურკვეველი დარჩა, სამაგიეროდ მეცნიერებას 7 კარგი მონოგრაფია შეეძინა მანამდე უცნობი ენების შესახებ და ამით კავკასიის იმ დროს ჯერ უმწერლობო ენების შესწავლას მკვიდრი საფუძველი ჩაეყარა.**

დამახასიათებელია, რომ ვერც პ. უ ს ლ ა რ ი ს აღფრთოვანებულმა მოღვაწეობამ და მისმა მრავალრიცხოვანმა დინჯმა და საინტერესო ნაშრომებმა, რომლებშიც კავკასიის ენების მთელი თავისებურება, ვითარცა ახლად-აღმოჩენილი სულიერ-გონებრივი სამყარო, მისი მადლიანი კალმის წყალობით ასე ნიჭიერად და ცოცხლად იყო წარმოდგენილი, შესძლო სხვების წახალისება. მართალია, უ ს ლ ა რ ს პატივისმცემელთა და თანამგრძნობთა პატარა წრე ჰყავდა, უმთავრესად გეოგრ. საზოგადოების წევრთა შორის ტფილისში, მაგრამ მისი თავგამოდებული **მუშაობის მიმბაძველი** და მისგან **დაწყებული დიადი საქმის, კავკასიის ენების მონოგრაფიული შესწავლის, გამგრძელებელი არავინ გამოჩენილა. გასაოცარია, რომ იმ საკმაოდ მდიდარი და საფუძვლიანი ენოვანი**

მახალის გაღრმავებული და შედარებითი შესწავლისა და გამოკვლევის წადილიც-კი არავის აღძვრია.

ნაწილობრივ ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ ნაშრომები ლითოგრაფიულად და მცირე რაოდენობით იბეჭდებოდა, ამიტომ ნაკლებადაც იყო გავრცელებული და ძნელი საშოვარიც იყო. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ უსლარის ნაშრომების გამოსვლის უკვე ოციოდე წლის შემდგომ, წარსული საუკუნის ოთხმოციან წლებში, კავკასიის სასწავლო ოლქის სამზრუნველომ გამსვენებული მეცნიერის ზოგიერთი ნაშრომი, მაგ. აფხაზური ენის ლითოგრ. გრამატიკის ერთი ცალი, გადასაბეჭდად ძლივს იშოვა. მაგრამ მარტო ზემოდასახელებული გარემოებით გულგრილობის ახსნა არ შეიძლება: უსლარის თანამგრძნობთა წრეს ხომ ჰქონდა მაინც მისი ნაშრომები, შორეულ და უცხოქვეყნელ მეცნიერებსაც ხომ აკად. შიფნერი ყოველნაირად უადვილებდა უსლარის მონაპოვარის გაცნობა-შეთვისებას. თუ ამისდა მიუხედავად უ ს ლ ა რ ს კავკასიის ენების შესწავლის სფეროში გამგრძელებელი არავინ აღმოუჩნდა, ეს უმთავრესად იმით აიხსნება, რომ ამ საგანს გულშემატკივარი არ ჰყავდა, ამ პრობლემისადმი განყენებული, წმინდა მეცნიერული ინტერესი-კი არავის აღმოაჩნდა იმდენად მხურვალე, რომ ამ რთული და ძნელი ენების კვლევა-ძიებით თავი შეეწუხებინა.

ასეა თუ ისე, უ ს ლ ა რ ი ს უკანასკნელი ნაშრომის დაბეჭდვის შემდგომ თითქმის სრული ორი ათეული წლის განმავლობაში კავკასიის ენების შესწავლა შეჩერებული და მიტოვებული იყო. მხოლოდ 1891 წ. დაიბეჭდა ლ ე ვ ლ ო პ ა ტ ი ნ ს კ ი-ს **ყაბარდოული 8 თქმულების ტექსტი რუს. თარგმნითა და განმარტებითურთ და 20 თქმულების მხოლოდ რუს. თარგმანი.** ამას გარდა, გამოქვეყნდა **ამავე ავტორის „მოკლე ყაბარდოული გრამატიკა“** („Краткая кабардинскя грамматика“), რომელიც სულ 46 ნაბეჭდ გვერდს შეიცავს, და **„რუსულ-ყაბარდოული ლექსიკონი“** (Русско-кабардинский словарь с указателем“), რომელიც საკმაოდ დიდია, 299 გვერდიანია. ლ ო პ ა ტ ი ნ ს კ ი ს ყველა ზემოდასახელებული ნაშრომები დაბეჭდილი იყო კრებულში „Сборн. мат. для опис. местн. и племен Кавказа“ (вып. 12-тый, ტფილისში).

ადღეველთა და ყაბარდოელთა შესახები მოკლე ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვის შემდგომ, რომელიც სულ 10 გვერდს შეიცავს, მას ყაბარდოული ხალხური სიტყვიერების ფრიად საინტერესო ნიმუშები აქვს დაბეჭდილი. მისი ნაშრომის ეს ნაწილი კარგ წვლილად უნდა იქმნეს მიჩნეული. რა თქმა უნდა, უფრო ემჯობინებოდა, რომ 20 თქმულებისა და ზღაპრის რუს. თარგმანთან ერთად ყაბარდოული ტექსტიც ყოფილიყო გამოქვეყნებული, რათგან ყაბარდოულად დაბეჭდილ ტექსტებს შედარებით მცირედი ადგილი აქვს დათმობილი: რუს. თარგმანითურთ სულ 79 გვერდზეა მოთავსებული. ყაბარდ. **ტექსტებს გრამ. განმარტება** აქვს დართული (გვ. 82 — 106). მისი **ყაბარდოული გრამატიკა-კი მართლაც ძალიან მოკლეა,** მისი ნაწილებიც თანასწორად არ არის დამუშავებული: ფონეტიკას 10 გვერდი აქვს დათმობილი, ხოლო მორფოლოგიას სინტაქ. ცნობებითურთ 36 გვერდზე მეტი არ უკავია. სისუსტე მეტადრე ყველაზე უფრო რთული ნაწილის, ზმნის, ანალიზს ემჩნევა და, სივრცესთან

ერთად, მას სიღრმეც აკლია. **რუსულ-ყაბარდოული ლექსიკონი** დიდი და საკმაოდ **მრავალმხრივი შინაარსისაა**, მხოლოდ შიგ თანამედროვე ტერმინებისათვის არა ერთი ხელოვნურად შეთხზული სიტყვებია შეტანილი და ამის გამო სიტყვათა საგანძურის ღირებულებაც ყველგან ერთნაირი არ არის.

ლ. ლოპატინსკის ნაშრომები ღირსებით, რასაკვირველია, უსლარისას ჩამოუვარდება, მაგრამ მაინც, ვითარცა ყაბარდოული ენის შესწავლის პირველი ცდა, ყურადღების ღირსი იყო.

თუ ფონ-ერკერტ-ის 1895 წ. ვენაში დაბეჭდილ დიდტანიან ნაშრომს **„კავკასიური მოდგმის ენები"** „Die Sprachen des Kaukasischen Stammes", მისი ცხადი სისუსტისა და მასალის უვარგისობის გამო, გვერდს ავუხვევთ, შესაძლებელია ითქვას რომ, ლოპატინსკის ნაშრომის გამოქვეყნების შემდგომაც, ათ წელიწადზე მეტხანს, კავკასიის ენების შესწავლა კვლავ შეჩერებული იყო. ამ დარგში მუშაობა და მანამდე შეუსწავლელი ენების კვლევა-ძიება გერმანელმა მეცნიერმა ადოლფ დირრ-მა განაახლა.

1904 წ. მოყოლებული 1913 წლამდე დირრ-მა **8 ნაშრომი** გამოაქვეყნა:

1. 1904 წ. **უდური გრამატიკა** (Удинская грамматика: СМОМПК, в. XXXIII).

2. 1906 წ. **თაბასარანული ენის გრამატიკა** (Грам. очерк табассаранского языка: იქვე, в. XXXV).

3. 1906 წ. **ანდიური ენის მოკლე გრამატიკა** (Краткий грам. очерк андийского языка с текстами, сборником андийских слов и рус. к нему указателем: იქვე, в. XXXVII).

4. 1907 წ. **აღულური ენა** (Агульский язык: იქვე в. XXXVII).

5. 1908 წ. **არჩული ენა** (Арчинский яз. Грам. очерк და სხვა: იქვე, XXXIX).

6. 1909. წ. **მასალები ანდი-დიდოური ჯგუფის ენებისა და დიალექტების შესასწავლად** (Материалы для изуч. языков и наречий Андо-дидойской группы: იქვე, в. XLI).

7. 1911 წ. **რუთულური ენა** (Рутульский язык: იქვე, в. XLII და ცალკე წიგნადაც) და

8. 1913 წ. **წახურული ენა** (Цахурский язык: იქვე, в. XLIII და ცალკე წიგნადაც).

მისი მე-9 **ნაშრომი უბიხთა ენა**-ს ეხება, 1913 წ. ჰქონდა ოსმალეთში გადასახლებულთა შორის შესწავლილი, მაგრამ მსოფლიო ომის გამო მხოლოდ 1927 და 1928 წ. გამოქვეყნდა გერმანულად: Adolf Dirr, Die Sprache der Ubichen: ჟურნ. Caucasica-ს მე-4 (გვ. 65--144) და მე-5 (გვ. 1—54) ნაკვეთებში.

ამ წმინდა საენათმეცნიერო კვლევა-ძიებას გარდა, დირრ-ს სხვა არაერთი ნაშრომიც აქვს გამოქვეყნებული, მაგრამ მათ აქ არ შევეხებით.

დირრ-ის თვითოეული **ნაშრომი ენის მონოგრაფიულ გამოკვლევას** წარმოადგენს. ყოველ მათგანში **მოიპოვება წყაროების მოკლე აღნუსხვა-დახასიათება**, ცნობა **ენის გავრცელების საზღვრების** შესახებ, მოკლე **ფონეტიკური დახასიათება**, **მორფოლოგია** და ხან პატარა, ხან უფრო მოზრდილი **ლექსიკონი**, ბევრგან **ენის ნიმუშებიც** არის მოყვანილი.

ა. დ ი რ რ-ის სიტყვით, **დაღესტნის ენები ორ ჯგუფად იყოფა: ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ჯგუფად. ჩრდილოეთის ჯგუფს** ანდიური და მისი მახლობელნი ბოთლიხური, ღოდობერული, კარატული, ახვახური, ბაგულალური, ჭამალალური და ტინდალური კილოკავები ეკუთვნის. **სამხრეთის ჯგუფს** ხვარაშნული, დიდოური, და ქაფუჩ-ხუნზახური კილოკავები ეკუთვნისო (დ ი რ რ-ის ანდიური გრ. გვ. I).

ასე ფიქრობდა ა. დ ი რ რ ი 1906 წ., ხოლო 1909 წ. თავის ახალ შრომაში „Материалы для изучения языков и наречий андо-дидойской группы" უკვე **ერთ ანდი-დიდოურ ჯგუფზე** ლაპარაკობს, **რომელიც ორ შტოდ** იყოფა (იხ. გვ. I და II). ამნაირად, სათაურში, ორი ჯგუფის მაგიერ, ერთი ჯგუფია ნახსენები, მაგრამ ამ ნაშრომის შესავალში ის ისევ ორ, ანდიურსა და დიდოურ ჯგუფზე ლაპარაკობს (გვ. II). ხოლო მოკლე შედარებითი მორფოლოგიური ანალიზის შემდგომ იგი ფიქრობს, რომ ორივე ჯგუფისათვის საერთო სახელად უნდა, მათი გეოგრაფიული მდებარეობისდა მიხედვით, ანდისა და ბოლოზის ქედებს შორის განფენილობის გამო, **„ანდი-ბოლოზური" ჯგუფი** ეწოდოს. ამ საერთო ჯგუფის ანდიური კილოკავების ზოგად სახელად მას **„გუმბეთური"** მიაჩნდა უფრო შესაფერისად, რათგან ამ ქვეყანას **გუმბეთი** ჰქვიანო. ხვარშ-დიდო-ქაფუჩ-ხუნზახურისათვის-კი სახელად **„დიდოური"** ვიხმაროთო (Матер. для... андо-дид. группы. გვ. VI).

ანდიურად ლაპარაკობენ **ანდიში**, რომელსაც ადგილობრივი მკვიდრნი **„ყუანნალ"**-ს უწოდებენ, **ღალუდირალ**-ში (რუსულად **გაგატლ**-ს ეძახიან), **ლუნნალ**-ში, **რიყუნადირალ**-ში (რუს. რიკუანი), **აშოლალ**-ში (რუს. აშალი), **ზილუდირალ**-ში (რუს. ზილო), **ჩოკუდირალ**-ში (რუს. ჩანკო), **კონხიდატლ**-ში (კუანახ-ში) და **მუნი**-ში. სულ ამ სოფლებში 8117 კომლი მცხოვრები ითვლებოდა.

ანდიური თავისი ბგერითი შედგენილობითაც, მორფოლოგიურადაცა და ლექსიკურადაც **ლუნძურის ახლო-მონათესავეა. ლუნძური** ამასთანავე **ანდიელთა შორის ძალიან არის გავრცელებული.** მაგრამ **ჩაჩნურიც იციან,** ხოლო **დიდოელთა და ყაფუჩელთაგან ბევრნი ქართულად ლაპარაკობენო.**

ანდიელნი თავიანთ თავს ჸუანნაჸ-ს **უწოდებენ** (მრ. რ. ყუანნალ), **ხოლო ენას ჸუანნაბ მიცი ქვიან** (დ ი რ რ-ის ანდიური გრ. გვ. I—II).

თაბასარანული ენა გავრცელებულია **დარუბანდის დასავლეთით მდებარე მდ. რუბასჩაის ხეობაში**, რომელიც **ყაიტაყ-თაბასარანულსა და კურულ ოლქებში შედის** და სულ 27.000 სულ მცხოვრებს შეიცავს. იგი ა. დ ი რ რ ი ს სიტყვით, **კურულ ჯგუფს ეკუთვნის, რომელშიც,** მისივე აზრით, თვით **კურელთ გარდა, აღულელნი, არჩელნი, რუთულელნი, წახურელნი, ჯეკელნი, კრიზელნი, ხინალუღელნი, უდები და თაბასარანელნი შედიან.** ასე ფიქრობდა დირრი 1905 წ. (იხ. თაბასარ. გრ. გვ. I და V), მაგრამ **1911 წ.** მას უკვე **აზრი შეცვლილი** აქვს იმ მხრივ, რომ **წახურული, არჩული, ხინალუღური და უდური კურული ჯგუფის კუთვნილებად აღარ მიაჩნია** (Рутульский яз. გვ. IV). ეს თავისივე განცხადება ა. დ ი რ რ ს, როგორც ეტყობა, 1913 წ., როდესაც ის თავისს ტფილისში დაბეჭდილ ნაშრომში „Цахурский язык" გერმანელ მკვლე-

ვარ G. Hüsing გ. ჰუსინგს ეკამათებოდა, უნდა დავიწყებული ჰქონოდა და ამ უკანასკნელის წინადადებას, რომ წახურული კვრულ-ლეკურ ენათა ჯგუფითგან გამოყოფილი ყოფილიყო (Die elamische Sprachforschung. Memnon 1910 წ. B. IV და ცალკე ამონაბეჭდი), მკაცრად წინაალუდგა, თანაც გაცხარებული ამტკიცებდა, რომ წახურული კვრულ ჯგუფს ეკუთვნის და ამ ჯგუფითგან მისი გამოყოფა არ შეიძლებაო (იხ. Цахур. яз. III—VI). ჰუსინგს რომ რუსული სცოდნოდა, მას დირრის წინააღმდეგ თვით დირრისავე სიტყვების მოყვანა შეეძლო. რა თქმა უნდა, დ ი რ რ ი ს მსჯელობის ასეთი ცვალებადობა და აზრთა წინააღმდეგობა მისი ნაშრომების სათანადოდ დაუმუშავებლობის შედეგი უნდა იყოს.

არჩულად მხოლოდ **ყაზიღუმუქის ოლქის პატარა სოფლის არჩის მცხოვ**რებნი ლაპარაკობენ. ეს სოფელი ღუმუქზე 50 ვერსით არის დაშორებული. 1908 წ. იქ 800 სულამდე მცხოვრები ითვლებოდა. **გარდმოცემის თანახმად, ისინი წინათ ქრისტიანები და მრავალრიცხოვანი ყოფილან. დასავლეთით** მათ **მეზობლებად ღუნძნი** არიან, **აღმოსავლეთით-კი ღუმუქ-ლეკები.** ამის წყალობით **არჩელებმა ღუნძურიც იციან და ღუმუქ-ლეკურიც** (იხ. ა. დ ი რ რ ი ს Арчинский яз.: СМОМПК წ. XXXIX. გვ. II).

პირველი ცნობა არჩული ენის თავისებურების შასახებ პ. უ ს ლ ა რ ს მოეპოვება აკად. შიფნერისადმი მიმართულ ერთს წერილში, რომელიც მის შრომის „Лакскій языкъ"-ის შესავალშია მოთავსებული (გვ. 8—12) და ნიმუშებთან ერთად ამ ენის მოკლე წინასწარ დახასიათებას შეიცავს. ფ ო ნ-ე რ კ ე რ ტ ს ა ც ჰქონდა ამ ენის შესახებ ცნობები და არჩულს კვრულ-ლეკურსა და ღუმუქ-ლეკურს შუა მდგომად სთვლიდა (Die Sprachen des Kaukasischen Stammes II, 57).

1908 წ. ა. დ ი რ რ მ ა რომ არჩული ენის („Арчинскій языкъ") თავისი 227 გვერდიანი გამოკვლევა გამოაქვეყნა გრამატიკით, ტექსტებითა და ლექსიკონითურთ (იხ. СМОМПК წიგნი XXXIX), ამ ნაშრომში არჩული უაღრესად ნარევ ენად აქვს მიჩნეული, მაგრამ ვერ გადაუწყვეტია, თუ რა წვლილი ეკუთვნის იქ კვრულ-ლეკურს, ღუნძურსა და ღუმუქ-ლეკურს. მისი დაკვირვებით, არჩული თავის ნაცვალსახელებით კვრულ-ლეკურ ჯგუფს უახლოვდება, რიცხვითი სახელებით-კი უფრო ღუნძურ-ანდიურ ჯგუფს, ვიდრე კვრულ-ლეკურს (იქვე გვ. I—III). მაგრამ ამაზე მეტის თქმას ვერ ბედავს.

უდებსა და უდურ ენას უკვე მე-XIX ს. მეორე ნახევარში **მეტად მცირე ასპარეზი-ღა ეკავა: ორ სოფლის გარდა, უდური უკვე აღარსად ისმოდა. განჯის ყ. გუბერნიის ნუხის მაზრის ს. ვართაშენსა**, ანუ ორთაშენსა, **და ს. ნიჯში-ღა იყო უდური შერჩენილი.** აქაც, უდელთ გარდა, თურქ-თათრები, სომხები, სპარსეთის ებრაელები და ლეკებიც ცხოვრობენ. ამის გამო **უდები თურქულად და სომხურადაც ლაპარაკობენ** და თანამედროვე **უდური ენაც თურქული, სომხური და სპარსული სიტყვებითაა სავსე.** ამ ჟამად **უდების ერთი ნაწილი გადმოსახლებულია საქართველოში და** კახეთში, **ს. ზინობიანშია** დაბინავებული.

უდური სიტყვები და რამდენიმე წინადადების ნიმუში პირველად კ ლ ა პ რ ო თ მ ა გამოაქვეყნა თავის 1814 წ. გამოსულს თხზულებაში „Beschreibung der Russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und Schwarzen Meere". შემდეგ აღსანიშნავია აკად. შ ი ფ ნ ე რ ი ს „Versuch über die Sprache der Uden",

რომელიც რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის მემუარების მე-VII სერიის, ტომის № 8-ში 1863 წ. იყო დაბეჭდილი. ამ შრომით სარგებლობდა ფრ. მჳლლერი უდური ენის მოკლე დახასიათების დროს თავის 1895 წ. გამოქვეყნებულ „Grundriss der Sprachwissenschaft“-ში (III. B., II. Abtheil. S. 139 და შემდ.). ფონ-ერკერტს იმავე წელსა და იმავე ქალაქში გამოცემულ ნაშრომში „die Sprachen des Kaukasischen Stammes“ სხვათა შორის უდური სიტყვები და 200-მდე წინადადებაც აქვს მოყვანილი. ა. დირრის სიტყვით შიფნერსაცა და ერკერტსაც ბევრი შეცდომები შეჰპარვიათ.

ა. დირრმა ჯერ 1903 წ. გამოაქვეყნა თავისი ნაწარმოები, „Грамматика удинского языка“ (**უდური ენის გრამატიკა**), რომელიც СМОМПК-ს XXXIII წიგნში იყო დაბეჭდილი და ცალკე წიგნადაც გამოვიდა, 1928 წელს-კი ჟურნ. Caucasica-ში (იხ. fasc. 5, გვ. 60—72) მოთავსდა მისივე „**უდური ტექსტები**“ Udische Texte გერმანული თარგმანითა და განმარტებითურთ.

ა. დირრის სიტყვით, არავითარი ეჭვი არ არსებობს, რომ უდური **დაღისტნის ენათა სამხრეთ-აღმოსავლეთის ჯგუფს ეკუთვნის** (უდური გრ. გვ. IX).

თუმცა დირრის **ყველა კვლევითი ნაშრომები ერთი და იმავე გეგმით** არის დაწერილი, **მაგრამ**, სამწუხაროდ, **ყველა ენები ერთნაირი სიხრუილითა და სიღრმით არა აქვს გამოკვლეული**. უსლარისეულთან შედარებით, მისი ნაშრომები არც შინაარსითა და არც სივრცე-სიღრმით **იმდენად საფუძვლიანი და საინტერესოდ დაწერილი არ არის, როგორც მრავალი სხვადასხვა ენის ამ იშვიათი მცოდნე პირისაგან მოსალოდნელი იყო.** რაკი ზოგი მის ნაშრომთაგანი კარგად არის დაწერილი, ამიტომ **საფიქრებელია, რომ სხვა მისი წიგნების შემოალნიშნული ნაკლი, ერთი მხრით ნაშრომის გამოქვეყნების მეტის მეტი აჩქარებითაც უნდა აიხსნებოდეს**: 9 წელიწადში 8 ენის შესწავლისა და შედეგის გამოქვეყნების დროს, რა თქმა უნდა, ნაკვლევი შეუძლებელია დინჯი და საფუძვლიანი კვლევა-ძიების ნაყოფი. ყოფილიყო.

„მეორე მხრით აღსანიშნავია და მისი ნაწერებით სარგებლობისას ის გარემოებაცაა გასათვალისწინებელი, რომ დირრი ამ **ახალი ენების შესწავლის დროს ხშირად თითო-ოროლა კაცის ცნობებს ემყარებოდა**. უდური ენისათვის მას სოლომონიანცი და მნაცაკანიანცი ჰყოლია ხელმძღვანელად და მასწავლებლად,—**არჩული, აღულური, ანდი-დიდოური 10 ენისა და დიალექტებისათვის**—მოჰამმედ მოჰამმედლინ ლო, **ანუ მაჰომედხანოვ-ი.—წახური** დამყარებულია წახურელ მოლა ალი რამაზან-ოღლის ცნობებზე,—ხოლო **რუთულური** რუტ. ფერშლის ტუაჲ გუდაევის ერთი დღის ნაამბობსა და თემირ-ხან-შურის რეალური სასწავლებლის **პატარა მოწაფის** აბას-ბეგ ყაზიზბეგოვის პასუხებზე. თვით დირრსვე სვინდისიერად **აღნიშნული აქვს ამ ყმაწვილის უკიდურესი გონებადაბნეულობა** და იმ დროის **მაღარიით მძიმე დაავადება** (გვ. IV).

ადვილად წარმოსადგენელია, თუ რამდენად სამწუხაროა მთელი ეს გარემოება. **ახალი ენის შესწავლა-გამოკვლევის** დროს **ერთი ადამიანის ცნობებზე დამყარება, სხვებთან შეუდარებლივ და შეუმოწმებლივ**, არ შეიძლება, მაინცა-და-მაინც **ფრიად სახიფათოა.** მით უფრო სახიფათოა, როდესაც ახალი

ენის შესახებ ცნობების მიმწოდებელი ისეთი ადგილობრივი „პოლიგლოტი“-ა, როგორიც დირრის დახასიათებით მუჰამედლინ ლო ყოფილა, ბევრ ენაზე მოსაუბრე ადამიანი, რომლის ცოდნის საფუძვლიანობისა და მით უმეტეს ცნობათა სისწორის შემოწმება და შეფასება დირრს არ შეეძლო. რაც უნდა „პოლიგლოტი“ იყოს ადამიანი, 15 ენის ისეთ შეუმცდარად ცოდნას, როგორიც ახალი ენების აგებულება-თავისებურების გამოსარკვევად არის საჭირო, ვერც მოსთხოვს და ვერც იგულისხმებს. ამით დირრის დამსახურების გაქარწყლება სრულებითაც არ მსურს, ჩვენ მაინც მისი მადლიერნი უნდა ვიყვნეთ, რომ ამ ენების შესახებ ეხლა ცოტა რამე მაინც შეიძლება ვიცოდეთ, მაგრამ სიმართლის თქმა და საქმის ნამდვილი ვითარების გათვალისწინება მაინც საჭიროა. ზემოაღნიშნული გარემოების შემდგომ, მგონია, ყველა დამეთანხმება, რომ დირრის ახეთ ნაშრომებს ჯერ კიდევ საფუძვლიანი შემოწმება სჭირდება და მანამდე მათ მხოლოდ იმდენად აქვთ მნიშვნელობა, რამდენადაც შესაძლებელია წინასწარ მოხსენებას ჰქონდეს.

ად. დირრის დახასიათებაში „ადოლფ დირრი და კავკასიის ენათმეცნიერება“ („Адольф Дирр и кавказская лингвистика“. Adolf Dirr und die kaukasische Sprachwissenschaft: Научное общ. Этнографии, Языка и Литературы при Горском Педагогическом Институте, Владикавказ, 1930 წ. გვ. 11 და 15) პროფ. მ. ნემიროვსკი-ს აქვს აღნიშნული ის სიფრთხილე, რომელსაც დირრი მსჯელობის დროს იჩენდა: ზოგადს, ფართო შედარებასა და დასკვნას ის ერიდებოდა, ფილოსოფიური და შედარებითი პერსპექტივების გადაშლა მისი ბუნების თვისებას არ შეადგენდათ. საამისოდ მას ეგონებ ძალაც არ შესწევდა. მისი ნამდვილი მოწოდება ცოცხალი, სასაუბრო, უმწერლობო ენის შესწავლა გახლდათ. სწორედ ამ დარგში კავკასიაში მუშაობამ დირრს კავკასიელთამცოდნეობის ისტორიაში საპატიო, უსლარის შემდგომ მეორე, ადგილი მოუპოვა.

1903 წ. ა. დირრი-სათვისაც, რომელიც უსლარის საქმის გამგრძელებელი აღმოჩნდა, ჯერ კიდევ გამოსარკვევი იყო, კავკასიური ენები მართლაც ერთ ენოვან ჯგუფს შეადგენენ, თუ არა? ამ საკითხის გამორკვევისათვის მას განზრახული ჰქონდა ჯერ ამ ენების მარტო აღწერილობითი შესწავლა ეწარმოებინა და მხოლოდ შემდეგ შედარებითს კვლევა-ძიებასაც შეხდგომოდა. კავკასიის ენათა ნათესაობა რომ დამტკიცდებოდა, მარტო ამის შემდგომ სთვლიდა შესაძლებელად და მიზანშეწონილად, რომ კავკასიის ენებისა და სხვა ცნობილ დიდ ენათა ოჯახებს შორის არსებული დამოკიდებულებისა და ნათესაობის საკითხის გამორკვევაზე მუშაობაც ეწარმოებინა (უდური გრ. გვ. X).

მხოლოდ 1928 წ. გამოაქვეყნა ა. დ. დირრმა კავკასიური ენების ზოგადი მიმოხილვის შემცველი თავისი გამოკვლევა „Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen (Verlag der Asia Major, Leipzig). საყურადღებოა, რომ ახეთი ხანგრძლივი შესწავლის შემდგომაც, ე. წ. კავკასიური ენების ნათესაობის აზრი მხოლოდ სამუშაო ჰიპოთეზის სახით აქვს გამოთქმული. ის ფიქრობდა კიდევაც, რომ მომავალ კვლევა-ძიებას შესაძლებელია გამოერკვია, რომ ნათესაობისა და ერთობის მაგიერ კავკასიაში ენათა სამი ჯგუფია, რო-

მელნიც ურთიერთზე გავლენის წყალობით დროთა განმავლობაში ერთმანეთს დაემსგავსენ (გვ. III)[1].

კავკასიისმცოდნეობის ენათმეცნიერული დარგის ისტორიული განვითარებისა და მონაპოვარის განხილვის შემდგომ, შესაძლებელია ისევ აკად. ნ. მარრის მოღვაწეობის დახასიათებას დავუბრუნდეთ. მაგრამ, სანამ აკად. მარრი კავკასიის ენებს თავის საენათმეცნიერო მუშაობის საგნად გაიხდიდა, მას, როგორც დავრწმუნდით, ქართულისა და ქართველური ენების შესახებ უკვე გამოთქმული ჰქონდა თავისი ზოგადი მოძღვრება, რომელსაც იგი, ვითარცა ურყევ ჭეშმარიტებას, ყველა თავის ნაწერებში ემყარებოდა და რომლის ცოდნასა და ცნობასაც თვითოეული თავისი მკითხველის მხრით ის ჰგულისხმობდა ხოლმე. ამიტომ, სანამ მისი მოღვაწეობის მიმოხილვას განვაგრძობდეთ, უნდა წინასწარ აკად. ნ. მარრის ამ ზოგად თეორიას შევეხოთ.

1908 წ-მდე აკად. მარრს თავისი შეხედულება ვრცლად არსად გამოუთქვამს. შემდეგაც დამთავრებულ და ყოველმხრივ დასაბუთებულ გამოკვლევის მაგიერ, მას გამოქვეყნებული ჰქონდა მხოლოდ **წინასწარი ცნობა**, რომელიც ქართ. გრამატიკის **„ძირითად ტაბულებს“** (Основныя Таблицы) **უძღვის წინ.** საფიქრებელი იყო, რომ 1908 წელს გამოსულს ამ შრომას მისი გამოკვლევის თვით არსებითი ნაწილი მოჰყვებოდა, რომელშიც მკითხველს თეორია მთელი თავისი სიღრმე-სივრცითა და სრული საბუთიანობით წარმოუდგებოდა, მაგრამ პროფ. მარრს ამგვარი თხზულება არ გამოუქვეყნებია.

სამაგიეროდ ათი წლის განმავლობაში მრავალი პატარა წერილი, ნაწყვეტ-ნაწყვეტად აქვს დაბეჭდილი, რომლებშიც არა-ერთი და ორი ძირითადი საკითხი წამოყენებულია და საბოლოოდ გადაწყვეტილადაც არის გამოცხადებული. ავტორის განსაკუთრებული ნაყოფიერება და მის პატარ-პატარა გაფანტულ ნაკვლევთა სიმრავლე მკითხველს საქმეს უძნელებდა, რათგან პროფ. ნ. მარრის მთლიან ჩამოყალიბებულ თეორიასთან-კი არა ჰქონდა საქმე, არამედ იგი იძულებული იყო ყველა მისი ნაწერები გადაეკითხა და ამ გზით ნ. მარრის ზოგადი თვალსაზრისი და შეხედულება თვითვე გამოერკვია. ეს გარემოება ამ სტრიქონების დამწერისთვისაც მეტადრე მას შემდეგ გახდა საგრძნობი, როდესაც იგი **„ქართველ ერის ისტორიის“** ახალ გამოცემისათვის პროფ. ნ. მარრის ყველა ნაწერების გულდასმითს შესწავლას შეუდგა, რომ ამ თეორიის მკაფიო დახასიათება და შეფასება თავის ზემოდასახელებულ თხზულებაში შეეტანა.

პროფ. ნ. მარრი იმ ხანაში, როდესაც ქართულის სემურობას ურყევ ჭეშმარიტებად სთვლიდა, მრავალ საკითხს შეჰხებია, ზოგადი ხასიათისაც და

[1] „die (kaukasische Sprachfamilie) sich in ihrem Lautmaterial und in ihrem inneren Aufbau so deutlich unterscheidet von ihren Nachbarinnen indogermanischer, semitischer und uralo-altaischer Prägung, dass wir sie trotz des auffälligen Auseinanderstrebens ihrer einzelnen Glieder als eine sprachliche Einheit auffassen dürfen. Vorläufig wenigstens ,und als Arbeitshypothese. Wenn es sich später herausstellen sollte, dass keine Einheit, sondern eine Dreiheit ist, die durch gegenseitige Beeinflussung und Konvergenzerscheinungen anderer Art eine solche Einheitlichkeit nur vortäuscht, so werden wir uns mit dieser Tatsache eben abzufinden haben“ (გვ. III).

კერძოსაც, ამასთანავე ხშირად, ამა-თუ-იმ კერძო ხასიათის საკითხის განხილვის დროს, ავტორს გაკვრით ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხებიც აქვს ხოლმე გადაჭრილი.

ქვემოთმოყვანილ მიმოხილვაში შესწავლილია პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს **მხოლოდ ზოგადი შეხედულებანი.** დასახული მიზნის გასაადვილებლად, ქვემოთმოყვანილ მიმოხილვაში **შემდეგი საკითხებია გამოყოფილი და გამორკვეული:** როგორ ესახებოდა აკად. ნ. მ ა რ რ ს 1) **ნათესაობრივი დამოკიდებულება ქართულ-სემურს შორის,** 2) **ნათესაობრივი დამოკიდებულება ქართულსა, მეგრულსა, ჭანურსა და სვანურს შორის და რა აზრისა იყო ქართულ სამწერლობო ენაზე.** 3) **ვანურ-ელამურ ლურსმული წარწერების ენები და მათი თანამედროვე წარმომადგენლები.**

პირველი საკითხის შესახებ პროფ. ნ. მ ა რ რ მ ა თავისი აზრი 1908 წელს დაბეჭდილს ნაშრომში, „**ძირითად ტაბულებ**“-ში, გამოაქვეყნა. თავისი თეორიის ძირითადი დებულება მას ასე აქვს გამოთქმული: „ქართული ენა ყველაზე უფრო დამახასიათებელ წარმომადგენლად უნდა ჩაითვალოს განსაკუთრებულ **ენათა შტოისა,** რომელიც თავის მხრივ შთამომავლობით **სემიან ენათა შტოის** მონათესავეა. ამ **განსაკუთრებულს ენათა შტოს,** ქართულისა და ქართულთან ძმურად დაკავშირებულ ცოცხალ **კ ი ლ ო კ ა ვ ე ბ ს** (наречий) გარდა, ე. ი. ეგრეთ-წოდებულ ქართულ, ან ივერული ჯგუფის გარდა (უფრო სწორედ რომ ვსთქვათ ქართების, ივერულ და სვანურ ჯგუფების გარდა), მკვდარი ენებიც ეკუთვნიან“-ო (O. T. 1)[1].

მაშასადამე, **ნ. მარრს ქართულსა და მის დიალექტებს და სემურ ენათა ჯგუფს შორის ნათესაობრივი დამოკიდებულება იმდენად მჭიდროდ ჰქონდა წარმოდგენილი, როგორადაც ერთი საგვარეულო სის ორი მახლობელი შტო შეიძლება ურთიერთზე იყოს დაკავშირებული.** ამავე აზრისა იყო იგი 1910 წ-საც და ამ დროს გამოქვეყნებულს **ლაზური ენის გრამატიკაში** იგი წინანდებურად ამბობდა, რომ „ქართულის მონათესავე ენები, რომელნიც ქართულთან ერთად ე რ თ **იაფეტურ შტოს** შეადგენენ... შთამომავლობითი ნათესაობით დაკავშირებულნი არიან მეორე, **სემურ შტოსთან**“ (Грам. лаз. яз. IX). ამ თავის აზრის სიცხადით წარმოსადგენად ავტორმა ენათა შთამომავლობითი ხეც-კი შეადგინა, შტოებად დაანაწილა და თავის ზემოაღნიშნულს წიგნს დაურთო.

ამგვარად, **მარრისათვის იაფეტიანთა ენები (ქართული და მისი მონათესავენი) მხოლოდ შტოს შეადგენდენ, იმგვარსავე შტოს, როგორიც სემურ-ქამური ენებია.** ამაზე უმჭიდროესი კავშირის წარმოდგენა, მაშასადამე, შეუძლებელია.

---

[1] „Груз. яз. является характернейшим представителем особой лингвистической ветви, которая в свою очередь находится в генетическом родстве с семитическою ветвью языков. В эту особую ветвь... входят кроме грузинского и братски связанных с ними живых наречій, т. е. кроме так называемой картвельской или иверской группы (точнее картской, иверской и сванской групп) еще и мертвые языки“. Н. Марр. Основ. Таб. 1908 г. стр. 1).

1916 წ-ს პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ჯერ საჯაროდ კითხულობს, ხოლო შემდეგ ბეჭდავს კიდეც **„კავკასიისმცოდნეობა და აბხაზური ენა"** „Кавказоведение и абхазский язык", სადაც **ამ საგანზე ხრულებით ახალი აზრია გამოთქმული:** „კავკასიის ენების შესწავლამ საშუალება მოგვცა **გ ა ნ ს ა კ უ თ რ ე ბ უ ლ ი, მ ე- ო თ ხ ე ე ნ ა თ ა ო ჯ ა ხ ი გ ა მ ო გ ვ ე ყ ო, — ი ა ფ ე ტ უ რ ი,** — რომელსაც არც არიულ-ევროპულ და არც თურქულ ენათა ოჯახთან ნათესაობა არა აქვს, ხოლო რომელიც სისხლმონათესავე არის სემიან ენათა ოჯახისა („находится в кровном родстве с семитической семьею языков"). ეს ნათესაობა იმდენად მჭიდროა, რომ ამ თეორიის დამაარსებელი („основатель этой теории"), ამ სტრიქონების ავტორიო, ამბობს ნ. მ ა რ რ ი, თავდაპირველად და მას შემდგომ კარგა ხანს, თითქმის 1910 წლამდე, ფიქრობდა კიდეც, რომ სემური ენები იაფეტიანთა და ქამიანთა ენებთან ერთად ენათა მხოლოდ ერთს, საზოგადო ოჯახს შეადგენდენო. იქნებ შემდეგში ასეც აღმოჩნდეს, მაგრამ ამჟამად **იაფეტური ენების შემადგენლობა იმოდენად რიცხვმრავალი შეიქმნა, რომ იძულებული გართ ეს ენები ორ დიდ შტოდ გავყოთ** და ერთ დამოუკიდებელ იაფეტურ **ენათა ოჯახად** შევაერთოთ"-ო (ЖМНПр. 11 — 12)[1].

მაშასადამე, თვით **თეორიის დამაარსებელმა თავისი ძირითადი შეხედულება პირველი და ამასთანავე არსებითი საკითხის შესახებ თვალსაჩინოდ შესცვალა:** თუ წინათ მისი აზრით ქართული და ქართველური ენები, სემურ ენათა ჯგუფებთან შედარებით, ენათა საერთო შთამომავლობითი ხის მხოლოდ ერთ-ერთ შტოს შეადგენდენ, ეხლა ქართული და მისი მონათესავენი მისთვის უკვე **„ენათა განსაკუთრებული ოჯახი"** არის, იმგვარადვე განსაკუთრებული, როგორც არიულ-ევროპული, თურქული და სემური ენათა ოჯახებია. ამიტომაც არის, რომ ნ. მ ა რ რ ი ეხლა ამბობს, რომ „კავკასიის ენების შესწავლამ" მას საშუალება მისცა „განსაკუთრებული, **მეოთხე ენათა ოჯახი"** გამოეყო. მსოფლიოს ენათა შორის მეცნიერებაში კარგად ცნობილია ინდოევროპული, ან როგორც ნ. მ ა რ რ ს ნათქვამი აქვს, არიოევროპული, სემური და თურქული ენათა ოჯახები და ამგვარად, ცხადია, თეორიის ავტორისათვის უნდა გამოაშკარავებულიყო, რომ ქართულისა და მის მონათესავე ენათა იმ ოჯახის წევ-

---

[1] „Изучение языков Кавказа... дало возможность выделить особую четвертую семью языков, яфетическую, которая не имеет родства ни с ариоевропейской семьею, ни с турецкой семьею, но находится в кровном родстве с семитической семьею языков. Родство это настолько тесно, что основатель этой теории, автор настоящих строк первоначально и долго еще, почти до 1910 года, предполагал, что семитические языки с яфетическими и хамитическими составляют лишь три ветви одной общей семьи языков.

Может быть это так и окажется со временем, но в настоящее время так разросся состав яфетических языков, что приходится их делить на две большия ветви и об'единять их в одну самостоятельную семью — яфетическую".

(Н. Марр. Кавказоведение и абх. яз. 1916 г. ЖМНПр. 11 — 12).

რებს, რომელსაც ნ. მ ა რ რ ი იაფეტურ ენათა ოჯახს უწოდებს, ურთიერთშორის იმოდენი საერთო თვისებები აქვთ, ხოლო სხვა ენათა ოჯახებთან შედარებით იმდენად თვალსაჩინო და დამახასიათებელი განმასხვავებელი თვისებები აბადიათ, რომ ამ ენათა ჯგუფის ნათესაობრივი დამოკიდებულება სხვა ენებთან ერთი-ერთმანეთზე გადაბმული შტოების სახით-კი არ უნდა გვეხატებოდეს, არამედ დამოუკიდებელ, „განსაკუთრებულ“ ენათა ოჯახად.

მაგრამ პროფ. ნ. მ ა რ რ ს თავისი აზრის შეცვლა ასე-კი არა აქვს დასაბუთებული, არამედ სულ სხვანაირად. მისი ზემომოყვანილი მსჯელობის კათეგორიული ხასიათისდა მიუხედავად, **ეს საბუთიანობა არც უცილობელი იყო, არც დამაჯერებელი.** იგი ამბობდა: „ამ ჟამად იაფეტური ენების შემადგენლობა იმოდენად რიცხვმრავალი შეიქმნა, რომ იძულებული ვართ ეს ენები ორ დიდ შტოდ გავყოთ და ორივე შტო ერთ დამოუკიდებელ, იაფეტურ ენათა ოჯახად შევაერთოთ“-ო. **ავტორის შეხედულების შეცვლის ერთად-ერთი საფუძველი**, მაშასადამე, **იაფეტურ ენათა რიცხვმრავლობა ყოფილა.** ამგვარი საბუთიანობა, სხვა არა იყოს რა, დაუჯერებელია. განა ოჯახის შექმნა რიცხვზეა დამოკიდებული და სამ ძმას რომ კიდევ ძმები მიემატნენ, განა ამით სხვა ნათესავებთან მათი ნათესაური დამოკიდებულების თვისება შეიცვლება? იგივე უნდა ითქვას ზემომოყვანილი მსჯელობის შესახებაც. **თუ იაფეტურ ენათა თვისებები** ნ. მ ა რ რ ი-ს **აზრით იგივე რჩებოდა, როგორადაც მას წინათ ეგონა, და იაფეტურ ენათა სემურ და სხვა ენებთან დამოკიდებულება იგივე იყო, რანაირიც წინათ იყო, როგორ შეეძლო მარტო იმ გარემოებას, რომ იაფეტურ ენათა შემადგენლობას რამდენიმე ახალი ენა მიემატა, იაფეტური ენები შტოს მაგიერ ოჯახად ექცია?** განა ენათა რომანული და გერმანული შტოები განსაკუთრებულ ენათა ოჯახებად გახდებოდენ, ერთერთს მათგანს რომ რამოდენიმე ახალი მოძმე ენა შესძენოდა? ამიტომვე პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს მიერ თავისი თეორიის ძირითადი ცვლილების გასამართლებლად მოყვანილი ეს საბუთიანობა საფუძვლიანი არ არის. ორში ერთი შეიძლება იყოს: ან პროფ. მ ა რ რ ი უნდა დარწმუნებული ყოფილიყო, რომ მისი წინანდელი შეხედულება ქართულისა, იაფეტურ-სემურის მახლობელ ნათესაობისა და ამ ჯგუფების ენათა თვისებების შესახებ უნდა უეჭველად შეცვლილი ყოფილიყო, ანდა, თუ მას თავისი აზრი შეცვლილი არ ჰქონდა, მისი მსჯელობა იაფეტური ენების განსაკუთრებულ მეოთხე ენათა ოჯახად ქცევის შესახებ, ვითარცა დაუსაბუთებელი, არ შეიძლება დამაჯერებელი ყოფილიყო.

საფიქრებელია, რომ. პროფ. მ ა რ რ მ ა წინანდელი დებულება იმიტომ შესცვალა, რომ ქართული და ქართველური ენების გაღრმავებულმა შესწავლამ აგრძნობინა, რომ „იაფეტურ“ და სემურ ენათა იმგვარად მახლობელი ნათესაობა, როგორც მას თავდაპირველად ეგონა, საქმის ნამდვილს ვითარებას არ შეესაბამებოდა, რომ პირიქით „იაფეტურ“ ენებს ურთიერთს შორის ისეთი საერთო დამახასიათებელი თვისებები აქვსთ, რომელნიც მათ სხვა ენათა ოჯახებს თვალსაჩინოდ აშორებენ და ცალკეულ, განსაკუთრებულ ენათა ოჯახად ხდიან. მაგრამ რაკი ასეთი დასკვნა თითქმის მთელი თეორიის გაქარწყლებას მოასწავებდა და ამის მკაფიოდ გათვალისწინება ავტორისათვის, რასაკვირველია

ადვილი არ იყო, ამიტომ პროფ. მ ა რ რ ი ცდილობდა თავისი თავიცა და მკითხველიც დაერწმუნებინა, რომ მისი თეორიის ცვლილება არსებითი-კი არა, არამედ სრულებით უმნიშვნელო და მეორეხარისხოვანი იყო.

აზრთა დიდი სხვადასხვაობა და ცვალებადობა ემჩნევა პროფ. ნ. მ ა რ რ ს ქართულისა, მეგრულ-ჭანურისა, სვანურისა და აფხაზურის თავისებურებათა და ურთიერთისადმი დამოკიდებულების დახასიათების დროსაც.

1908 წელს მაგ. იგი ამბობდა, რომ იაფეტურ ენათა შტოის საუკეთესო და დამახასიათებელ წარმომადგენლად **„ქართულსა და მასთან ძმურად დაკავშირებულ ცოცხალ კილოკავებს** (наречий) გარდა, ესე იგი ეგრეთ-წოდებულ ქართებისა და იბერთა ჯგუფის (უკეთ რომ ითქვას ქართებისა, იბერთა [იგულისხმე მეგრულ-ჭანური] და სვანთა ჯგუფებს) გარდა, მკვდარი ენებიც შედიან“-ო (Основ. Т. გვ. 1). **მაშასადამე, იმ დროს, როდესაც თავისი თეორიის ძირითადი დებულებანი პირველად გამოაქვეყნა, ნ. მარრისთვის მეგრული, ჭანური და სვანური ქართული ენის „ძმურად დაკავშირებული ცოცხალი კილოკავები“, დიალექტები იყო მხოლოდ.**

ქართულის შესახებ 1910 წელს პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ამტკიცებდა: „ქართულში... როგორც ცნობილია, **ორი ურთიერთის ახლო მონათესავე ენაა შედუღებული ქართებისა და მესხთა**“-ო (Грам. чан. яз. XXI). 1912 წ-ს-კი მას ნათქვამი აქვს, რომ **„ქართულს, ვითარცა სამწერლობო ენას და საზოგადოდ კულტურულ წრეების ენას, შეთვისებული აქვს, ქართების ენასთან ერთად, აგრეთვე თუბალ-კაინური (ე. ი. მეგრულ-ჭანური), ამასთანავე სვანური და სხვა ელემენტებიც“-ო** (К вопросу о положении абхазскаго языка среди яфетических. 1912 წ. II, შენ. 2)[1].

პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს **ზემომოყვანილი დებულებების შემდგომ, მკითხველი სამართლიანად გაოცებული იქმნება, როდესაც მისსავე 1912 წ.** საჯაროდ წარმოთქმულსა და დაბეჭდილ სიტყვაში **„კავკასია და სულიერი კულტურის ძეგლები“** („Кавказ и памятники духовной культуры“) **იმავე ავტორის ამგვარ მსჯელობას შეხვდება: „ქართველთამცოდნენი, ქართულ ნაციონალურ შეხედულებაზე დამყრნობელნი, უგულებელს ჰყოფდენ მთელ რიგს ქართულის, თუმცა მონათესავე, მაგრამ დამოუკიდებელ ენებს, როგორც მაგ. სვანურს, მეგრულს, ჭანურს და მათ ქართულის** «დამახინჯებულ» თქმად, ანუ **დიალექტებად სთვლიდენ“-ო** (ИАН. 1912 წ. გვ. 78)[2].

---

[1] „Все картское есть грузинское, но не все грузинское — картское. Картский язык — чистый представитель картской группы, а грузинский, как литературный язык и вообще язык культурных классов, содержит и тубал-каинские, равно сванские и иные элементы“ (Н. Марр. К вопросу о положении абхазскаго языка среди яфетических. СПБ. 1912 г. II. შენ. 2).

[2] „Одни, грузиноводы, исходя из представлений, основанных на грузинских националистических взглядах, игнорировали ряд явно родственных с грузинским, но самостоятельных языков, как-то сванский, мингрельский, чанский, считая их „искаженными“ говорами или наречиями грузинского“.

(Н. Марр. Кавказ и памятники духовной культуры. Речь 1911 г. И. А. Н. 1912 г. გვ. 78).

ავტორს, როგორც ჩანს, დავიწყებია, რომ ამგვარივე „ნაციონალისტური“ შეხედულება მასაც ჰქონდა და 1905 და 1908 წ.-ში მეგრული, ჭანური და სვანური მასაც ქართულის ცოცხალ კილოკავებად მიაჩნდა. აი რას ამბობდა იგი სახელდობრ 1905 წ.: „თუმცა მეგრული ენა ლინგვისტიკურად თავისებური ენა არის, ქართულის ძმა ენა... და მისი შესწავლა გვიქადის ქართველთა ეროვნული სულის ჰორიზონის (ასეა დაბეჭდილი) გაფართოებას, ჩვენი დედაენის შეგნებას და განვითარებას,... მაგრამ ადგილობრივი კულტურული ისტორიის გათვალისწინებით იგი გახლავს დიალექტი, ან უკეთ, როგორც ფრანგები იტყვიან, «პატუა» (patois). არც საფრანგეთში, არც გერმანეთში, არც ინგლისში და არც რუსეთის სახელმწიფოში, გარდა სამეგრელოსა, არავის ხელუყვია იმდენი მწერლობის შექმნა, რამდენი დიალექტი და «პატუა» მოიპოვება ხსენებულ ქვეყანაში, თუმცა მათი თვისებურ-ენობა ლინგვისტიკურად დამტკიცებულიც იყოს“-ო (ნ ი კ ო მ ა რ რ ი გაზ. „ცნობის. ფურცელი“ 1905 წ. №2773).

მაშასადამე, ავტორისავე მსჯელობით მეგრული სამწერლობო, ზოგადი ქართულის დიალექტია, მარტო ნაციონალისტური აკვიატებული აზრისა და დაჟინების გამო-კი არა, როგორც ის ზემომოყვანილ წერილში ვილაცას უსაყვედურებდა, არამედ თვით პროფ. მ ა რ რ ი ს-ვე ავტორიტეტული დასკვნით, კულტურის ისტორიის თვალთსაზრისითაც ეს დებულება მასაც უცილობელ ჭეშმარიტებად მიაჩნდა.

შემდეგ, 1915 წ. ქართულს ენისა და ბუნებრივი კოლექტივის საზოგადოდ დახასიათება პროფ. ნ. მ ა რ რ მ ა კვლავ შესცვალა. ქართულ-მეგრულ-სვანურის ურთიერთშორისი დამოკიდებულება ეხლა უკვე ამგვარად აქვს წარმოდგენილი. ქართული შემკრებელობითი ერთეული „არსებითად შესდგება ხალხების სამი ისეთი ჯგუფისაგან, რომელნიც სამს სხვადასხვა, მაგრამ მონათესავე ენას ლაპარაკობენ, სახელდობრ, ქართველებისა, იბერთა (აწ მეგრელებისა და ლაზებისა) და სვანებისაგან. ამ სამ ხალხს ერთი-ერთმანეთს შორის ტომობრივადაც და ენის მხრივაც დაახლოვებით იმგვარივე დამოკიდებულება აქვთ, როგორც რუსებს, პოლონელებსა და ჩეხებს, მხოლოდ ერთი ეროვნული კულტურით არიან შეკავშირებულნი-ო (Кавказский культурный мир и Армения, 1915 წ. გვ. 22—23)[1]. მაშასადამე აქ უკვე ქართველები, მეგრელები და ჭანები ტომობრივადაც და ენის მხრითაც სამს დაახლოვებით იმგვარსავე განცალკევებულ ხალხს შეადგენენ, როგორც რუსები, პოლონელები და ჩეხები.

აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს დებულებათა ესოდენი ცხადი წინააღმდეგობა, ახალი ნაშრომის გამოქვეყნების დროს თავისივე წინანდელი ნაწერების შინაარსის მივიწყებისა და ზოგადი ენათმეცნიერების ამ საკითხის შესახები მოძღვრების სრული

---

[1] „Грузинский природный коллектив“... (стр. 22) представляет собою в основном ядре группу трех народов, говорящих на трех разных, но родственных языках, именно грузин, или картвелов, (в основе картов), иверов (ныне мингрельцев и лазов) и сванов. Эти три народа этнически и лингвистически находятся приблизительно в отношениях русских, поляков, и чехов, но об'единены одной национальной культурой“.

(Н. Марр. Кавказский культурный мир и Армения 1915 г. стр. 23).

გაუთვალისწინებლობის შედეგია. ეს საკითხი, როგორც ცნობილია, ზოგად ენათმეცნიერებაში ვრცლად არის გაშუქებული და ამიტომ ამაზე სიტყვის გაგრძელება არ ღირს.

ზოგადი ენათმეცნიერების მოძღვრებას რომ თავის დროზე თვით აკად. ნ. მ ა რ რ ი ც მისდევდა, ჩვენ უკვე საკმაოდ დავრწმუნდით. ეხლა-კი **საშუალება გვაქვს გამოვარკვიოთ, რომ წინანდელი რწმენისა, თუ შეხედულების შეცვლის შემდგომაც, მას კვლავ უმჯობესად იმავე დებულების გაზიარება მიურჩევია, რომელიც ზოგადს ენათმეცნიერებაში უცილობელ ჭეშმარიტებად ითვლება.**

1922 წ. ლენინგრადში, აღმოსავლეთის ცოცხალი ენების ინსტიტუტი რომ დაარსდა და ქართულსა და სომხურს იქაც ჰქონდა ადგილი დათმობილი, ქართული ენის პრაქტიკული კურსის შესავალ ლექციაში ამავე წელს 18 იანვარს თავისი ახალი მსმენელებისათვის აკად. ნ. მ ა რ რ ს შემდეგი საგულისხმო დებულება წაუყენებია: „უაღრესად აღსანიშნავია, რომ კავკასიის მრავალრიცხოვან ენათა შორის, მათი საზოგადოებრივი მნიშვნელობის თვალსაზრისით, ზოგი ენები ტომობრივია, ზოგი-კი ეროვნული ენებია“ (Н. Марр. К изучению современнаго груз. языка. Петроград. 1922 г., Петроградский Институт живых восточных языков, გვ. 13—14)[1]. **„ქართული დღევანდლამდე ტომობრივი-კი არა, არამედ ეროვნული ენაა... ქართული საზოგადოდ კავკასიის საზოგადოებრიობის ენაა**, კავკასიის ტერიტორიის მნიშვნელოვან ფართობზე გავრცელებული, ისეთ ტომებსა და ერებს შორისაც-კი, რომელნიც ტომობრივ წარმოშობილობით, ან და თავიანთი პრაქტიკული ყოფა-ცხოვრებით მათზე სრულებით შორსა დგანან, ამასთანავე სარწმუნოებისდა მიუხედავადაც. ქართულად ლაპარაკობს კავკასიის მთიანეთის სამხრეთი ფერდობების ოსთა მოსახლეობის დიდი ნაწილი, აბხაზთა ერის გარკვეული ფენები ისევე, როგორც საქართველოს საზღვრებში მობინადრე სომხებიც... აგრეთვე ლეკების ერთი ნაწილი, სახელდობრ

---

[1] „важно отметить, что в многочисленных языках Кавказа есть языки племенные и языки национальные с точки зрения их общественного значения... (გვ. 11). Груз. язык и поныне не племенной, а национальный язык... Груз. язык это вообще язык кавказской общественности на значительной территории Кавказа, не исключая и тех племен и народов, которые далеки от какого-либо или от заметного в практической жизни племенного родства и независимо от религии. По грузински говорят и добрая часть осов (осетин) на южном склоне Кавказ. гор, известные слои абхазскаго народа, равно все оседлые в пределах Грузии армяне... а также некоторая часть лезгин, именно дидо и также турок... Сравнительно с прошлым груз. язык конечно потерял ряд позиций кавказского международного языка; тем не менее у него, у груз. национального языка, и сейчас все данные одного из немногих международных языков Кавказа... Груз. национальный язык обладает, вместе с международностью в масштабе кавказской общественности, исключительной демократичностью. Оба эти качества... результат громадной культурной работы... В этой работе принимали участие не один груз. народ, не одно груз. племя, не один слой груз. народа. Груз. язык в известной мере синтез кавказской культурной жизни, стремившейся создать себе единый общественный язык и в древности“... (Н. Марр. К изучению современного груз. языка. Петроград. 1922. Петроградск. Инст. восточных языков, გვ. 13 — 14).

დიდოელნი, და თურქებიც-კი... წარსულთან შედარებით ქართულს, ვითარცა კავკასიის საერთაშორისო ენას, ზოგიერთი ადგილები (პოზიციები), რასაკვირველია, დაკარგული აქვს, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, **ქართული ეროვნული ენა ამჟამადაც კავკასიის მცირერიცხოვან საერთაშორისო ენათაგანის ყველა თვისებების მქონებელია... კავკასიის საზომიან საერთაშორისობასთან ერთად, ქართულ ეროვნულ ენას განსაკუთრებული დემოკრატიულობაც გააჩნია. ორივე ეს თვისება... უზარმაზარი კულტურული მუშაობის ნაყოფია... ამ შემოქმედებაში მონაწილეობას ქართველი ერის მარტო ერთი ფენა, მარტო ერთი ქართველი ტომი, მხოლოდ ქართველი ერი არ იღებდა.** ქართული ენა ნაწილობრივ კავკასიის კულტურული ცხოვრების, რომელიც ძველადაც ერთი საზოგადოებრივი ენის შექმნას ცდილობდა, სინთეზიც არის“-ო (იქვე გვ. 13—14).

აქ ყველაფერი ნ. მარრისათვის **ისეთი ჩვეულებრივი ნიჭითა და მჭერმეტყველებით არის ნათქვამი, რომ არაფრის დამატება საჭირო არ არის, მაგრამ ამის შემდგომ ქართული ენის ნამდვილი რაობის შესახებ მსჯელობის გაგრძელებაც, მგონებ, სრულებით ზედმეტი იქმნებოდა.**

გარკვეული დროითგან აკად. ნ. მარრის მუდამ ახალის ძიებისადმი მისწრაფებას, როგორც დავრწმუნდით, მარტო ქართულისა და ქართველურის შესწავლა აღარ აკმაყოფილებდა. მის დაუღალავ ცოდნისმოყვარეობას უკვე ლურსმული წარწერების გამოუცნობელი ენების შესწავლის პერსპექტივები ჰხიბლავდა. მართალია, წინათაც, სხვა მეცნიერებსაც, გამოუთქვამთ მოსაზრება, რომ ამ წარწერების ენა კავკასიის ენებთან უნდა იყოს დაკავშირებული, მაგრამ მათ არც ქართული და არც კავკასიის ენები არ იცოდენ და ამის გამო მათი მსჯელობა შეუძლებელია სათანადოდ ნაყოფიერი ყოფილიყო და სხვებისათვის დამაჯერებელი გამომდგარიყო. აკად. ნ. მარრის ამ დარგში დიდი ცოდნა და ნიჭი საშუალებას მისცემდა მას ეს მნიშვნელოვანი საკითხი გამოერკვია.

მართლაც, ელამური წარწერების შესწავლის შემდგომ, პროფ. ნ. მარრს არც ის საკითხი დაუტოვებია განუხილველი, თუ **რა ნათესაობრივი დამოკიდებულება არსებობს ლურსმულ წარწერების ენათა და „იაფეტურ“ ენათა შორის.** 29 დეკემბერს 1912 წელს დაიბეჭდა მისი 1911 წელს წარმოთქმული საზეიმო სიტყვა, რომელშიც სრული უეჭველობით გადაწყვეტილია, რომ **„აღმოსავლეთის იმ იაფეტიანებთან, (რომელნიც) მიდიისა და ელამის სამზღვრებში (ბინადრობდენ), თავიანთი ენის ფონეტიკური და მორფოლოგიური ბუნებით განუყრელად დაკავშირებულნი არიან..., მეგრელები და ლაზები,** ძველ დროს იბერებად და ჭანებად, უფრო ძველად ტიბარენებად და კაინელებად“ წოდებულნიო (И. А. Н. 1912 წ. გვ. 80). მაშასადამე, ავტორის აზრით, **ელამურ—მიდური ენების თანამედროვე წარმომადგენელი მეგრულ-ჭანური ყოფილა.**

ორი წლის შემდგომ-კი თვით პროფ. ნ. მარრს თავისივე ზემომოყვანილი აზრი ეტყობა ისე საფუძვლიანად დაჰვიწყებია, რომ 1914 წ. უკვე ამბობდა: **„ლურსმული წარწერების გამოუცნობ ენებში ჩვენ სრულებით არც გვიძებნია** და არც ვეძებთ არც ქართულს, **არც მეგრულს, არც ჭანურს,** არც სვანურს,— არც აბხაზურს, არც წოვა-თუშურს, ან ჩაჩნურს (ქისტურს), არამედ პირიქით იმ დამოუკიდებელ და მხოლოდ მონათესავე ენებს, რომელნიც ჩვენ ლინგვის-

ტიკურ ცნობებისდა მიხედვით გვაკლია“-ო (Опред. языка второй категорiи: И. Р. А. О. 1914 წ. გვ. 40). ავტორის ზემომოყვანილივე სიტყვები ცხადყოფენ, რომ, თუ პროფ. ნ. მ ა რ რ ი მართლაც „არ ეძებდა“, მხოლოდ იმიტომ, რომ მისი აზრით მაშინ საძებნელი არაფერი ჰქონდა და იგი თითონაც სრულებით დარწმუნებული იყო და საზეიმოდ შეკრებილ თავის მსმენელებსაცა და მკითხველებსაც არწმუნებდა, რომ ელამურ-მიდურის თანამედროვე წარმომადგენელი სწორედ მეგრულ-ჭანურია.

იყო დრო, როდესაც აკად. ნ. მ ა რ რ ი **იაფეტურ ენათა უძველესი განსხვავების ნაშთს**, ხან მეგრულში, ხან ჭანურში, ხან სვანურში, ხან აბხაზურში პოულობდა და ამისდა მიხედვით ხან ერთში, ხან მეორეში სემურ ენებთან უმახლობელესად დაკავშირებულ თვისებებს ეძებდა ხოლმე და ამჩნევდა კიდეც. მაგრამ შემდეგში თითქმის თითოეული მათგანი ცოტად თუ ბევრად ნარევ ენად ეჩვენა და ამის გამო არც ერთი მათგანი იაფეტურ-სემიანთა ენების განსაკუთრებითს მახლობლობას ერთიერთმანეთთან საგანგებოდ არ ცხად-ჰყოფდა, პირიქით ყოველი ახალი ნაკადული, რომელიც ქართულთან არის დაკავშირებული, ანუ იაფეტურ ენათა ჯგუფს ეკუთვნის, სემურთან შემაკავშირებელ თვისებებსკი არ ამრავლებდა, არამედ სემურისაგან დამაშორებელ და განმასხვავებელ თვისებებს სულ უფრო და უფრო ამჟღავნებდა.

პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს სემურ-იაფეტურ თეორიისათვის ამაზე უფრო ძლიერ და ცხად გამომცდელ გარემოებად უნდა ვანურ-ელამურ ლურსმულ წარწერათა ენის შესწავლის შედეგი ყოფილიყო. მართლაც-და, თუ ქართულ სამწერლებო ენის უძველესი ძეგლი ჯერ-ჯერობით მე-V-ე ს.-ზე (ქ. შ.) უწინარესი აღმოჩენილი არ არის, ხოლო მეგრულ-ჭანურ-სვანურ-აბხაზური მხოლოდ ეხლანდელი სახით შეგვიძლიან შევისწავლოთ, ზემოაღნიშნული ლურსმული წარწერების ენის შესწავლა ხომ მეცნიერს VIII — VII ს. ს.-ის (ქ. წ.) ენის ძეგლის შეძენას უქადდა. ამიტომ სრულებით ბუნებრივი და კანონიერი იყო პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს მისწრაფება, ეს ლურსმული წარწერებიც წაეკითხა და მათი ენაც თავის თეორიის თვალთსაზრისით შეესწავლა. ცხადია, რომ ეს ცდა ამავე დროს ამ თეორიის თითქმის უკანასკნელ, ბედიღბლის გადამჭრელ, გამოცდად უნდა ქცეულიყო იმიტომ, რომ, თუ პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს თეორია სამეცნიერო ჭეშმარიტების უტყუარი გამოხატულება იყო, მაშინ ეჭველია ქართულ და ქართველურ ენათა რაც უფრო უუძველესი ძეგლი გვექნება ხელთ, ამ ძეგლების ენა თავის ყველა თვისებებით სულ უფრო და უფრო სემურ ენებს უნდა მიმსგავსებოდა.

ნამდვილად-კი ლურსმული წარწერების ენის შესწავლამ სრული სიცხადით გამოარკვია, რომ, დაახლოვების მაგიერ, მსჯელობა მხოლოდ სემურ-იაფეტურ ენათა დაშორებაზე და განკერძოებითს თვისებებზე შეიძლება იყოს.

იმის მაგიერ, რომ ზემოაღნიშნული გარემოებითგან ლოგიკური დასკვნა გამოეყვანა, მან თავისი თეორიის გადასარჩენად შემდეგი დებულება წამოაყენა: **„იაფეტური ენები უუძველეს ხანაშივე განვითარების იმეთ საფეხურზე იდგენ, რა საფეხურსაც მიაღწიეს ყველაზე გაცვეთილმა ინდოევროპულმა ენებმა“**-ო (Кавказ и памятники духовной культуры: ИАН 1912 წ. გვ. 80 — 81). ავტორი არ უხსნიდა მკითხველს ამ უცნაურობას: თუ იაფეტური ენები

უძველეს დროსვე მორფოლოგიურად ისე გაცვეთილები იყვნენ, როგორც ზოგიერთი თანამედროვე ინდოევროპული ენაა, მაგ. ინგლისურია, როგორ-და მოხდა, რომ ქართულ სამწერლობო ენას და მეგრულ-სვანურს თავიანთი აგებულება, მისივე განცხადებით, ასე საუცხოვოდ აქვთ შენახული?

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ იმ დროსვე უკვე, როდესაც „იაფეტური ენები", რიცხვმრავლობის მოსაბუთებით, შტოს მაგიერ, ენათა ოჯახად გამოცხადდა, აშკარა იყო, რომ მ ა რ რ ი ს სემურობის თეორიას ნიადაგი ეცლებოდა, მაგრამ ამ გარემოების დანახვა და შედეგის გათვალისწინება მას არ ჰსურდა. პირიქით, ის ცდილობდა სხვადასხვა დებულების წამოყენებით თავისი თეორია გადაერჩინა. მაგრამ ბოლოს კატასტროფის აცილება მაინც შეუძლებელი შეიქმნა და 1920 წ. **აკად. ნ. მარრი იძულებული იყო თითონვე აღეარებინა**[1], **რომ იაფეტური ენათმეცნიერების თეორია ისე, როგორც ის მანამდე ჰქადაგებდა, შეუწყნარებელი გამოდგა და თვითვე უნდა უარეყო.**

აი რა აქვს ნათქვამი აკად. ნ. მ ა რ რ ს ნივთიერი კულტურის ისტორიის რუსეთის აკადემიის სხდომაზე წარმოთქმულ და შემდეგ დაბეჭდილ სიტყვაში, რომელსაც სათაურად ეწოდება **„იაფეტური კავკასია და ხმელთაშუა ზღვის ხანაპიროების კულტურის შემოქმედების მესამე ეთნიკური ელემენტი"** „Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры" (Материалы по яфетическому языкознанию, XI, Лейпциг. 1920).

„ალბად იფიქრებთ, რომ იაფეტური ენათმეცნიერების დებულებათა თვალთსაზრისით, ამავე დიდი პრობლემისადმი მიდგომის დროს, მე უკვე გამოქვეყნებულ იაფეტიდოლოგიურ მიღწეულებებს ვუყრი თავს. დანარჩენ რასებს შორის იაფეტიან ტომთათვის მიკუთვნილი ადგილის შესახები ჩემ წინანდელ ზოგად დებულებათა მიხედვით, მოსალოდნელი იყო, რომ შევეცდებოდი ისინი ხმელთა-

[1] „При подходе к той-же большой проблеме со стороны... данных яфетического языкознания, естественно, предполагается, я суммирую существующие в печати яфетидологические достижения. В освещении их, можно ожидать, опираясь на прежние мои общие положения о месте яфетического племени среди других рас, я буду искать его признания в качестве третьего элемента в составе творческого племенного населения по побережьям Средиземного моря. Для ученого в моем возрасте и положении, ведь в порядке вещей, сугубо надлежит твердо отстаивать то и неизменно держаться того, что он защищал и укреплял десятки лет. В этом смысле мой сегодняшний доклад может вызвать разочарование. Если-бы я разделял точку зрения незыблемости раз установленных когда-то совершенно правильных научных достижений, то это было-бы убийственным ударом по всему моему научному прошлому. Я вынужден сам изменить всю основу, если не выбросить, то перевернуть и переместить тот фундамент, на котором, заложенном усилиями моих слабых рук..., эволюционно возводились ряд за рядом кладки, слой за слоем стены нового здания— яфетического языкознания. В этом смысле сегодня, если я не вынимаю из всей моей тридцатилетн научной работы душу, то разрушаю все ею одухотворенное, архитектурно сотворенное, опрокидываю всё построение, как оказавшееся несостоятельным, неадекватным полноте знания ставших впоследствии известными яфетидологических материалов (Н. Марр. Яфет. Кавказ 8).

შუაზღვის სანაპიროების შემოქმედ ტომობრივ მოსახლეობაში მესამე ელემენტად ყოფილიყვენ ცნობილი. **ჩემ ხანში და მდგომარეობაში მყოფი მეცნიერისათვის ხომ ბუნებრივიცაა და განსაკუთრებით სავალდებულოა მტკიცედ დავიცვა და შეუცვლელად მივდევდე იმას, რასაც ათეული წლების განმავლობაში ვიცავდი და ვამტკიცებდი. ამ მხრივ შასაძლებელია დღევანდელმა ჩემმა მოხსენებამ მსმენელს გული გაუტეხოს.** მე რომ ერთხელ განმტკიცებულ, ოდესღაც სრულებით სწორ, სამეცნიერო მიღწეულობათა შეურყევლობის თვალთსაზრისს ვიზიარებდე, მაშინ ეს მთელი ჩემი წარსული სამეცნიერო მოღვაწეობის გამანადგურებელი იქმნებოდა. **იძულებული ვარ თითონ მევე შევცვალო მთელი საფუძველი და თუ (მთლად) არ გადავყარო, გადავაბრუნო და გადავდგ-გადმოვდგა ჩემი ხუსტი ხელების ძალღონით ჩაყრილი ის საძირკველი, რომელზედაც** ევოლუციურად, რიგ-რიგად, ფენის-ფენისად **ამოყვანილი იყო ახალი შენობის, იაფეტური ენათმეცნიერების, კედლების** ნაშენობა. **ამ მხრივ, თუ დღეს მე მთელს ჩემს ოცდაათი წლის სამეცნიერო მუშაობას სულს არ ვართმევ, მაინც ვანგრევ ყველაფერს, რაც მისით სულჩადგმულია და ხუროთმოძღვრულად შექმნილი, ვამსხვრევ მთელ შენებულებას, ვითარცა შეუწყნარებლად გამომდგარს და შემდეგ აღმოჩენილი იაფეტიდოლოგიური მასალების მოპოებული სრული ცნობებისათვის შეუფერებელს".**

ამგვარად, 1920 **წ. იაფეტური ენათმეცნიერების ოცდაათი წლის ნაგები შენებულება თვით მისი ხუროთმოძღვრისა და ამგებელის** აკად. ნ. მარრისაგან **იქმნა დამსხვრეული. თვით იაფეტურივე თანამედროვე მეცნიერების ფაქტებისათვის შეუფერებელი და შეუწყნარებელი აღმოჩენილა. მას აღარც საძირკველი ჰქონია, აღარც კედლები.**

რასაკვირველია, **მეცნიერი** არც ვალდებულია და არც ამის ზნეობრივი უფლება აქვს, იცავდეს თავის წინანდელ დებულებებს, თუ ისინი შეუწყნარებელი და სრულიად მცდარი აღმოჩნდენ, მაგრამ **მეცნიერებისა და თავის მკითხველის წინაშე** ის მაინც **მოვალეა თავის თხზულებებში ყოველნაირად აიცდინოს თავითგან შეცდომები და ურყევ ჭეშმარიტებად არ გამოაცხადოს ის, რაც შესაძლებელია მხოლოდ ჰიპოთეზად იქმნეს მიჩნეული.** შეუმცდარი, უეჭველია, არავინ არის. რა თქმა უნდა შესაძლებელია მეცნიერი, ყველა გარემოებათა გაუთვალისწინებლობის გამო, შესცდეს, მაგრამ, თუ მკვლევარი თავის დებულებებს მუდამ სცვლის და ბოლოს ოცდაათი წლის შემდგომ იძულებული ხდება მთელი თავისი მთავარი მოძღვრებაც თვითვე შეუწყნარებლად და შეუფერებლად აღიაროს, სრულებით ბუნებრივია, რომ ამან მკითხველთა წინაშე მის ნაწერებს ნდობა დაუკარგოს, რათგან არავითარი გარანტია არ არის, რომ იგივე პირი შემდეგში იძულებული არ იქნება, თავისი მერმინდელი, ახალი დებულებებიც წინანდელებივით უარჰყოს.

ამ მხრივ უნდა ითქვას, რომ მართლაც, იშვიათად თუ მოიპოვება სიტყვა, რომლის ეტიმოლოგიაც აკად. მარრს ორჯერ-სამჯერაც თვითვე შეცვლილი არ ჰქონდეს, იშვიათია თვით მორფოლოგიური საკითხებიც-კი, ენის აგებულების ისეთი მოვლენის შესახებაც, როგორიც მაგ. გრამ. სქესისა, ბრუნვების ნიშნებისა და მრავლობითი რიცხვის ფორმანტების საკითხებია, რომ თავისი დებუ-

ლებანი მას რამდენჯერმე ძირიანად არ შეეცვალოს. ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა აკად. მ ა რ რ ი ს ნაშრომებითგან მრავლად შეიძლება და ამოკრებილიც მაქვს, მაგრამ, ადგილობის გამო, უნდა გამოვტოვო. მოვიყვან სანიმუშოდ აქ მხოლოდ მის **დებულებებს ქართულისა და ქართველური ენების ჯგუფებად დაყოფის შესახებ.**

აკად. ნ. მ ა რ რ მ ა **ჯერ ქართების, ტუბალ-კაინურ, ანუ იბერულ და ხონ-მესხურ ჯგუფებად დაყოფა შემოილო და თითოეულ მათგანს თავისი საკუთარი დამახასიათებელი ნიშნები გამოუძებნა.** შემდეგ გამოირკვა, რომ ერთი ჯგუფის დამახასიათებელი ნიშნები მეორეში და ზოგჯერ სხვებშიც ჩანდა. ამიტომ ნ. მ ა რ რ მ ა **ტომობრივი სახელების გამოყენება ჯგუფთათვის მიზანშეწონილად არ სცნო და ყველა იაფეტური ენები სისინა, შიშინა, სპირანტ და სხვა ჯგუფებად დაჰყო.** ეს დაყოფა ამ ენების თანამედროვე თვისებების მიხედვით მოეწყო და თითოეული მათგანი ერთ-ერთ ჯგუფთაგანს მიეკუთნა, მაგ. ქართული სისინა ჯგუფის წარმომადგენლად, მეგრულ-ჭანური შიშინასი და სვანური სპირანტის ჯგუფისად სცნო. ქართულ-მეგრულ-ჭანურ-სვანურ-აბხაზურის თანამედროვე თვისებათა მიხედვით სისინა, შიშინა, სპირანტ და სხვ. ჯგუფებად გაყოფამაც ვერ დააკმაყოფილა, რათგან ამ ხელოვნურად შეთხზული დანაწილების პრინციპებს ენათა სინამდვილე ბევრგვარ დაბრკოლებას უქმნიდა. **1920 წელს გამოქვეყნებულს შრომაში** Яфетический Кавказ-ში[1] **(„იაფეტურ კავკასია"-ში)** ნ. მ ა რ რ ი **იძულებული იყო გულახდილად აღეარებინა, რომ ამ ჟამად არაფრის თქმა არ შეიძლება, თუ რანაირი თვისებისა უნდა ყოფილიყო უძველეს დროს და თავდაპირველად მეგრულ-ჭანური, ქართული და სხვები, შიშინა, სისინა, თუ პირიქით სპირანტული. ამას ჯერ კიდევ გამორკვევა უნდაო.**

რაკი აკად. ნ. მ ა რ რ ი ყოველი თავის ახალი დებულების ჭეშმარიტების საბუთად ქართული და იაფეტური ფონეტიკისა და შედარებითი გრამატიკის

---

[1] В Передней Азии иберы или иверы один из древнейших народов яфетической семьи. На Кавказе они под тем же названием иберов или иверов, сначала это народ с яфетическим языком шипящей группы, а потом так называются грузины—картвелы, народ с яфетическим языком свистящей группы. Но какова была их доисторическая этническая сущность, их первоначальная природная речь, шипящая, свистящая или вовсе не сибилянтная, а спирантная? Это надо еще установить. Племенныя их названия известны в многочисленных разновидностях не только по сибилянтному типу—Sumer (Humer) → Θobel || Θubal → Tibar-en, но и по спирантному типу — Ber, собственно Hiber, а как теперь выясняется материалами баскской речи, первоначально — Humer → Kuper. Названия их яфетически, как то раз'ясняется сочетанием баскских данных с грузинскими, означает «сын» или «дети», обычное слово, используемое у яфетидов для образования племенных названий. Для нас важно отметить, что это племя имеет тотемом, судя по племенному его названию, в светилах повидимому «солнце», а не «луну», если не разлучать с ним Θobel || Θubar (Θubal), по кажущейся связи с созвучными яфетич. словами, означающими «луну», «месяц», а в металлах «медь», по скрещении-же с другим родственным племенем — «бронзу» (გვ. 36).

კანონებს ასახელებდა ხოლმე, ამ სამეცნიერო დარგების შემცველი წიგნები-კი აკად. მ ა რ რ ს გამოქვეყნებული არ ჰქონდა, ამიტომ მისი ჰიპოთეზების სისწორის შემოწმება არა სპეციალისტებს არ შეეძლოთ. ამის გამო ბუნებრივია, რომ ყველანი ქართული ენის გრამატიკისა და შედარებითი იაფეტურ-სემური მისი გრამატიკის გამოქვეყნებას მოუთმენლად მოელოდდენ.

ბოლოს, 1925 წ. გამოვიდა აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს **„ძველი ქართული სამწერლობო ენის გრამატიკა"**-ც „Грамматика древне-литературного грузинского языка (Материалы по яфетическому языкознанию XII, Ленинград). წიგნი უწინასიტყვაობოდ სულ 244 გვერდს შეიცავს, რომელთაგან 29 გვერდი ფონეტიკას აქვს დათმობილი, ხოლო 215 გვერდზე მორფოლოგია, ენის აგებულებაა განხილული. ამ ნაწილშიც მხოლოდ კანკლედობასა, ზედსართავსა, რიცხვითსა და ნაცვალსახელებზე და ზმნაზეა საუბარი. არც მეტყველების სხვა ნაწილები, არც სინტაქსი სრულებით განხილული არ არის. ამნაირად მას ბევრი რამე, მათ შორის ისეთი მნიშვნელოვანი ნაწილიც-კი, როგორიც სიტყვათა-წარმოებაა, აკლია.

ნ. მ ა რ რ ი ს გრამატიკას არც წინასიტყვაობა აქვს. ამას, რა თქმა უნდა, ისეთი მნიშვნელობა არ ექმნებოდა, რომ წიგნს შესავალიც არ აკლდეს, რომელშიც ქართული ენის წარმოშობილობისა და იაფეტურ ენათა შორის მისთვის მიკუთვნილი ადგილის შესახებ უნდა ყოფილიყო მსჯელობა. წინასიტყვაობისა და შესავლის დაწერაზე უარს ვამბობ (იხ. გვ. V—VI).

ამას გარდა ავტორს აღნიშნული აქვს: **გრამატიკაში დაბეჭდილი პალეონტოლოგიური განმარტებანი უნდა შემოწმებულ და შეთანხმებულ იქმნეს ჩემ უახლოეს დაბეჭდილ ნაშრომებთანაო** (იქვე, გვ. VI)[1]. ეს გაფრთხილება მკითხველს დაარწმუნებს, რომ აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს გრამატიკის შინაარსი თვით ავტორსაც არ აკმაყოფილებდა. ეს თავისი გრძნობა ავტორს პირდაპირ გულახდილად გამოთქმულიც აქვს: სანამ ეს წიგნი გამოქვეყნდებოდა, **„ჩაკვდა თვით ის იდეოლოგია, რომელიც იმ ხანის ჩვენ გრამატიკულ ნაშრომებს საფუძვლად ედო"**-ო (იქვე, IV)[2].

როდესაც ავტორი თვითვე თავისი თხზულების უკმაყოფილოა, რა უნდა იგრძნოს მისმა წამკითხველმა, ან როგორ უნდა გამოარკვიოს, ავტორის რომელი დებულება უნდა იყოს შემოწმებულ-შეთანხმებული, ე. ი. შესწორებული და, სახელდობრ, რომელ მის უახლეს ნაშრომებთან? თუ ამ საქმისათვის თვით

[1] Я отказываюсь не только от сообщения сведений о происхождении грузинского языка и его месте среди яфетических, долженствовавшего составить введение или часть предисловия, но и от составления вовсе предисловия, как я предполагал то сделать, ограничиваясь общим указанием, что все разъяснения палеонтологического характера, в большинстве набранные мелкими шрифтами, корпусом и петитом, должны быть сверены и согласованы с новейшими моими печатными работами по тем-же или сродным вопросам" (Грам. древн.—лит. груз. яз. 1925. გვ. V—VI).

[2] „Скончалась идеология, лежавшая в основе наших грамматических работ той эпохи" (იქვე IV).

ავტორსაც ვერ მოუცლია, ან თუ ეს მასაც გასძნელებია, როგორ უნდა მოსთხოვოს ასეთი რამე თავის მკითხველს? მართლაც ავტორის მსოფლმხედველობის შეცვლისა და წინანდელი შეხედულება-განმარტების უკმაყოფილებისა და შეუთანხმებლობის კვალი თვით გრამატიკის შინაარსსაც არაერთგან ემჩნევა. ამის გამო წიგნის ტექსტი აჭრელებულია.

ყველა ზემოაღნიშნული დაარწმუნებს ადამიანს, რომ აკად. ნ. მარრის უკმაყოფილება თავისი გრამატიკით უსაფუძვლო არ არის. ამიტომ შესაძლებელია ითქვას, რომ ამ წიგნმა, რომელსაც სპეციალისტები დიდი ხანია მოუთმენლად ელოდდენ, არც მოლოდინი და არც იმედი არ გაამართლა, მით უმეტეს, რომ იქ ისეთ ძირითად და მნიშვნელოვან საკითხზე, როგორიც ქართული ენის გენეზისია, ავტორს არაფერი აქვს ნათქვამი[1].

ქართულ-მეგრულ-ჭანურ-სვანურის შემდგომ, აბხაზურის შესწავლის დაწყებას მისი მოღვაწეობის მიმართულებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ჯერ არც ძველი ქართულისა და არც სვანური გრამატიკის კვლევა-ძიება დამთავრებული არ ჰქონდა, რომ ახალი, აბხაზური ენის რთული აგებულების საიდუმლოების გამორკვევა დაერთო ზედ. ცხადია, რომ შეუძლებელია ამას აკად. ნ. მარრის მთელი წინანდელი სამუშაო არ შეეფერხებინა. ასეც მოხდა: 1925 წ.-დე, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ძველი ქართ. ენის მისი გრამატიკა არ გამოქვეყნებულა, სვანური ენის გრამატიკა ხომ დღევანდლამდეც არ დაბეჭდილა, იმისდა მიუხედავად, რომ მის შესწავლას საკმაოდ დიდი დროცა და ენერგიაც შეალია. აღარას ვიტყვი ძველი ქართული მწერლობის იმ ძვირფასს, დიდძალ, პირველხარისხოვან ძეგლებზე, რომლებიც ათონში, სინას მთაზე და პალესტინაში ყოფნის დროს გადმოწერილი და გამოსაცემად განზრახული ჰქონდა. მიმდინარე, ახალი გეგმების განხორციელების საზრუნავმა და დაუცხრომელმა მუშაობამ აიძულა აკად. ნ. მარრი მთელი თავისი ფილოლოგიური კვლევა-ძიება და გამომცემლობა, რომელმაც მას ღირსეულად დიდი სახელი მოუხვეჭა, შეეჩერებინა. არამცთუ გამომცემლობისათვის, მათი შესწავლისთვისაც-კი მას დრო აღარ ჰქონდა.

ზემოაღნიშნულ ყველა გარემოებას აკად. მარრის სამოქმედო ასპარეზის საზღვრების შემდეგშიც შეუჩერებელი გაფართოებაც დაერთო. აბხაზურის შესწავლამ კავკასიის სხვა ენების ბუნებისა და ნათესაობის საკითხი აღუძრა და ამნაირად თავისი ცოდნისმოყვარეობის საგნად უნდა მრავალრიცხოვანი ნაირნაირი ენები გაეხადა.

კავკასიელთამცოდნეობის ჩვენი ზემომოყვანილი მიმოხილვა ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ, როდესაც აკად. ნ. მარრი კავკასიის ენების შესწავლას შეუდგა, იმ დროისათვის აბხაზური, ჩერქეზული, ყაბარდოული, ჩაჩნური, წოვური, ღუნძური, ღუმუქ-ლეკური, კურ-ლეკური, ჰურკანული, ანდი-დიდოური,

---

[1] ნ. მარრის ამ ნაშრომის ვრცელი რეცენზია არნ. ჩიქობავას აქვს დაბეჭდილი (იხ. „მიმომხილველი" I, ტფილისი, 1926 წ., გვ. 285—330), ხოლო ეს გრამატიკა რომ გამოქვეყნებისთანავე უკვე მოძველებული იყო და მოლოდინი არ გაამართლა, აღნიშნული აქვს ქართულის მცოდნე ნორვეგიელ ენათმეცნიერს ჰანს ფოგტსაც (Bull. crit. CC XXIII, გვ. 143).

ალულური, წახურული, რუთულური, არჩული, თაბასარანული და უდური ენები, სულ 18, ზოგიერთ მათ დიალექტებს გარდა, მონოგრაფიულად ცოტად-თუ-ბევრად უკვე შესწავლილი იყო. ასეთ პირობებში ახალი მომუშავისათვის მოღვაწეობის მხოლოდ **სამი გზა** არსებობდა: ან 1. **დაგროვილი მასალისა და მონოგრაფიების კრიტიკული და შედარებითი შესწავლით ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში მოპოვებული განძის მოხმარება და ზოგადი დასკვნისა და პრობლემების წამოყენებისა და გამორკვევის ცდა**, ან 2. **გამოქვეყნებული წყაროების ცნობებისა და დებულებათა სისწორის გამორკვევა და იმავე ენების ისევე მონოგრაფიულად, მაგრამ უკვე საფუძვლიანად, მთელი შესაძლებელი სიღრმე-სივრცით, შესწავლა**, ანდა დასასრულ, 3. **მუშაობის ისევ წინანდელი გეზის გაგრძელება და ჯერ კიდევ შეუსწავლელი ენოვანი ერთეულების აღწერა და ბუნების გამოკვლევა.**

არც ერთი ამ გზათაგანი აკად. ნ. მ ა რ რ ს **არ აურჩევია:** არც ერთი ახალი, მანამდე უცნობი კავკასიის ენა მას არ შეუსწავლია, მაინც-და-მაინც არაფერი ამის მსგავსი მას არ გამოუქვეყნებია,— არც ერთი წინათ შესწავლილი ენის გაღრმავებული, მონოგრაფიული შესწავლა, ისევე მაგ. როგორც მან თავის დროზე ჭანური გრამატიკის გამოქვეყნებით თავი ისახელა, არ უცდია, ყოველ შემთხვევაში არავითარი ამის გამომჟღავნებელი კვალი არ ჩანს. დასასრულ, არც თავისი ისეთი ნაშრომი გამოუქვეყნებია, რომელშიც კავკასიური ენათმეცნიერების წინანდელი მონაპოვარის კრიტიკული განხილვა - შეფასებისა და იქ დაგროვილი მასალისდა მიხედვით ურთიერთშორისი დამოკიდებულებისა და წარმოშობილობის პრობლემის გამორკვევის, გინდა მხოლოდ გაშუქების ცდა იყოს. ამ ზოგადი საკითხების გადაწყვეტა მას სხვათა ნაშრომებისაგან დამოუკიდებლივ ჰსურდა, რათგან მანამდე შეგროვებული მასალა მას არც აკმაყოფილებდა და არც საკმაოდ მიაჩნდა.

ასეთ პირობებში აკად. ნ. მ ა რ რ ი უნდა კავკასიის ენების დინჯს შესწავლას თვითვე შესდგომოდა, მაგრამ დაღისტანში და ჩაჩნებთან ხანმოკლე ყოფნა და დაკვირვება აკად. ნ. მ ა რ რ ს, რასაკვირველია, იმდენს ვერ შესძენდა, რომ ამ საყურადღებო საკითხის არსებითად განხილვა შესძლებოდა. ამიტომაც არის, რომ 1915 და 1916 წ. ის მხოლოდ იმასვე იმეორებდა, რაც უ ს ლ ა რ ს ა ც ჰქონდა ნათქვამი, რომ ამ ენებს იაფეტურ ენებთან ერთგვარი ნათესაობა აქვთ[1].

მაგრამ, თუ 1914 და 1915 წ.წ.-ში, ზაფხულში დაღისტანში მუშაობის შემდგომ აკად. ნ. მ ა რ რ ი ასე ფრთხილად მსჯელობდა, მესამეჯერ იგი ამ ქვეყანას 1916 წ. 24 დეკემბერს რომ ეწვია და იქ 1917 წ. 12 იანვრამდე დაჰყო, ამ მესამე მოგზაურობის შემდგომ იმავე წლის 25 დეკემბერს რუსეთის

[1] „Горских языков Кавказа, оказавшихся яфетидоидными" (Н. Марр. Яфетич. названия деревьев и растений. И. А. Н. 1915. გვ. 944).

„Общее впечатление от непосредственной работы над всеми этими (ე. ი. დაღისტნის) языками наметило выводы в двух направлениях. Во-первых, между всеми этими языками и яфетическими есть известное родство" (Н. Марр. К истории передвижения яфетич. народов с юга на север Кавказа. ИАН 1916. გვ. 1388).

სამეცნიერო აკადემიისადმი წარდგენილ მოხსენებაში „Непочатый источник истории кавказскаго мира“ (ИАН. 1917 წ. გვ. 307—338) მას უკვე სრულებით გარკვეული პასუხი ჰქონდა.

ერთის მხრით ის ამტკიცებდა, რომ ღუნძურ (ავარულ) ენას უფრო მახლობელი ნათესაობა აბხაზურთანა აქვს, მეორეს მხრით, რომ დაღისტნის, ანუ ლეკური ენები, მათ შორის „ავარულიც“, აბხაზურივით, იაფეტურ ენათა, როგორც სისინა შტოს, ქართულს, ისევე შიშინა ჯგუფსაც, — მეგრულ-ჭანურს ენათესავებიან[1]. ამგვარად, დაღისტნის ენების იაფეტურთან ერთგვარი ნათესაობა პირდაპირ იაფეტურ ენებად მიჩნევით დამთავრდა.

ენათა ნათესაობა აგებულობის, მორფოლოგიის, მსგავსებაზე უნდა იყოს დამყარებული. ამიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ ავტორი მკითხველს დაღისტნის ენების აგებულობას წარმოუდგენდა, რომ მათი იაფეტურობა ცხადი გამხდარიყო, მაგრამ, ამის მაგიერ ნ. მარრი თავისი დებულების დასამტკიცებლად ორიოდე სიტყვისა და მოვლენის დახასიათებით კმაყოფილდებოდა. ამა თუ იმ ენის იაფეტურ ენად ასე ადვილად გამოცხადების საფუძველი მკითხველისათვის გაუგებარი რჩებოდა, რათგან აკად. ნ. მარრის არც ერთ თხზულებაში აღნიშნული არ იყო, თუ რა თვისებები უნდა ჰქონდეს და რა ბუნებისა უნდა იყოს ენა, რომ იაფეტურ ენად იქმნეს მიჩნეული. ამისათვის ხომ ორიოდე სიტყვისა და ორიოდე მსგავსი მოვლენის დასახელება არა კმარა? აკად. ნ. მარრი-კი ღუნძური (ავარული) და ლეკური ენების გრამატიკასა და მორფოლოგიას არ შეჰხებია[2]: მასალა ვრცელია და მაინც ჯერ ამოწურული არ არისო. თვით ლეკურ — „ავარულ“ ენათა ურთიერთშორისი დამოკიდებულებაც და თითოეული მათგანისათვის შესაფერისი ადგილიც ლეკურ ენათა ჯგუფში ჯერ კიდევ გამოსარკვევია იმგვარადვე, როგორც გამოსაყოფია ამ ენების პირვანდელი არაიაფეტური ფენაო[3], და, ამისდა მიუხედავად, მაინც საკითხი მათი იაფეტურობის შესახებ საბოლოოდ გადაწყვეტილი იყო.

1917 წ. ნ. მარრმა ღუნძური („ავარული“) უკვე ალბანურისა და „ავარელნი“ ალბანელთა ნაშთადაც სცნო. მათგან ქართველებსა და სომხებს, ქართულსა და სომხურს, არა ერთი და ორი კულტურული მნიშვნელობის ტერმი-

[1] „аварский язык находится в более близком родстве с абхазским... дагестанские, точнее лезгинские языки, в числе их аварский находятся в родстве, как и абхазский, с языками другой, именно свистящей ветви яфет. языков, в частности с грузинским, равно с языками шипящей группы—мегрельским и чанским (лазским) (Н. Марр. Непочатый источник. 308—309).

[2] „На морфологических и вообще грамматических явлениях не останавливаюсь, так как материал обширный и всетаки еще не исчерпанный (Непочатый источник. 309).

[3] „предварительно необходимо установить соотношения между различными языковыми подгруппами и определить место каждаго из языков в среде самой лезгинской группы. Только этим путем можно выяснять и первичный не-яфетический слой в лезгинских языках, если он действительно имеется“ (Н. Марр. Непочатый источник. 334).

ნებიც-კი აქვთ ნასესხებ-შეთვისებულიო (Непочатый источник, 315, 316—320). ამასთანავე „ავარული" სწორედ იმ ენის ნაშთი უნდა იყოს, რომელსაც იაფეტურ-არიულ-ევროპულად გადაქმნილი სომხურის ჩამონაქვთილობის დროს პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდაო (იქვე 322, 330—331).

ამნაირად, აკად. ნ. მარრს კავკასიური ენების არც მონოგრაფიული შესწავლისათვის, არც მანამდე უცნობი ენის გამოკვლევითა და არც წინათ-არსებული მასალებისდა მიხედვით მათი ურთიერთშორისი დამოკიდებულების, ნათესაობისა და სადაურობის პრობლემის გასაშუქებლად ახალი არაფერი შეუძენია. ეს ენები მას გამოყენებული ჰქონდა მხოლოდ თავისი იაფეტურ-სემურობის თეორიის გასაძლიერებლად. რაკი აკად. ნ. მარრის მთელი მსჯელობა კავკასიური ენების მორფოლოგიურ აღნაგობაზე არ იყო დამყარებული, ამიტომ **არსებითად კავკასიის ენების ყველა ზემოაღნიშნული საკითხები წინანდებურად ისევ-ისევე გადაუწყვეტელი დარჩა.**

აკად. ნ. მარრის კვლევა-ძიება იაფეტიანთა ოდინდელი შემადგენლობის გამოსარკვევად კავკასიელთა იაფეტიანებად მიჩნევით არ დამთავრებულა. დიდი ხანია, რაც მეცნიერებაში აღნიშნული იყო, რომ ევროპის უძველესი მოსახლეობა, იქ ბერძნებისა, რომაელებისა და კელტების ისევე, როგორც გერმანელების დამკვიდრებამდე, სხვა, არა-ინდოევროპული მოდგმის ერებს უნდა ჰკუთნებოდათ. ასეთი შთამომავლობისად პელასგები, ეტრუსკები, ესპანიელი იბერები, ბასკები და სხვებიც იყვნენ მიჩნეულნი. ზოგიერთნი მათ კავკასიელების, ქართველების, მონათესავედ სთვლიდენ. საქართველოს ისტორიის მცოდნეს გაახსენდება, რომ ესპანიელი იბერები ათონის ქართველთა დამაარსებელს, იოანე მთაწმიდელსაც, ქართველები ეგონა (იხ. ქართ. ერის ისტორია, II). ევროპისა და აზიის ამ უძველესი მოსახლეობის ქართველებთან ნათესაობის მოსაზრების დასამტკიცებლად გეოგრაფიული სახელების ანალიზსაც იშველიებდენ და, ან მათ საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებს ამსგავსებდენ, ანდა ქართული სიტყვებით მათ გააზრიანებას ცდილობდენ.

ამ თეორიის ავტორთა ქართული ენის უცოდინარობის გამო, მათ ჰიპოთეზების დამაჯერებლობა სათუო იყო.

ამ პრობლემის გადაჭრა აკად. ნ. მარრმა იკისრა. ამ საკითხისათვის მასალების ადგილობრივ შესაგროვებლად, საამისოდ დას. ევროპასა და სხვა ნაწილებშიც გაემგზავრა, რათგან აქა-იქ შერჩენილი იყო უძველეს მკვიდრთა ნაშთად მიჩნეული პატარ-პატარა მოსახლეობა. უკვე კლაპროთმა, როგორც დავრწმუნდით, აღნიშნა კავკასიის ენებისა და ფინურ-ესტონურ-ზირიანული ზოგიერთი სიტყვების მსგავსება. ამ საგულისხმო საკითხების გადასაჭრელად აკად. ნ. მარრი ბასკებსაც ეწვია ესპანიაში, საფრანგეთშიც იყო, ფინების, ზირიანთა და მორდველთა მოსახლეობაც ნახა.

რამდენადაც ძველი მოსახლეობის ნაშთი გადარჩენილი იყო, იმდენად მათი იაფეტიანებთან ნათესაობა უნდა მათი ენის მორფოლოგიით, აგებულების ნიშანდობლივი თვისებით, დამტკიცებულიყო. მაგრამ საქმეს ის გარემოება ართულებდა, რომ ნ. მარრს იაფეტური ენების აღნაგობის დამახასიათებელი თვისებები არსად აღუნიშნავს, თვით უცილობლად იაფეტიანებად მიჩნეულ ქარ-

თველთა და კავკასიის ჩაჩნურ-ლეკურ ტომთა ენების აგებულებაც-კი ძირითადად განსხვავდება და იქაურ გრამ. სქესკატეგორიებსა და ზმნასა და ქართულ-ქართველურ შესატყვის ნაწილებს შორის უფსკრულია. ისევე, როგორც თავის დროზე აკად. ნ. მარრს ამ უფსკრულის გადალახვა არც-კი უცდია, იმნაირადვე ეხლაც ბასკებისა და სხვების იაფეტიანებად გამოცხადებისათვის საბუთად მათი ენის აგებულება არ გამოუყენებია, არამედ აქაც მხოლოდ ცალკეული სიტყვებისა და სახელების ანალიზით კმაყოფილდებოდა. ამის დამადასტურებელი მაგალითების მოყვანა აკად. ნ. მარრის ნაწერებითგან მრავლად შეიძლება, მაგრამ რამოდენიმეც საქმის ვითარებას ადამიანს ადვილად გაუთვალისწინებს.

ფრანგულში ლიგურული ელემენტების გამორკვევის აუცილებლობაზე საუბრის დროს, აკად. ნ. მარრი ბრძანებს: **„სახელი ლიგურ წინსართით ლი-, მაშასადამე, ფუძით გურ-, ჩვენი გურიის... ფუძისძარა, მასვე ნიშნავს, რასაც ი-ბერ** (|| გვერ→გურ), მაგრამ **სახრავად რას წარმოადგენდა დასავლეთ ევროპაში, მას მხოლოდ დინჯი კვლევა დაგვანახებს“**-ო (რით ცხოვრობს იაფეტური ენათმეცნიერება, 1923 წ., 26 შენ. 1). ეს დებულება ნ. მარრმა 1924 წ. უფრო გააფართოვა და უკვე ამტკიცებდა, რომ **„ლიბიხ“**, ლიბია აფრიკაში **„ლი-ბიხ“** ანუ იგივე **„ი-ბერ“**-ია, იმგვარადვე, როგორც **„ლი-გურ“**-იო, რადგან ორივეს სვანური თავსართი „ლი“ აქვს, და ეს ლიბიელებისა და ლიგურების იაფეტიანებთან ნათესაობის გამომააშკარავებლად მიაჩნდა[1].

1922 წ. რომ ნ. მარრმა უარჰყო „ლაზ“-ის ეტიმოლოგიის თავისი დებულება ფრანგულად დაბეჭდილ შრომაში La Seine, la Saône, Lutèce et les premiers habitants de la Gaule Étrusques et Pélasges (Pétrograd, გვ. 13—16), პელასგების სახელის ასახსნელადაც გამოყენებული აქვს ლეკთა სახელი. ხოლო 1923 წ. გამოცემულს მოხსენებაში **„რით ცხოვრობს იაფეტური ენათმეცნიერება“** ნათქვამი აქვს, რომ **პელასგური** ერთი მხრით **„თვისტომად უჩნდება ეტრუსკულს, მეორე მხრით, აღმოსავლეთით, ზოგთან, მაგალითად ლაზურს** ან **ლეკურთან** და **სომხეთის ძველ ურარტულთან აგრეთვე თვისტომად გამოდის“**-ო (გვ. 38). აქვე შენიშვნაში წვრილი ასოებით შემდეგი საგულისხმო განცხადება აქვს მოთავსებული: **„უკანასკნელ ხანში გამოირკვა** ისიც, რომ, ერთი, **ტერმინს «ლაზ» შეცდომით ვხსნიდი «ლა» წინსართით ვითომ «ზან»-იდან წარმოებულს** (თითქო უმალ ლა-ზნ ყოფილიყოს); **«ლაზ»** (← ლ ა ზ || ლ ა შ),

---

[1] …„наши исследования вскрывают, во первых, что в Африке термин li-bys, разновидность племенного названия i-ber, как на другой стороне, в Европе li-gur, если хотите и li-gus, есть разновидность племенного названия i-ber, африканский libys ливиец не только по префиксу, но и по основе тождественен с европейским li-gur, и в этом отношении свидетельство даже словаря Стефана Византийского (S. v, стр. 283) „ибо ливийцы—соседящий с колхами народ“ (Λιβυστῖνοι γὰρ ἔθνος παρακείμενον Κόλχοις), конечно, важнее, чем мировоззрение ученейшего до-историка этнолога XIX века Rubainville'я, который присутствие лигуров в Колхиде отрицал за одно с родством населения Западной Европы с Кавказом“ (Н. Марр. Термины из абх.-рус. этн. связей, 1924 წ. 5).

«ლაზ-გა»-ის და «პე-ლახ-გა»-ის ფუძის ერთ თავისებურ სახედ ამოჩნდა; მეორე, «პლებ'ე'ა»-იც ადრე «პ-ლეხ-ბე» აგრეთვე იმავე ნათესავის სახელათ აიხსნა“-ო, თანაც მკითხველისათვის, რომელიც ამ ახალი ეტიმოლოგიის დასაბუთებას მოსთხოვდა ავტორს, თავის ზემოაღნიშნულს ფრანგულად ნათარგმნ წერილზე აქვს მითითებული.

მაგრამ, რა საფუძველი ჰქონდა იმას, ვინც-კი აკად ნ. მ ა რ რ ი ს ზემომოყვანილ შენიშვნას წაიკითხავდა, ამ ახალ-ახალ წინანდებურად ისევე უცილობელ ჭეშმარიტებად გამოცხადებული ეტიმოლოგიისათვის დაეჯერებინა, რა საბუთი ჰქონდა ერწმუნა, რომ **ლიბურ**-ის თავკიდური **ლი** სწორედ სვანური თავსართი არის, ანდა ვინ . იკისრებდა თავდებობას, რომ ამ ეტიმოლოგიასაც იგივე ბედი არ ეწევა და ისვე არ დაემართება, რაც **ლაზ**-სა და არა-ერთს სხვა ეტიმოლოგიებს დაემართათ, რომ ამ **ლიბურ**-ისა და ყველა ასეთი სიტყვების ეტიმოლოგიებს ახლო მომავალში, თვით მათივე ავტორი არ უარჰყოფდა? პირიქით, რწმენის მაგიერ, ასეთ პირობებში სრული სკეპტიციზმი იყო მოსალოდნელი, რათგან, ასეთი შემთხვევების სიხშირის გამო და სემურობის მოძღვრების 30 წლის განმავლობაში დაჟინებით უცილობელ ჭეშმარიტებად ქადაგების შემდგომ, თვით ავტორის მიერაც მცდარად აღიარების მერმე, მის მკითხველებს, შესაძლებელია დაესკვნათ, რომ ბევრი რამე, რაც აკად. ნ. მ ა რ რ ს მეცნიერების ურყევ დებულებად და შეუმცდარ ეტიმოლოგიად აქვს გამოცხადებული, ნამდვილად მხოლოდ ჯეროვნად დაუმუშავებელსა და აჩქარებით გამოქვეყნებულ ჰიპოთეზებს წარმოადგენს. ასეთი აზრი რომ მართლაც შეიძლება აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს მკითხველს მოსვლოდა, ეს თვით მისივე მიმდევრის, პროფ. ი. მ ე შ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი ს, თავის ადგილას მოყვანილი სიტყვებითაც მტკიცდება.

მაგრამ აკად. ნ. მ ა რ რ ს მაინც ევროპისა, აზიისა და აფრიკის მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული და ტომობრივი სახელების განმარტება თავის მოვალეობად მიაჩნდა. მაგ. საითგან წარმოსდგა აფრიკის სახელი? თუ F e l i x S o l m s e n-ი თავის ნაშრომში Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte (herausg. von Ernst. Heidelberg, 1922 წ., გვ. 28) ფიქრობდა, რომ აფრიკის სახელი, რომელიც წინათ მხოლოდ რომაელთა პროვინციას კართაგენს ეწოდებოდა, იქ მცხოვრები ტომის Afarika ან Awrigha-საგან უნდა ყოფილიყო წარმომდგარი, ხოლო ბერძნული გეოგრაფიული ტერმინი λιβυη ლიბვე, Libu ან Rbu ხალხის სახელისაგან წარმომდგარად მიაჩნდა,—აკად. ნ. მ ა რ რ ი ამ საკითხს სრულებით სხვანაირად სწყვეტს და ამბობს[1]: სოლმსენს ვერ უგრძვნია, რომ „ლი-ბვ-ე“ და „რბუ“ (*ბრუ, resp. Bur) და „ა-ფრი-კა“-ც ერთისა და იმავე ტომის სახესხვაობაა მხოლოდაო.

ნ. მ ა რ რ ს სრულებით ურყევ ჭეშმარიტებად აქვს აღიარებული, რომ აფრიკის, აზიისა და ევროპის სახელები იაფეტურ ტომთა სახელების წანალეკია

---

[1] „Solmsen не чует, что Λι-βυ-η (←Li-bur-e) и Rbu (~* Bru, resp. *Bur), равно A-fri-ka разновидности одного и того-же племенного названия“ (Н. Марр. Термины из абх. рус. этн. связей, 6, შენ. 1).

მხოლოდ[1]: აფრიკა თურმე—იბერებისა, ევროპა და აზია-კი ეტრუსკების ორი ტომის სახელის „როშ“-ებისა და „რასენ“-ების გამოხატულება ყოფილა, ამასთანავე იაფეტურად ჩამონაკვთული. ამგვარადვე, მდ. ვოლგის ძველი სახელი „რჰა“ და მასთან დაკავშირებული „ოარ“, „ლაგ“-იც იაფეტიან ტომთა „რას“-ების, „რუს“-ების ნაშთი ყოფილა[2] და თურმე ჩვენი „რაჭველები“-ც ამ ტომის წარმომადგენელნი არიან. მდინარე რახსი, ანდა არარატის მთის სახელებიც ხომ ამ ტომისაგან ყოფილა დანათლული. მართალია, მთა „ურალ“-ის სახელის მნიშვნელობას ჩვეულებრივ ამ მთის მახლობლად მცხოვრები ერის ენითა ხსნიან, მაგრამ აკად. ნ. მ ა რ რ ს არც ეს აკმაყოფილებს, რათგან ამ შემთხვევაში ანგარიშს არ უწევენ ისეთ გარემოებას, რომ სიტყვა „ურალ“-ი „ურარატუ“ და „არარ-ატ“ ტერმინების ფუძის „ურარ“, ანუ „არარ“-ის წუნ-დაუდებელი კანონთანაზომიერი შესატყვისობაა.

ამნაირი საბუთიანობით კმაყოფილდება ნ. მ ა რ რ ი ზემომოყვანილი საგეოგრაფიო სახელების იაფეტურობის გამოცხადების დროს. ამის წყალობით იაფეტიანთა ოჯახი ასე ადვილად და სწრაფად გამრავლდა, რომ მისი სამფლობელოს საზღვრები სამ ხმელეთს ძლივს შეუძლიან დაიტიოს.

„ამრიგად ირკვევა“, ბრძანებდა აკად. ნ. მ ა რ რ ი, რომ „იაფეტელთ ნათესაურ თბეს გადაუთელავს შვახმელეთის საზღვრები, იგი აერთიანებს სივრცეს პირენეულ ნახევარკუნძულისგან შვამდინარეთის ნიადაგამდი, მეტი თუ არა ვთქვათ ჯერჯერობით, და თავის წრეში იყოლიებს ამ სივრცის ჩრდილოით მოყოლებულ ნათესავთა სარტყელს, **ხკვთეზის გამოუკლებლათ**. აგრე შემოსაზღვრულ სივრცეზე ერთი იაფეტელი ოჯახი ბინადრობდა პირველ“-ად (ნ. მ ა რ რ ი, რით ცხოვრობს იაფეტური ენათმეცნიერება, გვ. 38 - 40).

იაფეტიანთა ერების ამ სწრაფ გამრავლებას, მეტადრე მათ მრავალრიცხოვანებას, არ შეიძლება, რასაკვირველია, თეორიის ავტორის შეხედულებაზე გავ-

---

[1] ...„во вторых, названия Африки (по баскски A-piri-ka, A-pir-ka), Асии (Азии) и Европы это также отложение названий определенных яфетич. племен, Африка-яберов, а Европа и Азия—отложения названий двух разновидностей этрусков—рошов и расенов, каждое из названий соответственно оформленное яфетически“. («Europe»-ზე იხ. Н. М а р р, Об яфетич. теории, Н. Восток, № 5, стр. 320 და Н. М а р р. Термины из абх.-рус. этн. связей, 1924 წ., გვ. 5—6).

[2] „Что древнее на восточном юге России, чем название реки Волги Rha и неразрывно связанное с ним Oar (←*Ohar↙O-rar) и даже Lag, и то и другое—свидетели пребывания в этом крае русского племени, как части сохранившегося в левтанском ответвлении северных кавказских яфетидов, в каспийском бассейне, и в отторгнутых от них rask'ах или рачинцах, в Понтайском бассейне. Но этого мало... наименования реки или рек Rha и Oar в России приходится освещать в связи с рекой Rah в Армении и с долиной Рассной или Рарской, т. е. Араратом и Урарту там-же, и в связи с этнографически всплывающем в средние века названием реки Saône (Saucon) во Франции, названии, звучавшем Arar... представляется сомнительным... когда... название горы Урала.. раз'ясняется как слово, нарицательно понятное на языке, ныне живущего по-близости народа, без всякого учета того, что в нем безукоризненно закономерный эквивалент той-же основы Urar или Arar—терминов, Urar-tu и Arar-at“ (Н. Марр. Книжная легенда, 263—264).

ლენა არ მოეხდინა, რათგან წინათაც, როგორც დავრწმუნდით, იაფეტური ენების რიცხვის გამრავლებამ იაფეტიანნი სემურ ენათა შტოობითგან იაფეტურ ოჯახად აქცევინა. სწორედ ასეც მოხდა, მაგრამ ეხლა ბედის ჩარხი უკულმა უკვე სემიანთ დაუტრიალდათ და უბრალო ჯგუფად იქცნენ. აი რას ამბობდა 1923 წ. აკად. ნ. მ ა რ რ ი ამ საკითხის შესახებ: „ამ მაშინდელ მკვიდრთა ენები, რასაკვირველია, **იმ დროსაც სხვადასხვა იყო, იმ დროსაც თითო მათგანი რთული, უკვე შეჯვარედინებული ბუნების მქონი, მაგრამ ყველანი მჭიდრო ნათესაობით შეკავშირებულნი**, ერთმანერთზე «მიჯრით მიწყობილნი», **ეკუთვნოდენ კაცობრიობის ენათა ერთ ოჯახს, იაფეტელ ოჯახს, სამხრეთით ქამიტური და სემიტური ჯგუფი გახლდათ.** მათ თავდაპირველი ნათესაობა აქვს **იაფეტელ ოჯახთან**, სემურს უფრო დაახლოვებული“-ო (რით ცხოვრობს იაფეტური ენათმეცნიერება, გვ. 38—40).

ევროპისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი არა-ინდო-ევროპული და არა-სემური მოსახლეობის ქართველებთან და კავკასიელებთან ნათესაობის შესაძლებლობის აზრი, როგორც ნათქვამი გვქონდა, მეცნიერებაში დიდი ხანია ტრიალებს, მაგრამ საეჭვოა, რომ იმ საშუალებით, რომლითაც აკად. ნ. მარრი ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი საკითხის გადაჭრას ფიქრობდა, თავისი დასაბუთების წესით ვინმე დააჯეროს. ბასკების, ეთრუსკებისა და სხვათა „იაფეტიანობა“ მარტო ორიოდე სახელით-კი არა, არამედ მხოლოდ ენის აგებულებითა და სიტყვათა ძირების იგივეობითა და მსგავსებით შეიძლება დამტკიცდეს. სანამ ასეთი საბუთი წარმოდგენილი არ არის, საკითხი წინანდებურად გადაუწყვეტელად იქმნება მიჩნეული.

ტომობრივი და გეოგრაფიული სახელების ზემოაღნიშნულის მაგვარმა ეტიმოლოგიებმა იაფეტური მრავლობითი რიცხვეებისა მისმავე მწკრივმა მკელევარს უცნაური სურათი გადაუშალა: ერთსა-და-იმავე მიწაწყალზე, ერთსა-და-იმავე დროს ძველადვე მრავალი სხვადასხვა სახელის მატარებელი ხალხი აღმოჩნდა მოსახლედ. გასაოცარი ის იყო, რომ მარტო ერთგან სადმე-კი არა, არამედ ყველგან მოსახლეობის ასეთი მდგომარეობა ყოფილა. იმის მაგიერ, რომ ამ საოცრებას ამ ეტიმოლოგიების შეუმცდარობისა და სისწორის ეჭვი აღეძრა, აკად. ნ. მ ა რ რ მ ა ეს უცნაურობა კანონად აღიარა და იაფეტური ენათმეცნიერების უდავო ჭეშმარიტებად გამოაცხადა. საქმე ის არისო, ამბობს ნ. მ ა რ რ ი თავის 1924 წ. გამოსულ ერთს შრომაში[1], რომ **ეხლა უკვე უცი-**

[1] Н. Марр. Книжная легенда об основании Киева. 263.

„Дело в том,—и теперь это уже бесспорный факт,—что предшествовавшее образованию новых народов и новых для того мира языков, яфетическое население Средиземноморья распределено было непрерывно тянувшимися узлами. Узлы эти повторяют одни и теже группы племен в различных, самых отдаленных друг от друга районах. Что об'единяло эти повторяющиеся группы? Повидимому, перерождавшаяся в племенное побратимство тотемная связь, что внушает мысль о бесконечно древней оседлости, повидимому, об исконности яфетического племени в составе населения Средиземноморья.“

ლობელი ფაქტია, რომ სანამ ახალი ხალხები და ენები (ე. ი. სემიანნი და ინდოევროპელნი) შეიქმნებოდენ, ხმელთაშუაზღვის სანაპიროების იაფეტური მოსახლეობა განუწყვეტლივ მიმდევნო კვანძ-კვანძებად იყო მოფენილი. მოსახლეობის ეს კვანძები სხვადასხვა ერთი მეორესაგან სრულიად დაშორებულ ადგილებშიც-კი ერთი-და-იმავე ტომობრივი ჯგუფების გამეორებას წარმოადგენდენ. რა აერთებდათ ამ მუდამ ერთიდაიმავე შემადგენლობის ჯგუფებს? როგორც ჩანს, ტოტემური კავშირი, ტომობრივ ძმადნაფიცობად ქცეული ტოტემური კავშირით, რაც იაფეტიან ტომებს ხმელთაშუაზღვის სანაპიროების უძველეს, დასაწყისითგან მოსახლედ გვაფიქრებინებსო, ბრძანებს ავტორი.

აკად. ნ. მ ა რ რ ი არ უხსნის თავის მკითხველს, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო ის ჯადოსანი, რომელმაც „იაფეტიანთა“ სხვადასხვა ტომები ხმელთაშუაზღვის სანაპიროებს ერთი-და-იმავე ტომობრივი შენარევობით მოსახლეობის განუწყვეტელ კვანძებად მოჰფინა, ან ვინ ბრძანდებოდა ის დალოცვილი, ჩვენ ცოდვილ ქვეყანაზე მშვიდობიანობის დამნერგველი, რომელმაც იაფეტიანთა ყველა ტომები ისეთ უმანკო კრავებად გაჰხადა, რომ უერთმანერთოდ ცხოვრება არ ჰსურდათ და ბრძოლა-ქიშპობის მაგიერ მხოლოდ ტოტემურ ძმადნაფიცობას შეჰხაროდენ? არა მგონია, ასეთი მისტიკური სურათისა და იდილიის დაჯერება ვისმე შეეძლოს!..

მაგრამ ზემომოყვანილ პირველ ზოგად დებულებას მეორე და მესამეც მოჰყვა. მეორე დებულება ჯერ ფრთხილად იყო გამოთქმული, რომ დასახელებულ ადგილებს, დაბა-სოფლებსა და თემებს იმგვარადვე, როგორც მთებსა და მდინარეებს, საკუთარ სახელად ხშირად ტომობრივი სახელები აქვთ ხოლმე[1].

ეს დებულება დიდი ხანია მეცნიერებაში ცნობილია და ამისდა მიხედვით არაერთი გამოკვლევაც დაწერილა ტომობრივი მოსახლეობის ისტორიის აღსადგენად, მაგრამ მხოლოდ ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელებია ამნაირი წარმოშობილობისა.

თუ 1922 წ. ნ. მ ა რ რ ს ამგვარი მოვლენა მხოლოდ ხშირ შემთხვევად ჰქონდა მიჩნეული, 1924 წ. მან ეს უკვე თავის მოძღვრების ურყევ დებულებად აღიარა და განაცხადა[2]:

„... მყარდება ურყევი საფუძველი მოძღვრებისათვის სახელების შესახებ, მათ შორის დებულება, რომლის მიხედვითაც მთებისა და მდინარეების სახელები ქვეყნის პირვანდელი მოსახლეობის უძველეს ფენათა ტომობრივი სახე-

---

[1] Населенные пункты, селения, местечки, области, равно горы и реки часто также носят этнические названия (Н. Марр. Кавк. плем. назв. 1922. გვ. 21.)

[2] „... Устанавливаются незыблемые основы учения о названиях мест, в числе их положение, по которому названия гор и рек вскрывают племенные наименования древнейших слоев первоначального населения. Естественно, что тождественные географические названия, насколько они отложения племенной жизни, нас заставляют с Россией рассматривать в об'единении ту или иную страну с населением тождественного, доисторического племенного состава, в каком бы отдалении ни находилась эта страна территориально от России“ (Н. Марр. Книжная легенда об основании Киева etc. ИРАНМК т. III. № 11—12, გვ. 263).

ლების შემცველიათ“. ერთნაირი გეოგრაფიული სახელები, რამდენადაც ტომობრივი ცხოვრების დანალექს წარმოგვიდგენენ, ბუნებრივად გვაიძულებენ რუსეთთან ერთად განვიხილოთ ის ქვეყნებიც, რომელთაც მასთან ერთგვარი შემადგენლობის ისტორიის უწინარესი ტომობრივი მოსახლეობა ჰყავდა, რამდენადაც ეს ქვეყნები რუსეთს დაშორებული არ იყვნენ ტერიტორიულადაო.

ტომობრივი ტერმინებიც ამგვარი თვისებისანი არიან, მაგრამ აქ უკვე ერთი ტომის სახელი კი არ გვხვდება, არამედ ერთ სიტყვაში ორი ტომის სახელია შედუღებულით[1]. ამგვარი მოვლენა მარტო ისტორიულ იაფეტურ ტომთა სახელებში-კი არა, თანამედროვე, მხოლოდ თემურ-კულტურული ცხოვრების მიმდევარ ტომთა სახელებშიც არისო.

ამისდა მიხედვით, ნ. მ ა რ რ ი **ეხლა ყველა თავის წინანდელ ეტიმოლოგიებს იწუნებდა და სცვლიდა. წინათ თუ ამ ტერმინებში ერთი ტომის სახელი ეგულებოდა და მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის ნიშნიანად იყო ხოლმე მიჩნეული, ეხლა თითქმის ყოველთვის ორი ტომობრივი სახელისაგან შემტკიცებულადა სთვლის.** მაგრამ ამას გარდა თურმე ყოველი **ტომობრივი სახელი იმავე დროს უეჭველად მისი ტოტემის სახელიცაა.** ბოლოს-და-ბოლოს, აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს უკანასკნელი დებულებით, **ყველა სახელები თითქოს ოთხი ტომობრივი—ტოტემური სახელის კომბინაციისაგან შესდგებოდეს სალ, ბერ, ჲონ, როშ,** Sal, Ber, Ion, Roch. ეს დებულება იმდენად ურყევ ჭეშმარიტებად არის აღიარებული, რომ პროფ. ი. მ ე შ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი ს სახელმძღვანელოს მსგავსად შედგენილს ნაშრომშიც-კია შეტანილი: **„იაფეტიდოლოგიის ძირითადი საწყისები“** (Основные начала Яфетидологии: Изд. Общ. Обслед. и Изуч. Азербайджана, № 1, ბაქო 1926 წ., გვ. 65,—ცალკე წიგნაკადაც არის გამოცემული).

აკად. ნ. მ ა რ რ ი ერთ თავის ნაშრომში[2] გაიძახის, რომ **იაფეტიანებმა ღმერთების მსგავსად აფრიკასაც, ევროპასაც და აზიასაც სახელები დაარქვეს და ძველ მსოფლიოსაც ქვეყნების სახელების გარდა, ღვთაებათა, ხალხების, ნივთიერი კულტურისა და ყოფაცხოვრების საგნების სახელებიც სწორედ იაფეტიანებმა შესძინესო.**

[1] „В морфологическом отношении этнич. термины яфетидов обращают на себя внимание еще гибридностью образования самих основ, слиянием в одном слове двух этнических терминов. В номенклатуре исторических народов яфетич. племени таких названий не мало, но встречаемся с ними и в номенклатуре современных народов и племен, живущих, по крайней мере ныне, лишь этно-культурно, напр. qev-sur ←qeb—tora (II—ora) хевсур, in=gum←hin (←ben) gum (←kom)... ложное толкование получил бы термин хевсур, если бы мы приняли отожествление его с «хебур»-ами арм. географа VII в., как то делал К. П. Патканов“. „О составности этого термина см. Н. Марр. К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа ИАН. 1916, стр. 1398 сл., где и история второй части; к первой части qev←qeb ср. qeb-ur || qeb-ar (Арм. Геогр., изд. Патканова, стр. 37). (Н. Марр. Кавк. племен. названия 16—17).

[2] „Старый мир, когда смело оглянется на себя в лингвистическое зеркало прошлого, увидит, что жизнь им начата с яфетического освоения мира, и яфетиды точно боги, дали имена Африке, Европе и Азии. Или будут спорить, что это египт-

იაფეტური თეორიის მოძღვრების უკანასკნელი ევოლუციის[1] თანახმად, ინდოევროპული და სემური ენები იაფეტური ენების ტრანსფორმაციას წარმოადგენენ. მაშასადამე, ინდოევროპული ენები იაფეტური ენების ტრანსფორმაციისა და გადაქმნის პროცესის უკანასკნელი საფეხური ყოფილა. იმის გარდა, რომ ეს მოძღვრება ძირიანად ეწინააღმდეგება თვით აკად. ნ. მ ა რ რ ი-სავე წინანდელ დებულებას, რომლის თანახმადაც იაფეტური ენები უკვე უძველეს ხანაშივე მორფოლოგიურად თითქოს ისევე გაცვეთილები ყოფილიყვნენ, როგორც ყველაზე განვითარებულ-გაცვეთილი თანამედროვე ინდოევროპული ენები არიან, **მისი დაჯერება თუნდაც იმიტომაც არ შეიძლება, რომ თვით ე. წ. იაფეტური ენებიც-კი თავისი აგებულებით სრულებით ერთსა და იმავე საფეხურზე არ დგანან.** ამის დასადასტურებლად საკმარისია ქართულისა და ჩაჩნურ-ლეკური ენების აგებულების ძირითადი განსხვავება გავიხსენოთ, რომელიც მკვლევარს არავითარ უფლებას არ აძლევს ისინი ენის განვითარების ერთსა და იმავე საფეხურზე მდგომად აღიაროს.

აკად. ნ. მ ა რ რ ი თავის ნაწერებში ხშირად ჩიოდა, რომ მის იაფეტიდოლოგიურ მოძღვრებას მიმდევარი თითქმის არავინა ჰყავს, არც უცხოეთში, არც საბჭოთა კავშირში. იშვიათია მისი ნაშრომი, რომელშიც ამის გამო გოდება არ ისმოდეს. მაგ. შესაძლებელია მოყვანილი იყოს აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს შემდეგი განცხადება: **„ევროპაში მის უცნობლობას და მიუღებლობას არ ვეხები"**. იქ ჯერჯერობით ქართული ენის კათედრაც არ არსებობს, **„ვინღა ეძებს იაფეტურ თეორიის რთულ მოთხოვნილებებს და კავკასიის და არა კავკასიის მრავალ საჭირო ენათ შესწავლის საიაფეტმეტყველო ჯეროვან გამართვას"**-ო („რით ცხოვრობს იაფეტური ენათმეცნიერება, 72).

тане или греки, или кто из других индо-европейцев первые восприемники—нарекатели, первые осознатели Средиземноморья? Ну, тогда скажем..., за каждым яфетич. названием стран идут яфет. названия народов и богов.. яфетич. названия не только предметов культа, но и вообще предметов быта, и когда за дедкой тянет пока лишь бабка и показывается репа, то это громадная яфетическая репа, сказочно громадная: на Пиренеях не один её кончик—усик, вся она лежит и в Африке и в Европе и в Азии, да так, что африканский её кусочек иногда составляет существенную приправу эллинского изысканного блюда, так на эллин. Парнасе играет важнейшую роль тотем иберского племени, казалось-бы африк. оформления: ни в эпосе, ни в искусстве, в частности зодчестве, нельзя спастись вообще от иберизмов, не говоря о других яфетидизмах" (Н. Марр. Термины из абх.-рус. этн. связей, 6—7).

[1] „Таким образом, все это разбросанное по белу свету этрусское наследие имеет корни в доисторической расселенности не одного сложившегося уже какого либо народа, а многочисленных племен различных этнических образований, независимо от возникших в последствии в каждом из этих разобщенных территориальных гнезд исторических народов и культур. Корнями оно уходит в этнический фонд, существовавший раньше не только их возникновения, но и образования семитической семьи языков и, конечно, раньше завершения особенно мощного процесса индоевропеизации, т. е. процесса трансформации яфетических языков в индоевропейские. Словом, и здесь дело имеем с проблемой о роли яфетических языков по Средиземноморью" (Н. Марр. Термины из абх.-рус. этническ. связей, 56).

იაფეტიდოლოგიის ბუდეც ლენინგრადში (ყ. პეტერბურგში), მისივე სიტყვით, „დანგრეულია და გავერანებაზე მიწევნილი“ ყოფილა (იქვე, 76). თვით „იაფეტურ კავკასია“-შიც, აკად. მ ა რ რ ი-სავე განცხადებით, იაფეტიდოლოგიას მომხრენი არა ჰყოლია (იხ. მისი Книжная легенда об основании Киева на Руси и Куара в Армении: Изв. Рос. Акад. Ист. Мат. Культуры, 1924 წ. т. III, № 11—12, გვ. 287).

თავის მოძღვრებისადმი ასეთი უარყოფითი დამოკიდებულების მიზეზად აკად. ნ. მ ა რ რ ი „კავკასიელ იაფეტიანების“, მაგ., კერძოდ ქართველ და სომეხ მეცნიერთა ნაციონალისტური მიდგომა, უცხოეთისა და რუსეთის ენათმეცნიერთა მხრით-კი დამყაყებული კონსერვატიზმი და იაფეტური ენების უცოდინარობა მიაჩნდა. ამნაირად, ყველა დამნაშავე იყო იაფეტურ თეორიას გარდა.

უკვე იაფეტიდოლოგიისადმი უარყოფითი დამოკიდებულების ასეთი არაჩვეულებრივი ერთსულოვნების გარემოება ამ განმარტებასა და ნუგეშს საეჭვოდა ჰხდის. ქართველსა და სომეხ ენათმეცნიერებს რომ ამ შემთხვევაში მართლაც „ნაციონალისტური“ თვალსაზრისით ეხელმძღვანელათ, მაშინ ისინი პირიქით აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს დებულებებს ორივე ხელით ჩაებღაუჭებოდენ. თუ მისი მტკიცება მართალია, რომ ევროპასა, აზიასა და აფრიკაში ყველაფერი, რაც ძირითადი და უძველესია, იაფეტიანების შექმნილია, რომელნიც თურმე „ღმერთებივით“ ყველაფრის შემოქმედნი და სახელმდებელნი ყოფილან, მაშინ ყოველივე კულტურული ღირებულება მათი შორეული წინაპრების შექმნილი ყოფილა, ამაზე მეტად სასიამოვნო მათი „ნაციონალისტური“ სულისკვეთებისა და ცრუ თავმოყვარეობისათვის, რა უნდა ყოფილიყო. თუ ამისდა მიუხედავად, „კავკასიელი იაფეტიანნი“ მაინც იაფეტიდოლოგიას არ იზიარებენ, ცხადია, რომ პატივცემულ აკადემიკოსს „ნაციონალიზმი“ ტყუილად შეუწუხებია.

ხოლო, რაც შეეხება უცხოეთისა და რუსეთის ენათმეცნიერთა კონსერვატიზმს, არა-ერთი გამბედავი მკვლევარი, ვგონებ, მათ წრეშიც მოიპოვება, მაგრამ მათ გამბედაობას მეცნიერებაში სავალდებულოდ აღიარებული მსჯელობისა და მტკიცების საბუთიანობა ჰსაზღვრავს. თუ წინათ, ამ საუკუნის დასაწყისში, უცხოეთში ქართულისა და კავკასიის ენების მცოდნე მეცნიერნი თითქმის არ იყვნენ, ეხლა უკვე ამის თქმა აღარ შეიძლება. ამისდა მიუხედავად, ქართულისა და კავკასიის ენების მცოდნეთა რიცხვის გამრავლებას იაფეტიდოლოგიისათვის მიმდევარნი არ შეუძენია. ამასაც რომ თავი დავანებოთ, „კავკასიელ იაფეტიანთა“ წრითგან გამოსულმა აკად. ნ. მ ა რ რ ი-სგან გაწვრთნილ ენათმეცნიერებმა ხომ ეს ენები კარგად იციან. ცხადია, რომ იაფეტიდოლოგიისადმი უარყოფითი დამოკიდებულების მიზეზად და ასახსნელად ვერც „იაფეტური“ ენების უცოდინარობა გამოდგება.

ყველა ზემოაღნიშნული ადამიანს დაარწმუნებს, რომ უარყოფითი დამოკიდებულების საფუძველი სულ სხვა უნდა იყოს და იაფეტიდოლოგიის მოძღვრების ხანგრძლივი მიმდინარეობის ზემომოყვანილი განხილვა დაანახვებდა ადამიანს, რომ აქ ობიექტური ხასიათის მიზეზებთან გვაქვს საქმე. ამ გარემოებას იხ შეფასებაც ცხადჰყოფს, **რომელიც იაფეტიდოლოგიის შესახებ მის თანამგრძნობთა და მომხრეთა ნაწერებში მოიპოვება.**

ამ თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ თვით ისეთ თანამგრძნობსაც-კი, როგორადაც პროფ. მ. ნემიროვსკი მისს ნაწერებში მოჩანს, არ შეეძლო არ აღენიშნა, რომ აკად. ნ. მარრს **თავისი თეორია ბევრჯერ აქვს შეცვლილი, რომ ზოგადი ენათმეცნიერება იმავე საკითხებს, რომლის გადაჭრასაც იაფეტიდოლოგია ლამობს, უფრო ნელი ნაბიჯით, მაგრამ მტკიცე რწმენით მიღწევას ჰრჩეობს.** (Кавказская Лингвистика в XX веке: Изв. Ингуш. Научн.-Исслед. Инст. Краевед. I, 318—321)[1].

აკად. ნ. მარრის მეორე თანამგრძნობს პროფ. ლ. ჟირკოვ-საც აქვს აღნიშნული იაფეტიდოლოგიის თეორიის გაურკვევლობა და დაუსრულებელი ცვალებადობა: ის ჩივის: **ყველა ენათმეცნიერთათვის უალრესად სამწუხაროა, რომ ნ. მარრს თავისი თეორიის განვითარების არც-ერთ საფეხურზე თავისი მოძღვრების დამთავრებული, გაბმული მონათხრობი არსად არ გამოუქვეყნებია** (Проф. Л. И. Жирков, Языки Дагестана и их изучение: Изв. Общ. Обслед. и изуч. Азербайджана № 1, გვ. 46, 1926 წ.)[2].

მერმე, მარრის თეორიის სხვადასხვა ცვლილების მოკლედ აღნუსხვის შემდგომ, ჟირკოვს ნათქვამი აქვს: **იაფეტური თეორია კავკასიის თეორია აღარ არის, იგი ენათმეცნიერების ყველაზე პრინციპულ საკითხებს შეეხო. ამ საკითხებზე იგი** წინასწარ არსებული მასალებისდა მიხედვით შეძლებისდაგვარს **პასუხს გვაძლევს. შემდეგში შესაძლებელია ეს პასუხები მცდარი აღმოჩნდეს**, ახალი ფაქტები მას ახალ დასკვნებს უკარნახებენ. **ამიტომ უკეთესია ნ. მარრის თეორია ჯერჯერობით ჰიპოთეზად, ანდა ჰიპოთეზათა სისტემად ჩავთვალოთო. ამგვარადო**, დასკვნილი აქვს ბოლოში ჟირკოვს, **იაფეტური თეორია შესაძლებელია მთლიანად შერჩეს, შესაძლებელია გაქრეს, შესაძლებელია კვლავაც გადაიქმნესო** (იქვე, 47)[3].

---

[1] „При расширении первоначального круга исследования, и эта классификация и первоначальная формулировка яфетической теории были Н. Я. Марром изменяемы неоднократно“ (Проф. Немировский—Кавказская Лингвистика в XX веке: Изв. Ингуш. Научн. Исслед. Инст. Краевед. I, 319). სპირანტულ და სიბილანტურ ენებად დაყოფის ნ. მარრის დებულების შესახებაც ნათქვამია: „И эта формулировка оказалась недолговечной и потребовала коррективов“ (იქვე, 321).

დასასრულ აკად. ნ. მარრის თეორიის უკანასკნელი საფეხური პროფ. ნემიროვსკის ასე აქვს შეფასებული: „Н. Я. Марр,... расширил свою яфетическую теорию в глоттогоническую, вопрос о родстве языков пытается решить при помощи своего учения о типологических трансформациях речи. «Классическая» лингвистика иначе подходит к решению всех этих проблем, предпочитая медленно, но уверенно подвигаться к намеченной цели (იქვე, გვ. 347).

[2] „Н. Я. Марр, к глубокому сожалению всех языковедов, не дал нигде законченного, связного изложения своей теории ни на одном из этапов ее развития“.

[3] „Яфетическая теория перестала быть кавказской теорией, она затронула самые принципиальные вопросы науки о языке. На эти вопросы она дает предварительные, посильные, сообразные с имеющимся материалом ответы. Эти ответы могут оказаться со временем неверными, новые данные подскажут новые выводы. Теорию Н. Я. Марра поэтому лучше считать пока за гипотезу или за систему гипотез. Проверка этих.

ამჟამად ჟირკოვის იმ განმარტებაზე შეჩერება, თითქოს იაფეტიდოლოგია ენათმეცნიერების ყველა უმნიშვნელოვანეს საკითხებზე მხოლოდ წინასწარს პასუხს იძლეოდეს, არ ღირს, იმისდა მიუხედავად, რომ ეს აზრი თვით აკად. ნ. მარრის დებულებას სრულებით ამახინჯებს, რადგან იაფეტიდოლოგია მას ერთად-ერთ შეუმცდარ და ყველაფრის უცილობლად ამხსნელ ენათმეცნიერებად მიაჩნდა, რომელსაც ყველა უნდა იზიარებდეს და უყოყმანოდ მისდევდეს. აქ შესაძლებელია იმითაც დავკმაყოფილდეთ, რომ იაფეტურ თეორიას ჰისი თანამგრძნობი პროფ. ჟირკოვიც-კი **მხოლოდ ჰიპოთეზად, ჰიპოთეზათა სისტემადაც-კი სთვლის. ის დარწმუნებული არ არის, გადურჩება, თუ არა, იგი მომავალ პირუთვნელს, კრიტიკულ განსჯას ახლად აღმოჩენილი ფაქტების წინაშე.**

დასასრულ უნდა აკად. ნ. მარრის იაფეტიდოლოგიის მიმდევართაგან ყველაზე უფრო დაახლოვებულ პირსა და ამ მოძღვრების ავტორიტეტულ კომენტატორს პროფ. ი. მეშჩანინოვსაც მოვუსმინოთ. **ისიც-კი ვერ უარჰყოფს, რომ იაფეტიდოლოგია ადამიანს ერთიერთმანეთის საწინააღმდეგო დებულებებისა და დასკვნების გროვად ეჩვენება.** მაგრამ ამისთვის მას შემდეგი თავისებური განმარტება მოუძებნია. **მისი განცხადებით ეს თურმე მოჩვენებითი შთაბეჭდილება ყოფილა, თანაც თურმე სწორედ ეს გარემოება იაფეტიდოლოგიურ მუშაობას საინტერესოდ ჰხდის. ნამდვილად აქ წინააღმდეგობანი-კი არ არის, არამედ გამოურკვეველი და ჯერედ საკამათო საკითხების მთელი, ეგების გრძელიც-კი, რიგი ყოფილა ისევე, როგორც** ნ. იაკ. მარრის მიერ **გამოთქმულ იმ დებულებათა მწკრივიც, რომელნიც იძულებული გახდა მუშაობის პროცესში უარეყო** (Основные начала яфетидологии: Изв. Общ. обсл. и изуч. Азербайджана №1, გვ. 67)[1].

სამწუხაროდ, მეშჩანინოვის ეს განმარტებაც სწორე არ არის. მეშჩანინოვის სიტყვები მართალი იქმნებოდა, იაფეტიდოლოგიის ავტორს რომ არამც თუ „მთელი გრძელი მწკრივი", არამედ თავის მოძღვრების დებულებებში რაიმე. ან გამოურკვევლად, ანდა მით უმეტეს საკამათოდ მიეჩნიოს, ან ვისთვისმე ასეთი ეჭვის გამოთქმის უფლება ეცნოს. ხოლო, **როდესაც მოძღვრებაში, თუ სხვადასხვა დროს გამოთქმულ მსჯელობაში საკითხებისა და დე-**

гипотез будет дана их соответствием с новыми, пока ещё неизвестными фактами. Вот почему мы больше всего сейчас заинтерессованы в накоплении фактов из области в первую очередь Кавказских языков — языков, на которых родилась яфетическая теория и которые, как мы сказали, изучены еще так мало и неполно.

Итак, яфетическая теория может устоять в целом виде, может пасть. Может, наконец, подвергнуться превращениям. Мы заинтерессованы в том, чтобы работать над ее проверкой" (Языки Дагестана и их изучение: Изв. Общ. Обсл. и изуч. Азербайджана N 1, 47).

[1] „В этом кажущемся нагромождении противоречивых данных" и заключается интерес яфетидологической работы, но здесь нет противоречия, а есть целый, и быть может длинный, ряд невыясненных и пока спорных вопросов, есть и ряд высказанных Н. Я. Марром положений, от которых он, в процессе работы вынужден был отказаться" (Проф. И. Мещанинов, Основн. начала яфетидологии, გვ. 67)

ბულებათა „მთელი გრძელი მწკრივი“ აღმოჩნდება ხოლმე, რომელთა შინაარსიც ერთმანეთს არ ეთანხმება, ამას ყველგან და ყოველთვის წინააღმდეგობას უწოდებდენ და უწოდებენ ხოლმე.

მაშასადამე, იაფეტიდოლოგიის თანამგრძნობ-მომხრეთა შეფასებაც ამ მოძღვრების შესახებ არსებითად თითქმის ისევე უარყოფითია, როგორიც ამ თეორიის მოწინააღმდეგეთა.

ამით შეიძლება დავამთავროთ იაფეტიდოლოგიის მოძღვრების მიმოხილვა და მისი ღირებულების გამორკვევა.

აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს მოღვაწეობის ზოგადი შეფასების დროს, უნდა გულახდილად აღინიშნოს, რომ ქართულის, ქართველურისა და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნების, აგებულებისა და მონათესაობისა, იმგვარადვე, როგორც მათი წარმოშობილობისა და სადაურობის პრობლემა ისევე გადაუწყვეტელია, როგორც წინათ იყო. აკად. ნ. მ ა რ რ მ ა მას დიდი ენერგიაც შეალია და თავისი არაჩვეულებრივი ნიჭიც, ისევე, როგორც ამისთვის თავისი იშვიათი გონებამახვილობაც არ დაუზოგია. თუ ამისდა მიუხედავად მიზანი, სამწუხაროდ, მაინც მიუღწეველი დარჩა. ამის მიზეზი მ ა რ რ ი ს ა გ ა ნ არჩეული გზა გახლავთ: ენათა ნათესაობის საკითხი უპირველესად ენათა აგებულების იგივეობის, ანდა მსგავსების მიხედვით სწყდება, სიტყვათა საგანძურს-კი უფრო მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს. აკად. ნ. მ ა რ რ ი-კი თავის მსჯელობის დროს ამ გარემოებას ანგარიშს არ უწევდა და მის გადაწყვეტას სწორედ ლექსიკურ მასალაზე დაყრდნობით ლამობდა. ამ სფეროში მისი დაუცხრომელი ცდის უნაყოფოება მხოლოდ იმის მაჩვენებელია, რომ სამეცნიერო მეთოდოლოგიის უგულებელყოფით დასახული მიზნის მიღწევა არ შეუძლიან ისეთი არაჩვეულებრივი ნიჭისა და დაუშრეტელი ენერგიის პატრონს და მრავალ ენათა მცოდნესაც-კი, როგორიც უცილობლად აკად. ნ. მ ა რ რ ი ა.

ვინც-კი აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს ნაშრომების თუნდაც მარტო სიას გადაშინჯავს, შეუძლებელია მისი შემოქმედების ნაყოფიერებით მისდამი განცვიფრებისა და პატივისცემის გრძნობა არ აღეძრას. ხოლო, ვისაც ეს ნაშრომები წაკითხული აქვს, მას ისიც ეცოდინება, რომ მის ენათმეცნიერულ ცოდნისმოყვარეობას საზღვარი არ უჩანს: მისი კვლევაძიების თემათა მრავალფეროვანება სწორედ რომ გასაკვირველია. იმ ნაშრომებშიც-კი, რომელთა ზოგად შინაარსსა და დასკვნას ადამიანი ვერასგზით ვერ დაეთანხმება, არაერთი გონებამახვილი შედარებაა გაფანტული და არაერთი საინტერესო პარალელებია წამოყენებული, რომელთა სისწორის დამტკიცება სულ სხვა გზითა და სხვა საბუთიანობით შეიძლება. გონებამახვილობა და ენამახვილობა დაუშრეტელი წყაროს მსგავსად სჩქეფს ყოველ მის ნაწერში და ამიტომაც არის, რომ ის „განწირული სულისკვეთება“, რომლითაც გამსჭვალულია პროფ. და აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს უამრავი ნაწერები, უეჭველია, ცუდად არ ჩაივლის და მომავალი მკვლევარი იმ ნაშრომებშიც, სადაც ძირითადი დებულება დამაჯერებელი არ არის, არაერთს „პატიოსან თვალს“ აღმოაჩენს.

მხოლოდ იმ პირებმა, რომელნიც მასთან დაახლოვებული იყვნენ, იციან, რომ ნ. მ ა რ რ ი ს ნაშრომების მარაგი, არამც თუ უკვე გამოქვეყნებულით არ

ამოიწურება, არამედ, რომ მას ერთიორად და ხამად ამაზე მეტიც გამოუცემელი უწყვია, მათ შორის არაერთი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის ძეგლიც. გადაუჭარბებლივ შესაძლებელია ითქვას, რომ მისი სამწერლობო საგანძური ამ მხრივ რამდენიმე მეცნიერისათვისაც-კი სამყოფი იქნებოდა.

აკად. ნ. მარრის **უმთავრეს ღვაწლს ქართული და სომხური ფილოლოგიის შექმნა შეადგენს ისევე, როგორც იგივეა ქართული და ქართველური ენათმეცნიერების დაუცხრომელი, გატაცებული კვლევაძიების ნამდვილი სულის ჩამდგმელიც. ვინც გაითვალისწინებს, რასაც ეს ორი დარგი** ნ. მარრამდე **წარმოადგენდა, მისთვის ცხადი შეიქმნება, რომ ქართველთა და სომეხთა მცოდნეობის ისტორიაში** ნ. მარრის **სახელი ხამარადისოდ აღიბეჭდება,** ხოლო თვით აკად. ნ. მარრსაც რომ დამშვიდებულს გარეშემო მიმოეხედა და საქმის ნამდვილ ვითარებას ჩაჰკვირვებოდა, ისიც, მე მგონია, დარწმუნდებოდა, რომ შემოქმედების დაუშრეტელი წყურვილი და დაუცხრომელი კვლევაძიების სულისკვეთება, რომელიც მთელ მის მოღვაწეობას ყოველთვის მომხიბლველად ჰხდიდა, ყველაზე მეტად მაინც სწორედ იქ იყო, სადაც მას იმ დროს ყველაზე ნაკლებ ეგულებოდა.

რევოლუციის შემდგომ ქართულისა და ე. წ. კავკასიური ენების მეცნიერული შესწავლა საგრძნობლად გაძლიერდა. მართალია აკად. ნ. მარრი 1923 წ. ჩიოდა: მარი ბროსსეს სამშობლოში, „საფრანგეთში, თვით პარიზში, მას შემდეგ ასი წელი გადის, ერთი ნაბიჯიც არ წაუდგამთ წინ“ იმ საგნის შესასწავლად, რომელსაც მისი სახელოვანი შვილი ემსახურებოდა, „პირიქით უკან წასრულა (sic) საქმე“-ო, „პეტერბურგში-კი მარი ბროსსეს დაარსებული ბუდე დღეს, ლამის, იერემიის საგოდებელ უდაბნოთ გახდეს. იქ გაწვრთნილი, მაგრამ იქიდან გაფრენილი შავარდნების ნამოქმედარი თბილისში, კერძოთ ქართულ უნივერსიტეტში, ხომ მერმისში დასაფასებელი საქმეა, ჩვენ-კი ამ წუთზე ვამბობთ“-ო (იხ. „რით ცხოვრობს იაფეტ. ენათმეცნიერება, გვ. 72—74).

რუსეთში არსებული სამეცნიერო კერის დაცალიერებით გამოწვეულ მწუხარებას აკად. ნ. მარრის-ათვის იმედი მაინც არ დაუხშავს და მას ნათქვამი აქვს: „მრწამს აგრეთვე ქართველთ თბილისის უნივერსიტეტის ბრწყინვალე მომავალი ჩვენ საინტერესო დარგში, თუ, მეცნიერების მსოფლიობას შეიგნებს რა, განახორციელებს თავის მდიდარ შეძლებულებას, მთელი, ერთობილათ მთელი, კავკასიის უნივერსიტეტათ გახდეს. ეჭვს გარეშეა, რომ ხან იქ, ხან აქ ჩვენი პრობლემის მოსარჩლე გამოცხადდება, როგორც ადრე დასავლეთ ევროპაშიც“-ო (იქვე, გვ. 76).

ამგვარად მომავლისათვის აკად. მარრი იმედიანად იყო, მაგრამ თანამედროვე მდგომარეობა გულს მწარე ბოღმით უვსებდა. ის ამბობდა: „იმედია, რომ მომავალში იაფეტურ ენათმეცნიერების მზე — სიმართლე სავსებით ამობრწყინდება მსოფლიო მეცნიერების კამარაზე, მაგრამ დღეის-დღეს ამ ნორჩი დარგის გამომმუშავებელი ობოლი ბუდეც დანგრეულია და გაველანებაზე მიწევნილი, იგი ბუდე, სადაც ასი წლის განმავლობაში, როგორც შეუწყვეტელი კვლევა-ძიების შედეგი, აღორძინდა და ვითარდებოდა დედამიწის ზურგზე ერთათ ერთი კავკასიურ დედა-ენათა სამკვლევრო შკოლა თავის დამოუკიდებელი მიმართულე—

ბით“-ო (იქვე, გვ. 76). თავის წიგნს აკად. ნ. *მარრი* შემდეგი ზოგადი განცხადებით ამთავრებდა: „დამეთანხმებით, საფუძველი მაქვს, ვთქვა, რომ ეს საქმე, იაფეტური თეორია, ენათმეცნიერების ახალჩენილი მთელი ერთი დარგი, დღეისდღეობით უკიდურეს განსაცდელშია“-ო (იქვე, გვ. 76).

რომელიმე თეორიის განსაცდელი, რა თქმა უნდა, სამეცნიერო კერის განსაცდელი არ არის: თეორიების ცვალებადობა და არსებობის ხანმოკლეობა კარგად არის ცნობილი, რომ ამაზე სიტყვის გაგრძელება საჭირო იყოს. სამეცნიერო ბუდის დაცალიერებაც არაფერს სახიფათოს არ წარმოადგენს, მით უმეტეს იმ შემთხვევაში, როდესაც ამ ბუდეში აღზრდილ-გაწვრთნილი „შავარდნები“ თავიანთ სამეცნიერო მოღვაწეობას-კი არ სპობენ, არამედ მხოლოდ „გაფრენილი“ არიან და მოქმედების ადგილს იცვლიან ხოლმე. სამეცნიერო ბუდის დროგამოშვებითი დაცალიერება ბუნების კანონია და იმ უზარმაზარ ქვეყანასა და მრავალრიცხოვან ნიჭიერ ერს, რომლის დედაქალაქშიც ეს ბუდე იმყოფება, თუ მეცნიერების ამ დარგისადმი სიყვარული და ცოდნის მოყვარეობა აღმოჩნდება, დაცალიერებული ბუდის გავსება ადვილად შეუძლიან.

ვითარცა ეროვნული კულტურისა და ენების გატაცებულ მკვლევარსა და ბუდითგან გაფრენილი „შავარდნების“ გამწვრთნელს, აკად. ნ. *მარრს* საქართველოში, ტფილისში, ისევე როგორც სომხეთში, ერევანში, და აზერბაიჯანში, ბაქოში, სამეცნიერო კერის შექმნა უნდა გაჰხარებოდა, თუნდაც იმიტომ, რომ ამ „შავარდენ“ — ენათმეცნიერთა გაწვრთნა მისი ღვაწლია. მაგრამ ამას ხომ სამეცნიერო კერათა გამრავლების გარემოებაც ერთვის ზედ: ერთის მაგიერ, კიდევ სამი ახალი კერა გაჩნდა და ნუ თუ ეს სანუგეშო მოვლენა არ არის და გამამხნევებელ გარემოებად არ უნდა იყოს მიჩნეული?

ტფილისის უნივერსიტეტის, რომლის ბრწყინვალე მომავალიც აკად. ნ. *მარრს* სწამდა, „მეცნიერების მსოფლიობის“ სრული შეგნებისდა მიუხედავად, არავითარი არც პრეტენზიები და არც წადილი არა ჰქონია, „ერთობილათ მთელი კავკასიის უნივერსიტეტათ“ იქცეს, მაგრამ მაინც უკვე 1918 წ., **დაარხების პირველ დღითგანვე, თავის მიზნადა და მოვალეობად, ქართულისა და ქართველურის გარდა, კავკასიური ენებისა და კულტურის, ისევე, როგორც მახლობელი აღმოსავლეთის, მეცნიერული შესწავლა ჰქონდა დასახული.**

თუ ყ. პეტერბურგის უნივერსიტეტის სამეცნიერო ბუდითგან „გაფრენილი შავარდნების ნამოქმედარი ტფილისში, კერძოდ ქართულ უნივერსიტეტში“, როგორც აკად. ნ. *მარრი* ბრძანებს, მხოლოდ „მერმისში დასაფასებელი საქმეა“, იმის გახსენება ხომ მაინც შეიძლება, რაც მათ დღევანდლამდე გამოუქვეყნებიათ. სულ ერთია აქ ჩვენი მიმოხილვის შეჩერება მაინც-და მაინც არ შეგვეძლო, რათგან რევოლუციის შემდგომ გაჩენილი სამეცნიერო მწერლობის გინდაც მოკლედ აღნუსხვა, სხვაც რომ არა იყოს რა, ხომ სწორედ ჩვენს მოვალეობას შეადგენს. მაგრამ დე ყველა ეს თუნდაც შეუფასებლივ იყოს აღნიშნული: საქმის ნამდვილი ვითარების გათვალისწინების ერთგვარ საშუალებას უკვე დაწერილ ნაშრომთა ჩამოთვლაც მისცემს ადამიანს.

ტფილისის სახ. უნივერსიტეტში ენათმეცნიერების დარგის შექმნა სამი პირის: პროფ. იოს. *ყიფშიძისა*, პროფ. აკ. *შანიძისა* და პროფ. გ. *ახ-*

ვლედიანის ღვაწლს შეადგენს. პირველი მათგანის, სამწუხაროდ, უდროვო გარდაცვალების გამო, უდიდესი ტვირთი ორს უკანასკნელს დააწვა. მოკლე ხანში მათ გვერდში ამავე უნივერსიტეტის სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტის საენათმეცნიერო დარგზე გაწვრთნილი მკვლევარნი ამოუდგნენ: პროფესორები არნოლდ ჩიქობავა, ვარლამ თოფურია და სიმონ ჯანაშია. ამავე დროს **ტფილისში ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოებაც დაარსდა,** სადაც მხურვალე მონაწილეობას სხვა ახალგაზრდა ენათმეცნიერებიც იღებენ. საენათმეცნიერო კვლევა-ძიება, როგორც საერთო ენას, ისევე დიალექტოლოგიას, როგორც ფონეტიკას, ისევე მორფოლოგიასა და სინტაქსისსაც ეხება. ამათგან შესაძლებელია დასახელებული იქმნეს:

1. პროფ. გ. ახვლედიანის **„ყრუ mediae ქართულში, ჰაე და ხანი ქართულ ზმნებში“**, ტფილისი, 1920 წ. (მასალები სამწ. ქართულის ყრილობისათვის № 1).

2. მისივე **„მკვეთრი ხშულნი ქართულში“** (1920 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე № 2, გვ. 113—128).

3. მისივე **„შენიშვნები ქართულ თანხმოვანთა განდასებისათვის“** (1920 წ. „მიმომხილველი“ I).

4. ბენ. (არნ.) ჩიქობავა **„გრძელი ხმოვნები მთიულეთში“** (1924 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე IV).

5. პროფ. აკ. შანიძე **„უმლაუტი სვანურში“** (1925 წ. „არილი“, გვ. 171—231).

6. ვარლ. თოფურია **„სახელების დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში“** (1927 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე VII, 285—315).

7. ვარ. თოფურია **„კვლავ უმლაუტისათვის სვანურში“** (1928 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე VIII, 337—346).

8. ვარ. თოფურია **„ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში“** (1929 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე X, 292—304).

9. ბენ. (არნ.) ჩიქობავა **„ყე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოღიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით“** (1924 წ., ქართ. საენათმეცნ. საზ. წელიწდეული I, 32—68).

10. არნოლდ ჩიქობავა **„გარე-კახური დიალექტოლოგიურად“** (1925 წ. „არილი“ გვ. 57—89).

11. არნ. ჩიქობავა **„ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი“** (1927 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე VII, 196—247).

12. პროფ. აკ. შანიძე **„ნასახელარი ზმნები ქართულში“** (1919 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე I, 87—96).

13. პროფ. აკ. შანიძე **„სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“** (ტფილისი, 1920 წ. ტფ. სახ. უნივ. გამ.).

14. მისივე **„ქართული ზმნის ხაქცევი“** (1926 წ. ტფ. უნივ. მოამბე VI, 312—338).

15. არნ. ჩიქობავა „უღვლილების ერთი თავისებურება ქართულ ზმნაში: პირის აღნიშვნა“ (1926 წ. „საქ. განათლ. მუშაკი“ № 14, გვ. 15—18).

16. მისივე „რით არის წარმოდგენილი მრავლობითის სახელობითში დასმული მორფოლოგიური ობიექტი ძველს ქართულში?“ (1928 წ. ტფ. უნივ. მოამბე IX, 107—119).

17. აკ. შანიძე ქართული გრამატიკა I, მორფოლოგია (1930 წ. ტფ. უნივ. გამ.).

18. არნ. ჩიქობავა „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, ქვემდებარე—დამატების საკითხი ძველს ქართულში“ (1928 წ. ტფ. უნივ. გამოცემა).

19. არნ. ჩიქობავა „ონ სუფიქსი მეგრულში“ (1926 წ. ტფ. უნივ. მოამბე VI, 305—311).

20. არნ. ჩიქობავა „ჭანური ტექსტები, ნაკვეთი პირველი, ხოფური კილოკავი“ (1929 წ. ტფ. უნივ. გამ.).

21. არნ. ჩიქობავა. ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ (მეცნ. აკად. საქ. ფილ. გამ. 1936 წ.)

22. ვ. თოფურია „სვანური ენა I, ზმნა“ (1931 წ. საქ. სახ. პედაგ. ინსტ. გამ.).

23. აკ. შანიძე „პირის ნიშანი ბრუნვიან სიტყვასთან ქართველურ ენებში“ (ტფილ. სახ. უნივ. შრომები, 1936 წ. I, გვ. 333—340).

ზემოდასახელებული გარემოებისდა თანახმად რომ ყველა ამ ნაშრომების ცალკეული შეფასება მერმისის მოვალეობად მივიჩნიოთ, ზოგადად მაინც შესაძლებელია ითქვას, რომ თვითეული მათგანი ახალსა და დინჯს, საფუძვლიან გამოკვლევას წარმოადგენს, რომელსაც ვერავინ გვერდს ვერ აუქცევს.

ქართული დამწერლობისა და მწერლობის უძველესი, ხანმეტად სახელდებული, ხანის 1923 წ. და შემდეგშიც აღმოჩენილმა ძეგლებმა, ისევე, როგორც „ჰაემეტმა“ ძეგლებმაც მეცნიერებას ქართული ენის ისტორიისათვისაც საყრდნობი შესძინა[1]. ხოლო პავლე ინგოროყვას უაღრესად საინტერესო გზის-გამკვლევი მონოგრაფია „ძველ-ქართული წარმართული კალენდარი მე-5-8 საუკუნის ძეგლებში“ („საქ. მუზეუმის მოამბე“ ტომი VI, 1929—1930 წ., გვ. 373—446, ტომი VII) საშუალებას გვაძლევს დაუთარიღებელ მერმინდელ ხელთნაწერებში დაცულ ძეგლთა შორის ქართული მწერლობის უძველესი ხანის ნაწარმოები გამოვყოთ ხოლმე. ცნობილია, რომ წინათ მე-X ს-ზე უწინარესი ხანის ქართული ენის ნიშანდობლივი თვისებების გამოსარკვევად და-

---

[1] იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართული ხელთნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის (1923 წ. ტფ. უნივ. მოამბე II, 313—391). აკ. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი (1926 წ. ტფ. უნივ. მოამბე VII, 98—159). აკ. შანიძე ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთორმეტე საუკუნის მწერლობაში (1923 წ. ტფ. უნივ. მოამბე II, 398—416) ს. ჯანაშია კიდევ ერთი ნაშთი ხანმეტობისა თანამედროვე ქართულში (1924 წ. ქართ. საენათმეცნ. საზ. წელიწდეული I, 117—118), აკ. შანიძე ხაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის (1923 წ. ტფ. უნივ. მოამბე III, 354—388).

საყრდნობი ცოტა გვქონდა და მტკიცე საფუძველიც გვაკლდა, ეხლა ხანმეტი პალიმფსესტების წაკითხვა და უძველესი ძეგლების შეუმცდარად გამოყოფის სრული შესაძლებლობა **ქართული სამწერლობო ენის ისტორიული გრამატიკის შედგენასაც საგრძნობლად აადვილებს.**

თავითგანვე დასახული მიზნისდა თანახმად, ტფილ. სახ. უნივერსიტეტში კავკასიის ენების შესწავლასაც სათანადო ყურადღება ჰქონდა მიქცეული და ერთი მხრით **აფხაზურისა**, მეორე მხრით-კი **ოსურის** კურსი არსებობდა. შემდეგ ამას **ჩერქეზულისა და ყაბარდოულის, ჩაჩნურისა, წოვურისა, ლუნძურისა და ლუმუქ-ლეკურის შესწავლაც** დაერთო ზედ. ამჟამად ტფ. სახ. უნივერსიტეტში **კავკასიის ენების ცალკეული კათედრაც-კი** არსებობს. უნივერსიტეტში მიღებული მეთოდისდა თანახმად, **ამ ენების მონოგრაფიული საფუძვლიანი გამოკვლევაა** მიზნად დასახული და რამოდენიმეჯერ ადგილობრივ ყოფნა და ხალხური სიტყვიერების ნიმუშების ბლომად შეკრებაცაა საჭირო ამ ამოცანის განსახორციელებლად. ამიტომ მუშაობა ჯერ მიმდინარეობს, მაგრამ ზოგი რამე მაინც უკვე გამოქვეყნებულია და უფრო მეტი გამოსაცემად არის დამზადებული, ან მზადდება.

ჯერ-ჯერობით გამოქვეყნებულია პროფ. გ. ახვლედიანის: 1. „**Dativus praedicativus ოსურ ენაში**" (1923 წ. ტფ. უნივ. მოამბე III),— 2. მისივე „**პროთეტიული ხმოვნის საკითხისათვის ოსურში**" (1923 წ. კრებ. „ჩვენი მეცნიერება" № 4),— 3. მისივე „**სამი «t» ოსურში და მათი მიმართება ძველი ერანულის შესაფერ ბგერებთან**" (1924 წ. ქართ. საენათმეცნ. საზოგ. წელიწდეული I,)— 4. C. Achwlediani „**Zur Geschichte des Ossetischen**" (1926 წ. ტფ. უნივ. მოამბე VI),— 5. მისივე „**1802 წლის ოსური A ხელნაწერი**" (1926 წ. ტფ. უნივ. მოამბე VII),— 6. მისივე „**მასალები აფხაზურ ბგერათა ფიზიოლოგიისათვის**" (1926 წ. „მიმომხილველი", საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგ. ორგანო I),— 7. პროფ. სვ. ჯანაშიას დამზადებული აქვს „**აფხაზური ხალხური სიტყვიერების ძეგლები**" I, ლექსიკონითურთ,— 8. პროფ. აკ. შანიძეს **წოვურ ენის გრამატიკა, ტექსტებითა და ლექსიკონითურთ**,— 9. პროფ. არნ. ჩიქობავას,—**ლუნძური ხალხური სიტყვიერების ძეგლები** და ამას გარდა იგი ამზადებს **გამოკვლევასაც ლუნძური ენის შესახებ**,— 10. პროფ. ვ. თოფურია **ლუმუქურ ენას იკვლევს.**

რევოლუციის შემდგომ, ავტონომიური ოლქების შექმნის წყალობით, ჩრდილო-კავკასიის ენებს ადგილობრივაც ალორძინება დაეტყოთ. მართალია, დაწესებულებათა გაეროვნულებას იმოდენა ძალა და ენერგია დასჭირდა, რომ იქაურ მცირერიცხოვან ინტელიგენციას, სასწავლებლებისათვის სახელმძღვანელოებისა და დაწესებულებათათვის სატერმინოლოგიო ლექსიკონების შედგენის გარდა, სხვა სამუშაოსთვის არ სცალოდათ: თუნდაც რომ შესაფერისად მომზადებული პირებიც ჰყოლოდათ, რაც სამწუხაროდ იშვიათი მოვლენა იყო, ენის კვლევა-ძიებისათვის ვერ მოიცლიდნენ, მაგრამ ზოგი რამე, უმთავრესად ლექსიკონების სახით, მაინც გაკეთდა. ხოლო იქ, სადაც თავიანთი მკვლევარნი არ ჰყავდათ, რუს. დედა-, თუ კავშირის, ანდა სხვა მთავარ ქალაქებითგან ჰპატიჟობდნენ მუდმივი, ან დროებითი სამუშაოსთვის და მათ ნაშრომებს ბეჭდავდნენ.

აფხაზეთში დაარსდა **„აფხაზური ენისა და მწერლობის აკადემია"**, რომელსაც აგრეთვე პრაქტიკული ყოველდღიური მოთხოვნილების დაკმაყოფილება უხდებოდა და ამის გამოც მის თავმჯდომარეს და ერთად-ერთ მომუშავე წევრს დ. ი მ. გ უ ლ ი ა ს ა ც ენის კვლევისათვის მოცლა არ შეეძლო. მას 1927 წ. დაბეჭდილი აქვს პატარა, 40 გვერდიანი, **„მასალები აფხაზური გრამატიკისათვის"**, რომელიც პ. უ ს ლ ა რ ი ს აფხ. ენის გრამატიკაში შეპარული შეცდომების შესწორებას და ზოგიერთ მოვლენათა განმარტება-დამატებას შეიცავს (Д. Г у л и я, **Материалы по абхазской грамматике. Дополнения и раз'яснения к книге П. К. У с л а р а „Абхазский язык"**, აყუა—სოხუმი, 1927 წ.). მ ა ს ვ ე 1930 წ. იქვე გამოცემული აქვს **„ტერმინოლოგია მწერლობისა და ენათმეცნიერებისათვის"**, რუს.-აფხაზური და აფხ.-რუსული, რომელიც უმეტესად ახალ, ხელოვნურად ნათარგმნ და შეთხზულ ტერმინებს შეიცავს. აფხაზეთის ხსენ. აკადემიის საფასურით იყო 1926 წ. ნ. მ ა რ რ ი ს **„აფხაზურ-რუსული ლექსიკონი"**-ც ლენინგრადში დაბეჭდილი (Н. М а р р. **Абхазско-русский словарь. Пособие к лекциям и в исследовательской работе. Ленинград. 1926**). სამწუხაროდ, ამ წიგნში იმოდენა კორექტ. შეცდომაა შეპარული, რომ მათ შესწორებას 20 გვერდი უკავია. ამავე წიგნის მიხედვით შედგენილი „რუსულ-აფხაზური ლექსიკონი" 1928 წ. იქვე გამოვიდა კ ა რ პ. დ ო ნ დ უ ა ს რედაქციით (21. Труды яфетического семинария III. „Русско-абхазский обратный словарь" Н. М а р р а, с указателем к нему под редак. К. Д о н д у а. Ленинград. Вост. инст.).

ჩერქეზებს თავიანთი კულტურული მუშაობის ცენტრად აქვთ **„ადღეური ავტონომიური ოლქის შესწავლის საზოგადოება"** (Общество изучения Адыгейской автономной области), რომელიც ქ. **კრასნოდარშია**, აგრეთვე **ადღეური**, ანუ ჩერქეზული **საოლქო მუზეუმი** და **საოლქო სტატისტიკური ბიურო**. ამ დაწესებულებათა ანგარიშებითგან ირკვევა, რომ, რაკი ჩერქეზული ენის მომზადებული შემსწავლელი ადგილობრივ არ ყოფილა, ჩერქეზ. გრამატიკისა და ლექსიკონის შედგენა მოსკოველ პროფ. ნ. ი ა კ ო ვ ლ ე ვ ი ს ა-თვის მიუნდვიათ, რომლისთვისაც ქონებრივ დახმარების გარდა, თავიანთი საზოგადოების საგამომცემლო-სარედაქციო კომისიის წევრი დ. ა შ ხ ა მ ა ფ ი-ც მიუშველებიათ. განზრახული საქმის განსახორციელებლად რამდენჯერმე ექსპედიციაც ყოფილა მოწყობილი. დასახული მიზანი, როგორც იყო, 1930 წ. მიღწეულიც არის. შემდეგ კრასნოდარში პროფ. გ რ ე ნ-იც მიუწვევიათ, რომელსაც მოხსენება წაუკითხავს **„ზოგადი შეხედულება ჩერქეზული ენის შესახებ ლინგვისტიკური თვალსაზრისით"**, რომელიც, როგორც ეტყობა, აქამდის გამოქვეყნებული არ უნდა იყოს.

აღსანიშნავია ადღეურ-ჩერქეზული საოლქო სტატისტიკური ბიუროს ბიულეტენში (№ 2) მოთავსებული **ჩერქეზთა ავტ. ოლქის ყველა დასახლებული ადგილების სახელები სტატისტ. ცნობებითურთ** (იხ. 1924 წ. გამ., გვ. 10—18). გამოქვეყნებულია აგრეთვე **ადღეური ავტ. ოლქის ისტორიულ-ეკონომიური მიმოხილვა** (Историко-экономический обзор Адыгейской авто-

номной области“, კრასნოდარში 1923 წ. და **„ხაბქოთა ადღეე“** (Советская Адыгея, კრასნოდარი 1925 წ.), რომელშიც გ. კ რ ი ჟ ა ნ ო ვ ს კ ი ს წერილიც არის მოთავსებული ადღეური დამწერლობის პროექტის შესახებ (გვ. 68—79).

ჩერქეზთა ტომის **„უბხების ენაზე“** ა. გ ე ნ კ ო ს აქვს დაბეჭდილი წერილი (იხ. О языке убыхов, изд. Акад. Наук VII серия, Отд. Гуман. Наук, 1928 წ. № 1, გვ. 227—242).

იმისდა მიუხედავად, რომ წინათ **ყაბარდოელები** ჩრდილო-კავკასიელთა შორის კულტურულად ყველაზე უფრო დაწინაურებულნი იყვნენ, ამჟამად მათი საქმიანობა თავიანთი დედაენის შესწავლის მხრივ არა ჩანს. **ყაბარდოულ-ბალკარული ავტონომიური ოლქიც** თავის იმედს პროფ. ნ. ჲ ა კ ო ვ ლ ე ვ ზ ე ამყარებდა: გრამატიკისა და ლექსიკონის შედგენაც მასვე ჰქონია დავალებული. ამ ოლქის ქონებრივი სახსრით მას რამდენჯერმე ექსპედიცია მოუწყვია, მუშაობის დროს ყაბარდოელ ასპირანტის ბ ე ტ ა ლ ჩ ე მ ა ზ ო კ ო ვ ი ს თანამშრომელობაც გამოუყენებია, მაგრამ ჯერ-ჯერობით, როგორც ეტყობა, არც ყაბარდოული გრამატიკა უნდა იყოს გამოქვეყნებული. მოსკოვში, 1923 წ. დაიბეჭდა მხოლოდ ნ. ჲ ა კ ო ვ ლ ე ვ ი ს **„ყაბარდოული ენის ფონეტიკის ტაბულები“** და ამ **„ცხრილების მაგალითების სიტყვათა კონა“** („Таблицы фонетики кабардинского языка“. „Словарь примеров к таблицам“ მოსკოვი, 1923 წ.) და 1927 წ. **„მასალები ყაბარდოული ლექსიკონისათვის“** ნაწილი I, რომელიც **ერთმარცვლოვან ძირებსა და სიტყვებს ეხება** (Материалы для кабардинского словаря, выпуск I, Словарь односложных коренчых слов и корней типа открытого слога: Центр. издат. народов СССР. მოსკოვი, 1927 წ.). თუმცა ეს წიგნი **ურიგოდ განზრახული არ არის და არაერთს ცალკეულ სწორე დაკვირვებას შეიცავს, მაგრამ არსებითად მცდარ საფუძველზეა აგებული.**

უფრო მეტი ინტენსივობით მუშაობენ **ჩაჩნები**, რომელთაც ქ. **კავკავში „ინგუშური მხარეთმცოდნეობის სამეცნიერო-საკვლევო ინსტიტუტი“** აქვთ, **ხოლო ქ. გროზნოში-კი ჩაჩნების კულტურული ცენტრია.** პირველს, ვითარცა უმაღლ. სასწავლებლის მქონებელს, მეტი აქვს გაკეთებული.

შინაარსიანია ინგუშური ინსტიტუტის უწყებების ჯერეთ გამოსული დიდტანიანი წიგნები (Известия Ингушского научно-исследовательского института краеведения I, Владикавказ, 1928 წ. II—III, იქვე, 1930 წ. და შემდეგი), რომლებშიც არა ერთი საგულისხმო ნაშრომია დაბეჭდილი, როგორც ზნეჩვეულებებსა და ნივთიერი კულტურის ნაშთებზე, ისევე ხალხური სიტყვიერებისა და ენის შესახებაც. საინტერესოა მაგ. ლ ე ო ნ ი დ ს ე მ ე ნ ო ვ ი ს Ингушская и чеченская народная словесность, библиографический очерк (იქვე I, გვ. 232—260).

სამეცნიერო მუშაობა **„მთიელთა პედაგოგიურ ინსტიტუტ“-თან** არსებულ **„საეთნოგრაფიო, ენისა და მწერლობის სამეცნიერო საზოგადოება“-ში** და **ინგუშურ სამეცნიერო მუზეუმშიც** წარმოებს.

ენათმეცნიერება აქ პროფ. მ. ნ ე მ ი რ ო ვ ს კ ი ს ხელშია, რომელსაც **კავკასიელთამცოდნეობის საენათმეცნიერო დარგის წარსულისა და თანამედროვე**

მდგომარეობის მოკლე, მაგრამ მარჯვე **მიმოხილვაც** აქვს დაწერილი და **საკუთარი ნაკვლევებიც** მოეპოვება. სახელდობრ:

1. **„კავკასიის ენათმეცნიერების აწმყოსა და წარსულითგან“** (Из прошлого и настоящего Кавказской лингвистики. Изв. Инг. Инст. Краев. I, გვ. 299—348).

2. **„კავკასიის ენათმეცნიერების თანამედროვე მდგომარეობისათვის“**— (К современному состоянию Кавказской лингвистики: Науч. общ. этногр., языка и литературы при Горск. Педаг. Инст., კავკავი 1930 წ.).

3. **„ჩრდილო-კავკასიის ენების ჩაჩნური ჯგუფის გამოკვლევის მეცნიერულად დაყენებისათვის“** (К научной постановке исследования чеченской группы северо-кавказских языков (იქვე, II—III, გვ. 448—465).

4. **„ჩაჩნურ-დაღესტნური ენების ზოგიერთი მოვლენები ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით“** (Некоторые явления Чеченско-Дагестанских языков в свете общей лингвистики: Горский Педаг. Инст., იქვე 1930 წ.).

5. **„ხეთური ნაცვალსახელოვანი ფორმები ლ-ზე და იაფეტური ენები კავკასიისა და ხმელთაშუაზღვის სანაპიროებისა“** (Хеттские местоименные формы на l и яфетические языки Кавказа и Средиземноморья: Нзуч. Общ. Этногр., языка и литер. при Горск. Педаг. Инст., იქვე 1°30 წ.).

პროფ. ნ ე მ ი რ ო ვ ს კ ი ს ყველა ნაწერებს **დაკვირვების უნარი** და **მეცნიერული სიდინჯე ეტყობა**. ამ დარგის ლიტერატურის საფუძვლიანი ცოდნა და მუდმივი თვალყურის დევნება, საღი კრიტიკული დამოკიდებულება მას მარჯვე მიმომხილველად ჰხდის, მაგრამ, როგორც მისი ერთი შენიშვნითგან ჩანს, მას ამ ს გარდა მოზრდილი საკუთარი ორიგინალური ნაშრომის გამოქვეყნებაც ჰქონია განზრახული კავკასიის ენების შესახებ.

ჩაჩანთაგან თავის დედაენის კვლევას ზ. მ ა ლ ს ა გ ა მისდევდა. საგულისხმოა ერთი მისი პატარა, შენიშვნის სახელდებით გამოქვეყნებული, წერილი **„სქესკატეგორიების ნ-წილაკების საკითხისათვის ნახჭოურ ენაში“** (К вопросу о классных элементах в нахчком языке. Заметка: Изв. Ингуш. Инст. Краев., II—III, გვ. 466—469). ამ პატარა ნაკვლევში ავტორი გაკვრით ეხება ფრიად მნიშვნელოვან საკითხს ჩაჩნური ზოგიერთი არსებითი სახელების ამჟამად სიტყვის განუყოფელ ნაწილად მიჩნეული თავკიდური ბგერების ნამდვილი ბუნების შესახებ, სახელდობრ, რომ ისინი სქესკატეგორიის ოდინდელი თავსართებია. ეს საკითხი, როგორც მკითხველი დარწმუნდება, ჩვენი ნაშრომის ერთ მთავარ საკითხთაგანია და ვრცლად არის განხილული. თავის ადგილას აღნიშნული გვაქვს, რომ ამ პრობლემის გამორკვევას ყველა კავკასიის ენებისათვის, ოდინდელი აგებულების გათვალისწინების მიზნით, ძირითადი მნიშვნელობა აქვს. მ ა ლ ს ა გ ა ჩაჩნური ენის რამდენიმე სიტყვის ეტიმოლოგიით კმაყოფილდება და ამ ენის ფარგლებს არ სცილდება, მაგრამ ეს პატარა შენიშვნა ავტორის დაკვირვების უნარს ამჟღავნებს. საგულისხმოა ამავე წერილში გამოთქმული მისივე მოსაზრება, რომ ზოგიერთი ჩაჩნური ზმნების თავკიდური ლ ბგერაც ამავე თვისებისა უნდა იყოს, იმისდა მიუხედავად, რომ ჩაჩნურს სქესკატეგორიის ასეთი თავსართი არ გააჩნია. სამაგიეროდ თავისი აზრის სიმართლის

დასამტკიცებლად მას დაღისტნის ენათაგან ანდი-დიდოური ჯგუფის დიალექტები აქვს დამოწმებული, რომელთაც სქესკატეგორიის ნიშნად ლ ბგერა მოეპოვებათ.

საგულისხმოა აგრეთვე ხ. ჲ ა ნ დ ა რ ო ვ ი ს პატარა ნაკვლევი „**რ ინფიქსზე ვეჲნახურ** (ჩაჩნურ-ინგუშურ) **ენაში**". (Х. Яндаров „Об инфиксе ' «r» в вейнахском языке": Изв. Инг. Инст. Краев. II, 470—472), რომელშიც ის ამტკიცებს, რომ რ წინათ ბოლოსართი იყო და ადგილმონაცვლეობით არის ინფიქსად ქცეული, და ამავე ავტორისა, ა. მ ა ც ი ე ვ ი ს ა და ჲ. ა ვ ო რ ხ ა ნ ო ვ ი ს 1933 წ. დაბეჭდილი „ნოხჩიჲნ მეტტინ გრამატტიკ", რომელიც ჩაჩნურად დაწერილი და გროზნოში გამოქვეყნებული ჩაჩნური ენის გრამატიკაა.

დასასრულ, უნდა ჩაჩნური ენის გამოცემული ლექსიკონებიც დავასახელოთ. იმავე მ ა ლ ს ა გ ა-ს შედგენილი აქვს **რუსულ-ღალღაური** (ინგუშური) ლექსიკონი, რომელიც 1929 წ. დაიბეჭდა კავკავში (Malsaga n. I. Ersiji Ghalghaji Dešaj Lughat, Русско-ингушский словарь) და მ. გ. უ ჟ ა ხ-ს, პირიქით, **ღალღაურ-რუსული სიტყვათა კონა** აქვს 1927 წ. იქვე გამოცემული (M. G. Užax Ghalgh-Ghazaeqi Lughat, Ингушско-русский словарик М. Г. У ж а х о в а).

არსებობს **ჩაჩნურ-რუსული ლექსიკონი**-ც, რომელიც ა. გ. მ ა ც ი ე ვ ი ს შედგენილია და 1927 წ. ქ. გროზნოში დაიბეჭდა (A. G. Maciev, Nox̌čin-Ŏrsin Dešnin Zajna. Чеченско-русский словарь).

დაღისტანში 8 ენოვანი ერთეულის არსებობის გამო, რომელთაგან ყველაზე მრავალრიცხოვანნი, ლუნძები და ანდიელნი, ორთავე სქესის 260000 სულზე მეტს არ შეადგენენ, სხვები-კი ამაზე გაცილებით უფრო მცირედნი არიან (დარგოელნი 180000-მდე, კურ-ლეკები 140000-მდე, ლუმუქ-ლეკები 60000-მდე, დანარჩენნი-კი წვრილ-წვრილ ერთეულებად არიან დანაწილებულნი), რევოლუციისა და დაღისტნის ს. რესპუბლიკის შექმნის შემდგომაც ეროვნული კულტურის აღორძინება გაძნელებულია: არც ერთი ამ მოძმე ლეგურ ენათაგანი არც იმდენად დიდ ფართობზეა გავრცელებული და არც იმდენად არის დანარჩენთა შორის სასაუბროდ მიღებული, რომ ამ რესპუბლიკის თუმცა მოძმე, მაგრამ მრავალფეროვანი მოსახლეობისათვის საერთო ენა იყოს, ანდა სახელმწიფო ენად იქცეს.

რევოლუციამდე ოფიციალურ ენად იქ რუსული იყო, ადგილობრივ მკვიდრთათვის-კი საერთო ენად არაბულსა ჰხმარობდენ. რევოლუციის შემდგომ სახელმწიფო ენად რუსული და თურქული ენებია მიღებული, მაგრამ თვითოეულ ტომს თავისი სატომო დედაენის ხმარებაც შეუძლიან. საერთო დედაენის უქონლობა, რა თქმა უნდა, ადგილობრივი ეროვნული მწერლობისა და კულტურის შექმნასაც აფერხებს: ინტელიგენტთა სიმცირე და ენების სიმრავლე გაეროვნულების საერთო საფუძვლის მოძებნას აძნელებს. ამით აიხსნება, რომ, თუმცა დაღისტანში ადგილობრივ ენაზე რამდენიმე გაზეთი გამოდის, მაგ.: „**მთიელი**" (ლუნძურად), „**დარგოელი**" (დარგოულად), „**ზახმატჩი**" (ე. ი. მშრომელი, ლუმუქ-ლეკურად) და „**ახალი ქვეყანა**" (კურ-ლეკურად), მაგრამ განათლების ხელ-

მძლევანელი ორგანო **„მაგარიფ-ჲოლუ“** (განათლების გზა) თურქულად იბეჭდება, იმ ენაზე, რომელიც დაღისტნელებისათვის უცხოა.

ამავე მიზეზით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ქ. **მახაჩ-ყალა**-ში (ყ. პეტროვსკში) საკმაოდ კარგი **„დაღისტნის მუზეუმისა“**, **საჯარო წიგნთსაცავისა** და **„დაღისტნის კულტურის ინსტიტუტის“** არსებობისდა მიუხედავად, დაღისტნის ენების მეცნიერული ადგილობრივი შესწავლის არავითარი კვალი არა ჩანს. პრაქტიკული ლექსიკონების გამომცემლობის შესახებაც-კი ცნობები არ მოიპოვება.

საკუთარი, ჯეროვანად მომზადებული ძალის უქონლობის გამო, დაღისტანშიც სხვაგნებურ მეცნიერთა მუშაობაზე უხდებათ იმედის დამყარება და ამ მხრივ ზოგი რამე მართლაც გაკეთდა. უპირველესად უნდა მოსკოველი პროფ. ლ. ჟ ი რ კ ო ვ ი იქმნეს დასახელებული, რომელსაც ორი გრამატიკა აქვს გამოქვეყნებული: 1924 წ. მოსკოვში გამოცემული **„ავარული (ღუნძური) ენის გრამატიკა“** (Л. Ж и р к о в, Грамматика аварского языка: Труды подразряда исследования северно-кавказских языков при Институте Востоковедения в Москве, вып. 3) და 1926 წ. იქვე დაბეჭდილი **„დარგოული ენის გრამატიკა“** (Грамматика даргинского языка: Центр. издат. народов СССР, მოსკოვს). ორივე ნაშრომი უ ს ლ ა რ ი ს თხზულებებზეა დამყარებული, მაგრამ ამ ენების აგებულება უფრო მარტივად და სწორედ არის განმარტებული.

პროფ. ჟ ი რ კ ო ვ ს დაბეჭდილი აქვს მიმოხილვა **„დაღისტნის ენები და მათი შესწავლა“**, რომელიც 1926 წ. იყო ბაქოში დაბეჭდილი (Языки Дагестана и их изучение. Изв. Общ. Обследования и Изучения Азербайджана № 1, გვ. 41—48). იგი მეტად მოკლეა, ახალსაც თითქმის არაფერს შეიცავს.

სამაგიეროდ ახალი მასალებია ჟ ი რ კ ო ვ ი ს 1930 წ. მოსკოვში გამოქვეყნებულ ნაშრომში **„დაბა ყუბაჩის ენა“** (Язык аула Кубачи: Учен. Зап. Инст. Этнич. и Национ. Культур Народов Востока, Ранион, т. I, 255—281), რომელშიც მოკლე გრამ. აღნუსხვა, ენის ნიმუშები და ცნობებია გეოგრაფიულისა და ტომობრივი სახელების შესახებ.

პროფ. ლ. ჟ ი რ კ ო ვ ს 1930 წ. გამოქვეყნებული აქვს აგრეთვე ზოგადი ხასიათის პატარა ნაკვლევი **„დაღისტნის იაფეტური ენების ზმნის აგებულებაზე“** (О строе глагола в яфетических языках Дагестана: Доклады Акад. Наук. 1930 წ., № 5, გვ. 79—84), რომელშიც დაღისტ. ენების ზმნის ფორმანტებია განხილული.

ა. გ ე ნ კ ო-მ 1929 წ. გამოაქვეყნა კვრულ-ლეკური ენის, წინათ ცნობილს კვრულსა და ახტურს დიალექტებს გარდა, მისგან აღმოჩენილი **მესამე ყუბური დიალექტის** შესახები მასალები: **„ლეკური დიალექტოლოგიის მასალები. ყუბური კილოკავი“** (Материалы по лезгинской диалектологии. Кубинское наречие: Изв. Акад. Наук СССР, VII серия. Отд. Гуман. Наук, 1929 წ. № 4, გვ. 317—342).

დასასრულ, რ. შ ო რ-ს დაბეჭდილი აქვს ორი ნაკვლევი. **იაფეტური ენების თანხმოვნობის შესახებ.** ერთი ჩრდილო-კავკასიის ენებს ეხება, მეორე — სამხრეთ კავკასიისას („К вопросу о консонантизме яфетических языков

Сев. Кавказа": Культура и письменность Кавказа № 5. — „К вопросу о консонантизме яфетических языков южного Кавказа": Учен. Зап. Инст. Этнич. и Национ. Культур Народов Востока, Москва, 1930 წ. т. I, 174—198. Ранион).

1927 წ. ი. ზარუბინმა **ჰინდუყუშის ხანახებში მობინადრე ტომის კანჯუტური ენის ვერშიკული კილოკავის** შესახებ მონოგრაფია გამოაქვეყნა, რომელშიც ამ ტომის გეოგრ. მდებარეობისა და ენის გრამატიკულ დახასიათებას გარდა, პატარა ტექსტები და ლექსიკონიც არის დართული (იხ. Записки Коллегии Востоковедов II, вып. 2, გვ. 275—364, ლენინგრადი). აკად. ნ. მარრის **ღვაწლია, რომ ამ ენის ნამდვილი ბუნება და ჩრდ. კავკასიის ენებთან მახლობელი ნათესაობა აღნიშნა.** ასეთ დაშორებულ ადგილას კავკასიის ენების მონათესავე ერთეულის აღმოჩენა უაღრესად საინტერესო და მნიშვნელოვანი ამოცანის გამორკვევას ავალებს მეცნიერებას, ეს ტომი ძველი მოსახლეობის ნაშთია, თუ შემთხვევით შეხიზნულის, სახელდობრ, რომელისა და სადაურის. მაგრამ ამის გადასაწყვეტად ჯერ კიდევ ბევრი ახალი ცნობების შეკრებაა საჭირო.

მსოფლიო ომის შემდგომ ქართულისა და კავკასიური ენებისადმი მეცნიერული ინტერესი საზღვარგარეთაც საგრძნობლად გაძლიერდა, ამ ენების მცოდნე პირთა და შემსწავლელ მეცნიერთა რიცხვმაც დას. ევროპაში თვალსაჩინოდ იმატა. წინათ თუ მთელ დას. ევროპაში ქართულის მცოდნე მეცნიერი მხოლოდ ორი იყო, ცნობილი ენათმეცნიერი პროფ. ჰუგო შუხარდტი (გრაც-ში) და გამოჩენილი ბოლანდისტი და ჰაგიოლოგოსი პოლ პეეტერსი (ბრუსელ-ში), ომის შემდგომ 7 მიემატა: **გერმანიაში** ორი მკვლევარი, **ავსტრიაში** ერთი, **საფრანგეთში** ორი და **ამერიკაში**ც ერთი. თვით **ნორვეგიაში**ც არის ამ ჟამად ქართულის კარგი მცოდნე მეცნიერი.

ბერლინში მოღვაწეობს პროფ. რიჰარდ მეკელაინ-ი Richard Meckelein, რომელმაც 1928 წ. ბერლინში 656 გვერდიანი **„ქართულ-გერმანული სიტყვარი** Georgisch—Deutsches Wörterbuch" გამოსცა. ამ წიგნს მიზნად წმინდა პრაქტიკული დანიშნულება აქვს მიკუთვნებული.

ვენაში რობერტ ბლაიხშტაინერ-ია Robert Bleichsteiner, რომელიც ქართულის მცოდნე და ჩვენს სამეცნიერო დარგებში მომუშავე მკვლევარია. 1918 წ. მან გამოაქვეყნა თავისი **„კავკასიის ხალხებისა და ენების მიმოხილვა"** (Überblick über Kaukasische Völker und Sprachen: Berichte des Forschungs-Institutes für Osten und Orient, II, B., გვ. 66—85, Wien).

1930 წ. რომში ფრანც ცორელლ-მა გამოაქვეყნა „დაბადების ძველი ქართული თარგმანის გრამატიკა" პატარა ტექსტების ნიმუშებითა და ლექსიკონითურთ (Franz Zorell S. I. Grammatik zur altgeorgischen Bibelübersetzung mit Textproben und Wörter-verzeichniss. Roma: Scriptura Pontifici Instituti Biblici). წიგნის ავტორი დაკვირვებული მკვლევარი ჩანს და იმისდა მიუხედავად, რომ მას ზოგიერთი წყაროები გამოჰპარვია, ევროპელთათვის დიდი სამსახურის გაწევა შეუძლიან.

პროფ. Gerhard Deeters გერჰარდ დეეტერს-ს ლაიფციგში 1927 წ. გამოქვეყნებული აქვს გამოკვლევა **„ხონძური და სამხრეთ-კავკასიური-**

(Armenisch und Süd-Kaukasisch, ein Beitrag zur Frage der Sprachmischung: Caucasica. Fasc. 3 და 4), რომელშიც სომხურისა და ქართულ-ქართველური, როგორც ბგერითი შესატყვისობანია განხილული, ისევე მორფოლოგიური და სინტაქსური საკითხებიც არის გაშუქებული.

ამავე ავტორის მეორე დიდი ნაშრომი ქართულისა და ქართველური ზმნის მონოგრაფიულ გამოკვლევას წარმოადგენს (Das Kharthwelische Verbum, vergleichende Darstellung des verbalbaus der Süd-Kaukasischen Sprachen, Leipzig 1930)[1].

ორივე თხზულება დეეტერსის საფუძლიან ცოდნასა და დაკვირვების უნარს ამჟღავნებს, თანაც დინჯი გამოკვლევები გახლავთ.

ფრანგ ენათმეცნიერს René Lafon რენე ლაფონ-ს გამოქვეყნებული აქვს ერთი გამოკვლევა ქართულის შესახებ, რომელსაც ეწოდება „1 და 2 პირის ნაცვალსახელების შესახებ ქართველურ ენებში" (Sur les pronoms personnels de 1 et 2 personnes dans les langues Kartvèles: Bullet. de la soc. de ling. de Paris, 1930 წ., XXX, Fasc. 2, § 90, გვ. 153—169).

ამავე ავტორის მეორე გამოკვლევა-კი შედარებითი ხასიათისაა და სათაურად ეწოდება: **„ზოგიერთი მსგავსება ჩრდილო-კავკასიის ენებსა და ქართველურ ენებს შორის"** (Quelques rapprochement entre les langues caucasiques septentrionales et les langues Kartvèles: იმავე ორგანოს XXIX, Fasc. 3, № 87, გვ. 138—152).

1931 წ. პარიზში ნ. მარრისა და მისი მოწაფის მ. ბრიერ-ის ნაშრომი გამოქვეყნდა, რომელსაც „ქართული ენა" ეწოდება (N. Marr et M. Brière. La langue géorgienne, Librairie de Paris Firmin—Didot et C·ie) და ქართულ გრამატიკას, ქრესტომათიასა და ლექსიკონს შეიცავს. გრამატიკა ნ. მარრის რუსულად გამოქვეყნებული ძვ. ქართული გრამატიკის ფრანგ. გარდაკეთებს წარმოადგენს, ქრესტომათია-კი იოს. ყიფშიძის ქრესტომათიის გამეორებაა. ნორვეგელ ენათმეცნიერს თავის რეცენზიაში სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ეს ნაშრომი 15 წლით არის თანამედროვე ქართ. სამეც. მწერლობას ჩამორჩენილი, ამის გამო მოძველებულია და არაერთ მცდარსა და სათუო დებულებას შეიცავს, ამიტომ მისი გამოყენება მხოლოდ სიფრთხილით შეიძლება. სამაგიეროდ ქრესტომათია და ლექსიკონი დასავ. ევროპელ შემსწავლელთ დიდ სამსახურს გაუწევს (იხ. Hans Vogt-ის რეცენზია: Bull. crit. CCXXIII, გვ. 142—145).

1935 წ. ნორვეგიის დედაქალაქს ოსლოში გამოვიდა ერნსტ ჟ. ზელმერ-ის ექსპერიმენტული გამოკვლევა ქართული მახვილისა და ბგერების შესახებ, რომელსაც ჰანს ფოქტ-ის ბოლოსიტყვაობა აქვს დართული (Ernst W. Selmer. Georgische Experimentalstudien: Det Fonetiske Institutt opuscula phonetica, Fasc. № XI, Oslo). ფრიად საგულისხმო გამოკვლევაა, მაგრამ რომელსაც გაგრძელება, გაღრმავება და გამრავალმხრივება სჭირდება.

---

[1] იხ. ამ ნაშრომის საფუძლიანი რეცენზია Hans Vogt-ის მიერ დაწერილი Indogermanische Forschungen, B. III, გვ. 245—250.

ჩრ. კავკასიური ენებისადმი დამოკიდებულებაც შეიცვალა და ეხლა უკვე არაერთი მკვლევარია, რომელიც მათი აგებულების გამოცნობით არის დაინტერესებული, აკვირდებიან ბგერების თავისებურებასაცა და მორფოლოგიურ თვისებებსაც, ცდილობენ მათ გამოყენებას არა-ასირიული ლურსმული წარწერების ენის განსამარტავადაც.

ჩრდილო-კავკასიის ენებზე მომუშავეთა შორის აღსანიშნავია პროფ. ნ. ტ რ უ ბ ე ც კ ო ჲ ს გამოკვლევები, რომელიც დასაწყისში ფონეტიკური საკითხებით იყო უმთავრესად დაინტერესებული. ამ დარგში მას გამოქვეყნებული აქვს:

1. **„ჩრდილო-კავკასიის ენების ლატერალური თანხმოვნები“** „Les consonnes latérales des langues caucasiques septentrionales“ (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, XXIII, № 70, 1922 წ., გვ. 184—204).

2. **„ნაკვლევები ჩრდილო-კავკასიის ენების შედარებითი ფონეტიკის სფეროში. I. ავარულ-ანდიური ენების «მოკლე» და «მარჩბი», გემინანტი თანხმოვნები** (Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der Nordkaukasischen Sprachen. I. Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten der Awaro-andischen Spachen (Caucasica, Fasc. III, 1926 წ., გვ. 7—36, Leipzig).

მისვე კალამს ეკუთვნის 1924 წ. გამოსულ ფრანგულ კრებულში „Les langues du Monde“ (მსოფლიოს ენები) ჩრდილო-კავკასიის ენების შესახები ზოგადი ხასიათის წერილიც **„ჩრდილო-კავკასიური ენები“** („Les langues Caucasiques Septentrionales“).

ტ რ უ ბ ე ც კ ო ჲ ს 1929 წ. გამოქვეყნებული გამოკვლევა უკვე მორფოლოგიურ საკითხს ეხება: **„შენიშვნები ჩაჩნურ-ლეკური ენების ზმნის დაბოლოებათა შესახებ“** (Notes sur les desinences du verbe dans les langues tschetscheno-esghiennes: Bulletin de la Société de Ling. de Paris, t. XXIX, fasc. 3, 1929 წ. № 88, გვ. 154—171). ამავე მეცნიერს შედარებითი ხასიათის გამოკვლევაც მოეპოვება **„ჩრდილო-კავკასიურ სიტყვათა შედარებანი“** (Nordkaukasische Wortgleichungen), რომელიც ვენის აღმოსავლეთის-მცოდნეობის ორგანოში იყო გამოქვეყნებული (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XXXVII, 1/2 Heft, გვ. 76—92). ამ ნაშრომში ნაწილაკები, კავშირები, ნაცვალსახელოვანი და სქეს-კატეგორიების ნიშნები, რიცხვითი, ზედსართავი და არსებითი სახელები და ზმნები აქვს შედარებული ამ ენების ნათესაობის საკითხის გამოსარკვევად. პროფ. ტ რ უ ბ ე ც კ ო ჲ-ს ყველა ნაშრომში დინჯი მკვლევარი მოჩანს.

G. D u m é z e l-მა 1932 წ. პარიზში თავისი ორი საყურადღებო ნაშრომი გამოაქვეყნა, რომელთაგან ერთში უბიხთა ენაა მონოგრაფიულად შესწავლილი და ეწოდება La langue des Ubykhs, მეორე-კი შედარებითს გამოკვლევას წარმოადგენს. იგი კავკასიური ენების ჩრდილო-დასავლური ენების შედარებითს გრამატიკას შეიცავს და ჰქვიან Études comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-ouest, Morphologie.

1928 წ. მოყოლებული კავკასიის-მცოდნეობის დარგის მკვლევართა ჯგუფს პროფ. ი ო ს ე ბ კ ა რ ს ტ-იც ემატება. მანამდე ის ჯერ სომხურ ენათმეცნიერე-

ბაში, შემდეგ სომხ. სამართლის ისტორიაში მუშაობდა. ავტორის სიტყვით, ამ მიმართულებითაც მას კარგა ხანია კვლევა-ძიება უწარმოებია და მასალა უგროვებია, რომლის შედეგის გამოქვეყნებას ის მხოლოდ 1928 წელს შეუდგა, მაგრამ სამაგიეროდ ამ ერთს წელიწადში მან ორი წიგნის დაბეჭდვა მოახერხა: ვენაში ფრანგულად „Alarodiens et Proto—Basques“ და ლაიფციგში გერმანულად „Grundsteine zu einer Mittelländisch — Asianischen Urgeschichts“. ორი წლის შემდგომაც, 1930 წ., ასევე მისი წყვილი წიგნი გამოვიდა: სტრასბურგში „Les Ligures (Prolegomena Pelasgica), ხოლო ჰაიდელბერგში „Armeno-Pelasgica“. 1931 წ. კარსტ-მა გამოაქვეყნა: „Origines Mediterraneae“, 1932 წ.-კი „Grundzüge einer vergleichenden Grammatik des Ibero-Kaukasischen“ **„იბერულ-კავკასიურის შედარებითი გრამატიკის ძირითადი მონახაზი“**. ჩვენი მიზნისთვის უკანასკნელი ნაშრომია უმთავრესად საყურადღებო და ამიტომაც აქ მხოლოდ მას უნდა შევეხოთ. ფონეტიკურ შესატყვისობათა მოკლე მიმოხილვის შემდგომ, კანკლედობა, ულვლილება, სახელზმნა, კაუზატივი და რიცხვითი სახელებია განხილული, ბოლოში მოკლედ ნაცვალსახელებსა და გრამ. სქესზეც აქვს საუბარი.

იბერულად კარსტს ესპანიის იბერებისა და ბასკების ენები აქვს ერთი მხრით ნაგულისხმევი, კავკასიურად-კი ქართულ-ქართველური და ჩრდილო-კავკასიის ენები. უკვე ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ ყველა ამ კავკასიური ენების ნათესაობას კარსტი უცილობელ ჭეშმარიტებად სთვლის, ნამდვილად-კი ამას ჯერ კიდევ საფუძვლიანი განხილვა და დამტკიცება სჭირდება. შედარებისათვის სხვადასხვა ენებითგან ცალკეული სიტყვებია აღებული მათი წარმოშობილობის გაუთვალისწინებლივ. მხოლოდ ძველი და თანამედროვე ქართულის ცხადი უცოდინარობის ნაყოფი უნდა იყოს ის გარემოება, რომ ძველად სხვადასხვა წარმოშობილობის, მაგრამ დროთა განმავლობაში დამსგავსებული სიტყვები კარსტს მონათესავე სიტყვებად მოსჩვენებია. რა თქმა უნდა, რომ ასეთი ცოდნით აღჭურვილს მკვლევარს შეცდომები მრავლად უნდა ჰქონდეს და ასეთ პირობებში ყოველი შედარების ღირებულებაც სათუო ხდება. ამიტომაც არის, რომ იქ, სადაც კარსტი სომხურის ცოდნას ემყარება, მისი ზოგიერთი პარალელი და შედარება საინტერესო და ზოგჯერ საყურადღებოც არის, მაგრამ როდესაც ის ქართულსა და ქართველურზე გადადის, აქ მრავლად არის მცდარი მაგალითები დაგროვილი. კარსტს თავისი ნაშრომი შედარებითი გრამატიკის წინამორბედ ნამუშავრად აქვს დასახელებული (გვ. XIX), მაგრამ არა მგონია ამისთვისაც გამოსადეგი იყოს. სომეხთამცოდნეობაში მისი ნიჭითა და საფუძვლიანი ცოდნით გამოქვეყნებული ნაშრომების შემდგომ, მისი უკანასკნელი დროის ნაშრომების გადაკითხვა სწორედ რომ უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს.

ქართველური და კავკასიური ენების შესახებმა ზემომოყვანილმა მიმოხილვამ დაგვანახა, რომ ენოვანი მასალებიც საკმაოდ ბევრია დაგროვილი და მკვლევართა რიცხვიც თანდათანობით მატულობს, არა ერთი კარგი ნაშრომიც უკვე მოგვეპოება.

მეტადრე სასიხარულოა, რომ უკანასკნელ წლებში, ჩვენმა ენათმეცნიერებმაც მიჰყვეს კავკასიური ენების გაღრმავებულს კვლევა-ძიებას ხელი, წინათ შეკრებილი მასალის ბგერითი და ლექსიკური მხრით მკაცრი შემოწმებით, ახალი უფრო ვრცელი მასალის შეგროვებითა და მთელი ამ შენაძენის მონოგრაფიული, გულდასმითი შესწავლითურთ. მხოლოდ ამ გზით არის შესაძლებელი სრულებით სანდო უხვი ენოვანი მასალის შეკრებაც და მტკიცე შედეგის მოპოვებაც. მომავალში, ასეთ მონოგრაფიულ კვლევა-ძიებაზე დაყრდნობით, ფართო, ზოგადი და შედარებითი საკითხების განხილვაც გაადვილდება, ამჟამად-კი ეს ასპარეზი, მეტადრე ამ ენათა ნათესაობის ამოცანა, უაღრესად რთულსა და სახიფათო ამოცანას წარმოადგენს.

ენათა ნათესაობის საკითხი შესაძლებელია მხოლოდ აგებულებისა და ლექსიკური საგანძურის ძირთა ერთდაიგივეობის მიხედვით იქმნეს გადაწყვეტილი. არც ერთ ამ თვალსაზრისითგან-კი ეს ენები აქამომდე არავის შეუსწავლია. ა დ ო ლ ფ დ ი რ რ ი ს უკანასკნელ ნაშრომებსაც-კი, როგორც თვით მასაც ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, მიზნად ჰქონდა მხოლოდ მანამდე გამოქვეყნებული მასალებისთვის მოეყარა თავი და ყველასთვის მისაწვდომი გაეხადა. არავითარი ფართო შედარებითი პერსპექტივის გადაშლა მას არ ჰსურდა. ამგვარად, საკითხი ქართული და ე. წ. კავკასიური ენების ნათესაობის შესახებ წინანდებურად ისევ ისევე გამოურკვეველია.

ამისდა მიუხედავად, ამ „სამუშაო ჰიპოთეზითა“, თუ ლიტონი რწმენით ყველა სარგებლობს ისე, რომ ხშირად ურყევ დებულებადაც-კი არის ხოლმე მიჩნეული. მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ გრამ. სქეს-კატეგორიები ქართულს არ გააჩნია, ენათა ჩრდილო-დასავ. ჯგუფითგანაც ჩერქეზულსა და ყაბარდოულსაც არა აქვს, აბხაზურსაც მხოლოდ ნაწილობრივ მოეპოვება, რომ დაღისტნის ენებითგან თაბასარანულს, აღულურსა და კვრულ-ლეკურს, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლურის ერთად-ერთ გადარჩენილს უდურსაც არ გააჩნია, რომ ქართულსა და კავკასიურ ენებში ნაცვალსახელები და რიცხვითი სახელები ერთმანეთისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება, რომ ქართულსა და ჩრდილო-დასავ. ენათა ჯგუფს, თუმცა სხვა ნაცვალსახელოვანი თავსართებიანი, მაგრამ მაინც ზმნის ორგანული წარმოება აქვს, ჩაჩნურ-დაღისტნის ენებს-კი არაფერი ამის მსგავსი არ მოეპოვებათ, რომ ყველა ამ ენათა ლექსიკის ძირების იგივეობის, გინდ ნათესაობის გამორკვევა აქამდის არავის არც-კი უცდია (ტ რ უ ბ ე ც კ ო ი მ მხოლოდ ჩრდ.-კავკასიის ენების ნათესაობის გამორკვევა სცადა), მაშინ ცხადი გახდება, რომ **ე. წ. კავკასიური ენების კვლევის თანამედროვე საფეხურზე ამ ენათა იგივეობის აზრი სამუშაო ჰიპოთეზის სახითაც არ შეიძლება წამოყენებულ იქმნეს.**

შესაძლებელია ამაზე მეტიც ითქვას: არც ერთ მეცნიერს, რომელსაც-კი მეცნიერების წინაშე თავისი თავის პასუხისმგებლობა ესმის, უფლება არა აქვს სთქვას, რომ კავკასიური ენების ნათესაობის ჰიპოთეზისათვის ჯერ-ჯერობით ოდნავად მაინც დამაჯერებელი არამც თუ საფუძველი, არამედ დებულებაც-კი არსებობდეს. ამიტომ ეს აზრი უფრო რწმენას მიაგავს, ვიდრე სამეცნიერო, თუნდაც **სამუშაო, ჰიპოთეზს.**

კ ა რ ი   მ ე ო რ ე

დასახული მიზანი და მეთოდოლოგია

თავი პირველი

ამ გამოკვლევისათვის დასახული მიზანი და საზღვრები.

წინამდებარე წიგნის მიზანს სწორედ ქართულისა და ე. წ. კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნებისა და მონათესავეობის საკითხის გამორკვევა შეადგენს. რაკი ენის ბუნება მის აგებულებაში მოჩანს, ამიტომ უნდა გავიგოთ, წინათ და თავდაპირველადაც ამ ენებს ისეთივე აგებულება ჰქონდათ, როგორიც ეხლა აქვთ, თუ მათი ბუნება საუკუნეთა განმავლობაში შეცვლილა? იმ შემთხვევაში, თუ გამოირკვა, რომ ამ ენათა აგებულება შეცვლილა, რა თვისებისაა ეს ცვლილება, რამდენად არსებითია ეს პროცესი და რა გარემოებას და მიზეზებს უნდა გამოეწვია ამ ენების ბუნების შეცვლა. დასასრულ, ამ ენების მორფოლოგიის ასეთი შეცვლილობა დაახლოვებით როდის შეიძლება რომ მომხდარიყო.

თავისდათავად ცხადია, რომ ამ ენათა აგებულების პრობლემის შესწავლამ საშუალება უნდა მოგვცეს ძირითადი საკითხი გადავწყვიტოთ: უფლება გვაქვს, თუ არა, ქართულისა და ე. წ. კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნების გამორკვევის შემდგომ, დავასკვნათ, რომ ეს ენები იმთავითვე მონათესავენი ყოფილან, რომ მათი საერთო წარმოშობილობის უტყუარი და უცილობელი საბუთი არსებობს? თუ კავკასიური ენებისა და ქართულის თავდაპირველი ნათესაობა უეჭველი ჭეშმარიტება აღმოჩნდა, მოეძებნებათ ამ ენებს კიდევ მონათესავენი, თუ არა, და, თუ თვისტომნი ჰყოლიათ, ვინ და სად სახელდობრ?

ცნობილია, რომ ენათა მონათესავეობა მარტო აგებულების იგივეობისა და მსგავსებით კი არა მტკიცდება, არამედ სიტყვათა საუნჯის ძირთა იგივეობითაც. რა თქმა უნდა, ყოველი ენის ლექსიკური საგანძური მის ბუნებაზე გაცილებით უფრო ცვალებადია: ცალკეულ სიტყვებს მეზობელთაგან, ანდა პოლიტიკურად, თუ კულტურულად გაბატონებული არამონათესავე და უცხო შთამომავლობის ამა-თუ-იმ ერისაგან ყველა ერები ითვისებენ ხოლმე. ამიტომაც არის, რომ დედამიწის ზურგზე არ მოიპოვება არც ერთი ხალხი, რომლის ლექსიკაშიც უცხო სიტყვები ცოტად თუ ბევრად შესული და შეთვისებული არ იყოს. ეს გარემოება მონათესავე ენების სიტყვათა საგანძურს ხშირად ერთმანეთისაგან საგრძნობლად ასხვავებს და აშორებს ხოლმე, მაგრამ შეუძლებელია, რომ მონათესავე ენებს სიტყვათა საუნჯეშიც საერთო ძირების გარკვეული მარაგი არ გააჩნდეთ. ამიტომაც ქართულისა და ე. წ. კავკასიური

ენების მორფოლოგიის ნათესაობის საკითხის გამორკვევის შემდგომ, მათი ლექსიკის მონათესავეობის თვისება და ოდენობაც უნდა იყოს განხილულ-გაშუქებული.

მარტო ის გარემოებაც, რომ ამ წიგნში 35-ზე მეტი ენოვანი ერთეულის მორფოლოგიური და ლექსიკური ნათესაობის საკითხია გამოსარკვევი, ადვილად მიახვედრებს ადამიანს, რომ ამ გამოკვლევას უეჭველად განსაზღვრული არე უნდა ჰქონდეს შემოფარგლული. ყველა საკითხებზე საუბარი შეუძლებელია. ამიტომ ბუნებრივია, რომ ამ წიგნში, რომელიც ამ პრობლემის გადაჭრის პირველ ცდას წარმოადგენს, ქართულისა და ე. წ. კავკასიური ენების აგებულებისა და ლექსიკის მხოლოდ უუმთავრეს საკითხებზე იყოს მსჯელობა. სხვანაირად ამ დიდი პრობლემისა და ენოვანი მასალის დაძლევა სრულებით შეუძლებელი იქმნებოდა.

ზემოაღნიშნულისდა მიხედვით, ჩვენი გამოკვლევის ამ წიგნში მორფოლოგიიდგან მხოლოდ გრამატიკული სქეს-კატეგორიებისა, რიცხვითი სახელებისა, ნაცვალსახელებისა და ზმნის აგებულების ზოგად პრინციპზე გვექმნება საუბარი. ხოლო სიტყვათა საგანძურიდგან მეტყველების მარტო იმ სფეროების ლექსიკის ძიროვანი ნათესაობის საკითხი იქმნება გაშუქებული, რომელნიც, ქვემომოყვანილი მეთოდოლოგიური დებულებისდა თანახმად, უუძველესი ხანის შემოქმედების ნაყოფად უნდა იქმნენ მიჩნეულნი.

აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს მოღვაწეობის განხილვის დროს აღნიშნული მქონდა ის სამი გზა, რომელიც კავკასიის ენების შესასწავლად ახლად ჩამბმელისათვის არსებობს (იხ. აქვე, გვ. 63). როდესაც ამ დარგში მუშაობა ჩემთვისაც აუცილებლად მივიჩნიე, მეც უნდა ერთ-ერთი ამ გზათაგანი ამერჩია. ვითარცა უპირველესად ისტორიკოსს, არ შემეძლო არც აქამდე დაგროვილი მასალის ადგილობრივ შემოწმება და შესწორება, არც მით უმეტეს ჯერეთ შეუსწავლელი ენების კვლევა-ძიება დამესახა მიზნად. ამიტომ მხოლოდ ერთი გზა-ღა მრჩებოდა: ქართულ-ქართველური და ე. წ. კავკასიური ენების შესახებ გამოქვეყნებული მთელი ლინგვისტიკური მწერლობა შემესწავლა, გამომერკვია მისი აგკარგიანობა, მიმდინარეობის ტენდენცია, არჩეული გზის სისწორე, თუ მცდარობა, დაგროვილი ენოვანი მასალისა და მონოგრაფიების კრიტიკული შეფასების შემდეგ, საკითხების მონოგრაფიული და მერმე შედარებითი შესწავლის გზით, ქართულ-ქართველური და კავკასიური ენების აგებულების ძირითადი თვისებებისა და ნათესაობის გამორკვევა მეცადნა.

ამიერ-კავკასიის ენები სამ მთავარ ენოვან ჯგუფად შესაძლებელია გაიყოს. არც ერთს მათგანს ცხადი ნათესაობისდა მიუხედავად ზოგადი სახელი არ გააჩნია, ასეთი ზოგადი სახელები აუცილებლად საჭიროა, ჩვენც შემდეგში ხშირად დაგვჭირდება. ამიტომ ზოგადი სახელები უნდა უეჭველად შემოვიღოთ. ხელოვნურად შეთხზული სახელების მაგიერ, ძველად არსებული სახელების განახლება სჯობია.

კავკასიურ ენათა ერთს ჯგუფს ჩრდილო-დასავლური ენები: აფხაზური, უბიხური, ადიღეური, ანუ ჩერქეზული და ყაბარდოული ენები შეადგენენ. ბერძენთა გეოგრაფები და ისტორიკოსების, როგორც ამ ჩემი ნაშრომის I წიგნში

მაქვს აღნიშნული, ჩრდილო-დასავლური ტომების ზოგად სახელად **ხინდებს** ხმარობდენ და მეც ამ ჩემს ნაშრომში მათ სწორედ ამ სახელს ვუწოდებ ხოლმე. **მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ ხინდურ ენებად აბხაზური, უბიხური, ჩერქეზული, ანუ ადიღეური და ყაბარდოული იგულისხმება.**

ჩაჩნური, ანუ ნახჩოური, ინგუშური, ანუ ქისტური ჩრდილოეთს კავკასიაში და წოვური, ანუ ბაცბური საქართველოში, თუშეთის თემში, ენათა **მეორე ცალკეულ ჯგუფს** შეადგენენ, რომელსაც ამჟამად აგრეთვე თავისი ცალკეული ზოგადი სახელი არ მოეპოება. ძველად, ბერძენთა და რომაელთა გეოგრაფები იმიერკავკასიის შუა და აღმოსავლეთის ნაწილის მიწა-წყალზე მობინადრეებს **გელ-ებსა** და **ლეგ-ებს** ასახელებდენ. **გელ-ების** სახელი უდრის იქაურსა და თუშურს თანამედროვე **ღალღას**, **ლეგ-ებისა**-კი ქართულს **ლეკებს** პირველი სახელის ქართ. შესატყვისობა **ღილღვი** (მხ. რ.) და **ღილღვები-ა** (მრ. რ.), რომელიც ძველს თუშურ ხალხურ ლექსებში ხშირად გვხვდება. სხვაგან და ჩვეულებრივ საქართველოში-კი მათ აღსანიშნავად **ღლიღვი-ა** მიღებული.

რაკი ზემოაღნიშნული სამი ენის ზოგადი სახელი არ არსებობს, ასეთი სახელი-კი საჭიროა, ამიტომ, ხელოვნურად შეთხზულის მაგიერ, აქაც ისევ ძველად არსებული ასეთი სახელის გამოყენება სჯობია. სწორედ ამ მოსაზრებით ვხელმძღვანელობ, რომ **ენათა მეორე ჯგუფის,—ჩაჩნურისა, ქისტურისა და წოვური ენების,—ზოგად სახელად ისევ ღილღურის შემოღებას ვრჩეობ, ხოლო ენათა მესამე ჯგუფის, დაღისტნის ენებისთვის ლეკების სახელი უნდა ვიხმართოთ.** ხალხური გამონათქვამი **ლეგა ბიჭი**, შესაძლებელია, თავდაპირველად სწორედ ტომობრივ სახელთან იყო დაკავშირებული და **ლეკის** სახელის მეღერი სახესხვაობაა.

თავი მეორე

ენათა თავდაპირველი აგებულებისა და ნათესაობის კვლევა-ძიების მეთოდოლოგია

ენათა მსგავსება შესაძლებელია მხოლოდ, ან საერთო წარმოშობილობის, ანდა შეთვისების შედეგს წარმოადგენდეს. პირველ შემთხვევაში დასაწყისითგანს თანდაყოლილ მოვლენასთან გვაქვს ხოლმე საქმე, მეორე შემთხვევაში მხოლოდ მეორადი მოვლენაა. ამ საკითხების გამორკვევა მარტო ენის ისტორიის საშუალებით შეიძლება, ამიტომ ე. წ. კავკასიური ენების ურთიერთშორის ნათესაობისა და ქართულის მათთან დამოკიდებულების პრობლემის გადაწყვეტაც, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ისტორიული გრამატიკის წყალობით არის შესაძლებელი.

უკვე აღნიშნული გვქონდა და ყველასათვის ცნობილია, რომ ისტორიული გრამატიკა ჯერ არამცთუ ე. წ. კავკასიური ენებისთვის, არამედ სამწუხაროდ ქართულისთვისაც არ მოგვეპოვება. მაგრამ ქართულს მრავალსაუკუნოვანი, წე-

რილობით ძეგლებში აღბეჭდილი, წარსული აქვს. ეს გარემოება ყოველ ჩვენგანს საშუალებას აძლევს მისი წარსულის ესა-თუ-ის საკითხები მონოგრაფიულად შეისწავლოს. ამ დარგში, მეტადრე ზმნის აგებულების გარშემო, არა ერთი ფრიად საყურადღებო და მნიშვნელოვანი საკითხი გამორკვეულია კიდევაც. ე. წ. კავკასიურ ენებს-კი მწერლობა არ ჰქონიათ და გამოკვლევისათვის მსგავსი მასალის იქ მოლოდინიც-კი შეუძლებელია, ამ ჟამად მაინც. მაშ რა ეშველება ამ საქმეს?

როგორც ეტყობა, უ ს ლ ა რ ს ამ საკითხის გამორკვევა შედარებითი მეთოდით უნდოდა. უ ს ლ ა რ ი ჩაჩნურს იმდენადვე ძველ ენად სთვლიდა, როგორც თანამედროვე ევროპული ენებია. ამის საბუთად მას ჩაჩნური ენის აგებულების სირთულე და დახლართულობა მიაჩნდა, ჩაჩნურთან შედარებით აბხაზური ენის სიმარტივე, ეტიმოლოგიისა და აგებულების ხელუხლებლად დაცულობის გამო, მას, განმაცვიფრებლად ეჩვენებოდა. უ ს ლ ა რ ი ფიქრობდა, რომ ჩაჩნური ლექსიკური მასალის აგებულების შესწავლას შედარებითი კვლევა-ძიება შეუწყობს ხელს და იმედი ჰქონდა, რომ დაღისტნის ენები ამ მხრივ ჩაჩნურის აგებულების გასაგებად მკვლევარს ბევრს რამეს შესძენდა (ჩაჩ. ე 151).

მაგრამ, ისტორიული ცნობებისდა მიხედვით, ჩაჩნები სამოქმედო ასპარეზზე აბხაზებზე ადრე არ გამოდიან. მაშასადამე, ჩაჩნური ენის აგებულების დახლართულობასაც თავისი სხვა მიზეზი უნდა ჰქონდეს.

უ ს ლ ა რ ი ს მჭრელ თვალს არ გამოჰპარვია ის გარემოება, რომ, ცოცხალი ევროპული ენების მსგავსად, ჩაჩნურ ენასაც საუკუნეთა განმავლობაში განვლილი ღრმა ცვლილებების კვალი ემჩნევა. ის ამბობდა: ეხლა შესაძლებელია მხოლოდ მიუხვდეთ იმ ძველ თავდაპირველ ფორმებს, რომელთა შეკვეცილი სახეებილაა თანამედროვე ენაში შერჩენილი. ბევრი უკანონო ფორმების გაგება შეუძლებელი იქმნება, სანამ კავკასიაში ეხლანდელი ჩაჩნურის მონათესავე რომელიმე ენა არ აღმოჩნდება, რომელსაც ესა-თუ-ის ფორმები უფრო პირვანდელი სახით ექმნება დაცული. შედარებითი კვლევა-ძიებისათვის ძვირფას დახმარებას თუშური გაგვიწევსო,—ამბობდა ეს დაუშრეტელი სამეცნიერო წყურვილის პატრონი ადამიანი (ჩაჩ. ე. 23).

მაგრამ, **რა საზომი შეიძლება ჰქონდეს მკვლევარს შედარებითი შესწავლის დროს ამა-თუ-იმ ფორმის პირვანდელობის გამოსარკვევად და დასამტკიცებლად, ან, რა მასალას უნდა დაეყრდნოს ადამიანი ასეთი მუშაობის დროს?** ამაზე არც უ ს ლ ა რ ს ა და არც ერთ მერმინდელ მეცნიერს არაფერი აქვს ნათქვამი.

რა გზითა და რა ღონეობით შეიძლება ამ საკითხის გამორკვევა უმწერლობო ენებში, რომელთა შესწავლისათვის, მე XIX ს. დამლევისა და მე-XX ს. დამდეგის მოკლე გრამატიკებსა და პატარ-პატარა ლექსიკონებს გარდა, მხოლოდ ზოგიერთი მათგანისათვის მოგვეპოვება მე-XVIII ს. დამლევისა და მე-XIX ს. დამდეგის რამდენიმე ათეული სიტყვის შემცველი ჩანაწერები?

თანამედროვე მკვლევარს, რომელიც ამ ენათა თავდაპირველი აგებულების გამორკვევას მოისურვებდა, საქმეს ის გარემოებაც უძნელებს, რომ კავკასიის ენების შემსწავლელნი მხოლოდ მათი თანამედროვე აგებულების გამორკვევითა და პატარა ლექსიკური მასალის შეგროვებით იყვნენ დაინტერესებულნი. ამ

ენათა აგებულების თავისებურობისა და სხვა ცნობილი ენებისაგან სრული განსხვავებულობის გამო, ამ მკვლევართ, რომელთა უანგარო ღვაწლი ღრმა პატივისცემის ღირსია, იმოდენი სიძნელის გადალახვა უხდებოდათ, რომ ისეთი რთული საკითხებისათვის, როგორიც ამა-თუ-იმ ენის აგებულების ისტორიაა, არ სცალოდათ.

მაგრამ უეჭველია, **შეგროვილ-ჩაწერილი მასალის ცალმხრივობა მარტო მოუცლელობით არ აიხსნება, არამედ იმ გარემოებითაც, რომ ენების მკვლევარნი მეთოდოლოგიურ საკითხს არ ჩამფიქრებიან და მუშაობის დაწყებამდის გამორკვეული არ ჰქონდათ, თუ, სახელდობრ, რომელი ლექსიკური მასალის მიხედვით სჯობს და უნდა კიდევაც აწარმოვოს მეცნიერმა გამოუკვლევი ენის შესწავლა.**

რაკი ენის აგებულების გამოსარკვევად შეუძლებელია ყოველ ლექსიკურ მასალას ერთნაირი მნიშვნელობა ჰქონდეს და რომელიმე ახალი ენის შესწავლის დროს მეცნიერს ამ ენის ლექსიკური მასალა არ შეუძლიან იმთავითვე გარკვეული ფარგლებით არ შემოზღუდოს, ამიტომ კვლევა-ძიების ნაყოფიერებისა და მომავალი უფრო გაღრმავებული მუშაობისათვის მკვიდრი საფუძვლის დასადებად, ასეთ შემთხვევებში **მკვლევარს უნდა უეჭველად მკაფიოდ გათვალისწინებული და მტკიცედ გადაწყვეტილი ჰქონდეს ის საკითხი, თუ უპირველესად რა ლექსიკური მასალა უნდა შეაგროვოს და თავისი დაკვირვების საგნად გაიხადოს.**

ჩვეულებრივ ეს საკითხი იმ პრინციპის თანახმად წყდება ხოლმე, რომ დაკვირვების საგნად მკვლევარს უნდა ცოცხალი ენა ჰქონდეს. მაგრამ ცხადია, რომ ყოველი სიტყვა, რომელსაც ხალხი ხმარობს, ცოცხალია. მთელ სიტყვათა საუნჯეს-კი ვერც ერთი ცალკეული შემსწავლელი ვერ მოერევა, ამიტომ ახალი ენის შემსწავლელნი ჩვეულებრივი, საყოველდღიურო, ან და ქართული ხალხური გამონათქვამი რომ ვიხმაროთ, „საყველპურო“ სასაუბრო ენით კმაყოფილდებიან ხოლმე.

რა თქმა უნდა, ასეთი ლექსიკური მასალაც არის საჭირო, მაგრამ მისი სიღარიბე და ერთფეროვანობა, შესასწავლი ენის თანამედროვე აგებულების გარდა, ვერაფერს, რაც-კი წინანდელ მდგომარეობასა და გენეზისს ეხება, ვერ გაიაგებინე ს. უამისოდ-კი ენის ნამდვილ ბუნებაზე მსჯელობა ძნელია, ასეთ მასალაზე დამყარებული კვლევა-ძიების შედეგიც შესაძლებელია სრულებით მცდარი გამოდგეს.

რაკი შესასწავლი ენის სიტყვათა საგანძურის მთლიანად გამოკვლევა შეუძლებელია და მკვლევარი უნებლიეთ გარკვეული ფარგლებით შემოზღუდული ლექსიკური მასალით უნდა დაკმაყოფილდეს, ამიტომაც **შემსწავლელმა უნდა იცოდეს ადამიანის მეტყველების ის სფეროები, სადაც მოსალოდნელია და შესაძლებელი, რომ ამა-თუ-იმ ენის თავდაპირველი აგებულება და მისი მერმინდელი თავგადასავალიც, მისი უმწერლობო ისტორია იყოს აღბეჭდილი.**

აპრიორულად საფიქრებელია, რომ **ენის ძველი აგებულება მისი მეტყველების საგანძურის იმ სფეროში უნდა ვეძიოთ, რომელიც ადამიანის უძველესი ყოფა-ცხოვრების გამომხატველია, სახელდობრ, სქესთა-შორისი და ნა-**

თესაური დამოკიდებულებისა და ურთიერთობის, თავდაპირველი მეურნეობისა და დასასრულ, პირველყოფილი რწმენისა და მსოფლმხედველობის აღმნიშვნელია. ადამიანის უპირველეს და უძველეს სამეურნეო დარგად-კი მონადირეობა და მესაქონლეობა იყო, ისევე როგორც ტყისა და ველურ მცენარეულ საკვებსა და სასმელზე მზრუნველობაც. მიწისმოქმედების სხვა დაწინაურებული დარგები კულტურის უფრო მაღალ საფეხურს წარმოადგენს.

ამიტომაც მკვლევარმა ამა-თუ-იმ ენის თავდაპირველი აგებულების გამოსარკვევად გამოსადეგი მასალა ნათესაური ურთიერთობის, ცხოველთა სამეფოს და მესაქონლეობის ისევე, როგორც ველურ ხილ-ხმილ-მხალისა და პირველყოფილ მიწისმოქმედების სფეროებთან და აზროვნებასთან დაკავშირებულ ტერმინოლოგიაში და მის გამომხატველ სიტყვა-გამონათქვამებში უნდა ეძიოს.

ამ ლექსიკურ საგანძურს, სხვა სფეროების სიტყვებთან შედარებით, ზემოაღნიშნულს გარდა, კიდევ შემდეგი უპირატესობაც აქვს. ცნობილია, რომ ადამიანთა ყოფა-ცხოვრებაშიც უცვლელი არაფერი რჩება: ძველს, დროთა განმავლობაში თანდათან ახალ-ახალი, ან ადგილობრივი მონაპოვარი, ანდა სხვაგნებურიც, ემატება ხოლმე. ამის წყალობით ზოგი რამე ძველთაგანი ქრება, ზოგი ნაწილობრივ იცვლება, ზოგი კიდევ სრულებით ახლად ჩნდება. მთელი ეს პროცესი ენის სიტყვათა საუნჯეზეც აღიბეჭდება ხოლმე: ძველი ტერმინების გვერდით ახლები ჩნდება, ანდა ზოგის მაგიერ ახალი სიტყვა შემოდის, რომელიც ძველსა სპობს, ზოგჯერ ძველი სიტყვის თავდაპირველი ბგერითი შედგენილობა, დროთა განმავლობაში, ან მექანიკურად, კიდურების ჩამოცილებით, ანდა შეგნებულად, ენის აგებულებაში იმ დროისათვის მომხდარი ცვლილების მიხედვით, საგრძნობლად იცვლება ხოლმე. ამის წყალობით, ადამიანის ურთიერთობის, მეურნეობისა და მსოფლმხედველობის ზემოაღნიშნული სფეროების ტერმინოლოგიასა და სიტყვათა საგანძურს ენის მთელი თავგადასავალის დამახასიათებელი ლექსიკური მასალა აქვს დაცული: ძველის-ძველთან ერთად მკვლევარი იქ მერმინდელსაცა და სრულებით ახალ სიტყვებსაც იპოვის. ამ დარგის ლექსიკური მასალის კვლევა-ძიების საგნად არჩევა ამ მხრივაც გაცილებით სჯობია.

მაგრამ ენის ოდინდელი აგებულებისა და ამა-თუ-იმ ერის უძველესი აზროვნებისა და მსოფლმხედველობის გამოსარკვევად საჭირო მასალის მოპოვება მკვლევარს მარტო ზემოდასახელებული სფეროების სიტყვათა საგანძურში-კი არ შეუძლიან. პირველყოფილი ადამიანი გარეშე საგნების დასასიათებისა, შეფასებისა და სახელდების დროს თავისი გრძნობითი ორგანოების შთაბეჭდილებებით ხელმძღვანელობს. საკვებსა და სასმელს, მცენარეულთა და ცხოველთა სამეფოს, ან **გემოს მხრივ,** ანდა **ფერით, ან კიდევ გარეგნული თვისებით, თუ მოყვანილობით, სიდიდითაც არჩევდა** და ერთ-ერთ, **ანდა ორ მათგანს თითოეულისათვის დამახასიათებელ თვისებად მიიჩნევდა ხოლმე.** როგორც წინამდებარე გამოკვლევის სათანადო ადგილას დავრწმუნდებით, ასეთ შთაბეჭდილება-შეფასების გამომხატველია კიდევაც ის სიტყვათა საგანძური, რომელიც პირველყოფილი ადამიანის აზროვნების ნაყოფს წარმოადგენს. **ამიტომ მკვლევარმა ჯეროვანი ყურადღება გემოს, ფერებისა და სიდიდის აღმნიშვნელი**

სიტყვების შეგროვებასა და შესწავლასაც უნდა მიაქციოს. ამ დარგის ტერმინოლოგიის ცოდნა მას ბევრი ცხოველის, მცენარეულისა და საგნის სახელების შინაარსსაც გააგებინებს და ერის უძველესი ხანის მსოფლმხედველობასაც გადაუშლის.

რასაკვირველია, **სწორედ ამავე დარგების სიტყვათა საუნჯე უნდა გამოიყენოს მკვლევარმა იმ შემთხვევაშიც, როდესაც სამწერლობო ენის თავდაპირველი აგებულების გამორკვევა სურს.** მაგრამ, რათგან ძველი ხანის წერილობითი ძეგლების შინაარსი იმ დარგებს, რომელზედაც საუბარი გვქონდა, საჭირო მოცულობითა და სისრულით იშვიათად თუ ეხება ხოლმე, ამიტომ შესაძლებელია იქითგან ამოკრეფილი ლექსიკური მასალა დასახული მიზნისათვის საკმარისი არ აღმოჩნდეს. ამის გამოცა და თავისდა-თავადაც, **რა თქმა უნდა, მერმინდელი და ხალხში შერჩენილი ზეპირი, თუ ჩაწერილი ლექსიკურ-დიალექტოლოგიური მასალაც უნდა იქმნეს გამოყენებული.**

მაგრამ კავკასიის ენებს მე-XIX ს-მდე დამწერლობა არ ჰქონიათ, ქართული ენის საუნჯე-კი მე-V ს-თგან დაცულ ძეგლებშიცაა აღბეჭდილი და დიალექტურ საგანძურშიც უხვი მასალა მოგვეპოვება. ყველას, ვისაც უმწერლობო ენის შესწავლითა და ხალხური მეტყველების დაკვირვებით თავი შეუწუხებია, კარგად მოეხსენება, თუ რა სისწრაფით იცვლება იქ სიტყვათა, როგორც ბგერითი შედგენილობა და დალაგებულობა, ისევე ბგერათა შენაცვლების წყალობით თვით გარეგნული სახეც-კი სხვაფერდება. ზოგჯერ წერილობითი ძეგლების გამოყენების გარეშე პირვანდელი ფორმის მიგნებაც-კი შეუძლებელი ხდება. მაგალითად შესაძლებელია დასახელებული იყოს ძველი ქართული დალაცათუ და ახალი ქართული **თუმცაღა** (და-ღა-ცა-თუ→თუ-მცა-ღა), ძველი **რა გვარად** და ახალი **რაფა** (იმერ.), **რეფე** (გურ.). ახალი ქართული **წა** და **მო**, რომელნიც მხოლოდ მიმართულების გამომხატველი პრევერბებია და რომელთაც ვეფხისტყაოსანში ზმნის მთელი შედგენილობაც-კი აქვთ დაკარგული. ანდა ფიცი **ღმერთმანი**, რომელშიც ბოლოკიდური **ი** წინამავალ სიტყვასთან არის შეერთებული და რომელიც ზმნის ფორმის **იცის** ერთადერთ გადარჩენილ ბგერას წარმოადგენს. ჩვენ რომ ძველ ძეგლებში გამონათქვამი „**ღმერთმან იცის**“ არ გვქონდეს, თანამედროვე **ღმერთმანი**-ს ბოლოკიდური **ი**-ს ბუნების მიხვედრა ძნელი იქნებოდა და შესაძლებელია მას სულ სხვა თვისება მიჰკუთვნებოდა. ამისთანა მაგალითების მოყვანა ბლომად შეიძლება, მაგრამ ესეც კმარა.

ზემოაღნიშნული გარემოება ნაწილობრივ მაინც გაუთვალისწინებს ადამიანს იმ სიძნელეს, რომელიც უმწერლობო ენის ოდინდელი აგებულებისა და სიტყვათა პირველადი სახის ძიების დროს ელობება.

ცნობილია, რომ **უმწერლობო, თუ დამწერლობიანი ენების ლექსიკურ მასალას, სიტყვებს, დროთა განმავლობაში და სწრაფი საუბრის დროს თავკიდური და ბოლოკიდური მარცვლები უზიანდება, ან ეცვლება, ანდა სრულებით ეკარგება. ხოლო ფორმანტები, თავსართებისა, თუ ბოლოსართების, ანდა ორივე სახით ჩვეულებრივ სწორედ ამ ადგილას არის ხოლმე მოთავსებული. ამიტომ მათი დიდი შეცვლილობა, ანდა სრულიადი დაკარგვა მკვლევარს საშუალებას უსპობს სიტყვის თავდაპირველი აგებულება და ბგერითი შედგე-**

ნილობა მთლიანად აღადგინოს. უმწერლობო ენის სიტყვათა შეკვეცილობა და ბგერითი შედგენილობის შეცვლილობა ყველაზე საგრძნობი დაბრკოლებაა, რომლის გადაულახავადაც ამა-თუ-იმ ენის თავდაპირველი აგებულების გამორკვევა შეუძლებელია.

ამ დაბრკოლების დასაძლევად მკვლევარმა უნდა სხვადასხვა საშუალება და ღონეობა გამოიყენოს. ერთი მხრით ყოველი სიტყვის წინანდელი შედგენილობის გამოსარკვევად ადამიანმა უნდა უპირველესად ყოველი სიტყვის მხ. რ. სახელობითის გარდა, სხვა ბრუნვებისა და მეტადრე მრ. რ. სახელობითი ბრუნვის ფორმაც გაითვალისწინოს. ეს მკვლევარს სიტყვის ფუძისა, თუ ძირის უფრო სრულად გამორკვევის საშუალებას მისცემს. მაგრამ ხშირად ეს საკმარისი არ არის.

პირველყოფილ მდგომარეობაში ადამიანს ცნებათა და საგნების აღსანიშნავად სიტყვები ცოტა გააჩნდა. ბევრ რამეს, რასაც განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე მყოფი ადამიანი არჩევდა, დაბალ საფეხურზე მდგომი ადამიანი არამც თუ ვერ არჩევდა, განსხვავებასაც-კი ვერ ამჩნევდა, ამიტომ ამ ცნებათა და არსებათა, თუ საგნებისათვის საერთო სახელები ჰქონდა. ცნებათა დიფერენციაციასა და შეგნების გამახვილებასთან ერთად, ადამიანს ახალ-ახალი სიტყვები სჭირდებოდა. ამ ახალ სახელებს იგი ხშირად წინანდელისაგანვე ჰქმნიდა, მხოლოდ ფონეტიკური, თუ სხვანაირი დიფერენციაციის გზით. ამის გამო ამა-თუ-იმ სიტყვის თავდაპირველი ბგერითი შედგენილობისა და აგებულების გასათვალისწინებლად მკვლევარმა მონათესავე ცნებათა გამომხატველ სიტყვებსაც (ე. ი. ნაწარმოებ სიტყვებსაც) უნდა მიაქციოს ყურადღება და შესადარებლად გამოიყენოს. ხშირად ამ გზით ამათუიმ სიტყვის უფრო ადრინდელი, ანდა უძველესი ფორმის პოვნა შეგვიძლიან.

მაინც უნდა ითქვას, რომ არაერთხელ მარტო ზემოდასახელებული ლექსიკური მასალითაც დასახული მიზნის მიღწევა შეუძლებელია ხოლმე, რადგან ამისთვის უფრო ფართო და მრავალფეროვანი მასალის თავმოყრა და სხვა სამეცნიერო ღონეობის მოშველებაა საჭირო. ცნობილია, რომ, ერის წარმატებასთან ერთად, მისი გონებრივ კულტურული შემოქმედების გამომხატველი ენა და ლექსიკური საგანძურიც იცვლება. მაგრამ წარმატების ეს პროცესი ამათუიმ ერის ყოველ თემსა და ყოველ ტომს, თუ ფენას ერთდროულად და თანასწორად არ ემჩნევა ხოლმე. კულტურული ცენტრისა და სავაჭრო, თუ შარაგზების მახლობლად მდებარე თემის მოსახლეობა ახალს, თავისას, თუ უცხოს, დაშორებულებზე უფრო ადრე ითვისებდა, ცენტრს მოწყვეტილი ტომების ცხოვრება-კი ახალ-ახალ შენართსა, თუ მონაპოვარს არ ეტანებოდა და ძველი კულტურული საგანძურის დამცველი იყო. ასევეა ენის სფეროშიც.

სხვადასხვა თემის ენასაც ამნაირადვე ამის კვალი ეტყობა: ძველი ჩვეულების, რწმენისა, იარაღის, თუ კულტურის ძველი ავლადიდების შენარჩუნებასთან ერთად, ამა-თუ-იმ თემს, ტომსა, თუ მოსახლეობის ფენას მათი ძველი სახელებიც, სხვებთან შედარებით, უკეთესად აქვთ ხოლმე დაცული. ამის წყალობით ერთი და-იმავე ცნების, არსებისა, თუ საგნის სახელი ქვეყნის სხვადასხვა თემში, ერის ამა თუ-იმ ტომსა, თუ ფენაში სხვადასხვა სახითა

და სხვადასხვანაირად გვაქვს ხოლმე წარმოდგენილი: ზოგან ძველი და სრული ფორმითაა, ზოგან კი თავ, ან ბოლომოკვეცილია, ხშირად ძალზე შეცვლილია, ანდა ახალი და უცხოც-კია.

ზემოაღნიშნული დებულების დასამტკიცებლად რამდენიმე მაგალითის დასახელებაც საკმარისი იქმნება. თანამედროვე ქართულში დღის დასასრულის აღსანიშნავად **სალამო**-სა ვხმარობთ, რომელიც საქართველოს ყველა თემშია გავრცელებული. ძველ ქართულში ამ ცნების გამოსახატავად **მწუხრი** იხმარებოდა. ეს სიტყვა, **წუხრი**-ს სახით, თანამედროვე ქართულში, როგორც ბ. გ ა ბ უ უ რ ი ს ხევსურული მასალებითგან ჩანს, ხევსურულს-ღა ჰქონია დაცული (ქართ. საენათმეცნიერო საზ. წ ე ლ ი წ დ ე უ ლ ი I—II, გვ. 199_{18} და ა კ. შ ა ნ ი ძ ი ს ლექსიკონი იქვე, 320).

მდინარე **თერგს** ქართველები ძველად **არაგვს** უწოდებდენ. ეს გარემოება ლ ე ო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი ს საისტორიო თხზულების წყალობით ირკვევა (იხ. ჩემი ქართ. ერის ისტ. II, 279). შემდეგში ზემოდასახელებული მდინარის სახელად **თერგი** შემოდის, რომელიც თანამედროვე ქართულში მის ერთად-ერთ სახელად ითვლება. მაგრამ ხევსურულსა და მოხევურში თერგს ძველებურად **არაგვს** უწოდებენ (იხ. ხევსურული მასალები და ა კ. შ ა ნ ი ძ ი ს ლექსიკ. იქვე, 275).

ამნაირადვე ძველს ქართულში საღამოს პურის ჭამას **სერი** და **სერობაჲ** ერქვა. უკვე საშუალო საუკუნეებსა და თანამედროვე ქართულში ეს ტერმინი აღარ გვხვდება. აღმ. საქართველოში ამ სიტყვის კვალი ტერმინ **სერის-კუდ**-ში-ღა მოჩანს, რომელიც სამხარის მოგვიანებული გაგრძელების აღსანიშნავად იხმარება. თანამედროვე მეგრულს-ღა აქვს **სერი**-ს ძველისძველი მნიშვნელობა დაცული და ღამეს ჰნიშნავს, ხოლო ვახშამს **ოსერიშე**, ე. ი. **სასერე** ეწოდება (მ. გ. 317).

ოთხთავის თარგმანში თხის ჩვილი შვილის სახელად **თიკანი**-ა ნახმარი. საშუალო საუკუნეებისა და თანამედროვე ქართულში ამ სიტყვის მეორე ფონეტიკური სახესხვაობა **ციკანი** გაბატონდა, მაგრამ გურიაში დღევანდლამდის ძველებურად **თიკანს** ხმარობენ.

დაბადების თარგმანსა და სხვა უძველესი ხანის ძეგლებში მხოლოდ **ნანდჳლი**, **ნანდვილი** გვხვდება. შემდეგ ეს სიტყვა **ნამდვილი**-ს სახით იხმარებოდა და ასევეა თანამედროვე ქართულშიც. მაგრამ მეგრულს წინანდებურად ძველი **ნანდული** აქვს დაცული (მ. გ. 286).

ძველ ქართულში **მჯილი** იყო მიღებული **მუჭისა** და **მუშტის** მნიშვნელობით. ვეფხისტყაოსანშიც სწორედ ეს სიტყვა გვხვდება. შემდეგში მის მაგიერ სპარსულითგან შეთვისებული სიტყვა **მუშტი** გავრცელდა, რომელმაც **მჯილი** მთლად მოსპო ისე, რომ თანამედროვე ქართულში აღარავინ ხმარობს, მხოლოდ ხევსურულს აქვს წინანდებურად ძველი **მჯილი** დაცული (ბ. გ ა ბ უ უ რ ი ს ხევსმას. და ა კ. შ ა ნ ი ძ ი ს ლექსიკ. 290).

ამისთანა და ამაზე უფრო საგულისხმო მაგალითების დასახელება კიდევაც ბლომად შეიძლება, მაგრამ შემდეგში ამ დებულების სისწორის დამამტკიცებელი საბუთები მრავლად გვექმნება მოყვანილი, ამიტომ აქ ზემონათქვამიც კმარა.

მოვიყვან კიდევ მხოლოდ ერთ მაგალითს, რომელიც ენის ოდინდელი აგებულების ამა-თუ-იმ დიალექტებისა და კილოკავებში დაცულობას ცხად-ჰყოფს. ცნობილია, რომ უძველეს ქართულში მეორე პირის სუბიექტ. ნაცვალსახელოვან თავსართად და მესამე პირის ობიექტ. თავსართად ხ ბგერა იყო, რომელსაც მე-VII ს. მოყოლებული ქ. შ. ჰ თანხმოვანი სპობს და სცვლის. ხ თავსართის გაქრობის ასეთი ხნიერებისდა მიუხედავად, ეს თავსართი თანამედროვე სვანურს წინანდებურად აქვს დაცული. ამის მსგავსი არაერთი სხვა მაგალითის მოყვანა მორფოლოგიითგან კიდევაც შეიძლებოდა, მაგრამ სიტყვის მოკლედ მოჭრა სჯობია.

ზემოაღნიშნული გარემოება და დასაბუთებული დებულება მკვლევარმა უნდა საუკეთესოდ გამოიყენოს: ენის აგებულებისა და სიტყვათა პირველადი შედგენილობის გამოსარკვევად მას დიალექტური და მონათესავედ საგულვებელი ენების ლექსიკური მასალაც შეუძლიან და უნდა კიდევაც სრულად გამოიყენოს. იმავე და მონათესავე ცნებათა გამომხატველ შესატყვისობასაც უნდა უაღრესი ყურადღება მიაქციოს. **ხშირად მონათესავე ერს ამათუიმ სიტყვის უფრო ძველი, ანდა პირვანდელი სახე აქვს ხოლმე დაცული.**

ამგვარი **მრავალმხრივი ლექსიკური მასალითა და ფართო, შედარებითი ანალიზით სიტყვების, დროთა და გარემოებათა წყალობით დაკარგული, თავკიდური და ბოლოკიდური ნაწილების გამორკვევაც და პირვანდელი სახის აღდგენაც შეიძლება. ამით მკვლევარს საშუალება აქვს ის დიდი დანაკლისი, რომელიც ასე საგრძნობია, უმწერლობო ენის შესწავლის დროს წერილობითი ძეგლების უქონლობისა და ძველი ფორმების აღუნუსხველობის გამო ნაწილობრივ მაინც შეავსოს ხოლმე.**

თავი მესამე

ქართველური და ჩ. წ. კავკასიური ენების ბგერითი შედგენილობა და ტრანსკრიფცია

კავკასიურ ენათა ჩრდილოეთის ჯგუფს თავისი დამწერლობა არ ჰქონია მე-XIX ს-მდე მაინც. ამ ენების პირველი დამკვირვებელი და ლექსიკური მასალების შემგროვებელი აკად. გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი იქ ჩაწერილი სიტყვების გამოსახატავად, რასაკვირველია, გერმანულ ანბანსა ხმარობდა, რათგან მთელი მისი ნაშრომი გერმანულად იყო დაწერილი. მაგრამ, რაკი გერმანულს კავკ. ენების ყველა ბგერების აღსანიშნავად საჭირო ასოები არ აბადია, ამიტომ გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს უნდა მათთვის რაიმე შეექმნა. ამ მიზნით მას რამდენიმე გერმანული ასო შეუერთებია და სტრიქონს ზევით დაწერილი მძიმე, აპოსტროფიც, გამოუყენებია. რა თქმა უნდა, ამნაირად კავკ. ენების მთელი თავისებურების გამოხატვა ძალიან ძნელი იყო და გჰლდენშტედტის ჩანაწერი მხოლოდ მიახლოვებითი

ტრანსკრიფცია არის. ამას ზედ ის უსიამოვნო გარემოებაც ერთვის, რომ ჩამწერის ყურთა-სმენას, როგორც ქართული სიტყვების ტრანსკრიფციითგან ჩანს, ზოგჯერ მონათესავე ბგერები ერთმანეთისაგან ვერ გაურჩევია და ერთის მაგიერ სხვა თანხმოვანი მოსჩვენებია. ამიტომ არაერთგან შეცდომაა შეპარული და ერთი და იგივე ასო, ან ასოთა კომპლექსი რამდენიმე მონათესავე ბგერის გამომხატველი გამოდის.

ზემოაღნიშნული ორი ნაკლის გამო, შესაძლებელია გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ა და კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ჩანაწერები სრულებით უვარგისად მიეჩნია ადამიანს და, როგორც ეტყობა, სწორედ ასეც უმსჯელიათ ყველა წინანდელ მკვლევართ, რომელთაც ამ მეცნიერთა მასალით არ უსარგებლიათ. მაგრამ ამ წიგნის პირველ კარში უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ ამ ჩანაწერების გამოუყენებლობა საქმისათვის საზიანოა. ხოლო, რაკი ჩვენს გამოკვლევაში ამ პირველი ჩანაწერების გამოყენება ხშირად მოგვიხდება, ამიტომ შეცდომების შეძლებისამებრ თავითგან ასაცილებლად, უნდა წინასწარ გამორკვეული გვქონდეს, თუ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ა და კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ჩანაწერების რომელი ასო, ანდა ასოთა კომპლექსი, რომელი ბგერების გამომხატველად შესაძლებელია იყოს. ქართული ანბანის საპატიო სიძველისა და ზედმიწევნილობის გამო, ამ ბგერით შესატყვისობათა გამოსარკვევად და ცხადსაყოფელად უმთავრესად ქართული სიტყვების ტრანსკრიფციით ვსარგებლობ, ჩრდილო კავკასიის ენათათვის დამახასიათებელი თანხმოვნებისათვის-კი იქაურს ჩანაწერებს ვემყარები.

გჳლდენშტედტის სისტემა:

A=ა: Dada დედა, batoni ბატონი.
ä=ე: Däda დედა, dädakazi დედაკაცი.
b=ბ: Batoni ბატონი, Beberi ბებერი, Schubli შუბლი.
ch=ხ: Didichania დიდიხანია, Achlau ახლაჸ, chuti ხუთი, chalchi ხალხი.
ch=ყ: Tzchali წყალი.
d=დ: Däda დედა, da და, didichania დიდიხანია.
d=ტ: Tzchramedi ცხრამეტი (თუ აქ კორექტ. შეცდომა არ არის).
ds=ძ: Dsili ძილი, g(w)idsili ღვიძილი.
dsh=(დჟ)ჯ: Dshori ჯორი.
dsch=ჯ: Gordschila გვარჯილა, Lurdschi ლურჯი.
dz=ც: Ormodzi ორმოცი, kadzi კაცი.
e=ე: Ena ენა, Iremi ირემი, Beberi ბებერი.
g=გ: Guli გული, Megobari მეგობარი, Schamodgoma შამოდგომა.
g=ღ: Gomi ღომი, gwino ღვინო, dye დღე.
gh=ღ: Ghori ღორი.
gh=კ: Pheghi ფეკი.
h=ჰ: Ho ჰო.
k=კ: Masukan მასუკან, Kadzi კაცი, Berikadzi ბერიკაცი.
k=ქ: Tkueni თქუენი, Ak აქ, Ekusi ექუსი, Kali ქალი, Kmari ქმარი

k=ყ: Kmazili ყმაწვილი, Kuri ყური, Kweli ყჳელი.
kh=ყ: Tkhawi ტყავი.
kh=კ: Mukhli მუკლი, khorzi კორცი, khbo კბო.
l=ლ: Chalchi ხალხი, Ludi ლუდი, Schubli შუბლი.
m=მ: Mamma მამა, Sami სამი.
n=ნ: Didichania დიდიხანია, win ვინ.
o=ო: Ori ორი, otchi ოთხი, otzi ოცი.
p=პ: Papa პაპა, piri პირი, puri პური.
p=ფ: Upali უფალი, Tapli თაფლი, Nipchawi ნიფხავი.
ph=ფ: Pheghi ფეჴი, phuri ფური.
r=რ: Ra რა, Iremi ირემი, piri პირი.
s=ს: Is ის, wisi ვისი, sami სამი, ekusi ექუსი.
s=ზ: Gsa გზა, Mse მზე, Lamasi ლამაზი.
ss=ს: (უმთავრესად ხმოვანთა შუა): Assi ასი, Orassi ორასი, Atassi ათასი, Kisseri კისერი.
sch=შ: Schen შენ, Schors შორს, Schubli შუბლი.
sch=ჟ: Mschawe მჟავე.
sh=ჟ: Shiri ჟირი (მეგრ. 2).
t=ტ: Kata კატა, Batoni ბატონი, Twini ტვინი, Tkawi ტყავი.
t=თ: Erti ერთი, otchi ოთხი, ati ათი, Gmerti ღმერთი, Tkuen თქუენ.
th=თ: Thbili თბილი, Thatsuebi თეძუები.
ts=ძ: Tsma ძმა, Tsagli ძაღლი, Tsutsu ძუძუ.
ts=ც: Mamets მამეც.
tsch=ჩ: Tschemi ჩემი, Tschuen ჩუენ, Tschekma ჩექმა.
tsch=ჭ: Satschmeli საჭმელი
tz=ც: Tzchrameti ცხრამეტი, Otzi ოცი, Samotzi სამოცი.
tz=წ: Tzelitzadi წელიწადი, Tzkaro წყარო, Tzchali წყალი.
u=უ: Upali უფალი, Schubli შუბლი, Tschuen ჩუენ.
ü=ჷ: Schüdi შჷდი, Schüli შჷლი, Schrüwa შრჷჳა.
y=ჷ: Gamowarty გამოვართჷ.
Qh=ჴ: Qheli ჴელი.
w=ჳ,ვ: Gwino ღვინო, win ვინ, wisi ვისი.
z=ც: Zotachania ცოტახანია, Zchra ცხრა, Kazi კაცი, Zoli ცოლი.
z=წ: Uzin უწინ, Miza მიწა, Zamali წამალი, Zueri წუერი.
z=ს: Zikwaruli სიყჳარული, Zizotschle სიცოცხლე, Zizili სიცილი.
’= სიმკვეთრეს ქართული სიტყვების ჩანაწერში, მაგ. K’lde კლდე, T’awisi თავისი, Rtse’ რძე (=რძეგ?). ასეთი დანიშნულების გარდა, ’ ჩრდილო კავკ. ენების ჩანაწერებში ჷ ბგერის გამომხატველიც არის (მაგ. Schwefel გოგირდი აბხაზ. T’h’cgusch=თანამედრ. ა-ტჷგშა-ს) და ლატერალური თანხმოვნების აღსანიშნავადაც არის ნახმარი, მაგ. ყაბარდოულად: მოხუცი, მხცოვანი Tl’isch= თანამედრ. ტლჷჟ-ს, — მამაკაცი, ქმარი T’le=ტლჷ-ს, — წელიწადი It’les= ჲიტლჷეხ-ს.

კლაპროთის ტრანსკრიპცია:

A=ა: Artziwi არწივი, Abedi აბედი.
B=ბ: Abedi აბედი, bneli ბნელი.
Ch=შ: Chrywa შრვჳა, Chpoti შფოთი, Garchemo გარშემო.
D=დ: Abedi აბედი, Dg'es დღეს, Tzelitzadi წელიწადი.
Dj=ჯ: Lourdji ლურჯი, Gledja გლეჯა, Ladjwardi ლაჯვარდი (=ლაჟვარდს).
Ds=ძ: Dsma ძმა, rdsé რძე.
Dz=ძ: Dzag'li ძაღლი, spilendzi სპილენძი, wadzlew ვაძლევ.
E=ე: Abedi აბედი, Ganieri განიერი, Dg'es დღეს.
G=გ: Ganieri განიერი, Gouli გული.
G=ღ: Magla მაღლა.
G'=ღ: G'ili ღილი, Dg'es დღეს, G'ia ღია, Dzag'li ძაღლი, G'ori ღორი.
Gh ე და ი ხმოვნის წინ=გ: Adghili ადგილი, Mgheli მგელი.
H=ჰ: Hawa ჰავა.
I=ი: Ganieri განიერი, Abedi აბედი.
J=ჟ: Waj-Katsi ვაჟკაცი, Jeg' ჟეღ (სვან. ძაღლი).
K=კ: Tsikani ციკანი.
K=ქ: Kwewit' ქჳეჳით, Kwemo ქჳემო, Kerki ქერქი, Kori ქორი.
K=ყ: Kwiteli ყვითელი.
K=ხ: Ikwi იხვი.
K'=კ: K'argi კარგი, K'ata კატა, Mak'rateli მაკრატელი:
Kh',Kh =კ'ხ: Kh'eli კელი, Tikha თიკა, Khari კარი, Khé ხე, Wertskhli ვერცხლი.
L=ლ: G'ili ღილი, Lóurdji ლურჯი.
M=მ: Mak'rateli მაკრატელი და სხვ.
N=ნ: Ganieri განიერი, Nemsi ნემსი და სხვ.
O=ო: Tchaobi ჭაობი.
Ou=უ: Lourdji ლურჯი, Pouri პური.
P=პ: Pouri პური, Patara პატარა, Piri პირი.
P'=ფ: Ip'kli იფქლი, G'ia-p'eri ღიაფერი, P'ourtseli ფურცელი.
Q=ყ: Qeli ყელი, qwirili ყვირილი, Miqwars მიყჳარს, Baqaqi ბაყაყი.
R=რ: Ganieri განიერი, Chrywa შრვჳა, K'argi კარგი.
S, ss (ხმოვანთა შუა)=ს: Nemsi ნემსი, Nisli ნისლი, Issari ისარი.
T=ტ: K'eti კეტი, Setqwa სეტყჳა.
T=თ: Tikha თიკა.
T'=თ: T'et'ri თეთრი, T'bili თბილი, Kwewit' ქჳეჳით, T'ma თმა.
Tch=ჩ: Artchwi არჩვი, Tchwen ჩჳენ, Tchkhoubi ჩხუბი.
Tch=ჭ: Tchalaki ჭალაკი, Tchaobi ჭაობი, Motchirwebouli მოჭირვებული.
Ts=ც: Tsema ცემა, Tsikani ციკანი, Wertskli ვერცხლი.
Ts=წ: Tsirwa წირვა.
Tz=წ: Artziwi არწივი, Mtzaré მწარე, Tzelitzadi წელიწადი.
V=ვ: Navi ნავი.

W=ჳ, ვ: Miqwars მიყჳარს, Hawa ჰავა, Wiri ვირი.
Y, y=ჸ: Chrywa შრვჳა (შვრია).
Z=ზ: Lamazi ლამაზი, Gza გზა, Zourgi ზურგი, Zet'i ზეთი, Zewit ზევით.
Z=ს: Zaat'i საათი, Zwili სჳილი (seigle).

ლ. ლ ჰ ლ ჲ ე-თგან მოყოლებული ჩრდილო-კავკასიის ენებისათვის უკვე რუსული ანბანი იყო გამოყენებული. მაგრამ ეს ავტორი მხოლოდ რუსულ ანბანში არსებული ასოებით დაკმაყოფილდა და ამიტომაც ჩერქეზულ ბგერათა სიმრავლისა და თავისებურების სწორე ანარეკლი მის ნაშრომში არ მოგვეპოვება.

როდესაც 1856 წ. აკად. შ ი ფ ნ ე რ-ი თავისი პირველი გამოკვლევის გამოქვეყნებას შეუდგა წოვური ენის შესახებ („Versuch über die Thusch-Sprache"), მას აღნიშნული ჰქონდა, რომ თვით ამ ხალხის წასაკითხავად განკუთვნილი ნაშრომებისათვის ყველაზე შესაფერისი წოვურისათვის ქართული ანბანის გამოყენება იქმნებოდა, განათლებული მეცნიერი მკითხველისათვის განზრახული თხზულება-კი სჯობდა ყველასთვის გასაგები ანბანით ყოფილიყო გამოქვეყნებულიო[1]. რაკი თვით შ ი ფ ნ ე რ-ს მთელი თავისი ნაშრომი გერმანულად ჰქონდა დაწერილი და იგი უმთავრესად დას. ევროპის ენათმეცნიერთათვის იყო განკუთვნილი, ამიტომაც წოვურის, ისევე როგორც შემდეგ ჩაჩნური და დაღისტნის ენების შესახები ყველა გამოკვლევა-მოხსენებანი ლათინური ტრანსკრიფციით გამოაქვეყნა. საფუძვლად მან კ ა ს ტ რ ე ნ-ის მიერ სამოჲედური გრამატიკისათვის შედგენილი ანბანი მიიღო, წოვურისათვის საჭირო ბგერათა გამოსახატავად-კი დამატებითი ასოები დაურთო.

პ ე ტ რ ე უ ს ლ ა რ ი ს კავკასიის ენათა კვლევა-ძიების ასპარეზზე გამოჩენით, როგორც ვიცით, ახალი ხანა იწყება. მისი მოღვაწეობის დასაწყისშივე უნდა ყოფილიყო გადაწყვეტილი საკითხი ამ ენების სიტყვიერებისა და ლექსიკის ჩასაწერად სახელდობრ რომელი ანბანი იყო ყველაზე უფრო გამოსადეგი. მის მახვილს გონებასა და დაკვირვების დიდ ნიჭს მანამდე არსებული ტრანსკრიფციის უვარგისობა არ გამოჰპარვია. ამ ამოცანის განხილვის დროს უსლარს ორი მიზანი ჰქონდა: ერთი მხრით მას უნდოდა კავკასიის ენების ბგერათა მთელი თავისებურობის მეცნიერულად ზედმიწევნით გამომხატველი ყოფილიყო, მეორე მხრით, ამ კავკასიელ ტომთათვის, თვით ხალხისათვის, სახმარებლად; სწავლა-განათლების გასავრცელებლადაც მარჯვე აღმოჩენილიყო.

კავკასიის ენების ჩასაწერად გამოსადეგ ანბანზე მსჯელობის დროს, პ. უ ს ლ ა რ ს თავის პატარა წერილში „О составлении азбук Кавказских языков"[2],

---

[1] „Zu ihror jetzigen Gestalt bietet diese Sprache (ე. ი. წოვა-თუშური) ungefähr dieselben Laute dar, als das Georgische und hat wenige der letzeren Sprache fremde So angemessen die Georgische Schrift für Werke ist, die zum Gebrauch des Volkes bestimmt sind, so sehr ist es dem gelehrten Publicum gegenüber räthlich ein allgemein verständliches Alphabet anzuwenden" (Versuch über Thusch-Sprache: Mém. de l'acad. des sciences de St. Petérsbourg, VI série, Sc. politiques, t. IX, გვ. 7).

[2] ხელმეორედ დაბეჭდილია 1887 წ. „აბხაზური ენის" წიგნში.

„კავკასიის ენებისათვის ანბანის შედგენაზე“ აღნიშნული აქვს, რომ ქართული ანბანი ქართულისათვისაც ხომ საუკეთესოდა და არსებულ ანბანთა შორისაც თითქმის უუსრულეს ანბანად უნდა იქმნეს მიჩნეული, რათგან ყოველ ბგერას თავისი განსაკუთრებული ნიშანი აქვს და ყოველი ასო ყოველთვის ერთსა და იმავე ბგერას გამოჰხატავსო. მეორე მხრით მას გამოჩენილი გერმანელი ფილოლოგოსის გეორგ როზენ-ის აზრიცა აქვს მოყვანილი, რომ ზოგიერთი დანამატი ასოებითურთ ქართული ანბანი ისეთი ენებისათვისაც-კი სრულებით გამოსადეგია, როგორიც აბხაზური და ოსურიაო.

ამგვარივე აზრი ქართული ანბანის ჩრდილო-ოსური ენისათვის გამოსადეგობაზე აკად. შეგრენ-საც ჰქონდა გამოთქმული, ხოლო აკად. შიფნერს— წოვურისათვის. დასასრულ ცისკარიშვილსაც ყველა ქისტურ-ჩაჩნური კილოკავების ბგერათა საუკეთესო გამომხატველად სწორედ ქართული ასოები მიაჩნდაო. თვით უსლარი ამ მკვლევართა ასეთ დასკვნას თავის საკუთარ დაკვირვებასაც უმატებს, რომ, მთიელთა ენების ბგერათა აღბეჭდვის დროს, ქართული ანბანის ღირსება უფრო მკაფიოდ მოჩანს და განსხვავება ტ-სა და თ-ს, კ-სა და ქ-ს, პ-სა და ფ-ს შორის იქ უფრო ცხადი საგრძნობი ხდებაო. აქედგან ჩანსო, ამბობს დასასრულ უსლარი, რომ კავკასიის აქამომდე უმწერლობო ენების საერთო ანბანის შესაქმნელად შეიძლება ქართული ანბანის სისტემა იყოს საფუძვლად მიღებულიო (იხ. აბხ. ენის დამატ. გვ. 48-49)[1].

თვით ქართული ანბანის ასოთა გამოყენება კავკასიის მთიელთა ენებისათვის უსლარს მხოლოდ იმ მოსაზრებით არ მიაჩნდა მთიელთათვის ხელსაყრელად, რომ ქართულ ანბანს ქართველებს გარდა არავინ ხმარობს და ამით მათ რუსულის შესწავლას გაუძნელებსო. ამიტომ, ამავე რუსულის შესწავლის კავკასიის მთიელთათვის გასაადვილებლად, პ. უსლარმა თავისი შედგენილი ანბანის საფუძვლად მოხაზულობის მხრით რუსული ანბანი მიიღო, სისტემა-კი ქარ-

---

[1] „Если смотреть на грузинский алфавит в отношении к самому грузинскому языку, то нельзя не сознаться, что он удовлетворяет всем условиям: едва-ли это не есть совершеннейший из всех существующих алфавитов. Каждый звук выражается особым знаком и каждый знак постоянно выражает один и тот-же звук. Во всех европейских языках есть камень преткновения—это орфография; для грузин, благодаря совершенству их алфавита, этой трудности почти не существует... Наконец, в грузинском находим особую букву для гортаннаго звука, свойственнаго кавказским горским языкам, ყ... Сошлемся на мнение одного из известнейших в Европе филологов, Георга Розена, который исследовал языки Лазский, Мингрельский, Осетинский, Сванетский и Абхазский, утверждает, что в них система звуков одна и та-же с грузинскою и что грузинский алфавит для них совершенно удобен при помощи нескольких дополнений. Тоже самое г. Шёгрен пишет о языках северных осетин, г. Шифнер о тушском наречии кистинского языка, отец Цискаров распространяет этот отзыв на все наречия кистинская и чеченская. В некоторых горских языках, как кажется, свойство букв грузинского алфавита обнаруживается даже рельефнее, чем в самом грузинском... Отсюда видно, что система грузинской азбуки может быть принята за основание для общей азбуки всех Кавказских языков, чуждых до сих пор грамотности“.

თული ანბანისა შეითვისა და დამატებითი ასოებიც იმ ბგერათათვის, რომელნიც ქართულშიც არსებობს, ქართული ანბანითგან ამოკრიბა.

ამგვარად შეადგინა უსლარმა კავკასიის ენებისათვის თავისი ანბანი, რომელშიც ამა თუ იმ ენის თავისებური ბგერებისათვის განსაკუთრებული ნიშნები დაუმატა (იხ. იქვე, გვ. 49—53, 54, 56—57).

ქართული ანბანის ღირსებად უსლარი, როგორც დავრწმუნდით, მისს სწორედ იმ თვისებას სთვლიდა, რომ იქ ყოველი ბგერის გამოსახატავად ცალკეული ნიშანი არსებობს. ასოებს ზევით წერტილებისა და ხაზების მოჭარბებული ხმარება, იმგვარადვე, როგორც ერთი ბგერის ორი ასოთი გამოხატვა, ანბანის ცხად ნაკლად უნდა ჩაითვალოსო, ამბობდა უსლარი. (О составлении азбук..., აბხაზ. ენა, დამატ. გვ. 50). სწორედ ამიტომაც, იმ ბგერათა გამომხატველი ასოები, რომელნიც რუსულს არ მოეპოვება, როგორც, მაგ., ჯ, წ, ჭ, მან პირდაპირ ქართული ანბანითგან ამოიღო, სხვებს-კი მონათესავე ბგერის მოხაზულობის თავისა, ანუ ბოლოს ოდნავ შეცვლით, თავისი საკუთარი ასო შეუქმნა.

განსვენებული პ. უსლარის გამომცემელმა, კავკასიის სამოსწავლო ოლქმა და მისმა რწმუნებულმა მ. ზავადსკიმ-კი უსლარის ზემომოყვანილი ძირითადი დებულება კავკასიის ენათა ანბანის საჭირო თვისებების შესახებ, ან მართლაც სრულებით ვერ გაიგო, უფრო-კი მკითხველებს განზრახ ისე მოაჩვენა თავი, თითქოს ის სწორედ უსლარის წადილის განმახორციელებელი ყოფილიყო: აიღო და ყველა უსლარის მიერ თავისებურ ბგერათა გამომხატველი ასოები, რომელიც უსლარმა ქართ. ანბანითგან ამოიღო, პროფ. ვ. მილლერის ოსური ანბანის მიხედვით შესცვალა. მილლერს-კი ამგვარი ასოები სულ სხვა წესით აქვს გამოხატული.

ოლქის მიერ გამოცემულს პირველსავე წიგნში აბხაზური ენის უსლარის გრამატიკაში ყველა ასეთ ბგერათა ასოები ამნაირი ნიშნებითაა აჭრელებული. ამგვარად, რაც უსლარს ანბანის ნაკლად მიაჩნდა და რის წინააღმდეგაც ის იბრძოდა, სწორედ ის მის შექმნილ საქმესაც ვერ ასცილდა.

ეს ცვლილება, რასაკვირველია, იმ სრულებით გარკვეული სულისკვეთებისა და პოლიტიკის შედეგი იყო, რომლის თავგამოდებული წარმომადგენელი და გულმოდგინე განმახორციელებელიც კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მაშინდელი მზრუნველი კ. იანოვსკი და მისი თანაშემწე ზავადსკი იყვნენ. მკაცრი გამარუსებელი პოლიტიკის განმახორციელებელსა და ყოველივე ქართულის ულმობლად აღმომფხვრელს ამ მოხელეებს, როგორ უნდა მოეთმინათ რუს. ანბანში თუნდაც ის რამოდენიმე ასო, რომელიც უსლარმა თავის ანბანში შეიტანა?! ამიტომაც მისი შრომების პირველივე წიგნის, აბხაზური ენის, გამოქვეყნებისთანავე, მათ უსლარის მიერ ყველა ქართულითგან ამოღებული ასოების მოხაზულობა შესცვალეს. ამ შეცვლილი ანბანით არის უსლარის ყველა დანარჩენი ნაშრომებიც გამოცემული.

ლ. ლოპატინსკი-ც თუმცა თავის ყაბარდოული ენის გრამატიკასა და ლექსიკონში ამავე სისტემას მისდევს, მაგრამ ზოგიერთი თავისებური ცვლილება მასაც აქვს ტრანსკრიფციაში შეტანილი.

ად. დირრის კავკ. სამოსწავლო ოლქის კრებულში რუსულად გამოქვეყნებულს ყველა ნაშრომებში, რასაკვირველია, იგივე რუსული ტრანსკრიფციაა ნახმარი. მაგრამ ამ მკვლევარს ამ სისტემაში ბევრი ცვლილება შეჰქონდა, რაც მის ტრანსკრიფციას წინათ მიღებულისაგან თვალსაჩინოდ ასხვავებს.

სულ სხვა ნიშნები და სხვა სისტემა აქვს ამავე მეცნიერს თავისს გერმანულად გამოქვეყნებულს „კავკასიის ენების შესწავლის შესავალ"-ში (Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen) მიღებული.

აკად. ნ. მარრიც, როგორც ცნობილია, ყველა თავისს ნაშრომებში საკუთარს, იაფეტიდოლოგიურს, ავტორისაგან ანალიტიკურად სახელდებულს, ანბანსა ხმარობდა.

დასასრულ, დუმეზილ-საც თავისი ნიშნები აქვს გამოყენებული გამოკვლევაში უბიხთა ენის შესახებ (La langue Oubykhs) და ჩრდილო დასავლურ ენათა შედარებითს გრამატიკაში.

რევოლუციის შემდგომ ჩრდილო-კავკასიის ყველა ენებისათვის დანართი ასოებით შევსებული ლათინური ანბანი იქმნა შემოღებული, რომელიც არაერთხელ შეცვლილა. იგი ჯერ კიდევ საბოლოოდ დამთავრებული არ არის, და სხვადასხვა ენათათვის შედგენილს ამ ანბანებში არც ერთგვარობა არის დაცული. ეს გარემოება მკვლევარს საგრძნობლად უძნელებს საქმეს, მით უმეტეს ძნელი უნდა იყოს მკითხველისათვის.

უეჭველია, ზემომოთხრობილი დაარწმუნებდა მკითხველს, რომ სრულებით გადაჭარბებული არ იქნებოდა, თუ ვიტყოდით, რომ კავკასიის ენებისათვის იმდენი ტრანსკრიფცია არსებობდა, რამდენიც ამ დარგში მკვლევარი იყო. ამიტომაც ისედაც ბაბილონის ენათა აღრევის მსგავსს შესასწავლ ლინგვისტიკურს მასალას ზედ უაღრესად გამართულებელ გარემოებად ანბანებისა და ტრანსკრიფციების ნაირნაირობა და სიმრავლეც დაერთო. ამის წყალობით, ვინც აქამდე დაბეჭდილი გამოკვლევების გამოყენებას მოისურვებს, წინასწარ ტრანსკრიფციათა მთელი საძიებელი უნდა შეადგინოს, რომ ამ სხვადასხვა სისტემების გამოისობით არ დაიბნეს და არ შესცდეს. სწორედ ასეთი დამქანცველი სამუშაოს გაწევა მომიხდა, როდესაც ამ კვლევა-ძიებას შევუდექი, და, უნდა გულახდილად აღვიარო, რომ მეც მხოლოდ იმ მკვლევართა კონსულტაციით, რომელთაც ადგილობრივ შემოწმების საშუალება ჰქონდათ, სახელდობრ პროფ. არნ. ჩიქობავას, სვ. ჯანაშიასა და ვარ. თოფურიას დახმარებით, შევძელი ძველი და თანამედროვე ტრანსკრიფციების ზოგიერთი ბუნდოვანი საკითხების გამორკვევა, რისთვისაც გულითად მადლობას მოვახსენებ.

როდესაც ე. წ. კავკასიური ენების შესწავლას შევუდექი და დავრწმუნდი, რომ მათი აგებულების ცოდნას ქართველურისა და ქართულის თავდაპირველი ბუნების გამოსარკვევად ისეთი, როგორც წინაუკმოც, უაღრესი მნიშვნელობა აქვს, ჩემ წინაშეც თავისდა-თავად ამ ენებისათვის გამოსაყენებელი ყველაზე უფრო მარჯვე და მიზანშეწონილი ანბანის საკითხი წამოიჭრა. ვითარცა ისტორიკოსს, ყველა აქამდე შეგროვილი ენოვანი მასალების აღსაბეჭდად ნახმარი ანბანების ვარგობისა და ლექსიკური ჩანაწერის სისწორის გამორკვევის მიზნად დასახვა არ შემეძლო, არამედ ჩემ ამოცანად მხოლოდ წინათ დაუნჯებული, მაგ-

რამ ჯერეთ კრიტიკულად შეუსწავლელი და გამოუყენებელი მარაგის გამოყენებით ზოგადი საკითხების შეძლებისამებრ გამორკვევა მქონდა დასახული. ამიტომაც სხვათა ანბანებით აღბეჭდილი მასალა უნდა მქონოდა ხელთ. რაკი ჩემი კვლევა-ძიების შედეგი ქართველი მკითხველისათვის მქონდა წასაკითხავად განკუთვნილი, ამის გამო თავისდა-თავად სწყდებოდა საკითხი, თუ რა ანბანი, ანუ ტრანსკრიფცია უნდა გამომეყენებინა. ჩვენში არც უსლარისეულისა და არც ლათინურებრივი ანბანების სასტამბო ასოები არ მოიპოვება, მაგრამ მთავარი ის არის, რომ, თუნდაც ყველა ასეთი შრიფტები ტფილისში კიდევაც გვქონოდა, მაინც, რაკი ჩვენში ეს ანბანები არავინ იცის, ჩემი გამოკვლევა რომ ადვილი წასაკითხი და გასაგები ყოფილიყო, კავკასიის ენებისათვისაც უნდა უეჭველად ქართული ტრანსკრიფცია მეხმარა. ეს ტრანსკრიფცია, ენისა და სტერმინოლოგიო კომისიის წევრთა, პროფესორების: აკ. შანიძისა, გ. ახვლედიანისა, არნ. ჩიქობავას, ს. ჯანაშიას და ვარ. თოფურიას მიერ არის შემუშავებული.

ცნობილია ქართველური და მეტადრე კავკასიური ენების ბგერათა სიმრავლე და თავისებურება. ძველი ქართულის არმცოდნესთვისაც ზოგიერთი ასო და ბგერა უცნობია, მით უმეტეს აუცილებელია წინასწარი განმარტება კავკასიის ენების ბგერათა თვისებების გასაგებად. მაგრამ, ცხადია, რომ აქაც ჯერ ძველი ქართულით უნდა დავიწყოთ საუბარი.

თანამედროვე ქართულს თუ მხოლოდ 5, ა, ე, ი, ო და უ, ხმოვანი აქვს შერჩენილი, ძველში 8 ასო გვხვდება: ა, ე, ჱ, ი, ჲ, ო, ჳ და უ.

ძველ ქართველ ენათმეცნიერებს როგორი ჰქონდათ ჲ-სა და ჳ-ს ბუნება წარმოდგენილი, ჯერ არ ვიცით, ს. ორბელიანს კი ჲ-ზე ნათქვამი აქვს მხოლოდ, რომ „ესე ჲე ბოლოდ მრავალთათჳს მოვალს და თავად არა დია“-ო (ლექსიკ.), ე. ი. ჲ სიტყვების თავში იშვიათად, ბოლოში ხშირად გვხვდებაო. მისი გამოთქმის განმარტება-კი ზედმეტად მიუჩნევია. ჳ-ს ბუნების შესახებაც საბას ცნობები არ მოეპოვება, არამედ ამბობს მხოლოდ „ესე ჳე ძველად ტართან იჯდა და რიცხუშიაც მეოთხასედ ყოფილა. წერილთა შინა დია ხაკმარია... შემდგომად ჳე რიცხჳდამ ამოულიათ და ოთხასად უნი დაუსვამთ“-ო (იქვე).

ზურაბ შანშოვანს თავისს 1737 წ. შედგენილს ქართული ენის მოკლე „ღრამატიკა“-ში ჲ და ჳ ხმოვანთა ჯგუფში აქვს მოთავსებული: „ჴმოვანნი არიან შვიდნი, რომელ არიან ესენი: ა, ე, ი, ო, უ, ჲ, ჳ, ხოლო ამათგან მაღალნი არიან ესენი: ა, ე, და ზომიერნი: ი, და მცირედ მდაბალ არს მათ შორის: ო, უ, და ხრულიად მდაბალ და მოკლე არიან: ჲ, ჳ“-ეო (იხ. მოკლე ღრამატიკა ქართულისა ენისა ქმნული ზურაბ შანშოვანი-საგან... გამოც. ალ. ცაგარელი-საგან, სანქტ-პეტერბურღი, 1881 წ. გვ. 4).

თანამედროვე ენათმეცნიერება ხმოვანთა მაღალ-დაბლობის საფუძვლად ენის მდებარეობასა სთვლის: თუ ენა ხმოვნის გამოთქმისას მაღლაა აწეული და სასასთანაა მიახლოვებული, ხმოვანი მაღლად იწოდება; პირიქით-კი, თუ ენა ქვემოთკენ არის დაწეული, ხმოვანს დაბალი ჰქვიან. ამასთანავე გათვალისწინე-

ბულია ხოლმე, თუ ენის რომელი ნაწილი, წინა, საშუალო და უკანაა აწეული და ამისდა მიხედვით ზოგს მათგანს წინა, ზოგს უკანა ხმოვანი ეწოდება. ზემოაღნიშნულ გარემოებათა მიხედვით **ა უკანა დაბალ ხმოვნად** ითვლება, **უ უკანა მაღალ ხმოვნად, ი წინა მაღალად, ე წინა საშუალოდ, ხოლო ო უკანა საშუალო** ხმოვნად იწოდება (ა კ. შ ა ნ ი ძ ე, ქართ. გრამ. I, 4).

ა ნ ტ ო ნ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ი „ქართულ ღრამატიკა“-ში ამტკიცებს, რომ **„მაშინდელთა მოძღუართა ხუთნი ოდენ ხმოვანნი ასაჭიროვნეს ენასა სუფთა ქმნილსა ფარნავაზისაგან ქართლოსიანისა..., ხოლო დაჰრთნეს მას ზედა წიგნნი** (ე. ი. ნიშანნი) **უკმონი, რიცხჳთ ოცდა-ათხუთმეტნი, და ყოველნი თქუნეს რიცხჳთ ოცდა-ათცხრამეტ“-ო**. მაგრამ, როდესაც ჩვენ **„ღრამმატიკოსობისა ჴელოვნებასა შინა გამოცდილ-ვიქმენით“**, დავრწმუნდით, რომ ქართული ენისათვის მარტო 5 ხმოვანი საკმარისი არ იყო, და ამიტომ **„ვასაჭიროეთ მომატებაჲ ჴმოვნისა ახლისა, რომელა გ, და კუალად დავრთენით ჴმოვანთა ესენი ჱ, ჲ, ჳ და ყოველნივე ცხრა ვყვენით“-ო** (გვ. 116). ავტორს აქ საუბარი იმაზე აქვს, რომ მასზე უწინარესი ზოგი ქართ. გრამატიკოსი ხმოვნების ძველ ნიშნებს ჱ, ჲ და ჳ-ს აღარა ხმარობდა, მან-კი ამ ასოების კვლავ შემოღება აუცილებელ საჭიროებად მიიჩნია. რაკი ზ. შ ა ნ შ ო ვ ა ნ ი, როგორც დავრწმუნდით, ხუთს-კი არა, არამედ შვიდს ხმოვანს ანგარიშობს, ცხადია, რომ ა ნ ტ ო ნ ი ვიღაცას სხვას უნდა გულისხმობდეს.

პროფ. ნ. მ ა რ რ ს, მე-IX—XI ს. ს. ძეგლების გამოცემის დროს, გამორკვეული აქვს, რომ ჱ იმ ხანაში ეჲ-ს უდრიდა, მაგრამ შემდეგში მას ასე აღარ კითხულობდენ, არამედ ჩვეულებრივი ე-ს მსგავსად. ამნაირად ჱ ზედმეტ ასოდ იქცა და თანამედროვე ქართ. ანბანში უკვე აღარ არის. მაინც უნდა ითქვას, რომ ჱ-ს თავდაპირველი აღმნიშვნელობის საკითხი ჯერ კიდევ ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის. როგორც „ქართულს დამწერლობათა-მცოდნეობასა, ანუ პალეოგრაფია“-ში ნათქვამი მაქვს, ჱ და ჳ რიცხვნიშნად ერთის მე-XIII ს. დიმდეგის ძეგლშიც და მე-XVII ს. ბევრს საბუთებშიც ერთიმეორის მაგიერაა ნახმარი, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ეს ძველი ვითარების ანარეკლი უნდა იყოს, როდესაც ჱ ხმოვნის, დიფტონგისა-კი არა, არამედ ჳ-ს მსგავსი თანხმოვნის ნიშანი უნდა ყოფილიყო (გვ. 147 და 194—195). მაგრამ რაკი ამ ასოს თანამედროვე ქართულში მნიშვნელობა უკვე სრულებით დაკარგული აქვს, ამიტომ ამაზე აქ სათქმელი აღარაფერია.

ჲ-ზე ა ნ ტ ო ნ I-ს მარტო ის აქვს მოთხრობილი, თუ სად გვხვდება ეს ბგერა ძველ ქართულში, რომ იგი **„იშჳთ-რე მოვალს თავად ლექსისა“** (ე. ი. სიტყვისა), **„მცირედ ჯერ მოვალს საშუალ ლექსისა, ნაცულად ი-სა, მაგალითებრ ბეთსაჲდა, მაჲნან და სხუანი, ხოლო უმრავალჯერეს დაასრულებს ლექსსა“-ო**. თვით ამ ბგერის ბუნება-კი განმარტებული არ არის (ღრამ. გვ. 118). ჲ მოკლე, უმარცვლო ი-ნია, ამიტომ ნახევარ-ხმოვანსაც უწოდებენ. ძველ ქართულში ფართოდ იყო გავრცელებული, თანამედროვეში მთის კილოებსა და სვანურსა აქვს დაცული.

თუმცა ა ნ ტ ო ნ მ ა იცოდა, რომ ქართული ჳ უდრიდა ბერძნულს υ-ს **„ჳპსილონსა ელადებრ υ“** (ღრამ. 117), მაგრამ, როგორ გამოითქმოდა იგი ძველად,

ამაზე გარკვევით არას ამბობს (გვ. 118, ჳ). ეტყობა, რომ ამ ბგერის რაობაზე ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონია. ძველ ქართულში ჳ-ს გამოთქმა ბერძნულითგან შეთვისებული ისეთი სიტყვების მართლწერის მიხედვით, როგორიც ჳპატოსი-ა, კარგად ირკვევა, სახელდობრ, რომ იმას შერბილებული უ-ს, ფრანგული u და გერმანული ü-ს მსგავსი ბგერის აღმნიშვნელობა ჰქონია. ასეთი ბგერა სვანურს აქვს დაცული.

ხმოვნების აღსანიშნავად ქართულში ა ნ ტ ო ნ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ი მანამდე არსებული ასოებით არ დაკმაყოფილდა, არამედ ორი ახალი ნიშანი შემოიღო. ერთს ამ ნიშანთაგანს ^-ს-ის **სიბრჯგჳს** ნიშანს უწოდება, ანუ მარტივად **ბრჯგუ-ს**. მას ტერმინად **დაბრჯგუება-ც** აქვს ნახმარი (ღრამ. 116—118). ამ ნიშნის დასმა ა ნ ტ ო ნ მ ა ასოს ზევით განაწესა და მისი აღმნიშვნელობა ასე აქვს განმარტებული: ასოზე **„ნიშანი ესე სიბრჯგჳსანი ^ დაგჳსხამნ... თავით თჳსით ვერ გამოღებისათჳს ჰმისა“-ო** (იქვე, გვ. 116—117). შემდეგ მას აქვს საგანგებოდ ნათქვამი, თუ რა შინაარსით იყო **ბრჯგუ** და **დაბრჯგუება** ნახმარი: როდესაც **„დაბრჯგუვდების უ... და მსგავსად მ გამოიღების“-ო** (იქვე, გვ. 118). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ **ბრჯგუ ხმოვნის მოყრუებისა** და უ-სა და ვ-ს შუალედ ბგერად ქცევის გამომხატველი ყოფილა. ეს ტერმინები ს ა ბ ა ს ა ც მოეპოვება ლექსიკონში, თუმცა-კი **უ ბრჯგუ** მის დროს არ იყო, **დაბრჯგუებული**, მისი განმარტებით, **დაჩლუნგებულს** უდრის (ლექს.).

ჷ „არს ახალ-პოვნილი ჩუენგან ასოჲ ჰმოვანი, რომელიც მრავალთა უჰმოთა ლექსთა შინა, უჰმოვნოდ ერთად მდებარეთა, მარცუალჰყოფს“-ო (ღრამ. გვ. 118 ზ), ე. ი. მისი ხმარება საჭიროა იქ, სადაც ერთად რამდენიმე თანხმოვანი უხმოვნოდ არის თავმოყრილი. მართალია, როგორც უკვე პროფ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ მ ა აღნიშნა (О грам. лит. груз. яз.), ასეთი ბგერა ქართულს არ მოეპოვება, მაგრამ სამაგიეროდ მეგრულსა და სვანურს აქვთ დაცული და იქ მართლაც ეს ასო აუცილებლად საჭიროა.

ბგერათა წარმოების ადგილმდებარეობასა და გარემოებაზე ზ. შ ა ნ შ ო ვ ა ნ ს არაფერი აქვს ნათქვამი. ამ საკითხს პირველად ა ნ ტ ო ნ I შეეხო თავისს ქართ. გრამატიკაში, რომელშიც შემდეგი განმარტება აქვს შეტანილი. მისი დაკვირვებით, **„ბ, მ, პ, ფ... ბაგეთა ურთიერთას შეხებითა გამოიღებიან“-ო** (გვ. 117), ე. ი., თანამედროვე ტერმინოლოგია რომ ვიხმაროთ, ბაგისმიერი თანხმოვნები არიან.

ამავე ჯგუფის ბგერადვე აქვს დასახელებული ა ნ ტ ო ნ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ს **ვ** თანხმოვანიც, რომელიც, მისი დახასიათებით, **„ბაგეთა შინაგან მცირედ-რე მჭირსედ ურთიერთას მახლობელ-ყოფითა გამოიღების“** (იქვე).

საგანგებოდ აღნიშნული აქვს ქართულისათვის ისეთი უცხო თანხმოვნის ბგერათწარმოებაც, როგორიც **ჶ** არის, რომელზედაც ნათქვამია: **„ეგ-სახელ“-ვე „ჶ... ბაგეთა შინაგან არაფრიად შეხებითა გამოიღების“-ო** (იქვე). თანამედროვე ქართ. ენათმეცნიერებაც ყველა ამ ბგერებს ბაგისმიერს ბგერებს უწოდებს, მაგრამ **ვ** კბილბაგისმიერად, **მ, ბ, პ** და **ფ**-კი წყვილბაგისმიერად იწოდება (გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი ს თანხმ. განდასებისათვის და ა კ. შ ა ნ ი ძ ი ს ქართ. გრამ. I, 5).

„ხოლო დ, თ, ტ... მახლობელ კბილთა სახისა მიმართ მცირედ-რე ფართოდ შეხებითა ენისა მწუმრვალისათა გამოილებიან“-ო (გვ. 117), ე. ი. წინაენისმიერი ბგერებიაო. ამ თანხმოვნებს გ. ახვლედიანიც წინაენისმიერ ბგერებს უწოდებს (ქართ. თანხმ. განდას.: მიმომხილველი I, 244), ა კ. შანიძეს-კი ისინი **კბილის მიერ, ანუ დენტალ თანხმოვნებად** აქვს სახელდებული (ქართ. გრამ. I, 5). უფრო ზედმიწევნითი იქმნებოდა, რომ ამ სამისათვის **წინაენისა და კბილისმიერი ბგერები** გვეწოდებინა.

დაახლოებით ამავე ადგილმდებარეობის თანხმოვნებად მიაჩნდა ანტონ I-ს **„ზ, ს, ც, ძ, წ“**, რომელნიც მისი სიტყვით, **„მწუმტადრე შეხებითა სახისა მიმართ ენისა მწუმრვალისათა გამოილებიან“** (იქვე), მაშასადამე, სასაწინაენისმიერ ბგერათა ჯგუფსვე ეკუთვნიან.

„ხოლო ჟ, შ, ჩ, ც[1], ჯ... სახისა მიმართ მქისედ და ფართოდ შეხებითა ენისა მწუმრვალისათა გამოილებიან“-ო (იქვე), ე. ი. ეს ხუთი თანხმოვანიც სასაწინაენისმიერებია.

გ. ახვლედიანს **ზ, ს, ც, ძ, წ** თანხმოვნები წინაენისმიერ ბგერათა ჯგუფში აქვს მოთავსებული, **ჟ, შ, ჩ, ჭ** და **ჯ** ბგერებს-კი ალვეოლარებად სთვლის (ქართ. თანხმ. განდას.: მიმომხ. I, 244). ხოლო ა კ. შანიძე **ზ, ს, ც, ძ** და **წ**-ს **წინა ალვეოლარებს** უწოდებს, **ჟ, შ, ჩ, ჭ**, და **ჯ**-კი **უკანა ალვეოლარებად** მიაჩნაა (ქართ. გრამ. I, 5). ვგონებ უფრო სამართლიანი იქმნებოდა, პირველი ამ ჯგუფთაგანისათვის **სასა-წინაენისმიერნი** გვეწოდებინა, მეორე ჯგუფისათვის-კი **სასა-უკანაენისმიერნი** დაგვერქვა.

ანტონ კათალიკოზს **ლ** და **ნ** ბგერათა ცალკეულ ჯგუფად აქვს გამოყოფილი, რომელთა ბგერათაწარმოებაზე ნათქვამია, რომ **„მცირედ-რე ფართოდ სახისა მიმართ ენისა მწვერვალისა შეხებითა გამოილებიან“**-ო (იქვე, გვ. 117). ქართ. გრამატიკოსს აქ რატომღაც **რ** გამოჰრჩენია. ეს სამი თანხმოვანი, **რ, ლ** და **ნ**, ამჟამად **ნარნარა ბგერებად** იწოდება და მართლაც ენის წვერის წინასასაზე ანუ ნუნ₎ბზე შეხებით გამოითქმის. **ნ** და **მ**-ს გამოთქმაში რაკი ცხვირიც იღებს მონაწილეობას, ამიტომ მათ **ცხვირისმიერ ბგერებსაც** უწოდებენ.

დასასრულ ბგერათა უკანასკნელი ჯგუფის შესახებაც. ანტონ I-ის სიტყვით, **„ხ, ძ, ძ... გამოილეხის მხაჭიროები არაფრიად კორხისა კმარებისა“** (იქვე), **„ხოლო ღ, ყ, ხ, კ... კორკისა მქისედ კმარებისა მსაჭიროებნი გამოილებიან“**-ო (იქვე). თანამედროვე შეხედულებით ნამდვილ **ხორხისმიერ ბგერად** მხოლოდ **ყ** და **ჰ** არის მიჩნეული (გ. ახვლედიანის ქ. თანხმ. განდას. 244), ხოლო **გ, კ, ქ, ხ** და **ღ** **უკანაენისმიერ** (ახვლედიანი, იქვე), ანუ **უკანასასისმიერ** ე. ი. **ველარ** ბგერებად (აკ. შანიძე ქართ. გრამ. I, 4) არიან სახელდებულნი. უფრო სრულად რომ დახასიათდეს, უკანასასისმიერ-უკანაენისმიერი ბგერებია. **ყ**-სა და **ჰ**-ს შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ **ყ** მკვეთრია, **ჰ**-კი ყრუ-ფშვინვიერი ბგერაა.

---

[1] რ. ერისთავის გამოცემაში აქ კორექტურული შეცდომაა შეპარული და ც არის დაბეჭდილი ჭ-ს მაგიერ: ც ანტონს ზემოთ უკვე მოხსენებული აქვს.

დამახასიათებელია, რომ ჰ-ც, ამავე მეცნიერის აზრით, **„კორკისა მჭირხე-ყოფითა... უბრჯგუეს ითხრვის“** (იქვე, გვ. 117—118). ა. კ. შანიძესაც **ჰ ხორხისმიერ ბგერად** მიაჩნია (ქართ. გრამ. I, 6—7).

თანამედროვე ენათმეცნიერების ბგერათამცოდნეობა მარტო ბგერათა წარმოების ადგილმდებარეობას-კი 'არ აქცევს ყურადღებას, არამედ მათი წარმოების გვარობასაც. რამდენადაც შემდეგში ამაზე არაერთხელ გვექმნება მსჯელობა, ამ საკითხზე სჯობს ორიოდე სიტყვა აქვე იყოს ნათქვამი.

ბგერათა წარმოების გვარობის თვალთსაზრისით განხილული ქართ. თანხმოვნები ოთხ მთავარ ჯგუფად არიან განდასებული: ბგერათა ერთ ჯგუფს **ხშულნი,** მეორეს **სპირანტნი,** მესამეს **ნარნარა** და მეოთხეს **აფრიკატნი,** ანუ **რთულნი თანხმოვანნი** შეადგენენ.

თითოეული ამ სამ მთავარ ჯგუფთაგანი, ბგერათა ინტენსივობა-თავისებურებისდა მიხედვით, ქვეჯგუფებად არიან განდასებული: ხშულთა და სპირანტთა ჯგუფებს **მკვეთრთა, მჟღერთა** და **ყრუთა,** ანუ **ყრუ მშვინავთა ქვეჯგუფები** გააჩნია, ხოლო აფრიკატები **სისინა** და **შიშინა ქვეჯგუფებად** იყოფებიან.

პროფ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ს („შენიშვნები ქართულ თანხმოვანთა განდასებისათვის“: მიმომხ., I, 243) ქართ. თანხმოვნები წარმოების გვარობისდა მიხედვით ასე აქვს განდასებული:

I. **ხშულნი:** 1. **მკვეთრნი:** პ, ტ, წ, ჭ, კ, ყ.
2. **მჟღერნი:** ბ, დ, ძ, ჯ, გ.
3. **ყრუ მშვინავნი:** ფ, თ, ც, ჩ, ქ, ჴ.

II. **სპირანტნი** ანუ **ღრიჭოვანი ბგერები:**

1. **მჟღერნი:** ვ, ზ, ჟ, ღ.
2. **ყრუნი:** ჶ, ს, შ, ხ.

III. **აფრიკატნი** ანუ **რთული ბგერები:**

1. **სისინანი:** წ, ძ, ც.
2. **შიშინანი:** ჭ, ჯ, ჩ.

IV. **ნარნარა ბგერათა** ჯგუფი **რ**-სა, **ლ**-სა და **ნ**-საგან შესდგება, რომელთაგან პირველს მაგარი, მეორეს-კი რბილი ეწოდება.

კავკასიის ენებს ყველა ის ბგერები გააჩნია, რომლებიც ქართულსაც აქვს და კიდევ ზედმეტიც მოეპოვება. ამიტომაც ძველი ქართ. ანბანის ყველა ასოები, ფ-ს გარდა, კავკასიის ენების ბგერათა გამოსახატავად მთლიანად და უცვლელად შესაძლებელია გამოყენებულ იყოს. მაგრამ ზოგიერთს ამ ენათაგანს ისეთი ბგერებიც აბადია, რომელნიც ქართულში და ქართველურ ენებში არ მოგვეპოვება. ჩვეულებრივი ალრეულობისადა შემთხვევითობის თავითგან ასაცილებლად, ქართ. ტრანსკრიფციის ზემოაღნიშნულმა ავტორებმა ამ ბგერათა ზოგად თვისებებს მიაქციეს ყურადღება და ამისდა მიხედვით შეუდგნენ ამოცანის გადაჭრას.

ქართულ ანბანზე დამყარებული ეს ტრანსკრიფცია იმ დაკვირვებასა და სისტემაზეა აგებული, რომ კავკასიურს ენებს ბგერათა ჯგუფები აბადია, რომელნიც, ქართულს ჩვეულებრივსა და მარტივ ბგერებთან შედარებით, ან:

1. გაპალატალებული, ანუ გასახისმიერებულია, ე. ი. შერბილებით გამოითქმიან. გაპალატალებულობის, ანუ გასახისმიერებულობისათვის ɪ ნიშანია, რომელიც მარტივი ბგერის ნიშანს მარჯვნივ მიჯრით ერთვის, —

ან 2. პირიქით ბგერა **მაგრად** ისმის. **ბგერის ხიმკვეთრის, ხიმაგრის გამომხატველი ʊ ნიშანია, რომელიც მარტივი ბგერის ახოს მარჯვნივ მიჯრით დაესმის,—**

ან 3. **გალაბიალებული, გაბაგისმიერებულია,** როდესაც ასეთ ბგერას, უსლარისა და დირრის დახასიათებით, ბოლოში თითქოს ჵ მისდევს და ისმის ხოლმე. პროფ. გ. ახვლედიანს თავის ნაშრომში „მასალები აფხაზურ ბგერათა ფიზიოლოგიისათვის" ორი გალაბიალებული აფხაზური თანხმოვანი პɪ და ჭɪ აქვს განხილული. მისი სიტყვით-კი ამ ბგერათა გამოთქმისათვის, გათავებისას „დამახასიათებელია... ბაგეთა მომრგვალება, დაახლოებით, როგორც ფართო ო-სთვის" (იხ. „მიმომხილველი", საქ. საისტ. და საეთნ. საზ. ორგანო I, 195—196, 1926 წ.). **ბგერის გალაბიალებულობის, ანუ გაბაგისმიერებულობის აღსანიშნავად ɪ არის ქართულ ტრანსკრიფციაში განკუთვნილი, რომელიც ხათანადო მარტივი ბგერის ნიშანს მარჯვნივ მიჯრით ერთვის, —**

ან 4. **ზოგი გარდამავალ ბგერად გამოითქმის, როდესაც ერთი ბგერით იწყება, მაგრამ შემდეგ უკვე მეორე ბგერა მოისმის ხოლმე. ბგერის გარდამავლობის ნიშანია ρ, რომელიც ზემოაღნიშნული წესითვე ერთვის მარტივი ბგერის ახოს. ად. დირრის განმარტებით, გარდამავალი ბგერის გამოთქმის თავისებურებას ის შეადგენს, რომ მეორე ბგერა პირველზე უფრო გრძელია ხოლმე** (Einführung, 33) მაგ. **ხρ ხ-თი იწყება და შ-დ თავდება, ზρ ზ-თი იწყება, ჟ-თ-კი ბოლოვდება,** ე. ი. ხ-სა და შ-ს, ზ-სა და ჟ-ს გარდამავალი საშუალო ბგერაა ხოლმე, —

ან 5. **ბგერას ნაზალიზაცია სდევს თან,** ცხვირში გამოითქმის. **ნაზალიზაციის ქართული ნიშანი ɵ მარტივი ბგერის ახოს ამავე წესით ერთვის ხოლმე,—**

ან 6. **ბგერათა კომპლექსი ლატერალია, ანუ გვერდითია,** ე. ი. ენის წვერის გვერდზე მოქცევითა და მიტკაცუნებით გამოითქმის. ლატერალ ბგერათა ნამდვილი თვისება და შედგენილობა-წარმოშობილობის საკითხი ჯერ შესწავლილი არ არის და მკვლევართ მათ შესახებ სხვადასხვა აზრი აქვთ გამოთქმული. ლჳლჲეს ასე აქვს ნათქვამი: რთული თანხმოვნები პლ, ტლ, ტხ, ისე უნდა გამოითქვას, რომ ბგერები ერთმანეთში შერწყმული იყვნენ..., ამ ბგერების გამოთქმისას ენა უნდა ბაგეებისაკენ იყოს წაწეული, ინგლისური tl-ს მსგავსად little სიტყვაში, ხოლო ტხ გამოითქმის ხორხისმიერად (гортанно), ისე-კი, რომ ორივე ბგერა ერთად იქცესო (იხ. Словарь рус.-чеч. с кратк. гр. გვ. 3).

უსლარს ლუნძურში და დაღისტნის სხვა ზოგს ენაში ოთხი ლატერალი ბგერა აქვს დასახელებული. მისი აზრით ამ ბგერათა გამოთქმის სიტყვიერად დამაკმაყოფილებლად აღწერა სრულებით შეუძლებელია. ერთის მოსმენით თი-

თქოს ლ-ც ისმის ხოლმე და ოთხივე ეს ბგერა თითქოს შესაძლებელია **ხლ**, **ტლ**, **ტლლ** და **ტყლ** ასოებით გამოიხატოს, მაგრამ ეს მხოლოდ ყურთასმენის მოჩვენებააო. პირველი ამათგანის გამოსათქმელად ყბები უნდა განხშული იყოს, ხოლო ენა გვერდზე ქვეითს კბილებზე იყოს მირთხმული, ჰაერის ნაკადი-კი ლოყის გასწვრივ მიჰქროდესო. მეორე, მესამე და მეოთხე ლატერალი ბგერები ერთმანეთზე უფრო მკვეთრად გამოითქმისო (ავ. ე. 13—14). **სწორედ ენის გვერდზე მირთხმულობის გამო ეწოდებათ მათ ლატერალი, ანუ გვერდითი ბგერები.**

ასეთი გვერდითი ბგერები, როგორც ჩრდილო-დასავლურს, ისევე ჩრდილო-აღმოსავლურ ენებში მოიპოვება. ჩრდილო დასავლურთაგან **ადიღეურსა** ანუ **ჩერქეზულსა** და **ყაბარდოულსა** აქვს, ჩრდილო-აღმოსავლურთაგან **ლუნძურს**, **ანდიურს**, **არჩულს** აბადიათ, ხოლო ლუმუქურს, კვრულს, თაბასარანულს, აღულურსა და აკუშურს-კი არ მოეპოვებათ. ამნაირადვე გვერდითი ბგერები ჩაჩნურსა და ქისტურში არ არის, საქართველოში მცხოვრებს, მათ მონათესავე **წოვებს**-კი ასეთი თანხმოვნები აქვთ.

საყურადღებო გარემოებაა, რომ ანწუხელებს იმ პირველი ლატერალი, ანუ გვერდითი ბგერის მაგიერ, რომლის დაახლოვებითი გამოთქმისათვის უსლარს ხლ კომპლექსი აქვს დასახელებული, ყველგან მარტივ ტ-ს ამბობენ (ავ. ე. გვ. 14). **აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ ტ ბგერაც უნდა იყოს ამ გვერდითს ბგერაში შერწყმით მონაწილე.**

ა. დ ი რ რ-საც გვერდითი ბგერა მხოლოდ ოთხი აქვს და გამოთქმისას, მისი დაკვირვებით, თუ ლ ან ტ, ანდა შუა სასისმიერი (Mittelgaumen) კ — ლ და ხ ბგერებთან ერთად შერწყმით გამოითქმის, გვერდითი, ანუ ლატერალი ლ გამოვა, ხოლო როდესაც ტ, ანდა კ-ს გამოთქმისას უმალ ენის წვერის გვერდით მირთხმითი მოძრაობაა, მაშინ უკვე ლატერალი ტ ან კ ანდა ტტ ბგერები მოისმის (Einführung, 29—30).

ნ. ტ რ უ ბ ე ც კ ო ი-კი, რომელსაც ეჭვსი ასეთი გვერდითი თანხმოვანი ეგულება, თავის გამოკვლევაში „Les consonnes latérales des langues caucasiques septentrionales", „ლატერალი ბგერები ჩრდილო-კავკასიის ენებში", ამტკიცებს, რომ ეს გვერდითი ბგერები მხოლოდ კ, გ, ხ-ს ლ-დ გარდამავალ ბგერებს წარმოადგენენ და ვერც ერთს ჩრდილო-კავკასიის ენაში ტ გარდამავლობით ლ-დ ვერ გარდაიქცევაო (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, ტ. 23, გვ. 203).

გვერდითი ბგერების ფიზიოლოგიისა და წარმოშობილობის ზედმიწევნით გამოსარკვევად ჯერ კიდევ გულდასმითი ექსპერიმენტული, შედარებითი და ისტორიული კვლევა-ძიებაა საჭირო, რაც მომავლის ამოცანას წარმოადგენს, მაგრამ ეხლაც შესაძლებელია ითქვას, რომ ნ. ტ რ უ ბ ე ც კ ო ი ს უკანასკნელი დებულება, ვითომც ტ-ს ლატერალ ბგერებთან არავითარი კავშირი არ ჰქონდეს, მცდარია. ეს უცილობლად მტკიცდება შედარებითი გზითაც და ისედაც ცხადია, თუნდაც იმ გარემოებითაც, რომელიც უკვე უ ს ლ ა რ ს ჰქონდა აღნიშნული, სახელდობრ, რომ **ლატერალ ბგერიან ენათა მონათესავე, მაგრამ მარტივ ბგერათა მქონებელ ენებსა, ანდა დიალექტებში, ლატერალ ბგერას სწორედ მარტივი ტ ბგერა უდრის** (იხ. აქვე ზევით).

ქართულ ტრანსკრიფციაში ბგერის ლატერალობის, ანუ გვერდითობის გამოსახატავად ɩ ნიშანია, რომელიც უკვე ცნობილი წესით ერთვის მარტივ თანხმოვანს, ანდა მათ კომპლექსს.

7. დასასრულ, კავკასიის ზოგიერთ ენას **მთრთოლი**, ანუ **ვიბრანტი** თანხმოვნებიც მოეპოვება. პროფ. გ. ახვლედიანს ასეთი სამი მთრთოლი აფხაზური ბგერის **ტი**, **დი** და თი-ს ფიზიოლოგიური თვისება შემდეგნაირად აქვს გამორკვეული: „ტი, დი და თი რთული თანხმოვანებია, რომელთაც საფუძვლად უდევსთ შესაბამისად წინა ენისმიერი ხშულები,—მკვეთრი ტ, მჟღერი დ, მშვინავი თ, ხოლო გართულება შეაქვს ბაგეთა მოქმედებას, რომელიც სამივესთვის საერთოდ ერთგვარია, სახელდობრ: ამ ხშულთა (ტ, დ, თ) სკდომას სწრაფად მოსდევს ბაგეთა განხშვა სუსტი ვიბრაციით (თრთოლით). აკუსტიკურად შევიგრძნობთ ერთ მთლიან ბგერას, რომელშიც წინაენის სკდომა ალარ ისმის. თუ, ამისდა მიუხედავად **ტი**, **დი**, თი ურთიერთისაგან განსხვავებულ აკუსტიკურ ეფექტს იძლევა, ეს დამოკიდებულია მათ პირველ კომპონენტთა (ტ, დ, თ) ჰეტეროგენობისაგან. ამიტომ **ტი**-ს შეგვიძლია ვუწოდოთ **მკვეთრი მთრთოლი** (ვიბრანტი), **დი**-ს **მჟღერი მთრთოლი** და **თი**-ს **მშვინავი მთრთოლი**-ო („მასალები აფხ. ბგერათა ფიზიოლოგიისათვის“. მიმომხილველი I, 197).

როგორც ზემომოყვანილი აღწერილობიდან ჩანს, მთრთოლი აფხაზური ბგერები იმ ქართულ ბგერათა კომპლექსის გამოთქმას მიაგავს, რომელსაც მეურმე **თფრრჰ**-ს წამოძახებით კამეჩების გარეკვის დროს ხმარობს ხოლმე.

ე. წ. კავკასიურ ენათა ბგერების თავისებურებათა ზოგადად დახასიათების შემდგომ, მკვლევართა მუშაობის მომავალში გასაადვილებლად და ჩვენს წიგნში მოყვანილი სიტყვების სხვათა ჩანაწერებში ზედმიწევნითი ექვივალენტების სწრაფად გამოცნობისათვის, აქვე ტრანსკრიფციათა შესატყვისობის ტაბულები მომყავს. ამათგან პირველი უსლარის, ზავადსკის, მარრის, შიფნერის, ლათინური და ზოგჯერ არაბული სისტემის ქართ. შესატყვისობას შეიცავს, მეორეში ლოპატინსკის ტრანსკრიფციის ქართ. შესატყვისობაა აღნიშნული, მესამეში ად. დირრ-ის რუს. ტრანსკრიფციისა და მეოთხეში მისივე გერმანული ტრანსკრიფციის შესატყვისობანია წარმოდგენილი. აი ეს ტაბულებიც.

უსლარის	ზავადსკის	მარრის	შიფნერის	ლათინურ-ლი	არაბული	ქ ა რ თ უ ლ ი
α	α	α	α	α		ა
δ	δ	B, b	B, b	B, b		ბ
B в	B в	ʋ	ɯ	ṿ		ვ
ɿ Г	ɿ Г	g	g	g		გ
		g_1		g_1		გ'
ɣ	ỉ	ğ	ĝ	q	ع	ღ
		$ğ_1$		q_1		ღ'
∂, д	∂, д	d	d	d		დ
∂	∂	d°	∂	đ		დ°
e e	e	e	e	e		ე
ф	ф	f	f	f		ჶ
ж, жс	ж, жс	ʒ	ž	ž		ჟ
		ʒ		ǰ		ჟ'
зс	зс	j°	ž°	j		ჟ''
зйс	зйс	j_1°	ẑ			ჟ'''

უსლარის	ზავადსკის	მარრის	შიფნერის	ლათინური	არაბული	ქართული
3	3	z	z	z		ზ
		ẓ			´	ზı
h	h	ħ	h	h	ه, ﻫ, ح	ჰ
ɦ	ɦ	h₀	ḣ	xᵹ xᵹ	ج ج	ჰı(აბ.), ხıხı
ɦ̄	ɦ̄			ħ	ځ	ჰı (ლუნ.); ჰა (ლუმ.)
ɦ	ɦ			xᵹ	ج	ხı
İ ι	I ι	ι	i	i		ი
j ȷ	J ȷ	y	j			ჲ
K	K	k	k	Kᵹ	ک	ქı-ქ (ლუნ. და ლუმ.)
Kᵹ	K̇	q	K	K		ქ,-კ (ლუნ. და ლუმ.)
		q,				ქı
		q°				ქı
K X				K K		ქა
		k,'				კı
K̊ (ლუმ)	K̊			K K(ლუმ)	ک̊ ک ک	კკ

უსლარის	ზავადსკის	მარრის	შიფნერის	ლათინური	არაბული	ქართული
K̇ (ლ.,ლუმ.)				æ	خ	პ
k K (ლუმ.)				q	ځ	პპ
λ	λ	l ℓ	l̦, ℓ	l̦, ℓ	ل	ლ
		l̦				ლɪ
м	м	m	m	m	م	მ
н	н	n	n	n	ن	ნ
o	o	o	o	o		ო
п	п	φ	p	p		პ,-ფ (ლუმ.)
п̧	ṅ	p	p̊	p		ფ,-პ (ლუმ.)
q	q	k̇	q	q.q		ყ
		k̇.				ყɪ
		k̇°				ყ'
р	р	ч. р	ч	ч		რ
c	c	s	s	s ss(ლ)		ს
c̦	ç	s,	ṣ	ss(ლუმ.)	ش	სჿ (აბ.),-სɪ (ლუნ.),-სს ან სჿ (ლუმ.)

უსლარის	ზავადსკის	მარრის	შიფნერის	ლათინური	არაბული	ქართული
m	m	t	t	tɣ	ت	ტ,-თ (ლუნ. და ლუმ.)
mɣ	nɣ	ϑ	t̂	t	ت	თ,-ტ (ლუნ. და ლუმ.)
ꚋ	ꚋ	ϑ°	t'	t̓, tt	ڗ. ٿ	ტტ, ტ° (ლუმ.)
ꚋ̆	ꚋ̆	t°	ṭ'			ტ°
y	y	u	u	u		უ
		w				ჳ
x	x	q̇	x	x	خ	ხ
		q̇.				ხɩ
ẋ	ẋ	q̠̇	ẋ	xx	خ	ჴ (აბ.), ხɩ (ჩაჩ.), ხ° (ლუნ.), ხხ (ლუმ.)
		q̇°				ხʳ
		q̠̇°				ჴʳ
x̂	x̂					ქქ, ქ° (ლუმ.)
uɣ	uɣ	ϑ̇	c	c, ʒ		ც
uʒ	uʒ	ϑ̇°	c'	ʒ		ცʳ
uɣ	ùɣ	ϑ̇.	ć	ʒ, ʒ		წ° (ლუნ.)

უსლარის	ზავადსკის	მარრის	შიფნერის	ლათინური	არაბული	ქ ა რ თ უ ლ ი
ʠ	ц̓з	ṫ	ç	Cʒ, Ƶʒ	ڗ	წ
ꞔ	Ꜩ	ṫ₁	ḉ	ƒ, ƒƒ	ڗ	წp (აბ.), ც (ლუნ.), — ცც, ცº (ლუმ.)
ц̆з	цз	ṫ°	ǯ	ʇ		წp (აბ.)
ч	ч	ϑ̣	ċ	ч, c		ჩ
ч́				cc		ჩo
ϵ	щ	ϑ̣	c̈	ϕ		ჩə
ꝁ, ч̑	ч̓	ṭ	c̓, c̣̑	ч, є		ჭ
ĕ, ч̓	ш̆	ṭ	c̓	ɛ, ɛɛ		ჭº
ш	ш	ш	ŝ	Sʒ, SʒSʒ	شْ	შ
ш̆	ш̆	ш̄₁	ŝ̃	ſ, ʅ		შı (აბ., ლუნ.), -შშ (ლუმ.)
щ	ш₁	ш°	ŝ	ʇ, ʒ		შr (აბ.)
щ̆	ш̆₁	щ°	ṣ̂			შπ (აბ.)
ʒ	Дз	ď	ʒ	з		ძ
		ď₁				ძp (აბ.)
ʄ	∫	ď°	ǯ	Ʒ, Ʒʒ		ძr (აბ.)

უსლარის	ზავადსკის	მარრის	შიფნერის	ლათინუ-რი	არაბული	ქ ა რ თ უ ლ ი
[illegible]	[illegible]	ḓ	[illegible]	[illegible]		ჯ
		ḓ'		[illegible]		ჯ'
[illegible]	[illegible]	ə	[illegible]	[illegible]		ჷ
[illegible]	[illegible]			[illegible]		[illegible] (ჩაჩ. და ლუნ.)

ლოპატინსკის ყაბარდოულს გრამატიკასა და ლექსიკონში ნახმარი რუსული ტრანსკრიფცია უდრის შემდეგ ქართულ ასოებს:

ʒ =ზჲ, გამოითქმის როგორც ზ-ჲ („спирант средний между з и ж, сопровождаемый палатализацией“. ყ. გ. გვ. 3).

ꝁ =ყ (იქვე, გვ. 4).

ϛ =სჲ, გამოითქმის ს-შჲ („спирант средний между с и ш, сопровождаемый палатализацией“. იქვე, გვ. 3).

Ђ =ღჲ („звонкий спирант, более средний“. იქვე, გვ. 4).

Б =ღ („обозначался в изданиях трудов Услара через ɩ“. იქვე).

Ђ =ტხლ (იქვე, 5).

ҵ =ცჲ (იქვე, გვ. 6).

Ӡ =ძ (იქვე).

x̌ =კ („заднеязычный согласный, произносимый с весьма заметным придыханием, настолько сильным, что он походит на храпение“, =უსლარის ავარულს x̍-სათ. იქვე, გვ. 9).

Ⴗ =ჯ (იქვე, გვ. 6).

h =ჰჲ (იქვე, გვ. 5).

h̲ =ხჲ (=ꝭ Услара. იქვე).

Ы =ჴ (იქვე, გვ. 1).

Ҷ =წ (იქვე, გვ. 8).

სტრიქონსა და ასოს ქვეით მოქცეული ხაზი ამ თანხმოვნის სიმკვეთრეს, ხოლო ერთმარცვლოვან სიტყვებში მის გაორმაგებას (იქვე, გვ. 6—7), ' კი თანხმოვნის სიმაგრეს, მკვეთრ გამოთქმასა ჰნიშნავს და=ი (გვ. 7—10).

ადოლფ დირრ-ის ტრანსკრიფცია რუსულად გამოქვეყნებულს მის ნაშრომებში დაღისტნის ენების შესახებ.

a		ж	ჟ	Ky	ქ (იხ.Гр.Удин. яз. გვ. 2).
ȧ	ა ა-სა და ჾ-ს შუალედი ბგერაა.	ж̄	(თაბას.)-ჟr (ლაბიალურია, გამოითქმისო, როგორც ჟვ).	K̲	კხ
ä	ჾ შუალ'ედი ჾ-სა და ე-ს	Ψ	ჯ	K'	კº
δ	გ	Ψ̄	ჯr (გამოითქმის, როგორც ჯვ).	ƙ	ა
β	ბ, ბ-ვ-ს შუალედია	з	ზ	K̃	კკ
B	ვ	Ʒ	ძ	λ	ლ
w	უ̂	h	ჰ	M	მ
γ	გ	ḥ	ჰი	H	ნ
Ƃ	ღ	ħ	ჰ‚	H꜀	ნ· ცხვირში გამოთქმული, ჯუჯლუნა ნ
Ƃ̄	ღ‚	ħ̄	ხ‚	O	ო
Д, g	დ	i	ი	Ȯ	ო̂
e	ე	j	ჲ	Ö	ო̈
ė	ჸ (თაბასარანულში).	K	კ	n	პ

h́	პი
n̠	ჳჳ
nɣ	ფ
q	ყ
q̄	ყი (ანდ. გრ. გვ. 2).
p	რ
c	ს
c̠	სს (თაბას. გრ. 3).
ç	სı (ანდ. და ალულ. გრ. გვ. 2).
ṃ	ტ
m̓	ტი (თაბას. გრ. გვ. 2).
mɣ	თ (უდურ. გრ. გვ. 2).

y	უ
ẏ	უ̇ საშუალო უ-სა და ჳ-ს შუა (უდურ. გრ. გვ. 1).
ÿ	ჳ
ɥ̇	ჶუ, ან ვუ (თაბას. გრ. გვ. 2).
φ	ჶ
x	ხ (უდურ. გრ. გვ. 2).
x́	ხი (ძალიან ენერგიულად, თითქოს ორმაგი ხ იყოს).
x̑	კხი (ასე გამოითქმის: თაბას. გრ. გვ. 2, ანდ. გრ. გვ. 1—2).
uɣ	ც
uσ	ცı (ალ. გრ. გვ. 3).
u̓ɣ	წ (უდ. გრ. გვ. 2).
u̠	ცჲ (გამოითქმის როგორც ცხ: თაბას. გრ. გვ. 3).

ч	ჩ
ч̄	ჩᵛ (ლაბიალური, ჩჶ: თაბას. გრ. გვ. 3).
ч̠	ჩი (გამოითქმის ჩ-სა და შ-ს შუალედად: თაბას. გრ. გვ. 3).
ч̇	ჭ (უდურ. გრ. გვ. 2).
ш	შ
ш̄	სıı (ნაზი შერბილებული ხშ: сшь: უდ. გრ. გვ. 2).
ш̄	შᵛ (ლაბიალური შჶ-ს მსგავსი. თაბას. გრ. გვ. 3).
ы	ჸ
c, ϟ	გı (არაბული ع-ს მსგავსი, მაგრამ იმაზე რბილია).
ʅ	ტხლი
ʅ́	ტყლი
Ω	ტქლი
ш̠	შщ (მაგარი ორმაგი შშ-ს მსგავსად. თაბას. გრ. გვ. 3).

ა დ. დ ი რ რ-ის მიერ თავის გერმანულს ნაშრომებში ნახმარი ტრანსკრიფციის გასაგებად უნდა გათვალისწინებული იყოს, რომ

1. **ბგერის ფშვინვარების** აღსანიშნავად მას ასოს ზევით დასმული c აქვს ნახმარი (იხ. Einführung გვ. 28).

2. **სიმკვეთრის** გამოსახატავად აქვს ასოს ზევითვე დასმული მაგრამ უკუღმა მობრუნებული იგივე ' ნიშანი (იქვე, 29), რომელიც, მაშასადამე, ქართულს ა უდრის.

3. **ლაბიალიზისათვის** ასოს ზევითა და გვერდით ʷ ნიშანი ზის (იქვე, 33), რომელიც ქართულს ɪ ეთანასწორება.

4. **გაპალატალება** ასოს მარჯვნივ ზევით დასმული ' ნიშნით (იქვე, 33), ე. ი. ქართულს ი უდრის.

5. **გრძელი ტყუპი თანხმოვნები** (lange geminierte Konsonanten) ასოს მარცხნივ დასმული : ორწერტილით აღინიშნება (იქვე, 33), რომელიც ქართულს ჾ ნიშანს უდრის.

6. **ბგერის ნაზალიზაცია**, ცხვირში გამოთქმულობა, ასოს ზევით დასმული ˜ ნიშნით (იქვე, 36), რაც ქართულად ნ-თი აღინიშნება.

7. **ლატერალური ბგერის** გამოსახატავად ასოს მარჯვნივ ზემოთ დასმული წრე ° აქვს ნახმარი (იქვე, 31), რომლისთვისაც ქართულად ჾ ნიშანია.

ად. დირრ-ის გერმ. ტრანსკრიფციის ქართ. შესატყვისობა:

ɑ ა

ɑ̇ ა̇ გამოითქმის ა-სა და ӓ-ს შუა

ɑ̈ ӓ გამოითქმის ӓ-სა და ე-ს შუა

ɑ̃ ან

ɓ ბ

β ბ̣ გამოითქმის ბ-ვ

c ც

c' ც'

:c ცჾ (=ცხ-ს: იქვე, 33).

ċ წ

č ჩ

:č ჩ̈ (=ჩშ-ს: იქვე, 33)

č̣ ჭ

d დ

e ე

ʒ ძ

g გ

γ ღ

h ჰ

ḥ ჰ̣

h̯ ჰ̆

h̠ ხ̆

i ი

j ჲ

ǰ ჯ

k კ

kᶜ ქ

:k̇ᶜ ქ̈ (=ხქ-ს; იქვე, 33).

k' კ̣

:k' კ̣̈ (=მ̆ყა-ს: იქვე, 33).

k̑ კ („ein hintervelarer Affrikat mit starker Aspiration, akust. Effekt etwa kx“: იქვე, 31).

k°	ტხლ° (იქვე 30).	q	ყ	t°	ტ°
ḷ	ტყლ°	3	ƨ	u	უ
ł°	ტკლ°	ч	რ	v	ვ
m	მ	s	ს	w	ჳ̂
n	ნ	š	შ	x	ხ
δ	თნ	ś	სჾ („Zwischen Š und S: იქვე 31) გამოითქმის ს-შ	ź	ზ
o	ო	s'	ს'	ž	ჟ
ö	ო̈	t	ტ	ž'	ჟ'
p	პ	tᶜ	თ	ż	ზ°, ზ-ჟ (იქვე, 31
pᶜ	ფ	t'	ტ°	ʒ	ჯ (იქვე, 31).
π'	პ'	t:	ტტ	ʃ	ჰ' (? იქვე, 32—33).

დვმეზილის ნიშანთაგან ასოს გვერდით მარჯვნივ ზევით მოთავსებული აპოსტროფი ' =ჾ-ს.

ასოს ზევითა კიდურის მარჯვნივ მოთავსებული ° პატარა წრე=ჳ-ს. C ასო ზევით მოთავსებული v ნიშნითურთ Č=ჩ-ს და Š=შ-ს, ხოლო Ž=ჟ-ს.

ასოს ზევით დასმული წერტილი=ჾ-ს. j გამოჰხატავს ჯ-ს და z კიდევ ზ-ს.

კარი მესამე

ე. წ. კავკასიური ენებისა და ქართულ-ქართველურის მორფოლოგიის ძირითადი საკითხები

ნაწილი პირველი

გრამატიკული სქეს-კატეგორიების საკითხი კავკასიურ ენებსა და ქართულში

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

გრამატიკული სქეს-კატეგორიები თანამედროვე კავკასიურ ენებში

ე. წ. კავკასიურ ენებს შორის ზოგს, როგორც მაგალითად თუნდაც ქართულს, არავითარი გრამატიკული სქესის გარჩევა და საამისო ნიშნები არ აბადია, ზოგს-კი გრამატიკული სქესის გარჩევა ენის აგებულების ერთ-ერთ ძირითად საფუძვლად აქვს ქცეული. ამიტომ ამ საკითხს უაღრესი მნიშვნელობა აქვს და მთელი რიგი შემდეგი მოვლენების გასაგებად აუცილებლად საჭიროა, რომ ადამიანს გრამატიკული სქესის არსებობისა, თუ უქონლობის, ანდა მისი ბუნებისა და თავისებური თვისებების შესახებ, სრულებით მკაფიო წარმოდგენა ჰქონდეს.

ცნობილია, რომ ქართულს, არც თანამედროვესა და, რამოდენადაც მე-5 ს-ითგან მოყოლებული სამწერლობო ძეგლებითგან ჩანს, არც ძველს, გრამატიკული სქესი არ აბადია. კავკასიის იმ ენებშიც, სადაც გრამატიკული სქესი არის, არსებითს სახელებს მაინც სქეს-კატეგორია გარეგნულად არ ეტყობათ, რათგან ამისათვის მათ არავითარი, არც თავსართისა და არც ბოლოსართის სახით ნიშანი არც აქვთ და არც რამე ეცვლებათ. მათი სქეს-კატეგორია მათთან დაკავშირებულ ზედსართავსა და რიცხვითს სახელებს, ზმნას, მიმღეობასა და მიმღეობითს ზედსართს განსაკუთრებული ნიშნების საშუალებით, ან თავსართისა, ან და ბოლოსართის სახით, დაეტყობა ხოლმე. მაგრამ, როგორც აღნიშნული გვქონდა, გრამ. სქეს-კატეგორიები კავკასიურს ენებსაც ყველას არა აქვს და რომელთაც აბადიათ, მათაც ამ მხრივ ყველას ერთნაირობა არ ემჩნევა, არამედ ბევრ მათგანს განსხვავებული სახით მოეპოვება. ამიტომ სქეს-კატეგორიების არსებობა და ვითარება თანამედროვე კავკასიის ენებში ზოგადად მაინც უნდა იქნეს დახასიათებული.

§ 1. სქეს-კატეგორიები სინდურ ენებში

ჩრდილო-კავკასიის ენათა დასავლური ჯგუფითგან გრამ. სქეს-კატეგორიები მხოლოდ აფხაზურს გააჩნია, ისიც ნაწილობრივ.

აბხაზურმა ერთის მხრით ზმნაში ორი სქესის, მამაკაცისა და დედაკაცის, გარჩევა იცის, მეორეს მხრით იქვე და სხვა ნაწილებშიც ყველა არს-

ნი გონიერ და არაგონიერ არსებად იყოფებიან. პირუტყვები და უსულო საგნები ამ არაგონიერ არსთა ჯგუფში არიან მოქცეულნი.

გონიერ და არაგონიერ არსებად დაყოფვა სხვა ენებში მიღებულს სქესის განრჩევას არ უდგება და ამის გამო აქ უფრო ცნებათა კატეგორიის განრჩევაზე შეიძლება იყოს საუბარი.

უკვე უ ს ლ ა რ მ ა აღნიშნა, რომ თანამედროვე აბხაზურს არც არსებითსა და არც ზედსართავ სახელებში მამრობითი და მდედრობითი გრამ. სქესის გამოსახატავად არავითარი ნიშნები არ აბადიაო (აბხ. ე. § 8 და 68). ამის მაგიერ ადამიანთა და ცხოველების მამრ. და მდედრ. სქესის აღსანიშნავად აბხაზური მამალ-დედლობის მაუწყებელ სიტყვებს ურთავს ხოლმე.

მაგ. ცხოველთა მამრ. სქესის გამოსახატავად ა—აბ იხმარება, რომელიც მამასა ჰნიშნავს, და მამრისავე გამომხატველი აბაღ, ან ღ. სამივე იმ სიტყვის ბოლოს ისმის ხოლმე, რომლის მამრობითობის აღმნიშვნელიც უნდა იყოს. მაგ. თხა ჰაბ, მამალი თხა ჰაბაღ, ცხვარი ათჴ, ვერძი, მამ. ცხვარი, ათჴღ, — მამ. კურდღელი აჟჰბაღ (აბხ. ე. § 68).

ფრინველთა მამლობის აღსანიშნავად ჰარბაღ-ია მიღებული (აბხ. ე. § 68 და დ ო ნ დ უ ა რ.-აბხ. ლ. 56).

ცხოველთა დედლობის გამოსახატავად აბხაზურში ორი სიტყვა იხმარება: ან, რომელიც დედასა ნიშნავს, და ფს, რომელიც აგრეთვე სიტყვის ბოლოს ერთვის ხოლმე. მაგ. ძაღლი ალა, ძუკნა ძაღლი ალაფს, კურდღელი აჟა, დედ. კურდღელი აჟაფს,—ვირი აჩადა, ჯაკი ვირი—აჩადაფს (აბხ. ე. § 68).

შინაური პირუტყვის ნერბობის გამოსახატავად აჩიშა, ფრინველის დედლობისათვის-კი ჰრცნა-ს ხმარობენ, რომელნიც აგრეთვე ბოლოს ერთვიან ხოლმე (დონდ. რ.-აბხ. ლ. 56). მაგ. თუ ზოგადად ქათამს აბხაზურად აკუტჯ ჰქვიან, მამალს ეწოდება აკუტჰრბაღ, დედალს-კი აკუტჰრცნა (აბხ. ე. § 68).

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ აბხაზურს ამნაირ შემთხვევაში, გრამატიკული სქესის მაგიერ, მამრობისა და მდედრობის აღმნიშვნელი სიტყვები აქვს გამოყენებული.

გრამ. სქეს-კატეგორიის მსგავსი მოვლენა აბხაზურს მხოლოდ ზოგიერთი პირის ნაცვალსახელებში უჩანს. მხ. და მრ. რიცხვების პირველი პირის ნაცვალსახელი ორივე სქესისა და ორივე, გონიერ და არაგონიერ, არსებათა კატეგორიისათვის საერთოა, ასევე მხოლოდ ერთი ფორმა არსებობს მრ. რიცხვის მეორე და მესამე პირების ნაცვალსახელებისათვის.

სამაგიეროდ მხ. რიცხვის მეორე და მესამე პირის ნაცვალსახელები სხვადასხვაა სქესისა და კატეგორიისდა მიხედვით. მაგ., როდესაც შენ მამაკაცს გულისხმობს, აბხაზურად უარა იხმარება, ხოლო როცა დედაკაცს, მაშინ —ბარა. აქ ამ ორი სქესის განმასხვავებელი მხოლოდ თავკიდური უ და ბ ბგერებია, რომელთაგან პირველი მამრობითობის გამომხატველი გამოდის, ბ-კი მდედრობითობისა.

მხ. რიცხვის მესამე პირის ნაცვალსახელი ის არის ორივე სქესისა და კატეგორიისათვის: საერთოც ურ და განსხვავებულიც. თუ ის ქალსა გულისხმობს, მაშინ ლარა-საც ხმარობენ (აბხ. ე. § 6). ამ ნაცვალსახელის მეორე პი-

რის ნაცვალსახელ ჟარა და ბარა-სთან შედარება ცხადჰყოფს, რომ ერთად-ერთი მათი განმასხვავებელი ბგერა აქაც თავკიდური ლ არის, რომელიც ამ შემთხვევაში მდედრ. სქესის აღმნიშვნელი გამოდის.

მაგრამ უნდა ითქვას, რომ თანამედროვე აბხაზურში ჟ, ბ და ლ ბგერებს სხვაგან არსად ასეთი, სქესის გამომხატველი, მნიშვნელობა არა აქვს.

ზემოაღნიშნულს გარდა, აბხაზური ცნებათა ორ კატეგორიასაც არჩევს: ყოველივე არსი, ან გონიერ, ანდა არაგონიერად ითვლება. ამ ორი კატეგორიის განრჩევა რიცხვითს სახელებში გარეგნულადაც გამოიხატება. როდესაც ამბობენ ერთი-ო, თუ ადამიანი იგულისხმება, მაშინ უნდა ითქვას აძ‍ჴ, ხოლო თუ პირუტყვია, ანდა საგანი, მაშინ აკჷ (აბხ. ე. § 90).

ამგვარადვე ორი, თუ არაგონიერიხათვისაა, ჷბა იქმნება, ორი გონიერი-კი ჲჷჯა, სამიც, თუ არაგონიერს ჰგულისხმობს ხფა არის, თუ გონიერს — ხჲგ (იქვე).

დანარჩენ, არაგონიერთა აღმნიშვნელ, რიცხვითს სახელებს თერთმეტამდის ყველას ბოლოში ბა მარცვალი უზის, მაგ.: 4—ფშჷბა, 5—ხუბა, 6—ფბა, 7—ბჟჷბა, 8—ააბა, 9—ჟჷბა და 10—ჟაბა.

გონიერ არსებათა აღმნიშვნელ რიცხვითს სახელებს 4—10-მდე ბოლოკიდურ მარცვლად, ბა-ს მაგიერ, ჲგ მარცვალი აქვს, მაგ.: 4—ფშჷჲგ, 5—ხუჲგ, 6—ფჲგ, 7—ბჟჲგ, და სხვაც ამნაირადვე (აბხ. ე. § 90).

გონიერ არსებათა აღნიშვნა აბხაზურმა ზმნაშიც იცის, სახელდობრ მესამე პირის ფორმაში დჷ ელემენტის საშუალებით, რომელიც თავსართის სახით იხმარება. მაგ. რომ კარგი ა-ბზია ავიღოთ და ვთქვათ: „ის (მამაკაცი) კარგი არის“, აფხაზურად იქმნება უი დჷბზიოუპ, ანდა „ის (დედაკაცი) კარგი არის“ ლარა დჷბზიოუპ,—ხოლო როდესაც „ის (არაგონიერი არსება ან საგანი) კარგი არის“, ითქმის უი ბზიოუპ (აბხ. ე. § 10).

დჷ თავსართი ორსავე ზემომოყვანილ შემთხვევაში გონიერი არსების კატეგორიის გამომხატველი ნაწილაკია. მაგრამ ზმნის არც ერთი სხვა პირისათვის, მესამის გარდა, არც ეს დჷ თავსართი, არც სხვა რაიმე ნიშანი გონიერ არსებ თა გამოსახატავად არ გვხვდება (იქვე).

ზემომოყვანილი მიმოხილვა დაარწმუნებს ადამიანს, რომ აბხაზურს გრამატიკული სქესის მხოლოდ ოდნავი კვალი-ღა ემჩნევა.

უბიხურ ენას, როგორც პ. უ ს ლ ა რ ს აქვს აღნიშნული, ხქეს-კატეგორიის განსხვავება და ნიშნები არ მოეპოება. ეს მის მიერ ჩაწერილი მაგალითებითგან მართლაც ნათლად ჩანს.

ჩემი ძმის ცოლი	ხულჹე, ან ხჷლჹა ხჷჯიტლან გჷაპხჷშ.
ჩემი ძმის ცხენი	ხულჹე ხჷჯიტლან გჷაჩჩჷ.
ჩემი ცოლის ძმა	ხულჹე ხჷპხჷშჲუნ გჷაჯიტლა.
ჩემი დის ცხენი	ხულჹე ხჷჯეპხჲან გჷაჩჩჷ.
შენი მამის ცხენი	ვულჹე ვუფჲუნ გჷაჩჩჷ.
მისი მამის ცხენი	ინენ გჷაფჲუნ გჷაჩჩჷ.
მისი დედის ცხენი	ინენ გჷანენ გჷაჩჩჷ
ჩვენი ძმების ცხენი	შილჹე შიჯიტლანა აჷგჷჩჩჷ.
ჩვენი დების ქმრები	შილჹე შიოეჯეპხენა აჷგოუკობჷა (უბიხ. ენა. გვ. 87—88).

ყველა მაგალითებში კუთვნილებითი ნაცვალსახელოვანი თავსართები ს, ვ, ზ და შ სქესისდა მიუხედავად უცვლელი რჩება. მაშასადამე, სქეს-კატეგორიების უქონლობით უბიხური მის მოძმე აბხაზურისაგან, რომელსაც სქეს-კატეგორიები, ნაწილობრივ მაინც, აბადია, თვალსაჩინოდ განსხვავდება.

ადიღეურმა, ანუ ჩერქეზულმა ენამაც სქესის განრჩევა არ იცის (Люлье, Словарь русско-черкесский с краткою грамматикою. Одесса. 1846 წ. გვ. 4). სქესის აღსანიშნავად ამის მაგიერ მამლობისა და დედლობის სიტყვები ერთვის ხოლმე. სახელდობრ მამრის გამოსახატავად ხუო, ანდა ხუ არის განკუთვნილი (რ.—ჩერქ. ლ. 185), მდედრისათვის ბზე (იქვე 105 და 152—3). მაგ. ძაღლს ჩერქეზულად ხა ეწოდება, ძუკნა ძაღლს-კი ხაბზე (იქვე, 105), — ზროხას — ტცჳ ჰქვიან, მეხრეს-კი ცჳახუო (იქვე. 25), ღორს კხო-ს ეძახიან (იქვე, 85), მამალ ღორს და ტახს-კი — კხოხო-ს (იქვე, 9).

ყაბარდოულსაც გრამატიკული სქესი არ აბადია და არც საამისო ნიშნები მოეპოვება. დედლისა, თუ მდედრობითი სქესის გამოსახატავად სუფიქსი აბზ და ყბზ იხმარება, მაგ. მგელი — დულუზ, დედალი მგელი — დულუზყბზ, ქურდი — დყდ, ქურდი დედაკაცი — დყდურაბზ (ყაბ. გრ. გვ. 40).

§ 2. გრამატ. სქეს-კატეგორიები ღილღურში

ჩაჩნურს გრამატიკული სქეს-კატეგორიები მოეპოვება, მეტად უხვადაც-კი. ეს გარემოება პირველად აქაც ჯერ შიფნერმა, ხოლო შემდეგ უკვე ვრცლად უსლარმა აღნიშნეს, ისევე როგორც ამ მოვლენის თავისებურებაც, სახელდობრ, რომ გრამ. სქესის ნიშნები თავსართის სახით აქვს.

ჩაჩნურში ვ მამრობითი სქესის თავსართია, ჲ კიდევ მდედრობითისა. მხოლოდ ეს ორი ბგერა სცვლის ხოლმე ფუძის მნიშვნელობას და სიტყვას, ან მამრობითად, ანდა მდედრობითად ჰხდის, მაგ. ვაშა ჰნიშნავს ძმას, ჲიშა, რომელიც უეჭველია პირველადი „ჲაშა“ და „ჲეშა“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი, დას ჰნიშნავს.

ეხლანდელი ჲიშა-ს ფორმა რომ ჲაშა-საგან არის მართლაც წარმომდგარი, ამას წოვურიც ამტკიცებს, სადაც გჳლდენშტედტისა და კლაპროთის თანხმობრივი მოწმობით დას ჲაშო (Iascho, Iacho) ეწოდებოდა (Reise II 506 და Voyage II. 372).

ამგვარადვე ძეს ეწოდებოდა ვუოგ, ჲუოგ-კი ასულს[1].

[1] გჳლდენშტედტსა და კლაპროთს ჩაჩნურ და ქისტურ სახელად ჩაწერილი აქვთ უა („Ua“ „oua“), ხოლო წოვურად უოე. ასულის ჩაჩნურ და წოვურ სახელად ამავე ავტორებს ჲოჰე („Iohe“) აქვთ აღნიშნული, რომელშიც „ჰ“ შესაძლებელია და საფიქრებელიც, რომ გ ბგერასაც გამოჰხატავდეს და ჲოგ იგულისხმებოდეს. ქისტურად-კი გჳლდენშტედტს ჲუგიკ „Iugik“, ხოლო კლაპროთს ჲუღიკ „youghik“-ი აქვთ დასახელებული. (R. II, 506 და V. II, 362). შიფნერსაც ასულის სახელად ჲოგ, Ioh აქვს მოყვანილი, რომლის ძირად ჲაგ მიაჩნია (Thusch. 152.) ამავე სახელისაგან ნაწარმოებია ქალწულება ჲაგლობ (იქვე). ხოლო ვაჟიშვილს უოგ-ს ეძახიან. მის ძირადაც იგივე მკვლევარი უაგ-ს სთვლიდა. აქედან ნაწარმოები ყოფილა უაგლობ (იქვე, 157).

უკვე უ ს ლ ა რ მ ა შეამჩნია, რომ თავკიდური ვ და ჲ ბგერები ზემომოყვანილ **ოთხ** სიტყვაში ძირეული არ უნდა იყოს. **ვაშა**-ს მნიშვნელობის განმარტებაში ნათქვამი აქვს: „ამ სიტყვაში ვ მოძრავია, რაც დის სახელ **ჲიშა**-თიც ირკვევა“-ო (ჩაჩ. ე. 164). სხვა ადგილას-კი აზრი უფრო მკაფიოდ აქვს გამოთქმული: **დის** აღმნიშვნელ სიტყვა **ჲიშა**-ში „ჲ ალბათ მდედრობით სქესს ჰნიშნავს“-ო (იქვე, 183).

ასევე მსჯელობდა უ ს ლ ა რ ი **ძისა**, **ვუოგ**-ისა, და **ასულის**, **ჲუოგ**-ის, მნიშვნელობის განმარტების დროსაც (იხ. იქვე, 165 და 183).

ამაზე შორს უ ს ლ ა რ ს თავისი გონებამახვილი დაკვირვება არ წაუყვანია. პირიქით, მას თავის ჩაჩნურ გრამატიკაში გრამატიკული სქესისა და კატეგორიების გარკვევის იმედი თითქმის დაჰკარგვია. მას აღნიშნული აქვს, რომ **ჩაჩნურს ექვსი სქეს-კატეგორია გააჩნია: პირველი გონიერ არსებათა მამრობითი. ხოლო** მეორე **მდედრობითი** სქესებია.

1. **მამრობითი სქესის** აღსანიშნავად **მეშველ ზმნის ფორმად მხოლობითი რიცხვის სამივე პირისათვის ერთი-და-იგივე ვუ იხმარება**, **ხოლო** 2. **მდედრობითისათვის ამნაირადვე მარტო ჲუ**. მრავლობითს რიცხვში ორივე სქესისათვის ერთი-და-იგივე ფორმაა **დუ** (იქვე, 9 – 10 და 70).

მესამე, მეოთხე, მეხუთე და მეექვსე კატეგორიის სიტყვები სულდგმულთა, უსულო საგნებისა და განყენებულ ცნებათა გამომხატველებია. ამათგან განყენებულ ცნებათა სახელებთან, რომელთაც **ლა** დაბოლოება აქვთ, იგივე მეშველ ზმნად მიჩნეული **ჲუ იხმარება**, რომელიც მდედრობითი სქესისათვის არის განკუთვნილი (იქვე, გვ. 11—12).

მაგ. **„მამა არის“ და̄ ვუ, დედა არის—ნა̄ნა ჲუ, მთიელი არის—ლა̄მარუო ვუ, ქვრივი ქალი არის—ჯი̄ერუო ჲუ** და სხვ (იხ. იქვე § 9—10).

სქესის განრჩევა დაცულია მხოლოდ გონიერ არსებათათვის, პირუტყვებისათვის ეს სავალდებულო არ არის (იქვე, § 12).

მე-3 და 4 კატეგორიათა ნიშნებად იხმარება „დ“ და **„ბ“** რომელთა დანიშნულების გამორკვევა ისევე, როგორც მე-5 და 6 კატეგორიებისა, ძნელიაო (იხ. § 11—14).

რიცხვითს სახელებს, ოთხის გარდა, სქეს-კატეგორიები ჩაჩნურში დაკარგული აქვთ (იქვე, § 44).

თავსართოვანი სქეს-კატეგორიების არსებობა პირველად, როგორც უკვე ვიცით, აკად. ა. შ ი ფ ნ ე რ-მა აღნიშნა თავის 1856 წ. ნაშრომში Versuch über die Thusch-Sprache oder die Khistinische Mundart in Thuschetien **„თუშური ენის, ანუ თუშეთის ქისტური კილოკავის (შესწავლის) ცდა“**, რომელიც რუს. სამეცნ. აკადემიის „მემუარებში“ დაბეჭდა. (Mémoires de l' Académie Impér. des sciences de St.—Pétersbourg, VI série. Sc. politiques etc. t. IX).

შ ი ფ ნ ე რ ი ს ცნობით **წოვურს**, რომელსაც ის თუშურს უწოდებს, **ოთხი სქეს-კატეგორია** აბადია: **პირველს ადამიანთა და საერთოდ მამრ.** სქესი შეადგენს, რომელსაც **ნიშნად ვ თავსართი აქვს, — მეორეს — მდედრობითი სქესი**, რომელსაც **ჲ თავსართი აქვს, — მესამე სქეს-კატეგორიას ცხოველთა და მცენარეთა სახელები** ეკუთვნიან, რომელთაც **თავსართად ბ ერთვის, — ხოლო,**

მეთოხე სქეს-კატეგორიად უმახაკოთა და უსქესოთა სახელები ითვლება, რომელთაც და თავსართი აქვთ მრავლობითს რიცხვში, ხოლო 1 სქესისათვის ბა თავსართი, მე-2-ისათვის და და ჲა, მე-3-ისათვის და, ბა და ჲა, მე-4 სქეს-კატეგორიისათვის-კი მრავლობითში იგივე და იხმარება, რომელიც მხოლობითშია (იქვე, § 81—86). დ ი რ რ ი ჩაჩნურში 8 სქეს-კატეგორიასაც-კი სთვლის. სქეს-კატეგორიის თავსართები ზედსართავსა და ზმნის ფორმებს აქვს ხოლმე, არსებითს სახელს კი რომ ჰქონდეს, მეტად იშვიათი შემთხვევაა. მაგ. „ძმა არის“ ვაშო ვა, „ქალი არის“ ბსტუინო ჲა (იქვე, § 81), „ძმები არიან“ ვაშარ ბა, „ქალები არიან“ ბსტეი და (იქვე).

„მტრედი არის“ კაუკ ბა, „მტრედები არიან“ კაკაირე და, „ხარი არის“ ბსტუ ბა, „ხარები არიან“ ბსტარე და, „გზა არის“ ნიყ ბა, „გზები არის“ ნაყიშ ბა, „ბაშვი არის“ ბადერ და, „ბაშვები არიან“ ბადრი და, „ხბო არის“ ასე და, „ხბორები არიან“ ასი და (იქვე, § 81).

§ 3. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ლეგურ თანამედროვე ენებში

I. ენათა დასავლური ჯგუფი

დაღისტნის ლეგურ ენათა უმეტესობას გრამ. სქეს-კატეგორიები აბადია, მაგრამ ამ სფეროში აქ დიდი სხვადასხვაობაც არსებობს.

ლუნძურს სამი სქესი აქვს: 1) მამრობითი, 2) მდედრობითი და 3) საერთო, რომელსაც არაგონიერი არსებანი, უსულო საგნები და განყენებული ცნებანი მიეკუთვნებიან. მამრობით-მდედრობითი სქესის განრჩევა პირუტყვებს არ ეხება.

მამრობითი სქესის გამომხატველ ნიშნად ვ ან უ არის, ხოლო მდედრობითი სქესისათვის—ჲ და საერთოსთვის ბ.

მრავლობითს რიცხვში სქეს-კატეგორიის განრჩევა ქრება და სამივეს საერთო რ ნიშანი აქვს.

მაგ. ვაც ძმა, ჲაც და, ხოლო ცხოველთა და-ძმაზე ამბობენ ბაც.

მშიერი (მამაკაცი) ვაყარაუ, მშიერი (დედაკაცი)—ჲაყარაუ, მშიერი (ცხოველი)—ბაყარაბ.

ის (მამაკაცი) დოუ, ის (დედაკაცი) დოჲ, ის (საგანი და პირუტყვი)—დობ.

ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ცხადი შეიქმნებოდა, რომ ძმისა და დის სახელს ისევე, როგორც ზედსართავს მშიერ-ს, სქესის ნიშნები ვ, ჲ და ბ თავსართის სახით აქვთ, პირიქით ჩვენებითს „ის“ ნაცვალსახელში სქესის უ, ჲ და ბ ნიშნები ბოლოსართებად გვევლინება და ამნაირადვე „ის“ (მამაკაცი) იქნება აუ, „ის“ (დედაკ.) — აჲ და „ის“ (ბაშვი) — აბ. მაგრამ ხშირად სქესი აღუნიშვნელია (იქვე § 25 — 28).

ანდი-დიდოურ ენათა ჯგუფს საერთოდ სამი სქეს-კატეგორია აქვს, ანდიურსა, ახვახურსა, დიდოურსა და ქაფუჩურს გარდა, რომელთაც ოთხი სქეს-კატეგორია გააჩნიათ.

სამ სქეს-კატეგორიან ენებს პირველი კატეგორიისათვის ჳ, ან ვ, ანდა უ აქვთ, მეორისათვის ჲ, მესამისათვის ბ, ხოლო მრავლობით რიცხვში ყველა სქეს-კატეგორიისათვის საერთოდ რ იხმარება, რომელიც ზოგჯერ ლ-დ იქცევა ხოლმე.

ოთხ-სქეს კატეგორიან ენებს იგივე ნიშნები აქვთ, იმ განსხვავებით, რომ მეოთხე სქეს-კატეგორიისათვის მხ. რ-შიც და მრ. რ.-შიც ნიშნად რ, ან ლ იხმარება.

ზედსართავსა და რიცხვით სახელებში სქეს-კატეგორიები ჩვეულებრივ ბოლოსართების სახით იხმარება, ზმნაში-კი თავსართების სახით არის წარმოდგენილი.

აღსანიშნავია, რომ სქეს-კატეგორიები ზედსართავსა, რიცხვით სახელებში და ზმნებშია მიღებული, მაგრამ ზედსართავ სახელებსა და ზმნებს ყველას კი არა აქვთ, არამედ ზოგსა აქვთ, ზოგს კი არა.

დიდოურსა, ხვარშულსა და ბეჟიტლურ-კაპუჩურში რიცხვით სახელებში სქეს-კატეგორიის გარჩევა არ არის და მხოლოდ ერთი ფორმა არსებობს (იხ. Мат. для изуч. языков и наречий андо-дидойской группы. გვ. IV 1, 2, 5, 6, 12, 13, 15, 16, 22, 23, 25, 26, 33, 34, 36, 37, 42, 43, 46, 47, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 61, 63, 65, 66, 68, 70, 79, 80).

ბეჟიტლურ-კაპუჩურში ზედსართავ სახელს სქეს-კატეგორიის ნიშნები თავსართების სახით აქვს წარმოდგენილი, მაგალითად:

მხ. რ.

დიდი: 1. სქეს-კატეგორიის—უყო.
2. „ „ ჲუყო.
3. „ „ ჲუყო.
4. „ „ ბუყო.

მრ. რ.

1. და 2 სქეს კატ. ბუყა.
3. და 4 „ „ ჲუყა (Мат. андо-дид. гр. 80).

ხოლო ანდი-დიდოურ ენათა ჯგუფის ბაგულალურში სქეს-კატეგორიის ორმაგი ნიშანი, თავსართებისაცა და ბოლოსართების სახითაც, იხმარება, მაგ. ძველი:

1. სქეს-კატეგორიის—ვაჰარუ.
2. „ „ —ჲაჰარჲ.
3. „ „ —ბაჰარუბ.

მრ. რ. პირველი და მეორე სქეს-კატეგორიისა—ბაჰარუბ, მესამე სქეს-კატეგორიისა რაჰარურ (Мат. андо-дид. гр. გვ. 44).

II. დაღისტნის შუაგულისა და ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის ენათა ჯგუფი

ლუმუქურში 4 სქეს-კატეგორია არსებობს.

1. პირველ სქეს-კატეგორიას მამრობითი სქესის გონიერ არსებათა სახელები ეკუთვნიან და ნიშნად მხოლობით რიცხვში ვ იხმარება, მრავლობით რიცხვში-კი ბ, -ა, ი და უ-ხმოვან-თავკიდურიან სიტყვებს მამრობითი

სქესის თავსართი არ ერთვის ხოლმე. მაგ. მარტოხელ: ადამიანი აჰუსხა ადამინა, ადამიანი არის — ადამინა ური, კაცები არიან — რანთალ ბური[1].

ზოგს ზედსართავ უკუქცევით ნაცვალსახელებსა და რიცხვით სახელებს მხოლოობითი რიცხვის მამრობითი სქეს-კატეგორია ვ, ვა ბოლოსართით გამოეხატება ხოლმე, რომელიც ზედსართავ სახელებს ფუძეს შემდგომ და დაბოლოების წინ ერთვის[2]. მაგ. მე თითონ, თუ მამაკაცი ამბობს, იქმნება ნავავა, თუ მდედრ. სქესის არსება, ნარარა, თუ მესამე სქეს-კატეგორიისა ნაბაბა. ამნაირადვე გუშინდელი მამრ. სქ. იქმნება ლახ₍ხ₍უვახთა, მდედ. სქ. ლახ₍ხ₍ურახთა, მესამე სქეს-კატ. ლახ₍ხ₍უბახთა.

2. მეორე სქეს-კატეგორიას მდედრობითი სქესის გონიერ არსებათა სახელები ეკუთვნიან და მხოლოობით რიცხვში ნიშნად დ, ან რ, ხოლო მრავლობით რიცხვში ბ აქვთ. მაგ.: დედა არის — ნინუ დური, დედები არიან — ნინუკლუ ბური, დედაკაცი არის — შშარსთა დური[3].

აღსანიშნავია, რომ უშახაკოთა და გაუთხოვარი ქალის და გათხოვილისაც შვილიერებამდე, აგრეთვე ცხოველთა სქესს, ლუმუქური არ არჩევს. მაგ. ქალწული — დუშ, და — ხიუ, ახალ-ჯვარდაწერილი რძალი — წიქური, ბაშვი, ნორჩი — ჩრჭ არც მდედრობითსა და უკანასკნელი არც მამრობით სქესს არ ეკუთვნიან, არამედ მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიებს, რომლებშიც პირუტყვები, უსულო საგნები და განყენებულ ცნებათა სახელებია მოქცეული (ლუმუქ. გრ. გვ. 10—12).

მესამე სქეს-კატეგორიას ნიშნად მხოლოობითსა და მრავლობით რიცხვში ბ აქვს, მაგ. ცხენი არის ჩუ ბური, ცხენები არის დუჩრი ბური (ლუმუქ. ე. 9).

მეოთხე სქეს-კატეგორიაში-კი ორივე რიცხვისათვის ნიშნად Დ არის, მაგ: თმა არის — ჭარა Დური; თმებია — ჭარჵრდუ Დური (იქვე).

უ ს ლ ა რ ი ს სიტყვით ლუმუქური ენის სათანადო შეუსწავლელობა ჯერ საშუალებას არ გვაძლევს გამოვარკვიოთ, თუ რა პრინციპზეა მესამე,

---

[1] ნამყო სრულში და მისგან ნაწარმოებ ფორმებს მამრობითი სქეს-კატეგორიის ნიშანი უ წინდებულიან ზმნებში წინდებულის შემდგომ ზმნის ძირის წინ ისმის. უ ს ლ ა რ ი ს სიტყვით უ ზმნის ძირის ბოლოკიდური თანხმოვნის წინ ისმის. ამის დამამტკიცებელ მაგალითებად მას მოყვანილი აქვს: ადამიანი იყო — ადამინა იუკრი (იკან — ყოფნა, ძირი იკ არისო) ადამიანი გაიქცა — ადამინა ლიუკრი (← ლიკან, ← ლიკ), მაგრამ გამონაკლისიც არისო (ლეკ. ე. 12—13). ამ ფორმებსა და საკითხს მათი აგებულების გამოსარკვევად ჯერ განსაკუთრებული შესწავლა სჭიროებათ.

[2] ლ და ნ-ს შემდგომ იმგვარადვე, როგორც კანკლეჟობის ბოუნკათა ფორმებში, ეს ვ ქრება, მაგ. მე თვითონ — ნავა, ერთი — ცავა, გუშინდელი — ლახ₍ხ₍უვახთა (← გუშინ ლახ₍ხ₍უ) ტტულვა-ს მაგიერ ტტულა, ტტუნვა-ს მაგიერ — ტტუნა და სხვა (გვ. 13).

[3] იმგვარივე, როგორც მამრობით სქეს-კატეგორიაში, ჯერ გამოურკვეველი წარმოება აქვს ნამყო დროსა და მისგან წარმოშდგარ ფორმებს მდედრობითს სქეს-კატეგორიანებსაც. უ ს ლ ა რ ს ა აქვს აღნიშნული, რომ ნამყო სრულსა და მისგან ნაწარმოებს მდედრობითი სქესის ფორმებში, თუ ზმნა ხმოვნით იწყება, თავში დ ერთვის, ხოლო ზმნის ძირის ხმოვნის შემდგომი თანხმოვნის წინ რ დაისმის ხოლმე, მაგ. დედაკაცი იყო — შშარსთა დირკრი, — დედაკაცი გაიქცა შშარსთა ლირკრი. მაგრამ იმავე მკვლევარის სიტყვით გამონაკლისებიც ყოფილა (ლუმუქ. გრ. გვ. 14). ყველა ამ ფორმებს ჯერ კიდევ სათანადო ანალიზი სჭირდება.

ან მეოთხე სქეს-კატეგორიისათვის ამა თუ იმ სიტყვის მიკუთვნილება, და ამ ჟამად მხოლოდ პრაქტიკულ მოსაზრებათა გამოთქმა შეიძლება: ყველა პირუტყვთა სახელები, სქესისდა მიუხედავად, მესამე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნის (ლუმუქ. ე. გვ. 10). ხილული, ბუნებრივი საგნების სახელების მომეტებული ნაწილი მესამე სქეს-კატეგორიასვე ეკუთვნიან, მაგრამ ზოგიერთი სიტყვა მეოთხე სქეს-კატეგორიაშია მოქცეული.

ადამიანისა დი პირუტყვთა სხეულის ნაწილებისა, აგრეთვე მცენარეებისა და ადამიანის ნამუშავრის სახელები ზოგი მესამეს, ზოგი-კი მეოთხე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნიან.

მეოთხე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნიან ყველა განყენებულ ცნებათა სახელები, რომელთაც ბოლოსართად აბუ აქვთ, იმგვარადვე, როგორც დროის აღმნიშვნელი ტერმინები და ნივთიერებათა სახელების დიდი უმრავლესობა (ლუმუქ. ე. გვ. 10—12).

არჩულ ენაში 4 სქეს-კატეგორიაა.

1. პირველ სქეს-კატეგორიას ეკუთვნის მამრობითი სქესის ყველა გონიერ და სქესობრივად სრულშახაკოვან არსებათა სახელები. ნიშნად მას ჟ ან უ აქვს, მაგ. მამა არის—აბტუ ანდა უმა ჟი, ჩემი მამა ჟის აბტუ, დიდი (მდიდარი) კაცი—დოზუჟ ბუშორ, მოხუცებული კაცი—ხალატტუჟ ბუშორ და სხვა.

2. მეორე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნიან მდედრობითი სქესის გონიერ, სქესობრივად სრულშახაკოვან არსებათა სახელები და მის ნიშნად თავსართის სახით დ იხმარება, ხოლო ბოლოსართის სახით რ, მაგ. დედა არის—ეჲტტურ დი, ჩემი დედა დის ეჲტტურ, დიდი (მდიდარი) დედაკაცი—დოზურ ტხლთონოლ, ახალგაზრდა დედაკაცი—ჯაშილლურ ტხლთონოლ და სხვა.

3. მესამე სქეს-კატეგორიას ყველა სრულშახაკოვან ცხოველთა სახელები ეკუთვნიან სქესისდა მიუხედავად და ბევრი საგნების სახელებიც. ამ სქეს-კატეგორიის ნიშნად თავსართისა და ბოლოსართის სახით ბ იხმარება, მაგ. ცხენი არის—ნოშ ბი, დიდი ცხენი—დოზუბ ნოშ, ბებერი ცხენი—ხალატტუბ ნოშ და სხვა.

4. მეოთხე სქეს-კატეგორიას გონიერ და არაგონიერ ყველა სქესობრივად სრულშახაკიან არსებათა და ყველა იმ ნივთებისა, თუ საგნების სახელები შეადგენენ, რომელნიც სხვა სქეს-კატეგორიებს არ ეკუთვნიან.

მეოთხე სქეს-კატეგორიის ნიშნად თ იხმარება, მაგრამ მხოლოდ ბოლოსართის სახით, თავსართად არავითარი ნიშანი არ არსებობს, მაგ. ყმაწვილი არის—ლო ი, დიდი ხბო—დოზუთ ბიშ, პატარა კვიცი—ტიიტტუთ ური და სხვ.

ა. დირრსაც, პ. უსლარსავით, აღნიშნული აქვს, რომ გაუგებარია, თუ რა პრინციპზეა დამყარებული ამა-თუ-იმ სახელის მესამე, თუ მეოთხე სქეს-კატეგორიისათვის მიკუთვნება (არჩული ენა, გვ. 3—4).

მრავლობითს რიცხვში ყველა სქეს-კატეგორიისათვის ერთი ბ ნიშანი არსებობს (იქვე).

სქეს-კატეგორიების ნიშნების ხმარება არჩულში ძალიან არის გავრცელებული და თითქმის ყველა სასაუბრო ნაწილებშია მილებული, მაგ. ზედსართავსა და რიცხვითს სახელებში, ნაცვალსახელებში, ზმნაში და მიმღეობაში. ეს ნიშ-

ნები ორნაირი სახით გვევლინება: ან თავსართებისა, ანდა ბოლოსართების სახით. ისეთი შემთხვევებიც არის ხოლმე, როდესაც ერთსა-და-იმავე სიტყვას, ერთსა-და-იმავე დროს სქეს-კატეგორიის ერთი-და-იგივე ნიშანი თავსართისა და ბოლოსართის სახითაც აქვს (არჩული ენა გვ. 23).

მაგ. ზოგ. ზედსართავ სახელს სქეს-კატეგორიის ორმაგი ნიშნები თავსართისა და ბოლოსართის სახით, მე-4 სქეს-კატ. გარდა, რომელსაც მარტო ბოლოსართი მოეპოვება, ერთსა-და-იმავე სიტყვაში, ერთსა-და-იმავე დროს ასე აქვთ ხოლმე:

		მხ. რ.	მრ. რ.
მძიმე:	1 სქეს-კატ.	ჟილდუჟ	ბილდიბ
	2 „	დილდურ	
	3 „	ბილდუბ	ილდიბ
	4 „	ილდუთ	
ბევრი მრავალი:	1	ჟახტუჟ	ბახტიბ
	2	დახტურ	
	3	ბახტუბ	ახტიბ
	4	ახტუთ	
ტკბილი ხასიამოვნო:	1	ჟიზდუჟ	ბიზდიბ
	2	დიზდურ	
	3	ბიზდუბ	იზდიბ
	4 „	იზდუთ	(არჩ. ენა 23)[1].

ა. დ ი რ რ ს სწორედ აქვს აღნიშნული, რომ ბოლოსართიან სქეს-კატეგორიის მქონებელ ზედსართავ სახელებს მრ. რიცხვში ყველა სქეს-კატეგორიისათვის მხოლოდ ერთი ფორმა აქვთ. მაგრამ ორმაგი სქეს-კატეგორიის ნიშნე-

---

[1] ა. დ ი რ რ ი, რომლის ნაშრომითგანაც ეს მაგალითებია ამოღებული, ფიქრობდა, რომ არჩულ ენაში სამმაგი სქეს-კატეგორიის მქონებელი ზედსართავი სახელებიც-კი გვხვდებაო. ამ თავისი აზრის დამამტკიცებელ საბუთად ერთი მაგალითი აქვს მოყვანილი:

მარტივი, 1 სქეს-კატ.—ჟ-აჰა ჟ-უტტუ-ჟ
ხადა, ლიტონი 2 „ „ —დ-აჰა-რ-უტტუ-რ
3 „ „ —ბ-აჰა-ბ-უტტუ-ბ
4 „ „ —აჰა-თ-ატტუ-თ

(არჩული ენა, გვ. 23). ამგვარად, დირრის სიტყვით ისე გამოდის, თითქოს ასეთ ზედსართავ სახელებს სქეს-კატეგორიის ნიშნები სიტყვის თავსა, შუაში და ბოლოში ერთვოდეს. მაგრამ აქ ვგონებ გაუგებრობა უნდა იყოს. თუ არ ვცდები, ჟაჰაჟუტტუჟ რთული, ორნაწილედი სიტყვაა და უნდა იყოს შემდგარი აჰატტ-ისა, რომელიც ცარიელსა ჰნიშნავს (იხ. არჩ. ე. ლექს. გვ. 131) და უტტუ-საგან (იქვე, გვ. 185), რომელიც თავისთავად-ს ჰნიშნავს. ამნაირად მისი თავდაპირველი მნიშვნელობაა „თავისთავად, თავისთვის ცარიელი“ და აქეთგან უნდა იყოს ამ სიტყვის მეორადი მნიშვნელობა, მარტივი და ლიტონი, წარმომდგარი. ვითარცა ორნაწილედ სიტყვას, მის პირველ ნაწილს სქეს-კატეგორიის ნიშნები თავსართისა და ბოლოსართის სახით აქვს, ხოლო მეორე ნაწილს მარტო ბოლოსართის სახით. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ სქეს-კატეგორიის სიტყვის შუაში ჩართულობის დებულება არჩულში შეცდომად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ბის მქონებელ სიტყვებს მრ. რიცხვში ორი ფორმა აქვთ: ერთი—პირველი და მეორე სქეს-კატეგორიებისათვის, მეორე-კი—მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიებისათვის, (არჩ. ე. გვ. 23—24).

III. დაღისტნის ენათა სამხრეთ-აღმოსავლური ჯგუფი

კურული ენა, ვითარცა გურგანის ზღვის სანაპირომდე მობინადრე და უცხო ტომთა სხვადასხვა გავლენის ქვეშე მყოფი ტომის კუთვნილება, სხვა ლეგური ენებისაგან ზოგიერთი თვისებებით განსხვავდება. ყველაზე მეტად თურქული ენის ბატონობის კვალი ამჩნევია და თურქული ენა ამ ტომში ძალიან გავრცელებულია (უსლარის Кюринский язык გვ. 1; 2).

კურული ენის პირველ დამახასიათებელ თავისებურებად უნდა ის გარემოება ჩაითვალოს, რომ მას გრამ. სქესი არა აქვს იმ დროს, როდესაც დაღისტნის სხვა ენებში ამ სქესებრივ განსხვავებას მთელი ენის აგებულობისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს (უსლ. კურ. გვ. 21).

კურულში გონიერ არსებათა სქესის განსხვავებისათვის, ორგანული წარმოების მაგიერ, მხოლოდ სქესის გამომაცხადებელი სიტყვები-ღა იხმარება (იქვე, 52).

პირუტყვთა სქესის აღსანიშნავადაც კი კურული, საკუთარის მაგიერ, თურქულ სიტყვებსა ხმარობს (იქვე, 53).

მაგრამ, **იმისდა მიუხედავად, რომ რუთულური და წახურული „ენები“ კურულ ჯგუფს ეკუთვნიან, მათ სქეს-კატეგორიის გამრჩევი ნიშნები აბადიათ ბოლოსართების სახით.**

რუთულურს აქვს სქეს-კატეგორიების ნიშნები ბოლოსართების სახით ზედსართავსა და რიცხვით სახელებში, ერთისა, ათეულებისა, ასისა და ათასის გარდა, **უკუქც. თვით** ნაცვალსახელში და **ზმნაში.** სულ **4 სქეს-კატეგორიაა: 1. პირველი—მამრ. სქესის გონიერ** არსებათა სახელებს შეიცავს, **2. მეორე—მდედრობითი სქესის გონიერ არსებათა სახელებს, 3. მესამეს—,** მცირე გამონაკლისს გარდა, **ყველა ცხოველების სახელები** ეკუთვნის და 4. **მეოთხეს—ყველა დანარჩენი საგნებისა და ცნებათა აღმნიშვნელი სიტყვები.**

პირველი **სქეს-კატეგორიის** ნიშანია **მხ. რ.-ში** რ, რომელიც ზოგჯერ ქრება, **მრ. რ-ს-კი დ** აქვს,- მეორე **სქესკატეგორიაში—მხ. რ.** რ და **მრ.**- კი რ. დ არის.

მესამე **სქეს-კატ. მხ.** რ.—ჾ ან ბ, მრ. რ.—დ, რომელიც ზოგჯერ ქრება.

მეოთხე სქეს-კატ.—მხ. და მრ. რ.—დ, რომელიც ორხავე რიცხვში ზოგჯერ ქრება.

რიცხვით სახელებს პირველი და **მეორე სქეს-კატეგორიისათვის აქვთ რ, მესამე სქეს-კატეგორიისათვის ბ და მეოთხისათვის დ, ზმნაში-კი** პირველ**სა და მეოთხე სქეს-კატეგორიას მხ. რ-ში არავითარი ნიშანი არა აქვს, მეორე სქეს-კატეგორიისათვის რ იხმარება, მესამესთვის-კი ჾ ან ბ. ხოლო მრ. რ-ში პირველსა და მეორე სქეს-კატეგორიას დ აქვთ, მესამე და მეოთხე** სქეს-კატეგორიებს-კი ნიშანი არ მეოპოვებათ (იხ. რუთ. ე. გვ. 4—5, 29—30, 48—49, 52, 61—63).

წახურულს 4 სქეს-კატეგორიის ნიშანი აბადია ბოლოსართების სახით' რომელნიც თითქმის ყველა სახაუბრო ნაწილებში იხმარებიან.

1. პირველ სქეს-კატეგორიას—მამრობითი სქესის გონიერ არსებათა სახე ლები ეკუთვნის.

2. მეორე სქეს-კატეგორიას — მდედრობითი სქესის გონიერ არსებათა სახელები.

3. მესამეს —, მცირე გამონაკლისს გარდა, ყველა ცხოველთა და ბევრ უსულო საგნების სახელები.

4. მეოთხეს — ყველა დანარჩენი.

პირველი და მეორე სქეს-კატეგორიის ნიშნად რ, მესამე სქეს-კატეგორიისათვის ბ და მეოთხისათვის დ იხმარება (იხ. წახურ. ე. გვ. 5—6, 27—28)

რიცხვითხ სახელებს, ერთისა, ოცდაათითგან მოყოლებული ათეულებისა, ასისა და ათასის გარდა,—ყველა სქეს-კატეგორიის ნიშნები აბადიათ (იქვე, გვ. 50—51).

ზმნის ფორმებში სქეს-კატეგორიის ნიშნები უფრო მრავალრიცხოვანიცა და განსხვავებულიც არის: 1. პირველ სქეს-კატეგორიას მხ. რ., ან რ აქვს, ან არა აქვს,, მეორეს—დ, ან რ. მრავლობითხ რიცხვში ორხავე სქეს-კატეგორიას უ, ან ბ აქვს.

მესამეს — მხ. რ-ში ბ, ან უ, მეოთხეს-კი, ან არაფერი აქვს, ან დ. ხოლო მრ. რ-ში მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიებს, ან არაფერი აქვს, ან დ (იქვე, გვ. 59, 60—61).

თაბახარანულს სქესი არა აქვს და მხოლოდ ორი კატეგორია აბადია: ყველა სახელებს გონიერ და არაგონიერ არსებათა კატეგორიებად ჰყოფს.

მხოლობითხ რიცხვში გონიერთა კატეგორიისათვის ნიშნად რ არის, ხოლო არაგონიერთა კატეგორია ბ-ით აღინიშნება ხოლმე ბოლოსართის სახით. მრავლობითი რიცხვი კატეგორიას არ არჩევს და ორივე კატეგორიისათვის რ იხმარება, მაგ.: ერთი მამაკაცი—სარ არში, ერთი დედაკაცი—სარ რიშ, ერთი ბიჭი—სარ ბიწიბად, ერთი მგელი—საბ ჯანჟვარ, ერთი ძროხა—საბ ხინი, ერთი ხახლი—საბ ხალ. (თაბას. ე. გვ. 9).

ამ ორი, გონიერ და არაგონიერ არსებათა, კატეგორიის ბოლოსართები რ და ბ თაბასარანულ რიცხვითს სახელებსაც, პირველითგან მოყოლებული სამოცამდე აქვს, შემდეგ-კი მხოლოდ ერთეულიან ათეულებსა აქვს, თვით ათეულებს და ასეულებს-კი, იმგვარადვე, როგორც ათასეულებს, ორივე კატეგორიისათვის მხოლოდ ერთი რ ბოლოკიდურიანი ფორმა მოეპოვებათ (თაბას. ე. გვ. 42—43). მაგ.: ერთი (გონიერი არსება)—სარ, ერთი (არაგონიერი არს.)—საბ,- ორი (გონ. არს.)—ყჲრ, ორი (არაგონ. არს.)—ყჲბ, სამი (გონ. არს.)—შიბბურ, სამი (არაგონ. არს.)—შიბბუბ და სხვა.

თაბასარანულ ზმნაში კატეგორიის ნიშნები ყოველთვის და ყველა ზმნის ფორმებში არ იხმარება, მაგრამ კატეგორიის ნიშნები მაინც ხშირია. მარტივი ზმნების განუსაზღვრელსა და ზმნათა მთელ რიგს მაგ. კატეგორიის ნიშნები არ აბადია.

კატეგორიან ზმნებს მხოლობითს რიცხვში ჩვეულებრივ რ და ბ ნიშნები აქვთ და მხოლოდ ზოგჯერ ლ იხმარება. მრავლობითს რიცხვში ორივე კატეგორიისათვის ერთი-და-იგივე რ ნიშანი არსებობს, მაგრამ მომეტებულ ნაწილად იგი ქრება ხოლმე[1].

ზმნაში კატეგორიის ხმარების ნიმუშად შეიძლება შემდეგი მაგალითები იყოს მოყვანილი: ერთი ადამიანის, ან ბევრი ადამიანის, თუ ცხოველის სირბილი—ჯარლოზ, ერთი ცხოველის სირბილი—ჯაბილოზ, ერთი ძროხის შებმა—კებიტოუზ, რამდენიმე ძროხის შებმა—კეტოუზ (← კერტოუზ), ერთი ცხოველის ცემა—ჲაბილუზ, ერთი კაცისა ანუ რამდენიმე კაცის, თუ ცხოველის ცემა—ჲარლცუზ, ჲალცუზ (თაბას. ე. გვ. 47).

უკვე აკად. შ ი ფ ნ ე რ მ ა აღნიშნა, რომ უდური ენა უსქესო ენაა. ამ დასკვნას პ. უ ს ლ ა რ ი ც ადასტურებდა (Кюр. яз. § 14), ხოლო ა. დ ი რ რ ი ს შრომით ეს გარემოება ურყევ სინამდვილედ არის ქცეული.

თავი მეორე

კავკასიური ენების გრამატ. სქეს-კატეგორიების ვითარების ზოგადი დახასიათება

ზემომოყვანილი მიმოხილვა ადამიანს იმ ნაირნაირობას დაანახვებდა, რომელიც გრამ. სქეს-კატეგორიების სფეროში სუფევს, მაგრამ, ამისდა-მიუხედავად ამ ნაირნაირობაში უეჭველია მოვლენათა მსგავსებაც არსებობს.

უპირველესად შესაძლებელია ყველა კავკასიური ენები ორ მთავარ ჯგუფად, უსქესო და სქესიან ჯგუფებად დაიყოს. გონიერ და არაგონიერ არსთა ორი კატეგორიის განრჩევა იმდენად გრამ. სქესის პრინციპის გამოხატულებას არ წარმოადგენს, რამდენადაც ცნებათა განრჩევად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

§ 1. ჩრდილოეთ კავკასიის ენათა სინდური ჯგუფი

თუ ამ საკითხს ზემოდასახელებული თვალთსაზრისით განვიხილავთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ კავკ. ენათა სინდური ჯგუფი, აბხაზურის გარდა, უსქესო ენათა ერთეულად უნდა გიცნათ, რათგან არც უბიხურს, არც ჩერქეზულსა და არც ყაბარდოულს გრამ. სქესი არ გააჩნია.

აბხაზურშიც გრამ. სქესი მხოლოდ პიროვნ. ნაცვალსახელებს, მათაც მარტო ზოგიერთს, მოეპოვება. მამრ. სქესის თავსართი უ მხოლოდ მეორე პირის ნაცვალსახელს აქვს და სხვაგან არსადა გვხვდება.

---

[1] ა. დ ი რ რ ი ს სიტყვით სქეს-კატეგორიის ნიშანი ზმნის უკანასკნელ თანხმოვნის წინ ისმის. მაგრამ ეს მისი მდებარეობის გარეგნული განსაზღვრაა და ამ საკითხს ზმნის ამდვილი აგებულების თვალთსაზრისით ჯერ კიდევ სათანადო შესწავლა სჭირდება.

ამნაირადვე მდედრობითი სქესის თავსართი ბ მარტო იმავე მე-2-ე პირის ნაცვალსახელს აქვს და სხვაგან ამავე დანიშნულებით და ამავე მდებარეობით, თავსართად, აბხაზურში არსად არის. მაგრამ იგივე ბ ელემენტი, ბა-ს სახით, აფხაზურს რიცხვითს სახელებში ბოლოსართადაც მოეპოვება, მხოლოდ მდედრ. სქესის გამოსახატავად-კი არა, არამედ უკვე სულ სხვა ცნებისათვის, სახელდობრ, არაგონიერ არსებათა კატეგორიის ნიშნად.

საგულისხმოა, რომ აბხაზურს მდედრ. სქესის კიდევ ერთი ლ თავსართიც აქვს, რომელიც აგრეთვე მხოლოდ ერთგან, სახელდობრ, მე-3-ე პირის ნაცვალსახელებში, გვხვდება და სხვაგან არსად არის.

დასასრულ დ ბგერა გონიერ არსებათა კატეგორიის თავსართოვანი ნიშანია, მაგრამ უმთავრესად ზმნაში, რიცხვითს სახელებს-კი ამავე დანიშნულებისათვის სულ სხვა ბგერითი ერთეული, ზგ, აქვს, რომელიც აგრეთვე არსად სხვაგან არ გვხვდება.

ცხადია, რომ შეუძლებელია გრამ. სქესის ნიშანი მხოლოდ თითო ნაცვალსახელისათვის, ანდა მეტყველების ერთი ნაწილისათვის სხვადასხვა ყოფილიყო. თუ ადამიანი გაიხსენებს, რომ აბხაზურის დანარჩენ მოძმე ენებს, უბიხურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულს, გრამ. სქესი არ გააჩნია, აბხაზური სქეს-კატეგორიების ნიშანთა იმ ოხლობასა და ალრეულობასთან ერთად, რომელზედაც უკვე გვქონდა საუბარი, ადვილად შესაძლებელია ეჭვი შეეპაროს, გრამ. სქესი აბხაზურისათვისაც თანდაყოლილი თვისებაა, თუ უცხო ენისაგან არის შენათვისები?

§ 2. ჩრდილოეთ კავკასიის ენათა ლილღური ჯგუფი

კავკასიის ენათა ჩაჩნურ-ქისტურში 6 სქეს-კატეგორიაა, ხოლო წოვურში შ ი ფ ნ ე რ ი 7-ს, დ ი რ რ ი-კი 8 სქეს-კატეგორიას სთვლიდა. ორივე რიცხვის სქეს-კატეგორიის ნიშნები ასე წარმოგვიდგება:

		მხ. რ.	მრ. რ.
1	ადამიანთა მამრ. სქესის	ვ	ბ
2	„ მდედ. „	ჲ	
3	სქეს-კატეგორიის	ჲ	ჲ
4	„ „	ბ	დ
5	„ „	დ	
6	„ „	ბ	ბ

ასევეა ქისტურადაც (იხ. დირრის შესავ. 131 და 143).

წოვურში მკვლევარნი სქეს-კატეგორიების რიცხვს 7—8-საც კი ანგარიშობენ და იქ სქეს-კატეგორიების შემდეგი ნიშნები არსებობს:

		მხ. რ.	მრ. რ.
1	სქეს-კატეგორ.	ვ	ბ
2	„	ჲ	დ
3	„	ჲ	ჲ

		მხ. რ.	მრ. რ.
4	სქეს-კატ.	ბ	დ
5	„		ბ
6	„		ჲ
7	„	დ	დ
8	„		ჲ

(დ ი რ რ ი ს შესავ. 149).

მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ამ ენებში სიტყვების ამა-თუ-იმ სქეს-კატეგორიისათვის მიკუთვნილობის პრინციპი აქამდის ჯერ ოდნავად მაინც დამაჯერებელი საფუძვლიანობით გამორკვეული არ არის.

§ 3. ჩრდილო კავკასიის ენათა ლეგური ჯგუფი

დაღისტნის ენები სქეს-კატეგორიების თვალთსაზრისით, იმისდა გვარად, თუ საფუძვლად რა პრინციპი იქმნება მიღებული, შესაძლებელია რამდენიმე ნაწილად, ჯგუფად და ქვე-ჯგუფად დაიყოს.

პირველ პრინციპად შეიძლება გრამ. სქესის არსებობა, თუ უქონლობა იქმნეს მიჩნეული, — მეორე პრინციპად გრამ. სქეს-კატეგორიების რიცხვი, — მესამე პრინციპად სქეს-კატეგორიათათვის განკუთვნილი ბგერების იგივეობა და მეოთხე პრინციპად სქეს-კატეგორიათა ნიშნების ადგილმდებარეობა.

I. გრამატ. სქესის მქონებელი და არმქონე ლეგური ენები

გრამ. სქესის არსებობა-უქონლობის თვალთსაზრისით დაღისტნის ენები ორ უთანასწორო ნაწილად იყოფა: ენათა ერთსა და თანაც უდიდეს ნაწილს სქეს-კატეგორიათა მქონებელი ენები შეადგენენ. ამ ნაწილს ღუნძური, ბოთლიხური, ღოდობერული, კარატული, ბაგულაზური, ჩიჰატლური, ტინდალური, ახვახური, დიდოური, ხვარშული, ყაფუჩური, ჭკრკანული, ყუბაჩური, ლუმუქური, არჩული, ჯეკური, რუთულური და წახურული, სულ 18 ენოვანი ერთეული ეკუთვნის.

მეორე, უსქესო ენათა, ნაწილს თაბასარანული, აღულური და კურული, სულ 3 ენა შეადგენს.

II. დაღისტნის ენები სქეს-კატეგორიის რიცხვისდა მიხედვით

გრამატ. სქეს-კატეგორიების რიცხვისდა მიხედვით ლეგური ენები ორსამ ჯგუფად იყოფა: ერთ ჯგუფს ოთხ სქეს-კატეგორიანი ენები შეადგენენ, მეორე ჯგუფს სამ სქეს-კატეგორიანი ენები ეკუთვნიან.

ორ ენას, ბუდუხურსა და თაბასარანულს გრამატ. სქესი არ აბადია. იქ მარტო იმ გარემოებასა აქვს ყურადღება მიქცეული, ესა თუ ის სიტყვა გონიერი, თუ არაგონიერი არსების, ანდა უსულო საგნის სახელია?

ბუდუხურს მაგ. სამი კატეგორია გააჩნია: პირველ კატეგორიას გონიერ არსებათა სახელები ეკუთვნიან, სქესისდა განურჩევლად, — ხოლო მეორეს —

ამნაირადვე არაგონიერ არსებათა სახელები და მეხამეს — საგნების აღმნიშვნელი სიტყვები

თაბასარანულს-კი ორი კატეგორია, გონიერ არსებათა და არაგონიერ არსებათა (საგნებითურთ) კატეგორიები აბადია.

რა თქმა უნდა, აქ უკვე გრამ. სქესთან-კი არა, არამედ ცნებათა კატეგორიების გარჩევასთან გვაქვს საქმე. ასეთი დანაწილება სხვა ენებშიც, რომელთაც გრამ. სქესი არ მოეპოვებათ, არსებობს.

საფიქრებელია, რომ ამის მსგავსი მოვლენა ლეგურის ისეთ სრულებითუსქეს-კატეგორიო ენებსაც, როგორიც აღულური და კვრულია, ამა-თუ-იმ სახით ექმნებათ. მაგრამ ბუდუხურსა და თაბასარანულს ამ განრჩევაში მაინც იმ მხრივ აქვთ გრამატ. კატეგორიის თვისება შენარჩუნებული, რომ ასეთი განრჩევისათვის მათ სამი და ორი განსაკუთრებული ბოლოსართოვანი ნიშანი გააჩნიათ. ამიტომ ბუდუხური და თაბასარანული ცალკე ორ-სამ კატეგორიან ენათა ჯგუფად უნდა იქმნეს გამოყოფილი.

§ 4. დაღისტნის ენების ჯგუფები სქეს-კატეგორიათა რიცხვისდა მიხედვით

ოთხ-სქეს-კატეგორიანი ენების ჯგუფში:

1. სქეს-კატ. გონიერ არსებათა მამრ. სქესი შეადგენს,
2. სქეს-კატ. გონიერ არსებათა მდედრ. სქესი ეკუთვნის,
3. სქეს-კატ. ყველა, სქესისდა მიუხედავად, ცხოველთა და მრავალი საგნის სახელები,
4. ამ კატეგორიას ყველა დანარჩენი სიტყვები შეადგენენ.

თუ კლასიფიკაციის საფუძვლად სქესკ ატეგორიების დანაწილების ეს პრინციპი მივიჩნიეთ, მაშინ ოთხ- სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი აღმოჩნდება. ამ ჯგუფს ანდიური, დიდოური, ხუარშული, ანუ ინხიური, ბეჟიტლურ-ყაფუჩური, ღუმუქური, არჩული, წახურული და რუთულური, სულ 8 ენა მიეკუთვნება.

სამ-სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფს გააჩნია: 1. მამრ. სქესი, 2. მდედრ. სქესი და 3. უმასაკოთა და ცხოველების ისევე, როგორც, საგნების კატეგორია. ზოგ ენას მდედრ. სქესი, უპასაკონი და ცხოველები მეორე სქეს-კატეგორიაში აქვთ მოთავსებული.

ენათა სამ-სქეს-კატეგორიანი ჯგუფი ოთხ- სქეს-კატეგორიანზე: უფრო მრავალრიცხოვანია. ამ ჯგუფს სახელდობრ 12 ენა მიეკუთვნება: ლუნძური, ბოთლიხური, ღოდობერული, კარატული, ბაგულაზური, ჭიმატლური, ტინდალური, ახვახური, ჭკრკანული, ყუბაჩური, ჯეკური და ბუდუხური.

დასასრულ, ორ-კატეგორიანი, არსებული ცნობებისდა მიხედვით, ერთად-ერთი თაბასარანული ენაა.

§ 5. ლეგურ ენათა ჯგუფები სქეს-კატეგორიების ბგერითი ნიშნებისდა მიხედვით

თუ კლასიფიკაციის საფუძვლად სქეს-კატეგორიათათვის მხ. რიცხვში განკუთვნილ ბგერებს მივიღებთ, მაშინ რვა ზემოდასახელებული ენისაგან შემდგარი ოთხ-სქეს-კატეგორიანი ჯგუფი სამ-ოთხ ქვე-ჯგუფად დაიყოფა.

პირველ ქვე-ჯგუფს ანდიური და ხუარშული, ნაწილობრივ დიდოურიც, შეადგენს, რომელთაც მხ. რიცხვისათვის

	1 სქეს-კატეგორიის ნიშნად აქვს ვ, ან ჳ			
	2	„	„	„ ჲ
	3	„	„	„ ბ
და	4	„	„	„ რ

(აქვე და დირრის შესავ. 183, 212 და 215).

1 სქეს-კატ. ნიშანი ხუარშულს ზოგჯერ, ხოლო დიდოურს სრულებით არა აქვს ხოლმე.

ამ ქვე-ჯგუფს მრ. რიცხვის ნიშნები ანდიურსა, დიდოურსა და ხუარშულს სხვადასხვანაირი აქვს, სახელდობრ:

ანდიურს მრ. რ.	1 სქეს-კატ.	— ვ	
„	2 „	— ჲ	
„	3	— ბ (ცხოვ.), ჲ (საგნ.)	
„	4 „	— რ	

(აქვე და დირრ. შესავ. 183).

ხუარშულს 1 და 2 სქეს-კატ. — ბ
3 და 4 „ — რ, ან ლ (იქვე).

დიდოურს-კი ოთხივე სქეს-კატ.-სათვის რ აქვს.

მეორე ქვე-ჯგუფი მხოლოდ ერთი ყაფუჩური ენისაგან შესდგება, რომელსაც

მხ. რ.

1 სქეს-კატ. ნიშანი	—	
2 „		ჲ
3 „		ჲ
4 „		ბ

მრ. რ.

1 და 2 სქეს-კატ.	— ბ
3 და 4 „	ჲ

(აქვე და დირრ. შეს. 217).

მესამე ქვე-ჯგუფიც ორი ენისაგან, ლუმუქურისა და არჩულისაგან, შესდგება, რომელთაც მხ. რ-ში თავსართად ერთნაირი ნიშნები აქვთ:

	1 სქეს-კატ.	— ვ, უ
	2 „	დ, რ
	3 სქეს-კატ.	— ბ (ან უ)
და	4 „	— დ, რ

არჩული ლუმუქურისაგან მაინც ორნაირად განსხვავდება: ჯერ ერთი არჩულს მე-4-ე კატეგორიისათვის ნიშანი არა აქვს, მეორესა და თანაც თვალსაჩინო განსხვავებას კი ის გარემოება წარმოადგენს, რომ **ლუმუქურს სქეს-კატეგორიების ნიშნები მხოლოდ თავსართად აქვს, არჩულს-კი ერთსა-და-იმავე სიტყვაში თავშიცა და ბოლოშიც უზის.**

		თავში	**ბოლოს**
1	სქეს-კატ. —	ჳ	ჳ
2	„	დ	რ
3	„	ბ	ბ

მრ. რიცხვისათვის ლუმუქურს სქეს-კატეგორიის ნიშნები **სამი: პირველი სქეს-კატეგორიისათვის** საერთო აქვს ბ ან უ, **არჩულის** მრ. რიცხვის შესახებ-კი დ ი რ რ ს არც მონოგრაფიულ გამოკვლევაში და არც შესავალში რატომღაც ცნობები არ მოეპოვება.

რუთულური და წახურულიც სქეს-კატეგორიის ნიშნებისდა მიხედვით **ცალკე ქვე-ჯგუფს** შეადგენენ, რომელთაც მხ. რ. აქვთ:

1 სქეს-კატ. — რ
2 „ — რ
3 „ — ბ, ან ვ (ჳ) რუთ.
და 4 „ — დ

რუთულურს 1 და მე-4-ე სქეს-კატეგორიებში ზოგჯერ ნიშნები არა უჩანს.

მრ. რ-ში რუთულურს 1 და მე-2-ე სქეს-კატეგორიისათვის დ აქვს, ხოლო მე-3 და მე-4 ისთვის, ან იგივე დ ბგერაა, ან სრულებით არაფერია. **წახურულზე** დ ი რ რ ს ცნობები არ მოეპოვება (აქვე და შესავ. 304 და 318).

სამ-სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფსაც სქეს-კატეგორიათა ნიშნების მხრით ერთნაირობა არ ეტყობა, არამედ ეს ჯგუფიც **ორ თანასწორ ნაწილად** იყოფა.

ერთ ქვე-ჯგუფს მხ. რ. ნიშნებად შემდეგი ბგერები აქვს:

1. მამრ. სქესისათვის **ვ**, ჳ ანდა უ
2. მდედრ. „ ჲ
3. საერთო სქეს-კატეგორიისათვის, რომელსაც უპისაკონი, ცხოველები და საგნები ეკუთვნიან — ბ.

ენათა ამ ქვეჯგუფს **ლუნძური, ბოთლიხური**, ანუ ბუჲიხატლური, **ღოდობერული**, ანუ ღიბდიტლური, **კარატული, ყუანადური**, ანუ ბაგულაზური, **ჩიპატლური**, ანუ ჭამალალური, **ტინდალური**, ანუ იდარაული, **ახვახური**, ანუ ატუატლური,—**სულ 8 ენა ეკუთვნის** (იხ. აქვე და დ ი რ რ ს შესავ. გვ. 196, 199, 202, 204, 207, 208, 210).

ენათა ამ პირველი ქვე-ჯგუფითგან მრ. რ-ისათვის განკუთვნილი სქეს-კატეგორიის ნიშნისდა მიხედვით: ნ-ს,-სახელდობრ **ღოდობერულს, კარატულსა, ყუანადურ-ბაგულაზურს, ტინდალურსა და ახვახურს. ორი განსხვავებული ნიშანი აქვს: 1 და 2, ე. ი. მამრ და მდედრ. სქესებისათვის ნიშნად**

ზ არის, მე-3, ანუ საერთო სქესისათვის-კი რ; ხოლო ორს მათგანს, სახელდობრ, ღუნძურსა და ბოთლიხურს, სამივე სქეს-კატეგორიისათვის ერთი-და-იგივე რ ბგერა აქვს, რომელიც ბოთლიხურში ლ-ს სახითაც გვევლინება.

ჭიჭატლურს, ანუ ჭამალალურზე დ ი რ რ ს ცნობა არ მოეპოვება (შეს. 207)

შემდეგი სამ-სქეს-კატეგორიანი ოთხი ენითგან მხოლოდ ორსა აქვს მთლად მსგავსი ნიშნები, ორ დანარჩენს-კი სხვადასხვაობა ემჩნევა.

მაგ. ყუბაჩურს მხ. რ. აქვს:

1	სქეს-კატეგორიისათვის უ,	უ
2	„	ი
3	„	ბი

(დირრ. შეს. 236).

მხ. რ. ჭურკანულს აქვს:

		თავსართ.		ბოლოსართ.
1	სქეს-კატეგორიისათვის	უ	—	უ
2	„	დ	—	რ
3	„	ბი		—

(იქვე, 219).

ჯეკური და ბუდუხური სქეს-კატეგორიათა ნიშნების მხრივ ცალკე ქვეჯგუფს შეადგენენ, რათგან მხ. რ-ში აქვთ:

1. მამრ. სქესს (ჯეკურში) და გონიერ არსებათა კატეგორიას (ბუდუხურში) — რ
2. მდედრ. სქესსა და ცხოველებს (ჯეკურში) და არაგონიერთა კატეგორიას ბუდუხურში — ბ
3. საგნების სახელებს (ორსავეში) — დ

(იხ. დირრ. შესავ. 296 და 298)

მრ. რიცხვში ჯეკურს მამრ. და მდედრ. სქესებისათვის საერთო ბ ნიშანი აქვს, ხოლო—ცხოველებისა და საგნებისათვისაც საერთო დ ნიშანი (იქვე, 296).

დასასრულ, ორ-კატეგორიანს თაბასარანულ ენას გონიერ არსებათა კატეგორიის ნიშნად რ და არაგონიერთათვის ბი აქვს (აქვე და დირრ. შეს. 267).

§ 6. ლეგურ ენათა ჯგუფები სქეს-კატეგორიათა ნიშნების ადგილმდებარეობისდა მიხედვით

დაღისტნის ენები სქეს-კატეგორიების ნიშნების ადგილმდებარეობის თვალსაზრისით-ღა გვაქვს მხოლოდ განსახილველი. ზემომოყვანილი ცალკეული აღწერილობა დაანახვებდა ადამიანს, რომ სქეს-კატეგორიათა ადგილმდებარეობის სამი სახეობა არსებობს: სქეს-კატეგორიები, ან 1. თავსართის, ან 2. ერთსა-და-იმავე დროს თავსართისაც და ბოლოსართის სახითაც, ან და 3. მხოლოდ ბოლოსართად გვხვდება.

სქეს-კატეგორიან ენათა თავსართიანი ჯგუფი მრავალრიცხოვანია. ამ ჯგუფს ეკუთვნის: ღუნძური, რომელსაც ნაწილობრივ ბოლოსართადაც მოეპოვება, ანდიური, ბოთლიხური, ღოდობერული, კარატული, ჭიჭატლური, ტინდა-

ლური, ახვახური, ხუარშული, ყაფუჩური, ყუბაჩური, ლუმუქური და ჯეკური, — სულ 12—13 ენოვანი ერთეული.

სქეს-კატეგორიების თავში და ბოლოში მქონებელ ენათა ჯგუფს მიეკუთვნება: ნაწილობრივ ლუნძური, ბაგულალური, არჩული და ჭკრკანული,— სულ 3—4 ენა.

ბოლოსართოვანი სქეს-კატეგორიების მქონებელ ენათა ჯგუფი შესდგება: ბუდუხურისა, რუთულურისა, წახურულისა და თაბასარანულისაგან, ე. ი. სულ 4 ენისაგან.

§ 7. შედეგების ზოგადი შეჯამება

ზემომოპოებული შედეგების საბოლოო შეჯამება ცხად-ჰყოფს, რომ ლეგურ-ალბანურს ენათა (უდურიანად) სულ 30 ენოვანი ერთეულითგან 8—9-ს: უბიხურს, ჩერქეზულსა, ყაბარდოულს,—შესაძლებელია ითქვას—არსებითად აბხაზურსაც, — თაბასარანულს, აღულურს, კგრულს, ბუდუხურსა და უდურს სქეს-კატეგორიები არა აქვს. დანარჩენ 21—22-ისათვის-კი გრამ. სქესი მორფოლოგიის მნიშვნელოვან თვისებას შეადგენს. ხოლო აბხაზურს, თაბასარანულსა და ბუდუხურს მარტო გრამ. კატეგორიები მოეპოვება.

სქეს-კატეგორიების მქონებელ 21—22 ენოვანი ერთეულითგან—10 ოთხ და მეტ (ჩაჩნურ-წოვურიანად) სქეს-კატეგორიანი ერთეულია, დანარჩენი-კი სამ-სქეს-კატეგორიანი არის.

სქეს-კატეგორიან ენებს ნიშნებად განკუთვნილი ბგერების მხრივაც, როგორც დავრწმუნდით, საკმაოდ დიდი სხვადასხვაობა ემჩნევათ ისე, რომ ადვილად შესაძლებელია, ეს ნაირნაირობა მკითხველს თავბრუ-დამსხმელიც კი ეჩვენოს.

ყველა ზემოაღნიშნული გარემოება ყველას დაანახვებს თუ, რამდენად რთულია კავკასიური ენების სქეს-კატეგორიების საკითხი. მაგრამ, სირთულეს გარდა, არაერთი მნიშვნელოვანი და დამაფიქრებელი მოვლენაც არსებობს, რომელთა გათვალისწინება და გამორკვევა აუცილებლად საჭიროა.

თავი მესამე

სქეს-კატეგორიების საკითხის სირთულე და დამაფიქრებელი გარემოებანი ე. წ. კავკასიურს ენებში

საკითხი გრამატიკული სქეს-კატეგორიების შესახებ ე. წ. კავკასიურს ენებში სრულებით ისეთი მარტივი და უდავო არ არის, როგორც შესაძლებელია ადამიანს ზემომოყვანილი ზოგადი მიმოხილვისა და საერთოდ გაბატონებული შეხედულებისდა თანახმად ეჩვენოს. ა დ. დ ი რ რ ს ა ც თავის „შესავალ"-ში, როგორც ეტყობა, სქეს-კატეგორიები ე. წ. კავკასიური ენების ძირითად თვისებად აქვს მიჩნეული, რათგან მისი სიტყვით სქეს-კატეგორიების ოდინდელ

არსებობას იმ ენებშიც, რომელთაც ამ ჟამად არ აბადიათ, სქეს-კატეგორიების გაქვავებული ნაწილები ამჟღავნებენო (Einführung 342—343). დირრი უეჭველია აქ იმიერკავკასიის ენებს გულისხმობდა, უმთავრესად ენათა მის აღმოსავლურ შტოს, რადგან ჩრდილო-დასავლური შტოის ენათა დახასიათების დროს, მას მხოლოდ ფაქტი აქვს აღნიშნული, რომ აბხაზური სქეს-კატეგორიები გააჩნია, უბიხურსა და ჩერქეზულს-კი არ მოეპოვება. ამ ორ უკანასკნელს რომ სქეს-კატეგორიების რაიმე, გინდაც გაქვავებული, ნაშთები ემჩნეოდეს, დირრს არაფერი აქვს ნათქვამი (Einführung 39). ასეთი დაკვირვება არც სხვა მკვლევართ მოეპოვებათ, არამედ პირიქით ლოპატინსკის ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ ყაბარდოულში გრამ. სქესის კვალიც-კი არ არისო (ყ. გ. 40)[1].

ისეთ დაკვირვებულსა და გონებამახვილ მკვლევარს, როგორიც უსლარი იყო, კავკასიურს ენებში გრამ. სქესის საკითხის სირთულე და სიძნელე არ გამოჰპარვია. თვით ისეთ ენებშიც-კი, როგორიც ჩაჩნური, ლუნძური და სხვა მათი მსგავსია, მრავალი დამაფიქრებელი გარემოება არსებობს.

უსლარს აღნიშნული აქვს, რომ ჩაჩნურში მამალ და დედალ ცხოველებს შორის განსხვავება სახელებსა და სიტყვებში გრამატიკულად არ გამოიხატება (ჩაჩნ. ე. 14).

თვით გონიერ არსებათა სახელებშიც-კი მეტად იშვიათია, რომ სქესის განსხვავება მათ სახელებსაც ემჩნეოდეს. მაგ. ძეს ეწოდება ვუოგ, ასულს, ანუ ქალიშვილს ჲუოგ, ძმას ვაშჷბ, დას-კი ჲიშჷა. ამ სიტყვების თავკიდური მარცვლების შენაცვლება ვუ-სა და ჲუ-ს განსხვავებას უდრის. მაგრამ ეს არის და ეს, ამის მსგავსი მაგალითი ამაზე მეტი თითქმის არც არსებობსო (იქვე 38). ჩვეულებრივ-კი მამრობითი და მდედრობითი სქესის გამოსახატავად სახელს დედალის, ან მამალის აღმნიშვნელი სიტყვა ემატებაო (ჩაჩ. ე. 12). მაშასადამე აქ უკვე გრამ. სქესთან არ გვქონია საქმე.

უსლარს ის შეუთანხმებლობა და ერთნაირი ბლრეულობაც-კი აქვს აღნიშნული, რომელიც ჩაჩნურს ცხოველთა სახელების გრამატიკული სქეს-კატეგორიის განსაზღვრის დროსაც ემჩნევა.

სახელდობრ, ცხოველთა ერთი ჯგუფის სახელებთან წინადადებაში ხმარების დროს არსება ზმნის მიმღეობის ჲუ ფორმა იხმარება, ე. ი. იგივე, რომელიც სულ სხვა კატეგორიის, მდედრ. სქესის ხრულჭასაკოვან არსებათათვის არის მიღებული. ასე მაგ. ჲუ-ს ხმარობენ შემდეგ სიტყვებთან: მგელი—ბუორზ, ვირი—ვირ, ცხენი—გაურ, კურდღელი—ფხჾგალ, დათვი—ჩა, ჭაკი ცხენი—პელ, ბატი—ბად, ქათამი—კურ̄ტამ, მამალი—ნგენი, გედი—ტურ̄დაპ, ობობა—გეზიგ და სხვ. (ჩაჩ. ე. 12).

ცხოველთა სახელების მეორე ჯგუფთან კიდევ მიმღეობად ბუ იხმარება. ასეთ ჯგუფს მაგ. ეკუთვნის: ხტუ—ხარი, ჲატ—ფური, გილა—ცხენი, კა—ვერძი, მამალი ცხვარი, საჲ—ირემი, კოკუ—მტრედი, ჭ̄რა—თევზი, მოზუ—ბუზი, ლეხჷი—გველი და სხვ. (ჩაჩ. ე. 12.).

[1] „признака родов в каб. языке нет".

დასასრულ, ცხოველთა სახელების მესამე ჯგუფთან დუ იხმარება. ასეთ ჯგუფს მაგ. ეკუთვნის: ჯგელი ძაღლი, — ზუდ ძუ, ძუვი, ძუკნა, — ქუში — ლეკვი, — ლუომ ლომი, — ციციგ ციცა, კატა, — ჭიელარდიგ მერცხალი, — ხოზუ ბელურა და ზინძგატ ჭიანჭველა (ჩაჩ. ე. 12).

როდესაც ამა-თუ-იმ ცხოველის ზოგად სახელთან ბუ იხმარება, სრულებით გასაგებია, რათგან ბ თანხმოვანი პირუტყვ ცხოველთა სამეფოს, გონიერ და პირმეტყველ არსებათაგან ცალკე ჯგუფად გამომყოფელი, ნიშანი გამოდის. შესაძლებელია განმარტება იმ შემთხვევებსაც მოეძებნოს, როდესაც მამალისა, თუ დედალი ცხოველის სახელი თავისი სქესის მიმღეობასთან-კი არა, არამედ ისევ ბუ მიმღეობასთან არის ხოლმე დაკავშირებული: რა სქესისაც არ უნდა იყოს პირუტყვი, ის მაინც არაგონიერ და უსრულ-ჰასაკოვან არსებათა ჯგუფს ეკუთვნის.

მაგრამ ის სრული შეუსაბამობა, როდესაც მამალი ცხოველის სახელს, მაგ. ხვადს ვირ-ს, ანდა მამალი ქათმისას ნგენი-ს მდედრობითი სქესის მიმღეობა დუ უკავშირდება, ვერავითარი ჩვეულებრივი ლოგიკური, ანდა გრამატიკული მოსაზრებით ვერ აიხსნება.

ამნაირადვე პირუტყვთა სახელებისათვისაც, სქესისდა მიუხედავად, დუ იხმარება, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ბუ და დუ, რომელნიც უფრო ხშირად უსულდგმულო საგნებისათვის გვხვდება (ჩაჩ. ე. 12—14).

ყოველგვარი ცდისდა მიუხედავად ვერც თვითონ უ ს ლ ა რ ს, ვერც ჩაჩნებს ვერას გზით ვერ გამოურკვევიათ ის პრინციპი, რომელზედაც ჩაჩნური სიტყვების ამა-თუ-იმ სქეს-კატეგორიისათვის მიკუთვნილებაა დამყარებული (იქვე გვ. 11). არც სიტყვათა დაბოლოებას და არც ბგერითს შედგენილობას ამ შემთხვევაში არავითარი გავლენა არა აქვსო (გვ. 9).

ყველა ამ სიძნელის გამო, უ ს ლ ა რ ი ს რწმენით, ჩაჩნურში მხოლოდ გონიერ არსებათა მამრობითი და მდედრობითი სქესის გარჩევაა შესაძლებელი.

ზემოაღნიშნულზე გაცილებით უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ მამრობითი სქესის არსთა ზოგიერთ სახელს არამც თუ თავისი კუთვნილი ვ თავსართი არ გააჩნია, არამედ პირიქით ბ ბგერა აქვს, რომელიც მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანია. მაგ. მამალ კვიცს ჩაჩნურად ბეყი (მრ. რ. ბოყულ) ეწოდება, — მამალ თხას, ვაცს ბუოჟ, — ხვადისა და მამლის ზოგად სახელადაც ბუორშანე-ს ხმარობენ (ჩაჩ. ე. 161, 162 და 163).

ყველა ზემონათქვამი ადამიანს დაარწმუნებდა, თუ რამდენად რთულია სქეს-კატეგორიის საკითხი ჩაჩნურში. შესაძლებელია მკითხველს ეჭვიც-კი აღეძრას, თუ რამდენად შესაძლებელია თვით ეს მოვლენა ასეთი აღრეულობის გამო ჩაჩნური ენის მორფოლოგიის ძირითად თვისებად იქმნეს მიჩნეული.

ასეთივე გარემოება წარმოუდგება მკვლევარს დაღისტნის ენების ამავე მოვლენის განხილვის დროსაც. ლუნძურსა და ლუმუქურსაც გრამატიკული სქესიცა და კატეგორიებიც მოეპოვებათ. ამ ენებს გრამ. სქეს-კატეგორიები თავსართების სახით დღევანდლამდე აქვთ დაცული სიტყვათა მხოლ. და მრავლ. რიცხვის ფორმებისათვის. ამასთანავე სქეს-კატეგორიათა რიცხვი, როგორც

ვიცით, ღუნძურს 3 აქვს, მამრ. ვ და უ, მდედრ. ჲ და საერთო ბ, ხოლო ღუმუქურს ამაზე მეტიც-კი გააჩნია: მამრობითისათვის უ და ვ, მდედრობითისათვის დ და რ, პირუტყვთა და სხეულის ნაწილებისათვის ბ და განყენებულ ცნებათა და ნივთების საგნების სახელებისათვის დ.

სქეს-კატეგორიების ესოდენი სიმტკიცისდა მიუხედავად, ღუნძურში მამრ. სქესის აღმნიშვნელ მხოლოდ ორ სიტყვას—**ვასӀ** ვაჟიშვილი და **ვაც** ძმა (ავარ. ე. ლექსიკ. 58) მოეპოვება ვ ფორმანტი და ამნაირადვე **მარტო ორი სიტყვაა** **ჲასӀ** **ქალიშვილი** და **ჲაც დაჲ** (იქვე, 107), რომელთაც **მდედრ. სქესის ჲ თავსართი აქვთ.**

საერთო სქეს-კატეგორიის ბ-თავსართიანი ცხოველთა აღმნიშვნელი სიტყვების რიცხვიც ორს არ აღემატება: **ბეჩ** (მრ. რ. **ბაჩალ**) **ხბო** და **ბის—ჯიხვი** (იქვე, 52 და 53). ამაზე მეტი, ამჟამად არსებული ცნობებით, არ მოიპოვება.

გასაოცარი ის არის, რომ პირიქით, აქაც, **მამაკაცს ჰქვიან ბიხӀინაუ, მამალს, ხვადს ბიხӀინაბ, მამალ ციკანს ბურუთ, სახარე ხბოს ბასӀი და ხვად კვიცს ბარტი** (იქვე 49, 53 და 56), ე. ი., მამრობითი სქესის ვ თავსართის მაგიერ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ სიტყვებს სწორედ საერთო სქესის ბ თანხმოვანი აქვს[1].

ამას გარდა, ღუნძურში მამრ., თუ მდედრ. სქესის აღმნიშვნელი ისეთი სიტყვებიც საკმაოდ მოიპოვება, რომელთაც არც თავიანთი, არც სხვა სქესის თავსართოვანი ნიშანი არა აქვთ. მაგ. შესაძლებელია დასახელებული იყოს: **ქმარი როს** (ავარ. ე.),— **ვერძი კუჲ** (მრ. რ. **კუიდულ**) და **გი** (იქვე, 114 და 156),— **კერატი კამáნ** (იქვე, 120),— **მამალი გოჰი ბოტხლóონ** (იქვე, 56) და **მამალი ქათამი ჰელóქო** (იქვე, 98) ერთი მხრით, ხოლო მეორე მხრით **დედაკაცი ჰუჟუ** (იქვე, 224),— **დედალი, ჰაკი — ჰӀორახ და წოო** (გვ. 100 და 208),— **ჰაკი ცხენი გალá,— ნეზვი ცხვარი — ლéმაგ და გორკóენ** (იქვე, 126, 158, 166) და **ძუკნა ძაღლი გუაჟრ** (იქვე, 64).

ღუმუქურშიც უ ს ლ ა რ ი ს ჩანაწერის მიხედვით **მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი მხოლოდ ორი სიტყვაა,—„ვირი" შუახნის კაცი** (ლაკ. ე. 255) და **უსოუ ძმა** (იქვე, 361), რომელთაც თავში ვ და უ აქვთ,— მარტო **ერთად-ერთი მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელი სიტყვა** მოიპოვება — **ქალიშვილი დუშ** (იქვე 267), რომელსაც მდედრ. სქესის დ ნიშანი უჩანს და **5 პირუტყვის სახელი** ჩანს, რომელთაც თავში ბ თანხმოვანი აქვთ: **დეკეული ბჲარჩ** (იქვე, 253), **ორივე სქესის ციკანი ბუხხცა** (გვ. 256), **ირემი ბჲორნი** (გვ. 253), **კურდღელი ბჲორხ** (გვ. 253) და **მგელი ბარწ** (გვ. 251). ეს არის და ეს.

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: **ღუმუქურშიც** არამც თუ ვ თავკიდურიანი მამრ. სქესის აღმნიშვნელი სიტყვები ზემოდასახელებულზე მეტი არა ჩანს, პირიქით თვით **მამლისა და ხვადის სახელად ბ თავკიდურიან სიტყვებს ხმარობენ. მამალ ცხოველს, მამაცს ღუმუქურად** მაგ. **ბურხӀინხა,**

[1] საფიქრებელია, რომ **ბიხӀინაუ-ს**, მამაკაცის ბოლოკიდური უ უნდა მამრ. სქესის ბოლოსართად იგულისხმებოდეს. ამას მამალი, ხვადი ცხოველის სახელის **ბიხӀინაბ**-ის ბოლოკიდური ბ ამჟღავნებს, რომელიც მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანი ჩანს.

ტახსა და კერატს კიდევ ბურკ (ლაკ. ე. 254—255), ვერძსაც, მამალ ცხვარს ქუ-ს (მრ. რ. ქუნდალ) და ნუშა-ს, რომელიც დედალი ბატკნის სახელიც არის, და ჩა-ს ეძახიან (იქვე 292, 332 და 397 და R. II, 523),—ვაცს ყჲაცა და ჲაბა, გჳლდენშტედტით-კი Kāza (R. II, 523) ეწოდება (იქვე, 339 და 262). მამაკაცსა და ქმარს ჩუ-ს უწოდებენ, რომლის ნათ. ბრ. ჩუნალ, მოქმ. ჩიბარკ და მრ. რ. ჩიბარკუნძალ-ია და რომელთანაც ამასთანავე უცნაურად ცხოველთა სქეს-კატეგორიის ბ ნიშანი იხმარება (იქვე, გვ. 382). ასეთი მაგალითების ლუმუქურითგან კიდევაც შეიძლებოდა მოყვანა, მაგრამ ვგონებ ესეც საკმარისია.

დალისტნის სხვა ენების ასეთ დამაფიქრებელ ფორმათაგან—შესაძლებელია დასახელებული იყოს მაგალითად ხარის თაბასარანული (თაბ. ე. 179) და წახურული (წახ. ე. 169) სახელი ჲაც და კვრული ჲაცჲ (კვრ. ე. 448), რომელთაც თავში ჲ ბგერა აქვთ, ე. ი. მამრ. სქესისა-კი არა, არამედ სწორედ მდედრობითის ფორმანტია.

ამ საკითხს დალისტნის დანარჩენ ენებშიც ის გარემოება ართულებს, რომ სქესის აღმნიშვნელ სიტყვას ზოგჯერ სრულებით სხვა სქესისათვის განკუთვნილი თავსართი უჩანს.

მაგ. მამალი ცხვრის, ვერძის აღსანიშნავად თაბასარანულში იხმარება ჲაკხ (თაბას. ე. 178), რომელსაც თავკიდური ჲ აქვს და რომელიც ამის გამო უფრო ნერბის, დედალი ცხვრის სახელად არის საგულისხმებელი, ვერძისათვის-კი სრულებით შეუფერებელია.

დიდოურადაც ხარს ეწოდება ის (მრ. რ. ისჟაბი ანდ.-დიდ. მას. 88), რომლის თავკიდური ხმოვანი ხარის სქესს სრულებით არ შეჰშვენის.

დალისტნის დანარჩენ ენებშიც სიტყვების მთელი ჯგუფი შეიძლება შეადგინოს ადამიანმა, რომელთაგანაც ზოგი მამრ., ზოგი კიდევ მდედრ. სქესის არსებისა, თუ ცხოველის სახელია, მაგრამ ამისდა მიუხედავად მათ თავკიდურ ბგერად ვ, ჸ, უ, ან ჲ კი არა აქვთ, არამედ ბ თანხმოვანი, რომელიც სულ სხვა სქეს-კატეგორიის ნიშანია. მაგალითად შესაძლებელია დასახელებულ იქმნეს: ვერძის, მამალი ცხვრის ყაფჷჩჷრი ბოწი (ანდ.-დიდ. 87), ფინღალჷრი ბოცჲარ და ყანაღჷრი ბეცჲურ (იქვე),—ხვარშ. და ღიდ. ბეტხლჲე და ბტხლჲ (იქვე), ანდა ცოლის აღმნიშვნელი ღიღოჷრი ბარუ და მამაკაცის ღიღოჷრივჳ ბაჰარჩი (ანდ.-დიდ. 93 და 100), ვაჟიშვილის თაბასარანჷლი ბიწი (თაბ. ე. 157).

დასასრულ დალისტნის არამც თუ იმ ენებითგან, რომლებშიც გრამ. სქეს-კატეგორიები არ გააჩნიათ, არამედ თვით ისეთ ენებითგანაც, რომლებშიც გრამ. სქეს-კატეგორიები ენის აგებულების მნიშვნელოვან თვისებას წარმოადგენენ, ბლომად შეიძლება მაგალითების მოყვანა, როდესაც სიტყვა ამა-თუ-იმ სქესის არსების, ანდა ცხოველის სახელია, მაგრამ ამისდა მიუხედავად სათანადო სქესის არავითარი არც თავსართი და არც გინდ ბოლოსართი მოეპოვება.

მაგალითად: კვრულად დას სოუ ეწოდებოდა მე-XVIII ს-შიც და ეხლაც ისევე ეძახიან (R. II, 521 და ლუმ. ე. 351). ამ სიტყვას მდედრ. სქესის ნიშანი არ გააჩნია.

ამნაირადვე ვაჟიშვილს ღჷმჷძჷრაჲ ეხლა არს-ს ეძახიან (ლაკ. ე. 242), გჳლდენშტედტს-კი ერს-ად აქვს ჩაწერილი (R. II, 521), ხოლო ქალი-

შვილს მე-XVIII ს-შიც და ეხლაც **დუშ**-ს უწოდებენ (იქვე, 267). ვაყიშვილის სახელს სქესის არავითარი ნიშანი არ უჩანს.

ⴀⴉⴓⴘⴓⴐⴀⴃⴀⴚ **ვაჟიშვილს** მე-XVIII ს. ჰრქმევია Durha **დურჰა**, **ქალიშვილს** კი Durssi **დურსსი** (R. II, 521). არც ერთ მათგანსაც სქესის გამომხატველი თავსართი არა აქვს.

ⴇⴀⴁⴀⴑⴀⴐⴀⴌⴓⴊⴑⴀ და ⴀⴖⴓⴊⴓⴐⴑ **დის** აღსანიშნავად **ჩი** აქვთ, რომელსაც სქესის არავითარი ნიშანი არ გააჩნია, ხოლო **დას** ⴇⴀⴁⴀⴑⴀⴐⴀⴌⴓⴊⴀⴃ **ჩიø** (თაბ. ე. 219), ⴀⴖⴓ-ⴐⴓⴊⴀⴃ-ⴉⴈ **ჩუ** ეწოდება (ალ. ე. 167), რომელთაც აგრეთვე არავითარი სქესის თავსართი არ უჩანთ. ამასთანავე ძმის და დის სახელად არსებითად ერთი და იგივე სიტყვა გამოდის.

ძმის აღმნიშვნელ ⴉⴅⴐⴓⴊ სიტყვას **სიტხა**-საც (კვრ. ე. 549) მამრობითი სქესის ფორმანტი არა აქვს.

ძმის ⴞⴅⴀⴐⴘ. სახელს **გიხ**-ს (მრ. რ. **გისნაბა**), ⴗⴀⴔⴓⴙ. **ისს**-სა (მრ. რ. **ისსნა**) და ⴃⴈⴃⴍⴓⴐⴑ **ესსიჲუ**-საც, რომლის მრ. რ. **ესსნაბი**-ა (ანდ.-დიდ. მას. 88) სქესის ფორმანტი არ გააჩნია. მე-XVIII ს-ში, როგორც გვლდენშტედტის ჩანაწერითგან ირკვევა, ძმისათვის **გლუჩესსიო**, დისთვის **აკიესსიო** უხმარიათ (R. II, 513).

ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელს ასეთს, სრულებით უსქეს-კატეგორიო, უფორმანტო სიტყვათა ჯგუფს ეკუთვნის აგრეთვე **მამაკაცის სახელები**: ⴀⴌⴃ. **ჰეკვა**,—ⴖⴍⴃⴍⴁⴄⴐ.-ⴉⴀⴐⴀⴒ., ⴒⴈⴌⴃⴀⴊ. და ⴚⴈⴌⴃⴀⴊ. **ჰეკუა**[1], ⴞⴅⴀⴐⴘ. **ჰიკუა** და ⴁⴍⴇⴊⴈⴞ. **ქუნტიეკუა** (ანდ.-დიდ. მას. 100).

აგრეთვე **ქმრის სახელები**: ⴀⴌⴃⴈⴓⴐⴈ, ⴁⴍⴇⴊ. ⴖⴍⴃⴍⴁ. და ⴒⴈⴌⴃⴀⴊⴓⴐⴈ **ქუნტია**, ⴀⴞⴅⴀⴞ. **ხიეჭე**, რომლის მრ. რ. **ხიერა**-ა,—ⴞⴅⴀⴐⴘ. **ხოლ** და ⴃⴈⴃⴍⴓⴐⴈ **ხედიჲუ** (ანდ.-დიდ. მას. 100).

სახელთა ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება **ცოლის აღმნიშვნელი**: ⴀⴖⴓⴊ. **ჰჲირ**, ⴜⴀⴞⴓⴐ. **ხჲუნეშშე**, ⴟⴄⴉⴓⴐⴈ **ხჷნჷბ**, ⴐⴓⴇⴓⴊ. **ხჲედგლდგ**, ⴁⴓⴃⴓⴞ. **ჰეჯ**, თაბას. **შიიგ**, ⴉⴅⴐⴓⴊⴈ—**პიაბ**, ⴓⴃⴓⴐⴈ **ჩუბუხ** და ⴀⴐⴙⴓⴊⴈ **ტხლიონოლ** (ალ. ე. 161).

ცოლს ⴞⴅⴀⴐⴘⴓⴊⴀⴃ **ეძახიან**—**ლინე**, **ღოდობერულად ჰარკჲი**, ⴉⴀⴐⴀⴒ. **ჰარკხე**, ⴒⴈⴌⴃⴀⴃ. და ⴚⴈⴌⴃ. **ჰარქხუჲ**, ⴀⴌⴃⴈⴓⴐⴀⴃ **ჰორჰი**, ⴀⴞⴅⴀⴞ. **აკხი** და ⴗⴀⴔⴓⴙ. **აკო** (ანდ.-დიდ. მას 93).

ფურსაც ეწოდება: ⴀⴌⴃⴈⴓⴐⴀⴃ **ზიგუ**, ⴀⴞⴅⴀⴞ. **ზიგუე**,—ⴁⴍⴇⴊ., ⴖⴍⴃⴍⴁ., ⴉⴀⴐⴀⴒ. ⴙⴀⴋⴀⴊ. და ⴚⴈⴌⴃ. **ზინ**,—ⴒⴈⴌⴃⴀⴃ. **ზინი** და ⴃⴈⴃⴍⴓⴐⴀⴃ **ზია** (იქვე, 96). ⴁⴓⴃⴓⴞ. **ზა́რ**, ⴐⴓⴇⴓⴊ. და ⴜⴀⴞⴓⴐ. **ზერ** და ⴟⴄⴉⴓⴐⴀⴃ **ძა́რ** (ალ. ე. 160).

ამავე თვისებისაა **დედისავე სახელი**: ⴓⴃⴓⴐⴈ **ნანა** (ალ. ე. 157), ⴖⴓⴋⴓⴕ-ⴓⴐⴈ **ნინუ** (R. II, 521 და ლაკ. ე. 331), ⴐⴓⴇⴓⴊ. **ნინ** (ალ. ე. 157), თანამედროვე ⴃⴈⴃⴍⴓⴐⴈ **ენიჲუ** (ანდ.-დიდ. მას. 99) და მე-XVIII ს. დიდოური **ენნიუ** (გვლდენ. R. II, 513), ⴀⴖⴓⴊⴓⴐⴈ **ბაჲ** (ალ. ე. 157), ⴗⴀⴔⴓⴙ. **იჲო**,—ⴀⴌⴃⴈⴓⴐⴈ, ⴁⴍⴇⴊ., ⴖⴍⴃⴍⴁ., ⴉⴀⴐⴀⴒ., ⴀⴞⴅⴀⴞ., ⴒⴈⴌⴃⴀⴃ. და ⴚⴈⴌⴃⴀⴊⴓⴐⴈ **ილა** (R. II, 521 და ანდ.-დიდ. მას. 99), აგრეთვე **დედის** ⴖⴓⴌⴛⴓⴐⴈ სახელი **ებე́ლ** (მრ. რ. **ულბულ**), რომელიც უკვე მე-XVIII ს. ჩანაწერშიც არის აღბეჭდილი (R. II, 513 და უსლ. ავარ. ე. 75) და ანწუხებსა და ჭარებსაც ჰქონიათ (R. II, 513).

---

[1] ამ k̦ ბგერის გამოთქმა დირრს აღწერილი არა აქვს.

ამავე ჯგუფისაა **დედისავე სახელი** არჩული **ეჲტტურ** (არჩ. ე. 143 და ალ. ე. 157) ისევე, როგორც ხინალუღ. **დედჲ**, კრიწული **დედე**, ბუდუხ. **დიდჲ** და ჯეკური **დაჲ** (ალ. ე. 157).

არავითარი სქეს-კატეგორიის ნიშანი არა აქვს ახულის, ქალიშვილის სახელსაც: დიდ. და ყაფუჩურს **ქიდ** და ხვარშ. **ქაჲდ** (ანდ.-დიდ. 93), უდურს **ხინჴრ** და არჩულს **ლო**, რომელიც ბაშვს ნიშნავს (ალ. ე. 165), შემდეგ **დედის სახელსაც** და ბუდუხ.-ჯეკურს. **შიდრ** (იქვე, 167), **დედაკაცის სახელს** თაბასარანულს **შიივ**, რომლის მრ. რ. არის **ხოვარ** (თაბას. ე. 221).

გრამ. **მამრ. სქესის არავითარი ნიშანი არ გააჩნია** აგრეთვე **ხარის, კუროს სახელსაც**. მაგ. **ხარს** ჯეკურად **ჰიანი**, ბუდუხ. **ჰანი**, ხინალუღ. **ლიჰჳ** და რუთულ. **ჩაჸრა** ეწოდება (ალ. ე. 158).

ამავე თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ **ფურსა** და **ძროხასაც ჰქვიან**: აღულ. **ჰიანი**, უდურად **ხუნი**, რომელიც იმავე დროს ზოგადად ძედალ ცხოველსაც ნიშნავს, და **ჩურ**, არჩულ. **ხონ** და თაბასარ. **ხინი** (ალ. ე. 160 და თაბას. ე. 215) კრიწულად-კი **ქალ**-ს უწოდებენ (იქვე და კვრ. ე. 453).

ასევე უსქეს-კატეგორიო უთავსართ-ბოლოსართო სიტყვებია **მამალი ცხვრის** სახელები: ანდიური **ქუნ**, კარატული და ცინდალური **ქუი**, რომლის მრ. რ. **ქუნდი და ქუნდა**, იმავე დროს ზოგადად მამალ ცხოველსაც ნიშნავს (ანდ.-დიდ. მას. 87) და ყუანად. **ქუის**, რომლის მრ. რ. **ქუისაბი ხვადის** სახელადაც იხმარება (ანდ.-დიდ. მას 87),—ისევე როგორც **მამალი ცხვრის** ყაფუჩური სახელი **ხოჲა**-ც, რომლის მრ. რ. **ხოჲაბო** ზოგადად მამალ ცხოველსაც ნიშნავს (ანდ.-დიდ. 87), ამავე ჯგუფის სიტყვაა.

მამალი და დედალი თხის სახელებსაც დაღისტ. ბევრ ენაში სქესის არავითარი ნიშანი არ გააჩნიათ, მაგ. **მამალ თხას, ვაცს** ეწოდება: ბოთლიხ., კარატ. და ახვახ. **ტიუქა** (მრ. რ. **ტიუქაბატხლი**), ანდიურად მე-XVIII ს. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერით **ტუკა** (Tuka: R. II, 523), დ ი რ რ ი თ-კი ეხლა **ცხიჲა** ეწოდება, **რომელიც დედალ თხასაც ნიშნავს** (ანდ.-დიდ. მას. 96),—ღოდობერ. **ტიუქჲ**, ცინდალ. **ტიუქჲა**,—დიდ. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერით **მიტხლი** (R. II, 515), ეხლა-კი დ ი რ რ ი ს ცნობით **ტეექა** (ანდ.-დიდ. მას. 96) ჰქვიან,—ყაფუჩ. **ტიგა** და ყუანად. **ჯუთა** (ანდ.-დიდ. მას. 96).

ამავე ცხოველს ხუნძურად და ანწუხურად ეწოდება გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი თ **ტენჟ** (R. II, 515), ეხლა კი უ ს ლ ა რ ი თ ხუნძურად **დეჯენ** (მოქმ. ბრ. **დაგნიცა**, მრ. რ. **დუგნულ** და **დუგბი**: ავარ. ე. 72),— ჭარულად მე-XVIII ს. **კინჟ** (R. II, 515) ჰრქმევია.

' **დედალ თხასაც** ერქვა: გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს მე-XVIII ს. ჩანაწერით, ხუნძურად, ანწუხურად და ჭარულად **ცე** (R. II, 515), უ ს ლ ა რ ი ს ცნობით-კი ხუნძურად ეხლა **წიე** ეწოდება (ავარ. ე. 207), — ღუმუქურად მე-XVIII ს. **ცუკუ** ჰრქმევია (Zuku: R. II, 523), ეხლა კი **წუკუ** იხმარება (ლაკ. ე. 377), დიდოურად მე-XVIII ს-ში **ციეკი** სწოდებია (R. II, 515), ეხლა კი დ ი რ რ ი თ **ჩან**-ს უძახიან, **ცეკი**-კი უკვე **ციკანსა** ნიშნავს (ანდ.-დიდ. მას. 96),—ანდიურად გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი თ **წია** (Tzia) ჰრქმევია და ეხლაც **ცხიჲა**-ს ხმარობენ (ანდ. დიდ. მას. 96), რომელიც **მამალ თხასაც ნიშნავს**,—ბოთლიხ. **ცხინატხლიუ**, კარატულ.

ცხენატხლთო, ღოდობერ. **ცხინატხლთო**, ახვახ. **ცსუნუტხლთი**, ყვანად. **ცსენეტხლო** და ხვარშილად ისევე, როგორც ყაფუჩურად **ცაან** (ანდ.-დიდ. მას. 96).

დასასრულ, როგორც უკვე ზემომოყვანილი რამდენიმე მაგალითითგანაც ჩანს, ისეთ ენებშიც, რომელთაც სქეს-კატეგორიები კარგად აქვთ დღევანდლამდე დაცული, **მამალი და დედალი ცხოველებისათვის, განსხვავებულის მაგიერ, ერთი-და-იგივე სახელებია**, მაგ.: ტინდალურად და ღოდობერულად **რიხა დედალ ცხვარს**, ხოლო ბოთლიხ. და ღოდობ. **რიხა** მამალ ცხვარს, ყვანადურად-კი **რიჰა** მამალ ცხვარსაც ნიშნავს და დედალსაც. (ანდ.-დიდ. მას. 87 და 103). ანდა **ბიტხლთთ** ყაფუჩურად **დედალ ცხვარს** ეწოდება, ცეზურად-კი **ბეტხლთ მამალ ცხვარს**,— ამნაირადვე **ბიტხლთლუ** ხვარშილად თუ **ნეზვის** აღმნიშვნელია, ცეზურად **ბეტხლუ** და **ბეტხლთლუ** პირიქით **ვერძს** ეწოდება და სხვაც ამგვარადვე (იქვე, 87 და 103

ზემომოყვანილი ფაქტები და ზემოაღნიშნული სხვადასხვა გარემოება ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ **საკითხი გრამატიკული სქეს-კატეგორიების შესახებ მეტად რთული და გამოურკვეველია**. ისეთი არსებითი სახელების, რომელთაც თავიანთი სქეს-კატეგორიის ნიშანი ჰქონდეთ, მეტისმეტი სიმცირე და სამაგიეროდ შეუფერებელი სქეს-კატეგორიების თავსართიანი სიტყვების საკმაოდ მნიშვნელოვანი რაოდენობა ისევე, როგორც ზედსართავებსა და მიმღეობაში განსამარტავი სიტყვის სრულებით მოულოდნელი სქეს-კატეგორიების ხმარების სიხშირე გრამატიკული სქესკ-ატეგორიების პრობლემას მეტად მწვავე და მნიშვნელოვან საკითხად ხდის. ხოლო, რაკი ამასთანავე სინდურ ენათა ჯგუფითგან უბიხურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულს გრამატიკული სქესი არ გააჩნია ისევე, როგორც დაღისტნის ენათა ჯგუფითგანაც სქეს კატეგორიები არც კვრულს და აღულურს და არც თაბასარანულს, ალბანეთის ენათაგან კი ერთად-ერთ გადარჩენილ უდურსაც არ მოეპოვება, ბუნებრივად **იბადება საკითხი, გრამატიკული სქესი და საერთოდ სქეს-კატეგორიები ე. წ. კავკასიური ენების დასაწყისითგანი თვისებაა, თუ იმ ენებს, რომელთაც იგი ამ ჟამად გააჩნიათ, ეს თვისება დროთა განმავლობაში აქვთ რომელიმე უცხო ენის გავლენის წყალობით შეთვისებული?**

ეს საკითხი ქართული ენის მონათესაობისა და გენეზისათვისაც უაღრესად მნიშვნელოვანია, რათგან ბევრი მკვლევარი აპრიორულად და მისი გავრცელების საზღვრების გამო კავკასიურ ენათა ჯგუფის წევრად სთვლის. ქართულს-კი, როგორც ცნობილია, მრავალსაუკუნოვანი, წერილობითი ძეგლებით ალბეჭდილი, ისტორია აქვს, რომელიც მკვლევარს გრამ. სქესის ქართულში არსებობის საკითხის სრული ზედმიწევნილობით გადაწყვეტის საშუალებას აძლევს. ქ. შ. მე-V ს-ითგან დაცული ძეგლების ენა ცხად-ჰყოფს, რომ გრამატიკული სქესი მას არ ჰქონია, ისტორიულ ხანაში მაინც. თუ ამასთანავე იმ გარემოებასაც გავითვალისწინებთ, რომ სქესი არც ქართულ-ქართველურს დიალექტებს გააჩნიათ, მაშინ ქართულში გრამატიკული სქესის ოდესმე არსებობის აზრი, შესაძლებელია, მკვლევარს სრულებით უსაფუძვლო ფანტაზიად ეჩვენოს.

საფიქრებელი არის, რომ ამიტომაც თანამედროვე სამეც. მწერლობაში აქამდე ასეთი აზრი, არც მოსვლია ვისმე, ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, ერთი მეცნიერის ჰიპოთეზის გარდა, რომელსაც, როგორც მისივე მერმინდელი ნაშრო-

მებითგან ჩანს, შემდეგში თვით იმის ავტორიც აღარ იზიარებდა[1], ფიქრად არავის მოსვლია.

მაგრამ მაინც ამ საკითხის ახე განუხილავად დატოვება არ შეიძლება, რათგან ცხადია, რომ, თუ ქართული მართლაც ე. წ. კავკასიურ ენათა მოდგმას მიეკუთვნება, მაშინ, ან უნდა დამტკიცდეს, რომ გრამატიკული სქეს-კატეგორიების არსებობა კავკასიური ენების დასაწყისითგანს თვისებას-კი არ შეადგენდა, არამედ დროთა განმავლობაში რომელიმე უცხო ენისაგან არის შეთვისებული, ანდა, თუ სქეს-კატეგორიები კავკასიურ ენათა თავდაპირველი მოვლენა გამოდგა, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ, ან ქართული კავკასიურ ენათა მოდგმას არ ეკუთვნის, ანდა უნდა დამტკიცდეს, რომ გრამატ. სქეს-კატეგორიები ოდესღაც ქართულსაც ჰქონდა, მაგრამ, დროთა განმავლობაში, თუ რაიმე მიზეზის გამო, ეს თვისება დაჰკარგვია.

ამნაირად, კავკასიაში მცხოვრებ ერთა ენობრივი ნათესაობის საკითხის გადასაწყვეტად უნდა წინასწარ გამორკვეული იყოს: 1. გრამატიკული სქესკატეგორიები ლილღურ-ლეგური ენების დასაწყისითგანი კუთვნილება იყო, თუ არა? 2. თუ დასაწყისითგანი თვისება იყო, სინდურ ენათა ჯგუფსა და ქართულსაც სქეს კატეგორიები ჰქონია როდისმე, თუ არა?

თავი მეოთხე

გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ლილღურ-ლეგური ენების დასაწყისითგანი თვისება იყო, თუ არა?

ასეთი საკითხის გამორკვევა ისეთ ენებში, რომელთაც მე-XIX ს. მეორე ნახევრამდე დამწერლობა არ გააჩნდათ, მეტად ძნელია და მხოლოდ სხვადასხვა წინასწარი კვლევა-ძიების შემდგომაა მისი გადაწყვეტა შესაძლებელი.

უპირველესად უნდა გამორკვეული იყოს, თუ რამდენად ფართოდ და ღრმად არის ამ ენებში სქეს-კატეგორიები გავრცელებული, სახელდობრ, ამ საკითხის გამორკვევის დროს ყველაზე უწინარეს უნდა ზემოდასახელებული სიტყვების, ვაჟიშვილისა და ძმის, ისევე როგორც ქალიშვილისა და დის სახელების გავრცელების არის ოდენობასა და სიღრმეს მიექცეს ყურადღება. ამ გარემოების ცოდნას იმ მხრით აქვს ჩვენთვის მნიშვნელობა, რამდენადაც ეს საშუალებას მოგვცემს სიტყვების ფესვგადგმულობა გავიგოთ, რათგან ცხადია, რომ, თუ ასეთი სახელები ორიოდე თემისა, თუ ენის საზღვრებს არ სცილდება, სულ სხვანაირი დასკვნის გამოყვანა შეიძლება, ვიდრე იმ შემთხვევაში, თუ ეს სიტყვები ფართო ასპარეზზე და მრავალი ენების კუთვნილება აღმოჩნდა.

---

[1] ამაზე იხ. ქვემოთ.

თუ საკითხის განხილვას ამ თვალსაზრისით შევეხებით, შემდეგი ვითარება წარმოგვიდგება.

ძმას ეწოდება: ლუნძურად **ვაც**, გვლდენშტედტის ჩანაწერით-კი **ჶაოხ**[1] (R. II 513),—ჰარულად და ანწუხურად **უაც** (Uats: R. II 513),—ლუმუქურად **უხთუ** (ლაკ. ე. 361),—ჰამალალურად **ვაც**,—ბოთლიხ., ღოდობერ., კარატ., ახვახ. **ვაცსი**,—ტინდალ. **ჶაცსი**,—ანდიურად **ვოცსი**, ყუანად. **ვასს** (ანდ.-დიდ. მას. 88) და უდურად **ვიჩი** (ალ. ე. 147).

ვაჟიშვილს ჰქვიან: ლუნძურად **ეხლა ვასთ** (ავარ. ე. 58). გვლდენშტედტს-კი ძმის ლუნძურ და ანწუხურ სახელად **ტიმირ-ი** (Timir. R. II., 513) აქვს ჩაწერილი, ჰარულად **ხიმირ-ს** უწოდებენო (იქვე), ბოთლიხ., ღოდობ., კარატ., ახვახ. და ყუანად. **ვაჟიშვილს ვაშა**,—ტინდალ. **ვაჰა**,—ანდიურად **ვოშო**,—ყაფუჩ. **ოჟო**,—ხვარშ. **უჟე** და დიდ. **უჟი** (დირრი. ანდ.-დიდ. მას. 111).

ქვრული, რუთულ., ბუდუხ., წახურ., ჯეკური, უდური, ალულ. და არჩ. ვაჟიშვილის სახელები ზემომოყვანილ სიტყვას არ უდგება (იხ. ალ. ე. 158) და მხოლოდ ხინალუღურად **ში** ეწოდება (იქვე), რომელსაც, საფიქრებელია, თავკიდური მარცვალი უნდა ჰქონდეს დაკარგული.

ხარს, კუროს ეწოდება: ბოთლიხ., ღოდობ. და კარატ. **უნსია**,—ანდ. **უნსით**, ახვახ. **უნჩა** (ანდ.-დიდ. მას. 88),—ლუნძურად **ოცთ** (R. II, 315 და უსლარ. ავარ. ე. 144),—ჰარულად **ოც** (Ots: R. II, 315),—ანწუხურად **ოს** (იქვე) და ყაფუჩურად აგრეთვე **ოს** (ანდ.-დიდ. მას. 88).

მამალს, ხახარე ხბოს კი ალულურად ჰქვიან **ურჩ** (ალ. ე. 166), ხოლო **ხვად კვიცს** არჩულად **ური**, წახურულად, **უძრჰ** და ალულურად **იურა** ეწოდება (იქვე, 161), რომელთაგან უკანასკნელი საფიქრებელია პირველი ორი ხმოვნის ადგილმონაცვლებით უნდა **უირა**-საგან იყოს წარმომდგარი.

თავისი სქესის თავსართიანი **მდედრობითი სქესის არსებათა და ცხოველების სახელებს** შორის შესაძლებელია აღნიშნული იყოს: 1. **დის** სახელი—ლუნძურად **ჲასჲ** (გვლდენშტედტის R. II, 513), რომელიც იმავე დროს **ქალიშვილსაც** ნიშნავდა (იქვე); უსლარის ცნობით-კი **ჲასჲ** ეხლა **ქალიშვილსა და ქალწულსა** ნიშნავს, ხოლო **დას** ეწოდება **ჲაც** (ავარ. ე. 107).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით ანწუხურად და ჰარულად **ქალიშვილს, ასულს** ერქვა **ჲახ** (Jas: R. II 512), **დას-კი ჰიაც** (Hiats: R. II, 512), ხოლო **ქალწულს** ეწოდებოდა **ჲასსე** (Jasse: R. II 514), რომელსაც ამავე ცნების გამოსახატავად, იმავე მეცნიერის ჩანაწერით, ჰარ-ლუნძებიც ხმარობენ (იქვე).

ასულსა და ქალიშვილს ლუმუქურად ერქვა **დუშ** (Dusch: R. II 521), რომელსაც ეხლაც ხმარობენ (ლაკ. ე. 267),—აკუშურად **დურსსი** (Durssi: R. II, 521) ჰრქმევია. ორივე ზემომოყვანილი სიტყვა **იმავე დროს ქალწულის აღმნიშვნელიც ყოფილა** (იქვე). **დის** ლუმუქურ სახელს-კი **სთუ** (Su: R. II, 521 და უსლ. ლაკ. ე. 351) სქესის არავითარი თავსართი არ გააჩნია.

[1] შესაძლებელია აქ კორექტ. შეცდომა იყოს.

ამავე აგებულების სქესის თავსართიანი და ძირის სიტყვებია ასულის სახელები: ჴარაცული, ღოდობერ. და ახვახური—ჲაში (ანდ.-დიდ. მას. 93),—ყუანად.—ჲაშ,—ანდიური ჲოში (Joschi: R. II, 521 და ანდ.-დიდ. მას. 93),—ანდიური და ბოთლიხური ჲეში და ცინდალური ჲამა (ანდ.-დიდ. მას. 93) ისევე, როგორც წახური ჲიშშ-იც (წახ. ე. 171 და ალ. ე. 165).

მდედრობითი სქესის ფორმანტიანებია აგრეთვე რ-თავკიდურიანი ასულის, ქალიშვილის კურული და აღულური რუშ,—ჯეკური და თაბასარანული რიშ,—ხინალუღური რიში და ბუდუხური რიჟ (ალ. ე. 165).

მდედრ. სქესის ფორმანტიანი დის სახელების ჯგუფიც საკმაოდ მრავალრიცხოვანია: ბოთლიხ., ღოდობერ., კარაც., ახვახ. და ცინდალურად ჲაცსი ეწოდება (ანდ.-დიდ. მას. 109),—ჭამალალ. ჲაც (იქვე),—ანდიურად ჲოძ და ჲოცსი (R. II, 521 და ანდ.-დიდ. მას. 109),—ყუანად. ჲასს (ანდ-დიდ. მას. 109) და წახურულად ჲიჩი (ალ. ე. 177).

რ-თავკიდურიან მდედრ. სქესის თავსართიანი სახელი გააჩნია დისათვის აგრეთვე რუთულურს, სადაც რიშრ ეწოდება და ხინალუღურსაც, სადაც რიცს-სა ხმარობენ (ალ. ე. 167). კიურად დ-თავკიდურიანი და რ-ბოლოკიდურიანი ფორმა არსებობს დუშდურ (იქვე, 167), ავარულად-კი მე-XVIII ს. დუცი (Dütsi) ყოფილა (R. II, 521).

დედის სახელიც ხუარშულში ი-თავკიდურიანია: იშუ (ანდ.-დიდ. მას. 99), ისევე როგორც წახურულადაც ეწოდება ჲედ (ალ. ე. 157). ცოლსაც ჭამალალ-ჲამი ჰქვიან (ანდ.-დიდ. მას. 93). გ ულ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერით, დედაკაცსაც ანდიურად ჲოშიკა ჰრქმევია (Joschika: R. II, 521), ეხლა ჲოშკაჲ-სა და ჲეშკაჲ-ს ეძახიან (ანდ. ე. 132 და 133).

დასასრულ, ი-თავკიდურიანი სიტყვაა ჰაკი ცხენის სახელიც: ანდიური იბა და ჭამალალური იშა (ანდ.-დიდ. მას. 95).

ყველა ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ მამრ. და მდედრ. სქესის აღმნიშვნელი ის მცირერიცხოვანი სახელები, რომელთაც თავიანთი სქესის გამომხატველი თავსართები აქვთ, ფართოდ და ინტენსიურად ყოფილა გავრცელებული. უკვე ეს გარემოება თავისდა-თავად სქეს-კატეგორიების უცხოობის ეჭვს საგრძნობლად ამცირებს. მაგრამ, რა თქმა უნდა, რომ მარტო ამით ვერ გადაწყდება საკითხი გრამ. სქეს-კატეგორიები ე. წ. კავკასიის ენების დასაწყისითგანი თვისებაა, თუ არა. ამ პრობლემას ყოველ-მხრივ საფუძვლიანი შესწავლა სჭირდება. უნდა დამტკიცდეს, რომ გრამ. სქეს-კატეგორიის მქონებელი ასეთი სიტყვები ამ ენებს მარტო ეხლა-კი არა, არამედ წინათაც და ძველადვე მქონდათ, რათგან ახლად შეძენილი სიტყვაც შესაძლებელია ფართოდ იყოს გავრცელებული და ამა-თუ-იმ სიტყვის მარტო გავრცელების სიფართოვე სიძველის დამამტკიცებელ საბუთად ვერ გამოდგება. რაკი ე. წ. კავკასიურს ენებში, დამწერლობის უქონლობის გამო, ძველი ძეგლებისდა მიხედვით ამ საკითხის გამორკვევა შეუძლებელია, ამიტომ უკეთესი იქნება, რომ სანამ სქეს-კატეგორიების კავკასიის ენებში ყოველმხრივ შესწავლას შევუდგებოდეთ, ჯერ გრამ. სქეს-კატეგორიების საკითხი ქართულში იქმნეს შესწავლილი, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი სამწერლობო ენაც აქვს და უხვი და საკმაოდ დიდ ასპა-

რეზზე განფენილი მრავალფეროვანი დიალექტოლოგიური საგანძურიც მოეპოვება. როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, ამის შემდგომ ე. წ. კავკასიის ენებშიც ბევრი რამის გაგება და გამორკვევაც გაგვიადვილდება.

თავი მეხუთე

გრამატიკული სქესის საკითხი ძველი ქართ. მთარგმნელებისა და მეცნიერთა ნაშრომებისდა მიხედვით

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ისტორიულ ხანაში ქართულს გრამ. სქესი არ უჩანს. მაგრამ საგულისხმოა გვცოდნოდა, აინტერესებდა, თუ არა, ეს პრობლემა ძველ ქართველ მეცნიერებს?

უკვე უძველეს ხანაში, როდესაც საღმრთო წერილის გადმოთარგმნას შეუდგნენ, მთარგმნელთა წინაშე გრამატიკული სქესის საკითხი ქართულში უეჭველია წამოიჭრებოდა. **ხანმეტი ოთხთავის ჯერეთ წაკითხული ნაწყვეტებითგან ჩანს, რომ პირველ მთარგმნელებს შეუგნიათ, რომ ქართულს გრამატიკული სქესი არ გააჩნდა** და ამიტომ მისი გადმოცემა თარგმნის დროს არც უცდიათ. მაგრამ შემდეგი ხანის მთარგმნელებსა და შემსწორებლებს სხვადასხვანაირად უმსჯელიათ და იქ, სადაც დაბადების ტექსტში მდედრობითი სქესის არსებაზეა საუბარი, ზოგს შესატყვისი ქართული სიტყვისათვის მდედრობითი სქესის გამოსახატავად ა დაბოლოება დაურთავს და ასეთი ხელოვნური და ქართულისათვის შეუფერებელი საშუალებით გრამატიკული სქესის შექმნა უცდია. ამისი კვალი დაბადების თარგმნის ზოგს რედაქციაში ეხლაც არის შერჩენილი და თავის დროს ასეთი ადგილები ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ა ც ა და ა ნ ტ ო ნ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ს ა ც შეუმჩნევიათ და თავიანთი დაკვირვების ობიექტად გამოუყენებიათ.

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს თავის ლექსიკონში ის ცალკეული სახელებიც აქვს მოყვანილი, რომელიც მამრობითი და მდედრობითი სქესისათვის იხმარებოდა, და ამას გარდა ის საერთო სიტყვებიც, რომლებიც ორივე სქესისათვის არსებობდა, მაგრამ სქესის განსარჩევად მხოლოდ დაბოლოება ეცვლებოდა. მაგ. კაცი-ს ქვეშე მას ნათქვამი აქვს: „კაცი ზოგად ყოველთა ეწოდების. ესე კაცი განიყოფების **მამაცად** და **დიაცად**, რომელ არს **მამაკაცი** და **დედაკაცი**". ხოლო „რა მამაცსა დიაცი მიეთხოვოს, ეწოდების მამაცსა **ქმარი** და დიაცსა **ცოლი**, ხოლო შობილთა მათთა **შვილი**. შვლსა მამალსა **ძე** და დედალსა **ასული**, რომელთა სიბერემდე ძესა **ვაჟი** და ასულსა **ქალი** ეწოდების". მაგრამ ამის შემდგომ უკვე სქესის აღმნიშვნელი ტერმინების თვისება იცვლება და ნათქვამია, რომ „ვიდრე ხუთ წლამდე ვაჟსა **ჩჩვლი** და ქალსა **ჩჩვლა** ეწოდების, ხუთისა წლით ვიდრე ათ წლამდე ვაჟსა **უხუარი** და ქალსა **უხუარა**, ათის წელითგან ათხუთმეტამდე ვაჟსა **ნინველი** და ქალსა **ნინველა**, ათხუტმეტის წელითგან ვიდრე ოცამდე ვაჟსა **ყრმა** და ქალსა **ყრმაა**, ოცის წელითგან ვიდრე ოცდა-

ათამდე ვაჟსა **ჭაბუკი** და ქალსა **ჭაბუკა** და შემდგომად სრული კაცი ვიდრე ორმეოცდაათამდე და შემდგომად ეწოდების ვაჟსა **მოხუცებული** და ქალსა **მოხუცებულა**"-ო (ლექსიკ.).

ამის მსგავსი ცნობებივე გვხვდება საბას ლექსიკონში **დედუფლის** ქვეშ მოთავსებულ განმარტებაშიც. იქ სახელდობრ სწერია: „**დედუფალი** ეწოდების ყოელთა მდიდართა სახლისუფალსა მის ცოლსა, ხოლო მეფის ცოლსა **მეფა** და უფლის ცოლსა **უფალა**, ხოლო დუკა, რომელ არს დიდი თავადი, მის ცოლსა **დიუფალი** და ერისთვს ცოლსა **ბექა**, სხვათა მებატონეთა ცოლსა **ბატონა**. გლეხთა დიაცთა პატივისათვს უწოდენ **უსოს**"-აო.

ზემომოყვანილი სიტყვები საბას დაბადების ქართ. თარგმანითგან აქვს ამოღებული. ამის დასამტკიცებლად თუნდაც შემდეგი მაგალითის მოყვანაც შეიძლება. ესაიას 24_2-ში, ბაქარის გამოცემით, ნათქვამია: „იყოს ერი, ვითარცა მღდელი, და ყრმა, ვითარცა უფალი, და მკევალი, ვითარცა უფალა"-ო. ამნაირად აქ მართლაც უფალი-ც არის ნახმარი და უფალა-ც. პირველი ამათგანი უდრის ბერძნულს ὁ κύριος **ჰო კვრიოს**-ს, მეორე, უფალა-კი, ἡ κυρία **ჰე კვრია**-ს, ე. ი. **ქალბატონს**. მდედრ. სქესის გამომხატველად აქ **ა** დაბოლოებაა.

საკმარისია ადამიანმა ის ადგილები, სადაც მდედრ. სქესის ასეთი დაბოლოებიანი სიტყვებია ნახმარი, გულდასმით გადაიკითხოს და ამ თარგმანების ენის დამახასიათებელ თვისებებს ჩაუკვირდეს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად მიაგავს იგი იმ სამწერლობო მიმართულების ენას, რომლის მნიშვნელოვან წარმომადგენლადაც იოანე პეტრიწი ითვლებოდა: **მეფა**, **უფალა**, **ნინველა** და სხვაც ამის მსგავსიც სწორედ ამ მე-XI ს. დამლევის და მე-XII ს. ქართ. მეცნიერთა ნასიბრძნს და ხელოვნურ შენაქმნს წარმოადგენს. დაბადების ოშკის მე-X ს. ხელნაწერში არაფერი ამის მსგავსი არ არის. ამიტომ ასეთ სიტყვებს გრამ. სქესის ძველ ქართულში არსებობის საკითხის გამოსარკვევად არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს.

ამაზე გაცილებით უფრო საგულისხმოა ის, რაც ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში სიტყვა მანა-ს ქვეშ განმარტების ბოლო ნაწილში ნათქვამი აქვს: „უკეთუ ესთქუათ «**მოვიდა**», ვიტყვით **მამაკაცისახა** და უკეთუ **ვსთქუათ «მოვიდაჲ»,—დედაკაცისათვს**. აგრეთვე ყოველი საზოგადო სათქმელნი განიყოფებიანო" (4_{21}. მსაჯულთა)-ო (ლექს. გვ. 168).

ამ მაგალითითგან ჩანს, რომ საბას დაკვირვებით, ბოლოკიდური **ჲ** მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელია. მაგრამ თავისი დებულების სიმართლის დამამტკიცებელ საბუთად საბა ორბელიანისაგან დასახელებულ ადგილას მსაჯულთა 4_{21}-ში ნათქვამია: „**მოიღო იაილ**, ცოლმან ქავებისმან, **მანაჲ კარვისა** და აღიღო კუედაჲ კელთა თჳსთა და შევიდა მისა მდუმრიად და **დაასვაჲ მანაჲ** იგი ყურიმალსა მისსა და დაამსჳვალა იგი ქუეყანასა". თუმცა აქ მართლაც **მანაჲ** გვხვდება და დედაკაცის შესახებ ნახმარ ზმნას **დაასვაჲ** ბოლოკიდური **ჲ** ახლავს, მაგრამ ზმნა „**მოვიდაჲ**" ამ წინადადებაში არ გვხვდება. ამიტომ მაგალითად მოყვანილი „მოვიდაჲ", ან თვით საბას ნაწარმოები უნდა იყოს, ანდა, მისგან დასახელებულ ადგილს გარდა, სხვა ადგილებიც უნდა ჰქონოდა.

ს. ორბელიანისაგან დამოწმებული მსაჯულთა წიგნის ზემომოყვანილი წინადადებითგან მაინც არა ჩანს, ზმნის ბოლოკიდური **ა** მართლაც დედაკაცის სახელის გამომხატველია, თუ **მანახ** სახელთან არის დაკავშირებული („დაასვაჲ მანაჲ“)? მაგრამ თავისდა-თავად სახელოვანი ლექსიკოგრაფის ეს დაკვირვება მაინც საყურადღებოა.

ძველ ქართულ ძეგლებში გვხვდება ისეთი ადგილები, სადაც ბოლოსართი **ა** ზმნაში თითქოს მართლაც მდედრ. სქესის გამომხატველი უნდა იყოს. მაგალითად შესაძლებელია წ̄ა ნინოს უძველესი ცხორების ტექსტი იქმნეს დასახელებული.

ამ ძეგლში წ̄ა ნინო ამბობს: „**გამოვინიშჱ** ნიში იგი ქრისტეჲს ჯუარისაჲ და **ვილოცევდი** მუნ ექუს დღჱ (შატბერდ. წ. ნინოს ც̄ა: Опис. II, 755).

„**მიწაჲ** აღიღე ადგილისა მისგან და **შეაჭამჱ** კაცთა მაგათ (იქვე II, 757). ნინოსვე ნათქვამი აქვს: სიზმარი **ვიხილჱ** ჩუენებასა შინა მცირედსა მას მირულებასა“-ო (იქვე II, 757).

„**ვიხილჱ** ასულმან აბიათარისმან **ხილთნია** **წ̄ჲ** **ნინოჲ**“ (წ̄ა ნინოს შატბერდ. ც̄ა, Опис. II, 767).

ყველა ზემომოყვანილ წინადადებებში მოსაუბრე დედაკაცია და ზმნას **ა** ბოლოსართი ახლავს, ისე რომ შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ საბას დაკვირვება მცდარი არ არის, მაგრამ საქმე ის არის, რომ, ჯერ ერთი, ეს წესი მოყვანილ მაგალითებშიც ყველგან დაცული არ არის, ხოლო მეორე დამაფიქრებელი გარემოება ის გახლავთ, რომ **ა** ბოლოსართი შესაძლებელია სუბიექტთან, დედაკაცის სახელთან-კი არ იყოს დაკავშირებული, არამედ ობიექტის აღმნიშვნელი იყოს („გამოვინიშეჲ „**ნიში**“, „**მიწაჲ**... შეაჭამეჲ“, „ვიხილეჲ... **ნინოჲ**“). ზემომოყვანილ წინადადებებში-კი ობიექტი ყველგან მდედრ. სქესისა არ არის და, თუ **ა** ბოლოსართი მართლაც ობიექტის გამომხატველია, მაშინ **ა** სქესთან არ ყოფილა დაკავშირებული.

საქმის ნამდვილი ვითარების გამოსარკვევად, ს. ორბელიანის დაკვირვებას გულდასმითი შემოწმება სჭირდება ძველი, ნუსხა-დედნის სახით დაცული, ძეგლების ენის მიხედვით. ამჟამად -კი შესაძლებელია ითქვას მხოლოდ, რომ ქართ. ლექსიკოგრაფის ეს დებულება მერმინდელ მკვლევართ, ან გამოჰპარვიათ, ან უარუყვიათ. ჯერჯერობით, სანამ ეს საკითხი მონოგრაფიულად შესწავლილი არ იქმნება, მასზე დამყარება არც ეხლა შეიძლება.

ზურ. შანშოვანსა და ანტონ კათალიკოზს გრამატიკული სქესის აღმნიშვნელ ტერმინად **ნათესავი** აქვთ მიღებული. ზურაბ შანშოვანს თავისს 1737 წ. შედგენილ „**მოკლე ღრამატიკა**“-ში ნათქვამი აქვს, რომ ქართულს გააჩნია „ნათესავი ოთხი: **სამამაო**, **სადედაო**, **ზიარი** და **არავინი**“. თითოეული ამ ოთხი სქესთაგანის თითო-თითო მაგალითიც არის იქვე მოყვანილი: „**სამამაო**, ვითარცა **წული**, — **სადედაო**, ვითარცა **ასული**, — **ზიარი**, ვითარცა **შვილი**, — **არვინა**, ვითარცა **ქვა**“-ო („მოკლე ღრამატიკა ქართულისა ენისა“, გამოც. ალ. ცაგარელისა, პეტერბ. 1881 წ. გვ. 10).

ანტონ კათალიკოზის სიტყვით-კი ქართულში „**სახელი** (იგულისხმება არსებითი), ენისაებ ჩუენისა, **ანუ** **არს** **მამრობითი**, **ანუ** **მდედრობითი**,

ანუ უმეშუეობითი და **ანუ საზოგადო**". იქვე განმარტებულია, რომ მამრობითი ისეთი სიტყვის სქესს ეწოდება, „თუ სადამე დანიშნული იგი მის მიერ იყოსმცა **მამრი**, მაგალითებრ: **მამა, პაპა, მღუდელი, წული, სიმამრი, მამამთილი, ძმა, ხარი, ვაცი, ვერძი, ყრმა, უფალი, მეფე, ჭაბუკი, სუადი** და **სხუანი**". ხოლო, თუ სიტყვა მდედრობითი ბუნების არსებათა სახელი იყო, „თუ სადამე იყოსმცა მდედრ, მაშინ ზედწოდებულ **მდედრობითი**, მაგალითებრ: **დედა, ბანი, სიდედრი, სძალი, ყრმაა** (sic), **უფალა, მეფა, ჭაბუკა, ფური** (sic), **ნეზვ, ძუჲ** და სხუანი"-ო.

როდესაც ამა-თუ-იმ სიტყვით „არა მამრ დაინიშვნოდესმცა და არცაღა მდედრ, მაშინ წოდებულ ესე—გუარი **უმეშუეობითად**, მაგალითებრ: **ქუა, სპეკალი, სახლი, პალატი** და სხუანი".

დასასრულ, როდესაც სიტყვა „დაინიშვნოდესმცა **ორ მნიშვნელობით**, ესე იგი **მამრისა მიმართცა და მდედრისა**, მაშინ ნათესავობითი ესე წოდებულ **საზოგადოდ**, მაგალითებრ: **კაცი, მშობელი, შვილი, ცხენი, ზროხა, ირემი, ფარშამანგი, ტრედი, კიცუ, მართუჱ, ლეკუ, მესწავლული, ქალწული** და სხუანი"-ო. (ქართ. ღრამატიკა რ. ერისთავის 1885 წ. გამოც. გვ. 127—128, § 185).

ცხადია, რომ **ყველა ზემომოყვანილი მაგალითების მიხედვით შესაძლებელია საუბარი მხოლოდ რეალურ სქესზე იყოს, რადგან გრამატიკული სქესი არც ერთს მათგანს არ გააჩნია**. ეს გარემოება თვით ა ნ ტ ო ნ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ს ა ც არ გამოჰპარვია. მას ეს თვითონაც აქვს ხაზგასმით აღნიშნული. თავისი გრამატიკის მომდევნო, 186-ე §-ში ნათქვამი აქვს კიდევაც: „**არა რაჲმე აქუს ნიშანი ჩუენისამებრ ენისა სახელსა არსებითსა მამრობითად თქმულსა** და არცაღა **მდედრობითად თქმულსა**"-ო და მხოლოდ „**ზედ-შესრულთა სახელთა მდედრობითად აქუს რომელთამე დამაბოლოებელი** ა, მაგალითებრ: **ჭაბუკა** (რუთ. 2_{3}, **უფალა** (24_{2}), **მეფა** (იერემ. 44, $_{17}$), **წინასწარ-მეტყუელა** (ისაია 3), **ყრმაა** (იერემ. 34_{11}). **ძუელს დაბეჭდილს საწინასწარმეტყუელოსა შინა** ა: **ებრაელა** (იერემ. იგივე თავი, რიცხვ 3), **მოაბელა** (ისაია 15_{1}). მაშასადამე ყოველსა ზედშესრულსა სახელსა მდედრისა ქუემდებარისა მიმართ მოღებულსა უშესაბამების მდედრობითი"-ო (ქართ. ღრამ. გვ. 128).

ს ა ბ ა ს თავის ლექსიკონში **მეფა** ფორმისათვის დამოწმებული აქვს 44_{18} იერემია, **უფალა** ფორმისთვის ესაიას 24_{2}, **ყრმაა**-სთვის 34_{9} იერემია, **წინასწარმეტყუელა**-სთვის 4_{4} მსაჯ. და **ჭაბუკა**-სთვის 2_{8} რუთ. ხოლო ა ნ ტ ო ნ ი კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ი ს მიერ ძველი დაბეჭდილი საწინასწარმეტყველოთგან ამოღებული მაგალითები **ებრაელა** და **მოაბელა** სრულებით არ მოეპოვება. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ გრამატიკული სქესის ქართულში არსებობის საკითხის გამოსარკვევად ანტონ კათალიკოზს, ს. ორბელიანისაგან დამოწმებულ წყაროებს გარდა, ძეგლებში მასალები თვითონაც უძებნია.

ამგვარად შესაძლებელია ითქვას, რომ მე-XII ს. ქართველ მეცნიერთა ერთი ჯგუფის გარდა, რომელმაც გრამ. სქესის ხელოვნურად შექმნა სცადა, ყველასთვის ცხადი იყო, რომ ქართულს გრამ. სქესი არ გააჩნდა. ს. ორბელიანს და ანტონი კათალიკოზს ეს ნასიბრძნი, ხელოვნური წარმოება შეცდომით ძველად მიუჩნევიათ და ნაწილობრივ ამ მაგალითებს დაჰმყარებიან, მაგრამ

არც ერთს მათგანს ამ მაგალითებზე დამყარებული დაკვირვება ქართული ენის ზოგად მოვლენად არ მიუჩნევია. ა ნ ტ ო ნ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ს, როგორც დავრწმუნდით, სრულებით მკაფიოდ ჰქონდა შეგნებული, რომ ქართულს გრამ. სქესი არ გააჩნია.

თავი მეექვსე

გრამატ. სქესის ქართულში არსებობის საკითხი თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობაში

მე-XIX—XX სს. სამეცნიერო მწერლობაშიც ქართული უსქესო ენად არის ცნობილი. მხოლოდ პროფ. ნ. მ ა რ რ მ ა გამოსთქვა მოსაზრება, რომ, თუმცა ისტორიულ ხანაში სამწერლობო ქართულს, ჭანურს, მეგრულსა და სვანურს გრამ. სქესი არ უჩანს, მაგრამ წინათ უნდა ჰქონოდათ. ეს დებულება მან თავისს 1908 წელს გამოსულს ნაშრომს „ძირითად ტაბულებ“-ში წამოაყენა. იქ სახელდობრ ნათქვამია, რომ ქართული ენის დაკვირვებული შესწავლა გრამატიკული სქესის ოდესღაც აქაც არსებობას ცხად ჰყოფს[1]. მეტადრე მდედრობითი სქესის სუფიქსია მრავალსახით გაქვავებულად შენახულიო. ამგვარ სუფიქსად მან ნაწილაკები — ატ, ეტ, ად, ედ, ალ, ელ, ათ, ეთ, აკ, ეკ, აგ, ეგ, ავ, ევ, აქ, ექ და თვით „ა“ და „ე“-ც გამოაცხადა. მდედრობითი სქესის ბოლოსართებად ჭანურში ოლ > ულ > ურ და ბოლომოკვეცილი ო > უ აღიარა (იხ. მისი ჭანური გრამ. § 5).

მართალია, აქ კილოკავებიც არის ნავარაუდევი, მაგრამ თითქოს მეტისმეტი სიუხვეა. „ეთ“-ის მდედრობითი სქესის ნიშნად მიჩნევა იმაზე იყო დამყარებული, რომ სემურ ენებში ამ მარცვალს მართლაც ამგვარი მნიშვნელობა და დანიშნულება აქვს. ქართულისა და სემურ ენათა ნათესაობა-კი პროფ. ნ. მ ა რ რ ს იმ ხანაში უცილობელ და ურყევ ჭეშმარიტებად მიაჩნდა.

არავითარი საბუთი, რომელიც ზემომოყვანილი ბოლოსართების მდედ. სქესის ფორმანტობას ამტკიცებდეს, ნ. მ ა რ რ ს დასახელებული არ ჰქონდა, იმას გარდა, რომ შესატყვისს, თუ შესატყვისად მიჩნეულს, სემურ სიტყვებს მდედრ. სქესის დაბოლოება აქვთ.

---

[1] „По более интимном ознакомлении с реалиями груз. речи однако оказывается, что в ней сохранился в качестве мертвого уже инвентаря СУФФИКС ЖЕНСКОГО РОДА, богато представленный в целом ряде диалектических разновидностей притом как в полной форме, то сильной $\left(\frac{at}{et} > \frac{ad}{ed}\left[\frac{al}{el}\right] > \frac{a\vartheta}{e\vartheta}\right.$ и т. п.$\Big)$, то слабой $\left(\frac{ak}{ek} > \frac{ag}{eg}\left[\frac{aw}{ew}\right] > \frac{aq}{eq}\right.$ и т. п.$\Big)$, так и в усеченной $\left(\frac{a}{e}\right)$ (Н. Марр, Основные таблицы к грам. древ.-груз. языка 1908 წ. გვ. 8 შენ. 1.).

პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს დებულებას-კი ა და ალ-ის ქართულში მდედრობითი სქესის ნიშნობის შესახებ ის გარემოება ეწინააღმდეგება, რომ ისეთ უდავო მამრობითი სქესის სულიერ არსებათა სახელებსაც-კი, როგორც მაგ. **მამა**, **პაპა**, **ძმა**, **მამალი** და სხვაა, ბოლოსართად იგივე ა და ალ-ი აქვს. ამგვარად, ნ. მ ა რ რ ი ს აზრი რომ სამართლიანი ყოფილიყო, ქართულში **მამა** და **მამალი** მდედრ. სქესის სიტყვებად უნდა მიგვეჩნია. იმის მაგიერ, რომ ამ გარემოებას შეეფიქრიანებინა და თვით დებულების სისწორის ეჭვი აღეძრა, ავტორს სემ-ურ ენებითგან ერთად-ერთი მაგალითი აქვს მოყვანილი, როდესაც **მამა** ებრაულად მრავლობითად ნახმარი მდედრობითი სქესის დაბოლოების მქონებელი გამოდის (Основ. таблицы. 8. შენ. 1).

შემდეგში უკვე იმის ასახსნელად, თუ როგორ მოხდა, რომ ერთიდაიგივე ფესვი **ბბ** · **ბაბუა**-სა და **ბებია**-ში **პაპისაც** და **ბებიის** აღმნიშვნელად იქცა, პროფ. ნ. მ ა რ რ მ ა ამ სიტყვებში **უა** მამრობითი სქესის ნიშნად, ხოლო **ია** მდედრობითი სქესისად აღიარა.

ამ დებულებისათვისაც დამამტკიცებელ საბუთად მე-3 პირის არაბულ ნაცვალსახელს **ჰუ** და **ჰია**-ს იმოწმებდა, რათგან პირველი მამრობითი სქესის არსებას, მეორე-კი მდედრობითისას ნიშნავს.

1917 წ. დამდეგს ამავე აზრის საბუთიანობის გასაძლიერებლად აკად. ნ. მ ა რ რ მ ა უკვე „ავარული" ენა მოიშველია და განაცხადა, რომ „ავარული" თავისი სქესთა აღმნიშვნელებით უ (> w)-ით მამრობითი სქესისათვის და ი (> y) მდედრობითისათვის რეალურ საფუძველს გვაძლევს ქართულ ტერმინების **ბაბუა**-ს და **ბებია**-ს აგებულების განსამარტავადო. ცხადია, **ნათესავობის აღმნიშვნელი ეს ტერმინები ავარული უნდა იყოსო** [1].

ჯერ ერთი, რატომ უნდა იყოს სიტყვები **ბაბუა** და **ბებია** სწორედ „ავარული?" განა ეს სიტყვები ლუნძურშიც (**ავარულშიც**) არსებობს და სწორედ ამნაირადვე გამოითქმის? მაგრამ, ამასაც რომ ანგარიში არ გავუწიოთ, თუ **ქართულს ბაბუა** და **ბებია** „ავარულითგან" აქვს ნასესხები, მაშინ რა მიზეზია, რომ **ბაბუა** სწორედ ქართულ სამწერლობო ენაში და აღმოს. საქართველოში არსად იხმარება და მარტო დასავლეთ საქართველოს კილოებშია მიღებული? „ავარულითგან" რომ შემოსულიყო, პირველად ხომ მახლობელ ქართველ ტომებსდა **აღმოს**. საქართველოს უნდა შეეთვისებინა!

---

[1]. Непочатый источник გვ. 319:

„вопрос, как появление одного и того же корня (bb) для обозначения и дедушки и бабушки: г. ბაბ-უა дедушка, г. ბებია—бабушка приходила мысль, что семасическое различение основы зависит от суффиксов, для „дедушки"—мужского рода—ua, а для „бабушки"—женского рода ia; нас искушала даже возможность сослаться на тождественное звуковое различение мужс. и женск. рода в арабском местоимении: هو этот и هي эта. Но все это казалось чересчур проблематичным. Но вот аварский язык своими показателями родов мужского—(u>w) и женского i (>y) дает реальную почву, на которой отложившиеся в грузинском термины родства, очевидно аварского происхождения, bab-ua дедушка и beb-ia бабушка получают окончательное раз'яснение.

ამგვარად, ბაბუა და ბებიის „ავარულობის" ერთად-ერთ დამამტკიცებელ საბუთად ის დებულებაა, რომ უა „ავარული" მამრობითი სქესის ნიშანიაო, ხოლო ია მდედრობითისა.

მაგრამ, როგორ შეიძლება ქართულში ია მდედრობითი სქესის ნიშანი იყოს, როდესაც მამრობითი სქესის პირთა აღმნიშვნელ მრავალ ტერმინსა და საკუთარ სახელებსაც სწორედ ესეთივე ბოლოსართი აქვთ: მაშინ ხომ **ძამია**-ც, **მამია**, **სესია**, **ძუღია**, **ტეტია** და სხვაც მრავალი მდედრობითი სქესის არსებათა სახელები უნდა ყოფილიყო და ქალების სახელებად უნდა მიგვეჩნია!

თავი და თავი-კი ის გარემოება გახლავთ, რომ, თუ აკ. ნ. მ ა რ რ ს დავუჯერეთ და ბაბუა და ბებია მართლაც ლუნძურ („ავარულ") სიტყვებად მივიჩნიეთ, მაშინ ამ ორ მაგალითს, ვითარცა ნასესხებ მარაგს, გრამატიკული სქესის ქართულში ოდესღაც არსებობის დასამტკიცებლად ყოველგვარი მნიშვნელობა ეკარგება. ყველა ზემოაღნიშნულის გამო ცხადია, რომ აკად. ნ. მ ა - რ რ ი ს ეს დებულება საქმის ნამდვილ ვითარებას არ შეესაბამება.

საფიქრებელია, რომ ზემოგანხილულ დებულებებს შემდეგში არც თვით აკად. ნ. მ ა რ რ ი-ღა იცავდა. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ 1925 წ. გამოქვეყნებულ ზოგადს ნაშრომში „Грамматика древне-литературного грузинского языка" „ქართული ძველი სამწერლობო ენის გრამატიკა"-ში გრამ. სქესის შესახებ უკვე აღარაფერია ნათქვამი.

პროფ. ნ. მ ა რ რ ი ს ჰანური გრამატიკის მსგავსად, პროფ. ი ო ს. ყ ი ფ - შ ი ძ ე მ ა ც ალ, არ, ოლ, ულ, ურ, ა და უ მდედრ. სქესის ნაშთად სცნო. მაგრამ მას აღნიშნული აქვს, რომ თანამედროვე მეგრულში ამ ბოლოსართებს სქესთან საერთო არა აქვს რა. სამაგიეროდ მას შემჩნეული აქვს ერთი მოვლენა, რომ მეგრულად რამოდენიმე ერთიდაიგივე სახელი არსებობს, რომელნიც მამაკაცისთვისაც და ქალისთვისაც იხმარება, იმ განსხვავებით, რომ სიტყვის შუაში, ანდა ბოლოში მამაკაცის სახელს უ ხმოვანი, ხოლო დედაკაცისას ა ხმოვანი აქვს. ამ დებულების საბუთად მოყვანილია **ძუკუ** და **ბურდღუ**, რომელნიც მამაკაცის სახელებია, და დედაკაცის სახელებია **ძაკუ** და **ბურდღა** (იხ. მეგრ. გრამ. გვ. 015 § 9. შენ, 1).

პროფ. ი ო ს. ყ ი ფ შ ი ძ ი ს ამ საგულისხმო დაკვირვების დამაჯერებლობა უცილობელი იქმნებოდა, მხოლოდ თითო მაგალითი რომ არ ყოფილიყო მოყვანილი. ერთ შემთხვევაზე დამყარება ასეთი მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტის დროს, როგორიც გრამ. სქესის არსებობა-უქონლობაა, რასაკვირველია, არ შეიძლება. ამასთანავე, თუ უ როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, გარკვეულ ხანასა და პირობებში მამრ. სქესის ნიშნადაც გვხვდება, არავითარი საბუთი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ა ქართულში ოდესმე მდედრ. სქესის ნიშანი ყოფილიყო.

გრამ. სქესის ქართულში არსებობის შესახები თეორიების ზემომოყვანილი მიმოხილვა დაარწმუნებდა ადამიანს, რომ ეს მნიშვნელოვანი საკითხი არავის მონოგრაფიულად და არსებითად არ შეუსწავლია, არამედ სემურ ენებთან ნათესაობის დებულების დამაჯერებლობისათვის იყო ერთ-ერთ საბუთთაგანად

წამოყენებული. ამიტომ გასაკვირველი არ არის, რომ, ვითარცა შემთხვევით წამოჭრილს, ამ საკითხს ჯეროვანი ყურადღება არ ჰქონია მიპყრობილი და ამ თეორიების ავტორები ამ საკითხს სასხვათაშორისო საკითხის მსგავსად ეპყრობოდნენ. ასეთ პირობებში ამ დებულებათა მცდარობაც, რა თქმა უნდა, სრულებით ბუნებრივია [1].

თავი მეშვიდე

გრამ. სქეს-კატეგორიების ქართულში ოდინდელი არსებობის ძიების მნიშვნელობისა და მეთოდისათვის

ზემომოყვანილი ყველა ცნობებისა და თეორიების მცდარობისდა მიუხედავად, საკითხი ქართულში გრამატიკული სქესის არსებობის შესახებ უაღრესად მნიშვნელოვანია თავისდა-თავადაც და მეტადრე ქართულისა და კავკასიური ენების ნათესაობის პრობლემის თვალსაზრისით. შესაძლებელია გადაჭრით ითქვას, რომ ჯერეთ ცნობილი ძეგლების ენის მიხედვით ქართულს ძველ ხანაშიც გრამატიკული სქესი არ ჰქონია. მაგრამ ქართ. დამწერლობის ძეგლები ქ. შ. მე-V ს-ზე უწინარესი ჯერ-ჯერობით არ მოგვეპოვება და ამის გამო ზემოაღნიშნული დასკვნა უფლებას არ გვაძლევს გადავწყვიტოთ, გრამატიკული სქესის უქონლობა ქართული ენის დასაწყისითგანი თვისება იყო, თუ, სხვა არაერთ ენასავით, ქართულსაც სქესი დროთა განმავლობაში დაუკარგავს. ხოლო, რაკი ქართულისა და სხვ. მოდგომის ენათა ოჯახთან, მათ შორის კავკასიურ ენებთან, მონათესავეობის პრობლემის საბოლოოდ გადასაწყვეტად ამას უაღრესი მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ ამ საკითხს უძველესი ქართულის შესახებაც კვლავ განხილვა სჭირდება. მაგრამ, დასახული მიზნის შეძლებისამებრ შეუმცდარად მისაღწევად, შემთხვევითი მაგალითების მაგიერ, ამ ამოცანის გადასაწყვეტადაც უნდა იმავე მეთოდით ვიხელმძღვანელოთ და ლექსიკური მასალების იმავე დარგებით ვისარგებლოთ, რომელთა გამოყენებითაც, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ენის თავდაპირველი აგებულების გამორკვევა ყველაზე უკეთესად შეიძლება. დაკვირვებისა და ანალიზის საგნად უნდა ქართულშიც უპირველესად ადამიანთა და ცხოველთა შორის ნათესაური დამოკიდებულებისა და სქესის აღმნიშვნელი სიტყვები გავიხადოთ.

---

[1] პროფ. კ ა რ პ ე ზ დ ო ნ დ უ ა ს 1933 წ. გამოქვეყნებულს ნაშრომში „О двух суффиксах множественности и грузинском“ („Язык и мышление“ I, Ленинград) წამოყენებული აქვს დებულება, რომ მრ. რ. ფორმანტები ნ და ბ ფუნქციურად განსხვავდებოდნენ. საგულისხმო ნაკვლევია, მაგრამ სქესის ამოცანის გადასაჭრელად, მრ. რ.-ის საფუძვლად მიღება ხელსაყრელი არ არის.

თავი მერვე

სქესისა და ცნებათა კატეგორიების აღნიშვნის სხვადასხვა წესი ქართულში

ჰქონდა, თუ არა, თავდაპირველად ქართულსაც გრამ. სქესი ისევე, როგორც ინდოევროპულ და სემურ ენათა ოჯახებს ჰქონდათ და ეხლაც აქვთ, ანდა გააჩნდა, თუ არა, სქეს-კატეგორიები იმნაირად, როგორც ლილღურსა და დაღისტნის ლეგურ ენათა უმრავლესობას მოეპოვება, ამ საკითხის გამოსარკვევად უპირველესად უნდა ძველი და თანამედროვე სამწერლობო ქართულში და მეგრულ-ჭანურ-სვანურში სქესისა, თუ ცნებათა კატეგორიების აღნიშვნის ყოველნაირი წესი გვქონდეს გულდასმით შესწავლილი. ეს ჩვენ საშუალებას მოგვცემს გავიგოთ, ემჩნეოდა, თუ არა, ისტორიულ ხანაში სამწერლობო ქართულსა და ქართველურ ენებს გრამ. სქესისა, ანდა ცნებათა კატეგორიების ოდინდელი არსებობის რაიმე კვალი.

§ 1. ქართულში ცნებათა კატეგორიების ოდინდელი არსებობის კვალი

თუ ადამიანი ჩაუკვირდება, ყველაზე ადვილი შესამჩნევი ქართული ენის ერთი საგულისხმო მოვლენაა, რომელიც უძველესი ხანის ძეგლებშიცა და თანამედროვე საუბარშიც გვხვდება.

ქართულს სახელდობრ ის თავისებური მოვლენა ახასიათებს, რომ ის ერთისადაიმავე მოქმედების გამოსახატავად სხვადასხვა ზმნებსა ხმარობს, მაგ. ჩვენ ვამბობთ: **ქვის, პურის, ბურთის აღება, ხოლო ბაშვის, ავადმყოფის, კურდღლის, ქათმის აყვანა.**

წიგნის, კოვზის, ხურის, სალვინის, შანდლის დადება, ან დადგმა, ხოლო ბაშვის, მგზავრის, სტუმრის დასმა.

ზემომოყვანილ მაგალითებში ის გარემოებაა საგულისხმო და განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ ასეთი თავისებურება მარტო თანამედროვე ქართულს-კი არა აქვს, არამედ უძველეს ჯერეთ ცნობილ ძეგლებშიც გვხვდება და ჩვეულებრივ ასე გამოითქმის ხოლმე. მაგ. შესაძლებელია თუნდა მე-V ს. ავტორის, ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს, თხზულება იქმნეს დასახელებული, რომელშიც ნათქვამია: ვარსქენ ქართლისა პიტიახშმა „ბრძანა (**შუშანიკის**) სენაკსა ერთსა **შ ე ყ ვ ა ნ ე ბ ა დ**“ (თავი VI, გვ. 8_{21-22}). პიტიახშის ძმამ „თანა-**წ ა რ ი ყ ვ ა ნ ნ ა ცოლი და შვილნი და მონა-მჴევალნი** მისნი“-ო (თავი XVI, გვ. 18_{26-31}). **შუშანიკსაც** თავისი **ქმრისათვის** შეუთვლია: „ვერცა **ჩემდა** შემძლებელ ხარ **გ ა ნ ყ ვ ა ნ ე ბ ა დ**“-ო (თავი XIV, გვ. 16_{18}).

ამნაირად ცოცხალი სულიერი არსების შესახებ ითქმოდა **შეყვანებად, განყვანებად,** თანა **წარყვანად,** უსულოზე და მკვდარზე ამ ზმნის ხმარება არ

შეიძლებოდა. ამიტომაც არის, რომ იაკობ ხუცესისავე სიტყვით, ქართლისა პიტიახშს ციხეში დამწყვდეული ცოლისა, შუშანიკისათვის უთქვამს: „ცოცხალი არღარა გამოსლვად ხარ, გარნა ოთხთა გამოგილონ“ მკვდარიო (თავი IX, გვ. 12_{22-24}). შემდეგ იგივე იაკობ ხუცესი მოგვითხრობს, რომ, როდესაც შუშანიკი მართლაც გარდაიცვალა, „ალვიხუენით ძუალნი (იგულისხმება: გვამი) და გამოვიხუენით ეკლესიასა“-ო (თავი XIX, გვ. 22_{17-18}). მაშასადამე, მკვდარზე და უსულო საგანზე **გამოღებაჲ**, ანდა **გამოხუმაჲ**, გინდა **ალხუმაჲ** ითქმოდა ხოლმე. ასეთი მაგალითების მოყვანა სხვა ძეგლებითგანაც ბლომად შეიძლებოდა, მაგრამ ვგონებ ესეც სრულებით საკმარისი უნდა იყოს.

ყველა ასეთ შემთხვევებში **ქართულში სულიერ არსებათათვის ერთი ზმნა იხმარება, უსულო საგნებისა და ნივთებისათვის-კი უეჭველად სხვა ზმნაა ხოლმე გამოყენებული**. სხვა ენებში-კი ასეთ შემთხვევებში მოქმედება ერთიდა-იმავე ზმნით გამოითქმის. ქართული ზმნის ხმარების ეს წესი, მაშასადამე, მხოლოდ მოქმედების ობიექტის ბუნებაზეა დამოკიდებული, სულიერი არსებაა, თუ უსულო საგანია ობიექტად.

ცხადია, რომ **აქ ქართულში სულიერ არსებათა და უსულო საგნების კატეგორიების განრჩევა გვაქვს**, სახელდობრ, **ამ განრჩევის კვალი-დაა მხოლოდ დაცული**, რათგან ამ კატეგორიების აღსანიშნავად, ღილღურ-ლეგურის მსგავსად, ქართულს არავითარი ბგერითი ფორმანტები არ მოეპოვება. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს თავისებური მოვლენა ქართულ ენაში სწორედ წინათ არსებული სულიერ-უსულო არსებათა სქეს-კატეგორიების ნიშნების დაკარგვის შემდგომ კომპენსატორული პროცესის წარმონაშობი უნდა იყოს.

§ 2. სქესის აღნიშვნის ორგვარი წესი

ადამიანთა და ცხოველების სქესის აღსანიშნავად ერთი მხრით ისეთი ცალკეული სიტყვები არსებობს, რომელნიც მამრ., თუ მდედრ. სქესს ზოგადად გამოჰხატავენ და რომელთაც ერთმანეთთან საერთო არა აქვთ რა და ამიტომ სქესის განმასხვავებელი რაიმე ფორმანტი არც მოეპოვებათ. მაგ. **მამაკაცი** და **დედაკაცი**, ანდა, როგორც ძველ ძეგლებში გვხვდება, **მამანი** და **დედანი** (იხ. იაკობ ხუცესის წ̃მჲ შშ̃ნკსი, თავი IX, გვ. 12_{17}). დედაკაცის შერწყმული ფორმაც, **დიაცი**-ც არსებობს. **მამალი** და **დედალი**, **ხუადი** და **ძუ**, **კურო** და **ახტა**, მამრ. სქესისა,—ხოლო **ჭაკი**, ანდა **კრდალი**, თუ **მკდალი** მდედრ. სქესის ცხოველებისათვის არის.

ხუადი ძველად მარტო ცხენის, ვირისა და ლომის მამრ. სქესის აღსანიშნავად-კი არ იხმარებოდა, არამედ **კანჯრისათვისაც**, ამასთანავე კვიცის სქესის განსაზღვრის დროსაც. „სახისმეტყველ“-ში მაგ. ნათქვამია: „სახისმეტყუელმან თქუა კანჯრისათჳს... რაჟამს შვან ხუადი კიცჳ, მამამან დაუცოხნის საურვალნი და უქმ ქმნის“-ო (TP VI, გვ. 15). **ხუადი კიცჳ** სომხ. *արու մտրուկ* **არუ მტრუკ**-ს უდრის.

მეორე მხრით ადამიანთა და ცხოველთა სქესის აღსანიშნავად ძველსა და ნაწილობრივ თანამედროვე ქართულსაც მოეპოვება სიტყვათა მთელი ჯგუფები,

რომელთაც, თუ ადამიანი ჩაუკვირდა, შესაძლებელია ერთი საგულისხმო დამახასიათებელი თვისება შეამჩნიოს.

რა თქმა უნდა, ყველაზე საყურადღებო სწორედ ეს საერთო თვისების მქონებელი სქესის სიტყვათა ჯგუფებია და ამიტომ უპირველესად მათ განხილვას უნდა შევუდგეთ.

თ ა ვ ი მ ე ც ხ რ ე

ადამიანთა და ცხოველთა მამრ. სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი

1. ადამიანის მამრობითი სქესის აღსანიშნავად ქართველს ჰქონდა **ვაჟი**. საბა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ნათქვამი აქვს: „**ვაჟი**—წული, კაცთან ნახე (1 მეფ. 30_{19})“-ო. მის მიერ დასახელებულ დაბადების ადგილას ბაქარისეულ გამოცემაში-კი „ვაჟი“ არ არის, არამედ იქ სწერია: „არა დაშთა მათი მცირითგან ვიდრე დიდადმდე, ნატყუენევისაგან ვიდრე ძედმდე და ასულადმდე“. სახელოვანი ქართველი ლექსიკოგრაფის ზემომოყვანილი ცნობისდა მიხედვით საფიქრებელია, რომ მას დაბადების ისეთი რედაქცია ჰქონია ხელთ, რომელშიც ამ ადგილას „ვაჟადმდე და ასულადმდე“ წერებულა. მართლაც ეს სიტყვა ამ ადგილას მცხეთის საპატრიარქო წიგნთსაცავის დაბადებაში გვხვდება (იხ. საქ. მუზ. ხ. A № 51). მაშასადამე, **ვაჟი** ქართული მწერლობის უკვე ძველი ხანის სიტყვათა საგანძურის კუთვნილება ყოფილა.

ვაჟი, ვითარცა მამრ. სქესის შვილი, ქალთან დაპირისპირებული, ა ღ ბ უ ღ ა ს კანონებშიც გვხვდება. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „თუ დიაცი... მოკუდეს, თუ ქალი დარჩეს“, დედის მზითვის ნახევარი „მას მართებს“-ო, ხოლო „თუ ვაჟიცა დარჩეს, აბჯარი ვაჟისა და სასაქონლო ქალისა არის“-ო (§ 83)

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს განმარტებით ხომ „სიბერემდე ძესა ვაჟი... ეწოდების“ (ლექსიკ.: კაცი).

ეს ტერმინი ეხლაც ჩვეულებრივი სიტყვაა. ხევსურებს მისი ო-ხმოვნიანი ფორმა **ვოჟი** აქვთ, მოხევეებს ე-ხმოვნიანი **ვეჟი**, რომელიც, როგორც ი ლ. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ი ს „კაცია-ადამიანი“-თგან ჩანს („**ვეჟო**, მინამ თავს არ დაადგები და კარგად არ დასჭყივლებ, ხელს-კი არ გასძრავს-“ო, „ქართ. წიგნის“ გამოც. II, გვ. 163), კახეთშიც ყოფილა. სვანებს აქვთ—**ლვäჟ**. საინტერესოა აგრეთვე მამალი ჯიხვის სვანური სახელი **ლვაჟ**, რომლის არსებობა პროფ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ა გ ა ნ გადმოცემული ჩანაწერითგან ვიცი. ეგების აქაც ლ ძირეული არ იყოს? ამ ხვანურ ტერმინს ჩვენთვის იმ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ იგი მამალი ცხოველის, მაშასადამე, საერთოდ მამრობითობის გამომხატველია.

2. ქვემოთ აღნიშნული გვექმნება, რომ ᲣᲠᲐ **ზვადი** ცხენის სახელია. მაგრამ ქართული ძველი გვარების ანალიზი ადამიანს დაარწმუნებს, რომ **წინათ** ეს სიტყვა ᲣᲠᲘ-ს სახით, **კაცზეც ითქმოდა** და **ვაჟსა** და **ძეს**, **ვაჟიშვილსა ნიშნავდა**. ასეთი გვარები აღმოს. საქართველოში მთაში ეხლაც არის დაცული; მაგ. **გიგაური**, **გოგიაური**, **ქავთარაული**, **დავითური**, ანდა **დავითაური**, **საზაური**, **პავლიური**, **ონიკაური**, **ბუჩუკური**, **ჩიტაური** და მრავალი სხვაც. აღმ. საქართველოს მე-XVII—XVIII ს.ს. **ხალხის** აღწერის დავთრებში ამნაირად ნაწარმოები გვარის სახელები ბლომად მოგვეპოვება (იხ. ჩემი „საქ. ეკონ. ისტორიის ძეგლები: **ხალხის** აღწერის დავთრები). „მატიანე ქართლისაჲ“-ს კახეთ-ჰერეთის ამბებშიც გვხვდება ასეთი გვარები, როგორც მაგ. **დონაური** და სხვაც არაერთი.

დას. საქართველოს შესახები ძეგლების სიმცირის გამო, ამჟამად ძნელია იმის თქმა, თუ რამდენად იყო იქაც ასე ნაწარმოები გვარები გავრცელებული, მაგრამ რომ ყოფილა, ეს შემდეგი ორიოდე მაგალითითგანაც ჩანს. ქუთაისის დავთარში იხსენიება **ჯუმაური** (გვ. 52, § 357) და **მარუშული** (გვ. 57, § 402), ხოლო საცაიშლოს დავთარში **ხუხური** (გვ. 7), აფხაზ. საკათ. დავთარში **ნინიშაური** (გვ. 2). საერთოდ ასე ნაწარმოები გვარები აღმ. საქართველოშიც უკვე მე-XVIII ს. **ძე-თი** და **შვილი-თ** დაბოლოებულ წარმოებას უთმობს ასპარეზს და დასავლ. საქართველოშიც ასე ნაწარმოები გვარები ამავე პროცესის გამო უნდა იყოს გამქრალი.

ცხადია, რომ **გიგაური** უდრის **გიგას ძეს**, **გოგიაური** — **გოგიას ძეს**, **ქავთარაული** — **ქავთარას ძეს**, **დავითაური** — **დავითას შვილს**, **ონიკაური** — **ონიკას შვილს**, **საზაური** — **ხაზას ძეს**, **მარუშული** — **მარუშის ძეს** და სხვაც ამის მსგავსადვე. ხოლო, რაკი საგვარეულოს გამგრძელებლად და მემკვიდრედ ვაჟიშვილი ითვლებოდა, ცხადია, რომ **ზემომოყვანილ გვარებში** ᲣᲠᲘ **ხწორედ ვაჟიშვილსა ნიშნავდა**. მაშასადამე, ყველა ზემონათქვამის ძალით, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ᲣᲠᲘ ძველ ხანაში ვაჟიშვილის აღმნიშვნელი ყოფილა და **მთელ** საქართველოში ფართოდ გავრცელებულადაც უნდა მივიჩნიოთ.

3. ამნაირადვე საგულისხმოა, რომ, როგორც ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ა ც სამართლიანად აქვს აღნიშნული, „**თხათა მამალსა** ᲒᲐᲪᲘ **ეწოდებიან**“ (ლექსიკ. თხა). ხოლო 4. „**ცხოვარსა მამალსა ეწოდების** ᲒᲔᲠᲫᲘ“ (იქვე: ცხოვარი). ქართველი ლექსიკოგრაფის ეს განმარტება რომ სრული ჭეშმარიტებაა, ამის დამტკიცება დაბადების თარგმანითაც შეიძლება.

შესაქმეთა 31_{10}-ში ნათქვამია: „**აჰა ვაცნი** და **ვერძნი** აღმომავალნი იყუნეს ცხოვართა მიმართ და თხათა“-ო. ამავე ძეგლის 32_{13-14}-ში სწერია: იაკობმა „მოიხუნა... ძღუენნი და წარავლინნა ესავისა ძმისა მისისა **თხანი** ორასნი, **ვაცნი** ოცნი, **ცხოვარნი** ორასნი, **ვერძნი** ოცნი“-ო. ორსავე შემთხვევაში ᲕᲐᲪᲘ უდრის ბერძნულს ὁ τράγος „**ჰო ტრაგოს**“-ს, ლათინურს hircus-ს და სომხურ *քաղ* ქაღ-ს, ხოლო ᲕᲔᲠᲫᲘ ბერძნ. ὁ κριός-ს, **ჰო კრიოს**-ს, ლათინ. aries-სა და სომხურ *խոյ*-ს. ამნაირად, ᲕᲐᲪᲘ მართლაც **მამალი თხის**, ხოლო ᲕᲔᲠᲫᲘ **მამალი ცხვრის**, **ყოჩის**, აღმნიშვნელი ყოფილა.

ᲕᲔᲠᲫᲘ ხევსურეთში დღევანდლამდეა დაცული (მესაქონლეობის ლექსიკონი, 23). აქამ სიტყვისაგან გეოგრაფიული სახელიც-კია ნაწარმოები: ᲕᲔᲠᲫᲘᲡ

ტყის ზორა (იხ. ბეს. გ ა ბ უ უ რ ი ს კევსურული მასალები: ქართ. საენათმეცნ. საზოგ. „წელიწდეული“ I-II, გვ. 180, 181 და 186).

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს იობის 39_1-ზე დაყრდნობით თავის ლექსიკონში განმარტებული აქვს, რომ „**ფაც-ირემი გარ-ირემი**“ არის, მაგრამ ბაქარისაგან გამოქვეყნებულ დაბადებაში ამ ადგილას ასეთი სიტყვა არ მოიპოვება.

იობის 39_1-ში ბაქარის გამოცემულ ტექსტში სახელდობრ ნათქვამია: „დაიცევდი თუ სალმობასა, შობისა თანა **ირემთახა**“. **ირემი** ბერძ. ἡ ἔλαφος **ჰე ელაფოს**-ს, ლათინ. cerva-სა, ე. ი. ფურ-ირემს, ხოლო სომხ. *եղն* **ეღნ**-ს უდრის, რომელიც ხარსა ნიშნავს.

ქართ. ლექსიკოგრაფს **ირემ-ფაცი**-ც მოეპოვება. ამ შემთხვევაშიც ს ა ბ ა იობის 39_1 იმოწმებს[1].

ირემ-ფაცი მცხეთის დაბადებაში ამ ადგილას მართლაც მოიპოვება (იხ. ს. მ. ხ. A № 51). ოშკის ხელნაწერში ეს ადგილი, სამწუხაროდ, არ არის.

ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს განმარტებით, თხისა და ირმის მსგავსად „**აგრეთვე შველთა და ქურციკთა, ნიამორთა და არჩვთა**“ მამალს „**ფაცსა**“, ხოლო დედალს—„ნეზვსა“ და „წლამდის თიკანსა“ „**წალსა**“ უწოდებენ. მაგრამ მათ შვილებს თიკანს-კი არა, არამედ „**ნუკრს**“ ეძახდნენო (ლექსიკ.: თხა). მაშასადამე, **ფაცი** მარტო მამალი თხისა-კი არა, არამედ **საერთოდ გარეული რქოსანი პირუტყვის მამლის აღმნიშვნელიც ყოფილა**.

ხოლო „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ადგილითგან ცხადი ხდება, რომ ფაცს ზემოდასახელებულზე გაცილებით უფრო ფართო და ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონია. შ ო თ ა რ უ ს თ ა ვ ე ლ ი იქ საყვარელ ქალს ათქმევინებს: „მე გლახ ვიყავ მისი ნეზვი, იგი იყო ჩემი **ფაცი**“-ო (ი. აბულაძის გამ. § 1134). ამნაირად ირკვევა, რომ **ფაცი** მარტო ცხოველებზე-კი არა, არამედ ადამიანზედაც, სახელდობრ, **მამაკაცზეც ითქმოდა**.

4. შემდეგ საგულისხმოა აგრეთვე, რომ „**საბოტე წალს**“-აც, ანუ **მამალ ციკანს წლამდის ფაციკი** ეწოდება (საბა, ლექს.: თხა).

5. ამნაირადვე საყურადღებოა, რომ **მამალ კვიცს ურა** ერქვა. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ნათქვამი აქვს, რომ „**ურა ახტა კიცჳ**“-ს სახელიაო (ლექსიკ.) „**კიცუსა ახტასა** (ე. ი. მამალს) **ურა და კრდალსა შაშატი ეწოდების**“-ო (იქვე: ცხენი). ასეთი მნიშვნელობა **ურა**-ს **მეგრულშიც** დღევანდლამდე შენარჩუნებული აქვს, სადაც ეს სიტყვა ამას გარდა **გაუხედნავი კვიცის სახელადაც** იხმარება (მ. გ. 372). **ურა კვიცი** გაუხედნავი კვიცის მნიშვნელობით ე გ ნ ა ტ აშ ვ ი ლ ს ბ ე რ ს ა ც აქვს ორგან ნახმარი (იხ. ახალი ქართლ. ცხოვრება მ. ჯანაშვილის, გვ. 43).

---

[1] მაგრამ იქვე დართული აქვს: „**ფრანგულში ფურ-ირემი** სწერია“-ო (ლექსიკ.). აქეთგან ჩანს, რომ სახელოვან ლექსიკოგრაფსაც ეჭვი შეჰპარვია და „ფრანგული“, ე. ი. ლათინური თარგმნისათვის მიუმართავს, — ალბათ კათოლიკე მისიონერების დახმარებით, — და გამოურკვევია, რომ აქ დედალი ირემი იგულისხმება. როგორც ზემომოყვანილ შესატყვისობათაგანაც ირკვევა, იობის 39_1-ს მხოლოდ სომხურ თარგმანშია **ხარი** ნახმარი, ბერძნულსა და ლათინურში კი დედალი ირმის აღმნიშვნელი სიტყვაა.

ᲣᲠᲐ-საგანვეა, უ ხმოვნის ჯერ ᲖᲣ-დ, ხოლო შემდეგ ᲖᲕᲘ და ᲫᲕᲘ კომპლექსად შენაცვლების გზით, კვიცის მეგრულში დაცული სახელი ᲫᲕᲘᲠᲐ. ᲫᲕᲘᲠᲐ უდრის ქიზიყში დაცულ **„ახლად გაჩენილი კვიცის"** სახელს ქურან-ს[1], ᲫᲣᲠᲐᲜᲘ-კი საბასაც მოეპოვება, მაგრამ მისი განმარტებით, თითქოს „ქურანი წაბლისფერი ცხენი"-ს, „ხზედი"-ს (ლექსიკ.) აღმნიშვნელი იყოს.

6. უეჭველია, **ცხენის გუდამაყრული სახელი** ᲕᲔᲠᲐᲜᲘ-ც იგივე სიტყვა უნდა იყოს (იხ. მესაქონლეობის ლექსიკონი), ხოლო ამისგანვეა ნაწარმოები ტერმინი ᲕᲔᲠᲝᲮᲐᲜᲘ-ც, რომელიც ეგნატაშვილს ბერს თავის „ახალს ქართლის ცხოვრება"-ში აქვს ცხენოსანთან ერთად ნახმარი.

7. საყურადღებოა აგრეთვე ᲕᲐᲧᲐ, რომელიც **იმერეთში „მამალი ცხენი"-ს**, ე. ი. ხვადი ცხენის, უფრო-კი ახალგაზრდა ხვადი კვიცის სახელია (ვ. ბერიძე სიტყვის კ.). ეს სახელი **მეგრულშიც** არის, მხოლოდ იქ, ᲕᲐᲧᲐ-ს გარდა ᲕᲐᲠᲧᲐ-საც ხმარობენ (მ. გ. 372). დასასრულ ᲕᲐᲧᲐ ჭანურშიც მოიპოვება და იქაც **ხვადი ცხენის, მაგრამ** უკვე დაკოდილის, მნიშვნელობა მიჰნიჭებია (ჭ. გ. 143).

8. ᲕᲘᲠᲘ-ს მნიშვნელობა ს. ორბელიანს მხოლოდ ზოგადად ოთხფეხად აქვს განმარტებული (ლექსიკ.). თანამედროვე ქართულში ამ სიტყვას ორივე სქესის ზოგადი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ, როგორც უძველესი ნათარგმნი ძეგლების მიხედვით ირკვევა, თავდაპირველად ასე არ ყოფილა.

ოთხთავის ქართული თარგმანითგანაც ჩანს, რომ ᲕᲘᲠᲘ **ამ ცხოველის მამრი სქესის აღმნიშვნელი იყო.** მაგ. მათეს 21_2 და $_{4-5}$-ში ნათქვამია: იესომ თავის მოწაფეებს უთხრა, თქვენ წინ მდებარე დაბაში წადით და იქ „ჰპოვოთ ᲕᲘᲠᲘ დაბმული და კიცჳ მის თანა, აღჰჴსენით და მომგვარეთ მე იგი... ესე ყოველი იქმნა, რ͞ა აღესრულოს სიტყუაჲ იგი წინაჲსწარმეტყუელისაჲ, რომელ თქუა: ... «აჰა ესერა მეუფეჲ შენი მოვალს შენდა მშჳდი და ზე-ზის იგი ვირსა და კიცუსა, **ნაშობსა კარაულისასა**"-ო.

ამ წინადადებითგან ცხადი ხდება, რომ ᲙᲐᲠᲐᲣᲚᲘ **მშობელი, დედალი, ანუ ჭაკი ვირის სახელი იყო,** ᲕᲘᲠᲘ-კი **ხვადის, მამალის აღმნიშვნელი ყოფილა.** ეს გარემოება ბერძნული და სომხური ოთხთავების შესატყვისობითაც მტკიცდება. ᲕᲘᲠᲘ უდრის ბერძ. ὁ ὄνος **ჰო ონოს**-ს და სომხ. էշ ეშ-ს, ე. ი. სწორედ ხვად ვირს. მხოლოდ ლათინურ თარგმანში 21_2 და $_6$-ში ჭაკი ვირი asina სწერია.

შესაქმეთა 32_{13-16}-შიც, სადაც ჩამოთვლილია იაკობისაგან ესავისათვის გაგზავნილი საჩუქარი, სხვათა შორის დასახელებულია აგრეთვე **„ვირნი ოცნი და კარაულნი ათნი"**, აქაც ᲕᲘᲠᲘ ბერძნულში **ჰო ონოს**-ს და სომხურში ეშ-ს უდრის, ლათინურში კი ისევე asina, ე. ი. ჭაკი ვირია. მაგრამ შესაქმეთა 30_{43}-ში ᲕᲘᲠᲘ-ა ნახმარი და **ბერძნულ-სომხურსა** და **ლათინურშიც** asinus-ი, **ხვადი ვირი, სწერია.**

როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ დაბადების ქართულად თარგმნის ხანაში ᲕᲘᲠᲘ ნაწილობრივ უკვე ზოგადი მნიშვნელობის ელფერს იღებდა: **ჩვეულებრივ და**

---

[1] ქურანი-ს ქიზიყში არსებობა სტ. მენთეშაშვილისაგან მაქვს მიღებული, რომლისათვის დიდად ემადლობ.

ცალკეულად ნახმარი ვირი ხვადს, მამალ ცხოველს გულისხმობდა, ხოლო, როდესაც ჭაკის აღნიშვნა სურდათ, მაშინ სქესის განმსაზღვრელს სიტყვას ურთავდნენ. მაგ. იობის 1_3-ში ნათქვამია, რომ იობს ჰყავდა **ვირი კდალი** მძოვარი ხუთასი"-ო (იხ. ოშკისა და მცხეთის დაბადების ხელნაწერები). ბერძნულად—ὄνοι θήλειαι **ონოჲ თჱლეჲაჲ,** ლათინ. asinae, სომხ. *էշ մատակ* ეშ **მატაკ-ია.**

ვირს მჷგრჷლაჲ **ზირინი** (სენაკ.) და **გგრგნი** (სამურზაყ.) ეწოდება (მ. გ. 218), ჭანჷრაჲ-კი ვიწეში **ზურუნი** ჰქვიან, ხოლო ხოფურში, მეგრულის მსგავსად, **ზირინი**-ა (ჭ. გ. 137).

გასაოცარია, რომ სჳანჷრს ვირის სახელად აქვს **ჭჷლ,** ხოლო **ვილ** (ლენტეხ.), **ჰვლ** (თავისუფ. სვანეთში, ბალს-ზემოურში) და **ჰუილ** (ბალს-ქვემოურში), რომელნიც, ცხადია, ვირის ფონეტიკური შესატყვისობაა, **ჯორის** აღსანიშნავად იხმარება. მაგრამ თავის ადგილას, ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელი ტერმინების ანალიზისა და ეტიმოლოგიის განხილვისას, დავრწმუნდებით, რომ **ვირის** ფონეტიკურ შესატყვისობას სვანურში წინათ ზოგადი მნიშვნელობაც და ფართო ასპარეზიც ჰქონია დათმობილი.

9. კახეთში ძველადვე ცნობილი გვარის **ჰაჩინაძე**-ს სახელის მიხედვით, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ წინათ **ჰაჩინა** ქართულში **მამაკაცის სახელი** უნდა ყოფილიყო, რომელიც, ტოტემურობის ნიადაგზე იყო გაჩენილი, **დათვიასა, კურდღელასა და** ქურციკა-ს მსგავსად, შესაძლებელია ცხოველის სახელი ყოფილიყო.

რათგან **ჰაჩინა** არც ერთ ქართ. ლექსიკონში შეტანილი არ არის, ამიტომ ცნობების შეკრება იყო საჭირო, საქართველოს რომელსამე თემში **ჰაჩინა** ხომ არ არის შერჩენილი და, თუ არის, სახელდობრ რასა ნიშნავს? ასეთი გამოკითხვის გზით გამოირკვა, რომ ეს სიტყვა ეხლაც არსებობს. ს. დილმის მცხოვრებლის, 65 წლის ი ვ ა ნ ე ს ო ნ ღ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი ს, ს. არანისში ხანგრძლივ ნამყოფის, სიტყვით, **ჰაჩინა** მას ფშაველებისაგან გაუგონია და იქ „**ჰაჩინა ეწოდება შემოდგომის მამალ ციკანს**"[1].

ჰაჩინა, საქ. მუზეუმის წიგნთსაცავის მსახურის ს ა ნ დ რ ო გ ო ლ ო შ ვ ი ლ ი ს ცნობით, **მამალი თხის** სახელია ს. გრემისხევისა და მის გარემო სოფლებშიც, როგორც ქართველთა შორის, ისევე ოსებშიც.

ამას გარდა, **ჰაჩი** ვაცის მნიშვნელობით, ნიჩბისის მცხოვრები 45 წლის დ ა თ ა კ ე ნ ჩ ხ ა შ ვ ი ლ ი ს ცნობით, ეხლაც იხმარება ნატბეურის კოშკი-ყელის მთაში. ხოლო ქართლის ს. კარბის მცხოვრები ე კ ა ტ. ბ ი ძ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ს სიტყვით, **ჰაჩინა**-ს, ანდა **ჰაჩილა**-ს ქართლში **მამალ თხას** უწოდებენ, რომელზედაც, ელიას მაგივრად, ღვთაების მსგავსად ოსები ლოცულობენო[2].

---

[1] ეს ცნობა მეტეხის მუზეუმის ძველი ნაკერების განყოფილების გამგის ი რ ო დ. ს ო ნ ღულაშვილისაგან მივიღე, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

[2] საქართველოში გადმოსახლებულ ოსებს სიტყვა **ჰაჩინა** ქართველებისაგან აქვთ შეთვისებული ისევე, როგორც **ბოტა**-ც. პირიქითელ ოსებს სიტყვა **ჰაჩინა,** როგორც

ამის მსგავსი ცნობა უკვე ვ ა ხ უ შ ტ ს აქვს „საქ. გეოგრაფიაში“ მოთხრობილი: დვალებმა და ოვსებმა „უწყიან მგზავსი **კერპისა**, რომელსაც უწოდებენ ვაჩილას, რამეთუ შესწირვენ ელიას **თხასა** და კორცსა შესჭამენ თვითვე, ხოლო ტყავსა გასჭიმენ მაღალსა ძელსა ზედა და თაყვანის-სცემენ ტყავსა მასდღესა შინა ელიასასა, რათა არა მოუვლინოსთ ელიამ სეტყვანი და მოსცეს ნაყოფნი ქვეყანისანი“-ო (გ̃გრფა, 436). მაგრამ ვ ა ხ უ შ ტ ს აღნიშნული არა აქვს, რომ ეს სიტყვა მამალი თხის სახელი იყო.

მაშასადამე, ადამიანისა და ცხოველთა მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი 10 სიტყვა,— ᲕᲐᲟᲘ, ᲣᲠᲘ, ᲕᲐᲪᲘ, ᲕᲐᲪᲘᲙᲘ, ᲕᲔᲠᲫᲘ, ᲕᲐᲩᲘᲜᲐ, ᲕᲐᲩᲘ, ᲣᲠᲐ, ᲕᲔᲠᲐᲜᲘ და ᲕᲘᲠᲘ,— მოგვეპოვება, რომელთაც ყველას ის საერთო თვისება აქვთ, რომ თითოეული მათგანი ვ თანხმოვნით იწყება, ᲣᲠᲘ-სა და ᲣᲠᲐ-ს გარდა, რომელთაც ეს ბგერა უ-ს წინ ჩვეულებისამებრ გამქრალი უნდა ჰქონდეთ.

ამის გამო შესაძლებელია წამოყენებული იყოს საკითხი, ეს თავკიდური ვ ბგერა სულიერ არსებათა მამრობითი სქესის ქართულშიც ოდესღაც არსებული ნიშნის ნაშთი ხომ არ არის?

ვს. მ ი ლ ლ ე რ ი ს ა და ფ რ ე ი მ ა ნ ი ს, ისევე ეპისკ. ი ო ს ე ბ ვ ლ ა დ ი კ ა ვ კ ა ვ ე ლ ი ს რუს.-ოსური ლექსიკონებითგან ჩანს, არ მოეპოვებათ.

ოსურად თხას მამალსაცა და დედალსაც ხელ-ი ეწოდება (იხ. Иосиф, еписк. Владикавкавский, Рус.-осет. словарь: коза, козел), მაგრამ ცხვრის თუ თხის ფარის წინამძღოლ თხის სახელად ჯავის ხეობასა და საქართველოში მცხოვრები ოსები, ს ა ნ დ რ ო გ ო ლ ა შ ვ ი ლ ი ს სიტყვით, ᲑᲝᲢᲐ-ს, ჩრდილო კავკასიელი ოსები-კი ᲑᲝᲫ-ს ხმარობენ (იხ. Проф. Б. А. Алборов-ის „Ингушское «гальерды» и осетинское «аларды». Известия ингушского научно-исследовательского института краеведения. Владикавказ, 1928 წ. გვ. 214). **ელიახი** და ᲕᲐᲪᲘᲚᲚᲐ-ს სალოცავი ჩრდ.-კავკასიელ ოსებსაც აქვთ, მაგრამ მისი მნიშვნელობა უკვე ხალხს აღარ ესმის (იხ. იქვე, 410, 412, 413), ისევე, როგორც თვით პროფ. ალბოროვსაც (იხ. იქვე 413-415 და 427).

ქისტეთში, გალიერდ-ში, სადაც სალოცავს მსხვერპლად თხებს სწირავდნენ, წარმართულ ლოცვა-ვედრების დროს მლოცველნი ᲝᲩᲩᲘ-ს წამოიძახებენ ხოლმე, რომლის მნიშვნელობა ეხლა აღარავის ესმის (იქვე, 358-360). ამ საინტერესო საკითხზე ა ლ ბ ო რ ო ვ ს ბევრი ცნობებისათვის მოუყრია თავი, მაგრამ მისი განმარტება მცდარია. რაკი არსებით ეს საკითხი წარმართულ სარწმუნოებას ეხება, ამიტომ ამაზე დაწვრილებით მსჯელობა ჩვენი გამოკვლევის მესამე წიგნში გვექნება, რომელშიც უძველესი კულტურის პრობლემაა განხილული.

ᲗᲐᲕᲘ ᲛᲔᲐᲗᲔ

ადამიანთა და ცხოველთა მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი

მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი სახელების მსგავსად, ძველ ქართულს მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა მთელი ჯგუფიც აბადია, რომელთაც ყველას ერთი დამახასიათებელი თვისება აქვთ. მაგ.:

1. საბა ორბელიანსაც აღნიშნული აქვს, რომ „**თხათა მამალსა ვაცი ეწოდების, დედალსა ნეზვი**“ ჰქვიან (ლექსიკ.: თხა). სახელოვან ლექსიკოგრაფს თავისი განმარტების სისწორის დასამტკიცებლად შესაქმეთა 30_{16} აქვს დამოწმებული, მაგრამ ბაქარის გამოცემაში ამ ალაგას დედალი ცხოველის სახელად **თხა**-ა ნახმარი. ცხადია, რომ საბას ხელთ-მყოფ რედაქციაში, **თხის** მაგიერ, **ნეზვი** ყოფილა.

ᲜᲔᲖᲕᲘ ბაქარის გამოცემაშიც და ოშკისა და მცხეთის დაბადების ხელნაწერებშიც ლევიტელთა 3_3 და$_6$-ში გვხვდება. იქ ნათქვამია: „უკეთუ შესაწირავად... იყოს მსხუერპლი... ანუ თუ **ზროხათაგან** შესწირვიდეს იგი, გინა ვერძსა, გინა თუ **ნეზუსა**, უბიწოჲ“ იყოსო (3_1). ხოლო, „უკეთუ ცხოვართაგან იყოს... ვერძი, გინა თუ **ნეზუი**, უბიწო“ მოიყვანოსო (3_6). ორსავე ადგილას **ნეზვი** უდრის ბერძ. θῆλυ-ს **თელუ**-ს, ლათინ. femina-სა და სომხ. էգ ეგ-ს, რომელნიც სამივე დედალს ნიშნავენ.

მაგრამ **ზემომოყვანილი ორივე ამონაწერი იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ ᲜᲔᲖᲕᲘ** დედალი თხის სახელად-კი არ არის ნახმარი, არამედ **ზროხისა და ცხვრისთვისაც**, ე. ი. ფურისა და ნერბის მაგიერ. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ ს. ორბელიანის ზემომოყვანილი განმარტება მთლად სწორე და სრული არ არის. როგორც ეტყობა, თავისი დასკვნა, ან დაბადების ერთი ადგილის წანაკითხზე, ანდა ამ ტერმინის თავისდროინდელ მნიშვნელობაზე დაუმყარებია. ზემომოყვანილი ამონაწერები **ᲜᲔᲖᲕᲘს** გაცილებით უფრო ფართო და ზოგადი მნიშვნელობის გარემოებას ამჟღავნებს: **ᲜᲔᲖᲕᲘ ფურისაც, ცხვრისა და თხისაც, ე. ი. სხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსანი საქონლის დედლის აღმნიშვნელი ყოფილა.**

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: შ. რუსთველის თხზულების ის ადგილი, სადაც საყვარელი ქალი ამბობს: „**მე გლახ ვიყავ მისი ᲜᲔᲖᲕᲘ**, იგი იყო ჩემი ვაცი“-ო, ცხად-ჰყოფს, რომ **ნეზვი ქალის შესახებაც ითქმოდა.**

შემდეგში **ᲜᲔᲖᲕᲘ**-ს ზოგადი მნიშვნელობა შემცირებულა. უკვე ს. ორბელიანს, როგორც დავრწმუნდით, ნეზვი დედალი თხის აღმნიშვნელად მიაჩნდა (იხ. ზევით), ხოლო **ნეზვი დღეს ქართლ-კახეთში იხმარება მხოლოდ წვრილფეხა დედალ საქონელზე: «ზოგიერთსა** დედაკაცსა კიდევა სჯობს **ნეზვი ღორიღ»** („მოგზ.“ 1901 წ. № 714: მესაქონ. ლ. 50).

ამ ხალხურ ლექსში **ნეზვი** დედალ ღორზეა ნათქვამი და საგულისხმოა, რომ ხვანურადაც **ნეზვ მხოლოდ დედალი ღორის** აღსანიშნავად იხმარება (ვ. თოფურიას ცნობით).

2. ნეზვის მსგავსად, დედალ ცხვარსაც ძველ ქართულში **ნერბი** ერქვა. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „**ნერბი დედალი ცხვარი**" არის-ო (ლექსიკ.).

დაბადების ქართულ თარგმანში იმ ადგილებში, სადაც ეს ტერმინი მოსალოდნელი იყო, არ აღმოჩნდა. როგორც ეტყობა ამ ძეგლში ვერც ს. ორბელიანს უპოვია, რადგან თავისი ზემომოყვანილი განმარტებისათვის ჩვეულებისამებრ დაბადების რომელიმე თავისა და მუხლის დამოწმება არ დაურთავს. ამისდა მიუხედავად, უეჭველია, **ნერბი** ძველისძველი ქართული სიტყვა უნდა იყოს და იმ ხანაშიც, როდესაც დაბადება ქართულად ითარგმნებოდა, ეს ტერმინი არსებობდა.

დაბადების გადმოთარგმნის ხანაში სიტყვა **ნერბი**-ს არსებობის დასამტკიცებლად შესაძლებელია **ნერბოჳბაჲ**, იქმნეს დასახელებული, რომელიც ამ ძეგლშიც ნახმარია და რომელიც, რა თქმა უნდა, **ნერბისაგან** არის ნაწარმოები.

სიტყვა **ნერბოჳბაჲ**, რომელსაც სრული შესატყვისობა დაბადების არც ერთ თარგმანში არ მოეპოვება, ეზეკიელის 17_{10}-შია ნახმარი. ვაზზე იქ ნათქვამია: „არა მობერვასა თანა ქარისა ცხელისა განკმესა საკმილითა მასკნესა თანა აღმოსავლისა მისისასა და **ნერბობაჲ** მისი განკმეს"-ო (იხ. დაბადების მცხეთის ხელნაწერი აწ. ხ. მ. ხ. A № 51). ოშკისაში არ არის. „ნერბობაჲ მისი განკმეს" ქართულ თარგმანში, ბერძნულ და სომხურ თარგმანებთან შედარებით, მეტია. მაგრამ ლათინურ თარგმანშიც ასევე ზედმეტად ნათქვამია: „et areis germinis sui arescet" „განხმეს თავის აღმოცენების არესა"-ო. ებრაულ დედანშიც სწორედ ასევეა ნათქვამი: „განხმეს იმ კვლებში, სადაც აღმოსცენდა"-ო. ამისდა მიხედვით ისე გამოდის, რომ ქართული თარგმანის „**ნერბოჳბაჲ**" **აღმოცენების არეს და ადგილს უნდა ნიშნავდეს.**

ნერბი რომ თანამედროვე ქართულში სადმე დაცული იყოს, „მესაქონლეობის ლექსიკონ"-ში აღნიშნული არ არის. ამ სიტყვის არსებობაცა და განმარტებაც მას ს. ორბელიანის ნაშრომით აქვს დამოწმებული. „ლექსიკონში" აღნიშნულია მხოლოდ, რომ ფშავში, ხევში, თუშეთში, ქიზიყში და კახეთში „ყოჩისა და ცხვრის... შორის სქესობრივი აქტი"-ს აღსანიშნავად **ნერბვა**-ს ხმარობენ. „თუ ამ აქტს მოჰყვა საშვილოსნოში ნაყოფის ჩასახვა, მაშინ იტყვიან: **გაინერბა**"-ო (მესაქ. ლ. 51). სტ. მენთეშაშვილის ცნობით-კი თუშეთში **განერბვა**-ს, ქიზიყში-კი **განერგვა**-ს და „**გასანერგავად გარეკა**"-ს უწოდებენ. ამავე პირის სიტყვით, ტერმინი **ნერბი** **დედალი ცხვრის სახელად თუშეთში ეხლაც ჩვეულებრივი სიტყვა ყოფილა**[1].

3. ამავე თვალსაზრისით **ნუხა**-ცაა საყურადღებო. ს. ორბელიანს განმარტებული აქვს, რომ, ერთი მხრით **ხძალი** „**ძის ცოლი**"-ს აღმნიშვნელი

---

[1] ამ ცნობის მოწოდებისათვის საქ. მუზეუმის ისტორ. განყოფილების უფროს მეცნ. თანამშრომელს სტ. მენთეშაშვილს დიდად ვმადლობ.

იყო, მეორე მხრით-კი „**ხძლადვე ითქმის** მ ა ზ ლ ი ს ა გ ა ნ **ძმის ცოლი**“-ც. ამავე ავტორს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა აქვს დაცული: „**ბიძის ცოლსა** ა რ ა ეწოდების სძალი, არამედ **ნუსადია**-“ო (ლექსიკ.).

ნუსადია სახელოვან ლექსიკოგრაფს ცალკეულადაც მოეპოვება: „**ნუსადია ბიძის ცოლა**„-აო (იქვე).

ეს სიტყვა ვგონებ ორი ნაწილისაგან უნდა იყოს შემდგარი: პირველს **ნუსა** შეადგენს, მეორეს **დია**, რომელიც **დიასახლის**-ში, **დიოფალ**-სა და **დიაკეულ**-შიც არის დაცული და დედას, ანუ მდედრობითი სქესისას, დედალს ნიშნავს. **ნუსადია**-ს განსხვავება მხოლოდ აგებულების მხრივ ეტყობა, რათგან აქ **დია**-ს მეორე ადგილი უკავია, **დიასახლისსა**, **დიოფალსა** და **დიაკეულ**-ში კი პირველი.

ვ ა ხ უ შ ტ ს თავის ისტორიაში იმერეთის მეფის გიორგი II-ის მოღვაწეობის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს: „ჰყვანდა მეფესა გიორგის **მუსადია** ქურივი და მისცა იგი გიორგი გურიელსა ცოლად“-ო (ქიქ. გამ. 290—291).

უეჭველია, აქ ნახმარი **მუსადია** იგივე **ნუსადია**-ა, რომელსაც მხოლოდ პირველი თანხმოვანი აქვს შენაცვლებული.

ნუსადია-ს პირველი ნაწილი **ნუსა** ჯერ-ჯერობით ცნობილს ძველ ქართულ ძეგლებში თუმცა არა ჩანს, მაგრამ სამაგიეროდ მეგრულსა და ჭანურშია დაცული. **მეგრულად ნოსა** (სამურზაყანოში) და **ნისა** (სენაკ.) **რძალის** სახელია. მრ. რ. **ნისალეფი** და **ნოსალეფი** ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ მხოლობითაც **ნოსალი** და **ნისალი** ყოფილა. ეს სიტყვა ჭანურსაც კარგად აქვს დაცული. **ნუსა** ჭანურად **ხაცოლოს, ახალ გათხოვილ ქალსა და რძალსა** ნიშნავს, ხოფურში **ნისა**-ს ეძახიან. მრავლობითი რიცხვის ფორმა პირველისა **ნუსალეფე**-ა, მეორისა-კი **ნისალეფე** (ჭ. გ. 175).

მრავლობითი რიცხვის ორივე ფორმა ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ მხოლობითში ჭანურადაც **ნუსალი** და **ნისალი** ყოფილა. **ნუსა**, ანუ **ნისა** მნიშვნელობით, როგორც ზემომოყვანილითგან ჩანს, ძველ ქართულ **სძალს** უდრის.

ამას გარდა, ჭანურად **ნუსალა** (არქაბულად) და **ნუსაჟა** (ვიწურად) ისევე როგორც **ნისალა** და **ნისაჟა**-ც (ხოფურად) არსებობს. **ახე უწოდებენ ერთმანერთს ძმების ცოლები-ო**, ე. ი. **რძლის მნიშვნელობითვე იხმარება** (ჭ. გ. 174.).

4. თავისი თავკიდური ბგერით საყურადღებოა აგრეთვე სიტყვა **ნუკრი**-ც. ეს ტერმინი ქებათა-ქება-შიც გვხვდება, სადაც ნახმარია **ნუკრი ირმისაჲ**, და ქართულ ორიგინალურ თხზულებაშიც. მაგ. დავით გარეჯელის ცხორებაში მოთხრობილია: დავითთან „მოვიდეს სამნი **ირემნი**, რომელთა უკუანა სდევდეს **ნუკრნი მათნი**“-ო (საქ. სამ. 272 და საისტ. კრ. 37).

ამ ორი ადგილისდა მიხედვით შესაძლებელია გვეფიქრა, თითქოს **ნუკრი** ძველად მხოლოდ ირმის შვილის სახელი ყოფილიყოს, მაგრამ ქართ. ლექსიკოგრაფის განმარტება ასეთ დასკვნას არ ამართლებს, ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს უწერია: „**ნუკრი: ირემთა, ქურციკთა, შველთა, ნიამორთა, არნთა, არჩვთა და მისთანათა თიკანთა ნუკრი ეწოდების**“-ო (ლექსიკ.). მართლაც, ყველას ეხსომება ვ ა ჟ ა ფ შ ა ვ ე ლ ა ს მშვენიერი მოთხრობის სახელი „**შვლის ნუკრის ნაამბობი**“, სადაც შვლის პატარა შვილსაც, მაშასადამე, ნუკრი ეწოდება, რა თქმა უნდა, ფშავში გავრცელებული მნიშვნელობისდა თანახმად. დაბადების ქართ. თარგმა-

ნითგან-კი ირკვევა, რომ ᲜᲣᲙᲠᲘ **ძველად მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელი ყოფილა.** სახელდობრ ქება-ქებათაჲს 2_9 ში სწერია: „მსგავს არს ძმისწული ჩემი ქურციკსა და **ნოკრსა ირმისასა**". უკვე თვით ტექსტის შინაარსითგანაც ჩანს, **რომ** ᲜᲣᲙᲠᲘ დედალი შვლის სახელი უნდა იყოს, რათგან შედარება ქალს ეხება, მაგრამ ეს გარემოება ბერძნული ტექსტითაც მტკიცდება. ბერძნულად ამ ორი სიტყვის შესატყვისად ნათქვამია: „τῇ δορκάδι καὶ νεβρῷ ἐλάφων". ამნაირად, ბერძნულში, „ᲜᲝᲙᲠᲘ" ანუ ᲜᲣᲙᲠᲘ ἡ νεβρός-ად, **ჰე ნებროს**-ად, ანუ **ირმის დედალ შვილად არის ნაგულისხმევი.**[1]

5. დასასრულ, სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ვგონებ ამავე ჯგუფს უნდა ᲜᲔᲠᲩᲘ-ც ეკუთვნოდეს, რომელიც **დედამიწის ღვთაების** სახელია და ქართლ-კახეთში ამ ჟამად მიღებულ ᲐᲓᲒᲘᲚᲘᲡ ᲓᲔᲓᲐ-ს უდრის (იხ. ჩემი „ქართ. ერის ისტ." I³, 84).

ვითარცა ფუძისა და მიწის ღვთაება, მისი სახელიც დედის აღმნიშვნელი უნდა იყოს.

მაშასადამე, **მდედრობითი სქესისა და ნათესაობის** აღმნიშვნელ **სიტყვათაგან ხუთი,**—ᲜᲔᲖᲕᲘ, ᲜᲔᲠᲑᲘ, ᲜᲣᲡᲐ, ᲜᲣᲙᲠᲘ და ᲜᲔᲠᲩᲘ,— **ნ- ბგერით იწყება.** ამ გარემოების გამო, აქაც **იბადება საკითხი,** ნ ქართულში **ხომ ოდესღაც მდედრობითი სქესის** ნიშანი არ იყო?

თავი მეთერთმეტე

უჰასაკოთა და ცხოველთა სახელების ჯგუფი

ქართულში **სიტყვათა მეხამე ჯგუფიც** არსებობს, **რომელიც მცირეწლოვანთა და უჰასაკო** არსებათა და **ცხოველების სახელებისაგან** შესდგება და რომელთაც **ყველას ერთი დამახასიათებელი თვისება, ბ-თავკიდურიანობა, ემჩნევათ.**

§ 1. ადამიანის მცირეწლოვან და უჰასაკო შვილთა სახელები

1. ცნობილია, რომ ადამიანის ორივე სქესის შვილს გარკვეულ წლოვანებამდე ᲑᲐᲨᲕᲘ ეწოდება, რომელიც ᲑᲐᲕᲨᲕᲐᲓᲐᲪ გამოითქმის. მეგრულად და იმერეთშიც ᲑᲝᲨᲘ ეწოდება, სვანურად ᲑᲔᲤᲨᲣ-სა და ᲑᲝᲖᲨ-სა ხმარობენ.

2. უეჭველია, ამავე სიტყვათა ჯგუფს ᲑᲣᲨᲘ-ც ეკუთვნის, რომელსაც თავდაპირველად შვილის, ბაშვის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მართალია, ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI-ის კანონებში ნათქვამია, რომ „**ნაბიჭურის** წილი არ არის მამულში, თუ **თავის ძმებს** ეყმობა, სხვათ ხელი არა აქვს... ძმებმან ერთის ყმის ადგილს უნდა არჩინონ და, თუ არ უნდა **ძმებთან** ყოფნა, ამათთან არაფერი წილი არა

---

[1] შესაძლებელია ᲜᲝᲙᲠᲘ-ს ფონეტიკური სახესხვაობა იყოს იმერეთში გავრცელებული ᲜᲝᲒᲠᲘ-ც, რომელიც, „მესაქ. ლექს."-ის განმარტებით, ჩამომავლობისა და ჯილაგის, ე. ი. მემკვიდრეობითი თვისების აღმნიშვნელია. თავის განმარტების სისწორისათვის ერთი გამონათქვამია დამოწმებული, რომლის სადაურობა დასახელებული არ არის და არა ჩანს, ზეპირადაა გაგონილი, თუ რომელიმე წყაროთგან არის ამოღებული: „**ცუდი ნოგრის** ცხენი გყოლია, ძამიავ"-ო (მესაქ. ლ. 51).

აქვს", მაგრამ პირადად იგი თავისუფალი იყო და, „ვისთანაც წავიდეს, **ძმათა** პასუხი არა აქუს". ხოლო **ნაბიჭუარი** „**თუ ქალი არის**, უხდა გაარხოონ და გამზითონ ყმის ქალსავით". მაგრამ, „თუ ერთი ძმა ამოვარდა და **ბუშის** მეტი არა დარჩა რა, ჩვენს სამართალში ძმებთან ერთის ყმის მამულის ოდენი უნდა მისცეს, თუ უნდოდეს, იმათთან დადგეს და, თუ უნდოდეს, ბატონს ეყმოს, მაგრამ, საქონელი უნდა უწილადონ ბიძაშვილებმან. თუ ან **ბუშისთვის** და ან **მართლისათვის** სიცოცხლეში (იგულისხმება: მამას) მიუცემია რა, ის არ ჩაეთვლების, ვისთვინაც მიუცემია, იმისია"-ო (§ 110).

ზემომოყვანილითგან ცხადი ხდება, რომ **ნაბიჭუარი** და **ბუში სინონიმები იყო და ორივე ამ ხანაში უკანონო შვილის სახელად უხმარიათ**. ეს გარემოება კანონის მთელი შინაარსითგანაც ირკვევა და იმ დაპირისპირებითგანაც, რომელიც იქ მოიპოვება: **მართალი** კანონიერ შვილს ჰგულისხმობს, **ბუში** — უკანონოს.

ამას გარდა, ზემომოყვანილი კანონითგან სრული უეჭველობით ჩანს, რომ **ნაბიჭუარი ვაჟსაცა და ქალსაც ჰგულისხმობდა**. რამდენადაც **ბუში** და **ნაბიჭუარი სინონიმები იყო, ბუშიც**, მაშასადამე, **ორივე სქესის უკანონო შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო**. საბასაც ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობა ასევე აქვს განმარტებული: „**ბუში ბოზის შობილი** (B: **ბოზობით შექმნილი ნაბიჭუარი**) არისო, ხოლო „**ნაბიჭუარი ბოზის შვილი, ბუში**"-აო (ლექსიკ.).

რაკი უძველეს ხანაში, გარკვეულ პერიოდამდე, კანონიერ და უკანონო შვილის ცნება არ არსებობდა და უკანონო შვილის ცნება შედარებით მერმინდელია, ამიტომ საფიქრებელია, რომ **ბუშის** უკანონო შვილის აღმნიშვნელობაც მეორადი მოვლენა უნდა იყოს, და თავდაპირველად იმავე **ბაშვის** და მეგრ. **ბოში**-ს სრული შესატყვისობა იქმნებოდა.

3. საფიქრებელია, რომ შვილთა აღმნიშვნელი სახელების ამავე ჯგუფს სიტყვა **ბიჭი**-ც უნდა მიეკუთვნოს.

ბიჭი ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ბექას დროინდელ ნაწილში გვხვდება. იქ ნათქვამია: „**ბიჭი დედისა არის, დაბადებულობად** (დბ˜ალობდ) **ვერვის დაუმკვდრებს: ვისიცა დიაცია** [და] მკვდრად მართებს, **ვაჟიცა** მისია და ვერ ვინ გაზრდილობით ემართლების"-ო (§ 32).

მართალია, ბექას ზემომოყვანილ კანონში **ბიჭი** ვაჟის სინონიმად არის ნახმარი, მაშასადამე, ზოგადი მნიშვნელობის მაგიერ, მამრობითი სქესის ბაშვის სახელი გამოდის. თანამედროვე ქართულშიც ამ სიტყვას სწორედ ასეთი მნიშვნელობა აქვს. ამას გარდა, ს. ორბელიანი-თაც ხომ „**ბიჭი არა ცოლთან შობილი ბუში" არის** (ლექსიკ.), ე. ი. უკანონო შვილისა და **ნაბიჭუარი**-ს სინონიმი ყოფილა. ჰანურადაც **ბიჭი** (ათინ., ვიწ., ხოფ.) ვაჟიშვილსა და მამრსა ნიშნავს, ბიჭობა-კი მამრობითობითს ჰასაკს, მამაცობასა და ბიჭობას ეწოდება (ჭ. გ. 131), მაგრამ ორივე მნიშვნელობა მერმინდელი უნდა იყოს.

ბიჭის ვაჟობის აღმნიშვნელობა რომ მერმინდელია და თავდაპირველად ეს სიტყვა ორივე სქესის ბაშვის სახელი ყოფილა, ამ გარემოებას სრული სიცხადით სიტყვა **ნაბიჭუარი**-ც ამჟღავნებს. **ნაბიჭუარი** ხომ **ბიჭი**-საგან არის წარმომდგარი და ნაწარმოები, **ნაბიჭუარი**-კი, როგორც უკვე დავრწმუნდით

(იხ. ზევით), **ვაჟსაცა და ქალსაც, ორივე სქესის ბაშვს ჰგულისხმობდა** ეწოდებოდა. აქეთგან ცხადია, რომ **ბიჟსაც** წინათ **ასეთივე ზოგადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა**. ბიჭის უკანონო შვილის აღმნიშვნელობის მეორადობის დასაბუთება, მას შემდგომ, რაც ბუშზე გვქონდა ნათქვამი (იხ. აქვე გვ. 184-5), ზედმეტად მიმაჩნია.

საგვარეულო სახელი **ბიჭიკაშვილი** (იხ. კახეთის აღწერა 1801-2 წ., გვ. 164, სტრ. 73) ცხად-ჰყოფს, რომ **ბიჟი** წინათ **ბიჟიკა**-ს ფორმითაც იხმარებოდა.

4. ჭანურად შვილს **ბერი** ჰქვიან, **წულუ-ბერი**-საც ხმარობენ. ყმაწვილობას **ბერობა** ეწოდება (ჭ. გ. 130). როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, სიტყვა **ბერი** უძველეს ხანაში ზოგად ქართულშიც ყოფილა და ფართოდ გავრცელებულიც ჩანს. ამავე სიტყვის ფონეტიკური სახესხვაობაა დათვის შვილის **ბელი**-ს სახელიც.

ბაშვის აღსანიშნავად 5. **ბაღანა, ბაღვი** (რაჭ.) და 6. **ბალღი**-ც არის მიღებული, რომელთაგან პირველი მეგრულშიც არსებობს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს - კი „**ბაღანა მცირე ტყვე**"-ს სახელად მიაჩნდა, ხოლო **ბალღი** „**მცირე საკლავი**" არისო, „**მჴლესა და ცუდსა ცხოვარსა ბალღი**" ეწოდებაო (ლექსიკ.)

2. სხვილფეხა პირუტყვის შვილების სახელების ჯგუფი

ამნაირადვე **ცხოველთა შვილის სახელები** რომ განვიხილოთ, **სხვილფეხა პირუტყვისა**, ამავე ცნების გამომხატველ სიტყვებსაც საერთო თვისება აქვთ, მაგ:

7. „**ბოჩიკი წლის ირემი**"-ს სახელია (ს ა ბ ა, ლექს.). ეს ტერმინი **ბოჩიკი** რაჭაში „**ზამთარ გამოვლილი ხბო**"-ს აღმნიშვნელია (ვ. ბ ე რ ი ძ ე, სიტყვის კონა 6).

8. **ბოჩიკი** ეწოდება „**ორი წლის კარსა**" (საბა: ზროხა).

9. **ბარაკეული** ჰქვიან **ნახევარ წლის ხბოს** (იქვე: ზროხა).

10. **ბოჩოლა** კიდევ „**გამოზამთრული ზროხა**" არის.

11. **ბუჩინა** ეწოდება ქიზიყში ახალ-გაჩენილ ხბოს (სტ. მ ე ნ თ ე შ ა შ ვ ი ლ ი ს ცნობაა), ქართლში **ბუჩინა**-ს ეძახიან (თ. ლ ო მ ო უ რ ი ს ცნობით).

12. **ბიჟინა** „**ნუკრის ხადილი**" (ს ა ბ ა, ლექს.), ე. ი. **ირმისა და მისთანათა შვილის** ხმიანობის აღმნიშვნელი ყოფილა.

13. **ბატკი** ჰქვიან მეგრულად (სენაკ.) **კამეჩის კოზაკს**, შვილს. ეს სახელი **ბატია**-ს (სენაკ.) და **ბატი**-ს (სამურზაყ.) ფორმითაც იხმარება (ი ო ს. ყ ი ფ შ ი ძ ი ს მ. გ. 201).

3. წვრილფეხა პირუტყვის შვილის სახელების ჯგუფი

წვრილფეხა პირუტყვის სახელთაგან ამავე ჯგუფისაა:

14. **ბატკანი**, რომელიც ს ა ბ ა ს განმარტებით „**ჩჩვილსა კრავსა**", ე. ი. ნორჩ ცხვრის შვილსა ნიშნავს (ლექს.: ცხოვარი). სტ. მ ე ნ თ ე შ ა შ ვ ი ლ ი ს ცნობით-კი „**ბატკანი ახალ-გაჩენილ ცხვარს** ჰქვიან, ორივე სქესისას, მთიდან

ჩამოსვლამდე, ე. ი. მარიამობის გასვლამდე", როდესაც ბატკანს ჰპარსავენ და, „გაიპარსება თუ არა, უკვე თოხლი დაერქმევა". ამნაირად მთაზე წახული ბატკანი მთითგან, სადაც ჰპარსავენ, ბარად უკვე „დათოხლებული ბრუნდება-"ო.

15. ბატკანი ქართველი ლექსიკოგრაფის სიტყვით „ჩჩვლი თიკანი-"ს, ე. ი. ნორჩი ციკანის სახელია (ლექსიკ.), გურიაში-კი ამ სიტყვას თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა კარგად აქვს დაცული და იქ ბატკი შემოდგომაზე ნაშობი შინაური საქონლის სახელად იხმარება (ილ. ჭყონია., სიტყვის-კონა, 6).

16. ბუწი საბას სიტყვით „თოხლი"-ს, ე. ი. ბატკნის სინონიმია (ლ.), მაგრამ ცხოვარის ქვეშე მას ამ სახელის უფრო ვრცელი განმარტება აქვს და იქ ნათქვამია „წლის კრავსა და მცირედ ნაკლებსა ბუწი" ერქვა.

17. ამავე თვისების სიტყვაა მამალი თხის სვანური სახელი ფიკვ, რომელიც უეჭველია წინანდელი ფიკვარი-საგან არის წარმომდგარი. ამ მოსაზრების სისწორის დასამტკიცებლად შესაძლებელია დასაყვერავი თხის უშგულური სახელი ლეფკვჴრი იქნეს დასახელებული, რომელიც ლე თავსართისა და ფკვჴრი-საგან შესდგება. თუმცა ეხლა ფიკვ მამალი თხის, ხოლო ლეფკვჴრი დასაყვერი თხის, ე. ი. მამრობითი სქესის აღმნიშვნელად არის ქცეული, მაგრამ ეს რომ მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს და წინათ უსქესო მნიშვნელობა ჰქონია, ამას ამჟღავნებს სვანურივე ფიკუ, რომელიც, პროფ. ვ. თოფურიას ჩანაწერით, დაკოდილ თხასა ნიშნავს, და ფიკვნა, რომელიც გარეული ცხოველებისაცა და ძაღლის ლეკვის სახელადაც იხმარება. ამჟამად ფიკვ-ს მრ. რ. ფორმად მიჩნეულია ფუკვჴრ (ვ. თოფურიას ჩანაწერითვე), რომელიც ნამდვილად წინანდელ მხ. რ. სრული ფორმა ფუკვარი-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ფუკვარი, რა თქმა უნდა, იგივე ბოკვერი-ა და მის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს.

18. დასასრულ, ბურვაკი დიდი გოჭის აღმნიშვნელიც (საბა, ლ.) სიტყვათა ამავე ჯგუფს ეკუთვნის. ზემო იმერეთში ეს სახელი ბურაკი-ს ფორმით ყოფილა გავრცელებული (მესაქ. ლ. 11).

§ 4. გარეულ ცხოველთა შვილის სახელების ჯგუფი

ამგვარადვე გარეულ ცხოველთაგან:

19. ბოკვერი „ლომ-ვეფხთა და მისთანათა დიდი ლეკვ"-ს სახელი იყო. მსაჯულთა 14_5-ში ბოკვერი ნახმარია ὁ σκύμνος λέοντος მო სკჳმნოს-ის, ლათინ. Catulus leonis-ისა და სომხ. *Կորիւն առիւծուց* კორჳნ-ის შესატყვისად. სამივე ცხოველის ლეკვს ნიშნავდა, მაგრამ ბაშვის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა. ეს სიტყვა თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაშიც გვხვდება, სადაც ნათქვამია: „ოდესმე შარვა[ნ]შას ლომისა ბოკუერი გამოეგზავნა" თამარ მეფისათვისაო (ისტორ. ნი და აზმ. ნი *665, გვ. 453—4).

20. ბელი ხომ „დათვს ბოკუერი"-ა (საბა, ლ.) და ეხლაც ჩვეულებრივი სიტყვაა. სვანურშიც დათვის შვილს სახელად მხოლოდ ბელ (ბალსზემ.) არის მიღებული (ვარ. თოფურიას ჩანაწერით).

21. **ბაჭია**, რომელიც „**ყურდგლის მცირე შვილი**"-ს, „**ბაცაცი**"-ს სახელია (საბა, ლ.) და

22. „**ბაცაცი ყურდგლის შვილი**"-ს აღმნიშვნელივე (იქვე).
გარეული ცხოველის შვილის ყველა ეს სახელებიც ამ ჯგუფს მიეკუთვნება.

§ 5. მფრინველთა შვილის აღმნიშვნელი სახელების ჯგუფი

ასეთი თვისების სახელები **მფრინველთა მართვის აღმნიშვნელი სიტყვათა შორისაც** გვხვდება, მაგ.:

23. **ბარტყი**, რომელიც „**ხირთა, მერცხალთა და ჩიტთა** მართვის სახელია, (საბა, ლ.: მართვე).

24. **ბაჰალა**, რომელიც „**ყვავთა, ყორანთა და მისთანათასა**" მართვეს ეწოდებოდა (იქვე).

25. **ბუჭულა**, საბას განმარტებით, „**პატარა წისქვილი**"-ს აღმნიშვნელია (ლ.). რაკი მას ამ სიტყვის არავითარი სხვა მნიშვნელობა მოყვანილი არა აქვს, ამიტომ შესაძლებელია ადამიანმა იფიქროს, რომ ამის მეტი მნიშვნელობა არცა ჰქონდეს. მაგრამ საკმარისია ადამიანმა ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგრის 1578 წ. დავთარი გადაიკითხოს იმის დასარწმუნებლად, რომ **ბუჭულა მარტო პატარა წისქვილისა-კი არა, არამედ ადამიანის სახელიც ყოფილა**. იქ მოხსენებულია მაგ. **ახალაძე ბუჭულა** (გვ. 50, § 342). კახეთის 1801—2 წ. აღწერის დავთარშიც ს. ყვარელში შეტანილია **ბუჭულა** (იხ. გვ. 40, § 182).

ბუჭულა-ს, 82 წლის მექუდე ვანო ოძელაშვილის ცნობით, ხალხში ტფილისშიც ხმარობენ **პატარას მნიშვნელობით**, ხოლო საჩხერის სანახებში **ბუჭულა**-ს პატარა ბიჭს უწოდებენ, ქალზე, გოგოზე-კი არ ითქმისო.

ცნობილია და ს. ორბელიანსაც აღნიშნული აქვს, რომ „**ბატთა, იხუთა და მისთანათა**" მართვეს, წიწილს **ჭუჭული** ეწოდება (ლ.: მართვი). **ბუჭული**-სა და **ჭუჭული**-ს ერთმანერთთან შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ მეორე სიტყვის პირველი მარცვალი **ჭუ** რეგრესიული ასიმილაციით უნდა იყოს **ბუჭული**-საგან წარმომდგარი.

26. **ბუიტი**, რომელიც „**ხავათთა, წეროთა და მისთანათა**" მართვის სახელი იყო (საბა, ლ.: მართვე), სიტყვათა ამავე ჯგუფს ეკუთვნის.

27. **ბიწილი** ფრინველის აღმნიშვნელი სიტყვაა, რომელიც ბაშვთა ცნობილი გასართობის ლექსში გვხვდება: „**იწილო ბიწილო, შროშანო, გვრიტილო, ალხო,** მალხო ჩიტმა გნახოს (?) შენი ფესვი, ფესმანდუკი.,. აჯექ, მაჯექ, ნეფევ ჩაჯექ".

საფიქრებელია, რომ **ბიწილი** უნდა **წიწილის** პირვანდელი ფორმა იყოს. ისევე, როგორც **ჭუჭული** წინამორბედ **ბუჭულისაგან** არის რეგრესიული ასიმილაციის წყალობით გაჩენილი, **წიწილი**-ს პირველი მარცვალიც ამნაირადვე უნდა იყოს პირველი **ბი**-ს მაგიერ გაჩენილი.

წინათ რომ ამ სიტყვის პირველი ორი მარცვალი მართლაც განსხვავებული იყო, ამას წიწილის ჰანური სახელი **ჭიპილი** ამჟღავნებს. იქ ამას გარდა **ბუბუ-ლი** და **ფული**-ც არსებობს (ჭ. გ. 219). საფიქრებელია, რომ ეხლანდელი **წიპილი** პირველი ორი მარცვლის ადგილმონაცვლებით არის **პიწილი**-სა და **ხიწილი**-საგან წარმომდგარი.

§ 6. ცხოველთა ზოგადი სახელის ჯგუფი

ასეთი თვისების სიტყვები **ცხოველთა ზოგად სახელებს შორისაც** რამდე-ნიმე მოიპოვება, მაგალითად:

28. **ბაყაყი**,

29. **ფოცხვერი**, რომლის შესატყვისადაც მეგრულში **ფორცხოლი** და **ტურა-ფორცხოლი** არის (მ. გ. 338) და სხვებიც, რომელთაც, როგორც დავრ-წმუნდებით, დროთა განმავლობაში მნიშვნელობა შესცვლიათ და რომელნიც თავდაპირველად ცხოველთა ზოგადი სახელები ყოფილა.

§ 7. მცირეწლოვან, უჰასაკოთა და პირუტყვთა სახელების საერთო თვისება

ყველა ამ 29 სიტყვას **ორი საერთო თვისება** აქვს: 1. **შინაარსით** თითოე-ული მათგანი **სულდგმულის უჰასაკო, მცირეწლოვან არსების**, ანდა **ცხოვე-ლის ზოგადი სახელია** და 2. **თითოეული მათგანი ბ თანხმოვნით, ან მისი გაასპირატებული შესატყვისობით იწყება**. რათგან ძნელი წარმოსადგენელია, რომ ამდენ სიტყვას, მნიშვნელობის გარკვეულ მსგავსებასთან ერთად, თავკიდურ ბგერად ერთი-და-იგივე ბ-თანხმოვანი სრულებით შემთხვევით ჰქონდეს, ამიტომ ბუნებრივად **იბადება საკითხი, ბ-ბგერა უძველეს ქართულში უჰასაკოთა. მცირეწლოვანთა და პირუტყვთა ზოგადი სახელების სქეს-კატეგორიის ნიშანი ხომ არ იყო?**

მაგრამ ზემოაღნიშნული დაკვირვება მართალი-კია? აქ ხომ რამე მოჩვენე-ბითი, ანდა შემთხვევითი მოვლენა არ არის? თუმცა სქესთა და ნათესაობის აღმნიშვნელი 44 სიტყვა საკმაო ოდენობაა, რომ დაკვირვება შემთხვევითობი-საგან უზრუნველყოფილი იყოს, მაგრამ ეს მთლად უცილობელი საბუთი არ არის. **ზემომოყვანილი დაკვირვება რომ სრულებით დამაჯერებელი შეიქმნეს და ურყევ დებულებად იქცეს, აუცილებლად საჭიროა, რომ ახმოვანებული ვ, ნ და ბ-ს თავსართობა და მათი ამნაირი დანიშნულება თვით იმ სიტყვათა აგებულებისა** და **პირველადი** მნიშვნელობისაგან ჩანდეს. მაშინ სრული უეჭვე-ლობით ცხადი გახდებოდა, **რომ ამა-თუ-იმ სიტყვის ფუძეს შესაფერისს მნი-შვნელობას სწორედ ეს თავსართები ანიჭებენ და სწორედ ისინი სცვლიან.**

მაშასადამე, ეს დებულება რომ კონკრეტულად გამოვხატოთ, უნდა უპირ-ველესად გამოირკვეს და დამტკიცდეს, რომ **მამიკო**-სა და **მამი**-სათვის მამრო-ბითობის მნიშვნელობის მიმნიჭებელი სწორედ ვ ბგერა, ანდა ვა მარცვალია. ამნაირადვე ჯერ დასამტკიცებელია, თუ საითგან ჩანს, რომ სიტყვებს: **ბატკანს**,

გინდა ზაშმს უჰასაკობის მნიშვნელობას სწორედ ზ, ანდა ზა ანიჭებს. ამის დამტკიცება-კი მხოლოდ სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელი სიტყვების აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევით შეიძლება და სწორედ ამას უნდა შევუდგეთ კიდევაც.

თავი მეთორმეტე

სქესისა და ნათესაობის გამომხატველი სიტყვების აგებულების ანალიზი და თავდაპირველი მნიშვნელობა

§ 1. სიტყვების აგებულების სხვადასხვანაირად დაცულობის გათვალისწინების აუცილებლობა

სქესის აღმნიშვნელი სიტყვების აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევის დროს უნდა გვახსოვდეს, რომ თავისი ოდინდელი ბგერითი შედგენილობა ყველა მათგანს ერთნაირი სისრულით არა აქვთ დაცული და ამიტომ უპირველესად უნდა თითოეული მათგანის თავდაპირველი სახისა და მნიშვნელობის შეძლებისდა გვარად აღდგენასა და გაგებას ვეცადოთ.

ცხადია მაგ., რომ მამალი თხის სახელი ᲕᲐᲪᲘ და მამალი ციკანის სახელი ᲕᲐᲪᲘᲙᲘ ერთი-და-იგივე სიტყვები უნდა იყოს. მაგრამ უკანასკნელს ზედმეტი იკ მარცვალი აბადია. ამიტომ ვაციკი-ს ეს ზედმეტი მარცვალი, ან ფუძისეულად უნდა მივიჩნიოთ და მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ ᲕᲐᲪ-ს ეს მარცვალი დროთა განმავლობაში დაუკარგავს, ან არა და, თუ იკ ძირეული არ არის, მაშინ პირველადი სახის უკეთ დამცველად ᲕᲐᲪᲘ უნდა გვეცნა, ხოლო ᲕᲐᲪᲘᲙ-ის ეს მარცვალი შემდეგ გაჩენილად გვეგულისხმა.

ასევეა ბევრს სხვა შემთხვევაშიც და სწორედ ამიტომაც, ყოველ სიტყვათა ცალკეული ჯგუფის განხილვამდე, უნდა უწინარეს მათი აგებულების სრული სახე გვექმნეს გამორკვეული.

§ 2. ვაციკისა და ვაცის, ბატკისა და ბატკანის, აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის ანალიზი

თუ გავიხსენებთ, რომ თხის შვილს ზოგადად, სქესისდა მიუხედავად ᲪᲘᲙᲐᲜᲘ ეწოდება, და ამ სიტყვას ᲕᲐᲪ-სა და ᲕᲐᲪᲘᲙ-ს შევადარებთ, ცხადი გახდება,

რომ არამც თუ ႫႠႺႨႩႨ-ს ႨႩ მარცვალი მერმინდელი ზედმეტი დანართი არ ყოფილა, არამედ მას კიდევ ერთი ႠႬ მარცვალი ჰკლებია.

შესაძლებელია ვინმემ იფიქროს, რომ, რაკი ოთხთავისა და დაბადების ქართულ თარგმანში ႺႨႩႠႬႨ ს მაგიერ ႧႨႩႠႬႨ გვაქვს, თითქოს თ-ს ც-დ შენაცვლება და ႺႨႩႠႬႨ-ს ფორმა ახალი იყოს, მაგრამ იმავე ხანაში, როდესაც ႧႨႩႠႬႨ იყო გაბატონებული, ႺႨႩႠႬႨ-ს ფორმაც რომ ყოფილა, ამას იმავე დაბადების თარგმანში დაცული ႵႳႰႺႨႩႨ-ს სახელიც ამტკიცებს.

ႵႳႰႺႨႩႨ იობის 39_1-ში გვხვდება. იქ ნათქვამია: „უკეთუ გიცნობიეს ჟამი შობისა ქურციკისა, მცხორებელთა მთათა კლდოვანთა“-ო. ႵႳႰႺႨႩႨ-ს შესატყვისად ბერძნ. ὁ τραγέλαφος ჰო ტრაგელაფოს-ი სწერია, ლათინ. ibex, ე. ი. Steinbock-სა და სომხ. *յամոյր* ჲამოჲრ-ს უდრის. ხოლო მეორე მხრით ქება ქებათაჲ-ს 2_9 ნათქვამია: „მსგავს არს ძმისწული ჩემი ქურციკსა“. ბერძნულ თარგმანში „ႵႳႰႺႨႩႨ“-ს შესატყვისად ἡ δορκάς ჰე დორკას-ია, ლათინ. hinnulcus-სა და სომხ. *այծեմն* აჲწემნ-ს უდრის, რაც ირმის მაგვარ მშვენიერ ცხოველს, ჯეირანს, Antilopa dorcas-ს, Gazelle, რუს. газель-ს ნიშნავს.

ამჟამად რომ პირველ ნაწილს თავი დავანებოთ და მხოლოდ ჩვენთვის საჭირო მეორე ნაწილს მივაქციოთ ყურადღება, ბერძნული ზემომოყვანილი შესატყვისობითგანაც ჩანს და ისედაც ცხადია, რომ ႺႨႩႨ აქ ბერძ. ႲႰႠႢႭႱ-ს, ე. ი. თხას უდრის და ႺႨႩႠႬႨ-ს ისეთივე ბოლო-შეკვეცილი ფორმაა, როგორიც ႫႠႺႨႩ-შია. მაშასადამე ႺႨႩႠႬႨ-ს, ႧႨႩႠႬ-თან შედარებით, მერმინდელ შენაცვლებულ სახესხვაობად მიჩნევა არასგზით არ შეიძლება ამ ორ სახესხვაობას შორის იმდენად ქრონოლოგიური არა, რამდენადაც დიალექტური განსხვავებაა საგულისხმებელი.

ႺႨႩႠႬႨ ეხლა და ႧႨႩႠႬႨ უკვე ოთხთავის გადმოთარგმნის ხანაში თხის შვილის, ე. ი. ჩვილი ნაშობის სახელად არის და იყო ქცეული, მაგრამ ასე არ ყოფილა თავდაპირველად. წინათ რომ ႺႨႩႠႬႨ ზოგადი სახელი იყო, თხის წლოვანებისდა მიუხედავად, და მოზრდილისა და დიდის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა, ამ გარემოებას ႫႠႺႨ-ს სახელიც ამჟღავნებს, რომელიც ამავე ციკანისაგან არის ნაწარმოები, მაგრამ მცირე წლოვანს-კი არა, არამედ სწორედ ხრულჭასაკოვან თხასა ნიშნავდა და ნიშნავს ეხლაც.

ამნაირადვე ცხადია, რომ ჩვილი თიკანის, ე. ი. ციკანის აღმნიშვნელი ႡႠႲႩႨ (ს ა ბ ა) და ცხვრის ჩვილი კრავის სახელი ႡႠႲႩႠႬႨ ერთი-და იგივე სიტყვებია, მხოლოდ პირველს ႠႬ მარცვალი აქვს ბოლოში ჩამოცილებული.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ႡႠႲႩႨ მეგრულად თხისა-კი არა, არამედ კამეჩის კოზაკის აღმნიშვნელია. იქვე ამ სიტყვის კიდევ ორი ფორმა არსებობს: ႡႠႲႨႠ და ႡႠႲႨ. ისევე როგორც ეს სიტყვები ერთისა-და-იმავე ცხოველის აღმნიშვნელია, ამნაირადვე ႡႠႲႨႠ-ც ႡႠႲႨႩႠ-სა, ანუ ႡႠႲႩႨ-საგან უნდა იყოს კ-ს გაქრობით წარმომდგარი[1].

---

[1] კ-ს გაქრობა ჩვეულებრივია ჭანურში, მაგ. ტკები — ტები (ტყავი) მტკუ — მტუ (მტკაველი), ტკორჩ — ტორჩ (ტყორცა), ოწკუ — ოწუ (წყვეტა), მაწკუნუ — მაწუნუ (მტკივა), მწკუ — წუ (წვავი) და სხვ.

როგორც თხის სახელებს შორის ერთი მხრით ႥႠႺႨႩႨ-ა, მეორე მხრით ႺႨႩႠႬႨ და ႧႨႩႠႬႨ, ამნაირადვე ერთი მხრით ႡႠႲႩႠႬႨ-ა და ႡႠႲႩႨ და უფროადრინდელი ႡႠႲႨႩႠ, რომლისაგანაც ႡႠႲႨႠ-ა წარმომდგარი, მეორე მხრით-კი ႲႨႩႠႬႨ გვაქვს, **რომელიც იმავე ცხოველის ზოგად სახელსა და თიკანის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს.**

თუმცა ႲႨႩႠႬႨ ცალკეულად სამწერლობო ქართულში ჯერ არა ჩანს და თიკანსაც თხის მნიშვნელობა აქვს მიკუთვნებული, მაგრამ წინათ და თავდაპირველად ამ სიტყვას, როგორც ეტყობა, **მარტო თხისა-კი არა, არამედ ცხვრის მნიშვნელობაც უნდა ჰქონოდა**, ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ჭანურში **თიკანს, თხისა-კი არა, არამედ სწორედ ცხვრის მნიშვნელობით ხმარობენ.** ჭანურში „ႧႨႩႠႬႨ" ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა და **წინანდებურად ცხვრის აღმნიშვნელია**, მხოლოდ პატარასი, კრავის, ბატკნისა. ამასთანავე მეტად საგულისხმოა, რომ ეს **სიტყვა ათინურ კილოში „ႲႨႩႠႬႨ"-ს სახითაც არის დაცული** (ჭ. გ. 147).

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: თუ სამწერლობო ქართულსა და ჭანურში ႲႨႩႠႬႨ, ႧႨႩႠႬႨ და ႺႨႩႠႬႨ წვრილფეხა რქოსანი საქონლის ზოგად სახელად მოჩანს, **კამბეჩის შვილის, კოზაკის**, მეგრული სახელი ႡႠႲႩႨ ცხადჰყოფს, რომ ႲႨႩႠႬႨ **ოდესღაც სხვილფეხა საქონლისათვისაც უხმარიათ.**

ყველა ზემონათქვამითგან ირკვევა, რომ ႲႨႩႠႬႨ, ႧႨႩႠႬႨ და ႺႨႩႠႬႨ **ქართულად უუძველეს ხანაში ცხოველის წლოვანებისა და სქესისდა განურჩევლად აღმნიშვნელი ზოგადი სახელი ყოფილა.**

საკმარისია ეხლა ეს ზოგადი ცნების გამომხატველი სიტყვა ႲႨႩႠႬႨ და კრავის აღმნიშვნელი ႡႠႲႩႠႬႨ ერთმანეთს შევადაროთ იმის დასარწმუნებლად, რომ მათ შორის **არავითარი ბგერითი განსხვავება არ არის იმას გარდა, რომ მეორე სიტყვას თავში პირველთან შედარებით ზედმეტი ბა მარცვალი გააჩნია. ხოლო**, რაკი ႡႠႲႩႠႬႨ თუმცა ცხვრის ორივე სქესის შვილის ზოგადი სახელია, მაგრამ, ႲႨႩႠႬႨს მსგავსად, წლოვანობისდა მიუხედავად-კი არა, არამედ მარტო მცირე წლოვანისა და უჰასაკოსი, ამიტომ ცხადია, რომ ფუძე ႲႨႩႠႬ-ს **უჰასაკობის ცნების გამომხატველობას სწორედ თავკიდური ბა მარცვალი ანიჭებს.**

თავისდა-თავად ცხადია, რომ **იგივე უნდა ითქვას ქართულს სამწერლობო ენაში ჩვილი ციკანის სახელი ႡႠႲႩႨ-სა და კამბეჩის** მეგრული **სახელი ႡႠႲႩႨ-ს, ႡႠႲႨႠ-სა და ႡႠႲႨ-ს თავკიდური ბა-ს შესახებაც.**

ტიკანის მსგავსად, ႺႨႩႠႬႨ-ც, როგორც დავრწმუნდით, ძველ ქართულში თავდაპირველად, სქეს-წლოვანობისდა მიუხედავად, ცხოველის ზოგადი სახელი ყოფილა, მათ შორის თხისაც. თუ ამ ზოგად სახელწოდებას თხის მამალი მცირეწლოვანი შვილის აღმნიშვნელი ႥႠႺႨႩႨ და მამალი სრულ-ჰასაკოვანი თხის სახელი ႥႠႺႨ შევადარეთ, დავრწმუნდებით, რომ, თუმცა მას **ტიკანის** მსგავსად, თხის წლოვანობისდა მიუხედავად, ზოგადი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ორივე სქესისათვის-კი არა, როგორც ციკანი იხმარება, არამედ მხოლოდ მამალი თხისა. **რაკი ამ ტერმინებს ერთმანერთისაგან არსებითად მხოლოდ თავკიდური ვა ასხვავებს, ამიტომ აქაც უნდა დავასკვნათ, რომ მამრობითი სქესის აღმნიშვნელობას სწორედ ეს თავკიდური ვა ანიჭებს.**

§ 3. ნეზვისა და ჰანური ბოზოს აგებულების ანალიზი და ნე-ს და ბო-ს ბუნება

თავის ალაგას (იხ. აქვე) უკვე გამორკვეული გვქონდა, რომ მდედრობითი სქესის ცხოველსა და არსებას უძველეს ქართულში **ნეზვი** ჰრქმევია. მსგავსი ცნების გამომხატველი სიტყვებსავით, მას თავში **ნ** თანხმოვანი აქვს. ძირეულია იგი, თუ არა, და, თუ ძირეული არ არის, რა დანიშნულება აქვს მას, ამის გამორკვევას მხოლოდ მისი ეტიმოლოგია შეაძლებინებს ადამიანს.

საქონლისაგან შვილის გაჩენის, შობვის, აღსანიშნავად ზმნა **ზუებვა**-ც იხმარებოდა. იერემიას 14_6 ქართული თარგმანის „ირემნი ველთა ზედა **იზუებოდეს**" ბერძნული ტექსტის ἔλαφοι ἐν ἀγρῷ ἔτεκον-ს უდრის. აქეთგანვეა ნაწარმოები ტერმინი „**მეეზვი**", რომელიც საბას განმარტებით „**მშობელი ხვასტაგი**"-ს მნიშვნელობით იხმარებოდა (ლექსიკ.). ამ ძირითგანვეა წარმომდგარი **უზმი**, რომელიც საბასვე სიტყვით „**ბერწი ცხოველი**"-ს აღმნიშვნელია (ლექსიკ.), ე. ი. **უშობელს** უდრის.

ინგილოურ კილოში ეს ზმნა ძველი მნიშვნელობით ეხლაც იხმარება და **ზობა** შვილის მოგებას, დაყრას, შობას უდრის. ამბობენ „**ფურ დაზო**", ე. ი. **ძროხამ მოიგო**"-ო (მ. ჯანაშვილი, საინგილო, იხ. ძვ. ს˘ქლო II, 247). ხევსურულშიც იხმარება „**საზვები**" **შვილის მშობელი საქონლის აღსანიშნავად** (მესაქონ ლ.: მეეზვე) და „**ნამზვიგლამი**", „**ნამზველი**", ნაშობი საქონლის მომყოლის გამოსახატავად (იქვე).

ეს ზმნა სვანურსაც აქვს დაცული და ოთხფეხთა და ცხოველთა შობას იქ **ლიზა̈ლ**; **ლიზა̈ლ**, ანდა **ლი-ზვე̄ლ-ი** ეწოდება (ვარ. თოფურიას ჩანაწერით).

ამნაირად შობის აღმნიშვნელი ძირი **ზუე**-ს, **ზვე**-სა, ანდა **ზო**-სა და **ზა̈**-ს სახით არის ძველსა და თანამედროვე ქართულ-ქართველურში დაცული.

საკმარისია **დედალი ცხოველის და არსების სახელი ნეზვი** ამ შობვის აღმნიშვნელ **ზვება** ზმნას შევადაროთ, რომ **მათი ნათესაობა ცხადი** შეიქმნეს. **ზვი**-სა და **ზვე**-ს იგივეობა უეჭველია. მაშასადამე, **ძირი ამ ორ სიტყვას საერთო ჰქონია. ხოლო, რაკი ზვ ძირი შობის ცნების გამომხატველია, ამიტომ ცხადია, რომ ნეზვი თავდაპირველად ამავე ცნების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.** ვითარცა არსებითი სახელი, **ზვება** შობა ზმნისაგან წარმომდგარი **ნეზვი შესაძლებელია მხოლოდ ვნებითი მიმღეობის ფორმა იყოს და მშობელს უნდა ნიშნავდეს.** დედალი რომ მშობელის აღმნიშვნელი იყოს სრულებით ბუნებრივიც არის.

როგორც „**ნაშვი ნაშობი**"-ს აღმნიშვნელია (საბა, ლ.) და **შობა** ზმნისაგან ნაწარმოები ვნებითი მიმღეობაა, რომელსაც ძირი **შვ**-ის სახით აქვს დაცული, ისევე **ნეზვი**-ს ძირი, უეჭველია, **ზვ** უნდა იყოს. ხოლო, **რაკი ეს სიტყვა მიმღეობაა, ცხადია, რომ ნე მიმღეობის თავსართი და ფორმანტი ყოფილა.**

რა თქმა უნდა, **ნე ნეზვ**-ში, **ნაშვ**-ის **ნა**-ს მსგავსად, ვნებითი მიმღეობის ფორმანტი არ შეიძლება იყოს, არამედ **მოქმედებითი მიმღეობის ფორმანტია.** თუ გავიხსენებთ, რომ **ნეზვი დედალს** ნიშნავს, მაშინ ბუნებრივად დაგვება-

დება აზრი, რომ **ნე მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელი მიმღეობის ოდესღაც ქართულში არსებული ფორმანტი ყოფილა.**

ამავე **ზვება** ზმნის, მაგრამ ინგილოურში დაცული ზოზა-ს მსგავსი ფორმისაგან იქნება **გოგოს აღმნიშვნელი ჭანური სიტყვა** ბოზო-ც წარმომდგარი, რომლის **ძირს** ზო შეადგენს, ბო-კი **თავსართია** და, როგორც დავრწმუნდით, **უპახაკოთა აღმნიშვნელი ფორმანტია.** ამ შემთხვევაში იგი **უპახაკოთა ზოგადი სქესის გამომხატველი მიმღეობის ფორმანტად** გვევლინება. ბო თავსართისდა მიხედვით, საფიქრებელია, რომ **ბოზო თავდაპირველად ბაშვის, ე. ი. ორივე სქესის ნაშობის, გამომხატველი** უნდა **ყოფილიყო და გოგოს მნიშვნელობა** ამ სიტყვასაც, **ბევრ ამის მსგავს სახელსავით, შემდეგში** ექნება **მიღებული.**

ნეზუი-ს დროთა განმავლობაში ფორმანტ-ჩამოცილებულსა და ზ-ს ძ ბგერით მერმინდელ შენაცვლებულ ფორმას უნდა წარმოადგენდეს ძველ ქართულში დედალი ცხოველის ზოგად სახელად მიღებული ძუ და ძუვი ისევე, როგორც დედალი ძაღლის სახელად ქცეული ძუკნა-ს პირველი ნაწილი ძუ-ც. ამ სიტყვის მეორე ნაწილი კნა, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, გარკვეული ცნების აღმნიშვნელი სიტყვაა, რომელიც არაერთს სხვა ტერმინსა და სახელშიც გვხვდება.

წ˜ა ნინოს შატბერდისეულ ცხოვრებაში ძუ-ს მაგიერ ნახმარია ძუვი. წ˜ა ნინოს აღმზრდელი თავის გაზრდილს ვითომც ეუბნებოდა: „ვხედავ, შვილო ჩემო, ძალსა შენსა, ვითარცა ძალსა **ლომისა** ძუვისასა (ჴელიშ. ძ˜ვსა), რომელი იზახებენ ყოველსავე ოთხფერჴსა, გინა ვითარცა **ორბი** დედალი, რომელი აღვიდის სიმაღლესა ჰაერთასა უფროჲს მამლისა“-ო (Опис. II, 742).

ზუება ზმნისაგან არის ნაწარმოები სიტყვა მოზუერი, თუ მოზვერი-ც, რომელსაც გუდამაყრის ხეობაში მაზვერი უდრის (მესაქ ლ. 43). ჭანურად მუზარი (ათინ.) და მოზარი (ხოფურ.) ეწოდება (ჭ. გ. 144). ნეზვთან შედარებით, ეს სიტყვა ახალი სიტყვაა და იმ ხანის ნაწარმოები, როდესაც ქართულსა და ქართველურს გრამატიკული სქესი უკვე დაკარგული ჰქონდა. მაგრამ, მაწოვარის მსგავსად, ვითარცა ზუება შობა ზმნისაგან ნაწარმოებ მიმღეობას, **თავდაპირველად,** უეჭველია, **მშობელის და დედალი ცხოველის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.** მართლაც, **ჭანურს** ამ სიტყვის თავისი პირვანდელი აღმნიშვნელობა დაუცავს და მოზარი და მუზარი **იქ სწორედ დედალ ხბოს და ხაფურეს** ეწოდება (ჭ. გ. 144). **ქართლ**-კახეთში-კი **ამ სიტყვის მნიშვნელობა** შეცვლილია. უკვე ს ა ბ ა ს ა აქვს განმარტებული, რომ მოზუერი „**წელიწადზე მეტხა ხაკარეხა**“ ნიშნავდა (ლ.: ზროხა) მოზვერი-სა, თუ მაზვერი-ს მსგავსი ზვება ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობის უთავკიდურო მარცვლიან ფორმას უნდა წარმოადგენდეს **ჭანური** სიტყვა ზურა-ც.

ცხოველის **დედლობის** ალსანიშნავად **ჭანურში** სხვებზე უფრო **ხშირად** ეს ზურა იხმარება, მაგ.: ძუკნა ძაღლს ზურა ჯოლორი (ვიწურად), ან ზურა ლაძი (ათინ.), ანდა ზურა ლაჯი (ბულ.) ჰქვიან,—**დედალ, ანუ ფურ ირემს**-კი — ზურა მხძუერი ეწოდება (ჭ. გ. 145). რაკი ზურა მშობელის აღმნიშვნელია, ამიტომ მისი დედლის აღმნიშვნელობა ჭანურში სრულებით ბუნებრივია.

საფიქრებელია, რომ **ზუმბა**-საგან ნაწარმოებს მოქმედებითი გვარის მიმღეობას უნდა წარმოადგენდეს დედაკაცის აღმნიშვნელი ჭანური სიტყვა **ზურალ**, რომელიც თავდაპირველად „**მაზურალ**“-ის, ან „**ნაზურალ**“-ის, სახით არის საგულისხმებელი და პირველად ალბათ მშობელსა ნიშნავდა, რათგან საცოლ-ქმრო ცხოვრებაში დედაკაცის ეს თვისება ყოფილა ნიშანდობლივად და მამაკაცისაგან განმასხვავებლად მიჩნეული. ეს რომ მართლაც ასე უნდა ყოფილიყო, ამას ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ ამ სიტყვით მარტო მდედრობითი სქესის ადამიანი-კი არ აღინიშნებოდა, არამედ ცხოველებიც, რის დამამტკიცებელი აბუთი ჭანურსა აქვს დაცული, სადაც **ზურალ**-ის შეკვეცილი ფორმა **ზურა** დედაკაცს-კი არა, არამედ,- როგორც დავრწმუნდით, **სწორედ დედალ ხაქონელს ნიშნავს.**

დამახასიათებელია, რომ „**დიაცი**“-სა და „**მხდალი**“-ს მსგავსად, ჭანურა-დაც დედლის აღმნიშვნელი **ზურა**, იოს. ყიფშიძის ჩანაწერის თანახმად, თურმე „**მშიშარა**“-საც ნიშნავს (ჰ. გ. 145. იოს. ყიფშიძის ფანქრით მინაწერი).

თანამედროვე მეგრულშიც **ზურა** რომ მხდალსა, სუსტს და ავადმყოფსა ნიშნავს, უეჭველია, ესეც მეორადი მნიშვნელობაა.

§ 4. ბოკუერისა, ფუკვარის, ფეკვნას, ნუკრისა და ბურვაკის აგებულება და მათი თავკიდური მარცვლების ბუნება

ბოკუერი-ს აგებულებისა და ეტიმოლოგიის გამორკვევის დროს, უნდა **გათვალისწინებული** გვქონდეს, რომ ეს სიტყვა გარეული **ცხოველის შვილის ზოგადი სახელია.** ამავე დროს უნდა გავიხსენოთ, რომ ქართულს **შინაური ძხვილფეხა ცხოველის შვილის** კიდევ ორი სახელი გააჩნია, რომელთაგან **დიაკეული დედლის, ბარაკეული**-კი, **სქესისდა განურჩევლად, აგრეთვე ზოგადი სახელია.**

ორი უკანასკნელი სიტყვის აგებულება ცხადია და თვითეული მათგანი **ორი ნაწილისაგან შესდგება: პირველი ნაწილი, დია** და **ბარა**, მათ **განსხვავებული** აქვთ, **მეორე, კეული**-კი **საერთოა.** ცხადია, რომ ეს **საერთო ნაწილი კეული** ამ ორი სიტყვის აღმნიშვნელობის **საერთო თვისების, შვილობის, გამომხატველი უნდა იყოს,** ხოლო მათი **პირველი განსხვავებული ნაწილი, ამ შვილობის განმასხვავებელის.** მართლაც **დია** დედალს, ე. ი. **შვილის მდედრობითს სქესს,** გამოჰხატავს, **ბარა**-კი მაუწყებელია, რომ **შვილის ორივე სქესია ზოგადად ნაგულისხმევი.**

რაკი **ბოკუერი**-ც **დიაკეულისა და ბარაკეულის** მსგავსად, **ცხოველის შვილობის აღმნიშვნელია,** სრულებით **ბუნებრივია, რომ** იქაც **შვილობის ამ ცნების გამომხატველი ნაწილი გვქონდეს.** საფიქრებელია, რომ **ბოკუერ**-შიც ამ **ცნების აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი კუერი იყოს.**

თუ ქართულში ბგერათა ადგილ-მონაცვლეობისა და რ და ლ-ს შენაცვლების სიხშირეს გავიხსენებთ, მაშინ ის მოსაზრება, რომ **კუერი** და **კეული** ერთი-და

იგივე, მაგრამ სწორედ ამ ფონეტიკური პროცესით ერთმანერთისაგან განსხვა-ვებული, სიტყვებია, ძნელი დასაჯერებელი. არ იქმნება.

ხოლო, რაკი ᲑᲝᲙᲣᲔᲠ-ში **შვილობის აღმნიშვნელი** სწორედ ᲙᲣᲔᲠᲘ **ყო-ფილა**, **ᲮᲝ**, ცხადია, აქაც **ძირეული არ არის და**, ბარაკეულის **ბარა-ს** მსგავსად, **ზოგადად შვილის უმასაკობის გამომხატველი უნდა იყოს**.

საყურადღებოა ᲓᲘᲐᲙᲔᲣᲚᲘ-ს პირველი და მეორე ნაწილის ᲓᲘᲐ-ს და ᲙᲔᲣ-ᲚᲘ-ს ფონეტიკური სახესხვაობანი: სამწერ. ქართულში ᲓᲔᲙᲔᲣᲚᲘ-ა, ინგილოუ-რად-კი გვაქვს ᲓᲔᲙᲔᲕᲚ (მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს საინგილო 196), თუშურად — ᲓᲘ-ᲙᲔᲕᲚᲐ (მესაქ. ლ. 19), სვანურად — ᲓᲔᲙᲐᲕᲘᲚ (ვ ა რ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ჩანაწერი) და გურულად ᲓᲔᲙᲜᲐ (მესაქ. ლ. 19). დასასრულ მეგრულში ამის შესატყვისად ᲯᲐᲙᲔᲚᲘ გვაქვს (მ. გ. 411).

ᲙᲜᲐ-ს, კეული-სა, თუ კუერი-საგან წარმომდინარეობის დებულება რომ ადამიანს საეჭვოდ, ანდა მცდარად არ ეჩვენოს, ამ სახესხვაობის უფრო გულ-დასმითი დასაბუთება ემჯობინება. უეჭველია, ᲙᲜᲐ უნდა უფრო ადრინდელი ᲙᲕᲜᲐ-საგან იყოს, ვ-ს გაქრობით, წარმომდგარი.

სვანურად **გარეული ცხოველების ლეკვის ზოგად** სახელად ᲨᲔᲙᲕᲜᲐ იხმა-რება (ვ ა რ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ცნობა), ე. ი. სვანური ᲨᲔᲙᲕᲜᲐ მნიშვნელობით ძველს ᲑᲝᲙᲕᲔᲠ-ს უდრის. საგულისხმოა, რომ ᲨᲔᲙᲕᲜᲐ სვანურად **შინაური ცხოველის**, სახელდობრ **ძაღლის ლეკვსაც** ეწოდება. იგივე სიტყვა, ოღონდ ბოლოკიდური ნა-მარცვალ-ჩამოცლილი, სვანურში შინაური წვრილფეხა პირუტყვის სახელა-დაც გვხვდება. **დაკოდილ**, ე. ი. **უკვე უხქესოდ ქცეულ თხას** იქ ᲨᲘᲙᲣ-ს ეძა-ხიან (ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ცნობა), რომელიც უეჭველია ᲨᲣᲙᲣᲐᲠᲘ-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ამას ერთი მხრით ამ სიტყვის მრ. რ. ფორმად მიჩნეული ᲨᲣ-ᲙᲕᲐ̈Რ-იც ცხად-ჰყოფს და მეორე მხრით დასაყვერავი თხის აღმნიშვნელი უშგუ-ლური ᲚᲔᲨᲙᲕᲐ̈ᲠᲘ (ვ. თ ო ფ უ რ ი ა), რომელსაც, ᲚᲔ ფორმანტის ჩამოცილების შემდგომ, ფუძედ ᲨᲙᲕᲐ̈ᲠᲘ ჰრჩება. რა თქმა უნდა, რომ ᲨᲙᲕᲐ̈ᲠᲘ-ს პირველ მარ-ცვალს ის უ ხმოვანი აქვს დაკარგული, რომელიც ᲨᲣᲙᲕᲐᲠ-ს დაცული აქვს. ამ უკანასკნელის ბოლოკიდური **არ** მარცვალი მხოლოდ შეცდომით, მრ. რ. სვანურ ამავე ფორმანტთან მსგავსების გამო, არის მრ. რ. ფორმად მიჩნეული. **არ** აქ ფუძისეულია, მრ. რ. ნიშანი არ-კი მას ჩამოსცლია.

ცხადია, რომ ᲨᲣᲙᲕᲐ̈ᲠᲘ იგივე **ბოკუერი**-ა. ზემოაღნიშნულ გარემოებათა და შესატყვისობათა გამორკვევის შემდგომ, უფლება გვაქვს დამტკიცებულად მივიჩნიოთ, რომ ᲨᲔᲙᲕᲜᲐ-ს ᲙᲕᲜᲐ მართლაც ᲙᲣᲐᲠᲘ-სა, ანუ ᲙᲣᲔᲠᲘ-საგან არის წარმომდგარი, უეჭველია **რ**-ს **ნ**-დ შენაცვლების გზით. ასეთი შენაცვლება ქარ-თულში იშვიათი მოვლენა არ არის[1].

დეკეულის გურული სახელის ᲓᲔᲙᲜᲐ-ს ᲙᲜᲐ რომ ᲙᲕᲜᲐ-ს საშუალებით იმავე ᲙᲣᲔᲠᲘ-საგან არის წარმომდგარი, ამას ზემომოყვანილის შემდგომ, ვგონებ, დამ-ტკიცება აღარ უნდა სჭირდებოდეს.

---

[1] მაგალითად შესაძლებელია დასახელებულ იქმნეს **ხამურველი** და **ხამონველი** (ს ა ბ ა), **კირჩლა** და **ხინჩლა** (ხევს.), **ანკეხი** და მეგრ. **არკეცი**, და **ანკეცი**—მეგრ. **ო-ნწე** და **სა-რწევი** **აკვანი**, — **მართვე** და **მონთა** (მეგრ.), — **კარი** და **კან** (სვან.) და სხვაც არაერთი.

ერთი მხრით ქართლში და კახეთში დედალ ძაღლს **ძუკნა** ეწოდება (მესაქ. ლ. 90), მეორე მხრით სვანურად ძაღლის ლეკვს **ფეკვნა** ჰქვიან. ამ სვანურ სიტყვას ამაზე უფრო ფართო მნიშვნელობაც აქვს და **ფეკვნა**-ს ზოგადად ყოველნაირი გარეული ცხოველის ლეკვის სახელადაც ხმარობენ (ვარ. თოფურიას ჩანაწერი).

ცხადია, რომ **ძუკნა**-სა და **ფეკვნა**-ს ერთი-და-იგივე ძირი, ანუ ფუძე აქვთ: **კვნა** მათ საერთო ნაწილს შეადგენს, პირველი ნაწილი-კი თვითოეულ მათგანს განსხვავებული აქვს. ხოლო, რაკი ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობაც იმ საერთო თვისებას შეიცავს, რომ ორივე ცხოველის სახელია, მაგრამ მაინც იმ მხრივ განსხვავდება, რომ პირველი დედალი ცხოველის, მეორე-კი უმაწყო, პატარა, მცირეწლოვანი ცხოველის სახელი არის, ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობის საერთო თვისების, ცხოველობის, გამომხატველი სწორედ მათი საერთო ნაწილი **კვნა** უნდა იყოს, მნიშვნელობის განსხვავების გამომხატველი-კი ამ სიტყვების პირველი განსხვავებული ნაწილი იქმნება.

ზემომოყვანილი დასკვნის სისწორეს **ძუკნა**-ც ამტკიცებს, რომლის პირველი მარცვალი **ძუ** ცალკეულ სიტყვადაც არსებობდა და არის ეხლაც და სწორედ დედალსა ნიშნავდა და ნიშნავს ამ ჟამადაც. ამის მსგავსად, უეჭველია, რომ გარეული ცხოველის ლეკვის სვან. სახელ **ფეკვნა**-შიც **კვნა**-ს, ანუ **კნა** ძირსა, თუ ფუძეს, შვილობის, ანუ ლეკვობის მნიშვნელობას უცილობლად პირველი მარცვალი **ფე** უნდა ანიჭებდეს. ქართულ-ქართველურში **ბ** ბგერის ფ-დ გაასპირატების საკმაო სიხშირის გამო, **ფე** უნდა პირველადი **ბე**-საგან იყოს, ან დროთა განმავლობაში, ან დიალექტურად წარმომდგარი. მაშასადამე, აქაც **ბე** და **ფე** უმაწყოთა და მცირეწლოვანთა ზოგადი სქესის ნიშნად გვევლინება.

უეჭველია, ასეთივე აგებულების სიტყვა უნდა იყოს **ნუკრი**-ც, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე), წინათ ირმის, შველისა და მისთანათა დედალი შვილის სახელი იყო. **ნუ** არც აქ არის ძირეული, **კრი** იმავე **კუერი**-ს შეკუმშულ, შუახმოვნებ-გაქრობილ სახესხვაობას წარმოადგენს, რომელიც **ბოკუერი**სა და სვან. ***ფუკვჷრი**-ს ფუძეა. მას შემდგომ, რაც ამ **კუერი**-საგან **კვნა**-ს (ფეკვნა-ში) და **კნა**-ს (დეკნაში) სახესხვაობათა გაჩენის გარემოება გამომჟღავნდა, **კუერი**-საგან **კრი**-ს წარმოშობილობა ალარავის გააკვირვებს. რაკი **კრი** ფუძე, **კუერი**-ს მსგავსად, შვილობის ცნების გამომხატველია, **ნუ** აქაც მდედრობითობის აღმნიშვნელი თავსართი უნდა იყოს.

ბოკვერი-სა და სვ. ***ფუკვჷრი**-ს აგებულების შემდგომ, ვგონებ, ბევრი საუბარი საჭირო არ უნდა იყოს, რომ, არამც თუ ღორის შვილის სახელი **ბურვაკი** ასეთივე აგებულობისა, არამედ მთლად იმავე სიტყვის ფონეტიკურ სახესხვაობად მივიჩნიოთ. მართლაც, საკმარისია ქართულში ბგერათა ადგილ-მონაცვლების სიხშირე გავიხსენოთ, რომ **ბურვაკი**, **კ** და **რ** თანხმოვანთა ადგილმონაცვლების გზით, **ბოკუერი**-საგან (ბუკუარი — ბუკვარი — ბურვაკი) წარმოშობილობის აზრი დამაჯერებელი შეიქმნეს. ამნაირად, **ბურვაკი** იგივე ღორის ბოკვერი, ანუ შვილი ყოფილა.

§ 5. ბაშვისა და ბუშის ეტიმოლოგია და ბა და ბუ მარცვლების ბუნება

ბაშვის, ანუ **ბაჲშვი**-ს ეტიმოლოგიის დროს უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ ეს სიტყვა **ადამიანის ორივე სქესის მცირეწლოვანი შვილის** სახელია. იმერულსა და მეგრულში **ბოშ**-ად არის ქცეული, სვანურად **ბეშვ**-იცა და **ბოჲშ**-იც არის, ე. ი. როგორც აღმოსავლურს, ისევე დასავლურს სახესხვაობას ენხრობა. ამას გარდა, როგორც ვიცით, **ბუში**-ც არსებობდა, რომელიც თავდაპირველად ორივე სქესის შვილის, ხოლო გარკვეული ხანითგან უკანონო შვილის აღმნიშვნელი იყო.

ცნობილია, რომ ადამიანისა და ცხოველის ორივე სქესის შთამომავალს შვლი ანუ **შვილი ეწოდებოდა ძველად და შვილი ჰქვიან ეხლაც**. ეს სიტყვა **შობა** ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობაა, ე. ი. **შობილს და ნაშობს** უდრის.

შვილი რომ, როგორც ადამიანის, ისევე ცხოველის შთამომავლობის აღმნიშვნელია, გასაოცარი არ არის, რადგან თვით იმ ზმნასაც, რომლის მიმღეობასაც ეს სიტყვა წარმოადგენს, ძველად ასეთივე ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა.

შობაჲ მარტო ადამიანის დაბადების გამომხატველი სახელზმნა-კი არ იყო, როგორც ეხლა გვესმის, **არამედ დედალი პირუტყვების მიერ მოგებასაც ამავე სიტყვითაც აღნიშნავდნენ ხოლმე**. შესაქმეთა 30_{39} ნათქვამია: **„შობდეს** ცხოვარნი მოთეთროთა და ჭრელთა და ნაცრისფერად სხურებულთა, ხოლო კრავნი განყუნა იაკობ"-ო.

ამ ზმნის ასეთი ზოგადი და ორმაგი მნიშვნელობა მის მეგრულ შესატყვისობას ეხლაც დაცული აქვს. **შიბა** და **შიბა შობასაც ნიშნავს და შეძენასა და მოგებასაც**. მაგ. **მაშიი** ნიშნავს **მებადება**-ს, **ბშიბულენქ** და **ბშულე**-კი — **გიძენ**-ისა და **გიგებ**-ის აღმნიშვნელია, **ნაშიბუ**-ც **ნაშოვნი**-ს, **შენაძენი**-ს, **მონაგები**-ს გამომხატველია (მ. გ. 356 — 357).

უკვე უძველეს ძეგლებში **შვილი**, როდესაც მას **კომპოზიტუმში** მეორე ადგილი უკავია, **შეკვეცილი სახით არის წარმოდგენილი**. შესაქმეთა 10_{16} ნათქვამია: „ქანან შუაჲ სიდონ **პირმშოდ**", ხოლო იქვე 22_{21} იხსენიება „ოქსა **პირმშოჲ**." ბერძნულ ტექსტში **პირმშოჲ**-ს შესატყვისად πρωτότοκος-ი, **პროტოტოკოს**-ი არის, ლათინ: primogenitus-ი და სომხურში *անդրանիկ* **ანდრანიკ**-ია. ბერძნული და ლათინ. ტერმინი, ისევე როგორც სომხური, პირველ-ნაშობსა, უფროს შვილსა ნიშნავს. ქართული **პირმშოჲ**-ც, ცხადია, ასევეა ნაწარმოები და **პირვშო-[ბილი]საგან** უნდა იყოს წარმომდგარი. ამგვარად **შობილი**-საგან აქ **მხოლოდ პირველი მარცვალი-ღაა** წარმოდგენილი და შობილის, ანუ შვილის აზრის გამომხატველი **შო** არის. ამ სახითვეა წარმოდგენილი ეს ძირი ტერმინ **„ხაშო"**-ში და შეკვეცილადვეა დაცული **შობა** ზმნა ასეთ ფორმებში, როგორიც არის მაგ. **შვის**, შობის მაგიერ. თუმცა ტერმინი **„პირმშოჲ"** და **„ხაშოჲ"** მე-V ს. ძეგლებშიც გვხვდება, მაგრამ ამნაირი შეკვეცილობა მე-V ს-ზე გაცილებით უფრო ადრე უნდა მომხდარიყო.

პირმშოჲ მარტო მამრობითი სქესის უფროს შვილს-კი არა, არამედ **ზოგადად პირველნაშობსა და ქალიშვილსაც აღნიშნავდა**. ამას დავით აღმა-

შენებლის ისტორიკოსის შემდეგი სიტყვებიც ცხად-ჰყოფენ: დავით აღმაშენებელს, **„პირმშო ახულთა თჳსთა, თამარ, გაეგზავნა დედოფლად შირვანისა“-ო** (ც˜ა მფ˜თ მფ˜სა დ˜თსი *532, გვ. 298).

დასასრულ, **შვილი რთულ სიტყვებში შვი-ს ფორმითაც გვაქვს წარმოდგენილი.** ამ სახით გვევლინება იგი ისეთ ტერმინებში, როგორიც არის **უშვი** და **ნაშვჳ**, რომელთაგან პირველი, ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს განმარტებით, **უნაყოფოს ნიშნავს** (ლექს.).

ნაშჳ რთულ სიტყვაშია დაცული. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს **სახლის-ნაშჳ**, რომლის შესახებაც ნათქვამი აქვს: „**სახლის-ნაშჳ სახლის ნაშობი ვისიცა** (17_{27} დაბად.), **მკევლის ბუში** (2_7 ეკლ.), **ორივე ერთი მგონია**“-ო (ლ.) ლექსიკოგრაფის მიერ დამოწმებულ ძეგლებში, ამავე ადგილას, თუმცა სწორედ სახლის ნაშობზეა მართლაც საუბარი, მაგრამ ბ ა ქ ა რ ი ს გამოცემულ რედაქციაში, ს ა ბ ა ს ა გ ა ნ დასახელებული **სახლის-ნაშჳ**-ს მაგიერ, **სახლის წულნი-ა**, რომელიც უდრის ბერძნულს οἰκογενεῖς **ოიკოგენეის**-ს, ლათინ. vernaculus domus-სა და სომხ. *ընտանի* ընտանի-ს (სამივე Gėnes. 17_{23}). ეკლესიასტეს 2_7 ქართ. **სახლის-წულნი**-ც იმავე ბერძნულ სიტყვას ეთანასწორება. ცხადია, რომ ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს დაბადების ქართულ თარგმანის სხვა რედაქცია ჰქონია ხელთ, რომელშიც, **სახლის-წული**-ს მაგიერ **სახლის ნაშჳ** წერებულა. მართლაც ს ა ბ ა ს მიერ დასახელებულის შესაქმეთა 17_{27}-ში **სახლის ნაშჳ** მცხეთის დაბადებაში გვხვდება. ეკლესიასტეს 2_7-ში-კი „**სახლის ნშ˜ბნი**“ სწერია (იხ. ს. მ. ხ. № A 51).

სახლის-ნაშჳ ამ ჟამად იმდენად არის ჩვენთვის საყურადღებო, რამდენადაც **ნაშობი**-საგან წარმომდგარი **ნაშჳ**-ს ძირი მხოლოდ **შჳ**-ს, ანუ **შვ**-ის სახით-ღა არის დაცული. ასევეა უნაყოფოსა და უშობელის აღმნიშვნელ სიტყვა **უშვ**-შიც. ცხადია, რომ **უშვი უშვილო**-ს ცნების გამომხატველია.

თუ, ყველა ზემოაღნიშნულის გათვალისწინების შემდგომ, ისევ **ბაშვი**-ს, ანუ **ბავშვი**-ს და **ბუში**-ს **ეტიმოლოგიის განხილვას** დავუბრუნდებით, შეუძლებელია არ შევამჩნიოთ, რომ **ამ სიტყვებისა და ნაშვი-სა და უშვი-ს შორის ცხადი მსგავსებაა. ბაშვი**-ცა და **ბუში**-ც ისევე, როგორც **ნაშჳ**-ც **შვილის, უშვი-კი უშვილოს** აღმნიშვნელია. ამ სიტყვის **მეორე ნაწილი შჳ, შვი, ში საერთო** აქვთ და ცხადია, რომ სწორედ ეს **საერთო ნაწილი უნდა იყოს შვილობის ცნების გამომხატველი** ძირი, ხოლო **როგორც ნაშვ-ში და უშვ-ში თავკიდური ნა და უ ძირეული არ არის და ფორმანტებია, ამნაირადვე ბაშვი-სა, ბოში-სა, ბეფშ-ისა და ბუში-ს თავკიდური ბა, ბო, ბუ, და ბე მარცვლები** ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ **უმასაკობის აღმნიშვნელ ფორმანტებად არის მისაჩნევი.**

§ 6. ვერძისა და ნერჩის ეტიმოლოგია, პირველადი მნიშვნელობა და ვე და ნ ბგერების ბუნება

ვერძი-ს ეტიმოლოგიისა და ძირითადი მნიშვნელობის გამორკვევის დროს განსაკუთრებული ყურადღება უნდა იმ გარემოებას მიექცეს, რომ **მამალ ცხვარს** მეგრულად **ერჯი** ეწოდება.

მეგრული ႤႰႿႨ, რომელიც გამონათქვამში „ႦႾႳႰႨ ႤႰႿႨ“ ცხვარი მამა-ლი, მამალი ცხოველის აღმნიშვნელ ზოგად სიტყვადა ჩანს, უეჭველია, „ႥႤႰႻႨ“-ს კანონზომიერ შესატყვისობას წარმოადგენს. მას, მაშასადამე, თავკიდური **ვ** ჩამოცილებული აქვს, მაგრამ ამასთანავე **ძ** თანხმოვნის მაგიერ **ჯ** გააჩნია.

უნდა ამასთანავე გავიხსენოთ, რომ მეგრულად ႭႰႨႿႨ და ႭႰႨႬႿႨ-ც არსებობს, რომელთაც **საქონლის** მნიშვნელობა აქვთ, ხოლო ბანძა-მარტვილში ႭႰႿႨ უკვე **ძროხას** ნიშნავს.

უეჭველია, რომ **საქონლის** აღმნიშვნელი ႭႰႨႿႨ და **ძროხის** აღმნიშვნელი ႭႰႿႨ ერთი-და იმავე ძირისა და ერთი-და-იგივე სიტყვებია. პროფ. ი. ყ ი ფ შ ი ძ ე ც ასევე ფიქრობდა. ამას ის გარემოებაც ამჟღავნებს, რომ სამივე ტერმინი **ორიჯი**, **ორინჯი** და **ორჯი** თავის მეგრ. ლექსიკონში ერთად აქვს მოთავსებული.

უკვე 1912 წელს აკად. ნ. მ ა რ რ მ ა აღნიშნა, რომ სომხური სიტყვა *երինջ* **ერინჯ**, რომელიც **საქონელსაცა და დეკეულსაც, ე. ი. საფურე ხბოს**, ნიშნავს (იხ. Яфет. элем. в языках Армении: ИАН. 1912 წ., გვ. 834), მეგრულ-ჭანურითგან ნასესხები სიტყვაა[1].

სომხ. დიალექტებში ეს სიტყვა ასეა დაცული: ვალაშკერტსა, ახალციხეს, ერევანს, კარინში, მოკსა, მუშში და ნახჭავანში ႤႰႨႬႿ, აგულისში ႠႰႨႬႿ,—ჯულასა და შემახაში ႿႤႰႨႬႿ,—ვოლმიში ႿႤႰႤႬႿ და გორისა და ყარაბაღში ႠႤႰႨႬႿ და ႠႤႰႤႬႿ-ი იხმარება (Հ. Ա. Բ. II, 820).

ისევე, როგორც ႭႰႨႿႨ და ႭႰႨႬႿႨ-ა, არსებობს და არსებობდა, როგორც დავრწმუნდით, ႤႰႿႨ და ႤႰႨႬႿႨ, რომელთაგან **პირველი მამალ ცხვარს**, **მეორე** კიდევ **დედალს ხზვილფეხას**, სახელდობრ, **საფურესა** ნიშნავს. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: თანამედროვე მეგრულში ფურს ႭႰႿႨ ჰქვიან.

---

[1] ცხადია, რომ სომხური **ერინჯი**, ვითარცა საქონლის აღმნიშვნელი სიტყვა, მეგრულ **ორინჯ**-ს უდგება, რადგან ისიც ხომ **საქონელსა** ნიშნავს. მაგრამ იგივე **სომხური ერინჯი**, ვითარცა დეკეულის აღმნიშვნელი, უკვე ძროხის აღმნიშვნელ **ორჯო**-ს უდგება.

აზრი ႤႰႿႨႱႠ და ႭႰႿႨႱ იგივეობის შესახებ სრულ ჭეშმარიტებად გვეჩვენება, თუ იმ მნიშვნელოვან გარემოებასაც ანგარიშს გავუწევთ, რომ ს ო მ ხ უ რ ა დ ႤႰႨႬႿ სწორედ **დედალ ხბოს, საფურესა** ნიშნავს.

Հ. Ա. Բ.—ის ავტორს ნ. მ ა რ რ ი ს ა და იოს. ყ ი ფ შ ი ძ ი ს აზრი მცდარად მიაჩნია და ის ამტკიცებს, რომ პირიქით მეგრ. ႭႰႨႿႨ, ႭႰႨႬႿႨ და ႭႰႿႨ სწორედ სომხურითგანაა ნასესხებიო. მისი აზრით, ნ. მ ა რ რ ი ს და ყ ი ფ შ ი ძ ი ს მოსაზრებანი მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი მართალი ყოფილიყო, სხვა რომელსამე კავკასიის ენებშიც რომ ეს სიტყვა არსებობდესო. ႤႰႨႬႿ-ი ნამდვილ სომხ. სიტყვად მიაჩნია. ის ემყარება შ ე ვ ტ ე ლ ო ვ ი ც-ს, რომელიც ეკლისა და პინჯრის სპარ. სახელს ენჯირე-ს უკავშირებს, treng-ს და ალბან. დრენზე-ს, ქურციკის აღმნიშვნელს. Peterson-საც იმოწმებს, რომელიც ბერძნ. კრავის სახელს ერიფოს-ს, ლიტ. იმავე მნიშვნელობის eras-ს და მამალი ცხვრის ლათინ. სახელ aries-ს ადარებს (იხ. Հ. Ա. Բ. II (ք). 819—821).

ავტორს ვერ შეუმჩნევია ის კავშირი, რომელიც მეგრ. ႤႰႨႿ-სა, ႭႰႨႿ-ს და ႭႰႨႬႿ-სა ისევე, როგორც ႭႰႨႿ-ს შორის არსებობს. ႤႰႿႨ უეჭველია ႥႤႰႻႨႱ შესატყვისობას წარმოადგენს. ხოლო რაკი ქართ. ვერძსა და მეგრ. ერჯს სომხურად ვორძ და ვერც-ი უდრის, რომლისთვისაც ავტორს სულ სხვა და სომხ. ერინჯ-ისაგან ძირითადად განსხვავებული ეტიმოლოგია აქვს მოყვანილი (იხ. აქვე გვ. 204. შენ.), უკვე ეს გარემოება მის საბუთიანობას საეჭვოდ ხდის:

ამნაირად, თანამედროვე მეგრულშიც-კი **მამალ ცხვარს** ეწოდება **ᲔᲠᲯᲘ**, **დედალ ხხვილფეხას, ფურს**-კი ჰქვიან **ᲝᲠᲯᲘ**. ამ ორი სიტყვის ფუძეთა იგივეობა ცხადია და ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ აქ **ცხოველის აღმნიშვნელ ფუძესთან უნდა გვქონდეს** საქმე და მამრობითობის მნიშვნელობის მიმნიჭებელი თითქოს თავკიდური ე ხმოვანი იყოს, მდედრობითობისა-კი ო ხმოვანი. **ორიჯ — ორინჯისა** და **ერჯ — ორჯის** იგივეობის მსგავსად, **ᲔᲠᲯᲘᲡᲐ** და **ᲔᲠᲘᲜᲯᲘᲡ** იგივეობის აზრიც მცდარი არ უნდა იყოს მით უმეტეს, რომ **პირველი მამალ ცხვარს, მეორე**-კი **ზოგადად** საქონელსა ნიშნავს. მაშასადამე, სქესის განსხვავებულობა აქ დამაბრკოლებელ გარემოებად არ არის დართული. აქაც საკითხი მხოლოდ ერთი მათგანის პირველადობასა, ანუ უძველესობაზე შეიძლება იყოს.

ამ შემთხვევაში მნიშვნელობის განვითარების ორგვარი შესაძლებლობაა გასათვალისწინებელი: ან ცხოველის აღმნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო ძირითადი და პირველადი, მამრობითობის აღმნიშვნელობა-კი შემდეგში მიენიჭა, ანდა პირიქით, მამრობითობის აღმნიშვნელობას განზოგადების გზით ცხოველის აღმნიშვნელობაც დაერთო.

ამ ორ შესაძლებლობითგან ერთის ჭეშმარიტად მიჩნევასა და გამოყენებას ის გარემოება გვშველის, რომ ერთი მხრით **ᲔᲠᲯᲘ მამალ ცხვარს** ნიშნავს, მეორე მხრით **ᲝᲠᲯᲘ საფურეს, ე. ი. დედალ მსხვილ საქონელს ეწოდება. ორივე სქესის აღმნიშვნელობა ამ შემთხვევაში**, უეჭველია, **იმის მომასწავებელია, რომ ზემოგანხილული ტერმინების ძირს სწორედ ზოგადი, ცხოველის ცნების, აღმნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და სქესობრივი განრჩევა ამ სიტყვაზის დანართი მნიშვნელობა უნდა იყოს.**

ამ სიტყვების აწინდელი აღმნიშვნელობისდა მიხედვით, მოსალოდნელია, რომ აქ ცხოველობის, ანდა არსების ცნების გამომხატველ რომელიღაც წარმოების ნაშთი უნდა გვქონდეს იმგვარადვე, როგორც მაგალითად **ცხვარი**, ანუ, მისი უფრო ძველი ფორმა რომ ვიხმაროთ, **ცხოვარი**, თავდაპირველად ზოგადად **ცხოველს ნიშნავდა**. ამიტომაც არის, რომ თუ სამწერლობო და თანამედროვე ქართულში **ცხოვარი** და **ცხვარი** წვრილფეხა რქოსანი საქონლის გარკვეული ჯიშის ზოგადად, სქესისდა განურჩევლად, აღმნიშვნელია, მეგრულში მისი ფონეტიკური შესატყვისობა **ᲩᲮᲝᲣ**, ანდა **ᲩᲮᲣ, ᲩᲮᲣᲣ**, რომლის მრ. რ. ფორმა **ᲩᲮᲝᲣᲚᲔᲤᲘ**, ანდა **ᲩᲮᲣᲚᲔᲤᲘ**-ა, ცხვარს კი არა, არამედ **მსხვილფეხა, ამასთანავე მხოლოდ დედალ საქონელს, ძროხას, ნიშნავს** (იხ. პროფ. ი ო ს. ყ ი ფ შ ი ძ ი ს მ. გ. 368 — 369).

რაკი **ᲔᲠᲯᲡ, ᲔᲠᲘᲜᲯᲡᲐ** და **ᲝᲠᲘᲜᲯ — ᲝᲠᲘᲯ — ᲝᲠᲯᲡ** ცხოვარ-ცხოველთან, ანდა მათ მეგრულ ფონეტიკურ შესატყვისობა **ᲩᲮᲝᲣ**-სთან საერთო ძირი არას გზით არ შეიძლება ჰქონდეს, ისევე როგორც **საქონლის** აღმნიშვნელ ძირთან, ამიტომ ზემოაღნიშნული ტერმინების ეტიმოლოგიისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გასაგებად ამ სიტყვების მხოლოდ **ᲐᲠᲡᲔᲑᲐ** ზმნის ძირთან კავშირის გამორკვევა-ღა დაგვრჩენია.

არსება ზმნას სამწერლობო ქართულში, როგორც ცნობილია, აწმყო დროის ფორმების **ვარ, ხარ, არს** და მრ. რ. სხვა ფორმებს გარდა, თითქოს აღარა-

ფერი უნდა იყოს. თვით სახელზმნის ფორმა **არს-ება** აწმყო დროის მხ. რ. მესამე პირისაგან ნაწარმოებ მერმინდელ სიტყვას წარმოადგენს.

ამავე ზმნის ფორმები ჭანურს აწმყო დროის გარდა (**ვორე, ორე, ონუ**, ან. **ონ**, მრ. რ. **ვორეთ, ორეთ, ორან**), ნამყო უსრულიც მოეპოვება (**ვორტი, ორტი, ორტუ**, მრ. რ. **ვორტით, ორტით, ორტეს**), ბრძანებითიც (**ორტას**), მყოფადიც და თუობითიც (იხ. ჭ. გ. 67, § 109).

მაგრამ სახელზმნისა და მიმღეობის ფორმები ამ ზმნისაგან არც ჭანურს გააჩნია (იქვე გვ. 67 და 181).

ჭანურში მხოლოდ **არსება** ზმნის ძირისაგან თანდებულიანი ზმნაც **ᲓᲝᲠᲘᲜᲣ**-ც მოგვეპოვება, **რომელსაც** უკვე **ჩასახვისა** და **შობის** (ნამდვილად **„დაარსების“**) **მნიშვნელობა** აქვს. აწმყო: **ᲓᲝᲒᲝᲠᲘᲜᲐᲛ**, ან **ᲓᲝᲒᲝᲠᲘᲜᲐᲤ**, aor. **ᲓᲝᲒᲝᲠᲘᲜᲘ**, მყოფადი — **ᲓᲝᲒᲝᲠᲘᲜᲐᲠᲘ, ᲓᲝᲒᲝᲠᲘᲜᲐᲛᲘᲜᲝᲜ**. მაგ.: **„ᲤᲣᲯᲘᲫ ᲓᲝᲒᲝᲠᲘᲜᲣ“** ნიშნავს **ძროხამ შობა**, მოიგო. აღსანიშნავია, რომ ამ წინდებულიან ზმნას **მიმღეობის** ფორმაც აბადია, **ᲓᲝᲠᲘᲜᲔᲠᲘ**, რომელიც **შობილს, დაბადებულსა** ნიშნავს (ჭ. გ. 181).

მეგრულს **ᲐᲠᲡᲔᲑᲐ** ზმნის სახელზმნის ფორმაც აქვს, **ᲠᲘᲜᲐ** და აწმყოსი (**ვორე-ქ, ორე-ქ, ორე-ნ**,- მრ. რ. **ვორეთ, ორეთ, ორენან**), ნამყო უსრულისაც **ვორდი** და სხვა), ნატვრითისაც, თუობითისა და ბრძანებითის ფორმებიც მოეპოვება (მ. გ. 0101, § 108).

ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ მეგრულს **ᲠᲘᲜᲐ** ზმნისაგან მიმღეობის ფორმებიც აბადია: **ᲛᲐ-ᲠᲔᲜᲯᲘ მყოფი, არსი- ᲜᲐ-ᲠᲔᲜᲯᲘ**, ანდა **ᲜᲐ-ᲠᲘᲜᲯᲘ** და **Ო-ᲠᲔᲜᲯᲘ — მყოფადი** (იქვე).

ყურადღების ღირსია, რომ **ᲠᲘᲜᲐ** ზმნისაგან ნაწარმოები ნამყო სრულის მიმღეობის ორი ფორმა არსებობს: **ᲜᲐᲠᲔᲜᲯᲘ** და **ᲜᲐᲠᲘᲜᲯᲘ**, თუმცა აწმყო ფორმებში ამ ზმნას **რ**-ს მომდევნო ხმოვნად ჭანურსა და მეგრულშიც **ე** არის (ვორე, ვორექ), ამიტომ მიმღეობის **ე**-იანი ფორმა (ნარენჯი) მოულოდნელი არ არის, მაგრამ, რაკი სახელზმნა **ᲠᲘᲜᲐ**-ა, ამიტომ მიმღეობის **ი**-ანი ფორმაც სრულებით კანონზომიერია.

ამავე გარემოების წყალობით **ᲠᲘᲜᲐ** სახელზმნის **მიმღეობის აწმყო და მყოფადის ფორმები**, ნამყოს მსგავსად, **ე-იანის გარდა, შესაძლებელია Ი-ანიც ყოფილიყო და, ᲛᲐᲠᲔᲜᲯᲘ**-სა და **ᲝᲠᲔᲜᲯᲘ**-ს გვერდით, **მარინჯი**-ცა და **ორინჯი**-ც არსებულიყო. უკანასკნელი ფორმის შესაძლებლობის ერთგვარ დამადასტურებლად, ვგონებ, ტერმინი **ᲝᲠᲘᲜᲐᲚᲘ**-ც გამოდგება, რომელსაც ისეთივე მნიშვნელობა აქვს, როგორიც **ᲝᲠᲔᲜᲯᲘ**-ს (თავშესაფარისა, სამყოფელის), მაგრამ რომელსაც ფუძედ **რენ**-ის მაგიერ **რინ-ი** აქვს.

პროფ. იოს. ყიფშიძეს **მოქმედებითი გვარის მიმღეობის ფორმანტებად** დასახელებული აქვს სხვათა შორის **თავსართი ᲛᲐ** და ბოლოსართი **ᲔᲜᲯᲘ**, მაგრამ იქვე აღნიშნულია, რომ **ზოგჯერ მხოლოდ ბოლოსართი ᲔᲜᲯᲘ გვხვდებაო** (მ. გ. გვ. 094, § 105, 3).

სუფიქსების განხილვის დროს-კი იმავე ავტორს, იმავე § 105 a, b, c-ს დამოწმებით, **სუფიქსებად მიჩნეული აქვს ᲯᲐ**, resp. **ᲓᲐ** და **ᲯᲘ** (იხ. იქვე გვ.

0128). ამგვარად, ენჯი-ს მაგიერ, **სუფიქსად მხოლოდ ᲯᲘ-ა მიჩნეული**, წინ-მყოფი ენ-ის ბუნების შესახებ-კი არაფერია ნათქვამი.

რაკი ᲠᲘᲜᲐ-ში ᲘᲜ[1] ძირეული არ არის, ამიტომ **ᲛᲐ-ᲠᲔᲜᲯ-შიც ნ-ს ძირეულად მიჩნევა არ შეიძლება** იმგვარადვე, როგორც მიმღეობის ფორმის **ᲚᲣᲠ-ᲔᲜᲯᲘ-ს მძინარე-ს** (ნამდვილად „მლულავი"-ს), **ᲔᲜᲯᲘ-ს ნ** ძირეული არ არის. **ხოლო, თუ ეს ბგერა** არც **სუფიქსს ეკუთვნის, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი შემდეგშია გაჩენილი და შენაზრდი უნდა იყოს.** ამნაირად, **სუფიქსად ᲔᲯ-ი დაგვრჩებოდა, ხოლო რადგან Ე ბგერაც** ჭანურ **ვორე**-სა და მეგრულ **ვორ-ექ-ში ძირეული არ არის, ამის გამო მიმღეობაში ეს ხმოვანი სუფიქსის კუთვნილებად უნდა იქნეს მიჩნეული.**

ნ თანხმოვნის **ᲔᲯ** სუფიქსში მერმინდელი შენაზარდობა, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ ეს მოვლენა სრულებით ახალია და თანამედროვე სასაუბრო ენაშია გაჩენილი. როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ამ ბგერითი პროცესის მრავალი საუკუნის ხნიერების უტყუარი მოწმე არის გადარჩენილი.

სვანურად არსება-ყოფნა ზმნის **ლᲘ-რდე-ს მიმღეობის** ფორმა **ᲛᲔ-რდე**-ა, რომელიც **მყოფის** აღმნიშვნელია (იხ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს სვანური ენა I, ზმნა, გვ. 219). აქ **მე** პრეფიქსია, **რ** ძირი, ხოლო **ᲓᲔ** ბოლოსართია, რომლის თანხმოვანი **Დ** მეგრულ-ჭანური სუფიქსის **ᲔᲯ**-ის **Ჯ** თანხმოვანის შესატყვისობა უნდა იყოს.

ᲝᲠᲘᲜᲯ-ისა და **ᲔᲠᲘᲜᲯ**-ის, ვითარცა **„საქონლის"** **აღმნიშვნელი** სიტყვის, **ეტიმოლოგიისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის მიგნება**, ყველა ზემონათქვამის შემდგომ, ვგონებ, გაადვილებული უნდა იყოს. საკმარისია გავიხსენოთ, რომ აწმყოს მიმღეობა **ᲛᲐᲠᲔᲜᲯᲘ არსებულსა**, ანუ **ა რ ს ე ბ ა ს** ნიშნავს, და თანაც გავითვალისწინოთ, რომ, ნამყოს მიმღეობის ორი პარალელური ფორმის **ᲜᲐᲠᲔᲜᲯᲘ**-სა და **ᲜᲐᲠᲘᲜᲯᲘ**-ს მსგავსად, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, აწმყოს მიმღეობის ორი პარალელური ფორმის, **ᲛᲐᲠᲔᲜᲯᲘ**-სა და **ᲛᲐᲠᲘᲜᲯᲘ**-ს არსებობა სრულებით კანონიერია, რომ საკითხი თავისდა-თავად გადაწყდეს.

ცხადია, რომ **საქონლის აღმნიშვნელი ᲝᲠᲘᲜᲯᲘ-სა და ᲔᲠᲘᲜᲯᲘ-ს და „არსების" აღმნიშვნელი მიმღეობის ᲛᲐᲠᲔᲜᲯᲘ-ს ფონეტიკური და სემასიოლოგიური მსგავსება შეუძლებელია შემთხვევითი იყოს.**

შესაძლებელია, რომ, ან **ᲛᲐᲠᲔᲜᲯᲘ** რეგრესიული ასიმილაციის წყალობით **მერენჯ**-ად ქცეულიყო, შემდეგში თავკიდური **მ** ჩამოსცილდა და ამ გზით **ᲔᲠᲔᲜᲯᲘ** გაჩენილიყო, ანდა **მარინჯი**-საგან იმავე ფონეტიკური პროცესების ზეგავლენით **ᲐᲠᲡᲔᲑᲘᲡ** აღმნიშვნელი აწმყო დროის მიმღეობა **ᲔᲠᲘᲜᲯ**ად ქცეულიყო.

---

[1]. რაკი § 105, a, 3-ში და c, 2-ში **მა-რენჯი** და **ო-რენჯი**-ს მაგალითად სწორედ **მა-რენ-ჯი-არსი, მყოფი გი-მა-რ-ენჯი მდგომარე** და **ო-რ-ენჯი მყოფადი, სამყოფი, თავშესაფარი არის დასახელებული** (იხ. გვ. 094 და 095), მკითხველისათვის გაუგებარი ხდება, თუ რას ფიქრობდა ავტორი **ᲔᲜ**-ის ბუნების და რაობის შესახებ, როდესაც სუფიქსად **ᲔᲜᲯᲘ**-ს მაგიერ უკვე მხოლოდ **ᲯᲘ**-ს აღიარებდა?

ამგვარადვე შესაძლებელია ᲡᲐᲥᲝᲜᲚᲘᲡ აღმნიშვნელი თანამედროვე მეგრული სიტყვა ᲝᲠᲘᲜᲯᲘ და ᲝᲠᲘᲯᲘ **„არხების“** აღმნიშვნელი მიმღეობა ᲛᲐᲠᲘᲜᲯᲘ-საგან იყოს მეგრულში ჩვეულებრივი **ა** ხმოვნის **ო** ხმოვნად შენაცვლების გზით **მორინჯ**-ად ქცეული ფორმისაგან თავკიდური **მ**-ს ჩამოცილებითვე წარმომდგარი.

მაგრამ, **როგორ მოხდა, რომ** ᲐᲠᲡᲘᲡ **აღმნიშვნელი** ᲛᲐᲠᲔᲜᲯᲘ, **თუ** ᲛᲐᲠᲘᲜᲯᲘ **ერთი მხრით** ᲔᲠᲘᲜᲯᲘ-**სა და** ᲝᲠᲯᲘ-**ს სახით დ ე დ ა ლ ი ხხვილფეხა საქონლის, საფურისა და ფურის, აღმნიშვნელ სიტყვებად იქცა, მეორე მხრით-კი** ᲔᲠᲯᲘ-**ს სახით მ ა მ ა ლ ი წვრილფეხა საქონლის აღმნიშვნელი გახდა?** როგორ უნდა განერჩიათ თავდაპირველად ცხოველის, ანდა არსის დედალ-მამლობის აღმნიშვნელობა, თუ ეს იმ პირვანდელი მიმღეობის საშუალებით ჰსურდათ გამოეხატათ, რომლისაგანაც **მამალი** საქონლის სახელად ქცეული ᲔᲠᲯᲘ და **დედალი** საქონლის სახელად მიკუთვნილი ᲔᲠᲘᲜᲯᲘ წარმოდგნენ?

ძნელი დასაჯერებელია, რომ ცხოველის, ან არსის სქესის განრჩევა და გამოხატვა, სქესის განმასხვავებელი რაიმე ნიშნის დაუხმარებლივ, თუ რომ მაშინაც თანამედროვე ქართულის მსგავსად თანდართული დედალ-მამლობის მაუწყებელი სიტყვები არ ახლდა, შესაძლებელი ყოფილიყოს. ეს მოსაზრება გვაფიქრებინებს, რომ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თავდაპირველად არსის აღმნიშვნელი მიმღეობის მარტო ერთი ფორმა იყო, თუ არა, და ამ ერთ ფორმას თავსართად მართლაც **მა** გაანჩდა, თუ რაიმე სხვა ნიშანი, სხვა ფორმანტი არსებობდა?

ამ მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტა მეგრული თანამედროვე ლექსიკური მასალით შეუძლებელია, რათგან არც ᲔᲠᲯ-სა და არც ᲔᲠᲘᲜᲯ-ს ან ᲝᲠᲯ-ს ისევე, როგორც ᲝᲠᲘᲯ-ს, ან ᲝᲠᲘᲜᲯ-ს თავში მიმღეობის არავითარი ნიშანი დაცული არა აქვს. **მაგრამ სამაგიეროდ ამ საკითხის გამორკვევის საშუალებას ზემოდასახელებული სიტყვების სამწერლობო ქართულში** მე-V ს-ითგან მოყოლებული ძეგლებით **დაცული ფონეტიკურ-სემასიოლოგიური შესატყვისობა გვაძლევს.**

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა **მამალი ცხვრის** აღმნიშვნელი მეგრული ᲔᲠᲯᲘ სამწერლობო ქართულში უძველესი დროითგანვე ძეგლებით დამოწმებული **მამალი ცხვრის** აღმნიშვნელი ტერმინის ᲕᲔᲠᲫᲘ-ს შესატყვისობას წარმოადგენს, მაგრამ ყველაზე საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ აქ თავსართად **მა**-ს მაგიერ ᲕᲔ გვაქვს. **რაკი ამ თავსართიან სიტყვას მამლობის მნიშვნელობა აქვს მიკუთვნილი, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ** ᲕᲔ, **ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას,** **ვ** **აქაც მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ფორმანტი უნდა იყოს**[1].

---

[1] ძველსა და ახალ სომხურში მამალი ცხოველისა, თუ მამრის აღსანიშნავად არსებობს ტერმინი *որձ* ვორძ, რომელსაც ჰ ჱ ბ შ მ ა ნ-ი ნამდვილ სომხურ სიტყვად სთვლიდა და ზენდურს arəzi-ს და ბერძნულ ორქის-ს, ალბანურს herde ('Hode') და ლიტაურს erzilas-ს ('Hengst') ადარებდა (იხ. Arm. Gram. I, 483). ამ ეტიმოლოგიას B o i s a c q-იც იმეორებს თავის ბერძნ. ენის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში და ემხრობა სომხ. ენის ძირეულ ლექსიკონის ავტორიც (*Հ. Ա. Բ.*, V, 583 — 585). მაგრამ ორქის ბერძნ. მამაკაცის კვერცხსა და კაკალს ნიშნავს ისევე, როგორც

რაკი ვერძი-ს დასაწყისი ბგერა ძირეული კი არა, არამედ მამრობითი სქესის თავსართოვანი ფორმანტი აღმოჩნდა, ხოლო თვით სიტყვა თავდაპირველად მამრი არსების გამომხატველი მიმღეობა უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ამისდა მიხედვით **მდედრობითი სქესის არსის, ანუ საქონლის აღმნიშვნელ მიმღეობასა და სიტყვას თავდაპირველად თავსართად სხვა ფორმანტი უნდა ჰქონოდა.**

ნეზვის მსგავსად, რომელიც, როგორც ვიცით, თავდაპირველად აგრეთვე **ზუზა** ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობა იყო და რომლის თავკიდური **ნე** მდედრობითი სქესის ფორმანტია, საფიქრებელია, რომ ამ მდედრობითი სქესის არსებისა და საქონლის აღმნიშვნელ მიმღეობასაც თავდაპირველად, **ვე**-ს მაგიერ, თავსართად **ნე** ფორმანტი უნდა ჰქონოდა და სამწერლობო ქართულში **ნერძი**, მეგრულ-ჭანურში კი **ნერჯი**, ანდა **ნერინჯი** ყოფილიყო. თუმცა არც ერთს მათგანს ხელმიწვდენით ასეთი სიტყვა არ მოეპოვება, მაგრამ იმავე **ძირისაგან, საითგანაც ვერძის შესატყვისი მეგრული ერჯი-ა ნაწარმოები, წარმომდგარია სომხურში შეთვისებული ფურის აღმნიშვნელი** *երինջ* **ჯერინჯ, რომელსაც, ვერძის მსგავსად, თავისი სქესის ფორმანტი უნდა ჰქონოდა.** თუ **ნერინჯი** ან **ნერჯი** არ ჩანს, სამაგიეროდ **დედამიწისა** და **ადგილის დედის ღვთაების სახელი ნერჩი-ა დაცული**, რომელიც შესაძლებელია **ჯ**-ს ქართულში **ჩ**-დ ხშირი შენაცვლების წყალობით სწორედ **ნერჯი**-საგან იყოს წარმომდგარი.

§ 7. ურასი, ურის, ვირისა, ვერანის, ბარას, ბერეს და ბელის პირველადი მნიშვნელობა და ეტიმოლოგია

ურა-სი და **ვირი**-ს ეტიმოლოგიის გამორკვევის დროსაც, უნდა პირველად მათი უძველესი სახის აღდგენას ვეცადოთ. როგორც უკვე ვიცით, **ურა**-**ხვადი ცხენის** აღმნიშვნელი იყო და არის ეხლაც და **ვირი**-ც ძველად **ამ ცხოველის ხვადისავე სახელი ყოფილა.**

სანსკრ. **რჯი**, რომელიც ერთ რთულ სიტყვაშია დაცული, და ალბანური ზემო დასახელებული სიტყვაც. მხოლოდ ლიტაური **eržilas** და ლეთთ. (**ԼԾՓՓ**) ერზელის ნიშნავს დაუკვერავ ხვად ცხენს.

ზემოდასახელებულ მეცნიერთ ერთი მხრით გათვალისწინებული არა აქვთ ქართული **ვერძისა** და მის ქართველურ შესატყვისობათა არსებობაცა და ფართოდ გავრცელებულობაც, მეორე მხრით-კი სომხური **ვორძ**-ის საგულისხმო დიალექტური შესატყვისობანიც ამ სიტყვის პირველადი სახის აღსადგენად სრულებით გამოყენებული არ არის. იქ-კი ბევრი რამეა მკვლევარისათვის საყურადღებო. მაგ. ძველსა და თანამედროვე **ვორძ**-ის მაგიერ მ ო კ უ რ შ ი, ვ ა ლ ა შ-კ ე რ ტ ს ა და ა ხ ა ლ ც ი ხ უ რ შ ი **ვორც**-ია, ხოლო შამახაში **ვერც, ვგრც**, მ ა რ ა ღ ა შ ი ვგრც და **ვირტ**, ყარაბალის გორისში **ვგრც** და ვგრც, დასასრულ აკულისში ვრძ (*Իւրձ*) არის (იხ. სომხ. ძირ. ლ. V, 585). ამ დიალექტიკურ შესატყვისობათაგან ცხადი ხდება, რომ ქართული **ვერძისა** და მეგრ.-ჭან. **ორჯ**-ის მსგავსად, სომხურშიც ამ სიტყვის ორი ძირითადი, ე-ხმოვანა და ო-ხმოვანა ფორმა ყოფილა, ე-ხმოვანა. ჯგუფი შამახური, მარაღული და ყარაბალული, ე. ი. აღმოსავ. დიალექტების კუთვნილებაა, ხოლო ო-ხმოვანა ჯგუფი, ძველ სომხურს გარდა, მოკური, ვალაშკერტული, მუშისა, ახალციხური და ერევნული, ე. ი. უკანასკნელს გარდა, უმთავრესად დასავლურ დიალექტებს ეკუთვნის. უკვე ეს გარემოება გასაოცრად მიაგავს იმას, რაც საქართველოში გვაქვს. ამის გამო უფრო ბუნებრივია სომხ. **ვორძ**. და **ვერც** ქართულ **ვერძს** დავუკავშიროთ.

იმის დასამტკიცებლად, რომ თავდაპირველად **ფური** გარკვეული ცხოველისა-კი არა, არამედ ზოგადად ცხოველისა და სულდგმული არსების მამრობითობის აღმნიშვნელი იყო, იმ მოსაზრებათა გარდა, რომლებიც უკვე მოყვანილი გვქონდა (იხ. აქვე), კიდევ არაერთი სხვა საბუთის დასახელებაც შეიძლება. ერთი ასეთ საბუთთაგანი მაინც აქ მოყვანილი უნდა იყოს.

სიტყვა **ფური**-ს პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევას ცხოველთა სქესობრივი კავშირის აღმნიშვნელი ტერმინების ანალიზიც გვშველის.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ცხოველთა ხურაობა, ანუ აღმავლობა ქართულად ორნაირად აღინიშნება: მოქმედება ნასახელარი ზმნით გამოიხატება, ფუძედ კი, ან დედალი ცხოველის, ან არადა მამალი ცხოველის სახელია ხოლმე აღებული. მაგ. ძველ ქართულში საბას ცნობით, ცხვრების „მამალდედლობითსა აღრევას“ **ნერბვა** ეწოდებოდა, რომელიც დედლის აღმნიშვნელ **ნერბი**-საგან არის ნაწარმოები. სტ. მენთეშაშვილის ცნობით, თუშები ეხლაც **ზანერბვა**-ს, ხოლო ქიზიყელები **ზანერგვა**-ს ეძახიან. ამნაირადვე „ძაღლთა და მკეცთა“ სქესობრივ კავშირს **ძუვნობა**, ანუ **მძუვნობა** ერქვა, რომელიც დედალი ცხოველის სახელის **ძუვი**-საგანვეა ნაწარმოები.

ცხენისა და ვირის განაყოფიერებასაც **ზაჭაკნა** ეწოდება (მესაქონ. ლექსიკ. 92: ჭაკი). ქიზიყში, სტ. მენთეშაშვილის ცნობით **ჭიკვნა**-ს ეძახიან. ორივე ზმნა დედლის სახელის **ჭაკი**-საგან არის ნაწარმოები.

მაგრამ ცხოველთა ხურაობის აღმნიშვნელი ტერმინების მეორე ჯგუფი პირიქით მამალი ცხოველის სახელისაგან არის ნაწარმოები. მაგ: „ზროხათა, კამბეშთა და ყურდღელთა“ მძუნაობას **მაკინტლობა** ერქვა (საბა: მაკინტლობა და კურაობა), რომელიც **მაკინტალი**-საგან არის წარმომდგარი. ეს სიტყვა-კი მამაკაცის სასქესო ორგანოს **კუტა**-საგან არის ნაწარმობი. ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს **ტულაობა**, რომელიც საბას განმარტებით „თევზთა პეპვლა“-ს ნიშნავდა, ოღონდ მას პირველი ორი მარცვალი აქვს დაკარგული.

ასეთი თვისებისაა ამავე ცნების გამომხატველი **დამამლება** და **კირშილობა**, რომელთაგან უკანასკნელიც „ნადირთ მაკინტლობა“-ს გამოჰხატავს (საბა). მეგრულად **კირში** (წინათ) და **კეში** (ახლა) კერატს, ტახს, მამალ ღორსა ნიშნავს და მამალი ღორის სწორედ ამ სახელისაგან არის ზემომოყვანილი ზმნაც ნაწარმოები.

ამავე აგებულების სიტყვაა coitus-ის მეგრული ტერმინი **ხოდუა** და ჭანური **თხოდუ** (მ. გ 405 და ჭ. გ. 233). იოს. ყიფშიძე ფიქრობდა, რომ ქართული **ხვადი**-ც ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს (მ. გ. 405), მაგრამ, ვგონებ, პირიქით თვით **ხოდუა** სწორედ მამალი ცხოველის აღმნიშვნელი **ხვადი**-საგან უნდა იყოს ნასახელარ ზმნად ქცეული.

ცხოველთა ხურაობის, ანუ მაკინტლობის აღმნიშვნელი სვანური სიტყვებიც შესაძლებელია ასევე ორ მთავარ ჯგუფად დაიყოს. ერთ ჯგუფს დედალი ცხოველის, მეორე ჯგუფს მამალი ცხოველის სახელისაგან ნაწარმოები ზმნები შეადგენენ.

დედალი ცხოველის სახელისაგან ნაწარმოებ ტერმინთა ჯგუფს ეკუთვნის ძაღლის მძუნაობის აღმნიშვნელი სვანური **ლიჯვანი**, რომელიც ძუ-ს, ძუკნა-ს

სვანური შესატყვისობა **ჯუა**-საგან არის წარმომდგარი. ეს ტერმინი **ლიჯვანი** გარეული ცხოველების **მაკინტლობის** ზოგად სვანურ სახელად არის ქცეული.

მამალი ცხოველის აღმნიშვნელი სიტყვისაგან ნაწარმოები ნასახელარი ზმნების ჯგუფი სვანურში გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანია. მაგ. **ღორთა მაკინტლობა, ანუ კერშილობა**, სამწერლ. ქართულის მსგავსად, სვანურადაც მამალი ღორის, ტახის, კერატის სახელისაგან არის ნაწარმოები: ლენტეხურად ეწოდება **ლიკერტანჳლ** და **ლიკეშკეშჳლ**, მამალ დაუკოდავ ღორს-კი **კერტან** ჰქვიან. მეორე ტერმინი ამავე ცხოველის მეგრულში დაცული სახელ **კეში**-ს გაორკეცებული ფორმისაგან არის წარმომდგარი. **ბალს-ქვემოურად** ამავე ცნებისათვის **ლიხტვჳნი, ლიხტვანელ** არის მიღებული, რომელიც, უეჭველია, დაუკოდავი მამალი ღორის ბალს-ქვემოურ სახელ **ხოტ**-ის წინამორბედ ფორმა **ხვატ**-თან, ე. ი. სამწერლ. ქართული **ხვადის** შესატყვისობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

ამავე ჯგუფს ეკუთვნის **თხების მაკინტლობის აღმნიშვნელი** სვანური **ლიბოტე** (ლენტეხ.), **ლიბტვინე** (ლაშხური), **ლიბტვანი** (ბალს-ზემოური), **ლიბტვი** და **ლიბტველ** (ბალს ქვემოური), რომელნიც ყველა, დაუკოდავი მამალი თხის სახელ **ბოტა**-საგან არის ნაწარმოები. **ლიბტმელ** გარეული ორ-ჩლიქოვანი ცხოველების coitus-ის ზოგადი სახელია.

ცხვრის დანერბვის სვანური სახელი **ლიდხვანი** (ლაშხ.) და **ლითხვჳნი** და **ლითხვანელ** (ბალს-ქვემოურად) აგრეთვე დაუკოდავი ვერძის სვანურ სახელ **დუხ**-თან არის დაკავშირებული.

თვით შინაური ფრინველების დაჰეპლვის სვანური ტერმინი **ლიმმული**, ანდა **ლიმმულჳლ** (ბალს-ქვემოურად) მამლის სახელისაგან არის წარმომდგარი და ძველ ქართულ **დამამლვა**-ს უდრის.

ეგების თვით ადამიანთა სქესობრივი კავშირის გამომხატველი სვანური სიტყვა **ლიჩშვი**-ც **ხიძის** აღმნიშვნელი სვანური შესატყვისობის **ჩიძე**-საგან იყოს, **ძ**-ს **შ**-დ შენაცვლებისა და **ი** ხმოვნის გაქრობით, წარმომდგარი.

დასასრულ, **შინაური საქონლის ხურაობის ზოგადი სვანური ტერმინის** **ლივრიელ**-ისა (ლაშხ. და ლენტეხ.) და **ლივრელ**, ანდა **ლივრენე**-ს (ბალს-ქვემ.) შესახებაც. ცხადია, რომ იგიც ნასახელარი ზმნაა და სხვებივით, ან დედალი, ანდა მამალი ცხოველის სახელისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები. რაკი **ლი** აქ თავსართია, ამიტომ ის სიტყვა, რომლისაგანაც წარმომდგარია ტერმინი, ამ ზმნაში **ვრ**-ის სახით არის დაცული. ცხადია, რომ მას შუაში ხმოვანი უნდა ჰქონდეს დაკარგული. **არც ერთი ცხოველის დედალს არსებას ასეთი, ანდა ამის მსგავსი სახელი სვანურად არა აქვს. სამაგიეროდ მოშვერს სვანურად** ჩუბეხევურად **მავირ** და ლაშხურად **მავრანდ ეწოდება** (პროფ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ცნობით). ამის გამო, მგონია, უეჭველი უნდა იყოს, რომ **ლივრიელ**, **ლივრელ** და **ლივრინე** სწორედ **მამალი ცხოველის შემომყვანილი სახელისაგან უნდა ვიგულისხმოთ ნაწარმოებად**.

ხვადი ცხოველის აღმნიშვნელი სიტყვა სვანურში **ხვირ-ის სახით არის წარმოდგენილი, მაგრამ** უთავკიდურო **ხ**-თი, **ვირ-ი იმაზე უფრო** უძვე-

ლესია. ამნაირად ირკვევა, რომ თავდაპირველად ვირი ქართულსა და ქართველურში ეხლანდელის მსგავსად გარკვეული ცხოველის სახელი კი არა, არამედ მამრობითობის, მამალი არსების აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი ყოფილა. მხოლოდ დროთა განმავლობაში ამ სიტყვას ზოგადი მნიშვნელობა დაჰკარგვია და ჯერ კონკრეტული ცხოველის მამრი სქესისა და შემდეგ ორივე სქესის აღმნიშვნელადაც ქცეულა.

რაკი დავრწმუნდით, რომ **ვირი** თავდაპირველად ცხოველისა და არსების მამრობითობის აღმნიშვნელი ყოფილა, ბუნებრივად იბადება კითხვა, ხვადი ცხენის სახელი **ურა** სრულებით სხვა ძირისა და წარმოშობილობის სიტყვაა, თუ მათ შორის ნათესაობა საგულისხმებელია?

ურა-სა და **ვირ**-ს ერთმანერთისაგან თავი ასხვავებს: პირველს **უ** აქვს, მეორეს **ვი**. იმას გარდა, რომ ქართულში ასეთი ბგერითი შენაცვლება ხშირია, **ვირი**-ს მეგრულ-ჭანური შესატყვისობა ამჟღავნებს, რომ, ამ სიტყვის **ი**-ხმოვანა ფორმას გარდა, წინათ **უ**-ხმოვანა ფორმაც ყოფილა. მართლაც **ვირ**-ს, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა (იხ. აქვე) მჷგრულაჲ და ჭანურაჲ **ზირინი** უდრის, მაგრამ ჭანურაჲ **ზურუნი**-ც არსებობს. **ზირინი**, უეჭველია, უფრო ადრინდელი **ზვირინი**-საგან არის წარმომდგარი, რომელიც ქართულში და ზოგს სხვა ენებშიც ჩვეულებრივი **ვ** ბგერის **ზვ** დ შენაცვლების გზით არის გაჩენილი. სვანურში, როგორც დავრწმუნდით (აქვე), **ვ**-ს უდრის **ჰჳი** და **ჰჳ** (**ჰჳილ** ბალსქ. და **ჰჳლ** ბალსზ. — ჯორი) ერთი მხრით და **ხვ** (**ხვირ** — ხვადი ცხოველი) მეორე მხრით. ამიტომ ჭანური **ზურუნი** ცხადჰყოფს, რომ წინათ **ვურუნი**, ანდა, რაკი **უ** ხმოვნის წინ **ვ** ქართულში ჩვეულებრივ ქრება ხოლმე, **ურუნი**-ც უნდა ყოფილიყო.

ხვადი ცხენის სახელი **ურა** ხვადი ცხოველის სახელ **ურუნი**-საგან არსებითად უკვე მხოლოდ მეორის მეტი **ნი** მარცვლით განირჩევა, რომლის ბუნება გამოსარკვევია. თუ ის ფუძისეულია, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მეგრულ-ჭანურში **ზირინი**-ს მსგავსად, შესაძლებელია **ვირი**-ს გარდა წინათ **ვირინი**-ც ყოფილიყო.

მაგრამ **ნი** მარცვალი მარტო ვირისა და მისი სახელის მეგრულ-ჭანურში დაცულ ფორმებს არ ჰქონია შენახული, არამედ **ცხენის სახელშიც** გვხვდება. **გუდამაყარში** ცხენს **ვერანი** ეწოდება (მესაქ. ლ.: მერანი), რომლის ფონეტიკურ სახესხვაობასაც უნდა ვეფხისტყაოსანში ნახმარი **მერანი** წარმოადგენდეს. იქ ნათქვამია: „**შესხდეს** მეფე და ავთანდილ მის ყმისა **მისაწევნელად... ტაიჭი მიუქს მერანსა**“-ო (ა ბ უ ლ. 62_1 და $_3$). ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს განმარტებით, „**მერანი კეთილმოარული ცხენი**“-ს სახელი ყოფილა (ლ).

მაშასადამე, **ვირის** შესატყვისი **ზურუნი**-ს მსგავსად, **ვერანსა** და **მერანსაც** ბოლოში **ნი** მარცვალი ახლავს.

უეჭველია, ცხოველის შვილის აღმნიშვნელი უნდა იყოს **ბარა**, რომელიც „**ნახევარი წლის ზროხა**“-ს აღმნიშვნელ **ბარაკეული**-ს პირველ ნაწილს აქვს დაცული. როგორც **დიაკეული**-ს პირველი ნაწილი **დია კეულის** სქესის განმსაზღვრელია და დედასა და დედალსა ნიშნავს, ისევე **ბარაკეულ**-შიც **ბარა**

იმავე *ქეულის* სქესსვე, ანუ, უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, მცირეწლოვანობის, შვილობის აღმნიშვნელია.

ხოლო თავის ადგილას (იხ. აქვე) უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ **შვილს ჭანურად** *ბერე* **ეწოდება.** იქვე *ჭულუ ბერე*-საც ხმარობენ (ჭ. გ. 130), რომელიც **ქალწულის** მსგავსი სიტყვაა. *ჭულუ* აქ პატარას ნიშნავს, როგორც ეხლა ეს სიტყვა ჭანებს ესმით, თუ არა, ძნელი სათქმელია, რათგან ნ. მ ა რ რ ს *ჭულუ-ბერე*-ს მნიშვნელობა დასახელებული არა აქვს. *ბერობა*-კი ჭანურად ბაშვობას, ყმაწვილობას ნიშნავს.

ბერე არც მეგრულსა და სვანურში და არც სამწერ. ქართულში არა ჩანს, ჯერჯერობით მაინც, მაგრამ წინათ ყოფილა. *ბერი*, *ბერა* და *ბერო* საკუთარ სახელად და არა ერთი ძველი ქართული საკუთარი სახელის მეორე შემადგენელ ნაწილად გვევლინება. მაგ. შესაძლებელია **იაბერი, ქიაბერი, კახაბერი, გინდაბერი, ძობერი, ხაჰუბერი, გეგებერია** და სხვა იქნეს დასახელებული. ეს სახელები ისევეა ნაწარმოები, როგორც **შარიძე, გუბაძე,** და **იასაშვილს, ქიაშვილს, კახასშვილს, გეგიძეს** და სხვას უდრის და ნიშნავს. ასეთი სახელები საქართველოში ძველად *ბერი*-ს, ვითარცა შვილის, ანუ ძის აღმნიშვნელი სიტყვის, არსებობას ამტკიცებს.

დასასრულ, უეჭველია, *ბარა*-ს და *ბერე*-ს ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს დათვის შვილის სახელად ქცეული სიტყვა *ბელი*-ც. როდესაც ახალი ნორჩი ტოტების გამოსატანად და ერთნაირი განახლების მიზნით ხეს ძველ ტოტებს შეაჭრიან, ამას *დაბელვა* ეწოდება (იხ. ჩემი საქ. ეკონ. ისტ. II). ეს სახელზმნა, რა თქმა უნდა, იმავე *ბელი*-საგან არის ნაწარმოები და **ამ შემთხვევაში ეს სიტყვა ხის ახალ, ნორჩ, ტოტებს გულისხმობს.** ეს გარემოება ცხადჰყოფს, რომ *ბელსაც* წინათ ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონია და ოდესღაც იგი მარტო დათვისა კი არა, არამედ საერთოდ ნაშობის, გამონაყოფის გამომხატველი ყოფილა.

მაშასადამე, ერთი მხრით გვაქვს **სიტყვათა ჯგუფი** *შრა*, *შრი*, *მირი*, *სმირ*, *მერანი*, *მურუნი* და *მირინი*, რომელთაგან **თვითეული მამრი არსებისა, თუ ცხოველის აღმნიშვნელია,** მეორე მხრით გვაქვს **ჯგუფი** *ბარა*, *ბერე* და *ბელი*-საგან შემდგარი, **რომელთაგან თვითეული ცხოველისა, თუ ადამიანის შვილის სახელია.**

სიტყვათა **ამ ორ ჯგუფს საერთოცა და განმასხვავებელი თვისებებიც გააჩნია.** ორივესთვის **რ ბგერაა საერთო,** ხოლო ამ ორი ჯგუფის ერთმანერთისაგან **განმასხვავებელია თავკიდური** *მუ*, *მი* და *მე*, ანდა მათი ფონეტიკური შენაცვლება **მუ, მი, ჰუ** და **სმი, რომელნიც მამრი არსებას აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფს აქვთ,** და მეორე მხრით თავკიდურივე *ბა* და *ბე* მარცვლები, რომელნიც **არსებისავე,** მაგრამ **სქესის განურჩევლად შვილის აღმნიშვნელ სიტყვებსა აქვთ.**

რაკი ორივე ჯგუფის ყველა სიტყვები გამოუკლებლივ ადამიანისა და ცხოველის, **არსების აღმნიშვნელია, ცხადი ხდება, რომ ყველა მათთვის ამ**

საერთო თვისების გამომხატველი ის საერთო რ ბგერა უნდა იყოს, რომელიც თვითეულ მათგანს გააჩნია და **რომელიც ამის გამოცა და თავისი მდებარეობითაც ძირი უნდა იყოს. ხოლო თავკიდური ვუ, ვი და ვე თავიანთი ფონეტიკური სახესხვაობითურთ მამრობითი სქესის, ბა და ბე კი უსრულმასაკობისა და მცირეწლოვანობის აღმნიშვნელობის მიმნიშნებელი თავსართები ყოფილა.**

§ 8. ვაჩინას, ვაჩეს, ვაჟისა, ბუჩინას, ფუჩინას და ბიჟინას აგებულება და პირველადი მნიშვნელობა

ბუჩინა-ს, ანუ ფუჩინა-ს ეტიმოლოგიის მისაგნებად უნდა გავიხსენოთ, რომ ძველად საქართველოში არსებობდა **მამაკაცის სახელი** და **მამალი ნორჩი ციკანის აღმნიშვნელი ვაჩინა**, რომლისგანაც წარმომდგარია კახური გვარი **ვაჩნაძე**. ცნობილია, რომ ქართულ საისტორიო ძეგლებში ხშირია აგრეთვე მამაკაცის სახელი ვაჩე-ც, რომლისაგანაც გვარი **ვაჩეიშვილია** ნაწარმოები.

კახეთსა და ქიზიყში კი სიტყვა ბუჩინა არსებობს, რომელსაც ს ტ. მ ე ნ თ ე შ ა შ ვ ი ლ ი ს ცნობით **ორივე სქესის ახალ-გაჩენილი ხბოს სახელად ხმარობენ.** ქართლში ამ სიტყვის თავკიდური ბგერა გაასპირატებულია და ამავე ცნების გამოსახატავად ფუჩინა-ა მიღებული (დოც. თ. ლ ო მ ო უ რ ი ს ცნობით).

ამ ორ-სამ სიტყვას, ბუჩინა-სა, ვაჩინა-ს და ვაჩე-ს ორ-მარცვლოვანი **საერთო ნაწილი ჩინა**, უკანასკნელს კი ჩე აქვს და **განმასხვავებელი თავკიდური ბუ** და ვა მარცვლები გააჩნია.

თუ გავიხსენებთ, რომ პირველი ამ სიტყვათაგანი ცხოველის შვილის, მეორე და მესამე მამაკაცის და მამალი ციკანის სახელია, ცხადი გახდება, რომ საერთო ფუძეს ჩინა-ს თავკიდური ვა მამრობითობის, ბუ კი უჭასაკობის მნიშვნელობას ანიჭებს.

ვაჟი-ს ეტიმოლოგიის გამორკვევის გასაადვილებლად შესაძლებელია გამოყენებულ იქნეს **შვლის ნუკრის** საალერსო სახელი ბიჟინა, რომელიც მთიულეთში ეხლაც არის ბიჟო-ს სახით დაცული. ქართული ბიჟინა გასაოცრად მიაგავს რქოსანი საქონლის ჩაჩნურ სახელს ბიჟინა-ს, რომელზედაც თავის ადგილას (იხ. აქვე) გვაქვს საუბარი და რომელსაც ჩრდილო-კავკასიის ენებში, როგორც დავრწმუნდებით, მრავალრიცხოვანი თვისტომნი მოეპოვება. მაგრამ არც ქართული ბიჟინა არის მთლად უთვისტომო.

ამ მხრივ ყურადღების ღირსია **ცხვრის კრავის** სვანური სახელი ჟინალ, რომელიც, პროფ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ცნობით, ლაშხურშიცა და ბალსზემოურსა და ჟინალ ბალსქვემოურშიც მოიპოვება. ეს **სახელი**, რა თქმა უნდა, **რქოსანი საქონლის შვილის, ნუკრის აღმნიშვნელი სიტყვის ბიჟინა-ს მონათესავეა.** შესაძლებელია ითქვას კიდევაც, რომ აქ ორი კი არა, არამედ ერთი-და-იგივე სიტყვა გვაქვს.

კრავის სვანური სახელი ჟინალ შვლის, ნუკრის ძახილის ბიჟინა-საგან მხოლოდ თავკიდური ბი მარცვლის უქონლობით განსხვავდება, რომელიც სვანურს დროთა განმავლობაში ექმნება ჩამოცილებული.

მაგრამ **ხიჟინა**-ს გარდა, ქართულად, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, დაცულია გარეული თხის შვილის მთიულური სახელი **ბიჟო**-ც, რომელსაც ბოლოკიდური **ინ** მარცვალიც აქვს ჩამოცილებული.

ისევე, როგორც **ბუჩინა** და **ვაჩინა**, **ვაჩე**-ც გვაქვს, არის **ბიჟინა** და **ბიჟო**-ც, სიტყვა **ვაჟი**-ც არსებობს, რომელიც, ზემოგანხილული მაგალითების მსგავსად, შესაძლებელია, ოდინდელი **ვაჟინა**-საგან იყოს **ინ** მარცვლისავე გაქრობით წარმომდგარი.

ზემომოყვანილი სიტყვების მეორე ნაწილის **ჩინა-ჩე**-სა და **ჟინა-ჟო**-ს მსგავსების გამო, იბადება მათი ძირის იგივეობის აზრი[1].

ამისდა მიხედვით **ჩინა** და **ჟინა** ფუძეების წარმოშობილობით ერთმანერთთან დაკავშირება შეიძლებოდა, მაგრამ ეს საკითხი თავის ადგილას იქმნება განხილული, აქ-კი ისედაც ცხადია, რომ ზემომოყვანილი სიტყვების პირველი მარცვლები ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტებია.

§ 9. ბალანის ეტიმოლოგია და ბა-ს თავსართობა

ბალანა-ს ეტიმოლოგიისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამოსარკვევად საყურადღებოა **ორსულის** აღმნიშვნელი სვანური სიტყვა **ლანაჷ** (ლენტეხ. და ბალსქვ.) და **ლანავ** (ლაშხ.). **ორსულობას** იქვე **ლილნავე** (ლაშხ.), **ლილნჭვე** (ბალსზემ.) და **ლილანე** (ლენტეხ.) ეწოდება. ეს უკანასკნელი სიტყვა **ლი** თავსართისა და იმავე **ლან** ფუძისაგან შესდგება, რომელიც ორსულის სახელის **ლანაჷ**-ის ფუძესაც წარმოადგენს. ლაშხურსა და ბალსზემოურს ლ-სა და ნ-ს შუა ა-ხმოვანი აქვს დაკარგული, ხოლო ლენტეხურს პირიქით მეორე მარცვლის ა-ხმოვანი გაჰქრობია ვ-თანხმოვნითურთ.

ქართ. სამწერლობო **ბალანა** და სვანური **ლანაჷ** (ორსული) **აღმნიშვნელობითაც მონათესავე ცნებათა გამომხატველი სიტყვებია და ფუძეც მათ საერთო უჩანთ**. მათ ფუძედ, რასაკვირველია, ამ ორი სიტყვის **საერთო ნაწილი ლანა უნდა მივიჩნიოთ**. გამოსარკვევი-ღაა ამ ფუძის პირველადი მნიშვნელობა. **ბალანა**-სა და ორსულის აღმნიშვნელ **ლანაჷ**-ს შორის იმდენად დიდი მსგავსებაა, **რომ მათი ფუძის იგივეობა უეჭველია. ამიტომ ბა აქაც ფუძისეული არ უნდა იყოს, არამედ ფორმანტი, რომელიც ლუნ**, ანდა **ლვან** ზმნისაგან ნაწარმოებ **ამ მიმღეობას უჭახაკობის მნიშვნელობის აზრს ანიჭებს.**

ცნობილია, რომ სამწ. ქართულში **შვილის შობას, შეძენას ეყოლა**-ც ეწოდებოდა და ეწოდება ეხლაც. „**შვილი ეყოლა**" ამ ცნების გამოსახატავად სრულებით ჩვეულებრივი გამონათქვამია. ს ა ბ ა ს ა ც ასევე აქვს განმარტებული: „**ეყოლა მიეცა**"-ს ნიშნავსო (ლ.), რა თქმა უნდა, შვილი იგულისხმება.

---

[1] ქართულში, თუ არ ვცდები, ჩ-სა და ჟ-ს უშუალო შენაცვლება არ მოგვეპოება, მაგრამ შ-ს ჟ-დ და ჟ-ს შ-დ შენაცვლება ისევე, როგორც შ-ს ჩ-დ შენაცვლებაც იშვიათი არ არის. მაგალითად შესაძლებელია დასახელებული იქნეს **დუშეთი** და **დუჟეთი** (ხევს. გაბუურის მასალ.),—**ვაჟკაცი** და **ოშკაცი** (ხევს.: იქვე),—**რაში** და **რაჟი** (ხევ.: იქვე),—**შ ა შ ხ ი** და **ჩ ა ჩ ხ ი**,—**ჩემი** და **ჩქიმი** (მეგრ.) და **შქიმი** (ჭან.),—**ქარქაშში** და **ქარქაშჩი** (ხევს. იქვე).

მეგრულად-კი ყოლას შესატყვისობად ღუნა და ღმინა გვაქვს (მ. გ. 347). მართალია, თანამედროვე გაგებით, ღუნა და ღმინა უსულო საგნებს გულისხმობს ისე, რომ მნიშვნელობით ყოლას კი არა, არამედ ძონებას უდრის, მაგრამ, როგორც თავის ადგილას (იხ. აქვე) აღნიშნული გვაქვს, გარკვეულ ხანაში ქართული უჭასაკოებსა, პირუტყვებსა და უსულო საგნებს ერთ სქეს-კატეგორიად სთვლიდა. ამიტომ ამ ხანაში, ბუნებრივია, რომ ბავშვზე საუბრის დროს ყოლას მაგიერ ქონება ყოფილიყო ნახმარი, ამის კვალი თანამედროვე ქართულსაც აქვს შერჩენილი, რომელშიც საძონელი პირუტყვსაც და ნივთსაც ნიშნავს.

მაშასადამე, ბაღანა თავდაპირველად ყოლა ზმნისაგან ნაწარმოები უჭასაკოთა და მცირეწლოვანთა აღმნიშვნელი მიმღეობა ყოფილა და მხოლოდ შემდეგშია ჩვილი ბავშვის სახელად ქცეული.

§ 10. ბიჭიკას, პიჭისა, ბაჭიასი და ბოჩიკის ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ბიჭი და უფრო პირველადი ბიჭიკა ჯერ ორივე სქესის ბავშვის სახელი იყო, ხოლო შემდეგ მამრ. სქესის შვილის სახელად იქცა.

ბიჭიკა-ს აგებულების გამოსარკვევად უნდა გავიხსენოთ, რომ შინაური ხხვილფეხა ფრინველის, ინდოურის, შვილს ქართლ-კახეთში ჭუკი ეწოდება (მესაქ. ლ. 94), მაგრამ ამას გარდა ქართლში, მაგ. ს. ხოვლეში, ჭუკია ადამიანის სახელადაც, თუ მეტ-სახელადაც გამიგონია.

საგულისხმოა, რომ სამეგრელოში ჭუკი უკვე ფრინველისა-კი არა, არამედ თაგვის შვილს, თაგუნას ნიშნავს (მ. გ. 393).

ამავე დროს ბოჩიკი, საბას განმარტებით, ერთი „წლის ირემი“-ს, ე. ი. პატარა ირემის სახელი იყო, რაჭაში-კი, როგორც დავრწმუნდით, „ზამთარ-გამოვლილ ხბო“-სა ნიშნავს.

ცხადია, რომ ბიჭიკა, ბიჭი, ბოჩიკი, ინდოურის ჭუკი და თაგვის ჭუკი ყველა შვილის აღმნიშვნელი, ერთი-და-იმავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს. რასაკვირველია, მათი სახელის საერთო ნაწილი ჭიკა, ჭუკი და ჩიკი შვილობის ცნების გამომხატველი უნდა იყოს, თავკიდური ბე და ბო-კი აქაც ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტია.

უეჭველია, რომ ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს ბიჭის აღმნიშვნელი აბხაზური აჭკუნ (აბხ. ე. 275), რომელშიც ა ჩვეულებრივი აბხაზური არტიკლია, ჭკუნ-კი ფუძეა. რიგი-კი, ან ჭიკუნ-ისაგან, ანდა ჭკური-საგან იქმნება წარმომდგარი.

ზემოგანხილულ სიტყვათა ფუძისა და ძირის ძიების დროს, უპირველესად უნდა შობისა და შვილობის ცნების გამომხატველ სახელებს მივაპყროთ ყურადღება. ამ თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ ძველად დედალი საქონლის სახელად ჭაკი უხმარიათ. შემდეგში ეს ტერმინი უმთავრესად დედალი ცხენისა და ვირის სახელად ქცეულა. „როსტომიან“-ში, მაგ., ნათქვამია: „მერაბ ბრძანებს:

„ცხენ-ჯოგითა მე ვერა მჯობს არაბეთი... მოაოხრეს... რა შეხედა როსტომ, იცნა ჭაკი ერთი ლომ-ნაკუეთი“-ო (ი უ ს. ა ბ უ ლ. გამ., გვ. 549, § 2025).

ს ა ბ ა ს განმარტებითაც „**ჭაკი ხრდალი ცხენი და ვირი**“ არის (ლექ.), ე. ი. დედალი ცხენისა და ვირის სახელია. „**მელის წიგნის**“ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „**ერთი ვირი იყო კვიციანი, წავიდნენ დედაშვილნი... ქალაში, იქ** დაისადგურნენ, ერთი სხვა **ხვადი ვირი** მოვიდა ამ **ჭაკს ვირს**“-თანაო (ექვთ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს გამ. 1899 წ., გვ. 68).

ასეთი მნიშვნელობა აქვს ამჟამად **ჭაგ**-ს სვანურადაც, რომელშიც ეს სიტყვა **უმთავრესად დედალი ცხენისა და ვირის** სახელად იხმარება. მაგრამ **წინათ რომ ჭაგ-ს სვანურში** ამაზე გაცილებით **უფრო ფართო მნიშვნელობა ჰქონია**, ეს იქითგანაც ჩანს, რომ **დედალ თხასაც**-კი ბალს-ქვემოურად **ჭაგ და გელ-ს** უწოდებენ (ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ცნობით).

ჭაკი-ს ოდინდელ ზოგადს აღმნიშვნელობას უცილობლად მეგრულიც ამტკიცებს, რადგან იქ ჭაკი დედალი საქონლის საერთო სახელია (მ. გ.). ამ მხრივ მეგრულს ამ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა უკეთესად აქვს დაცული[1].

ამავე საკითხის გამოსარკვევად ტერმინი „**მაჭიკი**“-ა საყურადღებო, რომელიც ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს სამართლიანი განმარტებით „**დვრიტა**“-ს ნიშნავს: „**მაჭიკი დვრიტა**“ და „**დვრიტა მაჭიკი**“-აო, ნათქვამი აქვს ლექსიკონში.

თუ გავიხსენებთ, რომ **მაჭიკი**, ანუ **დვრიტა** რძეს ყველად აქცევს ხოლმე, მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ მისი დანიშნულება ისეთივეა, როგორიც ამ ჩანართსა აქვს, რომელიც რძის შეკვეთას იწვევს და რძეს მაწვნად ჰხდის ხოლმე. ცნობილია, რომ რძის მაწვნად შემკვეთელ ჩანართს **მაწვნის დედა** ეწოდება და თვით ამ ქიმიურ-ფიზიოლოგიურ პროცესსაც **შედედება** ჰქვიან. ამიტომ სრულებით ბუნებრივია, ადამიანს აზრმა გაუელვოს, რომ **მაჭიკი**-ც „**დედის**“, „**ყველის დედის**“ **აღმნიშვნელი უნდა იყოს** და მეორე სახელად **ხალხი** მას ხომ სწორედ ასეც უწოდებს.

---

[1] **ჭაკ** (*ՃԱԿ*) სომხურშიც არის, მაგრამ, დ ა ღ ბ ა შ ი ა ნ ი ს ცნობით, იშვიათად იხმარება, უმთავრესად დედალი ცხენის, ჭაკი ცხენის მნიშვნელობით. უფრო ხშირად **ჭაჯკ**-ს ხმარობენ, რომელსაც *ՆՀԲ*-ი ჭაკ-ს უკავშირებს. ე გ ა ზ ე ა ნ-ს 1885 წ. „მასის“-ში (გვ. 865) ნათქვამი ჰქონია, თითქოს **ჭაკ** სომხურად მამალი თხის სახელი ყოფილიყოს. ამ ავტორს შეცდომა მოჰსვლია, რადგან სომხურში ჭაკი მამალ თხას არ ნიშნავს. მას ჰინდური **ჯაკა**, რომელიც მამალ თხას ნიშნავს, და სომხური **ჭაკ**-ი ერთმანეთში აურევიაო.

ჭაკ თურქულ **შაძ**-ს, ანუ **შაძძა**-ს უდრის, რომელიც დედალ ცხენსა ნიშნავსო. ქართულში **ჭაკი**-სა, სვან. **ჭაგ**-ის და **მოჭაკე**-ს არსებობაც აქვს გათვალისწინებული. მისი აზრით, სომხური **ჭაკ**-ი და ქართული **ჭაკი** ერთი მეორისაგან ნასესხები სიტყვა-კი არ უნდა იყოს, არამედ ორივე საერთო წყაროთგან უნდა მომდინარეობდეს, იქნებ ხალდურითგანაო (*ՀԱԲ* IV, გვ. 564—565). ამ მსჯელობას ყოველგვარ მნიშვნელობას ის გარემოება უკარგავს, რომ ავტორს დასახელებული არა აქვს, არსებობდა, თუ არა, ხალდურში ასეთი სიტყვა. ამას გარდა, მარტო თუნდაც ის ფაქტი, რომ **ჭაკ**-ი სომხურში იშვიათი სიტყვაა და ძველ სომხურში არა ჩანს, ქართულში კი მას ეტიმოლოგიაც მოეპოვება და საკმაოდ მრავალრიცხოვანი თვისტომნიც გააჩნია, ავტორის დებულების მცდარობას ამჟღავნებს და სომხურში **ჭაკ**-ს ქართულითგან შეთვისებულ სიტყვად გვაფიქრებინებს.

თავისი აგებულებით ეს ტერმინი მიმღეობის შთაბეჭდილებას ახდენს, რომელსაც თავსართად მა აქვს. ამისდა მიხედვით ჭიკი ფუძე უნდა იყოს და მთლიანად მჭაკველის, წარმომშობელის გამომხატველად არის საგულისხმებელი.

რა თქმა უნდა, რომ ბიჭიკა და ზიჭი, ნაბიჭვარი-ც ამავე ძირისა და ასეთივე აგებულების სიტყვებია.

დასასრულ, საფიქრებელია, რომ ბაჭია-ც, რომელიც, საბას განმარტებით, „ყურდგლის მცირე შვილი"-ს სახელია (ლექსიკ.), პირველადი „ბიჭიკა"-საგან უნდა იყოს კ-ს გაქრობის გზით წარმომდგარი. იგიც ჭაკვა ან ჭიკვა ზმნისაგან ნაწარმოებ უჭასაკ-სქესოთა აღმნიშვნელ მიმღეობის ძველ ფორმას წარმოადგენს[1].

ბოჩიკი-კი ჩეკა ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობა უნდა იყოს. ს. ორბელიანისა და ეხლაც დაცული გაგებით, ჩეკა ფრინველის დაბადებას, სახელდობრ, კრუხისაგან კვერცხების საწიწილედ გამოტეხას ნიშნავს (ლ.), მაგრამ გამონაკლისის სახით ეხლაც-კი ცხოველზეც ითქმის. ამნაირად ბოჩიკი თავდაპირველად გამოჩეკილის აღმნიშვნელად უნდა ვიგულისხმოთ.

§ 11. სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელი სიტყვების აგებულების ანალიზის შედეგი და ზოგადი შეფასება

მამრობითი და მდედრობითი სქესის და მცირეწლოვანთა და უჭასაკოთა აღმნიშვნელი, სამ ჯგუფად დაყოფილი, იმ 44 სიტყვითგან, რომელთაც, როგორც მნიშვნელობით, ისევე აგებულებითაც საერთო თვისება აქვთ, წინა §§-ში სულ 32 სიტყვა განვიხილეთ: პირველი ჯგუფითგან 10 სიტყვა — ვაციკი, ვაცი, ვერძი, ურა, ური, ვირი, ვერანი, ვაჩინა, ვაჩე და ვაჟი, - მეორე ჯგუფითგან 3 სიტყვა — ნეზვი, ნერჩი, ნუკრი, — ხოლო მესამე ჯგუფითგან 19 — ბატკი, ბატკანი, ბოხო, ბოკვერი, ფუკვარი, ფეკვნა, ბურვაკი, ბაშვი, ბუში, ბარა, ბერე, ბელი, ბუჩინა, ბიჟინა, ბაღანა, ბიჭიკა, ბიჭი, ბაჭია და ბოჩიკი.

ამ სამივე სქეს-კატეგორიის გამომხატველი 32 სიტყვის გულდასმითმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ყველა ამ სიტყვების ძირსა, თუ ფუძეს ამა-თუ-იმ სქესისა და ცნების კატეგორიის აღმნიშვნელობას სწორედ სათანადოდ ახმოვანებულნი თავკიდური ვ, ნ და ბ ბგერები ანიჭებენ, რომ ერთსა-და-იმავე ფუძეს ვ მამრობითი სქესის, ნ მდედრ. სქესის, ხოლო ბ მცირეწლოვანისა და უჭასაკოს, თუ პირუტყვის აღმნიშვნელად ხდის.

ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელი 32 სიტყვის აგებულებისდა მიხედვით, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ეს ვ, ნ, ბ თავსართები ქართულში ოდესღაც სწორედ სქეს-კატეგორიის ნიშნები და ფორმანტები ყოფილა. რაკი ისტორიულ ხანაში ქართულსა და ქართველურს არაფერი ამის მსგავსი არ მქონია, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ასეთი თავისებური თვისების

---

[1] იქნებ ამავე ძირის სიტყვა იყოს მეგრული „შხური ჭყვირი" (მ. გ. 361, ცხვარი დედალი), რომელშიც დედლობის აღმნიშვნელი სიტყვა სწორედ ჭყვირი-ა?

გრამატიკული სქესი და ცნებათა კატეგორიები ისტორიის წინა ხანაში უნდა ჰქონოდა.

ხოლო რათგან აგებულების მხრივ განმარტებული 32 სიტყვა სქესისა და ნათესაობის გამომხატველი საერთო თვისების მქონებელი სიტყვების რაოდენობის, 44-ის, 8/11-ს შეადგენს, ამიტომ შეგვეძლო საკითხი საბოლოოდ გამორკვეულად მიგვეჩნია და გრამ. სქეს-კატეგორიები ქართულისა და ქართველურის დასაწყისითგან შერჩენილ თვისებად გვეცნო, მაგრამ ეს ამ პირველხარისხოვანი მნიშვნელობისა და უაღრესად რთული საკითხის ხელოვნურად გაადვილება, თანაც ამ დებულების არაერთი საწინააღმდეგო მოვლენისა და არსებული სიძნელის თავითგან მოშორება იქმნებოდა.

მართლაცდა, რა უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ გრამ. სქეს-კატეგორიები ქართულისა და ქართველურის საერთო, საყოველთაო და დასაწყისითგანი თვისება იყო, როდესაც, იმ 44 სქეს-კატეგორიის თავსართების მქონებელი სიტყვის გარდა, სქესისა და ნათესაობის გამომხატველი ამ რაოდენობაზე თუ მეტი არა, ბევრი სიტყვა მაინც არსებობს, რომელთაც არც ერთი ზემო დასახელებულ ბგერათაგანი თავსართად არა აქვთ, თანაც არაერთი სიტყვაა, რომელიც გარკვეული სქესის, ან კატეგორიის აღმნიშვნელია, მაგრამ თავკიდურ ბგერად მისთვის შეუფერებელი თანხმოვანი აქვს. ასეთი სიტყვების სიმრავლემ იმ 44 სიტყვის ანალიზზე დამყარებული დასკვნა შესაძლებელია სათუოდ გაჰხადოს, თუ მთლიანად არა, იმ მხრივ მაინც, რომ სქეს-კატეგორიის ნიშნების მქონებელ სიტყვათა მარაგი ქართული ენის დასაწყისითგანსა და ძირითადად ფენას ეკუთვნის, თუ არა? ეგების ეს სიტყვები არც-კია ქართული, ანდა იქნება ნასესხებია?

ასეთი დამაფიქრებელი გარემოება ე. წ. კავკასიური ენების სქეს-კატეგორიების საკითხის განხილვის დროსაც წამოიჭრა, მაგრამ მისი განხილვა-განმარტება არ გვიცდია, რათგან ენობრივ მოვლენათა დასაწყისითგანობის საკითხის გადაწყვეტა უმწერლობო ენების ლექსიკური მასალით მეტად ძნელია. ამავე მოსაზრებით დამაფიქრებელ და დამაბრკოლებელ გარემოებათა განხილვის თავითგან აცილება ქართულში უკვე აღარ შეიძლება, რათგან მკვლევარს მრავალ-საუკუნოვანი სამწერლობო ენის საუნჯე ხელთა აქვს, ამიტომ, სანამ გამორკვეული არ გვექნება, თუ რატომ არის, რომ სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელ არაერთს ქართულ სიტყვას, ან არავითარი სათანადო თავსართი არა აქვს, ანდა, თუ მოეპოება, მისი სქესისათვის შეუფერებელი ნიშანი უჩანს, მანამდის გრამ. სქეს-კატეგორიების ქართულში დებულების დამტკიცებულად მიჩნევის უფლება არ გვექნება. სწორედ ამიტომაც ეხლა ამ დამაბრკოლებელი ფაქტების განხილვასა და გამორკვევას უნდა შევუდგეთ.

თავი მეცამეტე

თავისი სქეს-კატეგორიისათვის შეუფერებელ თავსართიან სიტყვათა ჯგუფი და ამ შეუფერებლობის მიზეზი

§ 1. შეუფერებელი სქეს-კატეგორიის თავსართი, ვითარცა მერმინდელი აღმნიშვნელობისა და ბგერათა შენაცვლების შედეგი

ზემომოყვანილ დასკვნას, რომ მამრობითი სქესის გამომხატველ ნიშნად და თავსართად უძველეს ქართულში **ვ**, უჭასაკოთა-კი **ბ** თანხმოვანი იყო, **რამოდენიმე სიტყვა არ უდგება,** რათგან იმისდა მიუხედავად, რომ ეს სიტყვები სწორედ მამრობითი სქესის სახელებია, მაინც **ვ** ბგერის მაგიერ თავში სხვა აქვთ, ანდა **ვ** არა აქვთ სრულებით. **სიტყვათა ასეთ ჯგუფითგან** ყველაზე დამაფიქრებელი და, შესაძლებელია ითქვას, **მთელი დებულების სისწორისა და საფუძვლიანობისათვის სახიფათო ის სიტყვებია, რომელთაც, მამრობითობის აღმნიშვნელობისდა მიუხედავად, თავში ბ ბგერა აქვთ,** ე. ი. ის თანხმოვანი, **რომელიც უჭასაკოთა სქეს-კატეგორიის ნიშანი და თავსართია.**

ამ ჯგუფს უპირველესად **ბოტი** ეკუთვნის. საბას სამართლიანად აქვს განმარტებული, რომ **„ბოტი თხის ერკემალი"** არის (ლექსიკ.), ე. ი. **მამალი თხაა.** სვანურადაც **ბოტ** (ლაშხ., ლენტეხ.) და **ბოტა** (ბალსზემ., ბალსქვ.) დაუკოდავ, მამალ თხასა ნიშნავს (პროფ. ვ. თოფურიას ცნობით).

იბადება საკითხი, თუ დებულება ვ-ს მამრობითი სქესის თავსართობის შესახებ უძველეს ქართულსა და ქართველურში სწორეა, რატომ არის, რომ მამალი თხის სახელი ვ-თი-კი არა, არამედ ბ-თი იწყება, სწორედ იმ ბგერით, რომელიც უჭასაკოთა და ზოგად სახელების სქეს-კატეგორიის ნიშანი და თავსართი უნდა იყოს?

ეს საკითხი მართლაც მნიშვნელოვანია და მას, ან რაიმე დამაკმაყოფილებელი განმარტება უნდა მოეძებნოს, ანდა ჩვენი ზემომოყვანილი დებულების სისწორე შერყეულად უნდა იქმნეს მიჩნეული. მაგრამ ამ წინააღმდეგობას განმარტება მოეპოვება.

ბოტი დროთა განმავლობაში არის მამალი თხის სახელად ქცეული, თავდაპირველად და წინათ-კი ეს სიტყვა **თხისა და მისთანათა ზოგადი აღმნიშვნელი სახელი იყო. თუ იმ დროს ამ ცხოველის მამრობითობის აღნიშვნა ჰსურდათ,** მაშინ **ბოტს წინ მამალი ცხოველის სახელი ვაცი ერთვოდა' ხოლმე.** ამ დებულების სისწორის დასამტკიცებლად შესაძლებელია **„მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს მატიანე** იქმნეს დამოწმებული.

ზემოდასახელებულ ძეგლში მოთხრობილია, რომ, როდესაც ჰერაკლე კეისარმა გამოილაშქრა და ტფილისს, რომელიც მაშინ სპარსთა ხელისუფლების წარმომადგენელს ეკავა, მიადგა, **„უკმო ციხისთაემან კალაჲთ ტფილისისაჲთ**

მეფესა ჰერაკლეს ვაცბოტობით. ხოლო მან (ე. ი. კეისარმა)... დანიელ (იგულისხმება: დანიელ წინასწარმეტყველის წიგნი) მოიღო და მოიძია სიტყვაჲ ესე: «მოვიდეს ႥႠႚႨ იგი მზისა დასავლისაჲ და შემუსრნეს რქანი ვერძისა მის აღმოჳავლისანი». და მეფემან თქუა: «უკუეთუ ჩემთჳს ესრეთ იყოს სიტყვაჲ, მე მიგაგო მისაგებელი შენი»-ო (Опис. II. 724—725).

ამ მოთხრობის ჩვენთვის შინაარსის მნიშვნელოვან ნაწილს ის ცნობა შეადგენს, რომ, მემატიანის სიტყვით, ტფილისის ციხისთავს ბიზანტიის კეისრისათვის დაცინვით მამალი თხის სახელი უწოდებია. მემატიანე ამბობს: „უკმო... ვაცბოტობით“-აო, ე. ი. ჰერაკლესთვის ႥႠႚႡႭႲႨ უწოდებია. ეს სახელი ვაცისა და ბოტისაგან შესდგება. ვაცი მამრობითობის აღმნიშვნელია, ႡႭႲႨ-კი, აქ, ცხადია, ცხოველის, სქესისდა განურჩევლად, თხის ზოგად სახელად იგულისხმება. ႡႭႲႨ რომ მაშინაც ეხლანდელივით მამალი თხის აღმნიშვნელი ყოფილიყო, მაშინ მემატიანე ბოტის წინ მამრობითობის გამომხატველ სიტყვას ვაცს არ დაურთავდა.

სქეს კატეგორიების ზემოაღნიშნულ წესს სიტყვა ႡႭႹႨ-ც ეწინააღმდეგება. მართალია, ეფთჳმე მთაწმიდელის იმ ცნობითგან, რომელშიც ქართულ წარმართულ ღვთაებათა შორის ႡႭႹႨ-ც არის დასახელებული (იხ. ჩემი ქართ. ერის ისტ. I^3, 80), მისი სქესი და მაშინდელი მნიშვნელობა არა ჩანს, მაგრამ ႡႭႹႨ იმდენად ეწინააღმდეგება წესს, რამდენადაც ჰანებს მამალი ცხვრის („ჩხურიში ყვაჯონი“), ე. ი. ვერძის ალსანიშნავად აქვთ მიღებული (იქვე), და ამის გამო, მოსალოდნელი ვოჩი-ს, ან მეგრულის მსგავსად ႭႹႨ-ს მაგიერ, თავში უჰასაკოთა და პირუტყვთა სქეს-კატეგორიის ბ ნიშანი აქვს.

ამ გარემოების განსამარტავად შესაძლებელია ითქვას, რომ აქაც მეორად მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე.

ამას გვაფიქრებინებს ძველი ქართული „ႡႭႹႨႩႨ, წლის ირემი“-ს აღმნიშვნელი (საბა, ლექს.), რომელსაც თავისი ბგერითი შედგენილობაც ႡႭႹ-ზე სრულად და უკეთესად აქვს დაცული. ႡႭႹႨႩႨ ცხად-ჰყოფს, რომ ეს სიტყვა ძველად უჰასაკო რქოსანის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ამნაირადვე ႡႭႨႩႨ, რომელიც იგივე სიტყვაა, რათგან ႡႭႹႨႩႨ-საგან მხოლოდ ჩ-თანხმოვნის გაქრობით განირჩევა, მაგრამ „ორი წლის კარი“-ს სახელად იხმარებოდა (საბა, ლექსიკ.), ე. ი. უჰასაკოს აღმნიშვნელი იყო, ამავე აზრს ადასტურებს. ასეთი მნიშვნელობა ამ ტერმინს დღევანდლამდის აქვს რაჭულში დაცული, სადაც „ႡႭႹႨႩႨ ზამთარ-გამოვლილი ხბო“-ს სახელად იხმარება (იხ. ვ. ბერიძე. სიტყვის კ. 6).

ႡႭႹႨႩႨ ს მსგავსად, მისი ბოლომოკვეცილი ფორმა ႡႭႹႨ-ც თავდაპირველად, ან მცირეწლოვანი, ან ზოგადად, სქესისდა განურჩევლად რქოსანის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და ამიტომ სრულებით კანონიერიც არის, რომ თავში მას ბ-თანხმოვანი ჰქონდეს.

მაგრამ, როგორც „ქართ. ერის ისტორიის“ I^3, 80 გვ.-ზეც მაქვს აღნიშნული, შესაძლებელია ႡႭႹႨ-ს თავკიდური ბ ვ-საგანაც იყოს შენაცვლების გზითაც გაჩენილი. ქართულში ამ ხშირი ფონეტიკური შენაცვლებით დროთა განმავლობაში, როდესაც უკვე გრამატიკული სქესი გამქრალი იყო, შესაძლებელია არა ერთი ვ-ფორმანტიანი სიტყვა ბ-ბგერიანად ქცეულიყო.

§ 2. სქეს-კატეგორიის თავსართის შეუფერებლობა, ვითარცა ეკონომიური და სოციალური ფაქტორების ანარეკლი

სქეს-კატეგორიების შეუფერებლობის მიზეზის ძიების დროს, უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ დროთა განმავლობაში სიტყვების თავდაპირველი მნიშვნელობაც იცვლებოდა. ცხოველთა არაერთი ზოგადი სახელი გააჩნია ქართულს, მაგ. **თხა, ცხოვარი, ზროხა**, რომელთაც, ძროხას გარდა, თანამედროვე გაგებითაც ზოგადი მნიშვნელობა აქვთ, და რომელნიც თვით მათი აგებულებითაც წინათაც და თავდაპირველადაც ზოგადი, ე. ი. ორივე სქესის აღმნიშვნელ სიტყვებად არიან საგულისხმებელი. მაგრამ ამისდა მიუხედავად, ძველი ქართ. თარგმანების ასეთი სიტყვების დედანთან შემოწმება ცხად-ჰყოფს, რომ ყოველთვის ასე არ ყოფილა: შესაქმეთა 32_{12}—$_{16}$-ში მოთხრობილია: იაკობმა თავის ძმას ესავს ძღვნად გაუგზავნა „**თხანი** ორასნი, ვაცნი ოცნი, **ცხოვარნი** ორასნი, ვერძნი ოცნი, აქლემნი მაწოვნებელნი და კიცუნი მათნი ოცდაათნი, **ზროხანი** ორმეოცნი, **კურონი** ათნი, **ვირნი** ოცნი და **კამრაულნი** ათნი". ზემომოყვანილის ქართ. **თხა** უდრის ბერძნ. ἡ αἴξ ჰე აჲქს-ს, ლათინ. capra-ს, და სომხ. *այծ* აჲწ-ს,— **ცხოვარი** ანუ ცხვარი უდრის ბერძნ. πρόβατα პრობატა-ს, ლათინ. ovis-ს და სომხ. *մաքի* მაქი-ს,-**ზროხა** ბერძნ. ἡ βοῦς ჰე ბუს, ლათინ. vacca-სა და სომხ. *կով* კოვ-ს და **კურო** ὁ ταῦρος ჰო ტავროს-ს, ლათინ taurus-სა და სომხ. *ցուլ* ცულ-ს ეთანასწორება. ხოლო **ვირი** უდრის ὁ ὄνος ჰო ონოს-ს, მაგრამ ლათინ. asina-ს და სომხ *էշ* ეშ-ს, **კამრაული**-კი ბერძნ. ὁ πῶλος ჰო პოლოს-ს, ლათინ. pullus-სა და სომხ. *մտրուկ* მტრუკ-ს.

ყველგან, სადაც ცხოველის სქესი აღნიშნული უნდა ყოფილიყო და მამალი და დედალი დაპირისპირებულია, **ცხოვარი, თხა** და **ზროხა** დედალის აღმნიშვნელია და დედალად იგულისხმება. მაგ: „მაკდებოდეს ცხოვარი... და... ვაცნი და ვერძნი აღმავალნი იყუნეს ცხოვართა მიმართ და თხათა"-ო (შესაქმ. 31_{10})— „მაკდებიედ ცხოვარნი მუცელქმნულნი"-ო (იქვე, 30_{41}),— „შობდეს ცხოვარნი... მოთეთროთა და ჭრელთა და ნაცრისფერთა"-ო (იქვე 30_{40-41}),—მოიღო ერბო ზროხისა და რძე"-ო (იქვე 18_{7-8}),—„სტიროდით, ვითარცა ზროხანი, მწუანებსა შორის და ურქენდით, ვითარცა კურონი (იერემ. 50_{11}).

ზემომოყვანილი ამონაწერების უკვე თვით შინაარსითგანაც ჩანს, რომ **ცხოვარი** დედალ ცხვრად იგულისხმება („მაკდებოდეს", „შობდეს"), **თხა**-ც დედალ თხად და **ზროხა** ფურად (ერბო და რძე ზროხისა), მაგრამ დასკვნის სისწორის დასამტკიცებლად ამ სიტყვების ბერძნული, ლათინური და სომხური შესატყვისობის მოყვანაც ზედმეტი არ იქმნება. ზემოაღნიშნულ ადგილებში **ცხოვარი** ბერძნ. τὰ πρόβατα ტა პრობატა-ს უდრის, ლათინ. ovis ს და სომხ. *մաքի*-ს მაქი-ს და *խաշն* ხაშნ-ს, - თხა-კი—ბერძნ. ἡ αἴξ ჰე აჲქს-ს (იხ. აგრეთვე შესაქმეთა 30_{33}) და ლათინ. capra-ს უდრის, ხოლო **ზროხა** τὸ βοίδιον ტო ბოიდიონ-ს, ე. ი. დეკეულს (იერემ. 50_{11}), **კურო** ამ შემთხვევაშიც ὁ ταῦρος ჰო ტავროს-ს, ლათ. taurus-ს და სომხ. *ցուլ* ცულ-ს, ე. ი. ხარს ეთანასწორება. შესაქმეთა 30_{43}-შიც **ვირი** ბერძ. ὁ ὄνος ჰო ონოს-ს, ლათინ. asinus-ს უდრის, მაშასადამე, ხვადი ვირის აღმნიშვნელი ყოფილა.

საგულისხმოა, რომ სვანურშიც, მაგ. უშგულში მამალ ჯიხვს კა̈ნ ქმიცრა, ე. ი. ხარ-ჯიხვი, ხოლო დედალ ჯიხვს დაჲგლ ქმიცრა ეწოდება (ვ. თოფურიას ცნობით). თუ გავიხსენებთ, რომ ამავე დროს დაჲგლ თხის შესატყვისი ზოგადი სვანური სახელია, ცხადი გახდება, რომ, ძველი ქართულის მსგავსად, სვანურშიც თხის ზოგადი სახელი, ჯიხვის სქესის განსაზღვრის დროს მაინც, დედალი ცხოველის სახელად უქცევია.

მაგრამ, როდესაც ცხოველის სქესის გამომჟღავნება საჭირო არ იყო და დედალ-მამალი დაპირისპირებული არ არის ხოლმე, მაშინ ზროხა შესაძლებელია ხარის მნიშვნელობითაც ყოფილიყო ნახმარი, მაგ. 1 მეფეთა 15_3-ში ნათქვამია: „ზროხითგან ცხოვართადმდე და აქლემითგან კარაულადმდე“-ო, სწორედ აქ ზროხა ბერძნ. ὁ μόσχος ჰო მოსხოს-ს, ლათინ. bos-სა და სომხ. *արջառ* არჯარ-ს უდრის, ე. ი. სახარე ხბოსა ნიშნავს.

ამნაირადვე ცნობილია, რომ ქათამი ძველ ქართულში ორივე სქესის ამ შინაური ფრინველის ზოგადი სახელი იყო, და მამალსაც ქათამი ეწოდებოდა, მაგ. ოთხთავის მათეს 26_{34}-ში ნათქვამია: „პეტრე შენ... ვიდრე ქათმისა ჴმობადმდე სამგზის უვარ-მყო მე“-ო, ე. ი. მამლის ყივილამდეო. ქათამი აქ უდრის ბერძნ. ὁ ἀλέκτωρ ჰო ალექტორ-ს, ლათინ. gallus-სა და სომხ. *հավ* ჰავ-ს. ამავე თავის 75 §-შიც სწერია: „მეყსეულად ქათამი ყივა“-ო.

ჯერ კიდევ მე-XVI ს-ში, როგორც მესხურ მატიანეზე დამყარებული ვ ა ხ უ შ ტ ი ს ისტორიითგან ჩანს, მესხეთში ქათამი ძველებურად მამლის აღსანიშნავადაც უხმარიათ. იქ მოთხრობილია, რომ იობ ფანასკერტელის ძემ ჯიროსანამ შეიტყო ჯაყელებზე თავდასხმის სამზადისი და „წამსვე ამცნო ყანდურალის და ყანდურალ აუწყა ქათმის ყივილის ჟამს ბატონებს“ და ისინიც სასწრაფოდ გაიხიზნენო (ისტ. ჰიჰ. 249).

შემდეგში, როგორც ცნობილია, მხოლოდ დედლის აღმნიშვნელ სიტყვად იქცა და თანამედროვე ქართულში უკვე აღარავინ იტყვის „დედალი ქათამი“, ან მით უმეტეს „მამალი ქათამი“-ო.

რა თქმა უნდა, რომ ცხოვარი, თხა და ზროხა, ქათამი-ც, როგორც დავრწმუნდით, ამ პირუტყვთა და შინაური ფრინველის ზოგადი სახელებია სქესისდა განურჩევლად და დედალი ცხოველის მნიშვნელობა ამ სიტყვებს შედარებით შემდეგში მიჰნიჭებიათ.

აღმნიშვნელობის ახეთი ცვლილება ერთი მხრით იმ გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს, რომ მესაქონლეობის მეურნეობაში, სადაც მთავარი მნიშვნელობა მეწველს, სწორედ დედალ პირუტყვსა ჰქონდა, ისევე, როგორც მეფრინველეობაში კვერცხის დამდებს, დედალი საქონელი და ფრინველი მამალს იმდენად სჭარბობდა, რომ ფარისა და ნახირის ისევე, როგორც ფრინველთა ხროს დიდ უმრავლესობას ყოველთვის ნეზვი, ნერბი, ფური და დედალი შეადგენდა, მამალი-კი ერთეულებსა და ათეულებს არ აღემატებოდა. ასეთ სამეურნეო პირობებში ცხვარი, თხა და ზროხა უმეტესად მართლაც დედალ საქონელს წარმოადგენდა და სრულებით ბუნებრივია, რომ ამ ზოგად სახელებს დედალი პირუტყვის მნიშვნელობა მიჰკუთვნებოდა.

სქეს-კატეგორიების არსებობის ხანაში პირუტყვის ზოგად სახელს, თუ ის ნამიმღეობარი, ანდა ნაზედსართავარი სიტყვა იყო, უჰასაკოთა და პირუტყვ-ცხოველთა ბ თავსართი ექმნებოდა.

ასეთ ზოგადს სახელებს, ზემოაღნიშნული მიზეზის წყალობით, დედალიხა, თუ უფრო იშვიათად მამალი ცხოველის სახელად ქცევის შემდგომ, სწორედ ამის გამო შესაძლებელია შეუფერებელი სქეს-კატეგორიის თავსართი ჰქონდეს.

ამავე გზით უნდა იყოს მაგ. ფური-ც, რომელსაც თავში მდედრობითი სქესის ნ თავსართი-კი არა აქვს, არამედ უჰასაკოთა და ცხოველთა ზოგადი სახელების ბ ნიშნის გაასპირატებული შესატყვისობა, ფ თანხმოვანი, გააჩნია, დედალი სხვილფეხა საქონლისა და პირუტყვის აღმნიშვნელად ქცეული.

ისევე, როგორც ზოგადი მნიშვნელობის მქონებელი სიტყვა, ამა-თუ-იმ სქესის ცხოველის სიმრავლისა და ეკონომიური ღირებულების გამო, დროთა განმავლობაში სწორედ ამ გაბატონებული სქესის აღმნიშვნელად იქცა, ასევე და ამავე მიზეზის წყალობით ადამიანისა, თუ ცხოველის ამ გაბატონებული და უაღრესად მრავალრიცხოვანი სქესის სახელი შესაძლებელია მთელი მოდგმის ორივე სქესისათვის ზოგად სახელად ქცეულიყო. ამის დამადასტურებელი მაგალითები ქვევით თავ-თავის ადგილას გვექმნება მოყვანილი და განხილული.

თავი მეთოთხმეტე

სქეს-კატეგორიის ნიშნების არა-მქონი, მაგრამ სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი სიტყვების სამი ჯგუფი

ეხლა განსახილველია იმ საკმაოდ მრავალრიცხოვან სიტყვათა ჯგუფის საკითხი, რომლის თითოეული სიტყვა ამა-თუ-იმ სქესის აღმნიშვნელია, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, არც ერთს მათგანს თავში სქესის არავითარი ნიშანი არ უჩანს. ამ ჯგუფის შედარებითმა მრავალრიცხოვანობამ შესაძლებელია ადამიანზე ისეთი შთაბეჭდილება მოახდინოს, თითქოს გრამ. სქესის აღსანიშნავად ქართულში საერთოდ არავითარი ნიშანი საჭირო არ ყოფილიყოს. ზემომოყვანილი დებულება ქართულში უძველეს ხანაში გრამატიკული სქეს-კატეგორიებისა და მათთვის თავსართოვანი ნიშნების არსებობის შესახებ რომ უცილობელ ჭეშმარიტებად მისაჩნევი გახდეს, ამ საკითხს, რა თქმა უნდა, დამაჯერებელი განმარტება უნდა მოეძებნოს. ამიტომაც მას გულდასმითი განხილვა სჭირდება.

უპირველესად უნდა გავიხსენოთ, რომ იმ ენებშიც, თუნდაც მაგ. ინდოევროპული მოდგმისებშიც, სადაც გრამ. სქესი სუფევს და მორფოლოგიის ძირითად მოვლენას წარმოადგენს, ხშირად მოიპოვება სიტყვები, რომელთაც გარეგნულად თავისი სქესის არავითარი ნიშანი არ გააჩნიათ. ამით შესაძლებელი იყო, ანალოგიაზე დაყრდნობით, ეს საკითხი ჩვენც თავითგან მოგვეშორე-

ბინა. მაგრამ ამ სიძნელის ასეთი გაადვილება სასურველად არ მიმაჩნია, მით უმეტეს, რომ ასეთი რამე არც არის საჭირო, რადგან თითქმის ყოველ ასეთ სიტყვათაგანს სქეს-კატეგორიის ნიშნის უქონლობას, თუ არ ვცდები, სრულებით დამაკმაყოფილებელი განმარტება მოეპოვება.

სქეს-კატეგორიის თავსართების არამქონე სიტყვათა მთელი რაოდენობა შესაძლებელია სამ ჯგუფად დაიყოს: 1. პირველ ჯგუფს ისეთი სიტყვები შეადგენს, რომელთაც თავსართები წინათ მქონიათ და მხოლოდ დროთა განმავლობაში, ან ფონეტიკურად შესცვლიათ, ანდა სრულებით დაჰკარგვიათ. 2. მეორე ჯგუფს ისეთი სიტყვები ეკუთვნის, რომელთაც სქეს-კატეგორიის ნიშნები არა აქვთ, მაგრამ სამაგიეროდ აქ საკომპენსაციო მოვლენაა ხოლმე და სქესის აღმნიშვნელი მთლიანი სიტყვა მოეპოვებათ. 3. დასასრულ, მესამე სიტყვების ჯგუფი ისეთ სახელებს შეიცავს, რომელთა უკვე მთელი შინაარსი მათი სქესის განმსაზღვრელია.

თავი მეთხუთმეტე

სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი სიტყვები, რომელთაც სქეს-კატეგორიის ნიშანი ფონეტიკურად შესცვლიათ, ან დაჰკარგვიათ

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ქართულში რამდენიმე სიტყვაა, რომელთაც თავში გ თანხმოვანი არა აქვთ, თუმცა, ვითარცა მამალი ცხოველის სახელებს, მათ ასეთი ნიშანი უნდა ჰქონოდათ. ამ მხრივ საყურადღებოა **ერქემალი**. მასაც განმარტება სჭირია, რადგან, თუ ეს მოვლენა დასაწყისითგანს თვისებას წარმოადგენს, გ ბგერის თავსართობა მამრობითობის აღსანიშნავად აუცილებელი პირობა არ ყოფილა.

§ 1. ერქემალის, ერცქემის და ერხკჳნის ეტიმოლოგია და თავდაპირველი მნიშვნელობა

ვერძს გარდა, არსებობდა და ეხლაც არსებობს ტერმინი **ერქემალი**, რომელიც, საბას განმარტებით, „**მწერმაგი ცხოვარი**"-ს (ლექს.), ანუ **მამალი ცხვრის** აღმნიშვნელია.

მეგრულად კი **ჯიხვის** (тур) სახელად იხმარება **ერცქემი** (შ. გ.). უეჭველია, ამავე სახელის მონათესავეა **გარეული მამალი თხის** აღმნიშვნელი სვანური სიტყვა **ერხკჳნ**-იც, **ჲერხკჳნ** (ბალსზ.) და **ჰერხკან** (ბალსქ.: ივ. ნ ი ჟ ა რ ა ძ ი ს Рус. сван. сл., 155 და ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ცნობა).

სვანური უმლაუტის კანონის თანახმად, მას წინათ ბოლოში ი უნდა ჰქონოდა, ამიტომ იგი **ერხკანი**-საგან არის წარმომდგარი. **ერცქემ**-თან შედარებით **ეხკჳნს**

ც ს-დ აქვს შენაცვლებული, ბოლოკიდური მ კიდევ ნ-დ, ხოლო მეგრულში, მესამე თანხმოვანი ქ სვანურ კ-სთან შედარებით, გაასპირატებულია.

რაკი **ᲔᲠᲙᲔᲛᲐᲚᲘ მამალი ცხვრის** სახელია და **ᲔᲠᲪᲙᲔᲛ-ᲔᲠᲡᲙᲐ̈Ნ**-იც **მამალივე რქოსანი პირუტყვის**, ფსიტისა და თხის, აღმნიშვნელი სიტყვებია, საკითხი მათი იგივეობის შესახებ თავისთავად იბადება. მათ უმთავრესად ბოლო ნაწილი ასხვავებს: **ᲔᲠᲙᲔᲛᲐᲚ**-ს ბოლოში ალ მარცვალი აქვს. მაგრამ ეს განსხვავება არსებითი არ არის, რათგან, მრავალი მსგავსი შემთხვევისამებრ, მეგრულსა და სვანურ სიტყვებს ეს მარცვალი დროთა განმავლობაში ჩამოსცილდებოდა. ამიტომ მეგრულის წინამორბედ ფორმადაც „**ᲔᲠᲪᲙᲔᲛᲐᲚᲘ**“-ა საფიქრებელი, სვანურისა კი „**ერსკამილი**“.

ᲔᲠᲙᲔᲛᲐᲚ-სა და ზემომოყვანილ მეგრულ-სვანურ წინამორბედ ფორმებს არსებითად ის მეტი **ც**, ან **ს** თანხმოვანი ასხვავებს, რომელიც ამ უკანასკნელთ პირველთან შედარებით რ-სა და კ-ს და ქ-ს შუა მოეპოვებათ. ის გარემოება, რომ, თუმცა ეს მეტი თანხმოვანი მეგრულსაცა და სვანურსაც გააჩნია, მაგრამ სხვადასხვა სახით აქვს, სხვა მოსაზრებასთან ერთად, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ **ეს თანხმოვანი მერმინდელი, ზედმეტი შენაზარდი არ უნდა იყოს, არამედ ამ სიტყვის ოდინდელი, ეხლანდელზე სრული, ფორმის შენარჩუნებულ თანხმოვანს წარმოადგენს.** ამიტომ საფიქრებელია, რომ თვით **ᲔᲠᲙᲔᲛᲐᲚᲘ**-ც **წინამორბედი ფორმების ჯერ ე რ ც კ ე მ ა ლ ი-სა, შემდეგ კი ე რ ს კ ე მ ა ლ ი-საგან არის წარმომდგარი.**

ეხლა, რომ მათი პირველადი მნიშვნელობის მიგნება გაგვიადვილდეს, ამ **სიტყვების აგებულების გამორკვევაა საჭირო.**

საფიქრებელია, რომ, ვითარცა მამალი ცხოველის აღმნიშვნელი სიტყვები, **ᲔᲠᲙᲔᲛᲐᲚᲘ**, **ᲔᲠᲪᲙᲔᲛᲘ** და **ᲔᲠᲡᲙᲐ̈ᲜᲘ** მამრობითი სქესისა და რქოსანი პირუტყვის გამომხატველ ნაწილებს შეიცავენ. ამის მსგავსი წარმოება **საფური ხბოს** სახელსა აქვს, რომელიც თანამედროვე ქართულში **ᲓᲔᲙᲔᲣᲚᲘ**-ს სახით არის დაცული. წინათ-კი **ᲓᲘᲐᲙᲔᲣᲚᲐᲓ** გამოითქმოდა.

ᲔᲠᲙᲔᲛᲐᲚᲘ, **ᲔᲠᲪᲙᲔᲛᲘ** და **ᲔᲠᲡᲙᲐ̈ᲜᲘ** **დ ი ა კ ე უ ლ ი ს ა** და **დეკეულის მსგავსი აგებულების სიტყვებად მოჩანან:** პირველი ნაწილი აქაც პირუტყვის სქესის აღმნიშვნელი უნდა იყოს, მეორე-კი ცხოველის სახელად არის საგულისხმებელი. **ამ სახელის ნაწილების გამოყოფას ის გარემოება გვშველის, რომ ᲓᲘᲐᲙᲔᲣᲚᲘᲡᲐ და ᲔᲠᲙᲔᲛᲐᲚᲘᲡ მეორე ნაწილი ერთმანერთს მიემსგავსება.** ამიტომ, როგორც **დიაკეულის** მეორე ნაწილს **კეული** შეადგენს, ისევე **ერკემალის** მეორე ნაწილადაც **კემალი** უნდა იქმნეს ცნობილი.

თავის ალაგას (იხ. აქვე) უკვე გამორკვეული გვქონდა, რომ **ᲙᲔᲣᲚᲘ** სვანურში **ᲙᲐᲕᲘᲚ**-ად, გურულში-კი **ᲙᲜᲐ**-დ იქცა. **ᲙᲔᲛᲐᲚᲘ** სვანური **ᲙᲐᲕᲘᲚ**-ის მსგავსი **ვ**-ს **მ**-დ შენაცვლებისა (**კამილი**) და **ა** და **ი** ხმოვნების ადგილმონაცვლების გზით (კიმალი—კემალი) უნდა იყოს წარმომდგარი.

ეხლა გამოსარკვევი-ღაა, თუ **რა ცხოველი უნდა იგულისხმებოდეს ᲙᲔᲛᲐᲚᲘ-სა და ᲙᲔᲣᲚᲘ-ს სახელით.** რაკი ერთ შემთხვევაში ის ცხვრის ჯიშის ტერმინშია დაცული, მეორე შემთხვევაში კიდევ სხვილფეხა საქონლის, ზროხის, დედალი ხბოს, აღმნიშვნელ ტერმინშია, მესამეში **ᲔᲠᲪᲙᲔᲛ**-სა და **ᲔᲠᲡᲙᲐ̈Ნ**-ში გა-

რეულ რქოსან საქონლის სახელში გვხვდება, ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ ქეული და ქემალი რაღაც ისეთი ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, რომელიც შინაურსა და გარეულ რქოსან საქონელს, როგორც წვრილფეხას, ისევე სხვილფეხასაც უნდა ჰქონოდა.

ხოლო, რაკი ერქემლის მეორე ნაწილი ქეულის ფონეტიკური სახესხვაობა ყოფილა და ამის გამო აქაც ცხოველის აღმნიშვნელად უნდა იგულისხმებოდეს, ამიტომაც ცხადია, რომ ამ ტერმინის პირველ ნაწილსაც ერ-ი წარმოადგენს და სწორედ ის არის, რომ ცხოველის ზოგად სახელს, ქემალს, მამრობითობის აღმნიშვნელობას ანიჭებს.

ერქემლის, ერცქემისა და ერსქან-ის შემადგენელი ნაწილებისა და პირველი ნაწილის მნიშვნელობის ზოგადად გამორკვევის შემდგომ, მისი ეტიმოლოგიის მიგნებაც შედარებით უფრო გაადვილებულია.

უპირველესად უნდა გადაწყდეს, თუ რომელი მამრობითი სქესის ცხოველის აღმნიშვნელ სამ ერ, ერც და ერს ფორმათაგანი უფრო ადრინდელი და რომელი უფრო მერმინდელი უნდა იყოს?

ბგერითი შედგენილობის სისრულის თვალსაზრისით რომ მივუდგეთ, ერც და ერს-ი, უეჭველია, ერ-ზე უფრო სრული და ადრინდელი ჩანს, ერ-ს-კი, მათთან შედარებით, უკანასკნელი თანხმოვანი დაკარგული აქვს.

ხოლო ერც-სა და ერხ-ში, ცხადია, უკანასკნელი ბგერა შენაცვლებული უნდა იყოს: საფიქრებელია, რომ პირველი ამ ორთაგანი უფრო ადრინდელი, მეორე უფრო მერმინდელი იქმნება, მაგრამ, რაკი ასეთ შემთხვევებში გადამწყვეტი მნიშვნელობა სიტყვის ეტიმოლოგიასა აქვს, ამიტომ ისევ ერც-ის ეტიმოლოგიის გამორკვევაა საჭირო.

ერც-ის ეტიმოლოგიის ძიების დროს, უნდა გვახსოვდეს, რომ ერქემალი „მნერბავი", ე. ი. მამალი ცხვრის სახელი იყო და არის ეხლაც. ეს გარემოება გვავალებს, რომ ერც-ის წინაპარი ამ ცნების გამომხატველ სიტყვებში ვეძიოთ. თუ ამასთანავე მოვიგონებთ, რომ ძველ ქართულში „მამალსა ცხვარსა ეწოდების ვერძი" (საბა), მაშინ ბუნებრივად დაგვებადება აზრი, რომ ერცი უნდა ვერძი-საგან იყოს წარმომდგარი.

მართლაც და, ერცსა და ვერძს შორის დიდი განსხვავება არ არის: ერც-ს მხოლოდ თავში ვ თანხმოვანი აქვს დაკარგული და მესამე ბგერა ც პირვანდელი ძ-საგან შენაცვლების გზით არის წარმომდგარი. ამგვარად, ამ ტერმინის თავდაპირველ სრულ სახედ ვერძქემალი უნდა ვიგულისხმოთ, რომლის პირველ ნაწილს მამალი ცხოველის აღმნიშვნელი ვერძი შეადგენს, ე. ი. დაახლოვებით ისევე, როგორც ძველად ვაცბოტი ყოფილა.

ეხლა ნათელი იქმნება, თუ რატომაა, რომ ერქემალი, ერცქემი და ერსქანი სწორედ მამალი ცხვრის, ჯიხვისა და თხის აღმნიშვნელია: ასეთ აზრს მისი პირველი, ვერძი-საგან წარმომდგარი ნაწილი ერც-ი, ერს-ი და ერ-ი ანიჭებს.

თავი მეთოთხმეტე

სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი, რომელთაც სქეს-კატეგორიის სათანადო თავსართი არა აქვთ, მაგრამ რომელთა უკვე შინაარსიც გარკვეული სქესის გამომხატველია

ქართულ სიტყვათა მთელი ჯგუფია, რომელიც, თუმცა ამა თუ იმ სქესის აღმნიშვნელია, მაგრამ რომელსაც თავისი სქესისათვის შესაფერისი ფორმანტი არა აქვს. ცხადია, რომ, თუ ასეთი სიტყვები იმ ხანისაა, როდესაც ქართულს გრამატიკული სქეს-კატეგორიები გააჩნდა, ეს ძველი თავსართოვანი ნიშნები დროთა განმავლობაში, ან შეცვლილი, ანდა დაკარგული უნდა ჰქონდეს. შესაძლებელია ზოგი ასეთ სიტყვათაგანი იმ ხანისაც იყოს, როდესაც ქართულს გრამატიკული სქესიცა და კატეგორიებიც უკვე დაკარგული ჰქონდა. მაგრამ უძველესი ხანის სიტყვებსაც **თავიანთი თავდაპირველი ფორმანტი დროთა განმავლობაში შესაძლებელია იმიტომაც ადვილად და სრულებით უგნებლად დაეკარგათ, რომ თვით მათი ფუძეც თავისი შინაარსით ამა-თუ-იმ სქესის თვისების გამომჟღავნებელი იყო.** ქვემოთ სწორედ ასეთი სიტყვები გვექმნება დასახელებული და მათი ეტიმოლოგიის განხილვა, იმედია, ზემოაღნიშნულ დებულებას ცხადჰყოფს.

§ 1. მამისა და ქმრის ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა

სქესობრივი და საცოლქმრო დამოკიდებულებათა აღმნიშვნელ ტერმინთა შორის ძველ ქართულ მწერლობაში იხმარებოდა **ქმარი** და **ცოლი**, **მამაჲ** და **დედაჲ**, **მამრი** და **მდედრი**, **მამანი** და **დედანი**, **მამაკაცი** და **დედაკაცი**. თითოეულ მათგანს თავისი მნიშვნელობა ჰქონდა. შვილებისა და მშობლების დამოკიდებულების გამომხატველ სახელებად ქართულ სამწერლობო ენაში უძველეს ცნობილ დროითგანვე მიღებულია **მამაჲ**, რომელიც ზოგ რთულ სიტყვებში **მამ**-ის სახით გვევლინება, მაგ. **მამ-ფალი**, (მამა+უფალი) და **დედაჲ**, რომელიც რთულ სიტყვებში, როგორიცაა მაგ. **დიასახლისი**, **დიოფალი**, **დიაკეული**, **დეკეული** და სხ. „**დია**"-სა, „**დი**"-სა და თვით „**დე**"-ს სახითაც გვევლინება.

მაგრამ საყურადღებოა, რომ თვით **მშობელთა აღმნიშვნელ სახელებს მამა-სა და დედა-ს უძველეს ხანაში მარტო ეს მნიშვნელობა კი არა აქვთ**, **არამედ** იმავე დროს ძეგლებში **სქესის აღმნიშვნელ ტერმინებადაც არიან ნახმარი**. მაგალ. ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ს აღნიშნული აქვს, რომ ციხეში მიმავალს შუშანიკს მისდევდა „ამბოხი მრავალი **დედებისა** და **მამებისაჲ**, სიმრავლე ურიცხჳ". როდესაც მისმა მეუღლემ ვაზქენ პიტიახშმა „იხილა... ამბოხი იგი და ტირილი **მამათაჲ** და **დედათაჲ**, მოხუცებულთა და ყრმათაჲ", ყველას დაედევნა და გაფანტაო (წ̄მბჲ შშ̄ნ̄კსი, გვ. 12_{4-6} და $_{16-18}$). გ. მ ე რ ჩ უ ლ ს ა ც ნათქვამი აქვს, რომ გრიგოლ ხანძთელის დედასთან, როდესაც ის შვილის სანახავად მისულა, „თანა—

იყვნეს **მსახურნი** მისნი, **მამანი და დედანი**“ (ც̃ დ გ̃გლ ხნძთ̃ლისა, ვვ. ლდ). ისტორიკოსს უნდოდა ეთქვა, ორივე სქესის მსახურნი ახლდენო. ეს გარემოება იმ მხრივ და იმდენად არის საყურადღებო, რამდენადაც ირკვევა, რომ **ადამიანთა მშობლების აღმნიშვნელი ტერმინები იმავე დროს სქესის აღმნიშვნელ სიტყვებად და მამრობითობისა და მდედრობითობის ცნების მატარებლად გამოდგნენ.**

სრულჰასაკოვანი ცხოველების სქესობრივად გასარჩევად უძველეს დროითგანვე იხმარებოდა **ᲛᲐᲛᲐᲚᲘ** და **ᲓᲘᲓᲐᲚᲘ**, ადამიანებისათვის-კი უფრო **ᲛᲐᲛᲠᲘ** და **ᲓᲘᲓᲠᲘ**.

თუმცა მეგრულად **მამას** ეხლა **ᲛᲣᲛᲐ** ეწოდება, მაგრამ მისი მრ. რ. ფორმა **ᲛᲣᲛᲐᲚᲘᲤᲘ** ამ სიტყვის მხ. რ.-ის **ოდინდელ ფორმახაც ᲛᲣᲛᲐᲚ**-ად გვაგულისხმებინებს. ამავე სიტყვის ჭანური შესატყვისობა **მამალი საქონლის, ან ხულიერი არსების** აღსანიშნავად იხმარება და ხოფურსა და ვიწურ კილოში **ᲛᲐᲛᲣᲚᲘ**-ა, რომელიც იმავე დროს, ქართულის მსგავსად, **მამალს ქათამსაც** ნიშნავს, ათინურ კილოში-კი ეს სიტყვა, მეგრულის მსგავსად, **ᲛᲣᲛᲣᲚᲘ**-ს სახით გვევლინება. **მამალ მიმინოს** ჭანურად **ᲛᲐᲛᲣᲚᲘᲭᲘ** ეწოდება (ჟ. გ.), **დედალს ᲗᲣᲘᲚᲘᲮᲘ** (იქვე).

ზემომოყვანილითგან ცხადი გახდებოდა, რომ მამისა და მამრობითობის აღმნიშვნელი სიტყვების სრული იგივეობა მეგრულ-ჭანური **ლექსიკური მასალებითაც მტკიცდება.**

აღსანიშნავია, რომ ქართულს აქვს ტერმინები **ᲡᲘᲛᲐᲛᲠᲘ ცოლის მამისა** და **ᲡᲘᲓᲘᲓᲠᲘ ცოლის დედის** აღსანიშნავად. გამოსლვათა 18,₂₀ ნათქვამია: „წარავლინა მოსე **სიმამრი** თჳსი“. ბერძნულად აქ, ნახმარია ὁ γαμβρὸς **მოგამბრის**, ლათინ. cognatus და სომხურად *աներ* **ანერ**. **ᲡᲘᲛᲐᲛᲠᲘ სი** და **მამრი**-საგან შესდგება, ისევე, როგორც **ᲡᲘᲓᲘᲓᲠᲘ სი** და **დედრი**-საგან არის ნაწარმოები და **მამად** და **დედად მიხაჩნევს ნიშნავს**. ამ ორ შემთხვევაშიც, მაშასადამე, **მამა, ᲛᲐᲛᲠᲘ**-სა და **დედა ᲓᲘᲓᲠᲘ**-ს სახით არის წარმოდგენილი.

ამნაირად ირკვევა, რომ თუ სამწიგნობრო ქართულში **ᲛᲐᲛᲐᲚᲘ**, ხოლო ჭანურში **ᲛᲐᲛᲣᲚᲘ მამრობითი სქესის არსებისა და ცხოველის** აღმნიშვნელია, მისი მეგრული შესატყვისობა **ᲛᲣᲛᲐᲚᲘ** უკვე **მამის** სახელად არის ქცეული. ამგვარადვე, თუ **ᲛᲐᲛᲠᲘ ადამიანთა სქესის** გამომხატველია, **ᲡᲘᲛᲐᲛᲠ**-ში იგივე სიტყვა უკვე **მამის** აღმნიშვნელად გვევლინება, ხოლო უძველეს ქართ. ძეგლებში მამა **მამაკაცსაცა** და **მამასაც** ნიშნავდა.

ერთი მხრით **ᲛᲐᲛᲐᲚᲘ, ᲛᲐᲛᲣᲚᲘ** და **ᲛᲣᲛᲐᲚᲘ** გვაქვს, მეორე მხრით კიდევ **ᲛᲐᲛᲠᲘ**. მათ მნიშვნელობათა იგივეობის გამო, **ᲛᲐᲛᲐᲚᲘ**-სა და **ᲛᲐᲛᲠᲘ**-ს იგივეობაც არის საგულისხმებელი. საფიქრებელია, რომ **ᲛᲐᲛᲠ**-ს ბოლოკიდურ თანხმოვანთა შუა **ა** ხმოვანი აქვს დაკარგული, ხოლო **ᲛᲐᲛᲐᲚᲘ**-ს **ლ** პირველად **რ**-საგან არის წარმომდგარი[1]. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ **ᲛᲐᲛᲐᲚᲘ**-ს უწინარეს სრულ ფორმად **ᲛᲐᲛᲐᲠᲘ** უნდა ვიგულისხმოთ.

[1] როგორც **ფირტვი**-საგან **ფილტვი**, **ხანჯარი**-საგან **ხანჯალი** და სხვაც ბევრია წარმომდგარი.

მშობელთა სქესობრივად გამრკვეველ ტერმინებად ძველ ქართულ მწერლობაში, როგორც ცნობილია, **ქმარი** მამრობითი სქესის პირისათვის იხმარება და **ცოლი** მდედრობითი სქესისათვის.

მეგრულად **ქმარს** **ქომონჯი**, ან **ქომოჯი** ჰქვიან, რაც ზოგად ქართულის **ქმარის** ფონეტიკურ შესატყვისობას წარმოადგენს. მაგრამ ეს ფორმები რომ შემდეგშია წარმომდგარი და წინათ ამ სიტყვას ზოგადი ქართულის უფრო მსგავსი სახეობა ჰქონდა, ამას ტერმინი **ხაქომოლო** გვაფიქრებინებს, რომელიც **ქმრის შესაფერისს, ქმრისათვის დამახასიათებელს** აღნიშნავს (მ. გ. 345). მხოლოდ ალბათ აქ **ქმარი** მეგრულად **ქომოლი**-ს სახით არის დაცული, რომელიც თავის მხრით **ქომორი**-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. მართლაც, თუ გავიხსენებთ, რომ თანამედროვე მეგრული ფორმა **ქომოჯი** და **ქომონჯი**-ა, თანაც იმ გარემოებასაც გავითვალისწინებთ, რომ მეგრულში **ჯ** სწორედ **რ**-ს ბგერითს შენაცვლებას წარმოადგენს ხოლმე და არა **ლ**-სას, მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ **ქომოჯი** თანამედროვე მეგრულში შესაძლებელია მხოლოდ **ქომორი**-საგან წარმომდგარიყო. მაშასადამე, ცხადია, რომ **ქომოლი** ამ სიტყვის პირვანდელი სახე არ არის, არამედ მხოლოდ თავდაპირველი **ქომორი**-ს მერმინდელი წარმონაშობია.

ჭანურად **ქმარს** **ქომოჯი** და **ქიმოჯი** ჰქვიან. მაგრამ წინათ უეჭველია, **ქმარს** ჭანურადაც **ქომოლი** და **ქიმოლი** უნდა ჰრქმეოდა. **ამ სიტყვას ქმრის მნიშვნელობა ეხლაც აქვს შენარჩუნებული, თუმცა** იმავე დროს **მამაცსა და გმირსაც ნიშნავს.** ზემონათქვამის შემდგომ ცხადი უნდა იყოს, რომ ამ სიტყვის ძირითად ფორმად ჭანურშიც **ქომორი** უნდა ვიგულისხმოთ.

რაკი გამოირკვა, რომ მეგრულად და ჭანურად **ქმარს** წინათ **ქომოლი**, ხოლო თავდაპირველად **ქომორი** ეწოდებოდა, **ამ სიტყვის მეორადი მნიშვნელობა უფრო საყურადღებო ხდება.** მეგრულად **ქომოლი, ქუმოლი, ქუმოი მამაკაცსაც** ნიშნავს, ჭანურადაც **ქომოლი** ამავე მნიშვნელობით იხმარება. ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ **ქომოლისქუა** მეგრულად **ვაჟიშვილს** ნიშნავს.

მეგრულში მეორე სიტყვაც მოიპოვება, რომელშიც **ქომოლ**-ს ასეთივე მნიშვნელობა აქვს: როგორც **ქალბატონს** მეგრულად **ოხურ-პატონი** ჰქვიან, ისევე მამრობითი სქესისათვის არსებობს **ქომოლი-პატონი** (იხ ი ო ს ე ბ ყ ი ფ შ ი ძ ი ს მ. გ. 298), რომელიც **ბატონსა** ნიშნავს, მაგრამ არსებითად **ვაჟ-ბატონს** უდრის.

ამგვარად ირკვევა, რომ ყველა ამ შემთხვევებში **ქომოლი** მნიშვნელობით **ვაჟს** უდრის და ზოგადად **მამრობითობის გამომხატველია.** მაშასადამე, **ზოგადი ქართული ტერმინის ქმარი-ს** ჭანურ-მეგრული **შესატყვისობა მნიშვნელობით ვ ა ჟ ო ბ ი ს ა და მ ა მ რ ო ბ ი ს გამომხატველია.**

რაკი ჭანურ-მეგრული ენობრივი მასალების მიხედვით ის უცილობელი გარემოება გამოირკვა, რომ ტერმინი **ქმარი**-ს ოდნავ შეცვლილი შესატყვისობა მამაკაცის აღმნიშვნელია, თავისთავად იბადება აზრი, რომ **კაცობის, მამაცობის** აღმნიშვნელი სვანური ტერმინი **ლი-მარუ**-ც, **სიმამაცე**, მეგრულ-ჭანური სემასიალოგიური მოვლენის მსგავსად, აგრეთვე **ქმარი**-საგან თავკიდურა **ქ** ბგერის ჩამოცილებით წარმომდგარი ტერმინი უნდა იყოს. ამჟამად **მარე** სვანურად **კაცსა** ნიშ-

ნავს, მაგრამ **ლიმარუ** ამტკიცებს, რომ **წინათ მას მამაკაცის მნიშვნელობა ჰქონია.**

ამგვარად, ერთი მხრით ტერმინი **მამა**-ს ისტორიულმა და შედარებითმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ **მამალი, მამაჲ** და **მამარი** ერთსადაიმავე **დროს მამობისაცა და მამრობითობის ცნების გამომხატველიც იყო**,— მეორე მხრით **ქმარი**-ს მეგრულ-ჭანური შესატყვისობაც, **ქმრობის გარდა**, აგრეთვე **მამრობისა და ვაჟობის ცნების აღმნიშვნელი ყოფილა.**

ეს გარემოება თავისთავად ჰბადებს საკითხს, თუ **რაზე უნდა იყოს ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობის მსგავსება დამყარებული**, სახელდობრ, **ეს მსგავსება ხომ მათი ერთი-და-იმავე წარმოშობილობით არ აიხსნება?** ამისთანა საკითხი იმიტომაც არის ბუნებრივი, რომ ზემოაღნიშნულს **მამალი**-ს წინამორბედად საგულისხმებელის **მამარი**-სა და **ქმარი**-ს ბგერითი მსგავსებაც (თავკიდურ **მ**ა მარცვალს გარდა) ერთვის ზედ.

ამ საკითხის გადასაწყვეტად ჯერ ტერმინი **ქმარი**-ს პირვანდელი აგებულება და მნიშვნელობა უნდა იქმნეს გათვალისწინებული. ტერმინის **მშობელის** მსგავსად, საფიქრებელია, რომ იგიც მოქმედებითი გვარის მიმღეობის ნაშთი უნდა იყოს. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ შესაძლებელია **ქმარი** პირვანდელი **მაქმარი**-საგან იყოს წარმომდგარი, ე. ი. ეს სიტყვა ქმნა ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობა იყოს. მართალია, ქმარსა და მის საგონებელ წინამორბედს **მაქმარს ნ** არ ახლავს, მაგრამ ჯერ ერთი **ნ** ძირეული არ არის და ამას გარდა უკვე უძველეს ქართულ ძეგლებშიც ეს ფუძე უამბგეროდაც გვევლინება, მაგ.: ქუეყნისა **შესაქმეჲ, საქმეჲ, უქმი** და სხ. ამგვარად, **შესაქმე** ტერმინის მსგავსად, უ ნ-ბგერო **მაქმარი**-ც თავდაპირველად შემქმნელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, ტერმინი **ქმარი** თავდაპირველად სქესობრივი დამოკიდებულებისა და შვილიერების აქტიური მონაწილის აღმნიშვნელი მიმღეობა უნდა ყოფილიყო. ცხადია, რომ, ვითარცა მიმღეობას, ამ სიტყვას თავში **მა** ფორმანტი უნდა ჰქონოდა ისტორიულ ხანაში მაინც და სათანადო სქესის ფორმანტი, თუ ეს სიტყვა სქეს-კატეგორიების ხანისაა.

თუ ქმარი **მაქმარი**-საგან **მა** თავსართის ჩამოცილებით უნდა იყოს წარმოშობილი, **მამისა** და **მამალის** წინამორბედი **მამარი** შეიძლება შუაში **მ**-ს წინ მყოფი **ქ** ბგერის გაქრობით წარმომდგარიყო.

მაგრამ მთელი **ეს ჰიპოთეზი რომ დამაჯერებელი იყოს, უპირველესად უნდა დამტკიცდეს, რომ ქმნა ძველადვე მარტო საგნებზე კი არა, არამედ შვილიერებაზეც ითქმოდა.**

ასეც იყო სწორედ და მამაკაცისაგან ქალის განაყოფიერების აღსანიშნავად ზმნას **შექმნა**-სა და **ქმნა**-ს ხმარობდნენ. მაგ. ათაბაგ ბ ე ქ ა ს სამართლის წიგნში სწერია, თუ „**დიდებულისა შექმნილი**“ უკანონო შვილი რა უფლების მქონებელი იყო (§ 32). ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI სამართლის წიგნიც უკანონო სქესობრივი დამოკიდებულებით „**შექმნილი** შვილი“-ს შესახებ მსჯელობს (§§ 67, 68).

ასეთი ტერმინი რომ შემთხვევითი და შედარებით მერმინდელი გამონათქვამი არ არის, ამას **საქმისაჲ**-ც ამტკიცებს.

ხაქმიხაჲ ეწოდება ეხლაც ზემო-სვანეთში და, უეჭველია, წარმართობის უძველეს ხანაშიც ასევე ერქმეოდა, იმ პირს, რომელსაც ყველიერში, ყეენობის მსგავსი მამრობითობისა და სქესობრივი სიყვარულის მფარველი ღვთაებისადმი განკუთვნილი დღესასწაულის დროს, ხისაგან გაკეთებული მამაკაცის ასო, როგორც შვილიერების წარმომშობი ორგანოს სიმბოლო, ჩამოკიდებული აქვს (იხ. „ძველი და ახალი სვანეთი“ 1925 წ., გვ. 126—127, ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა ს „ფალოსის კულტი საქართველოში“, დაბეჭდილი „მიმომხილველ“-ში, საქ. საისტ. საზ. ორგანოში, 1925 წ. გვ. 132—134 და ჩემი „ქართ. ერის ისტორია“ I[3], 59—69). ბ ა ს ი ლ ი ზ ა რ ზ მ ე ლ ი ამ ორგანოს თავის თხზულებაში უწოდებს „სარცხვენელსა... ახოსა მას თესლმცენარესა“ (ც˜ჲ სრ˜პნ ზრ˜ზ˜მლსჲ. 36). მაგრამ პირველყოფილმა ადამიანმა სქესობრივი სირცხვილი ჯერ არ იცოდა და მისთვის ეს ორგანო სრულებით სარცხვენი არ იყო, არამედ მას უმთავრესად მამრობითობის ენერგიის მქონებელ, **შთამომავლობის შემქმნელ, თესლმცენარე ახოდ სთვლიდა.**

უეჭველია, თავდაპირველად **ხაქმიხაჲ** იმ სასქესო ასოს სახელი უნდა ყოფილიყო, რომელსაც ამ წარმართული ღვთაების განსახიერებაში უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს, რათგან თვით ტერმინი **ხა-ქმიხაჲ** სწორედ იმასა ნიშნავს, რაც ქმნისა, თუ შექმნისათვის არის ბუნებისაგან განკუთვნილი. ამასთანავე, რასაკვირველია, ქვემო-სვანეთში დღემდე დაცულს **ადრიქილაჲ**-ს წარმართულს მსგავსსავე დღესასწაულს, რომელშიც ხისაგან გაკეთებული და ჩამოკიდებული სასქესო ასოს მაგიერ, ერთი გატიტვლებული მამაკაცი იღებს მონაწილეობას, ვითარცა იმავე **ხაქმიხაჲ**-ს ცოცხალი მფლობელი, ამ უუძველესი სარწმუნოებრივი სამყაროს წარსულის ნაშთი და მემკვიდრეობა ზემოსვანურ **ხაქმიხაჲ**-ს ჩვეულებაზე უკეთესად აქვს დაცული, რათგან ხის ასო ძველი ბარბაროსული პირველყოფილობის თავითგან ასაცილებლად უნდა იყოს შემდეგში შემოღებული, როდესაც მონაწილე ხალხისთვის ტიტველი **ადრიქილაჲ**-ს დანახვა უკვე სასირცხვოდ იქცა. **ხაქმიხაჲ** და **ადრიქილაჲ** ერთისა-და-იმავე ორგანოს აღმნიშვნელი, მხოლოდ მისი სხვა-და-სხვა მდგომარეობის გამომხატველი ტერმინებია.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ **ქმნა** და **შექმნა** ძველ **ქართულში მართლაც სქესობრივი კავშირისა და შემოქმედების აღმნიშვნელი ტერმინი ყოფილა. ეს გარემოება ქმრისა და მამის შემომყვანილ ეტიმოლოგიასაც და პირველად მნიშვნელობასაც მკვიდრ საფუძველს უქმნის.** ამ გარემოების გათვალისწინებისას უკვე ადვილი გასაგებია ისიც, თუ რატომ იყო, რომ **მამაჲ** უძველეს ძეგლებში **მამაკაცის** აღმნიშვნელი ყოფილა, და ისიც, რომ **ქმარის** მეგრული და სვანური შესატყვისობაც **მამრობითობის, ვაჟობის და ვაჟკაცობის** აღმნიშვნელია. ამნაირად, **მამაჲ-სა და ქმარი-ს თავდაპირველი აგებულება და შინაარსი მათი სქესის იხედაც სრულებით მკაფიოდ გამომჟღავნებელი იყო.**

§ 2. დედაჲ და დედაკაცი, მათი ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა

დედაჲ და **დედანი**, როგორც მამისა და ქმრის ეტიმოლოგიის განხილვის დროს დავრწმუნდით, ერთსა-და იმავე დროს **მშობლისაცა და მდედრობითი სქესისადმი მიკუთვნილობის აღმნიშვნელი სიტყვებიც** ყოფილა.

საგულისხმოა, რომ შვილები ალერსით თავიანთ დედ-მამას ᲛᲐᲛᲘᲚᲝ-სა და ᲓᲔᲓᲘᲚᲝ-საც უწოდებენ ხოლმე, ᲓᲔᲓᲘᲚᲝ-კი ცხოველთა სქესობრივობისათვის განკუთვნილ ტერმინს ᲓᲔᲓᲐᲚ-ს უახლოვდება.

მაგრამ ცნობილია, რომ მდედრობითი სქესის ადამიანის აღმნიშვნელ ტერმინებად ძველ ქართულ მწერლობაში ორი სიტყვა გვხვდება — ᲓᲔᲓᲐᲙᲐᲪᲘ და ᲫᲐᲚᲘ. მსაჯულთა 19_{1-4}, ნათქვამია: „მოიყუანა... **დედაკაცი** ხარჰად... იხილა იგი მამამან მის **ქალისამან**...და შეიყუანა იგი...მამამან მის **ქალისამან**...სიძესა თჳსსა“. შესაქმეთაჲ 34_{12} სწერია: „მომეცით მე **ქალი** ისი **ცოლად**“, ხოლო მსაჯულთა 14_2: „ვიხილე **დედაკაცი** თამნას **ასულთაგან** ფილისტიმელთაგან და აწ **მომგუარეთ** მე იგი **ცოლად**“. დასასრულ შესაქმეთა 24_{57-58} ნათქვამია: მოუწოდეთ **ქალსა** და ვჰკითხოთ... და მოუწოდეს რებეკას და ჰრქუეს მას: „**წარხუალა, კაცისა ამის თანა**“.

ამ მაგალითებითგანა ჩანს, რომ ᲓᲔᲓᲐᲙᲐᲪᲘ და ᲫᲐᲚᲘ **ერთმანეთის მაგიერ იხმარებოდა** (იხ. მსაჯულთა 19_{1-5}). მაგრამ მეორე მხრით ისე გამოდის, რომ ᲫᲐᲚᲘ **გაუთხოვარი დედაკაცის სახელია:** ᲫᲐᲚᲘ **გათხოვების შემდგომ ხდებოდა** ᲪᲝᲚᲐᲓ, ᲓᲔᲓᲐᲙᲐᲪᲘ-კი **შეიძლება ასულის, ქალიშვილის აღმნიშვნელიც ყოფილიყო და გათხოვილისაც.**

ამგვარად, ᲓᲔᲓᲐᲙᲐᲪᲘ **ზოგადი ცნების გამომხატველია და მდედრობითი სქესის ადამიანის აღმნიშვნელია,** ᲫᲐᲚᲘ-კი **მხოლოდ გაუთხოვარისა.** ეს გარემოება ზემომოყვანილი ადგილების ბერძნულ, ლათინურ და სომხურ თარგმნებთან შედარებითაც მტკიცდება და ამისდა მიხედვითაც ქართული ᲫᲐᲚᲘ უდრის ბერძნულს ἡ παῖς **ჰე პაის**-ს, ლათინურ puella-სა და სომხურს *աղջիկ* **ალჯიკ**-ს (შესაქმეთა 24_{67} და 34_{12}), ან ἡ νεᾶνις **ჰე ნეანის**, ლათინ. puella-სა და სომხურ *աղջիկ*-სა ალჯიკს (მსაჯულთა $19_{4,6}$), რაც ქალიშვილს, ქალწულს აღნიშნავს,- ხოლო ქართული ᲓᲔᲓᲐᲙᲐᲪᲘ ბერძნულს ἡ γυνή-ს **ჰე გჳნე**-ს უდრის, ლათინ. uxor-სა და სომხურს *կին* **კინ**-ს, რაც ბერძნულად მდედრობითი სქესის ადამიანის გამომხატველი სიტყვაა და როგორც გათხოვილს, ისევე გაუთხოვარსაც აღნიშნავდა, ლათინ. და სომხური სიტყვები-კი ცოლის აღმნიშვნელია.

მაგრამ მნიშვნელობათა ზემოდასახელებული განსხვავება ᲓᲔᲓᲐᲙᲐᲪᲡᲐ და ᲫᲐᲚᲡ შორის დასაწყისითგანია, თუ არა? თუ ადამიანი ტერმინს ᲓᲔᲓᲐᲙᲐᲪ-ს ჩაუფიქრდება, შეამჩნევს, რომ თავისი აგებულობით ის **ადამიანთა, ანუ კაცთა იმ კატეგორიას უნდა აღნიშნავდეს, რომელიც დედაა.** ხოლო, რაკი **დედა** არ შეიძლება ქალწული იყოს, ამიტომ ცხადია, ᲓᲔᲓᲐᲙᲐᲪᲘ თავდაპირველად **მხოლოდ გათხოვილი ქალის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ან არა და უნდა გვეფიქრა, რომ ამ ორნაწილედ სიტყვაში** ᲓᲔᲓᲐ დედობისა-კი არა, **არამედ მარტო მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელი იყო.**

ეგების უმნიშვნელო არ იყოს, რომ, ს. ორბელიანის განმარტებით, ᲛᲓᲐᲓᲘ და ᲛᲓᲐᲓᲔ იყო და არის „**დიაცი სძლის მაყარი**“ (ლექსიკ.). მაგრამ, უეჭველია, ეს განმარტება მთლად ზედმიწევნითი ვერ არის, რათგან ᲛᲓᲐᲓᲔ სასძლოს ყოველ **მაყარ-ქალს-კი არ ეწოდებოდა, არამედ მხოლოდ ერთს, ყველაზე უფროსს, რომელიც საქორწილოდ მომზადებულ ქალწულს დედის მაგივრობას უწევდა.**

ეს სიტყვა ჭანურშიც არის დაცული **მდადე**-სა და **დადეს** სახით. ნ. მ ა რ რ ს მის განსიმარტავად რუსულად დაუწერია „посаженная мать" (ქ. გ. 137). მეგრულშიც **დადე** იმასვე ნიშნავს, რასაც სამწერლობო ქართულში **მდადე**.

ეს ტერმინი იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ, ჩვეულებრივ გათხოვილი ქალის აღსანიშნავად განკუთვნილი სიტყვა, აქ გაუთხოვარი ქალისთვისაც არის გამოყენებული.

ქართველურ ენა-დიალექტებში **დედაჲ** ამ ცნების გამომხატველი ერთად-ერთი სიტყვა როდია, არამედ სხვა სიტყვებიც მოიპოვება. მეგრულად და ჭანურად ჩვეულებრივ **ნანა** იხმარება, სვანურად-კი **დია**, **დედი**-ც არსებობს და **მუთმენი**-ც.

დედალს მეგრ. **დადული**, ან **დადუი** ჰქვიან, ჭანურად-კი **დადული** დედალი ქათმის აღსანიშნავად იხმარება (ქ. გ. 137).

რაკი **დედაჲ**, **დედალი** და **დადული** ერთსა-და-იმავე დროს დედობისაცა-და სქესის აღმნიშვნელი სიტყვებიცაა, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ მათი ძირითადი მნიშვნელობა თავდაპირველად ზოგადი ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ ეს პირველადი მნიშვნელობა სქესის, მდედრობის ცნებასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ამ ცნების გამოსახატავად-კი, როგორც წინამდებარე გამოკვლევაში განხილული მრავალი მაგალითიდან ჩანს, ადამიანის ის დანიშნულება ყოფილა გამოყენებული, რომელიც თითოეულ ამ ორ მონაწილეთაგანს სქესობრივ ცხოვრებაში ბუნებისაგან დაკისრებული აქვს. ამიტომ **დედის** პირველადი მნიშვნელობაც სწორედ ამ სფეროშია საძებნელი და ისევე, როგორც **მამაჲ** და **ქმარი** თავდაპირველად მქნელისა და შემქმნელის აღმნიშვნელი ყოფილა, **დედაჲ**-ც, საფიქრებელია, გამჩენის, ანდა მშობელის ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ ამ მოსაზრების დამაჯერებლობისათვის საჭიროა, რომ ერთი მხრით ქართულში გაჩენა-შობის მნიშვნელობის მქონებელი ამის მაგვარი ძირის, მეორე მხრით-კი **დედაჲ**-ს თვით აღნაგობაშიც გამჩენისა, თუ მშობელის ცნების გამომხატველი ფორმანტის არსებობა დამტკიცდეს.

ქართულ სამწერლობო ენას ადამიანთა გაჩენა-შობისათვის ასეთი ძირი არ მოეპოვება და მხოლოდ ფრინველთაგან კვერცხის **დება**-სა და **დადება**-ს ვეძახით ხოლმე. ცხადია, რომ ებ მარცვალი აქ ძირეული არ არის.

დადებას ჭანურად **დო-დვაფუ** და **დო-დვალუ** ეწოდება (ქ. გ. 138). დავდებ იქმნება **დობდუმ**, ანდა **დობდვამ**, დაიდევი—**დობდვი** (იქვე).

მეგრულად ამის შესატყვისად დებისათვის **დვალა**-ს და დადებისათვის — **დოდვალა**-სა ხმარობენ (მ. გ. 224). ამ ზმნის ძირად პრ. ი ო ს ე ბ ყ ი ფ შ ი ძ ე ს დვ კომპლექსი აქვს მიჩნეული. მაგრამ ამავე ცნების გამოსახატავად **ძვინა** სახელზმნის სახით პარალელურად ძვ კომპლექსიც გვხვდება, მაგ. დევს იქმნება ძგ (მ. გ. 224—225).

სამწერლობო ქართულშიც ხომ დევს-ის პარალელურად აგრეთვე ძევს გვაქვს. უეჭველია, ამასთანვეა დაკავშირებული ძველი ქართული ტერმინი **მ-ძევალი**, რომელიც ს ა ბ ა ს სამართლიანი განმარტებით, იყო „კაცი წინდად დ ა ს მ უ ლ ი" (ლექს.), ანუ, უფრო ზედმიწევნით რომ განისაზღვროს, პოლიტიკური ერთგულების საწინდრად დ ა ტ ო ვ ე ბ უ ლ ადამიანს ნიშნავდა, სიტყვა-სიტყვით

ნათარგმნი-კი **დ ა დ ე ბ უ ლ ს ა** ნიშნავს. **მძევალი**-ს ასეთი მნიშვნელობა იმერეთში დაცულ ერთ ტერმინშიც კარგად მოჩანს: **საბუდარში დატოვებულ კვერცხს სწორედ მძევალი ეწოდება** (იხ. ვ. ბ ე რ ი ძ ი ს სიტყვის კონა).

მაგრამ **დვალ ფუძე მარტო დედალი ფრინველისაგან კვერცხის დების აღსანიშნავად-კი არ იხმარება, არამედ ძუძუმწოვარ ცხოველთა და თვით ადამიანის შობის ცნების გამოსახატავადაც.** მაგ. სვანურში, სახელდობრ ლაშხურში, **შობას** ეწოდება **ლი-თჷვლ**. ბალსქვემოურად ეს სიტყვა **ლითუვჷლ**-ის სახით იხმარება. მეგრულ-ჭანურ **დვალა**-სა და სვანურ **ლი-თჷვლ**-ს მხოლოდ ის განსხვავება ემჩნევა, რომ სვანურს ამ ძირის თავკიდური დ ბგერა გაასპირატებული აქვს. **თჷალ ფუძის სვანური აღმნიშვნელობა ცხადჰყოფს, რომ დვალ მარტო დების ცნების გამომხატველი-კი არ ყოფილა, არამედ ნაყოფის გამოღების, წარმოშობისაც.**

ზემოთქმულის შემდგომ ტერმინი **დოლი**-ს მნიშვნელობაცა და მეტადრე სადაურობაც უკვე სულ სხვანაირად წარმოგვიდგება. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ნათქვამი აქვს, რომ **დოლი** საერთოდ **„სვასტაგთ შობასა ჰრქვან“**, ხოლო ამავე ავტორის ნაშრომის ერთ-ერთ შემავსებელთაგანს დაურთავს: **დოლი ცხვრისაგან და ღორთაგან წყება ბატკნისა და გოჭისა დაყრა**, ვითარცა იტყვიან „**დოლი დაიძრაო**“, ანუ „**გამოდის**“-ო (ლექსიკ.).

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ეს **დოლი** სომხურ სიტყვად მიუჩნევია. სომხები-კი მას ქართულითგან ნასესხებად სთვლიან. მაგრამ **დოლი** ბატკნისა და გოჭის დაყრის აღმნიშვნელი, **დვალა**-სა და **დვალუ**-საგან ხომ მარტო ვა მარცვლის **ო**-დ შენაცვლებით განსხვავდება, რაც, როგორც ცნობილია, ქართულში სრულებით ჩვეულებრივს მოვლენას წარმოადგენს. ამიტომ არავითარი საფუძველი არ არსებობს ამ სიტყვის, ან სომხურად, ან ქართულად მიჩნევისათვის. მის ქართულობის დამამტკიცებელია ერთი მხრით მეგრულ-ჭანური **დების** შესატყვისი და აღმნიშვნელი **დვალა**, მეორე მხრით სვანური შობის სახელზმნა **ლი-თჷვლ**. ამ მხრით საყურადღებოა, რომ აჭარულს კილოში **შვილების შობას „შვილების დასხმა“**, ანდა **„ბალანების დასმა“** ეწოდება, ე. ი. **დადების** პარალელური, სულდგმულთათვის განკუთვნილი, სახელზმნა. მაგ. აჭარულს ზღაპარში „სამი და“ ნათქვამია: მესამე დას, რომ „მუცელი ასტკივდა, იმ ორმა დანებმა თქვეს, «ამან **შვილები უნდა დ ა ს ვ ა ს**». მის სამტროდ მათ ბებიას ფული მისცეს იმ პირობით, რომ „რუმ **დ ა ს ვ ა მ ს ბალანებს**... შენ დაჰკარგე“-ო (იხ. „აჭარ. ხალხური სიტყვიერება“ ბათომი, 1936 წ. გვ. 4, შეად. გვ. 12).

ამგვარად ირკვევა, რომ **დვალ** ფუძე **დებას და ნაყოფის გამოღებას, წარმოშობას ნიშნავს და, როგორც ფრინველთა და პირუტყვთაგან, ისევე ადამიანისა, დედაკაცისაგანაც.** ეს უკანასკნელი გარემოება ჩვენი საკითხისათვის განსაკუთრებითაა მნიშვნელოვანი.

დედაჲ, უეჭველია, **დედალი**-ს ბოლოშეკვეცილი სახეა. მეგრულად და ჭანურად ამის შესატყვისად **დადული** გვაქვს, რომელიც მეგრულში **დადუი**-ს სახითაც იხმარება. აღსანიშნავია, რომ გურულში **დედა**-ს მაგიერ, **დედო**-ა, რომელიც ყურადღების ღირსია იმ თავისი **ო** ხმოვნით, მეგრულ-ჭანურ **დადულ**-ს რომ უდგება.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ **დიდაჲ**, **დიდალი** და **დადული** თავდაპირველად გამჩენის, მშობელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. მას შემდგომ რაც გამოირკვა, რომ **დგალ** ფუძე შობის აღმნიშვნელი ყოფილა, ამ მოსაზრების დამტკიცება თვით ამ სიტყვის აგებულებითაც არის შესაძლებელი. სრული ფორმები რომ ავიღოთ, **დიდალი** და **დადული** გვაქვს. რაკი **დოლ**-ი და **თუ-ალ** შვილის **დაყრას და შობას** ნიშნავდა, **დადულ**-ისა და **დიდალ**-ის თავკიდური მარცვალი **და** და **დი** ძირეული არ უნდა იყოს. ამიტომ იგი, ან ფორმანტად, ან წინდებულად არის საგულისხმებელი. ცხადია, რომ, რაკი აქ ადამიანის მშობელის სახელი გვაქვს, მარტო ზმნის ფუძე უფორმანტოდ არსებითს სახელს ვერ შექმნიდა. ამის გამო მიმღეობისა, თუ მეტყველების სხვა ნაწილის ფორმანტის არსებობა ლოგიკური აუცილებლობით ამ სიტყვაშიც არის მოსალოდნელი. მართლაც **და** და ძველად **დე** თავსართი, როგორც ცნობილია, სამწერლობო ქართულის **სა** თავსართის შესატყვისად დანიშნულების აღმნიშვნელია. ამისდა გვარად **და-დული** იმას ნიშნავს, რომლის დანიშნულებასაც შვილების გაჩენა, ან დაყრა შეადგენდა. აქ, მაშასადამე, ისეთივე წარმოება გვაქვს, როგორსაც **სა-დგამი** და **სა-ნერჩი** წარმოადგენენ. **სადგამი კარგ მომგებ ცხვარს** ნიშნავს, ე. ი. **რომელიც კარგ მოდგმის მომცემად გამოდგება**, ხოლო **სა-ნერჩი**-ს ისეთ მხალს ეძახიან, რომელიც შემდეგი წლისათვის თესლის გამოსაღებად არის ხოლმე განკუთვნილი. საგულისხმოა, რომ დედალ ვარიას **სა-დედლე**-საც უწოდებენ, მაგრამ ამაზე გაცილებით უფრო საგულისხმოა, რომ აჭარულ კილოში **ქმარს საკაცოჲ** ეწოდება, ე. ი. აქაც ამ ცნების აღსანიშნავად, დანიშნულების **სა** თავსართია ნახმარი. სახელდობრ, აჭარულ არაკში „**ვეელმა პერანგი გაიძრო**" ცოლი ამბობს: ჩემი „ოთახი იმფერ წამლით მორწყული მქონდა, რუმ ახალ შემოსულ ადამიანს ხელათ დააძინებდა. **ჩემი ს ა კ ა ც ო** (ე. ი. ქმარი) დეიძინებდა და მე იქ ტყეში (საყვარელთან) წევიდოდი. ეს ჩემი საყვარელი კაცი ვინცხამ მომიკლა. მე მითხრა ჩემმა საკაცომ, რუმ მე დაგიკალიო" (აჭარ. ხალხ. სიტყ. გვ. 32 და 39). ყველა ეს მაგალითები იმით არის საყურადღებო, რომ სქესის აღმნიშვნელ სახელებს დანიშნულების **სა** ფორმანტი უძღვის წინ.

დადული-საგან **უ**-ს **ვა** კომპლექსად შენაცვლებით ჯერ **დადვალი** იქმნებოდა წარმომდგარი, ხოლო **ვ** ს გაქრობით შემდეგ **დადალი** გაჩნდებოდა, რომელიც შემდეგ **დედალ**-ად არის ქცეული. **დადალი** რომ მარტო თეორიულად შესაძლებელი ფორმა-კი არ არის, არამედ ასეთი ფორმა ნამდვილადაც არსებობდა, ამის დამტკიცება ჭანურითაც შეიძლება.

ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა ჭანური სიტყვა **დადალი**, რომელიც ვიწურში ბოლო შეკვეცილი **დადა**-ს სახით იხმარება. ეს სიტყვა ჭანურად **ყვავილს**, ამასთანავე **ხის** ყვავილს-კი არა, არამედ მხოლოდ ბალახ-მცენარის ყვავილს ნიშნავს (ჭ. გ. 137). არსებობს ერთგვარი მცენარე, ბალახი, რომელსაც ჭანურად **ზერი-დადალი** ეწოდება. ნ. მ ა რ რ ი ამ ბალახის სახელს რუსულად **жирная трава**-დ, ე. ი. მსუქან ბალახად სთარგმნის (ჭ. გ. 193), მაგრამ, რას ჰგულისხმობს ბოტანიკურად, არა ჩანს. სიტყვა-სიტყვით კი რომ გადმოვთარგმ-

ნოთ, **შერი დადალი** ფერის ყვავილს, წითელი ფერის ხაცხებლად განკუთვნილ ყვავილს, ფერის დ ე დ ა ს ნიშნავს.

მეგრულში ამ ჭანური სიტყვის მსგავსი სიტყვა, არსებული ცნობებისდა მიხედვით, არ მოიპოვება. სამაგიეროდ მით უფრო საყურადღებოა, რომ მისი შესატყვისობა ჭანურისაგან ასეთ დაშორებულ თემის ენას დაუცავს, როგორიც სვანურია. ყვავილის ალსანიშნავად სჳანჳრს ორი სიტყვა გააჩნია: **დაილ** და **მუდვა** (იხ. ივ. ნიჟარაძის Р.-с. сл., გვ. 501: цветок). თუ უკანასკნელი, **მუ-დვა** სვანურ თავსართს მოცილებული თავისი ძირითადი ნაწილით ყვავილ-ს უდგება და მის ბოლოშეკვეცილსა და ოდნავ ფონეტიკურად შეცვლილს ნაშთს წარმოადგენს, **დაილ** პირიქით, საფიქრებელია, ჭანურში დაცული **დადალი**-ს სჳანჳრი შესატყვისობა არის, რომელიც არსებითად მხოლოდ შუა დ-ს გაქრობით განსხვავდება.

უნებლიეთ იბადება საკითხი ამ ჭანჳრი და სჳანჳრი სიტყვების ეტიმოლოგიისა და პირველადი მნიშვნელობის შესახებ. ჭანური **დადალი** ისე მიაგავს **დედალ**-ს და სჳანჳრი **დაილ** თავისი მეორე მარცვლის ახმოვნებით ისე გვაგონებს **დედლიხავე** ხჳანჳრ ბალსქვემოურ სახელს **დადვილ**-ს, რომლისაგანაც **დვ** თანხმოვანთა უქონლობით განირჩევა, რომ ყვავილის და დედალის აღმნიშვნელი სიტყვების მონათესაეობის აზრი ადვილად შესაძლებელია წამოიჭრას. მნიშვნელობით ამ ორი სახელის დაკავშირება ძნელი არ არის, რათგან როგორც დედალი არსება-ნაყოფის წარმომშობელია, ისევე ყვავილიც ხომ თესლის, ანდა ნაყოფის გამომტანია. საფიქრებელია, რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო და ყვავილის აღმნიშვნელი ეს ორი, ჭანური და სვანური, სიტყვა მართლაც იმავე წარმოშობილობისა და პირველადი მნიშვნელობის სიტყვები უნდა იყვნენ, როგორიც **დედალი**-ა.

ყველა ზემომოყვანილი მოსაზრება და საბუთიანობა, ვგონებ, უფლებას უნდა გვაძლევდეს დავასკვნათ, რომ **დედალ** თავდაპირველად სრულებით უსქეს-კატეგორიო სიტყვა არ ყოფილა და მისი ძირიც თავისდათავადაც შობა ცნების გამომხატველია. ამ ორი გარემოების წყალობით მისი სქესი უცილობელი იქმნებოდა.

§ 3. მკდალი-ს თავდაპირველი და მეორადი მნიშვნელობა

უკვე კარგა ხანია, რომ **მხდალი** ქართულში **მშიშარასა** ნიშნავს და თანამედროვე ქართველი, რომელსაც ძველი მწერლობა შესწავლილი არა აქვს, ვერც-კი წარმოიდგენს, რომ წინათ ამ სიტყვის მნიშვნელობა სრულებით სხვანაირი იყო.

ი ო ბ ი ს 1_3-ში ნათქვამია: „**ვირი კდალი** მძოვარი ხუთას". ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ეს სიტყვა უკვე **მკრდალი**-ს სახით აქვს შეტანილი თავის ლექსიკონში და განმარტებული აქვს: „**ჭაკი ცხენი და ვირი**"-ო.

მართლაც, იობის ზემომოყვანილი ადგილის „**ვირი მკდალი**"-ს შესატყვისად ბერძნულ დაბადებაში სწერია: ὄνοι θήλειαι — ე. ი. **მადალი** θήλεια-ს, **თჳლეჲა**-ს და ლათინ. asina-ს უდრის, რაც ბერძნულად **დედალს**, ლათინ. **დედალ ვირს** ნიშნავდა.

საგულისხმოა, რომ ფშავში, გუდამაყარში და მთიულეთში ეს სიტყვა ეხლაც დედალი ცხენის მნიშვნელობით იხმარება (იხ. მესაქ. ლ.: ჭაკი).

მაშასადამე, **ძველ ქართულში მკდალი დედალი ცხოველის აღმნიშვნელი ყოფილა**, მერმე-კი **მშიშარის** აღმნიშვნელ ზედსართავ სიტყვად ქცეულა. აქაც ბუნებრივად იბადება საკითხი, რატომ არის რომ მდედრობითი სქესის გამომხატველ სიტყვას თავისი სქეს-კატეგორიის თავსართი კი არა აქვს, არამედ **მ** ბგერა, და, სახელდობრ, რა უნდა ანიჭებდეს მას დედლობის მნიშვნელობას.

უკვე ამ ტერმინის თავკიდური **მ** გვაფიქრებინებს, რომ იგი ნამიმღეობევი სიტყვა უნდა იყოს. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ამ მიმღეობის ფუძედ უნდა კდ მივიჩნიოთ. თუმცა ამ ზმნას ჩვენი ტერმინის მნიშვნელობის განსამარტავად თითქოს არავითარი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს, მაგრამ სამაგიეროდ ძველ ქართულ მწერლობაში **დედალი ფრინველისაგან შვილების გამოჩეკის გამოსახატავად ხწორედ ᲒᲐᲛᲝᲙᲓᲐ ზმნა გვხვდება**. მაგ. „სახისმეტყველ"-ის ქართულ თარგმანში ნათქვამია: კაკაბმა კვერცხებითგან **„მართუენი გამოიკადნის"**-ო (ნ. მ ა რ რ ი ს გამ. TP. VI, 29_{9-11}); **„რაჟამს მართუენი გამოიკადნის"** (იქვე 9_{8-9}), „კუერცხისა დადებითა და **მართჳსა გამოკდითა**"-ო (იქვე 15_{20-21}).

გამონათქვამის **ზეთის გამოხდა**, ანდა სხვა სითხის, მაგ.: არყისა, გახსენებაც საკმარისია იმის ცხად-საყოფელად, რომ **გამოკდაჲ**-ს **თავდაპირველი მნიშვნელობა გამოყოფაა**. წინდებულიან ზმნებს ქართულში, როგორც ცნობილია, აწმყო დროის ფორმები არა აქვთ და როდესაც აწმყო დროა საჭირო, მაშინ ზმნას წინდებული უნდა ჩამოსცილდეს. ცხადია, რომ ტერმინი **ᲛᲙᲓᲐᲚᲘ კდა ზმნისაგან ნაწარმოები აწმყო დროის მიმღეობა უნდა იყოს**, ე. ი. **იმავე ზმნისაგან, რომელიც ᲒᲐᲛᲝᲙᲓᲐ-ს სახით ძველ ქართულ მწერლობაში, როგორც** დავრწმუნდით, **ბარტყების გამოჩეკის** და **ზოგადად გამოყოფის აღსანიშნავად იხმარებოდა**. რაკი ძუძუმწოვარ ცხოველთა შობა გამოჩეკით არ ხდება, ამიტომ ცხადია **ᲒᲐᲛᲝᲙᲓᲐჲ თავდაპირველად მარტო ფრინველთაგან-კი არა**, არამედ **ცხოველთა შვილების მოგებისა, გაჩენის, გამოყვანის აღმნიშვნელი ტერმინიც უნდა ყოფილიყო**. ამნაირად ირკვევა, რომ **თავდაპირველად ᲛᲙᲓᲐᲚᲘ გამომყოფელხა და გამომჩეკს, მომგებს და მშობელს ნიშნავდა** და მხოლოდ შემდეგ უნდა იყოს დედლის აღმნიშვნელადაც ქცეული.

ამგვარად **ᲛᲙᲓᲐᲚᲘ-ს ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ** ეს ტერმინიც **თავისი შინაარსით მხოლოდ მდედრობის გამომხატველია** და, თუმცა ის ქართული ენის განვითარების იმ ხანის ტერმინი ჩანს, როდესაც უკვე სქეს-კატეგორიები დაკარგული ჰქონდა, მაგრამ ამ სიტყვის თვით ძირი და მიმღეობის ფორმა სქესის მკაფიოდ განმსაზღვრელი იყო.

ამავე სიტყვის **მშიშარას** აღმნიშვნელად ქცევა გასაკვირველი არ არის, რათგან **დედაკაცი**-ს შერწყმული ფორმა **ᲓᲘᲐᲪᲘ**-ც ხომ ამნაირადვე მშიშარის მნიშვნელობითაც იხმარება ისევე, როგორც **მამაკაცი**-ს შერწყმული ფორმა **ᲛᲐᲛᲐᲪᲘ**-ც გულადის აღმნიშვნელად იქცა.

თავი მეჩვიდმეტე

სქეს-კატეგორიების ნიშნების არმქონი, სქესის აღმნიშვნელი, სიტყვები ჩაჩნურ-ღლიღურ-ლეკურს ენებში და მათი განმარტება

სქეს-კატეგორიების ნიშნების არმქონი სქესის აღმნიშვნელი ქართული **ტერმინების** განხილვისა და ანალიზის შემდგომ, უნდა ამავე **საკითხის გამორკვევა ი. წ. კავკასიურს ენებშიც ვცადოთ.**

აქ უფრო რთული ვითარებაა, რადგან უმეტესს ამ ენათაგანს გრამ. სქესი ეხლაც შენარჩუნებული აქვს, მაგრამ, **რაკი სქეს-კატეგორიების ნიშნები უძველეს ხანაში თავსართების, ხოლო შემდეგში ბოლოსართების სახითაც იხმარებოდა,** სიტყვების **თავი და ბოლო კიდურები-კი,** როგორც ცნობილია, **დროთა განმავლობაში სხვა ნაწილებზე უფრო ადვილად ზიანდება ხოლმე, ამიტომ არაერთ სიტყვას სწორედ სქეს-კატეგორიის ნიშანი აქვს დაკარგული.**

ვინც ასეთ სიტყვებს, მათი წინანდელი სახის გამოურკვეველად, დაემყარება, იმას სქეს-კატეგორიათა თანდაყოლილი თვისების დებულება შესაძლებელია მცდარად ეჩვენოს, მაგრამ, **თუ მკვლევარი ყოველი სიტყვის წინანდელი სახის გამორკვევასა და აღდგენას ეცდება,** მისთვის **სქეს-კატეგორიების დაკარგვის პროცესი უცილობელ ჭეშმარიტებად იქცევა.**

ერთი იმ სიტყვათაგანი, რომელიც შესაძლებელია ჩაჩნურში თავდაპირველად სქეს-კატეგორიის არსებობის დებულების დასარღვევად იქმნეს გამოყენებული, **ხარის ჩაჩნური** სახელი **სტუ** არის. **სტუ**-ს ნათ. ბრ. იქმნება **სტერინა,** მიცემ.—**სტარანა,** მოქმ.—**სტარალ** (ჩაჩნ. ე. 210). გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერითგან ჩანს, რომ ხარის ეს ჩაჩნური სახელი XVIII-ს. მეორე ნახევარშიც ამავე სახით ყოფილა (R. II, 507: Ochs Tchetschegisch Stu), ხოლო კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ნაშრომითგან ირკვევა, რომ ეს სიტყვა XIX ს. დამდეგსაც მასაც ასევე გაუგონია (V. II, 357: Stou).

ხარის ეს ჩაჩნური სახელი იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ, **თუმცა მამალი ცხოველის სახელია, მაგრამ მაინც მამრობითი სქესის არავითარი თავსართი არა აქვს.** ამისდა მიუხედავად, ეს სიტყვა მკვლევარს საშუალებას აძლევს დარწმუნდეს თვითონაც და მკითხველიც დაარწმუნოს, თუ რამდენად ადვილი ყოფილა უმწერლობო ენებში სიტყვის წინანდელი აგებულების და სახის შეცვლა. საკმარისია ადამიანმა იმავე დროს გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ა და კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ქისტური და წოვური ლექსიკური მასალის ჩანაწერებში ჩაიხედოს, რომ ზემოაღნიშნული გარემოების სიმართლე ირწმუნოს.

თუ ჩაჩნურად ხარს მე-XVIII ს-ში **სტუ** ჰრქმევია, ამავე დროს ქისტეში ამავე ცხოველის სახელად თურმე **უსტ**-სა და **წოვები უსტუ**-ს ხმარობდენ (R. II, 507: „Ust“ და „Ustu“ და V. II, 357: „Oust“ და Oustou“). **ორხავე ფორმას,** მაშასადამე, **თავში უ მქონია, რომელიც ვ-ს მსგავსად,** როგორც დავრწმუნდით, **აგრეთვე მამრ. სქესის ნიშანია.**

ძველი წარმოების სიტყვათა თავსართების შეგნების სწრაფი გაქრობის გასათვალისწინებლად საყურადღებოა, რომ გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს სამი მეოთხედი საუკუნისა და კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ნახევარი საუკუნის შემდგომ წოვურზე მუშაობის დროს აკად. ა. შ ი ფ ნ ე რ ი ს მიერ შეგროვილი ლექსიკური მასალითგან ირკვევა, რომ ხარის სახელი წოვურად უკვე ბსტუ-დ ქცეულა (იხ. A. Shiffner, Versuch über die Thusch-Sprache, რუს. სამეც. აკადემიის Mém. VI Série, Sc. politiques etc. t. IX, 1856 წ. გვ. 147).

ამგვარადვე საყურადღებოა, რომ უ ს ლ ა რ ი ს დროს ცოლისა და დედლის სახელად ჩაჩნურად ხტიჳ იყო, რომლის ნათ. ბრუნვაა ხტიჳჩინე, მიც. სტიჳჩუნა, მოქმ. ხტიჳჩუჳ; მრ. რ. სახ. სტიეჩულ-ია (ჩაჩ. ე. 210). მდედრობითი სქესის არავითარი ნიშანი ამ სიტყვას არ უჩანს. გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერითგან-კი ირკვევა, რომ ერთი საუკუნით უწინარეს ცოლს ჩაჩნურად ჰრქმევია ისტიუ, ქისტურად ხჲელკ და წოვურად სტუინოლ (R. II, 506). კ ლ ა პ რ ო თ ს ა ც ჩაჩნურისათვის ცოლის მნიშვნელობით იგივე ისტიუ აქვს აღნიშნული, ქისტურისათვის-კი Zielk ხჲელკ და წოვურად სტუ, დედაკაცის მნიშვნელობით-კი სტუინოლ (V, II, 362).

მაშასადამე, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ცოლისა და დედლის სახელს მდედრ. სქესის ი თავსართი ჰქონია და ისტიუ ყოფილა, შემდეგში-კი მას მდედ. სქ. ეს ნიშანი დაუკარგავს.

საგულისხმოა, რომ გრამ. სქესის დაკარგვის პროცესი უკვე მე-XVIII ს. ემჩნევა, მაგრამ მაშინ მხოლოდ წოვურში, მე-XIX ს.-ში-კი ჩაჩნურსაც დასტყობია. ძველ სიტყვებში სქეს-კატეგორიების გრძნობის მოჩლუნგებისა და შეგნების გაქრობის სიმძლავრის დასახასიათებლად საყურადღებოა, რომ წოვურს დედაკაცის აღმნიშვნელი სიტყვა მე-XIX ს. შუა წლებში უკვე ბსტუინოლ-დ, ხოლო ცოლისა და დედაკაცისავე სახელი ბსტუ-დ უქცევია (შიფ. Thusch. 147), ე. ი. ბ თავსართად შეუნაცვლებია.

სქეს-კატეგორიების ისტორიის თვალსაზრისით ქისტურსა, ჩაჩნურსა და წოვურში ვერძის, მამალი ცხვრის, ჩაჩნური სახელი უისტიხი არის საყურადღებო. ყველა ბრუნვების ფორმას ფუძედ უისტიხ-ი აქვს. უ ს ლ ა რ ს რუსულად баран-ად აქვს გადმოთარგმნილი (ჩაჩნ. ე. 216). სამწუხაროდ, გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ამ ცხოველის სახელის ჩაწერა დავიწყებია. მაგრამ სამაგიეროდ კ ლ ა პ რ ო თ ს მოეპოვება: თავის ჩანაწერში მას ფრანგული brebis-ის, ე. ი. დედალი ცხვრის, ნეზვის ჩაჩნურ სახელად აღნიშნული აქვს „Oustghe, oustkhi" უსტღე და უსტხი, ქისტურისად უსტღე და უსტხ, ხოლო წოვურისად ჯა „Dja" (V. II, 358).

კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ცნობა უ ს ლ ა რ ი ს ზემომოყვანილ ჩანაწერს, რომლითაც უისტიხი დედლისა-კი არა, არამედ სწორედ მ ა მ ა ლ ი ცხვრის სახელია, სრულებით ეწინააღმდეგება. დედალ ცხვარს („овца") ჩაჩნურად, ამავე უ ს ლ ა რ ი ს სიტყვით, ჯი ჰქვიან, ცხვრის ზოგად სახელად-კი დაცა არის (ჩაჩნ. ე. 170 და 174). პირიქით კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ა გ ა ნ მოყვანილი მნიშვნელობა წოვურს კარგად უდგება. შ ი ფ ნ ე რ ი თ წოვურად უისთხ ერთ დედალ ცხვარსა ნიშნავს, ბევრს-კი ეე ეწოდება (Thusch. 111). ჯა ჩაჩნურში ცხვრის ფარასა ნიშნავს (ჩაჩ.

ე. 174) და ეს ცნობა ჭოჯრითაც მტკიცდება, სადაც **ჟი მრავალ ცხვარს**, ე. ი. სწორედ **ფარასა** ნიშნავს.

ყველა ზემომოყვანილი და ზემონათქვამი ცხად-ჰყოფს, რომ კ ლ ა პ რ ო თ ი ს **ცნობაში შეცდომა ყოფილა შეპარული: უისტიხი-ს ჭოჯრი** მნიშვნელობა **ჩაჩნურად** არის აღნუსხული. ამ შემთხვევაში უპირატესობა, რასაკვირველია, უ ს ლ ა რ ი ს ნაშრომს უნდა მიეკუთვნოს, რომლის მუშაობის სიღინჯე და სინდისიერება უეჭველია.

ამნაირად, **უისტიხ ვერძის ჩაჩნური** სახელია და **ამ სიტყვის თავშიც უი ბგერაა**, რომელიც, როგორც სხვა უცილობელ შემთხვევებითგან ვიცით, **მამრ**-სქესის თავსართია. საგულისხმოა, რომ ამ ხმოვნის ნამდვილი ბუნების შეგნება წოვურს ამ შემთხვევაში დაჰკარგვია და როგორც კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ნაშრომითგან **ჩანს**, ეს გარემოება უკვე მე-XIX ს. დამდეგსაც საგრძნობი ყოფილა.

ჩაჩნურად მე-XVIII ს. **ცოლის** სახელი **ისტიუ** ყოფილა, მერმინდელი **სტიი-ს** მაგიერ. **ფურის** აღმნიშვნელ სახელის **ჲასტ**-ისაგან ის უმთავრესად **ა**-ს წინამავალი **ჲ**-ეს გავლენის წყალობით, ასიმილაციის გზით **ი**-დ ქცევითა და მასთან შერწყმით განირჩევა. ამგვარად, **რაკი ჲასტ** და **ჲატ დედალ საქონელს, ფურსა ნიშნავს**, მაშასადამე, **ცოლიც ჩაჩნურად დედლობის აღმნიშვნელი სიტყვითვე ყოფილა სახელდებული.**

ხარის ჩაჩნური სახელი **უსტუ** და **სტუ**-ა.

ცხვრის ჩაჩნურ-ჭოჯრ-ქისტური სახელის **უისტიხი**-ს, თუ სქეს-კატეგორიის **უი** თავსართი ჩამოვაცილეთ, ფუძედ, ან ძირად **სტიხი** დაგვრჩება.

ზემოაღნიშნულის მსგავსად, ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, რომ გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერით, **კაცს, მამაკაცს ჩაჩნურად** მე-XVIII ს, ეწოდებოდა **სტეგ, ქისტურად** და **ჭოჯრად-კი სტაგ** (R. II, 506). კ ლ ა პ რ ო თ ი ც ამასვე ადასტურებს, მხოლოდ **ჩაჩნურად** მეორე ფორმა **სტეიგ**-იც აქვს მოყვანილი (V. II, 364). უ ს ლ ა რ ს-კი **სტაგ კაცის ჩაჩნურ** სახელადაც აქვს აღნიშნული, მაგრამ მისი ნათ. ბრ. **სტეგინე**, მიც. **სტაგანა** და მოქ. **სტაგა** ყოფილა. მრ. რ.-ის ფორმები სხვა, **ნახ**, ძირისაგან არის ნაწარმოები (**ჩაჩ**. ე. 209).

ყველა ამ ფორმების მიხედვით, **კაცის** აღმნიშვნელი **სიტყვის ძირად სტაგ**-ი, ანდა **სტეგ**-ი მოჩანს. ხოლო, რაკი შ ი ფ ნ ე რ ი ს ჩანაწერით **ჭოჯრად კაცი** ყოფილა **სტაქ** (Thusch. 131), **სტაგ**-ის გარდა **სტაქ**-ის სახესხვაობაც არსებობდა.

რამდენადაც მხ. რ. ნათ., მიც., მოქ. და მრ. რ. სახ. ბრუნვების მიხედვით მსჯელობა შეიძლება, **ხარის ჩაჩნური** სახელის ძველი **უსტუ**-სა და თანამედროვე **სტუ**-ს ძირად, თუ ფუძედ უნდა **სტუ** ვიგულისხმოთ. ხოლო **ცოლისა და დედლის ჩაჩნური** სახელის ძველის **ისტიუ**-ს და თანამედროვე **სტიი**-ს **ძირად, თუ ფუძედ,** უკანასკნელის მხ. და მრ. რიცხვების ბრუნვათა ფორმების მიხედვით, **სტიუ** უნდა მივიჩნიოთ.

მაშასადამე, **თავკიდური უ** და **ჲ** აქაც **სქესის ნიშნები ყოფილა.**

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია **მოზრდილი ცხვრის ჩაჩნური** სახელი **ძა**. ამ სიტყვის ნათესავი ბრუნვაა **კუჰმინე**, მიც. **კუჰმინა**, მოქმ. **კუჰმუ-**

და მრ. რ. სახ. ბრ. კუჵმილ. დაუკოდავ ცხვარს უწოდება ჭრი კა, დაკოდილს-კი ჭრინ ბო̃ცუნ კა (ჩან. ე. 184).[1] დაკოდილი ცხვრის ზემომოყვანილი ჩანური სახელი ნიშნავს „ႤႰႨ-ობის არმყოფელ ცხვარს“.

ცხვრის ჩანური სახელი ႩႠ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ა ც მოეპოვება ႩႠႤႢ-ს (Kae') სახით, მაგრამ ეს სიტყვა მას ზოგად სახელად-კი არა, არამედ ვერძის, მამალი ცხვრის, ჩანური და ქართული ტერმინად აქვს მოყვანილი (R. II, 508).

როგორც ხშირად ხდება, ამ შემთხვევაშიც ცხვრის ჩანურ სახელ ႩႠ-ს თავისი ფუძე სრულად არა აქვს დაცული. მხ. რ. ნათეს., მიც. და მოქმ. ისევე, როგორც მრ. რ. სახ. ბრუნვის ფორმებითგან ჩანს, რომ მისი ფუძე ყოფილა ႩႳႨႫ, ანდა ႩႳႤႫ. ხოლო, რაკი აქ უ-ხმოვნობაა, ა-ხმოვანა ფორმა, რომლის ნაშთად მრ. რ. სახ. ბრ. ႩႠ არის, იგივე ფუძე ႩႠႨႫ-ად უნდა ვიგულისხმოთ.

ერი-ს ეტიმოლოგია უ ს ლ ა რ ს არა აქვს მოყვანილი. ეტყობა დაუკოდავი ცხვრის სახელზე დამყარებით, მას ნათქვამი აქვს მხოლოდ, რომ დაუკოდავსა და სქესებრივად ფიცხსა ნიშნავსო („ярый, исключительно в отношении похоти“), მაგრამ ამ სიტყვის ძირზე არას ამბობს (ჩან. ე. 173).

მოზრდილი ცხვრის ჩანური სახელის წინანდელი, უფრო სრული, ფორმის გამორკვევის შემდგომ, დაუკოდავი ცხვრის სახელის წინანდელი გარეგნობაც უკვე შეცვლილი წარმოგვიდგება: წინათ ასეთ ცხოველს სახელად ႤႰႨ ႩႳႨႫ, ანდა ႤႰႨ ႩႠႨႫ-ი ერქმეოდა.

დაუკოდავი ცხვრის ჩანური სახელის ჭრი კა-ს, ანუ, როგორც წინათ უნდა ყოფილიყო, ႤႰႨ ႩႳႨႫ-ისა, თუ ႤႰႨ ႩႠႨႫ-ის ეტიმოლოგიის გამორკვევა მარტო ჩანური ლექსიკური მასალებით შეუძლებელია. ამ საგულისხმო საკითხის გაშუქება და გადაწყვეტა მხოლოდ ქართულის საშუალებით შეიძლება.

საკმარისია მამალი ცხვრის ქართული სახელი ႤႰႩႤႫႠႪႨ გავიხსენოთ და ამავე ცხოველის დაუკოდავი მამალი არსების ჩანურ სახელს ჭრი კუიმ-ს, ანდა ჭრი კაიმ-ს შევადაროთ, რომ ქართული და ჩანური ამ ორი სიტყვის მსგავსება ცხადი შეიქმნეს. ႤႰႩႤႫႠႪႨ-ს ეტიმოლოგია გამორკვეული გვაქვს და უკვე ვიცით, რომ ერკემალი ႥႤႰႻႩႤႫႠႪႨ-საგან არის წარმომდგარი, რომელთაგან ႥႤႰႻႨ მამალი რქოსანი საქონლის სახელია, ႩႤႫႠႪႨ-კი, ႩႤႳႪႨ-ს სახითაც დაცული, თვით შინაური რქოსანი საქონლის აღმნიშვნელია.

ჩანური თანამედროვე ჭრიკა-ს და წინანდელი ჭრი კუიმ, ან და ჭრი კაიმ-ის პირველი ნაწილი ჭრი ვერძი-საგან წარმომდგარ ႤႰႺ-სა და ერ-ს უდრის და ამნაირად ცხვრის მამრობითი სქესის მაუწყებელი სიტყვაა, ხოლო მეორე ნაწილი ႩႳႨႫ, ანუ ႩႠႨႫ ქართულ ႩႤႫႠႪ-სა, ႩႤႳႪს და ႩႠႥႨႪს უდრის

[1] ႡႭႺႳႬ მეშველი ზმნის უარყოფითი ფორმის მიმღეობაა. უარყოფის გამომხატველი აქ Ⴚ თანხმოვანია, რომელიც, როგორც უკვე უ ს ლ ა რ ს ა აქვს გამორკვეული, ზმნაში თავსართადაც იხმარება და ბოლოსართადაც, მაგ. ვიქმნები ზმნისაგან ႾႨႪႠႰ უარყოფითი ფორმა შესაძლებელია ორნაირად ითქვას: ႺႠ-ႾႨႪႳ-დაც და ႾႨႪႠႺ-ადაც (იხ. ჩან. ე. 225 და § 55,—56 გვ. 73 და 75). ႡႭႺႳႬ-კი არსება ზმნისაგან ნაწარმოები მესამე, უსრულმახაკოთა და პირუტყვთათვის განკუთვნილი, სქეს-კატეგორიის ფორმაა, მამრ. სქესისათვის უარყოფით ფორმად იხმარება ვოცუნ, მდედრ. სქ. — ჲოცუნ, მეოთხე სქეს-კატეგორიისათვის-კი დოცუნ (ჩან. ე. 72).

და იმის მსგავსად **ცხოველის სახელად უნდა იქმნეს მიჩნეული**. ამგვარად, უეჭველია, **ჩაჩნურს ამ ტერმინსაც სქესის ნიშანი დროთა განმავლობაში უნდა ჰქონდეს დაკარგული.**

რქოსანი საქონლის ჩაჩნურ **ზოგად სახელად ბეჟინა** არის, რომელთანაც **დუ** მეშველი ზმნა იხმარება (ჩაჩ. ე. 161). ყველა ბრუნვებში ამ სიტყვის ფუძედ **ბეჟინ-ი** გვევლინება (იქვე).

უეჭველია ამავე ძირის სიტყვაა **რქოსანი საქონლის ნახირის** აღმნიშვნელი ჩაჩნური **ბაჟა-ც**, რომელთანაც **ბუ** მეშველი ზმნა იხმარება (ჩაჩ. ე. 159). **ამ სიტყვის** ფუძე მხ. და მრ. რიცხვის დანარჩენ ბრუნვებში **ბაჟან-ისა** და **ბეჟ-ის** სახით გვევლინება.

საგულისხმოა აგრეთვე, რომ **ვაცს, მამალ თხას**, ჩაჩნურად **ბუოჟ-ი** ჰქვიან, რომელთანაც მდედრობითი სქესის მეშველ ზმნას **დუ-ს**ა ხმარობენ (უ ს ლ ა რ ი, ჩაჩ. ე. 162). დანარჩენ ბრუნვებში ამ სიტყვის ფუძეს **ბეჟ** და **ბაჟ-ი** შეადგენს (იქვე).

დედალი თხის სახელად ჩაჩნურს გააჩნია **გჳზანე**, რომელთანაც აგრეთვე მდედრ. სქ. **დუ** მეშველ ზმნას ხმარობენ (ჩაჩ. ე. 165). მხ. და მრ. რ. ყველა სხვა ბრუნვებში ფუძედ **გჳზ-ი** არის (იქვე).

უკვე ის გარემოებაც, რომ **მამალი თხის** სახელ **ბუოჟ**-თან ჩაჩნები მდედრობითი სქესის **დუ** მეშველზმნას ხმარობენ, რომელიც დედალი თხის სახელ **ბაზანე**-თან იხმარება, ცხადჰყოფს, რომ **ჩაჩნებს ამ სიტყვების გრამატიკული სქესის შეგნება და გრძნობა მოჩლუნგებული აქვთ.**

უ ს ლ ა რ ს რქოსანი საქონლის აღმნიშვნელი ზემომოყვანილი ჩაჩნური სიტყვების არავითარი ეტიმოლოგია არ მოეპოვება., არც გასაკვირველია, რათგან მათი აგებულობის საკითხიც-კი გამორკვეული და ნათელი არ არის. ისეთი უმწერლობო ენებისათვის, როგორიც იმ დროს სინდურ-ღილღურ-ლეგური ენები იყო, სიტყვების პირვანდელი აგებულებისა და მნიშვნელობის მიგნება მეტად ძნელია. დამწერლობის მქონებელი ენების ისტორიიდგან ვიცით, რომ დროთა განმავლობაში სიტყვის ბგერითი შედგენილობა და დალაგებულობა ხშირად ისე იცვლება ხოლმე, რომ ზოგჯერ, წერილობითი ძეგლების გარეშე, თავდაპირველი ფორმის მიგნებაც-კი შეუძლებელია ხოლმე.

უკვე ჩაჩნურის წოვურთან შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ **უკანასკნელს ამ ძირის თავ-ბოლომოცილებული სიტყვა ცხვრის ზოგად სახელად უქცევია: ჟი წოვურად ცხვრის შემკრებლობითი სახელია** (შ ი ფ. Thusch. 131). ცხადია, რომ ამ სახელს თავში **ბე**, ბოლოში-კი **ნა** მარცვლები აქვს დაკარგული. აშკარად **წოვურს მხოლოდ სიტყვის შუა ნაწილი. ჟი, შეუნარჩუნებია.**

ჩაჩნურ-წოვური ზემომოყვანილი სიტყვების აფხაზურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოულ-**თან შედარება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ რქოსანი საქონლის აღმნიშვნელი ჩაჩნურის მსგავსი სახელები ჩრდილო-კავკასიურ ენათა სინდურ ჯგუფშიც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული.**

გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს აღნიშნული აქვს, რომ **კრავს** (Lam) ყაბარდოულად **შინა** (Schina) ეწოდებოდა, **თხას-კი ბჟან** (R. II, 531). თანამედროვე ყაბარ-

დოულში თხის ზოგად სახელად ბჟინ-ს, ანდა ბზჲინ-ს ხმარობენ (რ.-ყ. ლ. 61), ციკანს-კი ძკიჭ-ს ეძახიან (იქვე, 62).

ცხადია, რომ თხის ყაბარდოული სახელი ბჟინ რქოსანი საქონლის იგივე ჩაჩნური სახელი ბეჟინა არის, მხოლოდ ყაბარდოულს, ჩაჩნურთან შედარებით, პირველი და უკანასკნელი მარცვლების ხმოვნები აქვს დაკარგული. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს მიერ აღბეჭდილი კრავის ყაბარდოულიჳ სახელი შინა-ც, უეჭველია, ამავე რქოსანი საქონლის ჩაჩნურს სახელ ბეჟინა-სთან უნდა იქმნეს დაკავშირებული. მას მხოლოდ თავკიდური მარცვალი ბე აქვს ჩამოცლილი, დანარჩენი-კი კარგად დაუცავს (ბეჟინა=შინა-ს), ოღონდ ჟ თანხმოვანი შ-დ შეჰნაცვლებია, ან ეგების მაშინაც ჟინა იყო და მხოლოდ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერშია ჟ ბგერა შ ასოთი გამოხატული.

აბხაზურშიც თხის სახელად ამ ძირის სიტყვაა: გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს აღნიშნული აქვს, რომ დედალ თხას (Ziege) აბხაზურად ჟიმა (Shima) ეწოდებოდა (R. II, 531). თანამედროვე აბხაზურში დედალ თხას ა-ჯცმა-ს ეძახიან (აბხ. ე. § 68, გვ. 120), რომელშიც თავკიდური ა ძირეული არ არის, არამედ ჩვეულებრივი აბხაზური არტიკლია. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერთან შედარებით, ა-ჯცმა-ს შუა ხმოვანი აქვს დაკარგული და ჟ-ს მაგიერ პირველ თანხმოვნად ჯც არის.

ჩაჩნურ ბეჟინა-სთან შედარებით, აბხაზურსაც, ყაბარდოული შინა-ს მსგავსად, თავკიდური ბე ჩამოცილებული აქვს. მაგრამ კრავის ყაბარდოულ სახელს უკანასკნელი თანხმოვანი ნ უცვლელად აქვს დაცული, აბხაზურში კი მ ბგერაა.

ზემონათქვამის შემდგომ თავისდა-თავად ცხადი გახდება, რომ დედალი თხის ჩერქეზული სახელი პჩენი-ც (ლჳლ. რ.-ჩ ლ. 88—89) ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს. ამავე ცხოველის ყაბარდოულ სახელ ბჟინ-თან შედარებით, მას მხოლოდ თავკიდური ბ ყრუ ბგერად, პ-დ, შესცვლებია ისევე, როგორც ჟ-ს მაგიერ ჩ თანხმოვანი აქვს. მაგრამ ძროხის სახელში ჩერქეზულს ეს თავკიდური ყრუ პ ბგერაც დაუკარგავს და ჩემშ-ლა (რ.-ჩ. ლ. 91) დარჩენილა.

საფიქრებელია, რომ ჩერქეზული ჩ უნდა აბხაზური ა-ჯცმა-ს მსგავსი ფორმის ბჯცენჭ-საგან იყოს წარმომდგარი.

ყველა ზემოგანხილულს სიტყვებში ბე, ბუ, ბა და პ ძირეული არ არის, არამედ თავსართია. ამ სიტყვების ფუძისა და ძირის გამორკვევა მარტო ამ ენათა ლექსიკური მასალით შეუძლებელია, ამიტომ ამაზე ცალკე გვექმნება საუბარი.

თუ ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვური მასალებით გამოირკვა, რომ ბეჟინა-ს მონათესავე სიტყვებში სქესის შეგნება დაკარგული ჩანს, ამ სიტყვების ჩრდილო-კავკასიურ ენათა სინდური ჯგუფის მონათესავე სიტყვებთან შედარებამ ცხად-ჰყო, რომ ბე და ბა, თუ გინდ ბუ ძირეული არ არის, არამედ სქეს-კატეგორიის თავსართებია. მეორე მხრით ამავე შედარებითმა ანალიზმა ის ფრიად მნიშვნელოვანი გარემოებაც გამოამჟღავნა, რომ ჩერქეზულსა და ყაბარდოულს, რომელთაც სქეს-კატეგორიები უკვე კარგა ხანია არ გააჩნიათ, წინათ ბ და პ-ს სახით ჰქონიათ.

ხვადი კვიცის აღმნიშვნელი ჩაჩნური **ბეყი**, როგორც ვიცით, აგრეთვე სიტყვათა იმ ჯგუფს ეკუთვნის, რომელთაც თავკიდურ ბგერად თავისი სქესისათვის შეუფერებელი ბ თანხმოვანი აქვს. მხ. რ. მარტო ნათეს. ბრუნვა **ბეყინინ**-ში არის კიდევ ე-ხმოვნობა დაცული, დანარჩენ ბრუნვებსა (**ბოყუნა, ბოყუ̄, ბოყიჼ**) და მრ. რიცხვშიც ო-ხმოვანობაა (**ბოყულ, ბოყუჲ**: ჩაჩ. ე. 161).

ამგვარად **ხვადი კვიცის სახელი, ბეყი**-ს გარდა, **ბოყი**-ს ან და **ბოყუ**-ს სახითაც უნდა ყოფილიყო. **ამ სიტყვას მამრ. სქ. სახელისათვის ხრულებით შეუფერებელი თავკიდური ბ თანხმოვანი აქვს. ხქესის** აღმნიშვნელი სიტყვაკი **ვეყი, ანდა ვოყუ იყო მოსალოდნელი**. საფიქრებელია, რომ ოდესღაც სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო.

ამ გარემოების გამორკვევაც მარტო ჩაჩნური ლექსიკური მასალით შეუძლებელია, ამჟამად არსებული ცნობებისდა მიხედვით მაინც. მაგრამ **სამაგიეროდ ეს შედარებითი გზითა ხერხდება**. თავის დროზე და სათანადო ადგილას უკვე აღნიშნული გვქონდა, **რომ ხვად ცხენსა და კვიცს ქართულად ვაყა ეწოდება**. ცხადია, რომ **ხვადი კვიცის** ეს ქართ. სახელი **ვაყა** და **ხვადი კვიცისავე** ჩაჩნური სახელი **ბეყი** და წინათ არსებული **ბოყუ** ერთი-და-იგივე სიტყვაა. მხოლოდ ქართული **ა**-ხმოვანა, ჩაჩნური კიდევ **ე** და **უ**-ხმოვანა სახესხვაობას წარმოადგენს. **ქართ. სახელს იმ მხრივ აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რომ ვ-თანხმოვანით** იწყება, **სწორედ იმ ბგერით, რომელიც მართლაც გრამ. მამრ. სქესის თავსართოვანი ნიშანია**. ჩაჩნურში-კი ამის მაგიერ ბ თანხმოვანია, რომელიც სულ სხვა სქეს-კატეგორიისათვის იყო და არის ეხლაც განკუთვნილი. ამის გამო, ვგონებ, უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ქართულს **ხვადი კვიცის სახელი** ჩაჩნურში, რომელსაც თავკიდური სქესის **ვ** ნიშანი დროთა განმავლობაში ბ ბგერად უქცევია, **უკეთესად აქვს დაცული**.

თუ სიტყვა **ვირი** თანამედროვე ყუმუხურში **შუა ხნის მამაკაცსა** ნიშნავს და არსებითი სახელია, გ ჰ ლ დ ე'ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერითგან ჩანს, რომ მე-XVIII ს. **მამაკაცს ვირიჩუ** ჰქრმევია (Mann—Wiritschu: R. II 521). **ჩუ** კაცსა **ნიშნავს და ვირი აქ უკვე ზოგადად მამრ. სქესის გამომხატველია**.

საკმარისია **დის** თაბასარ. და აღულ. სახელი **ჩი დისავე** წახურულს სახელს **ძიჩი**-ს (იხ. ორივე ალ. ე. 167) შეადაროს ადამიანმა, რომ საქმის ვითარება ცხადი გახდეს: თაბასარანულსა და აღულურს **დის აღმნიშვნელი სიტყვის პირველი, სწორედ მდედრობითი სქესის გამომხატველი** თავსართის შემცველი, **ძი მარცვალი დაუკარგავს**.

ამგვარადვე **ძმის** თაბასარ. სახელი **ჩ?ი** და აღულ. **ჩუ**-ც (ალ. ე. 167) **ამ სიტყვის მხოლოდ მეორე გადარჩენილი მარცვალი**-ღაა. ამის დასარწმუნებლად **ძმისავე** უდური სახელის გახსენებაა მხოლოდ საჭირო. **თუმცა ამჟამად** უდურსაც **არ გააჩნია სქეს-კატეგორიები, მაგრამ, ამისდა** მიუხედავად**, მას ძმის სახელის პირვანდელი ფორმა მაინც კარგად აქვს** დაცული: **ძმას** უდურად **ვიჩი** ეწოდება (ალ. ე. 167). **მამრ. სქესის** თავსართი **აქ** მთლიანად **არის დაცული**.

ძმისა და დის სახელებს, სწორედ სქესის გამომხატველი თავკიდური მარცვლის დაკარგვის შემდგომ, მარტო საერთო ნაწილი ჩი-ღა შერჩათ და ამის წყალობით ისე გამოდის, თითქოს ორივე სქესისათვის თაბასარანულსა და აღუ-

უდურს **ერთი-და-იგივე სიტყვა ჰქონდეს, მაგრამ ეს, როგორც ირკვევა, მერმინ-დელი მოვლენაა.**

ამავე მიზეზის წყალობით, **ჩი**-ს თავკიდური სქესის ფორმანტის დაკარ-გვის გამო, უდურმა ამ დანაკლისის შესავსებად და **ჩი**-სათვის **მდედრ. სქესის** მნიშვნელობის მისანიჭებლად, **დის სახელი** ორნაწილედი სიტყვით გამოჰხატა. უდურად **დას** ეხლა **ხუნჩი** ეწოდება. მას მდედრ. სქესის თავსართი არა აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ იგი **ხუნ**-ისა და **ჩი**-საგან შესდგება.

ხუნი უდურად **ფურს**, **დედალ ზროხას** ნიშნავს და იმავე დროს **საერთოდ დედალსაც** (ალ. ე. 160). **ხინარ-კი** უდურადვე **ქალიშვილსა** ჰქვიან (ალ. ე. 165). რაკი **ჩი** ორივე სქესის გამომხატველი მარცვალი იყო, ამიტომ უდურმა **დის** აღსანიშნავად **ჩი**-ს წინ მდედრობის აღმნიშვნელი სიტყვა **ხუნ**-ი მიუმატა.

ცოლის წახურული სახელი **ჩუნეშე** (ალ. ე. 161), რომელსაც აგრეთვე მდედრ. სქესის თავსართი არა აქვს, ასევეა ნაწარმოები: იგიც **დედლის** აღმნი-შვნელი **ხუნი**-ს და **ეშე**-საგან არის შემდგარი, რომელთაგან უკანასკნელი **დის** ანდიური და ბოთლიხური სახელის **ჲეში**-ს მსგავსი ფორმის მდედრ. სქესის **ჲ** თავ-სართ-ჩამოცლილ ნაშთს წარმოადგენს.

თავი მეთვრამეტე

სქეს-კატეგორიების ოდინდელი არსებობის საკითხი სინდურ-ლეკურს ამჟამად უსქეს-კატეგორიო ენებში

რაკი სქეს-კატეგორიების ღილღურ-დაღისტნურ ენებში დასაწყისითგანვე არსებობის საკითხი უკვე საკმაოდ არის გამორკვეული, ეხლა შესაძლებელია იმ საკითხის გამორკვევასაც შევუდგეთ, ჰქონდათ, თუ არა, კავკასიის იმ ენებსაც, რომელნიც ამჟამად სრულებით უსქეს-კატეგორიო ენებია (ადიღეურ-ჩერქე-ზულ-ყაბარდოულსა და დაღისტნის ენათა ერთ ჯგუფს ისევე, როგორც უდურ-საც) წინათ ოდესმე მაინც გრამ. სქეს-კატეგორიები?

ნაწილობრივ ამაზე უკვე წინა თავშიც მოგვიხდა მსჯელობა მაგრამ ეხლა ეს საკითხი უნდა არსებითად განვიხილოთ.

სქეს-კატეგორიების ღილღურ-ლეკურ ენებში ბგერითი ნიშნების არსე-ბულ მწყობრს თითქოს სრულებით არღვევს **მამის** ჩერქეზული სახელი **ატტე, ტტე** (რ.-ჩ. ლ. 135), რომელიც ნათესაობის აღმნიშვნელ სხვა ჩერქეზულსავე სიტყვებშიც არის დაცული, მაგ. **ბაბას** ეწოდება **ატე შხუო** (იქვე, 161), ე. ი. მამა-დიდი, **ბიძას ატეშე** (იქვე 61), ე. ი. მამის ძმა.

მამის აღმნიშვნელ ამ სიტყვას **ატტე**-ს თავში **ა** ბგერა აქვს, **რომელიც** ღილღურ—ლეკურ ენათა იმ ჯგუფში, სადაც სქეს-კატეგორიები არსებობს, რო-გორც დავრწმუნდით, მამრობითი სქესის ნიშანი-კი არ არის, არამედ **სწო-რედ მდედრობითისაა.** თუ **ატტე**-ში თავკიდური **ა** ძირეული არ არის და თავ-სართია, მაშინ უცნაური გარემოება გვექმნებოდა, რომ მამრობითი სქესის აღმ-

ნიშნულ სახელს გრამატიკულად მდედრობითი სქესის თავსართი ჰქონია. ასეთი შეუსაბამობა, თუ მას რაიმე გონივრული და დამაჯერებელი განმარტება არ მოეძებნა, გვაფიქრებინებდა, რომ ჩერქეზულს ჩაჩნურ-ლუნძურის მსგავსი სქეს-კატეგორიები არ ჰქონია და ჯ სრულებით თავსართი არ არის.

რაკი ჩერქეზულში სქეს-კატეგორიების არსებობის საკითხის გამოსარკვევად **ჯატტე**-ს ესოდენი მნიშვნელობა ენიჭება, ეს გარემოება მკვლევარს ავალებს, წინასწარ გაითვალისწინოს, ეს სიტყვა უცხო ხომ არ არის, საერთოდ მოეპოვება, თუ არა, მას უცილობლად მეზობელთა ენებში მონათესავე და თვისტომნი და რამდენად ძველი უნდა იყოს იგი.

ირკვევა, რომ ეს სიტყვა ყაბარდოულშიც ყოფილა. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს აღნიშნული აქვს, რომ **მამას** ყაბარდოულად Jada **ჯადა** ეწოდებოდა (R. II, 529). **ხოლო პაპას** Iadema Jada **ჯადემა ჯადა** (იქვე). რაკი **მ** ბოლოსართი ყაბარდოულში ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტია, ამიტომ ზემომოყვანილი სიტყვა **ამის-მამა**-ს ნიშნავს. პაპის ეს ყაბარდოული სახელი იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ აქ მამის სახელის იგივე ფორმა **ჯადე** არის დაცული, რომელიც ჩერქეზულს აქვს. თუმცა თანამედროვე ყაბარდოულში **მამას** დადე ჰქვიან (რ.-ყ. ლ. 41), მაგრამ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერი რომ სრულებით სწორე უნდა იყოს, ამას თუნდაც **პაპის** თანამედროვე ყაბარდოულშიც დაცული სახელი ადეშხო (რ.-ყ. ლ. 41) რომელიც, ჩერქეზულის მსგავსად, დიდ (**შხო**) მამას (**ადე**) ნიშნავს, უცილობლად ამტკიცებს.

ამაზე მეტის გამორკვევაც შეიძლება: თანამედროვე ყაბარდოულსაც-კი შენარჩუნებული აქვს რამდენიმე სიტყვა და ტერმინი, რომელთაც მამის ეს **ჯადე** და მასზე უძველესი ფორმაც-კი დაუცავთ. **მამის ქონების მემკვიდრეს** ყაბარდოულად **ჯადე ყისიცენარ ზეჯ**-ს ეძახიან (რ.-ყ. ლ. 80: наследник), რომელშიც **ჯადე მამას, ყისიცენარ შთამომავალსა** და **ზეჯ მფლობელს** ნიშნავს, მთლიანად-კი ეს ტერმინი სიტყვა-სიტყვით „**მამის შთამომავალი მფლობელი**"-ს გამომხატველია.

გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ა გ ა ნ ჩაწერილი **პაპის** სახელის მსგავსი თანამედროვე ყაბარდოულში სხვა ფორმაც არის დაცული, ამასთანავე უფრო სრულადაც: **პაპის მამას ჯადემ ჯადეჟ**-ს უწოდებენ (რ.-ყ. ლ. 127). ეს სიტყვა **წინაპარსაც** ნიშნავს (იქვე 128). რაკი **ჯადემ**, როგორც დავრწმუნდით, ნათეს. ბრუნვის ფორმაა და **მამისა**-ს ნიშნავს, ამ ტერმინის მეორე ნაწილი **ჯადეჟ** ამ სიტყვის სახელობითი ბრუნვის დამცველი ყოფილა. მაშასადამე, **მამას** ყაბარდოულად **ჯადეჟ-იც ჰრქმევია**.

თავკიდური ჯ რომ ჩერქეზულში წინათ უფრო **მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელი თავსართი უნდა ყოფილიყო**, ვიდრე მამრობითისა, **ამას დედის** ჩერქეზული **სახელი ჯანჷე** (რ.-ჩ. ლ. 105) **ამტკიცებს**, რომელსაც თავში სწორედ **ჯ** ხმოვანი აქვს. თვით სიტყვა **ჯატტე**-ც რომ თავდაპირველად, უეჭველია, მდედრობითი სქესის არსების სახელი იქმნებოდა, ამას ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ სიტყვა **ჯატ** ჩაჩნურშიც არსებობდა და არსებობს ეხლაც და **ხშირად დედალი ცხოველის, ფურის, აღმნიშვნელია** (ჩ. ე. 40 და 182). ეს სიტყვა, როგორც დავრწმუნდით, უკვე გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ა და კ ლ ა პ რ ო თ ს ა

აქვთ ჩაწერილი და პირველის ცნობით ფურს ჩაჩნურად და ქისტურად let ჲეტ, ხოლო წოვურად ჲეტე jete ეწოდებოდა (R. II, 507). ამასვე მეორე მეცნიერიც ადასტურებს, რომელიც ამავე წოვურის სიტყვის მეორე ფორმას yetto ჲეტტოსაც ასახელებს (V. II, 373).

ზემოხსენებული ორი მკვლევარის ცნობა რომ სწორეა და ჲატ-ის პარალელური ფორმა ჲეტტ მართლაც ყოფილა, ეს უ ს ლ ა რ ი ს ჩანაწერითგანაც ჩანს (ჩაჩ. ე. 182).

საყურადღებოა, რომ ფურის აღმნიშვნელ ამავე სიტყვას ჩაჩნურშიც ასეთივე გარემოება ახლავს თან: მასაც თავკიდური ნაწილი ეკარგება, მხოლოდ მთელი მარცვლის მაგიერ, პირველი ჲ ხმოვანი. სახელდობრ ფურის ჲატ-ის ნათეს. ბრუნვა თუ ჲეტინ-ია, მიცემითი უკვე ატტანა-ა, მოქმ. ბრ. — ატტუო̄ და მრ. რ. სახელობ. ბრ. ატტალ. ამნაირად ამ სიტყვას ამ ბრუნვებში ფუძედ ჲატ-ის მაგიერ ატტ-ი აქვს. თუ გავიხსენებთ, რომ თავკიდური ჲ სწორედ სქესის მაჩვენებელია, მისი ჩაჩნურშიც დაკარგვის გარემოება დაგვარწმუნებს, რომ ჲ თავსართის ბუნებისა და დანიშნულების შეგნება და თვით გრძნობაც-კი ისეთ ენებსაც-კი, რომელთაც სქეს-კატეგორიები კარგად აქვთ დაცული, ძველი სიტყვებისა და ტერმინების სფეროში უკვე, ან ძალზე მოჩლუნგებული, ანდა დაკარგულიც-კი აქვთ.

ზემომოყვანილი ყველა მოსაზრება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჲატტე თავდაპირველად ჩერქეზულშიც მდედრობითი სქესის არსების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში, როდესაც ჩერქეზულს გრამატიკული სქეს-კატეგორიები დაუკარგავს და ამ სიტყვის პირვანდელი მნიშვნელობა უკვე გაუგებარი გამხდარა, ჯერ ზოგადად მშობელის მნიშვნელობა მიენიჭებოდა, ხოლო მერმე უნდა იყოს მამის აღმნიშვნელ სიტყვადაც ქცეული. ამავე ხანაში მას თავკიდური ჲა მარცვალიც, რომელიც მდედრ. სქესის ჲ თავსართს შეიცავს, სცილდება და მამის პარალელურ სახელად მხოლოდ ტტე-ღა რჩება.

ჲატტე-ს, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, თავდაპირველად დედალი არსების აღმნიშვნელი იყო და შემდეგში, ჩერქეზულსა და ზოგს სხვა ენებშიც, მამის სახელად იქცა, თავისი ოდინდელი ბგერითი შედგენილობა სრულად არა მქონია დაცული. ამ სიტყვას რომ ჩერქეზულში თავკიდური მარცვალი ჲა ეკარგება და მამის სახელი ტტე-დღა გამოითქმის ხოლმე, ამაზე უკვე გვქონდა საუბარი. მაგრამ ჲატტე-სა და ატტე-ს არც თავისი ბოლოკიდური ნაწილი დაუცავს სრულად.

ჩაჩნურში ამ ძირს უკანასკნელი ხმოვანი ე-ც-კი დაუკარგავს და ფურს იქ ეწოდება ჲატ. პაპის მამის ზემომოყვანილი ყაბარდოული სახელი-კი ჲადემ ჲადეჟ, რომელიც მამის მამა-ს ნიშნავს, ცხად-ყოფს, რომ მამას წინათ ყაბარდოულად ჲადეჟ-ი ჰრქმევია. რაკი ჟ ფორმანტი ყაბარდოულში არ არსებობს, ამიტომ ეს თანხმოვანი ძირეული უნდა იყოს.

მამის სახელს ბოლოკიდური თანხმოვანი რომ წინათ მართლაც ჰქონდა და ჟ რომ ყაბარდოულში მერმინდელს, შემთხვევითს შენაზრდს არ წარმოადგენს ამას გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერიც ამტკიცებს. მისი ნაშრომი დაარწმუნებს

ადამიანს, რომ ჩერქეზულის მსგავსი მამის აღმნიშვნელი სახელი წინათ ჩაჩნურსაც ჰქონია. მისი ჩანაწერითგან ირკვევა, რომ მე-XVIII ს. მეორე ნახევარში მამის წოდებით ბრუნვად („მამავ") ჩაჩნურად, ქისტურად და წოვურად უხმარიათ Attig **ატტიგ** (R. II, 502). მაშასადამე, ბოლოში მას გ ბგერა ჰქონია. საფიქრებელია, რომ ყაბარდოულშიც ბოლოკიდური ჟ-ც იმავე გ-ს, მხოლოდ ჯ-დ შენაცვლებულის, შუალედი თანხმოვანისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ამნაირად, ამ სიტყვის ფონეტიკურ სახესხვაობად **ატტიგ**, **ატტიჯ**, **ატტიჟ**, **ატტე**, და **ატტ**-ი გვაქვს.

უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ ეს სიტყვა ჩერქეზულში **მარტო ადამიანთა მამის აღსანიშნავად-კი არ იხმარება**, არამედ **ცხოველთა**, სახელდობრ, **ფრინველთა სამეფოსთვისაც**. მაგ. **მამალ ქათამს** ჩერქეზულად **ატაკუ** ჰქვიან (ჩ.-რ. ლ, 174). ეს სახელი ორი ნაწილისაგან შესდგება: **ატა**-სა და **კუ**-საგან, რომელთაგან უკანასკნელი **ქათმის** ჩერქეზული სახელის, **კეტუ**-ს, პირველს შერჩენილ მარცვალს წარმოადგენს. ცხადია, რომ **ზემომოყვანილ სიტყვაში ქათმის მამრობითობის გამომხატველი ატა ყოფილა, რომელიც ამნაირად მამლის აღმნიშვნელი სიტყვა გამოდის.**

ისევე, როგორც **ფურის** აღმნიშვნელ ჩაჩნურ სახელს **ჲატ**-ს თავსართად მდედრობითი სქესის **ჲ** ფორმანტი აქვს, საფიქრებელია, **მამლის აღმნიშვნელ ამავე ძირის სიტყვას**, რომელიც **მამალი ქათმის** ჩერქეზულ სახელ **ატა-კუ**-შია დაცული, **თავდაპირველად მამრ. სქესის თავსართი უნდა ჰქონოდა და მხოლოდ გრამატიკული სქესის ჩერქეზულში გაქრობის წყალობით უნდა იყოს დროთა განმავლობაში ეს მ თავსართი ჩამოცილებულ-დაკარგული**. თუ ამნაირი მოვლენა, როგორც **ჲატ**-ის მიცემითი, მოქმედებითი და მრ. რ. სახელობითი ბრუნვების განხილვის დროს დავრწმუნდით, თვით გრამატიკული სქესის მქონებელ ენებშიც-კი მომხდარა, მით უმეტეს ეს ამ თვისების დამკარგველ ენებშია დასაჯერებელი და საგულისხმებელი.

როგორც დავრწმუნდით, მე-XVIII ს. მეორე ნახევარში ჩაჩნები, ქისტები და წოვები **მამას ატტიგ**-ს უწოდებდნენ. ამასთანავე უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ **ამავე ძირის ბოლომოკვეცილი, მაგრამ მდედრობითი სქესის ჲ თავსართის მქონებელი სახელი** ჩაჩნურში **ჲატ დედალი სხვილფეხა რქოსანი საქონლის, ფურის, აღმნიშვნელია.** ვინც ცხოველთა ჩერქეზულ სახელებს და მათ აგებულებას ჩაუკვირდება, დარწმუნდება, რომ აქ **იგივე ძირი წვრილფეხა რქოსანი საქონლის აღსანიშნავადაც უხმარიათ. მაგ. მამალ თხას** ჩერქეზულად **ტჷკიოხო** ეწოდება (რ.-ჩ. ლ. 88-89).

ტჷკიოხო რთული სიტყვაა: **ოხო** და **ხუ** ჩერქეზულად და ყაბარდოულად **მამალსა** ნიშნავს, ამის გამო, ცხადია, რომ აქ **ტჷკი თხის ზოგადი სახელი გამოდის, სქესისდა მიუხედავად**, რადგან ამ ცხოველის სქესის განმსაზღვრელი ამ სიტყვაში **ოხო** არის. თუ იმ გარემოებასაც გავითვალისწინებთ, რომ **ტჷკი**-ს მართლაც სქესის არავითარი თავსართი არ უძღვის წინ, მაშინ სქესისდა მიუხედავად **ტჷკი**-ს ზოგადი აღმნიშვნელობა სრულებით ბუნებრივი გვეჩვენება.

ეს სიტყვა **ტჷკი** თავისი ბოლოკიდური მარცვლით კი-თ არის საყურადღებო. ამავე ძირის სიტყვა, რომელიც ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვურშია დაცული და

მამას ეწოდება, როგორც დავრწმუნდით, ატტიზ-ად ითქმის. ტეკი-ს თავში ატ მარცვალი აკლია, ანდა, რაკი გაორკეცებული ტ არც ჩაჩნურ ჲატ-სა აქვს, მხოლოდ ა ხმოვანი აკლია და კ თანხმოვანი გ-დ აქვს გამჟღერებული. ამგვარად, თუ ამ სიტყვის თავკიდურსა და ბოლოკიდურ ნაწილებზე ყველა ზემოთქმულს საბოლოოდ თავს მოვუყრით, დავრწმუნდებით, რომ თავდაპირველად ფურის და სხვა საქონლის, თუ ცხოველის წინანდელი სახელი ჲატეკი, ან ჲატეგი უნდა ყოფილიყო, მამალი ცხოველისა-კი მატიკი.

რაკი ჲატტე და ტტე ჩერქეზულად და ჲადეჟ ყაბარდოულად მამას, ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვურადაც ატტიზ მასვე, ხოლო ჩაჩნურად ჲატ ფურს, ტეკიოხო-კი ჩერქეზულად მამალ ცხვარს, ანუ ბოტსა ნიშნავს, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ამ სიტყვების ძირი ადამიანისაცა და პირუტყვისაც, საერთოდ ზოგადად ცხოველის ცნების გამომხატველად უნდა მივიჩნიოთ.

ისეთ სიტყვათა ჯგუფს, რომელთაც, მოლოდინისდა მიუხედავად, სქეს-კატეგორიის არავითარი ნიშანი არ ემჩნევა, მამალი ხბოს ჩაჩნური თანამედროვე სახელი ჵხი-ც ეკუთვნის. მაგრამ, უეჭველია, მას თავკიდური თანხმოვანი, სწორედ მამრობითობის აღმნიშვნელი, მ აქვს დაკარგული. ამის ცხად-საყოფელად საკმარისია გავიხსენოთ, რომ სახარე ხბოს ყაბარდოულად გვხაჟე (რ. ყ. ლ.: бычек), აბხაზურად-კი აშგხა-ი ეწოდება (აბხ. ე. 219 ლითოგრ.). ამავე პირუტყვის აღსანიშნავად ჩაჩნებსა რომ ჵხი აქვთ (ჩაჩ. ე. 174), რა თქმა უნდა, იგი პირველი ორის მონათესავე სიტყვაა. მაგრამ, თუმცა ყაბარდოულსა და აბხაზურს ე ხმოვანი გ ნახევარ-ხმოვნად უქცევიათ, სამაგიეროდ თავკიდური მ თანხმოვანი, რომელიც სწორედ მამრ. სქესის თავსართია, ყაბარდოულს სრულად დაუცავს. აბხაზურს-კი გ ოდნავ შეუცვლია და გაპალატალებულ ბგერა შr-დ უქცევია, რომელიც შერწყმულ შგ ბგერას წარმოადგენს. გ თავსართის ასეთი შენაცვლება, ასპირატის გაჩენის წყალობით, უკვე მისი გაქრობის იმ პროცესის დასაწყისია, რომელიც ჩაჩნურში სრულებით დამთავრებულია, სადაც წინანდელი მეხი-ს მაგიერ უკვე ჵხი-ღა არის დარჩენილი.

ზემოგანხილული მაგალითი ორი მხრით არის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი: ერთი მხრით ამ ჟამად სრულებით უსქეს-კატეგორიო ყაბარდოულსა და ნაწილობრივ კატეგორიების მქონებელს აბხაზურს მამრ. სქესის თავსართიანი სიტყვა აქვთ დაცული, მეორე მხრით-კი, რომ სქეს-კატეგორიების მქონებელს ჩაჩნურს აქ სწორედ მამრობითი სქესის ნიშანი აქვს დაკარგული.

გულდენშტედტით ძმას სამხრეთ-დასავლურ (Kuschas. Abass.) აბხაზურად ჩი (Tschi), ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლურად (Altekes. Abass.) აშე (Ascho) სწოდებია (R. II, 529). კლაპროთს-კი ამავე ცნების გამომხატველ აბხაზურ სიტყვებად ჩაწერილი აქვს ოაშა (Oacha), ჩი (tchi) და აჩე (atchè), რომელთაგან უკანასკნელი ჩრდილო-აღმოსავლური (Alteks.) არისო (V. II, 428).

უსლარს აღნიშნული აქვს, რომ, თუმცა ძმას აბხაზურად ბაჭშა ეწოდება, მაგრამ ამ სიტყვის ზედმიწევნითი გამოთქმა თურმე სათუო ყოფილა: ეს სიტყვა, საუბრის დროს, გამოთქმით თურმე ბაშა-ს უახლოვდებოდა, ხოლო პიროვნული კუთვნილების აღნიშვნის დროს, როდესაც ნაცვალსახელოვანი

თავსართები ერთვის, აშჷა-დ გამოითქმისო, მაგ. ჩემი ძმა იქმნება — საშჷა, იმათი ძმები რაშჷცჷა (აბხ. ე. 222).

თუ უსლარის უკანასკნელ ცნობებს გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ გიულდენშტედტის ჩანაწერი აშე უსლარისაგან აღნიშნულ ძმის იმ აშჷა ფორმას, რომელსაც ნაცვალსახელოვან თავსართებთან ერთად ხმარობდნენ, საკმაოდ კარგად უდგება.

ძმის მეორე აბხაზური სახელი ჩი და აჩე ჲაღისცნის ენებშიც ფართოდ არის გავრცელებული, სადაც ზოგადად კაცსა ნიშნავს.

გიულდენშტედტით დას სამხრეთ-დასავლურ (Kuschhas. Abass.) აფხაზურად ჩი (Tschi), ხოლო ჩრდილო-დასავლურად (Altekes. Abass.) აშე (Asche) ჰრქმევია (R, II, 529). კლაპროთს-კი, ტაბგჳა, კშა, და აკშე (Tab'khá, Khcha, A. àkhché) ჩაუწერია (V. II, 432).

უსლარის ჩანაწერით დას ააჰჷშჷა, ანდა აჰჷშჷა ჰქვიან, მაგრამ ამასთანავე იმ გარემოებისთვისაც მიუქცევია ყურადღება, რომ ეს სიტყვა ხშირად ადეჰჷშჷა-დაც გამოითქმოდა ხოლმე (აბხ. ე. 190).

უსლარი ფიქრობდა, რომ დის აბხაზური სახელი ააჰჷშჷა, ანუ ადეჰჷშჷა, ნათესაობის აღმნიშვნელი ზოგიერთი სიტყვებივით, სისხლის აბხაზურ სახელ აშჷა-სთან არის დაკავშირებული (აბხ. ე. 190).

კლაპროთით ჩერქეზულად ძმას დელტგჳ და შიშ (Delt'kh, chich) ეწოდებოდა (V. II, 397). ლულიეს-კი ძმის ჩერქეზულ სახელად მხოლოდ ხშე უწერია (რ.—ჩ. ლ. 11).

კლაპროთს აღნიშნული აქვს, რომ დას ჩერქეზულად შეპკუ, შუფკ და შიოგ-ი ერქვა (Chèpkhou, choupkh, chiog': V. II, 405). ლულიეს მხოლოდ შიპხე მოეპოვება (რ.—ჩ. ლ. 189).

გიულდენშტედტით ძმას ყაბარდოულად შჩე (Schtsche) სწოდებია (R. II, 529), ლოპატინსკის ლექსიკონში-კი ძმის ზოგად სახელად დეტლახჷ აქვს, ხოლო უფროსი ძმის შგნაგშო, უმცროსისა შგნაკგხაცე (რ.—ყ. ლ. 11).

პირველი ამათგანი კლაპროთის დელტგჳ-ს უდრის, რომელიც მას ჩერქეზულ სახელად აქვს მოყვანილი.

გიულდენშტედტით დას ყაბარდოულად შჩიფხუ (Stschipchu) ჰრქმევი R. II, 529), ლოპატინსკის-კი შჷპხუ აქვს დასახელებული (რ.—ყ. ლ. 151) ე. ი. რაც კლაპროთს ჩერქეზულ სახელად უწერია.

საკმარისია უსლარისაგან შენიშნული ზემომოყვანილი დაკვირვება ძმისა და დის აბხაზური სახელების გამოთქმის აღრევის შესახებ გაითვალისწინოს ადამიანმა და შემდეგ თვით ამ სახელებს ჩაუკვირდეს, რომ ეს გარემოება თვალწინ უფრო მეტი სიცხადით წარმოუდგეს. ამ პროცესის უკვე მე-XVIII ს. მეორე ნახევარში არსებობა შესაძლებელია გიულდენშტედტის ჩანაწერითაც დადასტურდეს: ძმისაცა და დის სახელადაც მას აბხაზურში აშე აქვს აღნიშნული. ეგების მან და მისმა თანაშემწემ ჰჷ ბგერა, რომელიც დის სახელში ეხლა შჷს წინ უძლვის, ვერ გაარჩიეს და ამის წყალობით დის სახელი ძმისას დაემსგავსა? მაგრამ თანამედროვე გამოთქმითაც ხომ ამ ორ სიტყვას, აშჷ-სა

და აჰჷშʷა-ს შორის, მეტად მცირე განსხვავებაა, რომ ამით მათი სხვადასხვა წარმოშობილობის დამტკიცება შეიძლებოდეს. ამის გამო ადამიანს ისეთი შთაბეჭდილება ჰრჩება, თითქოს ძმასა და დას აფხაზურად ერთი სახელი ჰქონოდეს.

ზემოაღნიშნულ შთაბეჭდილებას უსლარის დაკვირვებაც ადასტურებს. მას შეუმჩნევია ის გაურკვევლობა, რომელიც ძმისა და დის აბხაზურ სახელებს ეტყობოდა: ძმას ჰკეშʷა ერქვა, მაგრამ საუბარში ხშირად ჰაშʷა-დ, ხოლო კუთვნილებითი თავსართიან ფორმაში მხოლოდ აშʷა-დ გამოითქმოდა, ამგვარადვე დას ააჰჷშʷა́-ს, ან და აჰჷშʷა-ს უწოდებენ, მაგრამ ხშირად დის სახელად აკეჰჷშʷა-საც ხმარობენ. საკმარისია ადამიანმა ჰკეშʷა-ს, ძმისა, და აკეჰჷშʷა́-ს დის, სახელები ერთმანეთს შეადაროს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად მცირეა ამ ორს სახელს შორის განსხვავება ამ შემთხვევაშიც: ზედმეტი ჰჷ ბგერა და, წინმყოფ მახვილს მაგიერ, ბოლოში მოქცეული მახვილი დის სახელში. უკვე ის გარემოება, რომ დისა და ძმის სახელების განსასხვავებლად და ერთმანერთისაგან გასარჩევის გასაადვილებლად ენამ მახვილის ადგილმონაცვლება მოიშველია, ცხადჰყოფს, რომ ზედმეტი ჰჷ ბგერა დის სახელში იმდენად არსებითს განსხვავებას არ ჰქმნის, რომ მსმენელს ძმისა და დის სახელების სისწორით გაგება გაუადვილოს.

ძმისა და დის აფხაზური სახელების თითქმის სრული ბგერითი იგივეობა ადამიანს აფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია აქ ზოგადი, შვილობის აღმნიშვნელი, სიტყვა გვქონდეს, რომელსაც დის აღსანიშნავად შუაში სქესის გამომხატველი ჰჷ ბგერა ერთვოდა.

შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ ჰჷ ბგერა ასულის აღმნიშვნელ ა-ფჰა́-სთან, ანდა დედაკაცის სახელ ა-ფჰჷგს-თან არის დაკავშირებული, მაგრამ სხვა ამის მსგავსი მაგალითი, რომ აბხაზურად მდედრობითი სქესი ჰჷ ბგერის დართვით გამოიხატებოდეს, არ მოგვეპოვება. როდესაც აბხაზურად სქესის აღნიშვნა ჰსურთ, მაშინ ადამიანის სახელს ფჰა, ან ფჰჷგს ბოლოში მთლიანად ერთვის ხოლმე.

ძნელი დასაჯერებელია, რომ ძმისა და დის სახელი აბხაზურად წინათაც და თავდაპირველადაც ერთმანეთს ასე დამსგავსებული ყოფილიყო, არამედ საფიქრებელია, რომ ასეთი დამსგავსება მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს. ერთი ამ ორ მსგავს სახელთაგანი ერთ-ერთ მათგანს უნდა ჰკუთვნებოდა, მეორე-კი მას დროთა განმავლობაში დაჰმსგავსებია. მართლაც კლაპროთის ჩანაწერითგან ირკვევა, რომ ძმას აბხაზურად ᲝᲐᲨᲐ ჰრქმევია. სამწუხაროდ ამ მეცნიერს აღნიშნული არა აქვს, თუ სახელდობრ აბხაზურის რომელი შტოს ლექსიკის კუთვნილებას შეადგენს ეს სიტყვა.

საფიქრებელია, რომ ოაშა უნდა ჟაშა-სგან იყოს წარმომდგარი. კაშა, ანუ კეშʷა, თუ კეჰჷშʷა-კი თავდაპირველად მხოლოდ დის სახელი იქმნებოდა. საფიქრებელია, რომ პირველი სიტყვის თავკიდური ჟ, კლაპროთის მიერ Ო-დ აღქმული, აბხაზურშივ წინათ არსებული მამრობითი სქესის თავსართის ნაშთი უნდა იყოს; მეორე სიტყვის თავკიდური კ-კი, რა თქმა უნდა, მდ. სქ. თავსართის ნაშთია.

ამგვარადვე **მამაკაცისა და ქმარის** ჩერქეზულ **სახელს ტლჷჟ-ს** (რ.—ჩ. ლ. 110 და 207) ისევე, როგორც ყაბარდოულის ამავე ცნების აღმნიშვნელ სიტყვას **ტგლჷგ** (T'le) გჳლდენშტედტის ჩანაწერით (R. II, 528) და თანამედროვე **ტლჷგ** (რ.—ყ. ლ. 73), მამრობითობის აღმნიშვნელობისდა მიუხედავად, თავკიდურ **ვ** ბგერას არ შეიცავს და ეს მაგალითიც შესაძლებელია იმ აზრის დამამტკიცებლად იქმნეს გამოყენებული, რომ ჩერქეზულსა და ყაბარდოულს გრამ. სქესი არც წინათ ჰქონდა ისევე, როგორც ასეთი თავსართები არც ეხლა გააჩნია.

განმარტოებულად განხილული მამაკაცისა და ქმრის გამომხატველი ჩერქეზულ-ყაბარდოული ზემოდასახელებული სიტყვები მართლაც ასეთ შთაბეჭდილებას სტოვებენ, მაგრამ საკმარისია მამრობის აღმნიშვნელ ჩერქეზულსავე სახელს შევადაროთ, რომ თვალწინ სულ სხვა ვითარება წარმოგვიდგეს.

მაგ. **მამალ ცხვარს, ვერძს** ჩერქეზულად **გატლჷოხუო** ეწოდება (რ.— ჩ. ლ. 3). თუ გავიხსენებთ, რომ **ხუ** ჩერქეზულად **მამალს** ნიშნავს და ცხოველთა მამრ. სქესის გამოსახატავად ამა-თუ-იმ ცხოველის სახელს სწორედ ბოლოში ემატება ხოლმე (იქვე, გვ. 152—3), მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვერძის ზემომოყვანილ ჩერქეზულ სახელშიც ბოლოკიდური **ხუო** მამრ. სქესის აღმნიშვნელივე უნდა იყოს. ამის გამო **გატლჷო თითქოს ცხვრის ზოგადი ჩერქეზული სახელი გამოდის. მაგრამ, უეჭველია, გატლჷო** შეუძლებელია წინათ **ცხვრის ზოგადი სახელი ყოფილიყო.** ამის დასარწმუნებლად ისიც კმარა, თუ გავიხსენებთ, რომ **ტლჷჟ** ჩერქეზულად **მამაკაცსა და ქმარს ნიშნავს. გატლჷო** და **ტლჷჟ-კი**, რა თქმა უნდა, ერთი-და-იმავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს. ამიტომ **გატლჷო-ცა, ვითარცა ამავე ძირის სიტყვა,** თავდაპირველად **მამალი ცხვრის სახელი** უნდა **ყოფილიყო.**

ამნაირად, ერთი მხრით **მამაკაცისა და ქმრის სახელად ტლჷჟ და ტგლე გვაქვს,** მეორე მხრით **მამალი ცხვრის** იმავე ძირის **სახელი გატლჷო.** პირველს არავითარი **თავსართი** არ გააჩნია და ამის გამო მხოლოდ ფუძის, ანდა ძირის სახით არის დაცული, **მეორეს-კი თავში გა აქვს,** რომელიც ძირეული არ ჩანს. ამის გამო აზრი იბადება, რომ შესაძლებელია ეს **გა** მამრობითი სქესის **ვა** თავსართის ფონეტიკური სახესხვაობა იყოს.

ასეა-თუ-ისე ამის საბოლოო გამორკვევა მომავალის საქმეა, მაგრამ ამ სიტყვის პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევა სხვა გზითა და საშუალებითაც შეიძლება.

მამაკაცისა და ქმრის ყაბარდოული სახელი **ტგლე** და **ტლჷგ** ისევე, როგორც ამავე ცნების გამომხატველი ჩერქეზული სახელი **ტლჷჟ** და წინანდელი **გატლჷო** ჩრდილოეთ კავკასიის ენებში უთვისტომო მწირების მსგავსად მოჩანან: მათ მონათესავეობა არ მოეძებნებათ.

სამაგიეროდ ამ **ყაბარდოულ და ჩერქეზულ სიტყვებს თვისტომნი სამხრეთით, საქართველოში, მოეპოვებათ.** უკვე გჳლდენშტედტის ჩანაწერითგან ირკვევა, რომ თანამედროვე ყაბარდ. **ტლჷგ**-სა და ჩერქ. **ტლჷჟ**-ს წინათ ორ თანხმოვანს შუა ხმოვანი ჰქონია: მე-XVIII ს.-ში ეს სიტყვა თურმე **ტგლე-დ** გამოითქმოდა.

„ქართველი ერის ისტორია"-ში (I³, 68), სქესობრივი განაყოფიერების ღვთაების წარმართული მსახურების ნაშთების განხილვისას, აღნიშნული მქონდა, რომ სვანეთში დაცული ადრეკილაჲს დღესასწაულის „მელია ႲႳႪႤႴႨႠ", ანუ „ႲႤႪႤႴႨႠჂ" შესაძლებელია სქესობრივი დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ႲႳႪႠႭႡႠ-სთან იყოს დაკავშირებული.

ეხლა, მას შემდგომ, რაც მე-XIV ს. ქ. უწინარესი საუკუნის ხეთური ლურსმული ტექსტი აღმოჩნდა, რომელშიც ნაყოფიერების ღვთაების ႲႤႪႨႴႨႬႳႸႨႱ-წასვლა და ამის გამო ქვეყანაში მოუსავლობისა და უნაყოფოებისა, ხოლო შემდგომ ამ ღვთაების კვლავ უკან დაბრუნების წყალობით, ისევ მოსავლიანობა-ნაყოფიერების აღდგენის ამბავია მოთხრობილი, დანამდვილებით შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ ადრეკილაჲს ლაშხური ფერხულის ხიმღერის სიტყვები „ადრეკილაჲ წაგვივიდა და მოგვივიდა" (იხ. ქართ. ერის ისტ. I³, 59) ამავე, უკვე ქ. წ. მე-XIV ს. ტექსტში აღბეჭდილი სარწმუნოებრივი თქმულების ანარეკლს წარმოადგენს და მელია ႲႤႪႤႴႨႠ-ც სწორედ ამ ღვთაება ႲႤႪႤႴႨႬႳႸ-ის სახელია.

უეჭველია, ჩერქეზულ-ყაბარდოული მამაკაცისა და ქმრის სახელი ტგლე და ტლჷგ-ც ამავე ႲႳႪႤႴႨႠ, ႲႤႪႤႴႨႠ-სა და ႲႳႪႠႭႡ-ასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამის გამო ირკვევა, რომ ტგლე ძირს მამრობითობის მნიშვნელობა უკვე მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ჰქონია.

ყველაზე ნაკლები ლექსიკური მასალა უდურისათვის მოგვეპოვება, ამიტომ არც გასაკვირველია, თუ რომ მისი წინანდელი აგებულების გამოსარკვევად მკვლევარი იძულებულია რამოდენიმე სიტყვის ანალიზით დაკმაყოფილდეს. უდური ენის დ ი რ რ ი ს გრამატიკა სულ ოციოდე არსებითს სახელს შეიცავს, მათ შორისაც ნათესაობისა და სქესთა ურთიერთობის, ისევე როგორც ცხოველთა აღმნიშვნელი სახელები 8-ს, ვგონებ, არ უნდა აღემატებოდეს. ამათგან მხოლოდ ორი სიტყვაა, რომელსაც გრამატიკული სქესის ოდინდელი თავსართის კვალი ემჩნევა.

ძმას უდურად ႫႨႹႨ ჰქვიან (უდ. ე. გრ. 14 და 16), ხოლო დას—ႾႳႬႹႨ (იქვე),—ქალიშვილს, ასულს—ხინა̈რ (იქვე. 16),—ხარს და კუროს-კი უს (იქვე).

ძმისა და დის უდურ სახელებს მეორე ნაწილი ჩი საერთო აქვს, პირველი ნაწილები-კი ႫႨ და ႾႳႬ განსხვავებულია. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ႫႨ მამრობითობის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. ამ ორი სიტყვის საერთო ნაწილი ჩი დაღისტნის ენებშიც არის და ცალკეულ სიტყვად იხმარება. ანწუხურად, ჭარულად და ღუნზურად ჩი კაცსა ნიშნავს (იხ. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს R. II, 514, კ ლ ა პ რ ო თ ი ს V. II 324).

დის სახელის პირველი ნაწილი ႾႳႬ იგივე სიტყვა უნდა იყოს, რომელიც ხინა̈რ-ის სახით უდურში ასულს, ხოლო ႪႨႬႤ-ს სახით ხვარშულში დედაკაცის აღსანიშნავად იხმარება (ანდ.-დიდ. მას. 93). ცხადია, რომ ესევე სიტყვა დედაკაცისა და ცოლის წახურული სახელის ხუნეშშე-ს (წახ. ე. 167) პირველი ნაწილი ႾႳႬ, ან ႾႠႬ არჩულად ფურსა ნიშნავს (არჩ. ე. 190 და ალ. ე. 161), ხოლო თვით უდურად დედალი ცხოველის სახელია (ალ. ე. 160). ამგვარად დის უდური სახელი ქალიშვილ-კაცის, ანუ დედაკაცის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ძმის სახელის პირველი ნაწილი ცალკეულად არსად, ყაბარდოულს გარდა, არ იხმარება, არამედ მამრობითი სქესის თავსართია. ყაბარდოულში-კი ვგ ხარს, კუროს ნიშნავს (რ.-ყ. ლ.), მაგრამ იქაც ეს სიტყვა, როგორც ჩანს, მხოლოდღა ფუძე-ჩამოცილებული მამრ. სქესის თავსართის ნაშთი უნდა იყოს.

ხარის და კუროს უდური სახელი უს, უეჭველია, იგივე სიტყვაა, რომელიც ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვურშიც ამავე ცხოველის ამავე სქესის სახელია. ქისტურად ხარს უსტ, ხოლო წოვურად უსტუ ეწოდებოდა მე-XVIII ს.-შიც და ეხლაც ასევე ეძახიან. ჩაჩნურში ამ სიტყვას თავკიდური უ დაუკარგავს და ამის წყალობით სტუ-დ ქცეულა. უდური ხარის სახელის უს-ისა და წოვური უსტუ-ს ერთმანერთთან შედარება დაარწმუნებს ადამიანს, რომ უდურში ამ სიტყვის სწორედ მთელი მეორე მარცვალი ტუ არის ჩამოცილებული და მხოლოდ პირველი მარცვალი უს-ღაა დარჩენილი. ამის მსგავსი მოვლენა ქისტურშიც არის, სადაც ბოლოკიდური უ უკვე მე-XVIII ს.-ში ყოფილა დაკარგული. ყველა იმის შემდგომ, რაც ხარის ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვური სახელის აგებულებაზე თავის ალაგას იყო ნათქვამი (იხ. აქვე), იმის მტკიცება, რომ უდური უს-ის თავკიდური უ მამრობითი სქესის თავსართის ნაშთია, ზედმეტი იქმნებოდა.

ქმრისა და მამაკაცის აღმნიშვნელი უდური სიტყვა ისშუ ზემოგანხილული სიტყვებისაგან განსხვავდება, რადგან, იმისდა მიუხედავად, რომ მამრ. სქესის არსების სახელია, მაინც თავში ი ხმოვანი აქვს, რომელიც ა-ს სახით მდედრ. სქესის თავსართია. ამნაირად ეს მაგალითიც ეწინააღმდეგება იმ აზრს, რომ უდურს ოდესღაც ისეთივე სქეს-კატეგორიების თავსართები ჰქონდა, როგორიც ჩაჩნურს, ლუნძურს და ლეგურ ენათა ჯგუფს მოეპოვება. მაგრამ ზემომოყვანილი მამრ. სქესის აღმნიშვნელი ორი უდური სიტყვა, რომელთაც თავიანთი სქესის შესაფერისი თავსართი დაცული აქვთ, გვაფიქრებინებს, რომ ისშუ-ს დროთა განმავლობაში უნდა ჰქონდეს თავკიდური ვ დაკარგული და წინათ, ძმის სახელის ვიჩი-ს მსგავსად, ისიც ვისშუ, ე. ი. ვ თავსართიანი იქმნებოდა.

მაშასადამე, აბხაზურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოულისა და ლეგურის უსქესკატეგორიო ენათა ჯგუფისა ისევე, როგორც ალბანურის ნაშთის უდურის ლექსიკური მასალის ანალიზი უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ამ ენებსაც გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ჰქონიათ.

თავი მეცხრამეტე

სქეს-კატეგორიებთან დაკავშირებული ზოგადი საკითხები

რაკი უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ გრამატ. სქეს-კატეგორიები არამც თუ მარტო ე. წ. კავკასიურს ენებს, არამედ ქართულსა და ქართველურს ისევე, როგორც სხვა მათ მონათესავე ენებსაც იმთავითვე ჰქონიათ, ეხლა უნდა სქესკატეგორიებთან დაკავშირებული ზოგადი საკითხების განხილვასაც შევუდგეთ.

პირველი ამ საკითხთაგანი სქეს-კატეგორიების რაოდენობაა: ჩაჩნურსა და წოვურში, როგორც ვიცით, მათ რიცხვს რვამდეც-კი ანგარიშობენ, დაღის—

ტნის ბევრ ენათაგანს ოთხ-ოთხი სქეს-კატეგორია აქვს, უმრავლესობას-კი მხოლოდ სამ-სამი გააჩნია.

რამდენი სქეს-კატეგორია უნდა ჰქონოდა ამ ენებს თავდაპირველად ან რა მიზეზის გამო შესაძლებელია სქეს-კატეგორიათა თავდაპირველი რიცხვი გადიდებულიყო, ანდა შემცირებულიყო?

მეორე საკითხად სქეს-კატეგორიებისთვის განკუთვნილი თავდაპირველი ბგერითი ნიშნების გამორკვევა უნდა მივიჩნიოთ. წინა თავებში მონათხრობიდან ვიცით, რომ სქეს-კატეგორიებისათვის კავკასიურ ენებს ყველას ერთი-და-იგივე ნიშანი არა აქვთ, არამედ ამ მხრივ საკმაო სხვადასხვაობაა. რა თქმა უნდა, უპირველესად გადასაწყვეტია, შესაძლებელია, თუ არა, რომ ასეთი ნაირ-ნაირობა იმთავითვე ყოფილიყო? თუ გამოირკვა, რომ ასეთი სხვადასხვაობა თავდაპირველად ძნელი დასაჯერებელია, **რომელ სქეს-კატეგორიას სახელდობრ რომელი ნიშანი უნდა ჰქონოდა და რა-და-რა მიზეზით შესაძლებელია პირვანდელი ნიშნის მაგიერ სხვა იყოს გაჩენილი?**

სქეს-კატეგორიათა ნიშნების ადგილმდებარეობაც, როგორც სათანადო ადგილას აღნიშნული გვქონდა და დავრწმუნდით, კავკასიურს ენებში სამნაირი არსებობს: ზოგს ეს ნიშნები თავსართებად უხედს, ზოგს ბოლოსართებად. ისეთი ენებიც მოიპოვება, რომელთაც თავსართადაცა და ბოლოსართადაც აქვთ. ეს გარემოება გვავალებს, **მესამე საკითხად სქეს-კატეგორიების ადგილმდებარეობა** მივიჩნიოთ, სახელდობრ: შესაძლებელია, თუ არა, რომ ადგილმდებარეობის ასეთი სამნაირობა იმთავითვე ყოფილიყო და, თუ ეს შეუძლებელია, **რომელი ამ სამნაირ ადგილმდებარეობათაგანი უნდა უძველესი, რომელი მერმინდელი და რომელი უკანასკნელი იყოს?**

დასასრულ, როგორც ვიცით, ე. წ. კავკასიურ ენათაგან თითქმის ნახევარს გრამატიკული სქესი არა აქვს ისევე, როგორც ისტორიულ ხანაში იგი არც ქართულსა და ქართველურს მოეპოვებოდა. ამიტომ **მეოთხე საკითხად გამოსარკვევია, თუ რა-და-რა მიზეზის გამო შესაძლებელია გამქრალიყო გრამ. სქეს-კატეგორიები და როგორ,** ერთბაშად, თუ თანდათანობით?

აქამდის **სქეს-კატეგორიები** ჩვენ არსებითს სახელებსა, ზედსართავსა და მიმღეობაში გვქონდა განხილული, **რიცხვითს სახელებსა, ნაცვალ სახელებსა და ზმნას არ შევხებივართ.** ამიტომ **ზემო-ჩამოთვლილ საკითხთაგან ყველასი განხილვა აქ არ შეიძლება,** არამედ **აქ მხოლოთ სქეს-კატეგორიების თავდაპირველ საერთო რიცხვზე და ნაწილობრივ მათთვის განკუთვნილი ნიშნების შესახებაც გვექნება საუბარი,** დანარჩენი **საკითხების განხილვა-კი** უნდა **ბოლოსთვის გადავდოთ,** როდესაც მეტყველების სხვა ნაწილებიც უკვე შესწავლილი გვექნება.

§ 1. სქეს-კატეგორიების თავდაპირველი რიცხვი

სქეს-კატეგორიების რიცხვი ყველაზე ჭარბად ჩაჩნურს, ქისტურს და წოვურას აქვთ, რომელთა რაოდენობასაც მკვლევარნი **6-8-მდეც-კი ანგარიშობენ,** ხოლო ის ენებიც, რომელთაც სქეს-კატეგორიები ცოტა გააჩნიათ, მაინც არც ერთი **სამზე ნაკლების მქონებელი არ არის:** იმ ენებს, **რომელთაც ორი აქვთ**

გრამ. სქესის განრჩევა უკვე დაკარგული უჩანთ და მხოლოდ სულდგმულისა და უსულო საგნების კატეგორიები-ღა მოეპოვებათ.

ვგონებ, შესაძლებელია უცილობელ დებულებად იქმნეს მიჩნეული ის აზრი, რომ თავდაპირველად ყოველ სქეს-კატეგორიას თავისი განსაკუთრებული ბგერითი ნიშანი უნდა ჰქონოდა: სქეს-კატეგორიის დაუბრკოლებრივი განრჩევისათვის, ცხადია, ეს აუცილებელი პირობაა. თუ ამ დებულებით ვიხელმძღვანელებთ, იმ საკითხის გადაჭყვეტაც, თუ ჩაჩნჷრ-წოვჷრ-ქისტჷრის თანამედროვე 6-8 სქეს-კატეგორიათაგან თავდაპირველ ოდენობად რა უნდა იქმნეს მიჩნეული, ძნელი არ არის. იმისდა მიუხედავად, რომ მკვლევარნი ჩაჩნჷრსა და ქისტჷრში ექვს, წოვჷრში-კი რვას ანგარიშობენ, მაინც არც ერთს მათგანს სქეს-კატეგორიებისათვის არც მხ. რ. და არც მრავლობითში ოთხზე მეტი ნიშანი არ აქვს: მარტო ამ 4,—ვ, ჲ, ბ და დ,—ბგერის ამარაა სამივე დასახელებული ენა. ამის გამო ჩაჩნურსა და ქისტურს მხ. რ.-ში მე-2 და მე-3 სქეს-კატეგორიისათვის ერთი-და-იგივე ჲ ხმოვანი, ხოლო მე-5 და მე-6-ესთვის ბ თანხმოვანი აქვს. მრ. რ.-ში-კი პირველს, მე-2 და მე-6 სქეს-კატეგორიას ბ თავსართი, ხოლო მე-4 და მე-5-ეს დ თავსართი უზით.

ამნაირადვე წოვჷრსაც მხ. რ.-ში მე-2 და მე-3 თავსართად ჲ, მე-4, მე-5 და მე-6-ესთვის ბ და მე-7 და მე-8 სქეს-კატეგორიებისათვის დ თავსართი აქვთ. ხოლო მრ. რ.-ში პირველი და მე-5 სქეს-კატეგორიებისათვის ბ, მე-2, მე-4 და მე-7 ესთვის დ, მე-3, მე-6 და მე-8-ესთვის-კი ჲ თავსართია.

ზემოაღნიშნული საგულისხმო გარემოება, სქეს-კატეგორიებად განაწილების პრინციპის გაურკვევლობასთან ერთად, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ სქეს-კატეგორიების სიმრავლე თანამედროვე ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვურში შეუძლებელია თავდაპირველი მოვლენა იყოს და საქმის ნამდვილი ვითარების ანარეკლს წარმოადგენდეს, არამედ უფრო რომ საკითხის შეუსწავლელობის ბუნებრივ შედეგად უნდა იქმნეს მიჩნეული. სქეს-კატეგორიათათვის მხოლოდ 4 ნიშნის არსებობა ცხად-ჰყოფს, რომ თავდაპირველად ამ ენებსაც ოთხზე მეტი სქეს-კატეგორია არ ჰქონია.

ჩაჩნურ, ქისტურ და წოვურ ოთხ სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფს უნდა დაღისტნის ოთხ სქეს-კატეგორიანივე რვა ენა დაემატოს. როგორც დავრწმუნდით, ქართულსა და ქართველურსაც თავდაპირველად ოთხი სქეს-კატეგორია ჰქონია. ამნაირად უცილობლად ოთხ სქეს-კატეგორიან ენოვანი ერთეულების რიცხვი მთლიანად 15-მდე იქმნება.

დაღისტნის ენათაგან, სადაც უმთავრესად გავრცელებულია სამ-სქესკატეგორიანობა, ამ ჯგუფს 12 ენოვანი ერთეული ეკუთვნის.

იმ საკითხის გადასაწყვეტად ოთხ-სქეს-კატეგორიანობა ე. წ. კავკასიური ენების საერთო თვისება იყო, თუ იმთავითვე ორი დიდი, ოთხ-სქეს-კატეგორიანი და სამ-სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფები არსებობდა, უნდა წინასწარ გამორკვეული იყოს, ემჩნევა თუ არა, ეხლანდელ სამ-სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფს მეოთხე, დ თავსართიანი, თუ ბოლოსართიანი სქეს-კატეგორიის ოდინდელი არსებობის რაიმე კვალი? რაკი სქეს-კატეგორიების ნიშნები, სახელებსა

და მიმღეობას გარდა, მეტყველების სხვა ნაწილებსაც ჰქონდა და აქვს ეხლაც, ამიტომ ამ საკითხზე მსჯელობა ბოლოში ემჯობინება, როდესაც რიცხვითი სახელები, ნაცვალსახელები და სხ. უკვე განხილული გვექნება.

§ 2. გრამატ. სქეს-კატეგორიებისათვის განკუთვნილი თავდაპირველი ბგერითი ნიშნების საკითხი

გრამატ. სქეს-კატეგორიებისათვის განკუთვნილ თავდაპირველ ბგერით ნიშანთაგან ყველაზე ადვილი გამოსარკვევი პირველი, მამრ. სქესის ნიშანია.

მამრ. სქესის ნიშანი თითქმის ყველა ენებს, მათ შორის აფხაზურსა და ქართულსაც, ერთი-და-იგივე ჰქონდათ: ვ, უ̂ ან და უ. ამ საერთო ვითარების გამონაკლისს ადამიანი მხოლოდ სამ ენოვან ერთეულში, ჯეკურსა, რუთულურსა და წახურულში იპოვის, რომელთაც მამრ. სქესის ნიშნად რ თანხმოვანი აქვთ. ყველა სხვა ენებს-კი რ ბგერა, ან მრ. რ.-ის ნიშნად, (როგორც მაგ. ლუნძურს, ბოთლიხურს და დიდოურს ყველა სქეს-კატეგორიისათვის, ლოდობერულს, კარატულს, ბაგულაზურს, ტინდალურს, ახვახურს, ხუარშულს, ჰურკანულს, კურულს მე-3, თუ მე-4 სქეს-კატეგორიისვთის) აქვთ, ანდა დ ბგერის სახესხვაობის მსგავსად მხ. რ.-ის მე-4 სქეს-კატეგორიისათვის მოეპოვებათ (მაგ. ანდიურს, დიდოურს, ხუარშულს, ლუმუქურს).

უკვე რ ბგერის ფუნქციური მნიშვნელობის ეს სხვადასხვაობა ცხადჰყოფს, რომ აქ თავდაპირველი მოვლენა-კი არა, არამედ მერმინდელი აღრევის შედეგი უნდა იყოს. ამასვე ის გარემოებაც ამჟღავნებს, რომ რუთულურსა და წახურულში რ ბოლოსართი ორივე, მამრობითისაცა და მდედრობითი სქესის ნიშნად არის ქცეული და ამნაირად გრამატიკული სქესის ის ძირითადი პრინციპი, რომ თითოეულ სქესს თავისი განსხვავებული ნიშანი აქვს, დარღვეულია, მაშასადამე, ამ ორ ენაში რ ბგერას უკვე იმდენად გრამატ. სქესისა არა, რამდენადაც გონიერ არსებათა კატეგორიის აღმნიშვნელობის თვისება ემჩნევა.

ყველა ზემოაღნიშნული მოსაზრება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ რ თანხმოვანი არასგზით არ შეიძლება მამრ. სქესის თავდაპირველ ნიშნად იქნეს მიჩნეული. ამიტომ მამრ. სქესის ერთად-ერთ თავდაპირველ აღმნიშვნელად უნდა ვ (უ̂, 'უ) ბგერა იქმნეს ცნობილი.

გაცილებით უფრო რთულია მეორე, მდედრ. სქესის, თავდაპირველი ბგერითი ნიშნის საკითხი, თუნდაც იმ სხვადასხვაობის გამო, რომელიც ამ სქესს ე. წ. კავკასიურს თანამედროვე ენებში ემჩნევა.

ჩაჩნურს, ქისტურსა და წოვურს ისევე, როგორც დაღისტნის ლეკური ენების უმრავლესობას, სულ 12 ენოვან ერთეულს (ლუნძურს, ანდიურს, ბოთლიხურს, ლოდობერულს, კარატულს, ჰიპატლურს, ტინდალურს, ახვახურს, დიდოურს, ხუარშულს, ყაფუჩურს და ყუბაჩურს) მდედრ. სქესის ნიშნად ჲ ბგერა აქვთ.

ორ ენას, მდედრ. სქესის ნიშნად დ და რ თანხმოვანი აქვთ ერთსა-დაიმავე დროს. ლუმუქურში დ და რ შენაცვლების სახით გვხვდება, არჩულში-კი,

რომელსაც სქეს-კატეგორიები თავსართადაც და ბოლოსართადაც აქვთ, დ მდედრ. სქესის თავსართად, ხოლო რ ბოლოსართად გვევლინება.

ორ ენას, რუთულურსა და წახურულს, მდედრ. სქესის ნიშნად ისევე, როგორც მამრობითისაც რ თანხმოვანი აქვს.

დასასრულ, დაღისტნის ერთ ენასაც, ჯეკურს, მდედრობითი სქესისა (და ცხოველების) **ნიშნად ბ ბგერა მოეპოვება.**

ამნაირად, იმ დროს, როდესაც ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვურს მდედრ. სქესის ნიშნად მხოლოდ **ერთი ჲ ბგერა გააჩნია, დაღისტნის ენებს 8 ბგერა აქვთ.** რაკი შეუძლებელია თავდაპირველადაც ასე ყოფილიყო, ამიტომ გამოსარკვევია, **თუ რომელი ამ ბგერათაგანი ღილღურსა და დაღისტნის ლეკურს ენებში უფრო პირველად ნიშნად უნდა იქმნეს მიჩნეული.**

ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვურისა და დაღისტნის **ლეკურ ენათა მდედრ. სქესის პირველადი ნიშნის** გამორკვევის დროს, უნდა ანგარიში ამ სქესისათვის აწ **არსე**ბული სამი ბგერის გავრცელების ინტენსივობასაც გაეწიოს. ჲ მდედრ. სქესის ნიშნად 15 ენოვან ერთეულსა აქვს, რომელთაგან 3—ჩაჩნური, ქისტური და წოვურია, დანარჩენი 12-კი, როგორც დავრწმუნდით, დაღისტნის ენათა ჯგუფს ეკუთვნის. ორ ენას, ღუმუქურს და ჰურკულს, ამავე სქესის ნიშნად დ და რ მოეპოვება, ხოლო რ თანხმოვანი მარტო დაღისტნის 2 ენასა და ბ ბგერა იქაურსავე მარტო ერთ ენას აქვს.

ბ თანხმოვანი კავკასიურ ენათა უმეტესობას უსქესოებისა და უმახსოვ-ბის ცნების გამომხატველ ნიშნად აქვს განკუთვნილი და ამასთანავე მრავ-ლობითი რიცხვის ნიშანიც არის, რაც, უეჭველია, ამავე ბგერის უსქესოების აღმნიშვნელობასთანვე უნდა იყოს დაკავშირებული. ამიტომ **ბ თანხმოვანი არ შეიძლება, რომ დაღისტნის ენების მდედრ. სქესის თავდაპირველ ნიშნად იქმნეს ცნობილი.**

დ და რ ბგერათა პირვანდელი აღმნიშვნელობის გამორკვევასაც ის გარემოება გვშველის, რომ **ორივე,** როგორც უკვე დავრწმუნდით, **ან საგნების სახელების შემცველი მე-4 სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი იყო, ანდა მრ. რიცხვის ნიშანი.** თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ იმ 2 ენას, რუთულურსა და წახურულს, რომელთაც მდედრ. სქესის ნიშნად რ აქვთ, ეს ბგერა მამრ. სქესისთვისაც გამოუყენებია და ამნაირად ორივე სქესის ნიშნად უქცევია, მაშინ უეჭველი გახდება, რომ **წინათ დ და რ თანხმოვნებიც შეუძლებელია მდედრ. სქესის ნიშანი ყოფილიყო.**

ამგვარად ირკვევა, რომ **ღილღური და ლეკური ენების მდედრ. სქესის ერთად-ერთ ნიშნად ჲ ნახევარხმოვანი რჩება, დანარჩენი ბ, დ და რ თან-ხმოვნები-კი შემდეგში უნდა იყოს ამ სქესის ნიშნად ქცეული.**

შესაძლებელია, მდედრ. სქესის თავდაპირველი ნიშნის საკითხი ყველა ზემონათქვამის შემდგომ **გამორკვეულად მიგვეჩნია, რომ საქმეს ქართულში ამავე სქესისათვის 6 ბგერის არსებობა არ ართულებდეს.** ხოლო, რაკი **აფხა-**ზურს მდედრ. სქესის ნიშანი ისევე, როგორც კავკ. სხვა ენებსაც მეტყველების სხვა ნაწილებში გააჩნიათ, თანაც აფხაზურს იქ 2 განსხვავებული ბგერა აქვს გამოყენებული, **ამიტომ მდედრ. სქესის თავდაპირველი ნიშნის საკითხის** სა-

ბოლოდ გადაჭრაც მხოლოდ რიცხვითი სახელებისა, ნაცვალსახელებისა და ზმნის განხილვის შემდგომ იქმნება მართებულიც და შესაძლებელიც.

მე-3-მე და მეოთხე სქეს-კატეგორიების ნიშნების ნაირნაირობისდა მიუხედავად, გამორკვევა მაინც აქაც შესაძლებელია, თუ რომელი აწ არსებულ ნიშანთაგანი უნდა იყოს მესამისა და მეოთხის თავდაპირველ ნიშნებად.

ენათა უმეტესობას მეოთხე სქეს-კატეგორია არ მოეპოვება, მაგრამ ზოგიერთ ამ ენათაგანს მეორე სქეს-კატეგორიად დედაკაცისა და პირუტყვის სახელები აქვს ქცეული, ხოლო მესამე სქეს-კატეგორიად საგნების სახელებია მიჩნეული, ე. ი. რაც ოთხ-სქეს-კატეგორიანს ენებში მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიებად ითვლება. ქვემომოყვანილ ზოგადს დახასიათებაში ასეთი შემთხვევები ამ მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიების თანაბარად გვაქვს ჩათვლილი.

სულ მესამე სქეს-კატეგორიისათვის მხოლობითს რიცხვში მხოლოდ ორი ნიშანი არსებობს დ, ანუ ი და ბ. ამათაგან დ, ანდა ი ნიშანი ოთხ ენოვან ერთეულს აქვს, სახელდობრ: ჩაჩნურს, ქისტურს, წოვურსა და ყაფუჩურს, ბ ნიშანი-კი თექვსმეტს ენოვან ერთეულშია: ლუნძურსა, ანდიურსა, ბოთლიხურსა, ღოდობერულსა, კარატულსა, ბაგულალურსა, ჭამალალურსა, ახვახურსა, დიდოურსა, ხვარშულსა, ჰკრკანულს (ბი), ლუმუქურსა, არჩულსა, რუთულურსა, წახურულსა და ჯეკურში. ამ უკანასკნელს მე-2 სქეს-კატეგორიისათვის აქვს გამოყენებული, რომელშიც დედაკაცთან ერთად პირუტყვის სახელებიც არის მოქცეული.

ქართულსაც, როგორც დავრწმუნდით, ოდესღაც უჭასაკოთა სქეს-კატეგორიის თავსართოვან ნიშნად აგრეთვე ბ ბგერა ჰქონია. რაკი დ, როგორც მეორე სქეს-კატეგორიაზე მსჯელობის დროს გვქონდა აღნიშნული, სწორედ ამ სქეს-კატეგორიის მაუწყებელი ბგერა ყოფილა, ამიტომაცა და ენათა უმრავლესობისა და ძველი ქართულის ანალიზის საბუთითაც **მესამე სქეს კატეგორიის თავდაპირველ ნიშნად უნდა ბ თანხმოვანი იქმნეს მიჩნეული.**

მეოთხე სქეს-კატეგორიის თავდაპირველ ნიშნად, ყველა ზემონათქვამის შემდგომ, ცხადია, შესაძლებელია **მხოლოდ დ ყოფილიყო, რომლის შენაცვლებასაც რ წარმოადგენს.**

§ 3. გრამატიკული სქეს-კატეგორიების გაქრობის მიზეზი

გრამატიკული სქეს-კატეგორიების კავკასიურს ზოგიერთს ენებში გაქრობის შესაძლებელი მიზეზის მისაგნებად ყურადღების ღირსია, რომ აბხაზური ერთი მხრით სქესის გამოსახატავად უკვე მამალ-დედლობის აღმნიშვნელ მთელ სიტყვებსა ხმარობს ხოლმე, მეორე მხრით გონიერ და არაგონიერ არსებათა კატეგორიებად დაყოფვა აქვს და სქესის ნიშნები **ოდნავ მოეპოვება.**

აბხაზურის ახლო მონათესავე უბიხურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულში სქეს-კატეგორიების გადაგვარება-გადაშენების პროცესი დამთავრებულია და უბიხური, ჩერქეზული და ყაბარდოული უკვე სრულებით უსქესკატეგორიო ენებია. თუ გავიხსენებთ, რომ **უბიხები, ჩერქეზები და ყაბარდოელები აბხაზებზე უფრო ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით ბინადრობდენ და**

ბინადრობენ და რომ იმათ ე. წ. კავკასიელთა ტომობრივი მოსახლეობის სანაპირო ადგილი უკავიათ და იმათ იქით უკვე უცხო მოდგმის მოსახლეობა იწყება, მაშინ ჩვენთვის ცხადი გახდება, რომ სქეს-კატეგორიის განრჩევის გრძნობა და გარეგანი გრამატიკული ნიშნები გარკვეულს გეოგრაფიულს ხაზს არ სცილდება და ტომობრივი მოსახლეობის სანაპიროზე-კი სრულებით ქრება. ამგვარადვე დამახასიათებელია, რომ კურულსა და უდურს, რომელთაგან პირველი მდ. სამურის შესართავთან კასპიის ზღვას აღწევს და კავკასიის ქედს აქეთაც არის გადმოსული და თურქული ენის მოსაზღვრეა, მეორე-კი ამიერ-კავკასიის მოსახლეობის, ალბანეთის ერის უკანასკნელ ნაშთს-ღა წარმოადგენს და ამ ჟამად თურქული ენის ზღვაში მხოლოდ პატარა კუნძულს-ღა მიაგავს, ე. წ. კავკასიელ ერთა მოსახლეობის ამ სანაპიროზეც სქეს-კატეგორიის გრამატიკული განრჩევა არ არსებობს.

აღსანიშნავია, რომ თაბასარანულს, რომლის გავრცელების მიწაწყალი სანაპიროს ცოტა მოშორებულია და ოდნავ დასავლეთით მდებარეობს, იმისდა მიუხედავად, რომ იმავე კურულ ენას ეკუთვნის, ორი, გონიერ და არაგონიერ არსებათა, კატეგორიის განრჩევა მოეპოვება. ხოლო თაბასარანულზე უფრო დასავლეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე თემში გავრცელებულ რუთულურსა და წახურულს ყველა ოთხივე სქეს-კატეგორია აქვს. ამგვარად, აქაც, ე. წ. კავკასიური ენების გავრცელების აღმოსავლეთ-სამხრეთის ასპარეზზეც, იმნაირივე სურათი გვეშლება თვალწინ: **სანაპიროზე გრამატ. ხქესი გამქრალია და, რაც უფრო ვშორდებით ამ სანაპირო ზოლს, სქეს-კატეგორიის განრჩევა უფრო ძლიერდება, ხოლო, რაც უფრო ვუახლოვდებით სანაპიროს, სქეს-კატეგორიის გადაგვარება-გადაშენების პროცესი უფრო და უფრო მატულობს[1].**

მაგრამ სქეს-კატეგორიების განრჩევის გაქრობისათვის ამას გარდა, უეჭველია, ამა-თუ-იმ ერისა და მისი ენის, სხვებთან შედარებით, უფრო მაღალ კულტურულ დონეზე აღზევებასაც უნდა შეეწყო ხელი: მრავალნაირ საგნებზე სწრაფი საუბრისა და მსჯელობის დროს სქესებრივი განსხვავების აღნიშვნა, ვითარცა შემაფერხებელი გარემოება, მეტად საგრძნობი უნდა გამხდარიყო და ამიტომაც თანდათანობით უნდა ერთგვარობის დამყარების პროცესი დაეჩქარებინა.

[1] სქეს-კატეგორიების გაქრობა უცხო აგებულების ენების გავლენის შედეგად, ანდა ერთ მიზეზთაგანად მიჩნეული აქვს ად. დირრსაც თავის „შესავალ"-ში (იხ. გვ. 343).

კარი მეოთხე

რიცხვითი სახელები, მათი წინანდელი და თავდაპირველი სახე, აგებულება და სხვადასხვა სისტემა

თავი პირველი

რიცხვითი სახელების შესწავლის დროს დასახული ამოცანები და ამისათვის გამოსადეგი მეთოდები

რიცხვითი სახელების შესწავლის დროს, მკვლევარნი თითქმის მხოლოდ აღრიცხვის სისტემის აღნიშვნით კმაყოფილდებოდნენ. ჩვენთვის, რა თქმა უნდა, ეს საკითხიც საგულისხმოა და, როგორც დავრწმუნდებით, აქაც გაცილებით იმაზე მეტის თქმა შეიძლება, ვიდრე ნათქვამი იყო, მაგრამ, ზემოდასახელებულს გარდა, კიდევ არაერთი სხვა მნიშვნელოვანი საკითხიც უნდა იყოს განხილული და გამორკვეული, რომ ე. წ. კავკასიური ენებისა და ქართულ-ქართველური რიცხვითი სახელების შეძლებისამებრ სრული დახასიათება შეიძლებოდეს.

არც ერთ მკვლევარს ფიქრად არ მოჰსვლია, თუ რამდენად ძველია რიცხვითი სახელების ის სახე, რომელიც თანამედროვე ენებშია დაცული. კავკასიური ენების რიცხვითი სახელების უფრო ადრინდელი და თავდაპირველი ფორმის გამორკვევაც არავის მიზნად არ დაუსახავს. თვით ზოგადი მიმოხილვის თვისების მქონებელს ისეთს ნაშრომშიც-კი, როგორც ა. დ. დ ი რ რ ი ს „შესავალი"-ა, ამაზე კრინტიც-კი არ არის დაძრული. ამ საკითხის უაღრესი მნიშვნელობა-კი იმდენად უცილობელია, რომ **რიცხვითი სახელების განხილვის დროს მიზნად უპირველესად სწორედ რიცხვითი სახელების აწინდელზე უწინარესი და უძველესი ფორმების გამორკვევა უნდა გვქონდეს დასახული.**

მეორე საკითხად უნდა **რიცხვითი სახელების აღნაგობის გამორკვევა** დავისახოთ.

ჩვეულებრივ მკვლევარნი მარტო 11—20-მდე და ათეულ-ოცეულების სახელების წარმოების წესს აქცევდნენ ყურადღებას. აქაც იმით კმაყოფილდებოდნენ, რომ აღნიშნული ჰქონდათ, თვლის ათობითი, თუ ოცობითი წესი იყო ამა-თუ-იმ ენაში მიღებული. როდესაც ცხადი იყო, რომ რომელსამე ენას ოცობითს სისტემაზე აქვს თავისი რიცხვითი სახელები აგებული, იშვიათს გამონაკლისს გარდა, არავის მოჰსვლია აზრად გამოერკვია, ეს სისტემა ამ ენას დასაწყისითგანვე ჰქონდა, თუ შემდეგში გაჩნდა.

ჩვენთვის, რიცხვითი სახელების თანამედროვე და წინანდელი ფორმების გამორკვევის შემდგომ, **ამ სახელების აღნაგობის გამორკვევა უნდა იქცეს მთავარ ამოცანად:** სახელდობრ, **რომელი მისი ნაწილთაგანი ძირეულია და**

რომელი უნდა ფორმანტად იქმნეს მიჩნეული. ძირეული ნაწილის გამორკვევაზე არავის უფიქრია, ფორმანტები-კი მხოლოდ იმ ენების რიცხვითს სახელებში და იქ იყო აღნიშნული, სადაც სქეს-კატეგორიების არსებობა უცილობელია. ნამდვილად-კი ეს საკითხი ყველა ენების რიცხვითი სახელების განხილვისას უნდა იქმნეს გამორკვეული, რათგან ერთი მხრით ფორმანტების გამოცალკევება გაგვაგებინებს, თუ რამდენად ფართოდ და მეტყველების რომელ ნაწილში იყო ამა-თუ-იმ ენაში სქეს-კატეგორიები გავრცელებული, მეორე მხრით ძირეული ნაწილის გამოყოფა საშუალებას მოგვცემს კავკასიური ენებისა და ქართულ-ქართველური რიცხვითი სახელების ნათესაობის პრობლემაც გადავჭრათ.

ამას გარდა, როდესაც ათეულითგან მოყოლებით ათობითი, თუ ოცობითი აღრიცხვის თანამედროვე და წინანდელი წესი გამორკვეული იქმნება, ამის შემდგომ სასურველია შეძლებისამებრ გამოირკვეს, რიცხვითს სახელებს ხომ აღრიცხვის კიდევ სხვა წესის რაიმე კვალი არ ემჩნევა. ეს საკითხი მეტადრე ერთეულების ბუნებისა და აგებულების გასაგებად არის მნიშვნელოვანი.

რიცხვითი სახელების შესწავლა ჯერ თითოეულ ენაში ცალცალკე სჯობს, მერმე ენათა არსებული დიდი ჯგუფების საერთო თვისებები და განმასხვავებელი თავისებურება და სულ ბოლოს კავკასიურისა და ქართულ-ქართველურის შედარებითი შესწავლა და ანალიზი უნდა გვქონდეს, რომ ამ გზით მათი ძირეული და ფორმალური ნაწილებისა და ელემენტების ნათესაობის პრობლემის გადაწყვეტაც შესაძლებელი გახდეს.

ბუნებრივად აქაც წამოიჭრება საკითხი, თუ რა საშუალებითა და ღონეობით შეიძლება რიცხვითი სახელების თანამედროვე ფორმებზე უწინარესი დათავდაპირველი ფორმების გამორკვევა ასეთ უმწერლებო ენებში?

რასაკვირველია, ამ შემთხვევაშიც უპირველესად გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ა და კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ჩანაწერების გამოყენება დაგვჭირდება. შემდეგში არაერთხელ დავრწმუნდებით, რომ თუმცა ამ და მე-XIX—XX ს.ს. მეცნიერთა ცნობები, დამწერლობიანი ენების საზომით, ერთმანეთზე დიდად დაშორებული არ არის, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად მათ ჩანაწერებში არაერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება, რომელიც ზემოდასახული მიზნის განხორციელებას გაგვიადვილებს.

მაგრამ, რასაკვირველია, მკვლევარი მარტო ამით მიზანს ვერ მიაღწევს, არამედ სხვა საშუალებაც უნდა გამოიყენოს. ცნობილია, რომ რიცხვითი სახელები ორ-სამ მთავარ ნაწილად იყოფა: ერთეულებად, ათეულებად და ასეულებად. ამათგან ერთეულების სახელებს, ათეულებისა და ასეულის სახელებთან შედარებით, უმეტესად მარტივი აგებულება აქვთ. თუმცა, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ზოგიერთი ერთეულების აღნაგობაც თავდაპირველად მარტივი არ ყოფილა, მაგრამ ამ გარემოებას თანამედროვე მოსაუბრე სრულებით ვერ გრძნობს და მხოლოდ ენათმეცნიერული ანალიზი-ღა თუ დაანახვებს. პირიქით, ათეულებისა და ასეულების ყველა სახელები რთულია და, ან ერთეულებისა და ათეულების, ან ერთეულებისა და ასეულების კომბინაციას წარმოადგენს. ზემოაღნიშნულის გამო ერთეულების სახელები ზოგადად შესაძლებელია მარტივი აგებულებისად მივიჩნიოთ, ათეულებისა და ასეულების სახელები-კი რთულ სიტყვებად ვიცნათ.

მარტივისა და ათეულ-ასეულებში დაცული, აგრეთვე ზოგჯერ რიგობითი და ხნვაგვარი რთული რიცხვითი სახელების ერთმანეთთან, შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ იქ ჩვენ ერთეულების ზოგჯერ ორი, ზოგჯერ სამი და მეტი ფორმაც-კი მოგვეპოვება.

თუმცა მარტივი რიცხვითი სახელები წარმოშობილობითა და ხნიერებით ათეულებზე უფრო ძველია, ისევე როგორც ათეულების სახელები ასეულებზე უფრო ადრინდელია. მაგრამ, რაკი, ერთეულების სახელების ყოველდღიურ საუბარში ხშირი ხმარების გამო, მათი გარეგნული სახე უფრო ადვილად და სწრაფად იცვლება და იცვითება, ათეულების, მეტადრე რთული წარმოების სახელებში ძველი ფორმები-კი დროისა და სწრაფი გამოთქმის გამანადგურებელ გავლენებისაგან უფრო დაცულია, ამიტომ ათეულების სახელებში შენახული ერთეულების სახელები ხშირად უფრო უძველესი ფორმითაა ხოლმე დაცული. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს თვით უმწერლობო ენათა რიცხვითი სახელების შესწავლის დროსაც-კი ერთი-და-იმავე რიცხვითი სახელის გარეგანი სახისა და აგებულების განვითარების სხვა-და-სხვა საფეხურების ფორმები მოვიპოვოთ. ამიტომ მკვლევარმა, ერთეულებთან ერთად, განსაკუთრებული ყურადღება სწორედ მეორე (11—19-მდე) და დანარჩენი ათეულებისა და ასეულების სახელებსაც უნდა მიაქციოს.

თავი მეორე

კავკასიურ ენათა სინდური ჯგუფის რიცხვითი სახელები

§ 1. აბხაზური რიგობითი რიცხვითი სახელები

აბხაზური ორი, სამხრეთ-დასავლური (კუშპასიბ) და ჩრდილო-აღმოსავლური (ალტეკეს.), დიალექტის რიცხვითი სახელების ჩანაწერი გ პ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ-ტ ი ს ნაშრომშია დაცული და ამას გარდა უ ს ლ ა რ ი ს ა და პროფ. ს. ჯ ა ნ ა-შ ი ა ს ჩანაწერებიც მაქვს ხელთ, რომელნიც აქვე ერთად მომყავს.

XVIII ს. სამხრეთ-დასავლურ აბხაზური რიცხვითი სახელები

1	სეკე	Seke
2	ღუბა́	Gubà
3	ხება́	Chebà
4	ბშიბა́	Bschibà
5	ხუბა́	Chubà
6	—	—
7	ბიშბა́	Bischbà
8	ახბა́	Achbà
9	იშბა́	Ischbà
10	ჟაბა́	Shabà
11	ბჟასა́	Bshasà

12	ბჟუღ	Bshug
13	ჟახ	Shach
14	ვიბშ	Wibsch
15	ზუხ	Such
16	ჟაჶ	Shaf
17	ჟიბშ	Shibsch
18	ჟა	Sha
19	ჟევშ	Shewsch
20	ღოჟა	Gosha
40	ღუნღოზა	Gun gosa
50	ღუნღოზა შები	Gun gosa schebi
60	ხინღოზა	Ghin gosa
70	ხინღოზა შები	Chin gosa schebi
80	პჟინღოზა	Pshin gosa
90	პჟინღოზა შები	Pshin gosa schebi
100	შკე	Schke
200	ღუშ	Gusch
300	ხიბშუ	Chibschu
1000	ზეკი	Seki

(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 528—529).

XVIII ს. ჩრდილო-აღმოსავლური აბხაზური რიცხვითი სახელები

1	სეკე	Seke
2	ღუბა́	Gubà
3	ხება́	Chebà
4	ბშიბა́	Bschibà
5	ხუბა́	Chubà
6	—	—
7	ბჟიბა̆	Bshibă
8	ახბა́	Achbà
9	იშბა́	Ischbà
10	ზაბა́	Sabà
11	ზჳის	Swis
12	ზუგ	Sug
13	ზაგ	Sag
14	გივშ	Giwsch

15	ზუხ	Such
16	ჟიც	Shits
17	ჟიბშ	Shibsch
18	ზახ	Sach
19	ჟევშ	Shewsch
20	ღოზა	Gosa
30	ღუზუს ზაბე	Gusus sabe
40	ღუნღოზა	Gun gosa
50	ღუნღოზა ზაბა	Cun gosa saba
60	ხინღოზა	Chin gosa
70	ხინღოზა ზაბა	Chin gosa saba
80	ბჟინღოზა	Bshin gosa
90	ბჟინღოზი ზაბა	Bshin gosi saba
100	ზკე	Ske
200	ღუზ	Gus
300	ხეზ	Ches
1000	ზეკი	Seki

(J. A. Güldenstädt, Reisen II, 528—529).

თანამედროვე აბხაზური რიცხვითი სახელები

1 აკჷ
2 ჵბა́
3 ხფა́
4 ფშ̦ბა́
5 ხუბა́
6 ჶბა́
7 ბჟ̦ბა́
8 ააბა́
9 ჟʹბა́
10 ჟʹაბა́
11 ჟʹე́ჲზა
12 ჟʹა́ჵა
13 ჟʹა́ხა
14 ჟʹი́ფშ̦
15 ჟʹუ́ხუ
16 ჟʹაჶ
17 ჟʹი́ბჟ̦
18 ჟʹაა
19 ზჷჲჟʹ

20 ზეჟუá
21 ზეჟურძაკ
22 ზეჟურძზბá
30 ზეჟურძჟუაბა
40 ზჷნზეჟუა
50 ზჷნზეჟუა ჟუაბá
60 ხჷნზეჟუა, ან და ხჷნზეჟუა
70 ხჷნზეჟუა ჟუაბá
80 ფშჷნზეჟუა, ან და ფშჷნზეჟუა
100 შჷკჷ

ვიდრე ადამიანი გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერის გამოყენებას შეუდგებოდეს, წინასწარ რამდენიმე ქვემომოყვანილი გარემოება უნდა ჰქონდეს გათვალისწინებული. გერმანელი მეცნიერის ნაშრომის გამოცემაში რიცხვითს სახელებში 4-ის აბხაზური შესატყვისობა დაბეჭდილი არ არის. ამისდა მიხედვით მკითხველს ეგონება, თითქოს მას ოთხის აბხაზური სახელის ჩაწერა, ან დავიწყებოდეს, ანდა შემდეგში ჰქონდეს დაკარგული. მაგრამ საკმარისია გ ჳ ლ დ ე ნ- შ ტ ე დ ტ ი ს აბხაზური რიცხვითი სახელები თანამედროვე აბხაზურს შეადაროს ადამიანმა, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად შემცდარა გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, თუ მისი ნაშრომის გამომცემელი, როდესაც 4-ის შესატყვისობისათვის ცარიელი ადგილი დაუტოვებია. თუ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში **ბშიბá ხუთისა და ხუბá ექვსის** აღმნიშვნელად ჩანს, **ნამდვილად ფშჷბá აბხაზურად ოთხსა ჰქვიან და ხუბá ხუთს. მაშასადამე** გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში **ოთხის შესატყვისობისათვის ცარიელი ადგილი შეცდომით ყოფილა დატოვებული, ხუთის შესატყვისობადაც ხუბá უნდა იქმნეს მიჩნეული და მხოლოდ ექვსს გჳლდენშტედტის ჩანაწერში შესატყვისობა მართლაც არ უჩანს, ამიტომაც სწორედ აქ უნდა იქმნეს ცარიელი ადგილი დატოვებული.**

1. **ერთის** სახელითგანვე იწყება მე-XVIII ს.-ისა და თანამედროვე ცნობებს შორის თვალსაჩინო განსხვავება. თუ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს Seke უწერია, რომელიც **სეკე-ს** უდრის, მე-XIX ს.-შიაა და ეხლაც **ერთი** (უგუნური არსება) იქმნება **აკ** და **აძჳ** (გონიერი არსება). თავისი კი მარცვლით გჳლდენშტედტის ჩანაწერი უგუნურ არსებათა აღსანიშნავად განკუთვნილს თანამედროვე **აკჷ**-ს უდრის, მაგრამ სამაგიეროდ ამ უკანასკნელისაგან თავისი პირველი სე მარცვლით, ანდა უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, ს ბგერით განსხვავდება, რომელიც თანამედროვე აბხაზურ ერთს არ გააჩნია.

შესცდა გერმ. მეცნიერი და გაუგებრობით 1. პირის ნაცვალსახელის თავსართის მქონებელი ფორმა ერთის ზოგად სახელად მიიჩნია? არა, გ ჳ ლ დ ე ნ- შ ტ ე დ ტ ი ს ამ ჩანაწერში არავითარი შეცდომა არ არის, **არამედ აბხაზური ერთის მაშინ უკეთ დაცული სახე აქვს მხოლოდ აღბეჭდილი.** ამას მეორე ათეულში **ერთის** დღევანდლამდე შერჩენილი ფორმაც ამტკიცებს.

თერთმეტი ჟუეძზა, რომელიც **ჟუეძ**-სა (=10 ჟუა-ბá) და **ზა**-სგან შესდგება და რომლის მეორე ნაწილი უეჭველია **ერთს** უნდა ნიშნავდეს, **ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ ერთს აბხაზურად ზა ერქმევია.**

საგულისხმოა, რომ სამხრეთ-დასავლური აბხაზური 11-ის სახელად Bshasà **ბჟაზ̌ა** ანუ **ბჟაზა** აქვს ჩაწერილი, რომლის პირველი მარცვალი **ბჟა** ათის **ჟაბა**-ს თავსართიანი, მაგრამ ბოლოკიდურ-ფორმანტ-ჩამოცილებული სახელი და აღმნიშვნელია, ხოლო მეორე მარცვალი **სა**, ანუ **ზა** უკვე **ერთის** გამომხატველია. ამგვარად აქ **ერთის** სახელი ცალკეულ ე-ხმოვნად ქცეულ **ხე-კე**-ს მაგიერ ა-ხმოვანა **სა**-ს, ანუ **ზა**-ს სახით არის დაცული ისევე, როგორც 11-ის თანამედროვე სახელს **ჟეჲზა**-ში გვხდება.

ზემონათქვამისდა მიხედვით საფიქრებელია, რომ **ერთი** წინათ **ხეკე**-კი არა, არამედ **ხაკე** იქმნებოდა, რომელშიც **სა**, ანუ **ზა** **ერთის** აბხაზ. სახელი ყოფილა, ხოლო **კე** **რაიმეს** გამომხატველი ნაწილაკია.

აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე აბხაზურადაც **ერთხელ**-ს **ზნჭკ** ეწოდება, მაგრამ უბოლოკიდურო ბგერო ფორმა **ზნჭ**-ც არსებობს. ცხადია, რომ **ზნჭკ**-ს პირველი მარცვლის ხმოვანი აქვს დაკარგული და **ზანჭკ**-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი.

აბხაზური ერთის **სა**, **ან** და **ზა**-ს უცილობელს არსებობას, როგორც დავრწმუნდებით, ერთის უბიხური, ჩერქეზული და ყაბარდოული შესატყვისობაც ამტკიცებს[1].

საფიქრებელია, რომ **გონიერი არსების ცალობის** აღმნიშვნელი **აძჭ**-ც ამავე ზემოდასახელებული ძირის ბგერით სახესხვაობას წარმოადგენს. ეს სიტყვა გაორმაგებული სახითაც გვხვდება და ცალ-ცალად აბხაზურად **აძჭ-აძჭალა** იქმნება. მისს მეორე ნაწილს **აძჭალა**-ს თავკიდურს ჩვეულებრივს **ა** ართრონს თუ ჩამოვაცლით, ერთის, ანუ **ცალის** აღმნიშვნელად **ძჭალა** დაგვრჩება. გონიერი არსების **ორ-ორის**, უფრო სწორედ რომ გამოითარგმნოს **ორ-ორი ცალის** აბხაზურ სახელს **ჲგძჭჲძჭალა**-ში, რომელიც **ჲგძჭ** და **ჲძჭალა**-საგან შესდგება და **ორს ჲგ**; ანდა **ჲ**-სა და ცალს **ძჭალა**-ს შეიცავს, ცალი უართრონოდ არის კიდევაც წარმოდგენილი.

ამნაირად ცხადი ხდება, რომ ცალ-ცალისა და ორ-ორცალის აბხაზურის თანამედროვე სახელების მეორე ნაწილს ერთის ოდინდელი აბხაზური ფორმათაგანი **ძჭალა** სრულიად აქვს დაცული. ეს გარემოება უბიხური რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს უფრო ცხადი გახდება. მაგრამ, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, **ლა** მარცვალი მაინც ამ რიცხვითი სახელის ძირეული ნაწილი არ არის.

2. აბხაზური **ორი**-ს მე-XVIII ს.-დროინდელი ნამდვილი გამოთქმის გაგებას გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერის გაურკვევლობა აძნელებს. სამხრეთ-დასავლურისაცა და ჩრდილო-აღმოსავლური დიალექტისათვის ერთნაირად Gubá აქვს აღნიშნული, მე-XIX ს.-ში და ეხლა-კი **ჲბა** ეწოდება. თუმცა გ ჳ ლ დ ე ნ შ-

[1] აბხაზურში ერთისათვის წინათ **ზა**-ს არსებობის კვალი G. D u m é z i l-საც აქვს თავის 1932 წ. გამოქვეყნებულს ნაშრომში „Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord – Ouest“ (გვ. 124) შემჩნეული, მაგრამ მან არაფერი იცის გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში დაცული ფორმის შესახებ.

დეტტის ჩანაწერში გ-ს გამოსახატავად არის ნახმარი, მაგრამ ხშირად ღ-ც ამავე ასოთი აქვს გამოხატული [1].

გ'ჳლდენშტედტის ჩანაწერის ოჩი-ს Guba რომ თანამედროვე გამოთქმას შევუფარდოთ, მაშინ G ჯ ბგერის გამომხატველად უნდა ვიცნათ. კაცის აბხაზურ სახელადაც ამავე ავტორს Agu და Gu აქვს ჩაწერილი, ეხლაც კაცს ა-ოჯგ ეწოდება.

აქაც მაშასადამე g თანამედროვე ჯ-ს უდრის. მაგრამ ეს ჯ ბგერა, უსლარის დახასიათებით, ფრანგული le-ს ყრუ e-სა და ფრანგული un-ის u-ს შორის შუალედი ბგერაა (იხ. აბხ. ე. 12.). უსლარისავე სიტყვით, ამ აბხაზურ ბგერას თურმე ოდნავი ხორხისმიერი მშინვარებაც ახლავს. ამ აღწერილობა-დახასიათებისდა მიხედვით ჯ დაახლოებით მეგრულ-ჭანურ-სვანურ გ-ს მიაგავს. ასეთი ბგერა-კი გჳლდენშტედტის ჩანაწერში ' აპოსტროფით არის გამოხატული (ქართული სიტყვებისათვისაც-კი აქვს გამოყენებული, მაგ. Ta'wisi, Rtse', K'lde, ჩაჩნურისთვისაც, მაგ. ერკემალი Kae' Arl'he' და სხ.). ამიტომ საფიქრებელია, რომ აბხაზური ოჩის თავკიდური ბგერის ხორხისმიერობა მე-XVIII ს.-ში აწინდელზე გაცილებით უფრო მკაფიოდ და ძლიერად ისმოდა. სწორედ **ამ მოსაზრებით ვხელმძღვანელობდი, როდესაც 2-ის, 20-ისა და მათგან ნაწარმოები რიცხვითი სახელების** გჳლდენშტედტის G **ღ-ს გამომხატველად მივიჩნიე,** თუმცა შესაძლებელია ვერც ეს ბგერა იყოს მისი მაშინდელი თვისების მარჯვე გადმომცემი.

რაკი 2—10-მდე ყველა რიცხვ. სახელებს ბოლოში ბა მარცვალი აქვთ, ცხადია, იგი ძირეული არ არის, არამედ, როგორც ცნობილია, ამჟამად იგი **არაგონიერ არსებათა მაუწყებელ ბოლოსართად არის ქცეული.** მის თავდაპირველ დანიშნულებაზე-კი შემდეგ თავის ალაგას გვექმნება საუბარი.

ამნაირად, **ორის ცნების გამომხატველი ამჟამად ჯ არის, წინათ,** მე-XVIII **ს.-შიც-კი ღოჳ-ს მსგავსი მარცვალი ყოფილა.** ასევე არ არის 12-ში 2 დაცული, სადაც მე-XVIII ს. უხმოვნო ღ არის მხოლოდ აღნიშნული (ბჟუღ=ბჟუ (10)+ღ (2), თანამედროვეში პირიქით ბოლოში ა ხმოვანი ჩნდება და უკვე **ჯა** არის (ჟꙇა (10)+ჯა (2)).

20-ის სამხრეთ-დასავლურ სახელად გჳლდენშტედტს **ღოჳშა** (Gosha) აქვს ჩაწერილი, ეხლა-კი ჯეჟꙇა ეწოდება. ეს სახელი 2-ის (ღო, ჯე) და 10-ისაგან (ჟა, ჟꙇა) შესდგება და თავდაპირველად ორი ათეულის აღმნიშვნელი ყოფილა. მაშასადამე, 2-ის სახელი 20-შიც უცვლელად ყოფილა მე-XVIII ს. დაცული, სამაგიეროდ თანამედროვეში 2-ი, ცალკეული ჯ-ს და 12-ის ჯა-ს მაგიერ, ჯე-ს სახით გვევლინება.

საგულისხმოა, რომ 30-ის, 40-ისა, 50-ის და 200-ის სახელებში 2-ის უკვე უ-ხმოვანა ფორმა **ღუ** გვაქვს, **ღოჳ**-ს მაგიერ, იმისდა მიუხედავად, რომ ასეთი ცვლილებისათვის ასიმილაციის არავითარი გავლენის დამოწმება არ შეიძლება.

---

[1] მაგ. guli, megobari, schamadgoma. მაგ. goml ღომი, dge დღე, game ღამე, magla მაღლა,—ყაბარდოულის ჩანაწერებშიც: gonschek შარვალი=ღონშეგꙇ-ს, ტანისამოსი schigin=სჷღჷნ-ს თოფის წამალი gin=ღინ-ს, რკინა gutsch=ღუწ-ს, გზა gck=ღოგჷ-ს, მზე digga=დჷღა-ს, გაზაფ, ხული gatche=ღატხე-ს, მძიმე ondog=ონდეღუ-ს, მშიშარა karabga=კარაბღა-ს და სხვ., თუმცა ღ-სთვის g' ნიშნიანი დაწერილობაც აქვს გამოყენებული (მაგ. dg'es დღეს, g'ili ღილი, dzag'li ძაღლი, g'ia ღია, g'ori ღორი.

ზემონათქვამითგან და დასახელებული მაგალითებითგან ცხადი გახდება, რომ, თუ აბხაზურში 2-ის თავკიდური ხორხისმიერი ბგერა მე-XVIII ს. დამლევს საკმაოდ მკაფიოდ ყოფილა ხაგრძნობი, შემდეგში მისი ხორხისმიერობა ისე შესუსტებულა, რომ ზ-დ ქცევასთან ერთად ოდნავი ფშვინვარების სახით-ღა შერჩენილა. ცხადია, რომ ეს ბგერა უკვე გაქრობაზე იყო მიმდგარი. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ 60 და 80-ის თანამედროვე აბხაზურ სახელებს ორნაირად ხმარობენ და 60 ამბობენ ხჷნზ̌ეჟა-საც (ხჷ+(3)+ნ (=ძველ ქართ. მე-ს და თანამედრ. მ-ს)+ზ̌ეჟა (20) და ხჷნეჟა-საც, ამგვარადვე 80 გამოითქმის ფშჷნზ̌ეჟა-დაც (=ოთხ-მე-ოცს) და ფშჷნეჟა-დაც, ე. ი. პარალელური ფორმების ოცის სახელში ზ̌ ბგერა ამჟამად უკვე სრულებით უკვალოდ არის გამქრალი.

3. აბხაზური 3-ს სახელი საკმაოდ კარგად არის დაცული, მეტადრე მისი თანხმოვანი, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში ოდნავადაც არ შეცვლილა. თანამედროვე აბხაზურში სამს ხფა́ ეწოდება (უ ს ლ ა რ ი ს ა ც ა და ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს ჩანაწერითაც, ასევე აქვს დ ი რ რ ს ა ც). მაგრამ ნ. მ ა რ რ ი ს ლექსიკონში ხჷფა́-ა დაბეჭდილი (იხ. рус.-абх. обр. сл.: три) არაგონიერთა აღსანიშნავად და ხზ̌ჷკ გონიერთათვის.

უკანასკნელი ცნობა უფრო ზედმიწევნითი უნდა იყოს, რადგან ყველა ამ პირთა ჩანაწერით 60-ს, რომელიც სამ-მე-ოც-სა ნიშნავს, ხჷნზ̌ეჟა ჰქვიან. აქაც სამი ხჷ-ს სახით არის წარმოდგენილი ისევე, როგორც ხჷში-ის, 300-ის, სახელშიც.

ყველა ზემომოყვანილის მიხედვით საფიქრებელი იყო, რომ სამის აღმნიშვნელ აბხაზურ ძირად ხჷ უნდა ყოფილიყო მიჩნეული, რომელიც მარტივად ხ თანხმოვნის სახითაც ჩანს.

მაგრამ საგულისხმოა, რომ მე-XVIII ს. აბხაზური ორივე დიალექტის სამის სახელად გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ხება́ აქვს ჩაწერილი, ხოლო 60-ის ხინლოზა-სა და 300-ის, ხიბშ-ის სახელებში სამის აღმნიშვნელი ძირი, ხე-ს მაგიერ, ხი-ს სახითაც გვევლინება.

ამნაირად ირკვევა, რომ, თუ გერმ. მეცნიერის ცნობით სამის ძირად უნდა ხე, ანდა ხი ვიგულისხმოთ, თანამედროვე ჩანაწერებით ძირად ხჷ და ხ-ც კი გამოდის. როგორ უნდა ავხსნათ ცნობათა ასეთი სხვადასხვაობა? აქ ხომ უბრალო გაუგებრობა და შეცდომა არ არის: ეგების გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ-მა მისთვის უცხო ბგერა ჷ ვერ გაარჩია, ანდა ასოთი მისი ზედმიწევნით გამოხატვა ვერ შესძლო და ერთ შემთხვევაში ე-დ მოესმა, ან და ჩასწერა, მეორეში ი-დ?

არავითარი საფუძველი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში აქ ან რაიმე შეცდომა იყოს შეპარული, ან გაუგებრობის შედეგი გვქონდეს. სამის აღმნიშვნელი თანხმოვანი ხ რომ არამც თუ ი და ე ხმოვანით, არამედ ა ხმოვნითაც ყოფილა, ამას ცამეტის აღმნიშვნელი თანამედროვე აბხაზური ჟახა́-ც ამტკიცებს, რომელშიც სამი ამ სიტყვის სწორედ ბოლოკიდური ხა მარცვლით არის გამოხატული.

4. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ოთხის სახელად აბხაზურს ორსავე დიალექტში ბშიბა აქვს ჩაწერილი. რაკი ბა ფორმანტია, ოთხის გამომხატველი ძირი თითქოს ბში გამოდის. აღსანიშნავია, რომ იმ დროს, როდესაც ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურში 80-ის სახელს ბჟინდოჸზა-ში ოთხი ბჟი-ს სახით ყოფილა წარმოდგენილი ე. ი. თავკიდური თანხმოვანი უცვლელად ყოფილა დაცული, მომდევნო შ-კი უკვე ჟ-დ ქცეულა, იმავე დროს პირიქით სამხრეთ-დასავლური დიალექტის ოთხმოციხავე სახელს პშინდოჸზა-ში, რომელიც ოთხ-მ-ოც-ს უდრის, ოთხი უკვე პში-ს სახით გვევლინება, ე. ი. თავკიდური მჟღერი ბ ყრუ პ ბგერად არის შენაცვლებული, მომდევნო შ თანხმოვანი-კი აქ შეუცვლელი დარჩენილა. ამნაირად ოთხის ძირი ბში-ს, ბჟი-სა და პში-ს სახით ყოფილა ცალკეულსა და რთულ რიცხვითს სახელებში წარმოდგენილი.

დასასრულ უნდა ითქვას, რომ 14-ის, სამხრეთ-დასავლურ სახელს ფიბშ-სა და ჩრდილო-აღმოსავლურს ზიფშ-ში, რომელთა პირველი მარცვლის ჩაწერილობის სისწორე ცალკე უნდა იქმნეს განხილული, ოთხის ძირი უკვე სრულებით უხმოვნოდ, ბშ და ფშ-ს სახითაც, გვევლინება.

თანამედროვე აბხაზურად ოთხი არის ფშჳბა, 14-ი ჟჳიფშჳ და 80-ი ფშჳკ̌ნ-ზეჟა, ე. ი. ყველგან ფშჳ ძირია.

საფიქრებელია, რომ ამ ძირის ეხლანდელი შერბილებული შ, შჳ, მე-XVIII-ს. არსებული ში-ს შედეგს წარმოადგენს. ი-ხმოვნის ჳ-დ ქცევისა და შ თანხმოვანთან ერთ ბგერად, შჳ-დ, შერწყმისა და ქცევის პროცესი ნაწილობრივ უკვე მე-XVIII ს.-შივე დაწყებულა, როგორც ეს 14-ის სახელში მყოფი მაშინდელი ბშ ცხად-ჰყოფს, რომლის ბოლოკიდური შ უეჭველია შერბილებული იქმნებოდა, მაგრამ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში ეს გარემოება ალბათ იმიტომ არ არის აღბეჭდილი, რომ ამის გამოსახატავად შესაფერისი ნიშანი არ გააჩნდა.

იმისდა მიუხედავად, რომ წინანდელს ბშიბა-ს და თანამედროვე ფშჳბა-ს ბოლოში ბა ფორმანტი ახლავს და ახლდა წინათაც, ბში-სა, პში-ს და ფშჳ-ს თავკიდური ბ; ფ და პ-ც ძირეული უნდა იყოს, თუ არა, ამაზე შემდეგში გვექმნება ცალკე საუბარი.

5. ხუთის აბხაზური სახელი საუკუნეთა განმავლობაში კარგად არის დაცული. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ორივე დიალექტისათვის ხუზა აქვს ჩაწერილი და ასევე იყო შემდეგშიც, ეხლაც ამნაირადვე გამოითქმის, როგორც ეს უ ს ლ ა რ ი ს ა და ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს ჩანაწერებითგან ჩანს. ასევე ხუ-დ არის დაცული ხუთი, თხუთმეტის აწინდელ სახელს ჟჳხუ-შიც. ნ. მ ა რ რ ს-კი 5-ის სახელად ლექსიკონში ჴჳზა მოეპოვება, რომელიც ეტყობა დიალექტური ფორმა უნდა იყოს, რის კვალი ნაწილობრივ მე-XVIII ს.-შიც მოჩანს.

ზემომოყვანილი ცხად-ჰყოფს, რომ ხუთობის გამომხატველი აბხაზური ძირი ხუ ყოფილა. მაგრამ საყურადღებოა, რომ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში ორივე დიალექტის 15-ის სახელად აღნიშნულია ზუხ, რომელშიც ხუთი მხოლოდ ერთი ბგერით, ხ თანხმოვნით-ღა, გვევლინება. შესაძლებელია მაშინაც აქ ხ-ს შემდგომ, ნ. მ ა რ რ ი ს ჩანაწერის 5-ის მსგავსად, ჳ ისმოდა კიდევაც, მაგრამ ეს სუსტი ბგერა გერმ. მეცნიერის ყურთასმენას გამოეპარა. აქეთგან ჩანს,

რომ უ ხმოვნის გაქრობის პროცესი, რომელიც დასრულებული არ არის, მე-XVIII ს-შიც უკვე საგრძნობი ყოფილა.

6. გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ექვსის აბხაზური სახელი გამოტოვებულია. მხოლოდ თექვსმეტის სახელისდა მიხედვით ჟაჶ (სამხრეთ-დასავლურად) უფლება გვაქეს დავასკვნათ, რომ ექვსის აღმნიშვნელ ძირად მე-XVIII ს.-შიც უკვე ჶ თანხმოვანი იყო ქცეული. ცნობილია, რომ თანამედროვე აბხაზურშიც 6-ს ეწოდება ჶბა, 16-ს ჟւაჶ და 600-ს ჶჳზ́ჳ. პირველს ორ შემთხვევაშიც ჶ-ა ძირად, უკანასკნელში ჶჳ.

ზემომოყვანილისაგან სრულებით განსხვავებული სიტყვა აქვს გ ჰ ლ დ ე ნ-შ ტ ე დ ტ ს ჩრდილო-აღმოსავლური დიალექტის რიცხვითს სახელებში ექვსისათვის ჩაწერილი: Shits. გერმ. მეცნიერს ts ასოთა კომპლექსი ჩვეულებრივ ც ბგერის გამოსახატავად ჰქონდა ხოლმე ნახმარი, მაგრამ აქა-იქ ძ-სა და წ-ს აღსანიშნავადაც უხმარია. ამნაირად 16-ი ჩრდილო-დასავლურ აბხაზურად ჟიც-ად, ანდა უკიდურეს შემთხვევაში ჟიწ-ად უნდა ვიგულისხმოთ. თუ აქ შეცდომა არ არის შეპარული, მაშინ ამ დიალექტის 6-ის ძირად უნდა ც მივიჩნიოთ.

7. მე-XVIII ს. ჩანაწერით სამხრეთ-დასავლურად შვიდი ბიშბა, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი ბჟიბა ყოფილა. ორივე დიალექტის 17-ის სახელად-კი ჟიბშ-ია მოყვანილი.

თუ ბიშბა კორექტურული შეცდომის ნაყოფი არ არის, მაშინ ბიშ ადგილმონაცვლეობით იქმნება ბში-საგან წარმომდგარი, რადგან 17-ის სამხრეთ-დასავლურ სახელშიც 7 ბშ-ს სახით გვევლინება. რაკი ორივე დიალექტის 17-ში შვიდი ბშ კომპლექსად არის დაცული და ამავე რიცხვის სამხრეთ-დასავლურ სახელშიც მეორე თანხმოვანი ჟ-კი არა, არამედ შ ყოფილა, ამიტომაც შვიდის აღმნიშვნელ აბხაზურ ძირად უნდა ბში მიგვეჩნია, ბჟი მისი მერმინდელი შენაცვლებული ფორმა უნდა იყოს.

თანამედროვე აბხაზურში 7-ს ბჟւბა, 17-ს ჟიბჟւ და 700-ს ბჟւჳზ́ჳ, ან და ბჟւჳზ́ჳ ეწოდება. ამნაირად ყველგან შვიდის ძირად უკვე ბჟւ არის გაბატონებული, რომელიც უკვე მე-XVIII ს. აღბეჭდილი ჩრდილო-აღმოსავლური ბჟისაგან არის წარმომდგარი.

ბოლოკიდური ი ხმოვნის გაქრობის პროცესი უკვე იმ დროსვე ყოფილა დაწყებული, როგორც ამას 17-ის სამხრეთ-დასავლური სახელი ჟიბშ-იც ცხადჰყოფს. შესაძლებელია უკანასკნელი თანხმოვანი მაშინაც შւ-დ გამოითქმოდა.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ შვიდის აბხაზურ ძირად თითქოს ბში უნდა გვეცნა, მაგრამ, იმისდა მიუხედავად, რომ 7-ს ბშიბა ჰქვიან და ბოლოში ისედაც ბა ფორმანტი უზის, მაინც თავკიდური ბ-ც, ისევე როგორც ოთხის სახელშიც, ძირეული არ უნდა იყოს.

8. აბხაზური ორივე დიალექტის რვის სახელად გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ახბა აქვს ჩაწერილი, მაგრამ 18-ის სამხრეთ-დასავლურს სახელს ჟა-ში რვის ხ ბგერა უკვე გამქრალია და მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლური დიალექტის 18-ს ხახ-ს ჰქონია ეს თანხმოვანი დაცული. ბა ფორმანტის ჩამოცლის შემდგომ, რვის გამომხატველ აბხაზურ ძირად ახ და ხ გვრჩება.

თანამედროვე აბხაზურად 8-ს ააბა́, ანუ, ჳბა́, 18-ს ჟრა́ჳ და 800-ს ჳშრჭ ეწოდება. ყველგან რვის ძირად უკვე ჳ არის ქცეული.

9. მე-XVIII ს. ჩანაწერში ცხრის აბხაზური ორივე დიალექტის სახელად იშბა́ არის ჩაწერილი, რომელშიც ცხრის ცნების გამომხატველი იშ-ია. მაგრამ 19-ს მაშინვე ორსავე დიალექტში თურმე ჟევშ-ი ჰრქმევია. აქ ცხრის აღმნიშვნელად უკვე ვშ გამოდის.

თანამედროვე აბხაზურად 9-ს ჟრბა́-ს, 19-ს ზეჲჟრ-სა და 900-ს ჟრგშრგ-ს ეძახიან, ე. ი. ყველგან ძირად ჟრ ჩანს.

10. გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ცნობით, მე-XVIII ს. სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად ათს ჟაბა́ სწოდებია. ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი ზაბა́ არის ჩაწერილი. აქ ამნაირად 10-ის აღმნიშვნელი ძირის ორი ფონეტიკური სახესხვაობა ჟა და ზა გვაქვს. საგულისხმოა, რომ, თუმცა სამხრეთ-დასავლურ დიალექტში ჟ სახესხვაობა სჭარბობდა,—მაგ. 11-ში ბჟასა, 12-ში ბჟუღ 13-ში ჟახ, 16-ში ჟაფ, 17-ში ჟიბშ, 18-ში ჟა და 19-ში ჟევშ,—და ბჟა, ბჟ, ჟა, ჟი და ჟ:ს სახით გვევლინება, მაგრამ იქაც ამასთანავე ზა ან და ზ სახესხვაობაც მოიპოვებოდა. მაგ. 15-ში ზუხ და მეტადრე 40-ის ღუნღოზა-ს, 50-ის ღუნღოზა შები-ს, 60-ის ხინღოზა-ს, 70-ის ხინღოზა შები-ს, 80-ის პჟინღოზა-სა და 90-ის პჟინღოზა შები-ს სახელებში.

ამგვარადვეა ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტშიც, სადაც ათისათვის ზა ძირია გაბატონებული,—მაგ. 11-ის ზჟიხ, 12 ის ზუგ, 13-ის ზაგ, 15-ის ზუხ, 19-ის ზახ და შემდეგ 20-ითგან მოყოლებული—ღოზა—ყველა ოცეულ-ათეულებში, სადაც, ან ზა-ს, ან და ზაბა-ს სახითაა წარმოდგენილი. მაგრამ მაინც ჟ სახესხვაობის ძირი აქაც გვხვდება,—მაგ. 16-ის ჟიც, 17-ის ჟიბშ და 19-ის ჟევშ სახელებში.

თანამედროვე აბხაზურად 10-ს ჟაბა́ ეწოდება და ათითგან მოყოლებული ყველა რიცხვითს სახელებში, რომელშიც ათის სახელი შედის, ერთს გარდა, ჟრ გვხვდება. ჟა ძირის ასეთი უცილობელი ბატონობის გამოცა და იმიტომაც, რომ ეს სახესხვაობა საკმაოდ ხშირად გვხვდება, იქნებ ზა სახესხვაობა 10-ისათვის გერმან. მეცნიერის ჩანაწერის შეცდომის, ანდა გაუგებრობის ნაყოფს წარმოადგენდეს, ან ეგების კორექტურული შეცდომა იყოს და ამის გამო უნდა უარყოფილ და სამეცნიერო კვლევა-ძიებისათვის უვარგისად იქმნეს ცნობილი? ასეთი მსჯავრისა და დასკვნისათვის არავითარი საფუძველი არ არსებობს.

თვით თანამედროვე აბხაზურის 19-ის სახელი ზეჲჟრ-იც, რომელიც 10-ის აღმნიშვნელი ზე-სი და 9-ის ჟრ-საგან შესდგება[1], ზ სახესხვაობის ძირის წინათ აბხაზურში არსებობისაც ათისათვის უცილობელი მოწმეა. როგორც ზეჲჟრ 19-ის სახელი მცდარი-კი არა, არამედ ყველა მკვლევართა ჩანაწერებში აღბეჭდი-

[1] G. Dumezil-ი (იხ. Etudes compar. გვ. 127) ფიქრობს, რომ ზეჲჟრ-ის ზ დისიმილაციის წყალობით არის ჟეჲეჟ[I]-ისაგან წარმომდგარი. თავისი ამ დებულების გასამძლიერებლად მას შეეძლო მე-XVIII ს. ჩანაწერის 19-ი ჟევშ-იც დაემოწმებინა, გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ნაშრომის არსებობა რომ არ გამოჰპარვოდა. მაგრამ ამავე მეცნიერის ცნობაში ზ ძირიანი 19 რიცხვითი სახელის არსებობა, რომელშიც არავითარ დისიმილაციაზე არ შეიძლება იყოს საუბარი, დაარწმუნებდა, რომ მისი მოსაზრება მცდარია.

ლი სრულებით უცილობელი ფორმაა, ისევე არც რაიმე საფუძველი, არც უფლება გვაქვს მე-XVIII ს. ჩანაწერის ზემომოყვანილი რიცხვითი სახელების სისწორე უარვყოთ და არ გამოვიყენოთ. მაშასადამე, მე-XVIII ს. და შემდეგ ს. ს.-ში ათის აღმნიშვნელი ძირის ორი, ზა, ანუ ზ და ჟა, ანუ ჟ, სახესხვაობა გვაქვს, რომელთაგან დროთა განმავლობაში მეორე სახესხვაობა იმარჯვებს.

მაგრამ სამხრეთ-დასავლური აბხაზური 50-ისა, 70-ისა და 90-ის მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღბეჭდილი სახელები **ლუნლოჳზა შები**, **ხინლოჳზა შები** და **პშინლოჳზა შები**-ს ათის აღმნიშვნელი **შები**, რომელიც **შე** ძირისა და **ბი** ფორმანტისაგან შესდგება, სრული უეჭველობით ამტკიცებს, რომ მე-XVIII ს.-ში ათის აღმნიშვნელი ძირის **შე**-ს ანუ **შ**-ს ოდინდელი არსებობის ნაშთიც შერჩენილი ყოფილა.

ამნაირად გამოირკვა, რომ აბხაზურს დროთა განმავლობაში 10-ის ძირის შ, ზ და ჟ სახესხვაობა ჰქონია, რომელთაგან პირველი მე-XVIII ს.-ში ოდნავ-ლა ყოფილა შენარჩუნებული, მეორესა და მესამეს შორის-კი მაშინ ბრძოლა ყოფილა, რომელიც მე-XIX ს.-ში უკვე უკანასკნელი სახესხვაობის გაბატონებით დამთავრებულა.

აღსანიშნავია, რომ სამხრეთ-დასავლური დიალექტის 11-ის **პჟასა**-ხა და 12-ის **ბჟუღ**-ის სახელებში ათის აღმნიშვნელ **ჟა** და **ჟუ**-ს წინ ბ თანხმოვანი უზის, რომელიც ამ რიცხვითს სახელს სხვაგან არსად უჩანს. ცხადია, რომ იგი ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტია.

მეორე ათეულის აბხაზური რიცხვითი სახელები ათისა და ერთეულების შეკავშირებით არიან ნაწარმოები. ორ-სამ შემთხვევაში (11-ისა და 17-ის, ეგების 14-ისაშიც) ათეულსა და ერთეულს შორის თითქოს ი კავშირი მოჩანს, მაგრამ, რაკი სხვაგან ეს ბგერა არ მოიპოვება, ამ საკითხს ჯერ კიდევ გამორკვევა სჭირდება.

მკვლევართა შორის (უსლარი, დირრი, დუმეზილი) განმტკიცებული იყო აზრი, რომ აბხაზური რიცხვითი სახელები ოცეულობითს თვლაზეა დამყარებული. რა თქმა უნდა, უფრო ზედმიწევნითი იქმნებოდა, რომ ათეულ-ოცეულობითად ყოფილიყო სახელდებული. მაგრამ ოცის სახელის ზემომოყვანილმა ანალიზმა (იხ. გვ. 264-5 და268) დაგვარწმუნა, რომ ამ რიცხვის სახელი (**ლოჳ+ზა**, ან **ჟა ჳ+ჟა**) ორი ათის აღმნიშვნელი ყოფილა. ეს გარემოება უცილობლად ამტკიცებს, რომ აბხაზური რიცხვითი სახელები თავდაპირველად ათეულობითს თვლაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული და ოცეულობითი თვლა შემდეგში გაჩენილი იქნება.

40, 60 და 80-ი, ძველი ქართულის მსგავსად, ორ-მე-ოცის, სამ-მე-ოცის და ოთხ-მე-ოცის აღმნიშვნელებია, რომელიც თანამედროვე ქართულში ორმოცად, სამოცად და ოთხმოცად არის უკვე ქცეული. გ ჺ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერით 40 **ლუნლოჳზა**, 60 **ხინლოჳზა** და 80 **ბჟინლოჳზა** და **პჟინლოჳზა** ყოფილა. ერთეულებისა და ოცეულის რიცხვებს შუა ნ თანხმოვანია, რომელიც ჯერადობის გამომხატველი-ნაწილაკი გამოდის. ნ. მ ა რ რ ი ს ჩანაწერითაც ეხლა 40 **ჳჴნჭაჟა** (**ჳჴნჭაჟა** ?), 60 **ხჴნჭაჟა** და 80 **ფშჴნჭაჟა** არის მიღებული, ე. ი. ჯერადობის გამომხატველ ნაწილაკად ეხლაც ნ ბგერა ჩანს, მაგრამ საგულისხმოა,

რომ ს. ჯანაშიას ჩანაწერითგან ირკვევა, რომ 40-ს ჲჷნეჟა, 60-ს ხჷნჲეჟა და 80-ს ფშჷჷნჲეჟა-ც სწოდებია. ეს აბხაზური თანამედროვე დიალექტური ფორმები იმ მხრივ არიან განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ აქ (40-ში) ჯერადობის ნაწილაკი ზემომოყვანილზე უფრო სრულად 60-ს სახით არის დაცული.

50, 70 და 90-ი ორმოც ათსა, სამოც ათსა ნიშნავს. შუაში მათ კავში რი არა აქვთ. ასე ყოფილა მე-XVIII ს.-შიც და ასეა ს. ჯანაშიას ჩანაწერით ეხლაც. ნ. მარრსაც 50-ის უკავშირო ფორმა მოეპოვება, მაგრამ 70-ისა და 90-ის სახელებში ⴰ კავშირი ჩანს (ხჷნჲჲ́ჷეჷჲ ჟაბა და ფშჷჷნჲჲ́ჷეჷჲ ჟაბა) ისევე, როგორც 30-ის ჲჲ́ჷეჷჲ ჟაბა-შიც, რომელიც ⴰ კავშირიანი ფორმითაა ს. ჯანაშიას ჩანაწერშიც. აღსანიშნავია, რომ გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერშიც 90-ის ჩრდილო-დასავლურს სახელს ბჟინლოჲი ჲაბა-საც შუაში ი ხმოვანი აქვს, რომელიც უექველია იგივე ⴰ კავშირი უნდა იყოს.

100. მე-XVIII ს. ასის სამხრეთ-აღმოსავლურ სახელად შკე არის ჩაწერილი, რომელშიც კე არაგონიერ არსებათა რამეს აღმნიშვნელი ბოლოსართი და შ 100-ის გამომხატველია. მაშინდელსავე ორასის სახელს ღუშ-შიც იგივე შ გვხდება, მაგრამ სამასის სახელს ხიხშუ-ში უკვე შუ მოგვეპოვება.

თანამედროვე აბხაზურად 100-ს შჷკჷ, 200-ს ჲჷშჷ და 300-ს ხჷშჷ ეწოდება და ყველგან შჷ არის 100-ის გამომხატველი.

საგულისხმოა, რომ ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურად მე-XVIII ს. ასს ჲკე ჰრქმევია. კე რაიმეს აღმნიშვნელი რიცხვითი სახელების აბხაზური ფორმანტია, 100-ის გამომხატველი-კი ჲ ბგერა ყოფილა.

200-საც იქვე და იმავე დროს ღუჲ, ხოლო 300-ს ხეჲ სწოდებია. ღუ 2-ს, ხე 3-სა და ჲ აქაც 100-ის აღმნიშვნელია.

ამავე მე-XVIII ს.-ში აბხაზურს ორსავე დიალექტს 1000 სახელად ჲეკი ჰქონია. ეხლა ჲკი, ჲეკი, და ნ. მარრის ლექსიკონის თანახმად, გჲგჷგ და ჲგჷჷ-ც ეწოდება.

ასის გამომხატველი სამხრეთ-დასავლური შ, ანუ შჷ და ჩრდილო-აღმოსავლური ჲ ძირები ისევე, როგორც 1000-ისათვის ჲეკი, ანუ ჲეკი, თუ ჲგჷგ ერთი შეხედვით შესაძლებელია ეუცხოვოს ადამიანს და გაუგებრად ეჩვენოს კიდევაც[1]. მაგრამ მას შემდგომ, რაც აბხაზური რიცხვითი სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ მე-XVIII ს.-ში შერჩენილი ყოფილა ნაშთი, რომლითგანაც ცხადად ჩანს, რომ ათის აღსანიშნავად აბხაზურს წინათ შ ძირიც ჰქონია, 100-ის სახელი უკვე განმარტოებულად არ გვეჩვენება, მით უმეტეს 1000-ის ჲ ძირი არაფერს არც განცალკევებულს, არც ბუნდოვანსა და განუმარტავს რამეს წარმოადგენს.

სრულებით ბუნებრივია, და ამის მაგალითს შემდეგ ჩვენც ვნახავთ, რომ 100-ი ათი ათისა და 1000-ი ათი ასის გამომხატველი იყოს. უკანასკნელის დასამტკიცებლად ქართ. მკითხველისათვის ჯერჯერობით ჩვენი ათ-ასი-ც კმარა.

---

[1] როგორც მაგ. დ ე მ ე ზ ი ლ ს დაემართა, რომელიც 1000-ის აბხაზურ სახელს განმარტოებულად და გაუგებარად სთვლის (იხ. Etudes comparatives, გვ. 128).

ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ასი აბხაზურად შშკი და ზზკი (შესაძლებელია შუა ხმოვნითურთ) იქმნებოდა ერთსაცა და მეორე აბხაზურს დიალექტში და მხოლოდ დროთა განმავლობაში ექმნებოდა თავკიდური ბგერა ჩამოცილებული. ათი ასის აღმნიშვნელს სახელსაც ამნაირადვე უნდა ჰქონდეს 10-ის აღმნიშვნელი თავკიდური ნაწილი დაკარგული.

რაკი 20-ის სახელი ათეულობითი აღრიცხვის სისტემაზეა დამყარებული და ორი ათის აღმნიშვნელი სიტყვაა და 100-იც ისევე, როგორც 1000-იც, თავდაპირველად ამავე სისტემის სახელები უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ცხადია, რომ წინათ 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90-საც სხვანაირი სახელები უნდა ჰრქმეოდათ და სამი ათის, ოთხი ათის, ხუთი ათის, ექვსი ათის, შვიდი ათის, რვა ათის, და ცხრა ათის აღმნიშვნელი იქმნებოდენ.

§ 2. უბიხური რიცხვითი სახელები

უბიხური რიცხვითი სახელების სრული სია მხოლოდ უ ს ლ ა რ ი ს 1851 წ. ჩანაწერში მოიპოვება, მაგრამ იგი ერთი მცირეწლოვანის ცნობაზეა დამყარებული. დ ი რ რ ი ს ა და დ ჳ მ ე ზ ი ლ ი ს სპეციალურს ნაშრომებში უბიხურის შესახებ რიცხვითი სახელები უსლარის ჩანაწერისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება. ამათგან არაერთი ისეთი განსხვავებაა, რომელიც შეუძლებელია ცნობათა ქრონოლოგიური მიზეზის შედეგი იყოს, რათგან ზოგჯერ მერმინდელს ჩანაწერებში უფრო ძველი და სწორე ფორმა გვხვდება, ვიდრე უ ს ლ ა რ ს მოეპოვება. ამიტომ, ამ ახალი ცნობების გამოქვეყნების შემდგომ, უ ს ლ ა რ ი ს ჩანაწერისათვის უნდა გვერდი ამექცია და უმთავრესად დ ი რ რ ი ს ა და დ ჳ მ ე ზ ი ლ ი ს ნაწარმოებს დავმყარებოდი, უსლარის ცნობები-კი მხოლოდ ზოგიერთი გარემოების გამოსამჟღავნებლად გამომეყენებინა.

აი თვით უბიხური რიცხვითი სახელები დ ი რ რ ი ს ა და დ ჳ მ ე ზ ი ლ ი ს ჩანაწერების მიხედვით:

1 ზა, ზა̈
2 ტყუა, ტყო, ტგყოა
3 შჵ
4 პლიჷ, ბტლიჷ
5 შპıჷ
6 ფჷ
7 ბლჷ (დჳმეზ.), ბლე (დირ.) ბლი (უსლ.)
8 ულოა, ულუა, ლუა, ხıოე (უსლ.)
9 ბლი, ბლჷ
10 ზıჳ, ზıი, ეეო̃ (უსლ.)
11 ზıჳზა̈, ჟıჳზა̈, ზıიზა́
12 ზıჳტყუა, ჳტყუა
13 ზıჳშა̈, ჳშა̈
14 ზıჳპლიჷ, ჳპლიჷ
15 ზıჳშხჷ, ჳშხჷ

16 ზჳკჶ, კჶ
17 ზჳკბლ, კბლ
18 ზჳკლჟა, კლჟა
19 ზჳკბლი, კბლი
20 ტჲყოაპიჵ ტყჟაპიჵ, ტყოპი, ტყოეპჩ (უსლარ.)
21 ტყჟაპიალჵ ზალჵ, უსლარს-კი ჩაწერილი აქვს ტყოეპჩ დლჵ ზალა და ასე დლჵ არის ყველგან 22-ისა, 23-სა და დანარჩენს რიცხვებშიც.
30 ტჲყოაპილჵ ზჳალჵ (დირრს)
ტყჟაპიალა ზჳ(კ)ალჵ (დვმეზილს)
ტყოეპჩ დლჵ ჟჳალჵ (უსლარს)
40 ტჲყოამტიჵ ტჲყოაპი (დირრს),
ტყჟამჩჵ ტყჟაპი (დვმეზ.).
ტოემჩა ტოეფჟ (უსლ.)
41 ტოემჩა ტოეფალჵ ზალჵ (უსლ.)
50 ტყჟამჩჵ ტყჟაპიალჵ ზჳალჵ (დვმეზ.)
ტოემჩა ტოეფალჵ ჟჳალჵ (უსლ.)
60 შჵმჩა ტყჟაპი(ჵ) (დვმეზ.)
ხიემჩა ტოეფჟ (უსლ.)
70 შჵმჩჵ ტყჟაპიალჵ ზჳალჵ (დვმეზ.)
ხიემჩა ტოეფალჵ ჟჳალჵ (უსლ.)
80 პლიგმჩა ტყჟაპი(ჵ) (დვმეზ.)
პლიიმჩა ტოეფჟ (უსლ.)
90 პლიგმჩა ტყჟაპიალჵ ზჳალჵ (დვმეზ.)
პლიიმჩა ტოეფალჵ ჟჳალჵ (უსლ.)
91 პლიგმჩჵ ტყჟაპიალჵ ზჳკზალჵ (დვმეზ.),
პლიიმჩა ტოეფალჵ ჟჳიზა (უსლ.)
100 სჳჵ (დირრ, დვმეზ.) სიოე (უსლ.)
110 ხიოე დლჵ ჟჳალჵ (უსლ.)
120 ხიოე დლჵ ტოეფალჵ (უსლ.)
130 ხიოე დლჵ ტოეფალჵ ჟჳალჵ (უსლ.)
140 ხიოე დლჵ ტოემჩა ტოეფალჵ (უსლ.)
200 ტყჟახჳჵ (დვმეზ.), ტოემხიოე (უსლ.)
1000 ჟჩხიოე (უსლ.), ზჵმინ, ანდა მინ (დვმეზ.)

საკმარისია ადამიანი რიგობითს რიცხვითს სახელებს კარგად ჩაუკვირდეს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად უნდა იყოს ერთეულების წინანდელი სახე შეცვლილი, მაგ. ერთი თუ ცალკე და 11-ში ზა და ზჵ არის, 21-ში, 41-ში, 81-ში, 101-ში, 121-ში და 141-ში იგი ყოველთვის ზალჵ-ს სახით არის წარმოდგენილი.

დ ი რ რ ი ფიქრობდა, რომ 21-ში დაცული ერთის აღმნიშვნელი ზალჵ ორი ცალკეული მარცვლისა და სიტყვისაგან შესდგება, რომელთაგან ზა ერთი-ა, ლჵ-კი და კავშირიაო. ამიტომ 21-ის სახელში ლჵ მარცვალი ხაზითაც გამოყო-

-ფილი აქვს და კავშირადაც აქვს მიჩნეულ-გადმოთარგმნილი: „ტყოაპჷა-ლჵ ზა-ლჵ=21 (Zwei zehn und ein und: Einführung 55), ე. ი. უდრის და ნიშნავს „ორი ათი და ერთი და-სათ. ამავე მოსაზრებას იზიარებს დ ჰ მ ე ზ ი ლ-იც, რომელსაც უბიხურს 21-ში ერთის სახელი ზ-ალჵ-ში ალჵ გამოცალკევებული აქვს (იხ. La langue des Oubykhs, გვ. 42) და კავშირ „და"—დ ჰქვს მიჩნეული (Etudes compar. გვ. 127 და 65). მაგრამ, იმას გარდა, რომ უბიხურად და კავშირი ჩვეულებრივ სულ სხვანაირია, თუ 21-ის სახელში ოცხა და ერთხ შუა და კავშირი ბუნებრივია, სრულებით უაზრო გამოდის და კავშირის გულისხმობა კიდევ ერთის შემდგომაც. ეს მით უფრო დაუჯერებელი, რომ ამნაირადვე იყო 1851 წელს 22-ის, 23-ის, 24-ის და სხვა რიცხვების 2-ის, 3-ის 4-ის და სხ. ბოლოშიც, როგორც ეს უ ს ლ ა რ ი ს ჩანაწერით მტკიცდება: 22. ტყოეპჷ დლჵ ტყოელჵ, 23. ტყოპჷ დლჵ ტლჲალჵ, 24. ტყოეპჷ დლჵ შხჷლა, 26. ტყოეპჷ დლჵ ჶჷლჵ, 27. ტყოეპჷ დლჵ ბლალჵ, 28. ტყოეპჷ დლჵ ჰჷოელჵ და 29. ტყოეპჷ დლჵ ბლჵლჵ (იხ. უ ს ლ ა რ ი ს Абхаз. яз. დაბეჭდილი გამოცემის ბოლოში გვ. 95—96).

როგორც ზემომოყვანილითგან ირკვევა ოცხა და ათხა და ორმოცხა და ათხ, სამოცხა და ათხა და ოთხმოცსა და ათხ შუა კავშირი და-ც 1851 წელს უბიხურად ალჵ, ან და ლჵ-კი არა, არამედ დლჵ ყოფილა. ამიტომ ცხადია ერთისა, ორის, სამის, ოთხისა და სხვა რიცხვების ბოლოკიდური ლჵ მარცვალი სრულებით კავშირი არ უნდა იყოს, არამედ ამ რიცხვითი სახელების სხვა დანიშნულების მქონებელი ოდინდელი ფორმანტი ჩანს.

2. ცალკეულად ორის უბიხური სახელი დ ი რ რ ს ტყოა-დ აქვს ჩაწერილი, მაგრამ დ ჰ მ ე ზ ი ლ-ი გვარწმუნებს, რომ ეს სიტყვა ერთ მარცვლად გამოითქმის და ტყჷა ან და ტყო ისმის მხოლოდ (La langue des Oubykhs, გვ. 42). უ ს ლ ა რ ი ს 1851 წ. ჩანაწერში-კი ტႸႭႧ სწერია და ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ დ ი რ რ ი ს ცნობა მცდარი არ უნდა იყოს და ამ სიტყვის ორ-მარცვლოვანი ფორმაც არსებობდა.

საგულისხმოა, რომ უ ს ლ ა რ ს 1851 წ. 40-ისა და 40—59, 60-ის, 70-ის 80-ისა და 90-ის სახელების ოცში შემავალი ორის სახელი ტႸႭႠ-დ, ან ტყჷა-დ ანდა ტႸႭႧ-დ-კი არ მოუსმენია, არამედ ტႭႧ-დ. ეს გარემოება იმ მხრივ არი საყურადღებო, რომ ყველა ამ შემთხვევებში ყ ბგერა გამქრალი ყოფილა.

იმისდა მიუხედავად, რომ თავკიდური ტ ორის უბიხურ სახელს ცალკეულადაცა და ყველა რთულ რიცხვითს სახელებში განუყრელად ახლავს და უძლევს წინ, მაინც, როგორც შემდეგში, თავის ადგილას, დავრწმუნდებით, ეს ბგერა ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტია.

ორის უბიხური სახელის კიდევ არაერთი სახესხვაობაც არის რთულ რიცხვებში დაცული. მათ შორის ყველაზე საინტერესო ოცის სახელია: ტყოაპჷ (დირრით), ტყოეპჷ (უსლარით) და ტყჷაპჷჵ, ანდა ტყოპჷ (დჰმეზილით).

მაგრამ, რა აგებულებისა და მნიშვნელობის სიტყვა უნდა იყოს ეს რიცხვითი სახელი? მკვლევართ მისთვის არავითარი განმარტება არ წამოუყენებიათ, ვერ მოუძებნია მის უკანასკნელ შემსწავლელს დ ჰ მ ე ზ ი ლ-საც (La langue des Oubykhs გვ. 42—43 და Etudes compar. 127). საკმარისია გავიხსენოთ,

რომ ამ რიცხვითი სახელის პირველი ნაწილი **ტყოა, ტყჶა, ტყო** და **ტყოე** მაინც-და-მაინც **ორის** აღმნიშვნელია, იმ მოსაზრების წამოსაჭრელად, რომ ამ რიცხვითი სახელის მეორე ნაწილი მხოლოდ **ათის** აღმნიშვნელი უნდა იყოს. სხვანაირი ახსნა თითქოს შეუძლებელია.

ეხლა ის-ღა გვაქვს გამოსარკვევი, უბიხური ოცის სახელის მეორე ნაწილი **პაა, პაჴ** ან და **პჴ** მართლაც ათსა ნიშნავს, თუ არა? თუ მოვიგონებთ, რომ უბიხურად **ათს ეჟო** (უსლარით) ან **ზიკ**, თუ **ზიი** ეწოდება, ცხადი გახდება, რომ აქეთგან **პაა**-ს, ან **პჴ**-ს, ანდა წინაუკმო ამ უკანასკნელთაგან პირველთ ფონეტიკურად ვერ მივიღებდით.

რაკი კავკასიის ენათა ჩრდილო-დასავლური ჯგუფის სხვა მონათესავე ენათაგანაც **პა ათის** აღსანიშნავად არც ერთს არ მოეპოვება, ამიტომ ზემომოყვანილი მოსაზრება დამაჯერებელი არ არის. მაშასადამე, **პაა** მარცვალს სხვა რაიმე განმარტება უნდა მოეძებნოს. უფრო ბუნებრივი იქმნება ვიფიქროთ, რომ ოცის სახელის ეს მეორე ნაწილი აბხაზურ რიცხვითს სახელებში ჩვეულებრივი ბოლოსართი **ბა**-ს ფონეტიკური სახესხვაობა და იმავე უბიხური **ორის** დაბოლოება იყოს.

როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, **ტყჶაპაა**-ის მსგავსი **ორი**, უბიხურს გარდა, სხვაგანაც არის დაცული.

თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ გამოდის, რომ მე-XIX ს-ში ჩაწერილი უბიხური **ოცის** სახელი სრულად და პირვანდელი სახით არ უნდა იყოს დაცული, მას მთელი **მეორე, ათის** აღმნიშვნელი, **ნაწილი** დაკარგული მქონია. მაგრამ აქ დაუჯერებელი არაფერია, რათგან ამის მსგავსს მოვლენას ზოგიერთ დანარჩენი ენების რიცხვითს სახელებშიც შემდეგში არა ერთხელ შევხვდებით. უბიხურში ოცის მეორე ნაწილის დაკარგვას სემასიოლოგიურად, მნიშვნელობის აღრევის მხრივაც, არავითარი ზიანის მოტანა არ შეეძლო, რათგან მას შემდგომ, რაც 2-სა და 20-ში წარმოდგენილი 2 ერთი მეორისაგან საკმაოდ მკაფიოდ განსხვავდებოდენ, ამის წყალობით **ათის** აღმნიშვნელი ნაწილის ჩამოცლა **ოცს** და **ორს** მაინც მთლად ერთსახე სიტყვებად ვერ ხდიდა.

ეხლა **ორის** უბიხური სახელის **ტყჶა** ანდა **ტყო**-ს, თუ მათ დანარჩენ სახესხვაობათა აგებულების საკითხსაც რომ შევეხოთ, იმისდა მიუხედავად, რომ **თავკიდური ტ ამ რიცხვითი სახელის** ჩრდილო დასავლურს ენებში არსებულს ფორმებში ყველაზე მტკიცე ჩანს და მხოლოდ აბხაზურს არ გააჩნია, დანარჩენს სამსავე ენას-კი (უბიხურს, ადიღეურსა და ყაბარდოულს) კარგად აქვს დაცული, ხოლო მეორე თანხმოვანი ყ ორ ენას, აბხაზურსა და ყაბარდოულს მთლიანად, და თვით უბიხურსაც ნაწილობრივ დაკარგული აქვს, მაინც, როგორც უკვე ნათქვამი გვქონდა, თავკიდური **ტ ძირეული არ არის, არამედ მხოლოდ თავსართია**[1].

ტ ფორმანტის ჩამოცლის შემდგომ **ორის** უბიხურ **ძირად ყჶა** ანდა **ყო** დაგვრჩება. უ ს ლ ა რ ი ს ჩაწერილი რიცხვითი სახელების განხილვის დროს დავ-

[1] ამიტომაც დ ჳ მ ე ზ ი ლ-ი ტყუილად იწუხებდა თავს, როდესაც აბხაზური **ჳა**-სი და უბიხური **ტყჶა**-სა და ადიღეურის **ტყო**-ს შორის სრული ფონეტიკური შესატყვისობის დამტკიცებას ცდილობდა (Etudes compar. გვ. 125).

რწმუნდით, რომ უბიხურში უკვე 1851 წელს 40-ის და 50—59-მდე ორის რიცხვითს სახელს ყ თანხმოვანი მთლიანად გამქრალი ჰქონია და მხოლოდ ტႳ0-ღა ყოფილა შერჩენილი.

3. სამის უბიხურ სახელად შჾ აქვთ დირრსა და დჳმეზილს ჩაწერილი, უსლარის ჩანაწერში-კი სჾ არის, ე. ი. პირველი ბგერა ს-სა და შ-ს შუალედი თანხმოვანი ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ ამავე მეცნიერის ცნობით, 23-ს, 43-სა და დანარჩენ მსგავსს რიცხვითს სახელებში სამ0 უკვე სჾალჾ-ს სახითაც გვევლინება. ისევე, როგორც ერთის სახელს ზალჾ-ში ზა ძირი და ლჾ ფორმანტი გამოდგა, ამნაირადვე სამის ცალკეული სახელის შჾ, ანუ სჾ ძირია, სჾალჾ-ს მეორე მარცვალი ლჾ-კი იმავე თვისების ფორმანტია.

4. ოთხს უბიხურად პლიგ, ან პტლიგ ეწოდება ცალკეულადაც და 14-სა და 400-შიც, მაგრამ 44-ში ტლიალჾ გვხვდება. უსლარს 4-ის ცალკეული სახელიც უთავკიდურო პ-თი აქვს აღბეჭდილი, მხოლოდ ტლია-ს სახით და საფიქრებელია, რომ თავკიდური პ თანხმოვანი ამ რიცხვითი სახელის ძირეული ნაწილი არც არის. შესაძლებელია იგი, ან ბ-ს ყრუ სახესხვაობა ფორმანტი იყოს, ანდა სხვა წარმოშობილობა ჰქონდეს. ამას გამორკვევა სჭირდება. ამნაირადვე ტლიალჾ-ს ბოლოკიდური მარცვალი ლჾ-ც ძირეული არ არის, არამედ იმავე თვისებისაა, რისაც ერთისა, ორისა და სამის მსგავსსავე ფორმებშია.

ამნაირად, ოთხის აღმნიშვნელ უბიხურ ძირად თითქოს ტლიგ, ანდა ტლია გვრჩება. რაკი ამ ლატერალურ ბგერის გამოთქმის დროს ტხლ კომპლექსი ისმის, შესაძლებელია ამ რიცხვის ძირსაც სწორედ ეს ბგერებივე შეადგენდნენ, ტ-ს გარდა, რომლის თავსართობის შესაძლებლობაა გასათვალისწინებელი.

5. ხუთს უბიხურად შხიგ, ანდა შხგჾ ეწოდება ცალკეულადაც და 15-შიც, მაგრამ 25-სა, 45-ს და სხვა ამის მსგავსსავე ხუთიანს რიცხვითს სახელებში, უსლარის ჩანაწერით, შხიჾალჾ არის, რომლის ბოლოკიდური მარცვალი, როგორც უკვე ვიცით, ფორმანტია.

6. ექვსი უბიხურად არის ფგ, რომელიც ცალკეულადაც და 16-შიც ასევეა.

7. შვიდს ბლ0, ბლმ ან და ბლჟ ეწოდება, რომლის ლ თანხმოვანი, დჳმეზილ-ის დახასიათებით, ლი-ს მიემსგავსება (Etudes compar. 125—126).

8. რვის უბიხური სახელი ულႳა, ულჳა და ლჳა არის. პირველი ორის იგივეობის განმასხვავებელს მხოლოდ მეორის შეკუმშული ჳ შეადგენს, მესამე კიდევ მეორის უ-ჩამოცლილს სახეობას წარმოადგენს.

დჳმეზილს ჩრდილო-დასავლური ენების ამ რიცხვითი სახელების აგებულება და ბგერითი შესატყვისობა სრულებით გაუგებრად მიაჩნია (Etudes compar. გვ. 127).

9. ცხრას უბიხური ბლ0 ანდა ბლგ ეწოდება. ცალკეულს გარდა, 19-შიც ასევეა. დჳმეზილს და სხვებსაც ამ რიცხვითი სახელის აგებულებისა და აბხაზურს ჲт ძირთან შესატყვისობის განმარტება ვერ მოუნახავთ (Etudes compar. გვ. 126).

10. ათის სახელად ზიჳ, ანდა ზიი აქვს (დირ. და დჳმეზ.). უსლარს ჟჟჾ აქვს ჩაწერილი. მაგრამ 30-ისა, 50-ისა და 70-ის ისევე, როგორც 90-ის სახელებში ათს ზიალჾ (დირ., დჳმეზ.), ანდა ჟიალჾ-ს სახე აქვს. ამ შემთხვევაშიც

ლჰ̌ ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტია. ძირად ამჟამად ზʷგ, ზʷი, წინანდელს, 1851 წ. ჩანაწერში-კი ჟʷა მოჩანს.

20. იმის შემდგომ, რაც, ორის სახელთან დაკავშირებით, ოცის აგებულებასა და მნიშვნელობაზე ნათქვამი გვქონდა, ამ რიცხვითს ნიშანზე აქ სიტყვის გაგრძელებას უკვე ალარავითარი აზრი არ ექმნებოდა. სამწუხაროა, რომ ამ შემთხვევაში უბიხური რიცხვითი ნიშნების უფრო ადრინდელი ჩანაწერის მოშველიება არ შეგვიძლიან. ეგების გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს დროს ოცის უბიხური სახელი უფრო სრულად იყო დაცული და იმის დახმარებით 10-ის უფრო ადრინდელი ფორმის გამორკვევა შეგვძლებოდა.

რაკი გამოირკვა, რომ უბიხური 20 თავდაპირველად ათობითი სისტემის გამოხატულება ყოფილა, ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ 30, 40, 50 და ყველა დანარჩენი ათეულების სახელებიც უბიხურს თავდაპირველად ათობითს სისტემაზე ექმნებოდა აგებული და სამათის, ოთხათის, ხუთათის და ასე ამნაირადვე ალმნიშვნელი იქმნებოდა. ამიტომ 1851 წ. პ. უ ს ლ ა რ ი ს მიერ ჩაწერილი უბიხური ათეულების ოცობითს სისტემაზე აგებული სახელებიც მეორად ნაწარმოებად უნდა მივიჩნიოთ.

მეორე ათეულის რიცხვითი სახელები, 11—19-მდე, ყველა ათისა და ერთეულის სახელის უკავშირო შეერთებით არიან ნაწარმოებნი. ამასთანავე, დ ვ მ ე ზ ი ლ-ის ცნობით, ათის სახელის თავკიდური ზʷ ოდნავ-ღა ისმის (Etudes compar. გვ. 126) და, როგორც ჩანს, სრულიად გაქრობაზეა მიმდგარი.

ოცის მომდევნო ყველა დანარჩენი ოცეულების სახელები უბიხურს იმ წესით აქვს ნაწარმოები, რომ ჯერ ოცეულების რაოდენობის გამომხატველი მარტივი რიცხვის სახელი 2, 3 და 4-ია, რომელსაც შემდეგ უშუალოდ ნაწილაკი მჩა მისდევს, ხოლო მერმე ოცის სახელია ხოლმე. ამნაირად მჩა ჯერადობის გამომხატველი ნაწილაკი გამოდის ისევე, როგორც ძველ ქართულში ორ-მე-ოცი, სამ-მე-ოცი და ოთხ-მე-ოცი გვქონდა და აქეთგან მერმინდელი და თანამედროვე ორმოცი, სამოცი და ოთხმოცი წარმოსდგა. მაშასადამე დანიშნულებით უბიხური მჩა ძველი ქართულის მე ნაწილაკს უდრის.

100. უბიხურად ახს ხʷა̆ ანდა ხʷოე (უსლ.) ჰქვიან, რომელთაგან მეორეს თავკიდური თანხმოვანი ხ̂, ს-სა და შ-ს შუალედი ბგერა 100-ის აბხაზურს სახელს კარგად უდგება.

საგულისხმოა, რომ უბიხურს 50-ის აღსანიშნავად ზემომოყვანილს გარდა, მეორე სახელიც აქვს ხʷაზʷაჯʷა̆, რომელიც ასის ნახევარსა ნიშნავს (დვმეზილ, Etudes compar. გგ. 127). ასეთივე სახელი ადილეურსაც მოეპოვება და, როგორც ცნობილია, ძველ ქართულსაც ჰქონდა ႳႰႫႠႾႨ-ს სახით, რომლის ასის ნახევარის აღმნიშვნელობას პირველად აკად. ნ. მ ა რ რ მ ა მიაგნო.

ასეულების ყველა სახელი ერთეულისა და ასის სახელების უშუალო დაკავშირებით არის ნაწარმოები და ასევეა აგებული. 1000-ის უ ს ლ ა რ ი ს ა გ ა ნ 1851 წ. ჩაწერილი სახელი ჟʷხʷოე, რომელიც ათ ასსა ნიშნავს და რომლის მეორე ნახევარი თანამედროვე უბიხურს უკვე თურქულ მინ-ად შეუცვლია და ზʷმინ-ი, ანდა მხოლოდ მინ-იღა აქვს.

§ 3. ადიღეური (ჩერქეზული) და ყაბარდოული რიცხვითი სახელები

ადიღეურს (ჩერქეზულსა) და ყაბარდოულს რიცხვითს სახელებს შორის ისეთი მსგავსებაა, რომ მათი ერთად განხილვა ემჯობინება. სამწუხაროდ პირველი ამათგანის მე-XVIII ს. ჩანაწერი რიცხვითი სახელები არ მოგვეპოვება და მე-XIX ს.-ისთვის ლ უ ლ ე ე ს რუს. ანბანით პრიმიტიულად ჩაწერილს გარდა არა გვაქვს რა. ვსარგებლობ მხოლოდ დ ჳ მ ე ზ ი ლ-ის ნაშრომში „Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-Ouest"-ში შეტანილი ცნობებითაც, რათგან, ავტორის განცხადებით, თავისი გამოკვლევა სტამბოლში მრავლად მყოფ ჩერქეზთა გამოკითხვით ჰქონია შევსებული (იხ. გვ. 7).

ყაბარდოულისათვის გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერიცა გვაქვს ხელთ და ლ ო პ ა ტ ი ნ ს კ ი ს ყაბარდოულს გრამატიკაში მოთავსებული რიცხვითი სახელები და მათი ნაწილობრივი ანალიზიც.

აი ადიღეური და ყაბარდოული თვით რიცხვითი სახელებიც.

ადიღეური (ჩერქეზული) რიცხვითი სახელები

1. ზჷე, ზი (დჳმეზ.)
2 ტჵუ[1], ტყუ (დჳმეზ.)
3 სშჷ ან შშჷ,- შშჷი (დჳმეზ.)
4 პლჷქა, პტლჷი (დჳმეზ,)
5 ტჶჷ, ტჶგ (დჳმეზ.)
6 ხხჷ, ხგ (დჳმეზ.)
7 ბლჷ,- ბლლი და ბლჷი (დჳმეზ.)
8 ჲჷე, ჲჲი (დჳმეზ.)
9. ვლუ, ბლუ (დჳმეზ.)
10 პშგ, პშჷი (დჳმეზ.)
11 პსჷკუზჷ, პშგკ[ჵ]უზ (დჳმეზ.)
12 პსეკუტტჵუ, პშგკ(ჵ)უტყ (დჳმეზ.)
13 პსეკუშე, პშგკჵისჷ (დჳმეზ.)
14 პსჷკუპლჷე, პშგკ(ჵ)უპლჷ (დჳმეზ.)
15 პსჷკუტჶჷ, პშგკ(ჵ)უტჶ (დჳმეზ.)
16 პსოკუხე- პშგკ(ჵ)უხჷ (დჳმეზ.)
17 პსუკუბლე, პშგკ(ჵ)უბლლ („)
18 იჲჷ, პშგკ(ჵ)უჲ („)
19 პსუკუვლუ, პშგკ(ჵ)უბლ („)
20 ტჵაჯჷ[2], ტყგჩჷი („)
30 ტჵაჯი[3] რჷპსჷრჷ,- შშიტჩე,- ტყჵგჩჷირე პშგრე („)

---

1. საფიქრებელია, რომ რუს. უ-თ ი ლ უ ლ ი ე ს ჰსურდა ხორხისმიერი ბგერა გამოეხატა, ამიტომ ყველა ასეთს შემთხვევებში თუ არა, ხშირად ამის შესატყვისად უნდა, ან ყ, ან და ხ შეინც ვიგულისხმოთ, მაგ. 2 ტყუ, ან და ტგუ, 12-პსუკუტტყუ. ან და პსუკუტტგუ.

2. = ტყაჯე-ს. ანდა ტგაჯე-ს

3. = ტყაჯი-ს, ან და ტგაჯი-ს

40 ტგაჯიტგუ,—ტყუ̂გʰიტყ (")
50 სსენოყო, ან ტუაჯიტგურეპსერე,- ტყუ̂გʰიტყურე პშგრე (")
60 ტუაჯიშr,- ტყუ̂გʰიშ (")
70 ტუაჯიშერეპსერე,- ტყუ̂გʰიშირე პშგრე (")
80 ტუაჯიპლჲე,- ტყუ̂გʰიპლჲ (")
90 ტუაჯიპლერეპსერე,- ტყუ̂გʰიპლჲრე პშგრე (")
100 სსე,- სჲსჲე (")
200 სსიტგუ,—სჲსჲიში (")
1000 მინ.

ყაბარდოული რიცხვითი სახელები
მე-XVIII ს. და ეხლა

1	სე ანდა ზე	Se	ზზგ, ზზი (დვმეზ.)
2	ტუ	Tu	ტგუ
3	ში	Schi	სჲი
4			
4(5)	პტლჲე	Pt'le	პტლჲგ, პლჲი (")
5(6)	ტხუ	Tchu	ტხუ, ტხჲუ
6			ხგ, ხჲი (")
7	ბლე	Ble	ბლგ, ბლი (")
8	ღეჵ	Geə	ჲჲი
9	ბღუ	Bgu	ბღუ
10	პშე	Psche	პსჲჲი
11	პშეკუზ	Pschékus	პსჲგკჲუზ. პსჲიკჲუზ (")
12	პშეკუტ	Pschekut	პსჲგ კჲუტჲ, პსჲიკჲუტჲ
13	პშეკუშ	Pschekusch	პსჲიკჲუსჲ
14	პშეკუპტლჲე	Pschekupt'le	პსჲიკჲუპლჲ
15	პშეკუტხუ	Pschekutchu	პსჲიკჲუტხ
16	შეკუხ	Pschekuch	პსჲიკჲუხგ
17	პშეკუბლგ	Pschekubl',	პსჲიკჲუბლ
18	პშეკუ̂იხ	Pschekwich	პსჲიკჲუჲ
19	პშეკუბღგ	Pschekubg',	პსჲიკუმმბლ
20	ტოშ	Tosch	ტჲოსჲჲ
21	ტოშ ერა ზირე	Tosch era sire	ტჲოსჲგ რე ზგრე
22	ტოშ ერა ტურე	Tosch era ture	ტჲოსჲ რე ტჲურრე
23	ტოშ ერა შირრე	Tosch era schirre	
29	ტოშ ერა ბღურე	Tosch era bgure	
30	ტოშ ერა პშირრე	Tosch era pschirre	ტოსჲჲ რე პსჲირე
31	ტოშ ერა პშირრესტრე	Tosch era pschirrestre	
40	პტლჲიშ	Pt'lisch	ტჲოსჲიტჲ

50	პტლიიშ ერა პშირე	Pt'lisch era pschirre	ტიოსიტირე პსიირე
60	ხიჩ	Chitsch	ტიოსიისი
70	ხიჩ ერა პშირრე	Chitsch era Pschirre	ტიოსი ისიირე
80	ტოშიტლ	Toschitl	ტიოსიიპლი, ანდა პსიაენ
90	ტოშიტლ ერა პშირრე	Toschitl era pschirre	ტიოსიიპლირე პსიირე
100	შე	Sche	სისე
200	შიტ	Schit	სიიტი
300	შიშ	Schisch	სიისი
1000	მინ ანუ შიპშ	Min od. Schipsch	მინ

(I. A. Güldenstädt. Reisen, II, 528—529 — ლოპატინსკი. ყ. გ. გვ. 44—45).

გპლდენშტედტის ჩაწერილი აბხაზური რიცხ. სახელების მსგავსად, მისი ჩაწერილი ყაბარდოული რიცხვითი სახელების შესახებაც უნდა ითქვას, რომ იქ ოთხის შესატყვისობისათვის შეცდომით არის ცარიელი ადგილი დატოვებული, რათგან **პტლიე** სწორედ ოთხსა ნიშნავს და **ტხუ** ხუთს ეწოდება და არა 6-ს, როგორც იქ სწერია. ექვსის ყაბარდოული სახელი-კი გპლდენშტედტს ჩაუწერელი დაჰრჩენია. მაგრამ 16-ის სახელი **პშიქუხ**, რომელიც **პში** ათისა, **ქუ** კავშირის „და"-ს და ხ-საგან შესდგება, ცხადჰყოფს, რომ მე-XVIII ს. ყაბარდოულად ექვსს, ან ეხლანდელსავით ხგ, თუ ხიი უნდა ჰრქმეოდა, ანდა უფრო ხე, თუ ხი იქმნებოდა.

საკმარისია ადამიანმა ადიღეურსა და ყაბარდოულს რიცხვითს სახელებს თვალი გადაავლოს, რომ მათი დიდი მსგავსება, უფრო ხშირად სრული იგივეობაც-კი, უცილობელი შეიქმნეს. ეს გარემოება და ამ რიცხვითი სახელების ანალიზის უფრო მეტი ზედმიწევნილობის სურვილი ადიღეური და ყაბარდოული რიცხვითი სახელების ერთად განხილვას მიზანშეწონილად ჰხდის და ამართლებს.

1. ადიღეურად ერთს ზე (ლპლ,) და ზი (დპმეზ.) ეწოდება, 11-ის სახელში-კი ადიღეური ერთი უკვე ზე და ზ არის. ხოლო ყაბარდოულად მე-XVIII ს. ჩანაწერით ზე Se ყოფილა, რომელიც შესაძლებელია ხე-ს შესატყვისობაც იყოს, თანამედროვე გამოთქმით-კი ზზი (დპმეზ.) და ზზგ ჰქვიან. 11-ის ძველს სახელ **ფშიქუზ**-ში **ერთის** გამომხატველი მხოლოდ ზ არის, ასევეა თანამედროვეშიც.

მაგრამ ძველი ჩანაწერის 21-ის სახელს **ტოშირა ზირე**-სა და თანამედროვე 21-ის, 24-ისა, 61-ის და **ასერთის** სახელებშიც თითქმის ასევე ზგრე არის, ხოლო 31-ისა, 51-ის და 71-ის სახელებში **ერთის** ზემომოყვანილი ფორმის პირველი ხმოვანი უკვე სრულებით გამქრალია და მხოლოდ-ღა ზრე-ა. დირრი ფიქრობდა, რომ რე ყაბარდოულში ასეთ შემთხვევებში „და" კავშირსა ნიშნავს (Einführung გვ. 56. შენ.[1]) და ასევე მსჯელობს დპმეზილ-იც (იხ. Etudes

compar. გვ. 66). მაგრამ ისევე, როგორც უბიხური **ლა**, ყაბარდული **რე**-ც ამ **შემთხვევებში კავშირი-კი არა, არამედ ფორმანტი უნდა იყოს.**

ამგვარად, **ერთის** ადიღეურ—ყაბარდოული სახელის სრულსახედ **ზერე** და **ზირე** უნდა ვიცნათ, რომელშიც **რე** ძირეული არ არის, არამედ **ფორმანტია, ზე, ზი და ზ-კი ძირია.**

2. **ორის** ადიღეური სახელი ცალკეულად **ტჷუ** და **ტგუ** არის, ყაბარდოულად **ტგუ** და **ტუ** გვაქვს. ადიღეურს 12-ში **პშკუტყ**-სა და **პსიკუტტგუ**-ში ორი **ტჷ** და **ტგუ** სახით გვევლინება, ხოლო ყაბარდოულს ამავე რიცხვს **პშეკუტ**-სა და **პსიიკუტი**-ში მხოლოდ **ტი** და **ტ**-ღა გვაქვს. ოცის ადიღეურს სახელს **ტყჩი**-სა და **ტგაჯე**-ში, რომელიც, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით თავდაპირველად ორ ათხა ნიშნავდა, **ორი ტყგ** და **ტგა** არის, ყაბარდოულს **ტოშ**-სა და **ტოსიი**-ში-კი მარტო **ტო**-ღა გვაქვს. მაგრამ 22-ს ყაბარდოულად ეწოდებოდა **ტოშ ერა ტურე**, ეხლანდელი ჩანაწერით-კი **ტიოსი რე ტიურრე**, რომელთა პირველი ნაწილი **ტიოს**, ანუ **ტოშ** 20-ს ნიშნავს,—**ერა**, ანუ **რე** და-ს უდრის, **ტიურრე**, ანუ **ტურე**-კი ორის აღმნიშვნელია,' მაშასადამე წინათ 2-ს **ტიურე** ჰრქმევია, რომელშიც **ი** თავდაპირველი **ყ**-ს გაქრობაზე მიმდგარი შენაცვლებაა (ბოლოკიდური **რე** 1-ის სახელშიც უკვე შეგვხვდა, ამიტომ აქ მის ბუნებაზე სიტყვის გაგრძელება ვგონებ საჭირო აღარ უნდა იყოს).

ყველა ზემონათქვამი ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ **ორის** ადიღეურ-ყაბარ**დოული სახელის სრული ფორმა წინათ ტყურე უნდა ყოფილიყო. რომელიც შემდეგ თანამედროვე ყაბარდოულ 22-ში დაცულ ტიურე-დ ქცეულა**. ბოლოკიდური მარცვალი **რე** არც აქ არის ძირეული, არამედ ფორმანტია. ცალკეულად და დანარჩენს რთულს რიცხვითს სახელებში ხომ ორი უ-ამ-მარცვლოდ გვხვდება და **ტყუ ტყგ, ტგუ** და **ტუ**, ბოლოს მხოლოდ **ტი** და **ტ**-ც კიდაგვაქვს.

ორის სახელის სახესხვაობათა უკვე მოყვანილი მწკრივი ადამიანს დაარწმუნებს, რომ მისი **ბგერითი პროცესისათვის ყ თანხმოვნის პროგრესიული შერბილება და გაქრობაა დამახასიათებელი**. ამ გარემოებას რომ დავემყაროთ, მაშინ შესაძლებელი იყო ორის ძირეულ ნაწილად სწორედ მისი მყარი ნაწილი **ტუ** ანდა **ტ** მიგვეჩნია, მაგრამ **მისი სიმყარისდა მიუხედავად, ტ, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ძირეული არ არის, ყუ-კი სწორედ რომ ძირია.**

3. ადიღეურად **სამს** ცალკეულად **სიე** (სშე), **შჷე** და **შჷი** ეწოდება, ხოლო 13-ში **შე**-სა და **სი**-სახით არის წარმოდგენილი. **სამოცში** ამ რიცხვის გამომხატველი **ში** ან და **შ** არის. ყაბარდოულად **სამს**, მე-XVIII ს. **ში** სწოდებია, ეხლაკი **სიი** ჰქვიან. 13-ის ძველ სახელს **პშეკუშ**-სა და თანამედროვეს **პსიიკუსი**-ს სამისათვის **შ**-სა და **სი**-ს მეტი არა შეუნარჩუნებია.

მაგრამ 23-ის ძველს სახელს **ტოშ ერა შირრე**-ში **სამის** აღმნიშვნელი უკვე **შირრე** არის. თუ მას **რე** ფორმანტს ჩამოვაცლით, მაშინ **შირ** ძირად დაგვრჩება; რომლის უკანასკნელი თანხმოვანის ძირისა, თუ ფორმანტისადმი მიკუთვნილობის საკითხი ცალკე უნდა იქმნეს განხილული.

4. **ოთხს** ადიღეურად **პლიქა** ანდა **პტლი** ჰქვიან, 14-შიც **პლი**-სა და **პლი**-ს სახე აქვს, **ოთხმოც**-შიც ამ რიცხვის გამომხატველი **პხლიე** ან **პხლი** არის.

ყაბარდოულადაც 4-ს ასევე **პტლი** სწოდებია ძველად ისევე, როგორც ეხლაც **პტლი**-ის ანდა **პტლიგ**-ს ხმარობენ. 14-ისა და 40-ის სახელებში, რომელთაგან უკანასკნელი, როგორც დავრწმუნდებით, **ოთხი ათის** აღმნიშვნელია, **ოთხი** ან მთლად ასევე, ანდა ბოლოკიდურ-ხმოვან-ჩამოცილებულია, მაგ. მე-XVIII ს. **პტლიე** და **პტლი**, ეხლა **პლი**.

5. **ხუთის** ადიღეურ სახელად **ტჶუ**, ანდა **ტჶგ** არის. 15-შიც იგი ამავე სახით, ანდა სრულებით უხმოვნოდაც, მხოლოდ **ტჶ**-დ გვხვდება.

ყაბარდოულად **ხუთს** მე-XVIII ს.-შიც **ტხუ** ეწოდებოდა და ეხლაც ასევე ჰქვიან. 15-ში ძველად იმავე სახით ყოფილა, როგორც ერთეულად იწოდებოდა, ეხლა-კი **ხუთის** სახელს ხმოვანი უკვე დაკარგული აქვს და მხოლოდ **ტხ**-ღა არის შერჩენილი.

ხუთის ორს, ადიღეურს **ტჶუ**, **ტჶგ**-სა და ყაბარდოულს **ტხუ**-ს, ფორმათაგან უეჭველია უნდა უკანასკნელი იყოს უფრო ძველი, **პირველი-კი მის ბგერითს სახესხვაობას წარმოადგენდეს**. სახელდობრ **ტხუ**-ს ხმოვნის **გ** დ ქცევისა და შემდეგ **ხ**-ს გაქრობითა და **ვ**-ს **ჶ**-დ შენაცვლების გზით იქმნება წარმომდგარი.

6. **ექვსის** ადიღეურიცა და ყაბარდოული სახელიც ერთმანეთს ძალზე მიაგვანან: ადიღეურად **ხხუ** და **ხგ** არის. 16-შიც თითქმის ასევეა **ხე** და **ხ**. ყაბარდოულად მე-XVIII ს. ფორმა-კი გამოტოვებულია, ხოლო თანამედროვეში **ხა**, ანდა **ხი** არის. 16-ის სახელში ექვსის სახელს მე-XVIII ს.-შიც **ხ**-ს მეტი არა ჰქონია რა და ეხლაც მარტო **ხა** არის (**პშიკუხ**, **პსიიძუხა**). 60-ის ძველს სახელში, რომელიც, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, **ექვსი ათის** აღმნიშვნელია, **ხი**-ს ანდა **ხ**-ს სახით არის დაცული.

7. ადიღეურსა და ყაბარდოულს **შვიდისთვისაც** ერთნაირი სახელი აქვთ: **ბლე**, **ბლლი**, ანდა **ბლში** ადიღეურს და **ბლე** (მე-XVIII ს.), **ბლი**, ანდა **ბლგ** თანამედროვე ყაბარდოულს. 17-ის სახელშიც **ბლე** და **ბლლ**, ანდა **ბლი** არის.

8. თანამედროვე ადიღეურსა და ყაბარდოულს **რვისთვისაც** ერთი-და-იგივე სახელი **ჲიე**, **ჲჲი** აქვთ, რომელიც 18-ში ასევეც არის და მხოლოდ **ჲ**-ს სახითაც. მაგრამ მე-XVIII ს. ყაბარდოულად რვას **ლე** სწოდებია, რომელიც 18-ის ადრინდელს სახელს **პშიკშიხ**-ში უკვე მარტო **ხ**-ღა ისმოდა. ამ ორსავე შემთხვევაში რომ გერმ. მეცნიერს 8-ის მაშინდელი ყაბარდოული სახელი სწორედ უნდა ჰქონდეს ჩაწერილი და არც რამე გაუგებრობასა, თუ შეცდომასთან უნდა გვქონდეს საქმე, ამას ისიც ამტკიცებს, რომ თანამედროვე უბიხურსაც, ყველა მკვლევართა ცნობით, რვისათვის, როგორც დავრწმუნდით, ლ-თანხმოვნიანი სახელი **უღუა** და **ლუა** აქვს. მაშასადამე, თანამედროვე **ჲ** შენაცვლების გზით ყოფილა უფრო ადრინდელი ლ-საგან წარმომდგარი.

9. **ცხრისთვისაც** ადიღეურსა და ყაბარდოულს ერთნაირი სახელი ჰქონიათ ძველადაც და ეხლაც: **ბღუ**. მხოლოდ ლუღჲეს აქვს **ვღუ** ჩაწერილი. 19-ის სახელში ზემოდასახელებულ ავტორს ცხრისათვის იგივე **ვღუ** აქვს, დანარჩენებს

კი ორივე ენის 19-ში **ბლზ** და **ბლ** მოიპოვება: **პშზკუბლ** (ადიღ.), **პშიკუბლზ** (მე-XVIII ს. ყაბარდ.) და **პხიიკუმმბლ**.

10. ადიღეურს 10-ისათვის **პშჷ**, **პშ₁ი** აქვს, რომელიც 11—19-მდე შემავალ ნაწილად, ან **პხე**-ს, ანდა იმავე **პშზ**-ს სახით გვხვდება.

ყაბარდოულად 10-ს მე-XVIII-ს-ში **პში** პრქმევია, თანამედროვე ცნობით **პსიი** და ასევეა მეორე ათეულის ყველა რიცხვებშიც.

მაგრამ საგულისხმოა, რომ 30-ის, 50-ისა, 70-ისა და 90-ის სახელებში **ათის** გამომხატველი ადიღეურად უკვე **პსერე** და **პშერე**-ა, ხოლო ყაბარდოულად **პშირრე** ყოფილა მე-XVIII ს-ში და **პხიირე**-ა ეხლა, ე. ი. ამ რიცხვითს სახელსაც **რე** ფორმანტი უჩნდება.

ამაზე გაცილებით უფრო საყურადღებოა, რომ **ათის** სახელის კიდევ არა ერთი სხვა სახესხვაობა გვაქვს დაცული, მაგრამ ამის გამოსარკვევადა და ცხადსაყოფელად წინასწარ ადიღეური და ყაბარდოული რიცხვითი სახელების სისტემის რაობა უნდა გვქონდეს გათვალისწინებული.

თუ მკვლევართ შევეკითხებით, ყველანი ამტკიცებენ, რომ ადიღეური და ყაბარდოული რიცხვითი სახელები ოცობით თვლის სისტემაზეა ნაწარმოები (ლოპატ. ყ. გ. 44,-დირრ, Einführung. 56 და დვმეზ. Etudes compar. 123—124). მაგრამ ამის თქმა მხოლოდ თანამედროვე 30-ისა, 40-ის, 50-ისა, 60-ის, 70-ის, 80-ისა და 90-ის სახელების შესახებ შეიძლება, ისევე, როგორც ყაბარდოულის ამავე რიცხვების სახელებზეც, 80-ის მეორე, პარალელურ სახელს გარდა.

საკმარისია მკვლევარი ორივე ენის **ოცის** თუნდაც თანამედროვე სახელებსაც ჩაუკვირდეს და მათი აგებულების გაგება სცადოს, 80-ის მეორე სახელსაც ყურადღება მიაქციოს, დასასრულ მე-XVIII ს. ყაბარდოული რიცხვითი სახელებიც ამავე თვალსაზრისით განიხილოს, რომ მას ორივე ამ ენის რიცხვითი სახელების აგებულებაცა და სისტემაც სულ სხვანაირად წარმოუდგეს.

მართლაც და, **ოცს** ადიღეურად **ტგაჯე** და **ტყგჩჷი** ჰქვიან, ყაბარდოულად კი **ტჷშ** (მე-XVIII ს.) და **ტოსიი** (ეხლა), ე. ი. **ტოხში**. დ ვ მ ე ზ ი ლ ს აღნიშნული აქვს, რომ 20-ის ამ სახელებისათვის განმარტება ვერ მოუძებნია (Etudes compar. გვ. 127). მაგრამ, თუ ამ სიტყვების პირველი ნაწილის მნიშვნელობას მივაგნებთ, მაშინ მეორე ნაწილის მნიშვნელობაც თავისდა-თავად გამოირკვევა. 20-ის ადიღეური სახელი **ტგაჯე** და **ტყგჩჷი**-ა, რომელთა **პირველი ნაწილი ტზ** და **ტყზ** არის. თუ გავიხსენებთ, რომ **ტზუ** და **ტყუ** ადიღეურად **ორსა** ნიშნავს, ამ ორი წყვილის იგივეობაც ცხადი გახდება და **პირველი ნაწილის** წყვილის **ორობის მნიშვნელობაც** უცილობელი **შეიქმნება**.

რაკი **ოცის სახელებში ტგ და ტყგ ორის აღმნიშვნელი გამოდგა, ამ რიცხვითი სახელების მეორე ნაწილების აჯე-სა და ჩჷი-ს მნიშვნელობის გამორკვევა უკვე აღარავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს. ოცში ორი** შესაძლებელია მხოლოდ **ათი იყოს და ტგაჯე-ც, ტყგჩჷი-ც თავდაპირველად უეჭველად უნდა ორი ათის აღმნიშვნელი ყოფილიყო და აჯე-ცა და ჩჷი-ც ათის ოდინდელი სახელი უნდა იყოს.**

ამნაირადვე, თუ თანამედროვე ყაბარდოულს 40-ისათვის სახელად აქვს **ტოხსიტი**, რომელიც **ოცს ორსა** ნიშნავს, მე-XVIII ს.-ში 40-ს სწოდებია **ბტლიიშ**. ორმოცის ეს ძველი სახელი **ბტლიიშ**, **პტლიე** ან **პტლი**-ისა, ე. ი.

ოთხისა, და შ, ანდა ႨႸ-ისაგან არის წარმომდგარი. რაკი პტლჲႨႸ-ის პირველი ნაწილი პტლ ოთხია, ბოლოკიდური იშ ანუ შ მნიშვნელობითაც შესაძლებელია მხოლოდ ათის გამომხატველი იყოს და პშე-ს, ანუ ათის უფორმანტო ძირს წარმოადგენდეს. ამგვარად ირკვევა, რომ მე-XVIII ს. ყაბარდოული 40-ის სახელი ႭႧႾ ႠႧႱႠ ნიშნავდა.

40-ის მერმინდელი და აწ არსებული სახელი ტოოხოიტ, ანდა ტოშგტო-ი კი აგებულების მხრით რომ განვიხილოთ, ტოო, ანდა ტო-ისა, ანუ ორისა, ათის აღმნიშვნელი ხში-სა და ორისავე ტო სახელისაგან შესდგება, ე. ი. ორი-ათი-ორი-ს, ანუ ორი ოცის გამომხატველია.

ამგვარად ირკვევა, რომ თანამედროვე ყაბარდოულში 40-ი უკვე 2 ႭႺႨ-ულხ ნიშნავს, ე. ი. ოცობითი აღრიცხვის პრინციპზეა აგებული.

მე-XVIII ს. ორმოცდაათი ყოფილა პტლჲႨႸ ႨႰႠ ႮႸႨႰႨ, ე. ი. 40 და 10. საფუძვლად აქ 40-ია აღებული და 50-ი თითქოს ოცობით-ათობით თვლის სისტემის გამოხატულებას წარმოადგენს, ნამდვილად-კი იგი, როგორც დავრწმუნდით „ოთხ ათსა და ათს“ უნდა ნიშნავდეს. მაინც საგულისხმოა, რომ 50-ის აღმნიშვნელი სახელი ხუთ ათს არ ნიშნავს, როგორც უექველია უნდა ყოფილიყო, აქ რომ ათობითი აღრიცხვის სისტემით ნაწარმოებს რიცხვითს სახელთან გვქონოდა საქმე. მაგრამ მეორე მხრით დამახასიათებელია, რომ 50-ი არც „ორ ოცისა და ათის“ აღმნიშვნელი ტერმინია, როგორც უექველია უნდა ყოფილიყო, აქ რომ რიცხვითი სახელის ოცობითი თვლის სისტემის ნამდვილი წარმოება გვქონოდა თვალწინ. ამგვარად 50-ის ყაბარდოული სახელი XVIII ს. უკვე შეცვლილი ყოფილა და წინანდელი ათობითი თვლის სისტემით ნაწარმოებისა და „ხუთი ათის“ გამომხატველის სახელის მაგიერ, გაჩენილა სახელი, რომელიც ფსიქოლოგიურად უკვე ოცობითი სისტემის მიხედვით არის ნაწარმოები, მაგრამ ნივთიერად ნაწილობრივ ჯერ ისევ ათობითი სისტემის საფუძველს ემყარება. ორმოცდაათის მე-XIX ს. მეორე ნახევრისა და აწინდელი სახელი აგებულებითა და მნიშვნელობითაც უკვე მთლიანად ოცობით-ათობითი აღრიცხვის სისტემის სრულ გამოხატულებას წარმოადგენს.

ორმოცის სახელივით თავისი აგებულებით საგულისხმოა მე-XVIII ს. ყაბარდოული 60-ის სახელი ႾႨჩ და 70-ის ႾႨჩ ႤႰႠ ႮႸႨႰႰႤ. საკმარისია ერთეულების ყაბარდოულს რიცხვითს სახელებს გადავავლოთ თვალი, რომ ხიჩ-ის აგებულებაცა და მნიშვნელობაც ნათელი შეიქმნეს. ამ სიტყვის პირველი ნაწილი ხი, ანდა ხ ექვსსა ნიშნავს, მეორე ნაწილის იჩ, ან ჩ-ს მნიშვნელობა-კი პირველი ნაწილით უკვე თავისდა თავად უნდა განსაზღვრულად ჩაითვალოს და „ႠႧႾ“ უნდა ნიშნავდეს. 40-ის ყაბარდოული ძველი სახელის ანალიზის დროსაც დავრწმუნდით, რომ ორმოცში ႠႧႨ შიშინათი იშ-ს, ან შ-ს სახეობით არის წარმოდგენილი. მაშასადამე, ყაბარდოულად 60-ი მე-XVIII ს. ႨႻႤႱ ႠႧ-ხა ნიშნავდა და ამგვარად ათობითი თვლის პრინციპზე ყოფილა აგებული.

აღსანიშნავია, რომ მე-XIX ს. დამლევს 60-ს უკვე ტოოხოიხო, ანდა ტოშოშო ეწოდება. ამ სიტყვის პირველი ნაწილი 20-ს, ხო, ანდა შო-კი სამს, ე. ი. მთლად ოცეულს სამს ნიშნავს.

აქაც, 40-ის მსგავსად, ერთი საუკუნის განმავლობაში არსებითი ცვლილება მომხდარა: ათობითს სისტემაზე დამყარებული რიცხვითი სახელი გამქრალა და მისი ადგილი ოცობითს სისტემაზე დამყარებულს რიცხვითს სახელს დაუკავებია.

70-ის ძველი სახელის **ხიჩ ერა პშირრე**-ს შესახებაც, რომელიც ექვს ათეულსა და ათს ნიშნავს, იგივე უნდა ითქვას, რაც 50-ის შესახებ იყო უკვე ნათქვამი, ამიტომ აქ ამაზე ხელმეორედ საუბარი ზედმეტია. ერთი საუკუნის შემდგომ 70-ის წინანდელი სახელიც სამოცდაათის გამომხატველი რიცხვითი სახელით შეცვლილა.

80-ს გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს დროს ჰრქმევია **ტოშიტლ**; მე XIX ს. დამლევს **ტიოხჲიპლი**, ანდა **ტოშგ-გ-პტლი**, მაგრამ თურმე **პსიჲენ**, **პშგენ-ც** ეწოდება. **ტოშიტლ** შესდგება **ტოშ** 20-ისა და **იტლ**-ისაგან, რაც ამ სიტყვის პირველი ნაწილის მნიშვნელობისდა მიხედვით **ოთხს** უნდა ნიშნავდეს. საყურადღებოა, რომ 4 გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს დროსაც და ერთი საუკუნის შემდგომაც **პტლჲე**, ან **პტლჲე** იყო და არის ეხლაც. 80-ში-კი ჩვენ ოთხი ჯერ ერთი უთავკიდურო **პ**-დ გვაქვს წარმოდგენილი და თანაც თავში **ი** ხმოვნითაა შემკული—**იტლ**, თუ რომ იგი **ტოშ**-ს არ ეკუთვნის. ამ გარემოებათა გამო საფიქრებელია, რომ **პ** ამ რიცხვის სახელში ძირისეული არც-კი იყოს და შესაძლებელია თვით **იტლ-ც** ამ რიცხვითი სახელის **პტლიე**-ზე უფრო ადრინდელი ფორმა იყოს კიდეც. ამგვარად 80-ი ოცეულს ოთხს ნიშნავს და ოცეულობითი ალრიცხვის სისტემით არის ნაწარმოები.

მაგრამ სამაგიეროდ საყურადღებოა თავისი აგებულებით 80-ის ალმნიშვნელი თანამედროვე პარალელური სახელი **პსიჲენ** ანუ **პშგენ**[1], რომლის პირველი ნაწილი **პსიჲ**, ანუ **პშგ**, რასაკვირველია, იგივე **პშე**, ანუ **პსჲიი** არის და 10-სა ჰნიშნავს. ამ სიტყვის პირველი ნაწილის ასეთი მნიშვნელობა, თავისდა თავად მეორე ნაწილის **ენ**-ის მნიშვნელობის გაგებას გვიადვილებს: იგი რვას უნდა ნიშნავდეს, რათგან 80-ში ათი შესაძლებელია მხოლოდ **რჳა** იყოს. 8-ს ეხლა **ჲჲი** ეწოდება, მე-XVIII ს.-კი ცალკე **ლე** რქმევია, ხოლო 18-ში **ხ**-დ ყოფილა წარმოდგენილი. **ენ**-ის ბოლოკიდური **ნ** აქ ძირისეულია, თუ ფორმანტია, ამ საკითხს რომ თავი დავანებოთ, მაშინაც რვის ალმნიშვნელი **ენ**-ის და **ლე**-სა და **ჲჲი**-ს ერთმანეთთან დაკავშირება მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი, თუ წარმოვიდგენთ, რომ **ენ** ადრინდელი **ლენ**-ისა ანდა **ხენ**-ისაგან არის წარმომდგარი, ხორხისმიერი ბგერის ჯერ გაასპირატებისა, ხოლო შემდეგ სრულიადი გაქრობის გზით. ასეა-თუ-ისე, ამის გამორკვევა მომავლის საქმეა, მაგრამ ეხლაც 80-ის, **პსიჲენ**-ის, ანდა **პშგენ**-ის, პირველი ნაწილის 10-ის ალმნიშვნელობა უცილობლად ცხადჰყოფს, რომ 80-ის ეს პარალელური ფორმა თავდაპირველად **რჳა ათის ალმნიშვნელი ყოფილა და ალრიცხვის ათეულობითი სისტემის გამომხატველია.**

---

1 დ ჳ მ ე ზ ი ლ ს ნათქვამი აქვს, რომ ამ რიცხვითი სახელისა არაფერი მესმისო (Etudes compar. გვ. 127).

მაგრამ აქ მაინც ერთი გარემოებაა დამაფიქრებელი. ათეულობითი სისტემით ნაწარმოებს ყველა დანარჩენ რიცხვითს სახელებში, 20-ს, 40-სა და 60-ში ჯერ ათეულების რაოდენობის გამომხატველი რიცხვის სახელია, შემდეგ ათი-ს სახელი მოსდევს, 80-კი სწორედ ამის წინაუკმო წესით არის აგებული: ჯერ ათი ზის, შემდეგ ათეულის რაოდენობის აღმნიშვნელი 8. თუ გავითვალისწინებთ ამასთანავე, რომ ამგვარად სწორედ ოცეულობით სისტემით ნაწარმოები რიცხვითი სახელებია აგებული და იქ ჯერ 20-ი ზის, შემდეგ-კი ოცეულების რაოდენობის აღმნიშვნელი სიტყვაა ხოლმე და რომ ოცეულობითი სისტემის რიცხვითი სახელები, როგორც დავრწმუნდით, ათეულობითი სისტემის რიცხვითს სახელებთან შედარებით, მერმინდელ ხანას ეკუთვნის, ჩვენთვის ცხადი გახდება, რომ 80-ის პარალელური ფორმა, თავისი ათეულობითი სისტემისდა მიუხედავად, პირვანდელ წარმოებად არ შეიძლება მიჩნეულ იქმნას: **ნივთიერი შედგენილობით და სემასიალოგიურად ის წინანდელ ათობითს წესს მისდევს, მაგრამ აღნაგობით უკვე ოცობითი სისტემის ხანის ანარეკლი ამჩნევია.**

90-ის ყაბარდოული მე-XVIII ს. და თანამედროვე სახელის ტოშიტლირა ბშირრი-სა და ტოოხოიპლოირე პსოირე-ს შესახებ არაფერია სათქმელი, რათგან ოცობითი სისტემის აგებულება აქვს და **ოცეულს ოთხსა და ათსა** ნიშნავს.

ყველა ათეულების რიცხვითი სახელების ზემომოყვანილი ანალიზი და მათი ისტორიის სხვადასხვა საფეხურები ადამიანს დაარწმუნებს, რომ **ადიღეურ-ყაბარდოული რიცხვითი სახელები თავდაპირველად ოცობითზე-კი არა, არამედ სწორედ ათობითს სისტემაზე ყოფილა დამყარებული, რომ ყაბარდოული სახელების უმეტესობა მე-XVIII ს. მეორე ნახევარშიც-კი სწორედ ათობითი სისტემისა ყოფილა და რომ ოცობითს სისტემას იქ მხოლოდ შემდეგ გაუმარჯვია.**

ათეულების ყველა სახელების აგებულების გულდასმითი ანალიზისა და ათის სახელის იქ დაცული სახესხვაობის ნაირნაირობის გამორკვევის შემდგომ, უნდა ისევ ათის გამომხატველი ძირის საკითხს დავუბრუნდეთ. როგორც უკვე დავრწმუნდით, ათხ ცალკეულად პსე, პსოოი, პშე და პშგ ეწოდებოდა და ეწოდება. ერთგან ისიც გვქონდა უკვე აღნიშნული, რომ თავკიდური პ, ეტყობა, **ძირეული არ უნდა იყოს და, რომ ამ სახელის რე-ბოლოკიდურ-ფორმანტიანი ფორმებიცა გვაქვს დაცული.**

დანარჩენი ათეულ-ოცეულების სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ **ათი** ზემომოყვანილ **სოი-ხ, შე** და **შგ ძირს გარდა, ათის ოდინდელი სახესხვაობა აჯე-ც, იჩ, ჩეი, იშ-ცა** და **შ-ც ყოფილა.** თუ მოვიგონებთ, რომ ადიღეურისა და ყაბარდოული ენების ასეთს მახლობელ მონათესავე ენათაგანს, როგორიც აბხაზური და უბიხურია, **ათის** აღმნიშვნელ ძირად პირველს **ჟ, შ** და **ზ** მოეპოვება, მეორეს-კი **ჟია, ზი** და **ზიი** აქვს, თანაც **ჯ, ჟ, ჩ, შ, ს** ბგერების ხშირს შენაცვლებასაც გავიხსენებთ, **ათის** ადიღეურ-ყაბარდოული და აბხაზურ-უბიხური ძირების ნათესაობისა და იგივეობის დებულებას ალარავითარი დასაბუთება აღარ დასჭირდება.

100. **ასხ** ადიღეურად **ხსე** ანუ **ხოხოე** ეწოდება, ყაბარდოულად-კი, თუ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერით **შე** უნდა ყოფილიყო, თანამედროვე **ხოხე**-ს მიხედ-

ვით, საფიქრებელია, რომ მაშინაც პირველი თანხმოვანი ორმაგი იქმნებოდა. ახის ამ სახელის ხი, ანდა შ ბგერის წყვილობა არა მგონია შემთხვევითი იყოს, არამედ ამ რიცხვის ოდინდელი, ათობით სისტემაზე დამყარებული და ᲐᲗᲘ ᲐᲗᲘᲡ აღმნიშვნელი სახელის შედეგი და ანარეკლი იქმნება. აღსანიშნავია, რომ გულდენშტედტის ჩანაწერში ალბექდილს ცაპარღოუღის ათასის სახელს ᲨᲘᲞᲨ-ში, რომელიც ში ასისა და პშ ათისაგან შესდგება, 100-ს ში ეწოდება და ამავე სახითაა იგი ორასის ძველს სახელს ᲨᲘᲢ-სა და თანამედროვე ხიტი-ში ისევე, როგორც სამასს ᲨიᲨ-სა და ხიხი-შიც.

ძველი ქართულისა და უბიხურის მსგავსად, 50-ისათვის 100-ის ნახევარის აღმნიშვნელი სახელი ადიღურსაც მოეპოვება, სადაც 50-ისათვის პარალელურ სახელად ხსენოყო-ს, ანუ ხიგ-ნუყუა საც ხმარობენ. ნუყუა ნახევარსა ნიშნავს, ხსე, ანუ ხიგ-კი ასს. ამ რიცხვითი სახელის შესახებ იგივე უნდა ითქვას, რაც უკვე მისი უბიხური შესატყვისობის შესახებ იყო ნათქვამი (იხ. აქვე).

10—20-მდე ყაბარდოული და ადიღეური რაოდენობითი რიცხვითი სახელები ქშ სუფუქსის საშუალებით არის ნაწარმოები. ლ ო პ ა ტ ი ნ ს კ ი ს აზრით ეს სუფიქსი ნამდვილად ქმ კავშირი უნდა იყოს, მაგრამ ეს საკითხი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. 20-ითგან 40-მდე მოყოლებული რე კავშირის საშუალებით არის ნაწარმოები, რომელიც მე-XVIII ს.-ში ყაბარდოულად თურმე ერა-დ ითქმოდა, თუ რომ პირველი ხმოვანი წინამორბედს რიცხვს არ ეკუთვნოდა.

§ 4. ჩრდილო-დასავლური ენების რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები

აბხაზური, უბიხური, ჩერქეზული და ყაბარდოული რიცხვითი სახელების ცალ-ცალკეულად განხილვის შემდგომ, უნდა მათ საერთო თვისებებსა და ზოგადს საკითხებსაც შევეხოთ.

ერთი თვალის გადავლებითაც ამ ოთხი ენის რიცხვითი სახელების მჭიდრო ნათესაობა და ბევრ რამეში იგივეობაც-კი ცხადი ხდება, მაგრამ ზოგან თვალსაჩინო განსხვავებაც ჩანს. ეს გარემოება მკვლევარს ავალებს ჯერ გამოარკვიოს, ასეთს შემთხვევებში განსხვავება არსებითი და ძირითადია, თუ მეორეხარისხოვანი და მეორედია და მხოლოდ ამის შემდგომ მიჰყოს ხელი ზოგადს საკითხებზე მსჯელობას.

მაგალითად, აბხაზური 2-ის თანამედროვე სახელი ჯბა არ უდგება ამავე რიცხვის არც უბიხურს ტყოა, ანდა ტყუა, გინდ ტყო-ს, არც ჩერქეზულს ტყუ-სა და არც ყაბარდოულს ტთუ-სა და ტუ-ს. მაგრამ, თუ აბხაზური 2-ის უფრო ადრინდელს სახელს გავიხსენებთ, თანაც იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ უბიხურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოული 2-ის თავკიდური თანხმოვანი შესაძლებელია ძირეული-კი არა, არამედ თავსართოვანი შენაზრდი იყოს, მაშინ საქმის ვითარება სულ სხვანაირად წარმოგვიდგება.

რიცხვითი სახელების ცალკეული განხილვის დროს დავრწმუნდით, რომ ერთეულების სახელების რამდენიმე სახეობა გვაქვს შერჩენილი: პირველი ათეულის ერთეულების სახელები ყველა ბოლო-შეკვეცილი ყოფილა, მათი

ხრული ფორმები-კი მომდევნო ათეულ-ოცეულების რთულს რიცხვითს სახელებში გვაქვს დაცული. ამას გარდა, ზოგჯერ რთულ სახელებში ერთეულების უფრო, ადრინდელი ფონეტიკური სახეობაც გვხვდება. შედარებითი შესწავლის დროს, რასაკვირველია, ამ გზით მოპოებული ყველა ფორმები უნდა გამოვიყენოთ.

აბხაზური რიცხვითი სახელების განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ, თუ მე-XIX ს. შუა წლებში და ეხლა აბხაზურად 1-ს *აკ̌ǵ* (არაგონ.) და *აძ̌ǵ* (გონიერ.) ეწოდება, წინათ *სეკე*-ც ყოფილა, რომლებშიც, რაკი *კე*, ანუ *კǵ* ცალობის აღმნიშვნელია, ძირად *სე*, ანუ *სა* გვრჩება, როგორც 11-ის სახელშია იგი დაცული. 11-ის თანამედროვე სახელში ეს ძირი, როგორც დაურწმუნდით, უკვე **ზა**-დ გვევლინება.

საკმარისია ერთის აღმნიშვნელი ეს აბხაზური **ზა** ამავე რიცხვის უბიხურს **ზე**-სა და **ზა̂**-ს, ჩერქეზულს **ზǯ**-ს და ყაბარდოულს **ზე**-სა და **ზზი**-ს შევადაროთ, **რომ** მათი სრული იგივეობა უცილობელი შეიქმნას.

მაგრამ ერთის **ზ**—ძირიანს სახელს გარდა, აბხაზურს, როგორც უკვე ვიცით, **ძ**-სახესხვაობაც აქვს **აძ̌ǵ**-სა და **ძ̌ალა**-ში დაცული. უკანასკნელი ფორმა განსაკუთრებითაა საყურადღებო: მას მეორე მეტი ლა მარცვალი აქვს. მარტო აბხაზური მასალებით რომ გვეხელმძღვანელა, ეს ბოლოკიდური ლა უნდა შემთხვევით შენაზრდად მიგვეჩნია, მაგრამ უბიხურსაც აქვს ერთის აღმნიშვნელი **ზალა̂** და ყაბარდოულშიც, 21-ს, 31, 41, 51, 61, 71 და სხვ. ერთის შემცველს რთულ რიცხვითს სახელებში, ერთის გამომხატველი **ზირე**, ან **ზგრე**, ანდა **ზრე** არის, ე. ი. **ზ** ძირს აქაც **რე** მარცვალი ახლავს, რომელიც, უეჭველია, ლა-ს ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს. ამის შემდგომ, ცხადია, რომ ლა მარცვალს აბხაზური გონიერი 1-ის **ძ**-თანხმოვანიანს სახელში შემთხვევითი ხიზნის მსგავსად თავიდგან ვერ მოვიშორებთ, პირიქით მას გულდასმითი დაკვირვება სჭირდება.

ამას ის გარემოებაც გვავალებს, რომ ეს **ლა̂** უბიხურში ისე უთვისტომო არ არის, როგორც აბხაზურშია, და **რე**-ც ყაბარდოულს მარტო 1-ის ბოლოსართად არა აქვს, არამედ სხვა რიცხვების სახელებშიც გვხდება.

სახელდობრ უბიხურს 3-ის სახელად **შა̂**-ს ანუ **სშა̂**-ს გარდა, **ხშალა̂**-ც გააჩნია,— 4-ისათვის **ტლǝგ**-ს გარდა, **ტლǝალა̂**-ც აქვს,—5-ისათვის **შǝგ** და **შხǝჭ**-ს გარდა, **შხǝჭლა̂**-ც მოეპოვება,— 10-ისათვის **ზǝვ**, ანუ **ზǝი**-ს და **ჟეჭ**-ს გარდა, **ზǝალა̂** და **ჟǝალა̂**-ც გააჩნია.

ყაბარდოულსაც ხომ, როგორც აგრეთვე ცალკეული განხილვის დროს დავრწმუნდით, 2-ის სახელად მარტო **ტგუ**-კი არა, არამედ **ტǝურე**-ც ჰქონია, 3-ისათვისაც, **ში** და **ხში**-ს გარდა, **შირრე**-ც მოეპოვება და 10-ის სახელადაც, **პშე**-ს გარდა, რთულ რიცხვითს სახელებში **პშირრე**-ც ყოფილა და არის ეხლაც დაცული. თვით ჩერქეზულსაც 10-ისათვის **პშǝ**, **პშǝი**, **პსე**-ს გარდა, **პშǝრე** და **პხǝრე**-ც ჰქონია და რთულს რაცხვითს სახელებში ეხლაც შენარჩუნებული აქვს.

ყველაფერი, რაც ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ არამც თუ ლა და რე მარცვლები ზემომოყვანილი რიცხვითი სახელების შემთხვევითი შენაზრდი არ არიან, არამედ საფიქრებელია, რომ

წინათ ოთხივე ენის პირველი ხთეულის ერთეულების დანარჩენ სახელებსაც უნდა ჰქონოდათ.

მარტო აბხაზურ-უბიხურ-ადიღეურ-ყაბარდოული ენოვანი მასალით ამ ლა-და რე მარცვლების ნამდვილი, თავდაპირველი რაობის გამორკვევა შეუძლებელია, მაგრამ ორი გარემოების აღნიშვნა ეხლავე, სხვა მასალების გამოუყენებლივაც, ხერხდება: 1. ეს მარცვლები რიცხვითი სახელების ძირეული ნაწილი არ არის,— ამას ისიც ამტკიცებს, რომ ეხლაც-კი მათი კვალი ექვსს სხვადასხვა რიცხვითს სახელს აქვს დაცული,— არამედ უეჭველია რაღაც ფორმანტი უნდა იყოს. 2. ლა და რე ბოლოსართების თავდაპირველი ბუნების გამორკვევა თუ სხვა ენოვანი მასალების დაუხმარებლივ შეუძლებელია, ის მაინც ცხადია, რომ მათ თავდაპირველად რაღაც ზოგადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდათ.

1. აბხაზურ-უბიხურ-ადიღეურ-ყაბარდოული რიცხვითი სახელების გულდასმითმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ერთის ძირად: აბხაზურში ძჷა, ძჷგ, ზა, სა და სე გვხდება,— უბიხურში ზა და ზჲ,— ჩერქეზულში ზე, ზჷ, ზი და ზ,— ხოლო ყაბარდოულში ზე, ზზი, ზზჷ და ზ. რიცხვობრივს პრინციპზე რომ ყოფილიყო მსჯელობა დამყარებული, უპირატესობა ამათგან ზ ბგერას უნდა მიჰნიჭებოდა, მაგრამ სხვა კავკასიურ ენებთან შედარებითი შესწავლა შემდეგში დაგვარწმუნებს, რომ ძაჷლა-ს ამ რიცხვითი სახელის ძირის ოდინდელი თანხმოვანი ბგერა უკეთესად ჰქონია დაცული.

2. ორის ფუძედ: აბხაზურში ღუ, ჭა და ჭ წარმოგვიდგა,— უბიხურში ტყოა, ტყუა, ტყოე, ტყო და ტოე შეგვხდა,— ჩერქეზულში ტყუ, ტჷგ, ტჷ, ტგუ და ტგა,— ხოლო ყაბარდოულში ტოუ, ტო, ტუ, ტო და ტ ჩანს. შედარება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ უბიხურის, ჩერქეზულისა და ყაბარდოულის ორის ურთიერთს მჭიდრო კავშირს მხოლოდ აბხაზური 2-ის სახელი არღვევს. მთავარ განსხვავებას სამი პირველის 2-ის თავკიდური ტ და მეოთხის ბოლოკიდური ბა შეადგენს. აბხაზური 2-ის ბა რომ ძირეული არ არის და ფორმანტია, კარგადაა ცნობილი, ამიტომ აქ მხოლოდ-ღა უბიხური, ჩერქეზული და ყაბარდოული 2-ის თავკიდური ტ-ს ბუნება გვაქვს გამოსარკვევი.

მარტო იმ გარემოებისათვის რომ მიგვექცია ყურადღება, თუ რამდენად მყარია ეს თანხმოვანი, უნდა ტ ძირეულად მიგვეჩნია და მისი შესატყვისობა დ ჭ მ ე ზ ი ლ ო ვ ი თ აბხაზური 2-ის სახელშიც გვეძებნა. მართლაც და, ყაბარდოულს ხომ ამ რიცხვითი სახელისათვის მაგარი ტჰ-ს, ანდა მარტივი ტ-ს გარდა, სხვა არავითარი თანხმოვანი არ გააჩნია! მაგრამ, თუ 5-ის ჩერქეზულ სახელს ტჶუ-სა, ტფჷ და ტფ-ს და ყაბარდოულს ტხუ-ს დავაკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ იქაც თავკიდურ თანხმოვანად ტ არის. ეს ამ ბგერის 2-ის ძირეულ ნაწილად მიჩნევას აძნელებს, მაგრამ მაინც მარტო კავკასიური ენების ამ ჩრდილო-დასავლური ჯგუფის მასალებით ამ საკითხის შეუმცდარად გადაწყვეტა შეუძლებელია. შედარებითი შესწავლა შემდეგში დაგვარწმუნებს, რომ ორის სახელში ტ ძირეული არ არის.

ამგვარად, ძირად ღუ და ჭა, ანუ ჭ (აბხაზ.) და ყო, ყუ, ყგ გვრჩება, რომლის თანხმოვანი ყ უბიხურსა, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულშიც ზოგან გ-დ არის შენაცვლებული, ზოგან მხოლოდ ტჰ-ს სიმაგრით გამოთქმაში-ღა მოჩანს,

ზოგან-კი სრულებით უკვალოდაც-კია გამქრალი. ასეთივე გზით უნდა იყოს აბხაზური 2-ის პირველი თანხმოვანი წარმომდგარი. 2-ის სახელის ყველა ამ ენების ძირად ამგვარად მხოლოდ ჸო, ანუ ჸუ არის მისაჩნევი.

3. სამის სახელიც ორ ჯგუფად იყოფა: ერთს ჯგუფს შ-თანხმოვნიანი სახელი აქვს, მეორეს-კი ხ-თანხმოვნიანი. ასეთია აბხაზური ხჷფა, ანუ ხფა, რომლის ძირად ხ არის, იგი ხა-ს, ხე-ს, ხი-სა და ხჷ-ს სახითაც გვევლინება.

შ თანხმოვანი უბიხური შჷ, ანუ სჷჷ ისევე, როგორც სრული ფორმის სჷალჷ-ს პირველი მარცვალიც. ამავე ჯგუფს ჩერქეზული სჷე, სჷ, შშე, შშჷი, შე, შჷ-და შ ისევე, როგორც ყაბარდოული სჷი, ში და სრული ფორმა შირრე-ც.

საფიქრებელია, რომ ხ და შ ერთი-და-იმავე ბგერის შენაცვლებას წარმოადგენენ, მაგრამ სჷ ბგერა, ე. ი. ს-შ არის პირველადი, თუ შ, ამას განსაკუთრებით სჭირდება დაკვირვება, რათგან გამოსარკვევია სჷ მხოლოდ გარდამავალი ბგერაა, თუ იგი ორი ცალკეული ბგერის ს-სა და შ-ს შერწყმის შედეგს წარმოადგენს.

4. ოთხის აბხაზური სახელის ფუძე ბში, ბჷი, ფშჷ და ფშ-ც უბიხურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოული 4-ის სახელის ფუძისაგან სრულებით განსხვავდება, სადაც ამ რიცხვის სახელად პტლჷ, პხლჷ, ტხლ, ტლჷ გვაქვს.

5. ხუთის ფუძედ აბხაზურს თუ ხუ აქვს და ხ ძირი უჩანს, ყაბარდოულს უკვე ტხუ და ტხ მოეპოვება. მათი იგივეობის მიგნება ძნელი არ არის, თუ გავიხსენებთ, რომ ტ აქაც, 2-ის სახელის მსგავსად, ძირეულად-კი არა, არამედ ფორმანტად არის საგულისხმებელი და ამის გამო ძირად აქაც ხუ უნდა მივიჩნიოთ.

ადიღეური ოთხი ტჶჱ, ტჶგ და ტჶ-ს თავკიდური თანხმოვანი იმავე თვისებისაა, რაც ტხუ-ში აქვს, ხოლო ჶჱ ძირი უნდა ხტ-ს ფონეტიკურს შენაცვლებას წარმოადგენდეს.

4-ის უბიხურ სახელთა შხოჷ, შხოლჷ-სა და შხოგ-თაგან ძირად შხოჷ არის მისაჩნევი. მისი ხოჷ, ცხადია, აბხაზური და ყაბარდოული 5-ის ძირს ხუ-ს კარგად უდგება, თავკიდური შ-კი, რა თქმა უნდა, ვერას გზით ამავე რიცხვის ადიღეურ-ყაბარდოული სახელის თავკიდურს ტ-ს ვერ დაუკავშირდება, არამედ სულ სხვა თვისებისა და წარმოშობილობის ბგერა უნდა იყოს.

თუ ადამიანი რიცხვითი სახელების უბიხურს მწკრივს გადაიკითხავს, იქ შჷ-ს ცალკეულადაც იპოვის. იბადება საკითხი 5-ის თავკიდური შ ამ სამის შჷ სახელთან ხომ არ არის დაკავშირებული და, მაშასადამე, 5-ის სახელი ხომ რთული აგებულების, სამი და ორი-ს აღმნიშვნელი, სახელი არ არის? რამდენადაც 3-ის სახელი ამ მოსაზრებას კარგად უდგება, იმდენად 2-ის სახელის სახე ამ საკითხის გადაწყვეტას აძნელებს. ამის დაჯერება მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი, თუ წარმოვიდგენთ, რომ 5-ის სახელის მეორე ნაწილი, რომელიც 2-ის აღმნიშვნელი იყო, უ-ტ-ფორმანტოდ იყო გამოყენებული და ყო-ს შემდეგში ხო-დ შეუნაცვლდა.

6. ექვსის აბხაზური სახელი ჶბა, რომლის ძირადაც ჶ ჩანს, და უბიხური ჶჷ გარეგნულად ამავე რიცხვის ჩერქეზული სახელის ხჶჱ, ხე, ხჷ და ხჷ-საგან და ყაბარდოულის ხი, ხჷი, ხჷ და ხ ძირისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან და

იმავე დროს 5-ის უბიხური სახელის ტჶჷ, ტჶა, ტჶ-ს ძირს გასაოცრად მიაგვანან. 5-ის ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელების შედარებითი განხილვის დროს, აღნიშნული გვქონდა, რომ ჶ უნდა ხჳ კომპლექსის ბგერითს შენაცვლებას წარმოადგენდეს და ამავე მოსაზრებით შესაძლებელია აბხაზურ-უბიხური და ჩერქეზულ-ყაბარდოული გარეგნულად ამ ჟამად განსხვავებული სახელები ერთმანეთს დავუკავშიროთ. მაგრამ ხჷ-ს პირველადი აღნაგობის ცოდნა ამ საკითხის გადაწყვეტასაც შეგვაძლებინებდა. ამ მხრივ ჩერქეზული ხხჷ-ს გაორმაგებული ხხ და ყაბარდოულის ამავე ბგერის ხა-ს სიმკვეთრე არის საყურადღებო. აქ ხომ ორი ხხ ამ რიცხვითი სახელის ორნაწილედი აღნაგობის ნაშთი არ არის და ექვსი ხომ თავდაპირველიდ სამი-სამის აღმნიშვნელი სიტყვით არ გამოიხატებოდა? აბხაზურში სამის ძირი ხომ მართლაც ხ არის.

7. რამდენადაც 7-ის უბიხური, ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელები ერთი და იგივეა (ბლი, ბლე), იმდენადვე აფხაზური ბჟი-ბა, ბში მათგან განირჩევა. თავკიდურ ბ-ს გარდა, საერთო მათ თითქმის არაფერი აქვთ. ამასთანავე ბ შესაძლებელია აქაც ძირეული არ იყოს[1].

8. რვის სახელები ძალზეა განსხვავებული[2]. და, თუ აფხაზურს აჴბა და aaბა აქვს, — უბიხურს ღლოა, ღლჷა და ღჷა, — ჩერქეზულს ჲიე, ჲჲი, ხოლო ყაბარდოულს ლე, ჲ და ჲჲი. მაგრამ, თუ ადამიანი ჩაუკვირდება, შეამჩნევს, რომ, გარეგნული განსხვავებისდა მიუხედავად, მაინც აფხაზურსაც ძირად ჴ თანხმოვანი აქვს და ყაბარდოულსაც ხ-ც მოეპოვება. უბიხურსაც მონათესავე ღ ბგერა უჩანს ძირად, რომელიც ყაბარდოულშიც გვხდება. საფიქრებელია, რომ ჩერქეზული 8-ის ჲ-ც ღ-ს შენაცვლების გზით არის გაჩენილი. ამნაირად, აბხაზურ-უბიხურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოული 8-ის სახელები მაინც ერთი წარმოშობილობისაა.

9. ცხრის სახელების უბიხური ბჷი და ბღჷ-ს, — ჩერქეზული და ყაბარდოული ბღჷ, გღჷ, ბღჷ და ბღ-ს იგივეობა თუ ცხადია, სამაგიეროდ აფხაზური ძველი იშ-ბა და ჲშ ისევე, როგორც ახალი ჟჷბა და ჟჷ სრულებით განსხვავდება[3].

10. ათის ძირი აფხაზურად, როგორც დავრწმუნდით, ჟ, ჟჷ, ზ, შ და შჷ-დ მოჩანს. საგულისხმოა, რომ უბიხურს ამ რიცხვითი სახელის ორი სრული ფორმა ზჷალა და ჟჷალა-ც მოეპოვება და მოკლეც ზჷჳ, ზჷი და ჟჟჷ-ც. ჩერქეზულსა და ყაბარდოულსაც 10-ის სახელის აგრეთვე სრული ფორმაც, პსჷრჷ და პშჷრე (ჩერქ.), პშირრე და პსჷირე-ც (ყაბარდ.) აბადია და მოკლეც პშჷი, პშჷ, პსე (ჩერქ.) და პშე და პსჷი (ყაბარდ.). ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ ორი ათის აღმნიშვნელს 20-ის ჩერქეზულს სახელში, როგორც დავრწმუნდით, 10-ის გამომხატველად აჯჷ, იჩ და ჩჷ არის. ექვსი ათის აღმნიშვნელს 60-ის ყაბარდოულს სახელს ხიჩ-საც 10-ის აღმნიშვნელად იჩ და ჩ აქვს დაცული.

ამგვარად, აბხაზურსა და უბიხურს თუ 10-ის ძირად ჟ და ზ აქვთ, ჩერქეზული და ყაბარდოულის 10-ს არც ერთი ამ ბგერათაგანი არ გააჩნია. ამ ორი უკანასკნელი ენის 10-ის მხოლოდ აბხაზურის შ-ძირთან და იმასთანაც მარტო იმ შემთხვევაში შეიძლებოდა დაკავშირება, თუ რომ ჩერქეზულ-ყაბარდოული სა-

[1]. დ ვ მ ე ზ ი ლ ს ა ც აფიქრებს 7-ის შესატყვისობანი (იხ. Etudes comp. გვ. 125).

[2]. დ ვ მ ე ზ ი ლ ს, მისი განცხადებით, ვერა გაურკვევია რა (იხ. Etudes compar. გვ. 126).

[3]. ვერაფერი გაუწყია დ ვ მ ე ზ ი ლ ს ა ც (იხ. Etudes comp. გვ. 126).

ხელის თავკიდურს პ-ს ძირეულად არ მივიჩნევდით, არამედ შენაზრდად, რომლის თავდაპირველი ბუნება ცალკე იქმნებოდა გამოსარკვევი. მაშინ ცხადი გახდება, რომ შ-ძირიანი **ათის** სახელი სამს ენას, აბხაზურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულს, ჰქონია. მაგრამ, რაკი გამოირკვა, რომ ორ უკანასკნელ ენას **ათის ძირად** წინათ **ჩ** და **ჯ**-ც ჰქონია, ამიტომ ცალკეა გამოსარკვევი, თუ რომელი ამ სამ თანხმოვანთაგანი უნდა პირველადად იქმნეს მიჩნეული და რომელი მერმინდელ შენაცვლებად.

ოთხივე ენის რიცხვითი სახელების ოცეულების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ **ყველგან თვლის ოცობითი სისტემა მერმინდელი წარმოება ყოფილა**, წინათ-კი რიცხვითი სახელები ათობითს თვალზე ყოფილა დამყარებული. 20-ის ჯერადობის გამოსახატავად აბხაზურს წინათ **ნე** მარცვალი ჰქონია, რომელიც შემდეგ **ნგ** და **ნ**-დ ქცეულა. უბიხურს ჯერადობის აღსანიშნელად **მჩა** ნაწილაკი აქვს, რომლის **ჩ**-ს ბუნება გამოსარკვევია.

თავი მესამე

ჩრდილო კავკასიური ენების ღილღურ ენათა ჯგუფი

§ 1. ღილღური რიცხვითი სახელები

ღილღური ენების ჯგუფი ჩრდილო-კავკასიურ ენათა შორის ყველაზე მცირერიცხოვანია და მხოლოდ სამი ერთეულისაგან შედგება, მაგრამ მცხოვრებთა რაოდენობით დასავლურ ჯგუფს ამჟამად გაცილებით უფრო სჭარბობს, აღმოსავლურ ჯგუფს-კი დიდად არ ჩამოუვარდება. ღილღურ ენათა მჭიდრო ნათესაობა რიცხვითს სახელებშიც მკაფიოდ მოჩანს.

ღილღურ ენათაგან **ჩაჩნური და ქისტური რიცხვითი სახელების** მე-XVIII ს. ჩანაწერიც მოგვეპოვება და უ ს ლ ა რ ი ს ა ც, **წოვურისათვის** აკად. შ ი ფ ნ ე რ ი ს მონოგრაფია გვაქვს. აი ეს რიცხვითი სახელებიც ძველი და თანამედროვე წყაროების თანახმად:

რიცხვითი სახელები ჩაჩნურად და ქისტურად XVIII ს.

1	ტცა, წა	Tza	14	დიეიტტე	Dieitte
2	ში	Schi	15	პხიტტე	Pchitte
3	კოე	Koe	16	ჲალხეიტტე	Ialcheitte
4	დი	Di	17	უორა იტტე	Uora itte
5	პხი	Pchi	18	ბარა იტტე	Bara itte
6	ჲალხ	Jalch	19	ჩესტე	Tscheste
7	უორ	Uor	20	ტყა	Tka
8	ბარ	Bar	21	წა ტყა	Tza tka
9	იშ	Isch	22	შილე ტყა	Schile tka
10	იტტ	Itt	29	იშტ ტყა	Ischt tka
11	ცა-იტტე	Za-itte	30	ტყა იტტე	Tka itte
12	შიტტე	Schitte	31	ტყა წაიტტე	Tka tzaitte
13	კოიტტე	Koitte			

40 შაუზ-ტყა Schaus-tka, ში-ტყა Schi-tka (ქისტ.).
41 წაჲ-შაუზ-ტყა Tzai-schaus-tka, წაჲ-ში-ტყა tzai-schi-tka (ქისტ.).
50 შაუზ-ტყა-იტტე Schaus-tka-itte, ში-ტყა-იტტე Schi-tka-itte (ქისტ.).
60 კოუზ-ტყა Kous-tka, კოეტ-ტყა Koet-tka (ქისტ.).
70 კოუზ-ტყა-იტტე Kous-tka-itte, კოეტ-ტყა-იტტე Koet tka-itte (ქისტ.).
80 დინზ-ტყა Dins-tka, დი-ტყა Di-tka (ქისტ.), ბეუზ-ტყა Beus-tka (წოურად).
90 დინზ-ტყა-იტტე Dins-tka-itte, დი-ტყა-იტტე Di-tka-itte (ქისტ.), ბეუზ-ტყა-იტტე Beus-tka-itte (წოურ.).
100 ბახა Bacha, პხეუზ ტყა Pcheus tka (წოვ.).
1000 იტ-ბახა It-Bacha, იწა-პხეუზ-ტყა Itza-pcheus-tka (წოვურ.)
(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 505—506).

მე-XIX ს. და თანამედროვე ჩაჩნური, ქისტური და წოვური რიცხვითი სახელები:

1 ცაგ, — ცჰიაგ, — ცჰაა.
2 შიჲ, — შიგ, შიიე, — ში.
3 კჵოა, — კოგ, — კო.
4 დიჲ, ვიჲ, ჲიჲ, ბიჲ, — იგ, — გიუ
5 ფხიჲ, — ფხიგ, — ფხი.
6 ჲილხ, — ჲა̈ლხ, — ჲეტხ.
7 ვჵორჰ, — გორჰ, — ვორლჾ.
8 ბარჰ, — ბარჰ, — ბარლჾ.
9 ის, — ი̅ს, — ის, იის.
10 ით, — იტ, — აიტ.
11 ცხჲაითთე, — ცხჲეიტტა, — ცჰაა იიტ.
12 ში̅თთე, — ში̅ტტა́, — ში იიტ.
13 კოიტტე
14 დეიტტე
15 ფხი̅ტტე
16 ჲალხი̅ტტე
17 ვჵორჰი̅ტტე
18 ბარჰი̅ტტე
19 თყიე̅სნა
20 თყა, — თყო, — ტყა.
21 თყე̅ ცაგ.
22 თყე̅ შიჲ.
30 ი.ყე̅ ით. — თყა̈-იტ. — ტყა იიტ.
31 თყე̅ ცხჲა́ იტტე
40 შაუზ თყა, — შოუზთყა, — შაჲზტყ.
41 შაუზ თყე̅ ცაგ
50 შაუზთყე იტ.

60 კუზთყა.
70 კუზთყე იტტ.
80 დიეზთყა.
100 ბგე, — ბგä, ბä, — ფხუზტყ.
200 იწატყ.
300 ფხიიწატყ.
400 ტყაუზტყ.
1000 ეზირ, — აჲზარ, — შაც ტყაუზტყი წატყა.

ლილღური ენების რიცხვითი სახელები, როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა, მართლაც ერთმანერთს ძალიან მიაგვანან; ამიტომ მათი ერთად განხილვა სრულებით ბუნებრივიცა და უკეთესიც იქმნება.

ყველა მკვლევართ აღნიშნული აქვთ, რომ ჩაჩნური, ქისტური და წოვური თვლა ოცობითს აღრიცხვაზეა დამყარებული. მართლაც ამ სამთაგან **წოვურს ოცობითი თვლის მკაცრად დაცული აღნაგობა აქვს**, მაგრამ ამ საკითხის არსებითად განხილვა ერთეულების ანალიზის შემდგომ ემჯობინება.

1. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერითგან ირკვევა, რომ ჩაჩნური რიცხვითი სახელების გარეგანი სახე ერთი საუკუნის განმავლობაში თითქმის არ შეცვლილა. მხოლოდ **ერთია** XVIII ს. ახლანდელი ცაგ-საგან ოდნავ განსხვავებული და თითქოს **წა** ყოფილა. მაინც-და-მაინც მაშინდელივე 11 **ცა-იტტმ** ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ **ერთი ცა** ყოფილა. **წა** კიდევ 21-ში **წატყა**-სა, 31-ში **წყა-წაიტტე**-ს და 41-ში **წაჲ-შაუზ-ტყა**-ში გვხვდება, რომელთაგან ორ უკანასკნელში **წაჲ**-ს სახით არის წარმოდგენილი. ეს უკანასკნელი ფორმა უფრო სრულია.

ამგვარად, **ჩაჩნური 1 ყოფილა ცაჲ, რომელიც ზოგჯერ წაჲ-ს, ანდა წა-ს სახითაც გვევლინება**. უ ს ლ ა რ ს ცაგ აქვს ჩაწერილი, ქისტურად ცჰაგ და წოვურად ცჰა არის. **თერთმეტის** ჩაჩნურს სახელში 1 ქისტურისა და წოვურის მსგავსია ცჰა.

ცხადია, რომ **ცაჲ**-სა და **წაჲ**-ს **ბოლოკიდური ჲ ძირეული არ უნდა იყოს**. ამის საბუთად იმ გარემოების დასახელებაც შეიძლება, რომ თანამედროვე **ორისა** და **ოთხის** სახელებსაც ბოლოში იგივე **ჲ** ბგერა აქვთ, უკანასკნელს ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმებშიც-კი. მაშასადამე, **1-ის ძირი ცა ყოფილა**.

2. **ორი** ძველადაც და შემდეგაც **ში, შიჲ და შიგ ყოფილა**. ასევეა 12-შიც წარმოდგენილი, **მაგრამ ეს რომ ამ რიცხვითი სახელის პირვანდელი ფორმა არ უნდა იყოს**, ამას 40-იც მოწმობს. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე ტ ს ა ც ა და უ ს ლ ა რ ს ა ც **ორმოცი** ჩაჩნურად **შაუზ-ტყა** უწერიათ და მხოლოდ ქისტურად ყოფილა **ში-ტყა**. რაკი ამ რიცხვის სახელი **ორ ოცსა** ნიშნავს და მისი მეორე ნაწილი **ტყა ოცის** აღსანიშნავად ერთად-ერთი არსებული სიტყვაა, ხოლო **ზ ყველა ოცეულებში ჯერადობის გამომხატველია**, ამიტომ, ცხადია, **შაუ ორს** უნდა ნიშნავდეს. ასე ეწოდებოდა 2-ს, როგორც ჩანს, მერმინდელი და ეხლანდელი **ში**-ის მაგიერ.

აღსანიშნავია, რომ 22-ი გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს **შილეყა-დ** აქვს ჩაწერილი და აქ უკვე **ორის** სახელი, **ში**-ის მაგიერ, **შილე-დ** გვევლინება.

ამნაირად **ორის** სახელს ერთად-ერთ მყარ ნაწილად **შ** თანხმოვანი უჩანს. მის მომდევნო ხმოვნად ერთი მხრით **ი** გვაქვს (**ში, შიჲ, შიგ, შილე**), მეორე

მხრით ა (**შაუ**). ორის ყველაზე სრული ფორმა **შილე**-ა, შემდეგ **შაუ** და **შიძ**, მაგრამ **არც ლე და არც შ და ჲ ძირეული არ უნდა იყოს.**

მაინც **ოცის** სახელი **ტყა** **უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ორის ღილღური თავდაპირველი სახელი არც ზემომოყვანილ ფორმებს უნდა ჰქონდეთ დაცული.**

იმიერ-კავკასიის ჯგუფის ჩრდილო-დასავლური ენების ოცეულების სახელების ანალიზმა ვგონებ უკვე საკმაოდ დაგვარწმუნა, რომ **ოცის** სახელი თავდაპირველად **ორ ათხა** ნიშნავდა. ამიტომაც გასაკვირველი არ უნდა იყოს, თუ რომ დიდოური **ტყა**-სა და **თყა**-ს შესახებაც ასეთი მოსაზრება დაგვებადა.

ტყა და **თყა** რომ ამ თვალსაზრისით და აგებულების მხრით განვიხილოთ, შესაძლებელია იფიქროს ადამიანმა, რომ თავკიდური **ტ** და **თ** აქ **იტტ**-ის, **იტ**-ისა და **ით**-ის, ე. ი. **ათის** ნაშთია. თუ ეს მცდარი აზრი არ არის, მაშინ **ყა** უნდა **ორხა** ნიშნავდეს. მაგრამ ამ მოსაზრებას ის გარემოება ეღობება წინ, რომ ჩაჩნური თვლის სისტემის მიხედვით ერთეულების რაოდენობის აღმნიშვნელი სახელი ყოველთვის **ათეულის** სახელს უძღვის წინ. ამიტომაც უფრო საფიქრებელია, რომ ღილღური ენების **ორათის** აღმნიშვნელ სახელშიც პირველი ადგილი სწორედ **ორს** ჰქონოდა. ამ შემთხვევაში უნდა გვეფიქრა, რომ თავკიდური **ტ** ორის სახელის ნაწილია და **ტყა** მთლიანად **ორხა** ნიშნავს. მაგრამ აქაც ორი დაბრკოლებაა: თუ **ტყა** **ორხა** ნიშნავს, მაშინ **ათის** აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი დაკარგულად უნდა ვიგულისხმოთ, უმთავრესი-კი ის არის, რომ **ორის** **ტყა**-ს მსგავსი უფორმანტო **ყა** სახელი არც ღილღურ ენებს უჩანთ და არც ჩრდილო-დასავლურ ენებს, სადაც **ტყჷ** და **ტყუ**-ა მხოლოდ.

მაგრამ **ყა** რომ **ტყა**-ში შესაძლებელია მართლაც **ორხა** ნიშნავდეს, ამის დამადასტურებელ უცხადესს საბუთს სამაგიეროდ დაღისტნის მონათესავე ლეგურ ენათაგან დიდოური გვაძლევს, რომელშიც ორს **ყანო** ეწოდება. **ნო** დიდოურში რიცხვითი სახელების ჩვეულებრივი დაბოლოებაა, ამიტომ ის ძირისეული არ არის და დიდოურ **ორის** აღმნიშვნელ **ძირად** მხოლოდ **ყა** გვრჩება. ჩაჩნური **ტყა**-საგან იგი მხოლოდ თავკიდური **ტ**-ს უქონლობით განირჩევა, ხუნძური 2-ის **ტყჷ**-საგან-კი ეს ღილღური ფორმა **ტყა** მხოლოდ თავისი **ა**-ხმოვნობით განსხვავდება, რაც არსებითს განსხვავებას არ შეადგენს.

თუ ჩვენი ზემომოყვანილი მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ **ოცის** **ღილღურ სახელს თავისი პირვანდელი შედგენილობის ათის აღმნიშვნელი მთელი მეორე ნაწილი მართლაც დაკარგული უნდა ჰქონდეს.** საფიქრებელია, რომ, რაკი 20-ი თავდაპირველად 40-ის, 60-ის და სხვათა მსგავსად, **ორჯერ ათის** აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ამიტომ მას **ტყაუზიტტ**-ი, ანდა **ტყაზით**-ი უნდა ჰრქმეოდა. მას შემდგომ, რაც **ორის სახელი**, დროთა განმავლობაში, ბგერათა შენაცვლების წყალობით, **შაუ**-დ და **ში**-დ იქცა, ამ დროითგან მოყოლებული **ოცის** თავდაპირველ სახელს რომ **ათის** გამომხატველი ნაწილი მთლიანად დაეკარგა კიდევაც, ამით რიცხვითს სახელებს მნიშვნელობის აღრევის მხრით არავითარი ზიანი არ მოუვიდოდა, რათგან 2-ისა, 12-ისა და 20-ის სახელების პირველი ნაწილი უკვე მკაფიოდ იყო განსხვავებული. ამ უკანასკნელი გარემოების გამო, **ოცის** მნიშვნელობის დასახსომებლად მისი განსხვავებულობაც უკვე

საჭირო აღარ იყო და ამ გარემოებასაც შეეძლო იტტ, ით ბოლო-მარცვლის ჩამოცლა-გაქრობისათვის ხელი შეეწყო. ასე იყო, თუ ისე, მაინც-და-მაინც **ლეგური ენების რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს, თავთავის ადგილას, არაერთხელ დავრწმუნდებით, რომ ოცის სახელს ათის აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი მთლიანად ჩამოცილებული აქვს და მარტო ორის სახელი-ღაა შერჩენილი.**

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ღილღურს ენებში **ორის სხვადასხვა დროისა და თვისების სახესხვაობა გვაქვს დაცული:** ტყა, ანდა თყა, **შაუ, შილე, შიჲ** და **ში.** ის საკითხი, თუ რამდენად და რა გზით იყო ყ-ს **შ**-დ შენაცვლება შესაძლებელი, თავის ადგილას ცალკე გვექმნება განხილული.

3. ჩაჩნურაჲ და ქისტურაჲ სამი XVIII ს.-ში ცალკეულად კოე ყოფილა, 13-ის სახელში-კი მხოლოდ **კო** არის, მაგრამ **სამოცის** სახელს **კოუზტყა**-ს **სამის** გამომხატველად **კოუ** აქვს. თანამედროვე ღილღურ ენებში 3-ს ცალკეულად **კუთა** (ჩაჩნ.), **კოგ** (ქისტ.) და **კო** ეწოდება. 13-ში ჩაჩნურსაც მხოლოდ **კო** აქვს და 60-ში **კუ**. ამგვარად **სამის ძირად ყველგან კო ჩანს.**

4. ჩაჩნური და ქისტური **ოთხი** XVIII ს. **დი**-ს სახით არის აღბეჭდილი. უსლარის ჩანაწერში-კი **ოთხს ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმა აქვს: დიჲ, ვიჲ, ჲიჲ, ბიჲ. ცხადია, აქ თავკიდური დ, ვ, ჲ, ბ სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი თავსართებია.** ამგვარადვე, უეჭველია, გულდენშტედტის დროსაც **დი-ში დ ამავე თვისებისა იქმნებოდა, ე. ი. მე-IV სქეს-კატეგორიის ფორმა უნდა ყოფილიყო.** თუ ამისდა მიუხედავად **ოთხის** სახელად ჩაჩნებსა და ქისტებს XVIII ს.-ში მხოლოდ, ანდა უპირველესად, ეს ფორმა უთქვამთ, ეს იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ **მეოთხე სქეს-კატეგორიის ფორმას** უკვე **ამ ხანაში ზოგადი მნიშვნელობაც ჰქონია მინიჭებული.**

დამახასიათებელია, რომ XIX ს. და ეხლა ქისტურსა და წოვურსაც **ოთხის მხოლოდ თითო სახელი (იჲ და გიუჲ) გააჩნია, რომელთაც აგრეთვე ყველა სქეს-კატეგორიისათვის ზოგადი მნიშვნელობა აქვთ.**

ოთხის სახელი XVIII ს-ში 14-ის სახელში, **დიეიტტე**-ში, უკვე **დიე**-ს სახით გვხვდება, ეხლა-კი **დეიტტე**-ა, ე. ი. **დე**-დ არის ქცეული.

რაკი **ოთხის** ყველა სქეს-კატეგორიის ფორმას ბოლოს **ჲ** უზის და თანაც **ერთსაც** (ცაჲ და წაჲ), **ორსაც** (შიჲ), **ხუთსაც** (ფხიჲ) ბოლოში იგივე ბგერა ახლავს, ამიტომ ცხადია, რომ არც **ერთს ამ შემთხვევათაგანში ჲ არ შეიძლება ძირეული იყოს, არამედ დაბოლოებაა.** მაგრამ, თუ **პირველ სამს რიცხვითს სახელებს თავში არავითარი ფორმანტი არ უჩანს, ოთხის სახელს ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმას თავ-თავისი თავსართოვანი ნიშანი** (ვ, ჲ, ბ და დ) **აქვს.** ამნაირად, **ოთხის სახელებს** თავსართიცა და ბოლოსართიც **გააჩნიათ,** იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ თავსართები თითოეული სქეს-კატეგორიისათვის განსხვავებული აქვს, ბოლოსართი-კი ყველას ერთი-და-იგივე მოეპოვება. მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ **ჲ** ყველა ღილღურს ენებში მდედრობითი სქესის ნიშანია და ოთხის **ჲიჲ**-ს ფორმაშიც თავკიდურს **ჲ**-ს ასეთივე დანიშნულება აქვს, მაშინ ბუნებრივად დაგვებადება ეჭვი, რომ ბოლოკიდურ **ჲ**-საც

თავდაპირველად ასეთივე წარმოშობილობა უნდა ჰქონოდა, და მხოლოდ შემდეგში იქმნება უბრალო, ზოგად დაბოლოებად ქცეული.

აღსანიშნავია, რომ ოთხმოცში, რომელიც XVIII ს. ჩაჩნერაჲ დინზტყა-დ, ხოლო წოვურაჲ ბეუზტყა-დ არის ჩაწერილი და უსლარს დიჳზთყა-დ აღუბეჭდია, ოთხი უკვე დინ-ისა, დიე-ს და ბეუ-ს სახით გვევლინება. როგორც თავკიდური დ პირველ ორ შემთხვევაში, ისევე ბ-ც ბეუ-ში სქეს-კატეგორიის თავსართი უნდა იყოს. ამნაირადვე შესაძლებელია ᲓᲘᲜ-ის ბოლოკიდური ნ-ცა და ᲑᲔᲣ-ს უკანასკნელი ხმოვანიც ამავე თვისების ბოლოსართების ნაშთები იყოს.

5. ხუთი ჩაჩნერაჲ და ქისტურაჲ XVIII ს. პხი ყოფილა, უსლარსაც შხია უწერია ჩაჩნერისათვის, ფხიგ ქისტურისა და ფხი წოვურის. წოვურის ასის სახელს ფხეუზტყა-ში, რომელიც, როგორც თავის ადგილას განმარტებული იქმნება, ხუთოცს ნიშნავს, ხუთი შხეუ-ს სახით გვევლინება. საფიქრებელია, რომ პ და ფ აქ ბ-ს ფონეტიკური სახენაცვალი და სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი თავსართი უნდა იყოს. ამიტომ ხუთის აღმნიშვნელ ძირად უნდა ხეუ ვიგულისხმოთ, მაგრამ ბოლოკიდური უ-ს ბუნებაც ცალკეა გამოსარკვევი.

6. ექვსი ჩაჩნერაჲ და ქისტურაჲ XVIII ს. შემდგომ გარეგნულად არ შეცვლილა და ჲალხ-ი იყო და არის ეხლაც. 16-შიაც ჲალხე-ს სახით ყოფილა გჳლდენშტედტის დროს წარმოდგენილი, უსლარის ჩანაწერშიც იგივე ჲალხ-ია და მარტო წოვურშია ჲეტხ.

7. შვიდი ჩაჩნერისა და ქისტურის ჩანაწერში არის უორ, რომელიც 17-ში უორა-დ გვევლინება. უსლარს ამის მაგიერ ვუორჰ-ი აქვს და ასევეა ეს რიცხვი 17-შიაც წარმოდგენილი. თანამედროვე ქისტურიც ვორჰ-ს ხმარობს და მხოლოდ წოვურშია ვორლ.

8. რვა ჩაჩნერაჲ და ქისტურაჲ გჳლდენშტედტს ბარ-ად აქვს აღნიშნული, 18-ში ბარა-დ გვევლინება. უსლარს ორსავე შესატყვის შემთხვევაში ბარჰ-ი აქვს და მარტო წოვურად ეწოდება ბარლ.

9. XVIII ს. ცხრა ჩაჩნერაჲ და ქისტურაჲ იშ-ის სახით არის აღბეჭდილი. უსლარს ის-ად აქვს ჩაწერილი, ხოლო ცხრამეტი თყიესნა-დ გვევლინება. ამ ჩაჩნურისათვის არაჩვეულებრივი წარმოების რიცხვითი სახელის პირველი ნაწილი ᲗᲧᲘ რასაკვირველია ᲗᲧᲐ, 20 უნდა იყოს. ამის გამო უნდა ვიფიქროთ, რომ 19-ის აღმნიშვნელი თყიესნა ალბათ 20 ერთ-ნაკლებს უნდა ნიშნავდეს[1]. ამის გამო ცხრის პირვანდელი სახის აღსადგენად 19-ის ეხლანდელი სახელი ვერ გამოგვადგება.

სამაგიეროდ გჳლდენშტედტის დროს XVIII ს. ცხრამეტი ჩეხტე, ანდა ჭეხტე ყოფილა. ტე აქ უეჭველია ᲘᲢᲢᲔ-ს, ათის, ნაშთია, ჩეს, ანუ ჭეს-კი ცხადად ცხრის აღმნიშვნელი გამოდის და ამ რიცხვითი სახელის იშ-სა, ის-ზე უფრო ადრინდელ სახეობად უნდა ვიგულისხმოთ. საფიქრებელია, რომ იშ და ის უნდა ჩეშ, ანდა ჭეშ და ჩეს ფორმებისაგან იყვნენ წარმომდგარი.

10. ორზე და ოცზე მსჯელობის დროს, ათის ღილღური სახელის შესახებ უკვე იმდენი იყო ნათქვამი, რომ აქ სიტყვის მოკლედაც მოჭრა შეიძ-

[1] უსლარს 19-ის აგებულება და პირველადი მნიშვნელობა განმარტებული არა აქვს.

ლება. XVIII ს. ჩაჩნურსა და ქისტურს ჩანაწერებში ცალკეულად აღბეჭდილია იტტ, მაგრამ 11—19-მდე ყველგან იტტე-ა, 19-ს გარდა, სადაც მარტო ტე არის. 30-ისა, 50-ისა, 70-ის და 90-ის სახელებში ათი კვლავ იტტე-დ ითქმის.

თანამედროვე ჩაჩნურს აქვს ით, ქისტურს იტ და წოვურს იტ, მაგრამ 11-ისა და 12-ის სახელში ჩაჩნურად ითთე-ა, ხოლო ქისტურად იტტა. საგულისხმოა, რომ 13—18-მდე (უკანასკნელიანად) ათი ჩაჩნურადაც ყველგან იტტე-ა, ე. ი. სწორედ ისევე, როგორც გ ე ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს XVIII ს. ნაშრომშია აღბეჭდილი. წოვურს ყველგან იტ აქვს დაცული. საყურადღებოა მხოლოდ 200-ის თანამედროვე წოვური სახელი იწატყ, რომელიც ათოცს ნიშნავს, ისევე, როგორც 300-ის სახელი ფხიიწატყ, რომელიც 15 ოცსა ნიშნავს და სადაც ათის სახელი, ჩვეულებრივის მაგიერ, უკვე იწა-ა, მაგრამ წ ორი ბგერის ტ+ზ-ს შერწყმისაგან (იტ-ზ-ატყ,—ფხიიტ-ზ-ატყ) უნდა იყო წარმომდგარი.

ოცზე უკვე ყველაფერი ნათქვამი გვაქვს და აქ დასამატებელი არაფერია.

ჩაჩნური თვლა-აღრიცხვა ათობით-ოცობითი სისტემისაა. რიცხვები 11—19-მდე ერთეულებისა და ათის შეერთებით გამოითქმიან. ამასთანავე ერთეულის აღმნიშვნელი ათისას წინ უძღვის ხოლმე. 30 ტყაიტტე, თყეით, თყა-იტ და ტყაიტ ქართულის მსგავსად, მაგრამ უკავშიროდ, ოც-ათსა ნიშნავს. 40, 60 და 80-ის სახელებს ყველას მეორე ნაწილად ტყა, ანუ თყა ოცი აქვს და ეს გარემოება ღილღური რიცხვითი სახელებისათვის ოცობითი სისტემის განსაკუთრებულს მნიშვნელობას კარგად ამჟღავნებს. **ოცობითი თვლა მეტადრე წოვურშია გაბატონებული, სადაც ასეულების სახელებიც-კი ამავე წესით არის ნაწარმოები,** მაგ.: 100 **ფხუზტყ ხუთჯეროცსა** ნიშნავს, 200 **იწატყ—ათჯეროცს, 300 ფხიიწატყ—15-ჯერ ოცსა,** 400 **ტყაუზტყ—ოცჯეროცსა** და სხვ.

ჯერადობის გამომხატველი ათეულ-ოცეულსაცა და ასეულებშიც **ყველგან ზ არის.**

ზემონათქვამისდა მიხედვით შესაძლებელია ადამიანს დაესკვნა, რომ ღილღური ენების **თვლა ოცობით სისტემაზე** ყოფილა მთლიანად დამყარებული. მაგრამ ასეთი ოცობითი თვლა ქართულადაც არის ხალხში გავრცელებული, მხოლოდ ეს **აღრიცხვის შედარებით მერმინდელი** წესია, რათგან ოცის ტყა-ს ოდინდელი აგებულებისა და ორიათის აღმნიშვნელობის გათვალისწინება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ **ჩაჩნური, ქისტური და წოვური თვლის თავდაპირველი სისტემაც ოცობითი-კი არა, ათობითი უნდა ყოფილიყო.** ამის გამო ათეულების ყველა (ოცს გარდა) სახელები მერმინდელ, უკვე ათობით-ოცობითი, სისტემისა და ხანის წარმოებად უნდა მივიჩნიოთ.

§ 2. ღილღური რიცხვითი სახელების ზოგადი დახასიათება

ღილღური რიცხვითი სახელების ანალიზის შემდგომ რომ მათს ზოგადს დახასიათებას შევუდგეთ, უპირველესად მათს **მნიშვნელობას** უნდა შევეხოთ. იმიერ-კავკასიის ენათა **ჩრდილო-დასავლური ჯგუფის რიცხვითი სახელების განხილვის დროს** დაკვირვებისა და ანალიზის ობიექტად უხქეხკარცაიროთ

ენები გვქონდა, ეხლა-კი უკვე სწორედ სქეს-კატეგორიების მტკიცედ მფლობელი ლილღური ენების რიცხვითი სახელების განხილვა მოგვიხდა. ყველაზე საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ, თუმცა სამსავე ენას სქეს-კატეგორიები საუცხოვოდ და მრავლად აქვს დაცული, მაგრამ მაინც, ჩაჩნურს გარდა, არც ერთს რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიების ნიშნები არ მოიპოვება. ჩაჩნურსაც მხოლოდ ოთხის სახელისათვის აქვს ოთხი სქეს-კატეგორიის ცალ-ცალკეული ფორმა, ყველა დანარჩენი რიცხვითი სახელებისათვის-კი მარტო თითო ფორმა არსებობს.

რაკი სქეს-კატეგორიების ნიშნები ამჟამად მხოლოდ ჩაჩნურს გააჩნია და მასაც მარტო ერთად-ერთი რიცხვის სახელისათვის მოეპოვება, შესაძლებელია ეჭვი წამოიჭრას, ეგების საერთოდ რიცხვითს სახელებს წინათ სქეს-კატეგორიები არც ჰქონდათ და ჩაჩნურში ეს მოვლენა სრულებით ახალია?

მაგრამ ოთხის ჩაჩნური სახელის ოთხსავე ფორმას, როგორც დავრწმუნდით, სქეს-კატეგორიების ნიშნები ყველას თავსართად აქვს, რაც ბოლოსართოვანობაზე უფრო ადრინდელ წესს წარმოადგენს და ხნიერებას ამჟღავნებს.

ოთხის სახელს სქეს-კატეგორიის ნიშნებად ჳ, ჲ ბ და დ აქვს. მაგრამ თავთავის ალაგას მოყვანილმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ზოგიერთს სხვა რიცხვითს სახელებსაც არა-ძირეული ბგერები მოეპოვებათ თავსართებად, მაგალითად: 5-ის სახელის პხი-სა და ფხიჲ-ს თავკიდური პ და ფ, 2-ის თავდაპირველი სახელის ტყა-ს, ანუ თყა-ს თავკიდური ტ და თ. რაკი პ და ფ იმავე ბუნების ბგერებია, რომელისაც მე-III სქეს-კატეგორიის ნიშანი ბ არის და მხოლოდ პირველი ყრუხა და მეორე გაასპირატებულს სახესხვაობას წარმოადგენს, ტ და თ-კი თავიანთ მხრივ IV-სქეს-კატეგორიის ნიშნის დ-ს ყრუ და გაასპირატებული სახესხვაობაა, ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ტყა-ს თავკიდური თანხმოვანი ამ რიცხვითი სახელის მეოთხე სქეს-კატეგორიის ფორმის უკვე შეზრდილი ნიშანი უნდა იყოს ისევე, როგორც ხუთის პხი-სა და ფხიჲ-ს თავკიდური პ და ფ-ც მესამე სქეს-კატეგორიის ოდინდელი ფორმის ნიშნის შენაზრდად არის საგულვებელი. ამნაირად ირკვევა, რომ 4-ის სახელის თავსართები რიცხვითი სახელების სქეს-კატეგორიების ოდინდელი არსებობის სრულებით ერთად-ერთი მაგალითი არ ყოფილა და ლილღურ ენებს რომ ოდესღაც რიცხვითი სახელებისათვისაც სქეს-კატეგორიების ცალ-ცალკეული თავსართოვანი ფორმები ჰქონია, ამის გამომჟღავნებელი კვალი შერჩენილი ყოფილა.

მაგრამ ლილღურმა რიცხვითმა სახელებმა ამას გარდა დაგვანახვა, რომ რიცხვთა მთელ ჯგუფს, მაგ. 1-ს, 2-ს, 3-ს და 4, ბოლოში ჲ ბგერა მოეპოვება, ხოლო 2-ის მერმინდელი სახელის ში-საც სამი ფორმაა შერჩენილი, რომელთაგან ერთს ბოლოში უ, მეორეს ჲ და მესამეს ლე აქვს. ოთხის ერთი ფორმაც ხომ შეგვხდა, რომელსაც ბოლოში ნ ჰქონია.

სქეს-კატეგორიების საკითხზე ზოგადად მსჯელობის დროს აღნიშნული იყო, რომ სქეს-კატეგორიების სამნაირი წესი არსებობდა: თავდაპირველად თავსართოვანი, შემდეგ თავსართოვანი და ბოლოსართოვანი და სულ ბოლოს მხო-

ლოდ ბოლოსართოვანი, რომლის შემდგომ ზოგს ენებს სქესი სრულებით დაჰკარგვიათ. თავსართებადაცა და ბოლოსართებადაც ერთიდაიგივე ნიშნები გვხვდება. თუ ამ დებულებას გავითვალისწინებთ და გავიხსენებთ, რომ ზემოჩამოთვლილ ბოლოკიდურ ბგერათაგან ჲ მეორე სქესკატეგორიის, ჳ პირველისა და ლ, ვითარცა რ-ს შენაცვლება, აგრეთვე გარკვეული სქეს-კატეგორიის ნიშნებია და იყო, მაშინ, მათიც ოდინდელი სქესკატეგორიობის აზრი დაუჯერებელ მოსაზრებად აღარ გვეჩვენება. ბოლოკიდური ნ-ს ბუნებისა და დანიშნულების საკითხი ცალკე უნდა იქმნეს განხილული. აღსანიშნავია, რომ ამჟამად არც ერთს ამ ბოლოკიდურ ბგერათაგანს ლილღურს ენებში უკვე სქეს-კატეგორიის აღარავითარი ფუნქცია რიცხვითს სახელებში აღარა აქვს და მხოლოდ უბრალო დაბოლოებად არის ქცეული.

მაშასადამე, ლილღური ენების რიცხვითი სახელების გულდასმითმა შესწავლამ ცხად-ჰყო, რომ, ერთ გამონაკლისს გარდა, მათ არც თავსართოვანი და არც ბოლოსართოვანი სქეს-კატეგორიები აღარ გააჩნიათ, თუმცა მათი წინანდელი არსებობის წარუხოცელი კვალი საკმაოდ მკაფიოდ აჩნევიათ. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს დავრწმუნდეთ, რომ რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიების პრინციპიცა და საჭიროების შეგნებაც შერყეული და გამქრალი ჰქონიათ ისეთ ენებსაც-კი, რომელთაც მეტყველების სხვა ნაწილებში სქეს-კატეგორიების განრჩევა მტკიცედ აქვთ დაცული. ეს დაკვირვება შემდეგში ყოველთვის უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს.

თავი მეოთხე

დაღისტნის ლეკური ენების რიცხვითი სახელები

ლეკური ენები, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ორ მთავარ ქვე-ჯგუფად, სქეს-კატეგორიან და უსქესკატეგორიო ენების ქვე-ჯგუფებად იყოფა. მაგრამ ზოგს სქეს-კატეგორიან ენას რიცხვითს სახელებში არც გრამატიკული სქესი და არც კატეგორიები არ მოეპოვება, არამედ ყოველი რიცხვისათვის მხოლოდ თითო ფორმა აქვს. ამის გამო რიცხვითი სახელების ამ თვალსაზრისით ლეკურ ენათა დაყოფა სამ ქვე-ჯგუფადაც შეიძლება, რომელთაგან პირველ ქვე-ჯგუფად უნდა სქეს-კატეგორიების ზოგადადაცა და რიცხვითს სახელებშიც მქონებელი ენები მივვეჩნია, მეორე ქვე-ჯგუფად ის ენები გამოგვეყო, რომელთაც, თუმცა სქეს-კატეგორიები ზოგადად აბადიათ, რიცხვითს სახელებში-კი მაინც არა აქვთ. მესამე ქვე-ჯგუფად სრულებით უსქეს-კატეგორიო ენები გვექმნებოდა.

მაგრამ ლეკური ენების რიცხვითი სახელები ერთმანეთისაგან თავიანთი ბგერითი შედგენილობითა და გარეგნობითაც განირჩევიან, ხშირად ძალზეც-კი და არაერთხელ ტომობრივი ნათესაობისდა მიუხედავადაც-კი.

ზემოდასახელებული ორი გარემოების წყალობით, ლეკური ენების რიცხვითს სახელებს ისეთი ნაირ-ნაირობა ემჩნევა, რომ ადამიანზე გამაბრუებელ შთაბეჭდილებას ახდენს. სახელების ამ მრავალფეროვანობაში გარკვევა ადვილი საქმე არ არის და ამით უნდა აიხსნებოდეს, რომ მკვლევარნი ჩვეულებრივ

რიცხვითი სახელების მხოლოდ ჩამოთვლითა და მცირეოდენი, მათ გასაგებად აუცილებლად საჭირო, ცნობების დართვით კმაყოფილდებოდნენ. ად. დ ი რ რ ს ა ც-კი თავისს „შესავალ"-ში ლეგური ენების არც რიცხვითი სახელების ანალიზი უცდია, არც რაიმე ზოგადი მოსაზრება გამოუთქვამს.

რამდენადაც ყოველ მოვლენას თავისი მიზეზი მოეპოვება ხოლმე, იმდენად მკვლევარი ვალდებულია ლეგური ენების რიცხვითი სახელების მრავალგვარობისა და მრავალფეროვნობის მიზეზიც გამოარკვიოს. აქაც უპირველესად უნდა გადაწყდეს, ამ ენებს რიცხვით სახელებში სქეს-კატეგორიები იმთავითვე ჰქონდათ, თუ არა. თავისთავად იგულისხმება, რომ ამ სახელების ერთი-და-იმავე წარმოშობილობის საკითხიც უნდა გამოირკვეს. თუ დამტკიცდა, რომ ეს ორივე, ბუნებაცა და თვისებაც, დასაწყისითგანვე ერთნაირი ჰქონდათ, მაშინ მათი მრავალგვარობისა და მრავალფეროვნობის მიზეზი აქმნება გამოსარკვევი.

§ 1. ღუმუქური რიცხვითი სახელები

ღუმუქურს ოთხი სქეს-კატეგორია აქვს და, როგორც უკვე ვიცით, მამრ. სქესისათვის უ და ვ, მდედრობითისათვის რ და დ, არაგონიერთა, პირუტყვთათვის და სხეულთა ნაწილებისათვის ბ, ხოლო საგნებისა და განყენებული სახელებისათვის დ არის განკუთვნილი.

ღუმუქური რიცხვითი სახელების მე XVIII ს. ჩანაწერიცა და თანამედროვეც მოგვეპოვება. სხვადასხვა-დროინდელობისდა მიუხედავად, მათ შორის მაინც დიდი განსხვავება არ არის, მაგრამ გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში ყოველი რიცხვისათვის მხოლოდ თითო ფორმაა მოყვანილი. თანამედროვე ღუმუქურს თითოეული რიცხვისათვის 3 სქეს-კატეგორიის ფორმა მოეპოვება. ეჭვგარეშეა, სქეს-კატეგორიების განრჩევა ღუმუქურს მე XVIII ს-შიც ჰქონდა, გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს დროსაც იქმნებოდა, მხოლოდ ცნობების მიმწოდებელს მარტო ერთი, სახელდობრ, უმთავრესად პირველი სქეს-კატეგორიის ფორმები ჩაუწერინებია, მაგრამ 3-ის, 10-ისა, 11-ისა და 100-ის სახელების მეხამე სქეს-კატეგორიის ფორმაცაა მოყვანილი. სწორედ ეს გარემოებაა, რომ იმ ხანაშიც სქეს-კატეგორიების რიცხვით სახელებში არსებობას ამჟღავნებს. აქვე მოგვყავს ორივე ხანის რიცხვითი სახელების ჩანაწერები.

ღუმუქური რიცხვითი სახელები

XVIII ს.			ე ხ ლ ა
1	ცაჟა	Zawa	ცავა, ცარა, ცაბა.
2	კიჟა	Kiwa	კივა, კირა, კიბა
3	შამბა	Schamba	შანვა (შამა), შანდა, შანბა.
4	მუყჟა	Mukwa	მუყვა (მუყა), მუყრა, მუყბა.
5	ხეჟა	Chewa	ხხძოვა, ხხძორა, ხხძობა.

6	რეხჳა	Rechwa	რახჲვა (რახჲა), რახჲრა, რახჲბა.
7	ერულჳა	Erulwa	არულვა (არულა), არულდა, არულბა.
8	მაიჳა	Malwa	მა̈ჲვა (მა̈ჲა), მა̈ჲრა, მა̈ჲბა.
9	ურუჭჳა	Urutchwa	ურჭვა (ურჭა), ურჭრა, ურჭბა.
10	აწბა	Atzba	აწვა (აწა), აწრა, აწბა.
11	აცნიაცაბა	Azniazaba	აწნიჲა ცავა, აწნიჲა ცარა, აწნიჲა ცაბა.
12	აცნიაკიჳა	Azniakiwa	აწნიჲა კივა, აწნიჲა კირა, აწნიჲა კიბა.
20	ყუა	Kua	ყუვა, ყურა, ყუბა.
21	ყუნიაცაბა	Kuniazaba	ყუნიჲა ცავა, ყუნიჲა ცარა, ყუნიჲა ცაბა.
30	სუივა	Suiwa	ზუბივა, ზუბირა, ზუბიბა.
40	მუყცალვა	Mukzalwa	მუყწალვა (მუყწალა), მუყწალდა, მუყწალბა.
50	ხუცალვა	Chuzalwa	ხხრ̈წალვა (ხხრ̈წალა), ხხრ̈წალდა, ხხრ̈წალბა.
60	რეხცალვა	Rechzalwa	რახჲწალვა (რახჲწალა), რახჲწალდა, რახჲწალბა.
70	ერულცალვა	Erulzalwa	არულწალვა (არულწალა), არულწალდა, არულწალბა.
80	მაიცალვა	Maizalwa	მა̈ჲაწალვა (მა̈ჲწალა), მა̈ჲწალდა, მა̈ჲწალბა.
90	ურცალვა	Urzalva	ურჭწალვა (ურჭწალა), ურჭწალდა, ურჭ-წალბა.
100	დურშვა	Durschwa	ტტურშვა (ტტურშა), ტტურშრა, ტტურშბა.
1000	აზარბა	Asarba	ა̈ზარვა (ა̈ზარა), ა̈ზარდა, ა̈ზარბა.

(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 520—521 და უსლარის Лакский яз. 72—74).

1. ერთი ღუმუქურად XVIII ს. ჩანაწერში ცალკეულად არის ცაჳა, ხოლო 11-ში, აცნია ცაბა-ში, უკვე ცაბა-ს სახეობით გვევლინება. ცხადია, ცაჳა და ცაბა ერთის მხოლოდ სხვადასხვა სქეს-კატეგორიების, სახელდობრ, პირვე-ლისა და მესამის, ფორმები უნდა იყოს. მართლაც თანამედროვე ლუმუქურს ერთს სამი სქეს-კატეგორიის ფორმა აქვს: ცავა (I), ცარა (II) და ცაბა (III). მაშასადამე, XVIII ს. ჩანაწერში 1-სა და 11-ში მართლაც პირველი და მესამე სქეს-კატეგორიების ფორმები გვაქვს შენახული.

სქეს-კატეგორიის ნიშნები ვა, რა და ბა რომ მოვაშოროთ, ერთის აღმ-ნიშვნელ ლუმუქურ ძირად ცა დაგვრჩება.

2. ორი XVIII ს. ჩანაწერში კიჳა Kiwa-ს სახით არის აღბეჭდილი. რაკი K-ით გჳლდენშტედტს კ-იც, ქ-იც და ზოგჯერ ყ-იც აქვს გადმოცემული,

ამიტომ შესაძლებელია ორის სახელი მაშინ ან **კივა**, ან **ყივა**-ც ყოფილიყო. უ ს ლ ა რ ს **ორის**ათვის **კივა**, **კირა** და **კიბა** აქვს მოყვანილი.

მაგრამ XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით **ოცი კუა**, ან უფრო რომ **ყუა** უნდა ყოფილიყო, რომელიც ეხლანდელს ᲧᲣᲕᲐ-ს უდრის. მისი მეორე და მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმა **ყურა** და **ყუბა**-ა.

რათგან ლუმუქური **თვლა ათობითს სისტემაზეა დამყარებული**, ამიტომ 40-ის **მუყჭალვა**-ს, 50-ის **ხხრჭალვა**-ს, 60-ის **რახჲჭალვა**-სა და დანარჩენი ათეულების სახელების მსგავსად, რომელნიც ყველა **ერთეულის რიცხვისა** და **ათის სახელებისაგან** არის შემდგარი, (40 : **მუყ** [4], + **წალ-ვა** [10], - 50 : **ხხრ** [5]+**წალ-ვა** [10],-60: **რახჲ** [6]+**წალ-ვა** [10]). **ოცის სახელი ყუვა-ც უნდა ყუწალვა-ს ფორმითგან იყოს წარმომდგარი და თავდაპირველად უეჭველია ო რ ი ა თ ი ს ალმნიშვნელი იქმნებოდა.**

რაკი **20 ის სახელის ყუვა**-ს, **ყურა**-ს და **ყუბა**-ს მეორე მარცვლები უეჭველია სქეს-კატეგორიების ნიშნებია და პირველი მარცვალი ᲧᲣ 10-ის სახელს არც ძველსა და არც თანამედროვეს (**აწვა, აწა, აწრა, აწბა**) არაფრით მიაგავს, რომ იგი, ანდა მასში რამე ათის ალმნიშვნელად მიგვეჩნია, ამიტომ ცხადია, **რომ ბოლოში მოქცეული 10-ის სახელი 20-ის სახელს დროთა განმავლობაში მოსცილებია და შერჩენილია ამ რიცხვითი სახელის მხოლოდ პირველი, ᲝᲠᲘᲡ ალმნიშვნელი-ღა, ნაწილი.** აქეთგან ცხადი ხდება, რომ **თუ ეხლა ორი კივა, კირა, კიბა**-ა და წინათ **კიუა**, ან **ყიუა** იყო, იმ ხანაში, როდესაც 20-ის სახელი საბოლოოდ ინაკვთებოდა, **ყუვა, ყურა** და **ყუბა** ყოფილა, რომელშიც **ო რ ი ს ალმნიშვნელ ძირად ᲧᲣ არის.**

3. **სამის** სახელი გ უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში ᲨᲐᲛᲑᲐ-ად არის ალ-ბექდილი, ეხლა-კი **შანვა, შამა, შანდა** და **შანბა** არის. სქეს-კატეგორიის ნიშნების ჩამოცლის შემდგომ, **სამის** ალმნიშვნელ **ძირად** XVIII ს.-ისათვის **შამ**-ს **მივიღებთ**, თანამედროვე ლუმუქურისათვის-კი **შან**-ს.

საფიქრებელია, რომ **შან**-ისა და **შამ**-ის ბოლოკიდური **ნ** და **მ ძირისეული არ არის**, არამედ მხოლოდ სქეს-კატეგორიის შეზრდილი ნიშანია და ამგვარად **სამის ალმნიშვნელ ძირად ნამდვილად შა უნდა ყოფილიყო.**

მაგრამ **ოცდაათს** XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით **სუივა** ჰრქმევია, ეხლა-კი ᲖᲣᲑᲘᲛᲐ, **ზუბირა** და **ზუბიბა** იხმარება. რათგან ლუმუქური რიცხვითი სახე-ლები, როგორც აღნიშნული გვქონდა, თვლის ათობითს სისტემაზეა დამყარე-ბული, ამიტომ ᲡᲣᲘᲕᲐ და **ზუბივა**-ც, **ოცდაათიც**, თავდაპირველად **სამი ათის** ალმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და, **ამ რიცხვითს სახელსაც, ოცის** მსგავსად, **ოდინდელი ფორმის პირველი, სამის ალმნიშვნელი, ნაწილი-ღა უნდა ჰქონდეს შერჩენილი.** ამგვარად ირკვევა, რომ **ს ა მ ი ს** ძირის, **შა**-ს გარდა, **სუ**-სა და **ზუ**-ს ფონეტიკური სახესხვაობაც ყოფილა.

4. **ოთხის** სახელი XVIII ს. ჩანაწერში საფიქრებელია ᲛᲣᲧᲕᲐ-ს გამოხა-ტულება იქმნება. უ ს ლ ა რ ი ს მიხედვით, თანამედროვე ლუმუქურში **ოთხი** არის **მუყვა**, ან **მუყა**, ᲛᲣᲧᲠᲐ და ᲛᲣᲧᲑᲐ. **ორმოცშიაც**, ძველს ᲛᲣᲧᲪᲐᲚᲕᲐ-შიც, რო-მელიც **ოთხ ათსა** ნიშნავს; **ოთხი მუყ**-ის სახითვე არის წარმოდგენილი. თანა-

შედროვე 40 **მუყწალბა, მუყჳალვა, მუყჳალდა-ც** **ოთხისათვის** ამავე ფორმას გვაძლევს. მართლაც **ოთხ** რომ სქეს-კატეგორიის ნიშნები მოვაცილოთ, იგივე **მუყ-ი** დაგვრჩება, მაგრამ თავკიდური **მ**-სა და ბოლოკიდური **ჶა** ანუ **ვა**-ს ნამდვილი ბუნების საკითხი განსაკუთრებით უნდა იქმნეს სათანადო ადგილას განხილული.

5. **ხუთი** გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს **ხეჶა**-დ აქვს ჩაწერილი, თანამედროვე ლუშუქურში-კი სამი სქეს-კატეგორიის ფორმა გვაქვს **ხხრვა, ხხრრა** და **ხხრბა**. საფიქრებელია, რომ XVIII ს. ჩანაწერის **ხევა**-ს ე-ც შერბილებული უნდა ყოფილიყო, ჯღ-ს მაგვარი. თანამედროვე 50-ში **ხხრწალვა, ხხრწალა** და **ხხრწალდა**-შიც **ხუთი** **ხხრ**-ს სახითვე არის წარმოდგენილი. სქეს-კატეგორიის ნიშნის ჩამოცლის შემდგომ, XVIII ს. ჩანაწერის **ხუთის ძირად ხე̆** და **თანამედროვესთვის ხრ გამოდის**. მაგრამ ჯერ კიდევ XVIII ს. **ორმოცდაათი ხუცალვა ყოფილა**. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ **ხუთს ძირად წინათ ხუმქონია**.

6. **ექვსის** სახელად XVIII ს. **რეხჶა** არის აღნიშნული, რომლის ძირად **რეხ** გვრჩება და 60-ში, **რეხცალვა**-შიც ასევე ყოფილა წარმოდგენილი. **თანამედროვე ლუმუქურში 6-ს ოთხი ფორმა მოეპოვება, რახჯვა, რახჯა, რახჯრა, რახჯბა** რომელთა **ძირად** აგრეთვე **რახ-ი არის**.

7. **შვიდი** XVIII ს. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს **ერულჶა**-დ ჩაუწერია. სქეს-კატეგორიის ნიშანი რომ მოვაცილოთ, **ერულ** დაგვრჩება და იმდროინდელ 70-ში, **ერულცალვა**-შიც, ამ სახითვე გვევლინება.

თანამედროვე 7-საც და 70-შიც ამ რიცხვითს სახელს მხოლოდ თავკიდური ხმოვანი აქვს სხვა და იხმარება **არულვა, არულა, არულდა** და **არულბა**, ე. ი. **ძირად აქ არულ**-ია.

8. **რვა** XVIII ს. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს **მაიჶა**-დ ჩაუწერია, მაშასადამე, ფესვად ამ რიცხვითს სახელს **მაი** აქვს და ამავე სახით გვევლინება **რვა** მაშინდელ 80-ს **მაიცალვა**-შიც. თანამედროვე **რვას** ოთხი სქეს-კატეგორიის ფორმა აქვს, **მა̆ჯვა, მა̆ჯა, მა̆ჯრა** და **მა̆ჯბა**, ე. ი. **ძირად მა̆ჯ** აქვს. ასევეა 8 თანამედროვე 80-ში **მა̆ჯწალვა**-სა და მისს დანარჩენ სქეს-კატეგორიის ფორმებში წარმოდგენილი.

9. **ცხრა** XVIII ს. ცალკეულად **ურუჰჶა**-დ არის ჩაწერილი. უსქესკატეგორიოდ **ძირი ურუჰ**-ი იქმნება. მაგრამ მაშინდელს 90-ში, **ურცალვა**-ში, უკვე შემოკლებული სახით, მარტო **ურ**-ად გვევლინება, რომელიც **ურჰ**-ისაგან (ურჰცალვა > ურც-ცალვა > ურცალვა) უნდა იყოს წარმოშობილი.

უ ს ლ ა რ ს 9 **ურჰვა, ურჰა, ურჰრა** და **ურჰბა**-დ აქვს ჩაწერილი, ე. ი. **ძირად აქაც მხოლოდ ურჰ გვევლინება**. ასევეა წარმოდგენილი თანამედროვე 90-ში, **ურჰწალვა**-სა და დანარჩენ სქეს-კატეგორიის ფორმებში.

10. **ათს** ბევრი ცვლილება ემჩნევა: XVIII ს. ჩანაწერში ცალკეულად **აწბა**-დ არის აღნიშნული, ამისდა მიხედვით **ძირად** მისაჩნევია **აწ**. მაგრამ მაშინდელს 11-ში **აცნიაცაბა**-სა და 12-ში **აცნიაკივა**-ში, **ათი აც**-ად გვევლინება. უ ს ლ ა რ ი ს დროსა და ეხლაც 11 **აწნიჯაცავა, აწნიჯაცარა** და **აწნიჯაცაბა**-ა,

ხოლო 12 ᲐᲬᲜᲘᲐᲥᲘᲕᲐ, — ᲥᲘᲠᲐ და — ᲫᲘᲑᲐ-ა. ამავე დროს 10-ც არის ᲐᲬᲕᲐ, ᲐᲬᲐ, ᲐᲬᲠᲐ და ᲐᲬᲮᲐ. ყველგან აქაც ძირად ᲐᲬ გამოდის.

აღსანიშნავია, რომ ათეულებში XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით ათი ᲪᲐᲚᲕᲐ-დ გვევლინება, თანამედროვე ღუმუქურში-კი ᲬᲐᲚᲕᲐ-დ. პირველ შემთხვევაში ათის აღმნიშვნელ ძირად ᲪᲐᲚ, მეორეში-კი ᲬᲐᲚ-ი გვექმნება.

უკვე უ ს ლ ა რ ს აქვს აღნიშნული, რომ ღუმუქური თვლა ათობით სისტემაზეა დამყარებული (Лакский яз., 72—74).

მეორე ათეულის თითოეული რიცხვის სახელი ათისა და ერთეულის სახელებისაგან არის შემდგარი, მაგრამ პირველ ადგილას მყოფს ათის სახელს ᲐᲪ-სა, ანდა ᲐᲬ-სა და მეორე ადგილას მოთავსებულს ერთეულის სახელს შუა ᲜᲘᲐ, ანუ ᲜᲲᲘᲐ ზის, რომლის ნამდვილი დანიშნულება გამოსარკვევია. ყველა დანარჩენი ათეულების სახელების აგებულებაზე უკვე გვქონდა საუბარი და როგორც ვიცით, ერთეულისა და ათის სახელისაგან არის ნაწარმოები, ისე-კი, რომ ერთეულის სახელი უსქეს-კატეგორიო ბოლოსართოდ, მარტო ძირეული ნაწილის სახით, არის გამოყენებული და ერთეულისა და ათის სახელებს შუა არავითარი შემაკავშირებელი არ მოიპოვება. პირიქით, ისეთს რიცხვში, როგორიც 31-ია, 30, ანუ სამი ათისა და ერთის სახელებს შუა ᲓᲘᲣ მარცვალია: ᲖᲣᲑᲘᲚᲓᲘᲣ-ᲪᲐᲕᲐ. საგულისხმოა ამასთანავე, რომ სამიათის მდედრ. სქესის ფორმაა გამოყენებული ᲖᲣᲑᲘᲚ (=ᲖᲣᲮᲘᲠᲐ-ს).

100-ის სახელი ᲓᲣᲠᲨᲕᲐ (მე-XVIII ს.) და ᲢᲢᲣᲠᲨᲕᲐ, ᲢᲢᲣᲠᲨᲐ, ᲢᲢᲣᲠᲨᲠᲐ და ᲢᲢᲣᲠᲨᲑᲐ წინა ათეულებისა და ათვალ'ვის მთელი სისტემისდა მიხედვით ათ-ათი-ს აღმნიშვნელი უნდა იყოს, მაგრამ ამას ჯერ კიდევ მისი სახელის ანალიზით შემოწმება სჭირდება: შესაძლებელია თავკიდური დ-ც ძირეული არ გამოდგეს.

1000-ის სახელი სპარსულია, მაგრამ ის უკვე იმდენად არის მოშინაურებული, რომ ბოლოში ღუმუქური სქეს-კატეგორიების ვა, ᲓᲐ და ᲑᲐ ნიშნებიც-კი აქვს დართული.

§ 2. აკუშური და ჰურკანული (ჰურკილური) რიცხვითი სახელები

აკუშური (Akuschaisch) რიცხვითი სახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერი გ უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს მოეპოვება. ამ სახელების თანამედროვე ჰურკილურ სახელებთან შედარება მათს ცხადს მსგავსებას ამჟღავნებს, ამიტომაც მათი ერთად განხილვა სჯობია.

თანამედროვე ჰურკილურს სამი სქეს-კატეგორია აქვს: 1. მამრობითი, რომლის ნიშნადაც თავში და ბოლოში მოქცეული ჟ არის. 2. მდედრობითი, ნიშნად თავში დ-სა და ბოლოში რ-ს მქონებელი, და 3. საერთო სქეს-კატეგორია, რომელსაც პირუტყვებისა და საგნების სახელები ეკუთვნის და რომელსაც თავშიცა და ბოლოშიც ნიშნად ბჾ (ბ-სა და ვ-ს საშუალო თანხმოვანი) აქვს.

სქეს-კატეგორიების არსებობისდა მიუხედავად, თანამედროვე ჰურკილურს რიცხვითი სახელებისათვის თით-თითო ფორმა მოეპოვება, მაგრამ მის მონათესავე აკუშურს რიცხვითი სახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერში ერთეულების წყვილ-წყვილი ფორმები მოიპოვება. სამწუხაროდ, ეს რიცხვითი სახე-

ლები, ან ჩაწერისა, ანდა იქნებ ბეჭდვის დროსაც აქა-იქ არეულიცა და დამახინჯებულიც ჩანს, მაგრამ რამდენიმე შემთხვევა მაინც ცხად-ჰყოფს, რომ თითოეულ ამ ორი სახელთაგანი ცალკეული ხქესის ფორმა ყოფილა.

აი ეს რიცხვითი სახელები პარალელურად:

XVIII ს. აკუშური (Akuschaisch) და თანამედროვე ჰურკილური რიცხვითი სახელები

აკუშური	ჰურკილური
1. Za ცა, Zawal ცაჳალ	ცა
2. Quial ყუიალ, Kial კიალ	კოჳელ
3. Abal აბალ, Hāwal ჰა̆ჳალ	ჰჷა̆ჳალ
4. Ohwal ოჰჳალ; Urākal ურა̆კალ (მეორე შეცდომაა: ნამდვილად 6-სა ნიშნავს).	აჳჷალ
5. Chujal ხუჲალ, Augal აუგალ	შჳალ
6. Ureekal ურეეკალ, Iachal ჲახალ	ურილჲალ
7. Veral ვერალ, Eruzal ერუცალ	ჳერჰჷალ
8[1]. Gehal გეჰალ, Maizal მაიცალ	გაჰჷალ
9. Urbtschanal ურბჭანალ	ურჭიმალ
10[2]. Iāzal ჲა̆ცალ	ჳიწალ
11. Weznuzara ჳეცნუცარა	ჳიწნუცარა
12. Weznukjura ჳეცნუკჲურა	ჳიწნუკოჳირა
13. Weznuzara უეცნუცარა (შეცდომაა: ნამდვილად 11-ის ფორმაა).	
20. Hwajal ჰჳაჲალ	ღალ
21. Honuzara ჰონუცარა	ღანუცარა
30. Abzale აბცალე	ჰჷვეწალი
40. Anzale ანცალე	აჳწალი
50. Chuzale ხუცალე	შუწალი
60. Urekzale ურეკცა̆ლე	ურილჲწალი

[1] 8-ის სახელში გულდენშტედტის ნაშრომის გამოცემაში შეცდომით 7-ის სახელი ვერალ-ია გამეორებული, უნდა-კი იყოს გეჰალ, რომელიც შეცდომით 9-ის სახელად არის აღნიშნული. ჩვენ მათ თავ-თავის ადგილას ვათავსებთ.

[2] 10-ის სახელად შეცდომით 9-ის სახელიც არის მოყვანილი.

70. Werzale ჾერცალე	ჾერჰიწალი
80. Glachzale გჲახცალე	გაჰიწალი
90. Urtschemzale ურჩემცალე	ურჩიმწალი
100. Darschal დარშალ	დარშალ
1000. Asarzal, Asyr აზარცალ, აზვრ	აზირ

(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 520-521. უსლარის Хюркилинский яз. 63-64).

1. **ერთის** თანამედროვე ჰურკილური სახელი ცა არის, აკუშურის ჩანაწერში-კი ორი ფორმაა აღბეჭდილი, ცა და ცაჳალ. თუ ადამიანი თანამედროვე ჰურკილურს **რიცხვით სახელებს** თვალს გადაავლებს, შეამჩნევს, რომ ერთის გარდა, ყველა სახელებს **ბოლოში ლ ბგერა აქვს**. ეს გარემოება ამ თანხმოვანის რაობას ამჟღავნებს: **იგი შეუძლებელია ძირეული იყოს და უეჭველია უბრალო დაბოლოებად არის ქცეული**. ამიტომაც, აკუშური და ჰურკილური რიცხვითი სახელების ძირეული ნაწილის გამოსარკვევად, უწინარეს ეს ბოლოკიდური უნდა ჩამოვაშოროთ ხოლმე.

ზემოაღნიშნული დებულებისდა მიხედვით, აკუშური 1-ის სახელის ძირად შესაძლებელია ცაჳა მიგვეჩნია, მაგრამ უკვე ის გარემოება, რომ 11-ის სახელს **ჳეცნუცარა**-სა და ჰურკილურის **ჰიწნუცარა**-სა ისევე, როგორც 21-ის აკუშურს სახელს **ჰონწუცარა**-ში ერთს ცავა-კი არა, არამედ **ცარა** ეწოდება, ცხადად ამჟღავნებს, რომ **ჳა** და **რა მარცვლები შეუძლებელია ძირეული იყოს**. რაკი 1-ის არც მეორე მარცვალი აღმოჩნდა ძირეული, ამიტომ ირკვევა, რომ **აკუშურისა და ჰურკილური 1-ის ძირიც ცა ყოფილა**.

უ ს ლ ა რ ს ეგონა, რომ ცარა-ს და მეორე ათეულთან დაკავშირებული **ერთეულების** სახელების ბოლოკიდური **რა** მარცვალი კავშირია და 1 **ჳიწნუცარა** ნიშნავს **ათსა და ერთსაო** („Значит десять и один": Хюрк. яз. 65). მაგრამ, მხოლოდ ეს **რა** მარცვლი რომ გვქონოდა, ეგების ამ განმარტების დაჯერება შესაძლებელი ყოფილიყო, ნამდვილად-კი საქმე სხვანაირად არის: ამ **რა** მარცვლისა და **რა** კავშირის მსგავსება შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს.

1-ის სახელის ძირის გამორკვევის შემდგომ, **ჳა** და **რა მარცვლების ბუნებისა და დანიშნულების** გამორკვევა ძნელი არ არის. როგორც აღნიშნული გვქონდა, **ჳ** ჰურკილურში მამრ. სქესის ნიშანია, **რ** კიდევ მდედრობითისა. ამას გარდა, ლუმუქურსა და არაერთს სხვა ენაშიც. როგორც დავრწმუნდით, **ვა** მარცვალი მამრობითისა, **რა**-კი მდედრობითი სქესის ნიშნებია. ცხადია, რომ **ახეთივე დანიშნულება ექმნებოდათ თავდაპირველად აკუშურის მე-XVIII ს. ჩანაწერის ცაჳა-სა და ცარა-ს მეორე მარცვლებსაც.**

მაშასადამე, გამოირკვა, რომ გ ჺ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს **ჩანაწერში აკუშური 1-ის მე-XVIII ს. ორი, მამრობითი და მდედრობითი, ფორმა გვქონია დაცული.** აღსანიშნავია, რომ **სქესის ნიშანი ორივეს ბოლოსართის სახით აქვს.**

2. **ორის** აკუშურ სახელად XVIII ს. ჩაწერილია **ყუიალ** და **კიალ**, თანამედროვე ჰურკილურს-კი აქვს **კიჳელ**. მაგრამ 20-ის აკუშურს სახელს **ჰჳაჲალ**-სა

და ჰურკილურს ლალ-ში, რომელნიც, ალთვალვის ათობითი სისტემის გამო, **ორი ათის** აღმნიშვნელი სახელებისაგან უნდა იყვნენ წარმომდგარი, **ორის** სახელი სხვანაირად მოჩანს.

პირველი ათეულის ჰურკილურს ყველა რიცხვითს სახელებს, ერთს გარდა, ისევე, როგორც 10-ისა, 20-ის და 100-ის სახელებსაც ბოლოსართად აქვთ **ალ**, რომლისთვისაც უ ს ლ ა რ ს განმარტება ვერ მოუძებნია (ჰურკ. გ., 65), ად. დ ი რ რ ს-კი იგი განმსაზღვრელი ართრონის მსგავს ნაწილაკად მიაჩნდა (იხ. დ ი რ-რ ი ს Einführung, გვ. 223). მაგრამ აკუშური რიცხვითი სახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერთან შედარება და მეტადრე **ერთისა** და **სამის** სახელების ანალიზი ცხად-ჰყოფს, რომ დაბოლოებად **ლ** მოჩანს, ხოლო წინამავალი **ა** 1 სქეს-კატეგორიის ნიშნის **ჳა**-ს ნაწილია. დანარჩენ რიცხვითს სახელებს **ჳ** დროთა განმავლობაში დაუკარგავთ და ამიტომაც ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს აქ **ალ** ბოლოსართი იყოს.

თუ, ზემოაღნიშნულ გარემოებათა გათვალისწინების შემდგომ, **ორის** შედგენილობის გამორკვევას დავიწყებთ, უპირველესად **ყუიალ**-სა და **კიალ**-ს ბოლოკიდური **ლ** უნდა ჩამოვაშოროთ, რის შემდეგაც დაგვრჩება **ყუია** და **კია**, რომელნიც, საფიქრებელია, უფრო ადრინდელი **ყუიგა** და **კუირა**-საგან უნდა იყვნენ წარმომდგარი.

ორის წინანდელი სახელის შესახები ჩვენი მოსაზრების სრულ სისწორეს 12-ის სახელს **ჳეცნუკძურა** და **ჳიწნუკჳირა**-ში დაცული **ორი** ამტკიცებს, სადაც მართლაც **კძურა** და **კჳირა** არის. რაკი **კძურა**-სა და **კჳირა**-ში **რა**, ცხადია, **სქეს-კატეგორიის ნიშანია**, ამიტომ ორის **ძირად ყუი**, და **კჳი** **რჩება**.

20-ის სახელის აღნაგობა უფრო ძნელი გამოსარკვევია. აკუშურად ყოფილა **ჰჳაძალ**, თანამედროვე ჰურკილურს აქვს **ლალ**. შესაძლებელია, გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ-ტ ი ს ჩანაწერის H, **ჰ**, აკუშურშიც **ლ**-ს მსგავს ბგერად ისმოდა და **ლჳაძალ**-ი იყო, მაგრამ მთავარ დაბრკოლებას სხვა გარემოება წარმოადგენს.

ამ ენების რიცხვითი სახელების ალთვალვა ათობითია და ყველა დანარჩენი ათეულების სახელები **ერთეულისა** და **ათის** სახელისაგან შედგება, მაგ., 30-ს ეწოდებოდა **აბცალე**, ეხლა **ჰაჸწალი**, რომელიც **აბ** (3) და **ცალე** (=**ძჸცალ**-ს, 10)-საგან, ანდა **ჰაჸჳ** (3) და **წალი** (=**ჳიწალ**-ს, 10)-საგან არის წარმომდგარი და ყველა დანარჩენი ათეულების სახელებიც ასეთივე აგებულების სიტყვებია.

გამონაკლისს ამ მხრივ მხოლოდ **ოცის** სახელი **ჰჳაძალ**, ანუ საეგებიო **ლჳაძალ** და თანამედროვე **ლალ** წარმოადგენს, რომელთაც არც **ცალე** და არც **წალი** ბოლოში არა აქვთ. იქნებ წინათ **ლჳაძიცალე** იყო კიდევაც, მაგრამ შემდეგში **ც** გაქრა, მხოლოდ, რაკი არც მე-XVIII ს. და არც თანამედროვე ფორმაში **ც** არა ჩანს, ამიტომ **ამ რიცხვითს სახელს ათის გამომხატველი არ გააჩნია.** ცხადია, რომ თავდაპირველად **ორი ათის** აღმნიშვნელი **20-ის ოდინდელი სახელის ამ ნაშთს მხოლოდ ორის სახელი-ლა უნდა ჰქონდეს შერჩენილი.** ამიტომ **ჰჳაძ**, ანუ **ლჳაძ** და **ლა**, საფიქრებელია, **ყჳა**-ს ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს.

ამნაირად ორის, როგორც ძველი ძირი და მისი შენაცვლებული სახე-სხვაობა, ისევე მისი მამრობითისა (ყუივა) და მდედრობითი (კატირა) სქესის ფორმების არსებობაც გამოირკვა.

3. აკუშურის ხამის მე-XVIII ს. სახელად აბალ და ჰჵჶალ-ია ჩაწერილი, თანამედროვე ჰურკილურს აქვს ჰაჵჶალ. ამგვარად აკუშურის მეორე ფორმა და თანამედროვე ჰურკილური ხამი ერთმანერთს ზედმიწევნით უდგება, მას რომ ლ დაბოლოება მოვაცილოთ, დაგვრჩება ჰჵჶა, ანუ ჰაჵჶა. ერთის ცაჶა-ს მსგავსად, ჰჵჶა-სა და ჰაჵჶა-ს მეორე მარცვალი ჶა-ც მამრობითი სქესის ფორმანტი უნდა იყოს და ხამის ძირად, მაშასადამე ჰჵ ანუ ჰაა გამოდის.

ამის შემდეგ რომ აკუშური ხამის პირველი აბალ ფორმის განხილვას შევუდგეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ 30-ის (ნამდვილად ხამი ათი-ს) აკუშურის სახელს აბცალე-შიცა და თანამედროვე ჰურკილურს ჰაჵგწალი-ს მიხედვითაც ხამს აბ და ჰაჵგ-ი ეწოდება. ისევე, როგორც ჰჵჶალ-სა და ჰაჵჶალ-ს ლ დაბოლოება და ჶა მამრ. სქესის ფორმანტი აღმოაჩნდა, ამნაირადვე აბალ-ის ლ-ც, ცხადია, დაბოლოება უნდა იყოს. მისი ჩამოშორების შემდგომ, დარჩენილს აბა-საც ბა ძირეული არ უნდა ჰქონდეს, არამედ მე-3 სქეს-კატეგორიის ნიშანი იქმნება. გამოდის, რომ ხამის აღმნიშვნელი თითქოს ა ხმოვანი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, უეჭველია, აბალ-ს წინათ უნდა თავკიდური ჰ ჰქონოდა და ჰაბალ-ი ყოფილიყო და მხოლოდ დროთა განმავლობაში იქმნება ეს ბგერა გამქრალი.

ყველა ზემოთქმულის შემდგომ, ვგონებ, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ ხამის აღმნიშვნელი ძირი ჰაა, ანუ ჰა ყოფილა და რომ აკუშურის XVIII ს. ჩანაწერში ამ რიცხვითი სახელის პირველი სქეს-კატეგორიის ფორმა ჰჵჶალ და მესამე სქეს-კატეგორიისა [ჰ]აბალ-ი გვქონია აღბეჭდილი. უკანასკნელი ფორმა მით უფრო საყურადღებო, რომ აკუშური რიცხვითი სახელების მესამე სქეს-კატეგორიის ერთად-ერთი გადარჩენილი ნიმუშია.

საგულისხმოა, რომ მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანიც ბოლოსართის სახით არის წარმოდგენილი.

4. აკუშური ოთხის მე-XVIII ს. სახელად გ უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ჩაწერილი აქვს ოჰჶალ და ურჵკალ, მაგრამ საკმარისია ადამიანმა 6-ის სახელს დაჰხედოს, რომ იქაც იგივე ურჵეკალ-ი ამოიკითხოს. ცხადია, რომ ჩანაწერში, ანდა ნაშრომის გამოცემის დროს, შეცდომა შეპარულა. ხოლო, რაკი ამავე ავტორის ცნობით 60-ს, რომელიც ნამდვილად ექვს ათსა ნიშნავს, იმავე დროს ურჵეკცალე ჰრქმევია და ჰურკილურად ეხლაც ურილწალი ეწოდება და აქაც ურეკ და ურილ ექვსსა ნიშნავს, ამიტომ, უეჭველია, 4-ის სახელად ეს სიტყვა შეცდომით არის ქცეული. ოთხის მეორე ნამდვილი სახელი შეცდომითვე ხუთის სახელად აღნიშნული აუგალ, ანუ აუღალ-ი უნდა იყოს. ამ მოსაზრებას ის გარემოება ადასტურებს, რომ ოთხი ათის აღმნიშვნელს აკუშურს სახელს Anzale ანცალე-სა და თანამედროვე ჰურკილურს აჶწალი-საც ოთხის გამომხატველად აუ აქვს: Anzale, ცხადია, კორექტურული შეცდომის წყალობითაა Auzale-საგან წარმომდგარი. 4-ის სახელი აუღალ იმითაა საყურადღებო, რომ აუ+ღალ-ისაგან შესდგება. რაკი ღალ 2-ის სახელი იყო (იხ. გვ. 311), ცხადი ხდება, რომ აკუშური 4-ის სახელი თავდაპირველად ორი-ორი-ს აღმნიშვნელი ყოფილა.

ამნაირად აკუშურს **ოთხს** მე-XVIII ს. **ორი ფორმა, ოშჭალ** და **ავდალ-ი აქვს დაცული.** თანამედროვე ჰურკილურად **ავალ**-ს უწოდებენ.

რა თქმა უნდა, ორივე ფორმის, **ოშჭალ**-ისაცა და **ავდალ**-ისაც ისევე, როგორც თანამედროვე **ავალ**-ის **ბოლოკიდური ლ ძირეული არ არის.** მაგრამ მის ჩამოცლის შემდეგ დარჩენილი თითოეული ამ ორ ფორმათაგანი სახელდობრ რომელი სქეს-კატეგორიისათვის იყო მე-XVIII ს.-ში განკუთვნილი, ამის გამორკვევა, ჩვენ ხელთ მყოფი ცნობების მიხედვით, ამჟამად შეუძლებელია.

5. **ხუთის** აკუშურ სახელად მე-XVIII ს. ჩანაწერში **ხუჲალ** და **ავდალ-ი** არის მოყვანილი, მაგრამ **მეორე სიტყვა, როგორც დავრწმუნდით, ნამდვილად 5-ისაკი არა,** არამედ **ᲝᲗᲮᲘᲡ სახელია.** ამის გამო 5-ის მხოლოდ ერთი აკუშური სახელი-ღა გვრჩება.

თანამედროვე ჰურკილურს **ხუთის** აღსანიშნავად აქვს **შუალ**, რომელიც ზემომოყვანილი აკუშური სახელის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს.

რაკი ორივე ფორმის ლ, უეჭველია, აქაც დაბოლოებაა, ამიტომ **ხუთის** აღმნიშვნელ **ძირად ხუჲა** და **შუა გამოდის.** მაგრამ 50-ის, ე. ი. **ხუთი ათის,** აკუშურს სახელს **ხუცალე**-სა და თანამედროვე ჰურკილურს **ᲨᲣᲬᲐᲚᲘ**-ს **ხუთის** გამომხატველად **მხოლოდ ხუ და შუ აქვთ.**

6. **აკუშური ექვსის** სახელად **ურეჲკალ** (აგრეთვე **ურäკალ**) და **ჲახალ**-ია XVIII ს.-ში ჩაწერილი, რომელთაგან მეორეს **ჲა** (ja) შესაძლებელია აგრეთვე ä-ს გამომხატველი იყოს. თანამედროვე ჰურკილურად **ექვსს ურილჷალ**-ს უწოდებენ. რასაკვირველია, 6-ის სამივე ფორმის ლ-ც დაბოლოებაა და ამის გამო **ექვსის ძირად ურილჷა, ურეჲკა და ჲახა** რჩება. **ექვსი ათის** აღმნიშვნელი 60-ის აკუშური **ᲣᲠᲔᲲᲙᲐᲚᲔ**-სა და თანამედროვე ჰურკილური **ურილჷწალი**-ს სახელში **ა** ხმოვანიც ჩამოშორებული აქვს და მხოლოდ **ᲣᲠᲔᲲᲙ** და **ᲣᲠᲘᲚჷ**-ილაა დარჩენილი.

7. აკუშური **შვიდის** მე-XVIII ს. ორი სახელი მოგვეპოვება: **ჶᲔᲠᲐᲚ**, ანუ **ᲕᲔᲠᲐᲚ** და **ᲔᲠᲣᲪᲐᲚ**, თანამედროვე ჰურკილურს-კი **ჳერჰიალ-ი** აქვს. **შვიდი ათის** აღმნიშვნელს 70-ის აკუშურს სახელს **ჳერცალე**-ში შვიდის გამომხატველი **ჳერ**-ია, ცალკეული სახელის ძირი-კი, ლ დაბოლოების ჩამოშორების შემდეგ, **ჳერჰია, ვერა**, ანუ **ჶერა** და **ერუცა** არის, რომელთაგან უკანასკნელს თავკიდური **ჳ**-ც არა აქვს და **ცა**-ს ბუნებაც გამოსარკვევია.

8. თუმცა მე-XVIII ს. ჩანაწერში **რვის** აკუშური ორი სახელი, **ჶერალ** და **მაიცალ**-ი მოგვეპოვება, **მაგრამ პირველი მათგანი,** როგორც დავრწმუნდით, **7-ის სახელია და აქ, ცხადია, შეცდომით არის მოქცეული. რვა ათის** აღმნიშვნელი 80-ის იმდროინდელივე აკუშური სახელი **გჲახცალე** ამტკიცებს, რომ **რვას** აკუშურად **გჲახ**-ის მსგავსი სახელი უნდა ჰრქმეოდა. მართლაც, თანამედროვე ჰურკილურად 8-ს ეწოდება **გაჰიალ.**

თუ ამის შემდეგ **ცხრის** აკუშურს სახელებს გადავავლებთ თვალს, იქ პირველ ადგილას სწორედ **ᲒᲔᲰᲐᲚ**-ი შეგვხვდება. ცხადია, რომ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ნაშრომში აქაც შეცდომაა შეპარული და **რვის სახელი გაუგებრობით ცხრის სახელებშია მოქცეული.**

მაშასადამე, **რვას** აკუშურად XVIII ს. **ᲒᲲᲐᲮ, ᲒᲔᲰᲐᲚ** და **ᲛᲐᲘᲪᲐᲚ**-ი ჰრქმევია, რომელთაგან პირველი თანამედროვე ჰურკილურშიც არის **ᲒᲐᲰᲘᲐᲚ**-ის სახით

დაცული. **ლ** დაბოლოების ჩამოცლილი **რვის** აღმნიშვნელი **ძირი**, **ზჲახ**, **ზიჰა** და **გაჰია** იქმნება.

ამავე რიცხვის მეორე სახელი **მაიცალ** პირველისგან გარეგნულადაც სრულებით განირჩევა და, შვიდის სახელის **ირუცალ**-ის მსგავსად, მასაც მეორე ნაწილად **ცალ**-ი უჩანს, რომლის ბუნება ცალკეა გამოსარკვევი. იმისდა მიუხედავად, რომ 8-ის, **მაიცალ**-ის პირველი ნაწილი **მაი** 8-ის ზემომოყვანილი პირველი სახელის ძირის **ზჲახა**-სა და **გაჰაა**-საგან ასე თვალსაჩინოდ განსხვავდება, მაინც XVIII ს. ჩანაწერში აქ არავითარი შეცდომა არ არის: ამას უკვე განხილული ღუმუქური **რვის** ასეთივე სახელი **მაიჩა** და მისი თანამედროვე შესატყვისობანიც ამჟღავნებენ და, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, არა-ერთი სხვა ლეგური ენის სახელიც ადასტურებს.

9. **ცხრის** აკუშურ მე-XVIII ს. სახელად მხოლოდ **ურბჭანალ**-ღა შეგვრჩა, რათგან **გეჰალ**, როგორც დავრწმუნდით, 8-სა ნიშნავს. **ცხრა ათის** აღმნიშვნელის 90-ის იმდროინდელისავე აკუშურს სახელს **ურჭიმცალე**-ში-კი **ცხრას ურჭემ**-ი ეწოდება. საგულისხმოა, რომ თანამედროვე ჰურკილურსაც **ცხრის** სახელად აქვს **ურჭიმალ**.

ლ დაბოლოების ჩამოცლის შემდგომ, **ცხრის ძირად ურბჭანა**, **ურჭემა** და **ურჭიმა** გვექმნება. ამ სამ ფორმათაგანს პირველს დანარჩენებისაგან უმთავრესად **ჭ**-ს შემდგომ მყოფი **ა** ასხვავებს. მე-XVIII ს. ღუმუქური 9-ის სახელი **ურუჭუა**, მეტადრე-კი მე-3 სქეს-კატეგორიის თანამედროვე ფორმა **ურჭვა**, **ურჭრა** და **ურჭბა** გვაფიქრებინებს, რომ მე-XVIII ს. **ურბჭანა**-ც **ბ**-ს ადგილმონაცვლებით არის უფრო ადრინდელ **ურჭბანა**-საგან წარმომდგარი და რომ **ბა** აქაც ისევე მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანია, როგორადაც **ურჭბა**-ში იგულისხმება. მაგრამ ამ საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა **ცხრის** სახელის აღნაგობის გაუთვალისწინებლივ შეუძლებელია, რაზედაც შემდეგში, თავის ადგილას, გვექმნება საუბარი. ამიტომ ამაზე აქ მსჯელობა მიზან-შეწონილი არ იქმნებოდა.

10. აკუშური **ათის** მე-XVIII ს. სახელის ჩანაწერშიც პირველ სახელად შეცდომით **ურბჭანალ**-ია მოყვანილი, რომელიც, როგორც ვიცით, 9-სა ნიშნავს, ხოლო მეორე სახელად **ჲა̈ცალ**. **თერთმეტის** სახელს **ვეცნუცარა**-სა და **თორმეტის ვეცნუკჲურა**-ში **ათის სახელად** უკვე **ვეც**-ი ჩანს.

თანამედროვე ჰურკილურს **ათის** ცალკეულ სახელად აქვს **ვიწალ**, **მეორე-ათეულის** სახელებში-კი არის **ვიწ**, რომელსაც **ალ** მარცვალი აქვს ჩამოცილებული.

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ აკუშურის **მეორე ათეულის ათისა** და ჰურკილური **ათის** სახელები თითქმის ერთი-და-იგივეა: **ვეც** და **ვიწ**, ანდა **ზიწ**. სამაგიეროდ აკუშური ცალკეული **ათის** სახელი **ჲა̈ცალ** მეორე ათეულის აკუშურისა და ჰურკილური **ათის** სახელებისაგან განსხვავდება, რათგან **ალ** მარცვლის ჩამოშორების შემდგომაც მაინც **ჲა̈ც** გვრჩება. **ვეც**, **ვიწ**-ს და **ჲა̈ც**-ს თავკიდური **ვ** და **ჲ** ბგერები ასხვავებენ.

რაკი **ვ** თანხმოვანი ჰურკილურში **მამრობითი ხქესის ნიშანი** და თავსართ-ბოლოსართია, ამიტომ საფიქრებელია, რომ **ამ შემთხვევაშიც მას მე-XVIII ს.-შიც ასეთივე დანიშნულება ექმნებოდა** და იმ დროსაც, როცა ჰურკილურს სქეს-კა-

ტეგორიები რიცხვითს სახელებშიც ჰქონდა. დ სქეს-კატეგორიის ნიშნად თანამედროვე ჰურკილურში არ გვხვდება, არამედ დ და რ არის, მაგრამ სამაგიეროდ არაერთს ლეზგურს ენას მოეპოვება. ეს მაგალითი ამჟღავნებს, რომ წინათ დ თავსართი აკუშურს და ჰურკილურსაც ჰქონია, საფიქრებელია, იმავე მდედრობითი სქესის ნიშნად.

ამნაირად გამოირკვა, რომ გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში ᲐᲗᲘᲡ ორი, მამრობითი და მდედრობითი, სქეს-კატეგორიის მე-XVIII ს. აკუშური ფორმა გვქონია დაცულ-აღბეჭდილი. საყურადღებო გარემოებაა, რომ ორივე სქეს-კატეგორიის ნიშანი ᲗᲐᲛᲡᲐᲠᲗᲐᲓ ყოფილა ნახმარი.

მეორე ათეულის რიცხვითი სახელები ათისა და ერთეულის სახელისაგან არის შედგენილი ისე-კი, რომ ამ ორ ნაწილს ნუ მარცვალი აერთებს, რომელიც ᲓᲐ კავშირის მაგიერი გამოდის: მესამე და ყველა დანარჩენი ათეულების სახელები ერთეულისა და ათის სახელისაგან შედგება: ორივე ნაწილი ერთი მეორის გვერდით უკავშიროდ არის მოთავსებული, მაგრამ ერთეულის სახელები ყოველთვის უსქეს-კატეგორიო-ბოლოსართოდ არის გამოყენებული.

როგორც ცალკეული რიცხვის სახელების ზემოთმოყვანილი ანალიზებითგან ჩანს, აკუშურიცა და ჰურკილური რიცხვითი სახელებიც მთლიანად ათეულობითი აღრიცხვის სისტემაზეა დამყარებული, რაც უ ს ლ ა რ ს ა ც უკვე ჰქონდა აღნიშნული (ჰურკ. გ. 63).

100-ს აკუშურადაც ᲓᲐᲠᲨᲐᲚ ჰრქმევია და ჰურკილურადაც ასევე ეწოდება. საფიქრებელია, რომ თავკიდური დ ძირეული არ არის ისევე, როგორც, რასაკვირველია, ბოლოკიდური ალ მარცვალიც.

1000-ს აკუშურადაც ᲐᲖᲐᲠᲪᲐᲚ და აზკრ-ი სწოდებია, რომელთაგან მეორე თანამედროვე ჰურკილურსაც ამავე რიცხვის სახელად აქვს. ᲐᲖᲐᲠᲪᲐᲚ სპარსული ᲰᲐᲖᲐᲠ-ისა და აკუშური ᲪᲐᲚ-ისაგან შედგება, რომელიც 7-ის სახელს ᲔᲠᲣᲪᲐᲚ-სა და 8-ის ᲛᲐᲘᲪᲐᲚ-შიც გვხვდება და, როგორც ეტყობა, ერთის ᲪᲐᲠᲐ-ს სახესხვაობა უნდა იყოს. ყველა ამ შემთხვევებში შ ვ ი დ ც ა ლ ს ა, რ ვ ა ც ა ლ ს და ა ს ც ა ლ ს უნდა ნიშნავდეს..

1000-ის მეორე სახელი აზკრ, ცხადია, პირველის ფონეტიკური სახესხვაობაა.

ამგვარად აკუშური და ჰურკილური რიცხვითი სახელების ანალიზმა არაერთი საყურადღებო გარემოება გამოამჟღავნა.

§ 3. წახურული რიცხვითი სახელები

წახბურს[1] ანუ წახურულს ენას (წახბიშდა მიზ-ს), როგორც ვიცით, ოთხი სქეს-კატეგორია აქვს შემდეგი ნიშნებითურთ: 1. მამრ. სქესის გონიერ არსებათათვის რ, 2. მდედრობითი სქესისათვის რ, 3. ცხოველებისა და საგნებისათვის ბ, ანდა ჳ და 4. ყველა დანარჩენი სახელებისათვის დ. მაგრამ რიც-

[1]. რუსულსა და გერმანულ მწერლობაში დ ი რ რ მ ა ამ ენის სახელად Цахурский яз. Das Tsakhurische შემოიღო, მაგრამ, რაკი თვით ტომი თავის თავს წახბზ-ს უწოდებს, ამიტომ ქართულადაც უნდა წახბელი და წახბური ენა ვუწოდოთ.

ხვით სახელებში, ისევე როგორც არსებითად მეტყველების სხვა ნაწილებშიც, **მხოლოდ ხამ-ხამი ფორმა გააჩნია,** რათგან თანამედროვე წახბურს მამრობითი-საცა და მდედრობითი სქესისათვისაც ერთიდაიგივე რ ბგერა აქვს ნიშნად.

ქვემომოყვანილი წახბური რიცხვითი სახელების, აკუშურ-მურკილური რიცხვითი სახელების შემდგომ, გულდახმითი გადაკითხვა მათს ცხადს ნათესაობას აგრძნობინებს. აი წახბური რიცხვითი სახელების თვით სიაც:

წახბური ანუ წახურული რიცხვითი სახელები.

1 სა
2 ყჷჲირჷ̈ (1 და 2 სქესკ.), ყჷბლჷ̈ (3 სქესკ.), ყჷდლჷ̈ (მე-4).
3 ჰıჷბიჲრჷ̈, ჰıჷ̄ბლჷ̈ (მე-3), ჰıჷბილლჷ̈ (4).
4 ჲოყჷჲრჷ̈, ჲოყუბლჷ̈ (3), ჲოყვლლჷ̈ (4).
5 ხıოჲრჷ̈, ხıობლჷ̈ (3), ხıოლლჷ̈ (4).
6 ჲიჰıირჷ̈, ჲიჰıიბლჷ̈ (3), ჲიჰıილლჷ̈ (4).
7 ჲილირჷ̈, ჲილიბლჷ̈, ჲილილლჷ̈.
8 მოლირჷ̈, მოლიბლჷ̈, მოლილლჷ̈.
9 ჲუქირჷ̈, ჲუქიბლჷ̈, ჲუქილლჷ̈.
10 ჲიწირჷ, ჲიწიბლჷ̈, ჲიწილლჷ̈.
11 ჲიწგსარ, ჲიწგსაბ, ჲიწგსად.
12 ჲიწგყაჲრჷ̈, ჲიწგყაბ, ჲიწგყად
13 ჲიწგჰıებარ, —ბ, —დ.
14 ჲიწგჲოყარ, —ბ, —დ.
15 ჲიწგხıუარ, —ბ, —დ.
16 ჲიწგჲიჰıირ, —ბ, —დ.
17 ჲიწგჲილარ, —ბ, —დ.
18 ჲიწგმოლარ, —ბ, —დ.
19 ჲიწგჲუქჷ̈არ, —ბ, —დ.
20 ყაჲრჷ̈, ყაბლჷ̈, ყალლჷ̈.
30 ჰıებწალ.
40 ჲოყწალ.
50 ხıოწალ.
60 ჲიჰıწალ.
70 ჲილწალ.
80 მოლიწალ.
90 ჲვქელ, ჲვქჷ̈ლ.
100 ჸაში.
1000 ჷზგ́რ.
(წახ. ე.; 51).

წახბურს ყველა რიცხვითი სახელების, ერთის სახელის გარდა, 1. და 2. სქეს-კატეგორიის ფორმებს ბოლოში რჷ̈ **მარცვალი აქვს, მე-3 და 4-ე სქეს-კატეგორიისახ-კი** ლჷ̈. თუმცა ამ მარცვლების ყველა რიცხვითი სახელებისათვის

გამოყენება მას ამჟამად უბრალო დაბოლოებად ჰხდის, მაგრამ **მათი ოდინდელი დანიშნულების გაგებას ႤႰႧႨႱ სახელის ფორმები გვშველიან.**

1. **ერთის სახელს**, თანამედროვე ჭახმურში **სქეს-კატეგორიების ნიშნები არა აქვს**, არამედ ყველა სქეს-კატეგორიებისათვის მხოლოდ **სა** არსებობს. მაგრამ **ეს** რომ **შედარებით ახალი მოვლენა უნდა იყოს და წინათ მასაც** სქეს-კატეგორიების ბოლოსართები **ჰქონია**, ამას სრულებით უცილობლად ამავე რიცხვითი სახელის 11-ის სახელში დაცული ფორმები ცხადჰყოფენ. **თერთმეტს** ეხლაც **ჟიწგსარ, ჟიწგსაბ** და **ჟიწგსად** ეწოდება. აქედგან **ჟიწგ ათის** სახელია, **ხოლო სარ, საბ** და **სად ႤႰႧႨႱ აღმნიშვნელია**. რაკი **ბ** მე-3 სქეს-კატეგორიისა და **დ** მე-4 სქეს-კატეგორიის ნიშნებია, უეჭველია, რომ **რ** 1. **და 2-ე სქეს-კატეგორიის ნიშანი უნდა იყოს**. თანამედროვე წახბურსაც ხომ ამ სქეს-კატეგორიებისათვის სწორედ ეს **რ** ბგერავე აქვს.

მაშასადამე, გამოირკვა, რომ **წინათ სქეს-კატეგორიებისათვის ნიშნები ႤႰႧႨႱ სახელსაც ჰქონია და მხოლოდ შემდეგში დაჰკარგვია.**

ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ **რ, ბ** და **დ ბგერების დანიშნულების გრძნობა წახბურში უკვე საკმაოდ მოჩლუნგებული ყოფილა.**

ამის შემდგომ წახბური რიცხვითი სახელების ბოლოკიდური **რა̆** და **ლა̆**-ს ბუნების გამორკვევა უკვე ადვილია.

რაკი **სარა̆-ს, ერთის, რა̆** მარცვალი მამრ. და მდედრ. სქეს-კატეგორიების ნიშანია, თავისდა-თავად ირკვევა, რომ **ერთეულების ყველა სახელშიც რა̆-ს იგივე დანიშნულება უნდა ჰქონდეს**, მაგრამ ერთეულების მე-3 და 4-ე სქეს-კატეგორიების ფორმებსაც ხომ ბოლოში ყველას **ლა̆** მარცვალი აქვს, რომელიც წახბურში ამ სქეს-კატეგორიებისათვის განკუთვნილს **ბ** (მე-3) და **დ** (მე-4) ბგერებს არ უდგება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ **ლა̆** 1. და 2. სქეს-კატეგორიების **რა̆** ფონეტიკური სახესხვაობაა. ამნაირად **რა̆ და ლა̆-ს ოდინდელი დანიშნულება დავიწყებულია და უბრალო დაბოლოებად არის ქცეული. ეს გარემოება ცხადჰყოფს წახბურში რიცხვითი სახელების სქეს-კატეგორიების გაქრობისადმი მიდრეკილებას, რომელსაც ცალკეული ႤႰႧႨႱ ფორმები უკვე უმსხვერპლია და რომელიც სხვაგანაც უკვე საკმაოდ ძლიერად არის შეჰრილი.** ამ **რა̆** და **ლა̆** დაბოლოებას რომ წინმყოფი ბგერების დაცვისათვის ხელი არ შეეწყო, წახბურს რიცხვითს სახელებსაც, არაერთ სხვა ლეგურ ენათა მსგავსად, სქეს-კატეგორიების ალარავითარი განრჩევა არ ექმნებოდა.

ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, რომ, **წახბური რიცხვითი სახელების ჯერ ფუძისა და შემდეგ ძირების გამოსარკვევად, წინასწარ უნდა რა̆ და ლა̆ მარცვლები ჩამოსცილდეს.**

ერთის წინანდელი სქეს-კატეგორიებიანად დაცული **სარ**(ă), **საბ**(ა) და **სად**(ა) ფორმებიც გვაქვს და ბოლო-მოკვეცილი, უფორმანტო ძირი **სა**-ც, რომლის თანხმოვანი სხვა ლეგური ენების ერთის **ც**-ს შენაცვლებას წარმოადგენს. შემდეგში დავრწმუნდებით, რომ **სარ**(ă) პირველი და მეორე სქეს-კატეგორიების თავდაპირველ ფორმად არც შეიძლება ყოფილიყო და არც არის.

2. წახბური **ორის** სახელს რომ ჩვეულებრივი დაბოლოება ჩამოვაშოროთ, 1. და 2. სქეს-კატეგ. **ყჸ̆ა**, მე-3 სქეს-კ. **ყჸ̆ბ** და მე-4 სქეს-კ. **ყჸ̆დ** დაგვრჩება.

რაკი **ზ** მე-3 სქეს-კატეგორიისა და **დ** მე-4-ს ნიშანია, ამიტომ **ორის ზოგადად აღმნიშვნელი ყჾ ყოფილა**, ხოლო, რაკი 1. **და 2. სქეს-კ. ყჾდ-ს პირველი ორი ბგერაც ძირია, დ სქეს-კატეგორიის ნიშანი უნდა იყოს.**

მაგრამ თანამედროვე წახბურს პირველი და მეორე სქეს-კ. ნიშნად რ აქვს, თანაც არც ერთს ლეკურ ენას მამრ. სქესისათვის ნიშნად ჲ არ მოეპოვება. ამიტომ ცხადია, რომ **თავდაპირველად წახბურსაც ჲ ორივე სქესის ნიშნად ვერ ექმნებოდა, არამედ შესაძლებელია მხოლოდ მდედრ. სქესის ნი**შანი **ყოფილიყო** და უეჭველია შემდეგში, **როდესაც სქეს-კატეგორიების შეგნება წახბურში** უკვე **შერყეულა და მამრ. სქესის ნიშანი გამქრალა**, მარტო **ამ დროითგან** მოყოლებული **უნდა იყოს ჲ მამრ. სქესის ნიშნადაც ქცეული. მამრ. სქესის ნიშნის გაქრობა და ჲ-ს ამისთვისაც გამოყენება 20-მდე ყველა რიცხვითს ნიშნებს ეტყობა, ამიტომ ეს პროცესი ზოგადი ყოფილა.**

ორის სახელი, რა თქმა უნდა, წახბური **ოცის** სახელშიც უნდა იყოს ალბეჭდილი მით უმეტეს, რომ **წახბური ალთვალვა ათობითია და 20-იც ႭႰ ႠႧႨႱ უნდა ნიშნავდეს.** 20-ს-კი წახბურად ეხლა **ყადრა̈**, **ყაბლა** და **ყალლა̈** ეწოდება. ხოლო, როგორც დავრწმუნდით, 10-ის აღმნიშვნელი არის **დიწგ**, რომლის არავითარი კვალიც-კი 20-ის სახელში აღარა ჩანს. ცხადია, რომ **წახბურშიც 20-ის სახელს თავისი ოდინდელი შედგენილობის მხოლოდ პირველი, ორის აღმნიშვნელი, ნაწილი-ღა ჰქონია შერჩენილი.** ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ **ႭႰႱ წახბურად ოდესღაც ყა-ც ჰრქმევია**, რათგან **დ**, **ბ** და **ლ**, რომელიც რეგრესიული ასიმილაციის გზით არის რ(დ)-ს მაგიერ გაჩენილი, უეჭველია აქაც სქეს-კატეგორიების ნიშნებია. ამ დასკვნის სრულს შეუმცდარობას 12-ის წახბური სახელი **დიწგყადრა̈**, **დიწგყაბ**, **დიწგყად** ამტკიცებს, რომელშიც **ႭႰႨ ამავე ყა-დ, ყა-ბ და ყა-ლ-ის სახით არის დაცული.**

3. **სამს** წახბურად **ჰცებიდრა̈**, **ჰჩებლა̈** და **ჰცებილლა̈** ეწოდება. დაბოლოება-მოკვეცილი **ჰცებიდ**, **ჰჩებ** და **ჰცებილ** იქმნება, რომელთაგან პირველის **დ** და მესამის **ლ**, რომელიც ასიმილაციის წყალობით **დ**-ს მაგიერია, როგორც უკვე ვიცით, სქეს-კატეგორიის ნიშნებია. ამ ნიშნებისაც ჩამოცლის შემდგომ, **სამის ძირად ჰცები გვრჩება**. მაგრამ მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმად, დაბოლოების ჩამოშორების შემდგომ, რჩება მხოლოდ **ჰჩებ**, რომელსაც ბოლოში **ბ** აქვს. ეს ბგერა მართლაც მე-3 სქეს-კატეგორიის ნიშანია და ამიტომ მისი ასეთ ფორმანტად მიჩნევა ბუნებრივი იყო. მხოლოდ მაშინ **სამის** ძირად **ჰჩება**-კი არა, არამედ **ჰცე** უნდა გვეცნა. მაგრამ **სამი ათის აღმნიშვნელის** 30-ის სახელს **ჰცებწალ**-შიც **სამი ჰცებ**-ად გვევლინება. უნდა ითქვას, რომ **ჰჩები** და **ჰცებ** ერთმანეთისაგან იმდენად მცირეოდნად განსხვავდებიან, რომ, თუ მეორის **ბ**-ს ფორმანტად ჩავთვლით. მაშინ არავითარი საფუძველი არ გვექმნებოდა პირველის **ბი** მარცვალიც ამავე თვისებისად არ მიგვეჩნია, მაგრამ მაშინ უნდა დაგვესკვნა, რომ ოდესღაც წახბური **სამის** ძირად ცნობილი კომპლექსი ნამდვილად ამ რიცხვითი სახელის მე-3 სქეს-კატეგორიის ფორმა ყოფილა, რომელიც ძველადვე **სამის** იმდენად ზოგად სახელად ქცეულა, რომ შემდეგში მის ძირადაც-კი მოსჩვენებიათ. როგორც ადამიანი დარწმუნდება, ეს საკითხი ძნელი გადასაწყვეტია და

მისი საბოლოო გამორკვევა მხოლოდ ყველა ლეგური მასალების შედარებითი ანალიზის საშუალებით შეიძლება.

4. წახურის **ოთხის** 1. და 2. სქეს-კატ. ფორმა იქნება **ჲოყეა**, მე-3 **ჲოყუბ** და მე-4 **ჲოყგდ**. **ძირად**-კი ᲲᲝᲧᲔ, ᲲᲝᲧᲣ და ᲲᲝᲧᲒ. რა თქმა უნდა, **ძირის ამ სამ ფორმათაგან უპირატესობა** ᲲᲝᲧᲣ-**ს უნდა მიეკუთვნოს**, დანარჩენნი-კი მხოლოდ სახესხვაობაა. საგულისხმოა, რომ **ოთხი ათის** აღმნიშვნელს 40-ის სახელს **ჲოყწალ**-ში **ოთხის** გამომხატველი მხოლოდ **ჲოყ**-ია.

5. წახური **ხუთის** 1. და 2. სქეს-კატ. სახელია **ხიოა**, მე-3-ს **ხიოზ** და მე-4 **ხიოდ**, რომელთა, სქეს-კატეგორიის ნიშნების ჩამოშორების შემდგომ, **ძირად ხიო გვრჩება** და სწორედ ასევეა ამ რიცხვის ძირი **ხუთი ათის** აღმნიშვნელს 50-ის სახელს **ხიოწალ**-შიც.

6. **ექვსის** 1. და 2. სქეს-კატ. სახელი **ჲიჩი**, მე-3-ს **ჲიჩიბ** და მე-4-ს **ჲიჩიდ** არის, რაც ამ რიცხვის **ძირად ჲიჩი**-ს **გვაგულისხმებინებს**.

7. **შვიდის** წახური 1. და 2. სქეს-კატ. ფორმის **ჲილი**-სა, მე-3-ს **ჲილიბ**-ისა და მე-4-ის **ჲილიდ**-ის **ძირი ჲილი არის**.

8. წახური **რვის** სახელები **მრლი** (1. და 2. სქეს-კ.), **მოლიბ** (მე-3 სქეს-კატ.) და **მოლიდ** (მე-4) **რვის ძირად მოლი-ს გვაგულისხმებინებენ**.

9. **ცხრის** სამივე ფორმა **ჲუჭი**, **ჲუჭიბ** და **ჲუჭიდ** უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ **ცხრის** აღმნიშვნელი **ძირი ჲუჭი არის**.

10. **ათის ჲიწი** (1 და 2 სქეს-კატ.), **ჲიწიბ** (3) და **ჲიწიდ** ჰრქმევია, რომელთა უფორმანტო **ძირად ჲიწი** გვევლინება.

მეორე ათეულის სახელებში იგივე რიცხვი **ჲიწგ**-დ, ხოლო 30-ითგან **მოყოლებული ასამდის ათის** სახელად ყველგან არის **წალ, რომლის ლ**, ანდა **ალ** მარცვალი **ძირეული არ არის**. ამნაირად ყველა ამ შემთხვევაში **ათის** გამომხატველი მხოლოდ **წ**-ლაა. საფიქრებელია, რომ **ჲიწი**-ს, ანდა **ჲიწ**-ის თავკიდური **ჲ**-ც **ამ რიცხვის სახელის ძირეული ნაწილი არ უნდა იყოს, არამედ სქეს-კატეგორიის შეზრდილი თავსართი**.

რაკი წახური რიცხვითი სახელების ათობითს სისტემაზე უკვე გვქონდა საუბარი, ამიტომ აქ მხოლოდ 100-სა და 1000-ზე-ღა გვაქვს ორიოდე სიტყვა სათქმელი. წახური 100-ის, **ჳაშე**-ის, თავკიდურს **ჳ**-ზე იგივე უნდა ითქვას, რაც აკუშურ-ჰურკილური 100-ის **დურშალ**-ის თავკიდურს **დ**-ზე გვქონდა თავის ადგილას ნათქვამი: **ჳ აქ ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ მამრ. სქესის თავსართოვან ნიშნად არის საგულისხმებელი**. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ აქ წახურში **სქეს-კატეგორიის თავსართოვანი ნიშნების არსებობის მეორე გამომჟღავნებელი გარემოებაც და მამრ. სქესის აწ უკვე დაკარგულ ნიშნად ჳ-ს ყოფნის დამადასტურებელი ფაქტიც** გვექმნება. ამისდა მიხედვით **სქეს-კატეგორიის ბოლოსართოვანი ნიშნები წახურში მეორადი მოვლენა ჩანს**, რომელთა მერმინდელი თანდათანი გაქრობის მაუწყებელი მაგალითი უკვე არაერთი გვქონდა აღნიშნული. აქ დავუმატებთ მხოლოდ, რომ ამავე თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ ექვსითგან მოყოლებული ათამდის ყველა რიცხვითს სახელს 1. და 2. სქეს-კატეგორიის ბოლოსართის უკანასკნელი ნიშანი **ა**-ც-კი დაკარგული აქვთ.

§ 4*. თაბასარანული რიცხვითი სახელები

თაბასარანულს, როგორც დავრწმუნდით, **გრამ. სქესი აღარა აქვს, არამედ მხოლოდ გრამ. კატეგორიები მოეპოვება** და ყველაფერს ორ, **გონიერ და არაგონიერ, კატეგორიად ჰყოფს.** პირველისათვის ნიშნად **რ** ბოლოსართსა ხმარობს, მეორისათვის-კი **ბჲ**-ს, მხოლოდ ზმნაში უჩანს კიდევ **დ** და **ლ** ნიშანიცაი თაბასარანული თანამედროვე რიცხვითი სახელების მწკრივი:

თაბასარანული რიცხვითი სახელები

1 სარ, საბჲ.
2 ყო̈რ, ყობჲ.
3 შჲიბბურრ, შჲიბბურბჲ.
4 ჲაყურ, ჲაყუბჲ, ჲაბჲყურ, ჲარყურ.
5 ჰჷურ, ჰჷუბჲ.
6 ჲირჰჷურ, ჲირჰჷუბჲ
7 ურლურ, ურლუბჲ, ვურლურ
8 მირჟურ, მირჟუბჲ
9 ვურჭურ, ვურუ̂ჭურ, ვურუჭუბჲ
10 ჲიწურ, ჲიწუბჲ
11 (ჲ)იწისარ, ჲიწისაბჲ
12 (ჲ)იწიყო̈რ, ჲიწიყობჲ
13 ჲიწიშჲიბბურ, ჲ-ბჲ
20 კხარ, კხაბჲ
21 კხაჲსარ, კ-ბჲ
30 სიმჩ̆ჭურ
31 სიმიჭუნნასარ,—ბჲ.
40 ჲაღეჭურ, — ბჲ.
50 ჰჷუწურ, — ბჲ.
60 ჲირჰჷიწურ, — ბჲ.
61 ჲირჰჷიწუნნასარ, — ბჲ.
70 ვურლუწურ, — ბჲ.
80 მირჟიწურ, — ბჲ.
90 ვურუჭურწურ, — ბჲ.
100 ვარჟ.
200 ყო̈რ ვარჟ.
1000 აზურ, ღაზურ.

(**Дирр. Грам. табасаранского яз., 42 -- 43**).

თუმცა თითოეული თაბასარანული რიცხვითი სახელი ჩვეულებრივ 2 კატეგორიის მქონებელია, მაგრამ **შვიდს** და **ცხრას** სამი, ხოლო **ოთხს** ოთხი ფორმაც-კი აბადია. **სქეს-კატეგორიის ნიშნები რიცხვით სახელებს ჩვეულებრივ ბოლოში ერთვის.**

თაბასარანულად **გონიერი ერთის** აღსანიშნავად ხმარობენ **სარ**-ს, **ხოლო არა-გონიერისათვის საბə**-ს, რომელთა **რ** და **ბə** - ბოლოსართოვანი ნიშნების ჩამოცლის შემდგომ **ერთის ძირად დაგვრჩება სა.**

საფიქრებელია, რომ **ბოლოკიდური ბə**, რომელიც ამჟამად მხოლოდ არა-გონიერთა კატეგორიის ნიშანია, **წინათ მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანი უნდა ყოფილიყო.**

სარ-ის ბოლოსართი რ შეუძლებელია თავდაპირველად, ან გონიერ არსებათა, ანდა მით უმეტეს მამრ. სქესის ნიშანი ყოფილიყო, არამედ მე-4 სქეს-კატეგორიის ნიშანი იქმნებოდა.

ყველა ზემოაღნიშნული გარემოება, როგორც დავრწმუნდებით, შესაძლებელია სხვა რიცხვითი სახელების ანალიზითაც დამტკიცდეს.

2. **ორს** ეხლა **ყურ** (გონ.) და **ყობə** (არაგონ.) ეწოდება, რომელთა ძირად **ყო** არის.

მაგრამ **ორის** აღმნიშვნელს **ყო** ძირს გარდა, **ოცის** სახელს **კხარ** (გონ.) და **კხაბ**-ში (არაგონ.) ამ რიცხვითი სახელის ძირის **კხა** სახესხვაობაც გვაქვს დაცული, რომელიც 21—29-მდე არსებულ სახელებშიც გვხვდება.

3. **სამის** თანამედროვე სახელი **შიბბურრ** (გონ.) და **შიპბურბə** (არაგონ.) **ამ რიცხვის** თაბასარანულ **ძირად შიბბუ**-ს გვაგულისხმებინებს.

იმისდა მიუხედავად, რომ **სამის** ძირად ეხლა **შიბბუ** გამოდის, მაინც საეჭვოა, რომ **ბუ** ძირეული იყოს: **ძირეულად შიი-ა მისაჩნევი.**

მაგრამ საგულისხმოა, რომ თუ 3-ი ეხლა **შიბბურ**-ად ითქმის და ძირეულად **შიი** ჩანს, ოდესღაც **სიმ**-იც ყოფილა, ამას 30-ის სახელი **სიმჩ̆ჰურ**-ი ცხადჰყოფს, რათგან მისი მეორე ნაწილი **იჰურ=ჲიწურ**-ს და **ათსა** ნიშნავს, პირველი, **სიმ**-ი-კი უნდა **სამს** ნიშნავდეს.

4. **ოთხი** ეხლა **ჲაყურ**-ად ითქმის, რომლის გარდა კიდევ სამი განსაკუთრებული ფორმა არსებობს: **ჲაყუბə, ჲაბəყურ** და **ჲარყურ**. თუ ორს უკანასკნელს **რ** სქეს-კატეგორიის ნიშანი ჩამოვაცალეთ, დარჩება **ჲარყუ** და **ჲაბəყუ**. სამწუხაროდ დ ი რ რ ს 14-ის თაბასარანული სახელი აღნიშნული არა აქვს, რომ იქ დაცული **ოთხის** სახელიც გამოგვეყენებინა. მაგრამ **ორმოცის ჲალეჰურ**-ის ეხლანდელი ფორმაც საკმარისია დასასკვნელად, რომ თაბასარანულად წინათ **ოთხს** სახელად ყ-ს უკვე ლ-დ შენაცვლებული **ჲალ**-იც ჰქონია. **ჲალეჰურ**-ის მეორე ნაწილი **ეჰურ**, ცხადია, **ათსა** ნიშნავს და **ჲიწურ**-ს უდრის. 30-ს ანალიზის დროს ჩვენ უკვე დავრწმუნდით, რომ **ჲიწურ ათი** იქაც [ი]ჰურ-ის სახით არის უკვე წარმოდგენილი.

საკმარისია ადამიანმა თაბასარანული **ოთხის ორისავე ძირის ჲარყუ**-სა და **ჲაბəყუ**-ს **შუა თანხმოვნების რ**-სა და **ბə-ს სხვაობას ჯეროვანი ყურადღება მიაქციოს, რომ ამ ძირის მთლიანობა საეჭვო შეიქმნეს.** მაგრამ, როგორც **რ**-სა და **ბə**-ს სხვაობის მიზეზისა, ისევე ძირის მთლიანობის ფრიად მნიშვნელოვან

საკითხებზე აქ მსჯელობა მიზანშეწონილი არ იქმნებოდა და ამიტომ ქვემოთ, თავის ალაგას, სხვა მსგავს საკითხებთან ერთად, გვექმნება განხილული.

5. **ხუთი** ცალკეულად **ჰჷურ** და **ჰჷუბ** ეწოდება. აქაც **რ** და **ბ** სქეს-კატეგორიის ნიშნებია და **ძირისეულად** მხოლოდ **ჰჷუ** რჩება. სწორედ ამ სახით არის იგი **5 ათის** აღმნიშვნელს 50-ის სახელში **ჰჷუწურ**-შიც დაცული. ამ რიცხვითი სახელის მეორე, **ათის** აღმნიშვნელი, **წურ** საყურადღებოა თავისი **ჲი**- თავკიდურის უქონლობით.

6. **ექვსი** ცალკეულად იქმნება **ჲირჰჷურ** და **ჲირჰჷუბი**, რომელთაგან სქეს-კატეგორიების ნიშნების ჩამოცლის შემდგომ, დაგვრჩება **ჲირჰჷუ**. მაგრამ უკვე **უ**-ჩამოშორებული სახით არის **ექვსი** წარმოდგენილი **ექვსი ათის** აღმნიშვნელს **სამოცის** სახელს **ჲიჰჷიწურ**-ში.

7. **შვიდის** სამი ფორმა არსებობს: **ურლურ**, **ურლუბი** და **ვურლურ**, რომელთა **ძირად**, ბოლოკიდური **რ** და **ბი**-ს ჩამოცლის შემდგომ, **ურლუ** და **ვურლუ** **წარმოგვიდგება**. გამოსარკვევია მხოლოდ, თავკიდური **ვ** მეორე შემთხვევაში სქეს-კატეგორიის. შეზრდილი თავსართია, თუ ძირისეული. თუ ის სქეს-კატეგორიის თავსართი აღმოჩნდებოდა, მაშინ **ვ**, რა თქმა უნდა, შესაძლებელია მხოლოდ მამრ. სქესის ნიშანი ყოფილიყო.

ამ საკითხის გამორკვევის დროს, უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ **შვიდ-ათის** აღმნიშვნელის **70-ის სახელში**, **ვურლუწურ-შიც**, **შვიდი სწორედ ვურლუ-ს სახით არის წარმოდგენილი.**

8. **რვას მირჟურ** და **მირჟუბი**-ი ეწოდება, რომელთა ძირად **მირჟუ** გვექმნება და თითქმის ასევე გვევლინება იგი **მირჟიწურ**-ს **ოთხმოცში**, რომელიც **რვა ათსა** ნიშნავს.

9. **ცხრის** სამი ფორმა **ვურჰურ**, **ვურჭჰურ**, **ვურუჰუბი** ამ რიცხვითი სახელის **ძირად ვურჭჰუ**-ს **გვაძლევს**. **ოთხმოცდაათში**, **ვურჭჰუწურ**-შიც, ძირეულად **ვურჭჰუ** გამოდის. ად. დ ი რ რ ი ფიქრობდა, რომ **ცხრის** თაბასარანული სახელი **ვურუჰურ**-ისაგან შედგება და **უ**(**ურ**) **ერთოდ ათს** ნიშნავსო (თაბას. ე., 42 და Einführung, 273), ანუ, ქართულად რომ გამოვთქვათ, **ათი ერთ-ნაკლები**-ს გამომხატველია.

10. ცალკეულად თაბასარანულად **ათს ჲიწურ**-სა და **ჲიწუბი**-ს უწოდებენ. 11—19-მდე-კი **ათის** გამომხატველად **ჲიწ**-ია, ხოლო 30-ისა და 40-ის სახელებში **ჰურ**-ია და ყველა შემდგომ ათეულებში **წურ**-ი გვაქვს. ცხადია, რომ ბოლოკიდური **რ** და **ბი** კატეგორიების ჩვეულებრივი ნიშნებია. მათ ჩამოცლის შემდგომ, **გვრჩება ჲიწუ**, **ჲიწ**, **წუ** და **ჰუ**. ორი უკანასკნელი ერთმანერთის სახესხვაობას წარმოადგენენ. **ჲიწ**-ს, პირველ **ჲიწუ** ფორმასთან შედარებით, ბოლოში მხოლოდ **უ** არა აქვს. მაგრამ მაინც. მთავარი საკითხია: **ძირეულია, თუ არა, თავკიდური ჲ, რომელიც ორსავე ზემომოყვანილს პირველ ფორმებს აქვს?** თუ გავიხსენებთ, რომ **ჲ ყველა ლილღურსა და ლეკურს ენაში მდედრ. სქესის ფორმანტია**, მაშინ უმალ აზრი გაგვიელვებს, რომ **შესაძლებელია მას თავდაპირველად აქაც ასეთი მნიშვნელობა ჰქონოდა.**

თაბასარანული რიცხვითი სახელები, როგორც **უკვე** დ ი რ რ ს **ჰქონდა აღნიშნული** (თაბ. ე. 42), **თვლის ათობითი სისტემის მიხედვით არის ნაწარმოები.** მაგ. 30 **სიმიპურ სამ ათს** ნიშნავს, 40 **ჲადეპურ — ოთხ ათს**, 50 **ჴუწურ — ხუთ ათსა** და დანარჩენი ყველა ათეულებიც ამგვარადვეა ნაწარმოები. ამ მხრივ და წარმოების მიხედვით ერთად-ერთ გამონაკლისს 20-ის სახელი **კხარ** და **კხაბი** შეადგენს.

რაკი თაბასარანული თვლის სისტემა ათობითია და, ოცს გარდა, ყველა რიცხვითი სახელები ამ სისტემით არის ნაწარმოები, ამიტომ სრულებით ბუნებრივია, რომ ოცი **კხარ** და **კხაბი**-იც ორი ათის აღმნიშვნელად ვიგულისხმოთ. მაგრამ მათ რომ სქეს-კატეგორიის ბოლოსართები მოვაშოროთ, დაგვრჩება **კხა.** ცხადია, აქ ორნაწილედი სიტყვის ძებნა ამაო ცდა იქმნებოდა. თუ გავიხსენებთ, რომ თაბასარანულად 2-ს **ყöრ** და **ყობი**-ი ეწოდება, შესაძლებელია ვიფიქროთ მხოლოდ, რომ **კხარ** და **კხაბი** მათი ა-ხმოვანა ფონეტიკური სახესხვაობაა. **ათის** აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი-კი დროთა განმავლობაში უნდა იყოს დაკარგული. საფიქრებელია, რომ ორის ზემოაღნიშნული სახესხვაობის გაჩენას სიტყვის მეორე, ათის აღმნიშვნელი, ნაწილის ჩამოცილებამ შეუწყო ხელი, რომ 2-სა და 20-ის გარჩევა შესაძლებელი გამხდარიყო.

100-ს ეწოდება **ვარჟ**, რომელიც თავისი **პირველი ორი და უკანასკნელი ბგერებით** წახური 100-ის **ვაშ-ს კარგად უდგება, შუა თანხმოვანი რ-თი-კი** აკუშურ-ჰურკილურ 100-ს **დურშალ-ს გვაგონებს.** როგორც წახურზე გვქონდა ნათქვამი, თაბასარანული 100-ის ჟ-ც **ძირეულად არ არის საგულისხმებელი.**

თაბასარანული რიცხვითი სახელების ანალიზმა, როგორც დავრწმუნდით, შემდეგი საყურადღებო ცნობა შეგვძინა: 1. **გამოირკვა, რომ თაბასარანულსაც, რომელსაც ეხლა გრამ. სქესი არ მოეპოვება, წინათ სქეს-კატეგორიები ჰქონია.—2. რომ სქეს-კატეგორიების ეხლანდელი ბოლოსართების მაგიერ წინათ არსებული თავსართების ორიოდე შენაშთიც გვქონია შერჩენილი.**

§ 4. რუთულური, ანუ მჷხ̈ადური ენის რიცხვითი სახელები

მჷხ̈ადური ენის („მჷხ̈ანიდჷ ჭ̈ალ“), ანუ **რუთულურის რიცხვითს სახელებს,** ერთის გარდა, **ყველა ერთეულებსა და მეორე ათეულის სახელებს** ოციანად **სამ-სამი ფორმა** აქვს, მაგრამ თვით **ენას 4 სქეს-კატეგორია აბადია.** როგორც უკვე ვიცით, 1 სქეს-კატეგორიას მამრ. სქესის გონიერ არსებათა სახელები მიეკუთვნება,— მე-2 სქეს-კატეგორიას მდედრ. სქ. გონიერ არსებათა,— მე-3 არაგონიერთა და ცხოველებისა და მე-4 ყველა დანარჩენი სახელები. **პირველსა და მეორე სქეს-კატეგორიას რ** ნიშანი აქვს, **მესამეს ბ,** ანდა **უ** და **მეოთხეს დ,** რომელიც ზოგჯერ ქრება ისევე, როგორც მამრ. სქესის ნიშანიც. **ყველა ნიშანი** მხოლოდ **ბოლოსართად** გვხვდება. ზემოაღნიშნულითგან ნათელი გახდებოდა, თუ რატომ აქვს რიცხვითს სახელებს ოთხი ფორმის მაგიერ მარტო სამ-სამი.

რუთულური რიცხვითი სახელები აქვე მომყავს.

რუთულური რიცხვითი სახელები

1 სა, სად
2 კკუედ, კკუერ, კკუებ,
3 ჰძიბუდ, ჰძიბურ, ჰიბუ
4 ჲუყუდ[1].
5 ხჲუდ
6 რჷხჲგდ
7 ჲძუუდ.
8 მჷჲედ.
9 უჰუდ.
10 ჲძწუდ.
11 წგსა, წგსარ, წგსაბ.
12 წგკკუედ, წგკკუერ, წგკკუებ.
20 ყად, ყარ, ყაბ.
30 ჰძიბწარ.
40 ჲრლწგრ,
50 ხჲუდწურ.
60 რგხჲწგრ.
70 ჲილწგრ.
80 მგჲწგრ.
90 უჵწგრ.
100 ვეშ.
1000 ჰპლზგრ.
(რუთ. ე. 48).

1. **ერთის** სახელს ცალკეულად მხოლოდ ორი ფორმა აქვს: **სა** და **სად**, რომელთაგან მარტო მეორეს აქვს სქეს-კატეგორიის ბოლოსართი დ, მაგრამ სამაგიეროდ 11-ის სახელში **წესა, წესარ** დი **წესაბ** ერთის კიდევ ორი ფორმა— **სარ** და **საბ** გვაქვს დაცული. დ, რ და ბ ბგერის ბუნებაზე სათქმელი ალარაფერია არც აქა და არც შემდეგში, რათგან მათი დანიშნულება ზემონათქვამის შემდგომ თავისდა-თავად ცხადია. **ერთის ძირად** მაშასადამე აქ **სა** გვაქვს.
2. **ორის** თანამედროვე სახელს **კკუედ, კკუერ** და **კკუებ** ცალკეულადაცა და 12-ის სახელშიც **კკუე** აქვს **ძირად**, მაგრამ **ოცის** სახელს **ყად, ყარ** და ყაბ-ს ამ რიცხვითი სახელის **ორის ძირის** ოდინდელი **ყა** სახესხვაობა შეუნარჩუნებია.

---

[1]) დანარჩენ რიცხვითს სახელებსაც სქეს-კატეგორიის ბოლოსართები აქვთ, 100-ისა და 1000-ის გარდა.

3. სამს ეხლა ხიბუდ, ხიბურ და ხიბუ ჰქვიან და ძირად ხიბუ აქვს, მაგრამ სამი ათის აღმნიშვნელს 30-ის სახელს ხიბწარ-ს ძირად უჩანს ხიბ. ბოლოკიდური ბ-ს ძირეულობა აქაც სათუოა.

4. თუ ოთხს ეხლა ჲუყუდ, ჲუყურ და ჲუყუბ ეწოდება და ძირად ჲუყუ აქვს, ოთხი ათის აღმნიშვნელს 40-ს ჲრღწგრ-ს ოთხის სხვა, საყურადღებო სახესხვაობა ჲრღ-იც აქვს ალბექდილი, რომელიც, ო-ხმოვანობას გარდა, მეტადრე ყ-ს ღ-დ შენაცვლებით არის საგულისხმო და მნიშვნელოვანი.

სქეს-კატეგორიის ნიშნების ჩამოშორების შემდგომ, ხუთის ძირად გვრჩება ხუ, ექვსისა — რჷხჷ, შვიდისა — ჲიჵუ, მაგრამ 70-ში არის ჲილ,— რვისა მჷჲე და ცხრისა უჰუ, რომელიც 90-ში უიჩ-ად არის ქცეული. თაბასარანული რიცხვითი სახელების ძირებთან შედარება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ 6-ის ძირს თავში ჲი აკლია და ბოლოში უ გ-დ აქვს შენაცვლებული,— 8-ის ძირს ირჷ კომპლექსის მაგიერ გჲ აქვს და ბოლოკიდური უ-ც უკვე ე-ს შეუცვლია.

9-ის ძირს კიდევ თავკიდური გ არ უჩანს და შუა რ-ც გამქრალი აქვს.

თაბასარანული 7-ის ძირს ურღუ-სა და რუთულურის ჲიჵე-ს შორის-კი საგრძნობი განსხვავებაა, რომელიც რღ-ს გაქრობითა და უ-ს თავში ი-დ და ბოლოში უე-დ შენაცვლებითაც რომ ავხსნათ, მაინც თავისი თავკიდური ჲ-თ დაბრკოლებას წარმოადგენს, თუ მას სქეს-კატეგორიის შეზრდილ თავსართად არ ვიგულისხმებთ. წინათ რომ რუთულურს 7-საც შუაში ლ ჰქონია, ამას 7 ათის აღმნიშვნელი 70-ის სახელი ჲილწგრ ამჟღავნებს.

10. ათის ცალკეულ ძირად ჲიწუ მოჩანს, მაგრამ მეორე ათეულისა და 40-ის, 50, 60, 70, 80 და 90-ის სახელები მხოლოდ წგ-ს სახით გვევლინება, 30-ის სახელში-კი წა გვაქვს.

ჲიწუ-ს თავკიდური ჲ აქაც სქეს-კატეგორიის შეზრდილ ნიშნად არის მისაჩნევი, ისე რომ ათის გამომხატველი იწა, ანუ იწუ-ა, რომელიც რთულ რიცხვებში წგ-დ-ღა ხდება.

მეორე ათეულის სახელების ათის (წგ) და ერთეულის სახელისაგან (სა, სარ, საბ,— კკუედ, კკუერ და კკუებ) შედგება სრულებით უკავშიროდ, მესამე და დანარჩენი ათეულების სახელებს-კი ჯერ ერთეულის სახელის ძირი აქვს, შემდეგ-კი უკავშიროდვე ათის სახელი მისდევს.

აღსანიშნავია, რომ 30-სა და 50-ში ერთეულების პირველ სახელად მე-4 სქეს-კატეგორიის ფორმაა ქცეული.

100-ის რუთულური სახელი ვეშ წახბური ასის სახელს ჟაშა-ს კარგად უდგება და ისევე, როგორც იქა და თაბასარანულისაშიც, აქაც თავკიდური ვ ძირეული არ უნდა იყოს.

1000-ის სახელს ჰალზგრ-ს სპარსული ჰ-ც დაუცავს და ზ-ს წინაც რატომღაც ლ გასჩენია.

როგორც ად. დ ი რ რ ს ა ც ჰქონდა აღნიშნული, რუთულური თვლა ათობითია.

§ 5. ჯეკური და ბუდუხური რიცხვითი სახელები

ჯეკური და ბუდუხური რიცხვითი სახელების დიდი მსგავსების გამო მათი ერთად განხილვა სჯობს.

ჯეკურს 3 სქეს-კატეგორია აბადია: 1. მამრ. სქესი, რომელსაც ნიშნად რ აქვს, 2. მდედრ. და პირუტყვების სქეს-კატეგორია, რომელსაც ბ ნიშანი აქვს და 3. დ-ნიშანი **უსულო საგნების** სქეს-კატეგორიისათვის. მაგრამ ზედსართავ სახელებს სქეს-კატეგორიის ნიშნები ყოველთვის არ ახლავს. **რიცხვითს სახელებს თუმცა სამივე სქეს-კატეგორიისათვის მოეპოვება** ცალცალკე **ფორმა, მაგრამ ჩვეულებრივი თვლის დროს მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმას ხმარობენ. რიცხვითს სახელებს სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოსართებად აქვს.**

ბუდუხურმა მხოლოდ გრამ. **კატეგორიები** იცის და **სამი კატეგორია** აქვს: 1. **გონიერ არსებათა**, რომელსაც რ აქვს ნიშნად, 2. **არა-გონიერ არსებათა**, რომელსაც ნიშნად ბ აქვს და 3. **დ-ნიშნის** მქონებელი **საგნების**. მაგრამ ზედსართავი სახელები კატეგორიებისდა მიუხედავად უცვლელია ხოლმე, ხოლო აქვთ, თუ არა რიცხვითს სახელებს კატეგორიებისათვის ცალცალკე ფორმები, ად. დ ი რ რ ს აღნიშნული არა აქვს, რიცხვითი სახელების სია-კი მარტო თითო-თითო ფორმას შეიცავს.

აი ჯეკური და ბუდუხური რიცხვითი სახელებიც პარალელურად:

ჯეკური რიცხვითი სახელები

1	სიად, სიაბ.	11	წენჳსად.
2	კუად, — ბ.	12	წენეკუად.
3	შიიბუდ, — ბ.	20	კად.
4	ჲუკუდ, — ბ.	30	კანაჲიწიდ.
5	ჶუდ, — ბ.	40	კუაკად.
6	ღვხვდ, — ბ.	100	ჶუკად.
7	ჲიღვდ, — ბ.	1000	ჰაზგრ.
8	მიღიდ, — ბ.		(დირრის შესავ. 361.)
9	ვიჰიდ, — ბ.		
10	ჲიწიდ, — ბ.		

ბუდუხური რიცხვითი სახელები

1	სად	11	სɵნასად
2	კɵად	12	სɵნაკɵად
3	შიბუდ	20	კად
4	ძუკɵუდ	30	კანაძიწვდ
5	ფუდ	40	კɵოკად
6	რვხვდ	100	ფუკად
7	ძიძიდ	1000	ჰაზარ
8	მიძიდ		
9	ვიჰიდ		(იქვე)
10	ვიწვდ		

კატეგორიების ნიშნების ჩამოშორების შემდგომ, **ერთის** ძირად **ხɵა** (ჯეკ.) და **ხა** (ბუდ.) რჩება,— **ორისა** ცალკე **კუა** და 20-ში **კა**(ჯეკ.) და **კɵა** ცალკეულად, ხოლო 20-ში **კა** (ბუდ.),— **სამის შიბუ**,— **ოთხისა ძაკუ, ძაკɵუ**,— **ხუთის ფუ**,— **ექვსისა ლვხვ** (ჯ.) და **რვხვ** (ბ.),— **შვიდის ძილვ** (ჯ.) და **ძიძი** (ბ.),— **რვისა მილი** (ჯ.) და **მიძი** (ბ.) და **ცხრის— ვიჰი**. ეს ძირები თაბასარანული და რუთულური ძირების სახესხვაობაა მხოლოდ[1].

ჯეკური 10-ის ძირად **ძიწი** მოჩანს, ბუდუხურისა-კი **ვიწვ** ცალკეულად, მაგრამ 30-ში ორივეს 10-ის სახელად **ძიწვ** აქვს.

საყურადღებოა **ათის თავკიდურის ბგერის ხხვაობა** ჯეკურსა და ბუდუხურში, რომელთაგან პირველს **ძიწი**, მეორეს-კი **ვიწვ** აქვს. საფიქრებელია, რომ **ძ** და **ვ** 10-ის **ძირეული ბგერები არ არის**, არამედ პირველი ოდინდელი მდედრ. სქესის, მეორე მამრ. სქესის ნიშნები იქმნება.

---

[1] სახელდობრ, 1-ის ძირი თაბასარანულსა და რუთულურს უდგება, 2-ის ჯეკურის კ ყ-ს შენაცვლებას წარმოადგენს, ბუდუხური კɵ-კი რუთულურისას უდგება. 3-ის ძირი თაბასარანულის მსგავსია,—4-ის ძირი რუთულურისაგან მხოლოდ ყ-ს კɵ-დ შენაცვლებულობით განირჩევა. 5-ის სახელს ჯეკურსა და ბუდუხურში, თაბასარანულთან და რუთულურთან შედარებით, ბɵ შენაცვლებული აქვს ფ-დ. 6-ის ძირის რ ჯეკურში ლ-დ არის შენაცვლებული, ბუდუხურს-კი რ უცვლელადა აქვს დაცული. 7-ის ჯეკურს ძირს, თაბასარანულთან შედარებით, რ აქვს გამქრალი, ბუდუხურს-კი ლ ძ-დ აქვს ქცეული. 8-ის ბუდუხური ძირი პირველი მ თანხმოვანითა და მეორე ძი მარცვლით რუთულურისას უახლოვდება, ჯეკურს-კი მეორე ნაწილად ლვ აქვს, რომელიც შესაძლებელია თაბასარანული ფორმის მსგავსი რყუ-ს შენაცვლება იყოს. 9-ის ძირი ვიჰი თაბასარანულისას უახლოვდება და მხოლოდ რ აქვს გამქრალი და უ ი-დ შენაცვლებული.

საგულისხმოა, რომ **მეორე ათეულის რიცხვებში**, 12—19-მდე **ათის გამომხატველი** ჯეკურში **წე** არის, ბუდუხურში-კი **ხა**.

მეორე ათეულის სახელები **ათისა** და **ერთეულის** სახელისაგან არის შემდგარი, რომელთაც შუაში მოქცეული **ნä** (ჯ.), ანუ **ნა** (ბ.) აკავშირებთ. ეს კავშირივეა **ოცდაათის** სახელშიც ოცსა და ათს შუა.

თრმოციდგან მოყოლებული, სამოცი და ასიც-კი **ყველა ოცობითი სისტემის სახელებია**: პირველად ერთეულის სახელია, შემდეგ-კი ოცის სახელია მოთავსებული ისე- კი, რომ მათ შუა **ჯერადობის გამომხატველი** არც სიტყვა და არც ნაწილაკი **არ არის** ჩართული. 100-ი **ფუკად ხუთ ოცხა** ნიშნავს.

მხოლოდ **ოცის** სახელი **კად** (ჯ. და ბ.) თავდაპირველად ორი ათის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რის გამომჟღავნებელი მისი ეხლანდელი სახელიც არის, რომელიც მისი ოდინდელი შედგენილობის მხოლოდ პირველი, **თრის** აღმნიშვნელი, ნაწილი ჩანს, რათგან 2-ს ჯეკურად ეხლაც ხომ **კუად-ი** ეწოდება. ამის გამო **წინათ ყველა სხვა ათეულებიც ათობითი სისტემის სახელები იქმნებოდა** და **ოცობითი სისტემის სახელები შემდეგდროინდელია.**

1000-ის სახელი ამ ორ ენასაც სპარსულითგან აქვს ნასესხები.

§ 6. ალულური და კვრული რიცხვითი სახელები

ალულურსა და კვრულს ენებს სქეს-კატეგორიები არ მოეპოვებათ. მათი რიცხვითი სახელები ერთიმეორისას მიაგვანან, მაგრამ ალულურს საერთოდ რიცხვითი სახელების წინანდელი შედგენილობა, ორისა და ცხრის სახელს გარდა, კვრულზე უფრო სრულად აქვს დაცული და ზემოგანხილული ენებისას (მაგ. რუთულურისას) კარგად უდგება.

ალულურსა და კვრულს ყველა რიცხვითს სახელებს ბოლოში **დ** აქვს, მაგრამ ასე მხოლოდ ცალკეულად, თვლის დროსა ხმარობენ.

სანამ ამ ორი ენის რიცხვითი სახელების განხილვას შევუდგებოდეთ, ჯერ **მათი სია გადავშინჯოთ.**

ალულური რიცხვითი სახელები.

1	სად	16	წეერჳიდ
2	გრ̄ად, გად	17	წეერიდ
3	ჳიბუდ	18	წემუძად
4	ძაყუდ	19	წერჩგოდ
5	იჶგამდ	20	კხად
6	ძერჳიდ	30	ჳიუწურ
7	ძერიდ	40	ძალწურ
8	მუძად	50	იჶწურ
9	ძარჩგომდ	60	ძეჳწურ
10	იწუდ	70	ძარწურ
11-	წესად	80	მაძწურ
12	წეგომდ, წეგად	90	ძარწარ
13	წეჳაიბუდ	100	ჭარში
14	წეძაყუდ	1000	ალზურ
15	წეიჶად		(ალულ. ე. 26).

ქვრული რიცხვითი სახელები

1	სად	18	წე́მვჟვდ
2	ყჵედ	19	წეკ°ვდ
3	პუდ	20	კღად
4	ყუდ	21	კღანნი სა́დ
5	ჶად	30	კღანნი წუ́დ
6	რუღუ́დ	31	კღანნი წუ́სად
7	ერი́დ	40	ჲახწურ, ან ჲა̈ხკ°ვრ
8	მვჟვ'დ	50	ჲახწურნი წუ́დ
9	კ°ვდ	60	პუტკღა́დ
10	წუდ	70	პუტკღანნი წუ́დ
11	წუ́სად	80	ყუდკღა́დ
12	წი́ყჵედ	90	ყუდკღანნი წუ́დ
13	წი́პუდ	100	ჶიშ
14	წუ́ყუდ	200	ყჵე́დ ჶიშ
15	წუჶად	1000	აღზუ́რ
16	წუ́რუღუდ		
17	წე́რიდ		

(უსლ. კ. გ. 85—86)

უ ს ლ ა რ ს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ კვრიღის ყველა რიგო-ბითს რიცხვითს სახელებს, **ჲახწურ**—40-სა, **ჶიშ** 100-სა და **აღზურ** 1000-ს გარდა, ბოლოში **დ** აქვს. მაგრამ ეს ბოლოკიდური ბგერა არსებით სახელებთან ერთად და მათ წინ ხმარების დროს ხშირად არ გამოითქმის ხოლმე. მაგ. **ყჵედ ტიმ**-ის მაგიერ (ორი კაცი), ამბობენ ხოლმე **ყჵე ტიმ**, **პუდ დედე**-ს (სა-მი დედა) მაგიერ, **პუ დედე**, **ყუდ ხიტხა**-ს (4 ძმა) მაგიერ **ყუ ხიტხა** ითქმის. ბოლოკიდური **დ** მეტადრე 1 **სად**-სა და 2 **ყჵედ**-ს ეკვეცება ხოლმე. ასევეა, დ ი რ რ ი ს ცნობით, აღულურშიც.

ამგვარადვე 10-ს **ძღუღურაჲ იწუდ**-ს და კვრიღაჲ **წუდ**-ს რთულს, ორნა-წილედ სიტყვებში **დ** ჩამოცლილი აქვს და რჩება **წუ**, რომელიც ზოგჯერ ფო-ნეტიკურადაც სახეცვლილია და **წე**, ან და **წი**-დ არის ხოლმე ქცეული, რო-გორც ეს 11—19 სახელებითგან ცხადად ჩანს. **ძღუღური ათის** სახელი **იწუ**-ც, 30-ითგან მოყოლებული ათეულებში **წუ-რ**-ისა, ხოლო მეორე ათეულის (11—19) სახელებში **წე**-ს სახითვე გვევლინება.

თავისთავად იბადება **საკითხი** ამ **ბოლოკიდური დ**-ს **თვისების** შესახებ. უეჭველია, იგი **რ**-ს **მონაცვლე** **სქეს-კატეგორიის** **შეზრდილი** **ბოლოსართი** უნ-

და იყოს. რაკი კვრულს ამჟამად სქეს-კატეგორიები არ აბადია, ეს იმ დროის ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც ამ ენას სქეს-კატეგორიები ჰქონდა. **საგულისხმოა, რომ ზოგად ფორმად მე-4 სქეს-კატეგორიის ფორმაა ქცეული.**

ბოლოკიდური დ-ს ჩამოშორების შემდგომ რიცხვითი სახელების შემდეგი ძირები დაგვრჩება: 1. **ხა.**

2. ჰურიღში **ორის ძირად** ცალკეულადაც და 12-ის სახელშიც **ყუე** არის, აღულურს-კი ორი ფორმა აქვს: ერთს თავკიდური **ყ** თანხმოვანი, თუმცა შენაცვლებული სახით, მაგრამ მაინც შენარჩუნებული აქვს, სამაგიეროდ ხმოვნად, **უე**-ს მაგიერ, **ა** არის და **გა**-დ ქცეულა, მეორესაც თავკიდური **ყ გ**-დ აქვს შენაცვლებული, ხმოვნად-კი **ო** არის და **გოი**-დ გამოითქმის ისე, რომ ორის ძირად მხოლოდ **გოი**-ღა დარჩენილა.

მაგრამ **ორი ათის** აღმნიშვნელს **ოცის** სახელს აღულურადაცა და კვრულადაც აქვს **კხად**, რომლის ძირადაც **კხა** არის.

3. **სამის** აღულური სახელი **ჰცობუდ** რუთულურის მე-4 სქეს-კატ. ფორმას მთლიანად უდგება, ჰურიღი **პუდ**-კი უკვე საგრძნობლად არის შეცვლილი: მას პირველი მარცვალი **ჰცი აქვს მთლიანად დაკარგული** და **ბ**-ც ყრუ შესატყვისით, **პ**-თი, არის შენაცვლებული.

საგულისხმოა, რომ **სამი ათის** აღმნიშვნელს 30-ის აღულურ სახელს **ჰცოუწურ**-ს **სამის** გამომხატველად აქვს **ჰცოუ**, რომელსაც ჩვეულებრივი ბოლოკიდური **ბ**-ს მაგიერ **უ** აქვს. თუ აქ **ბ**-ს **უ**-დ შენაცვლება არ არის, მაშინ 30-ის სახელში **სამის** მამრ. სქესის ოდინდელი ფორმა უნდა იყოს დაცული.

4. **ოთხს** აღულურად ცალკეულად ეწოდება **ძაყუდ**, მაგრამ **ოთხი ათის** აღმნიშვნელს 40-ის სახელში **ძალწურ**, **ოთხის** გამომხატველად მხოლოდ **ძალ**-ია: იმას გარდა, რომ ბოლოში **უ** აღარ აქვს, **ყ**-ც უკვე **ლ**-დ არის შენაცვლებული.

ჰურიღად **ოთხს** ჰქვიან **ყუდ**. თუ მას ზემომოყვანილს აღულურს **ძაყუდ**-ს შევადარებთ, მაშინ დავრწმუნდებით, რომ **კვრულს აქაც ამ სიტყვის მხოლოდ მეორე ნაწილი შეუნარჩუნებია, პირველი ძა მარცვალი-კი დაუკარგავია.** ეს დაკვირვება რომ სრული ჭეშმარიტებაა და თვით ეს პროცესიც არც თუ უხსოვარ დროს უნდა იყოს მომხდარი, **ამას ო თ ხ ი ა თ ი ს აღმნიშვნელი 40-ის** ჰურიღის **სახელი ძახწურ-იც ამტკიცებს, რომელშიც ოთხის სახელად ძახ-ია დაცული.**

თუ გავიხსენებთ, რომ **თაბასარანულად ოთხს** ცალკეულად **ძარყურ-ი** ეწოდება, **ორმოცის** სახელში-კი **ძალე** გვაქვს, ცხადი გახდება, რომ კვრული **ძახ** იმავე **ძარყურ**-ს და **ძალე**-ს ფონეტიკური სახესხვაობაა: **ძალე**-სავით მასაც შუა **რ** აქვს გამქრალი და მომდევნო **ყ**-ც **ხ**-დ შეჰნაცვლებია. კვრული თანამედროვე ცალკეული **ოთხი**-ს **ყუდ**-ისა და **ორმოცში** დაცული **ძახ**-ის ფორმებითგან ირკვევა, რომ **ოთხის წინანდელი სრული კვრული სახელი ძაყუდ-ი ყოფილა.**

5. **ხუთის** სახელები აღულური **ძფვად** და ჰურიღი **უად**, რუთულური 5-ის **ჰცუდ**-ის მსგავსი **ძჰცუდ** სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ორივე **უ**-ს ჯერ **უა**-დ, ხოლო შემდეგ **ფა**-დ შენაცვლებით. თავკიდური **ჰც**-კი აღულურს **ძ**-დ შეჰნაცვლებია, კვრულს მთლიანად გაჰქრობია.

6. **ექვსის** აღულური სახელი **ყერჭიდ** და კურული **რუღცუდ** ერთი მეორისაგან არსებითად მხოლოდ იმით განსხვავდებიან, რომ **კურულს** აქაც თავკიდური მარცვალი **ყე** გაჰქრობია და **ჭ**-ც ხორხისმიერ ბგერად გადაჰქცევია. ალულური **ყერჭიდ** თავის მხრით **ექვსის** თ ა ბ ა ს ა რ ა ნ უ ლ სახელს **ყირჭურ**-ს, ხოლო **კურული** რუთულურს **რეხცდ**-ს ახლო უდგება.

7. **შვიდის** სახელებს, აღულურს **ყერიდ**-სა და კურულს **ერიდ**-ს არაერთი თვისტომი მოეპოვებათ, რომელთაგან უახლოესი მუღუხური **ყიყიდ**-ია.

8. **რვის** კურული სახელი **მუყუდ** თაბასარანული 8-ის სახელისაგან **მირ-ჟურ**-ისაგან არსებითად მარტო **რ**-ს უქონლობით განირჩევა, აღულურს **მუყად**-ს-კი შედარებით დიდი ცვლილება ემჩნევა, სამაგიეროდ ბუდუხურს მიემსგავსება.

9. **ცხრის** აღულური სახელი **ყარჩგოდ** ფრიად **საყურადღებოა**: იგი ცხადად **შვიდის** აღმნიშვნელი **ყარჩ**-ისა და **ორის** სახელის **გოვდ**-ისაგან **შედგება**. **ამ რიცხვითი სახელის რთული** აგებულება ამიტომ **უეჭველი ხდება**.

9-ის კურული სახელი **კიუდ**, როგორც ეტყობა, 9-ის სახელის მეორე ნახევრის **ორის** აღმნიშვნელი რუთულულური **ქვუდ**-ის ფონეტიკ. სახესხვაობა უნდა იყოს. ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ კურული **9-ის სახელიც** 7+2-ის **აღმნიშვნელი ყოფილა** თავდაპირველად.

10. **ათის** სახელებზე უკვე გვქონდა (იხ. აქვე გვ. 329) მსჯელობა და აქ დასამატებელი არაფერია.

მეორე ათეულის სახელები **ათის** **ძირისა და ერთეულების** სახელებისაგან შედგებიან **უშუალოდ და უკავშიროდ**. მესამე ათეულითგან მოყოლებული ყველა **ალუღური ათეულების სახელები**, როგორც უკვე ად. დ ი რ რ ს ა ც ჰქონდა აღნიშნული, **ათობითს სისტემაზე არიან აგებული** ისე-კი, რომ პირველად ერთეულის ძირია, შემდეგ უშუალოდ ათის სახელი მისდევს: **სამათი**, **ოთხათი** და სხ. როგორც **ორის** ქვეშე უკვე განმარტებული გვაქვს, 20-ის სახელიც ასევე უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად აგებული.

კურული თვლა-კი, როგორც უ ს ლ ა რ ს აქვს აღნიშნული, ოცითგან მოყოლებული **ოცობითი აღრიცხვის სისტემაზეა დამყარებული**: 60 ნიშნავს სამ ოცს, 80 — ოთხ ოცს. ამისდა გვარად 40-ც უნდა ორი ოცი **ყუედქხად** ყოფილიყო, მაგრამ ამის მაგიერ „გაურკვეველი სადაურობის **ყახწურ**, ანდა **ყახკიურ-ი** იხმარებაო"-ო (კ. გ. 86). **სწორედ ეს უკანასკნელი**, 40-ს **აღმნიშვნელი, სიტყვაა ყველაზე საყურადღებო!**

ოთხის ქვეშე უკვე განმარტებული გვქონდა, რომ **ყახწურ ოთხ ათხა** ნიშნავს და 40-ის იმ ხანის სახელია, როდესაც კურულად **ოთხს ყაყუ** და **ყახუ** ჰრქმევია, მაგრამ **მაშინ კურული** აღრიცხვის **სისტემაც, ოცობითი-კი არა, არამედ ათობითი ყოფილა**.

100-ის **ჟარში**-ისა (აღულ.) და **ჟიშ**-ის შესახებ იგივე უნდა ითქვას, რაც სხვა ლეგური ენების მსგავს **ახზე** უკვე გვქონდა ნათქვამი.

1000-ის სახელი **აღზურ** აქაც სპარსულია, მაგრამ **ჰ** გამჟღერებულია და ადგილმონაცვლებული.

§ 7. ხინალუღური და ყუბაჩური რიცხვითი სახელები

ხინალუღური (**„ქა̈ტიდ მიც“**) და ყუბაჩური (**„ულგულან ქუგ“**) ენების შესახებ ად. დ ი რ რ ს მეტად ხანმოკლე დაკვირვებით მოპოვებული და სათუო ღირსების ცნობები აქვს, ამიტომაც მსჯელობა მათ რიცხვითს სახელებზე ძნელია. ყუბაჩურს, ეტყობა, **სქეს-კატეგორიების ბოლოსართები** უნდა ჰქონდეს და **1 სქეს-კატეგორიის** ნიშნად **უ** და **ჟ**, **მე-2 სქეს-კატეგორიისათვის ი** და მე-3-ისთვის **გ** უნდა იყოსო.

უფრო გარკვეულია ცნობები ხინალუღურზე. **სქეს-კატეგორიები 4 აქვს** და ეტყობა 1. **ხრულ-მახაკოვან გონიერ არსებათა**, 2. **უხრულმახაკო გონიერ არსებათა**, 3. **არაგონიერთა** და 4. **ხაგნების სქეს-კატეგორიები** უნდა ჰქონდესო. მაგრამ მათთვის განკუთვნილ ნიშნებზე გარკვევით არაფერია ნათქვამი. თავისს უკანასკნელ ნაშრომში „შესავალ“-ში ხინალუღური ენის დახასიათების დროს ისეთი რიცხვითი სახელები აქვს მოყვანილი, რომელთა არავითარი კვალი მის, ამ წიგნის ბოლოში დართულ ხინალუღური რიცხვითი სახელების სიაში არა ჩანს, მაგ. 60-ის სახელი **ქჩგკა**, 80-ის **უნკათყაჲ** და 90-ის **უნკათყანაზ** (იხ. Einführung გვ. 303 და 361), წინათ, რუსულად გამოქვეყნებულს მის ნაშრომში კი (Агульский яз.) მოიპოვება და იქითგან გვაქვს ჩვენც ამოღებული.

ორივე ენის რიცხვითს სახელებს სქეს-კატეგორიების არავითარი ბოლოსართები არა აქვს.

აი ორივე ენის თვით რიცხვითი სახელების სია:

ყუბაჩური რიცხვითი სახელები

1	სჰა	11	ჵიწჺნუსა̃
2	კჲჵე̃	12	ჵიწჺნუკჲუა̃
3	გჲ̃ვ	19	ჵიწჺნუჰუმალ
4	გოლ	20	ლა
5	ხჷუ	30	გჲ̃ვწალ
6	ე̃ქ	40	გოლუწალ
7	ჵუე̃	50	ხჷუწალ
8	კა̃	100	დაშ
9	უ̃ჰუმ	1000	აზრჲ
10	ჵიწ		

(დირრის შესავ. 360).

ხინალუღური რიცხვითი სახელები

1	სა	20	კა
2	კჲუ	30	ყანაზ[1]
3	პშორა	40	კჲუნაყაი[1]
4	ონხ	60	ქჩგკაი[1]
5	ფხუ	70	?
6	ზექ	80	უნკჲოყაი[1]
7	ჲიკი	90	უნკჲოყანაზ[1]
8	ჲნკი	100	ფაი
9	ჲოზ	1000	აზგრ
10	ჲაზ		(დირრის შესავ. 361
11	ჲაზსა		და აღულ. 161, 162,
12	ჲაზკჲუ		163, 164).

1. **ერთის** ყუბაჩური **ხმა** და ხინალუღური **სა** სახელები ერთიდაიგივეა, იგი მხოლოდ ძირისაგან შესდგება.

2. **ორს** ეხლა ყუბაჩურად **კჲუე** ეწოდება, ხოლო ხინალუღურად **კჲუ**, რომელიც რუთულურს უდგება. მაგრამ 20-ის სახელს კა (ხინ.) და ლა-ს (ყუბ.), რომელნიც **ორი ათის** აღმნიშვნელი წინანდელი სახელის მხოლოდ პირველი, ორის გამომხატველი, შერჩენილი ნაწილიღა უნდა იყვნენ, **ოცის** ოდინდელი სახე კა და ლა დაუცავთ.

ხოლო **ოცდაათის**, **ორმოცის** და **ოთხმოცის** ხინალუღურს სახელებს **ყანაზ**, **კჲუნაყაი** და **უნკჲოყაი**-ში **ორის** სახელის **ამაზე უფრო ძველი ფონეტიკური სახე ყა გვაქვს შერჩენილი.**

3. **სამის** ყუბაჩური სახელი **ჰაბ** ამავე რიცხვის აკუშურ-ჰურკილურ სახელს **ჰიაბალ**-ს უდგება და მხოლოდ მის შუა ნაწილს-ღა წარმოადგენს: თავკიდური **ჰ** და ბოლომარცვალი **ალ** ჩამოსცლია და მარტო **იაბ**-ღა დარჩენილა, რომლის ანარეკლიცაა ყუბაჩური **ჰაბ**.

3-ის ხინალუღური სახელი **პშორა** საყურადღებოა თავისი **თავკიდური პ-თი, რომელიც ძირეული არ უნდა იყოს,** არამედ **ოდინდელი ბ** სქეს-კატეგორიის **ნიშნის შენაზრდი ყრუ სახესხვაობა.** მისი დარჩენილი ნაწილი **შოა**: თაბასარანული, ჯეკური, ბუდუხური და სხვ. ენების **სამის** ძირს უდგება, ოღონდ მისი თა-ხმოვანა სახესხვაობაა.

სამი ათის აღმნიშვნელი 60-ის ხინალუღური სახელი **ქჩგკაი**, რომლის მეორე მარცვალი **კაი ოცსა** ნიშნავს, ცხად-ყოფს, რომ სამისთვის ამ ენას სახე-

---

[1] იხ. დ ი რ რ ი ს აღულ. ენა.

ლად ქჩგ-ც ჰქონია, რომელსაც მონათესავე ლეგურ ენებში არ უჩანს, სამაგიეროდ მსგავსება აქვს ჩრდილო-კავკასიის ზოგიერთი ენების სამთან.

4. **ოთხის** სახელები ცუზაჩური **გოლ** და ხინალუღური **ონხ** ბუდუხურსა და მეტადრე რუთულურ **ჲოლ-ს** უდგება. მაგრამ ამას გარდა ცუზაჩურს **ოთხის** სხვა სახესხვაობაც ჰქონია, რომელიც **ოთხი ოცის** აღმნიშვნელს 80-ის სახელს **უნკთუყაი-შია** დაცული **უნკთო-ს** სახით და რომელიც, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ღუნბურს **ოთხხ უნყო-ს** ზედმიწევნით უდგება.

5. **ხუთის** ხინალუღური სახელი **ფხუ** ორი თვალსაზრისით არის მეტად საყურადღებო: ჯერ ერთი იმით, რომ სხვა ლეგურ თანამედროვე ენებში, ბუდუხურს გარდა, **ხუთის** ამნაირი სახელი არ გვხვდება, სამაგიეროდ ღიღური ენებში და **ჩრდილო-კავკასიის დასავლურ ენებშიც და სამხრეთში თვისტომნი საკმაოდ გააჩნია.** მეორე საყურადღებო გარემოებაა, რომ **ხუთის** ამ სახელის **თავკიდური ფ, რასაკვირველია, ძირეული არ არის,** არამედ **სქეს-კატეგორიის შეზრდილი თავსართია.**

ცუზაჩური **ხუთი ხჲუ** რუთულურისა და მისთანათა მსგავსია.

6. **ექვსის** ცუზაჩურ სახელს ჵქ-ს ბუდუხური **ექვსის ურეკალ-ის მსგავს ფორმასთან უნდა ჰქონდეს კავშირი** და **მისი მეორე მარცვლის ეკ**-ის მხოლოდ **გაასპირატებულ სახესხვაობას** წარმოადგენს. **ასეთივე წარმოშობილობის უნდა იყოს** ხინალუღური **ზექ**, რომელსაც ზემოაღნიშნული ბუდუხური სახელის **რეკ** მარცვალი აქვს გაასპირატებული (სექ, ზექ).

7. **შვიდის** ცუზაჩური სახელი **ჲუე** აგრეთვე ბუდუხური შვიდის **ჲერ-ალ-ის** მსგავსი სახელისაგან არის წარმომდგარი, ბოლოკიდური რ-ს გაქრობით. ხინალუღური 7-ი **ჲიკო-ს-კი** ჭასხური 7-ის **ჲილი-სა** და ჯეკური 7-ის **ჲილკ-ს** მსგავს ფორმასთან აქვს კავშირი.

8 **რვის** ცუზაჩური სახელი **კჵ** ბუდუხურ—ჰკრიცური **რვის გამიალ-ის** მსგავსი სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, სახელდობრ, მისი მხოლოდ პირველი მარცვლის **გა-ს** სახესხვაობად არის მისაჩნევი.

ხინალუღური 8-ის სახელი **ჲნკი** საფიქრებელია ცინდალური **ბიკიიდა-სა** და მსგავსი **რვის** სახელისაგან იქნება წარმომდგარი თავ-ბოლოკიდური თანხმოვნების ჩამოცილებით.

9. **ცხრის** ცუზაჩური სახელი **უჰუმ** აკუშურ-ჰკრკილურისა და რუთულურისას კარგად უდგება, **ხოლო** ხინალუღურს **ჲოზ-ს ლეგურ ენებში მსგავსი არა უჩანს რა, მაგრამ სამაგიეროდ ლილღურს ენებში მოეპოვება** ის და **ისა**, რომელიც **ისზ-ად** ისმის.

10. **ათის** ცუზაჩურ სახელს **ჲიწ-ს**, რომელიც მესამე და შემდეგს ათეულებში **წალ-ად** გვევლინება, ბუდუხურს **ვიწკდ-სა** და სხვა ბევრი ენის ამნაირსავე 10-ის სახელთან აქვს კავშირი, ხინალუღური **ჲჵზ-იც** საფიქრებელია ბოთლიხური, კარატული და ყუანადურის მსგავსი 10-ის ძალზე შენაცვლებულს სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს.

ცუზაჩური **რიცხვითი სახელების** ყველა **ათეულები ათობითი ალთვალდვისა,** ხოლო ხინალუღური **ოცობითი სისტემით** არიან ნაწარმოები.

100-ს ციმაჩ̈ურაჲ დაშ, ხოლო ხინალუღურაჲ ფაჲ ეწოდება. უკანასკნელს ბოლოკიდური, სწორედ ძირეული, თანხმოვანი აკლია, ორივეს თავკიდური დ და ფ-კი ძირს არ ეკუთვნის.

§ 8. ყუანადური, ანუ ბაგულაზური, ბუიხალური, ანუ ბოთლიხური, კარატული და ახვახური რიცხვითი სახელები

ციანაჲური, ანუ ბაგულაზური და ბუისალური, ანუ ბოთლიხური, ჯარაცული და ასვახური ენები სამი სქეს-კატეგორიის მქონებელნი არიან: პირველს ნიშნად უ (ბუიხ., კარატ.), ვ (ყუან., ახვახ.) აქვს, მეორეს—ი ან ჲ და მესამეს ბ. ოთხსავე ენას სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოსართებად აქვს,-მაგრამ რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიის ნიშნები მარტო ერთის სახელს მოეპოვება, დანარჩენს რიცხვებს კი თითო სახელი აქვთ.

რაკი ყუანადური, ბუიხალური, კარატული და ახვახური რიცხვითი სახელები ერთმანეთს მიაგვანან, ამიტომაც მათი პარალელურად განხილვა სჯობია. მაგრამ ჯერ თვით რიცხვითს სახელებს გადავავლოთ თვალი.

ზოგადად უნდა ითქვას, რომ ციანაჲურ რიცხვითს სახელებს, 1 და 3-ს გარდა, ბოლოსართად რა აქვსთ, ბუისალურს, ჯარაცულსა და ასვახურს-კი, 1-ს გარდა, ყველგან და მოეპოვებათ. ორივე უეჭველია სქეს-კატეგორიის გადაგვარებული ნიშანია. ასვახურ რიცხვითი სახელების ერთეულებს შვიდამდე ამას გარდა ბოლოში კიდევ ვა ერთვის, რომლის ბუნება გამოსარკვევია.

ყუანადური ანუ ბაგულაზური რიცხვითი სახელები

1	ციეუ (=ცსეუ-ს), ციეჲ, ციებ	30	ჰაბაწა
2	კიერა	40	ბუვაწა
3	ჰაბდა	50	იიშტაწა
4	ბრიაურა	60	ინტლიაწა
5	იიშტურა	70	ჰატხლიუაწა
6	ინტლიირა	80	ბიტხლიაწა
7	ჰატხლიურა	90	ჰაჭუაწა
8	ბიტხლიირა	100	ბეშენდა
9	ჰაჭუარა	1000	აზარდა
10	ჰაწარა		
11	ჰაწალციეუ		
12	ჰაწალკიერა		
20	კიაწა		

(Дирр. Мат. анд.—дид. груп. 46 და მისივე „შესავალი“-ს 359).

ბოთლიხური ანუ ბუჲხალური რიცხვითი სახელები

1	წევ(ი), წეჲ, წებ(ი)[1]	11	ჰაწალი წევ
2	კჷქდა	12	ჰაწალი კჷქდა
3	ჰაბუდა	20	კჷქ წალიდა
4	ბუღუდა	30	ჰაბუწალიდა
5	იშტუდა	40	ბუღუ წალიდა
6	ინლჷჰიდა	100	ბეშუნდა
7	ჰატხლჷუდა	1000	აზარუდა
8	ვიტხლჷუდა		(Дирр. Мат. анд.—дид. груп.4-6).
9	ჰაჰადა		
10	ჰაწადა		

კარატული, ანუ კიტლური რიცხვითი სახელები

1	ცჷეუ, ცჷეჲ, ცჷებე	21	კჷეწცჷებ
2	კჷედა	30	ტლჷაბაწადა
3	ტლჷაბდა	40	ბოგოწადა
4	ბოგოდა, ჶოგოდა, ჲოგოდა	50	ინშთუწადა
5	ინშთუდა	60	ინტლჷაწადა
6	ინტლჷიდა	70	ჰატლჷაწადა
7	ჰაკლჷუდა	80	ბიტლჷაწადა
8	ბიტლჷიდა	90	ჰაჰაწადა
9	ჰაჰუადა	100	ბეშანდა
10	ჰაწუადა	1000	აზარდა (აზარტა).
11	ჰაწალცჷეუ		(Дирр. Мат. анд.—дид. груп. 25—26. და მისი „შესავლის“ 359).
12	ჰაწალკჷედა		
20	კჷეწადა		

[1] ფრჩხილებში ჩასმული ბგერა სწრაფი ლაპარაკის დროს არ ისმის.

ახვახური, ანუ ატლატლური რიცხვითი სახელები

1	ჩევე, ჩედე, ჩებე	21	ყᵒენდოჩე
2	კᵒებავე	30	ტლოამოლოდა
3	ტლოაბდავე	40	კᵒეყᵒენდოდა
4	ბოყოდავე	50	კᵒეყᵒენდოაჭადა
5	იშტუდავე	60	ტხლოაყᵒენდოდა
6	ინტლოიდავე	70	ტლოაყᵒენდოაჭადა
7	ატხლოიდა	80	ბოყᵒენდოდა
8	ბიტხლოიდა	90	ბოყᵒენდაჭადა
9	აჭოადა	100	ბეშანოდა
10	აჭადა	200	კეშანოდა
11	აჭაჩე	1000	აზაროდა
12	აქაკᵒედა		(Дирр. Мат. анд.—дид. группы
20	ყᵒენდოდა		36 და „შესავლის" 360).

ერთს თუ ყუანადურაჲ ეწოდება **ცᵒეუ, ცᵒედ** და **ცᵒებ**,—კარაცულაჲ **ცʸეუ, ცʸედ** და **ცʸებე**,—ტუხსალურაჲ **წეჲ(ი), წედ** და **წებ(ი)**,—ახვახურაჲ-კი **ჩევე, ჩედე** და **ჩებე** ჰქვიან: პირველი თავკიდური **ცᵒ**, მეორეს **ცʸ**-დ, მესამესა უკვე **წ**-დ, მეოთხეს კი **ჩ**-დ აქვს შენაცვლებული.

2. **ორს** ყუანადურაჲ **კᵒერა**, ტუხსალურაჲ და კარაცულაჲ-კი **კᵒეჲდა**, ხოლო ახვახურაჲ **კᵒებავე** ეწოდება, ყველას **კᵒე** ძირი აქვს, მაგრამ **ორი ათის** აღმნიშვნელს 20-ს ყუანადურს სახელს **კოაწა**-ში **ორის** ძირი **კოა**-ა. ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ ახვახური 20-ს სახელს **ყᵒენდოდა**-ში **ორის** აღმნიშვნელად **ყᵒენ** არის.

3. ტუხსალურაჲ **ხაბს ჰაბუდა**, ყუანადურაჲ **ჰაბდა** ჰქვიან. ორივეს ძირად მიჩნეულია **ჰაბ**, მაგრამ **ბ**, როგორც უკვე არაერთხელ აღნიშნული მქონდა, ძირეული არ უნდა იყოს.

კარაცულსა და ახვახურს **ჰ** ლატერალურ ბგერით შეუნაცვლებიათ: **ტლოაბდა, ტლოაბდავე**.

4. **ოთხის** ტუხსალურის **ბუღუდა**-სი და ყუანადურის **ბოუღა**-ს, როგორც ბოლოკიდური მარცვლები ძირეული არ არიან, ისევე თავკიდური **ბ**-ც სქეს-კატეგორიის შეზრდილი ნიშანია და ძირად **უღუ** და **ოუ**, ახვახური **ბოყოდავე**-ს ძირად **ოყო**, კარაცულის-კი **ოგო** გვრჩება. **ოთხი ათის** აღმნიშვნელს ყუანადურს 40-ს **ბუგაწა**-ს ოთხის ძირს **გ** გაჰქრობია, **ო** ასიმილაციით **უ**-დ ჰქცევია, მეორე

უ-კი შემდეგ ფა-დ შეჰნაცვლებია და ამის წყალობით ოთხის ძირად უკვე **უშა** გვევლინება.

5. **ხუთის** სახელს ოთხსავე ენაში ერთი-და-იგივე ძირი **იშტუ, იიშთუ** უჩანს.

6. **ექვსსაც** ოთხსავე ენაში ერთნაირი **ინტლიი** (ყუან.) და **ინლიი** (კარ.) ძირი აქვს.

7. **შვიდის** ძირიც საერთო **ჰატხლოუ** უჩანთ.

8. **რვის** ძირიც ერთნაირი აქვთ, თავკიდური ბგერის გარდა: **ბიტხლიი** (ყუან., კარატ., ახვახ.). და **ვიხტლიუ** (ბუიხ.).

9. **ცხრის** ძირად ყუანადურსა და კარატულს **ჩაჭუა**, ბუიხალურს **ჰაჭა**, უჩანს და მხოლოდ ახვახურსა აქვს **აჩია**.

10. **ათის** სახელად ყუანადურს **ჩაწარა**, კარატულს **ჩაწუადა**, ბუიხალურს-კი **ჰაწადა** აქვს, მაგრამ 11—19-მდე ბუიხალურსაც და კარატულსაც **ხთის** აღმნიშვნელად ყველგან **ჰაწალი** უჩანს ისევე, როგორც ყუანადურსაც **ჰაწალ**. თუ ბოლოსართს ჩამოვაშორებთ, 10-ის ძირად ოთხსავე ენაში **ჰაწა** გვრჩება, მხოლოდ ახვახურსა აქვს **აჩა**-დ შენაცვლებული ძირი, მაგრამ 20-ისა და დანარჩენი ათეულების სახელებში ყუანადურში 10-ის აღმნიშვნელი ყველგან **წა** არის.

ყუანადური და კარატული რიცხვითი სახელების **სისტემა ათობითია**, ბუიხალური და ახვახურისა-კი **ოცობით-ათობითი**.

100-ის ძირად კარატულს და ახვახურს **ბეშან**, ყუანადურს **ბეშენ**, ბუიხალურს-კი **ბეშუნ** უჩანს, მაგრამ **არც თავკიდური და არც ბოლო თანხმოვნები ძირეული არ უნდა იყვნენ.**

1000-ის სახელად ოთხივეს სპარსულიდგან ნასესხები, მხოლოდ **ჩ**-გამქრალი ძირი აქვს.

§ 9. ღუნძური, ანწუხური და ჭარული რიცხვითი სახელები

ღუნძური რიცხვითი სახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერი მოგვეპოვება ისევე, როგორც იმავე დროის ანწუხურისა და ჭარულისაც. **მათი შედარება თითქმის სრულს იგივეობას ამჟღავნებს**, ამიტომ მათი ერთად განხილვა სჯობია. ღუნძურისათვის რიცხვ. სახელების **მე-XIX ს. ჩანაწერიც** გვაქვს, ანწუხურისა და ჭარულისათვის-კი, რომელთაგან უკანასკნელი ამიერკავკასიას, საინგილოში, გადმოსახლებული ლეკების ენაა, ჯერ თანამედროვე ცნობები არ გაგვაჩნია.

ღუნძურს 3 **სქეს-კატეგორია** აქვს: 1 **გონიერი მამრ. სქესის**, რომელსაც ნიშნად **ვ**, ანდა **უ** აქვს, 2. **გონიერი მდედრ. სქესის**, რომელსაც **ი** აქვს, და 3. **არაგონიერთა, უჰასაკოთა და საგნების**, რომელსაც **ბ** მოეპოვება ნიშნად.

სქეს-კატეგორიების არსებობისდა მიუხედავად, რიცხვითი სახელებისათვის ღუნძურს **მხოლოდ თითო ფორმა აქვს**, მაგრამ ჯერ თვით რიცხვითი სახელები გადავიკითხოთ.

ხუნძური რიცხვითი სახელები

XVIII ს.	ეხლა.
1 ცო Zo	ცო
2 კიგო Kigo	კი́გო
3 შაბგო Schabgo	ტლაა̂ბგო
4 უხგო Uchgo	უ̂ნყო
5 შუგო Schugo	შუ́გო
6 ანტლიგო Antl'go	ა̂ნტლიგო
7 ანტელგო Antelgo	ა̂ნტლიიგო
8 მიტლიგო Mitl'go	მი́ტლიიგო
9 იჩგო Itschgo	ი́იჩჩგო
10 ანწგო Antsgo	ა̂ნწგო
11 ანცილა-ცო Anzila-zo	ანწი́ლლა ცო
12 ანცილა კიგო Anzila-Kigo	ანწილლა კი́გო
20 ყოგო Chogo	ყო́გო
21 ყოლა-ცო Chola-zo	ყოლო́ ცო
30 ყოლა-ანწგო Chola-antzgo	ტლიებე́რგო
31 ყოლა ანცილა-ცო Chola antsila zo	ტლიებე́რალდა ცო
40 კიყოგო Kichogo	კიყო́გო
41 კიყოელდა-ცო Kichoelda-zo	კიყო́ძალდა ცო
50 კიყოელდა-ანწგო Kichoelda antsgo	კიყო́ძალდა ა̂ნწგო
60 ტაუ-ყოგო Taw-chogo	ტლიაბყო́გო
70 ხაბყოელდა-ცო[1] Chabchoelda zo	ტლიაბყო́ძალდა ანწი́ლლა ცო
80 ახცულყოგო Achzul chogo	უნყო́გო
90 ახცულ ყორგოცო[2] Achzul chorgozo	უნყოძა̂ლდა ა̂ნწგო
100 ნუსგო Nusgo	ნუ́სძგო
1000 აზარგო Azargo	აზა̂რგო

(I. A. Güldenstädt. Reisen, II, 512—513 და უსლარ. Аварск. яз.)

[1] შეცდომაა, ნამდვილად 61 ნიშნავს.

[2] შეცდომაა, ნამდვილად 81 ნიშნავს.

XVIII ს. ანწუხური რიცხვითი სახელები

1 ცო Zo
2 კიგო Kigo
3 ტაუ̂გო Tawgo
4 უხგო Uchgo
5 შუგო Schugo
6 ანტლიგო Antl'go
7 ანტელგო Antelgo
8 მიტლიგო Mitl'go
9 იჩგო Itschgo
10 ანწგო Antsgo
11 ანცილა-სოგო Anzila sogo
12 ანცილა-კიგო Anzila-kigo
20 ყოგო Chogo
21 ყოლა-სოგო Chola-sogo
30 ტებერგო Tebergò
31 ტებერელდა-სოგო Teberelda-sogo
40 კიყოგო Kichogo
41 კიყელდა-სოგო Kichelda-sogo
50 კიყელდა-ანწგო Kichelda-antsgo
60 ტაუ̂-ყოგო Taw-chogo
70 ტაუ̂ყოგელდა-ანწგო Tawchogelda-antsgo
80 უხყოგო Uch chogo
90 უხყოგელდა ანწგო Uchchogelda-antsgo.
100 ნუსგო Nusgo
1000 აზარგო Asargo
(I. A. Güldenstädt. Reisen II, 512—513).

XVIII ს. ქარული რიცხვითი სახელები

1 ცო Zo
2 კიგო Kigo
3 ხაბგო Chabgo
4 უხგო Uchego
5 შუვო Schugo
6 ანხგო Anchgo
7 ანტელგო Antelgo
8 მიკგო Mikgo
9 იჩგო Itschgo
10 ანწგო Antsgo
11 ანცილა-ცო Anzila-zo
12 ანცილა-კიგო Anzila-kigo

20 ყოგო Chogo
21 ყოლა-ცო Chola-zo
30 ყოლა-ანწგო Chola-antsgo
31 ყოლა ანცილა-ცო Chola anzila-zo
40 კიყოგო Kichogo
41 კიყოელდა-ცო Kichoelda-zo
50 კიყოელდა ანწგო Kichoelda antzgo
60 ხაბცულ-ყოგო Chabzul-chogo
70 ხაბყოელდა ცო[1] Chabchoelda zo
80 ახცულ ყოგო Achzul chogo
90 ახცულ ყორგოცო[2] Achzul chorgozo
100 ნუსგო Nusgo
1000 აზარგო Asargo

(I. A. Güldenstädt. Reisen, II 512—513).

ღუნძურო, ანწუხურო და ჭართლო თვლა და რიცხვითი სახელები ისე, როგორც გულდენშტედტის XVIII ს. და უსლარის ჩანაწერშია აღბეჭდილი, ერთმანერთს, როგორც უკვე ნათქვამი გვქონდა, ძალიან მიემსგავსებიან, მათ შორის მცირედი განსხვავებაა. **სამივე ათობით-ოცობითი სისტემაზეა დამყარებული. სამსავე ამ რიცხვით სახელებს დაბოლოებად ႢႭ აქვს, რომელიც ძირეული არ არის.**

1. ღუნძურში, ანწუხურსა და ჭართლში XVIII ს. **ერთი ႺႭ** ყოფილა, უსლარის დროს-კი ღუნძურად ერთი ცო-დ გამოითქმოდა. საგულისხმოა, რომ ანწუხურში XVIII ს-ის ჩანაწერის **თერთმეტში, ႠႬႺႨႪႠ-ႱႭႢႭ-ში, ერთი ႺႭ-ს** მაგიერ უკვე **ႾႭ**-დ გვევლინება.

2. **ორის** სახელად XVIII ს. სამსავე თვლაში **ႩႨႢႭ** არის ჩაწერილი, ისევე, როგორც ღუნძურად უსლარსაც აქვს აღნიშნული. ძირად უნდა **ႩႨ** მივიჩნიოთ და ასევეა **ორი ორმოცში, ႩႨႷႭႢႭ**-შიც, წარმოდგენილი. მაგრამ **ოცის, ႷႭႢႭ-ს, ႷႭ**, რომელიც წინანდელი **ორი ათის ႷႭႠႬႜႢႭ**-ს მხოლო **ორის** გამომხატველი-ღა ნაშთი უნდა იყოს, გვაფიქრებინებს, რომ ღუნძურად, ანწუხურადა და ჭართლად **წინათ ორს ႷႭ მრქმევია.**

აღსანიშნავია, რომ XVIII ს. ჩანაწერში ღუნძურადა და ჭართლად **ოთხმოცდა ერთის** სახელად **ႠႾႺႳႪ ႷႭႰႢႭႺႭ** სწერია. მაშასადამე, **ႭႺႨႱ სახელი,** ჩვეულებრივი **ႷႭႢႭ**-ს მაგიერ, **აქ ႷႭႰႢႭ-დ გვევლინება,** ე. ი. **ႭႰႨႱ აღმნიშვნელი ႷႭႰ-ია ისევე, როგორც** თაბასარანულსა და წახურშია! უეჭველია, **ႷႭႰ**-ის ბოლოკიდური **რ** სქეს-კატეგორიის შენაზრდი ნიშანი უნდა იყოს.

3. **სამის** სახელი ღუნძურად XVIII ს. **ႸႠႡႢႭ**-დ არის აღნიშნული, უსლარს-კი **ტლიახგო** აქვს ჩაწერილი და ამ სახითვე გვევლინება სამი უსლარის-დროინდელ ღუნძურ **სამოცს ტლიახყრგო**-შიც. ხოლო ჭართლად **სამი** XVIII ს.

[1] შეცდომაა, ნამდვილად 61 ნიშნავს.
[2] შეცდომაა, ნამდვილად 81 ნიშნავს.

ჩანაწერში **ხაბგოლ**-ა და სამოცში, **ხაბცულ-ყოლგოლ**-ში, **ხაბ**-ის სახითვეა წარმოდგენილი. ანწუხურად-კი XVIII ს. **სამი ტაჟგო** ყოფილა.

აღსანიშნავია, რომ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს XVIII ს. ჩანაწერშიც **სამოცი** ღუნბურად **ტაჟ-ყოგო**-დ არის აღნიშნული. ასევე ყოფილა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, **სამოცი** ანწუხურადაც. მაგრამ ღუნბურად **სამოცდაერთი ხაბყოლელდაცოლ** ყოფილა, ე. ი. აქაც უკვე **სამი შაბ**-ისა და **ტაჟ**-ის მაგიერ, ქართლის მსგავსად, **ხაბ**-ად გვევლინება.

ვიდრე **სამის** ამ ერთი შეხედვით სრულებით სხვა-და-სხვა ძირების ურთიერთისადმი დამოკიდებულების საკითხის განხილვას შევუდგებოდეთ, ჯერ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერის **შაბგოლ**-სა და **ხაბგოლ**-ს სისწორესა და სანდოობას უნდა შევეხოთ. თანამედროვე ღუნბურის უ ს ლ ა რ ი ს ა გ ა ნ ზედმიწევნით ჩაწერილი **სამის** სახელი გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერს სრულებით არ უდგება.

იქმნება გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ცნობა სრულებით მცდარია, ანდა გაუგებრობის ნაყოფია ისე, რომ უნდა უარვყოთ და მაინც გამოსაყენებელი არ არის? ასეთი განაჩენისათვის არავითარი არც საბუთი არსებობს და არც უფლება გვაქვს. მართლაც და, თუ თანამედროვე 3-ის სახელად ღუმუქურს **შაბა**, **შანბა** და **შანდა**, — ხოლო მუღუხურს **შიბუდ**, ჯეკურს **შიბუდ** და თაბასარანულს **შიბურრ** და **შიბბურბ** აქვთ, რომელთაც ძირად **შან**, ანდა **შამ** და მისი ი-ხმოვანა სახესხვაობა **შიბ** უჩანთ და ეს გარემოება უცილობელ ჭეშმარიტებადაა ცნობილი, გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერის **სამის შაბგოლ** რატომ უნდა გვეჩვენოს საეჭვოდ და უვარგისად?

იგივე უნდა ითქვას ამავე მეცნიერის **სამის ხაბგოლ**-ს შესახებაც. უკანასასისმიერი **ხ** და მის მონათესავე მაგარი, ან ჩვეულებრივი ხორხისმიერი **შ**-ბგერის მქონებელი **სამის** აღმნიშვნელი ძირი არა ერთია ლეგურს ენებშიც და უდურშიც მოიპოვება. მაგ., შესაძლებელია დამოწმებული იყოს **სამის** სახელები ყუანადურო **შაბდა**, მუხსალური **შაბუდა**, წახური **შებთარა**, ალულური და რუთულური **შიბუდ**, მეტადრე კი უდური **ხიბ**. აღარას ვამბობ ჩრდ.-კავკასიის ენათა დასავლური ჯგუფის შესახებ. ამიტომაც გასაკვირველი არაფერია, რომ მე-XVIII ს. ღუნბურად **სამს შახგოლ** და უფრო წინათ **ხაბგოლ** სწოდებოდა ისევე, როგორც მე-XVIII ს.-ში ამ რიცხვს ქართლად ჰრქმევია. პირიქით ეს ბუნებრივიცა და მოსალოდნელიც იყო.

მაშასადამე **სამი შაბ**, **ხაბ**, **ტაჟ** და **ტლეაბ**-ის სახეობით გვაქვს დაცული. თუ **შაბ**-ისა და **ხაბ**-ის ბგერითი ნათესაობა უეჭველი და ცხადია, სამაგიეროდ **ტაჟ**-ისა და **ტლეაბ**-ის წარმოშობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ამგვარადვე, თუ **შაბ** და **ხაბ**-ის ბოლოკიდურ **ბ** სქეს-კატეგორიის შენაზრდ ნიშნად ცნობა ჭეშმარიტებად შეიძლება მიჩნეული იქმნეს და **ძირად** უნდა **შა** და **ხა** ჩაითვალოს, **ტაჟ**-ის და **ტლეაბ**-ის თავკიდურ-ბოლოკიდურ ბგერათა თვისებაც ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

შაბ-ის წინამორბედი **ხაბ**-ის თანამედროვე **ტლეაბ**-თან ნათესაობა გასაგები გახდება, თუ გავიხსენებთ, რომ უ ს ლ ა რ ი ს დახასიათებითაც ლატერალური **ლე** ბგერა დაახლოვებით **ხლ**-ს მსგავსად გამოითქმის (Аварск. яз. 13).

მაშასადამე, 3-ის ზემომოყვანილი ღუნბური ფუძე რომ ამავე წესით გამოვსახოთ, **ხლიაბ** გვექმნება. საფიქრებელია, რომ ეს ბგერა სწორედ ასე იმიტომაც გამოითქმის, რომ ამნაირი წარმოშობილობისაც უნდა იყოს.

ეხლა რომ ანწუხურ **ხამხ** ტაჟ-ს განხილვას შევუდგეთ, უნდა **ხამი ათიხ** აღმნიშვნელს 30-ის სახელს **ᲢᲘᲑᲘᲠᲒᲝ**-საც მივაქციოთ ყურადღება, სადაც **ხამიხ** გამომხატველი **ᲢᲘᲑ** ია, ე. ი. ბოლოში, ჟ-ს მაგიერ, **ᲮᲐᲑ**-ისა და **ᲨᲐᲑ**-ის მსგავსად, **ბ** აქვს. **ᲮᲐᲑ**-ისა და **ᲢᲐᲑ**-ის, ანდა ტაჟ-ის ერთმანერთთან დაკავშირება მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება, თუ წარმოვიდგენთ, რომ **ᲢᲐᲑ** წინამორბედი **ᲢᲮᲐᲑ**-ისაგან არის წარმომდგარი, რომელსაც **ხ**, ან გაასპირატების შემდგომ სრულებით გაუქრა, ანდა **ხლი**-ს მსგავსად, ტ-სთან ერთად შერწყმულ **ტხ** ბგერად იქცა. ასეთი ბგერა ჩერქეზულსაც მოეპოვება, როგორც ლ უ ლ ჲ ე ს აქვს აღნიშნული (Руск.-Черк. сл., გვ. 3). **თავკიდური ტ ამ შემთხვევაში ხქეხ-კაგორიიხ ოდინდელი თავსართის შენაზრდად უნდა ვიგულისხმოთ** ისევე, როგორც სხვადასხვა რიცხვითს სახელებს შენაზრდი თავსართები აქვთ.

4. **ოთხის** სახელი ღუნბურისა, ანწუხურისა და ჭართლის XVIII ს. ჩანაწერებში ერთნაირად **ᲨᲮᲒᲝ** არის და ანწუხურად ამავე დროს **ოთხმოცში**, **ᲨᲮᲧᲝᲒᲝ**-შიც, **ოთხი** იმავე **უხ**-ის სახით არის წარმოდგენილი, როგორც **ᲨᲮᲒᲝ**-შია, თუ მას, რასაკვირველია, რიცხვითი სახელების ჩვეულებრივ დაბოლოებას **ᲒᲝ**-ს ჩამოვაცლით. საგულისხმოა, რომ ღუნბურისა და ჭართლის XVIII ს. ჩანაწერებში **ოთხმოცი ᲐᲮᲪᲨᲚ-ᲧᲝᲒᲝ**-დ არის მოყვანილი, ე. ი. **ოთხი** აქ, **ᲨᲮ**-ის მაგიერ, **ᲐᲮ**-ის სახეობით გვევლინება.

თითქმის ერთი საუკუნის შემდგომ ღუნბურად უ ს ლ ა რ ს **ოთხი ჟნყო**-დ და **ოთხმოცი ჟნყრგო**-დ აქვს ჩაწერილი. **ᲨᲜᲧᲝ**-ს მსგავსი 4-ის სახელი ხვარშულსაც აქვს: **ᲨᲜᲧᲘ** (იხ. დირრის შესავ. 360).

თანამედროვე ღუნბური **ᲨᲜᲧᲝ** საკითხსა ჰბადებს, გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერის Uchgo **ᲨᲮᲒᲝ** ხომ **ᲨᲮᲚᲝ**-ს გამომხატველი არ არის? მაგრამ საგულისხმოა, რომ სინალუღურსაც წინათ **ᲨᲜᲧᲝ** ჰქონია, ეხლა-კი 4-ს ცალკეულად **ოიხ**-ი ეწოდება, ე. ი. **ნ** ქრება და **ყ** უკვე **ხ**-დ არის შენაცვლებული. საფიქრებელია, რომ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს დროსაც ღუნბურად **4-ი უიხგო-დ ითქმოდა**, მაშასადამე, **ᲨᲜᲧᲝ-ს სახესხვაობა იყო**, **ᲒᲝ** ხომ აქ ჩვეულებრივი დაბოლოებაა.

5. **ხუთი** სამსავე ენაში XVIII ს. **შჟგო** ყოფილა და უ ს ლ ა რ ს ა ც ასევე აქვს ჩაწერილი. **ძირად** უნდა **ᲨᲟ** მივიჩნიოთ. სამწუხაროდ, **ხუთოცის** შედგენილობის რიცხვითი სახელის ტერმინის უქონლობის გამო, **ხუთის** თავდაპირველი სახის გამორკვევა ამ გზით შეუძლებელია.

6. ექვსი XVIII ს. ჩანაწერში ღუნბურად **ანტლიგო** არის და ასევე **ანტლიგო**-დ აქვს აღნიშნული უ ს ლ ა რ ს ა ც. ასევე **ანტლიგო** ყოფილა ანწუხურად, ჭართლად-კი **ᲐᲜᲮᲒᲝ**-დ ითქმოდა. ბოლოკიდური **ᲒᲝ**-ს ჩამოცლის შემდგომ, **ძირად ანტლი ანხ**-ი რჩება.

7. **შვიდი** ღუნბურად, ანწუხურად და ჭართლად XVIII ს. **ᲐᲜᲢᲘᲚᲒᲝ**-დ არის ჩაწერილი. უ ს ლ ა რ ს ღუნბური **შვიდისათვის ანტლიგო** აქვს. მაშასადამე, ძი-

რად ანტელ, ან ანტლიი-ი უნდა მივიჩნიოთ. ისე გამოდის, თითქოს ექვსისა და შვიდისათვის ამ ენებს ერთი-და-იგივე სახელი ჰქონოდეთ.

8. **რვა** ღუნძურად და ანწუხურად XVIII ს. **მიტლიგო** ყოფილა. უ ს ლ ა რ ს ა ც ღუნძურისათვის ეს სიტყვავე აქვს აღნიშნული **მიტლიგო**. ხოლო ჭაროლად **რვა** XVIII ს. ჩანაწერში **მიკგო**-დ არის აღნიშნული, რომელიც ეგების **მილგო**-დ გამოითქმოდა. ძირად, მაშასადამე, **მიტლი** და **მიკ**, ანდა **მილ** გვექმნება.

9. **ცხრა** ღუნძურსა, ანწუხურსა და ჭაროლში XVIII ს. **იჩგო** ყოფილა და 90 წლის შემოდგომაც და ეხლაც ღუნძურშიც **იჩჩგო** არის. ძირად აქ **იჩ**-ი მოჩანს.

10. **ათი** ღუნძურსა, ანწუხურსა და ჭაროლში XVIII ს.-საც და უ ს ლ ა რ ი ს დროსაც ღუნძურშიც **ანწგო** ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ 11—19-მდე, როგორც ჩანს (რათგან გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში მარტო 11 და 12-ის შესატყვისობა **ანცილა-ცო**, **ანცილა-ხოგო** და **ანცილა-კიგო** არის მოყვანილი), **ათი** **ანცილა**-ს სახით სარის წარმოდგენილი. ამგვარად **ათის** აღმნიშვნელ **ძირად** აქ **ანც** და **ანწ**-ი მოჩანს.

20. **ოცს** მე-XVIII ს.-შიც სამსავე ენაზე **ყოგო** სწოდებია და ეხლაც, რამდენადაც უ ს ლ ა რ ი ს ნაშრომითგანა ჩანს, ღუნძურად მაინც, ეს სახელივე ჰქვიან. მაგრამ რთულ რიცხვითს სახელებში იგი **ყოლა**-ს სახითა გვხვდება. **როგორც** **გო** **ძირეული არ არის, არც ლა ეკუთვნის ძირს**. **ყოგო**-ს თუ რიცხვითი სახელების ჩვეულებრივი დაბოლოება ჩამოვაცალეთ, დაგვრჩება **ყო**, რაც შესაძლებელია, მხოლოდ **ორს** ნიშნავდეს. ამგვარად, **ათის აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი დროთა განმავლობაში ამ რიცხვითს სახელსაც უნდა დაკარგული ჰქონდეს.**

ორის განხილვის დროს აღნიშნული გვქონდა, რომ ანწუხურისა და ჭაროლის ჩანაწერებში **ოთხმოცდაერთის** სახელს **ახცულ ყორგოცო**-ში **ოცს** **ყორგო**-ს სახეობა აქვს. იქვე ნათქვამი იყო, რომ **ყორ**-ის ბოლოკიდური **რ** უნდა **ორის** შეზრდილი სქეს-კატეგორიის ნიშანი იყოს.

რიცხვითს სახელებს შორის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია აგრეთვე XVIII ს. ჩანაწერის ანწუხური 30 **ტებერგო**, 31 **ტეხერელდა ხოგო** და უ ს ლ ა რ ი ს დროინდელი ღუნძურის 30 **ტლიებერგო** და 31 **ტლიებერალდაცო**. ამ რიცხვითი სახელების აგებულება XVIII ს. ჩანაწერის ღუნძურისა და ჭაროლის 30 **ყოლა ანწყო**-ს აგებულებისაგან განსხვავდება. თუ ამ უკანასკნელის პირველი ნაწილი **ოცს** ნიშნავს და ამგვარად საერთოდ **ოცდაათის** გამომხატველია, **ტებქგორ** და **ტლიებერგო** სულ სხვანაირად არიან ნაწარმოები.

როგორც **სამზე** მსჯელობის დროს აღნიშნული გვქონდა, 30-ის ორივე სახელის პირველი ნაწილი **ტებ** და **ტლიებ** **ხამის** გამომხატველია და თავდაპირველად **ხამი** **ათის** აღმნიშვნელი ყოფილა.

მაშასადამე ირკვევა, რომ რაკი 20 და 30 **ორი ათისა** და **სამი ათის** გამომხატველი ყოფილა, ამიტომ ცხადია, რომ ღუნძური, ანწუხური და ჭაროლი **თვლის სისტემა წინათ ათობით სისტემაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული და მხოლოდ შემდეგ ოცობით-ათობით სისტემაზეა გადასული.**

100-ის სახელი სამსავე ენაში მე-XVIII ს.-შიც ნუსგოჲ ყოფილა და ეხლაც ღუნძურად ნუსჲგო-ა. ისევე, როგორც ბოლოკიდური გო ძირეული არ არის, თავკიდური ნ-ც ძირს არ უნდა ეკუთვნოდეს.

1000-ს სახელი აქაც სპარსულია.

§ 10. არჩული რიცხვითი სახელები

თანამედროვე არჩული ლეგურ ენათა შორის იმ მხრივ არის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ მას სქეს-კატეგორიის ნიშნები თავშიც და ბოლოშიც აქვს. 1. მამრ. სქეს-კატ.-ისათვის ნიშნად ჶ ანდა უ-სა ხმარობს, მე-2 მდედრ. სქესის თავში ჲ და ბოლოში რ-სა ხმარობს, მე-3 სქეს-კატეგ. ბ-ს და მე 4-ესთვის ბოლოში ტო-ს, ანდა Ⴇ-ს. თავსართოვან-ბოლოსართოვანი სქეს-კატეგორიების არსებობისდა მიუხედავად, არჩულ რიცხვით სახელებს მხოლოდ ბოლოსართები მოეპოვებათ. ამას გარდა კიდევ ორი სხვა თვლის წესიც არსებობს: ცხვრის თვლის დროს განსხვავებულსა და თითო რიცხვისათვის თითოს, ნ-ბოლოიანს ფორმას ხმარობენ. დასასრულ, არჩელებს ხრულებით უსქეს-კატეგორიო ფორმების შემცველი თვლა და რიცხვითი სახელებიც აქვთ.

აი სამივე სახეობის თვით არჩული რიცხვითი სახელებიც.

არჩული რიცხვითი სახელები

1 ოსს.
2 ყჟ̂ე-ჟ̂უ, ყჟ̂ე-რუ, ყჟ̂ე-ბუ, ყჟ̂ე-ტაუ.
3 ტლაიბაჟ̂უ, ტლაიბარუ, ტლაიპპუ (sic).
4 ებყა-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.
5 ტლოჟ̂ეჲ-ჟ̂უ, —რუ,—ბუ,—ტაუ.
6 დიტლაა-ჟ̂უ, —რუ,—ბუ,—ტაუ.
7 ვიტლაა-ჟ̂უ, —რუ,—ბუ,—ტაუ.
8 მეტლაეჲ-ჟ̂უ, —რუ,—ბუ,—ტაუ.
9 უჭა-ჟ̂უ, —რუ,—ბუ,—ტაუ.
10 ვიწა-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.
11 მოწორ სეჲ-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ, —ტაუ.
12 მოწორ ყჟ̂ე-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ, —ტაუ.
13 მოწორ ტლაიბა-ჟ̂უ,—რუ,—ტლაიპპუ,—ტლაიბატიუ.
20 ყაეჲ-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.
21 ყაოტტორსეჲ-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.
22 ყაოტტორყჟ̂ე-ჟ̂უ —რუ,—ბუ,—ტაუ.
30 ტლაიბიჲ-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.
31 ტლაიბიტტურ სეჲ-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.
40 ბუყიჲ-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.
41 ბუყიტტურსეჲ-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.
50 ბუკიჲ-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.
51 ბუკიტტურ სეჲ-ჟ̂უ,—რუ,—ბუ,—ტაუ.

60 დიტლ°იჲ-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
61 დიტლ°იტტურ სეჲ-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
70 ტლ°შ̂იჲ-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
71 ტლ°შ̂იტტურ სეჲ-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
80 ტლ°იმიჲ-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
81 ტლ°იმიტტურ სეჲ-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
90 ჩ̂უიჲ-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
91 ჩ̂უიტტურ სეჲ-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
100 ბაშია-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
200 ყ̂უებაშია-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
300 ტლ°იბაშია-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
400 ებყბაშია-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
500 ტლ°ობაშია-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
600 დიტლ°ბაშია-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
700 ვიტლ°ბაშია-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
800 მეტლ°ებაშია-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
900 უჭბაშია-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
1000 იზარა-შ̂უ, — რუ, — ბუ, — ტ°უ.
(არჭული ენა, 43—44).

მარტივი, არსება-საგნებისაგან დამოუკიდებლივ, **თვლის დროს** არჭელები შემდეგს უსქეს-კატეგორიო რიცხვით სახელებს ხმარობენ ხოლმე:

1 ოსს	6 დიტლ°
2 ყ̂უე	7 ვიტლ°
3 ტლ°ებ	8 მეტლ°ე
4 ებყ	9 უჭ
5 ტლ°შ̂ო	10 ვიწ
	(იქვე გვ. 44).

ცხვრის თვლის დროს არჭელები ამბობენ ხოლმე:

1 ოსსან	7 ვიტლ°ა̄ნ
2 ყ̂უეჲან	8 მეტლ°ენ
3 ტლ°ებან	9 უჭან
4 ებყან	10 ჭი̄წან
5 ტლ°შ̂ონ	11 მოწორსან
6 დი̄ტლ°ან	12 მოწორყ̂უენ
	13 მოწორტლ°ებან

20 ყოან	80 ტლოიმōნ
30 ტლოიბōნ	90 ჩუōნ
40 ბუყōნ	100 ბაშიან
50 ბუხōნ	200 ყუჸბაშიან
60 დიტლოōნ	1000 იზარან.
70 ტლოუōნ	(არჩული ენა, გვ. 43—45).

თუმცა ძველი ჩანაწერი არჩულისათვის არ მოგვეპოვება, მაგრამ არჩული რიცხვითი სახელების ოდინდელი სახის დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილება საკმაოდ კარგად ირკვევა სხვა- და- სხვა რთული რიცხვითი სახელების წყალობით.

1. **ერთის** ცალკეულს **ოხს** სახელს გარდა, ყოველ ერთმეტში — 11, 21, 31, 41 და სხვა რიცხვებში **ერთი** უკვე **ხეა-ტუ**, — **რუ**, — **ბუ** და **ტუ**-ს სახით გვევლინება, **ერთ-ჯერში**-კი **ხხან**-ად არის წარმოდგენილი. ცხვრის თვლაში **ერთის** სახელად **ოხსან**-ს ხმარობენ.

ამგვარად 1-ის ორი ფორმა გვაქვს **ხეა-ტუ**, **ხეა რუ**, **ხეა-ბუ** და **ხეა-ტუ** ერთი მხრით და **ოხს** და **ოხსან** მეორე მხრით. **როგორც პირველი ოთხი ფორმის უკანასკნელი მარცვლები ხქეს-კატეგორიის ნიშნებია, ისევე მეორე ჯგუფის ოხსან-ის ნ, ანდა იქნება ან დაბოლოებაც ძირეული არ უნდა იყოს.** მისს რაობაზე სათანადო ადგილას გვექმნება საუბარი. ამიტომ თითქოს **ერთის** ორი ძირი გვრჩება, **ოხსა** და **ხეა. თუ ანდიურს რიცხ. სახელებს გადავშინჯავთ, დავრწმუნდებით, რომ ხეა** ერთის **მდედრ. ხქესის ფორმაა**, რომელშიც **ა** სწორედ მდედრ. სქესის ნიშანია. აქაც, **არჩულშიც მდედრ. ხქ. ნიშნის შენაზრდი უნდა იყოს.** ამნაირად, **ოხხა** და **ხე** გვრჩება. მაგრამ არც ლეგური და არც ლილღური ენების ერთის სახელს თავში ხმოვანი არა აქვს, ამიტომაც **ო** აქაც ძირეულად-კი არა, არამედ უ-ს შენაცვლებული შენაზრდი უნდა იყოს და **ძირად ხხა, ანდა ხე გვრჩება.**

2. **ორი**, ცალკეული **ყუე-ტუ**-ს გარდა, 20-ში **ყოეა-ტუ**-ს და 21 და 22-ში **ყოო**-ს სახითაც გვაქვს დაცული. **ძირად ყო, ანდა ყუე უნდა იქმნეს მიჩნეული.**

3. **ხამის** ცალკეული სახელის **ტლოიბატუ**-ს ძირი **ტხლოიბა** გამოდის, მაგრამ **ხამი ათის** გამომხატველი 30-ის სახელს **ტლოიბია-ტუ**-ში უკვე **ტხლოიბია** გვაქვს. არც წინა ფორმის **ბა** და არც მეორის **ბია ხამის** სახელის **ძირეული** ნაწილი **არ უნდა იყოს. თავკიდური ტ ც შენაზრდად არის საგულისხმებელი.**

4. **ოთხი**, თუ ერთეულთა შორის და 400-ში არის **ებყა-ტუ** და **ებყ**, 40-ში, რომელიც არჩულად **ოთხ ათ**-ად ითქმის, **ბუყია**-ს სახით არის დაცული. ასევეა 41-ში. ამათგან **4-ის ძირის უფრო უძველეს ფორმად** უნდა **ბუყია** მივიჩნიოთ, მაგრამ **თავკიდური ბ და ბოლოკიდური ა ძირეული არა ჩანს.**

5. **ხუთი, ტლიჳეჲ-ჟუ**-სა და **ტლიჳონ**-ს გარდა, 50-სა და 51-ში **ბუკიჲ**-ს სახითაც გვაქვს დაცული. თუ პირველის ძირად **ტხლჳე** მოჩანს, მეორესი **ზუკი** არის. **ყურადღების ღირსია 5-ისა და 6-ის სახელების ესოდენი მსგავსება!**

6. **ექვსი** არის **დიტლია-ჟუ**, 60-ში და 600-ში **დიტლიიჲ**. აქ ძირად **ႣႨႲႾႪႠ** და **ႣႨႲႾႪ** მოჩანს, მაგრამ თავკიდური **დ** ძირეული არაა.

7. **შვიდი**, ცალკეულად თუ **ვიტლია-ჟუ**-ა, 70-ში თავკიდური **ვი**-ს ჩამოცლილი **ტლიი**-ს სახით-ღა გვევლინება.

8. ამგვარადვე **რვას** ცალკეული სახელის **მეტლიეჲ-ჟუ**-ს მაგიერ, 80-ში **რვის** აღმნიშვნელი მხოლოდ **ტლიიმი**-ა.

9. **ცხრა**, თუ ერთეულებში **უჭა**-ა და 900-ში არის **უჭ**, 90 უკვე **ჩჟი**-ის სახით გვევლინება.

10. **ათი** ცალკეულად **ვიწა-ჟუ** არის, ხოლო 11—19-მდე, როგორც ა. დ ი რ რ ს ა ც აქვს აღნიშნული **მოწორ**-ად ითქმის. მაგრამ ამაზე **უფრო საყურადღებოა, რომ 21-ში, 31-ში, 41-ში, 51-ში, 61-ში, 71-ში, 81-ში და 91-ში** იგივე ა თ ი **უფრო ძველი შედგენილობით, ტტშრ-ის სახით არის დაცული.**

ამნაირად 10-ის სახელის სამი სახესხვაობა გვაქვს **ႥႨႼႠ**, **ႫႭႼႭႰ** და **ტტშრ**. ორს უკანასკნელს პირველთან შედარებით ბოლოკიდური **რ** აქვს, უკანასკნელს-კი თავის მხრივ პირველი ორის თავკიდური მარცვალი **ႥႨ**, ანდა **ႫႭ** არ უჩანს. **ბოლოკიდური რ ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ სქეს-კატ. შენაზრდია. ამგვარადვე პირველი ორის თავკიდური ვ და მ-ც აგრეთვე სქესკატ. შეზრდილი თავსართები ჩანან. ტტშ-ს უნდა თავკიდური ხმოვანი ჰქონდეს დაკარგული, ხოლო** პირველი ორის **წ** უკანასკნელის **ტ**-ს შენაცვლებაა და **ძირად ႨႲႠ, ანუ ႭႲႭ, თუ ႭႲႸ ჩანს.**

100. **ასი** ცალკეულადაც და ყველა ასეულებშიაც **ბაშა** არის, რომლის **ბ სქეს-კატეგორიის ნიშნის შენაზრდად არის საგულისხმებელი.**

ა. დ ი რ რ ი მართალი იყო, როდესაც აღნიშნა, რომ **არჭული თვლა ათეულობის სისტემას მისდევსო** (არჭ. ე. 43).

ცხვრის დათვლის დროს მიღებული არჭული რიცხვითი სახელები განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია. უპირველესად აქ **საგულისხმოა, რომ ამ დროს რიცხვითი სახელების მხოლოდ თითო ფორმაა**, და შემდეგ უკვე ის გარემოებაც, **რომ ამ თითო ფორმას ბოლოსართად პირუტყვთა და უჰასაკოთა კატეგორიის ბ ნიშანი-კი არ უჩანს, არამედ ყველგან ნ არის.** ამ ბგერის საყოველთაოობის გამო, **ნ** აქ ამჟამად უბრალო დაბოლოებად არის ქცეული, მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ ყველა სხვა ენებში ჩვეულებრივ ასეთ დაბოლოებად, ან **ႣႠ**, თუ მხოლოდ **დ**, ან **რა**, ანდა **ბა** გვხვდება, რომელნიც, როგორც ვიცით, სქეს-კატეგორიების ნიშნებია და ამის გამო თვითოეული მათგანი სქეს-კატეგორიის ოდინდელი ნიშნის შენაზრდად არის მისაჩნევი, მაშინ თავისდა-თავად დაგვებადება აზრი, რომ **ამ ნ დაბოლოებასაც არჭულში წინათ გარკვეული ფუნქცია უნდა ჰქონოდა** და მხოლოდ დროთა განმავლობაში უნდა იყოს მისი თავდაპირველი დანიშნულების შეგნება გამქრალი და უბრალო დაბოლოებად ქცეული. **ნ ბოლოსართის პირველადი განკუთვნილობის გამორკვევას ის გარემოება აძნელებს, რომ ლეგურ ენებს სქეს-კატეგორიის ასეთი ნიშანი არ მოეპოვებათ.**

§ 11. დიდოური რიცხვითი სახელები

თუმცა ციცოჟრს 4 ხქეხ-კატეგორია აქვს, რომელთაგან პირველს ნიშანი ალარ მოეპოვება, მე-2-ეს ნიშნად დ, მე-3 ბ და მე-4 რ აქვს, **მაგრამ მაინც რიცხვითი სახელების მხოლოდ თითო ფორმა გააჩნია.** დიდოური რიცხვითი სახელების XVIII ს. ჩანაწერიც მოგვეპოვება და თანამედროვეც. ორივე აქვე პარალელურად მომყავს.

დიდოური რიცხვითი სახელები

XVIII ს.	თანამედროვე
1 ცის Zis	ცის
2 ყეენო Keeno	ყანო
3 სონნო Sonno	ტლʼონო
4 უინო Uino	იუნო
5 სენნო Senno	ტლʼენო
6 ისნო Isno	ეტლʼნო
7 ატლʼნო Atl'no	ოტლʼნო
8 ბიტლʼნო Bıtl'no	ბიტლʼნო
9 ოჩინ Otschin	ოჴინო
10 ოცინო Ozino	ოცʼიინო
11 ციოცი Ziozl	სიოცʼი
12 ყაიოცი Kalozl	ყაჲოცʼი
	19 ეჩოცʼი
20 ყუ Ku	კუ
21 ყუნოცის Kunozis	კუნოსის
30 ყუნოცინო Kunozino	კუნოოცʼიინო
31 ყუნოციოცი Kunoziozl	
40 ყა̈ნოყუ Kānoku	ყანოკუ
41 ყა̈ნოყუნოცის Kānokunozls	
50 ყა̈ნოყუნოცინო Känokunozino	ყანოკუნოოცʼიინო
51 ყა̈ნოყუნოციოცი Kānokunoziozl	
60 სონნოყუ Sonnoku	ტლʼანოკუ
70 სონნოყუნოცინო Sonnokunozino	ტლʼანოკუნო ოცʼიინო

80 უინოყუ Uinoku	უინოკუ
90 უინოყუნოცინო Uinokunozino	უინოკუნო ოცჲინო
100 ბიშონ Bischon	ბიშონ
1000 ოცინო ბიშონ Ozino Bischon	ოცჲინობიშოონ, გაზარ
(I. A. Güldenstädt, Reisen, II 512-513).	Дирр, Мат. анд.-дид. группы, 72).

დიდოურს **რიცხვით სახელებს**, ერთს გარდა, ჩვეულებრივ **ბოლოში ნო უზის**. ასე ყოფილა XVIII ს. და ეხლაც ასევეა: ეს **ნო** ძირს არ ეკუთვნის არამედ დაბოლოებაა და **ხქეს-კატეგორიის გადაგვარებული შეზრდილი ნიშანი უნდა იყოს.**

თვლის სისტემა ათობით-ოცობითია და ასეთივე ყოფილა XVIII ს., მაგრამ ოცის საფიქრებელი თავდაპირველი სახე წინა საფეხურად ათობის სისტემას გვაგულისხმებინებს.

1. დიდოური **ერთი** XVIII ს. ჩანაწერში არის **ცის**, როდესაც იგი ცალკე, ან სიტყვის ბოლოში იხმარება, მაგრამ რთულ, ორმნიშვნელოვან რიცხვებში, როცა იგი სიტყვის პირველ ნაწილს შეადგენს, როგორც მაგ. 11-ში, უბოლოკიდურო ს-ანოთ გვხვდება (ცი). ას ოცდაათი წლის შემდგომ **ერთის** სახელად **ცის**-კი არა, არამედ უკვე **სის** არის.

2. **ორი** XVIII ს. ჩანაწერში **ყეენო**-დ არის აღნიშნული. აქ ალბად გრძელი შერბილებული ჴ იქმნებოდა. მეოცე საუკუნეში **ყანო**-დ ითქმის, ე. ი. თითქმის უცვლელადაა შენახული. 12-ში, რომელიც **ყაიოცი** ყოფილა წინათ და ეხლაც **ყაჲოცჲი**-ა, **ორი ყაჲ**-ს სახით გვევლინება. **ორის** აღმნიშვნელ **ძირად ყა გამოდის.** მაგრამ, რაკი **ოცი**, რამდენადაც ეს XVIII ს. ჩანაწერითგანა ჩანს, წინათ **ყუ** ყოფილა, ეხლა-კი **კუ** არის, ეს **ყუ** და **კუ** ძველი **ყუოცინო**-ს ან და მერმინდელი **კუოცინო**-ს **ორი ათის** ნაშთი უნდა იყოს, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ **ორი წინათ ყანო**-ს მაგიერ **ყუნო**-ს სახით უნდა ყოფილიყო.

3. **სამი** XVIII ს. გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს დიდოურად **ხონნო** აქვს ჩაწერილი. **სამოცშიაც** და 70-ში **ხონნოყუ**-ში და **ხონნოყუნოცინო**-ში **სამი** ამნაირადვეა, ეხლა ამ რიცხვითს სახელს თავკიდური ბგერა სრულებით განსხვავებული აქვს და **ტლიონო** არის, **სამოცსა** და **სამოცდაათში**-კი (**ტლიანოკუ, ტლიანოკუნოცჲინო**) **სამი ტლიანო**-დ ისმის.

ამგვარად, XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით, **სამის** აღმნიშვნელი ძირი **ხო** გამოდის, ამ ჟამად-კი უნდა **ტლიო**, ანდა **ტლია** იქმნეს მიჩნეული. გამოსარკვევია, თუ საითგან და როგორ გაჩნდა **სამის** თანამედროვე ფორმა.

თუ გავიხსენებთ, რომ **ტლი** შერწყმული **ტხლი** ბგერაა და ლუნძურშიც და ანწუხურ-ქარულში **სამის** სახელი წინანდელი **ზაბ** და უფრო ძველი **ხაბ** თანამედროვე ლუნძურშიც **ტლიახ**-ად, ე. ი. **ტხლიაბ**-ად არის ქცეული, მაშინ თანამედროვე დიდოური **ტხლიო-ნო**-სა და **ტხლიანო**-ს სამის **ხა** ძირთან დაკავშირება ძნელი არ არის. **ხონო**-ს თავკიდური თანხმოვანი-კი **ზ**-ს შენაცვლების გზით თუ იქმნება გაჩენილი.

4. **ოთხი** დროთა განმავლობაში ნაკლებ შეცვლილა და XVIII ს. **ᲨᲘᲜᲝ**-დ არის ჩაწერილი, ეხლა-კი **ᲘᲨᲜᲝ**-ა. **ოთხმოც**-ში **ᲨᲘᲜᲝᲧᲨ**-შიც ამნაირადვეა წარმოდგენილი.

თანამედროვე დიდოურსაც 80-ის სახელად **უინოკუ** აქვს და აქაც **ოთხს** **ᲨᲘᲜᲝ** ეწოდება. ეს გარემოება მეტად საყურადღებოა. **ოთხის თანამედროვე** დიდოური ცალკეული სახელი **ᲘᲨᲜᲝ**-ს იუ ჯეკური და ბუდუხური ოთხის **ქუკუდ**-ისა, რუთულურის **ქუყუდ**-ისა და წახურის **ქოყექრჵ**-ს პირველ მარცვალს **ქუ** და **ქო**-ს კარგად უდგება, ღილღურთაგან ხომ ჭოჯურის 4-ის სახელს **მიუჟ**-ს თითქმის ზედმიწევნით მთლიანად მიაგავს, ამიტომ შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ გ უ ლ-დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში **ᲨᲘᲜᲝ** შეცდომით არის შეპარული, ან დედანშივე, ან ბეჭდვის დროს. მაგრამ 80-**ის თანამედროვე სახელი უინო-კუ ცხად-ჰყოფს, რომ გერმანელ მეცნიერს აქ არავითარი შეცდომა არ ჰქონია და 4-ს დიდოურად წინათ მართლაც ᲨᲘᲜᲝ ჰრქმევია**. თუ მას დიდოური რიცხვითი სახელების ჩვეულებრივს დაბოლოებას ჩამოვაცლით, **ოთხის აღმნიშვნელ ძირად ᲨᲘ და ᲘᲨ-ლა დაგვრჩება**.

5. **ხუთი** XVIII ს. დიდოურად **ᲡᲔᲜᲜᲝ** ყოფილა, ეხლა-კი **ტლიენო**-ა. წინათ თუ ძირად **ᲮᲔᲜ** უნდა გვეგულისხმა, ეხლა ძირად უკვე **ტხლიე** გამოდის, ე. ი. თითქმის იგივე, რაც სამისათვის (**ხო**, **ტხლიო**) მივიღეთ. **ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ 5-ის სახელს 3-ის სახელთან რაღაც კავშირი უნდა ჰქონდეს**. მაგრამ ამაზე თავის ადგილას, რიცხვითი სახელების ზოგადი საკითხების განხილვის დროს გვექმნება საუბარი.

6. **ექვსი** XVIII ს. თუ **ᲘᲡᲜᲝ** ყოფილა, ეხლა **ეტლიანო**-ა. ძირად პირველისათვის **ᲘᲡ**, ხოლო მეორისათვის **ეტხლი**-ი გამოდის.

7. **შვიდი** XVIII ს. ჩანაწერით **ატლიანო** ყოფილა, ეხლა მხოლოდ თავკიდური ა არის **Ო**-დ შეცვლილი, და **ოტლიანო**-ა. ძირად **ატხლი**, ან **ოტხლი** გვრჩება.

8. **რვა** XVIII ს. შემდგომ არ შეცვლილა და ეხლაც წინანდებურად **ბიტლიანო** არის, რომლის ძირად **ბიტხლი**-ი მოჩანს.

9. **ცხრა** XVIII ს. **ᲝᲩᲘᲜ**-ად არის ჩაწერილი, ეხლა-კი **ᲝᲭᲘᲜᲝ**-ა. აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე **ეჩოცეი**-ს, **ცხრამეტის**, მიხედვითაც **ცხრას წინათ ეჩ-ი ჰრქმევია**. ამიტომ, თუმცა 9-ის ცალკეული სახელის ძირად **ᲝᲩᲘ**, ან **ᲝᲭᲘ**-ა მისაჩნევი, მაგრამ, რაკი თანამედროვე დიდოურის 19-ის სახელმაც 9-ის ძირად **ჩ** თანხმოვანი გამოამჟღავნა, ამიტომ **ᲝᲩᲘ**, ანდა **ᲔᲩᲘ უნდა მივიჩნიოთ**.

10. **ათიც** XVIII ს. შემდგომ არ შეცვლილა: **ᲝᲪᲘᲜᲝ** ყოფილა და ეხლაც წინანდებურად **ოციინო** არის, რომლის ძირი **ოცი**-ა. ასევეა იგი 11—19-მდე რთულ რიცხვით სახელებშიც წარმოდგენილი.

20. **ოცის** სახელზე უკვე გვქონდა **ორის** ქვეშე საუბარი ისევე, როგორც თვლის სისტემაზე.

100. **ასს** ეწოდება **ᲑᲘᲨᲝᲜ**, რომლის თავბოლოკიდური ბგერები ძირეული არ არის.

§ 12. ანდიური რიცხვითი სახელები.

თუმცა ანდიურს 4 ხქეს-კატეგორია აქვს (1. გონიერთა მამრობ. სქესი ვ ან ჲ ნიშნით, 2. გონიერ. მდედრ. სქ. ი ნიშნით, 3. პირუტყვებისა და საგნების ბ ნიშნით და 4. დანარჩენი სახ. რ ნიშნით). **მაინც თანამედროვე ანდიურს რიცხვით სახელებში**, ორ გამონაკლისს გარდა, **ხქეს-კატეგორიები არ მოეპოვება.**

მაგრამ ჯერ ანდიური რიცხვითი სახელების XVIII ს. და თანამედროვე ჩანაწერებს გადავავლოთ თვალი..

ანდიური რიცხვითი სახელები XVIII ს.

1 სებ Seb.
2 ჭეგო Tschego.
3 ტობგო Tobgo.
4 ბოღოგო Bogogo.
5 იშტუგო Ischtugo.
6 უინტლეგო Uintl'ego
7 ჰოტლოგო Hotlogo.
8 ბეიტლეგო Beitlego.
9 ურბჭანალ Urbtschanal.
10 ჲäცალ Iäzal.
100 ბეშონუგო Beschonugo.
1000 ოზირუგო Osirugo.
(I. A. Güldenstädt. Reisen, II 520—521).

თანამედროვე ანდიური რიცხვითი სახელები

1 სსეჷ, სსეჲ, სსებ, სსერ.
2 ჭეგუ.
3 ტლარბგუ.
4 ვრყოგუ, ჲრყოგუ, ბრყოგუ, რრყოგუ.
5 ინშტუგუ.
6 ონტლოგუ, ონტლაიგუ.
7 ჰოკლაუგუ.
8 ბიჲკლაიგუ.
9 ჰრჭოგუ.
10 ჰრწოგუ.
11 ჰოწოტხლაისსევ, — ჲ, — ბ, — რ.
12 ჰოწოტხლაიჭეგუ.
19 ჰოწოტხლაიჰოჭოგუ.
20 ჭეწოლგუ.
21 ჭეწოლლოგუსსევ.
22 ჭეწოლლოგუჭეგუ.
30 ტლაოხწოლგუ.

40 ბოყოწოლგუ.
50 ინშტუწოლგუ.
60 ონტხლოიწოლგუ.
70 ჰოკლოუწოლგუ.
80 ბიჲტლოიწოლგუ.
90 ჰოჰოწოლგუ.
100 ბეშონუგუ.
150 ბეშონუ—ინშტუწოლგუ.
500 ინშტუბეშონუგუ.
1000 ოზირუგუ.
1.000.000 მილჲან, მილიჲონ.

(Дирр, Краткий грам. очерк андийского яз., 43).

ანდიური რიცხვითი სახელები XVIII ს. გ კ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს სრულად არ ჩაუწერია და ათს გარდა, დანარჩენი ათეულების სახელები არ არის აღნიშნული. ათს პირდაპირ 100 და 1000 მისდევს.

როგორც XVIII ს. ჩანაწერისა, ისევე დ ი რ რ ი ს ცნობების მიხედვით თანამედროვე ანდიურის შესახებ, ანდიურ რიცხვითს სახელებს დაბოლოებად ძველად ჩვეულებრივ გუ მარცვალი ჰქონია, რომელიც ეხლა გუ-დ გამოითქმის.

გ კ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერებში ყველგან რიცხვითი სახელების თითო ფორმაა მოყვანილი და მხოლოდ აკუშურშია რიცხვითი სახელების ორ-ორი ფორმა აღბეჭდილი, ამიტომ, ჰქონდა, თუ არა, ანდიურ თვლას ყველა რიცხვითი სახელებისათვის სქეს კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები, არა ჩანს, თანამედროვე ანდიურს თვლას-კი მხოლოდ 1, 4 და 11-ისათვის ოთხივე სქეს-კატეგორიის განსხვავებული ფორმა აბადია. დანარჩენებს სქეს-კატეგორიის განსხვავება არა აქვთ და მხოლოდ თითო ფორმა არსებობს.

აღსანიშნავია, რომ ერთს — ხეჟ, ხეჲ, ხებ, ხერ, — სქესკატეგორიის ნიშნები, ჟ, ჲ, ბ და რ, ბ ო ლ ო შ ი უზით, — ოთხს-კი — ვოყოგუ, ჲოყოგუ, ბოყოგუ, როყოგუ სქეს-კატეგორიის იგივე ნიშნები თ ა ვ ს ა რ თ ე ბ ა დ აქვთ მოქცეული. უეჭველია, ოთხის ფორმები უფრო უძველესი ხანის წარმოებად უნდა მივიჩნიოთ, ვიდრე ერთის ფორმები.

XVIII ს. ჩანაწერში ათეულების გამოტოვებულობის გამო, მაშინდელი ანდიური თვლის სისტემის გამორკვევა შეუძლებელი ხდება, მაგრამ თანამედროვე ანდიურ რიცხვითს სახელებს ძველი აგებულება იმდენად კარგად დაუცავთ, რომ მათი ანალიზით მოპოვებული დასკვნა წინა დროისათვისაც გამოსადეგი იქმნება.

თანამედროვე ანდიური თვლა, როგორც ეს ად. დ ი რ რ ს ჰქონდა უკვე აღნიშნული, მთლიანად ათობით სისტემაზეა დამყარებული და 20, ჰეწოლგუ, ორათს ნიშნავს, — 30 ტლობწოლგუ — სამ ათს,- 40 — ბოყოწოლგუ ოთხათს და ყველა დანარჩენი ათეულების რიცხვითი სახელებიც ასევეა ნაწარმოები.

1. ერთის სახელად XVIII ს. ჩანაწერში მხოლოდ ხებ-ი სწერია, მაგრამ ეხლაც-კი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმაა

შერჩენილი: **ხეჭ, ხეჲ, ხებ** და **ხერ.** საყურადღებოა, რომ გჳლდენშტედ-ტის **ჩანაწერში ხწორედ მეხამე ხქეხ-კატეგორიის ფორმაა მოყვანილი. ალბად ამ მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმახ უკვე იმ დროსვე საერთო მნიშვნელობის ელფერიც ჭადამკრავდა.**

ამგვარივე მოვლენა გვაქვს თანამედროვე ანდიურის ორმოცში, ოთხი ათის მნიშვნელობის მქონებელს **ბოყოწოლზუ**-ში, **რომლის ოთხი ბოყო ამ რიცხვითი სახელის იმავე მესამე სქეს-კატეგორიის მხოლოდ თავსართოვანი ბ ნიშნის მქონებელია.**

სქეს-კატეგორიების ნიშნების ჩამოშორების შემდგომ **ერთის ალმნიშვნელ ძირად ხე დაგვრჩება.**

2. **ორი** დროთა განმავლობაში მხოლოდ ბოლოში შეცვლილა ოდნავ, რაც ანდიურს ყველა რიცხვით სახელებს ემჩნევა: წინათ **ჭემო** ყოფილა, ეხლა **ჭემუ**-ა. **ორის** ალმნიშვნელ **ფესვად** ორთავეს **ჭე** აქვთ. ეს ძირივეა ორი ათის ალმნიშვნელის 20-ის სახელშიც.

3. **სამი** XVIII წ. ჩანაწერით **ტოხზო** ყოფილა, ეხლა-ო **ტლჸობგუ**-ა. **ბუ** დაბოლოების მოცილების შემდგომ, ძირად დაგვრჩება **ტობ** და **ტლჸობ.** უნდა ვიფიქროთ, რომ აქაც ბოლოკიდური **ბ** ძირისეული არ უნდა იყოს და ძირის ალსადგენად უნდა ჩამოშორებულ იქმნას. მაშინ **ტო** და **ტლჸო** რჩება, რომელიც, როგორც ვიცით, **ტხლჸო**-ს უდრის. უკანასკნელი ფორმა დიდოურის სამისას უდგება და, რაც იქ იყო ნათქვამი, აქაც იგივე უნდა ითქვას. მაგრამ XVIII ს. ჩანაწერში **ტაბ-გო** რომ გვაქვს, ეს თანამედროვე ლატერალური **ლჸ**-ს ბგერითს შესატყვისობის საკითხს ართულებს. მე-XIX ს. და თანამედროვე მკვლევართა სიტყვით, **ლჸ** დაახლოვებით ენის გვერდზე მობრუნებით გამოთქმული შერწყმული **ხლჸ** ბგერაა. **სამის** სახელში, როგორც უკვე ამავე რიცხვის მსგავსი დიდოურის სახელის განხილვის დროს გვქონდა ალნიშნული, **ხ** ბგერის არსებობა სრულებით კანონიერიცა და მოსალოდნელიც არის. მაგრამ XVIII ს. ჩანაწერში რომ **ტ** არის? შესცდა ჩამწერი და **ხ ტ**-დ მოესმა? ძნელი დასაჯერებელია, თავკიდური მკვეთრი **ტ** ვერ გაერჩია. პირიქით, უფრო მოსალოდნელია, რომ **ტხ**-ს, ანდა **ტჰ**-ს კომპლექსში **ხ** ანდა **ჰ** მის ყურთასმენას გამოჰპარვოდეს. ამიტომ იბადება საკითხი, მე-XVIII ს. აქ ხომ ლატერალური **ტჸ** არ იყო, რომელიც **ტლ**-ს კი არა, არამედ ისევე, როგორც ყაბარდოულშია, **ტხლჸ**-ს უდრიდა? თუ მართლაც ასე იყო, მაშინ 3-ს, **ტხლჸობ**-ის ანდა **ტჰლჸობ**-ის თავკიდური ბგერა ძირეულად საგულისხმებელი არ არის, არამედ ოდინდელი სქეს-კატეგორიის თავსართოვან შენაზრდად არის მისაჩნევი.

4. **ოთხი** გჳლდენშტედტს **ბოლოგო**-დ აქვს ჩაწერილი, თანამედროვე ცნობებით-კი **ოთხის** ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმა იქნება **ვოყოგუ, ჲოყოგუ, ბოყოგუ, როყოგუ.** თუ ზემომოყვანილს რიცხვითს სახელებს ჩვეულებრივს საერთო დაბოლოებას ჩამოვაშორებთ, გვექმნება ერთი მხრით ძველი ჩანაწერის **ბოლო**, მეორე მხრით თანამედროვე **ვოყო, ჲოყო, ბოყო, როყო.** უნდა ალინიშნოს, რომ გჳლდენშტედტი გერმანული G-თი **ღ** ბგერასაც გამოხატავდა ხოლმე. ამიტომ გერმანულად ჩაწერილი **ბოგო**-ს მაგიერ ანდიურად შეიძლება **ბოღო** ვიგულისხმოთ. ადვილი მისახვედრია, რომ ეს უკანასკნელი

ფორმა თანამედროვე ანდიურის მესამე სქეს-კატეგორიისს **ბოყო**-ს უდრის. ამგვარად ირკვევა, რომ XVIII **ს. 4-ის ზოგად სახელად მე-3 სქეს-კატეგორიის ფორმა ყოფილა მიჩნეული.**

რაკი თავკიდური **ვ**, **დ**, **ბ** და **რ** მეტყველების სხვა ნაწილებში სქეს-კატეგორიების ნიშნებია, ცხადია, რომ აქაც იგივე დანიშნულება უნდა ჰქონდეთ და აქეთ კიდეც. მაგრამ **თანამედროვე ანდიურს სქეს-კატეგორიების ნიშნები თავსართადაც და ბოლოსართადაც მოეპოვება. 1-ის რიცხვითს სახელში,** როგორც დავრწმუნდით, **სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოშია** მოქცეული, **ოთხის სახელს-კი**, პირიქით, **თავსართოვანი სქეს-კატეგორიის ნიშნები აქვს.** ეს გარემოება ფრიად საყურადღებოა და ორი თვალთსაზრისით არის ჩვენთვის ძვირფასი: საფიქრებელია, რომ 4 **სქეს-კატეგორიის ნიშნები ოდესღაც დანარჩენ რიცხვებსაც ექმნებოდათ** და **რომ 1-საც, ეხლანდელი სქეს-კატეგორიების ბოლოსართოვანი ნიშნების მაგიერ, და დანარჩენებსაც ანდიურში თავდაპირველად თავსართოვანი ნიშნები ექმნებოდა.**

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ **ანდიური 4-ის ძირად ოყო და ოლო გვრჩება.**

5 **ხუთი** XVIII ს. ჩანაწერის **იშტუბო** თანამედროვე **ინშტუბუ**-საგან არსებითად არ განსხვავდება: მხოლოდ **ნ** აქვს **ი**-ს შემდგომ ზედმეტად ჩართული. მის ძირად **იშტუ** უნდა მიგვეჩნია, მაგრამ **ოჩმოცდაათში**, **ინტშუწოლბუ**-შიც, რომელიც ანდიურად **ხუთათსა** ნიშნავს, **ხუთი ინტშუ**-ს სახითაც გვევლინება.

6 **ექვსი** XVIII ს. თუ **უინტლიეგო**-დ არის ჩაწერილი, ეხლა **ონტლიგუ** და **ონტლიიგუ**-ა. **ექვსი ათის** აღმნიშვნელს 60-ში, **ონტლიიწოლგუ**-შიც იგი **ონტლიი**-ს ფორმით არის წარმოდგენილი. ამგვარად **ძირად** გვექმნება **უინტლიე**, **ონტლიი** და **ონტლი**, რომელიც **ონტხლი**-ად გამოითქმის.

7. **შვიდი** დროთა განმავლობაში თითქმის არ შეცვლილა და, თუ 1773 წ. ჩანაწერში **ჰოტლოგო**-ა, ეხლაც **ჰოტლიუგუ** ყოფილა. ასევე გვევლინება 70-ში, **ჰოკლიუწოლგუ**-ში.

სანამ ამ რიცხვითი სახელის ძირის საკითხს შევუდგებოდეთ, უნდა **კლი** ბგერის გამოთქმას შევეხოთ. უ ს ლ ა რ ს ოთხი ლატერალური ბგერა აქვს ლუნძურსა და სხვა მსგავსსავე ენებში დასახელებული, რომელთაგან ერთს, ҧ-ს, იგი დაახლოვებით შერწყმული **ხლ**-ს შესატყვისობად სთვლიდა, მეორეს, ҧ́-ს, შერწყმულისავე **ტლ**-ს შესატყვისობად, მესამეს, ҧ̃-ს, **ტლლ**-ს შესატყვისობადა და მეოთხესაც Ω **ტდლ**-ს შესატყვისობად (Авар. яз. 13). დ ი რ რ ს ეს ბგერები **ტ**-სა და **ლ**-ს, **კ**-სა და **ლ**-ს ენის მოგვერდულობით და შერწყმითვე გამოთქმულის შესატყვისობად მიაჩნია (Einführ., 29—30). ტ რ უ ბ ე ც კ ო ი ფიქრობს, რომ ეს ბგერები **კ(გ,ხ)**-ს ლ-დ გადანაცვლების პროცესის აღმბეჭდველია და **ტ**-ს ბგერას მათთან არავითარი კავშირი არა აქვს (Les consonnes latérales des langues caucasiques septentrionales: Bull. de la Soc. de Linguistique de Paris, წიგნი 23, გვ. 200: დირრის Einführ. 30—31). დ ჳ მ ე ზ ი ლ-ს-კი უბიხურში ორი-სამი ლატერალური **ლ** ბგერა აქვს აღნიშნული: ერთი ენის მოგვერდულობით გამოთქმული **ლ**-ს (fricative), მეორე შერწყმულ **ტ**-სა და ასეთსავე **ლ**-ს უდრის და მესამე ენის ოდნავ მოგვერდულობით გამოთქმული ორმაგი **ლლ** არისო (Etudes compar. 24)

ამ ბგერათა ნამდვილი ბუნების გამორკვევა მარტო თანამედროვე გამოთქმაზე-კი არ უნდა იყოს დამყარებული, არამედ იმ სიტყვათა, სადაც ასეთი ბგერები მოიპოვება, წარმოშობ ლობის ისტორიასა და შედარებითს შესწავლაზეც. თუ საკითხს ამ თვალთსაზრისით მიუდგებით, საყურადღებოა, რომ გ კ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს **შვიდის** ანდიურს სახელში **ტ** მკაფიოდ გაუგონია და **ჰოტლოზო** ჩაუწერია. მაშასადამე, მე-XVIII ს. **ტ** გარკვევით ისმოდა. არჩულს **შვიდის** სახელშიც **ვიტლიაჭუ** და დანარჩენი სქეს-კატეგორიის ფორმებისაშიც ხომ **ტლ** კომპლექსი ისმის ისევე, როგორც დიდოური **შვიდის** **ზიტლიანო**-შიც. ამიტომ **ამ შერწყმულს ლატერალურ ბგერაში ტ-ს მონაწილეობის უარყოფა შეუძლებელია**, მით უმეტეს, რომ ეს გარემოება უ ს ლ ა რ ს ა ც აქვს აღბეჭდილი.

მაგრამ შესაძლებელია წინანდელ დამკვირვებლებმა **ტ**-სა და **ლ**-ს შუა მოქცეულს სპირანტს ამ უაღრესად შერწყმულსა და თავისებურს, ბგერაში ყური ვერ მოჰკრეს. თუ თანამედროვე მკვლევარნი მის არსებობას იმდენად ადასტურებენ, რომ ზოგს **ტ**-ს არსებობის უარყოფაც-კი მიაჩნია საჭიროდ, ცხადია, რომ იგი უნდა ისმოდეს მაინც. ამასვე 7-ის სახელის პარალელებიც გვაფიქრებინებს სხვა ლეგურსა და მონათესავე ენებში, სადაც 7-ის სახელს სპირანტი უცილობლად, თანაც **ტ**-ს და **ლ**-სთან დაუკავშირებლივ, აქვს, როგორც მაგ. ბუდუხურს **ჟერჰიალ**-ს, თაბასარანულს **ურლურ**-ს, აღულურს **ჲიღკდ**-ს, წახურს **ჲიღირშ**-ს, უდიურს **ვუღ**-სა და ხინალუღურს **ჲიკო**-ს. როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, **შვიდის** სახელს სპირანტი თავითგანვე უნდა ჰქონოდა. ყველა ამ მოსაზრების გამო, **შვიდის** ძირად **ჰოტხლიუ**, ანუ **ჰოტლლიუ**-ა საგულისხმებელი.

8 **რვაც** ნაკლებ არის შეცვლილი: XVIII ს. **ბეიტლეზო**-ს თანამედროვე **ბიკტლიიგუ** ეთანასწორება, რომელიც **ბიკტხლიიგუ**-ს არსებობას გვაგულისხმებინებს. მათ ძირად **ბეიტხლი**, ანდა **ბიკტხლი** გამოდის, უკანასკნელი ფორმით არის წარმოდგენილი ეს რიცხვითი სახელი **რვა ათის აღმნიშვნელს** 80-ის სახელ **ზიკტლიიწოლზუ**-შიც.

9. XVIII ს. ჩანაწერის **ცხრა** **ურბჰანალ** თანამედროვე **ჰოჩოზუ**-საგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება და, თუ პირველის **ძირად** უნდა **ურბჰან** წარმოვიდგინოთ, მეორესთვის **ჰოჩო** გვექმნება. ამ უკანასკნელი სახით გვხვდება **ცხრა** **ცხრა ათის** აღმნიშვნელს 90-ში **ჰოჩოწოლზუ**-შიც. **ურბჰანალ**-ი სწოდებია 9-ს ბეჟიტურად, მე-XVIII ს., რომელსაც თანამედროვე ჰუნზიბურის **ურჩიმალ**-ი უდრის. ამ უკანასკნელსაც **ბ** არ უჩანს და ისევე, როგორც **ურჩიმალ** წინანდელი **ურბჰანალ**-ის სახესხვაობაა, ეგების თანამედროვე ანდიური **ჰოჩო**-ც იმავე **ურბჰანალ**-ის ფონეტიკური სახენაცვალი იყოს?

10 **ათი** გ კ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს **ჩაცალ**-ად აქვს აღნიშნული. თანამედროვე ანდიურში **ჰოწოზუ**-ა. ამგვარად, XVIII ს. ჩანაწერისათვის **ათის** **ძირად** თითქოს **ჩაც** უნდა მივიჩნიოთ, თანამედროვისათვის-კი **ჰოწო**. რიცხვითს სახელებში 11—19-მდე **ათი** ამ უკანასკნელი სახითვეა, ან **ჰოწოტლიი**-დაა წარმოდგენილი, მაგრამ ყველა ათეულების სახელებში, ოცითგან მოყოლებული, **ათი** **წოლზუ**-დ გვევლინება და ძირისა, თუ ფუძითგან, **წო** აქვს მხოლოდ შერჩენილი, პირველი **ჰო** მარცვალი-კი გამქრალია.

აკუშური და ჰკრკილური რიცხვითი სახელების განხილვის დროს, უკვე დავრწმუნდით, რომ მე-XVIII ს-ში **ათხ კჳმჳრადაჲ ჲჴცალ-ი** ჰრქმევია, თანამედროვე **ჰჳრჳითლჳრს-კი** აქვს **ჟიწალ**. იქ აღნიშნული გვაქვს, რომ მათი თავკიდური **ჲ** და **ჟ** ძირეულად საგულისხმებელი არ არის და იგივე უნდა ითქვას **ათიხ** ანდიური ძველი სახელის თავკიდური **ჲ**-სა და თანამედროვეს **ჰ**-ზეც.

რაკი დანარჩენი ათეულებისა და საერთოდ ანდიური რიცხვითი სახელების თვლის სისტემაზე უკვე გვქონდა საუბარი, ამიტომ აქ 100-ისა და 1000-ის სახელებზე-ღა გვაქვს ორიოდე სიტყვა კიდევ სათქმელი.

100-ის სახელი **ბეშოჲნუგოჲ** მე-XVIII ს. შემდგომ არ შეცვლილა. **გოჲ**, ანუ **გუ** დაბოლოების ჩამოცლის შემდგომ, დაგვრჩება **ბეშოჲნუ**, მაგრამ აქამდე განხილულს რიცხვითს სახელებზე. ნათქვამი ადვილად დაარწმუნებს ადამიანს, რომ არც 100-ს ანდიური სახელის თავკიდური **ბ** და მესამე **ნუ** მარცვალია ძირეული.

1000-ს სახელი ანდიურსაც სპარსული აქვს.

§ 13. ჰამალალური, ანუ ჰიჰატლური და ტინდალური, ანუ იდჵრჵხული რიცხვითი სახელები

ეს რიცხვითი სახელები ანდიურს რიცხვითს სახელებს მიაგვანან. **ჰიჰატლურსაცა** და **ტინდალურსაც სამი სქეს-კატეგორია** აქვთ, რომელთათვის ვ, ან უ, **ი** და **ბ** ნიშნები მოეპოვებათ, **მაგრამ რიცხვითი სახელებითგან მხოლოდ ე რ თ ს-ღა გააჩნია სამივე სქეს-კატეგორიის ფორმა**, ყველა დანარჩენებისთვის-კი მხოლოდ თითო მოეპოვება. **ჰიჰატლურსა და ტინდალურ ყველა ასეთ რიცხვებს და დაბოლოება აქვთ.**

აი ორივე ენის თვით რიცხვითი სახელებიც.

ჰამალალური ანუ ჰიჰატლური თანამედროვე რიცხვითი სახელები

1 სსეუ, სსეჲ, სსებ	20 ექაწáდა
2 ექíდა	30 ტლəატლəაწáდა
3 ტლəáტლəáდა	40 ბოგŕწáდა
4 ბოგრდა	50 ინსსოწáდა
5 ინსსუ́და	100 ბეჰან
6 ანტლəíდა	1000 აზáლლა
7 აკლəუ́და	
8 ბეკლəíდა	(Дврр. Мат. андо.-дид. груп. 54).
9 აჰáდა	
10 აწáდა	
11 აწალსსეუ	
12 აწáლექíდა	
13 აწალტლəáტლəáდა	

ტინდალური, ანუ იდჷრჲსული რიცხვითი სახელები.

1	სცეუ, სცეჲ, სცებ	20	კჾაწადა
2	კჾედა	31	კაწაჭოსცეუ
3	ტლჾაბდა	30	ტლჾაბაწადა
4	ბრ̃გოდა	40	ბოგოწადა
5	inშტუდა	50	ინშტუწადა
6	ინკლჾიდა	60	ინკლჾაწადა
7	ჰაკლჾუდა	70	ჰაკლჾუაწადა
8	ბიკლჾიდა	80	ბიკლჾუ̃აწადა
9	ჰაჭუ̃ადა	90	ჰაჭუ̃აწადა
10	ჰაწადა	100	ბეჰენდა
11	ჰაწალასცეუ	1000	აზარდა.
12	ჰაწალაკჾედა		(Дирр, Мат. андо.-дид. груп. 59).

ლეგური ენების, მეტადრე-კი ანდიური რიცხვითი სახელების ზემომოყვანილი ანალიზის შემდგომ, ჰიჰატლური და ტინდალური რიცხვითი სახელების დაწვრილებითი განხილვა ზედმეტი იქნებოდა, რათგან არსებითად ამ უკანასკნელის ფონეტ. სახესხვაობას წარმოადგენს. განსხვავებას მხოლოდ ცინჲალჷრას **ორის** სახელი **კჾედა** და **ოცის კჾაწადა** შეადგენს, რომელთა ფორმა და ძირი ღოდობერული, კარატული, ყუანადური, ბუდუხური და ახვახური ორისას უდგება.

ორივე ენის რიცხვითი სახელები ათობითი სისტემისაა.

§ 14. ყაფუჩური და ხვარშულ-ინხოკარული რიცხვითი სახელები.

ხვარშულ-ინხოკარულს 4 სქეს-კატეგორია აქვს (1—ჟ, 2—ჲ, 3—ბ და 4—ლ, ანდა შუაში რ), მაგრამ **რიცხვითი სახელების მხოლოდ თითო ფორმა მოეპოვება.**

ყაფუჩურს, ანუ ბეჟიტლურსაც 4 სქეს-კატეგორია აბადია, მაგრამ 1 სქეს-კატეგორიის ნიშნად არაფერი უჩანს, მე-2 და მე-3 სქეს-კატეგორიებს-კი ერთი-და-იგივე ბგერა ჲ აქვთ, **ხოლო** მე-4-ისათვის—ბ.

ორსავე ენას **სქეს-კატეგორიების ნიშნები თავსართების სახით** აქვს, მაგრამ რიცხვითი სახელების მარტო თითო-თითო ფორმა მოეპოვებათ.

აი თვით რიცხვითი სახელებიც.

ყაპუჩური, ანუ ბექიტლური რიცხვითი სახელები.

1	ჰოს	20	ყონა
2	ყონა	21	ყონაჰოს
3	ტლჷანა	30	ტლჷანაიგ, ყონააწონა
4	გრ̃ყონა	40	გრ̃ყანაძიგ
5	ტლჷინა	50	ტლჷინაიგ
6	იტლჷნა	60	იტლჷნაიგ
7	ატლჷნა	70	ატლჷნაიგ
8	ბეტლჷნა	80	ბეტლჷნაიგ
9	აჭენა	90	აჭენაიგ
10	აწონა	100	(ჰოს) ჭიტჷ.
11	აწონაჰოს		
12	აწონაყონა		

(Дирр. Мато. анд.-дид. груп. 82).

ხვარშულ-ინხოკარული რიცხვითი სახელები.

ინხოკარ.	ხვარშ.			
1 ჰოს,	ჰჵს	20	კუნუ,	კუნ
2 კუნჭ,	კუნი	30	კუნუოჷცჷა,	კუნაცჷაჷ
3 ჰაო̃ნა,	ტლჷონა	40	კუნეკუ,	კუნიკუ
4 უჷყე,	უჷყენ	50	იშტჭაცჷა,	კუნიკუუცჷაჷ
5 ტლჷენა,	ტლჷენა	60	ინტლჷაცჷა,	ტლჷონაკუ-
6 ეჷტლჷ,	ეჷტლჷა	70	ჰაკლუჷაცჷა,	ტლჷონაკუ უცჷან
7 ოტლჷ,	ოკლჷა	80	ბიტლჷაცჷა,	?
8 ბატლჷ,	ბაკლჷა	90	ჰაჭჭაცჷა,	?
9 ოჷჩიჷე,	უჩინ	100	ბეშონ,	ბეშონუ
10 ონცჷა,	უცჷჭან	1000	აზარ,	აზარ
11 ოცჷონჰოს	უცჷჭაჰას			
12 ოცჷო̃ნკუნე,	ოცჷჭაკუნი			

(Дирр. Мат. андо.—дид. груп. 65).

ყაფუჩურისა და ხვარშული რიცხვითი სახელების მსგავსება ცხადია. მათ საერთო თვისებასაც ის შეადგენს, რომ პირველი ათეულის რიცხვითს სახელებს

ერთს გარდა, ყველას ბოლოში **ნა** მარცვალი ერთვის უბრალო დაბოლოების მსგავსად.

ამ ორი ენის რიცხვითი სახელები სხვებზე უფრო მეტად არჩულისას უდგება, სახელდობრ, მის მეორე სქეს-კატეგორიის ფორმებს.

საყურადღებოა ყაფუჩური 2-ი **ႸႭႬႠ** თავისი **ႸႭ** ძირით და ოცის სახელი **ႸႭႬႠ**, **რომელიც ო რ ი ს სახელს შეიცავს მხოლოდ და რომელსაც 10-ის აღმნიშვნელი თავისი მეორე ნაწილი დაუკარგავს.**

თვლის ათობითი სისტემა ყაფუჩურს კარგად აქვს დაცული; რომელშიც ასის სახელიც-კი თავდაპირველად **ათი ათის** აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ხვარშულს-კი ოცობითი სისტემაც აქვს შეთვისებული. მაგრამ 60-ის, 70 და 80-ის სახელები 6 ათის, 7 ათისა და 8 ათის აღმნიშვნელებია და ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ ოცობითი სისტემა აქაც მეორადი მოვლენაა.

ზემონათქვამზე უფრო საყურადღებო საკითხის გამორკვევაც შეიძლება. საკმარისია **ოთხის** ყაფუჩური სახელი **გოყონა ორის** სახელს **ႸႭႬႠ**-ს შეადაროთ, რომ **4-ის სახელის ორნაწილედი აღნაგობა ცხადი** შეიქმნეს: **მისი მეორე ნაწილი ႸႭႬႠ-ა, ორის აღმნიშვნელი.** ამის შემდეგ თავისდა-თავად ირკვევა, რომ **4-ის სახელის პირველი ნაწილის გო-ც შესაძლებელია მხოლოდ ო რ ი ს ა ვ ე აღმნიშვნელი იყოს.** ცხადია, რომ **გ** ამ შემთხვევაში თავდაპირველი **ყ**-ს მერმინდელს შენაცვლებას წარმოადგენს. მაშასადამე, **4-ის ერთი სქეს-კატეგორიის ფორმათაგანი ყაფუჩურად თავდაპირველად ႭႰႨ ႭႰႨႱ აღმნიშვნელი ႸႭႸႭႬႠ.**

საყურადღებოა, რომ ყაფუჩურადვე **სამს ტლიანა** ეწოდება, **ხუთს-კი ტლიინა.** ამ სახელების თითქმის სრული იგივეობა შესაძლებელია მხოლოდ იმით აიხსნას, რომ **ხუთის სახელიც თავდაპირველად ორნაწილედი სიტყვა იქმნებოდა** და **ႭႰႨ ხამის, ანდა ხამი ႭႰႨႱ სახელების შეერთებით გამოიხატებოდა.** დროთა განმავლობაში **ორის** აღმნიშვნელი ნაწილის ჩამოცლამ **ხუთის** სახელი **ხამისას** ისე დაამსგავსა, რომ მათი განრჩევისათვის **ა** ხმოვნის **ი**-დ შენაცვლება აუცილებელი გამხდარა.

მაშასადამე, ზემოაღნიშნულითგან ცხადი ხდება, რომ **არამც თუ ყაფუჩურისა და ხვარშულ-ინხოკ**ური რიცხვითი **სახელების სისტემა ათობითი იყო წინათ, არამედ რომ პირველი ათეულის ერთეულების სახელებიც-კი ხამითგან მოყოლებული რთული აგებულების ყოფილან.**

§ 15. უდური რიცხვითი სახელები

ძვ. ამიერკავკასიის ალბანურ ენათაგან გადარჩენილი უდური **ამჟამად სრულებით უსქეს-კატეგორიო ენაა, მაგრამ,** როგორც დავრწმუნდით, **გრამ. სქეს-კატეგორიები წინათ მასაც ჰქონია.** ამის კვალი ოდნავ რიცხვითს სახელებსაც ემჩნევა იმისდა მიუხედავად, რომ უდური რიცხვითი სახელები ძალიან გაცვეთილი ჩანან.

როდესაც მკითხველი უდური რიცხვითი სახელების განხილვას შეუდგება, მას **ჩრდ.-კავკასიის ყველა ენების** რიცხვითი სახელების ანალიზი ეცოდინება

და ამის წყალობით იმ მჭიდრო ნათესაობას, რომელიც მათ შორის არსებობს. მაშინვე შეამჩნევს

აი უდური რიცხვითი სახელებიც.

უდური რიცხვითი სახელები.

1	სა	19	ვუჲქწსე
2	პგა̈, პა̈	20	ყა
3	ხიბ	21	საყოსა
4	ბიპ	22	საყოპგა̈
5	ყო	30	საყოვიწ
6	უკ	31	საყოსაწსე
7	ვუღ	40	პგა̈ყო
8	მუღ	41	პგა̈ყოსა
9	ვუჲ	50	პგა̈ყოვიწ
10	ვიწ	51	პგა̈ყოსაწსე
11	საწსე	60	ხიბყო
12	პგა̈წსე	70	ხიბყოვიც
13	ხიბქწსე	80	ბიპყო
14	ბიპქწსე	90	ბიპყოვიც
15	ყოწსე	100	ბა̈ჩ, საბა̈ჩ
16	უკქწსე	200	პგა̈ბა̈ჩ
17	ვუღქწსე	300	ხიბბა̈ჩ
18	მუღქწსე	1000	ჰაზარ

(Дирр, Грам. удинск. яз. 92).

უდური რიცხვითი სახელები, ორიოდე გამონაკლისს გარდა, უსქეს-კატეგორიო ნიშნებით არიან წარმოდგენილი. მაგრამ ზოგიერთს ძველი სქეს-კატეგორიის ნიშნები, როგორც შემდეგ გამორკვეული იქმნება, მაინც შენაზრდის სახით შერჩენია და ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ უდურსაც, იმისდა მიუხედავად, რომ ეხლა სრულებით უსქეს-კატეგორიო ენაა, წინათ სქეს-კატეგორიები ჰქონია.

უდური თანამედროვე თვლა ათობით-ოცობით სისტემის აგებულობის მქონებელია. მაგრამ თავდაპირველად, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, **საქმე ასე არ უნდა ყოფილიყო.**

1. ერთი **ხა** წმინდა ძირის სახით არის დაცული და რთულ რიცხვებშიაც ასევეა ყოველთვის წარმოდგენილი.

2. ორს ეხლა ჰგა-ს უწოდებენ. 12-შიც ამ სახითვე გვხვდება. საფიქრებელია, რომ თავკიდური ჰ აქ ხ სქეს-კატეგორიის მონაცვალე შეზრდილი თავსართია და ორისათვის ძირად ეხლა გა უნდა იქნეს მიჩნეული.

მაგრამ ოცი ხომ ეხლაც ႷႠ არის, ხოლო ორმოცსა, სამოცსა და ოთხმოცში ႡႢႠႷႭ, ႾႨႡႷႭ, და ႡႨႡႷႭ-ში უკვე ႷႭ-ს სახით არის წარმოდგენილი. ოცის თანამედროვე უდური სახელი ႷႠ სრულად არ უნდა იყოს დაცული, არამედ ბოლოშეკვეცილის: წინათ ოცი ან ႷႠႼ-ი, ან მისი მსგავსი, ე. ი. ბოლოში ათის აღმნიშვნელი ძირის მქონებელი ფორმა იქმნებოდა და მაშინ თავში მოქცეული ႷႠ მხოლოდ ორის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. ხოლო, რაკი ოცობით სისტემით ნაწარმოებს ათეულების სახელებში ოცი ႷႭ-ს სახით არის შენახული, ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ჯერ კიდევ ოცობითი თვლის სისტემის შემოღების დროსაც-კი ႭႰႨႱ აღმნიშვნელი ძირი ႷႭ ყოფილა.

მაშასადამე უდურად ႭႰႨ თავდაპირველად ႷႭ ყოფილა, შემდეგ ႷႠ-დ ქცეულა და სულ ბოლოს ႢႠ-დ.

ცხადია, რომ წინათ უდური თვლაც მთლიანად ათობით სისტემაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული და 40, 50, 60 და დანარჩენი ათეულებისთვისაც ეხლანდელისაგან განსხვავებული სახელები იქმნებოდა.

3. სამს უდურად ეწოდება ႾႨႡ. ცამეტში და სამოცშიაც 3 ასევეა შენახული. საფიქრებელია რომ ბ აქ ძირისეული არ არის და ხქეს-კატეგორიის ბოლოსართია. ამიტომ ႱႠႫႨႱ აღმნიშვნელ ძირად ႾႨ გამოდის.

4. ოთხი უდურად ႡႨႡ იქმნება და ამ სახითვეა ეს რიცხვი 14-სა და ოთხმოცშიაც წარმოდგენილი.

5. ხუთი ეხლა ႷႭ-ა ცალკეც და 15-შიც, იგივე, რაც წინათ ႭႰႨႱ სახელი ყოფილა: ეს 5-ის სახელის 2+3-ისაგან შედგენილობას ამჟღავნებს.

6. ექვსს ცალკე ႳႩ ეწოდება და თექვსმეტშიაც ႳႩ-ის სახით გვევლინება.

7. შვიდი ცალკეც და 17-შიაც ႥႳႶ-ია.

8. რვაც ცალკეცა და 18-შიაც ႫႳႶ-ია.

9. ცხრა—ႫႳႩ

10. ათი—ႫႨႼ. 11—19-ში ათი მხოლოდ Ⴜ ბგერით, ანდა ႤႼ-ის სახით გვევლინება, ხოლო 70-სა და 90-ში ႫႨႺ-ად ისმის. საფიქრებელია, რომ ႫႨႺ-ის და ႫႨႼ-ის თავკიდური მ სქეს-კატეგორიის შეზრდილი ნიშანია და ძირად ႨႺ-ია.

ყველაფერი, რის თქმაც უდური რიცხვითი სახელების აწინდელი და წინანდელი სისტემის შესახებ ამჟამად შეიძლება, უკვე ნათქვამი გვაქვს, ამიტომ აქ მხოლოდ 100-ისა და 1000-ს სახელები-ღა გვაქვს განსახილველი.

100-ის უდური სახელის ბა̆ჩ-ის თავკიდური ბ-ც ძირეული არ არის, ძირი ა̆ჩ-ია. ამავე რიცხვის მეორე სახელი ხაბა̆ჩ ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომელთაგან პირველი ხა ერთხა ნიშნავს, მეორე ბა̆ჩ-კი 100-ს, ე.ი. ერთი ასეულის გამომხატველი გამონათქვამია. 1000-ს სახელი უდურსაც სპარსული აქვს.

§ 16. ლეგური და ალბანური ენების რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები.

ლეგური და ალბანური ენების რიცხვითი სახელების გულდასმითმა ცალ-ცალკეულმა შესწავლამ ბევრი გარემოების გათვალისწინების საშუალება მოგვცა. დროა ყველა ასეთ მონაპოვარს თავი მოუყაროთ და მათი ზოგადი თვისებების გამორკვევა და დახასიათება ვცადოთ.

ლეგური ენების მრავალნაირი რიცხვითი სახელების შესწავლა ბევრის მხრით არის საყურადღებო და მნიშვნელოვანი. აქ, რიცხვითი სახელების ცხადს ნათესაობასთან ერთად, მათ ბგერათა იმოდენა ნაირნაირობა გვაქვს, რომ მარტო ამ მასალითაც ბგერათა შენაცვლების გამორკვევა შეიძლება. მაგრამ, თუ ასეთი საკითხის შესწავლა ვისმე მოუსურვებია, ჩვეულებრივ რიცხვითს სახელებს ერთმანერთს მექანიკურად ადარებდა, უანალიზოდ, ძირეული ნაწილისა და ფორმანტების გაუთვალისწინებლივ. მაგ. შესაძლებელია ნ. ტ რ უ ბ ე ც კ ო ჲ-ს პატარა გამოკვლევა „ჩრდილო კავკასიის სიტყვათა შესატყვისობანი", „Nordkaukasische Wortgleichungen" (იხ. Wiener Zeitschr. für die Morgenlandes, XXXVII Band, 1 u. 2 Heft 1930 წ. გვ. 76—92), ან თვით G. Dumézil-ის შედარებითი გამოკვლევაც-კი ჩრდილო დასავლური კავკასიური ენების, რომელნიც საერთოდ საგულისხმო ნაშრომებს წარმოადგენენ. რა თქმა უნდა, სიტყვებისა და რიცხვითი სახელების ასე შედარება არც მართებულია და არც შეიძლება. ამ გზით მოპოვებული შედეგიც ცხადია ყოველთვის სწორე არ იქნება.

უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ რიცხვითი სახელების ანალიზმა ყველა აწ უსქეს-კატეგორიო ენებშიც წინათ სქეს-კატეგორიების არსებობა უცილობლად გამოამჟღავნა. ამის შემდგომ ცხადი შეიქმნა, რომ ისევე, როგორც სქესკატეგორიანს ენებში რიცხვითი სახელების ფორმანტებსა და ძირს ერთმანეთისაგან ვარჩევთ, ამნაირადვე, ხანამ შედარებითს შესწავლას დავიწყებდეთ, აწ უკვე უსქეს-კატეგორიო ენების რიცხვითს სახელებსაც უნდა წინასწარ შეზრდილი ფორმანტები ჩამოვაშოროთ ხოლმე.

ცალ-ცალკეული ანალიზის გადაკითხვა ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ ბევრ ენას ერთ-ერთი სქეს-კატეგორიის ნიშანი რიცხვითი სახელების ზოგად დაბოლოებად უქცევია, მაგრამ ზოგ ენას რამდენიმე დაბოლოება მოეპოვება, სხვადასხვანაირიც-კი.

ყველაზე უფრო საყურადღებოა, რომ თავხართოვანი სქეს-კატეგორიების შენაზრდი ნიშნებიც იშვიათი არ ყოფილა, რამაც ცხად-ჰყო, რომ თავდაპირველად სქეს-კატეგორიები ყველა ენებს თავხართებად ჰქონიათ.

ლეგური ენების რიცხვითი სახელების ხაარაკო ნაირნაირობის ერთი უმნიშვნელოვანესი მიზეზთაგანი სწორედ სქეს-კატეგორიების ოდინდელი არსებობისა კვალი, შეზრდილობა, ჰქმნის და სწორედ ამ გარემოების გაუთვალისწინებლობა მკვლევართ საშუალებას არ აძლევდა რიცხვითი სახელების არსებითი, ძირეული ნაწილი ფორმანტებისაგან გამოეყოთ და ერთმანერთთან ის შეედარებინათ, რაც შესადარებელია.

ყველა ამ გარემოებათა გათვალისწინებამ რიცხვითი სახელების ძირების ცალკეულად გამორკვევაც შეგვაძლებინა და ეხლა. მათ უკვე ზოგადს განხილვასაც უნდა შევუდგეთ.

I. ლეგური ყველა ენების **ერთის** სახელები უნდა სამ ჯგუფად გაიყოს.

ერთს ჯგუფს ამ რიცხვითი სახელის ძირად **ც** თანხმოვანი აქვს. ამ ჯგუფს *ყუმუხურის* **ცა-ვა, ცა-რა** და **ცა-ბა,** — *აკუშურისა* და *ჭირაღულის* **ცა-ჲა-ლ, ცა-რა,** — *ყაიტაღურის* **ცჲე-უ, ცჲე-დ** და **ცჲე-ბ,** — *ტინდურისა, ანწუხურის* და *ჭამალალის* **ცო, ცი** და *დიდოურის* მე-XVIII ს. ფორმა **ცი-ხ** ეკუთვნის. ამ რვა ენის **ერთის** სახელი ერთმანერთისაგან მხოლოდ ძირეული თანხმოვნის ახმოვნებითა და სქესკატეგორიების ნიშნითა, თუ დაბოლოებით განირჩევა.

მეორე ჯგუფს ლეგურ ენებში მხოლოდ ერთი წარმომადგენელი მოეპოვება, რომელსაც **ერთის** ძირეულ თანხმოვნებად **წ** აქვს. ამ ჯგუფს *ბოთლიხურის* **წე-ვ(ი), წე-დ** და **წე-ბ(ი)** ეკუთვნის.

მესამე ჯგუფი მრავალრიცხოვანია. ამ ჯგუფს **ერთის** ძირეულ თანხმოვნად **ს** აქვს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის: *წახურულის* **სა-რ, სა-ბ** და **სა-დ,** — *თაბასარანულის* **სა-რ** და **სა-ბ, სა-დ-ც,** *რუთულურის* **სა** და **სა-დ, სა-რ** და **საბ,** — *ბუდუღურისა* და *აღულურის* **სა-დ,** *ყუბაჩურის* **სჰა,** — *მიდუსურისა* და *ხინალუღურის* **სა,** — *ჯეკურის* **სიად** და **სიაბ,** *უდიურის* **სა,** *არჩიულის* **ოსს** და **სე-დ-ჲუ, სე-დ-რუ, სე-დ-ბუ** და **სე-დ-ტჲუ,** ისევე, როგორც *ანდიურის* **სხე-ჲ, სხე-დ, სხე-ბ** და **სხე-რ.**

ცხადია, რომ **ერთის** სახელის ძირის ეს სამი თანხმოვანი ოდესღაც ერთი თანხმოვანითგან უნდა იყოს გაჩენილი. დროთა განმავლობაში მომხდარი შენაცვლების წყალობით ამ სამთაგან უფრო **ც** და **ს** არის საყურადღებო, რათგან **წ** მხოლოდ ერთს მოეპოვება. თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ დიდოურს **ერთის** სახელად ჰქონია **ცის,** ეხლა-კი არის უკვე **სის,** მაშინ ცხადი გახდება, რომ **ერთის ც-ძირიანი ფორმები ს-ძირიანებზე უფრო ძველი უნდა იყოს.**

II. ლეგური და ალბანური ენების **ორის** სახელიც შესაძლებელია რამდენიმე ჯგუფად გავყოთ, თუ ასეთი დაყოფვის საფუძლად ძირის თანხმოვანს მივიჩნევთ.

ერთს ჯგუფს ორის ძირეულ თანხმოვანად **ყ** აქვს, ანდა ჰქონდა ძველად. ამ ჯგუფს ეკუთვნის *თაბასარანულის* **ყ̈ჷ-რ** და **ყ̈ჷ-ბდ,** — *წახურული* **ყ̈ჷ-დ-რა̈, ყ̈ჷ-ბ-ლა̈, კ̈ჷ-დ-ლა̈** და **ყა-ბ-ლა̈, ყა-ლ-ლა̈,** — *არჩიულის* **ყჲე-ჲუ** და სხვ., **ყიო** (21 და 22-ში), **ყიედ-ჲუ**(20-ში), — *აკუშურის* **ყუი-ალ,** — *ყუმუხურის* XVIII ს. **ყუა** და თანამედროვე **ყუ-ვა, ყუ-რა** და **ყუ-ბა** (20-ში), — *ჭირაღულის* **ყჲე-დ,** — *რუთულურის* **ყა-დ, ყა-რ** და **ყა-ბ** (20-ში), *დიდოურის* **ყა̈-ნო, ყა-დ** (12-ში), **ყუ** (20-ში).

მეორე ჯგუფს ძირეულ თანხმოვნად **კ** ბგერა აქვს. თანამედროვე ლეგურ ენებში ამ ჯგუფის წარმომადგენლად მხოლოდ *ჯეკურის* **კჲა-დ** და **კა-ლა** დარჩა, მაგრამ წინათ კიდევ სამ ენას, რომელთაც ძირეულ თანხმოვანად ეხლა **კ** აქვთ, ჰქონია (*მიდუსურს, სინალუღურსა* და *ხვარშულ-ინხოყვარულს*). აღსანიშნავია, რომ *დიდოურს,* რომელსაც 2-ისთვის ცალკეულ სახელად **ყა̈-ნო** მოეპოვება, **ოცის** სახელში 2 **კუ-დ** აქვს დაცული.

მესამე ჯგუფად შესაძლებელია ორის ძირეულად ლ და გ-ს მქონებელი ენები გამოვყოთ. ამ ჯგუფს წინათ ჭკვილური ჰკუთნებია, რომელსაც ცალკეული **ორისათვის** ეხლა თუმცა **კოჭელ-ი** აქვს, მაგრამ 20-ის სახელში **ლა-ლ**-ში **ორს ლა** გამოჰხატავს. ყუმუხურსაც, როგორც 20-ის სახელითგანვე ჩანს, 2-ის სახელად **ლა** ჰქონია. ამ ჯგუფსვე ეკუთვნის თანამედროვე აღულურის **გოჭ-დ** და უდურის **ბ-გა**.

მესამე ჯგუფს ორის ძირეულ ბგერად **კჭ**, ან **ჭკ**, **კხ**, თუ მარტივი **ჭ** მოეპოვება. ამ ჯგუფისაა თანამედროვე თუთულურის **კკუე დ**, **კკუე-რ** და **კკუე-ბ**,— თანამედროვე ყუმიხურის **კოჭე**, — სინალუღურის **კოუ**, —ბუდუხურის **კაა-დ**, —აღულურის 20-ში დაცული წინანდელი **კხა-დ**, ბოთლიხურის **კოე-და**, —ყვანაძურის **კოე-რა** და თანამედროვე ლუნძურის **კი-გო**.

მეოთხედ შესაძლებელია აკუშურის **ორის** ძირეული თანხმოვანის გაასპირატება მივიჩნიოთ, რის მაგალითიც 20-ის აკუშურ XVIII ს. სახელში **ჭუაჲ-ალ**-ში მოგვეპოვება.

დასასრულ, ერთ ცნას, ანდიურს, **ორის** ძირეულ თანხმოვნად **ჴ** ჰქონდა XVIII ს.-შიც და ეხლაცა აქვს: **ჴე-გო**, **ჴე გუ**.

უეჭველია, **ორის** ძირეული ბგერის ასეთი ნაირნაირობა მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს და ამიტომაც გამოსარკვევია, თუ რომელი მათგანი უნდა იყოს ამ რიცხვის ძირის თავდაპირველ თანხმოვანი. ამის საშუალებას იმ რთული რ ცხვითი სახელების დაკვირვება გვ ძლევს, რომლებშიც **ორის** სახელი შედის და სადაც მისი ძველი სახეა დაცული. თავის ალაგას უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ერთეულების სახელების კ დურები, ხშირი ხმარების გამო, უფრო ადვილად და სწრაფად იცვლება ხოლმე, დიდი რიცხვეზისა-კი, ნაკლები, იშვიათი ხმარების წყალობით, უკეთესად არის ხოლმე დაცული.

თუ საკითხს ამ გზით მოუვლით და ამ თვალსაზრისით შევხედავთ, ირკვევა, რომ 1. ლუნძურს და ჭაროლის, რომელთაც 2-ის სახელად **ჴიგო** აქვთ, წინათ, როგორც 20 ისა და 8i-ის სახელებითგან ჩანს, **ყო-გო** და **ყო-რ** ჰქონიათ. 2. ტიპოლურსაც ეხლანდელი **კოჭე-დ**, **კოჭე-რ** და **კოჭე-ბ-ის** მაგიერ, როგორც 20-ის სახელი ამჟღავნებს, **ყა-ბ**, **ყა-რ** და **ყა-დ** ჰქონია. 3. უდურსაც თანამედროვე **ბ-გა**-ს ძირის წინამორბედს 20-ის სახელს **ყა**-ს, მეტადრე-კი 21-ის **სა-ყო-ხა-ს** და **ორმოცის**, **სამოცის** და **ოთხმოცის** სახელებში შენახულს **ყო**-ს დაუცავს. 4. ბუდუხურსაც, თუ ეხლა **კაა-დ** აქვს, 20-ის მიხედვით წინათ **ყა** ჰქონია,—სინალუღურსაც **კოუ**-ს მაგიერ **ყა** (20-ში) ჰქონია.

ასეთი მაგალითების მოყვანა კიდევაც შეიძლება, მაგრამ ზემომოყვანილიც სრულებით საკმარისი უნდა იყოს იმის ცხად-საყოფელად, რომ **ორის ძირეული ბგერა თავდაპირველად ყ ყოფილა და პ, ლ, ძ, ჭ ან გ შენაცვლების გზით არის გაჩენილი.**

III. ლეგურსა და ალბანურს ენებში **ხამის** სახელის სულ ექვსი სახესხვაობა არსებობს.

სახესხვაობის **ერთს ჯგუფს** ძირეულ ბგერად **ხ** აქვს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ჭაროლის XVIII ს. **ხა-ბ-გო** და **ხა-ბ** (სამოც-ში), — ჭაროლის **ხამოცდაერთ**-ში დაცული **ხა-ბ** (XVIII ს.) და თანამედროვე უდური **ხი-ბ**.

მეორე ჯგუფს ძირეულ ბგერად **ჰ** აქვს. ამ ჯგუფისაა აკუშურისა და ჴურკილურის **ჰიჲ-ჟა-ლ**, —მითლისურის **ჰა-ბუ-და** და ყუანადურის **ჰა-ბ-და**, —წახურულის **ჰɨ́-ბɨჲ-რჲ, ჰɨ́-ბ-ლჲ** და **ჰɨ-ბი-ლლჲ**, — აღულურის **ჰɨ-ბუ-დ**, —რუთულურის **ჰɨ́-ბურ, ჰɨ́-ბუ-დ, ჰɨა-ბუ** და **ჰɨ-ბ**.

მესამე ჯგუფს ძირეულ ბგერად **შ** აქვს. ამ ჯგუფს ღუნძურის XVIII ს. **შა-ბ-გო**, — ღუმჳძურის **შა-მ-ბა** (XVIII ს.) და **შა ნ-ვა, შა მა, შა-ნ-ბა** და **შა-ნ-და** (თანამედრ.), — ხინალუღურის **პ-შოა**, — თაბასარანულის **შიბბურ,-ბ** და ბუდუხურის **შრ-ბუ-დ მიეკუთვნება.**

მეოთხე ჯგუფად შესაძლებელია ძირეულ ბგერად **შ̈**-სა და **ხ**-ს მქონებელნი გამოვყოთ. მათი ერთი ჯგუფისად მიჩნევა არავის გაუკვირდება, თუ გაიხსენებს, რომ **შ̈** საშუალო, **შ**-სა და **ხ** შუა გარდამავალი ბგერაა. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ჯეკურის **შ̈ჲი-ბუ-დ** და **შ̈ჲი-ბუ-ბ**, — თაბასარანულის **შ̈ი-ბბუ ბ**, რომელსაც 30-ში **ხამის** აღმნიშვნელად აქვს **ხიმ**, და XVIII ს. დიდოურის **ხო ნ-ნო**.

მეხუთე ჯგუფს სამის გამომხატველად ლატერალური ბგერა **ტხლი** უჩანს. ამ ჯგუფს ღუნძურის **ტხლიაბ-გო**,—არჩულას **ტხლიი-ბა-ჟუ** და დანარჩ.,—თანამ. დიდოურის **ტხლიო-ნო** და **ტხლია-ნო** (60-ში), — დასასრულ თანამ. ანდიურის **ტხლიო-ბ-გუ**. განმარტოებულია კურულის **პუდ** და ყუმაჩურის **გრვ**.

აქაც უმალ **ხამის** ძირის ამ ნაირნაირობისა და ურთიერთშორისი დამოკიდებულების საკითხი იბადება. საფიქრებელია, რომ ერთი მათგანი სხვებზე ადრინდელი იყოს. ყველაზე ადრინდელ სახესხვაობად **ხ** ბგერიანი უნდა იქმნეს მიჩნეული. ამას, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიის კიდურებზე მცხოვრებთა ენის **ხ**-ბგერიანი სამიც ადასტურებს და **ჰ**-ბგერიანი ჯგუფის მრავალრიცხოვანობაც; რათგან ცხადია, რომ უკანასკნელი პირველის გაასპირატებულს სახესხვაობას წარმოადგენს. დასასრულ, როგორც თავ-თავის ადგილას აღნიშნული გვქონდა, ლატერალური **ტლი**-ბგერიანი ძირებიც ხომ **ტხლ**-ს უდრის, რომლის **ტ** ძირეული არ არის, არამედ სქეს-კატეგორიის ნიშნის შენაზრდია. მაშასადამე, ლატერალური ბგერიანი ძირის ჯგუფიც არსებითად **ხ**-ბგერიანსვე ეკუთვნის.

შ და **შ̈**-ბგერიანი ჯგუფები, ცხადია, **ხ**-ბგერიანის შენაცვლებაა ისევე, როგორც **ხ**-ბგერიანიც **შ**-ბგერიანისაა.

დასასრულ კურულის **პუდ**-ს, როგორც თავის ადგილას აღნიშნული გვქონდა, აღულური სამის **ჰɨბუდ**-ის მსგავსი ფორმის მხოლოდ მეორე, **ბუდ**, ნაწილის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს. მას, მაშასადამე, ძირი მთლიანად აქვს დაკარგული და მხოლოდ სქეს-კატეგორიის შენაზრდი და დაბოლოება შეუნარჩუნებია, რომელსაც ამ გზით ძირის ფუნქცია დაჰკისრებია.

ყუმაჩური **ხამის** გო-ვ-ის თავკიდური გ-ს სადაურობა ძნელი გამოსარკვევია.

ამგვარად **სამის ძირად უნდა ხა** და **ხო** ვიცნათ.

VI. **ოთხითგან** მოყოლებული რიცხვითი სახელების ანალიზი უკვე რთულდება და ამის გამო კიდევაც ძნელი ხდება; მაგრამ სწორედ ამიტომაც უფრო საყურადღებო და საინტერესოა.

ოთხის სახელსაც ძირისა თუ ფუძის ნაირნაირობა ეტყობა, მაგრამ მაინც რამდენიმე ჯგუფის გამოყოფა აქაც შეიძლება.

ერთ ჯგუფს ეკუთვნის რუთულურის **ძუყუ-დ**, **ძუყუ-რ** და **ძუყუ-ბ**, რომელსაც **ოთხი ათის** აღმნიშვნელს 40-ში ამ სახელის პირველი ნაწილი **ძოლ-ად** ე. ი. ყ უკვე ლ-დ აქვს შენაცვლებული, — წახურულის **ძოყე-ძ-რა̈**, **ძოყუ-ბ-ლა̈** და **ძოყგ-ლლა̈**, რთულ რიცხვით სახელებში მხოლოდ პირველი **ძოყ** ნაწილია წარმოდგენილი, — თაბასარანულის **ძარყუ-რ**, **ძაბყუ-რ** და **ძაყუ-რ**, რომელიც **ოთხი ათის** გამომხატველს 40-ის სახელში უკვე **ძალ** არის, ე. ი, რუთულურის მსგავსად აქაც ყ უკვე ლ-დაა შენაცვლებული, — აღულურის **ძა̈ყუ-დ**, რომლის მაგიერ **ოთხი** ათის აღმნიშვნელს 40-ის სახელში აგრეთვე **ძალ** გვაქვს.

უეჭველია, კურულის **ყუდ** ამ ენის **ოთხის** ოდინდელი სრული სახელის **ძაყუდ**-ის მხოლოდ მეორე შერჩენილი ნაწილი-ღაა. ამ გარემოებას **ოთხი ათის** გამომხატველი 40-ის კურული სახელი **ძახ-წურ** ამტკიცებს, რომელიც ზემომოყვანილი სრული სახელის მხოლოდ პირველი ნაწილისა და ხ-დ შენაცვლებული ყ-ს გამომჟღავნებაა.

ცუმაჩურის **გოლ** ამავე რიცხვის ო-ხმოვანა ფორმის (წახბური **ძოყუ-ბ** და **ძოყუ-დ**-ის მაგვარი) პირველი ნაწილის სახესხვაობა ჩანს, მაგრამ მისი თავკიდური გ არის საყურადღებო.

შესაძლებელია ცალკე ჯგუფად და აგრეთვე მუღუხურის **ძაკთუ-დ** და ჯეკურის **ძაკუ-დ** და **ძაკუ-ბ** გამოვყოთ, რომელთაც ყ უკვე კთ და კ-დ აქვთ შენაცვლებული.

შემდეგ უკვე ცალკეულ ჯგუფს ანდიურის **ვ-ოყო-გუ**, **ძ-ოყო-გუ**, **ბ-ოყო-გუ** და **რ-ოყო-გუ**,—ბოთლიხურის **ბ-უღუ-და** და ყუანადურის **ბ-ოთუ-რა** შეადგენს.

ღუმბეთურის **მ-უყ-ვა**, **მ-უყ-ა**, **მ-უყ-რა** და **მ-უყ-ბა** ამავე ჯგუფს უდგება. მას მხოლოდ ბოთლიხურისა და ყუანადურის მსგავსად თავსართოვანი ნიშანი შეზრდილიცა, მაგრამ ამას გარდა შენაცვლებულიც აქვს, ყ-ს შემდგომ ხმოვანიც გაჰქრობია.

არჭილის **ებყა-ჭუ** და დანარჩენი ფორმებიც უეჭველია ამ ჯგუფისავე უნდა იყოს, მხოლოდ მას პირველი ორი ბგერა ადგილმონაცვლებული უჩანს და საფიქრებელია, რომ წინანდელი **ბეყა-ჭუ**-საგან, ანდა მსგავსი ფორმისაგან იქნება წარმომდგარი. პირველი ორი ბგერის ადგილმონაცვლების გარემოებას **ოთხი ათის** აღმნიშვნელის 40-ის სახელში დაცული **ოთხის** ფორმა **ბუყი-ძ-ჭუ-ც** ამტკიცებს.

თანამედროვე ღუნძურას **უნგო**, რომელსაც მე-XVIII ს. **უხ-გო** უდრის, რომლის **ოთხ-მოც**-ში დაცულ სახედ უკვე **ახ** გვაქვს (შეად. კურულის 40-ში დაცულს **ძახ-ს**) და რომლის შუალედი **უნხგო**-საგან იქმნება წარმომდგარი ხ-ს გაქრობით. ამას ხინალუღურის **ონხ** გვაფიქრებინებს, რომელსაც 4-ის სახელის პირველი ნაწილი დაუცავს, ხ ბგერა აქვს, ნ-კი ჯერ მხოლოდ ნაზალიზაციურს შენაზრდს წარმოადგენს.

დასასრულ უდიურის **ბიპ** ვგონებ ბოთლიხურის **ბუღუ-და**-სა და ყუანადურის **ბოთუ-რა**-ს მსგავსი ფორმის პირველი ნაწილის ფონეტ. სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს.

ოთხის სახელი უძლიერესად საყურადღებოა. თუ ადამიანი თაბასარანული **ოთხის ძაბიყურ, ძარყურ** და **ძიყუბ**-ს ჩაუკვირდება, შეამჩნევს, რომ პირველ ორს ფორმასა და დანარჩენს შორის განსხვავებაა, რომელიც შუაში მყოფს პირველ თანხმოვანს ემჩნევა მხოლოდ: პირველს **ბი** აქვს (**ძაბიყურ**), მეორეს-კი **რ** (**ძარყურ**). გარეგნულად ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს აქ რაღაც ინფიქსები გვქონდეს. გასაოცარია, რომ დ ი რ რ ს ეს ბგერები თავის „შესავალ"-ში (Einführung) გამოტოვებული აქვს. ამ **ბი** და **რ**-ს ინფიქსობას ის გარემოებაც აფიქრებინებს ადამიანს, რომ წახურულს, რუთულურს, აღულურსა და ბუდუხურს ასეთი შუა თანხმოვნები არ უჩანს.

ოთხის თაბასარანული **სახელის ზემოდასახელებული შუა თანხმოვნების სხვაობა ო თ ხ ი ს სახელის ორ ნაწილედ აგებულებას ამჟღავნებს.** ირკვევა, რომ იგი **ძაბი და ყურ, ძარ და ყურ, ძარ და ყუბ-ისაგან შესდგება.** ისევე, როგორც ყურ-ისა ყუბ-ის ბოლოკიდური **რ** და **ბ** ძირეული-კი არა, არამედ სქეს-კატეგორიის ბოლოსართებია, საფიქრებელია, რომ პირველი ნაწილის **ძაბი** და **ძარ**-ის ბოლოკიდური **ბი** და **რ**-ც ამავე თვისების ბგერები უნდა იყვნენ.

თუ გავიხსენებთ, რომ ყურ და ყუბი თაბასარანულად **სახელის მეორე ნაწილს, ყურ-ისა და ყუბ-ის მნიშვნელობაც გამომჟღავნდება და ცხადი გახდება, რომ ო რ ს ვ ე უნდა ნიშნავდეს.** იგივე უნდა ითქვას **ოთხის** წახურის **ძოყუბ-ლუ, ძოყუდ-ლუ**-სა და რუთულურის **ძუყუდ, ძუყურ** და **ძუყუბ** ის მეორე ნაწილის შესახებაც. წახურადაც ხომ **ყუბ-ლა** და **ყუდ-ლა** ო რ ს ა ნიშნავს.

რაკი ო თ ხ ი ს თაბასარანული, წახური, რუთულური **და,** უეჭველია, **დანარჩენი ენების მსგავსივე სახელების მეორე ნაწილი ო რ ი ს აღმნიშვნელი ყოფილა და აკუშური 4 აუღალ-ის** ღალ-იც ხომ **ორსა ნიშნავს** (აქვე გვ. 313), **ამით მათი პირველი ნაწილის მნიშვნელობაც თავისდა-თავად ცხადი ხდება: ისიც თავდაპირველად შესაძლებელია მხოლოდ ო რ ი ს ა ვ ე აღმნიშვნელი ყოფილიყო.**

ოთხის სახელის პირველ ნაწილად თაბასარანულს აქვს **ძაბი** და **ძ რ**, რომელთა ბოლოკიდური **ბი** და **რ**, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ძირეული არ არის, ხოლო წახურს ძირად **ძო** და რუთულურს **ძუ** აქვთ. ბუდუხურს, ჯეკურსა და აღულურს-კი თაბასარანულივით **ძა** მოეპოვებათ.

თუ წახურის **ძო-ყუდ ოთხისავე** აღმნიშვნელს ბოთლიხურის, რუთულურის **ძუყუდ, ძუყურ**-სა და ყინალუღურის **ბოთურა**-ს შევადარებთ, უმალვე შევამჩნევთ, რომ ამ რიცხვითს სახელების ერთი ჯგუფის პირველი ნაწილი **ძო** და **ძუ** არის, მეორე ჯგუფისა-კი **ბო** და **ბუ**. ორსავე ჯგუფს საერთო მხოლოდ **ო**, ან **უ** ხმოვანი აქვს, **ძ** და **ბ**-კი ამ პირველი ნაწილის განმასხვავებელია. უკვე ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ **ძ** და **ბ** ბგერები ძირეული არ არის.

ო თ ხ ი ს სახელის პირველი ნაწილის ძო და ძუ-ს ნამდვილი ბუნება უცილებელი გახდება, რა წამს ანდიურის **ო თ ხ ი ს ფორმებს ვოყოგუ, ძოყოგუ, ბოყოგუ და როყოგუ-ს გადავავლებთ თვალს:** ცხადია, რომ ისევე, როგორც **გუ** ოთხივე ფორმის მხოლოდ დაბოლოებაა და საერთო ნაწილი **ოყო** ძირია, ვ-ც, ძირეული არ არის, არამედ მამრ. სქესის, **ძ** მდედრ. სქესის, **ბ** ცხოველთა და **რ** უსულო საგნების სქეს-კატეგორიის ნიშნებია, ამგვარადვე წახურის, რუთულურის, თაბასარა-

ნულის, აღულურის, ბუდუხურისა და ჯეკურის ო თ ხ ი ს სახელის თავკიდური ƛ-ბგერაც თავდაპირველად უეჭველია ძირისეული. სქესის თავხართოვანი ნიშანი უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ შემდეგში, დროთა განმავლობაში, მას თავისი დანიშნულება დაუკარგავია და უბრალო შენაზრდად ქცეულა.

რაკი ოთხის სახელის პირველი ნაწილის თავკიდური ƛ-ს არაძირეულობა გამოირკვა; ორის ცნების გამომხატველად უკვე მხოლოდ ო, ʷუ, უ და ა გვრჩება. ორის სახელის ცალკეული და ზოგადი ანალიზის დროს უკვე დავრწმუნდით, რომ ამ რიცხვითი სახელის ძირის სახესხვაობათაგან ყო, ყუ, ყა და ყე ძირია უძველესი, მაგრამ ყ თანხმოვანი სხვადასხვანაირი შენაცვლების შემდგომ სრულებითაც ქრება და ძირად მხოლოდ ო-ღა რჩება. მაშასადამე, გასაკვირველიც არაფერია, თუ ოთხის სახელის პირველ ნაწილში ორის გამომხატველად ო, უ, ა და ე გვხვდება.

ყველაფერი, რაც აქამდის ნათქვამი გვქონდა, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ლეგური ენების ო თ ხ ი ს სახელი რთული სიტყვა და თავდაპირველად ო რ ი ო რ ი-ს აღმნიშვნელი ყოფილა.

V ხუთის სახელი ლეგურსა და ალბანურს ენებში შესაძლებელია სამ-ოთხ ჯგუფად გაიყოს.

ერთ ჯგუფს ძირეულად ხახა-სასისმიერი ბგერა აქვს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის უპირველესად XVIII ს. ახტურის ხუƛ-ა-ლ, დუბეკურის ხუ (50-ში, XVIII ს. და ხე-ჳა (XVIII ს.) ისევე, როგორც თანამედროვე ხხჲ-ვა, ხხჲ-რა და ხხჲ-ბა-ც,—წახურულის ხˀოƛრჲ, ხˀობლჲ, ხˀოლლჲ,— რუთულურის ხˀუ-დ,—კუბაჩურის ხˀუ და ხინალუღურის ფ-ხუ.

ამავე ჯგუფს უნდა მივაკუთვნოთ ლატერალური ƛხლ ბგერის მქონებელი დიდოურის თანამედროვე ƛლეენო, რომელიც ƛხლენო-ს უდრის, და არჩულის ƛლʷეƛ-ʷე და დანარჩენი ფორმები და მარტივი თვლის ƛლხʷო-ც, რომელთა პირველ ბგერებად ƛხლ არის საგულისხმებელი.

მეორე ჯგუფს ძირეულად ჭˀ, ანდა ჭი აქვს. ამ ჯგუფისაა თაბასარანულის ჭˀუ-რ და ჭˀუ-ბი,—ამავე ჯგუფს შესაძლებელია ძველი დიდოური ხენ-ნო-ც მიეკუთვნოს.

მესამე ჯგუფს ძირეულად შ მოეპოვება. ამ ჯგუფს შედარებით ბევრი წევრი ჰყავს: XVIII ს. და თანამედროვე ხუნძურის, ანწუხურისა და ჭარულის შუ-გო,— ჰურკილურის შʷია-ლ და შუ (რთულ რიცხ.),— ყუანადურის იშტუ-რა, — ბოთლიხურის და კარატ. იშტუ-და, —ანდიურის იშტუ-გო (XVIII ს.) და ინშტუ-გუ (თანამ.).

მეოთხე ჯგუფს ძირეულად ʷ ანდა ჶ უჩანს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ჰურკილის ʷად,—აღულურის ƛ-ჶგაი-დ, ჯეკურის ჶუ-დ და ჶუ-ბ და ბუდუხურის ჶუ-დ.

ხ, ჭ და შ-ს შენაცვლებაზე საუბარიც უკვე საკმაოდ გვქონდა და მაგალითებიც ბევრი გვინახავს, რომ ამაზე კიდევ რისამე თქმა საჭირო იყოს. ხოლო ჰურკილი ʷად, როგორც უკვე თავის ადგილას აღნიშნული იყო, რუთულური 5-ის ხˀუდ-ის მსგავსი სახელისაგან უნდა იყოს უ-ს ʷა-დ შენაცვლებით წარმომდგარი. შემდეგ ʷ-ს უკვე ჶ-დ ქცევით გაჩენილი ჩანს აღულური ი-ჶგაი-დ. ჯეკური და ბუდუხური ზემოდასახელებული რუთულური სახელის მსგავსი ფორმითგანვე უნდა იყოს წარმომდგარი.

მუიხალური, ანუ მთთლიხური 5-ის **იშტუდა**-ს, კარაცულის **იშთუდა**-ს, ახვა-ხური **იშტუდავე**-ს, ცუანაღურის, ანუ მაგულაზურის **იიშტურა**-ს, ცინდალურის **ინშტუდა**-ს, ჭამალალურის ანუ ჰიჰაკულურის **ინხაჲდა** და ანდიურის **ინშტუგუ**-ს ძირის **იშტუ**-ს, ანუ **ინშტუ**-სთვის თვისტომის მოძებნა ძნელია, თუ ერთი მხრით ამ ორთაგანს ადრინდელად არ მივიჩნევთ,. მეორე მხრით აქ ბგერათა ადგილ-მონაცვლების შესაძლებლობასაც არ გავითვალისწინებთ. საფიქრებელია, სახელ-დობრ, რომ **იშტუ** უფრო ადრინდელია და **ნ** შემდეგში უნდა იყოს გაჩენილი. თავკიდური **ი**-ს ბუნებაცა და პირვანდელი მდებარეობაც ცალკეა გამოსარკვევი და აქ მხოლოდ **შტუ** კომპლექსს შევეხებით. ასეთი ძირი 5-ისათვის არც ერთს ლეგურ ენათაგანს არ აქვს, მაგრამ თუ წარმოვიდგენთ, რომ **შტუ** შესაძლებე-ლია ადგილმონაცვლებით იყოს უფრო ადრინდელი **ტშუ**-საგან წარმომდგარი, მაშინ ასეთი კომპლექსისათვის მსგავსი ძირის მოძებნა გაგვიადვილდება. ზემოთ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ღუნძური ხუთის **შუგო**-ს ძირი **შუ** და ჰურკი-ლურის **შჵილ**-ის **შჵა** არის, რომელიც აკუშური 5-ის **ხუჲალ**-ისა და ხინალუ-ღური 5-ს **ფ-ხუ**-სა და თაბასარანული **ჰცურ**-ის და სხვაც არა ერთის **ხუ** და **ჰცუ** ძირის ბგერითი სახესხვაობაა.

ახლა მხოლოდ წინმყოფი **ტ**-ს რაობა-ღაა გამოსარკვევი. მართალია, ლე-გურს ენებში **ხუთის** არც ერთი სახელი არ გვხვდება, რომელშიც ზემომოყვანილი ძირის წინ **ტ** იჯდეს, მაგრამ სამაგიეროდ ხინალუღურს ხომ **ხუ**-ს წინ **ფ** აქვს, რომელიც სქეს-კატეგორიის შენაზრდია. ღილღური ენუმის 5-ს **ფხი**-საც წინ ასე-თივე შენაზრდი მოეპოვება.

დასასრულ შესაძლებელია აღნიშნულ იყოს, რომ ჩრდილო-კავკასიის ენათა დასავლური, სინდური, ჯგუფის ერთ წარმომადგენელთაგანს, სახელდობრ, ყაბარ-ღოულს, 5-ისათვის სწორედ **ტ** თავსართიანი ფორმა **ტხუ** აქვს შერჩენილი.

მას შემდგომ, რაც **ოთხის** სახელის ორი რიცხვისაგან შედგენილობა გამო-ირკვა, ბუნებრივად დაიბადება აზრი ასეთივე შედგენილობაზე **ხუთის** სახელის შესახებაც. თუ **ოთხის** სახელი **ორი ორი**-ს სახელისაგან წარმომდგარა, მაშინ **ხუთი** საფიქრებელია, ან **სამი + ორი**-საგან, ანდა **ორი+სამი**-ს სახელების შერ-წყმისაგან იყოს წარმომდგარი. მართლაც ჭახური **ხუთის** სახელი **ხცოჲ-რჲ**, **ხცობ-ლჲ** და სხ. შესაძლებელია **სამის ჰცებ** და **ორის ყოჲ-რჲ** და **ყობ-ლჲ**-ს სა-ხელებთან იქმნეს დაკავშირებული, მეტადრე თუ გავითვალისწინებთ, რომ **ორის** სახელის **ყ**-ს **ხ**-დ შენაცვლების სხვა მაგალითებიც გვაქვს და სამის სახელი **ჰხჲ** (ჰურკ.) და **ჰა**-ს (ბუჲხ. და ყუან.) სახითაც მოგვეპოვება. ამგვარად **ხუთის სახელი ხცოჲ-რჲ** უნდა **ყო+ჰცე+რჲ-საგან იყოს შერწყმის წყალობით წარმომდგარი და თავდაპირველად ორი სამი-ს აღმნიშვნელი ყოფილა**. იგივე შესაძლებელია ით-ქვას **ხ**-ძირეულიან **ხუთის** სახელების **ხუჲალ**-ისა,—**ხო-ვა**, **ხო-რა** და **ხო-ბა**-სა და **ფ-ხუ**-ს შესახებაც. ალულური 5 **იჶგაჲდ** ის მეორე **გაჲდ** ნაწილიც ხომ იგივე **გოჲდ** და **გად**, ე. ი. 2 არის.

ამგვარად, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ **5-ის სახელი 2-ისა და 3-ის ანდა 3+2-ის სახელების შერწყმით არის წარმომდგარი.**

განცალკევებული ჩანს უდურის **ხუთის** სახელი **ყო**, მაგრამ, თუ მოვიგო-ნებთ, რომ, მართალია, თანამედროვე უდურს **ორის** სახელად **ყა** აქვს, მაგრამ **ოცის** სახელში, ორმოცის, სამოცისა და ოთხმოცის სახელებში ძველი **ყო** მოეპოვება,

მაშინ თავისდა-თავად დაგვებადება აზრი, რომ ႷႭ ალბანური ხუთის ოდინდელი სრული სახელის მხოლოდ პირველი, ო რ ი ს აღმნიშვნელი, შერჩენილი ნაწილი-ღა უნდა იყოს, მეორე, სამის აღმნიშვნელი, ხՈ-ბ ნაწილი-კი, ეტყობა, დაჰკარგვია დროთა განმავლობაში (იხ. აქვე გვ. 362).

VI. ლეგურ-ალბანური ენების ექვსის სახელის ერთს ჯგუფს ეკუთვნის თაბასარანულის ძირმკუ-რ და ძირმკუ-ბი, რომელიც ე ქ ვ ს ი ათის აღმნიშვნელს 60-ში ძირმკი-ღა არის, — აღულურის ძერმკი-დ, — XVIII ს. აკუშურის ძახა-ლ, რომელიც ჩაჩნურ-ქისტური ექვსის სახელის ძალხ-სა და ძელხ-ხ მიაგავს, — წახურის ძიმკი-რჲ, ძიმკი-ბ-ლჲ და ძიმკი-ლ-ლჲ.

მეორე ჯგუფს შეადგენს XVIII-ს აკუშურის ურჲკა-ლ და ურეკ (60-ში) და ჰურკილურის ურილცა-ლ, ურილც, კურალის რულცუ-დ, — ღუმუქურის რახძ-ვა, რახძა, რახძ-რა და რახძ-ბა, — ბუდუხურის რკხკ-დ, — ჯეკურის ლკხკ-დ და ლკხკ-ბ, — და რუთულურის რგხცგ-დ, რგხცგ-რ და რგხცგ-ბ.

მესამე ჯგუფს ლატერალური ბგერის შემცველობა აქვს საერთო თვისებად. ამ ჯგუფს მიეკუთვნება: ბუდსალურის ინხლეი-და, — ყუანადურის ინტხლეი-რა, — არჭულის დ-იტხლე (600-ში) და დ-იტლეა-ჟუ დანარჩენი ფორმებით, — ღუნზურისა, ანწუხურისა და ჭარულის ანტლე-გო, თანამედროვე დიდოურის ეტლე-ნო და ანდიურის უინტლეე-გო (XVIII ს.) და ონტლეი-გუ (თანამ.), ონტლე-გუ

თითქმის განმარტოებულია ხინალუღურის ზეკ და ყუბაჩურის ჟქ, — შემდეგ უდურის უკ და XVIII ს. დიდოურის ის-ნო.

ექვსის თაბასარანული სახელი ძირმკურ იმ მხრივ არის ხაყურადღებო, რომ ორ რ-ს შეიცავს, რომელთაგან ერთი შუაშია, მეორე-კი ბოლოში, ისევე, როგორც ბოლოკიდური რ სქეს-კატეგორიის ნიშანია, მოძრავიც-კი, რათგან არსებობს აგრეთვე ძირმკუ-ბ, შუაში მოქცეული რ-ც ამ სიტყვის პირველი ნაწილის კიდურის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაგრამ ამ შუა რ-სა და ბოლოკიდურს შორის ის განსხვავება მაინც არის, რომ შუა რ-ს მოძრაობა არ ეტყობა და ბოლოკიდურის მსგავსად არ იცვლება. ექვსის შუაგულში მოქცეული რ ექვსის სახელის ორი სიტყვის, ძირ და მკურ-ისაგან შედგენილობას ამჟღავნებს.

6-ის სახელის მეორე შემადგენელი ნაწილის მკურ-ის რაობისა და მნიშვნელობის მიხვედრა ძნელი არ არის, რათგან ამას წინ უკვე დავრწმუნდით, რომ ხწორედ თაბასარანულად მკურ ხუთსა ნიშნავს. ამიტომაც აქაც, საფიქრებელია, ასეთი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ამ რიცხვითი სახელის პირველი ნაწილის ძირ-ის მნიშვნელობა უცილობელი იქმნებოდა: ერთის გარდა, სხვა არაფერი საგულისხმებელი არ არის, მაგრამ ერთის სახელად ლეგურს ენებს ძირ, ანდა ძერ არ მოეპოვებათ, რაც ზემომოყვანილი მოსაზრებისათვის დიდი დაბრკოლებაა. ამაზე უფრო დამაფიქრებელია, რომ ასეთი სახელი ერთისათვის არც ღილღურსა და არც სინდურ ენებს აქვთ, ანდა უჩანთ. მხოლოდ ზოგადს ქართულსა და ქართველურ ენებს გააჩნიათ უძველეს დროითგანვე ასეთი სახელი. ამიტომ ან უნდა 6-ის ზემოაღნიშნული ეტიმოლოგია უარვყოთ, ანდა უნდა დავასკვნათ, რომ ერთის ამნაირი სახელი წინათ ღილღურსა და ლეგურ ენებსაც ჰქონიათ და მხოლოდ დროთა განმავლობაში დაუკარგავთ.

ამ ალტერნატივის გადასაწყვეტად, რა თქმა უნდა, იმასაც აქვს მნიშვნელობა, თუ რამდენად მტკიცდება სხვა ენების ანალიზითაც, რომ ექვსის სახელის მეორე ნაწილი მართლაც **ხუთსა** ნიშნავს, ანდა **ხუთის** გამომხატველს **ძირეულ ბგერას, თუ ბგერათა კომპლექსს** შეიცავს. თუ საკითხს ამ თვალსაზრისით შევეხებით, მაშინ თაბასარანული ექვსის სახელის ზემომოყვანილი ანალიზის დამადასტურებელი კიდევ რამოდენიმე მაგალითის მოყვანა შეიძლება. სახელდობრ: 1. რუთულურად 6-ს **რჯხიჯდ** ეწოდება და მისი მეორე ნაწილი არის **ხიჯდ**, ხოლო რუთულურადვე **ხუთს ხიუდ** ეწოდება.—2. წახურად 6-ს **ჲიშიი-რა̈, ჲიშიბ** და **ჲიშიდ** ჰქვიან და **ხუთს** წახურადვე **ხიოჲ-რა̈, ხიობ** და **ხიოდ** ეწოდება,—3. ღუნზიბურად 6-ს **რახჲ-ვა, რახჲ-ა, რახჲ-ბა** და **რახჲ-რა-ს** ეძახიან, მისი მეორე ნაწილი არის **ხჲ** და ღუნზიბურადვე 5-ს **ხხო̈-ვა, ხხო̈-ბა** და **ხხო̈-რა** ჰქვიან და 5 **ხე·ჟა·ს** (XVIII ს.) სახითაც-კი გვაქვს, ისე, რომ აქაც 5-ის მყარ ელემენტად **ხჲ** ჩანს.

საგულისხმოა, რომ ჩაჩნურსა და ქისტურში, 6-ს **ჲალხ** და **ჲელხ** ეწოდება. ბოლოკიდურ ბგერად **ხ** აქვს და ჩაჩნურ-ქისტურშივე 5-ის სახელს **პ ხი**-შიც ძირეული სწორედ **ხი** არის, **ჲელ**—კი (←**ჲერ**) აქაც **ე რ თ ი ს** **აღმნიშვნელი გამოდის.**

დასასრულ უნდა აღინიშნოს, რომ თუ დიდოურად 6-ს **იხნო** (XVIII ს.) და **ეტლინო** (თანამ.), ანუ **ეტხლი-ნო** ჰქვიან, დიდოურადვე 5-ს **ხენნო** (XVIII ს.) და **ტლიენო** (თანამ.), ანუ **ტხლიენო** ეწოდება. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ **იხნო** წარმომდგარია **ხის** (1)+**ხენ-ნო** (5) და **ეტხლინო**-ს მეორე ნაწილიც **ტხლი-ენო** (5)-სთანვეა დაკავშირებული.

ხინალუღურის 6-ი **ზეკ** და ყუბაჩურის **ეკ** ჰურკილურის **ურიგა-ლ**-ისა და კურილის **რუგუდ**-ის მსგავსი ფორმის **რიგა-ლ**-ის ფონეტ. სახენაცვალი უნდა იყოს. ლეზგ. **გვ** და **უკ** ბუდუხური **რკხკდ**-ის ნაირი ფორმის თავკიდური **რ**-სა და ბოლოკიდური **კდ**-ის ჩამოცლილი შუა ნაწილი-ღაა.

ყველაფერი, რაც აქამდე უკვე გამოირკვა, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ერთეულების დანარჩენი სახელებიც თავდაპირველად ამნაირადვე რთული აგებულებისა უნდა იყოს.

VII. შვიდის ეტიმოლოგიის ძიების დროს ყურადღებას თაბასარანული **ვურლურ, ურლურ** და **ურლუბ** იპყრობს, რომელთა ფონეტიკურ სახესხვაობას ჯიკური **ჲილკდ** და **ჲილკბ**,—წახური **ჲილი-რა̈, ჲილიბ-ლა̈** და **ჲილილ-ლა̈**,—რუთული **ჲიჟუდ, ჲიჟურ** და **ჲიჟუბ**, — ბუდუხური **ჲიჲიდ**, — აღული **ჲერიდ**, — კურილური **ერიდ** და უდური **ვულ-ი** წარმოადგენს.

თაბასარანული **ვურლურ, ურლურ** და **ურლუბ** იმ მხრივ არის საყურადღებო, **რომ ამ რიცხვის სახელის ორნაწილედი აგებულება აქ მკაფიოდ მოჩანს.** ცხადია, ის **ვურ**, ანდა **ურ**-ისა და **ლურ**, ანდა **ლუბ**-ისაგან შესდგება.

როგორც ამ რიცხვის სახელის მეორე ნაწილის **რ** და **ბ** ძირეული არ არის, კატეგორიის ნიშნებია, ამნაირადვე, ვგონებ, დასაბუთება საჭირო არ უნდა იყოს იმისთვის, რომ პირველი ნაწილის თავკიდური **ვ**-ც ძირეული არ არის, არამედ სქეს-კატეგორიის შენაზრდია ისევე, როგორც ამ ნაწილისავე ბოლოკიდური **რ**-ც.

რაკი 7-ის სახელი ორნაწილედი გამოდგა, ამიტომ, წინა რიცხვების მსგავსად, საფიქრებელია, რომ **აქაც შესაძლებელია ორი რიცხვის სახელის შერ-**

წყმული ფორმა გვქონდეს გამოყენებული. თუ საკითხის განხილვას ამ მხრივ შევუდგებით, თაბასარანული **ურ-დურ**-ის პირველი ნაწილი **ურ** შესაძლებელია 2-ის თაბასარანულსავე სახელს **ყორ**-ს დავუკავშიროთ და მის **ყ**-გამქრალ (ისევე, როგორც აღულურს აქვს-**გოად**) სახესხვაობად მივიჩნიოთ, ხოლო მეორე ნაწილი **დურ** ხუთის აღმნიშვნელს თაბასარანულ **შიურ**-ის შესატყვისობად ვცნათ. ამგვარად **შვიდის** თაბასარ. სახელი თავდაპირველად **ორი+ხუთი**-ს აღმნიშვნელი ყოფილა; ისევე, როგორც დანარჩენი ზემოაღნიშნული ენების თაბასარან. სახელის მსგავსი ფონეტიკური სახესხვაობის მქონებელი 7-ის სახელებიც.

VIII და IX. 8-ისა და 9-ის აგებულება უფრო ძნელი გამოსარკვევია მაგრამ აღულური 9-აც **ძარჩგოად** ხომ **ძარჩ** (7)-ისა და **გოად** (2)-ის **სახელებისაგან შედგენილი აღმოჩნდა** ისევე, როგორც კვრული 9-აც (აქვე გვ. 331).

თვლასა და რიცხვითს სახელებში, ერთეულების მსგავსად, განსაკუთრებული მნიშვნელობა **ათის სახელსა** აქვს.

X. ლეგურსა და ალბანურ ენების **ათის** სახელი შესაძლებელია **სამ ჯგუფად** გაიყოს.

ერთ ჯგუფს ძირეულ თანხმოვნად ათისთვის **ტ** აქვს. ამ ჯგუფის ოდინდელი არსებობის კვალი მარტო არჭილას 21, 31, 41, 51, 61, 71, 81 და 91-ის სახელშია **ტტი-რ** და **ტტუ-რ**-ის სახით დაცული, ცალკეულად-კი 10-ის სახელად არჭილს **ვ-იწა-ჟუ** და სხ. აქვს, 11—19-მდე **ათს** ეწოდება **მოწორ. ათის ოდინდელი** არჭილი **სახელი ტტურ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ 10-ის** ჩაჩნურ-ქისტურის **სახელს იტტი-ს და** წოვურის **იტტა-ს უდგება.**

მეორე ჯგუფს ათის სახელისთვის ძირეულად **ც** ბგერა მოეპოვება. ამ ჯგუფს XVIII ს. აკუშურის **ძ-ჵცჵლ-ლ** და **ჵეც** (რთულ. რიცხვ.),—XVIII ს. ანდიურის **ძ-ჵცა-ლ**,—და უდიურის 70 და 90-ს სახელებში დაცული **ვ-იც**, ისევე, როგორც XVIII ს. ღუმიქურის **ცა** და **ც** (რთულ. რიცხვ.).

მესამე ჯგუფი, რომელსაც ძირეულად **წ** ბგერა აქვს, მრავალრიცხოვანია. მას მიეკუთვნება: თაბასარანულია **ძ-იწუ-რ**, **ძ-იწუ-ბ** და **წურ** (50—90-ში), **ჰურ**, (30 და 40-ში),—რუთულურის **ძ-იწუ-დ**, **ძ-იწუ-რ** და **ძ-იწუ-ბ**, რომლის მაგიერ 10—19-მდე და 40-ში **წგ**, ხოლო 30-ში **წა-რ** და 40-ში **წგ-რ** არის,—ჯეკურის **ძ-იწ-დ** და **ძ-იწი-ბ**,—ბუდუხურის **ვ-იწკ-დ** და **ძ-იწკ-დ** (30-ში),—აღულურის **ი-წუ-დ**,—კრიწულის **წუ-დ**,—ხინალუღურის **ჟ-იწა-ლ** და **ჟ-იწ** (რთულ რიცხ.),—ყუბაჩურის **ჟ-იწ** და **წა-ლ** (30 და 40-ში),—არჭილის **ვ-იწა-ჟუ** და **მ-ოწო-რ** (11—19-მდე),—უდიურის **ვ-იწ** და **წ** (რთულ რიცხ.),—ყვანადურის **ჰ-აწა-რა**, **ჰ-აწა-ლ** (11—19-მდე) და **წა** (20—90-მდე),—ბოთლიხურია **ჰ-აწა-და** და **ჰ-აწა-ლი**,—ღინუხურისა, ანწუხურის და ჭარულის **ანწ-გო** და ანდიურის თანამ. **ჰ-ოწო-გუ** და **ოწო-ლ** (ათეულებში),—ღუმიქური XVIII ს. ცალკეულისა და თანამედროვეს **აწ-ვა**, **აწ-ა**, **აწ-ბა** და **აწ-რა**, **წა-ლ** (რთულ რიცხ.).

ალსანიშნავია აგრეთვე, რომ თაბასარანულის 30 და 40-ში ათის **წ**-ს მაგიერ **ჰ** ისმის: **ჰუ-რ**.

ათის სახელების ზემომოყვანილი სამივე ჯგუფის გადაკითხვა ადამიანს დაარწმუნებს, რომ ამ რიცხვის სახელის განსხვავებასა და ნაირნაირობას ძირეული ბგერის შენაცვლება (ტ, წ, ც), მისი ახმოვნების შეცვლა და თავსართო-

ვანი და ბოლოსართოვანი სქეს-კატეგორიების ნიშნებისა და შენაზრდების სხვა დასხვაობა ჰქმნის.

ათის ძირეული თანხმოვნის სამი სახესხვაობითგან ყველაზე ადრინდელი ტ უნდა იყოს. ამას ერთი მხრით ის გარემოება ამტკიცებს, რომ იგი არჩულის მხოლოდ რთული რიცხვების სახელებშია ტტუ-რ-ის სახით-ღა დაცული და მეორე მხრით ტ ძირეულის ლილღურის სამსავე ენაში და ქართულსა და ქართველურშიც თ-ს არსებობა ამტკიცებს.

ამგვარადვე ც-ბგერიანი წ-ბგერიანებზე უფრო ადრინდელი ჩანს, რათგან სადაც XVIII-ს ც გვაქვს, იქ ეხლა წ არის, მაგ.: ღუმუქურში მე-XVIII ს. ათის სახელი 11 და 12-ში ცა, ხოლო 40, 50, 60, 70, 80 და 90-შიც ცა-ლ-ვა იყო და მაშინ მარტო 10-ს ცალკეულად ეწოდებოდა აწ-ბა, ეხლა-კი 11 და 12-შიც არის. აწ და 40—90-მდეც ყველგან წა-ლ-ვა-ა.

ამნაირადვე ღუნძურსა, ანწუხურსა და ჭარულში მე-XXIII ს. თუ ცალკეულად 10-ი ეხლანდელივით ანწ-გო იყო, 11 და 12-ში ათის სახელად ანცი ყოფილა დაცული, თანამედროვე ღუნძურს-კი ეხლა აქაც ანწ-ი აქვს. ანღიურსაც XVIII ს. ათისათვის ჰ-ნცა-ლ ჰქონია, ეხლა-კი ჰოწო-გუ არის. თანამედროვე უღურსაც 70 და 90-ის სახელში შერჩენილი აქვს ვ-ოც, ცალკეულად-კი არის მხოლოდ ვ-იწ და რთულ რიცხვებში წ.

C. ასის სახელის ერთ ჯგუფს ლეგურსა და ალბანურში ძირეულ თანხმოვნებად რშ უჩანს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ღუმუქურის დ-ურშ-ვა (XVIII ს.), ტტ-ურშ-ვა, ტტ-ურშ-ა, ტტ-ურშ-რა და ტტ-ურშ-ბა,—აკუშურისა და ჭურკილურის დ-არშ-ალ, —კაღულურის ჟ-არშ.

ამავე ჯგუფს შესაძლებელია რჟ ძირეულიანი თაბასარანულის ვ-არჟ-იც მიეკუთვნოს.

მეორე, მრავალრიცხოვანს, ჯგუფს ძირეულად მხოლოდ შ-თანხმოვანი აქვს. ამ ჯგუფისაა: წახურის ჟ-აშ, —არჭულის ბ-აშა-ჟუ, —ცუმაჩურის დ-აშ, —რუთულურის გ-ეშ, —კურულის ჟ-იშ;—ახვახურის ბ-ეშანო-და;—კარატულის ბ-ეშ-ანდა, —ცყანადურის ბ-ეშენ-და, ანღიურის ბ-ეშონუ-გო, —ბოთლიხურის ბ-ეშუნ-და, —ხვარშულის ბ-ეშინ-და და ღიღოურის ბ-იშონ.

ცალკე უნდა გამოიყოს უღურის ბ-ჰჩ.

ერთ ჯგუფს ჰ აქვს ძირეულად. იგი მხოლოდ ჭამალალურის ბ-ეჰან და ცინღალურის ბ-ეჰენ-და-საგან შესდგება.

ცალკეულ ჯგუფად გამოსაყოფია ღუნძურისა, ანწუხურისა და ჭარულის ნ-უს-გო და მექიცლურ-ყაფუჩურის ჰ-ოხ.

დასასრულ უნდა მექიცლურ-ყაფუჩურის მეორე სახელიც. ჰიტ გავიხსენოთ, რომელიც არც ერთს ზემომოყვანილს არ უდგება, და ხინალუღურის ფ-აჲ.

ასის სახელების ყველა სახესხვაობათა ჯგუფობრივი გადასინჯვა ადამიანს დაარწმუნებს, რომ არსებითად ამ რიცხვის სახელის ძირი ერთი-და-იგივე უნდა იყოს. სხვაობას ჰქმნის ამ ძირის ბგერათა შენაცვლება (შ, ჟ, ჩ, შა, ჰ) და თავკიდური თანხმოვნისა (დ, ტ,— ჟ, გ,— ბ, ფ) და ბოლოკიდური სქეს-კატეგორიის ნიშნისა, თუ დაბოლოების (ვა, ბა, და, ნ, გო) ნაირნაირობა.

ენათა უმრავლესობას (11-ს) **ასის** **შ**-ბგერიანი ძირი აქვს (აშა, აშ, ეშ, იშ), მხოლოდ ორს მოეპოვება **ჰ** (ეჰა, ეჰე) და მარტო ერთს **ჩ** (ӑჩ).

რშ-ს მქონებელი. ჯგუფი 4 ენისაგან შესდგება (არშა, არშო, ურშ), მისი **რჟ** სახესხვაობა-კი მხოლოდ ერთსა აქვს (არჟ).

ღუნძურ-ანწუხურ-ჭარულის **ნუს-გო**-ს ასის აღმნიშვნელის **ნუს**-ის თავკიდური **ნ**-ც ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ ოდინდელი სქეს-კატეგორიის შენაზრდი და ძირად **უს** არის საგულისხმებელი, ამნაირადვე არც ბეჟიტლურ-ყაფუჩური **ჰოს**-ის **ჰ** ჩანს ძირეულად, არამედ **რ**-ს შუალედს სახესხვაობასა და სქეს-კატ. შენაზრდსვე უნდა წარმოადგენდეს. მის ძირად გვრჩება **ოს**, რომელიც ღუნძურ-ანწუხურ-ჭარულის **უ**-ხმოვანა სახესხვაობაა. ამგვარად **ასის** ძირის **ს** თანხმოვნიანი 2 სახესხვაობაც მოგვეპოვება და **შ**-თგან მოყოლებული **ჰ**-მდე შენაცვლებათა სრული მწკრივიც გვაქვს დაცული.

სრულებით განსხვავებულია ბეჟიტლურ-ყაფუჩურის **ასის** მეორე სახელი **ჰიტ**, რომელიც მით უფრო საინტერესო და საყურადღებოა. **ათის** სხვა-და-სხვა სახელების ზოგადი განხილვისა და ანალიზის დროს დავრწმუნდით, რომ არჭილს 10-ის სახელის **ტ** ბგერიანი ძირი აქვს დაცული, რომლის სრული სახე ლილღური ენების **ითთე**, **იტტე**, **იტტა** და **იტ**-სა აქვს დღევანდლამდე შენახული. თუ ეს გარემოება გაგვახსენდება, მაშინ ბეჟიტლურ-ყაფუჩური ასის **ჰიტ**-ის **იტ**-იც შესაძლებელია ამავე **ათის** სახელთან დაკავშირებული და **ათისავე** აღმნიშვნელად იქმნეს მიჩნეული. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ **ჰ** ბგერაც უნდა **ათის** გამომხატველადვე ვიგულისხმოთ. საბედნიეროდ თაბასარანულს, როგორც დავრწმუნდით, 30 და 40-ის სახელებში **ათის** სახელად აქვს სწორედ **ჰ**-ბგერიანი **ჰუ-რ**. რაკი რთულ რიცხვ. სახელებში **ათის** გამომხატველად ხშირად ერთი თანხმოვანი-ღა (**ც** ან **წ**) არის ხოლმე შერჩენილი (ისევე, როგორც მაგ. ქართული ძველი **ათ-ერთ-მეტი**-საგან წარმომდგარია **თ-ერთ-მეტი**). ამიტომ არც ბიჟიტლურ-ყაფუჩურშია გასაკვირველი, რომ **ასის** აღმნიშვნელი მხოლოდ **ჰ** იყოს. მაშასადამე, საფიქრებელია, რომ ბეჟიტლურ ყაფუჩური 100, **ჰიტ**, თავდაპირველად **ათი** **ათის** აღმნიშვნელი ყოფილა. **ასის** სახელის ასეთი აგებულება ათობითი სისტემის დროს ბუნებრივია და, როგორც ვიცით, ლეგურს ენებში ასეთი წარმოშობილობის **ასის** სახელი სხვაც არის.

ბოლოს-და-ბოლოს მთავარი საკითხი მხოლოდ **ასის** ძირის **არშ** და **აშ**-ის ორი სახესხვაობითგან ერთის მათგანის პირველადობის გამორკვევაა. ამისთვის კი საჭიროა, რომ ისევე, როგორც **ჰიტ**-ის აგებულებასა და თავდაპირველ მნიშვნელობას მივაგენით, **არშ**, ანუ **აშ**-ის ეტიმოლოგიაც ვიცოდეთ, რაც ადვილი საქმე არ არის.

ზემონათქვამი დაარწმუნებდა ადამიანს, რომ **ლეგური ენების რიცხვითი სახელების ძირები საერთო ყოფილა და მხოლოდ იმის გამო, რომ დროთა განმავლობაში მათ სხვა-და-სხვა შენაზრდები ალმოაჩნდათ და სხვადასხვა ბგერითი ცვლილებაც მოხდარა, ზოგს მათგანს მთელი თავკიდური, თუ ბოლოკიდური მარცვლები და მთელი ნახევარიც-კი დაჰკარგვია, რიცხვითი სახელების სახე ისე შეუცვლია, რომ ბევრჯერ მათ შორის ნათესაობის შემჩნევაც-კი შეუძლებელი იყო.**

დასასრულ გულდასმითმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ არამცთუ ოცობითი სისტემა კავკასიური ენების თავდაპირველ თვისებად არ შეიძლება მიჩნეულ იქმნეს, არამედ, რომ ათობითი სისტემაც მერმინდელი ყოფილა და ერთეულების სახელებიც რთული აღნაგობის აღმოჩნდა.

ႧႠႥႨ ႫႤႭႧႾႤ

ზოგადი ქართული და ქართველური (მეგრული, ჭანური და სვანური) რიცხვითი სახელები

§ 1. საკვლევი მასალის თავისებურება

თუ აქამდის ჩვენ ე. წ. კავკასიური ენების რიცხვითი სახელების შესახებ გვქონდა მსჯელობა, ეხლა უკვე ისეთი ძველი მწერლობის მქონებელი ენის რიცხვითი სახელების ანალიზზე მიდგა ჯერი, როგორიც ზოგადი ქართულია. დამწერლობიანსა და ზოგადს ენას საფუძვლად ყოველთვის გრამატიკული და მართლწერითი წესების ერთგვარობა აქვს ხოლმე, მაგრამ მაინც უნდა ითქვას, რომ ბევრი არ არის ისეთი ენა, რომელსაც გრამატიკული და ორთოგრაფიული ნორმები ძველი ქართულის მსგავსად მკაცრად ჰქონდეს დაცული. ქართულში ენის აღნაგობა და მისი დამწერლობითი გამოხატულება მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ისე შეურყეველად არის შერჩენილი, რომ ძველი მწერლობისა და ენის ისტორიაში განუსწავლელს მკითხველს ძველი ქართული თითქმის ერთხელ და სამუდამოდ ჩამონაქვთილ, სრულებით უცვლელ ენად ეჩვენება.

რა თქმა უნდა, რომ ძველი ქართულის გრამატიკული და მართლწერითი ერთგვარობა მრავალსაუკუნოვანი შეგნებული კულტურული მუშაობისა და მიზანშეწონილი სავალდებულო დანორმების შედეგია. ასეთ შემთხვევებში ყოველთვის ადგილობრივი, თემური, თუ ტომობრივი ყოველნაირი თავისებურება უგულებელყოფილია და ულმობელად უარყოფილიც არის ხოლმე: სხვა გზა და საშუალება ზოგადი ენის შესაქმნელად არ არსებობს. ზოგადს ენას მხოლოდ იმ სიტყვიერი მარაგის შენარჩუნება შეუძლიან, რომელიც ერის სხვაზე უფრო ძლიერ და დაწინაურებულ ტომთან საერთო კულტურული და პოლიტიკური ცხოვრებისათვის მნიშვნელოვანია, რომელიც ურთიერთი გაგების აუცილებელს საგანძურს წარმოადგენს.

რამდენადაც უფრო ძლიერია და დაწინაურებული ზოგადი ენა, იმდენად უფრო მკაცრად არის ხოლმე მისი ერთგვარობა დაცული და ყველაფერი, რაც დიალექტურად ამა-თუ-იმ თემში, ხეობაში, თუ გინდ სოფელში შერჩენილია, უმეტესად აღუბეჭდველი რჩება, შემდეგ-კი **დროთა განმავლობაში ქრება და ისპობა**. რასაკვირველია, ამით მეცნიერებას, სამწერლობო ენის შესწავლისათვის ძვირფასი, საკონტროლო მასალაც ეკარგება, ენოვანი მასალის მრავალფეროვანებითა და ნაირნაირი სიუხვითაც უმწერლობო ენების საუნჯე ენათმეცნიერებისათვის, რა თქმა უნდა, უფრო საინტერესოა. მაგრამ, სამაგიეროდ სამწერ-

ლობო ენა მკვლევარს თავისი განვითარების საფეხურების შესასწავლად ძველ დროითგანვე დამწერლობით აღბეჭდილს მასალას აწვდის, რომელიც კვლევა-ძიებისათვის მტკიცე საფუძველს უქმნის ხოლმე. ამის უქონლობა-კი უდამწერლობო ენების შემსწავლელს ძალიან უძნელებს საქმეს.

რაკი ქართული ძველი დამწერლობიანი ენაა, ამიტომ მის რიცხვითს სახელებშიც მკაცრი ერთგვარობაა დამყარებული და მათი შემსწავლელი იმის მსგავსს ნაირნაირობას, რომელიც ჩრდილო-კავკასიის ენების რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს ასე საგრძნობი, მაგრამ ხშირად მეტად გამოსადეგი იყო, ოდნავაც ველარ ნახავს. ამის ანაზღაურება ძველი ზოგადი ქართულის დიალექტების, ქართველური ენების მასალითაც მხოლოდ მცირეოდნად შეიძლება, რათგან ზოგადი ქართულის ოდინდელი და მერმინდელი ნორმების ძლიერი გამათანაბრებელი გავლენა მათაც მკაფიოდ ატყვიათ. რასაკვირველია, იქაური მასალებიც რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს აქა-იქ ადამიანს შველის, მაგრამ **ამაზე უფრო მნიშვნელოვანია** თვით **ზოგადი სამწერლობო ენის საგანძურში დაცული რიცხვითი ოდენობის გამომხატველი სპეციალური ტერმინები, რომელთაც ზოგჯერ დამწერლობაზე უწინარესი მეურნეობის ენის ვითარება აქვთ აღბეჭდილი. სწორედ აქ შეუძლიან მეცნიერს ის დანაკლისი,** რომელიც ზოგადს ენას დანორმების წყალობით ოდინდელ ფორმათა მრავალფეროვანობის მოსპობის გამო აქვს, **ნაწილობრივ მაინც აინაზღაუროს.**

§ 2. ამ საკითხის შესახები ნაშრომების შეფასება.

არც ზოგადი ქართული და არც ქართველური რიცხვითი სახელები მონოგრაფიულად ჯერ არავის შეუსწავლია. მხოლოდ აკად. ნ. მარრსა აქვს სხვა-და-სხვა ეტიმოლოგიები წამოყენებული და ერთი სპეციალური ნაშრომიც მოეპოვება.

პირველად თავისი თეორია რიცხვითი სახელების შესახებ აკად. ნ. მარრმა 1913 წ. გამოაქვეყნა პატარა ნაკვლევის სახით, რომელსაც ეწოდება „რიცხვითი სახელების ნასესხობა იაფეტურს ენებში“ („**Заимствование числительных в яфетических языках**“: ИАН, 1913 წ., გვ. 789—790), ქართული რიცხვითი სახელები-კი განხილულია ნ. მარრის 1925 წ. გამოსულს „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკა“-ში, სადაც ამ საკითხს 12 დაბეჭდილი გვერდი აქვს დათმობილი (გვ. 71—82). ამ ნაშრომში ავტორს მთელი თავისი მსჯელობა თავის ძველს თეორიაზე, ქართულის სემურობის რწმენაზე, აქვს დამყარებული, თუმცა უკვე ხუთი წლით ამაზე უწინარეს მას სრულებით სხვა მოსაზრებანი ჰქონდა გამოთქმული. სახელდობრ, თავისს 1920 წ. გამოქვეყნებულს ნაშრომში „**Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры**“, აკად. ნ. მარრი ამბობდა, რომ რიცხვით სახელებად თავდაპირველად სხეულის სახელები ყოფილანო: **ერთისაცა** და **ორის** აღსანიშნავად ერთსა-და-იმავე სიტყვას ხმარობდნენ, „თავს“-კი არა („ერთი

თავი“), არამედ ან «პირს»[1], რომელიც წარმოდგენილი იყო, როგორც «ერთი» («ერთი პირი») და ორი («ორი ტუჩი пара губ»), ან «ხელი», ერთად აღქმული („ერთი ხელი“) და ო რ ა დ („წყვილი ხელი“), რიცხვი „ოთხი“ სიტყვა „ფეხები“ გამოდგა, ოთხფეხ ცხოველთან დაკავშირებით, ან იქნებ იმასთან დაკავშირებითაც, რომ ხელები ჯერ კიდევ ფეხების მსგავსადაც იხმარებოდა, ხუთი სიტყვა „მჯიღით“ გამოიხატებოდა. თავდაპირველად ხან ხუთამდის სთვლიდნენ, ხან ექვსამდის, ამის იქით-კი ხმარობდნენ სიტყვას ბევრი[2], რომლის აღსანიშნავადაც ორსავე ხელს გამოიყენებდნენ ხოლმე. როდესაც პრეიაფეტიდმა უკვე ათის ცნებას მიაღწია, მაშინ იგივე სიტყვა „ხელი“ (თუ სახელდობრ რომელი სიტყვა აქვს ნაგულისხმევი, განმარტებული არ არის), მხოლოდ მრავლობითად ნახმარი, გამოხატავდა ათეულს, შუალედი რიცხვების აღსანიშნავად-კი ხუთს, ანდა ექვსს ერთს, ანდა ორს უმატებდნენ, ანდა ერთის, ან ორის ათითგან გამოკლებით აღნიშნავდნენ ხოლმე, ე. ი. ათი ერთ-ნაკლები, ანდა ორ-ნაკლებიო („Яфетич. Кавказ и третий этнический элемент“: Избр. работы I, 99).

6. მ ა რ რ ს უკვე ძველი ქართული გრამატიკის თავისს „ძირითადს ტაბულებში“ ზოგიერთი ქართული რიცხვითი სახელების ეტიმოლოგიები მთლიანად სემური ენების რიცხვითს სახელებთან აქვს დაკავშირებული, 1920 წ. მოხსენებაში წამოყენებულს დებულებაში-კი წინანდელი ეტიმოლოგიების ხსენებაც-კი არ მოიპოვება, მაგრამ არც ამ ახალი თეორიის დამადასტურებელი რიცხვების ის სახელებია მოყვანილი, რომელნიც მისი აზრით ხელისა და ფეხების აღმნიშვნელი სიტყვებისაგან არიან წარმომდგარი. მთელ ამ უთანხმოებას ის გარემოებაც ერთვის ზედ, რომ ამის ხუთი წლის შემდგომ გამოქვეყნებულს ზემოაღნიშნულს „ძვ. ქართ. გრამატიკა“-შიც 1920 წ. მოძღვრების არავითარი კვალი არა ჩანს და, რაკი იმ ნაშრომში წამოყენებულ ახალ დებულებათა არც დასაბუთება, არც დამადასტურებელი მაგალითები მოიპოვებოდა, ამიტომ გრამატი-

---

[1] უეჭველია იგულისხმება: პირველი.

[2] Числительные выявлялись, также, как физические предметы, как пережитки слов, обозначавших и обозначающих члены тела: для представления „один“, как и для представления „два“, бралось одно и то-же слово, не “голова“ („одна штука“), а или „рот“, воспринимаемое как о д и н („один рот“) и д в а („пара губ“), или „рука“, воспринимаемое как о д и н („одна рука“) и д в а („пара рук“). число „четыре“ оказалось словом „ноги“, в связи-ли с представлением о четвероногом животном, или, быть может, в зависимости от того, что руки еще продолжали служить передними ногами, когда блеснула творческая мысль о „четырех“, пять выражалось словом „кулак“ („пятерня“) и т. п. („Яфетический Кавказ и третий этнический элемент“: Н. Я. М а р р, Избранные работы I, 99).

Первоначальное исчисление единиц доходило то до пяти, то до шести, свыше этого было слово „много“, представление о котором давалось двумя руками, как носительницами многих единиц пальцев, числовое восприятие которых, однако, не было еще доступно. Когда праяфетид дошел до представления о десяти, то-же слово „рука“ во множественном числе, собственно две руки с „десятью пальцами“ стали выражать „десяток“, а промежуточные числа выражались с помощью остальных, то прибавкой к пяти и шести единицы, двойки, то вычитанием из десятка той-же единицы, двойки и другими еще приемами исчисления (Н. М а р р, „Яфетич. Кавказ и третий этнический элемент“: Избр. работы I, 99).

კის მკითხველის პირადს სურვილზე იყო მიგდებული, თუ ნ. მარრის ამ ორს ერთმანერთისაგან ძირიანად განსხვავებულს თეორიას როგორ შეათანხმებდა.

დასასრულ, „ძვ. ქართულის გრამატიკის" გამოსვლის ორი წლის შემდგომ, 1927 წ. ნ. მარრმა ამ რიცხვითს სახელებზე საკმაოდ მოზრდილი ნაშრომი დაბეჭდა, რომელსაც შემდეგი სათაური აქვს: „რიცხვითს სახელებზე (გენეზისური საკითხის დაყენებისათვის)", „О числительных (К постановке генетического вопроса),"[1] როგორც თვით სათაურითგანაც ირკვევა, ეს ნაშრომიც უკვე დამთავრებული კვლევა-ძიების შედეგს-კი არ წარმოადგენს, არამედ რიცხვითი სახელების გენეზისის საკითხის წამოსაყენებლად ჩანს განკუთვნილი. ასეთი სათაურისდა მიუხედავად, ამ საკმაოდ მოზრდილი, 60 დაბეჭდილ-გვერდიანი, ნაწარმოების 26 გვერდი რიცხვითს სახელებს არ ეხება, არამედ ღვთაებათა სახელებს, („წარმართს", ღმერთს, არმაზს, საბაძიოსს, სომხ. ასტვაწს, კარაპეტს და ბევრ სხვასაც). დანარჩენ 34 გვერდზე ჯერ ზოგადი დებულებაა მოყვანილი რიცხვითი სახელების წარმოშობის შესახებ (გვ. 273—277[2]), შემდეგ წინა ნაწილში მოთავსებულ დებულებათა დასადასტურებლად მრავალ სხვა-და-სხვა ენითგან ამოღებული ზოგიერთი რიცხვითი სახელებისა და მათ მაგიერად მიჩნეული სიტყვების ანალიზებია მოყვანილი 298-ე გვერდამდე, რომლის ბოლოსაც პირველი ათეულის რიცხვითი სახელების წარმოშობილობის მოკლე სქემაა დართული (გვ. 298—299).

ამ სქემას ავტორის შემდეგი განცხადება მისდევს: „ეხლა ის-ღა დარჩა, რომ მთელი (ჩვენი) ნაგებობის (სისწორე) ენათა თვითეული სისტემის, ბევრ შემთხვევაში თვითეული ცალკე ენისაც-კი, რიცხვითს სახელებზე და სხვა მათ მსგავს სიტყვებზე „შეგვემოწმებინა" და „მით დაგვემთავრებინა. მაგრამ ასეთს ამომწურავს, დაწვრილებითს განხილვაზე უარის თქმა გვიხდება", დროის უქონლობის გამო კი არა, არამედ იმიტომ, რომ ასეთი გაღრმავებული შესწავლისათვის ჯერ შუა აფრიკისა და აზიის ენების იაფეტოლოგიური კვლევა-ძიების ასპარეზად ქცევაა საჭირო, ამასთანავე თვით იაფეტური ენებიც ამ მხრივ, ე. ი. რიცხვითი სახელების აღნაგობის მხრივაც, ჯერ სპეციალურად შესწავლილი არ არისო (გვ. 299—300)[3].

---

[1] თავდაპირველად გამოქვეყნდა კრებულში „Языковедные проблемы по числительным", т. I, გვ. XV—XXVIII, Ленинград), ამჟამად გადაბეჭდილია „Избранные работы"-ს III წიგნში, გვ. 246—306.

[2] გვერდები „Избран. работы"-ს III წიგნისაა.

[3] Нам бы оставалось теперь проверять все построение на числительных каждой системы языков, а во многих случаях на числительных каждого отдельного языка, учтя, разумеется, те или иные пережиточные особенности, как напр. или нумеративные слова, или новообразования... равно такие, относящиеся к числительным термины, как раз,—крат,—жды, тем более пара, близнецы и т. п. и на том и кончать. Но от этой исчерпывающей детальной трактовки приходится отказаться, по многим обстоятельствам, в числе их в первую голову вовсе не по недостатку времени..., а потому что... более глубокое и тонкое освещение этого сюжета в целом не может иметь места до вовлечения в орбиту исследователя языков... азиатских и африканских языков... в момент, когда поставлен вопрос о конкретной работе над вовлечением глубинных африканских и иных языков в круг яфетидологических изысканий (გვ. 299)... К тому же, сами яфетические языки не проработаны специально по этой части". („О числительных": Избр. работы, т. III, გვ. 300).

რაკი ჩვენი წინამდებარე ნაშრომის მთავარი ნაწილი ნ. მარრის ზემოდასახელებული ნაკვლევის გამოსვლამდე უკვე დამთავრებული გვქონდა, ამიტომ აქ მისი არსებითად განხილვა შეუძლებელი იყო. ამიტომვე რიცხვითი სახელების დაწერილებითი შესწავლისა და ანალიზის დროს ნ. მარრის უკანასკნელ ეტიმოლოგიებზე მსჯელობაც არ შეგვეძლო და აქ უნდა მისი ამ ნაშრომის მხოლოდ ზოგადი დახასიათება-შეფასებით დავკმაყოფილდეთ.

ვინც-კი აკად. ნ. მარრის წინანდელს, 1926 წლამდე გამოსულს, ნაშრომებში გაფანტულს, თუ სისტემურად დალაგებულს ეტიმოლოგიებს გადაიკითხავს ქართული რიცხვითი სახელების შესახებ, დარწმუნდება, რომ მთელი მისი მსჯელობა იქ ქართულის სემურობის რწმენით არის ნაკარნახევი. ყველაფერი ამ რწმენის მკითხველებშიც განმტკიცებისათვის იყო მაშინ განკუთვნილი. ერთადერთს გამონაკლისს მარტო ნ. მარრის 1920 წ. წაკითხული მოხსენება წარმოადგენს „მესამე ეთნიკური ელემენტის“ შესახებ, სადაც, როგორც დავრწმუნდით, რიცხვითი სახელების წარმოშობის უკვე სრულებით სხვა მოსაზრებანია ზოგადად, დაუსაბუთებლივ, წამოყენებული. თუ გავიხსენებთ, რომ სწორედ ამ თავისს 1920 წ. ნაშრომში ნ. მარრი იძულებული იყო ქართულის სემურობის თავისი დებულების სრული მცდარობა აღეარებინა, ცხადი და გასაგები გახდება, თუ რატომ იყო, რომ ამავე დროს ავტორს ქართ. რიცხვითი სახელების წარმოშობილობის ახალი თეორიისა და ეტიმოლოგიების წამოყენება დასჭირდა: სემურობის რწმენის გაქარწყლებას ლოგიკური აუცილებლობით ამ მოძღვრებაზე დამყარებული ეტიმოლოგიებიც უნდა ემსხვერპლა!.. მაგრამ 1920 წ წამოყენებული ახალი დებულება რიცხვითი სახელების გენეზისის შესახებ ჯერ კიდევ კარგა ხანს, 1925 წ.-მდეც-კი, თვით მის ავტორსაც იმდენად ურყევ რწმენად არ ჰქონდა ქცეული, რომ „ძველი ქართულის გრამატიკა“-ში მთლიანად შეეტანა, არამედ იქ წინანდებურად სემურობის სული ტრიალებს და ახალი მოძღვრების ანარეკლს მკითხველი ძნელად თუ სადმე შეამჩნევს.

ორი წლის შემდეგ, 1927 წ. დაბეჭდილს ნაშრომში, როგორც დავრწმუნდით, პირიქით, უკვე სემურობის ყოველივე ანარეკლია გამქრალი და რიცხვითი სახელების წარმოშობის შესახები მისი მსჯელობა მთლიანად ახალს მოძღვრებაზეა დამყარებული. მხოლოდ ზოგი რამ, რაც ამ ნაშრომში ვრცლად არის ნათქვამი, ზოგადი დებულების სახით, მოკლედ ზემოდასახელებულს 1920 წ. მოხსენებაშიც გვხვდება, ისე რომ 1927 წლის მოძღვრება 1920 წლის ჩანასახის შვიდი წლის ნაყოფს უნდა წარმოადგენდეს. ასეთი ხნიერებისდა მიუხედავად, თვით მისმა ავტორმა ეს მოძღვრება მაინც მხოლოდ წინასწარ, აპრიორულ დებულებად აღიარა.

სულ მოკლედ რომ გამოითქვას, აკად. ნ. მარრის უკანასკნელი დებულებით რიცხვითი სახელების ერთეულებიც აღმნიშვნელი სიტყვები თავდაპირველად ერთი ხელის, ორი ხელის, ან ორი ტუჩის, ხელებისა და ფეხების სახელებს წარმოადგენენ, რომ ერთს დროს ხუთს ზევით ბევრი ითქმოდა და რომ ხუთითგან და თვით სამითგანაც-კი მოყოლებული ერთეულების რიცხვითი სახელები, ან რიცხვთა შეკრებით, ანდა გამოკლებით გამოიხატებოდნენო.

ასეთი დებულება ენათმეცნიერებაშიცა და ფსიქოლოგია-ფილოსოფიაშიც დიდი ხანია უკვე ცნობილია. ჯერ კიდევ ამერიკის, ავსტრალიისა და აფრიკის ველურ და ჩამოქვეითებულ ტომთა ენების მე-XIX ს. შემსწავლელებმა შენიშნეს ეს გარემოება და თავიანთ ნაშრომებში ჰქონდათ შეტანილი. ასეთ ცალკეულ დამკვირვებელთა ცნობებზე დაყრდნობით ენათმეცნიერების ზოგადი საკითხების განმხილველებსაცა და ფსიქოლოგოს-ფილოსოფოსებსაც რიცხვითი სახელების წარმოშობის პრობლემები სწორედ ასე ჰქონდათ და აქვთ გაშუქებული.[1] მაგრამ, რაკი რიცხვითი სახელების ასეთი წარმოშობილობისა და აღნაგობის გამორკვევა და დამტკიცება დაწინაურებულს, მრავალსაუკუნოვანი კულტურული წარსულის მქონებელს ენებში ძნელია, მთელს ამოცანას სწორედ ასეთი ენების რიცხვითი სახელების მონოგრაფიული, გაღრმავებული შესწავლით, ველურ და ჩამორჩენილ ტომთა ენების დაკვირვებით მოპოებული, შედეგის შემოწმება და შევსება შეადგენდა და შეადგენს ეხლაც.

ზემოაღნიშნულითგან ჩანს, რომ ქართული და ე. წ. იაფეტური ენების რიცხვითი სახელების ამ მიმართულებით მკვლევარის ამოცანადაც, მათ შორის აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს ა ც, შესაძლებელია მხოლოდ იგივე ყოფილიყო: ე. წ. იაფეტური და სხვა, მაგალითად ინდოევროპული, ენების მონოგრაფიული შესწავლითა და გაღრმავებული ანალიზით რიცხვითი სახელების ასეთივე წარმოშობის გარემოება გამოერკვია და ან დაემტკიცებინა, ან უარეყო. ამის მაგიერ ნ. მ ა რ რ მ ა ისევ ზოგად დებულებათა წამოყენება ირჩია სხვა-და-სხვა ენებითგან განურჩევლად ამოღებული რიცხვითი სახელების აგებულების დაუსაბუთებლივ დანაწილებითა და დაკავშირებით. ასეთ პირობებში, რასაკვირველია, ძნელი წარმოსადგენელია, რომ სწორე და გონებამახვილი მოსაზრება სათუო და მცდარი ეტიმოლოგიებით არ ყოფილიყო მოცული. ყოველი ახალი დებულება შესაძლებელია მხოლოდ იმდენად იყოს მნიშვნელოვანი და ანგარიშგასაწევი, რამდენადაც იგი მრავალრიცხოვანი ფაქტების, ხანგრძლივსა და მონოგრაფიულს შესწავლა-დაკვირვებაზეა ხოლმე დამყარებული. აკად. ნ. მ ა რ რ მ ა ეს გზა უარჰყო: სწორედ იქვე, სადაც მან ზოგადი მოძღვრება უკვე საკმაო სისრულით განმარტებულად მიიჩნია, მას, როგორც დავრწმუნდით, ნათქვამი აქვს; ეხლა მხოლოდ ცალკეულ ენათა და ენათა მთელი სისტემების რიცხვითი სახელების ანალიზით მთელი ჩვენი მოძღვრების შემოწმება-ღა დაგვრჩენია, მაგრამ დაწვრილებითს განხილვაზე უარს ვამბობ იმიტომ, რომ, ერთი მხრით, შუა აფრიკისა და აზიის ენები ჯერ კიდევ იაფეტოლოგიურად გამოკვლეული არ არის და მეორე მხრით თვით იაფეტურ ენათა რიცხვითი სახელების აღნაგობაც ჯერ სპეციალურად შესწავლილი არ არისო.

---

1. წყაროების ვრცელს სიას მსურველი იპოვის ვ უ ნ დ ტ-ის Völkerpsychologie-ს, II B. Die Sprache-ს, Zweiter Teil, 3 Aufl-ს გვ. 24—31, § 4 Zahlwörter und Zahlsysteme, სადაც ძველი წყაროებიცაა აღნიშნული,—E r n s t C a s s i r e r-ის Philosophie der symbolischen Formen, Erster Teil: die Sprache,—Berlin 1923 წ., მეტადრე გვ. 180—202, სადაც მრავალი ძველი ნაშრომებია დასახელებული, და P. W. S c h m i d t-ის Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde, Heidelberg, 1926 წ., მეტადრე გვ. 357—380, die Zahlsysteme, სადაც რიცხვ. სახელების წარმოშობა და სისტემები ყოველმხრივ არის განხილული და წყაროებიც აღნიშნულია.

ავტორის ამ განცხადებითგან ირკვევა, რომ „ნაგებობა“ მხოლოდ თეორიული და „იაფეტურ“ ენათა რიცხვითი სახელების მონოგრაფიულს შესწავლაზე არ არის დამყარებული, რომ თვით აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს სიტყვითაც ამ ნაგებობას ჯერ კიდევ ყოველმხრივი შემოწმება სჭირდება.

§ 3. ზოგადი ქართული და ქართველური რიცხვითი სახელები

ქართული რიცხვითი სახელების შესახებ არსებული თეორიებისა და ეტიმოლოგიების ზემომოყვანილი ზოგადი მიმოხილვის შემდგომ, უნდა კვლავ ჩვენს კვლევაძიებას დავუბრუნდეთ. რაკი რიცხვითი სახელების აგებულებისა და მნიშვნელობის გამოსარკვევად გამოსადეგ მეთოდებზე უკვე თავშივე გვქონდა საუბარი და ქართული-ქართველური რიცხვითი სახელების ანალიზის დროსაც მთელი მუშაობა ამავე გზით იქმნება წარმართული, ამიტომ აქ მეტი სათქმელი აღარაფერია და შესაძლებელია პირდაპირ საქმეს შევუდგეთ.

პირველად ძველი და თანამედროვე ზოგადი ქართულისა და მეგრულ-ჭანურ-სვანური რიცხვითი სახელები გადავიკითხოთ.

1 ერთი.
2 ორი.
3 სამი.
4 ოთხი.
5 ხუთი
6 ექუსი.
7 შჳდი, შვიდი
8 რუაჲ, რვა.
9 ცხრაჲ, ცხრა.
10 ათი.
11 ათ-ერთ-მეტი, თერთმეტი
12 ათ-ორ-მეტი, თორმეტი.
13 ათ-სამეტი, ცამეტი.
14 ათ-ოთხ-მეტი, თოთხმეტი.
15 ათ-ხუთ-მეტი, თხუთმეტი, ხუთმეტი.
16 ათ-ექუს-მეტი, თექვსმეტი.
17 ათ-შჳდ-მეტი, ჩვიდმეტი.
18 ათ-რუა-მეტი, თვრამეტი.
19 ათ-ცხრა-მეტი, ცხრამეტი.
20 ოცი.
21 ოცდაერთი.
22 ოცდაორი.
30 ოცდაათი.
40 ორმეოცი, ორმოცი.
50 ორმეოცდაათი, ორმოცდაათი, ერგასი (ძველი).

60 სამეოცი, სამოცი
80 ოთხმეოცი, ოთხმოცი
100 ასი
101 ასერთი
200 ორასი
201 ორასერთი
300 სამასი
400 ოთხასი
1000 ათასი
10000 ბევრი

მეგრული რიცხვითი სახელები

1 ართი
2 ჟირი, ჟჷრი
3 სუმი
4 ოთხი
5 ხუთი
6 ამშვი
7 შქვითი
8 რუო, ბრუო
9 ჩხორო
10 ვითი
11 ვითაართი
12 ვითოჟირი, ვითოჟჷრი
13 ვითოსუმი
14 ვითაანთხი
15 ვითოხუთი
16 ვითაამშვი
17 ვითოშქვითი
18 ვითორუო, ვითობრუო
19 ვითოჩხორო
20 ეჩი
21 ეჩი დო ართი
22 ეჩი დო ჟირი
30 ეჩი დო ვითი
40 ჟარნეჩი, ჟაარნეჩი
50 ჟარნეჩი დო ვითი
60 სუმონეჩი, სუმენეჩი
80 ოთხონეჩი
100 ოში
200 ჟიროში, ჟჷროში
300 სუმოში
400 ოთხოში
1000 ვითოში, ათასი.

ჭანური რიცხვითი სახელები

1 ართი, არ, ა, ცარ (ათინ.)
2 ჟურ, ჟუ, ჯურ (ათინ.)
3 შუმ, სუმ
4 ოთხო
5 ხუთ, ხუ
6 აში, ანშ, ცაში (ათინ.)
7 შქჳით, შქით, შქი
8 ოვრო, ცოვრო (ათინ.)
9 ჩხორო
10 ვით, ჳით, ჳი
11 ვით დო არ, ვიტოარ, ვიტვარ, ვითოცარი (ათინ.)
12 ვითდოჟურ, ვიტოჟურ, ვითოჯურ (ათინ.)

13 ვით დო სუმ, ვიტო სუმ, ვითოსუმ (ათინ.)
14 ვით დო ოთხო, ვიტო ოთხო, ვიტოთხო, ვითო ოთხო (ათინ.)
15 ვიტოხუთ (ვიწ.-არქ.), ვითოხუთ (ათინ.)
16 ვიტვაში (ვიწ.-არქ.), ვითოცაში (ათინ).
17 ვიტოშქით (ვიწ.-არქ.), ვითოშქით (ათინ.)
18 ვიტოვრო (ვიწ.-არქ.), ვითოოვრო (ათინ.)
19 ვიტონჩხორო (ვიწ.-არქ.), ვითოჩხორო (ათინ).
20 ეჩი, ცეჩ (ათინ.)
30 ეჩიდოვით, ეჩდოვით
40 ჟურენეჩი, ჟურნეჩი,—ჯურენეჩი, ჯურცეჩი (ათინ.)
50 ჟურენეჩი დო ვით, ჟურნეჩი დო ვით, ჟურნეჩდოვით, — ჯურცეჩიდოვით (ათინ.)
60 სუმენეჩი
70 სუმენეჩი დო ვით, სუმენეჩიდოვით
80 ოთხენეჩი, ოთხონეჩი
90 ოთხენეჩი დო ვით, ოთხონეჩდოვით
100 ოში,—ცოშ (ათინ.)
200 ჟურ ოში
300 სუმ ოში
400 ოთხ ოში
1000 შილჲა, შილია,—ვითოში (ათინ.)

(ნ. მარრის ჭ. გ., 19—20 და არნ. ჩიქობავას ჭანურის გრამ. ანალიზი, ტექსტ. 1 და 138).

სვანური რიცხვითი სახელები

1 ეშხუ
2 ჲორი, ჲერუ, ჲორუ
3 სემი
4 ჳო̄შთხჳ
5 ჳოხჳიშდ
6 უსგჳა
7 იშგჳიდ
8 არა
9 ჩხარა
10 ჲეშდ
11 ჲეშდეშხუ, ეშდეშხუ
12 ჲეშდჲორი, ეშდჲორი, ჲეშდჲერუ, ეშდჲორუ
13 ეშდსემი
14 ეშდიჳო̄შთხჳ
15 ეშდჳოხჳიშდ
16 ეშდუსგუა
17 ეშდიშგჳიდ

18 ეშდარა
19 ეშდჩხარა
20 ჲერჵეშდ
30 სემეშდ
40 ჵოშთხჵეშდ, ურინერჵეშდ (ბალსქვ.)
60 უსგჵäშდ, სუმინერჵეშდ (ბალსქვ.)
70 იშგჵიდჲეშდ
80 არäშდ
90 ჩხარäშდ
100 აშირ.

(პროფ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ჩანაწერით).

§ 4. ერთეულების სახელების ანალიზი

I. რიცხვითი სახელების პირველ ერთეულს ქართულ სამწერლობო ენაში თუ **ერთი** ეწოდება, რომელიც გურულ კილოში **ერი**-ს სახითაც გვხვდება (იხ. ს. ჟ ღ ე ნ ტ ი ს გურული კილო, 22), მეგრულსა და ჭანურში ამის შესატყვისად **ართი** არის, რომელიც ჭანურად შეკვეცილიც იხმარება; **არ** და **ა**-დაც გვხვდება. ათინურს კილოში **ჩარ**-ად გამოითქმის. სვანურად **ერთი ეშხუ** და **ეშხუ̈-ა**. მეგრულად ზემოაღნიშნულის გარდა **აკა**-საც ხმარობენ, რომელიც აბხაზურითგან ნასესხებად ითვლება (მ. გ.).

აღსანიშნავია, რომ რიგობითი რიცხვით სახელად უკვე **პერველი**-ა მიღებული, რომელიც მეგრულშიც ასევე იხმარება და სვანურშიაც ითქმის **პირველ**. ძველ ქართულში ამავე მნიშვნელობით მარტივად **პირ**-იც უნდა ყოფილიყო მიღებული. ამ სახით გვევლინება იგი ისეთ რთულ სიტყვებში, როგორიცაა **პირმშო**, **პირმარხვა** და სხვა ამის მსგავსი. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ა ც თავის ლექსიკონში განმარტებული აქვს რომ „**პირ პირველი**“ არისო.

საყურადღებოა, რომ **ორთაგან ერთს**, ძველადაც **ცალი** ერქვა და ეხლაც ასე ჰქვიან (შეად. „მეუღლე ჩემი მომიკლეს, დავეხეტები ცალადა“). ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ა ც ნათქვამი აქვს, რომ „**ცალი ორის ტოლისაგან ერთი**“ არისო (ლექსიკ). მეგრულშიც ამ მნიშვნელობით ამ სიტყვასვე ხმარობენ, რომელიც **ცაი**-ს სახითაც გვხვდება (მ. გ.).

აღსანიშნავია **ძენტ**-იც, რომელიც ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს განმარტებით „**არა ლუწი**“ არის (ლექსიკ.).

დასასრულ თავისი აგებულებითა და მნიშვნელობით საყურადღებოა კიდევ ერთი ტერმინი **ცანქუჭულელი**, რომელსაც, ს ა ბ ა ს განმარტებით, არაჩვეულებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა: „**ცანქუჭულელი წყვილი და კენტი, ულელ-ცალი**“ არისო (ლექსიკ).

ამავე მეცნიერს „კატელორიის“ დამოწმებით ნათქვამი აქვს, რომ „**ცანქული კენტი** (+ (კარი)“-ს აღმნიშვნელი იყო.

ზოგადი ქართულის **ერთის** ე-ხმოვნობასა და მეგრულ-ჭანურის **ართის** ა-ხმოვნობას შორის შუალედი ადგილი სვანურს **ეშხუ**-ს უკავია. თავისი თანხმო-

ქნებით-კი ზოგადი ქართული. მეგრული და ჭანური არაფრით არ განირჩევიან, სვანურს გარდა, რომელსაც **რთ**-ს მაგიერ **შხ** აქვს[1].

ერთის ეტიმოლოგიის ძიების დროს ყურადღების ღირსია ამავე ცნების გამომხატველი მეორე სიტყვა **ქენტი**-ც. შესაძლებელია, თუ არა, რომ ამ ორს, ერთნაირად **ცალობის** აღმნიშვნელს, სიტყვას ერთმანერთთან რაიმე კავშირი ჰქონდეს?

უკანასკნელ თანხმოვანთა განსხვავებასაც რომ თავი დავანებოთ, ამას მაინც ის გარემოება ეწინააღმდეგება, რომ მეორე მათგანს თავში **ქ** აქვს, რომელიც პირველს არ უჩანს და მეორე თანხმოვნადაც **ნ** არის **რ**-ს მაგიერ.

ამნაირად, ზემოდასახელებულს ორ სიტყვას შორის კავშირის მოსაზრების დასაჯერებლად მათ შორის შუალედი ფორმის არსებობაა საჭირო. ზემოაღნიშნული მიმართულებით ძიების დროს, შესაძლებელია გავიხსენოთ **ცალი ხელის** წინა კიდურის (მაჯითგან მოყოლებული ნებ-თითებიანად) აღმნიშვნელი ძველი ქართული **ქერტი**-ც, რომელიც საბას სიტყვით, **ძუძუს თავის** სახელადაც უხმარიათ.

საფიქრებელია, რომ **ქერტი** თავდაპირველად **შეკვრას**, **შეკრულს ერთეულს**, **ერთ შეკვრას** ნიშნავდა. ამიტომ არის, რომ **ცალი ხელის** მაჯის ქვეით მდებარე, **ხუთი თითის შემცველის ამ ერთეულის მსგავსი ნაწილის სახელადაც** ყოფილა გამოყენებული.

თუ ქართულსა და ქართველურში **რ**-ს **ნ**-დ შენაცვლების სიხშირეს გავიხსენებთ, დაუჯერებელი არაფერი იქმნება, რომ **ქენტი**-ც ამავე გზით **ქერტი**-საგან წარმომდგარად მივიჩნიოთ.

ბუნებრივია, რომ **ცალის** აღსანიშნავად რეალური საგნის, ანდა სხეულის ნაწილის სახელიც ყოფილიყო გამოყენებული და, როგორც ჩანს, ქართველ ხალხს გამოუყენებია კიდევაც. ამ მხრით საყურადღებოა ძველი ქართული **მხოლოჲ**, რომელიც **ცალკეულსა** ნიშნავდა, ისეთ რთულ სიტყვებში-კი, როგორიც **მხოლოდშობილი** და მსგავსნია, **ერთის** გამომხატველია. ეს სიტყვა მეგრულსაცა და ჭანურსაც აქვს,—პირველს **ხვალე**-ს, მეორეს-კი **ხუალა**-ს სახით,—და ორივე ნიშნავს **ცალკეულად**, **მხოლოდ**, მეგრულად **ერთსაც**-კი (იოს. ყიფშიძის მ. გ., 401 და ნ. მარრის ჭ. გ. 234).

აკად. ნ. მარრს ამ სიტყვის შესახებ ნათქვამი აქვს მარტო, რომ **მხოლოჲ** ნაწარმოებია **მ** თავსართისა და **ხლ** ძირისაგან, ამ უკანასკნელის ძირითადი მნიშვნელობა-კი განმარტებული არა აქვს (ძველი ქართ. გრ., 78, § 96), მე-კი მგონია, რომ **მხოლოჲ**-ს თავკიდური **მ** პირვანდელი სახით დაცული არ უნდა იყოს, არამედ შენაცვლებულია. **მხოლოჲ**-ს **თავდაპირველი ბგერითი სახეცა და პირველადი მნიშვნელობაც სვანურს აქვს დაცული. სვანურად არსებობს სიტყვა შხუმ**, რომელიც **თითსა** ნიშნავს. სწორედ **აქეთგან უნდა იყოს მხოლოჲ წარმომდგარი.**

ადამიანის სხეულის ერთი ნაწილის სახელის რიცხვის აღმნიშვნელ სიტყვად ძველ ქართულში გამოყენების ზემომოყვანილი მაგალითის შემდგომ, ამის მსგავ-

[1]. ნ. მარრი ფიქრობს, რომ **ერთი** წარმომდგარია **ვერთ**-ისაგან და ამ რიცხვითი სახელის ძირად **ვრთ** მიაჩნია (ძვ. ქართ. გრ. 75).

სივე მეორე მაგალითის დასახელება უკვე აღარ გვეუცხოვება. **ერთი**-ც შესაძლებელია **კენტის წინამორბედის კერტი-საგან იყოს წარმომდგარი** თავკიდური კ-ს ჩამოცლისა და **ტ**-ს გაასპირატების გზით.

ერთის ეტიმოლოგიის ძიების დროს ჯეროვანი ყურადღება უნდა ჭანურს, მის შესატყვისობასაც მიექცეს, სახელდობრ მის ათინურს სახესხვაობას. მეგრულ-ჭანური **ართი**-ს მაგიერ, ათინურს კილოში **ჭარ**-ს ამბობენ. **თერთმეტის** სახელს ამ რიცხვის უფრო სრული ფორმა **ჭარი** დაუცავს (**ფითოჭარი**). მაგრამ, ცხადია, რომ იგიც **ჭართი**-საგან არის წარმომდგარი. ის გარემოება, რომ **ჭ ერთის** ათინურს სახელს სიტყვის შუაშიც შენარჩუნებული აქვს, ამ ბგერის ერთგვარს სიმყარეს ამჟღავნებს. ამიტომაც შესაძლებელია ადამიანმა იფიქროს, რომ ეს თავკიდური თანხმოვანი ამ რიცხვის სახელის შემთხვევითი, მერმინდელი დანართი, ანდა მინაზრდი არ უნდა იყოს. ეგების იგი მისი თავდაპირველი ბგერითი შედგენილობის ათინური კილოს მიერ შენარჩუნებული ანარეკლია? ამის დასაჯერებლად საჭიროა, რომ **ერთის** ცნებისავე გამომხატველი მსგავსი შედგენილობისა და ამნაირადვე თავში, თუ იმავესი არა, მონათესავე თანხმოვნის მქონებელი სიტყვა მაინც არსებობდეს.

ცალობის აღსანიშნავად ჭანურში რომ, **ართ**-ს გარდა, უფრო სრული ფორმა არსებობდა, ამის კვალი ეხლაც ჩანს. სახელდობრ **ერთურთის** აღსანიშნავად ათინურს კილოში **ართი-ართი**-ც გვხვდება და **კართი-კართი**-ც (იხ. ნ. მ ა რ რ ი ს ჭ. გ. 127 ლექსიკ). ვიწურად და ხოფურად ამის მაგიერ ამბობენ **ართიქ ართის**, ხოფურად **ართიქ ართი**-ც ითქმის (იქვე). ორივე უკანასკნელი ფორმა უდრის **ერთმანერთს**, ე. ი. **ართიქ**-ის ბოლოკიდური ქ ამ შემთხვევაში მეგრულ-ჭანური მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანია ისევე, როგორც **ერთმან**-შიც **მან** ამავე დანიშნულების ფორმანტია. არქაბულს კილოში **ართი-ართის**-ს მაგიერ **ართი ართის**-ს ხმარობენ (იხ. ნ. მ ა რ რ ი ს ჭ. გ. 127), რაც **ერთურთს**-ს უდრის.

შესაძლებელი იყო ეფიქრა ადამიანს, რომ ათინური **კართი-კართი** წარმომდგარია ვიწური და ხოფური **ართიქ-ართის** და **ართიქ-ართი**-საგან ჯერ მეორე **კართი**-ს თავკიდური კ-ს პირველი **ართიქ**-ისაგან ქ-ს შეცდომით მეორე **ართი**-სათვის მიკუთვნებით, ხოლო შემდეგ უკვე ამ გზით, მეორე **ქართი**-ს ანალოგიით, პირველ **ართი**-ს თავშიც ქ-ს გაჩენით, ათინურში რომ ცალკეულადაც **ერთის** სახელად **ჭართისაგან** წარმომდგარი **ჭარი** არ იყოს და ქართულშიც **ერთის** სახელადვე კ-თავკიდურიანი **კენტი** არ გვქონდეს. იმას გარდა, რომ ქ-ს კ-დ შენაცვლება ძნელი დასაჯერებელია, ათინური **ჭარ**-ის თავკიდური ჭ-ს გაჩენა გაუგებარი იქმნებოდა, რა თქმა უნდა, თუ მას შემთხვევით შენაზრდად არ მივიჩნევთ. პირიქით, თუ წარმოვიდგენთ, რომ ათინური **ერთურთის** სახელში დაცული **კართი** შემთხვევითი მოვლენა არ არის, მაშინ ის **კერტი**-ს სწორედ სრული შესატყვისობა გვექმნებოდა, რომლისგანაც შესაძლებელია თანამედროვე ათინური **ჭარი** წარმომდგარიყო. მეგრულსა და ჭანურში კ-ს და ყ-ს ჭ-დ შენაცვლების მაგალითები მოგვეპოვება[1] და სწორედ ამ გზით შეიძლებოდა **კართი**-საგან ჯერ **ჭართი**, ხოლო შემდეგ **ჭარი** და **ჭარ** გაჩენილიყო.

[1]. მეგრ. **ჭოში, ჭორში**=ქართ. კოშკ-ს,—ჭვილუ=კლვას და სხვ.

პირველის ფუძედ ნ. მ ა რ რ ი **პირვ**-სა და **პირ**-სა სთვლის, რომელიც შესაძლებელია ერთის აღმნიშვნელიც იყოსო. ამიტომ ბუნებრივია, რომ იგი **ერთისავე** აღმნიშვნელს ელამურს **პირუ**-ს დავუკავშიროთო (იხ. ძვ. ქართ. გრ., გვ. 80).

ქართული **პირველის** მსგავსია პირველისავე აღმნიშვნელი ადიღეური **აპერე** და ყაბარდოული **იაპერ** (იხ. ლ ო პ ა ტ. ყ. გ. 45), რომლებშიც **ა** და **ია**, ქართული **მე**-ს მსგავსად, რიგობითი რიცხვითი სახელების ფორმანტია, **პერ** კი ძირია.

განსაკუთრებით საყურადღებოა **ერთის** აღმნიშვნელი **ცალი** რომელიც, **ვითარცა მესაქონლეობის მეურნეობასთან დაკავშირებული და უკვე სპეციალურ ტერმინად ქცეული აღრიცხვის სიტყვა, ძველი უნდა იყოს.** ამაზე უფრო საგულისხმოა, რასაკვირველია, ტერმინი **ცანქუჭულელი**, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, **წყვილსა და კენტს, ულელ-ცალსა** ნიშნავდა. თანამედროვე ქართულში, როგორც ეტყობა, ეს სიტყვა უკვე აღარ უნდა არსებობდეს. ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ამ ტერმინისთვის არავითარი წერილობითი წყარო დასახელებული არა აქვს და ამიტომ თვით მისივე ზეპირი ცნობა უნდა იყოს. მაშასადამე, XVII ს. დამლევს ჯერ კიდევ ცოცხალი ტერმინი ყოფილა.

ამ თავისებური **რიცხვითი ტერმინის აგებულების მიგნებას** მისი აღმნიშვნელობის განმარტება გვშველის. რაკი იგი **წყვილისა** და **კენტის**, **ულელ ცალის** აღმნიშვნელი ყოფილა და თვით ამ ტერმინში **ულელი** უკვე შედის, ცხადია, **რიცხვითი ოდენობის გამომხატველი ცანქუჭ-ი** ყოფილა. მართალია, ს ა ბ ა ს ლექსიკონში, **ულლის** გარდა, **ჭულელი**-ც არის შეტანილი და განმარტებულიც არის „**ულელი, წყვილი**"-ო, მაგრამ, სამწუხაროდ, ს. ორბელიანის ლექსიკონის გამოცემაში აღნიშნული არ არის, თუ ხელთნაწერთა რომელი ჯგუფითგან არის ეს ცნობა ამოღებული. გაუგებარია, **ჭ** **ულლის** წინ რის გამომხატველი უნდა იყოს. თუ **ჭულელი** მართლაც წყვილსა და ულელს ნიშნავდა (ან იქნებ ხელთნაწერში აქ ამ ორ სიტყვას შუა მძიმე არა ზის და ულელი წყვილი, ე. ი. ორი ულელი იგულისხმება?), მაშინ **ცანქუჭულელი**-საგან უნდა **ჭულელი** ჩამოგვეცალა და ამ შემთხვევაში რიცხვითი ოდენობის გამომხატველად **ცანქუ**-ღა დაგვრჩებოდა.

ამნაირად **ცანქუჭ**-ი, ანდა **ცანქუ** მაინც-და-მაინც **კენტის** აღმნიშვნელი უეჭველად უნდა იყოს, მაგრამ ს ა ბ ა ს განმარტებით **კენტისა** და **წყვილის აღმნიშვნელადაც** უნდა იგულისხმებოდეს. რაკი ეს სიტყვა **კენტს** არაფრით მიაგავს, ცხადია, რომ აქ მისი კვალის ძიება უნაყოფო ცდა იქნებოდა. სამაგიეროდ ამ რიცხვითი ტერმინის პირველი მარცვალი **ცან**, უეჭველია, **ცალ**-ს მიაგავს და ამიტომაც საფიქრებელია, რომ სწორედ მისი სახესხვაობა უნდა იყოს კიდევაც. ამავე მოსაზრებას „კატელორიითგან" ამოღებული ზემომოყვანილი მეორე ცნობაც ადასტურებს, რომ **ცანკვლი** **კენტი** (+კარი)-ს აღმნიშვნელია. აქაც, მეორე **კვლი** ნაწილის შესახებ რომ არ ვიმსჯელოთ, **ცან** მაინც **კენტობის** გამომხატველი გამოდის.

დასასრულ, ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს აგრეთვე ტერმინად ქცეული სიტყვა **უნცული**, რომელზედაც ნათქვამია: **უნცული ხამ-ურმეული ძნა**" არისო.

ისევე, როგორც **ႷႤႵႠႰႨ** ორ-ულეულის აღმნიშვნელია, საფიქრებელია **ႷႳႬႺႳႪႨ**-ც, ან **სამისა** და **ურმისა**, ანდა მხოლოდ პირველი მათგანის აღმნიშვნელი უნდა იყოს.

ႷႳႬႺႳႪႨ რომ **სამი ურმის** ცნების გამომხატველ რთულ სიტყვად მივიჩნიოთ, მაშინ იგი, ან **ყუნ** და **ცული**-სა, ანდა **ყუ** და **ნცული**-საგან უნდა გვეგულისხმა შედგენილად და ერთი მათგანი უნდა რიცხვის, მეორე-კი ურმის აღმნიშვნელი ყოფილიყო. ქართულს არც ისტორიულ ხანაში და არც ამაზე უწინარესში არც ერთი ამ ორთაგანის მსგავსი სიტყვა სამისა და ურმის სახელად არ უჩანს: შესაძლებელია გვეფიქრა მხოლოდ, რომ ეს სიტყვა მარტო რიცხვითი ოდენობის გამომხატველია. მართლაც ეგების **ႺႳႪႨ** **ცალის** ან უ-ხმოვანა ფორმაა, ანდა პროგრესიული ასიმილაციის წყალობით, წინამავალ **ႷႳႬ**-ის გავლენით, არის **ႺႳႪ**-ად ქცეული. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ასეთ მოსაზრებისათვის ერთგვარ დაბრკოლებად შესაძლებელია **ႺႠႪႨႱ** წონითი ოდენობის თანამედროვე აღმნიშვნელობა მიეჩნია ვისმე, რათგან **ცალი** ქართულში არას დროს ურემს არ უდრიდა და არც ეხლა უდრის, არამედ ასაკიდარი ტვირთის ნახევარს, ერთ **ცალსა** ნიშნავდა, მაგრამ მაინც, ამისდა მიუხედავად უნდა ის გარემოებაც გავითვალისწინოთ, რომ **ႺႠႪႨ** **ძველად ხრულებით არ ყოფილა მხოლოდ ურემთან დაკავშირებული, არამედ მარტო რიცხვითი ოდენობის გამომხატველი იყო.** ამისი წარუხოცელი კვალი ცნობილს ქართულ ანდაზაშიც არის აღბეჭდილი:

„სულ არარაობას **ცალ-ულელა ხარიც** სჯობია"-ო. ცალი ხომ აქ მხოლოდ **ერთს** ნიშნავს. ამიტომაც ცხადია, რომ **ცალის** სპეციალური, ტვირთის ნახევრის, აღმნიშვნელობა შედარებით უფრო მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს და **ႷႳႬႺႳႪ**-შიც შესაძლებელია **ცალის** ზოგადი რიცხვითი მნიშვნელობა იგულისხმებოდეს.

ამგვარად **ერთის** სახელად გვაქვს **ႺႠႪႨ**, **ႺႠႬႨ** და ვგონებ **ႺႳႪႨ**. ღილღური და ლეგური ენების ზემომოყვანილი ანალიზის შემდგომ, ქართული **ႺႠႪႨ**-ს და მისი უ-ხმოვანა სახესხვაობის იქაური ენების **ერთის** სახელის **ႺႠႿႠ**, **ႺႠႰႠ** და **ႺႠႡႠ**-ს მსგავსებაზე ბევრი საუბარი ვგონებ საჭირო არ უნდა იყოს.

შესაძლებელია აქ მხოლოდ მეორე მარცვლის ნამდვილი რაობის საკითხი გახდეს საცილობელი: **ႺႠႪႨ**-სა და **ႺႠႬႨ**-ს **ႪႨ** და **ႬႨ** **ႰႨ**-ს შენაცვლებას წარმოადგენს, თუ **ႪႨ** მარტო **ႬႨ**-ს შენაცვლებაა და ქართ. **ႺႠႬ**-ს ეს დაბოლოება შეუნარჩუნებია, როგორც **ნ** ზოგს ლეგურს ენასაც აქვს ეხლაც რიცხვითი ნიშნების ბოლოსართად შენახული,—ქართულს ხომ **ნ** ბგერა, როგორც დავრწმუნდით, ოდესღაც მდედრ. სქესის ნიშნად ჰქონია და იქნებ ამისივე ნაშთი იყოს?

ასეა, თუ ისე, ქართული **ႺႠႪႨ** უეჭველია უთვისტომო არ არის და ცხადია **ႤႰႧႨႱ** უძველესი სახელთაგანია. თვით **ႤႰႧႨ**-ც ძველის-ძველია, მაგრამ, ცალთან შედარებით, უფრო მერმინდელი ჩანს, ისევე როგორც **ႫႾႭႪႭႣ** და **ႮႨႰႥႤႪႨ**-ც.

II. **ქართული სამწერლობო ენის ႭႰႨ-ს** შესატყვისად მეგრულში ჩვენ **ႸႨႰႨ** და **ჟგრი** გვაქვს. ჭანურში ამას **ႸႳႰ** და **ႸႳ** უდრის და საფიქრებელია, რომ ამ სიტყვის ხმოვანი ჭანურს უფრო ძველი სახეობით აქვს დაცული, ვიდრე მეგ-

რულს და წინათ მეგრულსაც **ჟურ0** უნდა ჰქონოდა. სვანურში ჩვენ **ჯორ0** და **ჯორუ** გვაქვს.

საგულისხმოა, რომ ჭანეთის ს. ართაშენში **ორს** ჟურ-ს კი არ უწოდებდნენ, არამედ **ჯურ**-ს (ჰ. გ. 21). ეხლა ეს ათინურს კილოში უკვე მთლიანად დადასტურებულია (იხ. არ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს ჭ. გრ. ანალ.). მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ ს. ლამლოს მცხოვრები 85 წლის მოხუცი ჭანი 1910 წ. **ორის** სახელად თურმე **ჯურ**-სა ხმარობდა (იქვე).

უეჭველია, უაღრესად მნიშვნელოვანი გარემოებაა, რომ **ორის** სახელად **ჟირ0** მარტო მეგრულს და **ჯურ** მხოლოდ ჭანებს-კი არ ჰქონიათ და აქვთ, არამედ ზოგადს, ძველს ქართულშიც ყოფილა.

თუ ჭანებს **ჟურ**-ი და **ჯურ**-ი აქვთ დაცული, მეგრულად-კი **ჟირ0** იხმარება, ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონში აღბეჭდილი ძველ ქართულში არსებული ტერმინი **ჯირ0**, რომელიც ამავე მეცნიერის ცნობით, **„ორპირად მოქნილი ტყავი"**-ს აღმნიშვნელი ყოფილა, გვაფიქრებინებს, რომ **ჟირ0**-ს თავკიდური თანხმოვანი ძველ ქართულში **ჯ**-დაც შენაცვლებულა. **ორპირად მოქნილი ტყავის** სახელად ქცეული **ჯირ0**, როგორც ეტყობა, ამ ცნების გამომხატველი ტერმინის მხოლოდ პირველი შერჩენილი სიტყვა-ღა უნდა იყოს, რომელიც წინათ მარტოოდენ **ორის** აღმნიშვნელი იქმნებოდა, **„პირად მოქნილი"**-ის გამომხატველი სიტყვები-კი დროთა განმავლობაში ჩამოცილებული ჩანს.

როგორც გამოსაქვეყნებლად დამზადებულს მონოგრაფიაში ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხების შესახებ გამორკვეული მაქვს, სამ-ძალიანი, ანუ სამ-სიმიანი საკრავის შუა ძალს ძველ ქართულში **ჟირ0** სწოდებია. რაკი სამ-ძალიანის შუა სიმი, საითგანაც არ უნდა დაიწყოს ადამიანმა თვლა, ყოველთვის **მეორე** გამოვა, ამიტომ, ცხადია, რომ ამ შუა ძალის სახელი **ჟირ0**-ც თავდაპირველად **ორის** აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

თუ **ორის** აღმნიშვნელს რიცხვითს სახელს, **ჯირ0**-ს ტერმინის წყალობით ს ა ბ ა ს დრომდეც-კი მოუღწევია, ცხადია, რომ მას ვითარცა ჯერ **ჟურ**-ისა, შემდეგ-კი **ჟირ0**-საგან წარმომდგარს, წინათ **უ**-ხმოვანა სახე უნდა ჰქონოდა და **ჯურ0** ყოფილიყო, ისევე როგორც ჭანურშია.

ძველ ქართულში კიდევ ერთი შერჩენილი ტერმინი გვაფიქრებინებს, რომ **ორის** სახელის **ჟ**-ს შენაცვლება მარტო **ჯ**-თი არ დამთავრებულა. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ა გ ა ნ 1 მეფეთა 28_{14}-ით დამოწმებული ტერმინი **ჩუქჰ0Ⴇ0**, რომელიც ამავე ლექსიკოგრაფის განმარტებით იყო **„ხაპირიან-სარჩულიანი წამოსასხამი მღდელთა"** (ლექსიკ.). ეს სიტყვა დ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ს ა ც მოეპოვება და დაბადების ესევე ადგილი აქვს დამოწმებული, თანაც მის ლექსიკონში ნათქვამია, რომ წამოსასხამიაო, მაგრამ აღნიშნული არ არის, რომ ბ ა ქ ა რ ი ს გამოცემაში დასახელებულ ადგილას ასეთი სიტყვა არა ჩანს, ამიტომ საფიქრებელია რომ ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ამ შემთხვევაში მხოლოდ ს ა ბ ა ს ცნობას იმეორებდა.

ბ ა ქ ა რ ი ს გამოცემაში ამ ადგილას ასეთი სიტყვა არ მოიპოვება. იქ ნათქვამია: «ვიხილე კაცი მოხუცებული აღმავალი ქუეყანისაგან და ესე შემოსილი **სამოსლითა გრძელითა»** და ცნა საულ რ˜ ესე სამოელ არს-ო. რაკი ს. ო რ ბ ე-

ლ ი ა ნ ი თავის წყაროს ცნობით ჩვეულებრივ სვინიდისიერად სარგებლობდა, ამიტომ ცხადია, რომ ამ შემთხვევაშიც მას ხელთ ქართ. დაბადების სხვა რედაქცია ჰქონია, რომელშიც „**სამოსლითა გრძელითა**“-ს მაგიერ **ჩუდკეცი** ყოფილა დაწერილი. მართლაც მცხეთის სვეტიცხოვლის წიგნსაცავის, ამ ჟამად საქ. მუზეუმში დაცული, ხელთნაწერის A №51 მეფეთა I, 28_{14}-ში სწერია: „«ვხედ̄ვ მე კაცსა ერთსა მაღალსა, აღმომავალსა ქუეყანით და **ჩუდკეცი სამოსელი** მოუბლარდნიეს მას». და გულისხმა-ყო საულ, ვითარმედ სამოველ იყო“-ო. ამ ამონაწერითგან ჩანს, რომ **ᲩᲣᲓᲙᲔᲪᲘ არსებითი სახელი და სამოსლის აღმნიშვნელი ცალკეული ტერმინი-კი არ არის**, როგორც ს ა ბ ა ს ამ სიტყვის დედააზრი აქვს განმარტებული, არამედ **ს ა მ ო ს ე ლ ი ს თ ვ ი ს ე ბ ი ს დამახასიათებელი ზ ე დ სართავი ყოფილა**: ამიტომ არის ზემომოყვანილს წინადადებაში ნათქვამი „**ჩუდკეცი სამოსელი**“-ო.

საფიქრებელია, რომ, რაკი **ᲩᲣᲓᲙᲔᲪᲘ**-ს მნიშვნელობა ბ ა ქ ა რ ი ს ა და მის თანამშრომლებისათვის ისევე, როგორც მათ დროინდელ ქართ. მკითხველისათვის გაუგებარი იყო, ამიტომ ამ ადგილას ძველი სიტყვისა და ტერმინის მაგიერ „სამოსელი გრძელი“ ჩაურთავთ, რაც, რა თქმა უნდა, სწორე არ არის.

უეჭველია, ს ა ბ ა ს ხელთ მყოფ ხელთნაწერში დაბადების თარგმანის ძველი ტექსტი უკეთესად ჰქონდა დაცული. ეს გარემოება ბერძნულ, ლათინურ და სომხურ თარგმანებთან შედარებითაც ირკვევა.

ბერძნულად ნათქვამია: „*οὗτος διπλοΐδα ἀναβεβλημένος*,—ლათინურად „ipse amictus est pallio“ და სომხურად „*արկեալ զիւրեւ կրկնոց*“.

ამნაირად, ქართული თარგმანის **ᲩᲣᲓᲙᲔᲪᲘ** ბერძნულს διπλοΐς **დიპლოის**-ს, სომხურს *կրկնոց* კრკნოც-სა და ლათინურს pallium-ს უდრის. ბერძნულ დაბადების ხელთნაწერთა ერთს ჯგუფში διπλοειδος **დიპლოეიდოს**-ი სწერია.

ბერძნული პირველი და სომხური ტერმინები **ორმაგს**, ხოლო ბერძნ. მეორე **ორსახოვანს** აღნიშნავენ. საკმარისია ადამიანმა ყურადღება **ᲩᲣᲓᲙᲔᲪᲘ**-ს აგებულებასა და მისი შედგენილობის მეორე ნაწილს მიაქციოს, რომ ამ ქართული სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობის მიგნება გაუადვილდეს. ამ ტერმინის მეორე ნახევარს **ᲙᲔᲪᲘ** წარმოადგენს, რომელიც არაერთს სხვა სიტყვაშიც სწორედ ამავე ადგილას გვხვდება. მაგალითად შესაძლებელია **ორკეცი**, **სამკეცი**, **ათკეცი** და სხვა ამის მსგავსი იქმნეს დასახელებული. ყველა ამ მოყვანილი სიტყვების პირველი ნაწილი რიცხვითი სახელია და ადამიანს უთვალისწინებს **ნაკეცის** რაოდენობას, სახელდობრ, რომ ერთს მხოლოდ ორი კეცი აქვს, მეორეს სამი, მესამე კიდევ ათი კეცისაგან შესდგებოდა.

ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, რომ **ᲩᲣᲓᲙᲔᲪᲘ-ს პირველი ნახევარი ᲩᲣᲓ-იც უეჭველია კეცის რიცხვისავე აღმნიშვნელი უნდა იყოს**. მაგრამ ძველ ქართულ რიცხვითს სახელებს შორის **ᲩᲣᲓ**-ი არ მოგვეპოვება. მართალია **ᲩᲣᲘᲓᲛᲔᲢᲘ**-ს პირველი ნაწილი **ᲩᲣᲘᲓ**-ია. მაგრამ ძველ ქართულში, როგორც ცნობილია, ჯერ **ᲐᲗᲨᲣᲘᲓᲛᲔᲢᲘ** იყო, მერმე **ᲐᲗᲩᲣᲘᲓᲛᲔᲢᲘ** და სულ ბოლოს, **ᲐᲗ**-ის აღმნიშვნელი თავკიდური მარცვლის ჩამოცილების წყალობით, გაჩნდა **ᲩᲣᲘᲓᲛᲔᲢᲘ**, რომელიც თანამედროვე ქართულსაც აქვს შერჩენილი. ამასაც რომ თავი დავანებოთ, სრულებით შეუძლებელია შვიდკეცი ტანისამოსი ყოფილიყო.

ბერძნული და სომხური თარგმანების ზემომოყვანილი შესატყისობანი **ჩუდ-კეცი**-ს პირველი, უეჭველია, რაოდენობის განმსაზღვრელი, ნაწილის **ჩუდ**-ის რიცხვითი მნიშვნელობის გამორკვევას გვშველიან. რა თქმა უნდა, ბერძნული და სომხური თარგმანების მსგავსად, ქართველი მთარგმნელისაგან ნახმარი ტერმინიც **ორკეცი**-ს აღმნიშვნელი უნდა იყოს და ამას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ ქართ. თარგმანში **ჩუდკეცი** ტანისამოსის აღმნიშვნელი არსებითი სახელი კი არა, არამედ ზედსართავია. ამისდა მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ ზემოაღნიშნულ ტერმინში **ჩუდ** სწორედ **ორხა** ნიშნავს.

რაკი **ჩუდ** **ორის** სახელად არც ჩრდილო-კავკასიის ენებში[1]), ანდა სხვა რომელიმე მეზობელი ერის ენაში ჩანს, რომ იქითგან ნახესხებად მიგვეჩნია, ამიტომ მისი თვისტომის ძებნა ისევ ქართულ-ქართველურშივეა საჭირო. მართლაც, აქ, როგორც დავრწმუნდით, **ჯირი** ძველ ქართულში და **ჯური** თანამედროვე ჭანურშიც-კი **ორის** აღმნიშვნელია. თუ გავიხსენებთ, რომ ქართულსა და ქართველურში **რ**-სა და **დ**-ს შენაცვლება იშვიათი არ არის[2], მაშინ **ჩუდი** შესაძლებელია **ჯური**-სა და **ჯუდი**-ს ფონეტიკურ სახესხვაობად მიგვეჩნია, მით უმეტეს, რომ **ჯ**-ს **ჩ**-დ შენაცვლებაც გვხვდება[3]. ამას გარდა, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, **ორის** **დ**-ბოლოკიდურიანი ფორმა თავისდა-თავადაც უნდა ყოფილიყო.

ყველა ზემონათქვამითგან ირკვევა, რომ ქართულ-ქართველურში **ორის** სახელად **ჲურ**-ი, **ჟურ**-ი და **ჟირ**-ი, **ჯური**, **ჯირი** და **ჩუდი**-ც გვქონია და სვანური **ჲორი** და **ჲორუ**-ც. ამას გარდა **ორმოცის** მეგრულ სახელს **ჟარნეჩი**-ს **ორის** **ა**-ხმოვანა სახესხვაობა **ჟარი**-ც აქვს დაცული.

თავისდა-თავად იბადება საკითხი, თუ რა დამოკიდებულებაა **ორის** ამ სახელებსა და **ორს** შორის?

უპირველესად უნდა სვანურს **ჲორ**-ისა და **ჟური**—**ჟირი**-ს ურთიერთობა იქმნეს გამორკვეული. ის გარემოება, რომ სვანურისაგან ისეთს დაშორებულს ადგილას, როგორიც ჭანეთია, ჭანურადაც ორს **ჲურ**-ი ეწოდება, თავკიდური **ჲ**-ს ხნიერებას ამჟღავნებს[4]. ამნაირადვე **ჯურ**-ის ჭანურშიცა და **ჯირ**-ის ძველ ქართულშიც არსებობა ცხად-ჰყოფს, რომ არც **ჟური** და **ჟირი**, **ჯური** და

---

[1]. ამის ოდნავ მსგავსი **ორი** მხოლოდ ჭ ა მ ა ლ ა ლ უ რ ს უჩანს, სადაც **ჟჩი-და** არის, მაგრამ მასაც ლეგურსა და ღილღურს ენებში თვისტომნი არ მოეპოვება.

[2]. გადმოიღებს = გარმოიღებს (ხევს.: გაბუური 129 და სხვ.), გადმომდარა = გარმომდარას (ხევს. იქვე, 158), გადმოუსხამს = გარმოუსხამს (ხევს. იქვე, 177), მოლაღური, მალაღური და მაჲალური (მეგრ.) = მალაღუდე-ს (ჭან.), ცხვირი-ჩხვინდი (მეგრ., ჭან.).

[3]. გეჯა = გეჩა-ს (მეგრ.), ჯღავილი (იმერ.)—ჩხავილი, ლოჯებიანი—ხოჩებიანი (იმერ.: გაჩეჩ. 52), ჯანჯალი (საბა)—ჩანჩალი, ჯენჯი—ჩენჩო, ნაჩენჩი და სხვ.

[4]. აკად. ნ. მ ა რ რ ი ამტკიცებს, რომ **ორი** ქართულს ძირიანად სვანურისაგან აქვს შეთვისებული. მისი სრული ფორმა სვანურის ლახამულურ კილოს აქვს **ჲორ**-ის სახით დაცულიო. მის ძირად მ ა რ რ ს მიაჩნია **ჲარ** (იხ. **Заимствование числительных в яфетических языках**. ИАН. 1913 წ. გვ. 789 და ძვ.-ქართ. გრ. 77). მაგრამ პეტიტით იქვე აწყობილს განმარტებაში ნათქვამია, რომ, თუმცა **ჲორ** საერთოდ შიშინა ენათა ჯგუფის სიტყვაა, მაგრამ მის პირველ ძირეულ ბგერას სპირანტული ჯგუფის გავლენა ეტყობა და ამიტომ **ჟ** **ჲ**-დ არის ქცეულიო (ძვ.-ქართ. გრ. 77). მაშ — **ჲ** **ჟ**-საგან წარმოსდგა?!.

ႯႨႰႨ-ა ახალი შენაცვლება, მაგრამ, რაკი **ႢႭႰႨ**-სა და **ႯႳႰ**-ის შორის ცხადი მსგავსებაა და **ႭႰ** (**ႳႰ**) მათ საერთო აქვთ, ამიტომ განმასხვავებელი თავკიდური ბგერის **Ⴢ** და **Ⴏ**-ს ურთიერთი დამოკიდებულების გამორკვევაა საჭირო — აქვთ მათ ერთმანერთთან რაიმე კავშირი, თუ ეგების ეს ბგერები ძირეული არცკია, არამედ სხვა-და-სხვა ფორმანტებთან გვაქვს საქმე?

ცხადია, რომ მხოლოდ **ჲ**-ს ფორმანტობაზე შეიძლება იყოს აქ მსჯელობა, რადგან **Ⴏ** არსად ფორმანტად არ გვხვდება, ამიტომაც ამ უკანასკნელის არაძირეულად მიჩნევა მაინც შეუძლებელია. მაშასადამე Ⴏ-ს ბუნების და გაჩენის საკითხს მაინც თავიდგან ვერ ავიცილებთ.

ზემოაღნიშნულის გამო მაინც გამოსარკვევია, შესაძლებელია თუ არა, **ჲ** და **ჟ** ერთმანერთის შენაცვლება იყოს და, თუ ეს ძველ ქართულში შესაძლებელი იყო, რომელი მათგანია ადრინდელი ბგერა და რომელია მისი შენაცვლება?

ძველ ქართულში **ჲ** და ი მართლაც შესაძლებელი იყო, რომ ჟ-დ შენაცვლებულიყო. ეს გარემოება ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონშიც არის უკვე აღბეჭდილი. ქართ. ლექსიკოგრაფს ნათქვამი აქვს: „**ႯႠႰႤ** **იარე - მესხურად**"-ო და „**ႫႯႠႰႤႡႨ** **ვიარები**"-აო (ლექსიკ.) ამგვარად ს ა ბ ა ს შეუნიშნავს, რომ მესხურ კილოში **იარე**-ს და **ვიარები**-ს მაგიერ **ႯႠႰႤ**-ს და **ႫႯႠႰႤႡႨ**-ს ამბობდნენ. მაშასადამე, **ი**-ს **ჟ**-დ შენაცვლება მესხური კილოს დამახასიათებელი თავისებურება ყოფილა. (იხ. პრ. გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი ს „შენიშვნა «ვჟარები, ვჟარეჲ»-ს შესახებ": „ჩვენი მეცნიერება" 1923 წ. № 6—7, გვ. 80).

მაგრამ კორიდეთის სახარების მინაწერებთან დაკავშირებით აკად. ნ. მ ა რ რ ს გამორკვეული აქვს, რომ **ჲ**-ს **ჟ**-დ შენაცვლება მეგრულსა და გურულს გვარებშიც და სახელებშიც გვხვდება. **ჟორდანია** წარმომდგარია **ჲორდანია**-საგან და **ჟვანია**-ც **ივანია**-საგან (Груз. приписки коридет. евангелия: ИАН, გვ. 220). ეს გარემოება ამტკიცებს, **რომ Ⴈ სა და Ⴢ-ს Ⴏ-დ შენაცვლება მარტო მესხური კილოს თვისება არ ყოფილა**, არამედ ასეთი შენაცვლების ოდინდელი არსებობის კვალი ეგრისსა და გურიაშიც არის კარგად შერჩენილი.

ზემონათქვამი დაარწმუნებდა ადამიანს, რომ **ႢႭႰႨ** და **ႢႳႰႨ** **ႭႰႨႱ** **სახელის უფრო ადრინდელი ფორმა უნდა იყოს და რომ აქედგან შენაცვლების გზით არის ႯႳႰႨ და შემდეგში ႯႨႰႨ წარმომდგარი.**

ეხლა, მაშასადამე, **ორის** სახელის მხოლოდ შემდეგი წყვილი-ღა გვრჩება **ႢႭႰႨ** და **ႭႰႨ**. რომელი მათგანია უფრო ადრინდელი და თავკიდური **ჲ** ძირეულია, თუ ფორმანტი?

ჭანურისა და მეგრულის **ႢႳႰႨ**, **ႯႳႰႨ**, **ႯႨႰႨ** და სვანურის **ႢႭႰႨ** და **ႢႤႰႳ** გვაფიქრებინებენ, რომ **ႭႰ**-ს თავკიდური ბგერა დაკარგული უნდა ჰქონდეს. ამას სვანურისაგან ისეთ დაშორებულ ადგილას და ენაში, როგორც ჭანურია, სვანური **ႢႭႰႨႱ** მსგავსად **ႢႳႰႨႱ** არსებობა გვაფიქრებინებს. ისეთ დიდ მანძილზე, როგორიც ჭანეთიდგან მოყოლებული კავკასიონამდე ვიბჯენილი მიწა-წყალია, **ႭႰႨႱ** სახელში **ო**-ს წინ კიდევ ერთი ბგერის (**ჲ**, **ჟ** და **ჯ**) ქონება, რომელთაგან **ჟ**, **ჯ** და **ჩ**-ს კვალი, როგორც დავრწმუნდით, ზოგადს ქართულშიც არის შერჩენილი, ცხად-ჰყოფს, რომ შეუძლებელია აქ რაიმე შემთხვევითი მოვლენა იყოს, არამედ, რომ აქ უნდა ამ რიცხვითი სახელის სწორედ

წინანდელი სახის ანარეკლი გვქონდეს. ამ მოსაზრების სისწორის შესამოწმებლადაც და იმის გამორკვევის მიზნითაც, თუ რომელი ბგერა უნდა ჰქონოდა **ორის** სახელს თავდაპირველად ძირეულ დასაწყის ბგერად, **ორის** ცნების გამომხატველი კიდევ სხვა რიცხვითი ტერმინების გათვალისწინება და შესწავლაა საჭირო.

ასეთი სიტყვების მოძებნა, რომელთაც თავიანთი ძველის-ძველი აგებულება შესაძლებელია დაცული ჰქონდეთ, როგორც უკვე ვიცით, პირველყოფილი მეურნეობისა და მსოფლმხედველობის არეში სჯობია, მესაქონლეობაში, სხეულის იმ ნაწილების სახელებშიც, რომელნიც ადამიანს წყვილად აქვს. მართლაც, ქართული სამწერლობო ენაში დაცული ორიოდე ასეთი ტერმინი გვაფიქრებინებს, რომ ქართულშიაც ოდესღაც **ორ**-ს ო-ს წინ ჰქონია ბგერა და ასეთ თავკიდურ ბგერად ყ ყოფილა.

ქართულში არის ტერმინი **ყიმარი**, რომელიც, როგორც მწერლობაშია ცნობილი, ისევე თანამედროვე სასაუბრო ხალხურ ენაშიც ჩვეულებრივი სიტყვაა. საბა ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით „**ყიმარი ორულლეულნი კარნი**"-ა (ლექსიკ.).

იმისდა მიუხედავად, რომ **ყიმარ**-ს არც **ულლეულისა** და არც **ხარის** სახელების არავითარი კვალიც-კი არ უჩანს, მაინც, რაკი **ყიმარი**, ჩვეულებრივი გაგებით, რომელიც უკვე ს. ორბელიანს აქვს აღბეჭდილი, „**ორულლეულნი კარნი**"-ა (ლექსიკ.), შესაძლებელია ადამიანმა იფიქროს, რომ ეს ტერმინი ორობისა-კი არა, არამედ სწორედ ამ ორულლეულობის ცნების გამომხატველი იყო. მაგრამ, ეს სიტყვა რომ მართლაც ორობის ცნების გამომხატველია, ამას ტერმინი **საყიმარი**-ც ამტკიცებს, რომელიც, საბას მოწმობით, „**მარკილის კელნები**"-ს აღმნიშვნელია (ლექსიკ.), ე. ი. „**მარკილის გასაწევი ლატნები**"-ს (იქვე). ცნობილია, რომ მარხილში ორ ულელს ჩვეულებრივ არავინ აბამს, ამიტომაც შეუძლებელია ამ ტერმინს ორ-ულლიანობასთან რაიმე საერთო ჰქონდეს. სამაგიეროდ ყველას კარგად მოეხსენება, რომ მარხილს **წყვილი** ხელნა აქვს და **საყიმარი**-ც ხელნათა სწორედ ამ **წყვილობის** მაუწყებელია და **მნიშვნელობის საწყვილო-დ განკუთვნილობის გამომხატველია**.[1]

ერთის აღმნიშვნელი ძველი ქართული სახელებისა და ტერმინების განხილვის დროს, უკვე მოყვანილი გვქონდა **ხამი ურმეული** ძნისათვის არსებული ტერმინი **ყუნცული**. იქვე განმარტებული იყო, რომ ეს ტერმინი თავდაპირველად მხოლოდ **ხამის** ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო და ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომელთაგან მეორე ნაწილი **ცული**, ან ეხლაც შერჩენილი **ცალი**-ს უ-ხმოვანა სახესხვაობად, ანდა პროგრესიული ასიმილაციის გზით არის ცალი-საგან წარმომდგარი, მაშასადამე, **ერთის** აღმნიშვნელად არის საგულისხმებელი.

აქ ამ ტერმინის უკვე მხოლოდ პირველი ნაწილის **ყუნ**-ის განხილვას-ღა უნდა შევუდგეთ.

---

[1]. ნ. მარრის აზრით **ნახევარი** ვითომც სვანურითგან შეთვისებულის, **ორის** აღმნიშვნელის ხე ძირისაგან ნაწარმოებს სიტყვას წარმოადგენს, **ყიმარი**-ც ვითომც სვანურითგან შეთვისებული იგივე, მაგრამ **ყიმ** სახეობად ქცეული, ფუძე უნდა იყოს (ძვ. ქართ. გრ. 81—82).

თუ ᲪᲣᲚᲘ ᲔᲠᲗᲡᲐ ნიშნავდა და ᲪᲐᲚᲘᲡ სახესხვაობაა, ცხადია, რომ ᲡᲐᲛᲘᲡ გამომხატველს ᲧᲣᲜᲪᲣᲚ-ში ᲧᲣᲜ-ს შესაძლებელია მხოლოდ ᲝᲠᲘᲡ მნიშვნელობა ჰქონოდა. თუ გავიხსენებთ, რომ **ერთის** ძველი სახელების განხილვის დროს ᲪᲐᲚᲘ-ს ისეთი სახესხვაობაც შეგვხვდა, როგორიცაა ᲪᲐᲜ და ამ უკანასკნელს **ორის** ოდინდელ აღმნიშვნელს ᲧᲣᲜ-ს შევადარებთ, შევამჩნევთ, რომ **ორივეს ერთნაირი ბოლოკიდური ნ ბგერა აქვს. ამიტომაც ეს ნ ᲝᲠᲘᲡ ზემომოყვანილს სახელში ძირეულად მისაჩნევი არ არის.**

ადამიანს, როგორც ცნობილია, **ზოგი ორგანო წყვილ-წყვილად აქვს** და აქაც, სხეულის ნაწილების სახელებს შორისაც, შესაძლებელია ზოგიერთი სახელი **ორობის** გამომხატველი იყოს და ამის წყალობით ამ რიცხვის სახელის ძველი ფორმა გვქონდეს დაცული. მართლაც, ასეთ წყვილ ორგანოთა სახელებს შორის ჩვენი მიზნისათვის საყურადღებონი არიან **ᲧᲣᲠᲘ**, რომელიც სასმენელის სახელია და მამაკაცის საკვერცხის აღმნიშვნელი ტერმინი **ᲧᲣᲔᲠᲘ. ᲧᲣᲠᲘ** რომ თავდაპირველად მარტო სასმენელის აღმნიშვნელი არ ყოფილა, არამედ წყვილობის გამომხატველი იყო და **თვალებზეც ითქმოდა**, ამას ზმნა **ᲧᲣᲠᲔᲑᲐ**-ც ამჟღავნებს, რომელიც ყურ სიტყვისაგან ნაწარმოები ნასახელარი ზმნაა და სწორედ **თვალის დევნებას, მზერას ნიშნავს**[1].

ორსავე ამ სიტყვაში ორგანოთა ᲝᲠᲝᲑᲘᲡ, ᲬᲧᲕᲘᲚᲝᲑᲘᲡ გამომხატველი რიცხვითი სახელი დროთა განმავლობაში თვით ამ ორგანოთა სპეციალურ სახელ არის ქცეული.

ეხლა რომ ზემოდასახელებული პირველი ტერმინის მნიშვნელობის გამორკვევას შევუდგეთ, ს ა ბ ა ს განმარტებით **ᲧᲣᲔᲠᲘ** საურვალი, **„მამაკაცის სარცხვინელნი წყვილნი"**-ა. სხვა სათანადო ადგილას **საურვალი** საბას **უვერადვე** აქვს განმარტებული. ეს ტერმინი ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა და იმას-კი არ ჰქვიან, რასაც ს ა ბ ა ეძახის, არამედ მამაკაცის სასქესო ორგანოს წყვილედის შემცველს საკვერცხეს.

ᲧᲣᲔᲠᲘᲡ პირვანდელი ᲝᲠᲝᲑᲘᲡ მნიშვნელობის აზრის სიმართლის დასამტკიცებლად, შეიძლება ის გარემოებაც იქმნეს დასახელებული, რომ სხეულის ამ ორგანოს პარალელურ სახელად და სინონიმად **ᲬᲧᲕᲘᲚᲜᲘ**-ც ეწოდება. ი პ ო ლ ი ტ ე ს თხზულების ქართულ თარგმანში მაგ. ნათქვამია: „არა მოაკლდეს

---

1. აკად. ნ. მ ა რ რ ს აქვს „კურცხალ"-თან დაკავშირებით გამოთქმული მოსაზრება, რომ კურ ზემომოყვანილ სიტყვაში და „ყურება"-ში თვალის სახელი გვაქვს დაცული, მაგრამ, მისი განცხადებით, აქ წარმოდგენილი ყურ სასმენელის აღმნიშვნელი სიტყვის ყურისაგან უნდა განვასხვავოთ. სამწუხაროდ, ავტორს განმარტებული არა აქვს, თუ, სახელდობრ, რას უკავშირებდა „ყურების" ძირს. იქვე ნ. მ ა რ რ ს ნათქვამი აქვს, რომ გურულსა და იმერულს კილოებში ცოცხალი სიტყვა, ცრემლის აღმნიშვნელი, **ᲙᲣᲠᲪᲮᲐᲚᲘ** ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ა და ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ლექსიკონებში შეტანილი არ არისო, მხოლოდ ს ა ბ ა ს ნაშრომის გამომცემელს რ. ე რ ი ს თ ა ვ ს შენიშვნაში აქვს დართული, რომ **კურცხალი** ქართულად ცრემლსაც ეწოდებაო (იხ. ნ. მ ა რ რ ი ს **Заметки по яфетическим языкам: И. А. Н. Ж. К.**, № 11—12, 289). ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონის მეორე, კრიტიკული, 1928 წ. გამოცემითგან ირკვევა, რომ ეს სიტყვა ამ ნაშრომის უძველესს, C რედაქციაში შეტანილი ყოფილა. იქ ნათქვამია **„ᲙᲣᲠᲪᲮᲚᲘ, ᲙᲣᲜᲪᲮᲘ, მწარე ცრემლი"**-აო (გვ. 180).

მთავარი იუდაჲსგან და არცა წინამძღუარი **წყვილთაგან** მისთა“ (იხ. TP. III, გვ. III). საბა ორბელიანის განმარტებითაც „წყუილნი — ორნი ბარკალნი, ანუ **ყუერნი** და მისთანანი“ არის (ლექსიკ.)

შეუძლებელია, შემთხვევითი მოვლენა იყოს, რომ წყვილობის, ანდა წყვილ ორგანოს აღმნიშვნელი ყველა ზემოდასახელებული სიტყვები და ტერმინები, **ყუნი**, **ყური**, **ყუერი** და **ყევარი** ერთიდაიმავე ყ ბგერით იწყება და სამს ამ სიტყვათაგანს პირველ მარცვლად **ყუ** და **ყუე** აქვს და მხოლოდ მეოთხეს დიფტონგი ადგილმოცვლებული უჩანს და **ჳე**-ს მაგიერ **ეჳ**, ანუ **ევ** აქვს. ამ ოთხი ტერმინის მსგავსება იმდენად დიდია, რომ ბოლოკიდური მარცვალიც სამს უკანასკნელს საერთო **რ** აქვს და მხოლოდ პირველს მოეპოვება **ნ**-ი. თუ მოვიგონებთ, რომ **ნ** ქართულში და **რი** იქაც და მეტადრე კავკასიურს ენებში სქესკატეგორიის ნიშნებია და თანაც გავიხსენებთ, რომ **ორის** სახელის ძირად **ყო**, **ყუ**, **ყჳე**, **ყა** და **ყე** ჩრდილო-კავკასიის ბევრს ენას ჰქონდა და აქვს ეხლაც, არამც თუ მის აღმოსავლურს, არამედ დასავლურ ჯგუფშიაც, მაშინ თავისდათავად დაგვებადება აზრი, რომ **ზემომოყვანილი ქართ. სიტყვები და ტერმინები მართლაც ორის აღმნიშვნელი სახელის თავდაპირველი სხვა-და-სხვა სახესხვაობის ნაშთი უნდა იყოს.**

ყუერი არჩული ენის **ორის** **ყჳე-ჳუე**, **ყჳე-რუ**, **ყჳე-ბუ** და **ყჳე-თუ**-ს მეორე სქეს-კატეგორიის ფორმის სრულს მსგავსებას წარმოადგენს, კვრულის **ორის** სახელს **ყჳედ**-საც უდგება, მეტადრე თუ გავითვალისწინებთ, რომ დაღისტნის ლეგურსა და ღილღურს ენებში **დ** და **რ** ერთმეორის მონაცვლე ბგერებია. ამიტომ შესაძლებელია ვისმე ეფიქრა, რომ **ყევარი** და **ყუერი** ქართულში დაღისტნის ენებითგან ნასესხები სიტყვები იყოს, მაგრამ ჯერ ეს ერთი იქ რომ ამ მნიშვნელობის ამგვარი სიტყვები არ ჩანს? თანაც, თუ **ყევარი** და **ყუერი**, ვითარცა **ორის** აღმნიშვნელი ტერმინები, მართლაც დაღისტნის ენებითგან არის ნასესხები და დაღისტნის ენებს ასეთი გავლენა ჰქონდათ, რატომ ჩაჩნებს **ორისათვის** ღუნძურის მსგავსი სახეობის სიტყვა მაინც არა აქვთ, არამედ ისეთი განსხვავებული, `როგორიცაა **შიი**, 'ჩაჩნები და ღუნძები ხომ მეზობლებიცა და მონათესავე ერებიც არიან?

მაშასადამე **ორს** თავისი ოდინდელი სახე დროთა განმავლობაში შეუცვლია: თავდაპირველად **ყოჳრი** ყოფილა? ეს დებულება რომ უცილობელ ჭეშმარიტებად მივიჩნიოთ, ამისთვის ჯერ უნდა ქართულ-ქართველური ფონეტიკით დამტკიცდეს, რომ **ყოჳრი**-საგან მართლაც შესაძლებელი იყო **ოჳრი** წარმომდგარიყო, რა თქმა უნდა, წინამორბედი **ჲოჳრი**-სა და **ჲური**-ს არსებობის გათვალისწინებით. ამ საკითხის გადაწყვეტას ყ-ს სხვა-და-სხვა შენაცვლების ცოდნა შეგვაძლებინებს.

რაკი **ჲ**-ს **ჟ**-დ შენაცვლებაზე საუბარი უკვე გვქონდა, ამიტომ აქ მხოლოდ-და ყ-ს **ჴ**-დ, **ჲ**-დ შენაცვლებასა და სრულიადს გაქრობაზე გვაქვს სათქმელი, ქართველურ ენოვან სამყაროთგან ამის არაერთი მაგალითის დასახელება შეიძლება, ასეთი მოვლენა მეტადრე მეგრულისა და უფრო ხშირად ჭანურისათვის არის დამახასიათებელი.[1]

პროფ. ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს ა ც სამართლიანად აქვს აღნიშნული: „**ხმოვნის წინ, ან ხმოვანთა შორის** ყ-ბგერა უცვლელად ინახება ხოფურს კილოკავში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურში-კი ყ-ბგერის ადგილს ასეთს კომპლექსებში **ჸ** იჭერს, ან **ა** და **ჲ**, ზოგჯერ **ყ** ურეფლექსოდ (ე. ი. უკვალოდ) ქრება. მეტ-წილად ყ-რეფლექსი ვიწურ-არქაბულს ახასიათებს, **ჲ** 0 (ნოლი)-კი ათინურს. ამისდა მიუხედავად ამ ორი კილოკავის ამ მხრივ გამიჯვნა ძნელია. ხშირია შემთხვევები პირუკუ რეფლექსებითაც, ხშირია ერთნაირი რეფლექსებიც“-ოო (იხ. ჭანურის გრამ. ანალიზი, გვ. 15).

ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ თავკიდური ყ-ს ჲ-დ შენაცვლება და სრულიადი გაქრობაც-კი ქართველურში იშვიათი მოვლენა არ ყოფილა და, მაშასადამე, მოსაზრება, რომ **ჲორი** და **ორი** თავდაპირველი **ყორი**-სა და **ყური**-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი, შესაძლებელია ქართ. ფონეტიკითაც დამტკიცდეს.

ორობის გამომხატველი კიდევ არა ერთი ძველი ქართული ტერმინი არსებობს, რომელთა გათვალისწინება და აგებულების გამორკვევაა საჭირო. ასეთ ტერმინთაგან საყურადღებოა კიდევ **ტყუბი**, ანუ **ტყუპი**, **ტყუჸი** და **წყვილი**. ჭანურად იგივე სიტყვაა: **ტყუბი** (ხოფ.), **ტკუბი** (რიზ.-ხოფ.), **ტუბი** და **ტუბინა** (ათინ.: მეორე ცნობა იოს. ყიფშიძის მინაწერითგანაა), **ტკუბიში** (ვიწ.-რიზ.-ხოფ.; ზ.: ქ. გ. 19). სვანურად **ტყუპს** ეწოდება **ჲერში** და **რწყვილ** და **წყვილისთვისაც** იგივე სიტყვა **რწყვილ** არსებობს; **მრჩობლისათვის-კი ჲერში**, მაგ. **ორკეცი-ჲერშილჲკეც**. **მარჩბივი-ც** არსებობს, მაგრამ მისი ეტიმოლოგიის გამოძიებას აქ არ შევუდგებით. პირველი სამი სიტყვის საკმაოდ ვრცელი განმარტება ქართველ ლექსიკოგრაფს აქვს თავის ნაშრომში შეტანილი[2].

ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს სიტყვით, „უკეთუ იყუნენ **ყრმა ორნი** მუცელსა შინა, ეწოდების **მარჩბივი**, ხოლო **პირუტყვთა ორთა**, ანუ ხულთა და მისთანათა **ორთა ერთსა ბუდესა შინა**, ეწოდების—**ტყუბი**,—ხოლო **ხილთა** და ხმილთა **ორთა შეერთებულთა** ეწოდების **ტყუჸი**“-ო (ლექსიკ. **ტყუბის** ქვეშე). ს ა ბ ა ს ლექსიკონის B რედაქციის ხელთნაწერებში ზემომოყვანილისაგან არსებითად განსხვავებული განმარტებაა მოყვანილი, ამიტომ გადაკითხვა და შედარებაც არის საჭირო.

ამ მეორე განმარტებაში ნათქვამია: „**უკეთუ იყვნენ ც ხ ო ვ ე ლ ნ ი ო რ ნ ი მუცელსა შინა**—კაცი, **ცხენი და მისთანა, მარჩბივი არს,— ხოლო ხ ი ლ ი, ა ნ უ ნ ა ყ ო ფ ი რამე იყოს ორნი შეერთებულნი**, ითქმიან **ტყუჸი**,—ხოლო **ო რ ნ ი ე რ თ ს ა ბ უ დ ე ს ა შინა ტ ყ უ ბ ა დ ი თ ქ მ ი ა ნ**“-ო (იქვე).

[1]. მაგ. **ყურძენს** უდრის **წურძენი** (მეგრ.) და **ურძენი** (ჭან.),—**ყელს**—**წალი** (მეგრ.) და **ალი** (ჭან., ათინ.), **ყომურს** (ტყემალს)—**წომური** (მეგრ.) და **ომური** (ჭან., ათინ.), **ყანას**—**ყონა** (ჭან., ხოფ.), **წონა** (ჭან., ათინ.) და **ონა** (ჭან., ათინ. და ვიწ.), **ტყავს**—**ტკები**, **ტები** (ჭან., ათინ.) და **იუფ** (სვ ი.),—**ტყუბს** და **ტყუპს** **ტყუბი** (ჭან., ვიწ.), **ტკუბი** (ჭან., ხოფ.) და **ტუბი** (ჭან., დას.), **კვლას**— **ო-ყვილუ** (ჭან., ხოფ.) და **ო-ჲილუ** (ჭან., ათინ.),—**ყიდვას**— **ო-ყირდუ** (ჭან.) და **ო-ჲნდრუ** (ჭან., ათინ.), **ო-ყიზუ-ს** (ჭან., ხოფ.: ხეჩვას, ჩანდვას ნიშნავს)—**ო-ლაზუ** (ვიწ.), **ო ჲაზუ** (ათინ.) და **ო-აზუ** (ვიწ.) და სხვ.

[2]. ნ. მარრი ფიქრობს, რომ **მრჩობლი** და **მარჩბივი** პირველად რკობ ფუძისაგან არის წარმომდგარი და რ-ს თ დ შენაცვლების გზით ტყუბი-ც აქედანაა (ძვ ქ რთ. გრ. 78).

პირველი რედაქციით **მარჩბივი** დედის საშვილოსნოში მყოფი **ორი ყრმის**, ე. ი. მაშინდელი გაგებით **მამრ. სქესის ბავშვის** აღმნიშვნელი იყო, მეორე რედაქციით-კი მარტო „ორი ყრმისა"—კი არა, არამედ **ორი ცხოველის**, ადამიანის შვილი იქმნებოდა იგი, თუ პირუტყვი, მაგ. ცხენი, სულ ერთი იყო. ამ ორი განმარტების განსხვავების მთავარ დებულებას ის მოძღვრება შეადგენს, რომ პირველით **მარჩბივი მხოლოდ გონიერი არსების**, ადამიანის **წყვილის სახელია**, მეორეთი-კი საერთოდ **ყოველივე ცხოველის**, მათ შორის **არა-გონიერისაც**, ე. ი. **გონიერ და არა-გონიერ არსებათა განსხვავება აქ უარყოფილია.**

ამნაირადვე **ტყუბი**-ს განმარტებაც სხვადასხვანაირია: **პირველი რედაქციით ტყუბი ერთ დედის ბუდეში მყოფი ორი პირუტყვისა და ხულის**, **ანუ ნაჭუჭიანი ხილის** (კაკლის, წაბლის, ფუსტუღის და სხვ.) სახელი იყო,— **მეორე განმარტებით-კი ტყუბი ზოგადი სახელი იყო და მარტო ერთ ბუდეში ორის მდებარეობის გამომხატველი იყო იმისდა მიუხედავად, ადამიანის შვილზე, პირუტყვზე, თუ ხეხილის ნაყოფზე იყო საუბარი.**

განზოგადოებისადმი მიდრეკილება პირველ განმარტებასაც ეტყობა იმ მხრით, რომ მისი გაგებითაც **ტყუბი პირუტყვისაცა და ნაჭუჭიანი ხილის ერთბუდიანი წყვილის** აღმნიშვნელი გამოდის, მაგრამ მეორე გაგება ამას გარდა ადამიანსაც ჰგულისხმობდა.

ტყუპი-ს განმარტებაში-კი თითქმის სრული თანხმობა სუფევს, რათგან **ორივეს გაგებით ხეხილისა და ხმილის ტყუპი ნაყოფის სახელი იყო.**

თუ ორივე რედაქცია ს ა ბ ა ს დაწერილია, მაშინ ცხადი ხდება, რომ ამ ტერმინების ნამდვილი მნიშვნელობა მე-XVII ს. დამლევს საბასთანა განათლებული და მცოდნე კაცისათვისაც-კი უკვე სათუო ყოფილა. ეს გარემოება არც არის გასაკვირველი, რათგან სამივე ძველის ძველი სიტყვებია, რომელთაც მნიშვნელობა დროთა განმავლობაში შეეცვლებოდათ და იმის გამო წერილობითი ძეგლების მიხედვითაც მათი ერთნაირი მნიშვნელობის გამორკვევა შეუძლებელი იქმნებოდა. ეხლაც ამისთვის საგანგებო კვლევა-ძიება არის საჭირო, რისთვისაც ამ ჟამად არც დრო გვაქვს და არც აქ დასახული მიზნისათვის არის აუცილებლად საჭირო. რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა თვითეულს მათგანს, ამაზე მსჯელობა მხოლოდ მას შემდგომ იქმნება შესაძლებელიცა და მიზანშეწონილიც, როდესაც უკვე ამ სიტყვების აგებულება გვექმნება გამორკვეული.

ტყუბი-სა და **ტყუპი**-ს ნათესაობა ერთი შეხედვითაც ცხადი გახდება, **მარჩბივი**-სა და ამ ორი სიტყვის ნათესაობის საკითხი-კი საგანგებოდ უნდა იქმნეს განხილული. ამიტომ ჯერ პირველი ორის შესახებ.

ტყუბი-სა და **ტყუპი**-ს პირველი **ტყუ** მარცვალი საერთოა, მეორე-კი **ბი** და **პი** განსხვავებულია. ცხადია, რომ **ეს საერთო ნაწილი უნდა იმ ზოგადი ცნების გამომხატველი იყოს, რომელიც ამ ორს ბოლო-განსხვავებულს სიტყვას აერთებს, ე. ი. ე რ თ ბ უ დ ე შ ი წ ყ ვ ი ლ ა დ ყ ო ფ ნ ი ს აღმნიშვნელად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო ბი და პი იმ თავისებური დანართი თვისების გამომჟღავნებლად არის მისაჩნევი, რომელიც ამ საერთო ცნების გამომხატველს პირველ მარცვალს ოდნავ განსხვავებული შინაარსის ორ სიტყვად ჰხდის.** ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ **ძირი** სწორედ **პირველ ტყუ**

მარცვალში უნდა ვეძიოთ, მეორე, განსხვავებული ბი და პი-კი ფორმანტებადაა მისაჩნევი.

ხოლო **ბი** და **პი** თვითეული ცალკეულად სახელდობრ რის გამომხატველია და რის ფორმანტი უნდა იყოს, ამის გამორკვევას ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობის განსხვავების გათვალისწინება და გამოყენება გვშველის.

თუ ყველაზე უცილობელის, **ტყუპი**-ს, განხილვით დავიწყეთ, იგიც **ტყუპობის, წყვილობის, აღმნიშვნელია, მაგრამ მ ხ ო ლ ო დ ხ ე ხ ი ლ ი ს ა და ხ მ ი ლ ი ს, უ ს უ ლ ო ს ა გ ნ ი ს ტყუპობის.** ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ **ბოლოკიდური პი სწორედ ამ უსულო საგნისადმი მიკუთვნილობის გამომხატველი ფორმანტია.**

მეორე მხრით თუმცა **ტყუბი, ერთ ბუდეშივე წყვილად ყოფნის გამომხატველია**, მაგრამ უმთავრესად **„პ ი რ უ ტ ყ უ თ ა ორთა“, ე. ი. ც ხ ო ვ ე ლ ი ს.** ამ განსაკუთრებულს ელფერს ამ ორი სიტყვის საერთო ნაწილის მნიშვნელობასაც, რა თქმა უნდა, ბოლოკიდური **ბი** ანიჭებს. ამიტომაც **იგი** სწორედ იმ **ფორმანტად უნდა მივიჩნიოთ, რომელიც პირუტყვისადმი მიკუთვნილობის გამომხატველია.**

ზემოაღნიშნულზე მეტის თქმაც შეიძლება: ამ გამოკვლევის წინა ნაწილებითგან უკვე ვიცით, რომ **ბ** ქართულსაც თავდაპირველად და ღილღურსა და ლეგურს ბევრს ენას უჰასაკოთა და პირუტყვების სქეს-კატეგორიის ნიშნად ჰქონდა და აქვს ეხლაც. რაკი **ტყუბი** მართლაც **პირუტყვის** წყვილშობილობის გამომხატველია, ამიტომ სრული უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ამ ტერმინის **ბი**-ც სწორედ მესამე სქეს-კატეგორიის ოდინდელი ქართული ბოლოსართის ნაშთი და შენაზრდია.

ტყუპი-ს ბოლოსართის რაობის გამორკვევა ზემონათქვამის შემდგომ უკვე ძნელი არ არის. რომ ის უსულო საგნისადმი მიკუთვნილობის გამომჟღავნებელია, ეს უკვე დანამდვილებით ვიცით. ხოლო სქეს-კატეგორიების ნიშნების შესწავლის დროს დავრწმუნდით, რომ უსულო საგნების სქეს-კატეგორიის ნიშნად **დ**, ანდა **რ** იყო და არის ეხლაც. **დ**-სა და **რ**-ს შენაცვლება ხომ, როგორც ვიცით, ჩვეულებრივი მოვლენაა. ვინც გაიხსენებს, რომ ქართულ-ქართველურში **დ**-სა და **რ**-ს **ჯ**-დ შენაცვლებაც იშვიათი შემთხვევა არ არის,[1] ის მაშინ ადვილად დაიჯერებს, რომ **ტყუპი** წინამორბედი **ტყუჯი**-სა და **ტყუდი**-სა, ანუ **ტყური**-საგან არის წარმომდგარი. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ **პი მეოთხე უსულო საგანთა თავდაპირველი სქეს-კატეგორიის დი-ს, ანუ რი-ს ფონეტიკური სახესხვაობის ნაშთი და შენაზრდია.**

ზევით უკვე ნათქვამი გვქონდა, რომ **ყური**-ს, **ყუერი**-ს, **ყოვარი**-ს ისევე, როგორც **ორი**-ს **რ** ფორმანტი უნდა იყოს და სქეს-კატეგორიის ნიშნის შენაზრდი, **ორის** ცნების გამომხატველი ძირი, მაშასადამე, **ყო**, ან-და **ყუ** არის.

თუ ყველა ამის შემდგომ **ტყუბი**-სა და **ტყუპი**-ს პირველს, აგრეთვე ძირად მისაჩნევს, ნაწილს **ტყუ**-ს დავაკვირდით, შევამჩნევთ, რომ მას ზედმეტი თავ-

---

[1]. აი ამის მაგალითებიც: ტრედი—ტოროჯი (ჭან.), ტორონჯი (მეგ.),—კიდი, ხიდი—ხ-ნჯი (ჭან., მეგრ.), ჭანდი (მეგ.=მწერს)—მჭანჯი (ჭან.), კარი—ხოჯი (მეგ., ჭან.),— პირი—პიჯი (მეგ., ჭან.),—ყუერი—ყუაჯი (ჭან.), ნაჯი (მეგრ.),— მკარი, მკარე—მუხური (მეგ.), მხუჯი, ბხუჯი, ბარჯ (სვ.),— ფუტკარი — ბუტკუჯი (ჭან.),— ისარი — ისიჯი (ჭან.),— სური—სუჯი, მსუჯი,— ქ?არი—ქომოჯი (მეგ., ჭან.) და სხ.

კიდური ტ აქვს. საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ორისა და წყვილობის გამომხატველი სიტყვებისა და ტერმინების უმრავლესობას ეს ბგერა თავში არ უჩანს და თანაც მოვიგონოთ, რომ ტ, ვითარცა მჟღერი დ-ს ყრუ შესატყვისობა, მეოთხე სქეს-კატეგორიის ნიშანი იყო და ჩრდილო კავკასიის ალმოს. ჯგუფის ბევრს ენაში ეხლაც არის, რომ **ტყუ**-ს ამ თავკიდური თანხმოვნის ასეთი რაობის აზრი დაგვებადოს. მაგრამ აქ იგი უკვე სქეს-კატეგორიის ნიშნად-კი არ არის, არამედ უბრალო შენაზრდადაა ქცეული. თავკიდური სქეს-კატეგორიის ამ შენაზრდითურთ **ყუ** ძირისათვის, ვითარცა **ორის** ცნების გამომხატველისათვის შემდეგში ბოლოსართოვანი **დი** (ჰი-დ შენაცვლებული) და **ბი** სქეს-კატეგორიების ნიშნები დაურთავთ და ამნაირად უკვე **ორის** ძირადაც-კი მიუჩნევიათ.

ეხლა რომ **მარჩბივი**-ს განხილვას შევუდგეთ, უნდა უმ.ლ ამ ძირისავე ზედსართავი **მრჩობლი** გავიხსენოთ, რომელიც **ორმაგსა** ნიშნავს. ერთი მხრით არსებით სახელად ქცეული **მარჩბივი** გვაქვს, მეორე მხრით ზედსართავი **მრჩობლი**. მათ საერთო ნაწილს **მარჩბ**-ს და **მრჩობ**-ს მხოლოდ ბოლოკიდური **ვი** და **ლი** ასხვავებენ, რათგან პირველი ნაწილის განსხვავება ხმოვანთა დაკარგულობას არ სცილდება. **ვი** და **ლი**, ცხადია, ფორმანტებია.

რაკი **მრჩობლი** **ორს**, ანდა **ორკეცსა** ნიშნავს, ცხადია, რომ **ორის** ცნების გამომხატველი უნდა სწორედ პირველს ნაწილს **მრჩობ**-ში ვეძიოთ. ერთი შეხედვითაც ჩანს, თუ რამდენად გართულებული და შეცვლილი უნდა იყოს აქ **ორის** ძირი: **ორის** ამნაირი სახელის მოძებნა ქართულში ძნელია. მაგრამ ჩვენ უკვე გვქონდა **ორკეცის** აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინი **ჩუდკეცი**, რომლის პირველი ნაწილი **ჩუდ**, როგორც დავრწმუნდით, **ორსა** ნიშნავს. ორივე ამ **ორის** აღმნიშვნელი **მრჩობ**-ისა და **ჩუდ**-ის ერთმანერთთან შედარება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ მათ მხოლოდ **ჩო** და **ჩუ** აქვთ საერთო, ბოლოკიდურები **ბ** და დ-კი განსხვავებულები გააჩნიათ. ისევე, როგორც **ორი**ა და ამ რიცხვითი სახელის დანარჩენი **რ**-ბოლოკიდურიანი ფორმების ეს ბგერა ძირეული-კი არა, სქეს-კატეგორიის ოდინდელი ნიშანია, დ-ც ამ შემთხვევაში ასეთივე თვისებებისაა. საფიქრებელია, რომ **ჩობ**-ის **ბ**-ც მესამე სქეს-კატეგორიის შენაზრდი ნიშანი უნდა იყოს. საფიქრებელია, რომ ეს შენაზრდიანი **ჩობ**-იც, შემდეგში ძირად მიჩნეული, უნდა გვქონდეს **მრჩობ**-ლსა და **მარჩბივ**-ში დაცული.

ამ უკანასკნელს ბოლოში **ივი**, თუ **ვი** აქვს დართული, რის გამო მახვილის პირველ მარცვალზე ყოფნის წყალობით ძირის **ო** ხმოვანი გამქრალა. თუ მოვიგონებთ, რომ **მარჩბივი** ორთა **ყრმათა**, ე. ი. მამრ. სქესის ტყუპების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო და მოგვაგონდება, რომ **ვ** სწორედ მამრ. სქესის ნიშანი იყო, მაშინ ამ **ივი**-სა, თუ **ვი** ბოლოსართის მამრ. სქესის შენაზრდ ფორმანტად მიჩნევა არ გაგვიკვირდება

ყველა ზემონათქვა ის შემდგომ შესაძლებელია ითქვას, თუ, სახელდობრ, რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა თავდაპირველად **მარჩბივს**, **ტყუბსა** და **ტყუფს**: **მარჩბივი** თავდაპირველად ტყუპი **ყ რ მ ი ს** **ტყუბი** — ტყუპი **პ ი რ უ ტ ყ ვ ი ს ა** და **ტყუფი** — ტყუპი **უ ს უ ლ ო ნ ა ყ ო ფ ი ს** აღმნიშვნელი იქმნებოდა.

სანამ **წყვილის** ეტიმოლოგიის განხილვას შევუდგებოდეთ, უნდა წინასწარ სამი ძველი ქართული ზმნა განვიხილოთ, რომელთაც **ორის** სახელთან აქვთ კავშირი.

ძველ ქართულში სამი სიტყვა **ტყუელვა, შეტყუელვა** და **ალტყუილვა** გვხვდება, რომელთაც, აღმნიშვნელობის საერთო თვისებასთან ერთად, აგებულებაც ერთნაირი აქვთ და ძირიც ერთი-და-იგივე უჩანთ. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ცნობით, „**ტყველვა ჴელთა ჴელზედა მიდება**“, B რედაქციით-კი „**გინა ტაში**“ იყო (ლექს.). ცხადია, რომ ამ განმარტების პირველ ნაწილში შეცდომაა შეპარული და ამას გარდა არც ზედმიწევნილობაა დაცული: ნამდვილად **ტყველვა** ორივე ხელის ერთმანერთზე დაკვრას წარმოადგენს.

ამნაირადვე „**შეტყველვა**“, ჩვენივე ლექსიკოგრაფის სიტყვით, ისეთ მოქმედებას ეწოდებოდა, „**ორნივე ჴელნი რა ერთად შეჰკრიბო**“-ო (იქვე), ე. ი. შეაერთო.

დასასრულ, „**ალტყუელვა ზე ორთავე ჴელთა შემოკრებაა**“-ხა ნიშნავსო (იქვე).

ტყველვის, ალტყელვისა და **შეტყველვისათვის** არც ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს აქვს რაიმე წყარო დამოწმებული და არც დ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ს, რომელსაც მხოლოდ **ალტყველვისათვის** LVI ფსალმუნი აქვს დასახელებული (ქართ.-რუს.-ფრანგ. ლექს.). მაგრამ ამ ადგილას ეს სიტყვა არც არის და შინაარსისდა მიხედვით არც მოსალოდნელია, რომ ყოფილიყო. უეჭველია, აქ კორექტურული შეცდომაა: ეს ტერმინი 46-ე ფსალმუნში (XLVI, 1) გვხვდება, მის პირველსავე მუხლში. იქ ნათქვამია: „ყოველთა წარმართთა **ალტყუელენით ჴელნი** თქუენნი და ღაღადებდით ღ̃ისა მიმართ ჴმითა სიხარულისათა“-ო. ბერძნულად „**ალტყუელენით ჴელნი**“-ს შესატყვისად ნათქვამია: κροτήσατε χεῖρας; **კროტეზატე ხეირას**, ლათინურად plaudite manibus და სომხურად *ծափս հարէք* **წაფს ჰარექ**. როგორც κροτέω τὼ χεῖρε **კროტეო ტოხეირე**, ისევე plaudo manibus და *ծափս հարել* **წაფს ჰარელ** ტაშის, ხელების ცემას, **ტაშის კვრას**, შემდეგ **მოწონებასა** და **ქებასაც** ნიშნავს.

რაკი ამ ორმოცდამეექვსე ფსალმუნის **ებრაულ დედანშიც** აქ სწორედ **ტაშის კვრა** სწერია, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ს ა ბ ა ს ზემომოყვანილი განმარტება მთლად ზედმიწევნითი არ არის: **ალტყუელვა** „ზე ორთავე ჴელთა“ მარტო შემოკრებას-კი არ ნიშნავდა, არამედ **ზევითკენ აწეული ხელებით ტაშის კვრას**.

შეტყველვა ა მ ი რ ა ნ დ ა რ ე ჯ ა ნ ი ა ნ შ ი გვხვდება. იქ ბადრი იამანისძის-მიერ რომ არზამანიკის საჯარო შებრძოლების დროს დამარცხებისა და მოკვლის ამბავია მოთხრობილი, ნათქვამია: „მაშინ ზე ახლტა მეფე, **ხელნი შეიტყველნა** (ე. ი. ტაში დაუკრა) და გაიცინა. შეიქმნა სიხარული ქალაქსა შიგან დიდი და ყველანი ქებასა შეასხმიდეს ბადრი იამანის ძესა“-ო (ზ. ჭიჭინაძის გამოც. 26).

ზემომოყვანილი ძეგლებითგან ამოღებული მაგალითები ადამიანს დაარწმუნებენ, რომ **ტყველვა, შეტყველვა** და **ალტყველვა ძველი ქართული ტერმინებია**.

ერთი შეხედვითაც ცხადი ხდება, რომ **სამივე ზემოჩამოთვლილი სიტყვა ნასახელარი ზმნებია**, იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ პირველ ზმნას წინა-

სართი არა აქვს, ორი უკანასკნელი-კი უკვე წინსართიანია (პრევერბიანია). სამივეს **ავ** მაწარმოებელი, ანუ თემის ნიშანი აქვს; ხოლო ძირად **ტყუელ** არის.

ამ სამსავე ზმნის **აღმნიშვნელობის საერთო თვისებას** ორივე ხელის ერთმანერთთან მიახლოვება შეადგენს, მაგრამ **შეტყუელვა** ამ მოქმედების ჰორიზონტულს მიმართულებას, ხოლო **აღტყუელვა** ასწვრივს, ზევით ამართული ხელების დაახლოვების გამომხატველია. რაკი **შეტყუელვა**-ს ასეთ მნიშვნელობას **შე** ზმნის წინასართი, **აღტყუელვა**-ს **აღ** წინასართი ანიჭებს, ცხადია, რომ ამ სამი ზმნის მნიშვნელობის საერთო თვისების, **ორივე ხელის** დაახლოვების, გამომხატველი ფუძე **ტყუელ**-ვა უნდა იყოს. **ვ-ა**, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას, **ავ**, სახელისათვის მოქმედების მნიშვნელობის მიმნიჭებელი მაწარმოებელია.

ამნაირად, იმ სახელად, რომელიც ამ ზმნაში **ორივე ხელის** ცნების აღმნიშვნელი უნდა იყოს, შესაძლებელია მხოლოდ **ტყუელ**-ი იყოს. ხოლო რაკი აქ ხელის არავითარი ბგერითი კვალი არა ჩანს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ **ტყუელ ორის** აღმნიშვნელია. მართლაც, თუ გავიხსენებთ, რომ ძველ ქართულში **ლ** ხშირად პირველადი **რ**-ს შენაცვლებას წარმოადგენს, მაშინ **ტყუელ**-იც შესაძლებელია უფრო ადრინდელი **ტყუერ**-ის მერმინდელ სახესხვაობად მივიჩნიოთ. ეს **ტყუერ**-ი ადამიანის მამრობითი სასქესო ორგანოს წყვილი კვერცხის შემცველის სახელს **ყუერ**-ს უდრის. პირველს მათგანს მხოლოდ თავში მეტი **ტ** თანხმოვანი გააჩნია. ამ თვისებით **ტყუერ**-ი აგრეთვე წყვილისავე აღმნიშვნელს ორ ქართულ ტერმინს, იმ **ტყუბ**-სა და **ტყუპ**-ს, მიემსგავსება, რომელთა შესახებაც უკვე გვქონდა საუბარი. როგორც იქ აღნიშნულია, ეს თავკიდური **ტ** ოდინდელი სქეს-კატეგორიის შეზრდილი ნიშანია.

რაკი ყველა ზემონათქვამის შემდგომ **ტყუელვა**, თუ ასე შეიძლება გამოითქვას, **შეორების** აღმნიშვნელი ყოფილა, ჩვეულებრივი გაგებით-კი სწორედ **ხელების შეორების**, შეკრების გამომხატველი იყო, ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ამბობდნენ „**ხელების ტყუელვა**“-ს და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს ამ გამონათქვამის პირველი სიტყვა ჩამოცილებული.

დასასრულ **წყვილი**-ს შესახებაც. **ტყუელვის**, **აღტყუელვის** და **შეტყუელვის** აგებულობასა და პირველადს მნიშვნელობაზე მსჯელობის დროს, უკვე დავრწმუნდით, რომ **ტყუელი ორსა** ნიშნავს, რომ თავკიდური **ტ** თავსართოვანი ოდინდელი სქეს-კატეგორიის შენაზრდია ისევე, როგორც **ლი** ასეთივე თვისების ბოლოსართი არის. რაკი **ტყუელი ორის** აღმნიშვნელი ყოფილა და **წყვილი**-ც ამასვე ნიშნავს, მათი ბგერითი დიდი მსგავსების გამო, ამ ორი სიტყვის იგივეობის აზრი თავისდა თავად იბადება. არსებითად მათ მხოლოდ თავკიდური ბგერა **ტ** და **წ** აქვთ განსხვავებული. მაგრამ **ტ**-ს **ც**-დ, **წ**-დ და **ჭ**-დ შენაცვლება ქართულში მოგვეპოვება[1] და საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ გზით უნდა იყოს **წყვილი** უფრო ადრინდელი **ტყვილი**-საგან წარმომდგარი.

ზოგადსა და სამწერლობო ქართულს კიდევ არაერთი ტერმინი და სიტყვა, თუ ზმნა აქვს, რომელთაც ამ რიცხვითი სახელის ოდინდელი ფორმა აქვთ და-

---

[1] ტურჩლი (თევზთა განავალი)—ცურცლი (ქვემძრომთა), ტანტალი—წანწალი, ტკივილი—წკენი, მაწკუნე (მტკ‘ვა: ჭან.), ტუტყი—ჭუჭყი და სხ.

ცული, მაგრამ ყველასი განხილვა შორს წაგვიყვანდა, ამიტომ მხოლოდ ორს-ღა, **ᲡᲘᲢᲧᲣᲐᲡ** და **ᲜᲐᲮᲔᲕᲐᲠ**-ს შევეხები კიდევ.

საფიქრებელია, რომ **სიტყუაჲ**. რომელიც ძველ ქართულში ეხლანდელივით ცალკეულ სიტყვას-კი არა, არამედ მხოლოდ **გაბმულ საუბარსა** ნიშნავდა, აგრედვე **ორისავე** სახელის ძველ ფორმასთან უნდა იყოს დაკავშირებული და თავდაპირველად **ᲡᲘᲢᲧᲣᲐᲲ** და **ᲣᲑᲜᲝᲑᲐᲲ** ორი განსხვავებული ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. ვითარცა **ᲣᲑᲜᲘᲡᲐᲒᲐᲜ** ნაწარმოებს, **ᲣᲑᲜᲝᲑᲐᲡ** **საჯაროდ ლაპარაკის მნიშვნელობა** უნდა ჰქონოდა, **ᲡᲘᲢᲧᲣᲐᲲ**-კი **მხოლოდ ორი პიროვნების, მარტო ორი მოსაუბრისათვის განკუთვნილს ლაპარაკს, დიალოგს, ეწოდებოდა**. ამას ამ ტერმინის თვით აგებულებაც (სი-ტყუა-ჲ) ამჟღავნებს, რათგან **სი** აქ დანიშნულების მაუწყებელი ფორმანტია

ᲜᲐᲮᲔᲕᲐᲠᲘ ქართულად ისევეა ნაწარმოები, როგორც **ნახამალი**, **ნაოთხალი** და სხვაც. ამიტომ ისევე, როგორც **ნახამალი** და **ნაოთხალი** „**ნა + ხამ + ალ — ი**"-სა და „**ნა + ოთხ + ალ — ი**"-საგან შესდგება და **ᲜᲐ** იქ ფორმანტია, **ᲐᲚ** ბოლოსართი და შუა ნაწილად რაოდენობითი რიცხვის სახელი **სამ** და **ᲝᲗᲮ**-ია, ამგვარადვე ცხადია, რომ **ᲜᲐᲮᲔᲕᲐᲠ**-შიც თავსართი **ᲜᲐ** და **ᲐᲠ** ბოლოსართი ამნაირივე თვისების ფორმანტებია, ამ სიტყვის შუა ნაწილი-კი **ᲮᲔᲕ**. უეჭველია, ამ შემთხვევაშიც რიცხვის სახელი უნდა იყოს. რაკი **ᲜᲐᲮᲔᲕᲐᲠᲘ**, ნასამალისა და ნაოთხალის მგავსად რომ თანამედროვე რიცხვითი სახელისაგან ვაწარმოვოთ, მნიშვნელობით **ნაორალს** უდრის, ამის გამო **ᲜᲐᲮᲔᲕᲐᲠᲘ**-ს შუა, რიცხვის აღმნიშვნელი, ნაწილი **ᲮᲔᲕ**-იც **ორის** რიცხვითი სახელის ძველ ფორმად უნდა მივიჩნიოთ.

ზევით უკვე განხილული გვქონდა **ორისავე** ოდესღაც. უძველეს ხანაში, არსებული სახელის გაქვავებული ნაშთი **ᲧᲔᲕᲐᲠᲘ**, რომლის ფუძეს წარმოადგენს **ᲧᲔᲕ**. საკმარისია **ᲜᲐᲮᲔᲕᲐᲠ**-ში დაცული **ორის** აღმნიშვნელი **ᲮᲔᲕ** ზემოდასახელებულ **ᲧᲔᲕ**-ს შევადაროთ, რომ მათი სრული იგივეობა ცხადი გახდეს: **ნახევარ**-**ში** დაცულს **ორის** აღმნიშვნელს რიცხვითს **სახელს მხოლოდ** თავკიდური ყ თანხმოვანი **ხ**-დ აქვს შენაცვლებული. ასეთი შენაცვლების არაერთი მაგალითი[1] გვაქვს[2].

გულდასმითმა კვლევა-ძიებამ მაშასადამე დაგვარწმუნა, რომ **ისტორიულ ხანაში ცნობილი ᲝᲠᲘ-ს გარდა, წინათ და უძველეს ხანაში ამ რიცხვის გამოსახატავად ᲧᲝᲠᲘ და ᲧᲣᲠᲘ ყოფილა, რომ საერთოდ ორობის გამომხატველი ძირი თავდაპირველად ქართულსაც და ქართველურსაც ᲧᲝ ჰქონია, რომელსაც სქესისდა მიხედვით სათანადო სქეს-კატეგორიის ფორმანტი ერთვოდა ჯერ თავსართის, შემდეგში-კი ბოლოსართის სახით.** თავსართიან ოდინდელ

---

[1]. **საყდარი—სახტარი (იმერ.),—ყირიმის თოფი—ხირიმი, კირიმი (თუშ., ხევს.),—ყლაპი ხლაპი (საჰა),—ყვიჩილა—ხვიჩილა (იმერ.),—საჯაყი—საჯახი (იმერ.),—დაყრდნობა—დახტნობა (იმერ.).**

[2] აკად. ნ. მ ა რ რ ი ერთი მხრით ამტკიცებს, რომ **ᲜᲐᲮᲔᲕᲐᲠᲘ** ორის აღმნიშვნელი სვანურ ხევ-ითგან არის ნაწარმოები (ძვ. ქართ. გრ. 82), მეორე მხრით, რომ **ᲧᲔᲕᲐᲠᲘ**-ც აგრეთვე სვანური ნასესხები სიტყვის სახესხვაობას წარმოადგენს (იქვე, 82). გამოდის, რომ **ᲧᲔᲕᲐᲠᲘ** ვითომც ხევ-არისაგან იყოს წარმომდგარი და ხ ყ-დ იყოს შენაცვლებული. ჩვეულებრივ-კი პირიქით—ყ-ს ხ-დ შენაცვლება გვაქვს. ამიტომაც ნ. მ ა რ რ ი ს მოსაზრება სწორე არ უნდა იყოს

ფორმათაგან მხოლოდ მეოთხე სქეს-კატეგორიის დ-ს ანარეკლი გვაქვს დაცული **ხიტყუა**-ში და ამას გარდა **ტყუბი**-სა და **ტყუპი**-ს ფორმებშიც. მაგრამ ორს უკანასკნელს ეს უკვე განუყრელად შეზრდილი ფუძის სახით შეთვისებული მეოთხე სქეს-კატეგორიის ფორმა ძირადაც-კი ჰქონია მიჩნეული. **ორის** ამ ძირად ქცეულს მეოთხე სქეს-კატეგორიის **ტყუ** ფორმას გარკვეული ხანითგან ისევე, როგორც **ორის** პირველადს **ყო** ძირსაც, საჭიროებისამებრ სათანადო სქეს-კატეგორიის ფორმანტი ერთვოდა ხოლმე, მაგრამ უკვე ბოლოსართის სახით. ამ ხანის პირველადი ყო-ძირისაგან ნაწარმოები ბოლოსართიანი ფორმებითგან შერჩენილი გვაქვს ტერმინებად ქცეულები მეორე სქეს-კატეგორიის **ყუნ**, მეოთხე სქეს-კატეგორიის წყვილი სასმენელისა და თვალის აღმნიშვნელი **ყური**, წყვილი საკვერცხის სახელი **ყუერი**, წყვილი ულლეული საქონლის **ყევარი**. ხოლო მეოთხე სქეს-კატეგორიის თავსართ-შეზრდილი ბოლოსართიან ფორმათაგან დაცული გვაქვს მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმა **ტყუბი** და მეოთხე სქეს-კატეგორიის რამდენიმე სახესხვაობა **ტყუელ**-ვა, **ტყუპი** და სხვაც.

ყორი და **ყური**-საგან ყ-ს შენაცვლების გზით არის დროთა განმავლობაში **ორის** კიდევ შემდეგი ფორმები **ღორი** და **ღური**, **ჟური** და **ჟირი**, **ჯური** და **ჯირი**, დასასრულ **ჩუღი**-ც წარმომდგარი. ხოლო ყ-ს სრულიადი გაქრობის გამო შერჩენილი გვაქვს **ორი**, რომელშიც რიცხვის აღმნიშვნელად მხოლოდ **ო**-ღა არის.

III. ზოგად ქართულს თუ 3-ისათვის სახელად ა-ხმოვანა **ხამი** აქვს, მეგრულში უ-ხმოვანა სახესხვაობა **ხუმი**-ა: ჭანურსაც ასევე აქვს **სუმ** და **შუმ** და წინათაც **შუმ** ჰქონია (ჭ. გრ., გვ. 20), რომლის კვალი ეხლაც არის რიგობითი რიცხვითი სახელის **შუმენიჩი**-ს პირველ მარცვალს **შუმ**-ში დაცული. სვანურად **სემი** არის.

ქართულ-ქართველურის **ხამის** ფორმების განსხვავება მხოლოდ პირველ თანხმოვანსა (**ს** და **შ**) და ხმოვანს (**ა**, **ე** და **უ**) ეხება. ორივე სხვაობა იმდენად ჩვეულებრივია, რომ ამაზე სიტყვის გაგრძელება საჭირო არ არის. ბოლოკიდური **მ** ყველას უცვლელად აქვს იმისდა მიუხედავად, რომ მისი ძირეულობა სათუოა. მაგრამ ეს **მ** მაინც დიდი ხნის შენაზრდი უნდა იყოს.

ისიც აღსანიშნავია, რომ ამ რიცხვითი სახელის თავკიდური **ო**-ს, ანდა **შ**-ს პირველადობაც საეჭვოა. ამას ერთი მხრით **ხამის** მეორე სახელი **ყუნცული** გვაფიქრებინებს, ხოლო მეორე მხრით ის გარემოებაც, რომ ჩრდილო და სამხრეთ-კავკასიის აბხაზურ-ლეგურ-ალბანურ ენებშიც, ს-ბგერიანისა და **შ**-ბგერიანის გარდა, **ხ**-ბგერიანი **ხამის** სახელიც არის, რომელთაგან ყველაზე ადრინდელი, რასაკვირველია, სწორედ უკანასკნელია და **შ** და ს-ბგერიანები-კი შენაცვლების გზით იქმნება გაჩენილი. ამნაირადვე **შუმ** შესაძლებელია ყ-ს ქართულში **ხ**-დ ჩვეულებრივი შენაცვლების გზით იყოს **ყუნცულ** ის პირველი ნახევრის **ხუნ**-ისაგან წარმომდგარი.

ასეა, თუ ისე, მაინც **ყუნცული** უაღრესად საყურადღებოა, რათგან მარტივი რიცხვის **ხამის ეს სახელი რთული სიტყვა და სახელი გამოდგა**. როგორც დავრწმუნდით, ის **ორისა და ერთის სახელების შერწყმულს სიტყვას წარ-**

მოადგენს. თუ **სამის სახელი ასეთი გზით გაჩენილა, ასეთი მოვლენა სამზე მსხვილი რიცხვის სახელებში,** ცხადია, **უფრო მოსალოდნელია.**

IV. ზოგადი ქართული სამწერლობო ენის **ოთხი**-ს შესატყვისად მეგრულსაც **ოთხი** აქვს, რომელიც თოთხმეტში **ანთხი**-ს სახით გვევლინება. ხოლო ჭანურში **ოთხო**-ა და მარტო ოთხმოცში **ოთხე**-ს სახეც აქვს,—სვანურშია—**ჳოშთხჳ**, რომელიც სამწერლობო ქართულისაგან თავის თავკიდური ჳ-ით, შუაში მოქცეული **შ**-ითა და ბოლოკიდური ო-ს მაგიერ **ჳ**-ით განსხვავდება.

ის გარემოება, რომ **ოთხის** სახელი მეგრულს ცალკეულად **ოთხი** აქვს, ჭანურში-კი **ოთხო** ამ რიცხვის ერთად-ერთ ცალკეულს სახელს წარმოადგენს, ცხად-ჰყოფს, რომ ეს ფორმა შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

ამნაირადვე 14-ის სახელში დაცული **ანთხი**-ც არის საყურადღებო იმ მხრივაც, რომ **ოთხის** მაგიერ აქ **ა**-ხმოვანა სახესხვაობაც გვაქვს და **თ**-ს წინაც **ნ** თანხმოვანია, რომელიც არც ზოგადს ქართულსა და არც სხვა ქართველურებს არ უჩანს. უკანასკნელი გარემოების გამო იბადება საკითხი, ეს **ნ** ბგერა ხომ მერმინდელი შენაზრდი არ არის?

ამ საკითხის გადაწყვეტის დროს უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ სვანურადაც **ოთხის** სახელში **თ**-ს წინ თანხმოვანი **შ** ისმის და **ჳოშთხჳ**-ია: **შდ (შთ)** ქართული **თ**-ს შესატყვისობაა. თუ გავიხსენებთ, რომ **ნ** ზოგჯერ **რ**-ს შენაცვლებაა ხოლმე (შეად. **მართვე**—მონთა-ს და სხვ.), მაშინ **ანთხი** შესაძლებელია **ართხი**-ს ფონეტ. სახესხვაობად მივიჩნიოთ.

ამნაირად მეგრული **ანთხი**-სა წინანდელი **ართხი**-სა, ხოლო სვანური **ჳოშთხჳ** უფრო ადრინდელი **ჳოთხჳ**-ისაგან წარმომდგარად არის საგულისხმებელი. მათ შორის მხოლოდ ახმოვანების მხრივ არის განსხვავება.

მაგრამ ყველაფერი, რაც აქამდე ნათქვამი გვქონდა, **ოთხის** სახელის პირველადი სახის, აგებულებისა და ალმნიშვნელობის გამოსარკვევად არა კმარა, არამედ **ოთხის წინანდელი სახის გამოსარკვევადაც იმავე წესს, ტექნიკური ტერმინების წიაღში დაცული მასალების ანალიზს, უნდა მივმართოთ.** ამ მხრივ ალსანიშნავია, რომ „**ოთხი ვეგის**“, ანუ კოჭის თამაშობას, საბას ცნობით, „**გლეხურად**“, ე. ი. ხალხში **ოთხო** სწოდებია (ლექსიკ.). ცხადია, რომ სათამაშო გასართობის **სახელი კოჭების რიცხვზეა დამყარებული და სწორედ მის სახელს წარმოადგენს.** ეს სახელი იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ აქ **ოთხი**-ს **ჩვეულებრივი სახის მაგიერ ოთხო გვაქვს, ისევე როგორც ჭანურს ეხლაც შერჩენია და მეგრულს წინათ ჰქონია.**

ამაზე უფრო საყურადღებოა სახელზმნა **ბორტყუა**, რომელიც საბას სამართლიანი განმარტებით; „**ოთხით სვლა**“-სა ნიშნავდა და ნიშნავს ეხლაც. ხოლო, მისივე სიტყვით, „**ჩჩვლთაგან ოთხზე სიარულსა—ჩოჩმა და ხორდღმა** ჰქვიან“ (ლექსიკ.: სლვა).

[1] მაგ. ბურთი—ბურტი (ჭან.)—ბუშტი.

ბორტყუა და **ბორდღვა**, ცხადია, ნასახელარი ზმნებია, ამასთანავე მეორე პირველის ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს და მის **ტყ** კომპლექსის გამჟღერებით და **დღ**-დ შენაცვლებით არის წარმომდგარი.

ეხლა რომ **მათი აგებულების გამორკვევას შევუდგეთ**, ჯერ თავკიდური **ბ**-ს რაობა უნდა გავიგოთ. თუ გავიხსენებთ, რომ ორივე ეს სიტყვა **ოთხით, პირუტყვულად, ანუ ოთხზე ბაშვიგით ხიარულს ნიშნავს**, ამ გამოკვლევის სქეს-კატეგორიების შესახები ნაწილის გადაკითხვის შემდგომ, თავისდა-თავად დაგვებადება აზრი, რომ ამ შემთხვევაშიც **ბ**-ს სწორედ მესამე სქეს-კატეგორიის ფუნქცია უნდა ჰქონდეს. მაშასადამე, **ბ ამ სიტყვების ძირეული ნაწილი არ არის.**

ვითარცა **ოთხზე ხიარულის** აღმნიშვნელ სახელზმნას, მას, ან ორივე ცნების (ე. ი. ოთხზე და სიარულის) გამომხატველი ნაწილები უნდა ჰქონდეს, ანდა, **დაოთხების** მსგავსად, **ოთხის** მაუწყებელი ნაწილი მაინც უნდა გააჩნდეს. რაკი **ბორტყუა**-სა და მის სახესხვაობას **ხვლის** არავითარი ბგერითი ელემენტი არ უჩანს, ამიტომ იგი, უეჭველია, **ოთხის** სახელისაგან ნაწარმოები ზმნა უნდა იყოს.

ოთხის აქ დაცული ოდინდელი სახის სისწორით გამოსარკვევად საჭიროა, რომ ისევე, როგორც ამ სახელზმნის თავკიდური ბგერის ბუნება გვაქვს გამორკვეული, მისი ბოლოკიდური ნაწილის აგებულება და რაობაც ვიცოდეთ. როგორც ნასახელარ ზმნას, მას ხომ უთუოდ მაწარმოებელი უნდა ჰქონდეს, რომლის გამოუყოფლივ **ოთხის** ბგერითი შედგენილობის ხელმიწვდენით გამორკვევას ვერ შევძლებთ. **ბორდღვა**-ში მისი გამოყოფა თითქოს ადვილია, რათგან **ვ-ა**-ს სწორედ ზმნის მაწარმოებლობა მიეკუთვნება, მაგრამ **ბორტყუა**-ში **ვ** არა ჩანს და ამიტომ შესაძლებელია მისი **უ**-ც მაწარმოებელის კუთვნილებად მიეჩნია ადამიანს. მხოლოდ უნდა ისიც გვქონდეს გათვალისწინებული, რომ ბოლო **უ**-ნიანს ნასახელარ ფუძეებს მაწარმოებლის **ვ** უქრებათ ხოლმე, ამიტომაც შესაძლებელია აქაც **უ** ძირეული იყოს, **ვ** გამქრალი ჰქონდეს, **ბორდღვა**-ში—კი **უ** და **ვ** შეკუმშული იყოს. ამას ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ ჭანურად სწორედ **ო**-ბოლოკიდურიანი ფორმა **ႭႧႾႭ**-ა და ოთხის ვეგის თამაშობასაც ძველ ქართულად **ႭႧႾႭ**-ვე ეწოდებოდა. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ **ოთხის** წინანდელ სრულ სახედ უნდა **ორტყუ** მივიჩნიოთ, რომლის გამჟღერებული **ორდღუ** სახესხვაობაც ყოფილა[1].

მაშასადამე **ოთხის** სახელის შემდეგი სხვადასხვა სახესხვაობა გვქონია დაცული: **ႭႧႾႭ, ႭႧႾႨ, ႠႰႧႾႨ**-საგან წარმომდგარი **ႠႬႧႾႨ** და **უოთხუ**-ისაგან **უოშთხუ** ისევე, როგორც **ორტყუ** და **ორდღუ**.

ორტყუ-სა და **უოშთხუ**-ს სრული იგივეობა უცილობელი შეიქმნება, თუ **ყ**-ს **ხ**-დ შენაცვლებას და ყრუ **ტ**-ს **თ**-დ გაასპირატებას გავითვალისწინებთ.

[1] ნ. მ ა რ რ ი ს, რწმენით **ოთხი** შესდგება **ო** თავსართისა და **რთხვ** ძირისაგან. თვით ეს ძირი **რვცხ**-საგან არის წარმომდგარიო. ამ ძირს სამი სახესხვაობა, **რვტ, რვდ** და **რვთ** აქვს, რომელნიც პირველად **რვწ, რვძ** და **რვც**-საგან არიან წარმომდგარიო. შემდეგ **ვ**-ს ადგილმონაცვლებით და ბოლოში გადასმით წარმოსდგა **ო-რტყვ, ო-რდღვ** და **ო-რთხვ**. რომელნიც **ბ-ორტყ-ვა**-სა, **ბ-ორდღ-ვა**-ს და **ფ-ორთხვა**-ში გვხვდებაო (ძვ.ქართ. გრ., 77).

ႭႧႾႭ-სა და ႭႧႾ-ს უკვე რ აქვს დაკარგული, სხვაფრივ მათსა და **ჶორთხჶ**-ს შორის არსებითი განსხვავება არ არის. უკანასკნელის თავკიდური **ჶ**-ს **ნამდვილი ბუნება** გამოსარკვევია.

სამის სახელის აგებულების სირთულის გამორკვევის შემდგომ, **ოთხი**-ს სახელის ასეთივე თვისებ› უფრო მოსალოდნელი. ႭႰႲႷႳ-სა და ႭႰႧႾႳ-ს პირველი მარცვალი ႭႰ ორია, მეორე ნაწილი ႲႷႳ და ႧႾႳ-ც, პირველი ნაწილის **ორობის** გამომჟღავნების შემდგომ, ცხადია შესაძლებელია მხოლოდ **ორისავე** აღმნიშვნელი იყოს. მართლაც ႲႷႳ წყვილის, ანუ **ორისავე** აღმნიშვნელი ႲႷႳႡႨ-საგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ ბოლოში მე-3 სქეს-კატეგორიის ნიშანი არა აქვს ისევე, როგორც თავდაპირველად არც უნდა ჰქონოდა, რათგან მას უკვე **ტ** სქეს-კატეგორიის თავსართი მოეპოება.

ამნაირად ირკვევა, რომ **ოთხის სახელი თავდაპირველად ორი ორი-ს აღმნიშვნელი ყოფილა**. მის ოდინდელ სახელს დროთა განმავლობაში ჯერ მხოლოდ თავკიდური **ყ** გაჰქრობია, ხოლო შემდეგ შუა **რ** ბგერაც.

V. ზოგადი ქართულისა და მეგრულის ႾႳႧႨႱ შესატყვისად, ჭანურად გვაქვს ႾႳႧ და ႾႳ, სვანურად-კი **ჶოხჶიშდ**. **ჶ**-ს ვი-დ და თ-ს **შდ** დ სვანურში შენაცვლების გათვალისწინებით, შესაძლებელია თანამედროვე სვანური **ჶოხჶიშდ** უფრო ადრინდელი **ჶოხუთ**-ისაგან წარმომდგარად ვიგულისხმოთ.

ზოგად ქართულსა და მეგრულ-ჭანურთან შედარებით, სვანურს თავში ზედმეტი **ჶო** უზის. თუ მას გამოვაკლებთ, ქართულ-ქართველური **ხუთის** სახელის [ႾႳႧႨ და (ჶო)ႾႥႨ(შ)Ⴃ] იგივეობა ცხადი გახდება.

რაკი ზოგადს ქართულსა და მეგრულ-ჭანურს ამ რიცხვისათვის სრულებით ერთნაირი სახელი აქვთ, ამიტომ იბადება საკითხი სვანური **ხუთის** თავკიდური **ჶო**-სა ბუნების შესახებ, ხომ ეს **ჶო** შემთხვევითი, მერმინდელი შენაზრდი არ არის? ამის გადაწყვეტა ამ სიტყვის ეტიმოლოგიისა და პირველადი მნიშვნელობის გაუთვალისწინებლივ, რასაკვირველია, შეუძლებელია.

ხუთის სახელის ეტიმოლოგიისა და თავდაპირველი აღმნიშვნელობის გამორკვევის დროს, წინა რიცხვითი სახელების (3-სა და 4-ის) რთული აგებულების შემდგომ, რა თქმა უნდა, აქაც მსგავსი მოვლენაა მოსალოდნელი. ამის შესაძლებლობის გაუთვალისწინებლობა მაინც მიუტევებელი შეცდომა იქმნებოდა[1].

---

1 **ხუთის** ეტიმოლოგია · ნ. მ ა რ რ ს ა აქვს. ძვ. ქართ. გრამატიკაში ნათქვამია მხოლოდ, რომ **ხუთი** წარმომდგარია **ხევთ**-ისაგან, რომლის ძირიც **ხვთ** არისო (გვ. 75). ხოლო მოხსენებაში, „Яфетический Кавказ и третий этнический элемент", მას დაუსაბუთებლივ გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ „ხუთის აღსანიშნავად სიტყვა მჯილს, ანუ მუშტს, ხმარობდნენო (пять выражалось словом „кулак", („пятерня"). ეს დებულება გამეორებული აქვს თავის წერილშიც „Яфетические языки", „**იაფეტური ენები**": „ხელის კერტი, ე. ი. მუშტი ხუთი თითითურთ, **ხუთის** აღმნიშვნელიაო (იხ. Избранные работы I, 99 და 299). არც აქ არის დასახელებული მჯილის, ანუ მუშტის აღმნიშვნელი ის სიტყვა, რომელიც **ხუთის** სახელად უნდა იყოს გამოყენებული.

რაკი 3 **ორი** (**და**) ცალის, ხოლო 4 **ორი** (**და**) **ორის** აღმნიშვნელი გამოდგა, ამიტომ, თუ 5-ის სახელიც ასევეა წარმომდგარი, მაშინ თავდაპირველად იგი, ან **სამი** (**და**) **ორისა**, ან და **ორი** (**და**) **სამის** სახელების შერწყმული ფორმა უნდა ყოფილიყო. **ხუთის** სახელის, როგორც დავრწმუნდით, ორი ფორმა გვაქვს: ზოგადი ქართულ-მეგრულ-ჭანური **ხუთი** და სვანური **ჸოხჸიშდ**, რომელიც უფრო ადრინდელი **ჸოხვიშდ** და **ჸოხუდ**-ისაგან იყოს წარმომდგარი. ამ ფორმების 2+3, ანდა 3+2-ის სახელებთან დაკავშირება მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქმნებოდა შესაძლებელი, თუ გავითვალისწინებთ, რომ, ან **ხუთი**, რომელიც სვანური **ჸოხვიშდ**-ის მეორე ნაწილს ისე გასაოცრად მიაგავს, ამ რიცხვის ოდინდელი სრული სახელის მხოლოდ მეორე შერჩენილი ნაწილი-ღაა, პირველი ნაწილი და მარცვალი-კი დაკარგული აქვს, ან არა და უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართულ-მეგრულ-ჭანური სახელი აგებულებით სვანურისაგან განსხვავდება და წარმომდგარია წინანდელი **ხუთხი**-საგან მეორე **ხ**-ს გაქრობის წყალობით.

თუ მოსაზრება, რომ სვანური **ჸოხჸიშდ**-ის **ჸო** **ჸოხუდ**-ისაგან არის წარმომდგარი, მცდარი არ არის, მაშინ ცხადია, რომ **ჸო** სწორედ **ორის** აღმნიშვნელი სახელია, **ხუდ**-კი ამის გამო შესაძლებელია მხოლოდ-და-მხოლოდ **სამის** აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ. ამნაირადვე, თუ **ხუთი**-ს **ხუთხი**-საგან წარმოშობილობის ჰიპოთეზი მცდარი არ არის, მაშინ ცხადია, რომ აქ **თხი** ისევე, როგორც უკვე ვიცით, **ოთხი**-ს მეორე მარცვალიც, სწორედ **ორხა** ნიშნავს, თავკიდური **ხუ**-კი ამ შემთხვევაშიც **სამის** აღმნიშვნელად უნდა მიგვეჩნია.

ჸო-ისა და **თხი**-ს **ორის** სახელის სხვადასხვა დროის ფონეტიკური სახესხვაობად მიჩნევის შესაძლებლობა ვგონებ ძნელი დასაჯერებელი არ უნდა იყოს, რათგან პირველი მათგანი (ო-რი) ეხლაც არსებობს, მეორეს შესახებ-კი **ოთხი**-ს ანალიზის დროს უკვე გვქონდა საუბარი.

ამ ეტიმოლოგიისათვის უმთავრეს დაბრკოლებას **ხუ** და **ხუ-დ**-ი წარმოადგენს, რათგან არც ზოგადს ქართულსა და არც ქართველურს ამ ჟამად **სამის** ასეთი სახელი არა აქვს. მაგრამ, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდით, ჭანურად სამს **შუმ**-ი სწოდებია. **შ** ს **ხ**-საგან გაჩენა და შემდეგ ს-დ შენაცვლება ქართულ-ქართველურში იშვიათი მოვლენა არ არის. ამასთანავე, თუ სამის **ხუ**, ანდა **ხუ-დ** სახელი ქართულში არ მოგვეპოვება, **სამის** ცნების გამომხატველი ტერმინი **ყუნცული** ძველ ქართულში ხომ ყოფილა. ყ-ს **ხ**-დ შენაცვლების გზით შესაძლებელია **ხუნცულ**-ადაც ქცეულიყო და ეგების **სამის** აღმნიშვნელი **ხუ** და **ხუ-დ** სწორედ ამ ტერმინის პირველი მარცვალი იყოს. მაინც-და-მაინც **ხ**-ძირიანი და **შ**-დ შენაცვლებული მისი სახესხვაობა **სამის** სახელად, როგორც დავრწმუნდით, ჩრდილო-კავკასიის ენებში საკმაოდ არის გავრცელებული ისევე, როგორც იქვე ს-ძირიანი სახესხვაობაც მოიპოვება. **აღსანიშნავია, რომ ხ-ძირიანი 3-ისა და 5-ის სახელები ჩრდილო-კავკასიის ენათა, როგორც დასავლურს, ისევე აღმოსავლურს ჯგუფში საკმაოდ არის გავრცელებული და ეს გარემოებაც ამჟღავნებს, რომ ხუთის სახელი სამის სახელთან (მაშასადამე ორის ს ხელთანაც) უნდა იყოს მართლაც დაკავშირებული.**

VI. სამწერლობო, ზოგადი ქართულის **ექუსი**-ს შესატყვისად მეგრულში **ამ-შვი** გვაქვს ცალკეულადაც და 16-ის, 600-ის და მე-6-ეს სახელებშიც, ჭანურად 6-ს ეწოდება **ანში** ცალკეულადაც და მეექვსესაც **ანშ·ენერი**-დ ამბობენ, მაგრამ ათინურს და ვიწურს კილოებში **ა-ში**, ხოლო ხოფურში **აშ**-ს ხმარობენ (ქ., გ. 128 და § 6).

სვანურად 6-ს **უსგვა** ჰქვიან ცალკეულადაც და რთულს რიცხვითს სახელებშიც.

თუმცა 6-ის ზემომოყვანილი სახელები ერთი მეორისაგან ისე დაშორებული არ არიან, რომ მათი ნათესაობა საგრძნობი არ იყოს, მაგრამ მათი ფონეტიკური გარდაქმნა მაინც იმდენად დიდია, რომ ამის მსგავსი სხვა რიცხვითს სახელებში არ გვხვდება და ამიტომ მათი სახენაცვლობის თანდათანი საფეხურების გათვალისწინებაა საჭირო.

საერთოდ ხუთი-ექვსითგან მოყოლებული ქართულ-ქართველური რიცხვითი სახელების აგებულების გამორკვევა უკვე ძალიან ძნელდება, ამიტომაც მათი განხილვა მომავალი კვლევა-ძიების ამოცანად უნდა იქცეს და აქ მხოლოდ ცნობათა სისრულისათვის მარტო აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს ეტიმოლოგიები მექნება მოყვანილი.

ნ. მ ა რ რ ს ნათქვამი აქვს, რომ **შვიდის** ძირი არის **შვდ**, რომლისგანაც **მშვდის** (ე. ი. მშვიდობიანის, წყნარის) ფუძეა ნაწარმოები (ძვ. ქართ. გრ. გვ. 76—77). რაზეა დამყარებული ეს დებულება, ავტორს აღნიშნული არა აქვს, არც თვით **შვიდის** ძირის თავდაპირველი მნიშვნელობაა განმარტებული. საფიქრებელია, რომ ნ. მ ა რ რ ი ს ეს დებულება იმ დროისაა, როდესაც ქართულის სემურობას უცილობელ ჭეშმარიტებად სთვლიდა. მისი მოსაზრება ძველი ებრაულის შვიდეულისა და შაბათის იგივეობის ანალოგიის ძიების ნაყოფს უნდა წარმოადგენდეს.

ნ. მ ა რ რ ი ს სიტყვით, **რუა**, **რვა** პირველადი **რუან**-ისაგან არის წარმომდგარი და **რვნ**, ანუ **რმნ** ძირისაგან არის ნაწარმოები (ძვ. ქართ. გრ., გვ. 74, § 94 და გვ. 75 § 95a). აქაც მოსაზრება ქართულის სემურობის რწმენაზეა მხოლოდ დამყარებული (იხ. იქვე გვ. 08).

ნ. მ ა რ რ ი **ცხრა**-ს **ცხ** და **რა**-საგან შემდგარად სვლიდა, რომელთაგან **ცხ** ძირად მიაჩნდა, **რა**-კი სუფიქსად (იხ. ძვ. ქართ. გრ. გვ. 74, § 94 f). **ცხ** ძირი **თხხ**, ანდა **თსყ**-საგან არის წარმომდგარიო. **თხ**-ს ც-დ შენაცვლებაზე იხილე ჩემი ფონეტიკაო (იქვე, გვ. 77 f). მაგრამ სწორედ ფონეტიკაში ავტორს თავისი ზემომოყვანილი ეტიმოლოგია უარყოფილი აქვს. აქ მ ა რ რ ი ამბობს: მეგონა, რომ **თხ** შერწყმისგანვე არის წარმომდგარი ც რიცხვითს სახელს **ცხრა**-ში (← თსხ-რა ← თსყ-რა), მაგრამ ამ ანალიზს, მხოლოდ იაფეტურ-სემურს შედარებით გრამატიკაზე დამყარებულს, პალეონტოლოგია აბათილებსო (იქვე გვ. 016, შენ. 3). სამწუხაროდ, ავტორს აღნიშნული არა აქვს, თუ რომელი პალეონტოლოგიაა ამ შემთხვევაში ნაგულისხმევი, რომ მისი საბუთიანობის დამაჯერებლობა გამორკვეულიყო.

X. ზოგადს ქართულში თუ **ათი** გვაქვს, მეგრულად ამის შესატყვისად **ვითი**-ა, ჭანურად **ვით**, **ჟით** და **ვი**. მაგრამ საყურადღებოა, რომ 11—19-მდე და 19-შიც **ათის** სახელი ვიწურ-არქაბულში უკვე **ვიტ**-ად და **ვიტო**-დ გვევლინება.

თუ ქართულ-მეგრულ-ჭანური სახელების მსგავსება დიდია, სვანური **ძეშდ** ძალზე განსხვავდება. 13-ითგან მოყოლებული 20-ამდე **ათის** სახელს თავკიდური **ძ** არა აქვს და მხოლოდ **ეშდ**-ად ითქმის. მაგრამ **ოცის** აწინდელი სახელიც **ძ'რუეშდ**, რომელიც **ორ ათს** ნიშნავს და **ძ'რუ** და **ეშდ**-ისაგან შესდგება.

პროფ. ვ ა რ. თ ო ფ უ რ ი ა ამბობს: «„ათ"-ისა და სვან. „ძ-ეშდ"-ის ფონეტიკური სატყვისი მეგრულში *„ოთი" გახლავთ, საიდანაც ო ნის „ვ" ჯგუფად დაშლით (როგორც „ხომა ‖ ხვიმა", „ხოლარი ‖ ხვილარი") დღევანდელი „ვითი". უნდა იყოს წარმომდგარი, წინააღმდეგ შემთხვევაში ვინის დართვა „ვით"-ში გაუგებარი რჩება. სვანურ ძერუეშ'დის ჭ ძერუ'ს რედუქცია-ქმნილი უ'ა და არა ეშდ-ის კუთვნილება, ამას ლენტეხური ძერბ-ეშტ ერთის მხრით და მეორე მხრით რიგითი რიცხვი „მერმე" (<მე-ერუ-ე, „მეორე") გვიმოწმებს-ო („ოცობითი თვლის სისტემისათვის ქართველურ ენებში": ტფ. უნ. მოამბე VI, 295, შენ. 3).

ათის სახელები, ზოგადი ქართული **ათი**-ცა და მეგრულ-ჭანური **ვითი** და **ვით**, თუ **ვიტ** ისე არ მიაგავს რთული აგებულების რიცხვითს სახელებს, რომ ამ გზით მისი ეტიმოლოგიის გამორკვევა ვერას შეგვძენდა. სამაგიეროდ **ათი** ძალიან მიემსგავსება და მხოლოდ თავკიდური თ-ს უქონლობით განსხვავდება ხელის აღმნიშვნელი **თათი**-საგან. მაგრამ, თუ ამ ორი სიტყვის ბგერითი მსგავსების უარყოფა არ შეიძლება, მნიშვნელობის მხრით მათ შორის მაინც არსებითი განსხვავებაა, რადგან **თათს** მხოლოდ 5 თითი აბია და ცალი თათი 10-ის სახელად არ გამოდგებოდა. ამიტომ, ამ სიტყვასთან დაკავშირებული 10-ის აღმნიშვნელი სახელის წინ უნდა **ორი**-ც ყოფილიყო („ორი თათი"), ანდა **თათი** მრავლობითად ეხმარათ („თათები"). თავკიდური თ-ს დაკარგვის შემდგომ უკვე **ათები** იქნებოდა.

რაკი **ათს** **ორის** ოდინდელი წინმყოფობის არავითარი კვალი არ უჩანს, ამიტომ მეორე შესაძლებლობა, **თათის** მრავლობითად ხმარება, უფროა საფიქრებელიცა და დასაჯერებელიც. ბოლოში მოქცეული მრ. რ-ის ფორმანტის დროთა განმავლობაში ჩამოცლა **თათის** მხოლობითი რიცხვის ფორმასთან აღრევის მხრივაც საშიში აღარ იყო, რადგან თავკიდური თ-ს გაქრობა **თათს** უკვე **ათ**-ად აქცევდა.

თუ 10-ის ქართული სახელის ასე და ამ გზით გაჩენის დაჯერება ძნელი არ არის, როგორ უნდა ავხსნათ და საითგან უნდა იყოს მეგრულ-ჭანური **ვითი** და **ვიტ** გაჩენილი? ა-ხმოვანა **თათს** გარდა, რომელიც ზოგადს ქართულშია, მისი ო-ხმოვანა სახესხვაობაც რომ ძველადაც უნდა არსებულიყო, ამას თანამედროვე მეგრულში დაცული **თოთი**-ც ამჟღავნებს. ისევე, როგორც **თოლი** და **თვალი**,—**ყოილი** და **ყვავილი** გვაქვს, **თოთს** გარდა მეგრულად ამავე მნიშვნე-

ლობის მქონებელი **თვათვი**-ც არსებობს, რომელიც, უეჭველია, **თვათი**-საგან არის წარმომდგარი. ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ **ხელს** სვანურად ეწოდება **ტვიტ**, ე. ი. იმას გარდა, რომ **ა** უკვე **ი**-დ არის შენაცვლებული, **თ**-ს მაგიერაც ყრუ **ტ** გამოითქმის. შესაძლებელია კიდევაც, რომ მეგრულ-ჭანური **ვითი** და **ვიტ**-ი სწორედ **თვეთი**-საგან იყო თავკიდური თანხმოვნისა ჩამოცლითა და **ე**·ს **ი**-დ შენაცვლებით წარმომდგარი.

მას შემდგომ, რაც **თათებ**-ისგან წარმომდგარი **ათი** და **თოთ·ებ**-ისაგან **ვითი** უკვე მხოლოდ რიცხვის სახელად იქცნენ, მათაც, დანარჩენ რიცხვითს სახელების მსგავსად, საჭიროებისამებრ სათანადო, სქეს-კატეგორიის ჯერ თავსართოვანი, ხოლო შემდეგ ბოლოსართოვანი ნიშნები უნდა გასჩენოდათ. მეორე ამათგანი, **ვით**-ის თავკიდური **ვ**, რომელსაც თავდაპირველად სქეს-კატეგორიისთან საერთო არა ჰქონდა რა, მამრობითი სქესის თავსართად იქმნებოდა მიჩნეული და ამის გამო მოძრავ ბგერად იქცეოდა, რომელსაც საჭიროებისდა მიხედვით სხვა სქეს კატეგორიის ნიშნისათვის უნდა დაეთმო თავისი ადგილი. ერთი სიტყვით, აქ დაახლოვებით ისეთივე ცვლილება უნდა მომხდარიყო, როგორიც ღილღურსა და ლეგურ ენათა სქეს-კატეგორიან ჯგუფში თვით უცხო ენითგან შეთვისებულს სიტყვასა და რიცხვითს სახელს ეხლაც-კი ემართება ხოლმე[1].

XX. რიცხვით სახელთა შორის შემდეგ 20-სა აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რათგან ქართული და კავკასიის დანარჩენი მონათესავე ენები, როგორც ცნობილია, ათობით-ოცობითი თვლის სისტემას მისდევენ. საითგან და როგორ არის 20 სახელი წარმომდგარი?

ქართულ სამწერლობო ენას ამ რიცხვის აღსანიშნავად **ოცი** აქვს, მეგრულსა და ჭანურს—**ეჩი**. სვანურს ორნაწილედი სახელი **ჲერვეშთ**-ი მოეპოვება, რომელიც **ორათსა** ნიშნავს.

ნ. მ ა რ რ ი ამტკიცებს, ვითომც **ოცის** ქართული სახელი **ათის** სახელის ფონეტიკური სახესხვაობის მხოლოდ მრავლობითს რიცხვს წარმოადგენდეს. ოცი წარმომდგარია „**აც-ვ**“-ისაგან, რომელშიც **აც** იგივე **ათი**-ა, ე. ი. მისი ფონეტიკური სახესხვაობაა, **ვ**-კი მრავლობითი რიცხვის ხალხური ნიშნის სახესხვაობააო (ძვ. ქართ. გრ., გვ. 75).

ათის ფონეტიკური სახესხვაობის **აც**-ის ეს მრავლობითი რიცხვის ფორმა **აცვ**, ნ. მ ა რ რ ი ს თეორიით, ჯერ **ავც**-ად უნდა ყოფილიყო ქცეული, ხოლო შემდეგ უკვე **ოც**-ად გამხდარიყო (იქვე, გვ. 75).

ნ. მ ა რ რ ი ს მთელი ეს მსჯელობა და საბუთიანობა ქართულის სემურობის რწმენით არის ნაკარნახევი. თვით მასვე თავის დებულების საბუთად შემ-

---

[1]. ნ. მ ა რ რ ი ს აზრით ქართულში **ათის**, **ოცისა** და **ასის** სახელები მხოლოდ ერთი-და იმავე ფუძის სახესხვაობას წარმოადგენენ. სამივე **მახ**-ისაგან არიან ნაწარმოებიო (ძვ. ქართ. გრ., გვ. 75), მაგრამ მისი სრული ქართული სახეობა არისო **მახრ**. ამ თეორიულად შექმნილს ძირს ნ. მ ა რ რ ი **ათის** აღმნიშვნელს არაბულს გაშარა-ს უკავშირებს (იქვე, გვ. 76). მაგრამ „მესამე ეთნიკ. ელემენტ“-ში ნ. მარრსაც, როგორც ვიცით, გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ **ათი** თავდაპირველად „თითების“ აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ამ, რუსულად გამოქვეყნებულს, მოხსენებაში აღნიშნული არ არის, თუ სახელდობრ რომელ სიტყვას, თითებს თუ სხვას, გულისხმობდა.

დეგი აქვს ნათქვამი: **ათის** აღმნიშვნელს ფუძეს რომ კიდევ ორი სხვა რიცხვის, **ოცისა** და **ახის**, მნიშვნელობაც მიენიჭა, ამის სრული მსგავსება სემურ ენებში მოგვეპოვება, სადაც, მაგ. არაბულად عشرون **ოცი** მხოლოდ იმავე **ათის** მრავლობითი რიცხვის ფორმას წარმოიდგენს.» (იქვე, გვ. 76).

საკმარისია ზემომოყვანილ ქართველურ რიცხვით სახელთაგან 20-ის სვანურს სახელს, მის აგებულებასა და თავდაპირველს მნიშვნელობას მივაქციოთ ყურადღება, რომ აკად. ნ. მ ა რ რ ი ს მსჯელობის მცდარობა ცხადი გახდეს. თუ ანალოგიაზე მიდგება საქმე, განა, არაბულთან შედარებას, უფრო ბუნებრივიცა და უფრო მართებული არ არის, რომ ქართული 20-ის თავდაპირველი აგებულების ძიების დროს უპირველესად სვანურის მსგავსი აღნაგობას მოველოდეთ? ეხლა, როდესაც სინდურ, ღილღურ და ლეგურ ენათა რიცხვითი სახელების განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ **ოცის** სახელი ყველგან თავდაპირველად **ორი ათის** აღმნიშვნელი ყოფილა, და ერთს ქართველურთაგანს, სვანურს, **ოცის** სახელი სწორედ ასეთივე მოეპოვება, ჩვენი მხრით მიუტევებელი დანაშაულება იქმნებოდა, რომ **ႭႺႨႱႠ** და **ႤႹႨႱ** სახელის აგებულების ძიების დროს უპირველესად ასეთი შესაძლებლობა არ გაგვეთვალისწინებინა.

რაკი საკითხი ასეა დაყენებული და **ႭႺႨႱ** აღნაგობაში **ორისა** და **ათის** სახელების კვალი გვაქვს აღმოსაჩენი, მაშინ შესაძლებელია ეს სიტყვა მართლაც **Ⴍ**-სა და **Ⴚ**-ისაგან იყოს შემდგარი. 2-ის სახესხვაობათა განხილვის დროს უკვე დავრწმუნდით, რომ **ႷႭႰ**-ისაგან წარმომდგარს **ორ**-ში რიცხვითი სახელის თვით ძირს მხოლოდ **Ⴍ**-ღა შეადგენს, **რ**-კი ოდინდელი სქეს-კატეგორიის ნაშთია. ამიტომაც სრულებით კანონიერი იქმნებოდა, რომ **ႭႺ**-შიც **Ⴍ**, რა თქმა უნდა, თავდაპირველ **ႷႭ**-საგან, თავის ადგილას განმარტებული გზით, წარმომდგარად მიგვეჩნია და **ორის** გამომხატველად გვეგულისხმა. **ႭႺ**-ის მეორე ნაწილის, ანუ **ც** თანხმოვნის შესაძლებელი მნიშვნელობა უკვე თავისდა-თავად იქმნებოდა გამორკვეული. რათგან 20-ში ორი მხოლოდ **ათი** შეიძლება იყოს, ამიტომაც **Ⴍ-ႺႨ**-ს **ც ႠႧႨႱ თ**-ს ფონეტიკურ სახესხვაობად არის საგულისხმებელი. მთლიანად მაშასადამე **ႭႺႨ** თავდაპირველად უნდა **ყოათი**-საგან ყოფილიყო შემდგარი, მერმე, პროგრესიული ასიმილაციის წყალობით, მას **ყოთი**-ს სახე უნდა მიეღო და ისევე, როგორც **ყვიႧა**-საგან **ყვი-Ⴚ-იანი** წარმომდგარი და **თიკ ნი**-ს შენაცვლებული **ციკანი**-ს სახესხვაობაც მოგვეპოვება, ამნაირადვე შესაძლებელია **ႷႭႧႨ**-საგანაც დროთა განმავლობაში ჯერ **ႷႭႺႨ**, ხოლო შემდეგ, თავკიდური **ყ**-ს გაქრობის გამო, **ႭႺႨ**-ც წარმომდგარიყო.

მეგრულ-ჭანური **ႤႹႨ** ან **ႭႺႨ**-სავე ფონეთიკურს სახესხვაობას უნდა წარმოდგენდეს[1], ანდა **თვეთი**-საგან **ეთი**-ა დარჩენილი და პირველადი **ყოეთი**-საგან იმავე ფონეტიკური გზით შესაძლებელია იყოს ჯერ **ყეცი**, შემდეგ **ყეჩი** და სულ ბოლოს **ႤႹႨ** გაჩენილი. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ჭანურის ათინურს კილოში **ოცის** სახელს წინ **ჸ** აქვს და **ჸႤႹ**-ია. საფიქრებელია და შესაძლებელი, რომ აქ **ჸ** სწორედ პირველადი **ყ**-ს ანარეკლს წარმოადგენდეს.

---

1. ც-ს ჩ-დ შენაცვლება: ვაციკი—ვაჩილა და სხვ.

მესამე და დანარჩენი ათეულების სახელები ზოგადს ქართულსა და მეგრულ-ჭანურში ათობით-ოცობითი თვლის წესზეა დამყარებული და მხოლოდ სვანური თვლაა თავითგან ბოლომდე ათობითს აღრიცხვაზე აგებული. ცხადია, რომ სვანურს ამ მხრივ ქართველური თვლის ძველი სისტემა დანარჩენებზე უკეთესად აქვს დაცული და წინათ ზოგადს ქართულშიც და მეგრულ-ჭანურშიც ათეულების ამნაირივე სახელები უნდა ყოფილიყო. მცხეთის საპატრიარქო წიგნთსაცავის დაბადების (საქ. მუზ. ხ. № A 51) შესწავლამ დამარწმუნა, რომ ათობითი თვლის წესზე აგებული ათეულების ზოგი სახელები ისტორიულ ხანაშიც გვქონია შერჩენილი. ამიტომაც უეჭველია, რომ, **ორმოცისა**, **ორმოცდაათისა**, **სამოცისა**, **სამოცდაათისა**, **ოთხმოცისა** და **ოთხმოცდაათის** მაგიერ, წინათ სხვა სახელები უნდა ყოფილიყო.

ოცობითს თვლის წესით აგებული **ორმოცი**, **სამოცი** და **ოთხმოცი**, როგორც ძეგლებითგან კარგად ცნობილია, **ორმეოცისა**, **სამეოცისა** და **ოთხმეოცისაგან** არიან წარმომდგარნი. ჯერადობის **ნიშნად** ყველა ამ შემთხვევაში ძველ ქართულს **მე** აქვს. აკად. ნ. მ ა რ რ ს **ორ-მე-ოცი-ს** და დანარჩენთა **მე** „ხალხური" მრავლობითი რიცხვის სახესხვაობად აქვს მიჩნეული (იხ. ძვ. ქართ. გრ., გვ. 73, § 92).

პროფ. ვარ. თ ო ფ უ რ ი ა ს-კი სრულებით სამართლიანად ჯერადობის ეს ფორმანტი ჩრდილო-კავკასიური ენების მსგავსსავე მოვლენასთან აქვს დაკავშირებული.

როგორც პროფ. ვარ. თ ო ფ უ რ ი ა ს აქვს აღნიშნული, სვანურის ორს კილოს, ლაშხურსა და ბალსზემოურს ათობითი თვლის წესზე რიცხვითი სახელები აბადია, ორს სხვა კილოს, ბალსქვემოურსა და ლენტეხურს-კი **ოცს** გარდა, სხვაგან მხოლოდ ოცობითი თვლის წესი აქვს (იხ. „ოცობითი თვლის სისტემისათვის ქართველურ ენებში": ტფ. უნ. მოამბე VI, გვ. 295).

მე და მეგრ. **ონ**, ხოლო ჭან. **ენ** ელემენტის ბუნება პროფ. ვარ. თ ო ფ უ რ ი ა ს სვანურის მოშველიებით აქვს გამორკვეული. ბალსქვემოურში 40-ს **ურინერჷეშდ** და 60-ს **სუმინერჷეშდ-ი** ეწოდება. ამათგან „პირველი **ურ**, **სუმ** მიღებულია **ჲ-ორ**'ი და **სემ**'ისაგან („ორი", „სამი"). ერჷეშდ ჩვენთვის ნაცნობია, ხოლო მათ შორის ქართულ-მეგრულის მსგავსად ჩართულია— **ინ**, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ — **ნ** არ არის ისე გაქვავებულად წარმოდგენილი სვანურში, როგორც მისი მორფოლოგიური ეკვივალენტები ქართულ-მეგრულში: იგი ცოცხალი და გარკვეული ელემენტია სვანურში: იხმარება რიცხვთან და რაოდენობითს ზმნისართებთან (როგორიცაა: („ბევრი, რამდენი") და ნიშნავს თანამედროვე ენით რომ ვთქვათ: „ჯერ, ხელ" („რომელ ერთხელ ციხედ მოვიდეს": გრიგოლ ხანძთ., ნე $_{70}$) და ძველი ქართ. „გზის" („სამგზის სანატრელი"), მაგ.: ე შ ხ ჷ ი ნ („ერთჯერ"), ჷ ო შ ე ლ დ ი ნ („რამდენჯერ"), ხ ჷ ა ი ნ ‖ ხ ჷ ა ჲ დ ი ნ („მრავალჯერ"). მაშასადამე, უ რ ი ნ ე რ ჷ ე შ დ = უ რ (<ჲ-ორ „ორ") + ი ნ („ჯერ, ხელ, გზის") + ე რ ჷ-ეშდ („ორი ათი"). ამგვარად ქართულ-მეგრულ-ჭანურისა და სვანურის თვლის თანაბარი სისტემა და მორფოლოგიური იდენტობა გვაფიქრებინებს, რომ ქართ.— **მე**'სა და მეგრულ-ჭანურ— **ონ**, **ენ**-ს ისეთივე ფუნქცია უნდა ჰქონდეთ დაკისრებული, როგორიც დღეს სვანურში ცოცხლად დარ-

ჩენილ—ინს-“ათ. („ოცობითი თვლის სისტემისათვის“: ტფ. უნ. მოამბე VI, 295—296). „ზემორე გამოთქმულ ჩვენ მოსაზრებას მხარს უჭერს კავკასიური ენებიდან აბხაზური, წოვა-თუშური (ბაცბური) და ჩაჩნური (ქისტური), სადაც თვლის ტიპი იგივეა, რაც ქართველურ ენებში“-ო (იქვე, გვ. 296).

ასის სახელის წარმოშობა ნ. მ ა რ რ ს ასე ეხატება: 100-ის ცნების გამოხატვა ქართველებს **ათის** სახელის გამეორებით შეეძლოთ, მაგრამ შემდეგში, ასეთი რთული სიტყვის მაგიერ, 100-ის სახელად **ათ**-ის ფონეტიკური სახესხვაობა **ას**-ი გამოუყენებიათო. **ასი** ნ. მ ა რ რ ი ს აზრით **აც**-ისაგან არის წარმომდგარი (ძვ. ქართ. გრ., გვ. 76).

ქართული სამწერლობო ენის **ასი**-ს შესატყვისად მეგრულ-ჭანურში გვაქვს **ოში**, ხოლო სვანურში **აშირ**. თუ თავისი თავკიდური **ა** ხმოვნებით ქართული და სვანური უდგება ერთმანერთს, სამაგიეროდ **შ** თანხმოვნით სვანური მეგრულ-ჭანურს უდგება და სამივე სამწერლობო ქართულისაგან განირჩევა.

აღსანიშნავია აგრეთვე სვანური **აშირ**-ის ბოლოკიდური **რ**, რომლითაც ქართულ-მეგრულ-ჭანურისაგან განსხვავდება.

ასი თავდაპირველად **ათ-ათი** უნდა ყოფილიყო, შემდეგ პირველი მარცვალი ჩამოცილებული ჩანს, ხოლო **თ** ჯერ **ც**-დ, შემდეგ-კი **ს**-დ შენაცვლებით **ასი** უნდა იყოს გაჩენილი.

როგორც თავ-თავის ადგილას დავრწმუნდით, 50-ისათვის უბიხურში **სჷäზä-ჯä**-ს ხმარობენ, რომელიც **ასის ნახევარს** ნიშნავს და ადიღეურშიც ასეთივე აგებულების და მნიშვნელობის **სხგ-ნუყჳა** არის. დასასრულ, როგორც ცნობილია, **ერგასი**-ს სახით, ძველ ქართულშიც იყო. ამ შემთხვევაში ორი გარემოებაა საყურადღებო. ასე ნაწარმოები და ასეთი შინაარსის სახელი („ასის ნახევარი“) უკვე **ასობით აღრიცხვის ხანისა** უნდა იყოს, როდესაც, ჯერ ათისა და შემდეგ ოცის აღრიცხვის მსხვილ ერთეულებად მიჩნევის მსგავსად, ბოლოს ასეთ საფუძვლად **ასიც** იქცა ამასთანავე იმდენად, რომ ასზე ნაკლები რიცხვის აღსანიშნავადაც ნაწევრითი, ანუ წილადობის რიცხვითი სახელების მსგავსი წარმოებისათვისაც ყოფილა გამოყენებული. ამიტომ, ცხადია, რომ 50-ის ასეთი სახელი ათობითსა და თვით ოცობითის სისტემაზე უფრო მერმინდელი უნდა იყოს. მაგრამ ქართული **ერგასი**-ს დიდი ხნიერება (უკვე ოთხთავ—დაბადების თარგმანებში გვხვდება) იმდენად დიდია, რომ მერმინდელობა ამ შემთხვევაში სიახლედ არ უნდა მოეჩვენოს ადამიანს, რათგან ძველი ქართული **ერგასი** თანამედროვე უბიხურს **სჷäზä-ჯä**-სა და ადიღეურ სსგ-ნუყჳა-ზე უფრო მხცოვანია.

ამ სამი ენის 50-ის ზემომოყვანილს სახელებს შორის მაინც მცირეოდენი განსხვავებაა: ქართულს ამ რიცხვის გამოსახატავად **„ნახევარი ასი“** შეუქმნია, უბიხურსა და ადიღეურს-კი წინაუკმო **„ას (ის) ნახევარი“**. **სხვას ყველაფერსაც რომ თავი დავანებოთ, ისეც, თავისდა-თავადაც მეტად საგულისხმო გარემოებაა, რომ ძველ ქართულს, უბიხურსა და ადიღეურს 60-ისათვის, ოცობით-ათობითის სისტემით შექმნილს სახელს გარდა, ერთნაირი, ასობით თვლაზე დამყარებული რიცხვითი სახელიც შეუქმნიათ უეჭველია, შემთხვევითი მოვლენა არ შეიძლება იყოს ეს გარემოება.**

ქართული **ათახი**-ს შესატყვისად მსგავსი აგებულობის წარმოებაა მეგრული **ვითოჲში**. ჭანურს საკუთარი დაუკარგავს და უკვე ბერძნულითგან ნასესხები „**შილია**“ აქვს. სვანურად ქართ. **ათახ**-ია, მოსალოდნელი **ჲეშდაშირ**-ის მაგიერ. **ათახი** იმავე ათობითი-ასობით სისტემის წარმოებაა და ეს გარემოება სრული უეჭველობით ცხად-ჰყოფს, რომ **ახი**-ც თავდაპირველად **ათი-ათი**-ს აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

ქართულ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები და ძირების ნათესაობა

სინდურ-ღილღურ-ალბანურ-ქართული რიცხვითი სახელების ცალ-ცალკეულმა და ჯგუფობრივმა შესწავლამ ბევრი საყურადღებო საკითხების გათვალისწინება შეგვაძლებინა. კვლევა-ძიების წინასწარ დასახული გეგმაცა და მეთოდოლოგიური ღონეობაც მცდარი არ გამოდგა: ის მოლოდინიც, რომ უმწერლობო ენებში პირველი ათეულის რიცხვითი სახელების, ხშირი ხმარების გამო, გაცვეთილი და შეცვლილი ფორმების წინანდელი სახის აღდგენა მომდევნო ათეულოცეულების სახელებში ერთეულების დაცული ფორმებით შესაძლებელი გახდებოდა, სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ენების რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს არა ერთხელ გაგვიმართლდა.

ამნაირადვე სრულებით სწორე აღმოჩნდა ვარაუდი, რომ რიცხვითი სახელების წინანდელი და უძველესი ფორმები მკვლევარმა პირველყოფილი მეურნეობის ტექნიკურ ტერმინებად ქცეულს ისეთს სიტყვებში უნდა ეძიოს, რომელნიც რაოდენობის მაუწყებელნი არიან. მკითხველი დარწმუნდებოდა, რომ სწორედ ამ ლექსიკური მასალის შესწავლამ **ერთის**, **ორის** და **ხამის** ქართული სახელების უძველესი ფორმების გათვალისწინებამაც შეგვაძლებინა და მათი თავდაპირველი აგებულების გამორკვევის საშუალებაც მოგვცა.

ქართველურივით **ხინდურ ენებსაც** გრამ. სქეს-კატეგორიები, როგორც ვიცით, არც რიცხვითს სახელებში აქვთ შენარჩუნებული, მაგრამ რიცხვითი სახელების ანალიზმა მაინც დაგვარწმუნა, რომ აბხაზურში პირველი ათეულის ყველა სახელებს, ერთს გარდა, ბოლოსართად **ბა** მარცვალი აქვს, ერთის სახელს **ძალა**-ს-კი **ლა** ბოლოსართი მოეპოვება.

ამნაირადვე ყაბარდოულისა და ჩერქეზული რიცხვითი სახელების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ 1. **ზირე**, 2. **ტჷურე**, 3. **შირრე** და 10. **პშირრე** ყაბარდოულად და 10. **პშჷ'ე**, ანუ **პსერე** ჩერქეზულად **რე**-ბოლოსართიანია, ხოლო უბიხურზე მსჯელობამაც დაგვანახა, რომ 1. **ზალჷ**, 3. **ხშალჷ**, 4. **ტხლჷალჷ**, 5. **შხჷოლჷ** და 10. **ჟჷალჷ**, აბხაზური ზემოდასახელებული 1-ის სახელის მსგავსად, **ლჷ**-ბოლოსართიანია.

ლეგური ზოგიერთი ენების რიცხვითი სახელების განხილვის დროსაც არაერთი შემთხვევა გვქონდა, როდესაც პირველი ათეულის ერთეულის სახელებს ერთი-და-იგივე დაბოლოება მოეპოვებათ, მაგ.: მოთლიხურის 2, 3, 4 და 5-ის სახელები **და**-ბოლოსართიანია, — ჰურქილის 1, 2, 3, 4, 5 და სხვა სახელებიც

დ-ბოლოკიდურიანია, **წახურულ** რიცხვითს სახელებს-კი ბოლოში **რჲ**, ანდა **ლჲ** მარცვალი ერთვის, — ხოლო **ღუნძურის** 2, 3, 4, 5 და სხვა სახელებს **გო** ბოლოსართი ახლავთ,— **ანდიურს** რიცხვითს სახელებს-კი უკანასკნელ მარცვლად **გუ** აქვთ, — **ბეჟიტლურის** 2 **ყონა** ისევე, როგორც 3, 5, 6 და სხვა სახელებიც **ნა**-ბოლოკიდურიანია, — **დიდოურის** 2 **ყანო**-ს, 3, 4, 5 და სხ. სახელებს-კი **ნო** ბოლოსართი აქვთ.

ყველა ეს **და ასეთი ბოლოკიდური მარცვლები**, თუ ბგერები, რიცხვითი სახელების ცალცალკეული ანალიზის დროს, გამოყოფილი გვქონდა, მაგრამ **მათი თავდაპირველი რაობისა და წარმოშობილობის საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა** რიცხვითი სახელების აღნაგობის ზოგადი თვისებების განხილვამდე, მიზანშეწონილი არ იყო. ეხლა უკვე დროა, რომ ამ საკითხის გამორკვევაც ვცადოთ.

ზემოჩამოთვლილი ბოლოსართების თავდაპირველი რაობისა და წარმოშობილობის მისაგნებად უპირველესად უნდა გავითვალისწინოთ, **სქეს-კატეგორიების ბოლოსართების მქონებელ რიცხვითს სახელებში ხომ არ გვხვდება ასეთივე ბოლოკიდური მარცვლები, ან ბგერები?**

გამოსარკვევ ამოცანას რომ ამ თვალსაზრისით მივუდგეთ, დავრწმუნდებით, რომ **ასეთი ბოლოსართები იქ ჩვეულებრივია** და **ბა** ბოლოსართი ასეთს ენებში მესამე სქეს-კატეგორიის გამომხატველი ნიშანია, მაგ. **ღუმუქურად** **ცაბა** 1-ის, **კიბა** 2-ის, **შანბა** 3-ის, **მუყბა** 4-ის და სხ. მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმებია. **ბოთლიხურადაც** **წები**, **ახვახურად**-კი **ჩებე** აგრეთვე **ერთის** მესამე სქეს-კატეგ. ფორმაა, **არჭულად** **სეძბუ** 1-ის, **ყუებუ** 2-ის და სხვა რიცხვების ამ მარცვალ-ბოლოკიდურიანი ფორმებიც მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმებია.

იგივე უნდა ითქვას **და** და **რა**, ან **ლა**-ზეც: როგორც თავ-თავის ადგილას დავრწმუნდით (იხ. გვ. 254—256) ოთხ-სქეს-კატეგორიანს ენებში **და**, ანდა მისი შენაცვლება **რა**, თუნდ **ლა**, მეოთხე სქეს-კატეგორიის ბოლოსართია, ნაკლები სქეს-კატეგორიების მქონებელს ენებში-კი თუმცა მათი დანიშნულება ნაირ-ნაირად შეცვლილი გვხვდება, მაგრამ მაინც **მათი რაობა იგივე რჩება, რადგან ყველგან ამ მარცვლებს ამათუიმ, ან სქესისა, ანდა კატეგორიის გამომეღავნება აქვს ენისაგან დაკისრებული.**

ეხლა **ნ**, **ნა**, ანდა **ნო** ბოლოკიდურის თავდაპირველი რაობის განხილვას შევუდგეთ.

ლეგურ ენათა ერთ ჯგუფს რიცხვითი სახელების დაბოლოებად **ნ** ბგერა აქვს, ან უხმოვნოდ, ანდა **ნა** და **ნო**-დ ახმოვნებული. ენათა ამ ჯგუფს ეკუთვნის **ყაფუჩური** თავისი **ნა** დაბოლოებით, — **ხვარშული**, რომელსაც ასეთივე დაბოლოება 2, 3, 5 და 20-ის სახელებში მოეპოვება, — **დიდოური** **ნო** დაბოლოებით და **არჭულის** ცხვრის **ალთვლისათვის** განკუთვნილი **ნ**-ბოლოკიდურიანი რიცხვითი სახელები.

როგორც თვითოეული ამ ენათაგანის რიცხვითი სახელების ცალკეული განხილვის დროს აღნიშნული გვქონდა, უეჭველია, რომ, ლეგური ენების ასეთს შენაზრდ დაბოლოებათა მსგავსად, ამ **ნ** ბგერასაც თავდაპირველად თავისი, მკაფიოდ განსაზღვრული, დანიშნულება უნდა ჰქონოდა.

ცხვრის თვლისათვის განკუთვნილ ძრჭუღ რიცხვითს სახელებზე მსჯელობისას აღნიშნული გვქონდა, რომ **ნ ამ შემთხვევაში მდედრობითი სქეს-კატეგორიის ნიშანი უნდა იყოს** და ამ სქესის ნიშნის ცხვრის რაოდენობის გამომხატველ ფორმანტად ქცევა წმინდა ეკონომიური გარემოების შედეგი და მაუწყებელია, რათგან მეცხვარეობაში მამალს-კი არა, არამედ უმთავრესად დედალ ცხვარს ამრავლებდნენ და ამრავლებენ ეხლაც და მამალი ცხვარი დედალ ცხვართან შედარებით იმდენად მცირერიცხოვანს ოდენობას წარმოადგენდა, რომ მისი დათვლაც-კი საჭირო არ იყო: ყოველმა მეცხვარემ მათი რიცხვი ზეპირადაც კარგად იცოდა. პირიქით, მეწველი ცხვრის დიდი რაოდენობისა და სამეურნეო მნიშვნელობის გამო **მეცხვარეებს თვლის დროს ჩვეულებრივ რიცხვითი სახელების სწორედ მდედრობითი სქესის გამომხატველი ფორმების ხმარება უხდებოდათ და საფიქრებელია, ამ გარემოებამ ამ სქეს-კატეგორიის ბოლოსართების მქონებელი რიცხვითი სახელების ფორმები ცხვრის თვლის ზოგად ფორმებად აქცია.**

რაკი ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელი და ზედსართავი სიტყვების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ მეტყველების ამ ნაწილებში გრამ. სქეს-კატეგორიები წინათ ისეთს ენებსაც ჰქონია, რომელთაც ამ ჟამად და ზოგს-კი, როგორც მაგ. ქართულს, ისტორიულს ხანითგანვე აღარა აქვთ, **ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ამჟამად უსქეს-კატეგორიო ენების რიცხვითი სახელების ბოლოკიდურს ნ, ნა, ნე,— ბა, ფა,— და, დ, რა, რე, რ და ლა მარცვლებსა და ბგერებს თავდაპირველად იხეთივე დანიშნულება ჰქონდათ მეტყველებაში დაკისრებული, რაც ამავე ნაწილაკებსა და ფორმანტებს სქეს-კატეგორიანი ენების რიცხვითს სახელებში დღევანდლამდე შენარჩუნებული აქვთ, ე. ი. ყველა ეს ბოლოსართები ამ ენებში თავდაპირველად და წინათაც რიცხვითს სახელებშიც არსებული სქეს-კატეგორიების შეზრდილ-გადაგვარებული ნაშთებია.**

ძნელი გადასაწყვეტია ბოლოკიდური **გო** და **გუ**-ს თავდაპირველი რაობა, რათგან სქეს-კატეგორიის ასეთი ბოლოსართი არ არსებობს და არა ჩანს, **გო** და **გუ** მამრ. სქესის ნიშნის **ვუ**-ს **გვუ**-დ შენაცვლების გზით არის გაჩენილი, თუ ეგების იგი სულ სხვა წარმოშობილობის ნაწილაკი არის?

სინდური ენების რიცხვითი სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ თვით ენათა ამ დასავლურ ჯგუფის წრეშიც-კი რიცხვ. სახელების ნათესაობის დამტკიცება სრულებით შეუძლებელია, თუ რომ წინასწარ კიდევ ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი გარემოება არ გვექნება გათვალისწინებული. მაგ., როგორ უნდა დავუკავშიროთ ერთმანერთს აბხაზური 2-ის სახელი, ძველი **ღუბა**, მით უმეტეს თანამედროვე **ჯ-ბა** და უბიხური **ტყო**, **ტყუა**, **ტყოე** ისევე, როგორც ჩერქეზული **ტყუ** და **ტყგ**, თუ რომ არ წარმოვიდგენთ, რომ, როგორც აბხაზური **ორის ბა** მარცვალი ძირისეული არ არის, არამედ ფორმანტია, ამგვარადვე უბიხურ-ჩერქეზულის ამავე რიცხვის სახელის თავკიდური **ტ**-ც ძირეული არ არის და მისი ძირი **ყო**, ანუ **ყუ** მარცვალია. ამ არა-ძირისეული **ტ**-ს ჩამოცლის შემდგომ აბხაზური ორის **ღუ** და **ჯ**-ს და უბიხურ-ჩერქეზულის **ყუ** და **ყო**-ს იგივეობა თა-

ვისდათავად ცხადი გახდება. მეტის თქმაც შეიძლება: მაშინ უეჭველი შეიქმნება, რომ **ორის** სახელის ძირი საერთო ჰქონიათ მარტო სინდურს ენებს-კი არა, არამედ თვით ლეგურის გეოგრაფიულად ისეთს დაშორებულ ენებსაც-კი, როგორიც აბხაზურისა და უბიხურისათვის ღუმუქური, წახურული, დიდოური და უდური იყო და არის ეხლაც. **ორს** ხომ *ღუმუქურად* **კი-ვა, -რა, -ბა,**— *წახურულად* **ყო-ჲ-რა, ყო-ზ-ლა, ყო-დ-ლა,**— *დიდოურად* **ყა-ნო** და **ყუ** (20-ის სახელში) ეწოდება, *უდურსაც*, როგორც 40, 60 და 80-ის სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, **ორის** გამომხატველად ძველად **ყო** ჰქონია.

ამნაირადვე, ფონეტიკურად გადაულახავი დაბრკოლება გაჩნდება 5-ის არამც თუ *ღილღურის* **ფხიდ** და **ფხეუ**-ს (50-ში), *აკუშურის* **ხუდალ**-ის, *ხინალუღურის* **ფხუ**-ს, *აფხაზურ* **ხუბა**-სთან დაკავშირებისათვის, არამედ თვით ამ *აფხაზურის* ხუთის **ხუბჰ**-სა და *ყაბარდოულის* **ტხუ**-ს ნათესაობასაც ამ უკანასკნელის თავკიდური **ტ** და პირველის ბოლოკიდური **ბა** მარცვალი ეღობება წინ, თუ რომ აქაც ამ ორსავე ელემენტს არაძირეულად არ მივიჩნევთ.

ქართველურ-სინდურ-ლილღურ-ლეგურ-ალბანური ენების რიცხვითი სახელების ცალცალკეულმა ანალიზმა და შედარებითმა შესწავლამ დაგვანახა, რომ სხვადასხვა რიცხვითს სახელებს თავში **ვ**, ან **უ**,- **ჲ**,- **ზ**, ანდა **ფ**, პ-ც-კი,- **დ**, **ტ** და **რ** ბგერები უძღვის ხოლმე. ყველა ეს თავკიდური ნაწილაკები თავთავის ადგილას გამოყოფილი გვქონდა, მაგრამ თავდაპირველი მათი რაობის საბოლოოდ გამორკვევაც აქამდე გვქონდა გადადებული და ეხლა უნდა ვცადოთ.

ამ ამოცანის გადასაწყვეტადაც იმავე გზას უნდა დავადგეთ, რომელმაც ბოლოსართების თავდაპირველი რაობის გამორკვევა გაგვიადვილა: უწინარესად უნდა გავიხსენოთ, რომ **რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიის მქონებელ ენებს თუ იგივე თავსართოვანი ნაწილაკები მოეპოვებათ, იქ რა დანიშნულება აქვთ მიკუთვნებული?**

რიცხვითი სახელების ცალკეული ანალიზის დროს დავრწმუნდით, რომ *ჩაჩნურად* **ოთხს** 4 სქეს-კატეგორიის ფორმა მოეპოვება და ოთხივე სწორედ თავსართების მქონებელია: **ვიჲ**, **ჲიჲ**, **ბიჲ** და **დიჲ**. ლეგურ ენათაგან *ანდიურსაც* სწორედ **ოთხისთვისვე** ოთხი სქეს-კატეგორიის თავსართოვანი ფორმანტების მქონებელი ფორმები აბადია: **ვოყოგუ**, **ჲოყოგუ**, **ბოყოგუ** და **როყოგუ**. აქ თავსართი **ვ** 1 სქეს-კატეგორიის, **ჲ** 2-ესი, **ბ** 3-ესი და **რ**, **დ** 4-ე სქეს-კატეგორიის ნიშანია.

რაკი სქეს-კატეგორიის ამჟამად არმქონი ენების რიცხვითი სახელების ამავე თავკიდურს ბგერებს ძირისეულად ვერ მივიჩნევთ, ბუნებრივია, რომ აქაც იმ ოდინდელი ვითარების ნაშთი-ღა გვქონდეს შერჩენილი, როდესაც ამ ენების რიცხვითს სახელებსაც გრამ. სქეს-კატეგორიები ჰქონია სწორედ თავსართების სახით.

რაკი უკვე კარგად ვიცით, რომ უსქეს-კატეგორიო რიცხვითს სახელებსაც, ძირს გარდა, ზოგს სქეს-კატეგორიების თავსართები, ზოგს ბოლოსართები, ზოგს ორივე და ორმაგიც-კი ჰქონია შეზრდილი, და დავრწმუნდით, რომ რიცხვითი სახელების ძირეული ნაწილის გამორკვევა მხოლოდ ამ თავკიდურ-ბოლოკიდური შენაზრდების გამოყოფით შეიძლება, ეხლა უნდა ქართულ-

სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური **ნაცვალსახელების ძირთა ნათესაობის საკითხის განხილვასაც მივყოთ ხელი.**

ქართულს **ერთის** აღსანიშნავად რამდენიმე სახელი ჰქონდა და აქვს ეხლაც. ამათგან შედარებითი თვალსაზრისით ყველაზე საინტერესო **ცალი** აღმოჩნდა.

სინდურ **ენებშიც ერთს** რამდენიმე სახელი მოეძებნება, მაგრამ აქაც ყველაზე საყურადღებო აფხაზური **ძალა-ა**, რომლის ბგერითს შესატყვისობას უბიხური **ზალძ** და ადიღეური **ზირე** წარმოადგენენ.

ღილღურ ენებს **ერთის** სახელად **ცაჲ**, **ცაჷ** და **წაჲ** მოეპოვებათ. ხოლო ლეგურ-ალბანურ ენათაგან ერთ ჯგუფს ც-ძირიანი **ერთის** სახელი აქვს, მეორეს წ-ძირიანი და მესამე მრავალრიცხოვან ენათა ჯგუფს ხ-ძირიანი სახელი მოეპოვება. პირველი ჯგუფის მაგალითად შესაძლებელია ღუმუქური **ცავა**, **ცარა** და **ცაბა** დავასახელოთ, მეორისა მოთლიხური **წევი**, **წეჲ** და **წები**, — ხოლო მესამე ჯგუფისა თუნდა წახური **ხარ**, **ხაბ**, **ხად** და არჩული **ხეჲჟუ**, **ხეჲრუ**, **ხეჲბუ** და **ხეჲტიუ**.

ლეგურ-ალბანური რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს აღნიშნული გვქონდა, რომ **ერთის** სახელის **ამ სამი ბგერითი სახესხვაობისაგან ყველაზე ადრინდელი ძ-ძირიანია, წ და ხ-ძირიანები-კი შედარებით უფრო მერმინდელია**. ამნაირად ქართულს **ცალს** ზედმიწევნით უდგება ლეგურ ენათა **ცავა**, **ცარა** და **ცაბა** და ღილღურის **ცაჲ**. ბევრი მტკიცება არ არის საჭირო იმის დასარწმუნებლად, რომ სინდურ ენათა ჯგუფის აფხაზური **ერთის ძალა**-ც ამავე ძირის მხოლოდ ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს.

მაშასადამე, **ირკვევა, რომ ႤႰႧႨႱ სახელისათვის ქართულ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანურ ენებს საერთო ძირი ჰქონიათ.**

ორის სახელის დიდი ნაირნაირობაა ქართულსა და ქართველურებშიც-კი: **ორის** შესატყვისად მეგრულ-ჭანურში **ჟირი**, **ჟური** და **ჯირი**-ც-კი გვაქვს, სვანურს ხომ **ჲორი** მოეპოვება, ამას გარდა წყვილი ორგანოების სახელებისა და სამეურნეო წყვილობისავე გამომხატველი ტერმინების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ამ რიცხვის გამომხატველი სიტყვა წინათ სხვადასხვა სახით ყოფილა: **ყური** (თვალებისა და სასმენლების აღმნიშვნელი), **ყუერი** (წყვილი საკვერცხის), **ყევარი**, **ტყუბი**, **ტყუპი**, და სხვაც არაერთია **ორის** ოდინდელი შედგენილობისა და ბგერითს განსხვავებასთან ერთად მისი მნიშვნელობის ელფერის შეცვლის გამომჟღავნებელი.

ორის აღმნიშვნელი ყველა ლექსიკური მასალის გათვალისწინებამ, ანალიზმა და შედარებითმა შესწავლამ ცხად-ჰყო, რომ მისი **თავდაპირველი ძირი ႷႰ ყოფილა, რომელსაც საჭიროებისამებრ სათანადო სქეს-კატეგორიის ნიშანი ერთვოდა ხოლმე, ჯერ თავსართოვანი, შემდეგ ხანაში-კი ბოლოსართოვანი, ისეც-კი, რომ ზოგჯერ ამ რიცხვითს სახელს უკვე ჰქონდა შენაზრდად ქცეული სქეს-კატეგორიის თავსართი და მასთან ერთად ძირი უკვე მთლიანად ႭႰႨႱ ცნების გამომხატველ ფუძედ იყო ქცეული.**

უძველესი ხანის **ორის** სქეს-კატეგორიის თავსართიან ფორმათაგან შერჩენილი გვაქვს **ხი-ტყუ-ა**, ორისათვის განკუთვნილი საუბრის აღმნიშვნელი, და **ტ-ყუ-ბი** და **ტ-ყუ-პი** და **ტყუ-ელ-ვი**, რომელთაც 2. და 4. სქეს-კატეგორიების

ბოლოსართებიც ახლავთ. ხოლო ორის წინდა ბოლოსართოვანი 4. სქეს-კატეგორიის წარმოების ნაშთია ყუ-რი, ყუე-რი და ყევა-რი.

სვანური **ჟორი**, ჭანური **ჟური** და მეგრული **ჟირი** და სხვა მათი ფონეტიკური სახესხვაობანი თავკიდური ძირეული ყ-ს ბგერითი შენაცვლებით არის **ყო** ძირისაგანვე წარმომდგარი, ხოლო სამწერლობო ქართული **ორის** ამ სახელს-კი ძირეული ყ სრულებით გაჰქრობია.

ნახური **ენების** სახელების განხილვისას დავრწმუნდით, რომ **იქაც ამ რიცხვის თავდაპირველი ძირი ყო, ანუ ყუ იყო**. იგი ინგუშურს ტ-ყო-სა და ტ-ყუა-ს ისევე, როგორც ჩეჩნურს ტ-ყუ-სა და ტ-ყგ-ს ოდინდელი მეოთხე სქეს-კატეგორიის შეზრდილი თავსართის ყრუ სახენაცვალიანი ფორმით აქვს დაცული. ჩეჩნურს ყ თანხმოვანი გ-დ შეუნაცვლებია (ტგუ, ტგა), ბაცბურს-კი ჯერ ო-დ უქცევია, ხოლო შემდეგ სრულებითაც-კი გაჰქრობია (ტოუ, ტო, ტ).

თუმცა ღილღურ ენათა **ორი** XVIII ს. და თანამედროვე სახელი სინდური ენებისას სრულებით არ მიაგავს და **შიდ**, **შილე** (22-ში), **შიგ** და **შაუ** არის, მაგრამ, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 297—299) **2 ათის** აღმნიშვნელი 20-ის **ტყა** სახელი ცხადად ამჟღავნებს, რომ **თავდაპირველად ღილღურ ენებსაც ყ-ძირიანი ორის სახელი ჰქონია**, რომლის მეოთხე სქეს-კატეგორიანს ტ (←დ) თავსართიანს ფორმას ეს ტ-ყა წარმოადგენს კიდეც.

ამნაირად **ორის** მერმინდელი და თანამედროვე ღილღური სახელის **შიდ**-ს თავკიდური **შ** თავდაპირველი ყ-საგან ისევე უნდა იყოს შუალედი ი-ხმოვნის შენაცვლების გზით წარმომდგარი, როგორც ზოგადი ქართულ-ქართველური თავდაპირველი **ყორი**-საგან ჯერ სვანურში შერჩენილი **ჟორი** არის გაჩენილი ხოლო შემდეგ მეგრულ-ჭანურში გაბატონებული **ჟური** და **ჟირი**-ა უკვე წარმომდგარი: ჟ-ს შ-დ შენაცვლება ხომ ჩვეულებრივი მოვლენაა.

ლეგურ-ალბანური **ენების** რიცხვითი სახელების ცალცალკეულმა ანალიზმაცა და შედარებითმა შესწავლამაც დაგვარწმუნა, რომ იქ **ორის** ყ-ძირიანი სახელიც მოგვეპოვება, კ, ღ და გ-ძირიანიც,- კო, კა, კხ, თვით — ქ-ძირიანი სახელიც-კი არსებობს. ყ-ძირიანი **ორის** სახელის მაგალითად შესაძლებელია წახურული **ყოჟრა**, **ყობლა** და **ყოდლა**, — ღიღორული **ყაწო** და **ყუ** (20-ის სახელში), კ- ძირიანისა- ლეზგიური **კივა**, **კირა** და **კიხა** იქმნეს მოყვანილი.

ორის სახელების ძირის ზემოაღნიშნული ნაირნაირობისდა მიუხედავად, ლეგურ-ალბანური რიცხვითი სახელების შედარებითმა შესწავლამ დაგვარწმუნა (იხ. აქვე, გვ. 364—365), რომ **თავდაპირველად ენათა ამ ალმოსავლურ ჯგუფსაც ორის ყ-ძირიანი სახელი ჰქონია**. ამას ის საგულისხმო გარემოებაც ამჟღავნებს, რომ ამჟამად **ორის** სახელად კ-ძირის მქონებელ ენებს, როგორც ოცეულების სახელებითგან ირკვევა, წინათ სწორედ ყ-ძირიანი სახელი ჰქონიათ. მაგალითად შესაძლებელია თუნდ ღიღორული **ორი** თანამედროვე **კოგო** იქმნეს მოყვანილი, რომლის მაგიერ წინათ, როგორც ეს 20-ისა და 81-ის სახელებით მტკიცდება, ღუნძურს ძველად **ყოგო** ჰქონია. ასეთივე ვითარებაა რუთულურშიც, რომელსაც 2-ის სახელად ეხლა აქვს **კიუედ**, **კიუერ**, **კიუებ**, წინათ-კი, როგორც ეს 20-ის ანალიზით მტკიცდება, **ყაბ**, **ყარ** და **ყად** ჰქონია. თანამედროვე უდიურსაც

2-ის სახელად პჲა აქვს, 20-სა და 21-ის სახელებში-კი 2-ის აღმნიშვნელი ყა, ხოლო 40-ისა, 60 და 80-ის სახელებში ყო-ა.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ **ქართულ-ქართველურსა და სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანურ ენებს ორის ერთი-და-იგივე ძირის სახელი მქონიათ.**

ქართული რიცხვ. სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ პირველი ათეულის ერთეულების რიცხვ. სახელები, სამითგან მოყოლებული, ორი რიცხვის შეკრებით ყოფილა აღნიშნული და მათი სახელებიც ამ ორ-ორ სახელის შერწყმითვე ყოფილა წარმომდგარი, ე. ი. 3 ორ-ერთ-ად, 4 ორ-ორ-ად, 5 სამ-ორ-ად, ანდა **ორ-სამ-ად**, 6 **ერთ-ხუთ-ად** ყოფილა აღნიშნული. ასეთი აგებულება კარგად არის დაცული ტერმინად ქცეულს **სამის** ოდენობის გამომხატველს ქართულს **ყუნცულ**-ში, რომელიც **ორის** აღმნიშვნელი **ყუნ** და **ერთის** სახელის **ცალ**-ის **უ**-ხმოვანა სახესხვაობის **ცულისაგან** შესდგება (აქვე გვ. 404).

ოთხის და **ხუთის** ანალიზის დროსაც გვქონდა აღნიშნული (იხ. აქვე, გვ. 407—408), რომ პირველი მათგანი (ყ)ო-+თყი-სა, ე. ი. 2+2-ისა, ხოლო მეორე **ხუ** (3)+თყი(2)-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი.

ლეგური რიცხვითი სახელების ანალიზმაც დაგვარწმუნა (იხ. აქვე, გვ. 321), რომ 4-ის თაბასარანული სახელები **ჲარყურ, ჲაბიყურ** და სხ. ორი ნაწილისა **ჲარ+ყურ, ჲაბი+ყურ** არის შედგენილი და **ორ-ორ**-ს ნიშნავს, რათგან თაბასარანულს **ორის** ცალკეულ სახელად ეხლაც სწორედ **ყჳრ** და **ყჳბი** აქვს.

ლეგური რიცხვითი სახელების შედარებითმა შესწავლამ ცხად-ჰყო, რომ ასევე **ორ-ორის** გამომხატველია **ოთხის** წახურული, რუთულური და სხ. სახელებიც (იხ. აქვე, გვ. 368—369).

მომდევნო რიცხვითი სახელების 5, 6 და 7-ის სახელების აღნაგობაც ზოგს ლეგურ ენებში ასეთივე აღმოჩნდა და 2+3-ის, 1+5-ის და 2+5-ის აღმნიშვნელი რიცხვითი სახელების შერწყმული ფორმები გამოდგა (იხ. აქვე, გვ. 369—278).

სწორედ ამიტომვეა, რომ სინდურ-ღილღურ-ლეგურს ენებში 2 ის, 3-ისა და 5-ის სახელებს მსგავსება ეტყობა, მაგ. აფხაზურად 3-ს **ხჲბა** (XVIII ს.) და **ხფა** ეწოდება, 5-ს კი **ხუბა**, — ჩერქეზულად 2-ს **ტყუ** და **ტგუ**, — ყაბარდოულად **ტოუ**, ხოლო 5-საც ყაბარდ. **ტყუ** ჰქვიან. ღილღურად 3-ს **კოე, კოუ** და სხ. ეწოდება, 5-ს **ფხიჲ** და **ფხეუ** (50-ში). ლეგურს ზოგს ენასაც 3-საც **ხ**-ძირიანი სახელი აქვს, მაგ. ჭარული და აწუხური **ხაბ** (გვ. 342) და უდური **ხიბ** და 5-საც აკუშურსა, ყაზიყუმუხურს, წახურულს, ხინალუღურს და სხვ. ენებშიც **ხუ**-ძირიანი სახელივე მოეპოვება (იხ. აქვე, გვ. 365—366).

მეტის თქმაც შეიძლება: ვინც ქართულ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურს **რიცხვით სახელებს** გულდასმით განიხილავს და ერთმანერთს შეადარებს, შესაძლებელია შეამჩნიოს, რომ **5-ის სახელს ამ ენებში ცხადი მსგავსება ეტყობა** და ქართულს **ხუ-თ**-ს მრავალრიცხოვან ბანს აძლევენ აფხაზური **ხუ-ბა** და ყაბარდოული **ტ-ხუ**, ღილღური **ფ-ხიჲ** და **ფ-ხეუ**, რუთულური **ხჳუდ**, ყაზიყუმუხური **ხჳუ**, ხინალუღური **ფ-ხუ**, აკუშური **ხუჲალ** (18 ს.), უდური **ხუ** (18 ს. 50-ში) და **ხხჳ-ვა, ხხჳ-რა, ხხჳ-ბა** და ბევრი სხვაც.

2, 3 და 5-ის, მეტადრე 5-ის, სახელების სხვადასხვა, გეოგრაფიულად დაშორებულს, ენებშიც-კი ესოდენი მსგავსება სწორედ 3-ისა და მომდევნო

რიცხვთა სახელების ერთნაირი აღნაგობით აიხსნება და უეჭველია ორ-ორი რაცხვის სახელების შეერთება-შერწყმის შედეგი უნდა იყოს.

რიცხვითი სახელების ასეთი რთული აგებულება, მეტადრე 5-ითგან მოყოლებული, თავდაპირველად უფრო უნდა გართულებული ყოფილიყო, რათგან **ხუთის** სახელს, რომელიც თითონაც ორი რიცხვის შერწყმით გამოიხატებოდა, უნდა კიდევ ერთი შესაფერი რიცხვითი სახელიც დართოდა. ამიტომაც **ხუთს-ზევითი რიცხვის სახელების შედგენილობა, ვითარცა უფრო გრძელი, დროთა განმავლობაში უფრო ადვილად უნდა დაზიანებულიყო და შეცვლილიყო. ამ გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს, რომ მათი აღნაგობის ნაწილების გამოცნობა**ც **უფრო ძნელია** და მსგავსებაც ისე ცხადად ვერა ჩანს. მაგრამ აღულური 9-აც-კი 7+2-ის აღმნიშვნელი გამოდგა (იხ. აქვე გვ. 373).

ზემოაღნიშნული გარემოებისდა მიუხედავად ქართულ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ხუთის-შემდგომი რიცხვითი სახელები რომ ასამდე მაინც ერთი-და-იმავე აგებულებისაა, ამ გარემოებასაც უცილობლად **ათისა** და **ასის** სახელები ამჟღავნებენ.

მართლაც, ქართჷლს თუ **ათი** და მჷგრჷლს **ვითი** აქვთ, ჭანჷრს **ვით** და **ვიტ** მოეპოვება (11—19 ვიწ.-არქაბ), სჳანჷრს-კი **ჲეშდ** და **ეშდ** (13—20), — ღილღჷრს ენებშიც **ათი** არის ცალკეულად **იტტ** (უსლარით),— **იტტე**, **ტე**, **ით**, **იტ-ითთე** (11 და 12-ში და რთულ რიცხვ. სახელებში), — **ითთ** და **ითთა** (ჲანდაროვით, 10, 11—18). ლჷგჷრ ენათაგან ქართულისა და ღილღურთაგან გეოგრაფიულად ისეთს დაშორებულშიც, როგორიც არჭჷლია, 10-ს სახელად **ტ**-ძირიანივე **ტტურ**-ი გვხვდება 21, 31, 41, 51, 61, 71, 81 და 91-ში (იხ. აქვე, გვ. 348) ცალკეულად და სხვა რთულ რიცხვების სახელებში ამავე არჭჷლში და დანარჩენს ლეგურ-ენებში-კი **ტ**-ს მაგიერ 10-ის ძირად, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 374), უკვე **ც** და **წ** გვაქვს ხოლმე. ც-ძირიანი 10-ის სახელი ჰქონდა მე-XVIII ს. აჳჷშჷრს **ჲაცალ** და **ჟეც** (რთულ რიცხ.-ში), ანდიჷრსაც ამავე ხანაში აგრევე **ჲაცალ** ჰქონია, ღჷმჷძჷრაჲ-კი 20-ს მაშინ **ჲაც** და **ც.** (რთულ რიცხ.-ში) სწოდებია, ხოლო ჷღჷრაჲ ეხლაც 70-ისა და 90-ის სახელებში **ათის** გამომხატველი **ვიც**-ია.

თუ ქართული რიცხვითი სახელების ცალკეულს ანალიზს გადავფურცლავთ, დავრწმუნდებით, რომ ლჷგჷრი **ენების ზემოყვანილს 10-ის სახელებში ძირეულს ბგერას იგივე ცვლილება დახტყობია, როგორიც ქართულში ათ-ის თ-ს ოც-ის სახელში ემჩნევა: აქაც ხომ თ უკვე ც-დ გვაქვს შენაცვლებული** (იხ. აქვე, გვ. 412).

ათის ძირეული ბგერის შენაცვლება ზემოაღნიშნულის შემდეგაც არ შეჩერებულა, არამედ თანამედროვე ლეგურ ენათა უმრავლესობას. **ათის** სახელი **წ**-ძირიანი მოეპოვება, მაგ.: თამასარ. **ჲიწურ** და **ჲიწუბ**, 50—90-ში კი **წურ**, — შჷღჷს. **ვიწკდ** და **ჲიწკდ**, — ბჷრჷილჷრს **ჟიწალ** და **ვიწ** (რთ. რიცხვებში), — არჭჷლჷს **ვიწაჟუ** და ჷღჷრს **ვიწ**.

ამგვარად ქართულ **ქართველურსა და ღილღურ-ლეგურ-ალბანურ ენებს ერთი-და-იმავე ძირის, ანუ საერთო ათის სახელი ჰქონიათ.**

თითქოს სულ სხვანაირი ვითარება ჩანს სინჲჷრს ენებში: აფხაზ. **ჟაბა** აქვს, მაგრამ 10-ს გამომხატველ ძირად, **ჟჷ**-სა და **ჟ**-ს გარდა, **შჷ**, **შ** და **ზ**-ც-კი გვხვდება (იხ. აქვე, გვ. 286—289).

ჳბიხჳრსაც **ზჷალჭ-ცა** და **ჟჷალჭ-ც**, **ჟჟრც-კი** მოეპოვება, ე. ი. აქაც ძირის როგორც **ჟ** და **ჟჷ**, ისევე **ზჷ** სახესხვაობაც გვხედება.

თუმცა ადიღჱრს **ჰსჷრჷ** და **პშჷრე** (ჩერქ.) და **პშირე** და **ჰხიირე** (ყაბარდ.) მოეპოვება ცალკეულად, მაგრამ ჩჲრქჲზჲლს 20-ის სახელში **ათის** გამომხატველად უკვე **ბჯ** და **იჩ** გვევლინება და ისევე **იჩ**-ად ითქმის იგივე რიცხვი **ექვსი ათის** გამომხატველის 60-ის სახელშიც.

ამნაირად სინდურს ენებში **ათის** სახელის ძირეულ ბგერებად **ჯ, ჟ, ზ,-ჩ, შ** და **ხ გვხვდება.** ამ ბგერათაგან ქართულ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანურთან ყველაზე ბუნებრივი დასაკავშირებელი **ჩ** არის: ც-ს **ჩ**-დ შენაცვლება ჩვეულებრივიც არის და თვით ქართველურის მაგალითითაც მტკიცდება, სადაც თავდაპირველად **ორი ათის** აღმნიშვნელის ქართულის **ოცის** შესატყვისად **ეჩი** გვაქვს, ე. ი. აქაც **ც ჩ**-დ არის შენაცვლებული.

მაშასადამე, **ყველა ზემოაღნიშნულის ძალით, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ႠႧႨႱ სახელს მარტო ქართველურსა და ღილღურ-ლეგურ-ალბანურს ენებში-კი არა, არამედ სინდურ ენებში ერთი-და-იგივე ძირი ჰქონია.**

ქართული **ახი**-ს შესატყვისად მეგრულ-ჭანურში, როგორც დავრწმუნდით, **თში**, სვანურში-კი **აშირ**-ი გვაქვს, ე. ი. ამ რიცხვითი სახელის თანხმოვანი ელემენტის **შ** და **ს** სახესხვაობაა.

სინდურ ენათაგან აფხაზურად **ასს** ეწოდება **შჷკჷ**, რომლის **შჷ** ძირია, **კჷ**-კი **ცალობის** გამომხატველი ნაწილაკია. ჳბიხჳრად 100-ს **ხჷჭ** და **ხოეე**, ე. ი. **ხშოე** ჰრქმევია, მაგრამ **ასის ნახევრის**, ანუ, ძველი ქართ. სახელი რომ ვიხმაროთ, **ერგასის**, 50-ის, ჳბიხჳრს სახელში, **ხჷჭზჭჯჭ**-შიც, **ასის** გამომხატველად **ხჷჭ** ჩნდება.

ჩჲრქჲზჲლად 100-ს **ხიშე**, ე. ი. **სშხშე**, ანდა **ხსე** ეწოდება, — ყაბარდოჲლსაც **სშხშე**-ვე აქვს ამ რიცხვის სახელად.

ამგვარად, სინდჲრს **ენებს** 100-ის **ძირად შ, ანუ სშ და ხ მოეპოვებათ, იგივე ძირი, რომელიც 10-ს აღმნიშვნელია.**

ადიღჱრში (ჩერქეზულსა და ყაბარდოულში) **ამ ბგერის ორმაგი ხმარება ხშსშე**, ანდა **სხე**, როგორც უკვე თავის ადგილას ნათქვამი გვქონდა, **ამ რიცხვის სახელის თავდაპირველი აგებულებისა** და **ႠႧႨ-ႠႧႨႱ აღმნიშვნელობის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს**.

ღილღჲრ ენებს **ბჷჭ, ბჷე̄, ბჭ** აქვთ 100-ს სახელად, ლეგჲრ **ენებს** ამ რიცხვის სახელს-კი, როგორც თავის ადგილას უკვე აღნიშნული გვქონდა (იხ. აქვე, გვ. 373—734), თუმცა დიდი ნაირნაირობა ემჩნევა, მაგრამ ასეთს შთაბეჭდილებას თავსართ-ბოლოსართოვანი ნაწილაკების (დ, ტ, — უ̂, ვ, — ბ, ფ, — ვა, ბა, და, ნ და გო) შეზრდილობა და ძირეული **შ** ბგერის **ჟ**-დ და **შ**-ს **ჩ**-დ შენაცვლება ჰქმნის.

მაშასადამე, **100 სახელის ძირიც ქართველურ-სინდურ-ლეგურ ენებს საერთო ჰქონიათ.** ეს გარემოება ფრიად საყურადღებოა, რათგან **ირკვევა, რომ 100 და 1000-მდეც-კი რიცხვითი სახელების, როგორც ძირები, ისევე სხვა შემადგენელი ნაწილები და თვით აღნაგობა და წარმოება-აღმნიშვნელობის**

სისტემაც საერთო ჰქონიათ, რითაც მათი მეტყველების ამ ნაწილშიც სრული ნათესაობა ამიერითგან ვგონებ უცილობლად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

თუ წინათ ფიქრობდნენ, რომ ქართული და ე. წ. კავკასიური ენების რიცხვითი სახელების ნიშანდობლივს თვისებას **ოცობითი სისტემა** შეადგენს, ეხლა უკვე გულდასმითი ანალიზი მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ იგი ამ ენებისათვის **მერმინდელი მოვლენა ყოფილა და წინათ ყველა რიცხვითი სახელები ათობით სისტემაზე ჰქონიათ დამყარებული.**

ქართული და ლეგური ზოგიერთი ენის რიცხვითი სახელების გაღრმავებულმა **ანალიზმა ამაზე უფრო საყურადღებო გარემოებაც გამოგვიმჟღავნა:** თურმე **პირველი ათეულის ერთეულების სახელებიც** ერთისა და ორის გარდა, **მარტივი და მთლიანი-კი არა, არამედ რთული აგებულების სიტყვები ყოფილა, თითოეული მათგანი ორ-ორი რიცხვის სახელის შემცველი, შერწყმული ფორმები აღმოჩნდა.** ეს სიტყვები მარტივ რიცხვით სახელებად მხოლოდ დროთა განმავლობაში, მათი შედგენილობის შეცვლისა და აღნაგობის შეგნების გაქრობის წყალობითაა ქცეული.

უნდა დასასრულ ისიც გავიხსენოთ, რომ **ქართული ზოგი რიცხვითი სახელების**, როგორც მაგ. **ერთის, ქენტისა, მხოლოს** და **ათის** თავდაპირველი **წარმოშობილობის საკითხის კვლევა-ძიებამ იმ საგულისხმო დასკვნამდის მიგვიყვანა, რომ თვითოეული მათგანი თავდაპირველად კონკრეტული საგნის სახელი ყოფილა და რიცხვის აღმნიშვნელ სიტყვად მარტო შემდეგში ქცეულა,** რაც აზროვნების განვითარების თანდათანობის თვალსაზრისით მოსალოდნელიც იყო. კონკრეტულობის წიაღითგან რიცხვითი სახელების წარმოშობილობის გამომჟღავნება საფიქრებელია სინდურ-ღილღურ-ლეგური ენოვანი მასალითაც შესაძლებელი იქმნებოდა, ამისთვის სათანადო ლექსიკური მარაგი რომ შეგროვებული ყოფილიყო, და, იმედია, მომავალში კიდევ ბევრი საგულისხმო და მნიშვნელოვანი გარემოება გამოირკვევა, ისევე, როგორც **ცალისა** და **ყურის** თავდაპირველი კონკრეტული მნიშვნელობის მიგნებაც, უეჭველია, ოდესმე შესაძლებელი შეიქმნება.

კარი მეხუთე

ქართველურ-სინდურ-ლილლურ-ლეგურ-ალგანური ნაცვალსახელები

ქართულ-სვანურ-მეგრულ-ჭანური ნაცვალსახელები

ქართული და ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზი და ისტორიის საკითხები აკად. ნ. მარრს აქვს განხილული „ძველი ქართულის გრამატიკა“-ში (გვ. 83—117). ამავე ავტორს „იაფეტური“ ნაცვალსახელების მოკლე ზოგადი დახასიათება 1931 წ. „დიდს საბჭოთა ენციკლოპედია“-ში მოთავსებულს წერილს „იაფეტურ ენებ“-შია მოყვანილი და იქითგან მის რჩეული ნაშრომების I წიგნშია გადაბეჭდილი (იხ. გვ. 297). გაკვრით გამოთქმული ცალცალკე მოსაზრებანი მის სხვა ნაშრომებშიც ბევრგან მოიპოვება. „რჩეული ნაშრომები“-ს ბოლოში დართული დაწვრილებითი საგნობრივი საძიებლის დახმარებით, მსურველი თვითოეულს მათგანს ადვილად იპოვის. ამ ნაშრომთაგან ყველაზე ვრცელი და მთლიანი მოძღვრების შემცველი „ძვ. ქართ. გრამატიკა“-ა.

პროფ. აკ. შანიძის ნაშრომთაგან მისი მონოგრაფია „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“, რომელიც 1920 წ. გამოქვეყნდა, სწორედ ნაცვალსახელოვან თავსართებს ეხება და ფრიად მნიშვნელოვანი გამოკვლევაა. სამწუხაროდ დანარჩენი ნაცვალსახელები ასევე მონოგრაფიულად მას თავის კვლევა-ძიების საგნად არ უქცევია, ისე-კი პროფ. აკ. შანიძეს თავისი მოსაზრებანი ნაცვალსახელების შესახებ ზოგადად გამოთქმული აქვს „ქართული გრამატიკის“ I წიგნში, რომელიც მორფოლოგიას ეხება (ტფილისს, 1930 წ.) და ძველი ქართულის ქრესტომათიის შესავალში (იხ. „ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა“, ტფილისი, 1934 წ.), ხოლო ცალკეული საკითხები სხვათა შორის გარჩეული აქვს ნაშრომში „უმლაუტი სვანურში“ (იხ. კრებული „არილი“).

მეგრული ნაცვალსახელები განხილულია პროფ. იოს. ყიფშიძის ვრცელს „მეგრული ენის გრამატიკა“-ში, რომელიც ქრესტომათიითა და ლექსიკონითურთ 1914 წ. გამოიცა პეტერბურგში.

ჭანური ნაცვალსახელები პირველად აკად. მარრის 1910 წ. პეტერბურგში ქრესტომათიითა და ლექსიკონითურთ გამოსულს „ჭანური ენის გრამატიკა“-ში იყო შესწავლილი. ეხლა-კი იგივე ჭანური და სხვა ქართველური ნაცვალსახელები საკმაოდ ვრცლად არის განხილული პროფ. ჩიქობავას გამოკვლევაში „ჭანურის გრამატიკული ანალიზი“ (1936 წ.), სადაც ჭანურის დახასიათებისა და მისი ზოგი სახელების კანკლედობის თავისებურებათა ცხად-

საყოფელად ჭანური, მეგრული და ზოგადი ქართული ნაცვალსახელების აღნაგობაც არის გაშუქებული (გვ. 74—85).

სვანურისათვის უნდა პროფ. ვ. თოფურიას 1931 წ. გამოქვეყნებული „სვანური ენა“ იქმნეს დასახელებული, რომლის I-ს, ზმნისადმი მიძღვნილს ამ წიგნში, „პირთა ფორმანტები“-ს განხილვის დროს, რასაკვირველია, ქართულსა და ქართველურს ნაცვალსახელებზეც არის მსჯელობა და ავტორი იქ მათს გენეზისსაც ეხება (გვ. 1—34).

ამ ნაშრომთაგან მხოლოდ ნ. მარრისა და ნაწილობრივ ვ. თოფურიასი ითვალისწინებს ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელების პრეისტორიასაც, დანარჩენნი-კი განსაკუთრებით ისტორიული ხანის ძეგლების ენას ემყარებიან. ამასთანავე მარტო ნ. მარრი ხელმძღვანელობდა ქართულის სემურ ენებთან ნათესაობის რწმენითაც და თავის მსჯელობას უმთავრესად ამას უფარდებდა, სხვები-კი ქართული ენების ნიადაგს არ გასცილებიან და მათი შედარებითი შესწავლაც ამ საზღვრებით იყო შემოზღუდული. ამიტომაც არავის ჩრდილო-კავკასიური ენების ნაცვალსახელების ანალიზისათვის არ მიუმართავს და იქაური მასალა ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელების აღნაგობისა და წარმოშობილობის გამოსარკვევად არ გამოუყენებია. ე. წ. კავკასიური ენების ნაცვალსახელების მონოგრაფიულად შესწავლა ხომ არც ჩვენში, არც უცხოეთში არავის არც-კი უცდია.

ჩვენს ამოცანას სწორედ ნაცვალსახელების აგებულებისა, წარმოშობისა და ნათესაობის პრობლემის გამორკვევა შეადგენდა. ისევე, როგორც ამ ნაშრომის სხვა კარებშიც, აქაც მეტყველების ეს ნაწილი ჯერ ცალცალკეულად გვექნება განხილული, ხოლო შემდეგ ზოგადი საკითხების გაშუქება-გადაჭრასაც შევეცდებით. ნაცვალსახელები ქვემოთ, ცალკეული განხილვის დროს, სამ მთავარ ჯგუფად არის გაყოფილი, რომელთაგან ერთ ჯგუფს ქართველური, მეორეს — სინდური, ხოლო მესამეს — ღილღურ-ლეგურ-ალბანური შეადგენს. ცალკეული განხილვა ყველგან ისეა დალაგებული, რომ ჯერ არსებული ცნობების მიხედვით საქმის ვითარებაა ხოლმე წარმოდგენილი, შემდეგ-კი ნაცვალსახელების ანალიზი მისდევს. ხოლო ამ კარის ბოლო ნაწილში ნაცვალსახელების აღნაგობის, წარმოშობილობისა და ნათესაობის ზოგადი საკითხებია განხილული.

თავი პირველი

ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელები

რაც-კი ქართულ-ქართველურ ნაცვალსახელებზე დაწერილა, უკვე ჩამოთვლილი გვაქვს, ამიტომ აქ შესაძლებელია პირდაპირ საქმეს შევუდგეთ. ჯერ თვით ნაცვალსახელებს გადავავლოთ თვალი, ხოლო შემდეგ ისიც გავიხსენოთ, რა მოსაზრებანიც იყო მათ შესახებ გამოთქმული, რომ მერმე ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზს მივყოთ ხელი.

§ 1. ქართული, მეგრული, ჭანური და სვანური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

ქართული	მეგრული	ჭანური	სვანური
1 პ. მე, მენა	მა	მა, მან	მი
2 პ. შენ	სი	სი, სინ	სი
3 პ. ის, იგი	მუ	მუქ	აჯა, ეჯა
	მრ. რ.		
1 პ. ჩუენ, ჩვენ	ჩქი, ჩქჷ	ჩქუ, ჩქუნ, ჩქინ, შქუ	ნäჲ
2 პ. თქუენ, თქვენ	თქვა	თქვა, თქვან	სგäჲ
3 პ. ისინი, იგინი	მუნეფი	მუთეფე	ეჯიäრ

ნაცვალსახელოვანი ნიშნები ზმნაში

სუბიექტური ნიშნები

ქართულში	მეგრულში	ჭანურში
1 პ. ვ	ვ-(ბ, პ, ფ)	ვ-(ბ, პ, ფ)
2 პ. ხ, ჰ, ს..	—	—
3 პ. —ნ, —ს, —ა.	—ნ, —ს, —უ	—ნ, —ს, —უ

სუბიექტის მრავლობითობის ბოლოსართები

ქართულში	მეგრულში	ჭანურში
1 პ. —თ	—თ	—თ
2 პ. —თ	—თ	—თ
3 პ. —ენ, —ან, —ეს	—ან, —ეს	—ან, —ეს.

სვანურში

	მხ. რ.	მრ. რ.
1 პ.	ხვ —	ლ—დ (ინკლუზ.) ხვ—დ (ექსკლუზ.)
2 პ.	ხ —	ხ —დ
3 პ.	ლ —, —	ლ — ,—ხ

ობიექტის ნიშნები მხოლობითში

ქართულში	მეგრულში	ჭანურში
1 პ. მ—	მ—(ბ—, პ—, ფ-)	მ—(ბ —, პ —, ფ—)
2 პ. გ—	გ—(‖ რ—)	გ—
3 პ. ხ—, ჰ—, ს,—	—	

ობიექტის მრავლობითობის ნიშნები

	ქართულში	მეგრულში	ჭანურში
1 პ.	გვ—	—ან,—ეს,—თ	—ან,—ეს,—თ
2 პ.	—თ	—ან,—ეს,—თ	—ან,—ეს,—თ
3 პ.	—თ	—ან,—ეს.	—ან,—ეს.

ობიექტური ნიშნები სვანურში

	მხ. რ.	მრ. რ.
1 პ.	მ—, მჷ—	(ინკლ.) გჳ—, გუ— (ექსკლ.) ნ—, ნჷ—
2 პ.	ჯ—, ჯჷ—	ჯ—ხ, ჯჷ—ხ
3 პ.	—, ხ—	—, ხ—, —ხ

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ქართული	მეგრული	ჭანური	სვანური
	მხ. რ.		
1 პ. ჩემი	ჩქიმი	ჩქიმი, შქიმი	მიშგუ, მიშგჳი
2 პ. შენი	სქანი	ხკანი	ისგუ, ისგჳი
3 პ. მისი	მუშ(ი)	მუშ(ი)	მიჩა
	მრ. რ.		
1 პ. ჩვენი	ჩქინი	ჩქუნი, ჩქინი, შქუნი	ნიშგჳეჲ და გჳიშგჳეჲ
2 პ. თქვენი	თქვანი	თქვანი	ისგჳე
3 პ. მათი	მუნეფიში	მუთეფეში	მინეშ

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ქართული	მეგრული	ჭანური	სვანური
ესე, ეს	თენა, ენა, თე, ე	ჰაჲა, აჲა, ჰამ	ალა, ალე, ალი
ისი, ის	თინა, ინა, თი, ი	ჰეა, ია, ჰიმ	აჯა, ეჯა, ეჯი
ჰაგი, აგი			
(ჰ)იგი	მუ	მუქ	

უკუქცევითი ნაცვალსახელები

ძველ ქართულს რამდენიმე უკუქცევითი ნაცვალსახელი ჰქონდა. **თავი თჳსი, თჳთ, თავადი,** მერმინდელს ქართულში-კი **თითონ**. „**იხილა თავი თჳსი**", „აღიბეჭდნეს **თავნი თჳსნი** ძლიერებისა ბეჭდითა", „მერმე მივიქცე ზრუნვად **თავისა ჩემისა**" (იხ. ძვ. ქართ, გრ. 94). მე-V—VI და შემდეგი საუკუნეების ძეგლებში **თითონ**-ის გამოსახატავად მხოლოდ **თჳთ** და **თავადი** გვხვდება, რომელთაგან მეორე, რა თქმა უნდა, **თავისაგან** არის ნაწარმოები და იმასვე უდრის, რასაც ეხლა ეწოდება „**პირადად**". პირველიც ამავე სიტყვისაგან არის წარმომდგარი და **თავით**-ის შერწყმულს ფორმას წარმოადგენს.

მეგრულშიც **თითონ**-ის აღსანიშნავად **ᲓᲣᲓᲘ** რომ იხმარება, ძველი ქართული **თავადი**-ს მსგავსად, აგრეთვე **თავის** სახელის, **ᲓᲣᲓᲘ**-ს, მიმართულებითი ბრუნვის ფორმაა (იხ. ი. ყიფშიძის მ. გ. 046).

ჭანურად **ᲓᲣᲓᲘ** **თხემსა**, ე. ი. თავის ზედა ნაწილსა და მწვერვალსაც ნიშნავს (ნ. მარრის ჭ. გ. 140) და **თავსაც** (არ. ჩიქობავას ჭან. გრ. ანალ., ჭან. ტექსტები, გვ. 102, 106 და სხვ.), მაგრამ **თითონ**-ის გამოსახატავად არ იხმარება. ამ სიტყვის მაგიერ, **თითონ**-ის აღსანიშნავად ჭანურს **ᲗᲘ** აქვს, რომელიც ამავე დროს **თავსაც** ნიშნავს (იქვე, გვ. 27, § 43).

სვანურად-კი **თითონ თხუმშუ** და **ჯა** არის. ცხადია, რომ პირველი ამათგანი **თავის** სახელ **ᲗᲮᲣᲛᲘᲚᲓ**-სა და **ᲗᲮᲛᲘᲛ**-თან არის დაკავშირებული, რომელიც ძველი ქართული **ᲗᲮᲔᲛᲘ**-ს შესატყვისობაა.

კითხვითი ნაცვალსახელები

ᲥᲐᲠᲗᲣᲚᲘ	ᲛᲔᲒᲠᲣᲚᲘ
ვინ (გონიერი არს.), **რა** (არაგონ. საგ.)	**მი** (გონ.), **მუ**, **მუჲ** (მრ. რ. **მინეფი**)
რომელი	**ნამუ** (მრ. რ. **ნამუნეფი**)

ᲭᲐᲜᲣᲠᲘ	ᲡᲕᲐᲜᲣᲠᲘ
მი(ნ) მუ, მუჲა	**ჲäრ, მäჲ**
ნამუ	**ხäდა, ჲäრ, მä**

§ 2. მკვლევართა მოსაზრებანი ნაცვალსახელების აგებულებისა და ძირებზე

ნ. მარრის სიტყვით, პირის ნაცვალსახელების ძირს თანხმოვანი შეადგენს, ხმოვანი-კი მაწარმოებელი ელემენტია (ძვ. ქართ. გრ., 82). მისი აზრით, 1 პირის ნაცვალსახელის ორი ფუძეა, რომელთაგან სახელობითსა და მიცემითს ბრუნვებს **მ** ძირიანი ფუძე, ხოლო ნათესაობითსა და მიმართულებითს ბრუნვებს **ჩ** ძირიანი ფუძე მოეპოვებათ. ნ. მარრი ამასთანავე ფიქრობს, რომ 1 და 2 პირის ფუძეები მრავლობითის ფორმით არის წარმოდგენილი, მრავლობითობის

ელემენტად ავტორს **ენ** [შ-ენ, მ-ე(ნ)] და **ემ** (ჩ-ემ) მიაჩნია, რომელთაგან უკანასკნელს ხალხური მრ. რიცხვის ნიშნად სთვლის (იქვე, 87).

ამნაირადვე მრ. რ. 1 და 2 პირის ნაცვალსახელებსაც ნ. მარრი ფსიქოლოგიურადაცა და მორფოლოგიურადაც ორმაგი მრავლობითი რიცხვის ფორმებად სთვლის. **ჩუენ, ჩვენ** და **თქუენ, თქვენ**, მისი აზრით, შესდგება **ჩ** და **თქ** ძირებისა,—**უ**, ანუ **ვ**-საგან, რომელნიც ხალხური მრ. რ. ნიშნებად მიაჩნია, და **ენ**-ისაგან, რომელიც მრ. რ. არქაული ნიშანიაო. **ვე** შემდეგ **უ**-დ არის ქცეული და ამ გზით წარმომდგარ-ა **ჩუენ** და **თქუენ** ფორმებიცაო (იქვე 87—88).

აკ. შანიძეს განმარტებით-კი პირთა ქართულ ნაცვალსახელებს არც რიცხვისა და არც ბრუნვათა გამომხატველი მორფოლოგიური ნიშნები არ აბადიათ. „მართალია, ბოლოში ორთავ **ნ** მოეპოვება (ჩვე-**ნ**, თქვე-**ნ**), მაგრამ იგი არ შეიძლება მრავლობითის ნიშნად გავიგოთ“, როგორც ნ. მარრს მიაჩნდა, „თორემ მაშინ **შენ**-ც მრავლობითში გადავა (შე-**ნ**) და აგრეთვე დიალექტიკურად არსებული **მენ**-ც, რადგანაც ამათაც აქვთ ბოლოში **ნ**“ (ქართ. გრ. I, 37 და 38). ხოლო, „თუ მაინც და მაინც დავიჟინებთ მათს რიცხვზე ლაპარაკს, უნდა ყველა მხოლობითად გამოვაცხადოთ და სახელთა იმ ჯგუფში შევიტანოთ, რომელთაც მრავლობითის წარმოება არ შეუძლია, როგორიცაა მაგალითად გარეცხა, გათბობა, გაშრობა და მისთ.“ (იქვე, გვ. 37 შენ.)

ამნაირად, თუ ნ. მარრს პირთა ყველა ნაცვალსახელები, მათ შორის მხ. რ.-ისაც, მრ. რ. ისეთ ფორმებად მიაჩნდა, რომელნიც მხ. რ.-ისთვისაც იხმარებოდნენ, აკ. შანიძეს პირიქით ისინი ყველა უფრო ისეთ სიტყვებად ეგულება, რომელთაც მარტო მხოლოობითი რ. გააჩნიათ, მრ. რ. ფორმები-კი არ მოეპოვებათ. თუმცა აკ. შანიძის პირთა ნაცვალსახელების აღნაგობის ასეთი გაგებისათვის გამოყენებული შედარება მარჯვე ვერ არის, რათგან შესადარებლად განსაზღვრული შინაარსის სახელზმნათა კატეგორიაა აღებული, მაგრამ მაინც პირთა და სხვაგვარი ნაცვალსახელების ბოლოკიდური **ნ**-სა და **მ**-ს მრ. რ. ნიშნად მიჩნევის ნ. მარრს დებულებისათვის არავითარი საფუძველი, **ნ** ბგერის მსგავსების გარდა, არ მოიპოვება. ბოლოკიდური **ნ**-ს საკითხი მარტო პირთა ნაცვალსახელების აღნაგობის საკითხი არ არის, არამედ სხვაგვარი ნაცვალსახელებისთვისაც აქვს მას მნიშვნელობა. სამწუხაროდ, თვით აკ. შანიძეს ბოლოკიდური **ნ**-ს ბუნებაზე არაფერი აქვს ნათქვამი.

1 და 2 პ. ნაცვალსახელების ფორმების განხილვის შემდგომ, აკ. შანიძეს დასკვნილი აქვს, რომ ისინი „რიცხვის მხრით მორფოლოგიის გარეშე მდგომი სახელებია“ ისევე, როგორც „ბრუნების მხრითაც აღნიშნული სახელები მორფოლოგიის გარეშე დგანან“-ო (ქართ. გრ., გვ. 37 და 38). უფრო ზედმიწევნითი იქმნებოდა, რომ ნათქვამი ყოფილიყო, მორფოლოგიურად ჯერ განუმარტავი არიანო.

სხვანაირად აქვს პირის ქართველური ნაცვალსახელების აღნაგობა არ. ჩიქობავას წარმოდგენილი. წინასწარი ანალიზის შემდეგ, მისი რწმენით, „ჭანურსა და მეგრულში პირველისა და მეორე პირის სახელები უნდა ყოფილიყო ასეთი სახისა: **მა-ნ, სი-ნ, ჩქუ-ნ, თქვა-ნ**,—ქართულში-კი **მე-ნ(ა)** **შე-ნ(ა), ჩვე-ნა, თქვე-ნა**“ (ჭან. გრ. ანალ., 73).

ყველა ამ ფორმებში **ნ** და **ნა** ძირეული არ არის, არამედ ამ მკვლევარის აზრით, უნდა „გამოიყოს სადეტერმინაციო-**ნა** ელემენტი" ძირისა, ანდა ფუძისაგან (იქვე, გვ. 72, § 19). სამწუხაროდ, არც აქ არის განმარტებული, თუ რის დეტერმინანტად და რა მნიშვნელობის მიმნიჭებელ ელემენტად უნდა იქმნეს ეს **ნა** ბოლოსართი მიჩნეული.

ნ. მარრი ამბობს, რომ ქართული ნაცვალსახელების ძირები სხვა-და-სხვა წარმოშობილობისაა მხ. და მრ. რიცხვებშიაც-კი, მაგრამ ეს სხვაობა ისტორიული თვისებისაა და ერთი-და-იმავე ძირების ბგერითი სახესხვაობა, თვით ქართულ ნიადაგზე აღმოცენებული, თუ სხვა იაფეტურ ენათა გავლენით წარმოშობილი, სხვა-და-სხვა დანიშნულებისათვის არის გამოყენებულიო (ძვ. ქ. გრ., 84). ამ ძირების სადაურობის ზედმიწევნით და ამომწურავად გამორკვევა ჯერ კიდევ ნაადრევიაო, მაგრამ ეხლაც ყოველ ეჭვს გარეშეა, მე-2 პირის ნაცვალსახელის **თქ** ძირი, რომელიც მხოლოდ მრ. რიცხვში ჩნდება, რომ ნასესხებიაო (იქვე, 86).

1 პირის ნაცვალსახელის თავდაპირველ ძირად ნ. მარრს **შვ** მიაჩნდა. აქეთგან, მისი აზრით, **ჩვ** და **ჩ** წარმოდგა. **შვ** ძირის სისინა სახესხვაობის **სვ**-ს არსებობასაც ჰგულისხმობს, რომლის სპირანტულ **ჰვ** სახესხვაობისაგანაც, **ჰ**-ს გაქრობით, სწორედ **ვ** და **მ** ნაცვალსახელოვანი თავსართები და ელემენტები მიაჩნია წარმომდგარად. ამავე სპირანტული **ჰვ** სახესხვაობისავე ანარეკლად ეგულება ნ. მარრს სვანური ზმნის 1 პირის ნაცვალსახელოვანი თავსართები **ხვ** და **ლვ**, რომელნიც ქიზიყურ კილოშიც გვხვდებაო (ძვ. ქ. გრ. გვ. 84, ტაბ. V და გვ. 85, შენ. 1).

სვანურში მხ. რ. 1 პ. თავსართად **ხუ** (**ჴ**-**უ**-)იხმარება. რაკი **ხ** იქვე 2 პ. თავსართია, ამიტომ მკვლევართა წინაშე საკითხი დაიბადა ამ **ხ** ბგერის ბუნების შესახებ 1 პ.-ში. ნ. მარრი ფიქრობდა, რომ 1 პ. სვანური თავსართი თავდაპირველად **ჰუ** უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში არის იგი **ხუ**-დ ქცეული (Опред. яз. второй кат. ахеменидских клинообр. надписей: ЗВО РАОб XXII, გვ. 22—23). ჰუგო შუხარდტს-კი **ხ** მე-3 პირის ობიექტურ პრეფიქსად მიაჩნდა (Über den passiven Character des transitivs in den kaukasischen Sprachen, 48), ხოლო აკ. შანიძის აზრით „მეორე პირის სუბ. პრეფიქსი პირველ სუბ. პირშია გადასული ანალოგიის წყალობით" („უმლაუტი სვანურში": არილი, 1925 წ. გვ. 182 შენ.). ვ. თოფურიასაც ნათქვამი აქვს „პირველი პირის *ჰუ-, ხუ- პრეფიქსებში, უკანასკნელი (ხუ) თუნდაც *ჰუ-საგან იყოს წარმომდგარი, ძირითად ელემენტად -უ- მიგვაჩნია, *ჰ-, ხ- კი სხვა წარმოშობისაა"-ო, მაგრამ პირადად მას ეს ბგერა სახელდობრ რის წარმოშობილობად მიაჩნია, ეს ავტორს აღნიშნული არა აქვს (სვ. ე. I, 7).

ზმნის უღვლილების 1 პ. მხ. რ. თავსართის ორ თანხმოვანთაგან რომელია თავდაპირველი, **ვ** თუ **მ**, ვ. თოფურიას მომავალში გადასაწყვეტ საკითხად მიაჩნია, მაგრამ მაინც ამბობს, რომ „შეიძლება **მ**-უძველესიც იყოს"-ო (სვ. ე. I, 8). ეს მოსაზრება შესაძლებელია იმ გარემოებაზე იყოს დამყარებული, რომ 1 პ. ნაცვალსახელი ქართველურს სწორედ **მ** ძირიანი აქვს.

ნ. მარრის აზრით 2 პ. ქართ. ნაცვალსახელები ორ ჯგუფად იყოფებიან, რომელთაგან მეორე ჯგუფი ნასესხებია. წმინდა, საკუთარ ქართ. 2 პ. ნაცვალსახელის ძირად **შ** მიაჩნია, რომელიც მრავლობითობის გამომხატველი **ენ** ნაწილაკის დართვამ **შენ**-ად აქცია (ძვ. ქ. გრ., გვ. 87, § 107, 2). ამ **შ**-ს ბგერითი სახესხვაობა ჰგონია ნ. მარრს **ს** და **ჰ**, რომელიც შემდეგ ***ლ** (ანდა **გ**)-დ ქცევის გზით, **ხ**-დაც ხდებაო (იქვე, გვ. 84, ტაბ. V).

2 პირის ნაცვალსახელის ქართულში შეთვისებულ ძირად-კი ნ. მარრი **ხგ**-ს სთვლის, რომელიც შუალედი **ცგ**-ს წყალობით შემდეგ **თქ-ჯ-დ** არის შენაცვლებულიო (იქვე გვ. 84, ტაბ. V). ამნაირად, 2 პ. ამ ქართულში შეთვისებულად აღიარებული ძირის პირველად სახედ მარრს **ხგ** მიაჩნია. იგი შიშინა ჯგუფის იმ განსაკუთრებული დიალექტითგან არის ნასესხები, რომელშიც ქართულს **შ**-ს გაორებული **ხკ** უდრიდაო. აქეთგან **ხგ** (ზგ) და **ხქ** არის წარმომდგარი, რომელთა განსახიერებაცაა მეგრ.-ჭანური **ხკ-ან-ი** და ჭან. **სქ-ან-ი**, სვანური **სგ-ჲა°-ო**. შესაძლებელია აქ ზოგი სისინა ჯგუფითგანაც იყოსო, მაგრამ 2 პ. **თქ** ძირი, რომელიც ქართულში მხოლოდ მრ. რ. ცალკეულ ნაცვალსახელად გვევლინება, რომ ნასესხებია, ეს სრულებით უეჭველიაო (ძვ. ქ. გრ., 86, § 105).

ნ. მარრი ჩვენებითი ნაცვალსახელის **იგი**-ს ნათესაობითი და სხვა ბრუნვების **მ(ჳ)** აბხაზურითგან, ანდა მისი მსგავსი ენითგან შეთვისებულ 2 პ. ნაცვალსახელად სთვლის (იქვე გვ. 86 და 100 ხ).

აკ. შანიძეს სვანური 2 პ. სუბ. ნაცვალსახელოვან თავსართის, ისევე როგორც 3 პ. ობიექტ. თავსართის ძირითადი ფონეტიკური სახის გამორკვევა მჭიდროდ დაკავშირებულად მიაჩნია და მისი აზრით ამ პრეფიქსების "ძირითადი სახეა **ჰ**, რომელიც პირველი ჯგუფის დრო-კილოებში **ხ**-ანად არის ქცეული და მხოლოდ ხმოვნების წინ გვხვდება" („უმლ. სვანურში": არილი, გვ. 182).

აკ. შანიძის სიტყვით, ძველს ქართულშიც „ყველა ფორმაში, გარდა წართქმითი ბრძანებითისა (ე. ი. ისეთი ფორმისა, რომელიც აკრძალვას წარმოადგენს, ანუ რომელსაც ახლავს ნაწილაკი **ნუ**, ან **არა**) ნიშანი მეორე სუბ. პირისა **ჲ**რის წინსართი **ჰ**, ოღონდ ხანმეტ ძეგლებში ეს **ჰ** **ხ**-ანად არის შეცვლილი, ხოლო მე-9 საუკუნიდან მოყოლებული იგივე **ჰ** უცვლელად არის შემონახული (19 თანხმოვნის წინ, ესენია კ, ყ, ღ, ხ, კ, გ, ქ, პ, ბ, ფ, ვ, მ, ლ. რ, ნ, შ, ჟ, ს, ზ),... ხმოვნების წინ სულ დაკარგულია, ცხრა თანხმოვნის წინ ს-ანად არის ქცეული. ეს ცხრა თანხმოვანია: ტ, დ, თ, წ, ძ, ც; ჭ, ჯ, ჩ" (იხ. „ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა", 1934 წ. გვ. 019, § 34).

2 პ. ნაცვალსახელის ძირზე არ. ჩიქობავა ამბობს: „გამოთქმული იყო აზრი, რომ **სი** სისინა წრის, ქართული ფენის, კუთვნილებას წარმოადგენს, **შე-ნ** პირუკუ შიშინა წრისას, ე. ი. ზანურისასაო. თუ ეს ასეა, უნდა აიხსნას, როგორ მოხდა, რომ მეგრულსა და ჭანურში კუთვნილებითი სიტყვა **ხქანი** || **ხკანი** ქართული **შენი**-ს კანონზომიერ ფონეტიკურ შესატყვისს გვაწვდის. ვთქვათ, **შენ** ზანურიდან შევიდა ქართულში, **სი** კიდევ ქართულიდან ზანურში (და იქიდან სვანურში); მაშასადამე ქართულისა და ზანურის დიფერენციაცია უკვე მომხ-

დარი ფაქტი. როგორღა შეეძლო ასეთ პირობებში **შენ**-საგან ნაწარმოებ სახელს (**შენი**) მოეცა ზანურში **სქანი** || **სკანი**? ამ უკანასკნელის არსებობა ჭანურსა და მეგრულში იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ქართულისა და ჭანურის დიფერენციაციის პერიოდში **შენ** უკვე იყო ქართულში და მოგვცა **სქანი** || **სკანი** მეგრულსა და ჭანურში"-ო (ჭან. გრ., ანალ., გვ. 73).

ცნობილია, რომ 2 პირის სუბიექტური პრეფიქსი არც ჭანურსა და არც მეგრულს, არც ხმოვნებისა და არც თანხმოვნების წინ შერჩენილი არა აქვთ (ნ. მარრის ჭან. გრ., იოს. ყიფშიძის მეგრ. გრ. და არ. ჩიქობავას ჭან. გრ. ანალ. 89).

რაკი ქართულს 2 პ. სუბ. ნიშანი ხმოვნების წინ დაკარგული აქვს, თანხმოვნების წინ კი **ჰ** და **ხ** მოეპოება, „ამის მიხედვით ფიქრობენ"-ო, არ. ჩიქობავა ამბობს, „რომ ჭანურსა და მეგრულში ის მდგომარეობაა განზოგადოებული, რომელიც ქართულში ხმოვნების წინ გვაქვს"-ო. 2 პ. სუბ. თავსართი იგივეა, რაც 3 პ. ,ობიექტ. ნიშანია. მაგრამ ორივეს თვალსაჩინო ცვლილება ემჩნევა „მაშინ, როდესაც სხვა პირთა აფიქსები გამძლე აღმოჩნდა; ზოგიერთ სხვა ფაქტებთან შეპირისპირებით ყოველივე ამან შეიძლება ეჭვი აღძრას, ხომ არ იღუნება ქართულის ისტორია S_2 და O_3-ის საკითხში და ხომ არ უნდა აიხსნას ჭანურსა და მეგრულში S_2-ის უქონლობა **ჰ**-ს დაკარგვით-კი არა, არამედ სხვაგვარად. ამ რთულ საკითხს აქ ვერ განვიხილავთ"-ო, ნათქვამი აქვს სამწუხაროდ ავტორს (ჭან. გრ. ანალ., გვ. 100).

მე-2 პ. სუბ. ნაცვალსახელოვანი ნიშნის შესახებ ვარ. თოფურია ამბობს: „მეორე პირის **ხ**-ნიშანი ცნობილია ხანმეტითა და ხანმეტობის ნიშნით ქართულში. მისი წარმოშობა **ჰ**-საგან, როგორც ეს ზოგს მკვლევარს უდაოდ მიაჩნია, იმდენს ეჭვს არ იწვევს, რამდენსაც სვანურში **ხ**-ს მიღება **ჰ**-საგან. და ეს იმიტომ, რომ ქართულსა და სვანურს შორის ამ მხრით განსხვავებული მდგომარეობაა: პირველადი **ჰ**- ქართულში ყველგან **ხ**-დ მოგვევლინა: ხმოვნის წინაც და თანხმოვნის წინაც, სვანურში-კი «დაიშალა»: ხმოვნის წინ **ხ**- მოგვცა და თანხმოვნის წინ დაიკარგა. სწორედ ამაშია ფონეტიკური ხასიათის დაბრკოლებები: **a.** რატომ **ჰ**- თანხმოვნის წინაც არ იქცა **ხ**-დ, რამ შეუწყო ხელი მის უკვალოდ გაქრობას? **в.** თუ **ჰ**-ს შეეძლო ხმოვნების წინ «ფერისცვალება» და **ხ**-დ გადასვლა, რატომ ვერ მოხერხდა ეს **ად**- წინდებულთან, უკანასკნელს ხომ მოსდევს ჩვეულებრივ ფარული (ამოღებული) ან «ხილული» მაქცევრები -ა-, -ი- -ო-? ასეთი კითხვა დასვა სტეფ. ჩხენკელმა"-ო (სვ. ე. I, 6). „ვიდრე ამ კითხვებზე გარკვეული პასუხი არ იქნება გაცემული"-ო, განაგრძობს ვ. თოფურია, „მანამდე **ჰ**-სა და **ხ**-ს საკითხი ღიად დარჩება. მეტსაც ვიტყვით: სვანურში არამცთუ **ჰ**-ს პრიმარობაა საძიებელი, არამედ პრეფიქსი რომ იყო **ჰ**-, ეს ჯერ კიდევ სვანური მასალებით არ არის დამტკიცებული"-ო (სვ. ე. I, 6).

თუ სვანურში **ჰ**-ს **ხ**-ზე უწინარესობა და შემდეგში **ხ**-დ შენაცვლება ვ. თოფურიას ძნელ დასამტკიცებლად და დაუმტკიცებლადაც-კი მიაჩნია, სამაგიეროდ მას ამ მიზნის მიღწევა ქართულ-ქართველურის გზით სწადიან. „ქართველურ ენათა შედარება **ჰ**-ს სასარგებლოდ ლაპარაკობს: α. ხანმეტის **ხ**-

შეუძლებელი არ არის **ჰ**-საგან იყოს წარმომდგარი და β. მეგრულ-ჭანურში არსებული ნულპრეფიქსი (ე. ი, 2 პ. პრეფიქსის უქონლობა) უთუოდ შედეგია ოდესმე გამრყენებული ან თეორიულად მოსალოდნელი **ჰ**- თავსართისა, ამდენად შესაძლებლობა არის, რომ პრექართულში II პირის ნიშნად **ჰ**- გამოვაცხადოთ. და თუ ეს ასეა; მაშინ **ჰ**-ს არსებობის დაშვებას სვანურში რაღა ეღობება წინ? სვანური ხომ პრექართულის ნაყარია, მისი ერთ-ერთი შტოთაგანი! მასაც ხომ შეეძლო საერთო «ქონებიდან» წამოეღო **ჰ**- და დროთა ვითარებაში მიეცა ის სახეობანი, რომელთანაც ჩვენ ზემოთ საქმე გვქონდა!“ ამიტომ „დებულებას“, რომ 2 პ. ნიშნად ჯერ **ჰ** იყო, ხოლო შემდეგ **ს**-დ იქცა, „ჩვენ ვილებთ“-ო (სვ. ე. I, 6—7).

ნ. მ ა რ რ ი მესამე პირის თავდაპირველ ნაცვალსახელად **სუ** და **სი**-სა სთვლის, მაგრამ არც ამ უძველესი, არც მერმინდელი მისი სპირანტული სახესხვაობა **ჰუ**, ანდა **ჰი** იყო გამოყენებული, არამედ ამის მაგიერ ჩვენებითი ნაცვალსახელია **იგი** მხ. რ.-ისთვის და **იგინი** მრ. რ.-ისთვის. საშუალო საუკუნეების ძეგლებში, მაგ. შ ო თ ა ს ვეფხის-ტყაოსანში **ისი** და **ისინი**-ც გვხვდებაო. ამ მესამე პირის ნაცვალსახელის ნათ., მიც., მოთხ., მოქ. და მიმართ. ბრუნვებად-კი **მ**-ძირისაგან ნაწარმოები ფორმები არსებობს (მის, მას, მან, მით, მად,- მრ. რ. მათ და მათდა), რომლის არც ერთი რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფორმა არა ჩანსო (ძვ. ქ. გრ., გვ. 89).

ქართული ჩვენებითი ნაცვალსახელები მარტო პირისა თუ საგნის სიახლოვე-სიშორეს-კი არ გამოჰხატავენ ხოლმე, არამედ ერთ-ერთ პირთან დამოკიდებულების მაუწყებელნიც არიან ისევე, როგორც ძველ სომხურში, მაგ., **ესე** 1 პირის მახლობლად მყოფობის აღმნიშვნელია, **ეგე** მე-2 პირის მახლობლად მყოფობის გამომხატველია, ხოლო **იგი** მე-3 პირთან მახლობლობის მაუწყებელიაო (ძვ. ქ. გრ., გვ. 98).

თუმცა მესამე პირის ნაცვალსახელების მაგიერ ჩვენებითი სახელები გვხვდება, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, არ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს სიტყვით „მესამე პირის ნაცვალსახელი მოიპოვება ჭანურშიაც და ქართულშიაც: ესაა ქართული **მან** და ჭანური **მუქ**. საკუთარი სახელობითი ბრუნვის უქონლობის გამო **მან** ჩვენებითს სახელს სესხულობს, და ამან გამოიწვია ჩვენებითი სახელისა და მესამე პირის სახელის აღრევა, მაგრამ ჭანურში **მუქ** სახელობითშიც იხმარება და მაინც აქაც მესამე პირის ადგილას ჩვენებითს სახეს იყენებენ: *ე მ უ ქ უ წ უ* იმან უთხრა და არა *მ უ ქ უ წ უ* მან უთხრა“, უკანასკნელი „უფრო «თითონ უთხრა»-ს ნიშნავს“ო (ჭან. გრ. ანალ., გვ. 73—74).

მესამე პირისა და ჩვენებითი მეგრული სახელების შესახებ არ. ჩ ი ქ ო ბ ა - ვ ა ს აგრეთვე ნათქვამი აქვს: „მეგრულში მესამე პირის ნაცვალსახელია **მუ** მან. ჩვენებით ნაცვალსახელებად გვაქვს **ე-ნა**, **თ-ენა** ეს,— **ინა**, **თ-ინა** ის,— აგრეთვე **ათე-ნა** ეს, აი ეს,— **ეთინა** ის, აი ის. მსაზღვრელად ხმარებისას ჩვენებითს სახელს-**ნა** ეკვეცება: *ე კ ო ჩ ი, თ ე კ ო ჩ ი, ა თ ე კ ო ჩ ი* ეს კაცი, აი ეს კაცი, *ი კ ო ჩ ი, თ ი კ ო ჩ ი, ე თ ი კ ო ჩ ი* ის კაცი, აი ეს კაცი“ (ჭან. გრ. ანალ. გვ. 74).

მეგრული ჩვენებითი სახელების ენა, თენა, ინა, თინა, ხთენა და ეთინა-ს აღნაგობა არ. ჩიქობავას ისე აქვს წარმოდგენილი, რომ ყველა ამ ფორმებშინა მარცვალი გამოსაყოფია და აქ ყველგან „-ნა-ნაწილაკი ისეთივე სადეტერმინაციო ელემენტი ჩანს, რაც მენა, შენა, ჩვენა, თქვენა-ში გამოვყავით. თ-ელემენტი-კი ჯერ-ჯერობით განმარტოებით დგას ქართველური ენების სინამდვილეში: მას მეგრულსა და ჭანურში აქვს ადგილი... და უცხო გარემოდან შეთვისებულის შთაბეჭდილებას ტოვებს"-ო (ჭ. გრ. ანალ., გვ. 74).

ჭანურს ჩვენებით სახელებად ჰადა და ჰეა ვიწურ-არქაბულსა აქვს, ადა, ია ხოფურს, ხოლო ჰამ და ჰიმ ათინურს. „ქართულში ამათი ბადალია ამჟამად: ეს(ე) და ის(ი), ისტორიულად და დიალექტურად—ჰაგი (შეად. ჰაგრე) და იგი (←—ჰიგი). ყველა ამ შემთხვევაში ჩვენებითობა დაკავშირებულია პირველ ნაწილთან: ჰა- და ჰე ‖ ჰი", ხოლო „ამ სახელთა მეორე ნაწილი—და ‖ ა ვიწურ-არქაბულისა და ხოფურისა იმავე ღირებულებისა უნდა იყოს, როგორც სადეტერმინაციო -ნ ‖ -ნა პირველი და მეორე პირისა და -ნა მეგრულისა: თე-ნა, თი-ნა, (ეს, ის)". დასასრულ, „ათინურის -მ (იგულისხმება ჰამ-სა და ჰიმ-ში), ისევე, როგორც ქართულის -ს ‖ გ ელემენტი (იგულისხმება ესა-სა და ეგე და იგი-ში) ნაცვალსახელური ძირი ჩანს. მაინც და მაინც ათინური ჰამ ‖ ჰიმ მა ფუძეს შეიცავს"-ო („შეად. ქართული ამავე საქმეს... იმავე დღეს") (არ. ჩიქობავა. ჭან. გრ. ანალ. 73).

/ ზმნის ფორმებში მესამე პირის აღნიშვნის წესი სვანურში დანარჩენი ქართველური ენებისაგან იმ მხრივ განსხვავდება, რომ სვანურს აქაც თავსართი აქვს, ქართულს, მეგრულსა და ჭანურს კი ბოლოსართი მოეპოვებათ. სვანური თავსართი ლ არის, ძველ ქართულს-კი ბოლოსართად ნ და ს, მეგრულსა და ჭანურსაც იგივე თანხმოვნები მოეპოვება. ყველა ამ გარემოების გათვალისწინებისას, ვ. თოფურიას სიტყვით „ცხადია, სვან. ლ-სა და ქართულ-მეგრ.-ჭანური -ნ' ს ექვივალენტობის საკითხი დაიბადებოდა. მართლაც, მორფოლოგიურად მათ შორის სრული იდენტობაა: ;უჩვენებენ სუბ. III პირს, დროისა და რიცხვის გამოხატვა მათს ფუნქციას არ შეადგენს. გენეტურადაც ლ- და ნ-შორებელნი არ არიან: პირველის უკანასკნელისაგან მიღება თავისუფლად შეიძლება, და ჩვენც ასე ვვარაუდობთ: III პირის წინაქართულში უნდა ყოფილიყო ნ-, რომლის შეცვლილი სახე (ლ-) სვანურმა შემოგვინახა, ხოლო «შეურყვნელად» იგი დანარჩენებმა დაიცვეს. ლ-ს თავსართობა და -ნ' ს ბოლოსართობა-კი ჩვენს დებულებას ვერ არყევს, რადგანაც შეუძლებელი არ არის *ნ ფორმანტი მოძრავი ყოფილიყო: იგი ხან პრეფიქსად მოგვევლინებოდა და ხან კიდევ სუფიქსად... დროთა სვლამ თავისი «დაღი დააჩნია»: თავსართად გახადა სვანურში, ბოლოსართობა დააკისრა დანარჩენ ენებში. ლ-პრეფიქსს ყველა ზმნაში III პ. ფორმა უნდა მოეცა, მაგრამ ხუთიოდე შემთხვევის გარდა ლ-ელემენტიანი ჩვენამდე არ მოწეულა"-ო (სვ. ე. I, 8—9).

ზმნის უღვლილების მრ. რ. თავსართთაგან ბუნებრივად I პირის ობიექტური ნიშნის თავისებურებამ მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება, მეტადრე ძველ ქართულსა და სვანურში, სახელდობრ გვ-სა და გჳ-ს შედგენილობისა და აღმნიშვნელობის საკითხი.

ვ. თოფურია ამბობს: „გჳ-პრეფიქსით ნაგულისხმევია «მე» და «შენ ||
თქვენ». ორსავე პირს საკუთარი მ- და გ- ნიშანი გააჩნია. როგორც ამ ფორმანტთა მსგავსება, ისე გჳ-ს ფუნქცია გვაბედინებს დავუშვათ, რომ:, გჳ- წარმომდგარია გ+მ-, ე. ი. გჳ შეიცავს II და I პირის ობიექტურ პრეფიქსებს. თუ ეს მოსაზრება მართალია, მაშინ სხვა საკითხიც ადვილად გადაიჭრება. სვანურს გჳ- ან პრექართულიდან შეეძლო წამოეღო, ან დამოუკიდებლივ «შეედგინა». დაბრკოლებად სვანურში მეორე პირის ობჲექტის ჯ-ს არსებობა ვერ ჩაითვლება, რათგანაც მისი პირვანდელი სახე გ- უნდა ყოფილიყო. 1. თუ გჳ წინაქართულისაა, გ- ელემენტი სვანურში ვერ გაპალატალდებოდა, რადგანაც მის უშუალო მეზობლად -უ გვევლინება და არა ხმოვანი, 2. თუ სვანურის ნიადაგზე «წარმოიშვა» გჳ-, მაშინ ეს გ-ს გაპალატალებამდე უნდა მომხდარიყო“-ო (სვ. ე., გვ. 26—27 α).

არ. ჩიქობავას **ჩემი, შენი, ჩვენი** და **თქვენი**, მეგრული **ჩქიმი, სქანი, ჩქინი** და **თქვანი** ისევე, როგორც ჭანური **ჩქიმი, სკანი, ჩქუნი** და **თქვანი** სრულებით სამართლიანად კუთვნილებით ნაცვალსახელებად მიაჩნია, მაგრამ პირთა ნაცვალსახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმად ის **ჩემ, შენ, ჩვენ, თქვენ,— ჩქიმ, სქან, ჩქინ, თქვან, ჩქიმ, სკან, ჩქუნ** და **თქვან**-სა სთვლის, რომელნიც თუმცა „დამოუკიდებლივ აღარ იხმარება, მაგრამ დაცულია ნათესაობითისაგან ნაწარმოებს ბრუნვებში — მიმართულებითსა, დაშორებითსა და დანიშნულებითში (ჭან. გრ. ანალ., გვ. 76).

პირთა ნაცვალსახელების ხელოვნურად აღდგენილნი ზემომოყვანილი ფორმები მხოლოდ აღქმული და მიჩნეულია ნათ. ბრუნვის ფორმად, არსებითად და მორფოლოგიურად-კი მათ ნათ. ბრუნვის არავითარი ნიშანი არ უჩანთ. ისევე, როგორც ჭანური **მუქ**-ისა და მეგრული **მუ**-ს, **თენა**-სი და **ათენა**-ს ნათ. ბრუნვა **მუშ(ი), თეში** და **ათეში** არის, 1 და 2 პირის ნაცვალსახელების ნათ. ბრუნვის ფორმები, რომ გადარჩენილი და დაცული ყოფილიყო, **ჩქიში, სქაში, სკაში, ჩქუში, შქუში** და **თქვაში** იქმნებოდა.

ნ. მარრის თეორიით, კუთვნილებითი ნაცვალსახელები **ჩემი, შენი, მისი, ჩუენი, თქუენი** და **მათი** წარმოადგენენ მრავლობითი რიცხვის ნორმებს, მაგრამ პირთა ნაცვალსახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებად არიან მიჩნეულნი (ძვ. ქ. გრ., გვ. 97), ე. ი. **მ, ნ, ს** და **თ** მარრს აქ მრ. რ. ნიშნები ჰგონია.

სვანური კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ფორმები მხ. რ. 1 პირის **მიშგჳეჲ** და **მიშგჳი**-ს **ჩემი**-სა და 1 პირის მრ. რ. **გჳიშგე**-სა **ჩვენი**-ს (ჩემი და შენი, ანდა ჩემი და თქვენი) და **ნიშგჳეჲ**-ს, ანდა **ნიშგჳ**-ს ჩვენი-ს (ჩემი და მისი, ან მათი), ვ. თოფურიას ანალიზით იმავე ნაცვალსახელოვან **მ, გჳ** და **ნ**-ს ელემენტებს შეიცავენ, რომელნიც ზმნაშიც გვხვდებიან. ამავე დროს მისი აზრით **ჩვენი** (ჩემი და შენი) **გუშგჳეჲ** და **ნიშგჳეჲ** (ჩემი და იმისი, ან იმათი), ამნაირად უნდა განაწილდეს,—**გუ-შგჳ-ეჲ** და **ნი-შგჳ-ეჲ**, რომელთა მეორე ნაწილი **შგჳ** იგივე ძირია, რომელიც გვხვდება **მიშგჳი**-ს, **ჩემ**-ში. ამ კუთვნილებითს ნაცვალსახელს ვ. თოფურია ასევე ჰყოფს: **მი-შგჳ-ი** და ფიქრობს, რომ აქაც სიტყვის მეორე ელემენტი **შგჳ** არის. ეს **შგჳ** ელემენტი „ექვივალენტია

ქართული **ჩვ-** (ჩჳ-)“ ელემენტისაო (სვ. ე. I, 27 შენ. 1), რომელიც **ჩვენ-ში** გვაქეს დაცულიო.

ამ კუთვნილებით ნაცვალსახელების პირველი მარცვალი „**გჳი** (იგივე **გუ-**), **ნი-** და **მი-**“, ვ. თოფურიას უფრო დაწვრილებითაც აქვს განხილული და მის ანალიზით იშლება **გჳ-ი**, **ნ-ი**, **მ-ი** ელემენტებად“, ხოლო მათი „-ი-კი ყოველმხრივ იგივე **ი-** უნდა იყოს, რაც ზემოსვანური **ი-სგუ**, ლაშხური **ი-სგჳ-ი**, ლენტეხური **ი-სკჳ-ი** «შენი» და ბალსზემოური **ი-სგჳ-ეჲ**, ბალსქვემოური **ი-სგ-ე**, ლაშხური **ი-სგჳ-ე**, ლენტეხური **ი-სკჳ-ე-ში** «თქვენი» არის (შეად. **სი** «შენ» ბ ლსზემოური **სგჳჲ** «თქვენ»). მაშასადამე, ადრინდელ ფორმად ***ი-შგჳ-**, ***ი-შგჳ-ეჲ** გამოდის, **მ-**, **გჳ-**, **ნ-** კი შემდეგ დართვია. აკად. ნ. მარრის მოსაზრება, რომ თითქოს სვანური „**ნიშგჳე**... **представляет от каждой из составных частей сложного ni-gu, т. е. соединения обоих основ и ni (Р. niш-) и gu (Р. gwe<* gw-eш из gu-eш: Ахем., § 22,** გვ. **23, Срав. обз.,** გვ. **23, 8, 9. Swan. 40. Kartv. 149,** შენ. **1)** ჩვენთვის მიუღებელია, ხოლო მის გრამატიკაში (**Грам. гр. яз. §§ 105, 107**) მოცემული ნაცვალსახელების ანალიზი ყურადღებას იქცევს“-ო (სვ. ე. გვ. 27, შენ. 1).

§ 3. ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზის ამოცანები და ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ნაწილი

ქართული და ქართველური ნაცვალსახელების შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებათა მიმოხილვის შემდგომ, უნდა მათ განხილვას შევუდგეთ. მიზნად ამ შემთხვევაში ჯერ ორი ამოცანა გვექმნება დასახული,- ერთი მხრით ნაცვალსახელების აღნაგობის, ძირებისა და ფორმანტების ისევე, როგორც ოდინდელი დანიშნულების გამორკვევა, მეორე მხრით-კი თვითოეული მათგანის წარმოშობილობისა და პირველადი მნიშვნელობის მიგნებაც. როდესაც ეს ორი ამოცანა შეძლებისამებრ გადაჭრილი გვექმნება, უნდა იმ წესის გამორკვევაც ვცადოთ, როგორიც ნაცვალსახელების გამოსახატავად უძველეს ხანაში უნდა ყოფილიყო. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ, თუ ზოგი ამ ამოცანათაგანის გადაჭრა მარტო ქართულ-ქართველური მასალებითაც არის შესაძლებელი, ზოგის მხოლოდ სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური მასალების გათვალისწინებითა და გამოყენებით შეიძლება. ამიტომ ასეთი ამოცანების გადაჭრა შესაძლებელია მარტო მთელი ამ, ნაცვალსახელებისადმი მიძღვნილი, კარის ბოლოში ვცადოთ.

ბევრ ნაცვალსახელებს ქართულსა და ქართველურებში, როგორც ცნობილია, ბოლოში **ნ** ანდა **ნა** აქვს. უპირველესად უნდა ამ საერთო ნაწილის რაობა გადაწყდეს. უკვე ის გარემოება, რომ იგი ორივე პირისა და რიცხვის ისევე, როგორც ზოგიერთს სხვაგვარ ნაცვალსახელებსაც მოეპოვებათ, ამ **ნ** ბგერისა და **ნა** მარცვლის ბუნებას ამჟღავნებს: ძირეული მაინც ის არას გზით არ შეიძლება იყოს და ამიტომაც გამოსაყოფია. **მე-ს**, **მენა-ს** და **შენ, ჩუენ, თქუენ, ათენა, თენა, ენა, ათინა, თინა, ინა-ს** **ნ** ანდა **ნა** ელემენტის მრ. რიცხვის ნიშნად მიჩნევის თეორია ძნელი დასაჯერებელია, რათგან ამისთვის წინასწარ

უნდა შეუმცდარ დებულებად ვიცნათ, რომ ყველა ნაცვალსახელებს მხ. რიცხვშიც-კი მრ. რიცხვის ფორმები აქვთ. ამას არავითარი არც ლოგიკური საფუძველი უჩანს და ვერც ამ ფორმათა გააზრიანებისათვის გამოიყენებს ადამიანი.

დებულება, რომ **ნ** და **ნა** სადეტერმინაციო ელემენტია, მხოლოდ იმ შემთხვევაში გახდებოდა უცილებელი, თუ განმარტებული გვექმნებოდა, სახელდობრ რის განმსაზღვრელია ეს **ნა** და **ნ** და სახელდობრ რა წარმოშობილობისაა იგი.

არ. ჩიქობავას, მესამე პირის მეგრულ-ჭანური ნაცვალსახელის კანკლედობის თავისებურების აღნუსხვისას, აღნიშნული აქვს, რომ ჭანური „ნაცვალსახელი **მუქ** მხოლოობითში საერთო წესების თანახმად იბრუნვის“ იმ თვალსაჩინო განსხვავებით, რომ „სახელობითშიაც და მოთხრობითშიაც **-ქ** ერთვის, ე. ი. მოთხრობითის ნიშანი გადაჰყვება სახელობითშიაც ისევე, როგორც ქართულში ვი-ნ სახელს მოთხრობითის **-ნ** აქვს ორსავე ბრუნვაში“. ამ მხრივ მეგრული ჭანურისაგან განსხვავდება: „სახელობითში მეგრულს **-ქ** არა აქვს“. მაგრამ „აღსანიშნავია, რომ უ-ნ-არო სახელობითი ვინ-საც აქვს: ვი-ლა (‖ ვინ-ლა) დათვლის, ვი-ლა მოვა“-ო (ჭან. გრ. ანალ., გვ. 76).

უფრო საგულისხმოა ამ ნაცვალსახელის მრ. რ. ჭანური და მეგრული ფორმები. მისი ფუძე იცვლება: „ჭანურში **-თ** დაერთვის, მეგრულში **-ნ**“ და, თუ მხოლოობითში ის ჭანურად **მუქ** არის, მრავლობითში უკვე **მუთ-ეფ-ე** გვაქვს და მეგრულად **მუ**-ს მრავლობითში **მუ-ნ-ეფე-ა** (იქვე, გვ. 76—77).

გამოსარკვევია ამ დანართი **თ** და **ნ** ბგერათა რაობა და სადაურობა. არ. ჩიქობავა ფიქრობს, რომ „მრავლობითის ფუძეს დართული **-თ** ჭანურში და **-ნ** მეგრულში ერთი-და-იმავე ღირებულების მორფოლოგიური ოდენობა უნდა იყოს, ოღონდ სხვადასხვა ენობრივი ფენიდან. მათი მორფოლოგიური ფუნქცია და სადაურობა“-კი გამოსარკვევიაო (ჭან. გრ. ანალ., გვ. 77).

ამ საკითხის გადასაწყვეტად არ. ჩიქობავას ჩვენებითი ნაცვალსახელების აღნაგობის გათვალისწინებაც მიაჩნია საჭიროდ. ჭანური **ჰაჲა** და **ჰეა** (ვიწურ-არქაბული), **აჲა**, და **ია** (ხოფური) და **ჰამ**, **ჰიმ** (ათინური), რომელნიც **ეხე**-სა და **ის**-ს, **იგი**-ს უდრიან, „მოთხრობითიდან დაწყებული ფუძეს იცვლიან და მესამე პირის **-მუ** ფუძეს დაერთვის ჩვენებითი **ა-**, **ჰა-**(ა-მუ-ქ, ჰა-მუ-ქ)“ და მხოლოდ „ვიწური სახელობითში აღებულ ფუძეს უცვლელად ტოვებს“, მაგრამ არ. ჩიქობავას სიტყვით, „ეჭვს გარეშეა, რომ ეს მოვლენა მერმინდელია“ (ჭან. გრ. ანალ., 81). ამ ჭანური ჩვენებითი ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმების ფუძე მხოლოობითისაგან იმით განსხვავდება, რომ „დაერთვის **თ** ელემენტი, ამას მოსდევს მრავლობითობის მაწარმოებელი **ეფ-** და სახელობითი ბრუნვის დაბოლოება **ე**.“ ამიტომაც მრ. რ. იქმნება: ხოფურად **ანთეფე**, ვიწურ-არქაბულად **ჰამთეფე** და **ჰათეფე**. არ. ჩიქობავა ფიქრობს, რომ ამ ფორმებში „**თ**-ს წინ **მ-** ‖ **ნ-** ფონეტიკურადაა განვითარებული“. ამას ის გარემოება აფიქრებინებს, რომ „აფხაზეთის არქაბელ ლაზებში ქალები ხმარობენ **ჰა-თ-ეფ-ე**-ს, რაც ამ ფორმის სიძველის მაჩვენებელი უნდა იყოს“-ო (ჭან. გრ. ანალ., გვ. 82).

მრ. რ. **ეფ** მაწარმოებლის ჩამოშორების შემდგომ, ზემომოყვანილი ჭანური ჩვენებითი ნაცვალსახელების მხოლოობითი რიცხვის ფუძედ დაგვრჩება **ჰათ**, **ათ**, **ჰეთ** და **ეთ**. „ეჭვს გარეშეა, რომ ეს იგივე მასალაა, რაც მეგრულს გააჩნია:

ა-თ-ე კოჩი, ე-თ-ი კოჩი: (აი) ეს კაცი, ის კაცი, მხოლოობითში ეს თ-იანი ჩვენებითი სახელები ჭანურმა დაკარგა, მათი ადგილი დაიჭირა ჰა-ჲა, ა-ჲა, ჰე-ა, ი-ა-მ. მაგრამ მრავლობითში ჯერ კიდევ ცოცხლობს მხოლოობითში დაკარგული თ. ამასთან დაკავშირებით დაისმის -ჲა || ა-ს სადაურობისა და რაობის საკითხი. ამ საკითხზე გარკვეული პასუხის მოცემა ამჟამად ძნელია"-ო (ჭ. გრ. ანალ. გვ. 82).

სამაგიეროდ ავტორს, არ. ჩიქობავას, გამორკვეულად მიაჩნია მეგრულში მხ. რ. დაცული და ჭანურში მარტო მრ. რ. ფორმებში და შერჩენილი თ-ს რაობა: მისი სიტყვით ეს „ნაცვალსახელური ძირი -თ- ქართულში დაცულ -ხ და გ-ს ბადალი" არის „ფუნქციურად (შეად. ა-თ-ე, ე-ხ-ე, ე-გ-ე,—ე-თ-ი, ი-ხ-ი, ი-გ-ი), ე. ი. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელურ ძირად არის მისაჩნევიო (იქვე, გვ. 82).

ამ ნ, ნა და თ-ს ბუნების ყველა ზემომოყვანილი განმარტების სრული სისწორის დაჯერება შესაძლებელი იყო, თ და ნ ელემენტებს რომ მეგრულსა და ჭანურში სწორედ ისეთივე განსხვავებული აღმნიშვნელობა ჰქონოდათ, როგორიც ესე-სა და ეგე-ს ქართულში ძველადაც ჰქონდა და ეხლაც აქვს, ე. ი. ერთი მათგანი, თ ანდა ნ რომ პირველ პირთან, მეორე კიდევ მეორე პირთან მახლობელობის გამომხატველი ყოფილიყო. მაგრამ ნამდვილად მეგრულ-ჭანურ ჩვენებითს ნაცვალსახელებში მარტო მახლობელობა, თუ დაშორებულება გამოიხატება, ისიც მხოლოდ ა, ე, ი ხმოვნებით, პირთან დამოკიდებულება-კი არ აღინიშნება. ამას გარდა, ნ და ნა ელემენტი ბევრგან სხვაგანაც, მათ შორის პირის ნაცვალ სახელების ბოლოსართადაც, გვხვდება, რომ მისი ნაცვალსახელური ძირობის აზრის გაზიარება შესაძლებელი იყოს.

მეგრული ჩვენებითი ნაცვალსახელების აღნაგობის სისწორით გამოსარკვევად წინასწარ უნდა გადაწყვეტილი გვქონდეს, თუ სახელდობრ რომელი მათგანი უნდა უძველესი და სრული ბგერითი შედგენილობის დამცველი იყოს: ენა, ინა, თუ თენა და თინა? საფიქრებელია, რომ ამ ოთხ ფორმათაგან უძველესი და უსრულესი ᲗᲘᲜᲐ-ა. ეს თინა თავდაპირველად ჩვენებითი ნაცვალსახელი-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ უკუქცევითი ნაცვალსახელი იქმნებოდა, ამისგან ნაწარმოები ჩვენებითი ნაცვალსახელი-კი ᲔᲗᲘᲜᲐ-ა.

თვით ᲗᲘᲜᲐ ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომელთაგან პირველი ᲗᲘ-ა, მეორე-კი ᲜᲐ. ᲗᲘ იგივეა, რაც ჭანურად თავსა და თითონ-ს ნიშნავს, ხოლო ᲜᲐ იხეთივე ფორმანტია, როგორიც ᲗᲣᲗᲝᲜ, ᲗᲘᲗᲝᲜᲐ-ს ᲝᲜ და ᲝᲜᲐ-ა, ე. ი. ᲗᲘᲜᲐ უდრის თითონ-ს, ᲔᲗᲘᲜᲐ-კი ნიშნავს „ეხ თითონ", „თითონ ეს", ᲗᲔᲜᲐ ᲗᲘᲜᲐ-ს ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს, ᲘᲜᲐ და ᲔᲜᲐ-კი მხოლოდ თ-ჩამოცლილი ფორმა ჩანს.

თ და ნ ელემენტების თავდაპირველი რაობის ძიების დროს, ის გარემოება განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ „ის", „იგი" მუჭ (ჭ.) და მუ (მ.) მრავლობითს რიცხვში ორი განსხვავებული ფუძით გვევლინებიან და ჭანურად მუთეფე გვაქვს, მეგრულად-კი მუნეფე. თუ იმ მჭიდრო ენობრივს კავშირს გავიხსენებთ, რომელიც მეგრულსა და ჭანურს შორის წინათაც არსებობდა და ეხლაც მკაფიოდ ჩანს, შესაძლებელია წამოიჭრას საკითხი, თ და ნ ხომ ერთი-და-

იმავე სიტყვის ანარეკლი არ არის, რომლის ერთი თანხმოვანი ბგერა **თ** ჭანურის მრ. რ. ფორმამ შეინარჩუნა, მეორე ბგერა-კი **ნ** მეგრულისამ დაიცვა. სახელდობრ, აქ ხომ ისეთივე წარმოების ანარეკლთან არა გვაქვს საქმე, როგორიც მეგრული **ათენა** და **ათინა**-ა, სადაც მეორე ნაწილი მთლიანი **თენა** და **თინა** არის, და წინათ ხომ **მუთენა** და **მუთინა** არ იყო, რომლისაგანაც შემდეგ მრ. რ. ფორმად **მუთნეფე** წარმოსდგა, და აქეთგან ჭანურს **ნ** დაეკარგა, მეგრულს-კი პირიქით **თ** და ამ დიფერენციაციით ერთი ფორმისაგან ორი განსხვავებული ფორმა გაჩნდა. ამ მოსაზრებას ისიც გვათქმევინებს, რომ ჭანურად **აჳა**-ს მრ. რ. ფორმა მართლაც ამ ორსავე თანხმოვანს შეიცავს და **ანთეფე**-ა. საფიქრებელია, რომ ეს ფორმა უნდა უფრო ადრინდელი **ათნეფე**-საგან იყოს პირველი ორი თანხმოვნის ადგილმონაცვლებით წარმომდგარი. თავდაპირველად უეჭველია ამ ორ თანხმოვანს შუა ხმოვანიც ექმნებოდა. ყველა ეს მოსაზრება რომ მთლად უნიადაგო არ არის, ამას მეგრულიც ცხადჰყოფს, რომელსაც **ისინი**-სა და **იგინი**-ს გამომხატველად მართლაც სწორედ ასეთი ფორმა **ႤႧႨႬႤႴႤ** მოეპოვება.

არ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა უეჭველია არ სცდება, როდესაც ამბობს, რომ **ႤႧႨႬႤႴႤ**-ს „**ნ** აქ მხოლოობითიდანაა გადმოყოლილი“ მრ. რ. ფორმაში (ჭან. გრ. ანალ. გვ. 197), მაგრამ ასეთივე გარემოება უნდა ჭანურს **ႠႬႧႤႴႤ**-შიც ვიგულისხმოთ. **საერთოდ მეგრულსა და ჭანურში ეტყობა ႤႱ და ႤႫ თავდაპირველად ორნაწილედი სიტყვები ყოფილა, რომელთაც პირველ ნაწილად ჩვენებითი ნაცვალსახელი ჀႠ და ჀႤ, მეორე ნაწილად-კი ႧႨႬႠ ჰქონია, და რომელნიც მთლიანად „ႨႱ ႧႨႧႭႬ“-ისა და „ႤႱ ႧႨႧႭႬ“-ის აღმნიშვნელი ყოფილან.**

სვანური 3 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი **ეჯა**-ც, **ეჯე**-ც უნდა ორი, **ე** და **ჯა**, ნაწილისაგან იყოს შედგენილი. თუ გავიხსენებთ, რომ **ჯა** სვანურად ნიშნავს „**თითონ**“-ს და **ე** ადრინდელი **ჰე**-საგან წარმომდგარი მითითებითი ნაცვალსახელია, ცხადი გახდება, რომ **ეჯა**-ც თავდაპირველად „**ეს თითონ**“-ის, ანუ „**თითონ ეს**“-ის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ამნაირად, **მეგრული, ჭანური და სვანური ჩვენებითი და 3 პ. ნაცვალსახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ნაცვალსახელების აღნაგობის მისაგნებად დიდი მნიშვნელობა უკუქცევითი ნაცვალსახელების ცოდნას ჰქონია. სრულებით მოულოდნელად ზოგიერთი ნაცვალსახელების მეორე, ანდა ბოლოკიდური ნაწილი სწორედ ეს ელემენტი აღმოჩნდა.**

ამის შემდგომ სრულებით ბუნებრივია, რომ უკუქცევითი ნაცვალსახელის ქართველურს ენებში გამოსახვის ამ წესს მივაქციოთ ყურადღება. ძველ ქართულში ამ ცნების გამოსახატავად, როგორც ვიცით, **თავადი, თავი თჳსი, თჳთ** და მარტივად **თჳსი** იყო. შემდეგში პირველს მათგანს ასეთი მნიშვნელობა აღარ უჩანს და სამაგიეროდ ჩნდება **თითონ, თვით**, რომელნიც იმავე წარმოშობილებისანი არიან.

მეგრულ ჭანური **თინა** და **თი**, მეგრული **დუდო**-ც ხომ ამნაირადვე თავის სახელთან არიან დაკავშირებული და სწორედ მისგანვე არიან ნაწარმოები.

საყურადღებოა, რომ სვანურიც უკუქცევითი **თითონ** ნაცვალსახელის გამოსახატავად **თხუიმ**-სა და **თხუმშუ**-ს ხმარობს, მაგ. „მე თითონ ვიზამ“ იქნება „**მი თხუმშუ ხუიჩო**“ (ფაფალა გარდაფხაძის ცნობა). **თხუმშუ** ორი ნაწილისა-

-გან არის შედგენილი, **თხუმ** და **შუ**-ისაგან. **თხუმ** იგივე **თხუიმ**-ია, ე. ი. ძველი ქართული **თხემი**-ის შესატყვისობა, რომელიც თავს ნიშნავს. ხოლო **შუ** ცალკე-ულად თანამედროვე სვანურში არ გვხვდება, მაგრამ ფორმანტად სხვაგანაც იხმარება და **თავად**-ის აღმნიშვნელია ისეთს გამონათქვამებში, როგორიცაა მაგალითად **მიშგუუშუ** „ჩემ თავად“, -**იხგუაუშუ** „შენით“, „შენთავად“. მაშასა-დამე **თხუმშუ** არსებითად ორმაგს **თითონ** ნაცვალსახელს წარმოადგენს, ანდა მოქმედებითი ბრუნვის ფორმაა.

§ 4 ნაცვალსახელების ძირების საკითხი

ქართული და ქართველური ნაცვალსახელებისა და ნაცვალსახელოვანი ნა-წილაკების ზოგადად განხილვის დროს, მკვლევარის ყურადღებას ის აღრეულობა იპყრობს, რომელიც მათ ძირებს და ფუძეებს ეტყობათ. ასევეა სხვა მოდგმის ენებშიც, მაგრამ ეს ნუგეშად ვერ გამოგვადგება. ეს გარემოება ნაცვალსახელების ძირების გამორკვევას უაღრესად აძნელებს.

A. 1 პ. მხ. რ ნაცვალსახელი

თუმცა **მ**-ს 1 პ. ნაცვალსახელის ნიშნად მიჩნევას კარგად უდგება ის გარე-მოება, რომ ცალკეულ ნაცვალსახელად ზოგადს ქართულსაც სწორედ **მე** აქვს და ყველა ქართველურებსაც ეს თანხმოვნიანი ძირიც მოეპოვება, მაგრამ ამ მოსაზრებას მაინც არა ერთი დამაბრკოლებელი გარემოება ეღობება წინ.

მხ. რ. 1 პირის ქართ. ნაცვალსახელი ამავე პირის მრ. რიცხვისა და 2 პი-რის ორივე რიცხვის ფორმებისაგან იმით განსხვავდება, რომ, თუ ამ უკანას-კნელთ ყველა ბრუნვებში ერთი-და-იგივე ძირი აქვთ (შენ, შენი, შენით,- ჩვენ, ჩვენი, ჩვენით,- თქვენ, თქვენი, თქვენით), პირველს ასეთი მთლიანობა არ უჩანს და, თუ სახელობითი ბრუნვა **მე** არის, ნათესაობითი უკვე **ჩემი**-ა, მიცემითი ბრუნვა ისევ **მე**-ა, მოქმედებითი-კი კვლავ არის **ჩემით**. ამნაირად 1 პირის ნა-ცვალსახელს ნათესაობითსა და მოქმედებითს ბრუნვებში რატომღაც თავში **ჩე** მარცვალი უჩნდება.

რაკი **ჩემი** არსებითად ნათ. ბრუნვის ფორმა-კი არა, არამედ კუთვნილე-ბითი ნაცვალსახელია, ამიტომ შესაძლებელია თავკიდური **ჩე** სწორედ კუთვნი-ლებითობის გამომხატველ ნაწილაკად მიგვეჩნია. მაგრამ ასეთი მოსაზრება რომ სწორე არ იქნებოდა, ამას 1 პირის მრ. რ. ფორმა **ჩუენ** და **ჩვენ** ამტკიცებს, რომელიც სახ. ბრ. ფორმაა და რომელსაც ამიტომ კუთვნილებითი ნაწილაკი არც შეიძლება და არც უნდა ჰქონდეს.

ამ შემთხვევაში რომ ფრიად საყურადღებო და ზოგადი ხასიათის მოვლე-ნასთან გვაქვს საქმე, ამას ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ ძირისა, თუ ფუძის ბგერითი ერთგვარობა მარტო სამწერლობო ქართულის 1 პირის ნაცვალსახელს-კი არა აქვს დარღვეული, არამედ მეგრულსა და ჭანურშიც (მეგ. და ჭან.: **მა**, ნათ. ჩქიმი, შქიმი), რომელთაც ამავე დროს, ქართულის მსგავსადვე, 1 პირის მრ. რ. და 2 პირის ორივე რიცხვის ყველა ბრუნვების ფორმებში ძირისა, თუ ფუძის სრული ბგერითი ერთგვარობა აქვთ დაცული. ამ მხრივ ერთნაირს გამო-

ნაკლისს მარტო სვანური წარმოადგენს, რომელშიც 1 პირის მხ. რ. ნათესაობითი ბრუნვის და იმავე დროს კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმას ძირის ბგერითი მთლიანობა დაცული აქვს და, თუ სახ. ბრ. **მი** არის, ნათ. ბრ. **მიშ-გუეა**. მაგრამ მისი ნათ. ბრ. ფორმას სამაგიეროდ მეორე ნაწილად, ამ პირის ნათ. ბრ. კანონიერი ფორმის შემდგომ, რატომღაც გამოურკვეველი წარმოშობილობის **გუეა** ერთვის.

1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის **მ**-ს თავდაპირველს რაობას გაუგებრად მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელიც ჰხდის. ცნობილია, რომ **ეხე**, ანუ **ეს** პირველ პირთან ახლო მდგომის აღმნიშვნელია, —**ეგე**, ანუ **ეგ** მეორე პირთან მახლობელს ჰგულისხმობს,- ხოლო **იხ**, ანუ **იგი** მესამე პირთან ყოფნის მაუწყებელია: ყველა ამ ჩვენებითს ნაცვალსახელებს-კი ორივე რიცხვის სახელობითი ბრუნვისათვის ზემომოყვანილი ფუძე აქვთ, ხოლო ორივე რიცხვის ყველა დანარჩენი ბრუნვებისათვის სრულებით სხვა, სახელდობრ **მ**-თანხმოვნიანი ფუძე მოეპოვებათ (**ამის, ამას, ამან, ამათ, ამად, —მაგის, მაგას, მაგან, მაგით, მაგად, —მის, მას, მან, მით** და **იმის, იმას, იმან, იმით, იმად**). ცხადია, რომ **მ** ყველა ამ შემთხვევებში არას გზით არ შეიძლება პირველი პირის ნაცვალსახელთვან არც ობიექტურ ნიშანთან იყოს დაკავშირებული და არც **მე** ნაცვალსახელთან. ეს გარემოება მით უფრო საყურადღებო, რომ ამ ჩვენებითს ნაცვალსახელს მეგრულსა და ჭანურში ძირის მთლიანობა თავითგან ბოლომდე აქვს დაცული და იქ სახელობითი ბრუნვის ფორმაც **მ**-ბგერიანია: **მუ** (მეგრ.) და **მუქ** (ჭან.).

ჩვენებითს ნაცვალსახელებში 1 პირის გამომხატველი ბგერის ძიებას რომ შევდგომოდით, უფრო ბუნებრივი იყო 1 პ. ნიშნად **ს** (ესე, ეს), ხოლო 2 პირისად **გ** (ეგე, ეგ) მიგვეჩნია, რომელთაგან უკანასკნელი მართლაც ზმნებში 2 პ. ობიექტური ნიშანია კიდევაც, მაგრამ ასეთი დასკვნაც-კი მცდარი იქმნებოდა, რათგან იგივე **ს** და **გ** თანხმოვნები **ი** ხმოვნითურთ (**ის** და **იგი**) უკვე 1 და 2 პირთან-კი არა, არამედ ორივე მარტო მესამე პირთან მახლობელობის გამომჟღავნებელია. რაკი ირკვევა, რომ ჩვენებითს ნაცვალსახელებში ენას პირის მაუწყებლად არც **ს** და **გ** მიუჩნევია, ისე გამოდის, თითქოს მესამე პირის, მდებარეობა-მყოფობისდა მიუხედავად, გამომხატველ ელემენტად ყველა ბრუნვებში, სახელობითს გარდა, მხოლოდ **მ** იყოს.

მაშასადამე, ბუნებრივად იბადება აზრი, თითქოს ქართველურს ენებს 1 და 3 პირის ნაცვალსახელებისათვის ერთი-და-იგივე **მ** ძირი ჰქონდეს. ნ. მ ა რ რ ი, როგორც დავრწმუნდით, ამ მოვლენას დასაწყისითგან არსებული ვითარების ანარეკლად სთვლიდა და ფიქრობდა კიდევაც, რომ საერთოდ ქართველურს ენებს, თუ დიალექტებს, თავდაპირველად სხვა-და-სხვა პირისათვის ერთი-და-იგივე ძირები ჰქონდა და მხოლოდ დროთა განმავლობაში მომხდარი დიფერენციაციის გზით ენას თვითოეული პირისათვის განსხვავებული ბგერითი სახეობა მიუკუთნებია, ე. ი. განსხვავებულობა არსებითი-კი არ არის, არამედ ისტორიული პროცესის შედეგს წარმოადგენს (ძვ. ქ. გრ., გვ. 85).

მაგრამ სანამ გამორკვეული, ანდა მიგნებული მაინც არ არის იმ ძირის რაობა და მაშინდელი მნიშვნელობა, ასეთს დებულებას შეუძლებელია დამაჯერებელი ძალა ჰქონდეს, ცხადია, რომ იმ ძნელად გასაგებს გარემოებასაც ვერ აგვიხს-

ნის, თუ როგორ უნდა განერჩიათ მაშინ საუბარში, პირველსა, თუ მესამე პირზე იყო მსჯელობა.

ცნობილია, რომ ქართულსა და ქართველურებს ისევე, როგორც სინდურ ენათა ჯგუფსაც, რაზედაც მომდევნო კარში გვექნება საუბარი, პირთა ნაცვალსახელების ელემენტები ზმნის ფორმებშიც მოეპოვებათ. ამასთანავე სინდურს ენებში, როგორც დავრწმუნდებით, ზმნის ნაცვალსახელოვანი თავსართები პირთა ცალკეული ნაცვალსახელების სისწორით დაცულს ბგერითს ელემენტებს წარმოადგენენ. ამიტომაც პირთა ნაცვალსახელების წინანდელი ბგერითი სახის გამოსარკვევად და აღსადგენად ნაცვალსახელოვანი ელემენტების გათვალისწინებაც არის საჭირო და გამოყენებაცაა შესაძლებელი.

თუ 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ძირის ძიების დროს საკითხს ამ მხრით მივუდგებით, ადვილად დავრწმუნდებით, რომ პირველი პირის მხ. რ. ნაცვალსახელს სხვა თავისებურებაც ახასიათებს: ამ ნაცვალსახელსა და მხ. რ. 1 პ. სუბიექტურ ნაცვალსახელოვან თავსართს შორის განსხვავებაა და ცალკეულ ნაცვალსახელად **მე** გვაქეს, რომელიც ხალხში **მენა-და-ც** გამოითქმის, 1 პ. სუბიექტურ ნაცვალსახელოვან ნიშნად კი **ვ**-ა, ხოლო **მ** ზმნაში მარტო ობიექტურ თავსართად გვევლინება. მართალია, სვანურის ლენტეხურს კილოში, როგორც ვ. ა რ. თ ო ფ უ რ ი ა ს აქვს აღნიშნული, **მ** სუბიექტურ თავსართადაც „გვხვდება საარვისო ქცევის ფორმებში **ჳ**- ხმოვნით დაწყებულ ფუძეთა წინ, მაგ. **მჳრდი** ვზრდი, **მჳთრე** ვსთესამ, **მჳგემ** ვაგებ, **მჳრხი** ვქნი ლობიოს" (სვ. ე. I, 7), მაგრამ ასეთი მოვლენა სვანურისთვისაც გამონაკლისს შეადგენს, რათგან **მ** იქაც ჩვეულებრივ ობიექტური თავსართია.

ვ და **მ**-ს იგივეობის აზრი ბუნებრივია, მაგრამ რომელი ამათგანია პირველადი და რომელი მერმინდელი შენაცვლებისა და დიფერენციის შედეგს წარმოადგენს, ეს საკითხი მკვლევართ, როგორც დავრწმუნდით (იხ. გვ. 433), სხვადასხვანაირად აქვთ გადაწყვეტილი.

ამ მოსაზრებათა განხილვასაც რომ აქ არ შევუდგეთ, მაინც უნდა ითქვას რომ, რაკი **მე**-ს ძირის მთლიანობაც დარღვეულია და **მ** ბგერაც ხან სუბიექტის (ცალკეულად) და ხან ობიექტის (ზმნის თავსართად) გამომხატველიც არის და 3 პ. თუ ჩვენებითი ნაცვალსახელის ძირიც ჩანს, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ აქ 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის პირველადი სახისა და ძირის ძებნა, მრავალგვარი მერმინდელი დამახინჯებულობის გამო, ამაო ცდა იქნებოდა და ამიტომაც დავესკვნა, რომ ზმნის ნაცვალსახელოვან თავსართებშია უფრო მისი თავდაპირველი სახის დაცულობა მოსალოდნელი.

ზემოაღნიშნულისდა მიხედვით, უნდა დაგვესკვნა, რომ 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის თანხმოვანი ელემენტი **მ**- კი არა, არამედ სწორედ **ვ** ბგერა უნდა იქმნეს მიჩნეული. ეს ადვილი დასაჯერებელი იქნებოდა, რომ **ვ**-ს ძირობის საკითხთანაც სხვადასხვა დამაფიქრებელი გარემოება არ იყოს დაკავშირებული. ჯერ ერთი, რომ ისევე, როგორც **მ** ერთსა და იმავე დროს 1 პ. მხ. რ.—ისიცა და 3 პ. მხ. რ. ჩვენებითი ნაცვალსახელების ძირად მოჩანს, **ვ**-ც ხომ ერთი მხრით 1 პ. მხ. და მრ. რ. თავსართოვანი ნიშანია, მეორე მხრით-კი **ვი** კით-

ხვითი ნაცვალსახელის (ვინ?) ძირიც არის. ცხადია, რომ შეუძლებელია თავითგანვე ასე ყოფილიყო.

ზემოდასახელებულს მოსაზრებაზე მეტად უნდა შემდეგ გარემოებას გაეწიოს ანგარიში: **დებულებას, რომ ვ 1. პ. ნაცვალსახელოვანი პირველადი თავსართია ქართულსა და საერთოდ ქართველურ ენებში, მთლიანად ნიადაგს უცლის ჩვენთვის აწ უკვე კარგად ცნობილი გარემოება: ვ ხომ თავდაპირველად მამრობითი სქესის ნიშანი ყოფილა. რაკი 1 პირად ცხადია სხვა სქესისანიც იყვნენ, ამიტომ სრულებით შეუძლებელია, რომ იმ ხანაში ვ 1 პირის ნიშანი ყოფილიყო.** ასეთი რამის დაჯერება მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქმნებოდა შესაძლებელი, თუ წარმოვიდგენდით, რომ თავდაპირველად ყოველ პირსა და სქეს-კატეგორიას თავთავისი განსხვავებული ნიშანი ჰქონდა. მაგრამ მაშინ უნდა გვეფიქრა, რომ მარტო მხ. რიცხვისათვის ქართულს სულ ცოტა 12 სხვადასხვა ნაცვალსახელი უნდა ჰქონოდა, რის მაგალითიც არსად მოგვეპოვება და რაც ამიტომ სრულებით ფანტასტიკურ მოსაზრებადაც უნდა იქმნეს მიჩნეული.

რაკი მ 1 პირისაცა და 1 პ. ნაცვალსახელებისა, ხოლო ვ 1 პ. ნაცვალსახელოვან თავსართადაცა და კითხვითი ნაცვალსახელის ძირადაც მოჩანან, ამიტომ ცხადია, რომ თავდაპირველად მათ რაღაც ისეთი ზოგადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდათ, რომ მათი ასე ფართოდ გამოყენება შესაძლებელი გამხდარიყო.

ყოველივე ზემოაღნიშნული დაარწმუნებდა ადამიანს, **რომ არც მ და არც ვ თავდაპირველად 1 პ. ნაცვალსახელის ძირად არ შეიძლება ყოფილიყო. მაშასადამე, ამ დანიშნულების გამომხატველად მხოლოდ ის ჩ ბგერა-ღა გვრჩება, რომელიც მრ. რ. 1 პ. ნაცვალსახელს ჩუენ-სა და მხ. რ. კუთვნილებით ნაცვალსახელს ჩემ-ს აქვთ დაცული.**

შესაძლებელია 1 პ. ნიშნად კიდევ ს თანხმოვანიც მიგვეჩნია, რომელიც პირველ პირთან მახლობელობის გამომხატველს ჩვენებითს ნაცვალსახელს ესე-ში მოგვეპოვება, ამას რომ უკვე თავის ადგილას დასახელებული გარემოება, **ისი**-ს აღნიშნულობა, არ ასუსტებდეს და თითქმის სრულებით არ აქარწყლებდეს კიდევაც.

B მხ. რ. 2 პ. ნაცვალსახელის ძირის საკითხი

2. პირის მხ. რ. ნაცვალსახელის ძირის შესახებაც, როგორც დავრწმუნდით, მკვლევართა შორის თანხმობა არა ჩანს. ქართ. **შენ**-ს მეგრ.-ჭან.-სვან. **სი** და **სინ** უდრის. მართალია, ამ ნაცვალსახელს ძირის მთლიანობა ყველა ბრუნვებში დაცული აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ ზმნაში 2 პ. ნიშნად **შ**-ს მაგიერ **ს** და **ჰ** გვაქვს. ზოგს მკვლევართაგანს ამ ორთაგან **ს** მიაჩნია პირველადად, ზოგს **ჰ**, ზოგი-კი ფიქრობს, რომ ორივე იყო პარალელურად.

ვ ა რ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ზემომოყვანილი მსჯავრი, რომ აკ. შ ა ნ ი ძ ი ს დებულება სვანურში **ჰ**-ს პირველადობის შესახებ მხოლოდ ჰიპოთეზაა, შესაძლებელია ქართულისათვისაც მარჯვე მსჯელობად იქმნეს მიჩნეული, რათგან აქაც დებულება, რომ ძველ ქართულში მეორე პ. სუბ. პრეფიქსად თავდაპირველად **ჰ**

იყო და მხოლოდ შემდეგ იქცა **ხ**-დ, მერმე-კი კვლავ **ჰ** გაჩნდა, აგრეთვე მარტო ჰიპოთეზად შეიძლება იქმნეს ცნობილი: უძველესი ძეგლებით მხოლოდ **ხ** არის 2 პ. თავსართად დადასტურებული და იმ აზრსაც. თითქოს **ხ**-ზე უწინარეს **ჰ** იყო, ქართულშიც ისევე სჭირდება ძეგლებით დამტკიცება, როგორც სვანურში.

ვ. თოფურიას საბუთიანობაც სვანურში **ჰ**-ს მე-2 პ. სუბ. თავსართობის **ხ**-ზე უწინარესობის დასამტკიცებლად არსებითად **ჰ**-ს ქართულში **ხ**-ზე უწინარესობის ჰიპოთეზაზეა დამყარებული. ასეთს მტკიცებას დამაჯერებლობა ვერ ექმნება.

მეგრულ-ჭანურში მეორე პირის სუბ. ნაცვალსახელოვანი თავსართის უქონლობის „ოდესმე გამოყენებული ან თეორიულად მოსალოდნელი **ჰ**- თავსართის“ იქ „უთუოდ“ არსებობის დებულებაც უფრო რწმენას მიაგავს, ვიდრე საბუთს. არაფრით ეს უთუობა დამტკიცებული არ არის, მაინცა და მაინც არაფრითგან არა ჩანს, რომ მეგრულ-ჭანურს **ხ** იმავე გზით არ შეეძლო მთლიანად დაეკარგა, როგორითაც ეს თავსართი ქართულში ხმოვნით დაწყებულს ზმნებს გაუქრათ.

ხოლო თუ სვანურს, ვითარცა პრექართულის „ნაყარსა“ და ერთ შტოთაგანს, „შეეძლო საერთო «ქონებიდან» წამოეღო **ჰ**-,“ რატომ არ შეეძლო მას ამავე უფლებით **ხ** დაემკვიდრებინა? მემკვიდრეობითი კუთვნილების თეორია არამც თუ **ჰ**-ს სვანურში უწინარესობის დასამტკიცებლად არ გამოდგება, არამედ სწორედ ეს მოსაზრებაა, რომ ამ დებულებას ყოველგვარ დამაჯერებელ ძალას უკარგავს. მართლადაც, ვთქვათ და წარმოვიდგინოთ, რომ სვანურმა მე-2 პ. სუბ. თავსართად სწორედ **ჰ** დაიმკვიდრა, როგორღა შეეძლო ეს ბგერა სვანურს შემდეგ **ხ**-დ ექცია, თუ-კი, თვით ვ. თოფურიასვე სამართლიანი განცხადებით, „სვანურში **ხ**-ს მიღება **ჰ**-საგან“ თურმე „იმდენ ეჭვს... იწვევს“, რომ **ჰ**-ს უწინარესობისა და მისგან **ხ** წარმოშობილობის დებულებისათვის „სწორედ ამაშია ფონეტიკური ხასიათის დაბრკოლებები“. ცხადია, რომ, რაკი მე-2 პ. სუბ. პრეფიქსად **ჰ**-ს ოდესმე არსებობა „ჯერ კიდევ სვანური მასალებით არ არის დამტკიცებული“ და იმავე დროს „სვანურში **ხ**-ს მიღება **ჰ**-საგან“ ძნელი დასაჯერებელია, მემკვიდრეობითი საკუთრების მოსაზრებას თუ დაემყარება მკვლევარი, ბუნებრივ დასკვნად შესაძლებელია მხოლოდ ამნაირი მიელო: **ხ** მე-2 პ. სუბ. თავსართად პრექართულითგან უნდა ჰქონდეს შერჩენილი ისევე, როგორც ამავე თვისების მემკვიდრეობას უნდა წარმოადგენდეს **ხ** ძველ ქართულშიც, ანდა უნდა დაგვესკვნა, რომ სვანურს წინათ 2 პ. თავსართად რაღაც სხვა ბგერა ჰქონდა, **ხ**-კი მარტო ე. წ. ხანმეტობის ხანის შემდგომ გაუჩნდა ქართულის გავლენით.

დასასრულ, მხოლოდ ის საკითხი-ღა გვაქვს განსახილველი, თუ რამდენად სწორე დებულებაა, თითქოს ე. წ. „ხანმეტობა“ მარტო აღმ. საქართველოს მეტყველების დამახასიათებელ თვისებას წარმოადგენდეს და თითქოს დას. საქართველოში, მეგრულსა და ჭანურში ხანიანობის ოდესმე არსებობის არავითარი საბუთი და კვალიც-კი არ მოგვეპოვებოდეს.

სვ. ჯანაშიამ აღნიშნა, რომ თანამედროვე ქართულში საკუთარ სახელად შერჩენილია „**ხახარე**“. გუდამაყრულ ერთ ლექსში ერთი გმირის შესახებ ნათქვამია: „ხახარემ ნახა სიზმარი, სიზმარი იყო მკრიანი“-ო. ეს „**ხახარე**“ საკუთარ

სახელად თურმე ქართლში სოფ. ღვარებშიაც იხმარება. სვ. ჯანაშიას სამართლიანი აზრით, „**ხახარე** უნდა გაგებულ იქნას, როგორც **ხარება** ზმნის მოთხრობითი ან ბრძანებითი კილოს ფორმა. პირველ შემთხვევაში **ხ**ანს ექნება როგორც მეორე პირის სუბიექტური, ისევე მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის მნიშვნელობა, მეორე შემთხვევაში-კი მხოლოდ მესამე პირის ობიექტურისა. ორსავე შემთხვევაში მისი პრეფიქსული ბუნება ნათელია" („კიდევ ერთი ნაშთი ხანმეტობისა თანამედროვე ქართულში", იხ. ქართ. საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწდეული I—II წ., 1923—1924 წ.წ. გვ. 117—118). სვ. ჯანაშიას ეს საგულისხმო დაკვირვება ხანმეტობის არსებობის ნაშთის შესახებ აღმოსავლეთ საქართველოს ეხება, სადაც ხანმეტობის არსებობა ისედაც უცილობელ ფაქტად არის ცნობილი.

ამაზე უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ ფაქტს აქვს, რომელიც საშვალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ, იყო, თუ არა, ხანმეტობა მართლაც მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს დამახასიათებელი ენობრივი მოვლენა, დასავლეთ საქართველოსათვის-კი, მაგ. იმერეთისა და სამეგრელოსათვის, სრულებით უცხო და უცნობი იყო. ამ საკითხის გადაწყვეტის საშუალებას ერთი მხრით სვანური გვაძლევს, რომელსაც **ხ**-ანიანობა საუცხოვოდ აქვს დაცული. უკვე ეს გარემოება იმ დებულებას, თითქოს **ხ**-ანიანობა მხოლოდ ლიხთამერეთისა და აღმ. საქართველოს თავისებურება ყოფილიყოს, არღვევს. მაგრამ მეგრულს რომ არ უჩანს, განა ამას-კი ანგარიში არ უნდა გაეწიოს?

უეჭველია, რომ ეს საკითხიც უნდა გაშუქებული იყოს. მართალია მეგრულს ეხლა არა აქვს, მაგრამ წინათ რომ მეგრულსაც ჰქონია, ამის გამორკვევის საშუალებას საცაიშლოს გამოსავლის დავთარი გვაძლევს, რომელიც მე-XVII ს. დამდეგს არის შედგენილი და სადაც გადასახადის გამომღებ მეკომურთა შორის დასახელებულნი არიან **„კუტუ ხახარია"** (გვ. 5) და **კუკურია ხახარია"** (გვ. 6).

„ხანმეტობა", ანუ **ხ**-ანიანობა რომ მეგრულსაც ჰქონია, ამას უქმე დღის მეგრული ტერმინი „**დღახუ**"-ც ცხადჰყოფს, რათგან ეს სიტყვა ეუჭველია ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომლის პირველ ნაწილს **დღა**, დღე, წარმოადგენს, მეორეს-კი **ხუ**. ეს მეორე ნაწილი **ხუქვი**-ს, ანუ **ხუქმი**-ს, ე. ი. **უქმი**-ს ნაშთია. მთლიანად ეს სიტყვა იქნებოდა **დღახუქმი**, ე. ი. დღეუქმი და ისევეა ნაწარმოები, როგორც **დღესასწაული**. შემდეგში, დროთა განმავლობაში მას, პირველ მარცვალზე მყოფი მახვილის გავლენით, ბოლოკიდური მარცვალი ჩამოცლილი აქვს და ეს ტერმინი **დღახუ**-დ არის ქცეული.

რაკი 2 პირის ზმნის თავსართად **ჰ**-ს **ხ**-ზე უწინარესობა არც ძეგლებით არის დადასტურებული და სვანურში ასეთი (**ჰ**-ს **ხ**-დ) შენაცვლება არც ფონეტიკურად შეიძლება გამართლებული იყოს, ძველი ქართულისათვის ჯერ **ჰ**-ს არსებობის, შემდეგ მისი **ხ**-დ ქცევის და მერმე ამ უკანასკნელის კვლავ **ჰ**-დ შენაცვლების დებულება მეტად რთული და ხელოვნური თეორიაა, რომ მისი დაჯერება შეიძლებოდეს, აჭარულს კილოში, მეგრულშიც, როგორც დავრწმუნდით, ე. წ. ხანმეტობის ოდინდელი კვალი მაინც შერჩენილი გვქონია, ამიტომ **2 პ. ნაცვალსახელთაგან პირვანდელ თავსართად ხ უნდა იქმნეს ცნობილი.**

მაგრამ 2 პ. ნაცვალსახელს რომ ძირად **შ** ბგერა აქვს, ზმნაში-კი ამავე პირის ნიშნად სუბიექტისათვის **ხ** თავსართია, ობიექტისათვის-კი გ? ამიტომ ეხლა უკვე გამოსარკვევი გვაქვს, თუ რომელი ამ ორ **ხ** და **შ** თანხმოვანთაგანი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველი და რომელი მერმინდელი შენაცვლების შედეგს უნდა წარმოადგენდეს. ეს საკითხი შესაძლებელია მხოლოდ ქართულ ნიადაგზეც იყოს განხილული და შედარებითი გზითაც. უკანასკნელს საშუალებაზე დამყარება ამჟამად, სანამ ჩრდილო-კავკასიის სინდურ-ღილღურ ლეგური ენების ნაცვალსახელები მორფოგრაფიულად განხილული არა გვაქვს, მიზანშეწონილი არ იქნებოდა, ამიტომაც ამ საკითხის გადაწყვეტა აქ ჯერ მხოლოდ ქართულ-ქართველურის თვალსაზრისით უნდა ვცადოთ. ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ფონეტიკას აქვს. **ქართულ-ქართველური ბგერათა შენაცვლების წესის მიხედვით-კი ხ უნდა იქმნეს პირველადად მიჩნეული, შ-კი შესაძლებელია მისი მხოლოდ მერმინდელი შენაცვლების შედეგი იყოს.** ასეთი დასკვნა იმაზეა დამყარებული, რომ ხ-ს შ-დ შენაცვლების მაგალითები-კი მოგვეპოვება (მაგ. **ფხოვი, ფხოელი** (ძველი) **ფშავი, ფშაველი** (მერმინდ.),- **ოხენაფუ, ოხვენაფუ** (ჭან.) — **აშენება,- ხვარა** (მეგ.)— **შველა,- ხუალა** (მეგ.) —**მოშლა,- ხუალა, ხალა** (მეგ.) — **შობა** და სხვ.,) წინაუკმო შენაცვლების შემთხვევა-კი არა გვაქვს.

მაშასადამე, ყოველგვარი მოსაზრებით მხ. რ. 2 პ. ნაცვალსახელის ძირად უნდა ხ იქმნეს ცნობილი.

C. მხ. რ. 3 პირის ნაცვალსახელის საკითხი

დებულება, რომ მესამე პირის სუბ. ნიშანი ძველ ქართულშიცა და დანარჩენ ქართველურებშიც **ნ** იყო და ნაწილობრივ უკანასკნელებში ეხლაც შერჩენილი არის, სრულებით სამართლიანი და სწორეა. უეჭველია სვანური **ლ** მხოლოდ მისსავე შენაცვლებას წარმოადგენს. სათუო და ძნელი დასაჯერებელია მხოლოდ, რომ მესამე პირის სუბ. ეს **ნ** ნიშანი პრექართულსაც ამ სახითვე ამავე დანიშნულებისათვის ჰქონოდეს.

როგორც თავის ადგილას აღნიშნული იყო, მესამე პ. სუბ. ნიშანი მხოლოდ სვანურს-ღა, იმასაც მარტო ხუთიოდე შემთხვევაში, აქვს თავსართად შერჩენილი, ძვ. ქართულსა და მეგრულ-ჭანურში-კი **ნ** მხოლოდ ბოლოსართად გვხვდება. 1 და 2 პირის სუბ. ნიშნების მარტოდენ თავსართად ხმარების ურყევი წესი ქართულსა და ქართველურებში სრული სიცხადით ამტკიცებს, რომ სვანურს თავისი **ლ** თავსართის მესამე პირის სუბ. ნიშნად ხმარების წესი ქართულსა და მეგრულ-ჭანურზე უფრო უძველესი სახით უნდა ჰქონდეს დაცული. **წინათ ზოგადს ქართულსა და ქართველურებსაც 3 პირის ნ ნიშანი თავსართად ექმნებოდათ და მისი ბოლოსართობა საერთოდ ამ ენოვან ერთეულებში მხოლოდ მერმინდელს ხანაში შექრილი ცვლილების შედეგი და წარმოების წესის ანარეკლი უნდა იყოს.** მაგრამ **თავსართის სახითაც ნ შეუძლებელია თავდაპირველად** ისევე ზოგადად მხოლოდ **მესამე პირის სუბიექტისა და თანაც სწორედ ნაცვალსახელოვანი ნიშანი ყოფილიყო.** ამის დასარწმუნებლად საკმარისია

თუნდაც მარტო ის გარემოებაც გავიხსენოთ, რომელიც უკვე წინა კარში გვქონდა გამორკვეული, სახელდობრ, რომ **ნ** თავდაპირველად ქართულში მდედრობითი სქესის თავსართი იყო: ამავე დროს რომ **ნ** მესამე პირის სუბ. ნაცვალსახელოვანი ნიშანი და სწორედ თავსართივე ყოფილიყო, მაშინ ხომ სქესისა და პირის გარჩევა შეუძლებელი იქმნებოდა.

სვანურის მსგავსად, **აფხაზურსაც**, როგორც დავრწმუნდებით, მესამე პირის სუბ. ნაცვალსახელი ლ-ძირიანი **ლარა** აქვს, **მაგრამ** საყურადღებოა, რომ აქაც ეს სიტყვა მესამე პირის ზოგადი, სქესისდა განურჩევლად ყველასთვის კანკუთვნილი, ნაცვალსახელი-კი არ არის, არამედ **მხოლოდ მდედრობითს სქესზე ითქმის და მარტო მისი აღმნიშვნელია.**

ყველა ზემოაღნიშნული ცხად-ჰყოფს რომ **ნ თავდაპირველად მესამე პირის ნაცვალსახელი-კი არა, არამედ მხოლოდ მდედრ. სქესის ნიშანი უნდა ყოფილიყო** და რომ მარტო მას შემდგომ, როდესაც ქართულმა და ქართველურებმა გრამატიკული სქეს-კატეგორიები სრულებით დაკარგეს, ენის ახალთაობის პროცესის ხანაში მდედრ. სქესის **ნ** ნიშანი და თავსართი, მომავალში გამოსარკვევი მიზეზების გამო, მესამე პირის ზოგად სუბიექტურ ჯერ თავსართად, ხოლო შემდეგ ბოლოსართად ქცეულა.

Д. მრავლობითი რიცხვის ნაცვალსახელების ძირების საკითხი

პირთა ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმები 1 და 2 პირისათვის-კი მხ. რ. ფორმებისაგან განსხვავებული **ჩვენ** და **თქუენ** ფორმები მოეპოვებათ, მაგრამ 3 პ. მრ. რ. ფორმა ისევე, როგორც ჩვენებითისა და ყველა დანარჩენი ნაცვალსახელების ასეთივე ფორმები მხ. რ. ფორმისაგან არის მრ. რ. **ნი** ბოლოსართით ნაწარმოები. რაკი გამოირკვა, რომ **ჩუენ**-ის **ჩ** ბგერა 1 პ. ნაცვალსახელის ოდინდელ ძირად არის მისაჩნევი, რომლის ანარეკლი 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ნათ. და მოქმ. ბრუნვებშიც გვქონდა დაცული, ამიტომაც შესაძლებელია მრ. რ. ფორმაც **ჩუენ** მხ. რ. ფორმისა და მრ. რ. ნიშნისაგან ნაწარმოებად მიგვეჩნია. ეს მოსაზრება რომ მართალი გამომდგარიყო, მაშინ **ჩუენ**-ის გამოყენებაც შეიძლებოდა იმ მოსაზრების დასასაბუთებლად, რომ თავდაპირველად პირთა ნაც. მრ. რ. განსაკუთრებული ფორმები კი არ იყო, არამედ მხ. რ.-საგან მრავლობითობის ბოლოსართით ნაწარმოები ფორმები არსებობდა, მაგრამ **ენ**, როგორც ვიცით, მხ. რ. ნაცვალსახელებსაც მოეპოვებათ და **ნ**-ს იქ მრ. რ. ნიშნად მიჩნევისათვის არავითარი საფუძველი არ არსებობს.

ამასვე მრ. რ. 2 პ. ნაცვალსახელი **თქუენ**-ც ამტკიცებს, რათგან **თქ** 2 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ელემენტად არც ქართულსა და არც ქართველურებში არა ჩანს. მაშასადამე აქ მაინც შეუძლებელია **ენ** მრ. რ. ნიშანი იყოს.

თუ მრ. რ. 1 პ. სუბიექტური ნაცვალსახელი **ჩუენ** ძირეული ბგერით ამავე პირის მხ. რ. ნათ. ბრუნვის პირველ თანხმოვანს კარგად უდგება და უკავშირდება, პირიქით 2 პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი **თქუენ** სრულებით განმარტოვებულია და მას არავითარი ნაცვალსახელოვანი ბგერითი ელემენტი არ მოეპოვება.

პირთა ნაცვალსახელებისათვის ქართველურ ენებში მრ. რ. საგანგებო, ცალკეული ფორმები მოიპოვებოდა, თუ არა, და ამის მაგიერ მხ. რ. ფორმების მარტო მრ. რ. ფორმანტები ჰქონდა, თუ არა, დართული, ამ საკითხის გასაშუქებლად შესაძლებელია სუბიექტური ნაცვალსახელოვანი თავსართების ზმნაში ხმარების წესიც იქმნეს გამოყენებული. ცნობილია, რომ სუბ. თავსართები ქართ. ზმნას მარტო მხ. რიცხვისათვის მოეპოვება, მრ. რიცხვის გამოსახატავად-კი მხ. რ. ზმნის იმავე ფორმებს ბოლოში მრავლობითობის გამომხატველი ნიშანი ერთვის ხოლმე. ამ მხრით ერთად-ერთს გამონაკლისს ობიექტური თავსართთაგანაც მხოლოდ 1 პ. მრ. რ. ორი ობიექტური თავსართის ორი განსხვავებული ფორმის, **მ** და **გუ**-ს არსებობა წარმოადგენს. მაგრამ **მ** თავსართი თავისდა თავად მხოლოდ იმ შემთხვევაშია ხოლმე მრავლობითობის გამომხატველი, თუ ზმნის მისიანს ფორმას წინ 1 პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი **ჩვენ** მიუძღვის, **გუ** პრეფიქსი-კი თავისდა თავადაც უკვე ობიექტის მრავლობითობის აღმნიშვნელია, მაგრამ მხოლოდ **მე** და **შენს**, ანდა **მე** და **თქვენს** ჰგულისხმობს. 1 პ. ობიექტის მრავლობითობის გამოხატვის ასეთი ორმაგი წესი მარტო უძველეს ძეგლებში გვხვდება, შემდეგში-კი ნიშნად მხოლოდ **გვ**-ღა რჩება. მხ. რიცხვისაგან განსხვავებული ნიშნის არსებობის გამო, მრ. რ. 1 პ. ზმნის ობიექტურს ფორმას ბოლოში მრავლობითობის ნიშნის დართვა არ სჭირდება.

ზემომოყვანილი მიმოხილვა დაგვარწმუნებდა, რომ ზმნის მრ. რ. 1 პ. **გუ** ანდა **გვ** თავსართები ორი ელემენტისაგან (გ+უ) შედგენილად ითვლება, რომელთაგან **გ** 2 პ., ხოლო **უ**, ანდა **ვ** 1 პ. ნიშნად არის მიჩნეული. იქვე აღნიშნული იყო ის ფონეტიკური დაბრკოლება, რომელიც, ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს სიტყვით, ამ მოსაზრებას სვანურში ეღობება წინ, მაგრამ რომლის გადალახვაც, ამავე მეცნიერის აზრით, მაინც შესაძლებელია. აქ უკვე დროა ამ საკითხის არსებითად განხილვას შევუდგეთ.

მთავარ სიძნელეს და გადაულახავ დაბრკოლებას მარტო **გ**-კი არ წარმოადგენს, არამედ **უ**, **ვ**, რომელიც ყველა ქართველურში ობიექტური-კი არა, არამედ სწორედ სუბიექტური ნიშანია. ისე გამოდის, თითქოს **გუ** მეორე პირის ობიექტური და პირველი პირის სუბიექტური ნიშნების კომპლექსი, შენაერთები გვქონდეს და, ამისდა მიუხედავად, ასეთი ნაკრები 1 პ. მრ. რ. ობიექტურ ნიშნად იყოს ქცეული. მართალია **გვ** ზოგადს ქართულში ასეთივე დანიშნულების მქონებელი თავსართია, მაგრამ ეს საკითხის სირთულეს არაფერს შველის. ცნობილია, რომ მრ. რ. 2 და 3 პირის ობიექტურს წყობას განსაკუთრებული თავსართები არ მოეპოვება, არამედ მხ. რ. თავსართებივე აქვს გამოყენებული და ზმნის ფორმის ბოლოში მიმატებული მრ. რ. ბოლოსართებით გამოიხატება ხოლმე. ასევეა მეგრულსა და ჭანურშიც. ამ მხრივ ერთად ერთს გამონაკლისს ქართულის 1 პ. მრ. რ. ობიექტური ფორმა წარმოადგენს, რომელსაც ბოლოში დართული მრავლობითობის -თ ნიშნის მაგიერ, განსაკუთრებული, მხ. რ.-ისაგან სრულებით განსხვავებული აგებულების, **გვ** თავსართი აქვს, სადაც უცნაურად და შეუსაბამოდ 2 პირის ობიექტ. თავსართი **გ** 1 პ. სუბიექტურ თავსართ **ვ**-სთანაა შეერთებული იმ დროს, როდესაც 1 პირიც ამ შემთხვევაში სუბიექტი-კი არა, არამედ ობიექტია. მეგრულსა და ჭანურში მრ. რ. 1 პირსაც,

მეორე და მესამე პირების მსგავსად, იგივე თავსართი აქვს, რაც მხ. რ. და ბოლოშიც ამნაირადვე მრ. რ. ნიშანი ერთვის. ქართულს წარმოების პრინციპის ერთგვაროზა დარღვეული აქვს.

ვ. თოფურიას **გჟ**-ს **ჟ** პირველად **მ**-საგან წარმომდგარად მიაჩნია (სვ. ე. I, 26). სვანურში ამის დაჯერებისათვის ნაკლები საფუძველი არსებობს, რამდენადაც თვით ჩვენს მკვლევარს აქვს აღნიშნული, რომ სვანურში, კერძოდ ლენტეხურში, საარვისო ქცევის ფორმებში **გ**-ხმოვნით დაწყებულ ფუძეთა წინ 1 პ. მხ. რ. **ჟ** თავსართი **მ**-დ არის შენაცვლებული (სვ. ე. I, 7). მით უმეტეს **ვ-ხ** 1 პ. ობიექტურ ნიშნად ქცევის მაგალითი ქართულს, მეგრულსა და ჭანურში წარმოუდგენელია. ამიტომაც **გვ**-ში **ვ**-ს ასეთი ბუნება დაუჯერებელია.

მაგრამ მეგრულსა და ჭანურს ხომ ობიექტურს წყობაში ნაცვალსახელოვანი თავსართების მხრივ სამივე პირისათვის მრ. რ.-ში წარმოების ერთი-და-იგივე წესი აქვს დაცული და მრ. რ. 1 პირის ობიექტურ თავსართად იგივე ბგერაა, რომელიც მხ. რ.-შია, ობიექტის მრავლობითობა-კი მხ. რ. ზმნის ფორმის ბოლოში დართული მრ. რ. ნიშნით გამოიხატება. ა. რ. ჩიქობავას სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ „ამ მხრივ ქართულში პირველი პირის წარმოება განმარტოებით დგას“ (ჭან. გრ. ანალ., გვ. 102), მაგრამ სამაგიეროდ, მას ზურგს სვანური უმაგრებს.

ყველა ზემოდასახელებული გარემოება ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ პირთა ნაცვალსახელოვანი თავსართები ორივე რიცხვისათვის თითქოს საერთო უნდა ყოფილიყო და მრავლობითობა სათანადო საერთო ბოლოსართით ყოფილა გამოხატული.

ხოლო, რაკი პირველი პირის მრ. რ. ობიექტ. ინკლუზ. და ექსკლუზ. თავსართები არსებითად ობიექტთა ორ ჯგუფს ჰგულისხმობს, ამდენად ისინი უფრო წყვილობითი რიცხვის, ვიდრე მრ. რ-ს ნაშთს უნდა წარმოადგენდეს.

E. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ეხლა რომ კუთვნილებითი სახელების განხილვაზე გადავიდეთ, ქართული, მეგრული და ჭანური 1 პირის მხ. რიცხვის ასეთი სახელები პირთა სახელებისაგან ფუძითაც განსხვავებულები არიან: **მე — ჩემი**, **მა — ჩქიმი**, **მა — ჩქიმი**, ანდა **შქიმი**. ყველა ამ ფორმებში სახელობითი ბრუნვის ძირეული **მ** ბგერის წინ **ჩ**, ანდა მისი მეგრ.-ჭანური ფონეტიკური შესატყვისობა ჩნდება. ცხადია, რომ ეს **ჩ** ისტორიულ ხანაში არას გზით ნათ. ბრუნვის ნიშნად არ შეიძლება იქნეს მიჩნეული, იმისდა მიუხედავად, რომ **ჩემი**, **ჩქიმი** და **შქიმი** **მე** და **მა**-ს ნათ. ბრუნვად არის აღქმული და ქცეული, რათგან ამ ბრუნვისათვის არც ასეთი ნიშანი მოგვეპოვება და არც თავში ისმის იგი, არამედ აქ **ჩ** სწორედ პირველი პირისადმი მიკუთვნილების ცნების გამომხატველ ელემენტად მოჩანს.

ქართულ-მეგრულ-ჭანური 1 პ. კუთვნილებითი ნაცვალსახელისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავებული აგებულება აქვს ამავე და მეორე პირის სვანურს კუთვნილებითს ნაცვალსახელებს. უკვე ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ 1 პ. ფორმას თავში იგივე **მ** ბგერა აქვს, რომელიც ამ პირის ცალკეულ ნაცვალსახელს **მი**-ს ძირად უჩანს.

მიმოხილვაში თავის ადგილას მოყვანილი გვქონდა ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ანალიზი სვანური კუთვნილებითი ნაცვალსახელების აღნაგობის გამოსარკვევად და მაშინ დავრწმუნდით, რომ ის ამ ფორმებს ასე ჰყოფს: ჩემი **მი-შგჷ-ი**, ჩვენი —**გუ შგჷ-ეჲ** და **ნი-შგჷ-ეჲ**. ამ ანალიზსა და განმარტებას არა ერთი დამაფიქრებელი მოსაზრება ელობება წინ. პირველი: თუ ყველა კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ადრინდელ ფორმად ***ი-შგუ**, ანდა **იშგჷ-ი** არის მისაჩნევი, რა უნივერსალური, საერთო მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მას? მეორე და ყველაზე უფრო დამაბრკოლებელი გარემოება ის გახლავთ, რომ მრ. რ. 1 პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის **მიშგჷი**-სა და **ნიშგჷეჲ**-ს აგებულების განმარტებაში **შგჷ**-ზე ნათქვამია: იგივე ძირია, რომელიც გვხვდება **ჩემი**-ს გამომხატველ **მიშგჷი**-ში, სახელდობრ, რომ ეს **შგჷ** „ექვივალენტია ქართული **ჩვ** (ჩჷ)“ ელემენტისა. გაუგებარი ხდება, თუ როგორ უნდა იყოს ავტორის თვალსაზრისით **ჩემი**-ს, ე. ი. მხ. რ. 1 პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის **შგჷ** ამავე პირის მრ. რ. ფორმის ქართულ **ჩვ** (ჩჷ) ელემენტისა? ქართულ **ჩვ** პირის გამომხატველი ჩანს და თუ სვანური **შგჷ** უდრის **ჩვ**-ს, ანდა **ჩჷ**-ს, მაშინ ისიც, **შგჷ**-ც პირის გამომხატველი ყოფილა. ამნაირად გამოდის, რომ, ან **შგჷ**-ს ორი სხვა-და-სხვა მნიშვნელობა და დანიშნულება უნდა ჰქონოდა, როდესაც მეორე მნიშვნელობაცა და დანიშნულებაც გამოურკვეველია,— ანდა უნდა ვიფიქროთ, რომ სვანურს კუთვნილებითს ნაცვალსახელებს პირის ორმაგი გამომხატველი ჰქონდა, ერთი მხრით **მ**, **გჷ** და **ნ**, მეორე მხრით კი **შგჷ**.

სვანური კუთვნილებითი სახელების აღნაგობის გამოსარკვევად ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ, თუ მე სვანურად **მი**-ა, ჩემი იქნება **მიშგუ**, ანდა **მიშგჷი** და ამნაირადვე **ჩვენ** არის **ნა** (მე და იხ, ან იხინი), ხოლო **ჩვენი**—**ნიშგჷეჲ**, ანდა **ნიშგუ**. ორსავე შემთხვევაში კუთვნილებითს ნაცვალსახელს თავში პირის ნაცვალსახელის ბგერა **მ** და **ნ** სრულად დაცული აქვს. მეორე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ორივე რიცხვის ფორმა-კი ამ მხრივ განსხვავდება: **შენ** არის **სი**, ხოლო **შენი**—**ისგჷი**, ანდა **ისგჷ** და **თქვენ**-ც არის **სგäჲ**, ხოლო **თქვენი**—**ისგჷე**, **ისგჷეჲ**, **ისგე**-ც-კი. პირველი პირის ანალოგიით მოსალოდნელი იყო, რომ **შენი** სვანურად **სისგჷი** და **თქვენი სგäსგჷეჲ** ყოფილიყო, მაგრამ არც ერთს მათგანს თავკიდური თანხმოვანი **ს** და **სგ** არა აქვს. საფიქრებელია, რომ ეს ამ თავკიდური ბგერების დროთა განმავლობაში ჩამოცილების შედეგი უნდა იყოს და აქაც თავდაპირველად სწორედ სრული ფორმები უნდა ყოფილიყო.

1 და 2 პირის კუთვნილებითს ნაცვალსახელებს საერთო კუთვნილებად მხოლოდ ბოლოკიდური მარცვალი **გჷეჲ**, ანდა **გჷ** აქვთ და სწორედ ის შეიძლება შეუმცდარად ცალკეულ ნაწილად იქმნეს გამოყოფილი. ამ ელემენტის გამოყოფის შემდგომ, **ჩემი**-საგან **მიშ**, ხოლო **ჩვენი**-საგან (მე და მისი, ან მათი) **ნიშ** ღა დაგვრჩება. თავისდა-თავად იბადება აზრი, რომ ორსავე შემთხვევაში, როგორც ნ მ ა რ რ ი ც ფიქრობდა, 1 პირის ნაცვალსახელის მხ. და მრ. რ. ფორმის ნათესაობითი ბრუნვა გვაქვს და ბოლოკიდური **შ** აქ სწორედ ამ ბრუნვის ნიშანია. ამნაირადვე 2 პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის **გჷე**, ან **გჷ**-ჩამოცლილი ნაწილი **ის** თავდაპირველად **სიშ** (მხ. რ.) და **სგიშ** (მრ. რ.

უნდა ყოფილიყო, შემდეგ-კი მეორე პირის ორივე რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვის სრული ფორმები პროგრესიული ასიმილაციის გზით სის-ად და სგის-ად უნდა იყოს ქცეული, ხოლო სულ ბოლოს მათ თავკიდური თანხმოვნების ს და სგ უნდა ჰქონდეთ ჩამოცლილი.

სვანური კუთვნილებითი 1 და 2 პირის ორივე რიცხვის ნაცვალსახელების მეორე ნაწილი რომ შგჟედ-კი არა, არამედ გჟედ არის, ისევე, როგორც ის საყურადღებო გარემოება, რომ იგი სრულებით მხოლოდ კუთვნილებითს ნაცვალსახელებთან არ არის დაკავშირებული, ეს, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, შესაძლებელია შედარებითი გზით სრული სიცხადით დამტკიცდეს.

დასკვნა

ქართულ ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზმა მათი აღნაგობისა და შემადგენელი ნაწილების თითქმის სრული იგივეობა გამოამჟღავნა. ამასთანავე გამოირკვა, **რომ ვ, მ და ნ ბგერები, რომელნიც ჩვენ წინათ ნაცვალსახელების ძირებად მიგვაჩნდა, არასგზით ასეთ ოდენობად მისაჩნევი არ არის, არამედ** ისინი გრამატიკული **სქეს-კატეგორიების ოდინდელი ნიშნების ნაშთს უნდა** წარმოადგენდნენ. მაშასადამე, ქართულ-ქართველური **ნაცვალსახელების** მთელი **მარაგი სხვა-და-სხვა თვისებისა და წარმოშობილობისა ყოფილა და სწორედ ეს გარემოებაა, რომ ნაცვალსახელების ძირების ნაირნაირობის შთაბეჭდილებას ჰქმნის.**

ნაცვალსახელების აგებულების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ცალკეული ნაცვალსახელების ბოლოკიდური არც **ნ, ნა,** ენ და არც **მ მრ. რ. ნიშნებად მისაჩნევი არ ყოფილა.** ხოლო 3 პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელის **ანალიზმა ცხად-ჰყო, რომ ნაცვალსახელებში უკუქცევითი ნაცვალსახელების ელემენტებიც არის შერწყმული.**

მაშასადამე, ნაცვალსახელების აღნაგობისა და შემადგენელი ნაწილების სირთულე და სხვადასხვაობა მკვლევარს კარგად უნდა ჰქონდეს გათვალისწინებული და ახსოვდეს, რომ შესაძლებელია იქ ყველაფერი ნაცვალსახელოვანი წარმოშობისა არ იყოს.

II. სინდური ენების ნაცვალსახელები

სინდური ენების ნაცვალსახელები შედარებითად დ ჳ მ ე ზ ი ლ ს აქვს შესწავლილი თავის გამოკვლევაში (Études comparatives etc. გვ. 105—121), ცალკეული ენათაგანისა-კი სათანადო გრამატიკებშია აღწერილი. ჩვეულებრივ აქ დასახული ამოცანა პრაქტიკულს მიზანს არ სცილდება და ნაცვალსახელების აღნაგობაზე მხოლოდ იმდენად არის ხოლმე საუბარი, რამდენადაც მათ გასაგებად ეს აუცილებლად საჭიროა.

თავი პირველი. აფხაზური ნაცვალსახელები

აფხაზური ორი დიალექტის ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერიც მოგვეპოვება და მე-XIX—XX ს. ფორმებიც არის უ ს ლ ა რ ი ს, ნ. მ ა რ რ ი ს,

და დ. გულიას ნაშრომებში აღბეჭდილი. არც ერთს ამ ავტორთაგანს გჳლდენშტედტის ნაშრომში დაცული ცნობები არ გამოუყენებია, დჳმეზილსაც მათთვის არავითარი ყურადღება არ მიუქცევია. ჩვენ-კი ამ შემთხვევაშიც აუცილებლად საჭიროდ მიგვაჩნია, რომ, ამ ჩანაწერებში შეპარული ზოგიერთი შეცდომისდა მიუხედავად, მცდარი ადგილების შესწორების შემდგომ, მე-XVIII ს. ეს მასალები აბხაზური და სხვათა ნაცვალსახელების შესწავლისა და ანალიზის დროს ყოველმხრივ გამოყენებული იყოს. ამიტომაც ჯერ აბხაზურს ძველსა და თანამედროვე ნაცვალსახელებს გადავავლოთ თვალი.

§ 1. აბხაზური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. და ეხლა

ნაცვალსახელები სამხრეთ-დასავლურ (კუშ-ჰასიპ) აბხაზურად მე-XVIII ს.

Ich მე—სერა Sera
Mein ჩემი -სერა Sera
Du შენ —უარა Uara
Er ის[1]—ურუთუჰაშუ Urntuhàshu
Wer ვინ—დასუდა Dasuda
Wessen ვისი—ისპუტა Jsputa

Wir ჩვენ—შერდა Schorda
Unser ჩვენი—ჰარეხთუ Harechtu
Ihr თქვენ—აგნტ A'nt
Euer თქვენი—შიშტუ Schischtu

(I. A. Güldenstädt. Reisen II, 527—528)

ნაცვალსახელები ჩრდილო-აღმოსავლურ (ალთგკესეკ) აბხაზურად მე-XVIII ს.

Ich მე—ხერა Sera
Mein ჩემი—სერისბუ Sorisbu
Du შენ—უარა Uara
Er ის—აუჯაბ - Aujab
Sein მისი—ს სტუ Sistu[2]
Wer ვინ—დახუდა Dasuda
Wesson ვისი—ისდუდა Isduda

Wir ჩვენ—ჰარჰაბ Harhab
Unser ჩვენი—ჰარეხცუ Harechzu
Ihr თქვენ—აუათ Auat
Euer თქვენი—შიშცუ Schischzu

(I. A. Güldenstädt. Reisen II, 527—528).

სამხრეთ-დასავლური			ჩრდილო-აღმოსავლური
Hieher	აქ, აქეთ:	Arech არეხ	Arech არეხ
Dorthin	იქ იქით:	Auech[3] ანეხ	Auech[3] ანეხ
Was	რა	Ischirpl იშ რპი	Esetzia ეზეწია
Ja	ჰო	: Osa ოზა	Esetzia ეზეწია

(I. A. Güldenstädt. Reisen II, 528)

[1] შეცდომაა: თითონ ისინი-ს აღმნიშვნელია.
[2] შეცდომაა: ჩემ საკუთარ-ს ნიშნავს (იხ. ქვემოთ).
[3] Auech კორექტ. შეცდომა უნდა იყოს Anech-ის მაგიერ.

თანამედროვე აბხაზური პირთა ნაცვალსახელები

1. მე — სარა́	ჰარა́ ჩვენ
2. შენ — უარა́ (მამაკაცს), ბარა́ (დედაკაცს)	შჷარა́ თქვენ
3. ის — უი́ (სამივე სქესისათვის)	ურთ, დარა́ } ისინი
იგი — ლარა́ (მდედრ. სქ.)	
„ — ჲარა́ (მამრ. სქ.)	

ნაცვალსახელოვანი ნიშნები

ჩემი მამა —სარა́ საბ, ან საბ
შენი „ —უარა́ უაბ, ან უაბ
შენი (ქალო)„—ბარა́ ბაბ, ან ბაბ
მისი „ —უი́ ჲაბ, ან ჲაბ
მისი (ქალის) მამა—ლარა́ ლაბ, ან ლაბ
ჩვენი მამა —ჰარა́ ჰაბ, ან ჰაბ
თქვენი მამა —შჷარა́ შჷაბ, ან შჷაბ
მათი მამა —ურთ რაბ, ან რაბ

ნაცვალსახელოვანი თავსართები

	მხ. რ.[1]	მრ. რ.
1 პ.	ს	ჰ
2 „	ჳ̂, ბ	შჷ
3 „	ჲ, ლ	რ

(უ ს ლ ა რ ი ს აბ. ე., 16 § 60 და 61)

კუთვნილებითი ნაცვალსახელების მაგიერ თანამედროვე აფხაზურს, როგორც ეს ზემომოყვანილი მაგალითებიდგანაც ჩანს, პირთა ნაცვალსახელების ნიშნები აქვს თავსართებად გამოყენებული და ამას გარდა ცალკეული წარმოებაც მოეპოება. ეს ცალკეული კუთვნილებითი ნაცვალსახელები იმავე პირთა ნაცვალსახელოვანი თავსართებისა და ატოჸ-საგან არიან შედგენილი. ატოჸ საკუთრებას ნიშნავს. კუთვნილებითი ნაცვალსახელების შედგენისას ა ართრონი, რასაკვირველია, ქრება და ამნაირად ჩემი იქნება სტოჸ.

შენი — უტოჸ (მამრ. სქ.), ბტოჸ (მდედრ. სქ.)
მისი — იტოჸ (მამრ. სქ.) ლტოჸ (მდედრ. სქ.)
[1] ატოჸ (მამრ. სქ.)
ჩვენი — ჰტოჸ
თქვენი — შჷტოჸ
მათი — რტოჸ, ანდა ტოჸ

(უსლ. აბ. ე., § 62 და აბ. ე., 17—18).

უკუქცევითი ნაცვალსახელების გამოსახატავად აბხაზური პირთა ნაცვალსახელოვან თავსართებისა და თითოჲ-ის აღმნიშვნელი ჲათა́-ს შერწყმულს

ფორმებს ხმარობს. იმიტომაც აბხაზური უკუქცევითი ნაცვალსახელების შემდეგი ფორმები არსებობს.:

მე თითონ —სკათა́

შენ თითონ —უკათა́ (მამრ. სქ.), **ბკათა́** (მდედრ. სქ.).

ის თითონ —იკათა́ (მამრ. სქ.), **ლკათა́** (მდედრ. სქ.), **აკათა́** (მამრ. სქ.)

ჩვენ თითონ—ჰკათა́

თქვენ თითონ—შ̌კათა́

ისინი თითონ —რკათა́

მაგრამ შესაძლებელია ზემომოყვანილი ფორმები პირთა ნაცვალსახელების სრულ ფორმებთან ერთადაც იყოს ნახმარი და **მე თითონ** მაშინ იქნება **სარა სკათა́**, **შენ თითონ - უარა უკათა́** და სხ.

(უსლ. აბ. ე., § 63).

აბხაზურს ჩვენებითი ნაცვალსახელები უხვადაც მოეპოვება და მათ ჩვეულებრივზე მეტი მნიშვნელობაც მიჰკუთნებიათ.

უ ს ლ ა რ ი ს ცნობით, ასეთ ჩვენებით ნაცვალსახელებად აბხაზურს აქვს: **არი́** და **აბრი́** 3 პ. **ყოველივე სქეს-კატეგორიის მოსაუბრის თვალებწინ მყოფი პირების** აღსანიშნავად, ხოლო **უბრი́ ცოტა უფრო მოშორებით** მყოფთა აღსანიშნავად (აბ. ე., § 59), **აზნი́** და **ანი́-კი შორეული** საგნების აღსანიშნავად იხმარება (იქვე).

მრ. რ. ჩვენებით ნაცვალსახელებად უ ს ლ ა რ ს მიაჩნია 1 პ. **ჰარით**, 2 პ. **შ̌არით** და 3 პ. **ურით** (ყველა ხილულ და უხილავ სქეს-კატეგორ.), **აბარით**, **აბანთ**. ამავე ავტორის განმარტებით მრ. რ. ამ ფორმებს მაშინ ხმარობენ, თუ რომ თავისთან ან ამ პირებთან ერთად სხვების განსაკუთრებული მონაწილეობის ხაზგასმით აღნიშვნა ჰსურთ (იქვე).

უ ს ლ ა რ ი ს ცნობით, თუმცა **აბრი́** და **არი́** არსებითად ჩვენებითი ნაცვალსახელებია, მაგრამ მათ 3 პირის ნაცვალსახელებადაც ხმარობენ ხოლმე (იქვე, § 59).

დ. გ უ ლ ი ა ს უსლარის გრამატიკულს ცნობებში შესწორება აქვს შეტანილი, რაზედაც ვრცლად შემდეგ გვექმნება საუბარი, ეხლა-კი აქ უნდა Труды Абхик-ის ავტორის ამავე საგანზე მსჯელობას გავეცნოთ. მისი სიტყვით, იმას გარდა რომ აბხაზური ჩვენებითი ნაცვალსახელები პირისა თუ საგნის მოსაუბრესთან სიახლოვის, თუ სიშორის გამომხატველია, ორ ჯგუფადაც უნდა გაიყოს: ერთს ზოგადი ჩვენებითი სახელები, მეორე ჯგუფს კონკრეტული ჩვენებითი სახელები შეადგენენ.

ასეთს ზოგად ჩვენებით ნაცვალსახელთა ჯგუფს ეკუთვნიან: **არგი́**—ეს, **ანგი́**—ეგ და **უგი́**, ანუ **აუგი́**—ის (ამჟამად უხილავი, მაგრამ მოსაუბრისათვის ცნობილი).

კონკრეტულ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ჯგუფს შეადგენენ **აბრგი́**—ეს (მახლობელი), **აბნგი́**—ეგ (დაშორებული, მაგრამ ხილული) და **უგბრგი́**—ის (ამჟამად უხილავი, მაგრამ მოსაუბრეთათვის გარკვევით ცნობილი).

ა ვ ტ ო რ ი ფიქრობს, რომ ჩვენებით ნაცვალსახელთა მეორე ჯგუფს კონკრეტულობას **ბ** ანიჭებს, რომელიც ეტყობა „ხილვისა“ და „თვალის“ აღმნიშვნელი იყო (აბ. ე., გვ. 10). ზემომოყვანილი ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმებს ისე

აწარმოებენ, რომ მხ. რ. ფორმას ბოლოკიდური ი, ანუ გი სცილდება და ამის მაგიერ მრ. რ. თ ნიშანი ერთვისო [1] (აბხ. ე., გვ. 9—10). ამავე წარმოშობილებისაა აბხაზური ჩვენებითი ზმნისსართები, რომელთა ბოლოსართი ხი ქართულ ქენ-ს უდრის. აქაც ზოგადი და კონკრეტული არსებობს. 1. **ზოგადია: არა**—აქ, **არახ(ი)**—აქეთკენ, — **ანა**—იქ, **ანახ(ი)** — იქითკენ,— **უა**—იქ, **უახ(ი)**— იქითკენ (მოსაუბრეთათვის უხილავ ადგილას). 2. **კონკრეტული: აბრა** —აქ, **აბრახ(ი)**— აქეთკენ, — **აბნა** — იქ, **აბნახ(ი)** — იქითკენ, -- **უბრა** — იქ, **უბრახ(ი)** — იქითკენ (აბ. ე., გვ. 11).

აბხაზურს ყოველგვარი ნაცვალსახელები და ზმნისსართი იმდენად მჭიდროდ აქვს პირის ცნებასთან დაკავშირებული, რომ კითხვითი სახელებიც-კი პირთა ნაცვალსახელოვან ელემენტებთან დაუკავშირებლივ ვერ წარმოუდგენია. ამიტომაც ერთი უპიროვნო ვინ? კითხვითი ნაცვალსახელის მაგიერ, ამ ცნების გამოსახატავად აბხაზურს 5 განსხვავებული ფორმა აქვს მხ. რიცხვში და 3 მრ. რიცხვში. ამის გამო ვინ? აბხაზურად იქმნება:

1. **სა́რბან სარა́** მე — რომელი მე?
2. а. **უ̂ა́რბან უ̂არა́** შენ — რომელი შენ? (მამრ. სქ.).
   в. **ბა́რბან ბარა́** შენ — რომელი შენ? (მდედრ. სქ.).
3. а. **ლა́რბან უი́** ის — (სულდგმული) რომელი ის?
   в. **ჲა́რბან უი́** ის — (უსულ.) რომელი ის?

მრ. რ.

1. **ჰა́რბან ჰარა́** ჩვენ — რომელი ჩვენ?
2. **შუა́რბან შუარა́** თქვენ — რომელნი თქვენ?
3. **ჲარბაქუან** ისინი — რომელი?

უ ს ლ ა რ ი, რომლის ნაშრომითგანაც არის ამ კითხვითი ნაცვალსახელების ფორმები ამოღებული, **სა́რბან სარა́**-ს რუსულად სთარგმნის „Кто я такой“? (აბ. ე., § 62) და, როგორც ეტყობა, თითოეული ამ ნაცვალსახელის პირველი ფორმა პ. ნაცვალსახელოვანი ნიშნისა (ს, უ̂, ბ, ლ და სხ.) და **არბან**-ისაგან შედგენილად მიაჩნდა (იხ. იქვე: ლექს.). ა ვ ტ ო რ ს-კი **სარბან**-ი **ს** (მე)+**არ** (ეს)+**ბა** (ვინ? რა?)-|-**ნ** (სად?)-ისაგან შედგენილად ეგულება (აბ. ე., გვ. 15), ე. ი. თავდაპირველად „მე ეს ვინ სად?“-ის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ შესაძლებელია **სარ, უ̂არ, ბარ, ლარ, ჲარ, ჰარ, შუარ** და **ჲარ** ნაცვალსახელებისა+**ბან** (სადაურობის ოდინდელი გამომხატველი ფორმანტი)-ისაგან იყოს შედგენილი. მაინცა-და-მაინც საყურადღებოა, რომ „მე რომელი?“ აბხაზურად გამოიხატება **სა́რბან სარა́** და ყოველ შემდეგ კითხვითს ნაცვალსახელს თავშიცა და ბოლოშიც უკვე სრული ფორმით აქვს პირის ნაცვალსახელი. ამიტომაც არის, რომ ჩვენ ეს ფორმები გადმოვთარგმნეთ: „მე რომელი მე?“, „შენ რომელი შენ?“ და სხ. აბხაზურის ასეთ წარმოებასთან დაკავშირებით იბადება საკითხი, ქართული **რომელიმე**-ს **მე**-ც ხომ თავდაპირველი მსგავსი წარმოებისა და აღმნიშვნელობის ოდინდელი წესის ანარეკლი არ არის?

---

[1]. დამახასიათებელია, რომ ავტორს ფრჩხილებში ნათქვამი აქვს: „შეად. ქართულს მრ. რ. თ—თქვენი“-სო (გვ. 10). შედარებაც ასეთი უნდა!

§-2. მე-XVIII ს. ფორმების ანალიზი და განმარტება

რაკი ეხლა აბხაზური ნაცვალსახელების შესახებ ძველი და თანამედროვე ცნობები ხელთა გვაქვს, შესაძლებელია მათ განხილვასაც შევუდგეთ. ცხადია, რომ უპირველესად ძველი ჩანაწერის გაგება უნდა ვცადოთ, რადგან ბევრი რამ იქ თანამედროვესაგან განსხვავდება.

მე-XVIII ს. ჩრდილო-აღმოსავლური აბხაზური **ჩემი**-ს შესატყვისობა **ხერისბუ** თანამედროვე აბხაზურის საშუალებით, სადაც **ჩემი** არის **სტიგ**, აუხსნელი და გაუგებარია. ამიტომ შესაძლებელია იგი ან მცდარ ჩანაწერად, ანდა გაუგებრობის ნაყოფად მიგვეჩნია. მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ აქ ჩრდილო აღმოსავლური ენოვანი მასალა გვაქვს და ამ ფორმის გაგებას ვეცდებით, მაშინ შესაძლებელია **ხერისბუ**-ს გებულებასაც განმარტება მოეძებნოს და მისი მაშინდელი აღმნიშვნელობაც გასაგები გახდეს.

ხერისბუ უნდა ორი მთავარი ნაწილისაგან იყოს შედგენილი: **ხერი** და **სბუ**-საგან. ამათგან პირველი **ხერი** ჩერქეზულში, დ ჰ მ ე ზ ი ლ ი ს ჩანაწერებითა და ცნობით (იხ აქვე, გვ. 477), ეხლაც დაცული **მე** ნაცვალსახელია. თვით მეორე **სბუ** ნაწილიც რთული აგებულებისა ჩანს და **ს+ბუ**-საგან შერწყმული ფორმა უნდა იყოს. რაკი ზემოაღნიშნული სიტყვა **ხერისბუ** 1 პ. მხ. რ. კუთვნილებით ნაცვალსახელად არის ჩაწერილი, ბუნებრივია, რომ მის ამ მეორე **სბუ** ნაწილში სწორედ ასეთი თვისების ფორმას მოველოდდეთ. მართლაც მას თავკიდურ ბგერათ **ს** აქვს, რომელიც თანამედროვე აბხაზურშიც **ჳ** ნახევარხმოვნითურთ, თუ უამისოდაც 1 პ. მხ. რ. კუთვნილებით თავსართია და ადიღეურშიც **სჳ**-სა და **ს**, ან **ზ** ს სახით ასეთივე დანიშნულების თავსართია (იხ. ნ. ჲაკოვლევისა და დ. აშხამაფ ის მოკლე ადიღ. გრ., 1930 წ. გვ. 59—60).

ეხლა მხოლოდ **ბუ**-ს რაობა-ღა დაგვრჩა გამოსარკვევი. **ბუ** ბოლოსართი არც აბხაზურსა და არც ადიღეურში არსადა ჩანს. მაგრამ **ბოუ** არსებობს და ყაბარდოულად **ბოსელს**, **თავლას**, **ფიცრულს**, ე. ი. **ნაშენობას** ნიშნავს (იხ. ლოპატ. რ.-ყ. ლ.: გვ. 63, I, 3,—148, II, 27,—178, I, 28). აბხაზურადაც **აბჾრა**, **აბჾრა** ბოსელსა ნიშნავს (რ.-აბ. ლ. 70 : хлев).

ისევე, როგორც კუთვნილების თანამედროვე **ტიგ** ბოლოსართი და **ატიგ** „**საკუთრება**", როგორც ეტყობა. **ჯდომისა** და **მკვიდრობის** აღმნიშვნელ **ტიგ** ძირთან უნდა იყოს დაკავშირებული და თავდაპირველად **ტიგ** საფიქრებელია **სამკვიდრებელის** აღმნიშვნელი სიტყვა უნდა ყოფილიყო, ამნაირადვე **ბუ**, ანუ **ბოუ**-ც. ვითარცა ნაშენობის სახელი, როგორც ჩანს, საკუთრების ცნების გამომხატველ ბოლოსართადაც უხმარიათ. როცა მესაქონლეობა მეურნეობის ჯერ ერთ ერთს, ხოლო მერმე უმთავრეს დარგს შეადგენს, გასაკვირველი არ არის, რომ ბოსლის, ანდა ფარეხის სახელი საკუთრების სიმბოლოდაც მიეჩნიათ.

ჩრდილო-დასავლური აბხაზური **ის** მე-XVIII ს. ჩანაწერით **აუჲაპ** თანამედროვე აბხაზური **ჟი**-საგან განსხვავდება, მაგრამ სამაგიეროდ მისი პირველი ნაწილი **აუჲ** აბხაზურს ამავე ჩვენებითს **აუგი** ს (იხ. აბ. ე., გვ. 9) კარგად უდგება. ამ ნაცვალსახელის მეორე **აბ** ნაწილი კონკრეტულობის ცნების მიმნიჭებელი იგივე **აბ** მარცვალი უნდა იყოს, რომელიც პირის, ან საგნის თვალ-

საჩინოობის მაუწყებელ ნაწილაკად თანამედროვე აბხაზურს ჩვენებითს ნა ვალსახელებს **აბრგი, აბნგი, უგბრგი,—აბართ, აბანთ** და **უგბართ** შიც გვხვდება.

გ პ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში **მისი** („Sein") ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურად Sistu სისტუ-დ არის აღნიშნული, მაგრამ, უეჭველია, აქ ამ ნაცვალსახელის მნიშვნელობა შეცდომით არის განმარტებული. **მისი** ვერც აბხაზურად და ვერც სხვა რომელსამე სინდურს ენაზე ვერას გზით **სისტუ** ვერ იქმნებოდა, რადგან **ს**, როგორც ვიცით, მხ. რ. 1. პ. ნიშანია. **მისი** (მამრ. სქ.) აბხაზურად **იტიჯ** და **ატიჯ** იქმნება, მდედრ. სქ.-ისა-კი **ლტიჯ**.

სისტუ-ს უკვე თავკიდური **სი** მარცვალი ამჟღავნებს ამ ნაცვალსახელის სადაურობას. **სი** მხოლოდ თანამედროვე **ადიღეურს** აქვს და იქ მხ. რ. 1. პ. კუთვნილებითი ნაცვალსახელოვანი თავსართია, აბხაზურად კი **სგ**, ან **ს** არის, ეხლა მაინც. ამ სიტყვის მეორე ნაწილი **სტუ** რთული აგებულებისაა და **ს**+**ტუ**-საგან არის შედგენილი: **ს** მხ. რ. 1. პ. ნიშანია, **ტუ**-კი, უეჭველია, **საკუთრების** აღმნიშვნელსა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების მაწარმოებელს თანამედროვე აბხაზურს **ტიგ** ბოლოსართს უნდა უდრიდეს. ეხლა აბხაზურად **ჩემი**-ს აღსანიშნავად **სტიგ**-ს ხმარობენ, ადიღეურს-კი ამის მაგიერ აქვს **სესგჲ** (დაკ. და აშხ. ადიღ. გრ., გვ. 60), ე. ი. მეორე ნაწილად **სტიგ**-კი არა, არამედ **სგჲ** მოეპოვება.

ამნაირად **სისტუ** თავისი პირველი **სი** ნაწილითა და აგებულებით (**სი** + **ს**) ადიღეურს წარმოებას მიაგავს (**სე** + **სგჲ**) და აბხაზურისაგან, რომელსაც მხოლოდ **სტიგ** აქვს, განსხვავდება, მაგრამ სამაგიეროდ თავისი ბოლოკიდური ნაწილითა და **ტუ** ფორმანტით ადიღეურისაგან განსხვავდება და აბხაზურის მსგავსად არის შედგენილი. ცხადი ხდება, რომ **სისტუ** მაშინაც **მისი**-სა-კი არა, არამედ **ჩემი საკუთარი**-ს აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და თვით ფორმაც ამჟღავნებს, რომ ადიღეურ-აბხაზური შერეული რომელიღაც კილოს კუთვნილებას უნდა წარმოადგენდეს.

ასეთივე აგებულებისაა ძველი ჩანაწერის **ჩვენი—ჰარეხთუ** (სამხ.-დასავლური) და **ჰარეხცუ** (ჩრდილო-აღმოსავლური), ისევე, როგორც **თქვენი—შიშტუ** (სამხ.-დას.) და **შიშცუ** (ჩრდ. აღმ.), მხოლოდ წინასწარ მათი ნამდვილი მართლწერა უნდა იქმნეს გამორკვეული.

თუ წარმოვიდგენთ, რომ აქ გ პ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში ch **ს** ს უდრის, მაშინ ამ ფორმის გააზრიანება მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქმნებოდა შესაძლებელი; თუ მომდევნო t-საც ქარ. **თ** ს შესატყვისობად და chtu-ს **პათა** „თითონ"-ის ელემენტად ვიცნობდით, ე. ი. **ჰარა ჰაკათა**-ს შერწყმულ ფორმად წარმოვიდგენდით[1]. მაგრამ მაშინ გაუგებარი იქმნებოდა, თუ „მე თითონ" **ჩემი**-ს გამომხატველად როგორ უნდა ქცეულიყო. ამიტომ ამ ფორმას რაიმე სხვა განმარტება უნდა მოეძებნოს. **ტუ** შესაძლებელია საკუთრების აღმნიშვნელს აბხაზურს **ტიგ** ბოლოსართს დაუკავშირდეს და ჩანაწერი მართლაც მრ. რ. 1. პ. კუთვნილებით ნაცვალსახელად იქმნეს მიჩნეული.[2] მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ

[1] ასე მეგონა თავდაპირველად.

[2] ასეთი სამართლიანი მოსაზრება გამოსთქვა პროფ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა მ, რისთვისაც დიდ მადლობას ვუძღვნი.

ch აქ **ჰ**-ს შესატყვისობას წარმოადგენს, რის მაგალითიც სხვაგან გ ჰ ლ დ ე ნ-შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში, თუ არ ვცდები, ან არ უნდა იყოს, ან ძალიან იშვიათია. ასეთი შესწორების შემდგომ Harechtu შესაძლებელია **ჰარეჰტიუ**-ს ტრანსკრიპციად მიგვეჩნია, რომელიც **ჰარე** (ჩვენ)+**ჰტიუ**, თანამედროვე **ჰტიგ**-ს წინამორბედი, **ჩვენი**-ს აღმნიშვნელი კუთვნილებითი ნაცვალსახელი იქმნებოდა. თანამედროვე აფხაზურს კუთვნ. ნაცვალსახელებს წინ პირის ნაცვალსახელის სრული ფორმა აღარ უჩანს, მაგრამ მე-XVIII ს.-ში ჰქონიათ.

მრ. რ. 2. პ. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი **შიშტუ**-კი უნდა **შია**+**შია**+ +**ტიგუ**-საგან შერწყმულ ფორმას წარმოადგენდეს, ე. ი. თქვენ+თქვენი (საკუთრების) აღმნიშვნელია.

თუ ზემოგამოთქმული მოსაზრებანი სწორია, მაშინ ჩრდილო-აღმოსავლური Harechzu **ჰარეხცუ**-სა და **შიშცუ**-ში ც კორექტურულ შეცდომად უნდა მივიჩნიოთ[1], ტ-ს მაგიერ.

ჩვენებითი **ის** (Er) ნაცვალსახელის შესატყვისობად სამხრეთ-დასავლურს აფხაზურს მე-XVIII ს. ჩანაწერში უცნაური **ურუთუხაჟუ**-ა აღნიშნული, რომელიც ამ ნაცვალსახელის სინდურს თანამედროვე ენებში არც ერთს ფორმას არ უდგება. მაგრამ აქ გერმან. მეცნიერს უეჭველია შეცდომა უნდა ჰქონოდეს შეპარული. საკმარისია იმ გარემოებასაც მივაქციოთ ყურადღება, რომ ამ ნაცვალსახელის პირველი ნაწილი **ურუთ**-ი **თ** ბგერით ბოლოვდება, რომელიც აფხაზურს ჩვენებითს ნაცვალსახელებს მრ. რ. ბოლოსართად აქვს, თანაც გავიხსენოთ, რომ თანამედროვე აფხაზურშიც **ურთ** სწორედ **ისინი**-ს აღმნიშვნელია და მაშინ, ვგონებ, უცილობელი გახდება, რომ **ურუთ** შესაძლებელია ამავე ნაცვალსახელის მხოლობითისა-კი არა, არამედ მხოლოდ **მრავლობითი რიცხვის** სრულხმოვნიანი ფორმა იყოს.

მეორე **უხაჟუ** ნაწილს, არსებული ლექსიკური აფხაზური მარაგით, ვერავითარ განმარტებას ვერ მოუძებნით, მაგრამ სამაგიეროდ აქაც **ადიღეურის კიახური** კილო გვშველის. კიახურად **ურ** (დამოუკიდებლივ) და **უ** (სართავად) თვალსაჩინო შორეული 3. პ. ჩვენებითი **ის** ნაცვალსახელია. საფიქრებელია, რომ იგივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს **უხაჟუ**-ს პირველს **უ** ხმოვანსაც.

მაგრამ რაკი **ურუთუხაჟუ**-ს პირველი ნაწილი მხ. რ.-ისა-კი არა, არამედ **ისინი**-ს აღმნიშვნელი აღმოჩნდა, ცხადია, რომ ამ სიტყვის მეორე ნაწილის **უხაჟუ**-ს ჩვენებითი ნაცვალსახელიც მრავლობითადვე უნდა ყოფილიყო ნახმარი. ეს მოლოდინი მართლდება კიდევაც: **უ**-ს ხომ **ხა** მარცვალი მისდევს და, თუმცა **ხ** მრ. რ. ნიშნად თანამედროვე აფხაზურს არ უჩანს, სამაგიეროდ **ხე** და **ხ** ადიღეურსა და კიახურში სწორედ მრ. რ. ფორმანტია (იხ. **ჲაკოვლევისა და აშხამაფის** ადიღ. გრ., გვ. 90). როგორც ჩანს, ძველად მრ. რ. ნიშანი **ხე**-კი არა, არამედ **ხა**, ანდა **ხე**-ს გარდა, **ხა**-ც ყოფილა. ამგვარად ირკვევა, რომ მეორე ნაწილის **უხა**-ც **ისინი**-სავე გამომხატველი ყოფილა.

ამის შემდგომ შესაძლებელია ადამიანს ეჩვენოს, თითქოს აქ ორი, ერთიდაიმავე მნიშვნელობის მქონებელი, მრ. რ. ჩვენებითი ნაცვალსახელის შემცველი-

[1] როგორც პროფ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ფიქრობს.

უცნაური ფორმა იყოს. მაგრამ უხა-ს რომ ბოლოში ჟუ მარცვალი ახლავს? სანამ მისი მნიშვნელობა გამორკვეული არა გვაქვს, მეორე ნაწილის ნამდვილ რაობაზე მსჯელობა ნაადრევი იქმნებოდა. თანამედროვე აფხაზურში, არსებული ცნობებით მაინც, ჟუ არა ჩანს, ადიღეურს და შაფსუღურს კილოს-კი ჟი (ადიღ.) და ზჟც (შაფს.) ნაწილაკი შენარჩუნებული აქვს და იქ უკუქცევითი **თითონ** ნაცვალსახელია (იხ. დ ჳ მ ე ზ ი ლ ი ს Études, გვ. 116 და СМОМПК, წიგნი XII, გვ. 78_{13}).

ადიღეურად **ჲეჟი** ნიშნავს **„ის თითონ"**, ხოლო ამავე მნიშვნელობით ბზიფხის ომის ძველს თქმულებაში ნახმარია **ჲეზჟცრ** (СМОМПК, XII, 78_{13}), რომელშიც **ზჟცრ** გამოჰხატავს **„თითონ"**-ს.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ცხადი გახდება, რომ **უხაჟუ** უკვე ჩვენე-ბითი ნაცვალსახელი-კი აღარ გამოდის, არამედ უკუქცევითი ნაცვალსახელია. ხოლო, რაკი ადიღეურში უკუქცევითი ნაცვალსახელი ყოველთვის პირის ნაცვალ-სახელთან ერთად იხმარება და მას მისდევს ხოლმე, სწორედ ამიტომაც მე-XVIII ს. ჩანაწერის **ურუთუხაჟუ** უნდა ჩვენებითი სახელის მრ. რ. ფორმად-კი არა, არამედ **„თითონ ისინი"**-ს აღმნიშვნელ უკუქცევითი ნაცვალსახელად იქმ-ნეს ცნობილი.

აფხაზური კითხვითი ნაცვალსახელი **ვინ** გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ა თ ვ ი ს რომ **დასუდა**-დ დაუსახელებიათ, თანამედროვე აფხაზურისას სრულებით არ უდგება: ეხლა ხმარობენ **დარბან**-ს, როდესაც გონიერი არსება იგულისხმება, და **ჲარბან**-ს, თუ არა-გონიერზეა საუბარი. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მაინც გერმ. მეცნიერის ჩანაწერში აქ არავითარი შეცდომა არ არის შეპარული. **ვინ** **დასუდა** ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომელთაგან პირველი **დასუ** არის და **თვითოეულსა** ნიშნავს, თანამედროვე აფხაზურში გამოითქმის **დახჟჷ** (იხ. რ.— აბხ. ლ., გვ. 24: каждый),—ხოლო მეორე ნაწილი **და** კითხვის ნაწილაკია, რომელსაც ზმნაში ეხლაც კითხვითი დანიშნულება აქვს შენარჩუნებული (იხ. იქვე გვ. 29: кто). მაშასადამე, თანამედროვე გაგებით, **დასუდა** ნიშნავს **ვინ თვითეული?**

გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ნაშრომში აღბეჭდილი **ვისი?**-ს სამხრეთ-დასავლუ-რი აფხაზური შესატყვისობა **ისპუტა** ალბათ ბგერათა ადგილმონაცვლებით წარმომდგარი უნდა იყოს **ისტუპა**-საგან, რომელიც თავის მხრით უფრო ადრინ-დელი **ისტიგუპბა**-საგან გაჩენილ ფორმას უნდა შეადგენდეს. **ისტიგუპბა**-კი შერწყმული უნდა იყოს **ი** (ეს)+**ს** (ჩემი)+**ტიგ** (საკუთრება)+**უპ** (არის)+**ბა** (კითხვითი ნაწილაკია)-საგან.

ისტიგ́უპ ეხლაც ნიშნავს **მაქვს**, **ვფლობ** (უსლ. აბ. ე., ლექს.: **ტიგ**-ს ქვეშე). მაშასადამე, **ისტიუპა** თავდაპირველად და არსებითად **ვისი?**-ს აღმნიშვნელი-კი არ იქმნებოდა, არამედ **„ეს ჩემი საკუთრებაა?"**, **„ეს ჩემია?"** და მხოლოდ შემდეგ უნდა იყოს ზოგადი მნიშვნელობის **„ვისია?"**-ს შესატყვისობად ქცეული.

ჩრდილო-აღმოსავლურ-აფხაზური **ვისი?**-ს ძველი ჩანაწერის აღმნიშვნელი **ისდუდა**-ც ამავე **ტიგ** ძირისაგან არის ნაწარმოები და **ი+სტიგ́+და**-საგან არის შედგენილი და ნიშნავს: **„ეს ჩემი საკუთრება არის?"** (და=ვინ?-ს) ანუ **„ვისია"**? თანამედროვე აფხაზურშიც **იზტიგ́და** ნიშნავს **ვისია**-ს (იხ. უსლ. აბ. ე.

გრ. § 62). ძველი რა?-კი, ეჱეწია, ვგონებ, ე (ეს)+ჱე (რა)+წ ძირის ზმნისაგან ნაწარმოები ფორმა უნდა იყოს. წ, უ ს ლ ა რ ი ს აზრით, აბხაზურში მოძრაობის გამომხატველი უნდა იყოს (იხ. ე., ლექს.). თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ეჱეწია უნდა „ეს რა მოხდა?"-ს, ანუ, ქართული თანამედროვე გამოთქმით რომ ვიხმაროთ, „ეს რა ამბავია?"-ს უდრიდეს.

მე-XVIII ს. არეხ „აქეთ" უდრის თანამედროვე არახ (რ.—აბ. ლ. 64: сюда) და არახი-ს (Абх. яз. Труды АБНИКа II, 11). უ ს ლ ა რ ს ხი, ანუ ხა მიმართულების გამომხატველ მი თანდებულად მიაჩნდა (იხ. ე.: ლექს.), ნ. მ ა რ ს ს-კი ასეთ თანდებულად—ახ (რ.-აბ. ლ. 24: к, ко) მიაჩნია.

ამავე ხანის ანეხ „იქით"-კი თანამედროვე აზნახი-ს (იხ. Абх. яз. Труды АБНИКа II, 11) ანუ აზნახ-ს უნდა უდრიდეს.

§ 3. აბხაზური ნაცვალსახელების აგებულება და ძირები

უსლარითგან მოყოლებული მხ. რ. 1. პ. ნიშნად ს, 2. პ. უ და ბ, 3. პ. ა, ლ და დ, ხოლო მრ. რ. 1. პ. ჰ და 2. პ. შე არის მიჩნეული. მხოლოდ დ ჯ მ ე ზ ი ლ ს ჰგონია, როგორც შემდეგ დავრწმუნდებით, რომ მხ. რ. 1. პ. ძირად აბხაზურს ა ხმოვანი აქვს. ამ საკითხის განხილვაც ისტორიულადაა საჭირო: ეხლა რომ მხ. რ. 2. პ. ნიშანი და ძირი უ (მამრ. სქ.) და ბ (მდედრ. სქ.) მოჩანს და ასეა აღქმული, მარტო ამის მიხედვით ისეთი პასუხსაგები ამოცანის, როგორიც ნაცვალსახელების ძირების საკითხია, გადაჭრა შეუძლებელია. რა საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ სქესისა და კატეგორიისდა მიხედვით განსხვავებული ნაცვალ. ფორმები თავდაპირველად მარტო მხ. რ. 2. და 3. პ. უნდა ჰქონოდა? ცხადია, რომ წინათ 1. პ.-ისაც უნდა ყოფილიყო. ხოლო რაკი აბხაზურს 2 სქესისა და 2 კატეგორიის გარჩევის კვალი ემჩნევა, მაშინ საფიქრებელია, რომ თითოეულ პირს ნაცვალსახელის ოთხი ფორმა უნდა ჰქონოდა. მარტო მხ. რ.-ისათვის ამნაირად 12 ნაცვალსახელის არსებობა უნდა გვეგულისხმა, მრ. რ.-ისათვის-კი ორივე სქესისათვის საერთო და ორივე კატეგორიისათვისაც ერთი ფორმაც რომ გვევარაუდნა, ამ შემთხვევაშიც მრ. რ.-ის 6 ნაცვალ. ფორმა უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, სულ ორივე რიცხვისათვის 18 ნაცვალსახელის არსებობა და ცოდნა იქმნებოდა საჭირო. უკვე ეს გარემოებაც საკმარისია, რომ ასეთი მოსაზრება საეჭვოდ მივიჩნიოთ. ამიტომ მარტო თანამედროვე ვითარებაზე და აღქმაზე დამყარება არ შეიძლება, არამედ უპირველესად უნდა გამოვარკვიოთ, წინათაც ასე ყოფილა, თუ ნაცვალსახელების თანამედროვე ფორმების ანალიზით მათი უფრო ადრინდელი აღნაგობისა და ხმარების წესის გათვალისწინებაა შესაძლებელი. ამისთვის-კი ნაცვალსახელების აგებულების ცოდნაა აუცილებელი.

ვინც აბხაზურს პირთა ნაცვალსახელებს ერთხელ მაინც გადაიკითხავს, დარწმუნდება, რომ თითქმის ყველა რა-თი ბოლოვდება. უკვე ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ ეს მარცვალი ძირეული ნაწილი არ შეიძლება იყოს, რაც ყველა მკვლევართა მიერ აღიარებულია კიდევაც. მაშასადამე რა ყველგან გამოსაყოფია. ეგების ესეც საკმარისი იყოს, რომ უკვე პ. ნაცვალსახელების ძირებს მივაგნოთ? ამ საკითხზე პასუხის გაცემამდე სჯობია, რომ წინასწარ სხვა მკვლე-

ვართაგან გამოთქმული მოსაზრებანი გავიხსენოთ: იქნებ იქ ამის პასუხი, თუ მთლიანად და საბოლოოდ არა, ნაწილობრივ მაინც აღმოჩნდეს. ესეც, რასაკვირველია, საქმეს გაგვიადვილებდა.

აბხაზურში პირთა ნაცვალ ახელების ხმარების შესახებ დ. გულიას უსლარის ცნობებში შესწორება შეაქვს და ამბობს, რომ **უა́** პირის **ნაცვალსახელი**-კი არ არის, არამედ **ჩვენებითია** და **ნიშნავს** ის, ან იგი-ს, ე. ი. დაშორებული პირისათვის სამივე სქეს-კატეგორიისათვის არის განკუთვნილი, ხოლო ეს-ის აღსანიშნავად, ე. ი. მახლობელი პირისათვის **აბრა́** იხმარება, რომელიც სამივე სქეს-კატეგორიისათვის საერთოა. ამგვარად, აბხაზურში **უ** დაშორებულობისა და **ა** მახლობელობის აღმნიშვნელიაო (Материалы по абх. грам. Aqya. Сухум 1927 წ., გვ. 5).

ხოლო მესამე პირის ნამდვილი პიროვნული ნაცვალსახელი აბხაზურად არის ჲარა́ მამრ. სქ. და ლარა́ მდედრ. სქ., მაგრამ ჲარა́ სამივე სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელიც არისო (იქვე).

ამნაირადვე დ. გულიას მცდარად მიაჩნია უსლარის ცნობა, ვითომც მე-3 პირის მრ. რ. ნაცვალსახელად ურთ იყოს. ესეც **ჩვენებითი ნაცვალსახელის მრ. რ. ფორმაა, პირის ნაცვალსახელის მრ. რ.**-კი დარა-ა სამივე სქეს-კატეგორიისათვისაო (იქვე 5)[1]: ამიტომ მისი (მამაკაცის) მამა აბხაზურად იქმნება — **ჲარა́ ჲაბ**, მისი (ქალის) მამა — **ლარა́ ლაბ**, მისი (სქეს-კატეგორიის განურჩევლად) მამა — **ჲარა́ აბ**, ხოლო მათი მამა — **დარა რაბ** (იქვე).

ამნაირადვე გულია ფიქრობს, რომ უსლარს შეცდომით აქვს მრ. რ. მე-3 პირის მაჩვენებლად **რ** აღნიშნული, მისი სიტყვით უნდა **დ** (**დარა́**-ს მიხედვით) აღენიშნაო (იქვე, 6).

ამ შესწორებათა შემდგომ აბხაზური პირთა ნაცვალსახელები ასე წარმოგვიდგება:

1 პირი **სარა́** (სამივე სქეს-კატეგ.)
2 **უარა́** (მამრ. სქ.), **ბარა́** (მდედრ. სქ.)
3 **ჲარა́** (მამრ. სქ.), **ლარა́** (მდედრ. სქ.) და
ჲარა́ (სამივე სქესის არაგონიერთა კატეგორიის).

დ. გულია ამბობს: თუ უსლარს დავეთანხმეთ და **დარა́**-ს მაგიერ მრ. რ. მე 3 პირის ნაცვალსახელად **ურთ** მივიჩნიეთ, მაშინ ამნაირადვე ჩვენებითი ნაცვალსახელებისაგან პირთა ნაცვალსახელების შედგენა დანარჩენ პირებისათვისაც შეგვიძლიანო და პირთა ნაცვალსახელების შემდეგი სამი წყება გვექმნება:

	მხ. რ.	მრ. რ.
	პირველი წყება:	
1 პირი	**აბრა́**	**აბა́რთ**
2 „	**აბნა́**	**აბა́ნთ**
3 „	**უბრა́**	**უბა́რთ**

[1] დ. გულიას ზემომოყვანილი მოსაზრებათა და შესწორებათა მიხედვით აქვს აღნიშნული აბხაზური პირთა ნაცვალსახელები **Абхазский яз.**-ის ავტორსაც [**Материалы по абхаз. грамм**] **Труды Абнияз, II. 8.**

მეორე წყება:

1	პირი	არჲ	ართ
2	„	ანჲ	ანთ
3	„	უჲ	ურთ

მესამე წყება:

1	პირი		ჰართ
2	„	არა აქვს	შუართ
3	„		ურთ

ამის შემდგომ დ. გულიას ნათქვამი აქვს: ეს საერთოდ, პირისა და მანძილის (მახლობელობისა და დაშორებულობის) აღმნიშვნელი, პირთა ნაცვალსახელების, ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა და კლასების პრეფიქსებისაგან ძირთან შეერთებულ წარმომდგარობას გვიჩვენებსო (Мат. абх. грам., 6—7).

სამწუხაროდ, ზემომოყვანილი დასკვნა მკაფიოდ ვერ არის გამოთქმული, რათგან საქმისა და აბხაზური ენის პრაქტიკულად უცოდინარისათვის გამოურკვეველი რჩება, დ. გულიასაგან მოყვანილი პირთა ნაცვალსახელების სამი წყება აბხაზურში მართლაც არსებობს, ანდა პირთა ნაცვალსახელებადაც მიჩნეულია, თუ თეორიულადაა შედგენილი, როგორც აბხაზური ენის კანონების თანახმად სწორედ ნაწარმოები ფორმები?

დ. გულიასაგან აღბეჭდილი ნაცვალსახელთა სამი წყების ფორმები **რომ მარტო თეორიული პრინციპების თანახმად შედგენილი მხოლოდ მისი საკუთარი ენობრივი შემოქმედების ნაყოფი არ უნდა იყოს, არამედ აბხაზური ენის საგანძურის კუთვნილებასაც უნდა შეადგენდეს, ამას** აკად. გულდენშტედტის **ჩანაწერიც ამტკიცებს.** მას აღბეჭდილი აქვს, რომ მაშინ აბხაზურად თქვენ თურმე ყოფილა აგნთ (A'nt) ერთს დიალექტში, მეორეში-კი მრ. რ. მე-2 პირის ესევე ნაცვალსახელია აჳათ (Auat)-ად გამოითქმოდა.

ცხადია, რომ, რაკი აგნთ და აჳათ ერთი და იგივეა, ამ ფორმათაგან პირველს ამ ნაცვალსახელის მეორე ფორმაში დაცული ჳ ბგერა შენაცვლებით გ ბგერად აქვს ქცეული, მეორეს-კი ნ თანხმოვნიანი დაუკარგავს. ამნაირად **მათ წინამორბედად აჳანთ-ი არის საგულისხმებელი.** იგი დ. გულიას მიერ დასახელებულ ნაცვალსახელთა პირველ წყების მრ. რ. მე-2 პირის **აბანთ** ფორმის შესატყვისობას წარმოადგენს, იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ გულდენშტედტის ჩანაწერში ბ-ს მაგიერ ვ-თანხმოვნიანი ფორმაა აღბეჭდილი. როგორც ქვევით აღნიშნული იქმნება, საფიქრებელია, რომ ამნაირი ვ-ბგერიანი ორივე რიცხვის ყველა პირის ფორმები და ბ-ბგერიანი ფორმები პარალელურად უნდა არსებულიყო და თავისი განსაკუთრებული მნიშვნელობაც უნდა ჰქონოდა.

ამნაირადვე, თავის ადგილას უკვე დავრწმუნდით, რომ **ის** მე-XVIII ს. ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურად **აუძაბ** ყოფილა, **თითონ ისინი**-კი სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად **ურუთუხაჲუ**. იქვე გამორკვეული გვქონდა, რომ **ის**-ს არსებითად **აუაძ**, **ხოლო ისინი**-ს **ურუთ** გამოჰხატავს, ამათგან **აუაძ** უდრის **აუგჲ**-ს,

რომელიც აბაზთა ტომის კილოკავშია დაცული, ურუთ კი: აბხაზური ურთ-ის, თუ ოდნავ მცდარი არა, სრულხმოვნიანი ფორმა უნდა იყოს.

2 პ. მრ. რ.-ხა და 3 პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ცხადი ხდება, რომ დ. გ უ ლ ი ა ს მიერ მოყვანილი ნაცვალსახელების ფორმები მე-XVIII ს.-ში მართლადაც პირთა ნაცვალსახელებად ყოფილა მიჩნეული და პირთა ნაცვალსახელებად უხმარიათ.

პირთა ნაცვალსახელებად მიჩნეული ზემომოყვანილი სამი წყება დ. გ უ ლ ი ა ს აზრით უნდა თითქოს იმაზე მიგვითითებდეს, რომ პ. ნაცვალსახელები საერთოდ ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა და სქეს-კატეგორიების თავსართების ძირთან შეერთებით უნდა იყოს წარმომდგარი. რა აქვს ავტორს ძირად ნაგულისხმევი, არა ჩანს. მხოლოდ დ. გ უ ლ ი ა ფიქრობს, რომ ნაცვალსახელები თავდაპირველად პიროვნებისა და მანძილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყვნენ. მანძილის აღმნიშვნელობა-კი რომ ყველა პირთა ნაცვალსახელების კუთვნილება ყოფილიყო, არამცთუ ძნელი დასაჯერებელი, სრულებით დაუჯერებელია. მახლობელობისა, თუ დაშორებულობის გარემოება მხოლოდ 3 პ. ჩვენებითს ნაცვალსახელებში გხვდება და ეს გარემოება იმთავითვე მარტო იქ უნდა ყოფილიყო, რადგან 1 და 2 პირის სადმყოფობა მოსაუბრეთათვის ისედაც ყოველთვის ცხადია ხოლმე.

აბხაზური პირთა ნაცვალსახელების ჩვენებითი ნაცვალსახელებისაგან წარმოშობილობის მოსაზრება დ. გ უ ლ ი ა ს ზემომოყვანილი სამი წყების აღნაგობის ანალიზსა და შესწავლაზე არ არის დამყარებული. უამისოდ კი ნაცვალსახელების თავდაპირველი აგებულებისა და სახის გამორკვევა შეუძლებელია.

ეხლა რომ სწორედ ამ ამოცანის კვლევა-ძიებას მივყოთ ხელი, არსებობს, თუ არა, რაიმე საფუძველი, რომ ნაცვალსახელების პირველი და მეორე წყება პირთა გამომხატველადაც იყოს მიჩნეული?

თუ **აბრჰ** ან **არჰ** მხ. რ. 1 პირის აღმნიშვნელია, ხოლო **აბართ**, ან **ართ** მრ. რ. 1 პირისა, სად არის აქ ან 1 პირის ნაცვალსახელის თავსართი, რომელიც **ს** არის? ამგვარადვე, თუ **აბნრ**, ანდა **ანჰ** მხ. რ. 2 პირის გამომხატველია, მრ. რ. 2 პირისა კი **აზანთ**, ანდა **ანთ**-ია, სად არის აქ მეორე პირის ნიშანი?

საკმარისია ადამიანმა ნაცვალსახელთა ამ სამ წყებითგან მესამე წყებას, რომელსაც მხოლოდ მრ. რ. აქვს, მიაქციოს ყურადღება და პირველ ორ წყების ფორმებს შეადაროს, რომ მისთვის მათ შორის არსებული დამოკიდებულება ცხადი შეიქმნეს.

პირველი ორი წყების ფორმებს პირის არავითარი გამომხატველი და განმასხვავებელი თავსართები არ აბადია და არის:

1 პირი **აბრჰ**, ან **არჰ**

2 „ **აბნრ**, ან **არჰ**

მესამე წყების ფორმები-კი ერთიმეორისაგან თავსართებით განსხვავდებიან და ამიტომ არის

1 პირი **ჰართ**

2 „ **შორთ**

3 „ **ურთ**, რომელიც, როგორც შემდეგ დავრწმუნდებით, **უართ**-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი.

ეხლა რომ პირველი ორი წყების ნაცვალსახელების განხილვას შევუდგეთ და ჯერ მხოლოდ მხ. რ. ფორმებს შევეხოთ,—

1	პირი	აბრჲ	არჲ
2	„	აბნჲ	ანჲ
3	„	უბრჲ	ურჲ

პირველი წყების ფორმები მეორე წყებისაგან მხოლოდ თავკიდური ხმოვნის შემდგომ ჩართული ბ ბგერით განსხვავდება. მეორე წყების მესამე პირის ფორმას-კი რ-ც დაკარგული აქვს. მარტო ის გარემოებაც, რომ ბ სამივე პირის ფორმაშია, ცხად-მყოფს, რომ ბ არ შეიძლება პირის მაჩვენებელი ნიშანი იყოს თუნდაც ისევე, როგორც ბარა-შია ამჟამად აღქმული.

მეორე მხრით „აბხაზ. ენის“ ავტორის დებულებაც თითქოს ამ ნაცვალსახელებში ბ მახლობელობისა და სხილავობის გამომხატველი ელემენტი იყოს, რომ სწორე არ არის, ამის ცხად-საყოფელად თუნდაც ისიც კმარა, რომ აბრა აქ, აბრახი-ც აქეთკენ და აბნა იქ, აბნახი-ც იქითკენ ისევე, როგორც უბრა იქ, უბრახი-ც იქითკენ, ყველა, მახლობელობისა და დაშორებულება-უხილაობისდა განურჩევლად, ბ ელემენტის მქონებელია.

ეხლა რომ ნაცვალსახელთა პირველი ორი წყების მხ. რ.-ისა და მრ. რ.-ის ფორმები ერთმანერთს შევადაროთ, ცხადი გახდება, რომ მეორე წყების ფორმათა მიხედვით

		მხ. რ	მრ. რ.
1	პირი	არჲ	ართ
2	„	ანჲ	ანთ
3	„	ურჲ	ურთ

მრ. რიცხვის 3-ივე პირის ფორმებს ბოლოში თ ახლავს, რომელიც მხ. რ.-ის ბოლოკიდური ჲ ბგერის ჩამოცლილ ფორმებს ემატება. როგორც ეტყობა, ეს ჲ ბგერა ნაცვალსახელის არსებითი ნაწილი არ არის. ამას გარდა, მხ. რ. მე-3 პირის ფორმის მიხედვით, საფიქრებელი ხდება, რომ მხ. რ.-ის მე-3 პირის ფორმაც წინათ ურჲ უნდა ყოფილიყო, შემდეგში კი რ გამქრალა. ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ პირველი წყების მე-3 პირის ნაცვალსახელს უბრჲ-საც რ შენარჩუნებული აქვს.

ის გარემოება, რომ ამ ნაცვალსახელების მრ. რ.-ის ფორმებს მხ. რ.-ის ფორმებისაგან მხოლოდ ბოლოში დართული თ ასხვავებს, ცხადჰყოფს, რომ თ მრავლობითი რიცხვის ნიშანია. ამ დასკვნის სიმართლეს ისიც ამტკიცებს, რომ პირველი და მესამე წყების მრ. რ.-ის სამივე პირის ფორმებსაც ყველას ბოლოში თ ახლავს. თ-ს მრავლობითობის აღმნიშვნელობა მით უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ თანამედროვე აბხაზურს მრ. რ-ის ნიშნად ეს ბგერა უკვე აღარა აქვს.

ნაცვალსახელების ზემომოყვანილი მაგალითების მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ თ მრ. რ-ის ბოლოსართად, ქართულის მსგავსად, ოდესღაც აბხაზურსაც უნდა ჰქონოდა.

ნაცვალსახელთა პირველი წყების ფორმათა შესახებ გამოსარკვევია, რომელს ამ ორ რიცხვთაგანს, მხოლობითსა, თუ მრავლობითს, აქვს უფრო უკეთესად პირვანდელი სახე დაცული, სახელდობრ, გამოსარკვევია, წარმოსდგა

1 პირის	აბრი	აბარი	-საგან
2 „	აბნი	აბანი	
3 „	უბრი	უბარი	

და ამნაირად მრ. რ.-ის ფორმები, მეორე წყების ნაცვალსახელების მსგავსად, ბოლოკიდური ი-ს მოცილებითა და მრ. რ.-ის თ ნიშნის ბოლოსართად დართვის საშუალებით არის ნაწარმოები, თუ წინაუკმო 1. **ბარი** 2. **ბანი** 3. **ბური**-საგან.

პირველი აზრი ვგონებ უფრო სწორე უნდა იყოს, რათგან მეორე შემთხვევის დროს ძნელი ასახსნელი იქმნებოდა მხ. რ.-ის **ბარი**, **ბანი** და **ბური** საგან როგორ უნდა წარმომდგარიყო მრ. რ.-ის ფორმები **აბართ**, **აბანთ** და **უბართ**, სახელდობრ, საითგან გაჩნდა შუა ა ბგერა, და მეტადრე, როგორ წარმოსდგა 3 პირის **უბართ**? სამაგიეროდ, პირველი შესაძლებლობის სამართლიანად მიჩნევის დროს, **აბარი**, **აბანი** და **უბარი**-საგან **აბრი**, **აბნი** და **უბრი** ფორმების წარმოშობა, ბოლოში მოქცეული მახვილის გავლენით გამოწვეული ა-შუა ხმოვნის გაქრობის წყალობით, ადვილად დასაჯერებელი განმარტება იქმნებოდა.

ეხლა აღსანიშნავია, რომ ნაცვალსახელთა პირველ წყებაში ორივე რიცხვის პირველისა და მესამე პირის ფორმებს უკანასკნელ თანხმოვნად **რ** აქვთ (1 პირის აბრი, აბართ,—3 პირის-უბრი, უბართ), ხოლო მეორე პირის ფორმას აქვე **ნ** აქვს (აბნი, აბანთ). ასეთივე სურათია ნაცვალსახელთა მეორე წყებაში (1 არი, ართ,—3 უ(რ)ი, ურთ, ხოლო მე-2 პირისას ანი, ანთ). ამ მხრივ ერთნაირობა მხოლოდ მესამე წყების ფორმებს აქვთ დაცული და იქ სამისავე პირის ფორმას (**ჰართ**, **შ**ვ**ართ** და **ურთ**) **რ** აქვს.

მართალია, 1 პირის ფორმები **აბრი**, **აბართ** და **არი**, **ართ** მე-2 პირის ფორმებისაგან **აბნი**, **აბანთ** და **ანი**, **ანთ** მხოლოდ თავიანთი **რ** და **ნ** თანხმოვნებით განირჩევიან და ამიტომ შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა კიდეც, რომ სწორედ ეს ბგერები **რ** 1. პირის და **ნ** მე-2 პირის მაჩვენებელი არიან (ამჟამად აბხაზურში სწორედ ეს ბგერები ასხვავებენ და არჩევენ პირველი პირის ფორმისაგან მეორე პირისას), მაგრამ ასეთი დასკვნა რომ სრულებით მცდარი იქმნებოდა, ამას ის გარემოებაც ცხადჰყოფს, რომ ეს ვითომცდა 1. პირის მაჩვენებელი **რ** ბგერა ნაცვალსახელთა პირველისა და მეორე წყების მესამე პირის ფორმებსაც აქვთ (უბრი, უბართ, ურთ), ისევე, როგორც ეს **რ** ბგერა მესამე წყების სამივე პირის ფორმებსაც მოეპოვება. ამის შემდგომ ცხადია, რომ **რ** აქ არას გზით არ შეიძლება პირის მაჩვენებელი იყოს.

რაკი მესამე წყების ნაცვალსახელებს ერთგვარობა ემჩნევათ და პირველი და მეორე წყების მეორე პირის ფორმების მსგავსად, მესამე წყების მეორე პირის ფორმას **ნ** არა აქვს, თავისთავად იბადება საკითხი, რომელი ამ თანხმოვანთაგანი,**რ**, თუ **ნ** უნდა იქმნეს პირველადად მიჩნეული?

მას შემდეგ, რაც ზემომოყვანილმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ პირველისა და მეორე წყების ნაცვალსახელთა არც **ხ** და არც **რ** ბგერები პირის მაჩვენებელი არ არის, გამოდის, რომ პირველი და მეორე წყების ორსავე რიცხვის 1 და 2 პირის ნაცვალსახელებს პირის მაჩვენებელი ბგერა არ ჰქონიათ. რაკი დაუჯერებელია, რომ ასეთი მდგომარეობა პირველადი იყოს, რათგან მაშინ გაუგებარი იქნებოდა, თუ რაზე უნდა დამყარებულიყო ამ ნაცვალსახელების სხვა-და-სხვა პირთა აღმნიშვნელობა, ან როგორ უნდა გაერჩია მსმენელს, რომელ, პირველსა, თუ მეორე პირს ჰგულისხმობდა მოსაუბრე, თუ მეტადრე იმ გარემოებასაც გავიხსენებთ, რომ თავდაპირველად ამ ნაცვალსახელების სამი პირის ფორმებს ან **რ** ანდა **ნ** უნდა ჰქონოდათ და ამიტომ 1 პირისა და მეორე პირის ფორმად უნდა **ახარი**, ანდა **ახანი** ვიგულისხმოთ. ამ მოსაზრებათა გამო **საფიქრებელია, რომ პირველი და მეორე წყების ნაცვალსახელების 1 და 2 პირის ფორმებს ოდინდელი თავკიდური პირის მაჩვენებელი ბგერები დაკარგული უნდა ჰქონდეთ.** ამ დანაკლისის კომპენსაციასა და 1 და 2 პირის ფორმათა მნიშვნელობის გარჩევის შესაძლებლობას მეორე და პირველი პირის ფორმებში მომხდარი **რ** და **ნ** თანხმოვნის ფონეტიკური დიფერენციაცია ჰქმნიდა: ამით 1 და 2 პირის ფორმების ერთი მეორისაგან განრჩევა შესაძლებელი შეიქმნა და პირის მაჩვენებელი თავსართების გაქრობის ზიანიც ანაზღაურებულ იქმნა.

თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ უნდა გამოირკვეს, პირთა აღმნიშვნელი რომელი თავსართები უნდა ჰქონოდათ ორივე რიცხვის პირველი და მეორე პირის ორივე წყების ნაცვალსახელებს?

ამ საკითხის გამორკვევა ნაცვალსახელთა მესამე წყების ანალიზის საშუალებით შეიძლება, რომელსაც მხოლოდ მრ. რ. ფორმები აქვს. მე-3 წყების მრ. რ.

1 პირი **მართ**

2 „ **შთართ**

3 „ **ურთ** არის, რომელიც **უართ**-ისაგან არის წარმომდგარი. ამ ფორმების ჯერ პირთა ერთი მეორესთან, შემდეგ-კი ნაწილობრივ პირველისა და მეტადრე მეორე წყების ნაცვალსახელებთანაც შედარება ცხადჰყოფს, რომ **პირველი პირის აღმნიშვნელ თავსართად აქ მ არის, მეორე პირისა — შთ, მესამე პირისა კიდევ უ გამოდის.**

აღსანიშნავია, რომ საკუთრივ პირთა ნაცვალსახელების მრ. რ.-ის 1 პირსაც თავში **მ** ბგერა და 2. პირს **შთ** აქვთ, ე. ი. იგივე, რაც მესამე წყების შესატყვის ფორმებს. მესამე პირის ფორმას-კი იქ მხოლოდ **დ** აქვს თავში (დარა) **ურთ** (უართ)-ის მაგიერ.

ეხლა მხ. რ. პირთა აღმნიშვნელი ბგერების გამორკვევას რომ შევუდგეთ, ჯერ უნდა იმ გარემოებას მივაქციოთ ყურადღება, რომ სამივე წყების მრ. რ-ის სამივე პირის ფორმებს ბოლოში მრავლობითობის აღმნიშვნელი **თ** აქვს. სწორედ ეს ბოლოში დართული **თ** ბგერა მხ. რ.-ის ფორმას მრ. რ.-ის ფორმად ხდის. აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ **თ მრავლობითი რიცხვის ბოლოსართი მესამე წყების ნაცვალსახელის სამივე პირის ფორმებსაც აქვს, რომელთაც პიროვნული თავსართებიც** აბადიათ. რაკი ენას ამ შემთხვევაშიაც მრ. რ.-ისათვის **თ** ბოლოსართის ხმარება დასჭირებია, ეს იმის ცხადი დამამტკიცებელი

უნდა იყოს, რომ თავისდათავად ჰ, შ და უ თავსართებს პიროვნების მრავლობითობის გამოხატვა, ანუ მრ. რ.-ის ნაცვალსახელის მოვალეობის ასრულება არ შეეძლოთ. ეს-კი იმ გარემოების გამომჟღავნებელია, რომ პირთა მაჩვენებელი თავსართები მხოლობითი და მრავლობითი რიცხვისათვის თავდაპირველად ერთი-და-იგივე ყოფილა, და მრ. რ.-ის ფორმების საწარმოებლად მხოლოდ თ ბოლოსართის მიმატება-ღა იქმნებოდა საჭირო.

ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ თანამედროვე და უკვე მე-XVIII ს. ჩანაწერით აღბეჭდილი განსხვავებული მხ. რ.-ის 1 პირისათვის სარა-ს და მრ. რ.-ის იმავე პირისათვის ჰარა-ს, ე. ი. განსაკუთრებული ნაცვალსახელის არსებობა მერმინდელი ფონეტიკური დიფერენციაციით წარმოშობილი მოვლენა უნდა იყოს.

სამივე, მეტადრე-კი პირველი, წყების ნაცვალსახელთა ანალიზის დროს დავრწმუნდით, რომ ბ და რ-ს პირთა ნაცვალსახელოვან თავსართებად მიჩნევა არას გზით არ შეიძლება. ეს გარემოებავე გამომჟღავნდა უ ბგერიანი მე-2 და მე-3 პირის ნაცვალსახელთა განხილვის დროსაც.

ამის შემდეგ, თავისთავად იბადება აზრი, რომ მხ. რ.-ის მეორე პირის მამრობითი სქესის ნაცვალსახელებში უარა-სა და მდედრობითისა—ბარა-ს უ და ბ ბგერებისაც მე-2 პირის ნაცვალსახელოვან თვისებად მიჩნევა არ შეიძლება. ამ აზრის სიმართლის დამტკიცება იმითაც შეიძლება, რომ მე-2 პირის ნიშნად შ ბგერა არის, როგორც ნაცვალსახელთა მესამე წყების ფორმების ანალიზის დროს დავრწმუნდით. ხოლო რათგან უარა მეორე პირს, მაგრამ მ ა მ ა კ ა ც ს ნიშნავს, ბარა-ც მეორე პირს, მაგრამ მხოლოდ დ ე დ ა კ ა ც ს, ამისდა მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ აქ უ პირისა-კი არა, როგორც აქამდის ეგონათ, არამედ მამრობითობის აღმნიშვნელი ოდინდელი თავსართი უნდა იყოს, ბ-ც მდედრობითობის, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას, უჰასაკოთა და არაგონიერ არსებათა აღმნიშვნელი თავსართია. აბხაზურსა და კავკასიის სხვა ენებში ამის მსგავსი არაერთი სხვა შემთხვევაც არის, სადაც დედაკაცი უჰასაკოთა და არაგონიერ არსებათა ჯგუფშია ხოლმე მოქცეული.

ბარა უნდა ნაცვალსახელთა 1 წყების მხ. რ.-ის მე-2 პირის აბანი-ს მსგავსი და მონათესავე ფორმის აბარი-საგან იყოს წმინდა პირთა ნაცვალსახელთა წყებაში შეხიზნული იმგვარადვე, როგორც უარა-ც, როგორც ეტყობა, აწ უკვე სრულებით დაკარგულისა, მაგრამ მე-XVIII ს. გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში აღბეჭდილი მრ. რ.-ის მე-2 პირის აუანთ-ის შესატყვისი მხ. რ.-ის მე-2 პირის აუანი-ს მსგავსი და მონათესავე აუარი-ს ფორმისაგან უნდა იყოს შერჩენილი.

ამნაირადვე საფიქრებელია, რომ მხ. რ.-ის მე-3. პირის დედაკაცის აღმნიშვნელს ლარა ნაცვალსახელშიც ლ პირის ნაცვალსახელოვანი ელემენტი-კი არ არის, არამედ მდედრობითი სქესის ძველი, ბ-ზე უწინარესი, თავსართოვანი ნიშანია.

ყველა ზემოგანხილულისა და ანალიზით მოპოებულის შემდეგ, გვებადება აზრი, რომ აბხაზურში ოდესღაც ნაცვალსახელთა ორი ჯგუფი უნდა ყოფი-

ლიყო, რომელთაგან პირველი მხოლოდ წმინდა პირთა ნაცვალსახელების ფორმებს შეიცავდა, პირთა სქეს-კატეგორიის აღუნიშვნელად, მეორე ჯგუფის ფორმები-კი პირველ ჯგუფის ფორმებისაგან სწორედ იმით განსხვავდებოდნენ, რომ მათ, პირის აღმნიშვნელ ნიშნებს გარდა, პირის სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი ფორმანტებიც ჰქონდათ.

ნაცვალსახელთა ამ მეორე ჯგუფს ფორმათა იმდენი წყება ექმნებოდა, რამდენი სქეს-კატეგორიაც აბხაზურში არსებობდა. საფიქრებელია, რომ ეს მეორე წყება პირველზე ადრინდელია. დროთა განმავლობაში აბხაზურში სქეს-კატეგორიის შეგნების შესუსტება-გაქრობასთან ერთად, ნაცვალსახელთა ამ მეორე, სქეს-კატეგორიის გამომხატველი, ჯგუფის ფორმებს თანდათანობით თავში მყოფი პირის მაჩვენებელი ნიშნები ჩამოსცილებია. ამ ფორმებში მომხდარი ფონეტიკური დიფერენციაციის წყალობით (ნ და რ-ს შენაცვლებით) ამ ფორმათა პირის მიხედვით განრჩევა პირის ფორმანტის დაკარგვის შემდეგაც შესაძლებელი იყო და ამიტომაც ამ ფორმების პირთა ნაცვალსახელების მნიშვნელობით წინანდებურად ხმარებაც შეიძლებოდა და თანაც სქეს-კატეგორიის განსხვავების აღმნიშვნელობაც მათ შერჩენილი ჰქონდათ. ამ თვისების წყალობით ამ მეორე ჯგუფის მეორე და ზოგი სხვა პირის ეს ნაცვალსახელები საკუთრივ პირთა ნაცვალსახელების ჯგუფში მოექცნენ.

აბხაზური ნაცვალსახელების აღნაგობისა და შემადგენელი ელემენტების შესწავლა მკვლევარს მართლაც საყურადღებო საკითხების გამორკვევის საშუალებას აძლევს და ასეთმა გულდასმითმა ანალიზმა, როგორც მათი აგებულების, ისევე პირთა და სქეს-კატეგორიების აღმნიშვნელი ნამდვილი ბგერების გამორკვევა შეგვაძლებინა. ამავე დროს დავრწმუნდით, რომ პირთა ნაცვალსახელების ანალიზისათვის უკუქცევითს ნაცვალსახელებსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონია.

თავი მეორე

უბიხური ნაცვალსახელები

სინდურ ენათა შორის ნაცვალსახელების მხრით აბხაზურივით უბიხურია საყურადღებო. წინათ თუ უბიხური ნაცვალსახელების მხოლოდ ერთი, უსლარის წინასწარი ჩანაწერი გვქონდა, ეხლა უკვე მეტყველების ამ ნაწილზე ამის გარდა ორს მონოგრაფიულ შრომაში საკმაო ცნობები მოგვეპოვება. პირველი ცნობები პ. უსლარს აქვს აღბეჭდილი თავის პატარა წერილში „უბიხთა ენის შესახებ" („О языке убыхов"), რომელიც მისი ნაშრომის „აბხაზურ ენა"-ს დამატებად ახლავს კავკ. ოლქის გამოცემაში (გვ. 75—102). მონოგრაფიულად-კი ად. დირრს აქვს შესწავლილი 1927 და 1928 წ. გამოქვეყნებულს ნაშრომში „უბიხთა ენა" („Die Sprache der Ubychen", იხ. Caucasica IV, 65—144 და V, 11—54). დამატებითი ცნობები და შესწორებანი გ. დუმეზილის 1932 წ. ნაკვლევშია „უბიხთა ენა" („La langue des Oubykhs": Collection linguistique, publiée par la Societè de Linguistique de Paris, t. XXXV).

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები

1. მე—სგლჶა (დ.), სგლოე (უ.), სგლოა́ (დირ.)[1].—ჩვენ—შგლუალთა, შილოალთა́ (დირ.)[2], შჸულოე (უსლ.)

2. შენ— (უ)ლჶა (დ.), ვულოე(უ.), ულოა(დირ.).—თქვენ—სჷლჶალთა, სჷილოალთა́ (დირ.) სჲჸულოე (=სშჸულოე). (უსლ.)

3. ეს—ჲარჳ́, ლგლ́ლა, ნგლლა (იშვიათად დ.).—ისინი—ჲალთა̈(დ.), ჲილთა, (დირ.) და ჲნჲა (უსლ.), ჲი (დირ.), ჶა̈ლთა̈ (დ.) ოელთა (უსლ.)

ის—ჶანა (დ.), ოენჲა (უსლ.), ჶა (დირ.), ჶალთა (დირ).

„ის თითონ“—ალჶა.

(დჳმეზილის Étud.; გვ. 106 და 110,—უსლარის აბ. ე., გვ. 92—93 და დირრის Einführung, გვ. 44).

უბიხურს ნაცვალსახელოვან თავსართებად აქვს:

მხ. რ.

1 პ. ს(ი), ს(გ) [დ.],— ს (უსლ.),— ს, ს(გ) უსლ.).
2 პ. ჶუ, ჶუ, ჶ (დ.),— ვ, ან უ (უსლ.),— უ (დირ.).
3 პ. ლ (ა), ლგ (დ.),— ლლ (უსლ.).

მრ. რ.

1 პ. შ(ი), შგ(დ.), ში (უსლ.),— შ, ში (დირ.).
2 პ. სჷ(ვ) (დ.),—სი, სშ (უსლ.),— სჷ, სჷი (დირ.) (იქვე).

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

კუთვნილებითი ნაცვალსახელების შესაქმნელად უბიხური პირის ნაცვალსახელს კუთვნილების გამომხატველს გხ ფორმანტს უმატებს ხოლმე სათანადო ნაცვალსახელოვანი თავსათითურთ, მაგ. ჩემი იქმნება სგლჶა სგხ, შენი კიდევ ულჶა უხ, რომელიც შერწყმული სახითაც ულჶოხ-ადაც ითქმის (დჳმეზილის Études, გვ. 114).

§ 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

უკუქცევითი ნაცვალსახელების მაწარმოებლად უბიხურს გა̈ ბოლოსართი აქვს და მე თითონ, ან მევე იქმნება სიგა̈, შენვე—(ჶ)უგა̈. დჳმეზილის სიტყვით, ეს გა̈ ფორმანტი აბხაზურს გჸგ და ადიღეურს კჸ ბოლოსართებს უდრის (Études, გვ. 116).

---

[1]. დირრის განმარტებით, ლჶა ლოა = თითონ-ს (იქვე).

[2]. ლთა, რასაკვირველია, ძველი მრავლობითი რიცხვის ბოლოსართია, დირრი ამბობს (იქვე).

§ 4. უბიხური ნაცვალსახელების აგებულება და შემადგენელი ელემენტები

უბიხური პირთა სამივე პირის ნაცვალსახელები დანარჩენი სინდური ენებისაგან საგრძნობლად განსხვავდებიან. სხვაობა უმთავრესად მეტყველების ამ ნაწილს მეორე მარცვალში ემჩნევა: აბხაზურს, ადიღეურს და ყაბარდოულს ახმოვნებული, ანდა უხმოვნო რ ბგერა აქვთ, უბიხურს-კი მეორე ნაწილად ლჶა (მხ. რ. 1, 2. პ. და ერთს ჩვენებითს ნ.), ლდა (ჩვენებ. ნ.) და ლჶახლჴ (მრ. რ. 1, 2 პ. და ერთს ჩვენ. ნ.) მოეპოვება.

უბიხური პირთა ნაცვალსახელების აგებულება შესდგება: 1. ნაცვალსახელოვანი ნიშნისა, 2. ლჶა მარცვლისაგან, რომელიც ლთ-დაც გამოითქმის და მრ. რ. 3 პ. აგრეთვე ბოლოკიდური ლჸჴ ნაწილაკებისაგან. ისევე, როგორც ამ ნაცვალსახელების თავკიდურს მარცვალს პირის აღნიშვნა ეკისრება, დანარჩენ ნაწილებსაც, ცხადია, თავიანთი დანიშნულება უნდა ჰქონდეთ.

დ ჳ მ ე ზ ი ლ ი ფიქრობს, რომ უბიხ. მრ. რ. ნაცვალსახელების 1. პ. შგლჶალჸჴ-ს და 2. პ. ხჺგლჶალჸჴ-ს (უსლ.: ხშჺულოე) ბოლოკიდური მარცვალი ლჸჴ მრავლობითი რიცხვის ნიშანია (იხ. Études, გვ. 106, შენ. 10). მაგრამ მისივე სიტყვით ეს ნაწილაკი მრ. რ. ნიშნად მხოლოდ 1. და 2. პირის და ჩვენებითი ნაცვ. სახელების, აგრეთვე სახელზმნათა მრ. რ. ფორმებს უჩანთ (მისივე Uob., გვ. 35). ჩვეულებრივი უბიხური მრ. რ. ნიშანი-კი ხ არის. მართალია, თანამედროვე უბიხურში 1. და 2. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმებში ლჸჴ ნაწილაკი მრ. რ. ნიშნად აღქმული ჩანს, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრება გვაფიქრებინებს, რომ ეს მერმინდელი გააზრიანების შედეგი უნდა იყოს და თავდაპირველად ამ რთული აგებულების ნაწილაკს სხვა დანიშნულებაც უნდა ჰქონოდა.

მარტო ეს უბიხური ფორმები რომ ავიღოთ, ბოლოკიდური ლჸჴ მართლაც მრ. რ. ნიშნად მოგვეჩვენება, თუმცა მრ. რ. 1. და 2. პირის ფორმების ნაცვალსახელოვანი თავკიდური ელემენტი ამავე პირების მხ. რ. ასეთივე ელემენტებისაგან ისე განსხვავდება, რომ მათი მრავლობითობა ისედაც ჩანს და ამიტომაც მრ. რ. ბოლოსართი ზედმეტი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ, ამ უკანასკნელ გარემოებასაც რომ ყურადღება არ მივაქციოთ, მოძმე ენებთან შედარებამაც შესაძლებელია ამ ლჸჴ ნაწილაკის თავდაპირველი ბუნება და დანიშნულება სულ სხვანაირად წარმოგვიდგინოს. მხოლოდ, სანამ შედარებითს შესწავლას შევუდგებოდეთ, ჯერ ამ ბოლოკიდური ლჸჴ მარცვლის ანალიზია საჭირო.

ამ მარცვლის თანხმოვანი ლატერალური, ანუ გვერდითი ლჸ არის, რომელიც, როგორც ვიცით, რთული ბგერაა და გვერდით გამოთქმულობასთან ერთად ხლ-ს შერწყმულობას მაინც და მაინც უცილობლად შეიცავს. თუ ამ გარემოებას გავიხსენებთ და წარმოვიდგენთ, რომ ამ ორი თანხმოვნის შერწყმულობა მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს, მაშინ ამ ლჸ-ს ხ და ლ თანხმოვნებად გაყოფა შეიძლება და მთელი ეს ბოლოკიდური ნაწილი ხლჴ-დ წარმოგვიდგება, რომელიც თვით ხ და ლჴ-საგან არის შემდგარი. ამათგან ხ უბიხურსა და ადიღეურში მართლაც სწორედ მრ. რ. ნიშანია. ამნაირად ლჸჴ მარ-

ცვალს მრავლობითობის აღმნიშვნელობას მხოლოდ მასში შემავალი ხ ანი-ჭებს, ლჰ̂-ხ კი ამასთან არავითარი კავშირი არა აქვს, არამედ მისი დანიშნულება **ცალკე უნდა იყოს გამორკვეული.** თუ ამის შემდგომ ზემომოყვანილს 1. და 2. პირის მრ. რ. უბიხურს ფორმებს ასეთსავე ნაცვალსახელებს 1. პ. აბხაზურს **ჰარა** სა და ადიღეურს **ტერი**-ს, 2. პ. აბხ. **შჳარა**-სა და ადიღ. **სჳერი, ფერი**-ს შევადარებთ, იქაც მრ. რ. ამ ოთხსავე ფორმას. ხომ **რა** და **რი** მარცვალი აქვს ბოლოში. რაკი იგი ძირეული არ არის, რასაკვირველია, რაღაც ფორმანტი უნდა იყოს. ხოლო, რათგან ოთხივე მრ. რ. ფორმაა, ამიტომ აქაც შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ **რა** და **რი** სწორედ მრ. რ. ნაწილაკებია, მით უმეტეს, რომ ასეთ პირობებში სრულებით ბუნებრივია აბხაზური **რა**-სა. და უბიხური ლჰ̂-ს იგივეობა ვიცნათ. მაგრამ, რამდენადაც უკანასკნელი დასკვნის, **რა**-სა და ლჰ̂-ს იგივეობის, წინააღმდეგ არაფრის თქმა არ შეიძლება, იმდენადვე სრულებით მცდარი იქნებოდა აზრი, თითქოს **რა** და **რი** მრ. რ. ნაწილაკებია. ეს თუნდაც იქითგან ჩანს, რომ **რა** აბხაზურსა და ადიღეურში პირთა ნაცვალსახელების მხოლობითი რიცხვის სამივე პირის ფორმებსაც აქვთ. ცხადია, რომ **რა** და ლჰ̂-ს, რ-საც სინდური ენების ნაცვალსახელებში ისეთივე დანიშნულება უნდა ჰქონდეს, როგორიც ქართულსა და ქართველურებში მეტყველების ამავე ნაწილში **ნა** და **ნ**-სა აქვს. ამიტომაც საფიქრებელია, თავდაპირველად უბიხურ ნაცვალსახელების მხ. რ. ფორმებსაც, აბხაზურისა და ადიღეურ-ყაბარდოულის მსგავსად, ამავე ნაწილაკის ფონეტიკური სახესხვაობა ლჰ̂ უნდა ჰქონოდათ ბოლოში და მხოლოდ შემდეგში, დროთა განმავლობაში, უნდა ჰქონდეს ეს ნაწილაკი მხ. რ. ფორმებს ჩამოცილებული.

ლჰ̂ მარცვლის რაობის განხილვის შემდგომ, უნდა **ლჶა**-ს დანიშნულების გამორკვევაც ვცადოთ. დ ჳ მ ე ზ ი ლ ი ფიქრობს, რომ **ლჶა** იგივე მითითებითი ნაწილაკია, რომელიც აგრეთვე კიდევ შემდეგ გამონათქვამებში გვხვდება: **ალჶა** „ეს თითონ“, **და-ლჶა** „ამნაირად“, **ლგლჶა** „ქვევით“, **სჲგ-ლჶა** „ზევით“, **ზა-ლჶა**, ანდა **ზა-ლო** „ერთეული“, „ერთობლივ“, მაგ. **შა-ზჰ̂ლოჟილჰ̂** „სამი ძმა“, „სამივე ძმა“ (Oub., გვ. 17, § 33 და 15 § 31). ადამიანი რომ ჩაუკვირდეს, ზემომოყვანილს შემთხვევებში **ლჶა** ნაწილაკი ქართულს **ვე** ნაწილაკს უდრის, რათგან ეს გამონათქვამები ქართულად ასეც შესაძლებელია გამოიხატოს: თითონვე, ასევე, სამივე.

უბიხური პირთა ნაცვალსახელების აგებულების ზემომოყვანილი ანალიზის შემდგომ, ცხადია, რომ ამ ნაცვალსახელების მნიშვნელობა **მე, შენ, ის, ჩვენ, თქვენ** და **ისინი**-კი არ იქმნება, არამედ, მათი შინაარსი რომ ზედმიწევნით გამოითქვას, უნდა გადმოვთარგმნა **მევე**, ანუ **მე თითონ, შენვე**, ანუ **შენ თითონ, ჩვენ თითონ, თქვენ თითონ** და **თითონ ისინი.** მაგრამ ამ ნაცვალსახელების აღმნიშვნელობის ასეთი გაგება მხოლოდ მათი აღნაგობის თანამედროვე ანალიზის შემდგომ წარმოუდგება მკვლევარს, თვით უბიხებს-კი ყველა ისინი პირთა მარტივ ნაცვალსახელებად ესმით. ისევე, როგორც მათი თანამედროვე ხალხური გაგება აგებულების ანალიზზე დამყარებულს გააზრიანებას არ უდგება, ვერც მათი ლინგვისტიკური განაწევრებით მოპოებული ზემოაღნიშნული განმარტება უნდა გამოჰხატავდეს ამ ნაცვალსახელების თავდაპირველს შინაარსს.

ამ უბიხური ნაცვალსახელების თავდაპირველი აღმნიშვნელობის მიგნება მათი აგებულებისა და ნაწილების ნამდვილი რაობის გაგებაზეა დამოკიდებული, ხოლო უბიხური ნაცვალსახელების აღნაგობა-აღმნიშვნელობის გამორკვევა ქართულ-ქართველური და კავკასიური ენების ნაცვალსახელების არა ერთი ძირითადი საკითხთაგანის გადაწყვეტასაც გაგვიადვილებს.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ პირთა უბიხური მრ. რ. 1. და 2. პირის ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ლა̈ მარცვალი მრ. რ. ფორმანტი-კი არა, არამედ სინდური ენების ნაცვალსახელების საერთო **რა** დაბოლოების ფონეტიკური სახესხვაობაა, და რომ წინათ, აბხაზურის, ადიღეურისა და ყაბარდოულის მსგავსად, უბიხური ნაცვალსახელების მხ. რ. ფორმებსაც ბოლოში ეს ლა̈ მარცვალი უნდა ჰქონოდა და 1. პ. მე—**ხგლჶალა̈**, 2. პ. შენ—(უ)**ლჶალა̈** ყოფილიყო. საკმარისია აბხაზური მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელი **ჶარა** და **ბარა** ავიღოთ და ამავე პირის უბიხურს (უ)**ლჶალა̈**-ს[1] შევადაროთ, ისევე, როგორც მრ. რ. აბხაზური 2. პ. **შჷარა** უბიხურს **ხჷლჶალჷა̈**-ს, რომ **ჶარა**-მ და **ლჶალა̈**-მ უნებლიეთ ჩვენი ყურადღება მიიპყროს. მრ. რ. 2. პ. აბხაზური **შჷარა**-ც თავისი აგებულებით მეტად საყურადღებოა: თუმცა **შ**-ს ლაბიალობა ზმნის ნაცვალსახელოვანს თავსართებშიც დაცულია, მაგრამ მაინც საფიქრებელია, რომ იგი თავდაპირველად ამ შემთხვევაში **შ**-ს მომდევნო **გ**-ს შერწყმის შედეგი უნდა იყოს და თვით ნაცვალსახელი **შ**, ან **შუ** და **გარა**-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი, რომელთაგან პირველი 2. პირის ნიშანი იყო, მეორე **გარა**-კია იგივე, რაც თავდაპირველად მხ. რ. 2. პირის **ჶარა** იყო, ე. ი. მამრობითი სქესის გამომხატველი.

აბხაზურსა და უბიხურს შორის 2. პ. წარმოებაში ორი განსხვავებაა: პირველი განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ აბხაზურს მამრ. და მდედრ. სქესისათვის ცალ-ცალკე ფორმები მოეპოვება, უბიხურს-კი, ჩერქეზულისა და ყაბარდოულის მსგავსად, გრამ. სქესის განრჩევა არა აქვს და მხოლოდ ერთი ფორმაღა შერჩენია, სახელდობრ ისეთივე, როგორიც მამრ. სქესის ცნობილი აბხაზური ფორმაა. მეორე განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ აბხაზური **ჶარა**-ს მაგიერ უბიხურს **ლჶალა** აქვს, რაც **ჶ**-ს **ლჶ**-დ შენაცვლების გზით უნდა იყოს გაჩენილი.

თუ ზემომოყვანილი მოსაზრება მცდარი არ არის და უბიხური **ლჶალა̈** მართლაც **ჶარა**-ს ფონეტიკურს შენაცვლებას წარმოადგენს, მაშინ უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ აწ არსებული უბიხური პირთა ნაცვალსახელების აგებულება პირის ნაცვალსახელოვანს ნიშანს, მამრ. სქესის **ლჶა**-დ შენაცვლებულს **გ** ნიშანსა და ნაცვალსახელების მაწარმოებელს **ლა̈**-დ შენაცვლებულსვე **რა** ბოლოსართს შეიცავს. მთლიანად თითქმის უცვლელად ასეთი აგებულება მრ. რ. 2. პ. აბხაზურ ნაცვალსახელს **შჷარა**-ს (=**შჶარა**-ს) აქვს დაცული, მხ. რ. ამავე პირის მამრ. სქესის ფორმას-კი თავში სწორედ პირის ნიშანი აქვს დაკარგული. დამახასიათებელია, რომ ამ პირის ნაცვალსახელოვანი თავსართი უბიხურსა და დანარჩენს ორ სინდურ ენასაც დაჰკარგვია.

---

[1]. (უ) სწრაფი საუბრის დროს დ ჯ მ ე ზ ი ლ ი ს ცნობით არ ისმის და 2. პ. ნაცვ. **ლჶა**-დ გამოითქმის.

მაგრამ აბხაზურში 2. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი მარტო მამრობითი სქესისათვის-კი არა, არამედ მდედრ. სქესისათვისაც, ზარა-ც არსებობს, ისევე როგორც მესამე პირსაც აბხაზურში მდედრ. სქესის აღსანიშნავადაც ცალკე ფორმა ლარა-ც გააჩნია. ეს ორი გარემოება, იმასთან ერთად, რომ უბიხურს ყველა ნაცვალსახელების მეორე ნაწილად მამრ. სქესის გამომხატველი ღუა ახლავს, გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად სინდურს ენებში ნაცვალსახელების ფორმები მარტო პირისდა მიხედვით-კი არ განსხვავდებოდნენ, არამედ სქესისდა მიხედვითაც და შუარა-ს გარდა, შზარა-ც იქმნებოდა, 1. პ. ფორმა მამრ. სქ. უნდა სუარა, მდედრ. სქ. უფრო ადრინდელი ფორმა ლარა, ხოლო ზარა უჰასაკოთა გამომხატველი ყოფილიყო, მერმე-კი უკანასკნელი მდედრ. სქ. აღმნიშვნელად ქცეულა. გრამ. სქეს-კატეგორიების უბიხურში გაქრობისთანავე მამრ. სქესის გამომხატველს ღუა ფორმანტს ზოგადად ჩვენებითი, ან უკუქცევითი ნაწილაკის დანიშნულება მიჰნიჭებია. ის გარემოება-კი, რომ უბიხურს პირის ნიშნებთან ერთად ასეთი ნაწილაკის დართვაც აუცილებლად საჭიროდ მიუჩნევია, წინათ არსებული სქესის ნიშნების ანარეკლსა და კომპენსატორულს წარმოებას უნდა შეადგენდეს.

დ ჳ მ ე ზ ი ლ ი უბიხური კუთვნილებითი ნაცვალსახელების გხ ფორმანტის არც ეტიმოლოგიასა და არც თავდაპირველ მნიშვნელობას არ ეხება. მე-კი მგონია, რომ გხ უნდა თავადისა და ბატონ-პატრონის აღმნიშვნელი უბიხური სიტყვის დგხგ-ს შუა ნაწილი იყოს და თავდაპირველად ხგღუა ხგხ—მე, მე-პატრონი-ს აღმნიშვნელი და ამნაირად ჩემი-ს გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

დ ჳ მ ე ზ ი ლ ი ამბობს: ერთად-ერთი სიტყვა, რომელსაც მხ. და მრ. რ. პ. პირის ნაცვალსახელებთან ამ პირის კუთვნილებითი თავსართი არ ერთვის ხოლმე, ბატონ-პატრონის აღმნიშვნელი დგხგ არის, მაგ. ამბობენ ძინა̈ დგხგ „ამის პატრონი“, —აღუა დგხგ „მისი საკუთარი, პატრონი“, — ძიხია̈სტა ა-დგხ-ნგ „ამ პირუტყვების პატრონები“. ყველა ამ შემთხვევებში ამ სიტყვებს უნდა შესაფერისი ნაცვალსახელოვანი კუთვნილებითი თავსართი ჰქონოდათ, მაგრამ არ იხმარებაო (Oub: გვ. 18, § 36). სწორედ იმიტომაც არა აქვს დგხგ-ს თავში ნაცვალსახელოვანი თავსართი, რომ იგი თვით გხ ფორმანტის სრული ფორმაა და წინამორბედ ნაცვალსახელთან ერთად კუთვნილების გამომხატველია.

პატრონის აღმნიშვნელი უბიხური სიტყვა დგხგ საყურადღებო სიტყვაა. ვითარცა კუთვნილების გამომხატველი, არსებითად იგი ძველი ქართული თავადისა და თავის შესატყვისობა უნდა იყოს მარტო გრამატიკულად-კი არა, არამედ ძირითაც. დგხგ ვგონებ უნდა ძველ ქართულს თხემსა და სვანურს თხვიმ-ს უდრიდეს. ისევე თავისაგან ნაწარმოები თავადი ძვ. ქართულში გამოჰხატავდა ხოლმე თვთ-ს, სვანურადაც თხემისა და თავის აღმნიშვნელი თხვიმშუ-ც ხომ თითონ-ის აღმნიშვნელი არის.

აბხაზურში წინაუკმო მოვლენა გვაქვს: იქ თავს ჰქვიან ახჴ, რომელშიც ა ჩვეულებრივი აბხ. ართრონია, ხგ-კი თავის გამომხატველია, ხოლო თვით-კი პათა̈ არის.

თავი მესამე

ადილეური, ანუ ჩერქეზული ნაცვალსახელები

ადილეური ნაცვალსახელების ჩანაწერი ლ ჰ ლ ჲ ე ს და დ ჰ მ ე ზ ი ლ ი ს ნაშრომებსა და ჲ ა კ ო ვ ლ ე ვ - ა შ ხ ა მ ა ფ ი ს გრამატიკაში მოიპოვება, მათი ანალიზი-კი მხოლოდ დჰმეზილსა და ჲაკოვლევ-აშხამაფისა აქვთ. ზემოაღნიშნული ავტორების ცნობები ერთმანერთს ხშირად არ უდგება და ამიტომაც სამივე აქვე მომყავს.

§ 1. მკვლევართა ცნობები ადილეურ ნაცვალსახელებზე

A. ადილეური (ჩერქეზული) პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. მე—სერჷ, სე(ლ.),— სერიჲ, სერი (დ.),— სჷრ, სე (ჲაკ.).
2. შენ—ვუორე, ვუო (ლ.),— უერი, უო, უე (დ.),—უერ, უე (ჲაკ.).
3. ეს—ი, იჷ, მჷრჷ, მჷ, ჵრჷ (ლ.)— მირ(ი), მი'ძ(ი) (დ.),— მჷრ, მჷ (ჲაკ.).
ის—არ(ი), აშ(ი), ჰარ, ჰაშ (დ.),— მოჲრ, მოჲ (ხილული), ჵრ, ა (უხილ.: ჲაკ.).

მრ. რ.

1. ჩვენ—ტერჷ, ტე (ლ.),— ტერი, ტერიხერ (დ.),— თერ, თე (ჲაკ).
2. თქვენ—სჳჷრჷ, სჳჷ (ლ.),— სჳერი, სჳერიხერ, ფერი (დ.),— შუერ, შუე (ჲაკ).
3. ესენი—ა, მა, არჷხ, მჷრჷხ (ლ.),— მიხე(რ), მიშე(რ) (დ), მჷხერ (ჲაკ.).
(ლ ჰ ლ ჲ ე, ჩ. ე., გვ. 7, 8—9,— დ ჰ მ ე ზ ი ლ ი ს Études, გვ. 106 და 110,—ჲ ა კ ო ვ ლ ე ვ ი ს ა და ა შ ხ ა მ ა ფ ი ს ადიღ. გრ., გვ. 55-57).

როგორც ზემომოყვანილთაგან ჩანს, ადილეურს 3. პ. ნაცვალსახელად ჩვენებითი ნაცვალსახელები აქვს გამოყენებული.

B. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. ჩემი—სესიჲ, სიჲ (ლ.),— სე სიჲ (დ.),— სჷსჷჲ (ჲაკ.).
2. შენი—ვუოვჳჲ, ვჳჲ (ლ.),— უე უიჲ (დ.),— უაუჲ (ჲაკ.).
3. მისი—იჲ, აშჷჲ (ლ.),— იჲ || ჲჷჲ (ჲაკ.).

მრ. რ.

1. ჩვენი—ტჷტიჲ, ტიჲ (ლ.),—თეთჷჲ (ჲაკ.).
2. თქვენი—სჳჷსჳჲ, სჳჲ (ლ.),—შუაშუჲ (ჲაკ.).
3. იმათი—ჲაიჲ, ჲაშიჲ (ლ.),—ჲაჲ (ჲაკ.).

(ლ ჰ ლ. გვ. 8, დ ჰ მ ე ზ. 114, ჲ ა კ. და ა შ ხ. 60).

C. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

ადიღეური უკუქცევითი ნაცვალსახელები ლჳლჲეს ასე აქვს მოყვანილი: პირადად, უფრო ზედმიწევნით რომ გადმოვაქართულოთ, **თავად** იქმნება **სხაგჷ**, ხოლო **თითონ**—**სერჷ** და **სერსერო** (ლჳლ. რ.—ჩრ. ლ. გვ. 100: лично და გვ. 185: сам), დჳმეზილით-კი **სერი** ადიღეურად **მე**-საც ნიშნავს და **მე თითონ**-საც (იხ. Étud. გვ. 106 შენ. 7) და ეს ცნობა, რასაკვირველია, ლჳლჲესაზე უფრო სწორეა. **სერჷ** შესაძლებელია **თითონ**-ისა-კი არა, არამედ მხოლოდ **მე თითონ**-ის აღმნიშვნელი იყოს.

იმავე ლჳლჲეს გრამატიკით, ადიღეურად- ორივე რიცხვის სამივე პირის უკუქცევითი ნაცვალსახელი ასე გამოიხატება ხოლმე:

მხ. რ.	**მრ. რ.**
1. **მე ჩემთავს —ზჷზჷ**	**ჩვენ ჩვენთავს —ზჷტჷ**
2. **შენ შენთავს —ზჷჭუო**	**თქვენ თქვენთავს —ზჷსჳჷ**
3. **ის თავისთავს—ზგი**	**ისინი თავიანთთავს—ზგა.**

(რ.—ჩრ. ლ. გვ. 8).

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ **თავისთავის** და **თითონ**-ის გამომხატველი აქ ყველგან **ზე**, ანდა **ზ** თავსართია, რომელიც პირთა ნაცვალსახელების ბოლომოკვეთილ ფორმებს წინ ერთვის ხოლმე.

ხოლო დჳმეზილით **მე თითონ** ორნაირად გამოითქმის, ან **სერი**, ანდა **სერიკე**,— **შენ თითონ**—**უერიკე**,— **ის თითონ**-კი უკვე —**ჲეჟი** არის,— **თითონ ისინი**—**ჲეჟიხერ** (?), **ჲეზიხერ** (Études, გვ. 116).

ამნაირად, **1.** და **2.** **პირებს უკუქცევითობას კე ბოლოსართი, 3. პირს-კი ჟი ფორმანტი ანიჭებს.** ამ უკანასკნელს დჳმეზილი უცნაურად და როგორ- ღაც ფერების სახელებში მყოფს **ჟი** მარცვალს უკავშირებს (იქვე).

ჲაკოვლევისა და აშხამაფის გრამატიკაში კი ადიღეურის უკუქცევითი ნაცვალსახელების წარმოების შემდეგი თავისებური წესია აღწერილი: პირის ნაცვალსახელის სრულ ფორმას მისდევს იგივე, მაგრამ უკვე **ევ** ბოლოსართიანი ნაცვალსახელი. ამ გზით **მე თითონ** იქმნება **სერ სერევ**, **შენ თითონ**—**უარ უარევ**, **ის თითონ**—**ურ ურევ ?**,— **ჩვენ თითონ**—**თერ თერევ**, **თქვენ თითონ**—**შუარ შუარევ** და **თითონ ისინი**—**?**(ჲაკ. და აშხ. ადიღ. გრ. 55).

ცხადია, რომ ლჳლჲეს ლექსიკონის ვითომც **თითონ**-ის, ნამდვილად-კი **მე თითონ**-ის, ადიღეური შესატყვისობა **სერსერო** იგივეა, რაც ჲაკოვლევისა და აშხამაფის გრამატიკის **სერ სერევ**.

თითოეული და **ყოველი** ადიღეურად იქმნება **სხაჯე** (ლჳლ. გვ. 8), რომელიც **თავის** აღმნიშვნელი **სხა**-სა და **ჯე**-საგან შესდგება.

D. ადიღეური კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ?—**ხედლ** (ლ.),— **ხეტ(ი)**, **ხეტი**, **ხგტ** (დ.), **ხეთ** (ჲაკ.).
ვისი?—**ხეტიჲ** (ლ.),—**ხეთჲგჲ** (-ხეთ [ვინ]+ჲგჲ [მისი] ჲაკ.).

რა? — **ხედჷ** (ლ.), — **სჷიდე, სჷიდ** (დ.), — **ხჷდ** (დაკ.).

რომელი? — **ტერარჲ** (ლ.), **ტარ** (დ.), — **თარარჷ** (დაკ. და აშხ.), რომელიც **თე** (სად + **არჷ** (ისაა)-საგან არის შედგენილიო.

როგორი? — **ტერჲ** (ლ.), — **ხჷიდო** (დ.), — **თარჷ** (დაკ.).

სად? — **ტე, ტჲდჲ** (ლ.), — **ტე, ტეკჾე, ტედე, ტედმკჾე** (დ.) — **თე, თჷდე** (დაკ.). (ლპლ., გვ. 8, — დჳმეზ. 240-241, — დაკ. და აშხ. 62).

§ 2. ადიღეური ნაცვალსახელების ანალიზი

ადიღეური პირთა ნაცვალსახელის ორივე რიცხვის სამივე პირის ფორმებს ყველას ბოლოკიდურ მარცვლად **რე**, ანდა **რი** აქვს, მაგრამ ხშირად მარტო **რ** თანხმოვანიც გვხვდება. ეს ბოლოსართია, რასაკვირველია, და აბხაზური ასეთივე ნაცვალსახელების **რა** მარცვალს კარგად უდგება ისევე, როგორც ყაბარდოულის ბოლოკიდურს რ-ს (იხილე მომდევნო თავი).

ბოლოკიდური მარცვლისა, თუ თანხმოვნის ჩამოცლის შემდგომ, პირთა ნაცვალსახელების ადიღეური ძირები, ანდა ზოგან ძირად მიჩნეული ნაწილი დაგვრჩება:

მხ. რ.

1 პ. — **სე**.
2 პ. — **ვჟო, ჟე**.
3 პ. — **მო, აშ, ა**.

მრ. რ.

1 პ. — **თე**.
2 პ. — **სჳე, სჷე, შჟე, ფე**.
3 პ. — **ა, მა, მი, მჷ**.

შედარება დაარწმუნებს ადამიანს, რომ მხ. რ. სამივე პ. ძირები, ანდა ძირად მიჩნეული ელემენტები სინდური დანარჩენი ენებისას კარგად უდგება. სამაგიეროდ თვალსაჩინო განსხვავებაა მრ. რიცხვში, მეტადრე 1. პ. და ნაწილობრივ 2. პ. ნაცვალსახელისაში. თუ აბხაზურს 1. პ. **ჰა** აქვს, ადიღეურს **თე** მოეპოვება, რომელსაც მონათესავე, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, მხოლოდ ყაბარდოულის დდე-ში მოეძებნება.

ამნაირადვე მრ. რ. ორ ფორმათაგან, თუ პირველი **ხჳე**-რი და **შჟერ** აბხაზურისა და უბიხურისას მთლიანად უდგება, მეორე ფორმა, **ფერი**, პირიქით სრულებით განსხვავებულია და ამ შემთხვევაშიც მას, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, მხოლოდ ყაბარდოული **ჶჶერ** უპერს მხარს.

რაკი მხ. რ. 1. პ. ადიღეური ძირი სინდური ენების საერთო წყაროთგან მომდინარეობს, ამიტომ აქ მხოლოდ დანარჩენი პირების ნაცვალსახელების ძირების საკითხი გვაქვს განსახილველი. **იმისდა მიუხედავად, რომ მხ. რ. 2. პ. ძირეულად მიჩნეული ჟ, ანუ ჳ ბგერაც სინდური ენების საერთო კუთვნი-**

ლებაა და ამ მხრივ სრული თანხმობა სუფევს, მაინც ამ თანხმოვნის 2. პ. ნ. თავდაპირველ ძირად მიჩნევა შეუძლებელია ყველა იმ მოსაზრებით, რომელიც აბხაზური ნაცვალსახელების ანალიზის დროს გვქონდა დასახელებული, ადიღეურშიც 2. პ. ნაცვალსახელის ძირი მრ. რ. ამავე ძირის პირველს სჳჸრი-სა და უფრო-კი შუერ-ს აქვს დაცული. ეს შესაძლებელია პირთა ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმების ანალიზითაც დამტკიცდეს.

ადიღეურს 1. და 2. პ. მრ. რ. ორ-ორი ფორმა მოეპოვება: 1. პ. ტერი და ტერიხერ, 2. პ. სჳჸრე, შუერ და სჟერიხერ. მეორე ფორმებს მრავლობითობის ნიშანი აქვს და 3. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელებსაც ხომ იგივე თვისება გააჩნია. ეს-კი იმ გარემოებას ამჟღავნებს, რომ ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმები თავდაპირველად მხ. რ. ფორმებისაგან ყოფილა მრავლობითობის ნიშნის დართვით ნაწარმოები. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ, ბოლოკიდური ხერ ნაწილის ჩამოშორების შემდგომ, 2. პ. ნ. მხ. რ. ფორმად უკვე სჟერი, ანუ შჟერი წარმოგვიდგება. შუერი-სთან შედარებით, მას მხოლოდ წინ მეტი სთ, ე. ი. სჟ ბგერა მოეპოვება, რომელიც სწორედ 2. პ. ნამდვილი ნაცვალსახელოვანი ნიშანი და ძირი უნდა იყოს.

ადიღეურში მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელს იგივე ემართება, რაც მხ. რ. ფორმას უკვე დაემართა და რამაც ამ პირის ძირი იქ უკვე იმსხვერპლა: მრ. რიცხვშიც ძირის თავკიდური ბგერა სჟ, ანუ შ ჩამოშორდა და დარჩენილს შუერი-საც შ შ-დ შეენაცვლია. ამის წყალობით ძირეულ ბგერად ისეთი თანხმოვანი მოგვევლინა, რომელსაც ნაცვალსახელოვანი ძირისაგან სრულებით განსხვავებული, თავისი საკუთარი დანიშნულება ჰქონდა.

იმისდა მიუხედავად, რომ მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელისთვისაც მეორე, მრ. რ. ხერ ფორმანტის შემცველი, პარალელური ფორმა მოგვეპოვება და მის ჩამოშორების შემდგომ მხ. რ. 1. პ. ფორმად ტერი გვრჩება, ტერი-ისა და მხ. რ. 1. პ. ნამდვილ ნაცვალსახელს სერე-ს შორის ისეთი განსხვავებაა, რომ მათ ერთმანერთს ვერასგზით ვერ დავუკავშირებთ. საფიქრებელია, რომ ტერი რაღაც სულ სხვა წარმოშობილობისა უნდა იყოს.

პირთა ნაცვალსახელების შემდგომ, ადიღეური უკუქცევითი ნაცვალსახელებია საყურადღებო. როგორც დავრწმუნდით, იქ თითონ-ის გამოხატვის ორი მთავარი წესი არსებობს: ერთი თავსართოვანი წარმოების პრინციპს ემყარება და ამის აღმნიშვნელად ზე, ანუ ზ არის გამოყენებული,— მეორე წესი ბოლოსართოვან წარმოებას მისდევს. თითონ-ის გამოსახატავად-კი ბოლოსართოვან წარმოებას ორნაირი საშუალება აქვს ნახმარი: ერთით 1. და 2. პირისათვის კი ბოლოსართია გამოყენებული, 3. პირისთვის-კი ჟი ბოლოსართია. ამ ბოლოსართებითგან დ ჳ მ ე ზ ი ლ ს კი აბხაზური -გიგ-სა და უბიხური -გჳ ბოლოსართების შესატყვისობად აქვს მიჩნეული, ჟი-ს რაობასა და მნიშვნელობაზე-კი გარკვეულს არაფერს ამბობს (Études, გვ. 116).

ზემომოყვანილი უკუქცევითი ნაცვალსახელების წარმოებაზე უფრო საინტერესოა, რომ თითონ-ის ცნების გამომხატველი ეშ ბოლოსართი გამოდის. არც ადიღეურსა და არც რომელსამე სინდურს ენას ეშ-ის მსგავსი რომელიმე სიტყვა რომ თითონ-ს ნიშნავდეს, არ მოეპოვება, ამიტომაც საფიქრებელია,

რომ აქ ცალკეული სიტყვის ნაწილი-კი არა, არამედ რაღაც ფორმანტი უნდა გვქონდეს, მისი რაობის გაგება მარტო სინდური მასალებით შეუძლებელია და ამიტომ ამაზე შემდეგში გვექნება საუბარი.

დასასრულ, საყურადღებოა თვითეულის აღნიშნული ადიღეური ხხაჯე ნაცვალსახელიც, რომლის პირველი ნაწილი ხხა ხომ თავსა ნიშნავს, ჯე-ს რაობა და მნიშვნელობა-კი აგრეთვე გამოსარკვევია.

თავი მეოთხე

ყაბარდოული ნაცვალსახელები

ყაბარდოული ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერიც არსებობს გვლდენშტედტ-ის წყალობით და მე-XIX ს. დამლევისა და მე-XX ს. ცნობებიც მოგვეპოვება ლ. ლოპატინსკის „ყაბარდოულის მოკლე გრამატიკა“-ში, დვმეზილის კავკასიური ენების ჩრდილო-დასავლური ჯგუფის შედარებითს გრამატიკაშიცა და ნ. ჲაკოვლევისა და დ. აშხამაფის „ადიღეური (კჲახური) ენის მოკლე გრამატიკა“-შიც. ეს გარემოება მკვლევარს კარგად შეუწყობდა ხელს, რომ მე-XIX—XX ს. ავტორთა ცნობები ერთმანეთს უდგებოდეს. სამწუხაროდ, საქმეს და კვლევა-ძიებას ეს ართულებს, რათგან ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ძნელი გადასაწყვეტია, ცნობათა განსხვავება შეცდომის შედეგია, თუ იმით აიხსნება, რომ დამკვირვებელთ და მკვლევართ სხვა-და-სხვა დიალექტური მასალა აქვთ შესწავლილი. ასეთ პირობებში ცნობათა სისრულისათვის სჯობს, რომ მკითხველს თვალწინ ყველა ცნობები ჰქონდეს.

§ 1. ძველი და ახალი ცნობები ყაბარდოული ნაცვალსახელების შესახებ

რასაკვირველია, აქაც ჯერ მე-XVIII ს. მასალას უნდა გადავავლოთ თვალი, მაგრამ მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერის ეს ნაწილი სხვებივით სრული არ არის და შეცდომებიც არის შიგ შეპარული.

ყაბარდოული ნაცვალსახელები მე-XVIII ს.

Ich მე—ხახ, სერ Sas, Ser.
Mein ჩემი—ხესიე Sesie.
Du შენ—უორ Uor

Er ის—დერ Der
Sein მისი—არიეშ Ariesch
Wer ვინ—ხეტ Chet
Wessen ვისი—ხეტია Chetia

Wir ჩვენ ფერ[1] Fer და Der დერ
Unser ჩვენი—დედია Dedia
Ihr თქვენ—ახერ[2] Acher
Euer თქვენი ფეფია Fefia

[1]. შეცდომაა: თქვენ-ს ნიშნავს.
[2]. შეცდომაა: ისინი-ს სახელია.

Was რა—Sit ხიტ
Hieher აქ—Midda მიდდა
Dorthin იქ—Adda ადდა
(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 527-528).

თანამედროვე ყაბარდოული ნაცვალსახელები

A. პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. მე—სსე (ლ.), სერე (ძაკ.), სე (დ.).
2. შენ—უჲ (ლ.), უარე (ძაკ.), უჲრ (დ.).
3. ის—მორ, მოხჷ, აბჷ, ჰარ (ლ.)—ძაკოვლევ-აშხამაფის და დვმეზილის ცნობებით-კი ყაბარდოულში 3. პ. ნაცვალსახელის მაგიერ ჩვენებითს ნაცვალსახელებს ხმარობს, რომელთა ფორმები სათანადო ადგილას გვექმნება მოყვანილი.

მრ. რ.

1. ჩვენ—დდე (ლ.), დერე (ძაკ.), დდერ (დ.).
2. თქვენ—ფფე (ლ.), ფერე (ძაკ.), ფფერ (დ.).
3. ისინი—მოხერ (ლ.),—ძაკოვლევ-აშხამაფისა და დვმეზილის აზრით ყაბარდოულს მრ. რ. 3. პ. ნაცვალსახელადაც ჩვენებითი ნაცვალსახელი აქვს გამოყენებული (იხ. ლოპატ. ყ. გ., გვ. 11,—ძაკ. და აშხ. ყ., გვ. 56 და დვმეზ. Études, გვ. 106).

B. ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—მჷრ (მხოლოდ არსებით სახელთან ხმარობენ, რომელსაც სწორედ ამ ჩვენებითი ნაცვალსახელის ბოლოკიდური რ ბოლოში ერთვის ხოლმე, მაგ.: „ეს კაცი" მჷ წჷხუ-რ (ლ.):,— მგრ (ცალკეულად), მგ (დამოკ.: ძაკ.—აშხ.).

ეგ—(დაშორებული, მაგრამ ხილული),—მორ (ცალკე), მო (დამოკ.: ძაკ).—მორ, მობე-(ი) (დ.).

ის (უხილავი) —არ (ცალკ.), ა—(დამოკ.: ძაკ.),—(ჰ)არ, (ჰ)აბ(ი) (დ.).

ლოპატინსკის სიტყვით-კი, ჰარ და მორ ერთი მხრით იგივე-ს ყაბარდოული შესატყვისობაა, მეორე მხრით ხმარობენ, თუ საგანზე ცალკეულად და არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებლივ ამბობენო ეს.

მრ. რ.: ესენი—მო (ლ.), ეგენი—ჰა (ლ.),—მგხერ (ძაკ.), მოხერ, ჰახერ (დ.) (იქვე).

C. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი—სესეჲ (ცალ.), სი, სიჲ (თავსართად: ლ.),—სი(ჲ) (ძაკ.).
შენი—უჲჲ, უჲ (ლ.),—(ჰ)უ(ჲ)—(დ.).
მისი—ძეჲ, ანდა ძიჲ (ლ.),—ძი(ჲ),—ძეჲ—(დ.).
ჩვენი—დდეჲ, დდჷ, დდი (ლ.),—დდეჲ,—დდი—(დ.),—სერეჲხერ (ძაკ.).
თქვენი—ფფეჲ, ფფი (ლ.),—ფფეჲ,—ფფი (დ.).
იმათი—ძაჲ (შესმენილის წინ ისმისო: ლ.)—ძა(ჲ)—(დ.).

D. კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ?—**ხეტ** (ლ.), **ხეთ** (ჲაკ.),—**რა?—ხჷტ** (ლ.),— **ხგდ** (ჲაკ.).

რანაირი?—სჷტხოდე (რანაირი ორთაგანი) და **ტარარ** (რანაირი ბევრთაგანი: ლ.), **ტარგ, თარგ** (ჲაკ.)—**რანაირი, თარარგ—რომელი** (ჲაკ.).

E. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

თუ თვით ყაბარდოულად **ჲეზჷრ**-ად ითქმის, უკუქცევითი ნაცვალსახელები სულ სხვანაირად არის ნაწარმოები, სახელდობრ: ამისთვის საკმარისია, რომ პირის ნაცვალსახელის სრულ ფორმას **სა**, ე. ი. **სზჷ**, ბოლოსართი მიემატოს. ამიტომაც ყაბარდოულად **მე თითონ** იქმნება — **სერსა**, **შენ თითონ—უორსა**, **ის თითონ—ჲეზჷრსა**,— **ჩვენ თითონ—დერსა**, **თქვენ თითონ—ფერსა**, **თითონ ისინი—ჲეზჷხერსა** (იხ. რ.-ყაბ. ლ. 148: сам).

§ 2. ყაბარდოული ნაცვალსახელების ძველი ჩანაწერის ანალიზი და განმარტება

ყაბარდოული პირთა ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერით აღბეჭდილი ფორმები საყურადღებოა იმითაც, რომ ზოგ რამეში თანამედროვე ფორმებისაგან განსხვავებულია და ამ მასალაზე დამყარებამდე, რასაკვირველია, წინასწარ თვით ამ გარემოების მიზეზის გამორკვევაა საჭირო.

მაგ. ძველად **მე** ყოფილა **ხახ** და **ხერ**, თანამედროვე ყაბარდოულს-კი **ხხე** აქვს, ლოპატინსკის ცნობით, **ხე**-კი ყაბარდოულსა და კიახურს ჲაკოვლევისა და აშხამაფის გრამატიკით. მაგრამ მხ. რ. 1. პ. სრული ფორმა ყაბარდოულში ამავე ავტორებისამებრ **ხერე**-ა, ქვემო-ჩერქეზულში-კი **ხერ**. ამნაირად ირკვევა, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერის მეორე ფორმა **ხერ** კიახურ ფორმას უდგება. ხოლო კიახურში ასეთი -**რ** ბოლოკიდურიანს ფორმას განსაზღვრული, კონკრეტული მნიშვნელობა აქვს და უკუქცევითი ნაცვალსახელების პირველ შემადგენელ ნაწილად გვხვდება ხოლმე (**ხერ** სერევ—მე თითონ).

უფრო განსხვავებული და ამიტომაც დამაფიქრებელია **მე**-ს პირველი **ხახ** ფორმა. აქ ორნაირი სიძნელეა: ჯერ ერთი, რომ **ხა** მარცვალი მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს სინდურ ენათაგან ამ ჟამად არც ერთს, აბხაზურს გარდა, არა აქვს. გასაოცარი ის არის, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერში აბხაზური **მე**-ც-კი **სარა**-დ-კი არა, არამედ **ხერა**-დ არის აღბეჭდილი. აქ-კი **ხა** ყაბარდოული **მე**-ს სახელად გვევლინება.

მაგრამ ზემოაღნიშნული სხვაობა და დაბრკოლება იმდენად დიდი არ არის, როგორც მეორე: **ხახ** ბოლოკიდური **ხ** რის მაქნისი და გამომხატველია? **მე**-ს ასეთი სახელი არცერთს თანამედროვე სინდურ ენათაგანს არ მოეპოვება. ამას ზედ ისიც ერთვის, რომ გჳლდენშტედტის ჩანაწერში **ჩემი** ყაბარდოულად მაშინ **ხეხიე** ყოფილა და ლოპატინსკით ეხლაც **ხეხეჲ** არის, როდესაც არსებითს სახელს მისდევს, და **ხი**, ან **ხიჲ**-ა, როდესაც მას მიუძღვის, ჲაკოვლევისა და აშხამაფის გრამატიკით-კი კიახურად **ხესგჲ** იხმარება. ძველს ჩანა-

წერში ხომ შეცდომა არ არის შეპარული და გაუგებრობით კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმა ხომ პირის ნაცვალსახელად არ იყო მიჩნეული?

რა თქმა უნდა, ამ ფორმის შეცდომად გამოცხადება არავის გააკვირვებს, მაგრამ, რაკი მხ. რ. 1. პ. მეორე ფორმა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელი სწორედ ჩაწერილი აღმოჩნდა, ამიტომ ამ ფორმის გაუგებრობის ნაყოფად აღიარების უფლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში გვექმნებოდა, თუ მას ვერავითარი განმარტება ვერ მოეძებნებოდა.

სახ-ის აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევას თუ შევუდგებით, **ხა**, უეჭველია, თანამედროვე აბხაზურში დაცული მხ. რ. 1. პ. **ხარა** ნაცვალსახელის ძირია. ძველი ჩანაწერი ცხად-ჰყოფს, რომ **წინათ ა-ხმოვანა ფორმა ყაბარდოულსაც, ან მის ერთ კილოთაგანსაც ჰქონია**. ბოლოკიდური **ხ** შესაძლებელია 1. პ. ნაცვალსახელის ნიშანივე იყოს და აქ ნაცვალსახელის გაორმაგებით უკუქცევითი ნაცვალსახელის წარმოების წესის ისეთივე შემთხვევა გვქონდეს, როგორიც ღილღურში, მეტადრე-კი ლეგურთაგან ზედმიწევნით ამნაირივე წესი კვრულს აქვს (იხ აქვე თავთავის ადგილას). მაშასადამე, **სახ 1. პ. მხ. რ. მარტივი მე ნაცვალსახელი-კი არ ყოფილა, არამედ „მე თითონ“**. საგულისხმოა, რომ უკუქცევითი ნაცვალსახელების ასეთივე გაორმაგებული, მაგრამ სრული და ოდნავ განსხვავებული პირთა ნაცვალსახელების ფორმებითგან შედგენილი წარმოება, როგორც დავრწმუნდით, თანამედროვე ადიღეურმაც იცის.

მხ. რ. 2. პ. ძველ ფორმად ჩაწერილია **უორ**, თანამედ. ყაბარდოულად-კი **შენ** არის **უâ** (ლოპ.), **უâრ** (დ. მ.) და **ორე** (ჰაკ.-აშხ.), **ორ** (რთულ წარმოებაში) და **ო** (ცალკეულად). რაიმე დიდი ცვლილება დროთა განმავლობაში მას არ დასტყობია.

მხ. რ. 3. პ. ყაბარდოულ ძველ ნაცვალსახელად ჩანაწერში მოგვეპოვება **დერ**, თანამედროვე ყაბარდოულს აქვს მხოლოდ 3. პ. ჩვენებითი ნაცვალსახელები **მობç, აბç,—მარ, არ, აბ(ი)**. ზოგჯერ 3 პ. ნაცვალსახელად უკუქცევითს ნაცვალსახელს **თითონ**-ს. **ქეზç** საც-კი ხმარობენ ხოლმე. **დერ**-კი არც ყაბარდოულსა და არც ადიღეურსა და უბიხურში არა ჩანს. მხოლოდ თანამედროვე აბხაზურსა აქვს **დარა** 3. პ. ნაცვალსახელად, მაგრამ მასაც მხოლოობითისა კი არა, არამედ მრავლობითი რიცხვისათვის იქნებ სწორედ აბხაზური 3. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ეს ფორმა ძველს ჩანაწერში შეცდომით ყაბარდოულად არის გასაღებული? ამის დაჯერება შესაძლებელი იყო, აბხაზურ 3 პ. რომ ასეთი ფორმა ყოფილიყო იქ აღბეჭდილი, მაგრამ ამ პირის მრ რ. ფორმები გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ნაშრომში სრულებით არ არის შეტანილი, მხ. რ. ფორმებად-კი სულ სხვა ფორმებია მოყვანილი.

საფიქრებელია, რომ მე-XVIII ს. დ-ბგერიანი 3. პ. ნ ცვალსახელი, აბხაზურის მსგავსად, ყაბარდოულსაც ჰქონია. ამასთანავე მარტო მრ. რ-ისთვისკი არა, არამედ მხოლოობითი რიცხვისთვისაც ლეგური ენების ნაცვალსახელებზე რომ გადავალთ, დავრწმუნდებით, რომ იქ დ-ბგერიანი 3. პ და ჩვენებითი ნაცვალსახელები ფართოდ იყო და არის ეხლაც გავრცელებული.

ძველი ჩანაწერის 3. პ. მხ. რ. ყაბარდოული კუთვნილებითი ნაცვალსახელი **არიეშ**, თუმცა ერთი შეხედვით უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს, მაგრამ **ჩემი ს**

ეს შესატყვისობა, უეჭველია, ორი ნაწილისაგან შესდგება: პირველია **არი**, რომელიც ეხლაც დაცულს **იგივე**-ს აღმნიშვნელს (იხ. ლოპ. ყ. გ., გვ. 12) **ჭარ**-ს უდრის. თანამედროვე ყაბარდოულშიაც ხმარობენ **არ** ფორმას (დუმეზ. Étud. 110). **არი**-ს ბოლოკიდური **ი** ამ შემთხვევაში იმავე თვისების ელემენტია, როგორიც აბხაზურს **უბრი**-სა, ჩერქეზულს **მირი**-სა და ყაბარდოულს **მობ**(ი) და **ჭაბ**(ი)-შია, თუ უფრო ნათ. ბრ. ნაშთად არის საგულისხმებელი, ცალკეა გამოსარკვევი.

ეხლა კი **არიეშ**-ის უკანასკნელი **ეშ** მარცვლის რაობა-მნიშვნელობა-ღაა გამოსარკვევი. თანამედროვე ყაბარდოულში მას განმარტება, არსებული ცნობებისდა მიხედვით მაინც, ვერ მოეძებნება, სამაგიეროდ ადიღეურს მოეპოვება **ში**, ან **შ** ბოლოსართით ნაწარმოები ჩვენებითი ნაცვალსახელები **მიშ**(ი) „ეს“ და **აშ**(ი) „ის“ (დუმეზ. Étud. გვ. 110). რაკი ორსავე შემთხვევაში ბოლოკიდური ნაწილი **შ**(ი) ერთი-და-იგივეა, ცხადი ხდება, რომ 3. პ. მახლობელობისა, თუ დაშორებულების ცნების გამომხატველად ეს ბოლოკიდური მარცვალი, თუ **შ**-ზ გერა მისაჩნევი არ არის, არამედ **ი** და **ა** ხმოვნები. მაშასადამე, ამ **შ** ელემენტს არამც თუ ამ ადიღეურს ჩვენებით ნაცვალსახელში განმარტება არ მოეძებნება, არამედ თითქოს ზედმეტიც-კი ჩანს, რათგან უმისოდაც ამ ნაცვალსახელის მნიშვნელობა ნათელია.

ამ ძველი ყაბარდოული ᲔᲨ-ისა და ადიღეური შ-ს ბუნების და მნიშვნელობის გამორკვევას ღიღღური ენების ნაცვალსახელების ალნაგობის ცოდნა შეაძლებინებს ადამიანს. სათანადო ადგილას დავრწმუნდებით, რომ ᲔᲨ ბოლოსართი იქ პირთა ნაცვალსახელების ფორმას უკუქცევით ნაცვალსახელად ხდის და თითონ-ის აღმნიშვნელად აქცევს ხოლმე (იხ. აქვე გვ. 491). **საფიქრებელია, რომ ძველი ყაბარდოული ᲐᲠᲘᲔᲨ-ის უკანასკნელი მარცვალიც ამავე თვისებისა და მნიშვნელობის ფორმანტი უნდა იყოს**. მაშასადამე, **ᲐᲠᲘᲔᲨ ნამდვილად ᲛᲘᲮᲘ-ს აღმნიშვნელი-კი არ ყოფილა, არამედ „მისი თითონ“, ანუ „თითონ მისი“-ს გამომხატველად უნდა იქმნეს ცნობილი.**

პირთა ყაბარდოული ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმები მე-XVIII ს. ჩანაწერში, როგორც ეტყობა, გამოცემის დროს **არეულია: ჩვენ** ვითომც მაშინ იყო **ფერ** და **დერ**, **თქვენ**-კი **ახერ**. ნამდვილად კი **ფფერ**, ანუ **ფფე** არის **თქვენ**, **ჩვენ**-კი არის **დდერ**, ხოლო **ახხერ**, როგორც კ ლ ა პ რ ო თ ი ს თხზულებითგან ჩანს, **ისინი**-ს აღმნიშვნელი ყოფილა (Voyage II, 385). იმას გარდა, რომ მრ. რ. 1. და 2. პ. მაშინდელი ნამდვილი სახელები კ ლ ა პ რ ო თ ი ს ჩანაწერით უდავოდ ირკვევა, თვით გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ნაშრომითგან ჩანს, რომ იქ ცნობები არეულია: **ჩვენ** ორჯერ ჩაწერილი გამოდის, **ისინი** კი ერთხელაც არა ჩანს და **ჩვენ** ერთხელ თუ მცდარადაა აღნიშნული **ფერ**, მეორეჯერ სწორედაა **დერ**, თანაც **ჩვენი**-ს შესატყვისობად **დედია** არის მოყვანილი და მართლაც თანამედროვე ყაბარდოულსაც **დედეა** აქვს (რ. ყ. ლ. 82. I: наш), — ამნაირადვე, თუ **თქვენ**-ის სახელი ვითომც **ახერ** იყო, **თქვენი**-ს მაშინდელ შესატყვისობად სრულიად სამართლიანად Fefia: **ფეფია** არის დასახელებული. თანამედროვე ყაბარდოულად **თქვენი**-ს სახელი მართლაც **ფეფეა** არის.

ცხადი ხდება, რომ ᲓᲔᲠ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერშიაც ᲩᲔᲜ-ის ერთად-ერთი სახელი, ᲤᲔᲠ-კი ᲗᲥᲛᲔᲜ-ის შესატყვისობა უნდა ყოფილიყო, ᲐᲮᲔᲠ-

კი ისინი-ს შესატყვისობად იქმნებოდა აღნიშნული. თუმცა ეხლა მრ. რ. 3 პ. ნაც. **მოხერ**-ს ხმარობენ, რომელიც **მორ** და **მო** ჩვენებითი ნაცვ.-ისაგან ნაწარმოები მრ. რ. ფორმაა, მაგრამ ძველი **ახერ**-იც 3. პ. არ, ანუ **ა** ჩვენებითი ნაცვალსახელის ასეთივე სრულებით სწორე და კანონიერი მრ. რ. ფორმაა.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, რომ ყაბარდოულად ძველად ჩვენ ყოფილა **დერ**, თქვენ — **ფერ**, ისინი — **ახერ**. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები-კი: ჩვენი — **დედია**, თქვენი — **ფეფია**.

მე-XVIII ს. ყაბარდოული ნაცვალსახელები **ხეტ** — „ვინ?“ და **ხეტია** „ვისი?“ ადიღეურსა და ყაბარდოულში დღევანდლამდეა დაცული და ეხლაც **ხეტ** არის ვინ და **ხეტძეძ** (ყაბ.) და **ხეტიძ** (ადიღ.) ვისია.

რა? ძველად ყოფილა **ხიტ**, ეხლა-კი ადიღეურად არის **ხგდ**, ყაბარდოულად-კი **ხჸტ**.

ყაბარდოული **როგორი?** კითხვითი ნაცვალსახელი **ხჸტხოდე** შესდგება **ხჸტ**-ისა, რომელიც, როგორც ვიცით, **რა**-ს ნიშნავს, და **მსგავსი**-ს აღმნიშვნელი **ხოდე**-საგან. ამიტომაც **ხჸტხოდე** თავდაპირველად „**რის მსგავსი?**“-ს აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს „რომელი ერთის“, ანუ „რომელი ორთაგანი“-ს გამომხატველად ქცეული. **აქ**, თუ ყაბარდოულად ძველად **მიდდა** ყოფილა, ეხლა **მჸდდე** და **მის** არის. მაგრამ **იქ** მაშინ **ადდა** იყო, თანამედროვე ყაბარდოულს **ჰაბჸ** აქვს.

§ 3. ყაბარდოული ნაცვალსახელების აგებულება

უკვე ის გარემოებაც, რომ ყაბარდოულს ყველა პირთა ნაცვალსახელებს ბოლოკიდურ ბგერად **რ** აქვს, ამ თანხმოვნის ფორმანტობას ამჟღავნებს. აფხაზურში, როგორც ვიცით, **რა** ბოლოსართია, ადიღეურში-კი **რი**. ცხადია, რომ ყაბარდოული **რ**-ც ამავე თვისებისა და მნიშვნელობის ოდენობა უნდა იყოს.

ადიღეური და ყაბარდოული პირთა მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების თანამედროვე ფორმების ერთმანერთთან შედარება ცხადჰყოფს, რომ მრ. რ. ნაცვალსახელები მხოლოობითისგან დამოუკიდებელია, მაგრამ ადიღეურს 1. და 2. პ. მრ. რ. ორ-ორი პარალელური ფორმა მოეპოვება: ჩვენ — **ტერი** და **ტერიხერ**, — თქვენ — **სშჾერი**, **შორგ**, **ფერი** და **სშჾერიხერ** (იხ. დჳმეზ. Étud. გვ. 106 და იქვე შენ. 6 და ჲაკ. — აშხ. 56). **ტერიხერ** და **სშჾერიხერ**-ს ბოლოში **ხ-ე-რ** მრ. რ. ფორმანტი აქვთ და ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ ადიღეურს 1. და 2. პ. ეს ნაცვალსახელები ამავე პირების ნაცვალსახელების მრავლობითი რიცხვის ფორმებად აქვს აღქმული. ზემომოყვანილი ნაცვალსახელის აგებულების განხილვა დაარწმუნებს ადამიანს, რომ აქ მაინც წინანდელი კანონიერად ნაწარმოები ფორმების ანარეკლი უნდა გვქონდეს.

თუ მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელების ადიღეურის **ტერი**-სა და ყაბარდოულის **დდერ**-ის მხ. რ. ამავე პირის ნაცვალსახელთან დაკავშირებას ვერავინ შესძლებს, სამაგიეროდ მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ფორმები ფრიად საყურადღებოა. აფხაზური ნაცვალსახელების ანალიზის დროს უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მხ. რ. 2. პ. **შარა** უფრო ადრინდელი, ამ ჟამად მრ. რ. ფორმად

ალქმული, წინათ-კი კანონიერი მხ. რ. ფორმის **შჷარა**-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი **შ**-ს გაქრობით, რომ წინათ 2. პ. ნაცვ. ნიშნად **ვ** და **ბ**-კი არ იყო და არც შეიძლება ყოფილიყო, რათგან ეს ბგერები მაშინ სქეს-კატეგორიის ნიშნები იქმნებოდნენ, არამედ მხოლოდ **შ**. ამავე გარემოებას უბიხური და ადიღეური მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელების ანალიზიც ამჟღავნებს.

დ ჯ მ ე ზ ი ლ ს მრ. რ. 2. პ. ადიღეური ნაცვალსახელის ორი ფორმა, **ხჷერი** და **ფერი**, აქვს მოყვანილი (Étud. გვ. 106), პარალელურ ფორმად **სჷერიხერ**-იც არის დასახელებული. **ი ა კ ო ვ ლ ე ვ ი ს ა** და **ა შ ხ ა მ ა ფ'ი ს** გრამატიკაში-კი **შო**, **შორ** და **შორგ** არის დაბეჭდილი (გვ. 55 და 56): თავკიდური ბგერა **შ** მკაფიოდ არის აღნიშნული. რაკი მრ. რ. 2. პ. აბხაზური ნაცვალსახელიც დ ჯ მ ე ზ ი ლ ს **ხჷარა**-დ აქვს აღბეჭდილი (Étud. 106), უ ს ლ ა რ ს, გ უ ლ ი ა ს, ნ. მ ა რ რ ს და სხვებსაც ყველას-კი **შჷარა́** მოეპოვებათ, ამიტომ ვფიქრობ, რომ დ ჯ მ ე ზ ი ლ ი ს განაგონი ბგერა **ხჷ**, ე. ი. შუალედი **ხშ** უნდა ყოფილიყო და ასევე მაქვს მისი ტრანსკრიფცია გადმოქართულებული.

ამნაირად, მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელი **ხშჷერი́**, **შორგ** ერთი მხრით და **ფერი** გვაქვს მეორე მხრით. მგონია, ბევრი მტკიცება არ უნდა იყოს საჭირო, რომ **ფერი** **შჷერი**-ს, ე. ი. **შვერი**-საგან არის თავკიდური **შ**-ს გაქრობითა და **ვ**-ს **ფ**-დ შენაცვლებით წარმომდგარი. **შჷერი**-ს და **შორგ**-ს თავკიდურს **შ**-ს ზურგს აბხაზური **შჷარა́** და **შჷართ** უმაგრებენ. ისევე, როგორც აბხაზურში **შ** სწორედ 2. პ. ნაცვალსახელოვანი ნიშანია, ამნაირადვე ადიღეურშიც **ხშჷერი**-სა და **შორგ**-ს თავკიდური **ხშ**, ანუ **შ**-ც, უეჭველია, მეორე პირის ნიშანი უნდა იყოს.

აბხაზური **შჷართ**-ის ბოლოკიდურმა მრ. რ. **თ** ფორმანტმა, თავის ადგილას, საშუალება მოგვცა გამოგვერკვია, რომ მრ. რ. 2. პ. ეს ფორმა თავდაპირველად მხ. რ. 2. პ. ფორმითგან უნდა ყოფილიყო მრ. რ. **თ** ფორმანტის დართვით ნაწარმოები და რომ **შ**, მაშასადამე, **წინათ მხ. რ. 2. პ. ნიშანი უნდა ყოფილიყო.** თუ ამის შემდგომ მრ. რ. 2. პ. პარალელურს ადიღეურს ფორმას **ხშჷერიხერ**-ს დავაკვირდებით, აქაც აბხაზური **შჷართ**-ის მსგავსი აღნაგობა და ვითარება წარმოგვიდგება. მაშასადამე, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ **ადიღეურსაც წინათ 2. პ. ნაცვალსახელის ნიშნად შ ჰქონია.**

ფრიად საგულისხმოა, რომ ყაბარდოულს უკვე მე-XVIII ს. 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ჩვეულებრივ ფორმად **ჶერ** და ამავე პირის კუთვნილებით ნაცვალსახელად **ჶეჶია** ჰქონია. აქ ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ 2. პ. ნაცვალსახელის ნამდვილი ნიშანი გამქრალა და ამ პირის ნიშნად ამის გამო **ფ** და **ჶ** ქცეულა, რომელთაც თავდაპირველად სულ სხვა დანიშნულება ჰქონდათ. **თუ ადიღეურს 2. პ. ნ. ნიშანი ასე-თუ-ისე შეუნარჩუნებია, ყაბარდოულს შ უკვე უკვალოდ აქვს დაკარგული და ამიტომ 2. პ. ნიშნად უკვე ჶ ხდება, რომელიც მხ. რ. ამავე პირის უ-ს შენაცვლებად ეჩვენება კიდეც ადამიანს და სწორედ ასეთი თვისებისაცაა. მაშასადამე, ის პროცესი, რომელმაც 2. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ნაცვალსახელოვანი შ ნიშანი იმსხვერპლა, ნაწილობრივ ადიღეურისა და მთლიანად ყაბარდოულის 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ფორმაშიც შეჭრილა. სწორედ ამ პროცესის ბრალია, რომ სინდური ენების 2. პ. ნიშნად შეცდომით ყველას უ, ვ მიაჩნდა.**

თავი მეხუთე

სინდური ენების ნაცვალსახელების ანალიზის შედეგი

ცალკეული ენების ნაცვალსახელების შესწავლამაც სინდურ ენათა ჯგუფის მეტყველების ამ ნაწილის მჭიდრო ნათესაობა გამოამჟღავნა. თუ აქამდის ადიღეურისა და ყაბარდოულის მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების აბხაზურისა და უბიხურთან დაკავშირება ძალდაუტანებლივ და ხელოვნურად შეთხზული მოსაზრების დაუხმარებლივ ძნელი იყო, ეხლა, ვგონებ, მათი წარმოშობა და სადაურობა უნდა უკვე გასაგები იყოს.

ზოგადად შესაძლებელია ითქვას, რომ, როგორც გამოირკვა, **პირთა ნაცვალსახელებს, დამოუკიდებელი ფორმები სინდურ ენებში მარტო მხ. რიცხვისათვის ჰქონია, მრ. რ. ფორმები-კი მხ. რ-ისაგან ყოფილა მრავლობითობის ფორმანტის საშუალებით ნაწარმოები. სავფიქრებელია, რომ მხოლოდ მრ. რ. 1. პირსა ჰქონდა ამას გარდა** განსაკუთრებული **ორი ფორმაც**, რომელნიც **მე და** შენ-ისა და **მე და იმის** აღმნიშვნელნი უნდა ყოფილიყვნენ და ამის გამო **არსებითად მრ. რიცხვისა-კი არა, არამედ წყვილობითი რიცხვის ფორმებად არიან მისაჩნევნი.** ვითარცა მონაწილეთა წყვილობის მაუწყებელთ, ამ ფორმებს ორივე (1. და 2, ან 1. და 3) პირის ნაცვალსახელოვანი ელემენტები უნდა ჰქონოდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში აბხაზურს 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელს, რომელიც თავდაპირველად **მე და** ის-ის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, 1. პ. ნაცვალსახელოვანი ელემენტი, როგორც ეტყობა, დაუკარგავს და მხოლოდ-ღა 3. პ. შერჩენია.

სინდური ნაცვალსახელების აღნაგობა ისეთი მარტივი არ აღმოჩნდა, როგორც ეგონათ, და ამიტომაც გასაკვირველიც არაფერია, რომ წინანდელი მსჯელობა ნაცვალსახელების ძირებზეც სრულებით ველარ დაგვაკმაყოფილებს. ამ საკითხის უკანასკნელი მკვლევარის, დ ჰ მ ე ზ ი ლ ი ს, აზრით, მაგ., სინდური ენების ნაცვალსახელებს ვითომც შემდეგი ძირები აქვთ:

1. **ა** — ძირი, რომელიც აბხ. **ა-(ბ-)რი, ა-(ბ-)**ნი-სა, — უბიხ. **ა-ღუა, *ა-ნჵ**-სა, — ადიღ. **ა-, ა-რი** და **ა**-ში-ს, — აგრეთვე ყაბ. **(მ)-ა-ხი-ს** დაუცავთო

2. **უ**, ანდა **უ** + ხმოვანი, რომელიც აბხ. **უი, უ-რ-თ** და **უ-ბ-რი**-ში, — უბიხ. **უა-ნჵ** და **უა**-ში, ჩერქ. **უ**-დე-ში გვხვდებაო.

3. **ჲ** + ხმოვანი: აბხ. **ჲა-რა**-ს, — უბიხ. **ჲი-ნჵ** და **ჲი**-ს, — აბხ. და ჩერქ. მხ. და მრ. რ. 3. პირის კუთვნ. თავსართად და პირ. მაჩვენებლად აქვთ. ამნაირადვე კუთვნ. თავსართებად მოჩანან **ლ-** და **დ-**, აბხ. **ლა-რა**-სა და **და-რა**-შიო (Études, გვ. 111).

გულდასმითი აწონდაწონის შემდგომ, თუ დ ჰ მ ე ზ ი ლ ი ამბობს, რომ საბოლოოდ საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ მაშინ მოხერხდება, როცა ჩრდილოკავკასიური ენების ალმოს. ჯგუფის შედარებითი გრამატიკა შესწავლილი იქმება, მაგრამ მაინც ფიქრობს, რომ სქეს-კატეგორიები აბხაზური ენის ძველი კუთვნილება არ უნდა იყოს (Études. გვ. 117-118).

სინდური ენების ნაცვალსახელების ზემომოყვანილი ცალკეული ანალიზის შემდგომ, ვგონებ, ბევრი საუბარი არ უნდა იყოს საჭირო იმის დასარწმუნებ-

·ლად, რომ ზემოდასახელებული პატივცემული მკვლევარის დებულებანი სწორე ·არ არის.

სინდურს ენებს I. პ. ნ. ძირად ს, მეორისა-კი შ(ჰქონია. 3. პ. ნაცვალსახელად მითითებითი ნაცვალსახელი ყოფილა, რომლის თანხმოვან ელემენტად მ არის მისაჩნევი.

ამას გარდა, **ძირთა ნაცვალსახელების სრული ფორმების** ანალიზის დროს გამოირკვა, რომ **სინდური ენების ასეთს ფორმებში მარტო პირის გამომხატველი ელემენტი-კი არა, არამედ სათანადო სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელიც ყოფილა და, მაშასადამე, თავდაპირველად, მხოლოდ პირისა-კი არა, არამედ სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელიც იქმნებოდა.** სწორედ ამ შერწყმული ფორმების პირის მაუწყებელი თავკიდური ელემენტის დროთა განმავლობაში ჩამოცლის გამოა, რომ თავდაპირველად მხოლოდ სქეს-კატეგორიის გამომხატველი ჟ, ლ, ბ და დ ბგერები მკვლევართ პირის აღმნიშვნელ ნაცვალსახელოვან ძირად, თუ ელემენტად მოეჩვენათ. **პ. ნაცვალსახელების შესწავლამ ამის გარდა გამოამჟღავნა, რომ მათი აგებულების შემადგენელ ელემენტად ზოგან უკუქცევითი ნაცვალსახელებიც ყოფილა.**

III. ღილღური ენების ნაცვალსახელები

ღილღურ ენათაგან ჩაჩნური, ქისტური და წოვური ნაცვალსახელების ძველი, მე-XVIII ს., ჩანაწერიც ხომ მოგვეპოვება, ჩაჩნური და წოვური-კი, როგორც ვიცით, მე-XIX ს. მონოგრაფიულადაც იყო შესწავლილი. დასასრულ ნახჩოური ენის 1933 წ. გამოსული ჟანდაროვის, მაციევისა და ავტორხანოვის გრამატიკაც არსებობს.

თავი პირველი

ცნობები ღილღურ ნაცვალსახელებზე

§ 1. ღილღური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს.

პირთა ნაცვალსახელები ჩაჩნურად, ქისტურად და წოვურად მე-XVIII ს.

Ich მე — სო So	Wir ჩვენ — ტხენ Tchen
Mir მიც. ბრ. — სუანა Suana	
Mich შემას. ბრ. — სუან Suan	Uns ჩვენ — ტხონე Tchone
Mein ნათ. ბრ. — სენდა Sehda	Unser ჩვენი — ჩენდე Tschende
წოვ. — Sen სენ	
Du შენ — ჰო Hb	Ihr თქვენ — ჩუნ Tschun
Dir მიც. ბრ. — ჰონე Hone	
Dich შემას. ბრ. — ჰო Ho	
Dein ნათ. ბრ. — ჰენდა Henda	Euer თქვენი — ჩუნე Tschune
წოვ. — ჰემ Hem	

Er ის — ჲერ Jer, წოვ. — ვოჲე Woje Sie ისინი — ჲერეშ Jeresch.
წოვ. — ვობეი Wobei
Sein მისი — ცუნდე Zunde, წოვ. Kortihada ქორტიჰადა.
(I. A. Güldenstädt. Reisen II, 504).

ჩაჩნურად			ქისტურად		წოვურად	
Wer ვინ?	Hämilau	ჰäმილაუ	Jermelof —	ჲერმელოფ	Menau	მენაუ-
Was რა	Hundu	ჰუნდუ	Hunt	ჰუნტ	Uchta	უხტა.
Wessen ვისი	Uhänim	უჰäნიმ	Hand.	ჰანდ	Hanio	ჰანიო.
Wem ვის	Hanne	ჰანნე	Hanne	ჰანნე	Hanne	ჰანნე..
Wen ვინ (შემ. ბ.)	Ismalaf	იზმალაფ	Ismaláf	იზმა̄ლაფ		
Hieher აქეთ	—		Sawale	საჳალე	Sehe	
Dorthin იქით	Dahadl	დაჰადლ	Dahazigge	დაჰაციგე,	Dahahe	დაჰაჰე.

(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 504—505).

§ 2. ჩაჩნური თანამედროვე პირთა ნაცვალსახელები

მე — სუო, შენ — ხ'უო, ის — იზ, ჩვენ — ტხუო, ვაჲ, თქვენ — შუ, ისი-ნი — ჰზუშ.

მხ. რ. | მრ. რ.

	უსლ.	ქართ.	უსლ.	ქართ.
სახ.	სუო	მე სუო,	ტხუო	ჩვენ, თხუო (შენ და ის ან ისინი), ვაჲ — (მე და შენ, ან თქვენ)
ნათ.	სენე	ჩემი სანე,	ტხენე	ჩვენი, თხან, ვაჲნე, ვაჲნა
მიც.	ასუო̄ნა	მე სუვნა,	ტხუო̄ნა	ჩვენ, თხუვნა, ვაჲნა, ვაჲნი
მოქ.	ას	ჩემით ასა	ო̄ხუ	ჩვენით, ოოხა, ვაჲ, ვაჲ
მიმართ.	სუე̄ხ'ა, სო̈ხა, სუე̄გეხ'ა სო̈გა ხ'აა	ჩემდა-	ტხუე̄ხ'ა	ჩვენდა, თხო̈ხ'ა, ვაჲხ'ა

მხ. რ. | მრ. რ.

	უსლ.	ქართ.		უსლ.	ქართ.	
სახ.	ხ'უო	შენ	ხ'უო	შუ	თქვენ	შუ
ნათ.	ხ'ენე	შენი	ხ'ან	შუნე	თქვენი	შუნე.
მიც.	ხ'უონა	შენ	ხ'უვნა	შუნა	თქვენ	შუნა.
მოქ.	ახ'	შენით	ახ'ა	აშ	თქვენით	აშა
მიმართ.	ხ'უე̄ხ'ა ხ'ო̈ხა, ხ'უეგეხ'ა ხ'ოგახ'აა.	შენდა,		შუე̄ხ'ა	თქვენდა	შუხა-

ის — იზ | ისინი — იზუშ

მხ. რ. | მრ. რ.

	უსლ.	ქართ.	უსლ.	ქართ.
სახ.	იზ	ის, ი(იზ)	იზუშ	ისინი, ჲაშ (ჲზუშ)
ნათ.	ცუინინე	მისი, ცჲნინე	ცე̄რინე	იმათი, ცეერინე:

მიც.	ცუნნა მას, ცუნნა	ცჵრნა იმათ, ცაარნა
მოქმ.	ცუთ̄ მით, ცუო	ცჵრა, ცჵრ იმათით, ცაარა
მიმართ.	ცუენ‘გეხ‘ა მისდა ცვნგახ‘აა.	ცერგეხ‘ა იმათდა, ცჵრგახაა.

(უსლ. ჩაჩ. ე., 45 და 48 და ჲანდ.- მაც.- ავტორხ: ნახჳ..გრ., გვ. 259—260

ჩაჩნური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

კუთვნილებითი ნაცვალსახელების გამოსახატავად ჩაჩნური პირთა ნაცვალსახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებს ხმარობს, მაგ. ჩემი — **ხენე**, შენი **ხ‘ენე**, მისი **ცუინინე** (**ცუინი**), ჩვენი (მე და იმისი, ან იმათი) **ტხენ**, (მე და შენი, ან თქვენი) **ვაჲნე**, — თქვენი **შუნე**, იმათი **ცჵრინე**, — თქვენი **შუნე**, იმათი **ცჵრინე**. ჩაჩნურს კუთვნილებითს სახელებს არც კანკლედობა აქვს და არც სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით რაიმე ეცვლებათ (ჩაჩ. ე., გვ. 48—49).

უკუქცევითი ნაცვალსახელები

ჩაჩნურს რამდენიმე **უკუქცევითი ნაცვალსახელები** მოეპოვება ერთი მათგანის წარმოება იმ წესს ემყარება, რომ პირის ნაცვალსახელს იგივე ფორმა მისდევს, მაგრამ მისი უკანასკნელი ხმოვნის გაგრძელება „თითონ“-ის ცნების გამომხატველობას ანიჭებს. მაგ. მე **სუო**-ა, „მე თითონ“-კი **სუო სუთ̄**-ა, — შენ **ხ‘უო**, შენ თითონ — **ხ‘უო ხ‘უთ̄** (ჩაჩ. ე. 49—50 და ნახჳ. გრ. 265). მაგრამ ასე მარტო მხ. რ. 1. და 2. პ. უკუქცევითი ნაცვალსახელებია ნაწარმოები.

მხ. რ. 3. პ. და მრ. რ. სამივე პირის უკუქცევითი ნაცვალსახელების საწარმოებლად-კი პირთა ნაცვალსახელს „თითონ“-ის გამომხატველი ან ცალკეული სიტყვა **შა**, ანუ **შაა**, ანდა უკვე ფორმანტად ქცეული **ეშ**, **შ** ბოლოსართი ემატება პირის ნაცვალსახელის ნიშანს და ასე შერწყმული პირის ნაცვალსახელს ერთვის ხოლმე. მაგ. ის — **იზ**, ი, — ის თითონ — **იზ-შა იშაა** (ჲან.), — ჩვენ **ტხუო**, **თხუო**, **ჩვენ** (მე და ის, ან ისინი) **თითონ—ტხუო ტხეშ**, **თხუო თხაშ**, **ვაჲ** (მე და შენ, ან თქვენ) **ვეშ**, **ვაჲ ვჵშ**. თქვენ—**შუ**, თქვენ თითონ — **შუ შეშ**, **შუ შჵშ**, ისინი **იზუშ**, ისინი თითონ — **იზუშ შეშ**, **ჳჲშ - შჵშ** (ჩაჩ. ე. 49—51 და ნახჳ. გრ. 265). ცხადია, რომ **ტხეშ**, **თხაშ**, — **ვეშ**, **ვჵშ**, — **შეშ**, **შჵშ** და **შეშ** ისინი თითონ) წარმომდგარია **ტხ**, **თხჵ+ეშ**, **ვ+ეშ**, **შ** (შუ-ს)+**ეშ**, **შ** (იზუშ-ის)+**ეშ**-ისაგან.

ზემომოყვანილი უკუქცევითი ნაცვალსახელების თავისებურებას ის შეადგენს, **რომ ასეთი წყვილედი ფორმები მხოლოდ სახ. ბრუნვას აქვს, დანარჩენი ბრუნვებისათვის უკვე მარტო თითო-თითო ფორმა-ღაა**, სახელდობრ:

ჩაჩნური უკუქცევითი ნაცვალსახელების კანკლედობა

1. „მე თითონ“	**სუო სუთ.**	2. „შენ თითონ“	**ხ‘უო ხ‘უთ**
სახ. ბრ.	**საჲნე**		**ხ‘აჲნე**
მიც. ბრ.	**საჲნა**		**ხ‘აჲნა**
მოქმ. ბრ.	**აჲსა**		**აჲხ‘ა**
მიმართ. ბრ.	**საჲგეხ‘ა.**		**ხ‘აჲგეხ‘ა**

3. „ის თითონ" **იჳ შჳ**

ნათ. ბრ. **შიჳნი**
მიც. ბრ. **შიჳნა**
მოქმ. ბრ. **შჳ**
მიმართ. ბრ. **შიჳგეხა**

(ჩაჩ. ე., გვ. 49—50).

„ჩვენ (მე და ის, ისინი) თითონ" **ტყუო ტხეშ**. ჩვენ (მე და შენ, ან თქვენ) **ვაჲ გეშ**

ნათ. ბრ.	**ტხჳშინი.**	**გჳშინი**
მიც. ბრ.	**ტხეშნა.**	**ვეშნა**
მოქმ. ბრ.	**ტხეშ.**	**გეშ**
მიმართ. ბრ.	**ტხეშკეხა.**	**გეშკეხა.**

„თქვენ თითონ" — **შუ შეშ**

ნათ. ბრ. **შჳშინი**, ანდა **შაჲნი.**
მიც. ბრ. **შეშნა**, ანდა **შაჲნა.**
მოქმ. ბრ. **შეშ.**
მიმართ. ბრ. **შეშკეხა**, ანდა **შაჲგეხა.**

(ჩაჩ. ე., გვ. 50—51).

ჲ ა ნ დ ა რ ო ვ ი ს ა და მისი თანამშრომლების გრამატიკით-კი ამ ჟამად ჩაჩნურს უკუქცევითს ნაცვალსახელებს, სახელობითი ბრუნვის მსგავსად, დანარჩენ ბრუნვებსაც ორ-ორი, მაგრამ მაინც პირის ნაცვალსახელისაგან განსხვავებული ფორმა აქვთ. სისრულისათვის უკუქც. ნაცვალსახელების თანამედროვე კანკლედობაც მოგვყავს:

მე თითონ — ხუო-ხუოო		**შენ თითონ — ხჷუო-ხჷუოო**	
ნათ. ბრ.	**ხანი-ხაჲნი**		**ხჷან-ნჷაჲნი**
მიც. ბრ.	**სუვნა-საჲნა**		**ხჷუვნა-ხჷუჲნა**
მოქმ. ბრ.	**ას-აჲსა**		**ახჷ-აჲხჷა**
ის თითონ — ი-შაა		**ჩვენ თითონ — თხუო-თხჲშ**	
ნათ. ბრ.	**ცვნინო-შეენი**		**თხანი-თხაჲნი**
მიც. ბრ.	**ცუნნა-შიენია**		**თხუვნა-თხჲშნა.**
მოქმ. ბრ.	**ცუო-შაა**		**ოობა-თხჲშ.**
ჩვენ თითონ — ვაჲ-ვჲშ		**თქვენ თითონ — შუ-შჲშ**	
ნათ. ბრ.	**ვაჲნი-ვეეშინი**		**შუნი-შეშინი**
მიც. ბრ.	**ვაჲნა-ვჲშნა**		**შუნა-შეჲშნა**
მოქმ. ბრ.	**ვაჲ-ვჲშ**		**აშა-შჲშ**
ისინი თითონ — ჳჲშ-შჲშ			
ნათ. ბრ.	**ცეერინ-შეეშინი**		
მიც. ბრ.	**ცაარნა-შჲშნა**		
მოქმ. ბრ.	**ცაარა-შჲშ**		

(ჲანდ.-მაც.-ავტორხ. ნახჯ. გრ., გვ. 265).

უკუქცევითი ნაცვალსახელების სახ. ბრუნვის ფორმებიც კუთვნილებითი ნაცვალსახელების მნიშვნელობის მქონებელია და ამიტომ **ხაძნი** თვით ჩემის, **ხცოძნი** თვით შენი-ს, **შიჭნი** თვით მისი-ს, **ტხაძნი** და **ვეშინი** თვით ჩვენი-ს, **შაინი** თვით თქვენი-სა და **შაძნი** თვით იმათ-ის აღმნიშვნელია. როდესაც ასეთი უკუქცევითი-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ცალკეულად, არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებლივ არის ხოლმე ნახმარი, მაშინ ზემომოყვანილ ფორმებს **იგ** ბოლოსართი ემატება ხოლმე. ასეთ შემთხვევებში „თვით ჩემი" იქნება **საიძნიგ**, თვით შენი — **ხცაძნიგ**, თვით მისი — **ცაუინინიგ**, **ცვნნიგ** (დან.), — თვით ჩვენი — **ტხაძნიგ**, **თხაძნიგ** (დან.), ანდა **გაძნიგ**, — თვით თქვენი — **შუინიგ**, **შვნიგ**, — თვით იმათი **ცე̄რინიგ** (ჩაჩ. ე., გვ. 51 და დანდ. ნახჭ. გრ., გვ. 261—262).

ამ უკუქცევით-კუთვნილების ნაცვალსახელების კანკლედობაც თავისებური აქვს. თავისებურებას ის შეადგენს, რომ სახელობითი ბრუნვის გარდა, **იგ** ბოლოსართი სხვა დანარჩენ ბრუნვებში აღარსად ჩანს, არამედ მის მაგიერ **ჩუ** ბოლოსართი ჩნდება და ბრუნვების ნიშნები სწორედ ამ **ჩუ**-ბოლოსართიან ფუძეს ერთვის ხოლმე. მაგ. „თვით ჩვენი"-ს კანკლედობა რომ მოვიყვანოთ:

	მხ. რ.	მრ. რ.
„თვით ჩვენი"	**საძნიგ**	**საძნიგიშ**
სათ. ბრ.	**საძნიჩუნი**	**საძნიჩუძნი**
მიც. ბრ.	**საძნიჩუნა**	**საძნიჩუშნა**
მოქმ. ბრ.	**საძნიჩუთ̄**	**საძნიჩუშა** (ჩაჩ. ე., გვ. 52).

(დ ა ნ დ ა რ ო ვ ი ს ა და მისი თანამშრომლების გრამატიკაში ასეთივე ფორმებია მოყვანილი იმ განსხვავებით, რომ შუაში **ნი** არ არის, ე. ი. **საძჩუნი**-ია და სხ. (დანდ. ნახჭ. გრ., გვ. 261—262).

უ ს ლ ა რ ს არც ამ **იგ**-ისა და არც **ჩუ** ბოლოსართების აღმნიშვნელობასა და სადაურობაზე არსად თავის ნაშრომში არაფერი აქვს ნათქვამი. ეს საკითხი ცალკეა განსახილველი.

ჩაჩნური ჩვენებითი ნაცვალსახელი

უ ს ლ ა რ ი ს სიტყვით, 2. პ. ნაცვალსახელის **იზ**-ისაგან არის წარმომდგარი და თანხმოვნის მოცილებით **ი**-დ არის ქცეული. **ი** ნიშნავს ეს-ს, მაგრამ მხ. რ. დანარჩენ ბრუნვებში ამ ხმოვნის მაგიერ **ოცუ** ჩნდება, მრ. რ. ბრუნვებში-კი უკვე **აცარ** და **აცერ** არის. ამიტომ მხ. რ. სათ. ბრ. **ოცაუინინი**, მიც. ბრ. **ოცუნნა**, მოქმ. ბრ. **ოცუთ̄**, — მრ. რ. სახ. ბრ. **იზუშ**, სათ. ბრ. **აცე̄რინი**, მიც. ბრ. **აცა̄რნა**, მოქმ. ბრ. **აცა̄რა**. მაგრამ ეს ჩვენებითი ნაცვალსახელი თუ არსებითს სახელს მიუძღვის, მაშინ ყველა ზემოდასახელებულს ბრუნვებში მხოლოდ **ოცუ** იხმარება (ჩაჩ. ე. 52).

ზემოაღნიშნულ ჩვენებითს ნაცვალსახელს გარდა, ჩაჩნურს აქვს **ჰარა**, რომელიც ეს-ს ნიშნავს, და **დგა̄რინგ** — ის. ამ ორსავეს დანარჩენ ბრუნვებში ფუძე შემდეგნაირად ეცვლება:

	ეს — **ჰარა**	**მრ. რ.**	ძანდაროვის გრამატიკით: **მხ. რ.**	**მრ. რ.**
სახ.	**ჰარა**	**ჰორუშ.**	**ჰარა (ძარა).**	**ჰორუშ (ძორუშ)**
ნათ.	**ჰოკუინინე**	**ჰაკჷრინე.**	**ჰოკუნინე (ძოკუნინე).**	**ჰოკეერინე (ძოკჵრინე)**
მიც.	**ჰოკუნნა**	**ჰაკჵრნა.**	**ჰოკკფუნა (ძოკუნნა).**	**ჰოკაარნა (ძოკარნა)**
მოქმ.	**ჰოკუთ̄**	**ჰაკჵრა.**	**ჰოკუთ (ძოკუთ).**	**ჰოკაარა (ძოკაარა).**

(ნაჰ. გრ., გვ. 267).

მაგრამ **ჰარა**-ს ნათესაობითისა და ყველა სხვა ბრუნვების ორივე რიცხვის ფორმები უამ-**ჰო** (მხ. რ-ში) და **ჰა** (მრ. რ-ში) მარცვლოთაც იხმარება ხოლმე და მარტივად ამბობენ **კუინინე, კუნნა, კუთ̄, - კჷრინე, კჵრნა, კჵრა** და სხ.

დგჵრინგ-ის (ის) კანკლედობაც თავისებურია იმ მხრივ, რომ ორივე რიცხვის ნათესაობითსა და დანარჩენს ბრუნვებში ამ ნაცვალსახელის ფუძეს ბოლოში **ჩუ** ერთვის და ამის გამო შემდეგი კანკლედობა აქვს:

	მხ. რ.	მრ. რ.
სახ.	**დგჵრინიგ**	**დგჵრინიგიშ**
ნათ.	**დგჵრიჩუნე**	**დგჵრიჩუინე**
მიც.	**დგჵრიჩუნა**	**დგჵრიჩუშნა**
მოქმ.	**დგარიჩუთ̄**	**დგჵრიჩუშა**

(ჩაჩ. ე., გვ. 52—53).

ძ ა ნ დ ა რ ო ვ ი ს ა და სხვათა ნახჩოურს გრამატიკაში **დგჵრინგ** არ მოიპოვება.

ჩაჩნური კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ? **მილა**, წოვურად — **მენა**. ორივეს დანარჩენი ბრუნვები სხვა ძირისაგან აქვს ნაწარმოები, მაგ.

	ჩაჩნურად.	**წოვურად**
ვისი	— **ხჷენი (ნე), ხჷეკნინე (ძან.)**	**ხჷანი, ხჷან**
ვის	— **ხჷანნა, ხანნა (ძან.)**	**ხჷანნა**
ვისით	— **ხჷანე ხჷა** (ძან.: ნახჩ. გრ., გვ. 269).	**ხჷანგრედაშ**

მრ. რ.

ვინანი — **მილუშ**		**მენუხ**
ნათ. ბრ. **მილხუჩუძე**		**მენუხუჩო**
მიც. ბრ. **მილხუჩუშნა**		(შიფნ. წოვ. ე., გვ. 50).

(ჩაჩ. ე., გვ. 54).

ჩაჩნურად	**წოვურად**
რა? **მუნე**	**ვუნ, უნე, ვუნახ, ცუხ, უხ, უ.**

მაგრამ ამ რა-საც დანარჩენი ყველა ბრუნვების ფორმები სულ სხვა ძირი-საგან აქვს ნაწარმოები და შემდეგი კანკლედობა აქვს:

	ჩაჩნურად	წოვურად	
	რა		
სახ.	**მ̈უნ**	**ფუნ**	
ნათ.	**სტ̈ინი(ნ)**, **სტიჲნინ** (ჲან.)	**სტენი**,	**სტეინ**
მიც.	**სტიენნა**	**სტენნა**	
მოქმ.	**სტიუნ**, **სტიე** (ჲან., გვ. 269)	**სტენგრედაშ**	
	(ჩაჩნ. ე., 55)	(წოვ. ე., 51)	

წოვურს ზემომოყვანილს „რა?“ კითხვითი ნაცვალსახელის ფორმებს გარდა გაძლიერებული კითხვის გამომხატველი **უხუა**, **უხდა** და **უზდალო**-ც აბადია (შიფნ. თუშ. ე., გვ. 51).

თავი მეორე

ლილოური ნაცვალსახელების ანალიზი

მე-XVIII ს. ჩანაწერსა და თანამედროვე ნაცვალსახელებს შორის დიდი განსხვავება არა ჩანს და ცვლილება მხოლოდ ზოგან დასტყობია. მაინც ძველ ცნობას, სანამ მის გამოყენებას შევუდგებოდეთ, განმარტება სჭირდება. იქ მე-ს ჩაჩნურ შესატყვისობად **სო** არის აღნიშნული, თანამედროვე ჩაჩნურს-კი **სუო** აქვს, ხოლო **სო** ქისტებსა და წოვებს მოეპოვებათ.

იგივე უნდა მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელზეც ითქვას: მე-XVIII ს. ჩანაწერში „შენ“ **შო** Ho-დ არის აღბექდილი. თანამედროვე ჩაჩნურს აქაც **ხ̇უო** აქვს, ინგუშურსა და წოვურს-კი სწორედ **ხ̇ო** აქვთ. ეტყობა, რომ გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს **ხ** ბგერის პალატალობა. შერბილება კარგად შეუმჩნევია და ამიტომაც **ხ̇** გერ-მანული H შ ს გამოყენებით გამოუხატავს. ხმოვანთა მხრივ-კი ამ ძველს ჩანა-წერშიც, მაშასადამე, ისეთსავე მოვლენასთან გვაქვს საქმე, როგორიც 1. პირი-საში გვქონდა.

ამ განსხვავებას შესაძლებელია ორნაირი განმარტება მოეძებნოს: **ან ცნო-ბების მიმწოდებელი ქისტი, თუ უფრო წოვა იყო**, რომელიც შესცდა და ამა და სხვა მსგავს შემთხვევაში თავისი დედაენის ფორმა გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ჩაჩნურადაც წარმოუდგინა, **ანდა უნდა ვიფიქროთ, რომ მე-XVIII ს. მხ.რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელები ისეთივე იყო, როგორიც ქისტურსა და წო-ვურს ეხლაც აქვს.** თუმცა ამ საკითხის დანამდვილებით გადასაწყვეტად წინას-წარ სხვადასხვა გარემოების გამორკვევა და გათვალისწინებაა საჭირო, მაგ-რამ, რაკი მხ. რ. 3. პ. ჩაჩნურ ნაცვალსახელად აღნიშნულია **ჲერ**, რომელიც ლილოურ თანამედროვე ენათგან მხოლოდ წოვურს მოეპოვება (იხ. შიფნ. წოვ. ე., გვ. 48), ეს გვაფიქრებინებს, რომ **ამ ორ** შესაძლებლობათაგან უფრო პირ-ველი მოსაზრება უნდა იყოს სწორე.

საყურადღებოა, რომ **მე-XVIII ს. ჩანაწერში პირთა ნაცვალსახელების ნათ. ბრუნვისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ყველა ფორმებს ბო-**

ლოში, ნათ. ბრუნვის ნიშნის შემდგომ, და, ანდა დე მარცვალი ახლავს, მაგ.: Mein Senda ჩემი ხენდა, Dein Henda შენი ჰენდა, Sein Zunde მისი ცუნდე, Unser Tschende ჩვენი (შეცდომაა, ნამდვილად თქვენი-ა) ჩენდე. ნათ. ბრ. ასეთი ფორმები არცერთს ლილღურს ენაში, ამ ჟამად არსებული ცნობების მიხედვით, არ მოიპოვება და ამ საკითხს ჯერ გამორკვევა სჭირდება.

მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერში შეცდომებია შეპარული, სახელდობრ: 1. ჩვენ Wir აღნიშნულია Tchen ტხენ, რაც სახ. ბრუნვა-კი კი არა, არამედ ნათესაობითი ბრუნვაა, თანამედროვე გაგებით მაინც. ამიტომ უნდა გერ. Unser ჩვენი ყოფილიყო, მაგრამ თქვენ-ც რომ ჩუნ არის დაბეჭდილი და აქაც რომ ბოლოში ნ აქვს, ეგების მაშინ ჩაჩნურშიც 1. და 2. პ. მრ. რ. ფორმებს ბოლოში მართლაც ნ ჰქონდა და ეგების უსლარის მოსაზრება, რომ ჩაჩნური ნათ. ბრ. ნიშანი თავდაპირველი ნ არ იყო, რომ იგი მერმინდელი დანართია (ჩაჩ. ე. გვ. 24), მცდარი არ არის? ამ საკითხს ჯერ შესწავლა სჭირდება. —2. შემდეგ დაბეჭდილია „Unser Tschende" ე. ი. „ჩვენი ჩენდე". რაკი „ჩვენ" ტხუო-ა და თქვენ მე-XVIII ს. ჩანაწერში Tschun ჩუნ-ად არის აღნიშნული, ცხადია, რომ ჩენდე უფრო თქვენი-ს შესატყვისობად არის მისაჩნევი, ვიდრე ჩვენი-ს და ნამდვილად სწორედ ასეც იქმნებოდა.

საგულისხმოა, რომ ჩვენ-ის ორ, ექსკლუზიური და ინკლუზიური ფორმითგან ტხუო და ვაჲ მე-XVIII ს. ჩანაწერში მხოლოდ პირველი; მე და ის, ან ისინი-ს აღმნიშვნელი, ფორმა ტხენ და ტხონე (მიც. ბრ.) არის აღბეჭდილი.

ლილღურ პირთა ნაცვალსახელებითგან მრავლობითი რიცხვის 1. პ. ჩვენ-ის აღმნიშვნელი სახელია საყურადღებო. თანამ. ჩაჩნურსაცა და ქისტურ-წოვურსაც ამ პირისათვის ორ-ორი ფორმა მოეპოვება: ტხუო, ანუ თხუო და ვაჲ (ჩ.), ტხო და ვეჲ (ქ.), თჳო და ვაი (წ.). ამ ორ წყვილ-წყვილ ფორმათაგან პირველი ტხუო, თხუო, ტხო და თჳო შესაძლებელია რთული აგებულებისა და ორ ნაწილისაგან შემდგარად მიეჩნია ადამიანს მით უმეტეს, რომ მეორე პირს სამსავე ენაში ეხლაც ხჳუო, ხჳო და ხჳო ეწოდება და, როგორც გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერითგან ჩანს, ასევე (ჰო) ეწოდებოდა მე-XVIII ს.-შიც. რაკი მეორე ნაწილი შენის აღმნიშვნელად წარმოგვიდგებოდა, მაშინ ტ, ანდა თ-ც შესაძლებელია 1. პ. ნიშნად მიეჩნია ადამიანს მით უმეტეს, რომ დ ძირიანი 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი ლეგურ ენათა შორის ღუნძურს, ანწუხურს, ჰარულსა, აკუშურსა და დიდოურს მოეპოვება. მაგრამ ასეთი მოსაზრება სრულებით მცდარი იქმნებოდა

საქმე ისაა, რომ ტხუო-სა, ანუ თხუო და ვაჲ-ს შორის ის განსხვავებაა, რომ პირველი მათგანი მხოლოდ მე და ის-ს, ანდა მე და ისინი-ს ნიშნავს, ე. ი. მეორე პირი ნაგულისხმევი არ არის, ვაჲ-კი წინაუკმო, სწორედ მე და შენ, ანდა მე და თქვენ-ს გულისხმობს. ცხადია, რომ მხ. რ. მეორე პირის ნიშნის ძებნა ტხუო-სა ანდა თხუო-ში, რაკი ის ფორმა სწორედ მეორე პირს არ გულისხმობს, სრულებით უმართებულო და ამაო ცდა უნდა იყოს.

თუ ამ მეორე პირის ნიშანი მრ. რ-ს 1. პ. ორ სახელთაგან სადმე საძებნელია, ცხადია, რომ ისევ მხოლოდ ვაჲ-შია. მაგრამ მასაც მეორე პირის ლილღური ნაცვალსახელის ბგერითი ელემენტის არავითარი კვალი არ უჩანს. ხოლო,

რაკი ამასთანავე მრ. რ. 1. პ. **ტხუო**, **თხუო-სა** (ჩ.) და **თკო-ში** (ქისტ., წოვ.) არც მესამე პირის ელემენტის ანარეკლზე შეიძლება იყოს საუბარი, რათგან **იხ** მე-XVIII ს. ჩანაწერში **ჲერ-ად**, ხოლო ისინი **ჲერეშ-ად** არის აღბეჭდილი, თანამედროვე ჩაჩნურს-კი **იზ** და **იზუშ-ი**, **მარა** და **დგჳრინინგ**, ქისტურს **იზ** და **უშ**, **ჲჳრ** და **ჲარაჟ** და წოვურს **ო**, **ორ** და **ობი** (მრ. რ.) აქვს, ისე რომ ამ ნაცვალსახელის არც ერთი ბგერაც-კი **ტხუო-სა** და **თკო-სას** არ მიაგავს. ცხადი ხდება, **რომ მრ. რ. 1. პ. ღიღღური ნაცვალსახელის აღნაგობა პირთა ნაცვალსახელებთან არ უნდა იყოს დაკავშირებული, არამედ მისი სადაურობა სხვაგან არის საძებნელი.**

მრ. რ. 2 პ. ფორმას თვალსაჩინო განსხვავება ემჩნევა: თუ მე-XVIII ს. ჩანაწერში გვაქვს **ჩუნ** Tschun, თანამედროვე ჩაჩნურში უკვე **შუ** არის, **შუნი** ნათ. ბრ. ფორმაა. ასევეა ქისტურსა და წოვურშიც: იქაც თქვენ არის **შუ**, ნათ. ბრუნვა-კი **თქვენი**, ქისტურში **შუმ** (დირრის შეს. 146), წოვურში **შუი** (შიფნ. წოვ. ე. 48). შეცდომაა მე-XVIII ს. ჩანაწერის ამ ცნობაში?

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი **ჩვენებითი ნაცვალსახელებია**, მაგ. **მარა**. მისი თავის ადგილას მოყვანილი (იხ. გვ. 494) ნათესაობითისა და დანარჩენი ფორმები ცხად-ჰყოფენ, რომ **მარა** ორი ნაწილისაგან, **მა** და **რა**-საგან შესდგება. **დანარჩენი ბრუნვების ფორმებს** ამ ორიდგან **მხოლოდ პირველი**, **მღ**, **აქვს შერჩენილი**, მეორე, **რა**-კი ქრება. **სამაგიეროდ, ამ ნაცვალსახელის მეორე ნაწილად პუ, პუინ, პუნ მარცვალი ჩნდება** და იმ დროს, როდესაც **მო** ყველა ბრუნვებში უცვლელი რჩება, **პუ**-ს ანუ **პუინ**-ს ბრუნვების ნიშნები ერთვის.

არც უ ს ლ ა რ ს ა და არც შ ი ფ ნ ე რ ს ამ **პუ**, თუ **პუინ**-ის რაობაზე არაფერი აქვთ ნათქვამი.

საყურადღებოა აგრეთვე ჩაჩნური მხ. რ. 3. პ. უკუქცევითი ნაცვალსახელის საწარმოებლად გამოყენებული „თითონ" **შჳ**, რომლის ნათ. ბრ. **შიჭნი**, მიც. ბრ. **შიჭნა**, მოქმ. **შჳ** არის და რომელიც **იზ**-თან ერთად **იზშჳ**, ანუ **ი-შაა** (ჲანდ.) „ის თითონ"-ის გამომხატველია, მაგრამ რომელიც ნათესაობითსა და დანარჩენს ბრუნვებში უკვე **უ-იზ-ოღ**, მარტო **თითონ** იხმარება. უ ს ლ ა რ ს არც ამ **შჳ**-ს ძირზე აქვს რაიმე ნათქვამი.

მე-XVIII ს. კითხვითი ნაცვალსახელები თანამედროვისგან ზოგი რამით განსხვავდება, მაგ. **ვინ** ჩაჩნ. ძველად **ჰჳმილაუ**, ქისტურად **ჲერმელოფ** და წოვურად **მენაუ** ყოფილა. **ვინ** წოვურად ეხლაც ასევეა **მენა**.

ბოლოკიდური **უ** ჩაჩნურს **ჰჳმილაუ**-საცა **და წოვურს მელაუ**-შიც **აწმყო დროის მეშველი ზმნის ფორმაა** და **„არის" ნიშნავს.**

საკმარისია ამის შემდგომ ვინ-ის ჩაჩნურსა და ქისტურს ფორმებს **ჰჳმილაუ**-სა და **ჲერმელოფ**-ს დავაკვირდეთ და თანამედროვე ფორმა **მილა**-ც გავითვალისწინოთ, რომ **ძველი ჩანაწერის ფორმების რთული აგებულება** სრულებით ადვილი გასაგები გახდეს. მაგრამ, სანამ მათ ანალიზს შევუდგებოდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ წოვური ფორმის ბოლოკიდური **ფ**, უეჭველია, იგივე **უ** მეშველი ზმნა უნდა იყოს, ოღონდ ჯერ **ვ**-დ, ხოლო შემდეგ **ფ**-დ შენაცვლებული. ამნაირად, მე-XVIII ს. ჩანაწერში კითხვითი ნაცვალსახელის წმინდა ფორმები-კი არა გვქონია აღბეჭდილი, არამედ „ვინ არის?".

ძველი და ახალი ფორმების შედარება დაარწმუნებს ადამიანს, რომ მე-XVIII ს. ცნობის **ჰäმილაუ** და **ჲერმელოფ**-ის თვით **ვინ** კითხვითი ნაცვალსახელი **ჰä+მილა**-სა და **ჲერ+მელო**-საგან შესდგება. ამათგან **მილა** და **მელო** რასაკვირველია სწორედ **ვინ** ნაცვალსახელია, ხოლო **ჰä** და **ჲერ**-ს, ცხადია, რაღაც სხვა მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს. **ჲერ**-ის რაობა, ზემომოყვანილი ცნობების შემდგომ, ძნელი მისახვედრი არ არის: **ჲერ**, მე-XVIII ს. ჩანაწერის ცნობითაც და თანამედროვე ქისტური **ჲარ** და **ჲäრ** ისევე, როგორც წოვური **ერ**, ჩვენებითი **ეხ** ნაცვალსახელია.

ამნაირადვე ჩაჩნური **ჰäმილაუ**-ს **ჰä** ამავე მნიშვნელობის ეს ჩვენებითი **ჰარა** ნაცვალსახელია, მაგრამ **რა**-ფორმანტ-ჩამოცილებული. როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდით, ამ ნაცვალსახელის ეს ორი ნაწილი საერთოდ მჭიდროდ დაკავშირებული არ ჩანს.

მაშასადამე, მე-XVIII ს. ზემომოყვანილ ჩანაწერებითგან სიტყვა-სიტყვით ნათარგმნი **მხოლოდ წოვური მენაშ ნიშნავს „ვინ არის“, ჩაჩნური ჰäმილაუ და ქისტური ჲერმელოფ** კი უკვე **მთელი წინადადება ყოფილა „ეს ვინ არის?“** საგულისხმოა, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით, **ვინ?** ნაცვალსახელის მაშინდელი კანკლედობის სამი ბრუნვის ფორმების გათვალისწინებაც შეგვიძლიან. მაგ. ნათ. **ვისი** ჩაჩნ. **უჰäნიმ** თანამედროვე **ხıენი(ნა)**-ს უდრის, მიც. **ჰäნნე=ხანნა**-ს. შემას. ბრ. (Wen) ჩაწერილია Ismajaĺ **იზმალაფ** რომელიც 3. პ. ნაცვ. **იზ-ს+მალა+ფ**-ს შეიცავს, **მალა** უეჭველია იგივე **მილა**-ა, ე. ი. **ვინ**, რომლის პირველი **ა**, თუ კორექტ. შეცდომას არ წარმოადგენს, რეგრესიული ასიმილაციის გზით უნდა იყოს გაჩენილი. ამნაირად **იზმალაფ**, ანუ **იზმილაფ** ნიშნავს **„ეს ვინ არის“?-ო.**

მიცემითი ბრუნვის ძველი და ახალი ფორმები ერთმანერთს კარგად უდგება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ გაპალატალებული **ხı** გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს სხვა შემთხვევებშიც გერმ. H ასოთი აქვს გამოხატული.

ნათ. ბრ. ჩაჩნური ფორმა **უჰäნიმ** „ვისი“, თანამედროვე **ხıუნი(ნა)**-თან შედარებით, ზედმეტს თავკიდურ **უ**-ს შეიცავს. რომლის რაობა გამოსარკვევია, და ამას გარდა მას ბოლოში **ნა**-ს მაგიერ **მ** უჩანს. უნდა ითქვას, რომ **უჰäნიმ თავისი თავკიდური უ-თი უფრო ეს ნაცვალსახელის ჰäრა ს ნათ. ბრ. ფორმას ჰოკუინინა-ს მიაგავს, ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ისევ, როგორც სახ. ბრუნვაში ჰä-მილა-უ-ში ეს ნაცვალსახელი ჰä არის, ნათესაობითს ბრუნვასაც მაშინ მისი ელემენტი უ-ს სახით (ჰო-ს მაგიერ) შეუნარჩუნებია.**

წოვური „ვისი“ **ჰანიო** თანამედროვე ნათ. ბრ. ფორმას, **ხıანი** და **უ** (არი)-ს უნდა უდრიდეს და ნიშნავს „ვისია?“, ხოლო ქისტური **ვისი**-ს **ჰანდ**-ის ბოლოკიდური **დ** გაუგებარია, მაგრამ, გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერებში **დე**-ს სახით ბევრგან სხვაგანაც გვხვდება, ამიტომაც შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

რა-ს ძველი ჩანაწერის ჩაჩნური **ჰუნდუ**, ცხადია, **ორ სიტყვას ჰუნ და დუ-ს შეიცავს და ნიშნავს „რა არის?** ქისტური **ჰუნტ**, რასაკვირველია, იგივე, მხოლოდ ხმოვან-ჩამოცილებული ფორმაა. **წოვური „რა“ უხცა თანამედროვე წოვურის გაძლიერებული „რა“? კითხვითი ნაცვალსახელის უხუა, უხდა, უხდახო-ს მეორე ფორმას ზედმიწევნით უდგება.**

მე-XVIII ს. ჩანაწერის აქეთ, ქისტურად რომ საფალე არის აღნიშნული, უნდა უდრიდეს ჩაჩნურის სხჷა ვუოლა-ს, რომელიც ნიშნავს „აქ მოდი“-ს (ჩაჩ. ე., 211), ე ი. „აქ გუალე“-ს უდრის.

უ ს ლ ა რ ს განმარტებული არა აქვს, თუ რა აგებულობის სიტყვაა ჩაჩნური „აქ“ სხჷა (იხ. ჩაჩ. ე., გვ. 108 და 211). მე მგონია, რომ „აქ“ სხჷა ორი ნაწილისაგან შესდგება: ხჷა მიმართულებითი ბრუნვის ის ბოლოსართი უნდა იყოს, რომელიც არსებითი, ზედსართავი სახელებისა და ნაცვალსახელების კანკლედობაშიც ამავე ბრუნვის მაწარმოებლად გვხვდება (იხ. ჩაჩ. ე., გვ. 25), ხოლო თავკიდური ს უნდა 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის სუოჲ-ს ელემენტი იყოს. ამნაირად, სხჷა თავდაპირველად აღმნიშვნელი იქმნებოდა „ჩემ-თან“, „ჩემ-დამი“ და მხოლოდ შემდეგში, დროთა განმავლობაში, უნდა მიჰნიჭებოდეს მას ზოგადად „აქეთ“-ის მნიშვნელობა.

მე-XVIII ს. ჩაჩნური ჩანაწერის იქით-ის შესატყვისობა დაჰადი, წოვური დაჰაჰე და ქისტური დაჰციგგე უდრის: ჩაჩნური დაჰადი თანამედროვე დჷჰ-სა, რომელიც იქ, იქით-ს ნიშნავს, და დი-ს. ამ უკანასკნელის რაობის გამოსარკვევად უნდა გავითვალისწინოთ დაჰადი-სა და დაჰარე-ს იგივეობის შესაძლებლობა, რათგან დ-სა და რ-ს შენაცვლება იშვიათი არ არის.

ამის შემდეგ რომ წოვური იქით-ის დაჰაჰეს-ს ანალიზს შევუდგეთ, აქაც დაჰა უნდა დჷჰ-ს შესატყვისობად გვეცნა, ხოლო ჰე რომელიღაც ფორმანტად მიგვეჩნია. მაგრამ ჩაჩნურად ჰარა ჩვენებითი ნაცვალსახელია და ეს-ს ნიშნავს, ამიტომ წოვური დაჰაჰე „იქით“ უნდა კორექტურული შეცდომა იყოს დაჰარე-ს მაგიერ და დჷჰ-სა და ჰარა-საგან იყოს შერწყმით წარმომდგარი და, მაშასადამე, არსებითად მარტო იქით-ს-კი არ გამოჰხატავს, არამედ „იქით ეს“-ის, ანუ უფრო სწორედ რომ გამოითქვას, „იქითი“-ს აღმნიშვნელი ყოფილა.

ცხადია, რომ ზემონათქვამის შემდგომ ჩაჩნური დაჰადი-ც თავდაპირველად ასეთივე აგებულებისა და ცნების სიტყვა იქმნებოდა. ამიტომვეა, რომ ჰარა ჩაჩნურად ნიშნავს ეს-ს, დჷჰრინიგ უკვე ის-ს გამოჰხატავს. დაშორების ცნების ელფერს ჰარა-ს, ეს-ს, სწორედ დჷა, „იქ“ ანიჭებს.

დაჰაციგგე, ქისტური იქით, იმავე დაჰა-ს (ე. ი. დჷჰ-ს) და ციგგე-ს შეიცავს, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა აქვს და ჩაჩნურშიც არსებობს (ჩაჩ. ე. 226). ამნაირად ამ შემთხვევაში იგივე ცნება ქისტურს გაორმაგების გზით გამოუხატავს.

IV. ლეგურ-ალბანური ენების ნაცვალსახელები

ნაცვალსახელებში ლეგურ ენებსაც ნაირნაირობა ემჩნევა. ეს თუმცა საქმეს ართულებს, მაგრამ სამაგიეროდ მათი აღნაგობისა და შემადგენელი ნაწილების გამოსარკვევად მკვლევარს ხშირად სწორედ ეს ნაირნაირობა აწვდის ძვირფას მასალასაც და ბევრი რამის გაგების საშუალებასაც აძლევს. ცალკეული ენის ნაცვალსახელების განხილვის დროს, მრავალჯერ მკვლევარს თითქოს სრულებით

გარკვეული სურათი და აგებულება ეჩვენება ხოლმე, მაგრამ, როდესაც ამავე საკითხების განხილვისას ის სხვა ენების ნაცვალსახელების ფორმებსაც გაითვალისწინებს და გამოიყენებს, მაშინ უკვე ცალკეული ენის ნაცვალსახელების აღნაგობაცა და შემადგენელი ელემენტებიც სულ სხვანაირად წარმოუდგება ხოლმე. ამიტომაც აუცილებლად საჭიროა, რომ ამ ენების ნაცვალსახელები ცალკეულადაც და შედარებითადაც გვქონდეს განხილული: რის გამორკვევაც ცალკეული შესწავლით ხერხდება, ის ამ გზით მოგვარდეს, დანარჩენი საკითხები-კი შედარებითი მეთოდით გამოირკვევა.

თავი პირველი

ღუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელები

ამ სამი დიალექტის ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერიც გვაქვს ხელთა და ღუნძურისათვის ცნობები უ ს ლ ა რ ი ს გრამატიკაშიც მოგვეპოვება. ღუნძურსა, ანწუხურს და ჭარულს ნაცვალსახელებს შორისაც იმდენად მჭიდრო კავშირია, რომ აქაც მათი ერთად განხილვა სჯობია. წინათვე მიღებული თანმიმდევნობის მიხედვით, აქაც ჯერ ღუნძური, ანწუხური და ჭარული ძველი ჩანაწერისა და თანამედროვე ღუნძური ნაცვალსახელ ები გვექნება წარმოდგენილი, ხოლო შემ დეგ უკვე მათს ანალიზზე გადავალთ.

§ 1. ღუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელები მე-XVIII ს.

ღუნძურად

Ich მე — დუნ Dun.
Mein ჩემი — დჳრბუგუ Dürbugu.
Du შენ — მუნ Mun.
Dein შენი — დურაბ Durab.
Er ის — ჰადაბ Hadab
Sein მისი — შენელაუ Schenelau
Wer ვინ Schumun შუმუნ
Wessen ვისი Kisamun ქისამუნ
Wem ვის Chibi ხიბი
Was რა Schiblu შიბლუ
Hieher აქეთ Ani ანი
Dorthin იქით Duwechun დუვეხუნ

Wir ჩვენ — ნიჟ Nish.
Unser ჩვენი — ნეჟერაუ Nesherau
Ihr თქვენ — მუჟ Mush
Euer თქვენი — მოჟორაბ Moshorab
Sie ისინი — დაჰ Dah

(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 512).

ანწუხურად

Ich მე — დუნ Dun
Mein ჩემი — დჳრ Dür

Wir ჩვენ — ნიჟ Nish
Unzer ჩვენი — ნეჟერ Nesher

Du შენ — მუნ Mun
Dein შენი — დურ Dur

Ihr თქვენ — მუშ Mush
Euch თქვენ შემას. ბრ. — მუშერ, Musoher

Er ის — ჰადაბ Hadab
Sein მისი ჲენელ Ienel

Sie ისინი — ჰადალ Hadal
Sich ისინი შემას. ბრ.. — ჲენე Iene

Wer ვინ Schu შუ
Wessen ვისი Ch'il ხ'ილ, ანდა ხჳილ
Wem ვის Chil ხილ
Wen ვინ (შემას. ბრ.) Hauh'ill. ჰაუჰ'ილი
Was რა Schib შიბ
Hieher აქეთ S'l'ab ს'ლ'აბ
Dorthin იქით Daba დაბა

(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 512).

ქ ა რ უ ლ ა დ

Ich მე — დუნ Dun
Mein ჩემი დვრაბ Dūrab

Wir ჩვენ — ნიშ Nish
Unser ჩვენი — ნეშერაბ Nesherab

Du შენ — მუნ Mun
Dein შენი — დურაბ Durab

Ihr თქვენ — მუშ Mush
Euch თქვენი (შემას. ბრ.) — მუშერაბ Musherab.

Er ის — ჰადაბ Hadab
Sein მისი — შენელაბ Shenelab

Sie ისინი — დალ Dal
Sich ისინი — Shene შენე

Wer ვინ Schemun შემუნ
Wessen ვისი Chilabi ხილაბი
Wem ვის Chibi ხიბი
Wen ვინ (შემ. ბრ.) Chisisst ხისისტ
Was რა Schibugu შიბუგუ
Hieher აქეთ Ani ანი
Dorthin იქით Dabai დაბაი

(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 512).

§ 2. ღუნძური თანამედროვე ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მე — დუნ
შენ — მუნ

ჩვენ { (მე და ის, ისინი) — ნიტხლი
ჩვენ { (მე და შენ, თქვენ) — ნიშ
თქვენ — ნუშ (ღუნ. ე. გვ., 92—93)

ის — დოუ (მამრ.), დოჲ (მდედრ.), დობ (3. სქ.).
ისინი — დოლ (იქვე, გვ. 95).

პირთა ნაცვალსახელების ბრუნება

	მე	შენ	ის		
სახ.	**დუნ**	**მუნ**	**დოუ,**	**დოჲ,**	**დობ**
ნათ.	**დირ**	**დურ**	**დოსჸულ,**	**დოტყლჷულ,**	**დოტყლჷულ**
მიც.	**დირძე**	**დურძე**	**დოსრძე,**	**დოტყლჷრძე,**	**დოტყლჷრძე**
მოქმ.	**დირცა**	**დუცა**	**დოს**	**დოტყლჷ**	**დოტყლჷ**

	ჩვენ (მე და ის)	ჩვენ (მე და შენ)	თქვენ	ისინი
სახ.	**ნიტყლჷ**	**ნიჟ**	**ნუჟ**	**დოლ**
ნათ.	**მატყლჷერ**	**ნეჟერ**	**ნოჟრ**	**დოზულ**
მიც.	**ნეტყლჷერძე**	**ნეჟერძე**	**ნოჟრძე**	**დოზრძე**
მოქმ.	**ნეტყლჷერცა**	**ნეჟერცა**	**ნოჟრცა**	**დოზ**

(ღუნ. ე., გვ. 92 და 95).

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი — **დირ** (ყველა სქეს-კატ. და რიცხ.)
შენი — **დურ** „ „ „ „
მისი — **დოსჸულ** (მამრ), **დოტყლჷულ** (2 და 3 სქეს-კ.)
ჩვენი (ჩემი და იმისი) — **ნეტყლჷერ**, (ჩემი და შენი) — **ნეჟერ.**
თქვენი — **ნოჟრ,** — **იმათი** — **დოზულ** (ღუნძ. ე., გვ. 95).

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ზედსართავ სახელებად არის ღუნძურში მიჩნეული და **შესაძლებელია** სქეს-კატეგორიიანი მითითებითი ნაცვალსახელებიც ბოლოსართებად დაერთოს, მაგ. ჩემი **დირრაუ** (მამრ.), **დირრაჲ** (მდედ.), **დირრაბ** (3. სქ.), —ჩვენი — **ნეჟერაუ** (მამ.), **ნეჟერაჲ** და **ნეჟერაბ,** — **ჩვენნი**— **ნეჟერალ,**— თქვენი — **ნოჟრრაუ,** — **ჲ,** — **ბ,** — **თქვენნი** — **ნოჟრრალ,** —მისი — **დოსულაუ** და სხ. (იქვე გვ. 95).

როცა კუთვნილებითი ნაცვალსახელები არსებითი სახელებისაგან დამოუკიდებლივ და ცალკეულად არის სახმარებელი, მაშინ ასეთს ფორმებს ხმარობენ ხოლმე: **ჩემი** — **დირრავაუ** (მამრ.), **დირრაჲაჲ** (მდედ.), **დირრაბაბ** (3. სქ. კ.) **დირრალალ** (მრ. რ.), — **მისი** — **დოსჸულავაუ** (მამრ.), **დოსჸულაჲაჲ** (მდედრ.) **დოსჸულაბაბ** (3. სქ.-კ.), **დოსჸულალ** (მრ. რ.) და ასევეა ხოლმე დანარჩენი პირების კუთვნილებითი ნაცვალსახელებიც ნაწარმოები (ღუნძ. ე., გვ. 96). **ვგონებ ძნელი შესამჩნევი არ უნდა იყოს, რომ ზემომოყვანილს ფორმებს სქეს-კატეგორიებიანი მითითებითი ნაცვალსახელების ორმაგი ბოლოსართები აქვთ.**

უკუქცევითი ნაცვალსახელები

უკუქცევითი ნაცვალსახელები ნაწარმოებია პირთა ნაცვალსახელებისაგან **გო** ბოლოსართის მიმატებით, და ამიტომ იქმნება:

ჩემ თავს — **დუნგო,** **შენ თავს** — **მუნგო** — **ჩვენ თავს** — **ნიჟგო** და **ნიტყლჷგო,** — **თქვენ თავს** — **ნუჟგო,** — **ის თ[...]ან** — **დოუგო** და **დოუგოჲაუ** და სხ. (ღუნძ. ე., გვ. 97).

თითონ — **ჟი́უ** (მამრ.), **ჟი́ჲ** (მდედ.), **ჟიბ** (3. სქ.)
ნათ. ბრ. — **ჟინდი́რ** **ჟინდი́რ** **ჟინდი́რ**
მიც. **ჟინდი́ჲე**
მოქმ. **ჟინცა̂**
მრ. რ. სახ. ბრ. — **ჟალ**, ნათ., — **ჟოდრ́რ**, მიც. — **ჟოდრ́ჲე**,
მოქმ. — **ჟოდრ́ცა** (იქვე, გვ. 98).

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ლუნძურს ჩვენებითი ნაცვალსახელები მარტივიცა და რთულიც მოეპოვება. მარტივი მითითებითი ნაცვალსახელები სქეს-კატეგორიან ბოლოსართების მქონებელს ფორმას წარმოადგენენ. აქვე მომყავს მათი სია და კანკლედობა.

	მხ. რ.	მრ. რ.
სახ.	**აუ, აჲ, აბ**	**ალ**
ნათ.	**ასუ́ლ, ატხლიუ́ლ, ატხლიუ́ლ**	**აზუ́ლ**
მიც.	**ასი́ჲე, ატხლირ́ე, ატხლირ́ე**	**აზი́ჲე**
მოქმ.	**ას, ა̂ტხლი, ა̂ტხლი**	**აზ**

	მხ. რ.	მრ. რ.
სახ.	**ეუ, ეჲ, ებ**	**ელ**
ნათ.	**ესუ́ლ, ეტხლიუ́ლ, ეტხლიუ́ლ**	**ეზუ́ლ**
მიც.	**ესი́ჲე, ეტხლირ́ჲე, ეტხლირ́ჲე**	**ეზი́ჲე**
მოქმ.	**ეს, ეტხლი, ეტხლი**	**ეზ**

(ლუნ. ე., გვ. 99).

ლუნძური რთული აგებულების ჩვენებითი ნაცვალსახელების პირველი ნაწილი **ჰა** მიუთითებს ნაცვალსახელს, ხოლო მეორე ნაწილი 3. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელის **ა** ხმოვანა. სახესხვაობას **დაუ, დაჲ, დაბ**-ს წარმოადგენს. ამ შემთხვევაში **ა**-ხმოვნობა შესაძლებელია პროგრესიული ასიმილაციის შედეგადაც ყოფილიყო მიჩნეული. მას ასეთი კანკლედობა აქვს:

	მხ. რ.			მრ. რ.
სახ.	**ჰა́დაუ** (მამრ. სქ.)	**ჰა́დაჲ** (დედ. სქ.),	**ჰა́დაბ** (3 სქ.)	**ჰა́დალ**
ნათ.	**ჰა́დასულ**	**ჰა́დატხლიულ**,	**ჰა́დატხლიულ.**	**ჰა́დაზულ**
მიც.	**ჰა́დასე**	**ჰა́დატხლიე**	**ჰა́დატხილე**	**ჰა́დაზე**
მოქმ.	**ჰა́დას**	**ჰა́დატხლი**	**ჰა́დატხლი**	**ჰა́დაზ**

(ლუნ. ე. გვ. 99).

მკითხველი შეამჩნევს, რომ ძველს ჩანაწერში 3. პ. მხ. და მრ. რ. ფორმებად სწორედ ამ რთული ჩვენებითი ნაცვალსახელის 3. სქესკატეგორიის ფორმაა აღბექდილი.

§ 3. ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელების ანალიზი.

ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. აღბექდილი ფორმებისა და თანამედროვე ლუნძურზე ცნობების გადაკითხვის შემდეგ, უნდა მათი აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევაც ვცადოთ

რაკი ლუნძურად, ანწუხურად და ჭარულად მე არის **დუნ**, შენ-კი **მუნ**, ე. ი. ორივე პირის ნაცვალსახელს ბოლოკიდურ თანხმოვნად **ნ** აქვს, ცხადია, **რომ ეს ბგერა ძირეული არ უნდა იყოს**, არამედ რომელიღაც ზოგადი ცნების გამომხატველად არის საგულისხმებელი

ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელების მხ. რ. 1. პ. და მრ. რ. 1 და 2 პ. ფორმებს ძირის მთლიანობა ემჩნევათ, მაგრამ, თუ მხ. რ. 2. პირს ნაცვალსახელის სახელობითი ბრუნვაა **მუნ**, ნათ. ბრუნვა უკვე არის **დურ**-მიცემითი **დიძე** და, როგორც მე-XVIII ს. ჩანაწერითგან ჩანს, ნათ. ბრუნვა მაშინაც ასევე ყოფილა. აქ მარტო ის გარემოება-კი არ არის საყურადღებო, რომ **შენ ნაცვალსახელის ძირის მთლიანობაა დარღვეული**, არამედ უფრო მეტად ის უცნაურობა, რომ **2. პ. ნათესაობითი, მიცემითი და მოქმედებითი ბრუნვების ფორმების ძირად დ ჩნდება, ის თანხმოვანი, რომელიც ყველა ბრუნვებში გამოუკლებლივ მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის აღმნიშვნელია**. ამას ზედ კიდევ ის უცნაურობაც ერთვის, რომ იგივე **დ მესამე პირის ორივე რიცხვის დრუ, დოძ, დობ და დოლ-ის ძირსვე წარმოადგენს**.

გჳლდენშტედტს მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის მხოლოდ ერთი ფორმა **ნიჲ** აქვს ჩაწერილი, უსლარის ცნობით-კი ორი ფორმა არსებობს: ერთია **ნიტხლთ**, რომელიც მე და შენ-ს, ანდა მე და თქვენ-ს გულისხმობს,—მეორე-კი **ნიჲ**, რომლითაც მე და ის, ანდა ისინი აღინიშნებიან ხოლმე (ავ. ე., გვ. 93). სწორედ **ეს „მე და იმის“, ანდა „იმათის“ აღმნიშვნელი მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელია** გჳლდენშტედტის **ზემომოყვანილს ჩანაწერში აღბეჭდილი**.

ამავე ხანის უსლარის ცნობით, **თქვენ** ლუნძურად არის **ნუჲ** (ავ. ე. გვ. 140), ე. ი. **ჩვენ**-ისაგან (**ნიჲ**) მხოლოდ ხმოვნით განსხვავებული ფორმაა, მაგრამ გჳლდენშტედტის ჩანაწერითგან ჩანს, რომ 1. და 2. პირის ნაცვალსახელების თავკიდური თანხმოვნების ასეთი იგივეობა მერმინდელი და შედარებით ახალი მოვლენა ყოფილა. მე-XVIII ს. დამლევს **თქვენ** ყოფილა **მუჲ**. ეს ცნობა რომ სრულ ჭეშმარიტებას წარმოადგენს, იქითგანაც ჩანს, რომ **შენ** ლუნძურად იმ დროსაც იყო **მუნ** და ეხლაც ასევეა. ამნაირად, **2. პ. მრ. რ. ფორმასაც მხ. პ. ნაცვალსახელის მ თანხმოვანივე ჰქონია**.

უნდა ამასთანავე აღინიშნოს, რომ **თქვენ** მარტო ლუნძურად-კი არ ყოფილა მე-XVIII ს. დამლევს **მუჲ**, არამედ, როგორც გჳლდენშტედტის ზემომოყვანილი ჩანაწერებითგან ჩანს, ანწუხურად და ჭარულადაც.

საყურადღებოა **ლუნძური, ანწუხური და ჭარული პირთა ნაცვალსახელების მრ. რ. 1. და 2. პირის სახელობითი ბრუნვის ნიჲ და თანამედროვე ნუჲ-ის ისევე, როგორც ძველი მუჲ-ის ბოლოკიდური ჲ-ს რაობა**. რაკი შენ არის **მუნ**, **თქვენ**-კი **მუჲ**, შესაძლებელია ფიქრად მოსვლოდა ვისმე, რომ **ჲ** მრ. რ. ნიშანია. ამას თითქოს ის გარემოებაც უნდა ადასტურებდეს, რომ მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელსაც, **ნიჲ**-საც, ეს თანხმოვანივე მოეპოვება. მაგრამ ლუნძურში **ჲ** მრ. რიცხვის ნიშნად სხვაგან არსადა ჩანს და ამიტომაც ასეთი მოსაზრება მცდარი იქმნებოდა.

თუმცა გამოირკვა, რომ **ჲ**-ს მრ. რ. ფორმანტად მიჩნევა შეუძლებელია, მაგრამ მრ. რ. 1. და 2. პირის ნაცვალსახელების ამ საერთო ბგერის რაობას

გამორკვევა მაინც საჭიროა, რათგან უეჭველია ეს თანხმოვანი ნაცვალსახელე-ბის ძირეული ნაწილი არ უნდა იყოს, არამედ ამ ჟ-ს რაღაც ზოგადი მნიშ-ვნელობა უნდა ჰქონოდა.

მე მგონია, რომ მრ. რ. 1 და 2. პ. ნაცვალსახელების ნიჟ და მუჟ (ძვე-ლის) ნუჟ-ის ჟ მთელი სიტყვის მხოლოდ პირველი შერჩენილი ბგერა-და უნდა იყოს. სრულად ეს სიტყვა ეხლაც არსებობს და სამი ფორმა ჟი̂უ (მამრ. სქ.), ჟი̂ა (მდედ. ს.) და ჟიბ (მესამე სქ.) აბადია: სამივე თითონ-ს ნიშნავს. თითონ-ის აღმნიშვნელს ამ ჟი̂უ ნაცვალსახელს, რომელიც ცალკეულად ამ ჟამად, უსლარის ცნობით, თითქოს მარტო მესამე პირის ნაცვალსახელის „ის თითონ"-ის გამოსახატავად იხმარება, დი̂უგო-ს მაგიერ (ავ. ე., გვ. 98), ბოლოში კიდევ გო ფორმანტი ერთვის ხოლმე და მასთან ერთად ცალკეულადაც ჟი̂უგო, ჟი̂აგო, ჟი̂ბგო და ჟა̂ლგო-ს (მრ. რ.) სახით იხმარება ხოლმე. მაგ. ჟი̂უგო დუნ ი̂ნა ვუგო თვით მე მივალ, —ჟი̂უგო დუნ ი̂ნა ჲი̂გო, თითონ (დედაკაცი) მე მივალ,— დი̂უ ჟი̂უგო ვა̂ჭანა ის თითონ მოვიდა (ავ. ე., გვ. 99). მრ. რ. 1. და 2 პ. ნაცვალსახელების ჩვენ ნიჟ და თქვენ მუჟ (ძველი) ნუჟ ფორმები ცხად-ჰყო-ფენ, რომ წინათ თითონ ჟი̂უ, ჟი̂ა, ჟიბ მარტო მხ. რ. მესამე პირის ნაცვალ-სახელის მაგიერ არ იხმარებოდა, არამედ მრ. რ. 1. და 2. პირის ნაცვალსა-ხელებთანაც გარკვეულობის გამომხატველ ნაწილაკად უხმარიათ. მაშინ მრ. რ 1. პირის სრული ფორმა ნიჟიუ, ხოლო 2. პ. მუჟიუ უნდა ყოფილიყო და ჩვენ თითონ-ისა და თქვენ თითონ-ის აღმნიშვნელი იქმნებოდა. სწორედ ამის ბოლომოკვეცილი ფორმებია მრ. რ. 1. და 2. პირის ნაცვალსახელების უკვე მე-XVIII ს. დამლევს ცნობილი და დღევანდლამდე შერჩენილი, თანაც ეხლა უკვე მარტივ ნაცვალსახელებად მიჩნეული ნიჟ და მუჟ (ძველი), ნუჟ ფორმები

ამის შემდგომ გასაგებია, თუ რატომ არის, რომ ნიჟ ჩვენ მონაწილედ მეორე პირსაც არ ჰგულისხმობს: ჩვენ თითონ-ის თითონ არის თითქოს ამის გამომხატველი.

რაკი გამოირკვა, რომ მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელის ბოლოკი-დური ჟ ამ სახელების ძირეული ნაწილი-კი არა. არამდ თითონ-ის აღმნიშვნელი ნაწილაკია და ამიტომაც არის, რომ 1. პ. ფორმას ექსკლუზიურს ელფერს ანი-ჭებს, თავისდა-თავად იბადება საკითხი 1. პ. მრ. რ. ინკლუზიური ფორმის ნიტხლთ-ის ბოლოკიდური ტხლთ ხ თავდაპირველი ბუნების შესახებაც. თით-ქოს ეს ბგერა ნაცვალსახელის ძირეული ნაწილი უნდა იყოს, ხოლო, იმ მოსაზ-რების გამო, რომ ამ ბგერიან ფორმის თავისებურებას მეორე პირის მონაწი-ლეობის გამომხატველობა შეადგენს, საფიქრებელი იყო, რომ იგი თავდაპირ-ველად სწორედ ამ დამატებითი გარემოების მაუწყებელი ნაწილაკი უნდა ყო-ფილიყო.

მაგრამ ასეთი მოსაზრება რომ მცდარია, თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ ლუნძურად მე არის დუნ, შენ-კი მუნ: არცერთი ამ ორ დ და მ ბგერათაგანი ნიტხლთ-ში არ მოიპოვება. ამას გარდა ლეგურის სხვა ენებთან შედარებითი შეს-წავლა თავის ადგილას დაგვარწმუნებს, რომ საკითხი სრულებით იმდენად მარ-ტივი არ არის, რომ მისი მარტო ლუნძური მასალით გამორკვევა შეიძლებოდეს.

მეტად საგულისხმოა აგრეთვე მე-XVIII ს. ჩანაწერის **ლუნძური კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ფორმები:** მხ. რ. **ჩემი — დჴრბუგუ, შენი — დურაბ, მისი· შენელაუ,**- მრ. რ. **ჩვენი — ნეჟერაუ, თქვენი — ნოჟორაბ.** ყველა ეს ფორმები პირთა ნაცვალსახელების ნათესაობითს ბრუნვას **დჴრ** ჩემი + **ბუგუ**-ს,— **დურ** შენი + **აბ**,— **ნეჟერ** ჩვენი + **აუ**, -**მოჟორ** (ძველი) ანდა **ნოჟორ** (თანამედროვე) თქვენი + **აბ**.. ყველა ამ ფორმების მეორე ნაწილთაგან **აუ** და **აბ** ჩვენებითი **აი** ნაცვალსახელებია: **აუ** მამრ. სქესისა და **აბ** მესამე სქეს-კატეგორიისა.

ეს რომ სწორედ ასეა, ამ ნაცვალსახელების ანწუხური და ჭარული პარალელებითაც მტკიცდება. მაგ. **ჩემს** ანწუხურად მე-XVIII ს. **დჴრ** სწოდებია, ე. ი. აქ უკვე მხოლოდ ნათ. ბრუნვის (უ-ბუგუ) ფორმაა, რომელიც ამასთანავე კუთვნილებითი ნაცვალსახელია,- ჭარულად-კი ჰრქმევია **დჴრაბ**, მაშასადამე,, **დჴრ**-ს **ბუგუ**-კი არა, არამედ **აბ** ჰქონია დართული. ამნაირადვე **ჩვენი** თუ **ნეჟერაუ** იყო, ანწუხურად **ნეჟერ**, ე. ი. ნათ. ბრუნვის წმინდა ფორმა ყოფილა, ჭარულსკი აქაც **აბ** ბოლოსართიანი **ნეჟერაბ** ჰქონია.

ასევეა 2. პირის ორივე რიცხვის ფორმებიც. თუ ლუნძურს **შენს — დურაბ**-ს ჭარულშიც ეგევე **დურაბ** უდრის, ანწუხურს უკვე ნათ. ბრუნვის წმინდა ფორმა **დურ** აქვს ლუნძური **თქვენ**-ის **მოჟორაბ**-ის შესატყვისად ანწუხურად **მუჟერ**, ე. ი. ნათ. ბრუნვის წმინდა ფორმაა, ჭარულში-კი **მუჟერაბ** ყოფილა. კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ასეთი ფორმები ლუნძურს ხომ ეხლაც აქვს.

ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ჩანს, რომ ბოლოკიდური **აუ** და **აბ** მარცვლები მართლაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელების **ჩემი, ჩვენი, შენი** და **თქვენი**-ს განუყოფელი ნაწილი არ ყოფილა. საგულისხმოა, რომ მე-XVIII ს. **ლუნძურში ჩვენი-ხა და მისი-ს ფორმებში ჩვენებითი ნაცვალსახელის ბოლოსართად მამრ. სქესის აუ ყოფილა ზოგადი მნიშვნელობის მქონებელ ფორმანტად მიჩნეული, ჭარულში-კი ისევე, როგორც ლუნძურს, ანწუხურსა და ჭარულს ამავე დანარჩენი და ნაცვალსახელისათვის ზოგადი მნიშვნელობის ბოლოსართად უკვე მესამე სქეს-კატეგორიის აბ ფორმანტია.** ფრიად დამახასიათებელია, რომ ასეთ, ზოგადი დანიშნულების, ფორმანტად ამ ჩვენებითი ნაცვალსახელის მდედრ. სქესის **აჲ** ფორმა არცერთხელ გამოყენებული არ ყოფილა. **ეტყობა, რომ სხვებზე მეტად ზოგადი მნიშვნელობა მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმებს მიჰკუთნებია, შემდეგ-კი უფრო ნაკლებ მამრ. სქესისასაც.**

ზემონათქვამის შემდგომ ვგონებ ცხადი უნდა იყოს, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერის **მისი შენელაუ**-ც უნდა უფრო ადრინდელი **შენერაუ**-საგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც აგრეთვე **შენერ**-ისა და **აუ**-ს შეიცავს: პირველი ამათგანი უეჭველია ნათ. ბრუნვის ფორმა უნდა იყოს, **აუ**-კი ჩვენთვის უკვე ცნობილი ჩვენებითი ნაცვალსახელის მამრ. სქესის ფორმაა. **შენერ ვ. პ. ნაცვალსახელის თითონ ის-ის, ჟიუ-ს, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა** ჩანს. ეხლა იგი **ჟინდირ**-ად ითქმის (ავ. ე., გვ. 98). გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში Sch ამ შემთხვევაში, როგორც ზოგან სხვაგანაც აქვს, **ჟ**-ს შენაცვლება მაინც უნდა იყოს, ამის დასამტკიცებლად შესაძლებელია **მისი**-ს ჭარული შესატყვისობა იქმნეს დამოწმებული: მე-XVIII ს. ჩანაწერში სწორედ **ჟენელაბ**-ი არის აღბეჭდილი. ცხადია, რომ იგი **ჟენელ**-ისა და **აბ**-ისაგან შესდგება. ჭარულში, მაშა-

სადამე, ღუნძურის მამრობითი სქესის ჩვენებითი ნაცვალსახელის **აუ**-ს მაგიერ, მესამე სქეს-კატეგორიის **აზ** ფორმა გვაქვს. თვით 3. პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმად-კი **ჭარულში** ამნაირად **ალბეჭდილია ჟენელ, ღუნძურის ზენელ**-ის მაგიერ. მაგრამ **ზისი**-ს მე-XVIII ს. ფორმების თავკიდური თანხმოვანი თავდაპირველად რომელი უნდა ყოფილიყო, ამას განსაკუთრებით სჭირდება გამორკვევა, რათგან ანწუხურად მე-XVIII ს.-ში ყოფილა **ჯენელ**, ე. ი. **ზ**-ს, ანდა **ჟ**-ს მაგიერ **ჯ** არის.

მე-XVIII ს. ღუნძური, ანწუხური და ჭარული ჩანაწერების **ის** ნაცვალსახელი **ჰადაზ** რთული აგებულებისაა და მითითებითი ნაცვალსახელის **დოუ, დოჲ, დოზ**-ისაგან შესდგება. პროგრესიული ასიმილაციის გზით ამ მეორე ნაწილის **ო** ა-დ არის ქცეული. **ჰადაუ, ჰადაჲ, ჰადაზ** ეხლაც არსებობს, მხოლოდ უ ს ლ ა რ ს 3. პ. ნაცვალსახელად-კი არა, არამედ სამართლიანად ჩვენებით ნაცვალსახელად აქვს მიჩნეული (ავ. ე., გვ. 99). მაშასადამე, მე-XVIII ს ჩანაწერის **ის ჰადაზ ჩვენებითი ნაცვალსახელის მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმას წარმოადგენს.**

ეხლა **ჩემი**-ს **დჳრზუგუ**-ს მეორე ნაწილის **ზუგუ**-ს რაობა-ღა გვაქვს გამოსარკვევი. ცხადია, რომ იგი **დჳრაზ** და **გუ**-საგან არის შემდგარი, რომელთაგან პირველი კუთვნილებითი ნაცვალსახელის **ჩემი**-ს 3. სქეს-კატეგორიის ფორმაა, მეორე, **გუ**-კი უკუქცევითი ნაცვალსახელების **გო** მაწარმოებელი ბოლოსართის უ-ხმოვანა სახეობაა. ამიტომ **დჳრზუგუ** სიტყვა-სიტყვით, ან **თვით ჩემი**-ს აღმნიშვნელია, ანდა **დჳრ** (ჩემი) + **ზუგო** (არის)-საგან შესდგება და **ჩემია**-ს უდრის.

ღუნძურში, ანწუხურსა და ჭარულში ძველი ჩანაწერით 3. პ. ნაცვალსახელად **ჰადაზ** ყოფილა მიჩნეული, თანამედროვე ღუნძურს-კი აქვს **დოუ** (მამ. სქ.), **დოჲ** (მდედ. სქ.) და **დოზ** (3 სქ.) მხ. რ-ში და **დოლ** მრ. რ-ში. აი მისი კანკლედობაც:

	მხ. რ			**მრ. რ**
სახ.	**დოუ** (მამ. სქ.),	**დოჲ** (მდედ. სქ.),	**დოზ** (საშ. სქ.),	**დოლ**
ნათ.	**დოსულ,**	**დოტხლიულ,**	**დოტხლიულ**	**დოზულ**
მიც.	**დოსიჲე,**	**დოტხლიიჲე,**	**დოტხლიიჲე,**	**დოზიჲე**
მოქმ.	**დოს,**	**დოტხლი,**	**დოტხლი**	**დოზ**

(ღუნძ. ე., გვ. 95).

ღუნძური და ჭარული 3. პ. ნაცვალსახელის მრ. რ. ფორმა **ისინი** მე-XVIII ს. ჩანაწერში არის **დალ**, უ ს ლ ა რ ი ს ცნობით-კი ეხლა **დოლ** ითქმის (ავ. ე., გვ. 95). საფიქრებელია, რომ ისევე, როგორც **ის** მაშინ იყო **ჰადაზ**, მრ. რ. **ისინი** ს ფორმაც ამავე **ჰა** მარცვლიანი **ჰადალ** იქმნებოდა. ჩვენებითი ნაცვალსახელის ასეთი მრ. რ. ფორმა ეხლაც არსებობს (იქვე, გვ. 99). პროგრესიული ასიმილაციით გაჩენილი **დალ**-ის სწორედ ეს **ა**, **ო**-ს მაგიერ ამჟღავნებს, რომ მე-XVIII ს. ფორმა **დალ** წინანდელი **ჰადალ** ის თავკიდური მარცვალ-ჩამოცლილი ფორმაა. ამ მოსაზრების სისწორის დამადასტურებლად შესაძლებელია ანწუხურის **ისინი**-ც იყოს დამოწმებული: მე-XVIII ს. ჩანაწერში მართლაც ალბეჭდილია **ჰადალ**, მაშასადამე, **დალ** ნიშნავს **აი ისინი**.

ვინ? ლუნძური **შუმუნ**, ჰარული **შემუნ** და ანწუხური **შუ** უდრის თანამედროვე ლუნძურს **ში́უ**-ს (მამრ. სქ.) და **შიჲ**-ს (მდედრ. სქ.). ლუნძურისა და ჰარულის მეორე ნაწილში **მუნ** უკვე მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელია და, **მაშასადამე**, **შუმუნ და შემუნ ნამდვილად ნიშნავს „ვინ შენ?“**.

ვისი? ლუნძური **ქისამუნ** მართლაც ზემომოყვანილი კითხვითი ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. ფორმა-კი არ არის, არამედ შესაძლებელია **რომელი?**-ს აღმნიშვნელი **ქი́ნაუ**-ს ნათ. ბრ. **ქი́ნასუღ**-ის შესატყვის დამახინჯებულ ფორმად მიგვეჩნია, მაგრამ **ნამდვილად** იგიც **უნდა ორი ნაწილისაგან იყოს შედგენილი: პირველი ნაწილია** ქი́სა, რომელიც ლუნძურად ნიშნავს **საითგან?**, ხოლო მეორე ნაწილი აქაც არის **მუნ**, ე. ი. **შენ**, მაშასადამე, **ქისამუნ სიტყვა-სიტყვით გადმოქართულებული იქმნება საითგან შენ?**

ვისი? ანწუხური **ხგილ** და ჰარული **ხილაბი**-კი რომ განვიხილოთ, ანწუხური Ch'il, უეჭველია, ლუნძური **ვისი**-ს **ტყლიილ**-ის შესატყვისობაა და Ch' აქ ლატერალური ბგერის გამომხატველია. ჰარული **ხილაბი**-კი უკვე ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომელთაგან პირველი იმავე **ტყლიილ**-ის ტრანსკრიფციაა, ხოლო **აბი** მითითებითს ნაცვალსახელს **ჰაბ**-ს უდრის. ამნაირად **ხილაბი ნამდვილად ნიშნავს „ვისია ეს?“**.

ამნაირადვე **ვის?** ლუნძური და ჰარული **ხიბი** ვგონებ უნდა მიც. ბრ-ის თანამედროვე ფორმის **ეტყლიიძე** და მითითებითის **ჰეხ** ნაცვალსახელის შერწყმულს ფორმას წარმოადგენდეს და, მაშასადამე, უდრის ქართულს „**ვის ეგ?**“ ანწუხური **ხილ**-კი უნდა შეცდომით იყოს მიც. ბრ. ფორმად მიჩნეული, ნათ. ბრ.-ის მაგიერ.

ვინ? შემასმენელობითი ბრუნვის (Wen) ანწუხურ შესატყვისობად აღბეჭდილი **ჰაუჰილ** (Hauh'il) საფიქრებელია **ჰაუ**-სა, ჩვენებითი **ეს** ნაცვალსახელისა, და **ვინ** ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. **ატყლიულ**-ის შერწყმული ფორმა უნდა იყოს, ამიტომ არსებით ნიშნავს „**ეს ვინ?**“ ხოლო ამავე შემასმ. ბრ.-ის ჰარულ ფორმად დასახელებული ძველი **ხისისტ**, ვგონებ, კითხვითი ნაცვალსახელის მოქმ. ბრ. **ტყლიიცა**-სი და **დოვა́, დოძა́, დობა́, დორა́**-ს, რომელიც ქართ. **აქა**-ს უდრის, ბოლომოკვეცილი შერწყმული ფორმა უნდა იყოს და, მაშასადამე, თითქოს **ტყლიიცად**-ის ანარეკლსა და „**ვისით აქა?**“-ს აღმნიშვნელს უნდა წარმოადგენდეს, მაგრამ გაუგებარია, თუ ბოლოკიდური **ტ**-ს, თუ **თ**-ს წინ მდგომს **სს**-ს ამ ფორმაში რა ფუნქცია უნდა ჰქონოდა.

რა? კითხვითი ნაცვალსახელი ორი სახით არის მე-XVIII ს. აღბეჭდილი: ანწუხურად **შიბ**, ხოლო ლუნძურად და ჰარულად-კი **შიბლუ**. მაგრამ თანამედროვე ლუნძურს **შიბლუ**-კი არა აქვს, არამედ მხოლოდ **შიბ**. **შიბლუ**-კი უნდა **შიბ** და **ლუ**-საგან იყოს შემდგარი. **ლუ** თითქოს კითხვითი ბოლოსართი ჩანს, თუმცა თანამედროვე ლუნძურს ასეთ ბოლოსართად **ლი**, ანდა **ალი** აქვს (ლუნ. ე., გვ. 31).

აქ, აქეთ მე-XVIII ს. ჩანაწერით ლუნძურად და ჰარულად **ანი** ყოფილა, რომელიც თანამედროვე ლუნძურში არსებული **ჰა́ნიუ, ჰა́ნიძ, ჰა́ნიბ** და **ჰა́ნირ**-ის (იხ. ლუნძ. ე., გვ. 238) **მეორე სქეს-კატეგორიის ფორმა ჩანს**. ვერ მიმიგნია რა ანწუხური **აქ, აქეთ**-ის ს'ლ'აბ-ის აგებულებისათვის: ეგების ამ სიტყვის მეორე

ნაწილი **ლ'აბ** უდრის **ტხლოობ**-ს, ე. ი. ჩვენებითი ნაცვალსახელის 3. სქეს-კატეგორიის ფორმაა და ეს-სა ნიშნავს? მაგრამ ს' რაღა უნდა იყოს?

იქით ანწუხური **დაბა** და ჰარული **დაბაი** თანამედროვე ღუნძურშიც დაცული **დოვა́**, **დოჲა́** **დობა́** და **დორა́**-ს 3. **სქეს-კატეგორიის ფორმა ჩანს**. ხოლო ღუნძური **დუვეხუნ**, უექველია, აქეთ, აქეთკენ-ის გამომხატველია და თანამედროვე ღუნძურის **დოვე́ხოუნ**, **დოჲე́ხოუნ**, **დობე́ხოუნ** და **დორე́ხოუნ**-ის **1. სქეს-კატეგორიის ფორმაა.**

ღუნძური, ანწუხური და ჰარული ნაცვალსახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ნაცვალსახელების მარტივ ფორმებად ხშირად ნამდვილათ რთული და შერწყმული ფორმები ყოფილა მიჩნეული. ეს გარემოება მკვლევარს უნდა ყოველთვის გათვალისწინებული ჰქონდეს.

თავი მეოთხე

ანდიური და მონათესავე ტინდალური, ბოთლიხური, ღოდობერული, კარატული, ახვახური, ბაგულალური და ჭამალალური ნაცვალსახელები

ანდიური ნაცვალსახელების შესასწავლადაც მე-XVIII ს. ჩანაწერიც და თანამედროვე ცნობებიც მოგვეპოვება. მაგრამ ძველი ცნობა ნაკლულოვანია! პირთა სახელების ნათ. ბრ. არცერთი ფორმა ჩაწერილა არ არის. ამაზე უფრო უარესია, რომ მრ. რ. 2. და 3. პირის ნაცვალსახელები სრულებით გამოტოვებულია. რასაკვირველია, ეს ორი ნაკლი აძნელებს საქმეს, მაგრამ ისიც, რაც ძველს ჩანაწერშია აღბეჭდილი, მაინც არა ერთი საყურადღებო გარემოების გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს.

იმ მჭიდრო ნათესაობის გამო, რომელიც ანდიურთან ტინდალურს, ბოთლიხურს, ღოდობერულს, კარატულს, ახვახურს, ბაგულალურსა და ჭამალალურს ნაცვალსახელებს ემჩნევა, სჯობია, რომ მათი თვისებების ზოგადი დახასიათება ანდიური ნაცვალსახელების ანალიზს მივაყოლოთ: მაშინ ყველაფერი იმდენად ცხადი იქმნება, რომ საქმის უზიანოდ სიტყვის მოკლედ მოჭრაც შესაძლებელი გახდება.

§ 1. ძველი და ახალი ანდიური ნაცვალსახელები

A. ძველი (მე-XVIII ს.) ანდიური ნაცვალსახელები

Ich **მე—დენ** Den
Du **შენ—მენ** Men
Er **ის—ჰეგებ** Hegeb
Wer **ვინ** Inego **ინეგო**
Was **რა** Iwgo **იუგო**
Hieher **აქეთ** Hotlu **ჰოტლუ**
Dorthin **იქით** Hinidil **ჰინიდილ**

Wir **ჩვენ—იშიბ** Ischib

(I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen II, 520).

გ. თანამედროვე ანდიური ნაცვალსახელები

1. მე **დინ** (მამრ. სქ.), **დინ** (მხოლოდ მდედრ. სქ.), მაგრამ ღაღათლის კილოკავს მხოლოდ ერთი **დენ** ფორმა აქვს.

2. შენ **მინ**, **მენ** (მარტო მდედ. სქ.),—ღაღათლურში საერთო ფორმა **მენ** იხმარება.

3. ის **ჰეჳ** (მამრ.), **ჰეჲ** (მდედ.), **ჰებ** (პირუტყ.), **ჰერ** (4 სქეს-კ.)

ჰედეჳ,	— **ჲ**,		— **რ**
ჰეგეჳ,	**ჰეგეჲ**,	**ჰეგებ**,	**ჰეგერ**
ჰენეჳ,	— **ჲ**,	— **ბ**,	— **რ**
ჰიდიჳ,	— **ჲ**,	— **ბ**,	— **რ**
ჰიგიჳ,	— **ჲ**,	— **ბ**,	— **რ**.

(ანდ. ე. 32-33).

მრ. რ.

1. ჩვენ **იტხლიილ** (მე და შენ, ან თქვენ) და **იშიილ** (მე და ის, ანდა ისინი).

2. თქვენ **ბისსილ**

3. ისინი **ჰევულ**, **ჰეჲილ**, **ჰერულ**
ჰედევულ, **ჰედეჲილ**, **ჰედერულ**
ჰეგევულ, **ჰეგეჲილ**, **ჰეგერულ**
ჰენევულ, **ჰენეჲილ**, **ჰენერულ**
ჰიდივულ, **ჰიდიჲილ**, **ჰიდირულ**
ჰიგივულ, **ჰიგიჲილ**, **ჰიგირულ**

(ანდ. ე. 33).

დამახასიათებელია, რომ მრ. რ. 3. პ. მამრ. სქესის ფორმას ხშირად არ ხმარობენ და მის მაგიერ მდედრ. სქ. ფორმაა გავრცელებული (იქვე გვ. 33, შენ. 2).

ანდიური პირთა ნაცვალსახელების თანამედროვე კანკლედობა

	მრ. რ. 1. პ.	2. პ.	მრ. რ. 1. პ.		2. პ.
სახ. ბრ.	**დინ** (დენ)	**მინ** (მენ)	**იტხლიილ**	**იშიგლ**	**ბისსილ**
ნათ. ბრ.	**დიჳ**[1], **დიჲ** —**ბ** —**რ**,	**დუჳ**, **დუჲ** —**ბ**, —**რ**,	**იტხლიიჳ,-ჲ**,	**იშიიჳ,-ჲ**. —**ბ**, —**რ**	**ბისსიჳ,-ჲ**
მიც. ბრ.	**დივო**	**დივო**	**იტხტიივო**,	**იშიივო**,	**ბისსივო**
მოქ.	**დინ** (დენ)	**მენ** (მინ)	**იტხლიიდი**,	**იშიიდი**,	**ბისსიდი**

(ანდ. ე. 32).

§ 2. ანდიური ნაცვალსახელების ანალიზი

თანამედროვე ანდიური პირთა ნაცვალსახელების საყურადღებო თვისებას ის წარმობდგენს, რომ მას **მხ. რ. 1. და 2. პირისათვის სახელობითი ბრუნვის ორ-ორი ფორმა აბადია: ერთი მამრ. სქესისათვის, მეორე კიდევ მდედრო-**

[1]. **ჳ, ჲ, ბ** და **რ** ბგერები აქ ყველგან სქ.-კატ. ნიშნებია.

ბითისათვის. ეს გარემოება ისე გასაკვირველი არ იქმნებოდა, რომ სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები ნათესაობითი ბრუნვისათვის ჰქონდა, რათგან ამ ბრუნვის ფორმებს იმავე დროს კუთვნილებითი ნაცვალსახელების დანიშნულებაც აქვთ ხოლმე და მათ, ზედსართავ სახელებივით, ასეთი სქეს-კატეგორიებისდა გვარად განსხვავებული ფორმები შეჰშვენის კიდევაც. ლეგურ ენათა შორის პირთა ნაცვალსახელების ნათ. ბრუნვის ასეთვე თვისების მქონებელი ფორმები, ანდიურს გარდა, სხვებსაც მოეპოვებათ. თუმცა 3. პ. ნაცვალსახელს ის-ს ანდიურად 4 სქეს-კატეგორიის ფორმაც-კი მოეპოვება,— ჰეჳ, ჰეჲ, ჰებ და ჰერ, - მაგრამ 3. პ. ნაცვალსახელი ხშირად ჩვენებითი ნაცვალსახელია ხოლმე, რომელსაც ასეთივე თვისება სხვა ენებშიც აქვს. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი სწორედ ის გარემოებაა, რომ მამრ. და მდედრ. სქესისათვის ცალკე ფორმა ანდიურს 1. და 2. პირისა და სწორედ სახელობითი და მიცემითი ბრუნვისათვისაც-კი აბადია. საყურადღებო გარემოებაა, რომ ანდიურის მე-XVIII ს. ჩანაწერში მხ. რ. 1. პ. ᲓᲔᲜ, 2. პ. ᲛᲔᲜ ნაცვალსახელებად აღბეჭდილი მდედრობითი სქესის ფორმებია. თანამედროვე ანდიურს მამრ. სქესისათვისაც აქვს დინ და მინ, მაგრამ ეხლაც ღაღატხლში, რომელშიც ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები არ არსებობს, სწორედ ეს ფორმებივეა ზოგად ნაცვალსახელებად ქცეული.

3. პ. ნაცვალსახელი ᲰᲔᲒᲔᲑ-კი, ცხადია, ჩვენებითი ნაცვალსახელი ჰეგჳ, ჰეგეჲ, ჰეგებ და ჰეგერ-ის მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმაა, აქ, მაშასადამე, ზოგადი მნიშვნელობა უკვე ამ მესამე სქეს-კატეგორიას მიჰკუთვნებია.

ამგვარადვე საგულისხმოა, რომ ანდიური ენოვანი მასალის გჳლდენშტედტისათვის მიმწოდებელს მრ. რ. 1. პ. ორ ფორმათაგან ზოგად ფორმად ექსკლუზივი, ᲛᲔ ᲓᲐ ᲘᲮ, ანდა ᲛᲔ ᲓᲐ ᲘᲡᲘᲜᲘ-ს აღმნიშვნელი, ფორმა დაუსახელებია. ამასთანავე ფრიად საყურადღებოა, რომ ამ ჟამად გავრცელებული იშიილ-ის მაგიერ მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღბეჭდილია ᲘᲨᲘᲑ, რომელსაც ბოლოში მესამე სქეს-კატეგორიის ბ ნიშანი აქვს. თანამედროვე ანდიურში ჳ და ჲ, ბ და რ სქეს-კატეგორიის ნიშნები ნათ. და მიცემითს ბრუნვებს აქვს, მაგრამ, როგორც ჩანს, მე-XVIII ს. სქეს-კატეგორიის ნიშნები სახელობითს ბრუნვის ფორმებსაც ჰქონია, მესამისაც-კი და ეს მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმა, ამ ჟამად ნათ. ბრ. და კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმად მიჩნეული, ზოგადი მნიშვნელობის მქონებელად ყოფილა აღქმული.

1. და 2. პ. ანდიურს ნაცვალსახელებს (დინ, დენ, მინ, მენ) ბოლოში ნ აქვს, რომელიც, რასაკვირველია, ძირეული არ არის. ამიტომ ამ ბოლოკიდური ნ-ს თავდაპირველი ბუნება და დანიშნულება ცალკეა გამოსარკვევი.

პირთა ანდიური ნაცვალსახელების კანკლედობის გადათვალიერება ყველას დაარწმუნებს, რომ 1. და 3. პ. მხ. რ. და 1, 2 და 3. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელების ძირი ყველა ბრუნვებში ერთი-და-იგივეა. სამაგიეროდ ამ მხრივ გამონაკლისს 2. პ. მხ. რიცხვი წარმოადგენს: თუ შენ (სახ. ბრ.) არის მინ და მენ, და ასევეა მოქმედებითი ბრუნვა, ნათ. ბრუნვა უკვე დუჳ, დუჲ,- პირველი მიც. ბრ.: დუჳო. მეორე მიც. ბრ. დუჲ,- ლა-თანდებულიანი ბრუნვა დულა, ხა-თანდებულიანი ბრუნვა დუხა, ხო-თანდებულიანი ბრუნვა დუხო და ჰუ-თან-

დებულიანი ბრუნვა დუჰუ-ა, ამნაირად, 2. პ. მხ. რ. მარტო ორ ბრუნვას აქვს შენ-ის მ ძირი, შვიდს დანარჩენს-კი დ ძირი მოეპოვება, ე. ი. სწორედ ის ბგერა, რომელიც თავითგან ბოლომდის 1. პ. მხ. რ. მე ნაცვალსახელის ყველა ბრუნვების ძირს წარმოადგენს.

პირთა ნაცვალსახელების მრ. რ. 1. და 2. პ. ფორმების აღნაგობის გამორკვევისას, უპირველესად მათი ბოლოკიდური მარცვლის რაობას უნდა შევეხოთ. სამივეს, 1. პ. იტხლოილ და იშოილ-ს და 2. პ. ბისსილ-ს, ბოლოს ილ მარცვალი აქვს. რაკი სამივე მრ. რ. ფორმაა და ანდიურს მრ. რ. ნიშნად ლ თანხმოვანი, ანდა წინმდგომი ხმოვნებითურთ ილ, ოლ, ულ აქვს (იხ. ანდ. ე. გვ. 20), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაშიც ზემომოყვანილი ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ილ მარცვალიც მრავლობითობის ფორმანტი უნდა იყოს. მაგრამ, რაკი 1. და 2. პ. მხ. რ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების ბგერითი შედგენილობა უამ-ილ-ოდაც სრულებით განსხვავდება ერთმანერთისაგან, ამიტომ მრ. რ. ნიშანი არც იყო საჭირო.

ამ ილ ბოლოსართის ჩამოშორების შემდგომ, 1. პ. ფუძედ იტხლო და იშო (ექსკლ.) დაგვრჩება, 2. პირისა-კი ბისს. მაგრამ, საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ღუნძურად 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი არის ნიტხლო და ნიჟ (ექსკლ.), და ამ ფორმებს ზემომოყვანილი ანდიური ფორმები შევადაროთ, რომ მათი მსგავსება უეჭველი გახდეს. ანდიურ ნაცვალსახელებს მხოლოდ ნ არა აქვს თავში და ექსკლუზივის ფორმასაც ჟ-ს მაგიერ შო მოეპოვება. ამის შემდგომ ცხადი გახდება, რომ ეს ანდიური ნაცვალსახელები ღუნძურთან ერთად უნდა ჰქონდეს მკვლევარს განხილული.

2. პ. მრ. რ. ანდიური ნაცვალსახელი, მრ. რ. ილ ფორმანტ-ჩამოცილილი, ბისს, პირიქით სრულებით განსხვავდება ამავე პირის ღუნძურ-ანწუხურ-ჭარული ნაცვალსახელის მუჟ (მე-XVIII ს.) და ნუჟ (თანამედროვე)-ისაგან, სამაგიეროდ, როგორც შემდეგშიც დავრწმუნდებით 2. პ. მრ. რ. ლუმუქურს ნაცვალსახელს მიაგავს, მეტადრე გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღბეჭდილს ბსუ-ს და ნაწილობრივ თანამედროვე ზუ-საც, რამდენადაც ანდიურის მეორე თანხმოვანი ს-ს მონათესავე ზ ბგერავეა დაცული.

უკუქცევითი ნაცვალსახელის თითონ-ის გამოსახატავად 1. და 2. პირისათვის პირთა ნაცვალსახელის სათანადო ბრუნვის ფორმას გუ ბოლოსართი ემატება, მაგ. „მე“ თუ არის დინ, „ჩემ თავს“ იქმნება დიჰუგუ,—„ შენ მინ, „შენ თავს“—დუჰუგუ, 3. პირის ასეთსავე ნაცვალსახელს ენ ძირი აქვს და გუ ბოლოსართი, ე. ი. ენშუ-ჳ, ენშუ-ჲ, ენშუ-ბ და ენშუ-რ, რომლის მრ. რიცხვია ენშუვულგუ, ენშუჲილგუ, ენშურილგუ (ანდ. ე. 41).

თვით ანდიურად არის ჟიჳ, ჟიჲ, ჟიბ, ჟირ, რომელთაც აგრეთვე თითქმის ყოველთვის გუ ბოლოსართიც ახლავთ, მაგ. ჟიჳგუ. მათი დანარჩენი ბრუნვებიც ენ ძირისაგან არის ნაწარმოები, მაგ. მიც. ენშუჲგუ, მოქ. ენშტიგუ ენშჰუგუ და სხ. მრ. რ. ფორმებია ჟივოლგუ, ჟიჲოლგუ, (ჟიბოლგუ), ჟიროლგუ (ანდ. ე. 41).

გუ ბოლოსართის რაობა-სადაურობა ა დ. დ ი რ რ ს გამორკვეული არა აქვს. აღნიშნული აქვს მხოლოდ, რომ ეს ნაწილაკი ბოლოსართად ნაცვალსახე–

ლებსა, რიცხვით სახელებში და ზმნის-ზედაშიც ხშირად გვხვდება, მაგ. ბევრი **ჲომოლ**-ადაც ითქმის და **ჲომოლგუ**-დაც, დიდი ხანია—**მუნკლოალგუ**-ა (ანდ. ე. 77). თუ სახელდობრ რა ელფერს ანიჭებს ეს **გუ** ბოლოსართი, ამაზე დ ი რ რ ი არაფერს ამბობს.

§ 3. ტინდალური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. მე — **დე**
2. შენ—**მე**
3. ის — **(ო)დოუ**, **(ო)დოა**, **(ო)დობ**

მრ. რ.

1. ჩვენ— **იშია**, **იტხლია**
2. თქვენ—**ბისსა**
3. ისინი— **ოდაბი** (1 და 2), **ოდარ** (3)

(ანდ.—დიდ. მას. 58).

ტინდალური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

1. ჩემი—**დიუ**, **დია**, **დიბ**,—მრ. რ. **დიბ** (1 და 2), **დირ** (?)
2. შენი—**დუ(უ)**, **დუა**, **დებ**,— მრ. რ. **დუბ** (1 და 2), **დურ** (3)
3. მისი—(1 სქ.)—**ოდოშიუუ**, **ოდოშიუა**, **ოდოშიუბ**,- მრ. რ. **ოდოშიუბ** (1 და 2), **ოდოშიურ**.

მრ. რ.

1. ჩვენი — **იშიიუ**, **იშიია**, **იშიიბ**,—მრ. რ. **იშიიბ** (1 და 2) **იშიირ** (3)
2. თქვენი—**ბისსიუ**, **ბისსია**, **ბისსიბ**,—მრ. რ. **ბისსიბ** (1 და 2), **ბისსირ** (3)
3. იმათი — **ოდადუუ**, **ოდადუა**, **ოდადუბ**,—მრ. რ. **ოდადუბ** (1 და 2), **ოდადურ** (3).

(ანდ.—დიდ. მას. 58).

§ 4. ბოთლიხური, ანუ ბუახატხლური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. მე— **დინ** (მამრ. სქ.), **დენ** (მდედრ.)
2. შენ— **მინ**
3. ის— **გოუ** (მამრ.), **გოა** (მდედრ.), **გობ** (საშ.).
   დოუ (მამრ.), **დოა** (მდედ.), **დობ** (საშ.).

მრ. რ.

1. ჩვენ **იშიი**.
2. თქვენ **ბიშტი**.
3. ისინი **დოლი**

(ანდ.—დიდ. მას. 3).

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი— **დიუ** (მამრ.), **დია** (მდედ.), **დიბ** (საშ.)
შენი—**დოუ**, **დოა**, **დობ**,— **დულ** (მრ. რ.)
მისი—**დოშუუ**, **დოშუა**, **დოშუბ**,—**დოშულ** (მრ. რ.)
დოტხლოტხლეი (მდედ.)
ჩვენი— **იშიაუ**, **იშიიი**, **იშიიბ**, — მრ. რ. **იშიილ**
თქვენი—**ბიშტიუ**, **ბიშტია**, **ბიშტიბ**, —მრ. რ. **ბიშტილ**
იმათი— **დოლუუ**, **დოლუა**, **დოლუბ**,—მრ. რ. **დოლულ**
(ანდ.—დიდ. მას. 4).

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—**ჰაუ** (მამრ.), **ჰაა** (მდედ.), **ჰაბ** (საშ.)
ესენი—**ჰალ**.
ის—**ჰუ**, **ჰუა**, **ჰუბ**,- **დოუ**, **დოა**, **დობ**,- **გოუ**, **გოა**, **გობ**.
ისინი—**ჰალ**,- **დოლ(ი)**,- **გოლ**.
(ანდ.—დიდ. მას. 3).

კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ—**ეუ**, **ენტხლეილა**,—
მრ. რ. **ეგოეტხლეილა**
რა—**ებხულა**, **ებლა**.
(ანდ.—დიდ. მას. 4).

§ 5. კარატული ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.	**მრ. რ.**
1. მე—**დენ**	ჩვენ—**იში**
2. შენ—**მენ**	თქვენ— **ბიშტი**
3. ის—**ჰუდუუ**, **ჰუდუა**, **ჰუდუბ**.	ისინი—**ჰადიბეა** (1 და 2 სქ.)

ისინი—**ჰუდუბეი**(1 და 2 სქ.), **ჰუდურეა** (3 სქ.) **ჰადირეა** (3 სქ.)
ეს—**ჰადიუ**, **ჰადია**, **ჰადიბ**.

(ანდ.—დიდ. მას. 24).

კარატული კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი —**დიუ**, **დია**, **დიბ**,- მრ. რ. **დიბეა** (1 და 2 სქ.), **დირეა** (3 სქ.)
შენი—**დუუ**, **დუა**, **დუბ**,- მრ. რ. **დუბეა** (1 და 2 სქ.), (**დურეა** (3)
მისი—**ჰუდუშუ**, **ჰუდუშუა**, **ჰუდუშუბ**,- მრ. რ. **ჰუდუშუბეა** (1 და 2 სქ.)
ჰუდუშურეა (3).
თვისი—**ინშუდა** (1 სქ.), **ინშუადა** (2), **ინშუბდა** (3).
მისი — (მდედ. სქ.) **ჰუდიტხლეტხლე**,—მრ. რ. **ჰუდიტხლეიტხლეეია**.
ჩვენი—**იშიუ**, **იშია**, **იშიბ**,—მრ. რ. **იშიბეა** (1 და 2), **იშირეა**
თქვენი—**ბიშტიუ**, **ბიშტია**, **ბიშტიბ**, მრ. რ. **ბიშტიბეა** (1 და 2), **ბიშ-ტირეა** (3).

მათი—ჰუდუდოუ, ჰუდუდოჲ, ჰუდუდობ,—მრ. რ. ჰუდიდობეჲ (1 და 2), ჰუდიდორეჲ (3).

კითხვითი ნაცვალსახელი: რა? ჰედულ.
(ანდ.-დიდ. მას. 25).

§ 6. ბაგულალური, ანუ ყუანადური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. მე —დე (მოქმ. ბრ. დენ, 2 მიც. ბრ. დიბა).
2. შენ—მე (მოქმ. მენ, 1 მიც. დუჰა, 2 მიც. დუბა).
3. ის —უ, უჰუ (მოქმ. ბრ. ოშიურ, უჰუშიურ).
   ოჲ, უჰუჲ (მოქმ. ოტხლეირ, უჰუტხლეირ)

მრ. რ.

1. ჩვენ —იში (მოქმ. იშიირ).
2. თქვენ—ხიშტი (მოქმ. ბიშტირ).
3. ისინი—ობა (1 და 2 სქ.), უჰუბა (1 და 2),—ორ, უჰურ (3 სქ.)

(ანდ.-დიდ. გას. 44—45).

ბაგულალური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

1. ჩემი—დიუ, დიჲ, დიბ, მრ. რ. დიბა (1 და 2), დირ (3).
2. შენი—დუ, დუჲ, დუბ, მრ. რ. დუბა (1 და 2), დურ (3).
3. მისი— (1 სქ.)—ჰუდუშუ (1), ჰუდუშუჲ (2), ჰუდუშუბ (3), მრ. რ. ჰუდუშიუბა (1 და 2), ჰუდუშიურა (3).

მრ. რ.

1. ჩვენი —იშიიუ, იშიიჲ, იშიიბ. მრ. რ.: იშიიბა (1 და 2), იშიირა (3).
2. თქვენი—ბიშტიუ, ბიშტიჲ, ბიშტიბ. მრ. რ.: ბიშტიბა (1 და 2), ბიშტირა (3).
3. იმათი—უჰურუ, უჰურუჲ, უჰურუბ. მრ. რ. უჰურუბა (1 და 2), უჰურურა (3)

(ანდ.-დიდ. მას. 45).

§ 7. ღოდობერული ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. მე დენ (1 სქ.), დინ (2 სქ.)
2. შენ—მენ (1 სქ.), მინ (2 სქ.)
3. ის —ჰუდოუ (1 სქ.), ჰუდეჲ (2 სქ.), ჰუდაბ (3 სქ.)

მრ. რ.

ჩვენ —იშჩი
თქვენ—ბიტტე
ისინი—ჰუდაბე (1 და 2 სქ.), ჰუდარე (3 სქ.)

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

მხ. რ.	მრ. რ.
1. ჩემი—**დიუ, დიჲ, დიბ.**	**დიუ** (1 სქ.), **დიჲ** (2 სქ.)
2. შენი—**დუუ, დუჲ, დუბ.**	**დუუ** (1), **დუჲ** (2), **დურ** (3)
3. მისი—**ჰუდოშუ, ჰუდოშუჲ, ჰუდოშუბ** **ჰუდოტხლოიტხლოი** (მდედ. სქ.)	

1. ჩვენი —**იშიუ, იშიჲ, იშიბ,**— მრ. რ. **იშიუ, იშიჲ, იშირ.**
2. თქვენი—**ბიტტიუ, ბიტტიჲ, ბიტტიბ,**— მრ. რ. **ბიტტიუ,—ჲ,—რ.**
3. მათი —**ჰუნდორდუუ, ჰუნდორდუჲ, ჰუნდორდუბ.**

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

1. ეს—**ჰაუ, ჰაჲ, ჰაბ,**— მრ. რ. **ჰაუ, ჰაჲ, ჰარ.**
2. ის—**ჰუდოუ, ჰუდეჲ, ჰუდობ,**— მრ. რ. **ჰუდოუ, ჰუდეჲ, ჰუდერ.**

კითხვითი: რა—**ებუ, ებოდა**
(ანდ.-დიდ. მას. 14-15).

§ 8. ახვახური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.	მრ. რ.
1. მე —**დენე**	ჩვენ —**ისსი**
2. შენ—**მენე**	თქვენ—**უშტი**
3. ის —**ჰუდუვე, ჰუდუჲე, ჰუდუბე.**	ისინი—**ჰუდუჲი**

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი — **დი**, შენი—**დუ**, მისი—**ჰუდუსხუ** (მამრ. სქ.),
ჰუდუტხლიტხლი (მდედრ. სქ.), თვისი—**ინსხუდა**.
ჩვენი—**ესსე**, თქვენი—**უშტე**
(ანდ.-დიდ. მას. 35).

ახვახური ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—**ჰა, ჰუდუ** (იგივე ფორმებია მრ. რიცხვისათვისაც).
კითხვითი: რა? **ჩუჲ.**
(ანდ.-დიდ. მას. 35-36).

§ 9. ჭამალალური ანუ ჰიჰატლური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

1. მე —**დიჲ** (მოქმ. ბრ. **დე**).
2. შენ—**მი** (მოქმ. ბრ, **მინნი**, მიც. **დუვო, დუჲო, დუბო**).
3. ის —**უდოხსეუ.**

მრ. რ.

1. ჩვენ —ისსი
2. თქვენ—ბითი
3. ისინი —ობი

(ანდ.-დიდ. მას. 53).

ჭამალალური ანუ ღიღატლური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. ჩემი—დიუვ, დიჲ, დიბ
2. შენი—დუუ, დუჲ, დუბ
3. მისი—ოხხუ, ოხუჲ, ოხხუბ

მრ. რ.

1. ჩვენი —ისსიუ, იხხიჲ, ისსიბ
2. თქვენი—ბითიუ, ბითიჲ, ბითიბ
3. იმათი —ოდუ (უ), ოდუჲ, ოდუბ

(ანდ.-დიდ. მას. 54).

ჭამალალური ანუ ღიღატ. ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—აუ, აჲ, აბ,—მრ. რ. აბი (1 და 2), აჲ (3).
ის—ოუ, ოჲ, ობ,—მრ. რ. ობი (1 და 2), ოჲ (3).

კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ? იმკოალე, მრ. რ. ებკოალე,—იმდუ, ებიდუ.
რა? ეკოალე (იხ. გვ. 55 [11]), ედუ.
(ანდ.-დიდ. მას. 54).

§ 10. ტინდალური, ბოთლიხური, კარატული, ბაგულალური, ღოდობერული, ახვახური და ჭამალალური ნაცვალსახელების შედარებითი დახასიათება.

თუმცა ამ §-ის სათაურში ჩამოთვლილი ენოვანი ერთეულების ნაცვალსახელები ანდიურისაგან მხოლოდ მცირეოდნად განსხვავდება, სხვაობაც უმთავრესად ბგერის შენაცვლებას წარმოადგენს, რომელიც ენათმეცნიერებაში ჩახედული მკითხველისათვის ადვილი გასაგებია, ამასთანავე თვით მათი ნაცვალსახელების აღნაგობაზეც იგივე ითქმის, რაც ანდიურისაზე გვქონდა უკვე ნათქვამი, ამიტომაც შესაძლებელი იყო ამ ნაცვალსახელების მარტო ფორმების მოყვანითაც დავკმაყოფილებულიყავით, მაგრამ მაინც მათი ზოგადი შედარებითი დახასიათება სჯობია.

უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ, ანდიურის მსგავსად, ბოთლიხურს, კარატულს და ღოდობერულს მხ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების ბოლოში ნ აქვს, ახვახურს-კი, ქართული მენა და შენა-ს მსგავსად, ნე მარცვალიც-კი

მოეპოვება. ამ ბგერის რაობაზე იმდენჯერ გვქონდა აქამდე უკვე საუბარი, რომ აქ უკვე ალარაფერია სათქმელი. სამ დიალექტს, ტინდალურს, ბაგულალურსა და ჭამალალურს ეს ბოლოკიდური ნ ჩამოსცილებია და მისი ოდინდელი არსებობის კვალი ჭამალალურის მხ. რ. 1. პ. ნაცვ. დიი-ის ნაზალიზაციით (ი-თ)-ღა მჟღავნდება.

შემდეგ აღსანიშნავია, რომ, ანდიურის მსგავსადვე, ბოთლიხურსა და ღოდობერულს მხ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების წყვილ-წყვილი ფორმა აქვთ: ერთი მათგანი ი-ნიანი (დინ, მინ), მეორე ე-ნიანი (დენ, მენ), ერთი მამრ. სქეს-კატეგორიისათვის არის განკუთვნილი, მეორე კიდევ მდედრ. სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელია. ამ გარემოებას ჩვენთვის იმ მხრით აქვს მნიშვნელობა, რომ აქ მხ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების სქესისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმების არსებობაა აღბეჭდილი. მაგრამ ეს მოვლენა რომ ამ ენების ნაცვალსახელების თავდაპირველს სახეს-კი არა, არამედ წინანდელ წარმოების წესის სამაგიეროდ გაჩენილს მხოლოდ მერმინდელსა და თანაც არსებითად შეცვლილს წარმოებას უნდა შეადგენდეს, ამას ერთი მხრით ისიც ცხადჰყოფს, რომ სქეს-კატეგორიის განსხვავების გამომხატველად ი და ე ხმოვნები გამოდის, რაც სქეს-კატეგორიების აღნიშვნის ჩვეულებრივს წესს სრულებით არ უდგება. მეორე მხრით-კი ის აღრეულობაც ამჟღავნებს, რომელიც აქ სუფევს: ანდიურსა და ბოთლიხურში თუ დინ 1. პ. მამრ. სქესის აღმნიშვნელია, ხოლო დენ ამავე პირის მდედრ. სქესისაა, ღოდობერულში წინაუკმოა და დენ 1. სქ., დინ-კი 2. სქესისაა. ასევეა ამ ენებში 2. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელობაც არეული. ცხადია, რომ აქ მერმინდელი საკომპენსაციო, თანაც აღრევით გართულებული მოვლენაა.

ანდიურის მსგავსად, ყველა დანარჩენ ენებსაც მხ. და მრ. 3. პ. ნაცვალსახელად ჩვენებითი ნაცვალსახელების ფორმები აქვთ გამოყენებული. ამიტომ მათი ერთად განხილვა უფრო მიზანშეწონილი იქმნება.

ჩვენებითი ნაცვალსახელები ამ ენებს მარტივი და რთული აგებულებისა მოეპოვებათ. მაგ. ის ანდიური: ჰეუ (1. სქ.), ჰედ (2. სქ.), ჰებ (3 სქ.) და ჰერ (4. სქ.),-ცინდალური ჰუ, ჰუდ და ჰუბ,-ჭამალალური ოუ, ოდ და ობ.- ეს ღოდობერული:—ჰაუ, ჰად და ჰაბ, ჭამალალური აუ, ად და აბ.

ცხადია, რომ ყველა ეს ჩვენებითი ნაცვალსახელები სხვადასხვანაირად ახმოვნებულს ჰ მითითებითს ნაცვალსახელს (ჰა, ჰე, ჰუ) წარმოადგენენ სათანადო სქეს-კატეგორიის ბოლოსართებითურთ (უ, დ, ბ, რ). ხოლო ამ ენათაგან ჭამალალურს თავკიდური ჰ ბგერა გაჰქრობია და მხოლოდ სქეს-კატეგორიის ნიშნები-ღა შეჰრჩენია.

მაგრამ მოთლიხურს ის ჩვენებითი ნაცვალსახელის გამოსახატავად კიდევ ორი სიტყვა მოეპოვება: დოუ (1. სქ.), დოდ (2 სქ.) და დობ (3 სქ.) ისევე, როგორც გოუ (1. სქ.), გოდ (2. სქ.) და გობ (3 სქ.). რასაკვირველია, აქაც დო და გო მარცვლები არსებითად ახმოვნებული დ და გ ძირებია, სათანადო სქეს-კატეგორიების ბოლოსართებითურთ.

დანარჩენი ყველა 3. პ. და ჩვენებითი ნაცვალსახელები ამ ახმოვნებული ჰ მითითებითი ნაცვალსახელისა, დ და გ ძირების შერწყმულსა და სათანადო სქეს-

კატეგორიანს ფორმებს წარმოადგენენ. სწორედ ამ თვისებისაა ანჭიჸრა შედეჟ,—დ—ბ,—რ და შეგუჟ,—დ,—ბ,—რ,-ჴარაჭჸლი ეს—შადიუ,—დ, ბ და ის—შუდუუ,—დ,—ბ,— ღიღოშჸრჸლი ის— შუდოუ, შუდედ, შუდაბ და შუდობ,— ახვახჸრი ის—შუდუვე,—დე, ბე.

რა თქმა უნდა, ასეთივეა ცინწალჸრი ის (ო)დოუ, (ო)დოდ და (ო)დობ და ჭამალალჸრი ის უდოსსეუ-ც, ოღონდ შ-ა გამქრალი, ტინდალურში-კი მომდევნო ო-ც გაქრობაზეა მიმდგარი. ასეთი პროცესის უკანასკნელ შედეგს უნდა წარმოადგენდეს ბოთლიხური დოუ და გოუ, რომელთაც მითითებითი ნაცვალსახელების სხვაობა ფონეტიკურ საზღვრებს არ სცილდება და ამიტომაც მათზე სიტყვის გაგრძელება არ ღირს.

თავი მესამე

დიდოური, ხვარშული, ინხოკარული და ყაფუჩური ნაცვალსახელები

დიდოური, ხვარშული, ინხოკარული და ყაფუჩური ნაცვალსახელები ისე მიაგვანან ერთმანერთს, რომ მათი ერთად განხილვა უკეთესია. დიდოურის მე-XVIII ს. ჩანაწერი ფორმები, სამწუხაროდ, სრული არ არის: მხ. რ. 3. პირისა და მრ. რ. სამივე პირის ნათ. ბრუნვის ფორმები გეაკლია. განხილვას აქაც წინ თვით ამ კილოკავების ნაცვალსახელების ფორმები წაუძღვება.

§ 1. დიდოური, ხვარშული, ინხოკარული და ყაფუჩური ნაცვალსახელები

A. ნაცვალსახელები დიდოურად მე-XVIII ს.

Ich მე—დი Di. Wir ჩვენ—ელი Eli.
Mein ჩემი—დაე Dae.

—

Du შენ—მი Mi. Ihr თქვენ—მეჟი Meschi.
Dein შენი—დäბი Dābi.

—

Er ის—ჯო Dscho Sie ისინი—ჟედჳი Shedwi.
Wer ვინ Schebiol შებიოლ.
Wessen ვისი Tl'hus ტლოუს.
Was რა Schebiol შებიოლ.
Hieher აქეთ To ტო.
Dorthin იქით Elagor ელäგორ.
(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 512).

B. თანამედროვე დიდოური პირთა ნაცვალსახელები

1. მე—დი(დ), (დედ), ამავე ძირისაა დანარჩენი ბრუნვებიც:
   ნათ. ბრ. დედ, მიც. ბრ. დäრ, მოქ. დი.
2. შენ—მი (ნათ. დები, მიც. დებერ, მოქ. მი).

3. ის—ჟე, ჟო (ნათ. ნესიხ, მიც. ნესერ, მოქ. ნესა).

მრ. რ.

1. ჩვენ—ელი (ამავე ძირისაა დანარჩენიც: ნათ. ელუს, მიც. ელურ, მოქ. ელა).
2. თქვენ—მეჟი (ნათ. მეჟუს, მიც. მეჟურ, მოქმ. მეჟა).
3. ისინი—ჟედუჲ (ნათ. ჟედუს, მიც. ჟედურ, მოქმ. ჟედა)
(ანდ.-დიდ. მას. 70 და 71).

ხვარშულ-ინხოყვარული პირთა ნაცვალსახელები

ინხ. ხვარ.

1. მე —დო, და (მოქმ. დე, მიც. დილ).
2. შენ—მო, მა (მოქმ. მე, მიც. დუბულ).
3. ის —ჲუ, ჟუ (მოქმ. ისხე, მიც. იხულ (1. სქ.), იტხლელ (სქ.).

მრ. რ.

1. ჩვენ —ილო, ილა (მოქმ. ილე, მიც. ილულ).
2. თქვენ—მიჟო, მიჟა (მოქმ. მიჟე, მიც. მიჟულ).
3. ისინი—ჟიდუ, ჟიდუ (მოქმ. ჟიდე, ჟიდულ)
(ანდ.-დიდ. მას. 63).

ყაფუჩური ანუ ბეჟიტლური პირთა ნაცვალსახელები

1. მე—დო (ამავე ძირისაა დანარჩენი ბრუნვებიც).
2. შენ—მი, ნათ. დიბო, მიც. დულ, მოქმ. მის.
3. ის—ტაჰარი, ჰუგი (მამრ. სქ.),—ჰოგო (მდედ. სქ.)

მრ. რ.

1. ჩვენ—ილე.
2. თქვენ—მიჟე.
3. ისინი—გაჰაგოლ
(ანდ.-დიდ. მას. 81).

C. დიდოური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

მხ. რ.	მრ. რ.	
1. ჩემი—დეჲ.	ჩვენი—ელუს	ყველა სქეს-კატეგორიისა და რიცხვისათვის.
2. შენი—დები.	თქვენი—მეჟუს	
3. მისი—ნესის.	იმათი—ჟედუს	

თვიხი-ს გამოსახატავად თებ ბოლოსართი უნდა იხმარებოდეს, ხოლო თვით-ისათვის ჲოტხლო ბოლოსართი, რომელიც პირთა ნაცვალსახელს ემატება.

ხვარშულ-ინხოყვარული კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

1. ჩემი—დიო, დიჲო,—ხვარ.: დიბ (სქეს-კატეგორიისა და რიცხვისდა განურჩევლად).
2. შენი—დუბო, ხვარ.: დება.

3. მისი—ისჲო, ხვარ.: ისსა,—მდედ. სქ. იტხლოეს, ხვ.: იტხლოისს.
1. ჩვენი—ილო, ხვარ.: ილა.
2. თქვენი—მიჟო, ხვარ.: მიჟა.
3. მათი—ჟიდო, ხვარ.: ჟიდა.
(ანდ.-დიდ. მას. 63-64).

ყაფუჩური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

1. ჩემი—დიძე
2. შენი—დიბო
3. მისი—ჟაგცოხ, ჰოგცოხ
მრ. რ.
1. ჩვენი—ილოხ
2. თქვენი—მიზოხ
3. მათი—ჟაჰაგალოხ

} ყველა სქეს-კატეგორიისა და რიცხვისათვის.

D. დიდოური ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—ძადა (1. სქ.), ძოდუ (2. 3 და 4 სქ.),— მრ. რ. ძოდუ (1— სქ.).
ის—ჟი (ჟო) (1 სქ.), ჰოუჟე (ჟო: 2, 3 და 4 სქ.),— მრ. რ. ჰოუჟე (1—4 სქ.).
დიდოური კითხვითი სახელები: ვინ? რა?—შიებ(ი)
(ანდ.-დიდ. მას. 71).

ინხოკარულ-ხვარშული ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—ინხ.: აჟედუ (1. სქ.), აძედუ (2. სქ.), აბედუ (3. სქ.), არედუ (4. სქ.)
ხვარ.: იდუ (საერთო ფორმაა ყველა სქეს-კატ.)
ის—ინხ.: ჰობონუ („ „ „ „)
ხვარ.: ოუჟუ (1 სქ.), ოძუჟუ (2 სქ.), ობჟუ (3 სქ.), ორჟუ (4 სქ.)
მრ. რ.
ესენი—ინხ.: აბედუ (1 და 2 სქ.), არედუ (3 და 4 სქ.).
ისინი—ხვარ.: ლუბჟუ (? თუ ობუჟუ?: 1 და 2 სქ.) ორჟუ (3 და 4)
(ანდ.-დიდ. მას. 64).

ყაფუჩური ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—ჟაჰადი (1 სქ.), ჟაჰადო (2), ჟაჰადი (3), მრ. რ. ჟაჰადოლ.
ის—ჟაჰგი (1), ჟაჰაგო (2), ჟაჰაგი (3),—მრ. რ. ჟაჰაგოლ.
კითხვითი: რა, ვინ? ხუდ, —ვინ? ხუკოდ
(ანდ.-დიდ. მას. 81-82).

§ 2. დიდოურ-ხვარშულ-ინხოკარულ-ყაფუჩური ნაცვალსახელების ანალიზი

ერთი გადაკითხვითა და გადათვალიერებითაც მკითხველი დარწმუნდება, რომ დიდოურს, ხვარშულს, ინხოკარულსა და ყაფუჩურს ნაცვალსახელებს შორის მხოლოდ ოდნავი ბგერითი განსხვავებაა. ეს სხვაობაც მარტო ხმოვნებს ეტყობა,

სხვაფრივ-კი არსებითად ამ ოთხსავე ენოვან ერთეულს ერთნაირი ნაცვალსახელები აქვს. ამიტომაც, რაც დიდოურზე გვაქვს ნათქვამი, დანარჩენებზეც იგივე ითქმის.

დიდოურს პირთა ნაცვალსახელებს დროთა განმავლობაში, მე-XVIII ს. დამლევის შემდგომ დღევანდლამდე, დიდი ცვლილება არ დასტყობია. მე ძველად დი ყოფილა და ასევეა ეხლაც. ჩემი მაშინ—დაე, ეხლა-კი დეჲა. შენ სრულებით უცვლელად არის დაცული და მი არის. შენი მაშინაც დბზი ყოფილა და ეხლაც დეზი-ა. 3. პ. ის ნაცვალსახელის ძველი ჯო-ს მაგიერ თანამედროვე დიდოურში ჟო და ჟე არის. მაგრამ საყურადღებოა, რომ 3. პ. მრ. რ. ისინი მე-XVIII ს-შიც ჟედჟი ყოფილა, ე. ი. ისევე, როგორც ეხლაა (ჟედუჲ). ამას გარდა ცხადად ჩანს, რომ მრ. რ. ამ ფორმას ძირად იგივე ჟე აქვს, რომელიც ეხლა მხ. რ-შია, ისე რომ ჟ ძირიანი ფორმის მე-XVIII ს-შიც არსებობაც ამის წყალობით სრულებით უცილობელი ხდება.

ის არის ჟე და ჟო (მე-XVIII ს. ჩანაწერით ჯო). ხოლო ისინი იქმნება ჟედუჲ. ამნაირად ისე გამოდის, რომ მრ. რ. ფორმა ამავე ნაცვალსახელის მხ. რ. ჟე სახელს+დუჲ-ს შეიცავს. ქართული ის და ისინი-ს მსგავსად, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ დუჲ მრ. რ. ფორმანტია, მაგრამ დიდოურს მრ. რ. ნიშნად აქვს აზი, ანდა უფრო ხშირად მხოლოდ ზი (ანდ.-დიდ. მას., გვ. 68). ანდი-დიდოურ ენათა ჯგუფის ზოგს წარმომადგენელს მრ. რ. ნიშნად დი დე და ფორმანტი-კი მოეპოვება, მაგრამ დუჲ, ან დუ არსადა ჩანს. მით უფრო საინტერესო ხდება და საჭიროა ამ დუჲ-ს რაობისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევა.

3. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელისათვის მხოლოდ ყაფუჩურს აქვს სრულებით განსხვავებული ფორმები: ჟაჰარი და ჰუგი (მამრ. სქ.), ჰოგო (მდედრ. სქ.)— ის და გაჰაგოლ—ისინი. დიდოურისა, ხვარშული და ინხოკარული 3. პ. ნაცვალსახელისაგან სრულებით განსხვავებული ეს ყაფუჩური ნაცვალსახელები ნამდვილად 3 პირის ნაცვალსახელი-კი არა, არამედ ჩვენებითი ნაცვალსახელის, ოღონდ ოდნავ ფონეტიკურად განსხვავებული, ფორმებია. მართლაც, 3. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი თუ ჟაჰარი და ჰუგი-ა მამრ. სქ-სთვის, 1. სქ.-ს ფორმა, რომელიც ეს-ს გამოხატავს, ჟაჰადი-ა და ჟაჰაგი კიდევ ის-ს ნიშნავს. ცხადია, რომ პირველი ფორმების სხვაობა დ და რ-ს შენაცვლებას არ სცილდება, მეორე ფორმებისა-კი არსებითად თავკიდური ჟა მარცვლის ჩამოცლით არის გამოწვეული, მაგრამ წინათ რომ 3. პ მხ. რ. ყაფუჩურს ის-საც თავში ჟა მარცვალი უნდა ჰქონოდა და ჰქონია კიდევაც, ამას 3. პ. ნ. მრ. რ. ისინი-ს ფორმა ჟაჰაგოლ ამჟღავნებს, რომელიც ყაფუჩური ჩვენებითი ნაცვალსახელის მრ. რ. ფორმისაგან არაფრით განსხვავდება, მაგრამ რომელსაც ყაფუჩური 3 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელთან შედარებით, მრ. რ. ბოლოსართს გარდა, თავში სწორედ ჟა მარცვალი უჩანს. ცხადია, რომ იგი მხ. რ. წინანდელ ფორმითგან უნდა იყოს მრ. რ. ფორმაში შერჩენილი.

დიდოურს, ხვარშულს, ინხოკარულსა და ყაფუჩურს პირთა ნაცვალსახელებს მხ. რ. მარტო 1. პირისას აქვს ყველა ბრუნვებში ერთი და იგივე ძირი, მრ. რ. სამივე პირის ნაცვალსახელს-კი ამ მხრით სრული მთლიანობა აქვს დაცული.

სამაგიეროდ მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის სახ. ბრ. თუ **მი**, **მო** და **მა** არის, ნათ. და მიც. ბრუნვები უკვე ახმოვნებული **დ** მარცვლითგანაა ნაწარმოები, ე. ი. იმითგანვე, რომელიც 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ძირს შეადგენს და ყველა ბრუნვებშია დაცული.

ამნაირივე მოვლენაა 3. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელშიც: თუ **ის** დიდოურად არის **ჟე** და **ჟო**, ნათ. უკვე **ნესის**, მიც. **ნესერ** და მოქმ. **ნესა** გვაქვს. ამნაირადვე, თუ ხვარშულად **ის** იქმნება **ჟუ**, მიცემ. ბრ. **ისულ**, მოქმ. **ისსე**-ა. მაშასადამე, **ჟ** ძირი სახ. ბრუნვას არ სცილდება და ნათესაობითი ბრუნვითგან მოყოლებული უკვე ამ ნაცვალსახელის ძირად **ნე** მარცვალი გვევლინება, რომელსაც ხვარშულში თავკიდური **ნ** ეკარგება. ეს გარემოება მით უფრო საყურადღებო, რომ 3. პ. მრ. რიცხვს თავითგან ბოლომდის ყველგან სწორედ **ჟ** ძირი აქვს.

ზემოაღნიშნულს უნდა ისიც დაერთოს, რომ 2. პ. მრ. რ. ყველა ბრუნვებში ძირად **მეჟ** და **მიჟ**-ი ჩანს, რომელიც თითქოს მხ. რ. 2. პ. **მი**-სა და 3. პ. **ჟ** ძირისაგან იყოს შედგენილი.

მრ. რ. 1. პ. **ჩვენ** ნაცვალსახელი დიდოური **ელი**, ხვარშული **ილა**, ინხოკარული **ილო** და ყაფუჩური **ილე** ერთმანერთისაგან მხოლოდ ახმოვნებით განსხვავდებიან.

დიდოური, ხვარშული, ინხოკარული და ყაფუჩური კუთვნილებითი ნაცვალსახელებიც ჩვეულებრივი წესით პირთა ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმებს წარმოადგენენ.

უკუქცევითი ნაცვალსახელი *თითონ* დიდოურად **ჲოტხლი** ბოლოსართით გამოიხატება. იგი პ. ნაცვალსახელს ერთვის და მასთან შერწყმული სათანადო პ. ნაცვალსახელის სრულს ფორმას მისდევს ხოლმე. ამნაირად დიდოურად

„**მე** *თითონ*“ იქმნება	**დია დიჲოტხლი**
შენ *თითონ*	**მი მიოტხლი**
ის *თითონ*	**ჟე ჟეჲოტხლი**
ჩვენ *თითონ*	**ელი ელიოტხლი**
თქვენ *თითონ*	**მეჟი მეჟიოტხლი**
ისინი *თითონ*	**ჟედუ ჟედუჲოტხლი**

(ანდ.-დიდ. მას. გვ. 71).

ზემომოყვანილთაგან შესაძლებელია ვისმე ისე მოეჩვენოს, თითქოს უკუქცევითი ნაცვალსახელის **თითონ**-ის დიდოური გამომხატველი **ჲოტხლი**-ი იყოს, მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ **ჲადა** დიდოურად ჩვენებითი ეს ნაცვალსახელის მხ. რ. 1. სქეს-კატეგორიისა, ხოლო **ჲოდუ** 2, 3 და 4 სქეს-კატეგორიის მხ. რ.-ისა და მრ. რ. ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმებია, **ჲოტხლი**-ისა და **ჲოდუ**-ს თავკიდური მარცვლის **ჲო**-ს იგივეობა ძნელი მისახვედრი არ არის. მაშასადამე, **თითონ**-ის დიდოურ გამომხატველად შესაძლებელია მხოლოდ **ტხლი** იქმნეს მიჩნეული. ცხადია, რომ იგი ოდესღაც ხმოვნიანი ფორმის დროთა განმავლობაში ხშირი და შეკავშირებული ხმარების გამო უკვე უაღრესად შერწყმული ფორმა უნდა იყოს.

დიდოურ-ხვარშულ-ინხოკარულ ნაცვალსახელთაგან ყველაზე უფრო განსხვავებული კითხვითი ნაცვალსახელებია, მაგრამ მაინც საერთო თვისებები მათაც აქვთ. მაგ.: ეს თუ დიდოურად **ჲადა** (1 სქ.), **ჲოდუ** (2, 3 და 4 სქ.) არის, ხვარშულად იდუ-ა (ყველა სქეს-კ.), ინხოკარულად-კი **აჟედუ** (1 სქ.), **აჲედუ** (2 სქ.), **აბედუ** (3 სქ.) და **არედუ** (4 სქ.) გვაქვს, ხოლო ყაფუჩურად **ჟაჰადი** (1 და 3 სქ.) და **ჟაჰადო-ა** (2 სქ.). ცხადია, რომ ყველა ამ ფორმების ბოლოკიდური მარცვალი და, დო და დი ერთსა-და-იმავე ოდენობასა და ელემენტს უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც ცალკეა გამოსაყოფიცა და განსახილველიც.

თუ ამის შემდეგ ინხოკარული ჩვენებ. ნაც-ის განხილვას შევუდგებით, მათი ფორმების პირველ ნაწილად **აჟე** (1 სქ.), **აჲე** (2 სქ.), **აბე** (3 სქკ.) და **არე** (4 სქკ.) დაგვრჩება. ცხადია, რომ ყველა ეს ფორმებიც ორ ნაწილს შეიცავს: პირველი ნაწილი ოთხივეს საერთო აქვს და **ა** ხმოვანია, თვითოეული მათგანის მეორე განსხვავებული, **ჟე**, **ჲე**, **ბე** და **რე**-ნაწილი-კი, რა თქმა უნდა, სქეს-კატეგორიის მარცვლებია, რომლებშიც **ჟ**, **ჲ**, **ბ** და **რ** სქეს-კატეგორიის ნიშნებია, ე კი მათ ახმოვნებისათვის არის გამოყენებული. ამ ყველა ფორმების პირველი, ა ხმოვანი, რასაკვირველია, მითითებითი ნაცვალსახელია. მაშასადამე, არსებითად ინხოკარული ეს ნაცვალსახელის ოთხივე ფორმის პირველი ნაწილი იგივეა, რაც ჭამალალური ეს ნაცვალსახელის **აუ**, **აჲ** და **აბ** ფორმებია. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად მითითებით ნაცვალსახელად ა-ს მაგიერ **ჰა** იყო.

ცხადია, რომ დიდოური **ჲა**-და (1 სქ.) და **ჲოდუ** (2, 3 და 4 სქ.)-ს **ჲა** და **ჲო**-ც მითითებითი ნაცვალსახელების შეცვლილ-დამახინჯებულს ანარეკლს უნდა წარმოადგენდნენ.

ასეთივე რთული აგებულება აქვს ხვარშული ჩვენებითი **ის** ნაცვალსახელის ოთხს ფორმას **ოუჟუ** (1 სქ.), **ოჲუჟუ** (2 სქ.), **ობჟუ** (3 სქ.) და **ორჟუ** (4 სქ.)-საც. მათაც მეორე, **ჟუ**, ნაწილი საერთო აქვთ, პირველი, განსხვავებული **ოუ**, **ოჲუ**, **ობ** და **ორ** ნაწილი-კი აქაც მითითებითი **ის** ნაცვალსახელის ოთხი სქეს-კატეგორიის ისეთივე ფორმებია, როგორიც ჭამალალურის **ის** ნაცვალსახელის **ოუ**, **ოჲ** და **ობ** ფორმებია. მხოლოდ თავდაპირველად **ის** ნაცვალსახელის გამომხატველი **ო**-კი არა, არამედ **ჰო** უნდა ყოფილიყო. ამ მოსაზრების სისწორის დამტკიცება დიდოური მითითებითი **ის** ნაცვალსახელის 2, 3 და 4 სქესკ. **ჰოუჲე** ფორმითაც შეიძლება, რომელსაც მართლაც **ჰო** აქვს.

ყაფუჩური ეს ნაცვალსახელის ფორმები **ჟაჰადი** (1. და 3 სქ.) და **ჟაჰადო** (2. სქ.) იმგვარადვე, როგორც **ის** ნაცვალსახელის ფორმები **ჟაჰაგი** (1. და 3. სქ.) და **ჟაჰაგო**-ც (2 სქ.) ასევე ორ-ორი ნაწილისაგან შესდგება **ჟაჰა** და **დი**, ან **დო**-სა და **ჟაჰა** და **გი**, ან **გო**-საგან. **დი**, **დო** და **გი**, **გო** ისეთივე თვისების ნაწილებია, როგორიც **დე**, **და** და **ჟე**, ან **ჟე**-ა. ზემომოყვანილი ფორმების საერთო პირველი ნაწილი **ჟაჰა**-კი საფიქრებელია, მითითებითს **ჰა** ნაცვალსახელს წარმოადგენს, რომელსაც თავში მამრ. სქესის **ჟა** ნიშანი აქვს შეზრდილი. რაკი ამ თავსართს პირვანდელი მამრ. სქესის აღმნიშვნელობაცა და დანიშნულებაც დაუკარგავს და ნაცვალსახელს ისე შეზრდია, რომ მის განუყოფელ ნაწილად ქცეულა, ამიტომაც სქეს-კატეგორიის განსხვავების გამოსამჟღავნებლად ენას ბოლოკიდური მარცვალი გამოუყენებია და **დი** და **გი** 1. და 3. სქეს-კატეგორიისა, **დო**

და გო-კი 2. სქეს-კატეგორიის გამომხატველად უქცევია, ე. ი., უფრო ზედმიწევნით რომ გამოითქვას, სქეს-კატეგორიის განმამსხვავებლობა ი და ო ხმოვნებს დაჰკისრებია. ცხადია, რომ აქ მერმინდელს საკომპენსაციო მოვლენასთან გვაქვს საქმე. გ ჰ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში ვინ? და რა? დიდოურად შებიოლ·ად არის აღნიშნული, თანამედროვე დიდოურში-კი შიები და შიებ იხმარება. XVIII ს. შებიოლ უნდა ორ სიტყვას შეიცავდეს: შები-სა და ოლ-ს. პირველის მნიშვნელობა უკვე ვიცით, მეორე ოლ-კი უნდა ელო-ს უდრიდეს, რომელიც, როგორც დიდოური საუბრის ად. დ ი რ რ ი ს მიერ შეგროვებულ-გამოქვეყნებული მაგალითებიდან ჩანს (იხ. ანდ.-დიდ. მას. გვ. 76, № 41), „იქ“-სა ნიშნავს. მაშასადამე შებიოლ მარტო კითხვითს ნაცვალსახელს-კი არ შეიცავს და გამოჰხატავს, არამედ „ვინაა იქ?“.

ვისი-ს დიდოურ შესატყვისობად მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღნიშნულია ტლიუხ და მართლაც დ ი რ რ ი ს ცნობითაც შები-ს ნათ. ბრ. ვისი-ს ფორმაა ტხლიუხ (ანდ.-დიდ. მას. გვ. 71 და გვ. 78, № 66). ამ ფორმის ბოლოკიდური ს ნათ. ბრ. ნიშანია და ვინ ნაცვალსახელის გამომხატველი აქ უკვე ტხლი ჩანს.

აქეთ დიდოური ტო სრულებით არ შეცვლილა: როგორც დ ი რ რ ი ს სასაუბრო მაგალითებიდან ჩანს (ანდ.-დიდ. მას. გვ. 76 № 43), ეხლაც ტიო-აიქით-კი ელაგორ თანამედროვე ელაურ-ს, ანდა ელაორ-ს უდრის (იხ. იქვე გვ. 77, § 46). მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ ელი (ძველად) და ელა (ეხლა) მრ. რ. 1. პ. ჩვენ ნაცვალსახელის აღმნიშვნელია, შესაძლებელია ადამიანს ამასთან დაეკავშირებინა, მაგრამ მაშინ ელაგორ-ის დაშორების ცნების აღმნიშვნელობა გაუგებარი იქმნებოდა. უფრო საფიქრებელია, რომ ელაგორ ჩვენებითი ნაცვალ სახელის მე-სა და თან თანდებულის ლოგუ-ს (იხ. ანდ. ე. გვ. 75) შეიცავს და სიტყვა-სიტყვით უნდა ნიშნავდეს „ამასთან“, თუ „იმასთან“.

თავი მეოთხე

ღუმუქური ნაცვალსახელები

§ 1. ღუმუქური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. და ეხლა

მე-XVIII ს. ღუმუქური ნაცვალსახელების ჩანაწერი შესაძლებელია მკვლევარს ზოგი საკითხების გამოსარკვევად გამოადგეს. უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ ამ ტრანსკრიფციაში გერმ. T შესაძლებელია მაშინაც თ-ს უდრიდა.

A. ნაცვალსახელები ღუმუქურად მე-XVIII ს.

Ich მე—ნა Na	Wir ჩვენ—ნäჰ Näh.
Mein ჩემი—ტულ Tul	Unser ჩვენი—ჟულ Shul.
Du შენ—ინა Ina	Ihr თქვენ—ბსუ Bsu.
Dein შენი—ჟილ Wil	Euer თქვენი—უხულ Usul.
Er ის—ტäჰ Täh	Sie ისინი—ტი Ti.

Wer ვინ—ცუ Zu.
Wessen ვისი—გილდი Gildi.
Wem ვის—ხინ Chin.
Wen ვინ (შემ. ბრ.) ცუ Zu.
Was რა Ziri ცირი.
Hieher აქეთ Tschikun ჩიკუნ.
Dorthin იქით Mikun მიკუნ.
(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 520).

B. ლუმუძური ნაცვალსახელები. პირთა ნაცვალსახელები

მე — ნა, შენ — ინა, ის — თა̃.

მხ. რ.	**მრ. რ.**
სახ. **ნა** (სამივე სქ.)	**ჟუ** (სამივე სქ.)
ნათ. **ტ°ულ**	**ჟულ**
მიც. **ტ°უნ**	**ჟუნ**
დათმობითი **ტ°უძარ** (**ნანიძარ**)	**ჟუძარ** (**ჟუნიძარ**).

მხ. რ.	**მრ. რ.**
სახ. **ინა** (სამივე სქ.)	**ზუ** (სამივე სქ.)
ნათ. **ვილ**	**ზულ**
მიც. **ვინ**	**ზუნ**
დათმობ. **ვიძარ** (ინანიძარ).	**ზუძარ** (**ზუნიძარ**).

მხ. რ.

სახ. **თა̃** (გონიერ. სქ. და არაგონ.)
ნათ. **თანალ** (გონ. სქ.), **თანილ** (არაგონ. სქ.)
მიც. **თანან** (გ.), **თანინ** (არაგონ.)
დათმობ. **თანაძარ** (გ.), **თანიძარ** (არაგონ.)

მრ. რ.

თაძ, ითქმის **თეძ** (გონ. და არაგონ. სამივე სქ.)
თაძნდალ, თაძნდულ
თაძნდან, თაძნდუნ
თაძნდაძარ, თაძნდუძარ
(უსლარის Лакский яз. 55, 58).

§ 2 ლუმუქური ნაცვალსახელების ანალიზი

ლუმუქური ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერი თანამედროვე ფორმებისაგან მხოლოდ ორგან განსხვავდება: თუ მხ. რ. 1. პ. **ნა** დროთა განმავლობაში უცვლელი დარჩენილა, მრ. რ. 1. პ. ძველად **ნა̈შ** ყოფილა, მე-XX ს. და ეხლა-კი **ჟუ** არის. ჟ-ბგერიანი მრ. რ. ამ პირის ფორმა ძველადაც ყოფილა, მაგრამ, როგორც ჩანს, მხოლოდ ნათ. ბრუნვითგან მოყოლებული: **ჩვენი**-ს მაშინდელ ლუმუქურ შესატყვისობად მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღბეჭდილია **ჟულ**.

ზემოაღნიშნული ორი გარემოება იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ზოგიერთი საგულისხმო დასკვნ.ას გამოყვანის საშუალებას აძლევს მკვლევარს.

ირკვევა, რომ მე-XVIII ს. ლუმუქურს 1. პ. ნაცვალსახელად ორივე რიცხვისათვის ერთი-და-იგივე ნა ჰქონია, და მრ. რ. ფორმა მხ. რ-ის ფორმისაგან მხოლოდ ბოლოკიდური ჰ ბგერით განსხვავდებოდა,—ეს ერთი.

მეორე გარემოება 1. პ. ნაცვალსახელის ორივე რიცხვის ფორმების მთლიანობის საკითხს ეხება.

მე მე-XVIII ს. ნა იყო, ჩემი-კი ყოფილა ტულ. მე-XIX ს. და ეხლაც ასევეა და ნათ. ბრ. არის ტთულ, მიც. ტთუნ. მაშასადამე, მხ. რ. 1 პ. ნაცვალსახელს მთლიანობა მარტო ეხლა-კი არა აქვს დარღვეული, არამედ მთლიანობა არც მე-XVIII ს-ში-ღა ჰქონია.

პირიქით, ჩვენ ლუმუქურად ეხლა ჟუ არის, ნათ. ბრ. ჟულ, მიც. ჟუნ. ერთი სიტყვით, მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს მე-XIX ს. და ეხლა ძირისა, თუ ძირად მიჩნეული ელემენტის სრული მთლიანობა უჩანს. მაგრამ სულ სხვანაირი ვითარება ყოფილა წინათ, რათგან მე-XVIII ს. ჩვენ ყოფილა ნაჰ, ნათ. ბრ. ჩვენი-კი, ისევე, როგორც ეხლაცაა, ჟულ. მაშასადამე, ძირის მთლიანობა ძველად არც მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს ჰქონია. ამ გვარად ეს მთლიანობა მერმინდელი, ამასთანავე შედარებით ახალი, მოვლენა ყოფილა.

მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელი ინა-ც მე-XVIII ს. შემდგომ აგრეთვე არ შეცვლილა. მისი ნათ. ბრ. ფორმაც თითქმის იგივე დარჩენილა და, თუ ძველად შენი ყოფილა უილ, ეხლაცაა ვილ. აქაც 2. პ. ძირის მთლიანობა არა ჩანს და თვით ნათ. ბრ. ფორმის თავკიდური უ და ვ-ს ბუნება და რაობა ცალკეა, სხვა ენების მსგავს საკითხებთან ერთად, განსახილველი.

მე-XVIII ს. ჩანაწერში გ ჳ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს თქვენ ლუმუქურად Bsu ბსუ აქვს აღნიშნული, თანამედროვე ლუმუქურად-კი „თქვენ“ ზუ არის. ეგების გერმანელ მეცნიერს აქ შეცდომა შეეპარა და ზ-ს მაგიერ ს მოესმა და თავკიდური ბ-ც რაიმე მისივე გაუგებრობის შედეგია? არა, აქ არავითარი შეცდომა არ უნდა იყოს, არამედ თქვენ-ის მაშინდელი ლუმუქური სახელი სისწორით ჩაწერილი ჩანს. შესაძლებელია მხოლოდ ორ თანხმოვანს შუა ნახევარ-თანხმოვანი იყოს აღუბეჭდველი. თქვენ-ს რომ მე-XVIII ს. შესაძლებელია სწორედ ამ ბს თანხმოვნების შემცველი სახელი ჰქონოდა ლუმუქურად, ამის დასარწმუნებლად შესაძლებელია ანდიური და ტინდალური თქვენ და თქვენი ბისსა და ბისსიუ ბისსიდ და ბისსიბ იქმნეს დამოწმებული (იხ. აქვე, გვ. 511). ორსავე ენას, როგორც ვხედავთ, მართლაც თავკიდურ თანხმოვნად ბ, ხოლო მეორე თანხმოვნად ს აქვს. ამის შემდგომ არავითარი საფუძველი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ლუმუქურს მე-XVIII ს.-ში ასეთივე თქვენ ვერ ექმნებოდა.

მხ. რ. 2. პ. ინა და მრ. რ. 2. ბსუ (XVIII ს.) და ზუ (თანამ.) სრულებით სხვა-და-სხვა ძირის სიტყვებია და ამ მხრივ 1. პ. ნაცვალსახელთან შედარებით არსებითი განსხვავებაა, რათგან მე-XVIII ს-ში ორივე რიცხვის ძირი 1 პ. ნა ყოფილა.

საყურადღებოა, რომ მე ლუმუქურად ნა არის, შენ-კი ინა. ისეთს შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს ამ ნაცვალსახელებს ერთი ძირი ჰქონდეს.

2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. ძველი ფორმაც უხულ, ანდა უზულ არის საგულისხმო, მეტადრე იმიტომ, რომ ის თანამედროვე ნათ. ზრ. ზულ-ისაგან თავისი თავკიდური უ ხმოვნით განირჩევა. რაკი უხულ-ის ბოლოკიდური ლ ლუმუქური ენის ნათ. ბრ. ჩვეულებრივი ნიშანია, ამიტომ უხუ გვრჩება. სახ. ბრ. გხუ-სთან შედარებით ნათ. ბრ. ბ-ს მაგიერ უ აქვს, რომელიც, ცხადია, ძირეული არ უნდა იყოს. ამიტომაც ამ თავკიდური უ-ს ბუნება და რაობაც ცალკე უნდა იქმნეს გამორკვეული.

3. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელის ფორმებს დიდი ცვლილება არ დასტყობია და, თუ მე-XVIII ს. ჩანაწერში „ის“ არის ტჷმ, ეხლა თჷ-ა, „ისინი“-ც ძველად თითქოს ტი ყოფილა, თანამედროვე ლუმუქურს-კი თაჲ აქვს. ამნაირად, 3. პ. ნაცვალსახელს ორსავე რიცხვში ერთი-და-იგივე ძირი აქვს, რომლის მთლიანობაც ყველა ბრუნვებშია დაცული.

პირთა ნაცვალსახელების ნათეს. ბრუნვის ფორმები იმავე დროს კუთვნილებითი ნაცვალსახელების მაგიერია (იქვე, გვ. 59).

უკუქცევითი ნაცვალსახელების გამოსახატავად ლუმუქურს პირთა ნაცვალსახელებივე აქვს გამოყენებული იმ განსხვავებით, რომ ბოლოსართად სათანადო ხქეს-კატეგორიის ვა (მამრ. სქ. გონ.), ან და (მდედ. სქ. გონ.), ანდა ბა (უსქეს.) მარცვლები ემატება. მაგრამ თანხმოვნის შემდგომ ამ ბოლოსართის ვ ჩვეულებრივ ქრება, და ბოლოსართის მაგიერ-კი რა ჩნდება, თუ რომ წინ ხმოვანი, ხ, ანდა ხჷხჷ უზის, მაგ.:

მე თითონ—ნავა (მამრ. სქ. გონ.), ნარა (მდედრ. სქ. გონ.),
ნაბა (უსქ.)

ჩემი თითონ—ტჷულვა (ტჷულა), ტჷულდა, ტჷულბა.

შენ თითონ—ინავა, ინარა, ინაბა.

ის თითონ—თჷვა, თჷრა, თჷბა.

ჩვენ თითონ—ჟუვა, ჟურა, ჟუბა.

თქვენ თითონ—ზუვა, ზურა, ზუბა.

ისინი თითონ—თაჲბა, თაჲრა.

უფრო მეტი გარკვეულობის გამოსახატავად ზემოაღნიშნულ უკუქცევითს ნაცვალსახელებს მეორე ჯერაც უმატებენ ხოლმე ვა, რა, და, ბა და სხ. ბოლოსართებს და ხმარობენ ნავავა, ნარარა, ნაბაბა (იქვე, გვ. 66).

ლუმუქურში 3. პ. უკუქცევით ნაცვალსახელად ცჷ იხმარება მამრ. გონიერი არსებისათვის ისევე, როგორც ყველა დანარჩენ სქეს-კატეგორიებისათვისაც. ცჷ, მაშასადამე, თითონ ის-ს, ან ეს-სა ნიშნავს. მაგრამ მამრ. სქესისა და დანარჩენი სქეს-კატეგორიებისათვის განკუთვნილი ფორმები ამ ნაცვალსახელის კანკლედობას განსხვავებული აქვს. განსხვავების თვისების წარმოსადგენად აქვე მომყავს ნათ. და მიც. ბრ. ფორმები:

სახ. ცჷ (მამრ. გონ.),	- ცჷ (დანარ. სქ.),	-ცჷ (მრ. რ. საერთო).
ნათ. ცალ	ცილ	ცალ
მიც. ცან	ცინ	ცან

ცჷ გულისხმობს ზემოხსენებულს, უკვე აღნიშნულს თითონ 3. პ. (ლუმ. ენა, გვ. 62-63). ამ თითონ-ის ცჷ-ს, პირთა ნაცვალსახელების მსგავსად, სქეს-კა-

ტეგორიის **ვა**, **რდა** და **ბა** ნიშნები-ც ერთვის ხოლმე და ამიტომაც ასეთი ფორმებიც არსებობს: **ცუვა̄**, **ცურდა**, **ცუბბა**,- მრ. რ. **ცი̄ბა** (**ცი̄ბბა**), **ცი̄რდა**,- ნათ. **ცალვა** (**ცალა**), **ცალდა**, **ცალბა**,- **ცილვა**, **ცილდა** და **ცილბა** (იქვე გვ. 63).

რაკი ღუმუქურს 3. პ. ნაცვალსახელად **თაჲ** აქვს, ცხადი ხდება, რომ **ცუ**, რომელსაც ეს **თაჲ** არ ახლავს, ნამდვილად **ის** **თითონ**-ისა-კი არა, არამედ მხოლოდ **თითონ**-ის აღმნიშვნელია.

ამაზე გაცილებით უფრო საყურადღებოა ზემოხსენებული ღუმუქური უკუქცევითი ნაცვალსახელების წარმოების სხვა წესი. უ ს ლ ა რ ი ს სიტყვით, უკუქცევითი ნაცვალსახელის მაგიერ პირთა ნაცვალსახელებს ბოლოსართად ერთვის სქეს-კატეგორიების გამომხატველი **ვა**,- **და**, ანდა **რა**, როდესაც წინ ხმოვანია, ანდა **ხ**, თუ **ხ**₍**ხ**₎,- და **ბა** (ღუმ. ე. გვ. 60). მაგ.: მე მოვედი—**ნა** **ჳკრე**,- მე თვით (მთქმელად მამაკაცი იგულისხმება) მოვედი—**ნა** **ნავა** **ჳკრა**, ანდა მარტივად **ნავა** **ჳკრა**. მაგრამ, როდესაც **დედაკაცი** ამბობს, მე მოვედი—**ნა** **დუ̄რკრა**-ს იტყვის, ხოლო მე თვით (დედაკაცი) მოვედი—**ნა** **ნარა** **დუ̄რკრა**, ან მარტივად **ნარა** **დუ̄რკრა**.

შენ მოხვედი—**ინა** **ჳკრა**.

შენ თითონ (მამაკაცი) მოხვედი—**ინა** **ინავა** **უკრა**, ან მარტივად **ინავა** **უკრა**.

შენ (დედაკაცო) მოხვედი—**ინა** **დუ̄რკრა**.

შენ თითონ (დედაკაცო) მოხვედი—**ინა** **ინარა** **დუ̄რკრა**, ანუ მარტივად **ინარა** **დუ̄რკრა**.

ის (მამაკაცი) მოვიდა—**თა̄**, ანდა **ცუ̄** **ჳკრი**,— ის თითონ (მამაკ.) მოვიდა—**თა̄** **ცუ̄ვა** **ჳკრი**, ანუ მარტივად **ცუ̄ვა** **ჳკრი**.

ხოლო: ის (დედაკ.) მოვიდა—**თა̄** **დუ̄რკრი**, **ცუ̄** **დუ̄რკრი**,— ის თითონ (დედაკაცი) მოვიდა—**თა̄** **ცურდა** **დუ̄რკრი**, ანუ მარტივად **ცურდა** **დუ̄რკრი**.

ის თითონ (ქალიშვილი) მოვიდა—**თა̄** **ცუბბა** **ბჳკრი**, ანუ მარტივად **ცუბბა** **ბჳკრი**.

ჩვენ (სულერთია მამაკაცი თუ დედაკ.) მოვედით—**ჟუ** **ბჳკრუ**, ჩვენ თითონ მოვედით—**ჟუ** **ჟუბა** **ბჳკრუ**, ანუ მარტივად **ჟუბა** **ბჳკრუ**.

თქვენ (სქესთა გაუნურჩევლად) მოხვედით—**ზუ** **ბჳკრუ**, თქვენ თითონ მოხვედით—**ზუ** **ზუბა** **ბჳკრუ**, ანუ მარტივად **ზუბა** **ბჳკრუ**.

ისინი (სქესისდა მიუხედავად) მოვიდნენ—**თაჲ**, ანდა **ცი̄** **ბჳკრი**,— ისინი თითონ მოვიდნენ— **თაჲ** **ცი̄ბა** **ბჳკრი**, ანუ მარტივად **ცი̄ბა** **ბჳკრი** (ღ. ე. გვ. 63-64).

ზემომოყვანილი ღუმუქური ნაცვალსახელები იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ პირთა ნაცვალსახელის გარკვეულობის, თითონ-ის ცნების, გამოსახატავად ენას აუცილებლად საჭიროდ სქეს-კატეგორიების აღნიშვნა მიუჩნევია, იმისდა მიუხედავად, რომ 1. და 2. პირის ორივე რიცხვის ნაცვალსახელებისათვის ყველა სქეს-კატეგორიისათვის განურჩევლად საერთო ფორმა არსებობს და მხოლოდ მესამე პირისათვის, რომელიც ჩვენებითი ნაცვალსახელია, სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები მოეპოვება **ნათ. ბრ.**-ში.

მე-XVIII ს. ჩანაწერის **რა?** **ცირი**, ცხადია, ღუმუქურს კითხვითს **რა** ნაცვალსახელს, **ცი**-სა და **რი**-ს შეიცავს. **რი**-კი „არსება" ზმნის აწმყო დროის 3. პ. მხ. რ. სრული ფორმების **ური** (1 სქ.), **დური** (2 და 4 სქ.) და **ბური** (3 სქ.)-ს

შეკვეცილი ფორმაა ისევე, როგორც ეხლაც ლუმუქურში **ურა, დურა, ბურა**-სა, **ური**-სა და დანარჩენი სქეს-კატეგორიის ფორმების, აგრეთვე **ბურუ**-სა და **დურუ**-ს მაგიერ შესაძლებელია მოსაუბრემ **რა, რი, რუ** იხმაროს (ლუმ. ე. გვ. 82). **მაშასადამე, ᲪᲘᲠᲘ ნამდვილად რაʔ-ს-კი არ ნიშნავს, არამედ „ᲠᲐ ᲐᲠᲘᲡ?“**

მე-XVIII ს. ჩანაწერის ლუმუქური **ჩიკუნ**, რომელიც **აქეთკენ**-სა ნიშნავსო, თანამედროვე **შიკკუნ**-ს უდრის, ხოლო **მიკუნ—„იქითკენ“**, ეხლაც ისევეა დაცული, როგორც ამ საუკუნე-ნახევრის წინათ ყოფილა, ოღონდ **მიკკუნ**-ად გამოითქმის. ცხადია, ორსავე შემთხვევაში **კუნ** ქართულს **კენ**-ს უდრის, **ჩი** და **ში**-კი „**აქ**“, ხოლო **მი** „**იქ**“-ის აღმნიშვნელია.

შ ზემომოყვანილს **ში**-ში, როგორც უ ს ლ ა რ ი ს ნაშრომითგან ირკვევა, მოსაუბრესთან მახლობელობის გამომხატველია, **მ**-კი **მი**-ში მეორე პირთან მახლობელობის მაუწყებელია (ლუმ. ე. გვ. 196). მაშასადამე, **შ 1. პ. ელემენტი, მ 2. პირისა გამოდის. საგულისხმოა, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერით 1. პირის ელემენტად ჩ ჩანს.**

ᲗᲐᲕᲘ ᲛᲔᲮᲣᲗᲔ

არჩული ნაცვალსახელები

არჩული ნაცვალსახელების აგებულება ფრიად საყურადღებოა. სამწუხაროა მხოლოდ, რომ მათი ანალიზისათვის მე-XVIII ს. ჩანაწერიც არ გვაქვს ხელთ. მაგრამ უამისოდაც, თანამედროვე არჩულის წყალობითაც, არა ერთი საგულისხმო გარემოება ირკვევა.

§ 1. არჩული პირთა ნაცვალსახელები

მე—ზონ	**ჩვენ—ნენ**
სახ. ბრ. **ზონ**	**ნენ**
ნათ. **უის, დის, ბის, ის**	**ულუ, დოლო, ბოლო, ოლო.**
მიც. 1. **უეზ, დეზ, ბეზ, ეზ**	**უელ, დელ, ბელ, ელ.**
მიც. 2 **ზარში**	**ლარში**
მოქმ. **ზარი**	**ნენ**
მიმართ. **ზათ**	**ლათ**
შენ—უნ	**თქვენ—ჟუენ**
სახ. ბრ. **უნ**	**ჟუენ**
ნათ. **უით**	**უიშ**
მიც. 1 **უას**	**უეუ**
მიც. 2 **უარში**	**ჟუარში**
მოქ. **უნ**	**ჟუენ**
მიმართ. **უათ**	**ჟუათ**

ეს—ძაუ, ძარ, ძაბ, ძათ,— მრ. რ. **ესენი—ძებ.**
ის—თოუ, თორ, თობ, თოთ, — მრ. რ. **ისინი—თებ.**
(არჩ. ე. გვ. 27, 29).

ორივე პირისა და ორივე რიცხვის პ. ნაცვალსახელებს ბოლოკიდურ ბგერად ნ აქვთ, რომლის არაძირეულებითი ბუნება ცხადია. ძირის მთლიანობა ამ ნაცვალსახელთაგან მხოლოდ 2. პირისას აქვს თავითგან ბოლომდე დაცული, 1. პ. ორივე. რიცხვისა და 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელების ძირის მთლიანობა ერთი შეხედვით თითქოს დარღვეული ჩანს, მაგრამ გულდასმითი დაკვირვება სხვანაირ დასკვნამდე მიიყვანს ადამიანს. 1. პ. ნ. არის ზონ, რომლის ზ ძირეულია, ნათ. ბრ.-კი არის ჟიხ (1 სქკ.), დიხ (2 სქკ.), ბიხ (3 სქკ.) და იხ (4 სქკ.),—მიც. 1. ბრ.—ჟეზ (1.), დეზ (2.), ბეზ (3.) და ეზ (4.),—ხოლო მიც. 2. ბრ. უკვე ზარში, მოქმ. ბრ. ზარი და მიმართ. ბრ. ზათ, ე. ი. ისევ ზ ძირისაგან არის ნაწარმოები. ამნაირად ძირის მთლიანობას გარეგნულად მხოლოდ ნათ. და მიც. 1. ბრუნვების ფორმები არღვევენ. მაგრამ ნამდვილად აქაც, ამ ბრუნვების ფორმებსაც, ძირად იგივე ზ აქვს. ეს ცხადად ჩანს მიცემითს ბრუნვაში, რომელსაც ამ ძირის წინ მხოლოდ სათანადო სქეს-კატეგორიის ე-დ ახმოვნებული ფორმანტი ჟე, დე და ბე აქვს. 4 სქკ.-ის-კი ფორმანტი დაჰკარგვია. ასეთივე მოვლენაა ნათესაობითს ბრუნვაშიც იმ განსხვავებით, რომ ძირის ზ ბგერა ხ-დ აქვს შენაცვლებული და სქეს-კატეგორიის თავსართებიც ი-ხმოვნიანია. რაკი ჟ, დ და ბ სქეს-კატეგორიის ნიშნებია (მეოთხეს არც ნათ. და არც მიც. ბრ. ფორმაში აქვს კატეგორიის თავსართი შერჩენილი) და ბოლოკიდური ხ და ზ ძირია, ისე გამოდის, რომ ნათ. ბრუნვის გამომხატველი აქ ი ხმოვანია, მიცემითისა-კი ე ხმოვანი.

არჩული 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის კანკლედობაში ორი გარემოებაა ფრიად საყურადღებო: ჯერ ერთი, რომ ნათ. და მიც. ბრ-ბს ოთხი ფორმა აქვს ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის, მეორეც ის, რომ სქეს-კატეგორიის ნიშნები აქ თავსართად არის იმ დროს, როდესაც 3. პ-ისა და ჩვენებითს ეს და ის ნაცვალსახელებს სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოსართებად აქვთ. თუ ნათ. ბრ. ფორმა იმავე დროს ჩვეულებრივ კუთვნილებითი ნაცვალსახელიც არის ხოლმე და ამიტომაც მას, ზედსართავ სახელსავით, სქეს-კატეგორიის ნიშნები შესაძლებელია და არჩულში, ვითარცა სქეს-კატეგორიან ენას, უნდა უეჭველად ჰქონდეს კიდევაც, მიცემითი ბრუნვის 4 სქეს-კატეგორიისათვის განკუთვნილი ფორმების შესახებ ასეთი განმარტების წამოყენება შეუძლებელია. სწორედ ამიტომაც ეს მოვლენა სხვა მიზეზის შედეგი და შაუწყებელი უნდა იყოს.

ასეთივე გარემოებაა 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის კანკლედობაშიც, სადაც სახ. ბრ. ნენ-ს, ნათ. ბრ-ის 4 ფორმა—ულუ, დოლო, ბოლო, ოლო და მიც. ბრ-ის ამდენივე ფორმა—ჟელ, დელ, ბელ და ელ მისდევს. აქაც ჟ (ნათ. ბრ. ფორმას ჩამოცილებული აქვს), დ და ბ სქეს-კატეგორიის თავსართებია. ცხადია, რომ ყველაფერი, რაც მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელზე უკვე გვქონდა ნათქვამი, აქაც იგივე უნდა ითქვას.

საგულისხმოა, რომ 2. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების ნათ. და მიც. ბრ.-ებისთვის არჩულს აწ ჟამად მხოლოდ თითო ფორმა გააჩნია, მაგრამ ამ პირის მრ. რ. ფორმების გულდასმითი განხილვა დაარწმუნებს კაცს, რომ წინათ ამ პირსაც ჰქონია სქეს-კატეგორიისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები, მართლაც და, თუ თქვენ არის ჟჟენ და ასევეა მომქ. ბრ., მიც. ბრუნვაც ჟუარში-ა და მიმართ. ბრ.-აც ჟუათ, ე. ი. ყველგან ძირად ფუძედ ჟჟ მოჩანს, ნათ.

ბრუნვაა ჳიშ და მიც. ბრ. ჳეჟ. საკმარისია გავიხსენოთ მხ. რ. 1. პ. ნათ. და მიც. ბრუნვების ფორმები ჳის (ნათ.) და ჳეზ (მიც.) და თქვენი-ს ნათ. და მიც. ბრ. ფორმებს ჳიშ-სა (ნათ.) და ჳეჟ-ს (მიც. 1) შევადაროთ, რომ მათი სრული ანალოგია უცილებელი შეიქმნეს: ისევე, როგორც მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის ძირეული მჟღერი ზ ნათ. ბრ-ში ყრუ ს-დ არის შენაცვლებული, ასევე მრ. რ. 2. პ. ნ. ძირისეული მჟღერი ჟ ბგერაც ნათ. ბრ-ში ყრუ შ-დ არის შეცვლილი. ორსავე შემთხვევაში ი ნათ. ბრ.-ისა და ე მიც. 1, ბრ.-ის ნიშანი ჩანს.

ზემომოყვანილი ორი დაკვირვების შემდგომ ცხადი გახდება, რომ ამ ფორმებს შორის მესამე მხრითაც სრული ანალოგიაა და ისევე, როგორც 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ჳის და ჳეზ-ის თავკიდური ჳ მამრ. სქესის თავსართია, უეჭველია, მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. ჳიშ და მიც. 1 ბრ. ჳეჟ-ის თავკიდური ჳ-ც თავდაპირველად მხოლოდ მამრ. სქესის თავსართივე უნდა ყოფილიყო და მარტო შემდეგში, როდესაც ამ პირს დანარჩენი სქეს-კატეგორიების ფორმები დაჰკარგვია, ეს ჳ ამ ფორმის უკვე შეზრდილ და განუყოფელ ნაწილად ქცეულა. მაშასადამე, ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის ცალ-ცალკეული ფორმა არჩულში მარტო 1. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელებს-კი არა, არამედ უცილობლად 2. პ. მრ. რ-ისა და, საფიქრებელია, მხ. რ. ნაცვალსახელებსაც ჰქონია.

ერთი შეხედვითაც ყველასთვის ცხადი გახდება, რომ 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი არც ამავე პირისა და არც 2. პ. მხ. რ. ფორმებთან დაკავშირებული არ არის. იგივე შესაძლებელია ითქვას 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელზეც, რომლის ჟ-ს მხ. რ. ფორმაში ვერავინ აღმოაჩენს. მაშასადამე, 1. და 2. პ. მხ. და მრ. რ. ფორმები სხვადასხვა წარმოშობილობისა ყოფილა.

3. პ. ორივე რიცხვის ნაცვალსახელებად არჩულში ჩვენებითი ეს და ის ნაცვალსახელებია გამოყენებული. ორივეს 4 სქეს-კატეგორიის ფორმა გააჩნია, მაგრამ აქ ორი საგულისხმო გარემოებაა აღსანიშნავი: 1. სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოსართებად არის გამოყენებული და 2. თუ 1. პ. ორივე რიცხვის ნაცვალსახელების ნათ. და მიც. 1. პ. ბრუნვების ფორმებში მდედრ. სქესის თავსართოვან ნიშნად დ თანხმოვანია, აქ, 3. პ. და ჩვენებითი ორივე (ეს და ის) ნაცვალსახელის ფორმებს მდედრ. სქესის ნიშნად რ ბგერა აქვს, ე. ი. ისევე, როგორც არჩული ამნაირად მაშინ იქცევა ხოლმე, თუ რომ სქეს-კატეგორიის ორმაგი ნიშნებია, თავსართისაცა (დ) და ბოლოსართის (რ) სახითაც.

ჩვენებითი ეს ნაცვალსახელის გამოსახატავად არჩულს ɑა მარცვალი აქვს, რომელსაც სათანადო სქეს-კატეგორიის ბოლოსართი ახლავს, ხოლო ის ნაცვალსახელისათვის-კი თე მარცვალია ამავე წესით გამოყენებული. თუ აქ პირველის ა ხმოვანს, როგორც სხვა ენებშიც არის, მახლობელობის მაუწყებლად მივიჩნევთ, მეორის ო ხმოვანს-კი დაშორებულობისას, მაშინ პირველის ძირად Ⴀ, მეორისა-კი თ დაგვრჩება.

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

კუთვნ. ნაცვალსახელებად პირთა ნაცვალსახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმები იხმარება: ჩემი — ჳის, დის, ბის, ის, — ჩემნი — 1 და 2 სქეს-კატ. ბის, 3 და 4 სქეს-კატ. ის.

შენი—ჸით, შენები—ჸით. ჩვენი—ულუ, დოლო, ბოლო, ოლო.
ჩვენები—ბოლო, ოლო.
თქვენი—ჸიშ.
თქვენები—ჸიშ.

(არჩ. ე., გვ. 34).

მაგრამ, როდესაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ცალკე და დამოუკიდებლივ იხმარება, მაშინ მათ ამნაირი სახე აქვთ ხოლმე:

მხ. რ.				მრ. რ.	
ჩემი	1	სქესკ.	უსსუჸ	ჩემები:	ბისსიბ
	2	„	დოსსორ		
	3	„	ბოსსობ		ისსიბ
	4	„	ოსსოთ		
შენი	1	სქესკ.	უტტუჸ	შენები:	უტტიბ
	2	„	უტტორ		
	3	„	უტტობ		
	4	„	უტტოთ		
მისი	1	სქესკ.	თოჸმუნნუჸ	მრ. რ. მისნი	თოჸმუნ(ნ)იბ
	2	„	თოჸმუნნურ		
	3	„	თოჸმუნნუბ		
	4	„	თოჸმუნნუთ		

მისები—ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის—თოთმინნიბ (არჩ. ე., გვ. 36-37).

§ 3. არჩული უკუქცევითი ნაცვალსახელები

მესამე პირის უკუქც. ნაცვალსახელის 5 განსხვავებული სახესხვაობა არსებობს. ყველა მათ საერთო ნაწილად მხოლოდ ჟუ მარცვალი აქვთ, განმასხვავებელი ნაწილი-კი ბოლოშია. მაგრამ სჯობია ჯერ თვით ეს ნაცვალსახელები გა დავათვალიეროთ.

თავისთვის—ჟუსხტჲა(ჸუ), ჟუსხარა(ჸუ).
თავისთავს—ჟუსაჸუ, ჟუხაბუ, ჟუსარუ, ჟუსატჲუ.
„ ჟურშეჲჸუ, ჟურშეჲრუ, ჟურშეჲბუ, ჟურშეჲტჲუ.
თავისთან (მამაკაცზე) ჟუტხლიეჲჸუ, ჟუტხლიეჲრუ, ჟუტხლიეჲბუ.
„ (დედაკაცზე) ჟეტხლიეჲჸუ, ჟეტხლიეჲრუ, ჟეტხლეჲბუ.
(არჩ. ე. გვ. 89).

ცხადია, რომ ეს ნაცვალსახელები ჟ ძირისაგან არის ნაწარმოები, ხოლო, როგორც ორი უკანასკნელი სახესხვაობითგან ჩანს, ჟუ-ში უ მამრ. სქესის, ხოლო ჟე-ში ე დედრობ. სქ. გამომხატველია.

ამ ნაცვალსახელოვანს ძირს, თუ ძირად ქცეულს ბგერას, ან ხა, ან რშეჲ, ანდა ტხლიეჲ ერთვის. ვითარცა ბრუნვის ნიშნები, საჭიროებისდა გვარად სათანადო სქეს-კატეგორიის (ჸუ, რუ, ბუ, ტჲუ) ბოლოსართითურთ და ამ გზით ზემოდასახელებული ძირისაგან უკუქცევითი ნაცვალსახელის სამი სახესხვაობის უკვე მოყვანილი ფორმებია ნაწარმოები.

მე თვით, შენ თვით, ის თვით და მრ. რ. ფორმები-კი არჩულად სხვანაირად გამოიხატება ხოლმე, სახელდობრ:

მე თითონ:	1 სქ. **ზონაჳუ.**	**შენ თითონ:**	1 სქ. **უნავუ**
	2 სქ. **ზონარუ**		2 სქ. **უნარუ**
	3 სქ. **ზონაბუ**		3 სქ. **უნაბუ**
	4 სქ. **ზონტიუ**		4 სქ. **უნ(ა)ტიუ.**

ის თითონ: 1 სქ. **ჲაჳ** (ანდა **თოჳ**) **ინჟაჳუ**, ან **ინჟუ**, ზოგჯერ **ჟაჳუ**-ც
2 სქ. **ჲარ** (**თორ**) **ინჟარუ**
3 სქ. **ჲაბ** (**თობ**) **ინჟაბუ**
4 სქ. **ჲათ** (**თოთ**) **ინჟატიუ.**

მრ. რ.

ჩვენ თითონ: ნენტიუ. **თქვენ თითონ: ჟუენტიუ.**

ისინი თითონ: ჲებ (თებ) **ჟაპპუ** (ჟაბბუ).

დანარჩენი ბრუნვების ფორმებში-კი პირ. ნაცვალსახელის სათანადო ბრუნვის ფორმას მხ. რ. 1. და 2. პირისათვის **შეჲტუ** არის **თითონ**-ის გამომხატველი, 3. პ. **ჟუტიეჲტიუ** (მამრ. სქ.) და **ჟეტეჲტიუ** (მდედ. სქ.), ხოლო მრ. რ. 1, 2. და 3. პ-თვის **ტიეჲტიუ** (არჩ. ე. გვ. 41-42).

ზემომოყვანილი **უკუქცევითი ნაცვალსახელების ფორმების** პირთა ნაცვალსახელებთან შედარება დაარწმუნებს ადამიანს, რომ აქ **პირის ნაცვალსახელს სათანადო სქეს-კატეგორიის ბოლოსართი ახლავს მხოლოდ**. ამასთანავე საგულისხმოა, რომ 1. და 2. პ. ნაცვალსახელის ფორმები **ჩვეულებრივისაგან ა—ბოლოკიდურიანობით განსხვავდება და ზონა და უნა არის ნახმარი, აწ გავრცელებული ზონ და უნ-ის მაგიერ. ყველაზე საყურადღებო-კი აქ ის გარემოებაა, რომ „თვით“ ცნების გამომხატველად არჩულს სქეს-კატეგორიის მაუწყებელი ფორმანტები აქვს გამოყენებული.**

§ 4. არჩული უკუქცევითი-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

თითონ ჩემი	1 სქ. **ჳასსაჳუ**	მრ. რ.	**ბასსაბჳ** (1–2 სქ.)
	2 სქ. **დასსარჳ**		
	3 სქ. **ბასსაბუ**		**ასსატიუ** (3–4 სქ.)
	4 სქ. **ასსატიუ**		
თითონ შენი	1 სქ. **უტტაჳუ**		**უტტაბუ** (1–2 სქ.)
	2 სქ. **უტტარუ**		
	3 სქ. **უტტაბუ**		**უტტატიუ** (3–4 სქ.)
	4 სქ. **უტტატიუ**		
თითონ მისი	1 სქ. **ჟუნაჳუ**	**ჟუნაბუ** (1–2 სქ.)	როცა 1 სქ. მფლობელია.
	2 სქ. **ჟუნარუ**		
	3 სქ. **ჟუნაბუ**	**ჟუნტიუ** (3–4 სქ.)	
	4 სქ. **ჟუნტიუ**		

	1 სქ. ჟენაჟუ 2 სქ. ჟენარუ	ჟენაბუ	როდესაც 2., 3. და 4. სქ. მფლობელია.
	3 სქ. ჟენაბუ 4 სქ. ჟენტიუ	ჟენტიუ	
თითონ ჩვენი	1 სქ. ულუჲჟუ 2 სქ. დოლოჲრუ	ბოლოჲბუ	
	3 სქ. დოლოჲბუ 4 სქ. ოლოჲტიუ	ოლოჲტიუ	
თითონ თქვენი	1 სქ. უშიაჟუ 2 სქ. უშიარუ	უშიაბუ	
	3 სქ. უშიაბუ 4 სქ. უშიატიუ	უშიატიუ	
თითონ იმათი	1 სქ. ჟანაჟუ 2 სქ. ჟანარუ	ჟანაბუ	საერთოა ყველა სქეს-კატეგორიის მფლობელთათვის.
	3 სქ. ჟანაბუ 4 სქ. ჟანტიუ	ჟანტიუ	

(არჰ. ე. 39-40).

§ 5. კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ?—**ქჟირი**, მრ. რ. **ქჟიბ.**
რა?—**ჰან, ჰანი.**
რომელი?—**ჰანნუჟ, ჰანნურ, ჰანნუბ, ჰანნუთ,**— მრ. რ. **ჰანნიბ.**
რაგვარი? რანაირი?—**ჰანჟუტტუჟ, ჰანჟუტტურ, ჰანჟუტტუბ, ჰანჟუტ-ტუთ,**— მრ. რ. **ჰანჟუტიბ.**

კ ა ნ კ ლ ე დ ო ბ ა

სახ. ბრ. **ქჟირი,— ჰან(ი)** მრ. **ქჟიბ**
მიც. 1. **ტხლიას,— ჰინის**
მიც. ბრ. 2. **ტხლიარში,— ჰინირში**
მოქმ. ბრ. **ტხლიილი,— ჰინი.**
სახ. ბრ. **ჰანნუჟ,— ჰანნურ,— ჰანნუბ.**
მიც. 1. **ჰანნუმუს,— ჰანნუმურმის,— ჰანნუმის.**
მიც. 2. **ჰანნუმურში,— ჰანნურმირში,— ჰანნუმმირში.**
მოქმ. **ჰანნუმუ,— ჰანნურმი,— ჰანნუმი.**

		მრ. რ.
სახ.	**ჰანნუთ**	**ჰანნიბ**
მიც. 1.	**ჰანნუთმის.**	**ჰანნიმმეს**
მიც. 2.	**ჰანნუთმირში.**	**ჰანნიმმერში.**
მოქმ.	**ჰანნუთმი.**	

(არჰ. ე. გვ. 37-38).,

თავი მეექვსე

აღულური ნაცვალსახელები

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები

	მხ. რ.	მრ. რ.	
1.	მე—ზუნ	ჩვენ—ჰ‘ინ (მე და შენ, ან თქვენ), ჩინ	
2.	შენ—ჭუნ	თქვენ—ჩუნ	(მე და ის, ისინი)
3.	ის—მე	ისინი—მურ.	

ბ. ნაცვალ. ბრუნება

	მე	შენ	ის	ჩვენ	თქვენ	ისინი
სახ.	ზუნ	ჭუნ	მე	ჰ‘ინ, ჩინ	ჩუნ	მურ
ნათ.	ზე	ჭე	მინ	ჰ‘ე, ჩე	ჩჭე	მურინ
მიც. 1.	ზაჭ	ჭაჭ	მიჭ	ჰ‘ეჭ, ჩაჭ	ჩჭაჭ	მურიჭ
მიც. 2.	ზის	ჭას	მის	ჰ‘ეს, ჩას	ჩჭას	მურის
მოქმ.	ზუნ	ჭუნ	მი	ჰ‘ინ, ჩინ	ჩუნ	მურა

(აღულ. ე. გვ. 19, 21).

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

აღულურსაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელებად პირთა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმები აქვს გამოყენებული. ამიტომ **ჩემი** იქმნება **ზე, შენი—ჭე,—მისი—მინ, თინ, გინ, ლინ,—ჩვენი—ჰ‘ე** და **ჩე;—თქვენი—ჩჭე** და **იმათი—მურინ, თურინ, გურინ, ლურინ.** არსებითი სახელების წინ ყველა ზემოაღნიშნული კუთვნ. ნაცვალსახელები უცვლელია, ხოლო, თუ ცალკეულადაა ერთ-ერთი მათგანი ნახმარი, მაშინ ზედსართავ სახელებსავით მხ. რ-ში **ფ**, მრ. რ-ში-კი **ტტარ** ბოლოსართი ემატება ხოლმე და ასეთ შემთხვევაში მას ზედსართავის მსგავსი ბრუნება აქვს (აღულ. ე. გვ. 23).

§ 3. ჩვენებითი ნაცვალსახელები

აღულურს, სხვა ლეგურ ენებსავით საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჩვენებითი ნაცვალსახელები მოეპოვება, რომელთაგან ზოგი ადგილმდებარეობის გამომჟღავნებელი არის. აი აღულური ჩვენებითი ნაცვალსახელებიც:

ეს—მე, მრ. რ. **მურ,—ის—თე,** მრ. რ. **თურ—**

ის—გე, მრ. რ. **გურ,—ლე,** მრ. რ. **ლურ.** საგულისხმოა, რომ **გე** ამასთანავე ძ ი რ ს - მ ყ ო ფ ო ბ ა ს ა, **ლე**-კი ზ ე ვ ი თ - მ ყ ო ფ ო ბ ა ს ა ც **გამოხატავს ხოლმე, მაგრამ ყოველთვის არა** (აღულ. ე. გვ. 21).

ყველა ეს ნაცვალსახელები მითითებითი **ჰა** ნაწილაკთან ერთადაც იხმარება: **ჰამე, ჰათე, ჰაგე** და **ჰალე**-ს სახით (იქვე, გვ. 22). **ყველა ჩვენებით**

ნაცვალსახელებს 3. პ. ნაცვალსახელადაც ხმარობენ ხოლმე. როდესაც ეს ნაცვალსახელები არსებითს სახელებს მიუძღვიან ხოლმე, მაშინ მათი ფორმა სრულებით უცვლელი რჩება, მაგრამ, თუ ცალკეულად არის რომელიმე მათგანი ნახმარი, მაშინ მათ სათანადო ბრუნვები აქვთ ხოლმე (ალულ. ე. გვ. 21).

ჩვენებითი ნაცვალსახელების კანკლედობა

	მხ. რ.	მრ. რ.	მხ. რ.	მრ. რ.
	ეს—მე	**მურ**	**ის — თე. თურ:**	**ის--გე გურ.**
ნათ.	**მინ**	**მურინ**	**თინ. თურინ.**	**გინ გურინ**
მიც. 1.	**მიჟ**	**მურიჟ**	**თიჟ. თურიჟ.**	**გიჟ გურიჟ**
მიც. 2.	**მის**	**მურის**	**თის. თურის.**	**გის გურის**
მოქმ.	**მი**	**მური**	**თი. თური.**	**გი გური**

	მრ. რ.	
	ის—ლე	**ლურ**
ნათ.	**ლინ**	**ლურინ**
მიც. 1.	**ლურიჟ**	**ლურიჟ**
მიც. 2.	**ლის**	**ლურის**
მოქმ.	**ლი**	**ლური.**

(ალულ. ე. გვ. 21).

ყოველი, თითოეული ალულურად არის **ჰარ**,—„**ვინმე**“-ს მნიშვნელობით-კი **ერთი, ხა**, იხმარება. **სხვახ** ხა(ს)რა, მრ. რ. სა(ს)დაჟურ ეწოდება. **ხურსურიხ** ნიშნავს „ერთმანერთს“, **ხახაიკ**-კი „ერთიერთმანერთზე“-ს.
(ალულ. ე. გვ. 25).

§ 4. უკუქცევითი ნაცვალსახელი

თითონ, თვით ნაცვალსახელის გამოსახატავად ალულურს აქვს **უჩ**, რომლის ნათ. ბრ. არის **უჩინ**, მიც. — **უჩიჟ**. ამ ნაცვალსახელის უკვე მოყვანილი ნათ. ბრ. **უჩინ** კუთვნილებითი ნაცვალსახელის **თვისი**-ს მაგივრადაც იხმარება (ალულ. ე. გვ. 25).

§ 5. კითხვითი ნაცვალსახელი

ვინ? ალულურად არის **ფიშ**, მრ. რ. **ფიშარ**, — ხოლო **რა?** — **ფი**. აღსანიშნავია, რომ **ფიშ**-ის ნათ. და ყველა დანარჩენი ბრუნვის ფორმები **ჰანა**-საგან არის ნაწარმოები და მას შემდეგი კანკლედობა აქვს:

	მხ. რ.	მრ. რ.
სახ.	**ფიშ**	**ფიშარ**
ნათ.	**ჰანან**	**ჰანარინ**
მიც. 1.	**ჰანაჟ**	**ჰანარიჟ**
მიც. 2.	**ჰანახ**	**ჰანარიხ**
მოქმ.	**ჰანა**	**ჰანარი**

ნათ. ბრ. ზემომოყვანილი ორივე რიცხვის ფორმები ფ-ბოლოსართიანად, ჭიანანფ და ჭიანარინფ კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ვისი?-ს გამომხატველია (აღულ. ე. გვ. 24).

§ 6. აღულური ნაცვალსახელების ანალიზი

აღულური პ. ნაცვალსახელების ორივე რიცხვის 1. და 2. პ. ყველა სახელებს ზუნ, ჟუნ, ჭჳინ, ჩინ და ჩუნ-ს ის საერთო თვისება აქვს, რომ ბოლოკიდურ ბგერად ნ მოეპოვება. უკვე ეს გარემოება ამ თანხმოვნის ბუნებას, არძირეულობასა და ფორმანტობას ამჟღავნებს. მაშასადამე, მათი ეტიმოლოგიის ძიების დროს ნ, ვითარცა ბოლოსართი, ძირისათვის ანგარიშ-გასაწევი არ არის.

აღულური პ. ნაცვალსახელების მრ. რ. 1. და 2. პ. ფორმები მხ. რ. ფორმებისაგან სრულებით დამოუკიდებლივ ნაწარმოები ჩანს. თუ მათ ნ დაბოლოებას, ვითარცა არა-ძირეულს ბგერას, ჩამოვაცლით, 1. პ. ჭჳი და ჩი დაგვრჩება, 2. პ. ჩუ. როგორც უკვე ვიცით, ჭჳი მხოლოდ „მე და შენ", ან „თქვენ"-ის გამომხატველია, ჩი-კი „მე და ის", ან „ისინი"-საა. არც ჭჳი-სა და არც ჩი-ს მხ. რ.-ის არცერთი პირის ნიშნის (ზ, ჟ, მ) არავითარი კვალი არ ეტყობა და ეს გარემოება მათი წარმოშობილობის სხვაგნებურობას ამჟღავნებს.

გასაოცარია, რომ მრ. რ. 1. პ. ექსკლუზივს ფორმას ჩინ-სა და 2. პ-ის ჩუნ-ს ძირად ერთი-და-იგივე ჩ ბგერა აქვს და მათ შორის განსხვავებას მხოლოდ ი და უ ხმოვანი შეადგენს. თანხმოვანი ელემენტის იგივეობა ამ ორი პირის სახელში მით უფრო მოულოდნელი იყო და გაუგებარიც არის, რომ ჩინ სწორედ „მე და ის"-ს, ანდა „ისინი"-ს აღმნიშვნელია და ამიტომაც მეორე პირის იქ არავითარი კვალი არც შეიძლება და არც უნდა იყოს; ესეც უფრო მეტს საბუთს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ მრ. რ. 1. და 2. პირის ამ აღულურს ნაცვალსახელებს ძირეულად პირთა ნაცვალსახელებთან არ უნდა ჰქონდეს კავშირი.

თავი მეშვიდე

წახურული ნაცვალსახელები

წახურული ნაცვალსახელები არჭულისა და აღულურისას კარგად უდგება, მაგრამ ზოგ რამეში მაინც განსხვავებულია. ამიტომაც მათი ცალკე განხილვა ვამჯობინე.

§ 1. წახურული პირთა ნაცვალსახელები

	მე—ზჷ	ჩვენ—შში
ნათ.	ჲიზდა, ჲიზჳნ.	ჲიშშდა
მიც.	ზას	შშას
მოქ.	ზჷ	შშე, შშჳ

	შენ—ღუ	თქვენ—შუ
ნათ.	ჲილნა, ჲიცნ.	ჳუშდა
მიც.	ჳას	შუას
მოქ.	ღუ	შუ

ის—**მანა** (მამრ., მდედრ. და პირუტყ.), **მან** (უსულო საგ.)

ისინი — **მანბგ** (4-ივე სქეს-კატ), მიც. **მანღუს**, მრ. რ: **მანბიშის**.

„სწორედ ეს" — **ინა** (1, 2. და 3. სქ.), **ინ** (4-სქ.),- **ჰანა**, **ჰაჲნა** (1, 2. და 3 სქ.), **ჰაჲნ** (4.), **ჰამანა**.

„იგივე" — **ჰინა** (1, 2. და 3. სქ.), **ჰინ** (4. სქ.),— „**ის**" — **შენა** (1, 2. და 3. სქ.), **შენ**, **შენახა**, **შენხა** (4. სქ),— (დირრის წახ. ე. გვ. 32, 35, 36) (4. სქ.), — ორივე **შენ**+**ხა**-საგან არის შემდგარი და „**ის ერთი**"-ს აღმნიშვნელია.

იგივე წახურულად იქმნება **ჰამანჯად** (იქვე, გვ. 38), რომელიც „**სწორედ ეს**"-ის აღმნიშვნელია და **ჰამან**-ისა და **ჯად**-ისაგან შესდგება. უკანასკნელი **თითონ**-ს გამოჰხატავს, ამნაირად **ჰამანჯად** რომ სიტყვა-სიტყვით გადმოვაქართულოთ, „სწორედ ეს თითონ"-ს უდრის.

წახურული პ. ნაცვალსახელების 1. და 2. პ. ნათ. ბრ. ფორმებია ფრიად საყურადღებო: 1. პ. ორივე რიცხვისას და 2. პ. მრ. რ. ფორმებს რომ თავში **ჲი**, ხოლო 2. პ. მრ. რ. ფორმას **ჳუ** აქვს თავშივე **ამ უკანასკნელის ანალოგია მხოლოდ არჩული 2. პ. მრ. რ. ნ. ნათ. ბრ. ჳიშ-ხა და მიც. ბრ. ჳეჟ-ში მოგვეპოვება.** ისევე, **როგორც** ეს **ფორმები 1. სქეს-კატ. თავსართოვანს ფორმებს წარმოადგენს; წახურული ჳუშდა-ს ჳუ-ც** ამავე **თვისების თავსართი უნდა იყოს.**

ამის შემდეგ **თავისდა-თავად დაისმება აზრი წახურული 1. პ. მრ. და მხ. რ. და 2. პ. მხ. რ. ნათ. ბრ. თავკიდური ჲი-ს ახეთივე წარმოშობილების შესახებ.** თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ **აქ უნდა წახურულში ოდესღაც არსებული მდედრ. სქ. ჲ ნიშანი გვქონდეს დაცული.** ცხადია, რომ წახურულს, წინათ 1. და 2. სქეს-კატეგორიებს გარდა დანარჩენიც ექმნებოდა.

ასეთი წახურულად იქმნება **მახურნა**, ანდა **მახორნა** (1. სქ.), — **მახერნა** (2. სქ.), — **მახუბნა**, ანდა **მახობნა**, (3. სქ.), — **მახდგნ** (4. სქ.). — მრ. რ. **მახბუნ**, ან **მახბგნ** (1 და 2 სქ.) და **მახდუნ**, **მახდგნ** (3 და 4 სქ.).

ად. დ ი რ რ ი ს სიტყვით, ზემომოყვანილი ფორმები შესდგება ჩვენებითი ნაწილაკი **მა**-ს და **ხ** ძირისაგან, რომელსაც გვარის, ანდა ხარისხის მსგავსი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს. ამ ორ ნაწილს სათანადო სქეს-კატეგორიის ნიშანი და დაბოლოება (**ნა**, **ნ**) ერთვის (წახ. ე., 38).

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი — **ჲიზდა** (1, 2 და 3. სქ.), — **ჲიზინ**, ან **ჲიზგნ** (4 სქ.), — მრ. რ. **ჲიზგნ** (1 და 2 სქ), **ჲიზდი** (3 და 4 სქ).

შენი — **ჲილნა** (1, 2, 3), — **ჲილგნ**, (4),— მრ. რ. **ჲილენ** (1 და 2), — **ჲილნი** (3 და 4).

ჩვენი — **ჲიშდა** (1, 2, 3), — **ჲიშინ** (4), ანდა **ჲიშგნ**,- მრ. რ. **ჲიშგნ** (1 და 2), **ჲიშდი** (3 და 4).

თქვენი — ჟუშდა (1, 2, 3), - ჟუშგნ (4), - მრ. რ. ჟუშგნ (1 და 2), ჟუშდი (3 და 4).

მისი (1 სქ.) — მანლუნა (1, 2, 3), - მანლუნ (4), - მრ. რ. მანლუნ (1 და 2), მანლუნი (3 და 4).

მისი (2 სქ. — მანლენა (1, 2, 3), — მანლენ (4), — მრ. რ. მანლენ (1 და 2), მანლენი (3 და 4).

მისი (3 და 4 სქ.) — მანჩინა (1, 2, 3), — მანჩინ (4) — მრ. რ. მანჩინ (1 და 2), მანჩინი (3 და 4).

მათი (1, 2, 3 და 4 სქ.)—მანბიშდა (1, 2, 3), — მრ. რ. მანბიშგნ (1 და 2), მანბიშდი (3, 4).

იმისი (1 სქ.) — შენლუნა (1, 2, 3), — შენლუნ (4), — მრ. რ. შენლუნ (1 და 2), შენლუნი (3, 4).

იმისი (2 სქ.) — შენლენა (1, 2, 3), — შენლენ (4) -- მრ.რ. შენლენ (1 და 2) შენლენი (3 და 4).

იმისი (3 და 4 სქ.) — შენჩინა (1, 2 და 3), — შენჩინ (4), — მრ. რ. შენჩინ (1 და 2), შენჩინი (3 და 4)

იმათი (1, 2, 3 და 4 სქ.) — შენბიშდა (1, 2, 3), — შენბიშინ (4),—მრ. რ. შენბიშინ (1 და 2), შენბიშდი (3, 4).

თვისი (1. სქ.) — ჯუნა (1, 2, 3) — ჯუნ (4). — მრ. რ. ჯუნ (1 და 2), — ჯუნი (3 და 4).

თვისი (2 სქ.) — ჯენა (1, 2, 3), — ჯენ (4), — მრ. რ. ჯენ (1 და 2), — ჯენი (3 და 4).

თვით მათი (4 სქ.) — ჯჳანა (1, 2, 3), — ჯჳან (4), — მრ. რ. ჯჳან (1 და 2), — ჯჳანი (3 და 4).

ამ კუთვნილებითი ნაცვალსახელების კანკლედობას ის თავისებურობა ემჩნევა, რომ ნათ. და დანარჩენ ბრუნვებში ფუძედ სახ. ბრუნვის მეოთხე სქეს-კატეგორიის ფორმაა მიჩნეული, მას ჯერ ლუ (1 სქ.), ან ლე (2 სქ.), ანდა ჩი ერთვის (3 და 4 სქ.), ხოლო შემდეგ სათანადო ბრუნვის ნიშანი, მაგ. ჩემისა (1 სქ.) ჲიშგნლუნ, მიც. ჩემსას ჲიშგნლუს, ჩემისა (2 სქ.) ჲიშგნლენ, მიც. ჲიშგნლეს და სხ. (წახ. ე. გვ. 44—47).

§ 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

ᲗᲘᲗᲝᲜ-ის ცნების გამომხატველი წახურულში ჯ ბგერაა, რომელსაც სათანადო სქეს-კატეგორიის თავსართოვანი ნიშანი ერთვის. ამიტომაც 1. სქ. თითონ იხმარება ჟუჯ, 2 სქ.—ჲიჯ, 3 სქ.—ვუჯ. ამ ფორმებს მაშინ ხმარობენ, როცა ეს ნაცვალსახელი ცალკეულადაა; მაგრამ წახურულს ამავე ცნების გამოსარკვევად ჯ ძირისაგან ნაწარმოები ბოლოსართებიც მოეპოვება. დამახასიათებელია, რომ ამ ბოლოსართებსაც ახლავს სათანადო სქეს-კატეგორიის გამომხატველი ელემენტი, მაგრამ წინანდებურად თავსართისა-კი არა, არამედ უკვე ბოლოსართების სახით. ასე ნაწარმოები ᲗᲘᲗᲝᲜ-ის აღმნიშვნელი ფორმანტი, ან პირთა ნაცვალსახელებს, ანდა თვით ᲟᲣᲯ, ᲲᲘᲯ, ᲕᲣᲯ-ს, ე. ი. თი-

თონ-ს ერთვის **ბოლოსართად**. ასეთ ბოლოსართად 1. სქ.-ისთვის არის — **ჯარ**, 2 სქ. — -**ჯერ**, ანდა -**ჯჵრ**, 3 სქ. — -**ჯაბ** და 4 სქ. — -**ჯად**. მრ. რ. -**ჯაბ** (1 და 2 სქ.) და -**ჯად** (3 და 4 სქ.). ამნაირად მე თითონ იქმნება **ზგ ტუჯ-ჯარ** (1 სქ.), **ზგ ძიჯჯჵრ** (2 სქ.), **ტუჯჯაბ** (3 სქ.).

ცალკეული თითონ-ის კანკლედობა:

1 სქ.	**ტუჯ**	2 სქ.	**ძიჯ**	3 სქ.	**ვუჯ**.
მიც.	**ჯოახ, ჯუახ, ჯუხ.**		**ჯეს**		
მოქმ.	**ტუჯჵ**		**ძიჯჵ.**		

(წახ. ე. გვ. 40-41).

უკუქცევითი თითონ ნაცვალსახელის ორი ზემომოყვანილი სახესხვაობა ორი თვალსაზრისითაა საყურადღებო: ჯერ ერთი იმიტომ, რომ თითონ-ის ცნების გამომხატველად მთლიანი სიტყვის მაგიერ მხოლოდ ერთი ჯ ბგერა-ღაა შერჩენილი, და ამას გარდა **იმ თვალსაზრისითაც, რომ ცალკეული თითონ ნაცვალსახელის ტუჯ, ძიჯ, ვუჯ ფორმებს სქეს-კატეგორიის ნიშნებად 1. სქეს-კატეგორიისათვის ტუ თ ა ვ ს ა რ თ ი ა ქ ვ ს, 2 სქეს-კატეგორიისათვის-კი ძი. თანამედროვე წახურულს თ ა ვ ს ა რ თ ო ვ ა ნ ი ს ქ ე ს-კ ა ტ ე გ ო რ ი ი ს ნ ი შ ნ ე ბ ი მხოლოდ ზმნის ფორმებში-ღა აქვს შერჩენილი**, არსებითსა და ზედსართავს სახელებსა და რიცხვითს სახელებში, ზმნისზედასა და თანდებულებში-კი ბოლოსართოვანი წარმოებაა გაბატონებული. **ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ მეტყველების ყველა ამ ნაწილებში 1. და 2 სქეს-კატეგორიების ნიშნად რ ბ ო ლ ო ს ა რ თ ი ა, 3-ისა ბ და 4-ისა დ. თითონ-ის ცალკეულს ფორმებს-კი**, როგორც დავრწმუნდით, **1 სქეს-ისათვის ტუ თავსართი, 2 სქ-თვის-კი ძი თავსართი აქვს**. ცხადია, რომ **ამ ცალკეულს ნაცვალსახელს სქეს-კატეგორიების ნიშნებიც უფრო ძველი აქვს დაცული და წარმოების წესიც უფრო ადრინდელი შეუნარჩუნებია**, ვიდრე ბოლოსართ ფორმანტებს **ჯარ**-სა და დანარჩენ სქეს-კატეგორიებს.

§ 4. კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ? — **ჰაშშუნა, ჰაშშუნჵ**, მრ. რ. **ჰაშშბუნა**, რომლის მიც. ბრ. **შატუხ(დჵ)** არის და დანარჩენს ბრუნვებსაც **შატუ** ძირი აქვს.

რა? — **(ჰუ)ჯონჵ, (აუ)ყონჵ, (უ)ყონჵ, უყონ** (4 სქ.), რომლის მიც. ბრ. **ნიშისგნნჵ** არის და დანარჩენი ბრუნვებიც **ნიში**-საგანაა ნაწარმოები.

რანაირი? — **ნჵხურნა** (1 სქ.), — **ნჵხერნა**, ანდა **ნჵხგრნა**, — **ნჵხობნა**, ანდა **ნჵხგბნა** (3 სქ.) და **ნჵხდინ** (4 სქ.), — მრ. რ. **ნჵხბგნ** (1 და 2 სქ.) და **ნჵხდინ** (4 სქ.). დანარჩენი ბრუნვები ამ ნაცვალსახელს **ნენანჵ** (1, 2 და 3 სქ.) და **ნენ** (4 სქ.) ნაცვალსახელისაგან აქვს, რომელიც **რანაირი?**-ს, **როგორი?**-ს, **რომელი?**-ს აღმნიშვნელია (წახ. ე. გვ. 39). ამ ნაცვალსახელის კანკლედობის თავისებურობას-კი ის შეადგენს, რომ **ნენ**-ფუძესა და **ნა**-დაბოლოებას შორის 1. სქ. **ლუ**, 2. სქ. **ლე**, ხოლო 3. და 4. სქ. **ჩი** მარცვლები ჩნდება.

ად. დ ი რ რ ი ამბობს, რომ ზემომოყვანილი ნაცვალსახელების **ნჵ** კითხვითი ნაწილაკია, **ხურნა**-კი იმავე ელემენტებისაგან შესდგება, რაც **მახურნა**-შია, მაგრამ **ლ**-სა და **ჩი**-ს რაობა განმარტებული არა აქვს (იქვე: გვ. 39).

ნაცვალსახელებზე მსჯელობის დამთავრებისას, ა დ. დ ი რ რ ს შემდეგი შენიშვნა მოეპოვება: აქამდის კიდევ ერთი ნაცვალსახელის შესახებ-ღა არ გვქონია საუბარი, რომელიც თითქოს **ჩ**-ფუძისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. მე მხოლოდ შემდეგი მისი ფორმები ვიცი: **ჩის**, **ჩისხჴ**, **ჩილჴ**, **ჩილ**, **ჩინა**, **ჩინ**, **ჩინი**. მაგრამ ისინი მე მხოლოდ **მანჩინა**, **მანჩინ** და სხ. ნაცვალსახელის შემოკლებულ ფორმებად მიმაჩნია ისევე, როგორც ქართულად ხალხი „მოდი"-ს მაგიერ „მო"-ს ხმარობს ხოლმე, მაგრამ ეგების ეს ჩემი მოსაზრება სრულიად უსაფუძლოაო (წახ. ე. გვ. 50). დ ი რ რ ს აქ განმარტებული არა აქვს ამ **ჩის** „ნაცვალსახელის" მნიშვნელობა, თავის ლექსიკონში-კი **„ჩის"** შეტანილი არა აქვს, არამედ **„ჩისხა"**, **ჩისხჴ**, **ჩილ"** და მის მნიშვნელობად დასახელებულია „ამიტომ" („ПОЭТОМУ") და აქვე მითითებული აქვს: შეადარე კუთვნილებითი ნაცვალსახ. ზოლოო (წახ. ე. გვ. 214), სადაც როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა, ადამიანი ვერავითარ განმარტებას ვერ იპოვის.

ა დ. დ ი რ რ ი ს **ზემომოყვანილი მოსაზრება**, რომ **მართლაც მცდარია**, შესაძლებელია თვით დ ი რ რ ი ს ჩანაწერებითაც დამტკიცდეს. მას რომ თავისივე მასალები გადაეკითხა, დარწმუნდებოდა, რომ **ჩ**- ფუძე მარტო **მანჩინა**-ში („მისი")-კი არა გვხვდება, არამედ ბევრგან სხვაგანაც, მაგ. **შენჩინა**-სა, **ნენჩინნა**-სა, **სარენჩის**-სა და საერთოდ-კი ყველგან 3 და 4 სქეს-კატეგორიების ნათ. და სხ. ბრუნვების ფორმებში. თუნდაც ამ გარემოებითგანაც ჩანს, რომ აქ მარტივ მოვლენასთან-კი არა, არამედ საყურადღებო საკითხთანა გვაქვს საქმე.

წახურული ნაცვალსახელი **სანახანლურ**, რომელიც **ურთიერთ**-ს, ანუ **ერთმანერთსა** ნიშნავს, **ერთის** სახელის სა-საგან არის ნაწარმოები (წახ. ე. გვ. 44). მაგრამ იგი იმ მხრივაა საყურადღებო, რომ მისს ორნაწილედს აგებულებას **ᲮᲐᲜᲐ**-სა და **ᲮᲐᲜᲚᲣᲜ**-ს, **წახურული ᲔᲠᲗᲘ-ს სხვაგან უცნობი ფორმა აქვს და**ცული. მართლაც, ამ ნაცვალსახელის მეორე ნაწილი **ხანლუნ** 1-ის ნათ. ბრ. ფორმაა, **ხანა**-კი, ცხადია, სახ. ბრუნვა უნდა იყოს და მთლიანად **სანახანლუნ** თავდაპირველად **„ერთ-ერთის"**, ანუ „ურთიერთის" აღმნიშვნელი ყოფილა. **თანამედროვე წახურულს ᲔᲠᲗᲘᲡ სახელად, ან ᲮᲐ აქვს, ანდა ხაგნების დაუსხელებლივ ᲗᲕᲚᲘᲡ ᲓᲠᲝᲡ, ორი ფორმა ᲮᲐᲑ და ᲮᲐᲓ არის ხოლმე მილებული (წახ. ე. გვ. 51 და 52). ამ ᲣᲠᲗᲘᲔᲠᲗᲘᲡ წახურულს სახელში-კი ᲔᲠᲗᲘᲡ ხულ სხვა სქეს-კატეგორიის. ᲮᲐᲜᲐ ფორმა გვაქვს დაცული. ეს იმიტომაც არის ხაგულისხმო, რომ 6 სქეს-კატეგორიის ნიშნად თანამედროვე წახურულს არსადღა უჩანს.**

ᲗᲐᲕᲘ ᲛᲔᲠᲕᲔ

რუთულური ნაცვალსახელები

რუთულურში, საკუთრივსა და ადგილობრივს გარდა, **შინაზური** კილოც არსებობს, რომელიც ზოგი რამით განსხვავდება. ქვემომოყვანილს ცნობებში (შ.)-ით აღნიშნული ფორმა სწორედ შინაზურს კილოსას გულისხმობს.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები

1. „მე“ — ზჷ, ზუ, — ზჷ (შ.)
   ნათ. (ჲ)იზდჷ, — იზდჷ (შ)
   მიც. ზახ, — ზახ (შ)
   მოქმ. ზა(ლ), — ზჷჲ (შ.)

2. შენ — ჳჷ, ჳუ, უ, — ლუ (შ).
   ნათ. უდჷ, — ჳუდჷ (შ.).
   მიც. ჳახ, — ჳახ (შ.).
   მოქმ. ჳა(ლ), — ლუჲ (შ.)

3. იხ — ჰა (ლ) 1 და 2 სქ.
   ნათ. ჰა́ნიდჷ „ , — ჰა́ლიდ (3 და 4 სქ.).
   მიც. ჰა́ნიიხ „ , — ჰა́ლიხ „ „
   მოქმ. ჰა́ნია „ , — ჰა́ლირჯ̆.

მრ. რ.

1 ჩვენ — ჲა̈, — ჟი (შ.)
   ნათ. — ჲიხტჷ, ჲიშ̓ლდჷ, — იშდჷ (შ.).
   მიც. — ჲა̈ხ, — ჟეხ (შ.).
   მოქმ. — ჲა̈(ლ), — ჟიი (შ.).

2. თქვენ — ვა̈, — ჟუ (შ.).
   ნათ. — ჳუხტჷ, — უშდუ (შ.).
   მიც. — ვა̈ხ, — ჟჳეხ (შ.).
   მოქმ. — ვა̈(ლ), — ჟუჲ (შ.).

3. ისინი — ჰა́ბურ (1 და 2 სქ.).
   ნათ. — ჰა́ბიშტჷ „ „ , — ჰა́მჷდ (3 და 4 სქ.).
   მიც. — ჰა́ბიშჷხ „ „ , — ჰა́მჷხ „ „
   მოქმ. — ჰა́ბიშა̈ „ „ , — ჰა́მჷრა, — ჰა́მრა (შ.).

(რუთ. ე., გვ. 35-36 და 37).

რუთულური პ. ნაცვალსახელების ბრუნებისას უნდა გვახსოვდეს, რომ ნათ. ბრ. თავისებურება აქვს იმ მხრივ, რომ მას ნათ. ბრ. ნიშნად დჷ (ტჷ) და დ ბოლოსართი მოეპოვება, დანარჩენ კვრულ ენათა ნ ფორმანტის მაგიერ, მაგ. **მამა** რუთულურადაა **დიდ**, მამის—**დიდტჷ**, **დედა** — **ნინ**, დედის — **ნინდჷ**, (რუთ., ე. გვ. 6-7). ად. დ ი რ რ ს აღნიშნული აქვს, რომ რუთულურში **დჷ** (**ტჷ**) ზედსართავი სახელების ფორმანტიც არის და ამიტომაც ფიქრობდა, რომ ნათ. ბრ. ფორმა არსებითად ზედსართავიაო (იქვე).

§ 2. რუთულური კუთვნილებითი სახელები

ჩემი — (ჲ)იზდჷ, — იზდჷ (შ.). **ჩვენი** — ჲიშ̓ლდჷ, ჲიხტჷ, — იშდჷ (შ).
შენი — ვუდჷ, — ჳუდჷ (შ.)   **თქვენი** — ჳუხტჷ, — უშდუ (შ.).
მისი — ჰა́ლიდჷ (I და 2 სქ.), ჰალიდ (3 და 4 სქ). **იმათი** — აბიშტჷ (1 და 2 სქ.)
ჰა́მჷდ (3 და 4 სქ).

(რუთ. ე. გვ. 46).

§ 3. რუთულური ჩვენებითი ნაცვალსახელები

3. პ. ნაცვალსახელად მიჩნეულს ჰა-ს გარდა, რუთულურს ჩვენებითი ნაცვალსახელებად კიდევ მი და თი-ც აქვს. ამათგან მი ნიშნავს „ეს“-ს, თი-კი „ის“-ს. ორივე ჰე-სთან შერწყმითაცა და ცალკეულადაც იხმარება.

ჩვენებითი ნაცვალსახელების კანკლედობა.

1 და 2 სქ.	3 და 4 სქ.	1 და 2 სქ.	3 და 4 სქ.
„ეს“ — (ჰე)მი(დ)		„ესენი“ — (ჰე)მიბურ	
ნათ. — (ჰე)მინიდჳ	(ჰე)მიდიდ.	(ჰე)მიბიშტჳ,	(ჰე)მიმჳდ
მიც. — (ჰე)მინიის	(ჰე)მიდის.	(ჰე)მიბიშის,	(ჰე)მიმჳს
მოქმ. — (ჰე)მინიჳ	(ჰე)მიდირჳ.	(ჰე)მიბიშჳ,	(ჰე)მიმჳრა

1 და 2 სქ.	3 და 4 სქ.	1 და 2 სქ.	3 და 4 სქ.
„ის“ — (ჰე)თიდ		„ისინი“ — ჰეთიმბურ	
ნათ. — (ჰე)თინიდჳ	ჰეთინდნდიდ,	ჰეთინბიშტჳ,	ჰეთინმჳდ
მიც. — ჰეთინიის	ჰეთინდის	ჰეთინბიშის,	ჰეთინმჳ
მოქ. — ჰეთინიჳ	ჰეთინირჳ,	ჰეთინბიშჳ,	ჰეთინმჳრჳ

(რუთ. ე. გვ. 38-39).

ის ნაცვალსახელი ჰა და მასთან ერთად შერწყმული „ერთის“ აღმნიშვნელი სა(დ), ჰასა(დ), ისევე როგორც ჰასა(დ)ბურ „ესეთი“-ს გამომხატველია (იქვე გვ. 39).

§ 4. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

უკუქცევითი ნაცვალსახელი ႧႨႧႭႳႬ რუთულურად ჯ ბგერით გამოიხატება. მას მხოლოდ ხათანადო სქეს-კატეგორიის თავსართოვანი ნიშანი ახლავს ხოლმე და ამიტომაც თითონ 1. მამრ. სქესის გონიერი არსების აღმნიშვნელი იქმნება ჭუჯ, -2. დედრ. სქ. გონიერი, არსების აღმნიშვნელი რჳჯ,— რიჯ (შ), - 3. პირუტყ. სქ. — ტჳჯ(?), (შ). და 4 სქ.-ქ. — ჯიჯ (შ.). საყურადღებოა, რომ კანკლედობაში ეს სქეს-კატეგორიის თავსართები ქრება და მხოლოდ ძირი-ღა რჩება, სახელდობრ:

სახ. ჭუჯ, — ნათ. ჯუდუ, ანდა ჯუჰდუ, — მიც. ჯუს,, ანდა ჯუჭუს, — მოქმ. ჯუ, ანდა რიჯ, მიც. ჯის, მოქმ. ჯის, — მრ. რ. სახ. ჯუერ, მიც. ჯუს და მოქმ. ჯუ (რუთ. ე. გვ. 44).

ႧႨႧႭႳႬ ნაცვალსახელის სქეს-კატეგორიების ფორმები ფრიად საყურადღებოა იმიტომ, რათგან თანამედროვე რუთულურს 1 სქეს-კატეგორიისათვის ნიშნად ჭ ბგერა-კი არა აქვს, არამედ რ. მესამე კარის შემდგომ უკვე ვიცით, რომ მამრ. სქესის ძირითადი და თავდაპირველი ნიშანი სწორედ ჭ არის და ამიტომაც ცხადი ხდება, რომ რუთულურს ႧႨႧႭႳႬ-ს სქეს-კატეგორიების ძველი ნიშანი კარგად ჰქონია დაცული.

§ 5. კითხვითი ნაცვალსახელები

„ვინ?“ — ჳუშ, უშ(ი), — „რა?“ — შიჳ, შივ.
„რომელი“ — შუდგ, — „რანაირი?“ — ჰილდგ.

„ვინ?“ ნაცვალსახელის ნათ. და დანარჩენი ბრუნვების ძირი **ჳუშ**-ისგან სრულებით განსხვავებული **ჰალ**-ია. ხოლო „რა?“-სი, **შიჳ** და **შივ**-ისაც — **ჰი**. ამიტომაც ვისი იქნება **ჰალდგ**, ვის — **ჰალგხ**, ვისით — **ჰალ**. ამნაირადვე, **რით** **ჰიდძრა** (რუთ. ე. გვ. 41).

თავი მეცხრე

კვრული ნაცვალსახელები

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები

კვრულს პირთა შემდეგი ნაცვალსახელები აბადია:

მხ. რ.	**მრ. რ.**
მე — ზუნ	**ჩვენ — ჩუნ**
შენ — ჳუნ	**თქვენ — ქხივნ.**
ის — ამ, ამა.	**ისინი — აბურ.**

(უსლ. კვრ. ე. 59).

კვრული ნაცვალსახელების ბრუნება

	მე	**ჩვენ**
სახ.	**ზუნ**	**ჩუნ**
ნათ.	**ზინ, ზი**	**ჩინ, ჩი**
მიც.	**ზაზ**	**ჩაზ**
მოქმ.	**ზა**	**ჩინა́**

	შენ	**თქვენ**
სახ.	**ჳუნ**	**ქხივნ**
ნათ.	**ჳინ, ჳი**	**ქხივნ, ქხ‹ვ.**
მიც.	**ჳაზ**	**ქხიუეზ.**
მოქმ.	**ჳუნა, ნა**	**ქხივნე**

	ის	**ისინი**
სახ.	**ა́მა, ამ**	**ა́ბურ**
ნათ.	**ა́დან, ა́და**	**ა́ბურუნ, ა́ბურუ**
მიც.	**ა́და́ზ**	**ა́ბურუზ**
მოქმ.	**ა́და**	**ა́ბურუ**

(კვრ. ე. 59).

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ კრულს პირთა ნაცვალსახელებს ყველა ბრუნვებში ძირისა, თუ ძირად მიჩნეული ელემენტის მთლიანობა მკაცრად აქვს დაცული.

მხ. და მრ. რ. 1 და 2 პ. ნაცვალსახელებს კრულშიც ყველას ბოლოკიდურ ბგერად ნ აქვს (ზუნ, ჶუნ, ჩუნ და ქხიჯნ) და იმავე დროს მხ. რ. და მრ. რ. ნაცვალსახელები ბგერითი შედგენილობით ერთიმეორისაგან განირჩევიან. თანხმოვნები სხვა და სხვაა და მხოლოდ მომდევნო ხმოვანი უ აქვთ მათ საერთო. ამიტომაც 1. და 2. პ. მხ. და მრ. რიცხვების ფორმები სხვა და სხვა ძირის სიტყვებად მოჩანს და ბოლოკიდური ნ-ც, ცხადია, ძირეული-კი არა, არამედ მაწარმოებელი ელემენტია.

§ 2. ჩვენებითი ნაცვალსახელები

კრულს ჩვენებითი ნაცვალსახელები ბლომად მოეპოვება, რათგან ზოგი მათგანი ადგილმდებარეობის მაუწყებელიც არის. ი, ა, ათა, ჶანი, ალა და ჰა იხმარება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ჩვენებითი ნაცვალსახელი არსებითს სახელს მიუძღვის ხოლმე წინ. ცალკეულად შემდეგს ხმარობენ: ი́მი — ეს, — ა́მა — ის, — ათა́მა — ის შორეული, — ჶანი́მა — ის ზევითი, — ალა́მა და აჰა́მა — ეს ქვეითი (კვრ. ე., გვ. 69).

როდესაც ჩვენებითი ნაცვალსახელი არსებითს სახელს მიუძღვის წინ, მაშინ იგი უცვლელი რჩება, ცალკეულად ნახმარს-კი შემდეგი ბრუნვებიანი კანკლედობა აქვს:

მხ. რ.

სახ.	ი́მი	ა́მა	ათა́მა	ჶანი́მა	ალა́მა	ჰა́მა
ნათ.	ი́და(ნ)	ა́და(ნ)	ათა́და(ნ)	ჶანიდა(ნ)	ალა́და(ნ)	ჰადა(ნ)
მიც.	ი́დაზ	ა́დაზ	ათა́დაზ	ჶანიდაზ	ალა́დაზ	ჰა́დაზ
მოქმ.	ი́და	ა́და	ათა́და	ჶანი́და	ალა́და	ჰა́და

მრ. რ.

სახ.	ი́ბურ	ა́ბურ	ათა́ბურ	ჶანი́ბურ	ალა́ბურ	ჰა́ბურ
ნათ.	ი́ბურუნ	ა́ბურუნ	ათა́ბურუნ	ჶანი́ბურუნ	ალა́ბურუნ	ჰა́ბურუნ
მიც.	ი́ბურუზ	ა́ბურ	ათა́ბურუზ	ჶანი́ბურუზ	ალა́ბურუზ	ჰა́ბურუზ
მოქმ.	ი́ბურუ	ა́ბურუნ	ათა́ბურუ	ჶანი́ბურუ	ალა́ბურუ	ჰა́ბურუ

(კვრ. ე., გვ. 69).

ზემომოყვანილი კანკლედობითგან ცხადი გახდება ყველასთვის, ვინც იქ მოყვანილს ფორმებს ჩაუკვირდება, რომ მი და მა ნაწილაკი მხ. რ. სახ. ბრუნვის გარდა არც ერთს სხვა ბრუნვაში აღარა ჩანს, მრ. რიცხვში, არამცთუ დანარჩენ ბრუნვებს, სახ. ბრუნვასაც კი არა აქვს. მათ მაგიერ ყველგან მხ. რიცხვში და ძირი ჩნდება, მრავლობითში-კი ბუ ძირია. არც ერთი ამათგანი ცალკეულად კრულში, უ ს ლ ა რ ი ს ცნობებით მაინც, არ ჩანს და მათი რაობა გამოურკვეველია.

ჰმი, ჰმა, ჰთჰმა და **მჰმა** ფორმებს უმთავრესად მაშინ ხმარობენ, თუ რომ ცალკეულადაა, ანდა წინადადების ბოლოშია მოქცეული, ჩვეულებრივ-კი უფრო უბოლოკიდურო-ხმოვნოდ იხმარება **იმ, ამ, ათამ** და **მჰმ**-ის სახით (კვრ. ე. გვ. 70).

მა ნაწილაკი ზემოხსენებულს, ზემოაღნიშნულს, ნაჩვენებს გამოხატავს ხოლმე (იქვე, გვ. 72).

§ 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

უკუქცევითი ნაცვალსახელი 1. და 2. პირისა ორივე რიცხვისათვის **ჟუჟ**-ია, რომელსაც ნათ. ბრ. აქვს **ჟუჟ-ან**, მიც. **ჟუჟაზ** და მოქ. **ჟუჟა**. მაგრამ ამ უკუქცევითი ნაცვალსახელის მაგიერ შესაძლებელია პირთა ნაცვალსახელების **ზუ, ჟუ ჩუ, კʲუ**-ს სათანადო ფორმაც იყოს გამეორებული, მაგ. „მე თვით ჩემი და მიყვარს“ კვრულად შესაძლებელია ასეც ითქვას: „**ზაზ ჟუჟან ჟახ ქანდა.**“ და ასეც „**ზაზ ზი ჟახ ქანდა**“ (კვრ. ე. გვ. 65), ე. ი. მეორე შემთხვევაში „მე თითონ“-ის („**ზაზ ჟუჟან**“) მაგიერ უკვე 1. პ. ნაცვალსახელის ორმაგი ფორმა („**ზაზ ზი**“) „**მე ჩემი**“-ა ნახმარი და უკვე 1. პ. კუთვნილებითს ნაცვალსახელადაა გამოყენებული.

უკუქცევითი ნაცვალსახელი 3 პირის **თითონ, თვით**-კი კვრულად არის **ჟუჩ**, რომლის ნათ. ბრ. **ჟიჩინ**, მიც. **ჟიჩიზ**, მოქმ. **ჟიჩი**, ხოლო მრ. რიცხვის ფორმად-კი უკვე არის **ჩებ**, ნათ. **ჩიპʲინ**, მიც. **ჩიპʲიზ**, მოქმ. **ჩიპʲი** (კვრ. ე. გვ. 68-69).

§ 4. კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ?—ჟუჟ, რომლის ნათ. **ნინ**, მიც. **ნიზ**, მოქმ. **ნი**, მრ. რ. **ჟუჟარ** ძალიან იშვიათად იხმარება, — **რა?—ჟუჩ**, რომლის ნათ. **კʲუნ**, მიც. **კʲუზ**, მოქმ. **კʲუ** არის. **რომელი?—მი**, მრ. რ. **მიბურ**. ცალკეულად ხმარებისას **მიმი**-ა მიღებული (იქვე, გვ. 75 და 77).

თავი მეათე

თაბასარანული ნაცვალსახელები

თაბასარანული ნაცვალსახელები აქამდე განხილულს კვრულს, აღულურს, რუთულურსა და სხ. უმჭიდროესად ენათესავება, მაგრამ ზოგი საყურადღებო თავისებურებაც აქვს, რომელიც ცალკეულად განხილვას უფრო მიზანშეწონილად ხდის.

§ 1. თაბასარანული პირთა ნაცვალსახელები

მე — იზუ	**ჩვენ — იმʲუ** (მე და ის), **იჩუ** (მე და შენ.
შენ — ივუ	**თქვენ — იჩʲუ**
ის — დუმუ	**ისინი — დუყრე**

პ. ნ. კანკლედობა

	მე	შენ	ის
სახ.	იზუ	ივუ	დუმუ
ნათ.	ჲაზ	ჲავ	დოლან
მიც.	იზუზ	ივუზ	დოლაზ
მოქმ.	იზუ	ივუ	დოლუ(ო)

	ჩვენ		თქვენ
სახ.	იჰჷუ (მე და ის, ისინი)	იჩუ (მე და შენ, თქვენ)	იჩჷუ
ნათ.	იჰჷ	იჩ	იჩჷ
მიც.	იჰჷუზ	იჩუზ	იჩჷუზ
მოქმ.	იჰჷუ	იჩუ	იჩჷუ

	ისინი
სახ.	დუყრე
ნათ.	დუყა̃რინ
მიც.	დუყა̃რიზ
მოქმ.	დუყა̃რი (თაბ. ე., გვ. 33).

თაბას. ზემომოყვანილი პ. ნაცვალსახელების განსხვავებულ თვისებას ერთი მხრით ის შეადგენს, რომ არც ერთს მათგანს ბოლოში **ნ** არა აქვს. ამით ისინი კვრულისა, აღულური, ჯეკური, ბუდუხური, არჩული და უდური (მე-ს გარდა) პ. ნაცვალსახელებისაგან განირჩევიან და სამაგიეროდ რუთულურსა და წახურულს მიაგვანან. მაგრამ ეს განსხვავება სხვა ენებისაშიც გვხვდება და იმდენად მნიშვნელოვანი არ არის, როგორც მეორეა.

თაბასარანული ნ. მეორე და საყურადღებო თავისებურობას ის გარემოება წარმოადგენს, რომ **1. და 2. პ. მხ. და მრ. რ. პ. ნაცვალსახელები ყველა ი ხმოვნით იწყება. არაფერი ამის მსგავსი არამც თუ ხინდურ-ლილლურს ენებში, არამედ თვით ლეგურ ენათა ლუნძურ-ანდი-დიდოურსა და ლუმუქურს შტოებ-შიც არა გაქვს.** მეტის თქმაც შეიძლება: **ბუდუხური, ხინალუღური და უდურის მრ. რ. 1. პ. გარდა, ი-თავკიდურიანი პ. ნაცვალსახელები არც ენათა კვრულ შტოს მოეპოვება**: ეს გარემოება თაბასარანული ნაცვალსახელების ამ თავისებურებას მით უფრო საყურადღებოდ ხდის. რაკი თავკიდური ი ორივე რიცხვის ორივე პირის ფორმებს აქვს, ცხადია, რომ შეუძლებელია ეს მოვლენა შემთხვევითი იყოს, მაგრამ მარტო თაბას. მასალებით ამ თავკიდური ი-ს რაობას ვერ გამოვარკვევთ და ამიტომაც ამ საკითხის განხილვა უნდა შემდეგისათვის გადავდოთ.

თაბას. პ. ნაცვალსახელებს კანკლედობაში ძირის მთლიანობა აქვთ დაცული. ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ **3, პ. ნაცვალსახელს გარდა, 1. და 2. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების ფორმებს საერთო არა უჩანთ რა.** სამაგიეროდ **მრ. რ. 1. პ. მე და შენის, ანდა თქვენის აღმნიშვნელი ფორმა იჩუ ამავე რიცხვის 2. პ. იჩჷუ-ს გასაოცრად მიაგავს,** რათგან ერთად-ერთს მათ განმასხვავე-

ზელს მარტო **თქვენ**-ის **ჩ**-ს ლაბიალობა შეადგენს. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ეს მსგავსება შემთხვევითი იყოს და ამიტომაც ამის გამორკვევაც საჭიროა, მაგრამ ესეც სხვა ენოვანი მასალების გამოუყენებლივ შეუძლებელია.

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

თაბასარანული კუთვნილებითი ნაცვალსახელებიც პ. ნ. ნათ. ბრ. ფორმებს წარმოადგენენ, მაგ. **ჩემი** არის **ძაზ**, შენი — **ძავ**, **მისი** — **დოლან**, **ჩვენი** — **იჰჷ** (ჩემი და მისი, მათი) და **იჩ** (ჩემი და შენი, თქვენი), **თქვენი** — **იჩჷ**, **იმათი** — **დუყარინ**. (თაბ. ე., გვ. 35—36).

§ 3. თაბასარანული ჩვენებითი ნაცვალსახელები

თაბასარანულს ბევრი ჩვენებ. ნაცვალსახელები აბადია, მაგრამ ყველა მათგანის ძირითადს, საერთო ნაწილს **მუ** მარცვალი შეადგენს. ამ ნაწილაკს, ან ბოლოში, ანდა თავში კიდევ ერთვის ხოლმე მარცვალი, რომელიც მნიშვნელობას განსხვავებულ ელფერს ანიჭებს ხოლმე. ამნაირად აქვს თაბასარანულს ჩვენებითი ნაცვალსახელების უხვი მარაგი შექმნილი:

ზოგადად, ადგილმდებარეობის განუსაზღვრელად, 3. პ. მაჩვენებელ ნაცვალსახელად თაბასარანულს **დუ** აქვს, რომელიც განურჩევლად **ესე**-საცა და **ისი**-ს აღმნიშვნელიც არის. როცა ძლიერი მახვილით ითქმის ხოლმე, მაშინ **დუ**-ს მაგიერ **თუ** ისმის.

მუ-კი ახლობელობის გამომხატველია, **ესე**-ს უდრის. მრ. რ. **მუყიე**-ა, **მუმუ**. ე. ი. გაორმაგებული **ეხ**-ეს აქ-მყოფელობის გამომხატველია, ე. ი. **ეს—აქაური**-ა. პირიქით **კხუმუ** უკვე **ეს ზევითი**-ა, მაგრამ საგულისხმოა, რომ მხ. რ. იქმნება **კხუყრე**, ე. ი. მეორე მარცვალი **მუ** ქრება.

დუმუ ნიშნავს შორეულს, **იხ**-ს. მაგრამ მისი მრ. რ. ფორმაც **დუყრე**-ა, ე. ი. აქაც მეორე მარცვალი **მუ** ქრება.

ჩუმუ შორეულის ძირს-მყოფელობის აღმნიშვნელია, **ის ქვეითი**-ს გამომხატველია. მრ. რ.-ში აქაც **მუ** მარცვალი აღარ ისმის და **ჩუყრე**-ა.

თაბასარანულს ამასთანავე მითითებითი **შა** ნაცვალსახელიც აბადია, რომელსაც ყველა ზემოჩამოთვლილი ჩვენებითი ნაცვალსახელები ერთვიან ხოლმე და ამნაირად წარმომდგარია მითითებით-ჩვენებითი ნაცვალსახელების შემდეგი მწკრივიც: **შამუ**, ანუ **შამმუ**, მრ. რ. **შამუყრე**, — **შადუმუ**. მრ. რ. **შადუყრე**, — **შაჩუმუ**, მრ. რ. **შაჩუყრე**, — **შაკხუმუ**, მრ. რ. **შაკხუყრე**. აგრეთვე **შალმუ** და **შრლმუ**-ც არსებობს, რომელიც **ეს ზევითი**-ს **ალმა**-ს, აღმნიშვნელია, და **დამ(ჶ)შა**, რომელიც **იქითი**-ს გამომხატველია (თაბ. ე. გვ. 37—38).

„**ეს ზევითი**"-ს, **ალმახ** თაბას. სახელი **შალმუ** და **შრლმე**, რასაკვირველია, **შა** და **კხუმუ**-საგან არის წარმომდგარი, მხოლოდ **კხ** შენაცვლებულია **ლ**-დ, თანაც, მითითებითი და ჩვენებითი ნაცვალსახელების შერწყმის დროს, შუა **უ** ხმოვანიც არის გამქრალი.

ცალკეულად ნახმარს ჩვენებითს ნაცვალსახელებს ჩვეულებრივი კანკლედობა აქვთ, ხოლო შესიტყვებაში ნახმარი, უცვლელია ხოლმე. ამასთანავე ხშირად ჩვენებითი ნაცვალსახელი განსაზღვრელი ართრონის მაგიერადაც გვევლინება (თაბ. ე. გვ. 38).

§ 4. თაბასარანული უკუქცევითი ნაცვალსახელები

თითონ, თვით ნაცვალსახელის გამოსახატავად თაბასარანულს ორი სიტყვა, **ჩან** და **უჩ**, აბადია. **ჩან**-ს ორი კატეგორიის ფორმა აქვს. **ჩან** გონიერ არსებათა აღსანიშნავად არის განკუთვნილი, უკეთუ არაგონიერზეა საუბარი, მაშინ-კი ამის მაგიერ **ჩაბი**-ს ხმარობენ ხოლმე. მაგ. **თავის** სახლში — **ჩ ა ნ ხოლაზ, თავისა** დეიდა — **ჩ ა ნ ხალაძ, თვით** ბოქლომი-**ჩ ა ბ ი-რა ჯუნვრგ** (თაბ. ე. გვ. 40 — 41).

ამ **ჩან**-ის სათ. ბრ. იქმნება **ჩაზ**, ხოლო მრ. რ. **ჩი(ვი)ნ** (იქვე გვ. 40).

რაკი გონიერთა სქეს-კატეგორიის ფორმა არის **ჩან**, არა-გონიერთა-კი **ჩაბი**, ცხადი ხდება, რომ ისევე, **როგორც ბოლოკიდური ბი უკანასკნელ ფორმაში არა-გონიერთა სქეს-კატეგორიის ფორმანტი და ნიშანია, ამგვარადვე პირველი ფორმის ბოლოკიდური ნ-ც გონიერთა სქეს-კატეგორიის ბოლოსართი უნდა იყოს**. ამნაირად, **ძირი ჩა ყოფილა**. ეს გარემოება იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ **თანამედროვე თაბასარანულს გონიერთა სქეს-კატეგორიის ნიშნად ნ ბოლოსართი არა აქვს, არამედ რ**, ამიტომ გამოსარკვევია, ეს **ნ** ბოლოსართი ამ უკუქცევითს ნაცვალსახელში **რ**-ს შენაცვლებაა, თუ წინათ არსებული სქეს-კატეგორიათა ნიშნის ერთ ნაშთაგანს წარმოადგენს.

თუ **ჩან** და **ჩაბი** უფრო **თვისი**-ს გამომხატველია და ამიტომაც უკუქცევით-კუთვნილებით ნაცვალსახელად არის მისაჩნევი, **უჩ** მხოლოდ **თითონ**-ს ნიშნავს. მაგ. „**თითონ** რუსტამზალის პაპასთან" — **უ ჩ** რუსთამზალდინ ავაჲიჰნა" (თაბ. ე., გვ. 41).

§. 5. თაბასარანული კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ? — **ფუე. რა? რანაირი?** — **ფი**
როგორი, რა ჯურისა? — **ფიჯურ**
რანაირი? — **ფიჯე**
სადაური? რა? — **ნაგაშრი** (ნაგ+შ+რი), მრ. რ.
ნაგაშრარ (თაბ. ე., გვ. 56).

თავი მეთერთმეტე

უდური ნაცვალსახელები

უდური ნაცვალსახელები კვრული ჯგუფისას მიაგავს და განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, ვითარცა ალბანურ ენათა ნაშთი. საგულისხმოა ის მჭიდრო კავშირი, რომელიც მას მეტყველების ამ ნაწილშიც დაღისტნის ლეგურ ენებთან ემჩნევა.

§ 1. უდური პირთა ნაცვალსახელები

	მე — ზუ	**ჩვენ — ჲან**
სათ.	— **ბეზი**	**ბესში**
მიც.	— **ზა**	**ჲა**

შემას.	— **ზახ.**	**ჲახ**
მოქმ.	— **ზახო**	**ჲახო**

	შენ — უნ	**თქვენ — ჶა̈ნ**
ნათ.	**ვი**	**ეფი, ეფან**
მიც.	**ვა**	**ჶა̈**
შემას.	**ვახ**	**ჶა̈ხ**
მოქმ.	**ვახო**	**ჶა̈ხო**

	ის — შენო, შონო
ნათ.	**შეტაი, შეტუი, შჷტაი**
მიც.	**შეტუ**
შემას.	**შეტუხ**
მოქმ.	**შეტუხო**

	ისინი — შონორ, შენორ, შჷნორ
ნათ.	**შეტოღოი, შჷტღოი**
მიც.	**შეტოღო**
შემას.	**შეტოღოხ**
მოქ.	**შეტოღოხო**

(უდ. ე., გვ. 31 და შეს. იხ. 336)

მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს გარდა, უდურს ყველა ნაცვალსახელებს ბოლოკიდურ ბგერად **ნ.** აქვს. 1. პირსაც წინათ ექმნებოდა, თუმცა უდურში ეს თანხმოვანი ყველგან ძირისეული არ არის.

უდური ნაცვალსახელების კანკლედობის მთლიანობას მხოლოდ მხ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმა არღვევს: **მე** თუ **ზუ** არის, **ჩემი** უკვე **ბეზი**-ა და, **ჩვენ** თუ — **ჲან**, **ჩვენი** — **ბეხში**-ა.

რაკი უდური 1. პ. ნ. ძირი ყველა ბრუნვებში **ზ** არის და არც ერთ სხვა ბრუნვაში **ბე** მარცვალი არც 1. პ-ისა და არც 2. პ. ორივე რიცხვის ნაცვალსახელებს არ უჩანს, ამიტომ ცხადია, რომ ეს **ბე** არც 1. პ. ნ. ძირთან შეიძლება იყოს დაკავშირებული და არც რომელიმე ბრუნვის ნიშნად არის მისაჩნევი. ამისდა მიუხედავად, ეს **ბე** მარცვალი რომ შეუძლებელია მაინც შემთხვევითი შენაზრდი იყოს, ამას თუნდაც ისიც ცხად ჰყოფს, რომ მრ. რ. 1. პ. **ჩვენ**-ის ნათ. ბრ.-საც თავკიდურ მარცვლად **ბე** აქვს.

უდური 1. პ. ორივე რიცხვის ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. ამ ფორმების ზემოაღნიშნული თავკიდური **ბე** მარცვლის რაობის მისაგნებად მხოლოდ არჩული ენის 1. პ. ორივე რ. ნაცვალსახელის ნათ. და მიც. ბრ.-ისავე ოთხი ფორმის, **ჟის, დის, ბის, ის, — ჟეზ, დეზ, ბეზ, ეზ** და **ულუ, დოლო, ბოლო, ოლო,— ჟელ, დელ, ბელ, ელ**-ის გახსენებაა საჭირო. უკვე ვიცით ხომ, რომ **ბი** და **ბე** ამ ფორმებში 3. სქეს-კატეგორიის თავსართოვანი ნიშანია. უეჭველია, ამავე თვისების თავსართის შეზრდილი ნაშთი უნდა იყოს უდური 1. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. თავკიდური **ბე**-ც. რაკი უდურს 3. სქესკ. ფორმა

შეპრჩენია, **ცხადია, რომ წინათ მასაც, არჭულის მსგავსად, ოთხივე სქსკ. ფორმა ექმნებოდა.**

მრ. რ. 1. პ. ნ. უდური **ჲან**-ის მსგავსი მხოლოდ ბუდუხური **ჲინ** და ნაწილობრივ ხინალუღური **ჲირ**-ც არის. **ჲა** მარცვალი უდურს **ჩვენ** ნაცვალსახელს მიც., შემასმ. და მოქმ. ბრუნვებშიც აქვს შენარჩუნებული. მაგრამ ნათ. ბრ. **ბესშჺი** არის, რომელსაც, **ბე** სქეს-კატეგორიის შენაზრდი თავსართის ჩამოცილების შემდგომ, ძირად **სშჺი** უჩანს, **ჲა**-ს მაგიერ. ეს **სშჺი**-კი იგივეა, რაც წახურული „ჩვენ“ **ში**, რუთულური **ჟი** და, უეჭველია, ჯეკური **ჟინ**-იც არის. ამის შემდგომ ბუნებრივად იბადება **ჲ**-სა და **ჟ**-ს პირველადობის საკითხი, რომელზედაც ამ ნაცვალსახელის ძირის მთლიანობის საკითხიც არის დამოკიდებული.

შენ უდური **უნ** კარგად უდგება არჭულს, რომელსაც 2. პ. მხ. რ. ასეთივე ნაცვალსახელი აქვს, და კვრულის, ადუღური, ჯეკური და ბუდუხურის **ჭუნ**-ს (იხ. აღულ. ე. 158: და აქვე სათანადო ადგილას). მრ. რ. 2. პ. უდურს ნაცვალსახელს **ჭან**-ს-კი მხოლოდ ჯეკური **ჭინ** და ბუდუხური **ვინ** უჭერს მხარს.

3. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელს **შენო**, **შონჲ** და **შენორ**, **შონორ**, **შჺნორ**-ს ერთი ძირი აქვს და მრ. რ. მხოლოდ მრ. რ. ფორმანტით განსხვავდება მხ. რ. ფორმისაგან. ძირად **შე**, ანუ **შო** ჩანს, რომელიც პირთა ნაცვალსახელების წარმოშობილობისა არ არის.

აღსანიშნავია, რომ მხ. და მრ. რ. დანარჩენ ყველა ბრუნვებში ამ **შე** ძირს ერთვის **ტაი**, **ტუი**, **ტუ** (მხ. რ.-ში) და **ტო** (მრ. რ.-ში), რომლის შემდგომ უკვე ბრუნვის ნიშანი მისდევს. მისი რაობა ცალკეა გამოსარკვევი.

§ 2. უდური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

უდურშიც კუთვნ. ნაცვალსახელებად პირთა ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმებია და ამიტომ **ჩემი** იქძნება **ბეზი**, ანდა **ბეზ**, — **შენი** - **ვი**, — მისი — **შეტაჲ**, ანდა **შეტა**, — **ჩვენი** - **ბესშჺი**, ანდა **ბესშჺ**, — თქვენი — **ეფი**, ანდა **ეფ**, — **მათი** — **შეტოღო**, ანდა **შეტ(უ)ღო**. კუთვნილებითი ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმები არ არის. როდესაც კუთვნილებიფი ნაცვალსახელები ცალკეულადაა ნახმარი, მაშინ კანკლედობა მათ ზედსართავი სახელების მსგავსად აქვთ, მაგ. **ჩემი** — **ბეზი**, **ჩემისა** — **ბეზიტაი** და სხ., ხოლო როდესაც კუთვნ. ნაც. სხვა სიტყვასთან ერთად არის ნახმარი, მაშინ უცვლელი რჩება. უდურს უკუქცევითი კუთვნილებითი ნაცვალსახელი **თვისი**-ც აქვს, **იჩიტაი**, ანდა **იჩუღო(ნ)**, მარტივად მხოლოდ **იჩ**-იც-კი (უდ. ე., გვ. 32).

§ 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

თითონ უდურადაა **იჩ**, რომლის ნათ. ბრ. **იჩა**, მიც. **იჩუ**, შემასმ. — **იჩუხ**, მოქმ. **იჩეხო** არის (უ. ე. გვ. 33).

§ 4. უდური ჩვენებითი ნაცვალსახელები.

ეს — **ქა** **ესენი** — **ქანორ**

არსებითს სახელთან უცვლელნია, ცალკეულად-კი შემდეგი კანკლედობა აქვთ:

ნათ.	**ქატაი**
მიც.	**ქატუ**
შემას.	**ქატუხ**
მოქმ.	**ქატუხო**

ცალკეულად თუ არის, ეს იქმნება **ქანო**.

	ის — მე	**ისინი — მონორ, მჷნორ.**
ნათ.	**მეტაი**	**მეტოლოი, მეტ(უ)ლოი**
მიც.	**მეტა**	**მეტოლო, მეტ(უ)ლო**
შემას.	**მეტუხ**	**მეტულოხ**
მოქმ.	**მეტუხო**	**მეტულოხო**

ცალკეულად ნახმარი **მონო**, ანდა **მჷნო**-ა

ის — ტე, მამე, — ამდენი — ტემა, მემა.

(უდ. ე., გვ. 31, 34—35).

§ 5. უდური კითხვითი ნაცვალსახელები

1. **ვინ? — ხშჷუ** (ნათ. ბრ. **ხშჷი**, მიც. **ხშჷუ**, შემას. **ხშჷუხ**, მოქმ. **ხშჷუხო**).
2. **რა? — ეკა**, რომლის ბოლოკიდური **ა** კითხვითი ბოლოსართია. მისი ნათ. ბრ. **ეტაი**, მიც. — **ეტუ**, შემას.— **ეტუხ**, მოქმ. — **ეტუხო**.
3. **რომელი? — მანო** (ნათ. ბრ. **მატაი**, მიც. **მატუ**, შემას. **მატუხ**, მოქმ. **მატუხო**), მრ. რ. **რომელნი? — მანორ** (ნათ. **მატულოი**, მიც. **მატულო**, შემას. **მატულოხ**, მოქმ. **მატულოხო**).

კითხვითს ნაცვალსახელებს თითქმის ყველას კითხვითი **ა** ბოლოსართი ერთვის ხოლმე (უდ. ე., გვ. 33—34).

თავი მეთოთხმეტე

აკუშური და ჰურკილური ნაცვალსახელები

ისევე, როგორც რიცხვითი სახელების განხილვის დროს დავრწმუნდით, ნაცვალსახელების მხრივაც აკუშურს ჰურკილურთან აქვს მჭიდრო კავშირი. ამიტომ მათი ნაცვალსახელების ერთად განხილვა უფრო მართებულიცაა და უფრო მიზანშეწონილიც არის.

§ 1. მე-XVIII ს. აკუშური ნაცვალსახელები

Ich	**მე — დუ** Du	Wir	**ჩვენ — ნუხჳა** Nuchwa
Mein	**ჩემი — დილა** Dila	Unser	**ჩვენი — დიგხელდა** Dichchelja.
Du	**შენ — უგ** Ug	Ihr	**თქვენ — ვშშა** Ueschscha
Dein	**შენი — ელდა** Elja	Euer	**თქვენი — უშხელდა** Uschselja
Er	**ის — ჰეჲხ**	Sie	**ისინი — ჰაიტტა** Haitty
Wer	**ვინ — ჩახადა** Tschasaja		

Wessen ვისი — **ილასაუიჲა** Ilasawija
Wem ვის — **ჰისაუიჲა** Hisawija´

Was **რა**—Sesabia **სესაბია**
Hieher **აქ**—Hadsheb **ჰაჯებ**
Dorthin **იქ**—Aiteb, **აჲტებ** ანდა **აჲთებ**

(I. A. Güldenstädt. Reisen II, 520).

§ 2. ჰვრკილური თანამედროვე პირთა ნაცვალსახელები

1. **მე** სახ. **ნუ**	2. **შენ — ჰუ**	3. **ის — ჰიტ**
ნათ. **დილა**	**ჰულა**	**ჰი̃ტილა**
მიც. **ნამ**	**ჰუდ**	**ჰი̃ტის**
მოქმ. **ნუნი**	**ჰუნი**	**ჰიტიინ**

მრ. რ.

1. **ჩვენ** სახ. **ნუშა**	2. **თქვენ — ჰუშა**	3. **ისინი — ჰიტტი**
ნათ. **ნუშილა**	**ჰუშილა**	**ჰიტტე̄ლა**
მიც. **ნუშიმ**	**ჰუშიმ**	**ჰიტტილის**
მოქმ. **ნუშაან**	**ჰუშაან**	**ჰიტტილი**

(ჰვრკ. ე. გვ. 52).

§ 3. აკუშურ-ჰვრკილური ნაცვალსახელების ანალიზი

ჰვრკილურს პირთა ნაცვალსახელების ყველა ხქეს-კატეგორიისათვის საერთო სახელები მოეპოვება. ამგვარადვე არც **კუთვნილებითს ნაცვალსახელებს აქვთ სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები**. მხოლოდ უკუქცევითი **ნაცვალსახელის** ႧႨႧႭႬ-**ის სამი**, — მამრ., მდედრ. და საერთო **ხქეს-კატეგორიისათვის განკუთვნილი ფორმა არსებობს**.

საკმარისია მხ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელები **ნუ** და **ჰუ** მრ. რ. ამავე პირების **ნუშა**-სა და **ჰუშა**-ს შეადაროთ, რომ უმალ აზრი დაგებადოთ, რომ **შა** მრავლობითი რიცხვის ნიშანია. მაგრამ ჰვრკილურს მრ. რ. ნიშნები ბლომად აქვს, ყველას ბოლოში **ი** ხმოვანი უზის, თანხმოვან ელემენტად-კი ზოგს სიტყვებს **ნ**, ზოგს **ვ**, ან **მ**, ზოგს **რ** და ზოგს კიდევ **ტ** აქვს (ჰვრ., ე., გვ. 24). არსად ჰვრკილურში **შ** მრ. რ. ფორმანტად არ გვხვდება და ამიტომაც **მრ. რ. 1. და 2. პ. ფორმების შა-ს მრ. რიცხვის ნიშანთან საერთო არაფერი უნდა ჰქონდეს**. ეს დასკვნა რომ მცდარი არ არის, ამას მესამე პირის მხ. და მრ. რიცხვის ფორმების ერთმანერთთან შედარებაც ამტკიცებს: **ის** არის **ჰიტ**, მრ. რ.-კი, **ისინი ჰიტტი**-ა. აქ, ისევე, როგორც ბევრგან სხვაგანაც, **ტი** მართლაც მრავლობის ფორმანტია. **შა**-კი აქ არ არის, მრ. რ. ნიშანი-კი რომ ყოფილიყო, აქაც იქმნებოდა.

მე-XVIII ს. ჩანაწერითგან ჩანს, რომ მაშინ **ჩვენ ნუშა**-კი არ **ყოფილა**, როგორც ეხლაა, არამედ **ნუხჭა**, **ხოლო თქვენ — კშშა**.

ნუხჟა ჩვენ, უექველია, 1. პ. მხ. რ. **მე** ნაცვალსახელს ნუ-სა და **ხჟა**-ს შეიცავს. საფიქრებელია, რომ **ხჟა** ბოლომოკვეცილი **ხჟალა** უნდა იყოს. თანამედროვე ჰვრკილურში ეს სიტყვა, უ ს ლ ა რ ი ს ცნობით, **დიდხა** და მაღალს ნიშნავს (ჰვრკ. ე. 451), მაგრამ წინათ, როგორც ჩანს, **ბევრის** აღმნიშვნელიც უნდა ყოფილიყო. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ **ჩვენ** ჰვრკილურად თავდაპირველად „**მე ბევრი**-ს, ანუ „**ბევრი მე**“-ს აღმნიშვნელი ყოფილა.

თუ მე-XVIII ს. **თქვენ**-ის ფორმას **გშშა**-ს ჩავუკვირდებით და თანამედროვე **ჰოუშა**-ს შევადარებთ, ცხადი გახდება, რომ **შა** მარცვალი 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელს მაშინაც ჰქონია. 1. პ. მრ. რ. თანამედროვე **ნუშა** ამ მეორე პირის ანალოგიით არის წარმომდგარი **ნუხჟა**-საგან, თუ დამოუკიდებელი **ჰოუშა**-ს მსგავსი წარმოებაა, ამას ჯერ გამორკვევა სჭირდება. მაგრამ მთავარი საკითხი **შა**-ს რაობის გამორკვევაა.

ჰვრკილურ პირთა ნაცვალსახელებს ძირების მთლიანობა ბრუნვებში მთლიანად დაცული აქვთ, 1. პ. მხ. რ. **ნუ**-ს გარდა, რომელსაც ერთად-ერთი გამონაკლისად ნათ. ბრ. ფორმა **დილა** მოეპოვება. მარტო თანამედროვე ჰვრკილურს ენოვან მასალას რომ დაემყაროს მკვლევარი, ამ ფორმის სადაურობაცა და აგებულობაც სრულებით გაუგებარი იქმნებოდა, მაგრამ, თუ ის მე-XVIII ს. აკუშურის ჩანაწერში ჩაიხედავს, დარწმუნდება, რომ მაშინ **მე-ს აკუშურად დუ ჰრქმევია**. მაშასადამე, ნათ. ბრ. **დილა** მაშინ არამც თუ გამონაკლისს არ წარმოადგენდა, არამედ **სრულებით კანონიერი და ამ ნაცვალსახელის ძირის მთლიანობის დამცველი ფორმა ყოფილა.**

მე-XVIII ს. ჩანაწერის აკუშურის **ვინ** — **ჩასადა** ორნაწილედი სიტყვაა: მისი პირველი ნაწილი **ჩა** არის, რომელიც სწორედ **ვინ**-ს გამოჰხატავს, ხოლო მეორეა **სადა**, რომელიც **სადალ**-ის უბოლოკიდურ-თანხმოვნო ფორმას წარმოადგენს. **სადალ** ცალკეულად „**ის თითონ**“-ს ნიშნავს (ჰვრკ. ე., გვ. 56).

მაშასადამე, ვინც აკუშური კითხვითი **ვინ** ნაცვალსახელის ასეთ აღნაგობას გაითვალისწინებს, დარწმუნდება, რომ **ჩასადა** არსებითად „**ვინ ის თითონ**“-სა ნიშნავს.

ამავე კითხვითი ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. „**ვისი**“ ფორმა **ილასავიდა**-ცა და მიც. ბრ. ფორმა „ვის“ **ჰისავიდა**-ც ამნაირადვე **ორნაწილედი სიტყვებია**. მათ მეორე ნაწილად, ცხადია, **სავიდა** აქვთ. **სავიდა** უნდა წარმომდგარი იყოს უფრო სრული **სავიდლა** ფორმისაგან, რომლის **ბოლოკიდური ა** ხმოვანი **ჰვრკილურშიც დაცული კითხვითი ა ფორმანტი** (იხ. ჰვრკ. ე. გვ. 786) **უნდა იყოს. სავიდლა-კი უკუქცევითი ნაცვალსახელის თითონ-ის სად** (მამრ. სქ.), **სარი** (მდედრ. სქ.), **სავი-ს** (საშ. სქ.), სახელდობრ **საშუალო სქეს-კატეგორიის, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა. ხოლო ვისი-ს ილასავიდა-ს** პირველი **ნაწილი ილა-კი უნდა კითხვითი ვინ ნაცვალსახელის ჰვრკილურშიც დაცული ჩა-ს ნათ. ბრუნვის შილა-ს** (იხ. ჰვრკ. ე. გვ. 59) **უთავკიდურო-ბგერიანი ფორმა იყოს.**

ამნაირადვე **ვის**, მიც. ბრ. **ჰისავიდა-ს ჰი-ს** სრული ფორმის **ჰის**-ის ბოლოკიდური ს მომდევნო **სავიდა**-ს თან აქვს შერწყმული. თვით **ჰის** ბგერითი შენაცვლებით წარმომდგარი უნდა იყოს იმავე კითხვითი **ჩა** ნაცვალსახელის მიც.

ბრუნვის შის-ისაგან. მაშასადამე, **ილასავიდა** — **ვისი თავდაპირველად აღმნიშვნელი ყოფილა „ვისი თითონ?"**, **ჟისავიჟა-კი „ვის თითონ?"**. მე-XVIII ს. ჩანაწერის აკუშური **რა**-ც, **სესაბია**-ც **სამი ნაწილისაგან არის შემდგარი: პირველი სე** ა. მეორე — **საბი**, მესამე-კი **ა** არის. ამათგან **ა** როგორც უკვე დავრწმუნდით, კითხვითი ბოლოსართია, **სე** არის სწორედ **რა**. თანამედროვე ჰურკილურში **რას** ეწოდება **ხი**. **სესაბია**-ს შუა ნაწილი **საბი**-ც, უეჭველია, უკუქცევითი ნაცვალსახელის **თითონ**-ის საშუალო სქეს-კატეგორიის ფორმა უნდა იყოს. თანამედროვე ჰურკილურში იგი **სავი**-ს სახით იხმარება, მაგრამ მესამე სქეს-კატეგორიის თავდაპირველი ნიშანი **ბ** იყო და სწორედ იმიტომაც არის, რომ მე XVIII ს. ჩანაწერში **საბი**-ა აღბეჭდილი. მაშასადამე, **აკუშური რა, ხესაბია**, სიტყვა-სიტყვით რომ გადმოვაქართულოთ „**სახელდობრ რა?**-სა ნიშნავს.

თავი მეცამეტე

ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების ზოგადი მიმოხილვა

ცალკეულ ლეგურ-ალბანური ენების პ. ნაცვალსახელების განხილვის დროს არაერთი საკითხი დაგვრჩა, რომლის გადაწყვეტისათვის სხვა-და-სხვა ენების მასალის გამოყენებაა საჭირო, რაც მხოლოდ ზოგადს მიმოხილვაშია შესაძლებელი. ამას გარდა, ყველა აქამდე გამორკვეულ ცალკეულ გარემოებათა და თვისებების კვლავ გადაშინჯვა და გადათვალიერება ამ გზითაც ზოგად მოვლენათა აღნუსხვისა და ჯეროვნად გამოყენების საშუალებას მოგვცემს, ამიტომაც ამ თავში სწორედ ეს ამოცანა გვაქვს მიზნად დასახული.

ცალცალკეულს ანალიზებში თუმცა თითქმის ყოველგვარი ნაცვალსახელების აგებულება და პირველადი მნიშვნელობა გვქონდა განხილული, მაგრამ მაინც ამ ზოგადს მიმოხილვაში მხოლოდ, ანდა უმთავრესად პირთა, უკუქცევითსა და ჩვენებითს ნაცვალსახელებზე გვექნება მსჯელობა.

პ. ნაცვალსახელებითგან 1. და 2. პირისა უფრო რთული აგებულებისაა, 3. პ. ნ-ების ორივე რიცხვის ფორმები, თუ მთლად არა, მომეტებულად მაინც ჩვენებითს ნაცვალსახელებთან არიან დაკავშირებული და მათი აღნაგობაც შედარებით ადვილი გამოსარკვევია.

ლეგურ-ალბანურს პ. ნაცვალსახელებსაც დიდი ნაირნაირობა ეტყობა, მაგრამ მაინც მათი რამდენიმე ჯგუფად გაყოფა შეიძლება. აგებულებით მრ. რ. ნ-ები, მეტადრე 1. და 2. პირისა, მხ. რ. ნ-ებზე უფრო რთულია. ამას გარდა ლეგურ-ალბანური ენების პ. ნაცვალსახელების ცალკეულმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ, ერთ-ორ გამონაკლისს გარდა, მრ. რ. ნაცვალსახელები თავიანთი ბგერითი შედგენილობით მხ. რ. ნაცვალსახელებთან-კი არ არიან დაკავშირებული, არამედ მომეტებულად სხვა წარმოშობილობისა და აღნაგობისანი ყოფილან.

ლეგური ენების ნაცვალსახელების ცალცალკეული ანალიზის დროს სრული სიცხადით გამოირკვა, რომ პირთა ნაცვალსახელების აგებულების ნაწილების გასაგებად უკუქცევითი ნაცვალსახელების ცოდნას უაღრესი მნიშვნელობა ჰქონია:

ბევრგან, სადაც სათანადო პირის ნაცვალსახელოვანი ელემენტი იყო მოსალოდნელი, ნამდვილად უკუქცევითი ნაცვალსახელის ელემენტი, ან მისი ანარეკლი, ყოფილა. ამიტომაც პირველად სწორედ ამ საკითხის განხილვას შევუდგებით.

§ 1. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

უკუქცევითი ნაცვალსახელების გამოსახატავად ღილღურსა და ლეგურს ენებში, როგორც ზემომოყვანილითგან ცხადი გახდებოდა, სამ გვარი წესი არსებობს: ზოგი ენა ამისთვის პირის ნაცვალსახელის გაორმაგებასაც სრულებით საკმარისად სცნობს. ასე იქცევა მაგ. ჩაჩნური, სადაც სუო „მე"-ს ნიშნავს, მაგრამ სუო სუო́-კი უკვე „მე თითონ"-ს გამოხატავს, — ხიუო არის შენ, ხიუო ხიუო́-კი უკვე შენ თითონ.

უკუქცევითი ნაცვალსახელის გამოხატვის ასეთივე წესი კურულსაც მოეპოვება, რომელშიაც „თითონ მე" შენ, ის და სხვა, ან „თითონ ჩემი", შენი და სხვ. პირთა სათანადო ნაცვალსახელის მხოლოდ შესაფერისი ბრუნვით ნახმარი ამავე ნაცვალსახელის გამეორებითაც აღინიშნება ხოლმე (იხ. აქვე, გვ. 547). უნდა ითქვას, რომ უკუქცევმითი ნაცვალსახელის აღნიშვნის ასეთი წესი მაინც იშვიათია.

უკუქცევითი ნაცვალსახელის აღნიშვნის მეორე წესი ღუმუქურსა და არჭილში გვხვდება. ღუმუქურს, როგორც დავრწმუნდით, ამისთვის სათანადო პირის ნაცვალსახელისათვის ვა (მამრ. გონ. არს.), და, ანდა რა (მდედრ. გონ. არს) და ბა (უსქ.) ბოლოსართები აქვს გამოყენებული და, თუ ნა ნიშნავს მე-ს, ნავა, ნარა და ნაბა უკვე იქმნება მე თითონ, — ინა არის შენ, ინავა, ინარა და ინაბა-კი შენ თითონ, — თა̃ არის ის, თავა, თარა და თაბა-კი ის თითონ, — ჟუ არის ჩვენ, ჟუვა, ჟურა და ჟუბა-კი ჩვენ თითონ და სხვაც ამგვარადვეა. ამნაირად პირთა ნაცვალსახელებს უკუქცევითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობას სქესკატეგორიის ბოლოსართი ანიჭებს, რომელიც თითონ-ის ცნების გამომხატველი გამოდის.

არჭილი ნაცვალსახელების ცალკეულად განხილვის დროსაც ხომ უკვე დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 533—534), რომ „მე თითონ", „შენ თითონ" და ის თითონ-ისა, იმგვარადვე, როგორც მრ. რ. ფორმების გამოსახატავად, არჭულშიც პირთა ნაცვალსახელების ფორმები და სათანადო სქეს-კატეგორიის ბოლოსართებია გამოყენებული. ამ გარემოებას უაღრესი მნიშვნელობა იმ მხრივ აქვს, რომ აქაც თითონ-ის ცნების გამომხატველად, ამის აღმნიშვნელი სიტყვის მაგიერ, სქესკატეგორიის ნიშანია მიჩნეული და მე თითონ არის ზონაჰუ (ზონა + ჰუ), ზონარუ (ზონა + რუ), ზონაბუ (ზონა + ბუ) და ზონტჲუ (ზონ + ტჲუ). ასევეა შენ თითონ უნავუ და სხ.

უეჭველია, აქ წარმოების ძველი წესის ანარეკლი გვაქვს დაცული. ცხადია, რომ ეს „თითონ" პ. ნაცვალსახელს მხოლოდ მეტს გარკვეულობას, კონკრეტულობის მნიშვნელობას ანიჭებს: გვაუწყებს, რომ სწორედ პირადად ის არის, ანდა ის იგულისხმება.

დამახასიათებელია, რომ ასეთი გარკვეულობისა და კონკრეტულობის გამოსახატავად ხალხი მარტო პ. ნაცვალსახელების ხმარებას საკმარისად არ

სთვლიდა, არამედ აუცილებლად საჭიროდ მიაჩნდა, რომ პ. ნაცვალსახელი-სათვის თითონ-იც დაერთო.

უკუქცევითი ნაცვალსახელების წარმოების ამავე წესის მერმინდელს ანარეკლსა და ნაშთს უნდა წარმოადგენდეს ხუნძური უკუქცევითი ნაცვალსახე-ლების ის წყება, რომელიც პირთა ნაცვალსახელებისადმი მიმატებული **გო** ბოლოსართით შედგენილს სახელებს შეიცავს. **დუნ** ხომ ხუნძურად მე-ა, **დუნგო**-კი უკვე უკუქც. ნაცვალსახელია,— **მუნ** — **შენ**, უკ. ნაცვ. — **მუნგო**,— მხ. რ. 3 პ. უკუქც. ნაც. — **დოუგო**,— მრ. რ.: 1. პ. **ნიჟგო** და **ნიტხლიგო**, 2. პ. **ნუჟგო** და 3. პ. **დოლგო**

უკუქცევითი ნაცვალსახელების აღნიშვნის მესამე წესი თითონ-ისათვის განკუთვნილი **ცალკეული, ან ერთი, ან რამდენიმე სიტყვის ხმარებაზეა დამ-ყარებული.**

ასეთი ცალკეულად არსებული უკუქცევითი ნაცვალსახელი პირთა-ნაცვალ-სახელთან ბოლოსართის სახით შერწყმულიც გვხვდება. მაგ. ხუნძურს **თითონ** უკუქც. ნაცვალსახელად მხ. რ. **ჟიუ**, **ჟიძ**, **ჟიბ** აქვს, მრ. რ. **ჟალ**. 3. პ. ამ **ჟიუ** უკუქცევითს ნაცვალსახელსაც ბოლოში **გო** ერთვის და ასე ხმარობენ ხოლმე; მხ. რ. **ჟიუგო**, **ჟიძგო**, **ჟიბგო** და მრ. რ. **ჟალგო**.

ანდიურსაც უკუქც. ნაცვალსახელების ასეთივე წესი აქვს: იქაც **თითონ**-ს **ჟიუ**, **ჟიძ**, **ჟიბ** და **ჟირ** გამოჰხატავს, რომელსაც უფრო ხშირად **გუ** ბოლოსართი-თურთ ხმარობენ, მრ. რ. ფორმებად-კი **ჟივოლგუ**, **ჟიძოლგუ**, **ჟიროლგუ** არის. **ჟიუ**, ან **ჟივუგუ** 1. და 2. პ. ნაცვალსახელებს ერთვის, 3. პირისას-კი **ენ** ძირისა+**გუ** ბოლოსართისაგან ნაწარმოები უკუქც. ნაცვალსახელი ემატება ხოლმე.

არჩიულსაც მოეპოვება **ჟ**-ბგერიანი მარცვალი **თითონ**-ის გამომხატველი ნაცვალსახელის შესადგენად, მაგრამ იგი **უ**-ხმოვანაა და ეს **ჟუ** მარცვალი ცალკეულად-კი არ იხმარება, არამედ სამი განსხვავებული ბოლოსართითურთ.

უკუქცევითი ნაცვალსახელის იგივე ძირია ხვარშულშიც, სადაც ორივე რიცხვის 1. და 2. პ. უკუქცევითი ნაცვალსახელის გამომხატველი არის **ჟუჟ**. ამ **თითონ**-ის ნათ. ბრუნვა არის **ჟუჟან**, მიც. **ჟუჟაზ**, მოქმ. **ჟუჟა**. **3. პ. მხ. რ. უკუქცევით ნაცვალსახელად-კი უკვე ჩ-ბგერიანია და ჟუჩ იხმარება. „ის თითონ“**-ის გამომხატველი ამ ნაცვალსახელის კანკლედობაც ამავე ბგერითი შედგენილო-ბისაა: ნათ. ბრ. **ჟიჩინ**, მიც. **ჟიჩიზ**, მოქმ. **ჟიჩი**-ა.

ასეთივე **ჩ**-ბგერიანი **თითონ** უკუქცევითი ნაცვალსახელი უდიურსაც აბადია, სადაც **თვით** ცნების გამომხატველი არის **იჩ**, რომლის ნათ. ბრ. **იჩა**, ხოლო მიც: **იჩუ**-ა.

წახურსა და რუთულურს უკუქცევითი **თითონ** ნაცვალსახელის გამოსახა-ტავად **ჯ** ბგერა აქვთ გამოყენებული და ორსავე ამ ენას მისი სქეს-კატეგორიე-ბისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები მოეპოვება. ამიტომაც ცალკეულად ნახმარი 1. სქესკ. **თითონ** იქმნება **ჟუჯ**, 2. სქესკ. — **ძიჯ**, 3 სქესკ. — **ვუჯ**,- ხოლო როდესაც პირთა ნაცვალსახელებთან ერთად ხმარობენ ხოლმე, ცალკეულს ზემომოყვანილს ფორმებს ბოლოში 1. სქესკ. **ჯარ** ერთვის,— 2. სქესკ. **ჯურ**, ანუ **ჯერ**, 3. სქესკ. **ჯაბ** და 4 სქესკ. **ჯად**,— მრ. რ. 1. და 2. სქესკ. **ჯაბ** და 3. და 4. სქესკ. **ჯად**.

რუთულურსაც **თითონ** ნაც. ოთხი სქეს-კატეგორიის ფორმა **ჭუჯ, რგჯ, ვიჯ** და **ძიჯ** აბადია.

ერთი თვალის გადავლებით შესაძლებელია **თითონ ნაცვალსახელის ნაირ-ნაირობა** ადამიანს ეუცხოვოს და სხვადასხვა წარმოშობილობისადაც-კი ეჩვენოს. კავკასიის ენათა შემსწავლელთა შორის, თუ არ ვცდები, **მათი ნათესაობისა** და მით უმეტეს **იგივეობის** შესახებ არავის უთქვამს რა, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ეს **საკითხი უეჭველად განხილული და გადაწყვეტილი უნდა იყოს.**

თითონ-ის სამი მთავარი სახესხვაობა გვაქვს, **ჟიუ** და **ჟუუ** ერთი მხრით, **ჭუჯ** და **ჯარ** მეორე მხრით, **ჭუჩ** და **იჩ** მესამე მხრით. თითქოს უკეთესი უნდა ყოფილიყო, რომ პირველი სახესხვაობის განხილვით დაგვეწყო, რათგან მეორე და მესამე სახესხვაობათა აგებულებას უფრო მეტი ცვალებადობა ეტყობა და ამიტომ უფრო რთული განსამარტავიცა ჩანს, მაგრამ მაინც უფრო მიზანშეწონილი იქმნებოდა, რომ ჯერ მეორე სახესხვაობა განგვეხილა.

წახურულის 1. სქესკ. **თითონ**-ისათვის რომ **ჭუჯ**, 2. სქესკ. **ძიჯ** და 3 სქესკ. **ვუჯ** აქვს ცალკეულად, **ამავე ძირის ბოლოსართად ნახმარი 3. სქესკ. ფორმა ჯაბ ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ წახურულს ამ 3. სქეს-კატეგორიის ნიშნად ბ ჰქონია და ამიტომაც აწინდელი ვუჯ უნდა ანდრინდელი ბუჯ, ანდა ბიუჯ-ისაგან იყოს წარმომდგარი. ჭ, ძ და ბ ხქეს-კატეგორიების თავსართებია, ძირად-კი ჯ ბგერა გვრჩება.**

მაგრამ, თუ **ამავე ძირის ბოლოსართებად** ქცეულს **ჯარ, ჯა̃რ, ჯაბ** და **ჯად**-ს **ჩავუკვირდებით** და გავითვალისწინებთ, რომ აქაც რ, **ბ** და **დ** ბოლოსართებია, მაშინ, მათი ჩამოცილების შემდგომ, თითონ-ის **ცნების გამომხატველად უკვე ჯა მარცვალი დაგვრჩება.**

ზემონათქვამის შემდგომ საკმარისია გავიხსენოთ, რომ კურულად მხ. რ. 3. პ. უკუქცევითი ნაცვალსახელი არის **ჭუჩ**, რომელსაც დანარჩენს ბრუნვებში უკვე **უიჩ** ფუძე უჩანს და მაშინ ამ **ჭუჩ**-ის ნამდვილი რაობისა და თავდაპირველი აგებულების მიგნება ძალზე გაგვიადვილდება. **იმისდა მიუხედავად, რომ კურულს უკვე მე-19 ს. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ხრულებით არ ჰქონდა, მაინც უეჭველია, რომ ჭუჩ წახურული და რუთულური ჭუჯ-ის მსგავსი ფორმის მხოლოდ ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს: ჯ მარტო ჩ-დ** არის შენაცვლებული. ცხადია, რომ **წინათ** კიურულს **ჭუჩ**, ეხლანდელის მსგავსად, **თითონ**-ის ერთად-ერთ ფორმად-კი არა, არამედ **მხოლოდ 1. სქეს-კატეგორიისთვის** ექმნებოდა, რათგან ისევე, როგორც წახურულსა და რუთულურში **ჭუჯ**-ის თავკიდური **ჭ** 1. სქეს-კატეგორიის ნიშანია, **კურული** **ჭუჩ**-ის **ჭ**-ც **თავდაპირველად უეჭველია ამავე თვისებისა იქმნებოდა და ეს გარემოება კურულში გრამატ. ხქეს-კატეგორიების წარხულში არსებობის გამომჟღავნებულია.**

ამნაირადვე, ეხლა, უკვე ვგონებ ალარავითარი დასაბუთება საჭირო არ უნდა იყოს იმაში დასარწმუნებლად, რომ უდური **თითონ იჩ**-იც ან **იმავე სქეს-კატეგორიის ჭ**-თავსართჩამოცლილი, **ანდა 2 სქეს-კატეგორიის, წახურული ძიჯ**-ის მსგავსი **ფორმის ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს.**

ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, რომ, თუმცა კურულს **ჭუჯ**-ის სახესხვაობა **ჭუჩ** მხ. რ. 3. პ. უკუქცევით **თითონ** ნაცვალსახელად აქვს, მაგრამ ამას-

თანავე ორივე რიცხვის 1. და 2. პირის უკუქცევით ნაცვალსახელად უკვე ჟუჶ-ია. ერთი შეხედვით ჶუჩ და ჟუჶ შესაძლებელია ადამიანს სრულებით სხვადასხვა წარმოშობის სიტყვებადაც-კი ეჩვენოს, მაგრამ **არსებითად მათ მხოლოდ სქეს-კატეგორიის ხმარების წესი და ჯ თანხმოვნის ჟ-დ შენაცვლება ასხვავებს:** ჶუჯ-სა და ჶუჩ-ს თავსართოვანი წარმოება აქვთ, ჟუჶ-ს-კი იგივე ჶ ბოლოსართად მოქცევია. 3. პ. **უკუქც. ნაცვალსახელი წარმოების უფრო ძველს ხანას ეკუთვნის, 1. და 2. პირისა-კი უფრო მერმინდელია.**

ღუნძური ჟირუ, ჟიდ, ჟიბ და ჟალ-ის, ისევე როგორც ანდიური ჟირუ, ჟიდ, ჟიბ და ჟირ-ის ერთი მხრით და კვრულის ჟუჶ-ის მეორე მხრით სრული იგივეობა იმდენად ცხადია, რომ ამაზე სათქმელი არაფერია: ცხადია, რომ კვრულს **ამ ნაცვალსახელის მამრ. სქესის ფორმა უქცევია ᲗᲘᲗᲝᲜ-ის ზოგად სახელად.**

კვრულის მსგავსად უ ხმოვანა ფორმა აქვს არჭულს ჟუ მარცვალსაც, რომელსაც ან **ხა**, ან **შედ**, ანდა **ტხლიედ**, ხოლო შემდეგ სათანადო სქეს-კატეგორიის ბოლოსართები ემატება. მაგრამ არჭულში, როგორც დავრწმუნდით, **ის თითონ** გამოიხატება:

1. სქესკ. **დაუ** (ან **თოუ**) **ინჟაჶუ**
2. სქესკ. **დარ** (**თორ**) **ინჟარუ**
3. სქესკ. **დაბ** (**თობ**) **ინჟაბუ**
4. სქესკ. **დათ** (**თოთ**) **ინჟატუ**

ისინი თითონ — დებ (თებ) ჟაბბუ, ანუ **ჟაპბუ.** დანარჩენს ბრუნვებში-კი **თითონ**-ის გამომხატველი **შედტუ** არის. **ინ** მარცვალს რომ ამ ჟამად არ შევეხოთ, ცხადია, რომ ყველა ზემომოყვანილს ფორმებში **თითონ-ის აღმნიშვნელი უკვე შა არის, ე. ი. შ-ს ა-ხმოვანა სახესხვაობა.** მრ. რ. დანარჩენს ბრუნვებში-კი ამავე ცნების გამომხატველი თითქოს უკვე **შედ** ჩანს, მაგრამ იგი **ჟარშედ**-ს, ე. ი. ჟა-ს. ნათ. ბრუნვის მხოლოდ ძირჩამოცილებულს ფორმასა და მარტო ბრუნვის ნიშანს-ღა წარმოადგენს, იმასაც მთლიანად-კი არა, არამედ **რ**-ს გაქრობით.

დიდოურს-კი **თვით** და **თითონ** უკუქცევითი ნაცვალსახელის **აღსანიშნავად**, როგორც დავრწმუნდით, სხვათა შორის **ტხლი** აქვს, **რომელიც პირთა ნაცვალსახელებს ბოლოსართად ემატება ხოლმე** და ამ გზით **მე თითონ** იქმნება **დიდ დიდოტხლი, — შენ თითონ — მი მიოტხლი, — ის თითონ — ეე ეედოტხლი,** ხოლო **თვით ეს — დოტხლ (← დოდ(უ)+ტხლი), — ჩვენ თითონ — ელი ელიოტხლი,— თქვენ თითონ — მეჟი მეჟიოტხლი** და **თითონ ისინი ჟედუ ჟედუდოტხლი.**

§ 2. ჩვენებითი ნაცვალსახელების სახესხვაობანი, აღნაგობა და სადაურობა

ლეგურს ენებში დ და მისი გაასპირატებული სახესხვაობა თ, ა-ხმოვანა, ო-ხმოვანა და უ-ხმოვანა ფორმით, **ჩვენებითი ნაცვალსახელია. ჩვეულებრივ** ის **ჰა, ჰე, ჰუ** მითითებითს **ნაცვალსახელებთან ერთად გვხვდება და მათ ერთვის ხოლმე ბოლოში,** მაგ.: ღუნძურაჲ 18 ს. ჩანაწერში ალბექდილია 3. სქესკ.

ჰადაბ და თანამედროვე ღოდობერულსაც, თუ 1. სქესკ. ო-ხმოვანა ჰუ-დოუ აქვს, 2. სქესკ. ჰუდეჲ და 3 სქესკ. მასაც ა-ხმოვანა ჰუდაბ მოეპოვება. მაინც ო და უ-ხმოვანა სახესხვაობა სჭარბობს და ბოთლიხურს, თანამედროვე ღუნძურსა და ცინდალურს აქვს დოუ, დოჲ, დობ, — კარაცულს ჰუდუუ, ჰუდუჲ, ჰუდუბ და ახვახურს ჰუდუვე, ჰუდუჲე, ჰუდუბე მოეპოვება.

თ-თანხმოვნიანი 3. პ. ჩვენებითი ნაცვალსახელი თჳჲ (18 ს.) და თჲ (მრ. რ. თაჲ) თანამედროვე ღუნძურს მოეპოვება, ხოლო არჭულს მისი ო-ხმოვანა სახესხვაობის ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმა აბადია: თოუ, თორ, თობ, თოთ მხ. რ. და თებ მრ. რ., ისინი-ს გამომხატველი.

ამ ძირის აღმნიშვნელობის ასეთი სიმტკიცისა და ფართოდ გავრცელებულობისდა მიუხედავად, მაინც ႣႠႳ და ႣႭႳ, ႧႠ და ႧႭႳ ყველა სქესკატეგორიის ფორმებითურთ, როგორც ეტყობა, წინათ და მაინც-და-მაინც თავდაპირველად ჩვენებითი ნაცვალსახელი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ ამ დანიშნულებისათვის მხოლოდ შემდეგში ჩანს გამოყენებული.

ამ ძირის თავდაპირველი რაობაცა და მნიშვნელობა დიდოურს აქვს დაცული, რომელშიც ႧႨႡ, ე. ი. ასეთივე ფორმა თანამედროვე არჭულს რომ ჩვენებითი ნაცვალსახელის მრ. რ.-ისად მიუჩნევია, უკუქცევითი ნაცვალსახელის ႧႥႨႱႨ-ს გამომხატველია.

მაშასადამე, უკუქცევითი ნაცვალსახელი ზოგიერთი ჩვენებითი და მესამე პირის ნაცვალსახელების ერთი შემადგენელი ნაწილთაგანი ყოფილა. ეს გარემოება მკვლევარს პ. ნ-ების ანალიზის დროს უნდა კარგად ახსოვდეს.

§ 3. პირთა ზოგადად, მეტადრე-კი მხოლოობითი რიცხვის ნაცვალსახელების აგებულება

ლეგურ ენათა პ. ნაცვალსახელები ზოგადი აღნაგობის თვალსაზრისით შესაძლებელია ორ მთავარ ნაწილად გაიყოს. ენათა ერთ ჯგუფს ნ-ბოლოკიდურიანი ნაცვალსახელები აბადია, მეორეხას-კი ნ არა აქვს. ნ-ბოლოკიდურიანი 1. და 2. პ. ნაცვალსახელები ღუნძურს, ანწუხურს, ჭარულს, ანდიურს, კარატულს, ბოთლიხურს, ღოდობერულს, აღულურს, კვრულს, ჯეკურს, ბუდუხურს, უდურს (ნაწილობრივ), არჭულსა და ახვახურს აქვს. ამ ორ უკანასკნელს ნა (არჭ.) და ნე (ახვახ.) მარცვლებიც-კი აქვს ბოლოკიდურებად.

უ-ნ-ბოლოკიდურო ენათა ჯგუფის ტინდალური, ბაგულალური, ჭამალალური, დიდოური, ყაფუჩური, ინხოკარული, ხვარშული, ლუმუქური, თაბასარანული, რუთულური, წახურული, ხინალუღური და აკუშური ეკუთვნის. ამ ჯგუფის პ. ნაცვალსახელებსაც წინათ რომ ბოლოკიდურ ბგერად ნ ჰქონია, ამას ჭამალალური ამჟღავნებს, რომელსაც მისი ოდინდელი არსებობის ანარეკლი მხ. რ. 1. პ. დიჲ-ში ი-ხმოვნის ნაზალიზაციის სახით-ღა აქვს შერჩენილი.

თავ-თავის ადგილას გვქონდა უკვე აღნიშნული, რომ პ. ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ნ ძირეული ბგერა არ არის, ამიტომაცა ძირების საკითხის განხილვის დროს ამ თანხმოვნის გამოყოფაა საჭირო.

მეტად დახლართული საკითხია **ლეგურ-ალბანური პ. ნაცვალსახელების ძირისეული ნაწილისა** და **თავდაპირველი ბგერითი შედგენილობის ამოცანა. ენათა ერთ ჯგუფს მხ. რ. 1. პირისათვის ზ-ბგერიანი ნაცვალსახელი ახადია.** ამ ჯგუფს კვრული, თაბასარანული, ალულური, რუთულური, წახურული, ჯეკური, ბუდუხური, არჩული და უდური ეკუთვნის.

ენათა **მეორე ჯგუფს-კი მხ. რ.** 1. პ. **დ-ძირიანი · ნაცვალსახელი (დუნ, დენ, დინ, დი) აქვს.** ამ ჯგუფს ღუნძური, ანწუხური, ჭარული, ანდიური, ბოთლიხური, კარატული, ღოდობერული, ახვახური, ტინდალური, ბაგულალური, ჭამალალური, დიდოური, ყაფუჩური, ინხოკარული და ხუარშული შეადგენს.

ენათა ამ **მეორე ჯგუფის დამახასიათებელ თავისებურებას** ის წარმოადგენს, რომ ჯერ ერთი ყველა მათ **მხ. რ. 2. პ. მ-ძირიანი ნაცვალსახელი აქვთ: მუნ, მენ, მინ, მო, მა, მი,** — და თანაც ის გარემოებაც ერთვის, რომ **ამ მ-ძირიანს 2. პ. ნაცვალსახელს ნათ., მიც.** და **მოქმ. ბრუნვების ფორმები** ზოგს ამ ენათაგანში იმავე **მ**-ძირისაგან-კი არა **აქვს ნაწარმოები,** არამედ **სრულებით მოულოდნელად დ-ძირისაგან, რომელიც,** როგორც დავრწმუნდით, **მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს აქვს ძირად.** მაგალითად შესაძლებელია გავიხსენოთ ღუნძური **შენ მუნ,** რომლის ნათ. ბრ. **დუր,** მიც. **დუჲე** და მოქმ. ბრ. **დუცა** არის, ანდა ანდიური **მინ** (მამრ. სქ.), რომლის ნათ. ბრ. **დუჷ,** მიც. **დუვო-ა,** ან დიდოური **მი,** რომლის ნათ. ბრ. **დები** და მიც. **დებერ-ია.**

მაგრამ მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის **დ**-ძირის ამავე რიცხვის 2. პ. ნაცვალსახელის ნათ. და მიც. ბრუნვებისათვის ძირად მოვლენის უცნაურობა მარტო ზემოაღნიშნულით არ ამოიწურება, არამედ ზედ ისიც ერთვის, რომ ზოგს ამ ენათაგანს **დ**-ბგერა მხ. რ. 3. პ. ნაცვალსახელის ძირადაც უჩანს. მაგ. შესაძლებელია ღუნძურის **დოუ, დოჲ** და **დობ** ისევე, როგორც ბოთლიხურის **დოუ, დოჲ** და **დობ**-ვე იქმნეს მოყვანილი.

ძირისეული, თუ ძირად მიჩნეული ამ დ-ბგერის დანიშნულებისა და აღმნიშვნელობის ასეთს სხვადასხვაობას და ბ. ნ. კანკლედობაში ძირების ახეთს აღრევას უეჭველია რაიმე **საფუძველი** უნდა ჰქონდეს და ჩვენს **ამოცანახაც** სწორედ **ის შეადგენს,** რომ ასეთი **მოვლენის საფუძველს და მიზეზს მივაგნოთ.** ვიდრე ამ საკითხის საბოლოოდ განხილვას შევუდგებოდეთ, შესაძლებელია ეხლავე ის მაინც ითქვას, რომ **ამ დ-ძირს თავდაპირველად უეჭველია რაღაც სხვა, ზოგადი ფუნქცია უნდა ჰქონოდა.**

თვით ამ საკითხის არსებითად განხილვა და საბოლოოდ გადაწყვეტა უნდა ქართულ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების შედარებითი შესწავლის შემცველი თავისათვის გადავდოთ, რათგან ენათა ამ ჯგუფის მასალის გამოუყენებლივ მისი გადაჭრა შეუძლებელია.

§ 4. მრავლობითი რიცხვის პირთა ნაცვალსახელების აგებულება და ნაწილები

მხ. რ. 1., 2. და 3. პ. ნაცვალსახელების ძირისეული ბგერის გამორკვევამდე, უნდა მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების თავდაპირველი აღნაგობა და შემადგენელი ნაწილების მნიშვნელობა ვიცოდეთ. მაშინ პ. ნაცვალსახელების მხ. რ. ფორმების გაგებაც გაგვიადვილდება.

ლეგური პ. ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმების აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის შეძლებისდა გვარად შეუმცდარად გამოსარკვევად უპირველესად მათი ერთმანერთთან შედარება არის აუცილებელი: ეს მკვლევარს საშუალებას აძლევს დარწმუნდეს, რომ ზოგი ამ ფორმათაგანი უფრო სრულად არის დაცული, ზოგი-კი ძალზე გაცვეთილი ჩანს.

ლეგურ-ალბანური ენების **მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელები ბგერითი შედგენილობისდა მიხედვით შესაძლებელია რამდენიმე ჯგუფად გაიყოს.** რაკი 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ზოგს ენათაგანს ·ორ-ორი, **ექსკლუზივი, მე და ის, ანდა ისინი-ს** გამომხატველი, და **ინკლუზივი,** ანუ მე და **შენ,** ანდა **თქვენ-ის** მაუწყებელი, ფორმა აქვს, ამიტომ თითოეული ამ ფორმათაგანი ცალცალკე უნდა განვიხილოთ.

ენათა **ერთ ჯგუფს** მრ. რ. **მე** და **შენ-ისა,** ანდა **თქვენ-ის** აღმნიშვნელ **ნაცვალსახელად ლატერალურ-ბგერიანი სახელი მოეპოვება.** ენათა ასეთ ჯგუფს ღუნძური, ანდიური და ტინდალური ეკუთვნის.

მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად **ნიტხლო** ღუნძურს, ხოლო **იტხლიილ** ანდიურსა და **იტხლია** ტინდალურსა აქვს.

მაგრამ ასეთივე ფორმისაგან წარმომდგარი ჩვენ ნაცვალსახელი არა ერთს კიდევ სხვა ლეგურს ენებშიც გვხვდება. ამიტომ ზემომოყვანილი ფორმების აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევა და გაგება ბევრი რამის განჭვრეტის საშუალებასაც მოგვცემს და ბევრ რამესაც მიგვახვედრებს.

ენათა მეორე ჯგუფს მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის ძირად **ილ** მარცვალი უჩანს. ამ ჯგუფს ხუარშული **ილო** და **ილა** და ყაფუჩური **ილე** ეკუთვნის.

ამავე ჯგუფისავე უნდა იყოს ვგონებ დიდოური **ელი-ც** და არჭული **ჩვენ-ის** ·**ნენ-ის**, ნათ. ბრ. **ულუ, დოლო, ბოლო, ოლო-**სი და მიც. ბრ. **უელ, დელ, ბელ** და **ელ-**ის **ოლ** და **ელ-**მარცვლებიც.

საკმარისია იმ გარემოებას მივაქციოთ ყურადღება, რომ ღუნძურს **ჩვენ-ის** სახელად აქვს **ნიტხლო,** ანდიურს-კი **იტხლიილ,** ხოლო ტინდალურს **იტხლია,** რომ **ამ სახელების ერთიდაიგივეობა** უცილობელი შეიქმნეს: **ტინდალურსა და ანდიურს სახელებს მხოლოდ თავკიდური ნ** აკლიათ, სამაგიეროდ **ანდიურს, ღუნძურთან შედარებით, მეტი ბოლოკიდური ილ მარცვალი აქვს.**

თუ ამის შემდეგ ხუარშულის, ყაფუჩურისა, დიდოურის და არჭულის **ილ, ელ** და **ოლ** - მარცვლიანს 1. პ. მრ. რ. სახელებს თვალს გადავავლებთ და ანდიურს **იტხლიილ-ს** და ტინდალურს **იტხლია-ს** შევადარებთ, დავრწმუნდებით, რომ **ხუარშულ-ყაფუჩურ-არჭულს ნაცვალსახელის მთელი წინა ნაწილი იტხლი აკლია და,** მაშასადამე, **დროთა განმავლობაში უნდა ჰქონდეს ჩამოცლილი.**

ზემოაღნიშნული დაკვირვება და დასკვნა **1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ამ ჯგუფების ანალიზს გვიადვილებს,** რათგან **საკითხი,** რა თქმა უნდა, **სრული ფორმის განხილვამ უნდა გადასწყვიტოს:** მოპოებულს შედეგს ნაკლული ფორმებისთვისაც თავისდა-თავად გადამწყვეტი მნიშვნელობა ექმნება.

ღუნძური ნაცვალსახელების განხილვის დროს უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ **ნიტხლო-ის** არც **ნი** და არც **ტხლო არ შეიძლება პირთა ნაცვალსახელების ელემენტები ყოფილიყო,** რათგან ღუნძურს არც 1. და არც 2. პირისათ-

ვის ძირად ასეთი ბგერების შემცველი ნაცვალსახელები არ აბადია. იქ ამ საკითხზე მეტის თქმა შეუძლებელი იყო, რათგან ამისთვის სხვა ენოვანი მასალის გამოყენებაა საჭირო და ეხლა ამის განხილვას აქ უნდა შევუდგეთ.

ზემოაღნიშნული მოსაზრება რომ მცდარი არ უნდა იყოს, ამას შემდეგი გარემოებაც ამტკიცებს: ახმოვნებული ტხლი ბგერათა კომპლექსი მარტო მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელში-კი არ გვხვდება, არამედ არაერთს სხვა პირისა და დანიშნულების ნაცვალსახელშიც, მაგ.: მესამე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელი მისი ინხოჯართღაჲ მამრ. სქ. ისჲო, ხჯარშღაჲ-კი ისსა არის, ხოლო მდედრ. სქ. ინხოჯართღაჲ არის იტხლიეს და ხჯარშღაჲ იტხლიის (იხ. აქვე, 519 გვ).

ამნაირადვე ბოთლიხურად მისი კუთვნილებითი ნაცვალსახელის მამრ. სქესის მრ. რ. ფორმაა დოშულ, რომელიც დო (ის)+შუ+ლ (მრ. რ. ნიშანი)-ისაგან შესდგება, მდედრ. სქესის მრ. რ. ფორმა-კი დოტხლიიტხლიი-ია, რომელიც აგრეთვე დო და ტხლიი+ტხლიი-საგან შესდგება.

ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ ბოთლიხურად ვინ? კითხვითი ნაცვალსახელი მ ხ ო ლ ო ო ბ ი თ ა დ არის ენტხლიილა, მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ა დ-კი ევონტხლიილა (იხ. აქვე, გვ. 514). ცხადია, რომ აქაც, ამ ორივე ნაცვალსახელის მეორე ნაწილიც ტხლიილა არის. დასასრულ, ღუნძურს ვინ? კითხვითს ნაცვალსახელის შიუ-ს (მამრ. სქ.) და შიჲ-ს (მდედრ. სქ.) სახელობითს ბრუნვასაც ნათ. ბრუნვად აქვს ტხლიიილ (ორივე სქ.), მიც. ბრ. ტხლიიჲე (ორივე სქ.) და მოქმ. ბრ. ტხლიიიცა და ასევეა მრ. რიცხვშიც (იხ. აქვე, გვ. 508).

როგორც ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ტხლი გამოყენებულია მარტო მრავლობითს რიცხვში-კი არა, არამედ მხოლოობითშიც, მარტო 1 პირისაში-კი არა, არამედ მესამე პირის ნაცვალსახელებშიც და თანაც, რაც ყველაზე უფრო საყურადღებოა, ისეთს უპიროვნო ნაცვალსახელშიც-კი გვხვდება, როგორიცაა კითხვითი ვინ? ცხადია, რომ ტხლიი, მაინცა-და-მაინც თავდაპირველად, რიცხვისა და პირისა-კი არა, არამედ რაღაც სხვა ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. ეს ცნება იმდენად ზოგადი ყოფილა, რომ მოსაუბრეს ამ ტხლიი-ს გამოყენება პირისა და რიცხვისა, ნაცვალსახელის გვარობისდა მიუხედავადაც-კი შესძლებია.

თავის ადგილას უკვე მოყვანილი ჲიჲოღრი ნაცვალსახელების ანალიზის შემდეგ, მრ. რ. 1. პ. და ზოგიერთი სხვა ნაცვალსახელის ამ უცნაური ტხლი ელემენტის თავდაპირველი რაობისა და მნიშვნელობის სისწორით გამორკვევაც არის შესაძლებელი. იქ ხომ დავრწმუნდით (იხ. გვ. 523), რომ ტხლი ჲიჲოღრად არის უკუქცევითი ნაცვალსახელი თითონ, რომ იგი ჲო-სთან ერთად პირთა ნაცვალსახელებს ერთვის ხოლმე და მათ სრულ ფორმასთან შეკავშირებით უკუქცევითი ნაცვალსახელის ფორმებს შეადგენს ხოლმე უეჭველია ნიტხლი-იც, რომელიც ნი+ტხლი ელემენტებისაგან შესდგება, ასეთივე აგებულების სიტყვაა. პირველი მისი ნი ნაწილი შესაძლებელია ჰკრჰილღრში დაცულ 1 პ. ნაცვალსახელთან იქმნეს დაკავშირებული, ტხლი-კი აქაც თავდაპირველად თითონ-ის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

მაშასადამე გამოირკვა, რომ მე და შენ, ანუა თქვენ-ის აღმნიშვნელი მრ. რ. 1. პ. ლატერალურ-ბგერიანი ნაცვალსახელის მეორე ნაწილი უკუქცევითი

ნაცვალსახელი ყოფილა, რომ თავდაპირველად იგი მთლიანად „ჩვენ თითონ"-ის გამომხატველი ყოფილა და რომ მხოლოდ შემდეგში, შერწყმისა და მეტადრე ფონეტიკური ცვლილების წყალობით, პ. მარტივ ნაცვალსახელად ქცეულა.

მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელთა მეორე, მე და ის, ანდა ისინი-ს აღმნიშვნელთა წყება შესაძლებელია აგრეთვე **რამდენიმე ჯგუფად გაიყოს.**

ერთი ჯგუფის ნიშანდობლივს თავისებურებას **ჟ-ბგერიანობა** წარმოადგენს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის: ხუნძური, ანწუხური და ჭარული **ნიჟ**, ჯუვური **ჟინ**, რუთულური **ჟი**, ღუმუძური **ჟუ**.

მეორე ჯგუფს შ-ბგერიანობა აქვს. მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელების ამ ჯგუფს ეკუთვნის: ანდიური **იშილ**, ბოთლიხური **იში**, ცინდალური **იშა**, ბაგულალური **იში**, ღოდობერული **იშჩი** (ჩვენი — **იშიუ!**), კარაცული **იში** (ჩვენი — **იშიუ**) და წახური **ში**.

მესამე ჯგუფის მრ. რ. 1. პ. ნ. ჩ-ბგერიანობა აქვს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის: კურული **ჩუნ**, აღულური **ჩინ**, თაბასარანული **იჩუ** და ღოდობერული **იშჩი**.

მეოთხე ჯგუფისათვის-კი სხ-ბგერიანობაა დამახასიათებელი. ამ ჯგუფს ეკუთვნის: ახვახური **ისხი** და ჭამალალური **ისხი**.

ისეთი **ჯგუფიც** არსებობს, **რომელსაც მრ. რ. 1. პ. სახელს ძ-ბგერიანობა მოეპოვება.** ენათა ამ ჯგუფს მუღუსური **ძინ**, უდური **ძან** და ხინალუღური **ძირ** ეკუთვნის.

ჟ-ბგერიანობა, შ-ბგერიანობა და **სხ-ბგერიანობა შესაძლებელია** ადვილად **დაკავშირდეს ერთმანერთთან**, რათგან ამ ბგერათა ასეთი შენაცვლება ჩვეულებრივი მოვლენაა.

თქვენ-ის ლეგური **სახელებიც** შესაძლებელია ბგერითი შედგენილობისდა მიხედვით **ჯგუფებად დავალაგოთ.**

ერთ ჯგუფს ჟ-ბგერიანნი ეკუთვნიან, სახელდობრ ხუნძური, ჭარული და ანწუხური **მუჟ**, — სუარშული **მიჟო** და **მიჟა**, — ყაფუჩურა **მიჟე**, — დიდოური **მეჟი**, — აჰჭული **ჟუენ** და რუთულური **ჟუ**.

მეორე ჯგუფად შესაძლებელია **შ-ბგერიანი** გამოიყოს. ამ ჯგუფისაა: წახური **შუ**, თაბასარანული **იჩუ**, ბოთლიხური **ბიშტი**, კარაცული **ბიშტი**, ბაგულალური **ბიშტი**, ახვახური **უშტი**, ღოდობერული **ბიტტე** და ჭამალალური **ბითი**. ცხადია, რომ ორს უკანასკნელს **შ** აქვს დაკარგული.

მესამე ჯგუფი ს და ზ ბგერიანია. ამ ჯგუფს ანდიური **ბისსილ**, ღუმუძური **ბსუ** (18 ს.) და **ზულ** (თანამ.), ხინალუღური **ზურ** და ყაფუჩური **მიზოს** შეადგენენ,

ძნელი შესამჩნევი არ არის, რომ **აქაც ჟ, შ** და **ს, ზ**-ს შენაცვლებული ფორმები გვაქვს.

მაგრამ ამას გარდა, ამ **სამივე ჯგუფის ფორმები აგებულების მხრითაც შესაძლებელია სამ ჯგუფად გაიყოს. ერთ ჯგუფს თავკიდურ მარცვლად მუ, მე, მი** აქვს, **მეორეს ბი, მესამე ჯგუფს**-კი **თავკიდური** ასეთი **მარცვალი არა აქვს**, დაკარგული **უჩანს.**

ხუნძური, ანწუხური და ჭარული მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელების **ნიჟ**-ისა და 2. პ. **მუჟ**-ის (ძველისა), მერმინდელი და თანამედროვე **ნუჟ**-ის განხილვისას (იხ აქვე, გვ. 504—505) უკვე გამორკვეული გვქონდა, რომ **ამ ნ-ების ბოლოკიდური**

ჟ არ შეიძლება არც ძირისეული, არც პირის გამომხატველი ბგერა იყოს, არამედ მისი ასეთი მნიშვნელობა ზოგადი ცნების სფეროშია საძებნელი, რომელიც მრ. რ. პირველისაცა და მეორე პირის ნაცვალსახელებისათვისაც იყო გამოსადეგი. იქვე გამოთქმული გვქონდა მოსაზრება, რომ მრ. რ. ორივე პირის ნაცვალსახელის ეს ბოლოკიდური ჟ უკუქცევითი თითონ ნაცვალსახელის ჟიუ-ს პირველი შერჩენილი ბგერა უნდა იყოს და, მაშასადამე, ნიჟ და მუჟ, თანამედროვე ნუჟ-იც თავდაპირველად მხოლოდ ჩვენ და თქვენ-ისა-კი არა, არამედ „ჩვენ თითონ"-ისა და „თქვენ თითონ"-ის (იხ. აქვე, გვ. 505) აღმნიშვნელი იქმნებოდა, მარტივ პ. ნაცვალსახელად-კი შემდეგში ქცეულა.

უკუქცევითი ნაცვალსახელების ლეგურში გამოხატვის სხვა-და-სხვა წესისა და სახესხვაობათა განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ ჟ-ძირიანი ასეთი ნაცვალსახელი ი-ხმოვანაც, ა-ც(ცალ-ში) და უ-ხმოვანაც არსებობს (იხ. აქვე, გვ. 558) და მართლაც მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად ხომ ჯჷკჷრს ჟინ, რჷთჷლჷრს ჟი და ღჷმჷქჷრს ჟუ აქვთ, — ხოლო მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელად ხუარშჷლს მიჟო და მიჟა, ყაფჷჩჷრს მიჟე, ღიღოთჷრს მეჟი და რჷთჷლჷრს ჟუ აქვს.

ცხადია, რომ წინათ რჷთჷლჷრსაც მრ. რ. 2 პ. ნ., ყველა სხვების მსგავსად, მიჟუ ექმნებოდა და პირველი მი მარცვალი მას მხოლოდ შემდეგში უნდა ჰქონდეს დაკარგული. ამნაირად მრ. რ. 2. პ. ნ. ყველა ამ ენებში მი და ჟი, ან ჟუ, ჟა, ანდა ჟო მარცვლებისაგან არის შემდგარი, ე. ი. უკუქცევითი ნაცვალსახელის ჟიუ-სა და ჟუჟ-ს სრული, ოღონდ უსქეს-კატეგორიო ფორმისაგან.

იგივე უნდა ითქვას მრ. რ. 1. პ. ნ. ჯჷკჷრი ჟინ, რჷთჷლჷრი ჟი და ღჷმჷქჷრი ჟუ-ს შესახებაც. უეჭველია, რომ მათაც, ლუნძურისა, ანწუხურის და ქართულის მსგავსად, წინათ თავში ნი მარცვალი უნდა ჰქონოდათ, რომელიც შემდეგში დაჰკარგვიათ, ამ ნაცვალსახელის მეორე ნაწილი-კი ჟი და ჟუ სრულად დაუცავთ.

ყველა ზემონათქვამის შემდეგ, ვგონებ, უფლება უნდა გვქონდეს საბოლოოდ დავასკვნათ, რომ ის, რაც ლეგურს ენებში პირველი პირის ინკლუზიურ და ექსკლუზიურ და მეორე პირის ნაცვალსახელების წმინდა და ხალხის შეგნებაში მარტივ ფორმებად არის აღქმული და მეცნიერთაგანაც ისევე იყო მიჩნეული, ნამდვილად რთული აგებულებისაც ყოფილა და თავდაპირველად მხოლოდ ჩვენ და თქვენ-ის აღმნიშვნელი-კი არ იქმნებოდა, არამედ „ჩვენ თითონ" და „თქვენ თითონ"-ისა.

ზემომოყვანილს დაკვირვებასა და დასკვნას დანარჩენ პირთა. ნაცვალსახელების აგებულება-წარმოშობილების გამოსარკვევადაც უაღრესი მნიშვნელობა აქვს, რათგან ასეთი შესაძლებლობა იქაც ყოველთვის უნდა ჰქონდეს მკვლევარს გათვალისწინებული.

ლეგურ ენათა ერთ ჯგუფს, როგორც დავრწმუნდით, მრ რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელები ჩ-ძირიანი აქვს, სახელდობრ: ჩვენ კჷრჷღაჲ ჩუნ, აღჷლ. ჩინ და თაბასარ. იჩუ-ა, — ხოლო თქვენ აღჷლ. ჩუნ, თაბასარანჷღაჲ-კი იჩუ იქმნება. მრ. რ. 1. და 2. პ. ამ ნაცვალსახელების გასაოცარი მსგავსება უნებლიეთ იპყრობს ყურადღებას: თუ კჷრჷღაჲ ჩუნ 1. პ. ნაცვალსახელია, იგივე ჩუნ აღჷლჷრაჲ 2. პ. ნაცვალსახელია! თაბასარანულშიც ხომ მრ. რ. 1. პ. ნ. იჩუ-სა და

2 პ. ნ. იჩუ-ს შორის თითქმის არავითარი განსხვავება არ არის. ყველა ეს გვაფიქრებინებს, რომ **ჩ** ძირი **ამ შემთხვევაშიც თავდაპირველად პირისა-კი არა არამედ აგრეთვე ზოგადი ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.** ზემომოყვანილი მაგალითის შემდგომ ბუნებრივია, რომ აქაც უკუქცევითი ნაცვალსახელის ანარეკლი ვეძიოთ და მართლაც უკუქცევითი ნაცვალსახელი **თითონ** უდურად ხომ სწორედ **იჩ** არის, რომლის ნათ. ბრ. **იჩა** და მიც. **იჩუ-ა**, თაბასარანულადაც უკუქც. ნ. **ჩან, ჩაბი** და **უჩი** არის. მაშასადამე, ლეგური ენების **ჩ-ძირიანი 1. და 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელებიც თავდაპირველად „ჩვენ თითონ“-ისა და „თქვენ თითონ“-ის აღმნიშვნელი ყოფილა.**

§ 5. პირთა ნაცვალსახელების გრამ. სქეს-კატეგორიების საკითხი

ლეგურ-ალბანურ ენათა უდიდეს ნაწილს პ. ნაცვალსახელებში გრამატიკ. სქეს-კატეგორიები არ მოეპოვება და მხოლოდ ზოგიერთს მათგანს აბადია, მაგრამ მათ შორისაც თვალსაჩინო განსხვავება და ნაირ-ნაირობაა. მაინც ეს საკითხი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ აქ უნდა ყველა იმასაც, რაც ცალკეული განხილვის დროს გამოირკვა, თავი მოუყაროთ და ამასთან დაკავშირებულს ზოგად საკითხებსაც უნდა შევეხოთ.

არჭილო პ. ნაცვალსახელების შესწავლის დროს დავრწმუნდით, რომ, თუმცა **მას პ. ნაცვალსახელების თითო და ყველა სქეს-კატეგორიისათვის საერთო ფორმები მოეპოვება, მაგრამ მხოლოდ სახ. ბრუნვაში, ნათ. და მიც. ბრუნვისათვის-კი მხ. და მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს ოთხ-ოთხი, ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის ცალცალკე, ფორმა აბადია: უის, დის, ბის, ის** 1. პ. მხ. რ. და **უეზ, დეზ, ბეზ და ეზ** მიც. ბრ., ხოლო მრ. რ. 1. პ. ნ. ნათ. ბრ. **ულუ, დოლო, ბოლო, ოლო** და მიც. ბრ. **უელ, დელ, ბელ** და **ელ** არის. ყველა ამ ფორმების **უ, დ** და **ბ** სქეს-კატეგორიის თავსართებია, რომელნიც პ. ნაცვალსახელის ძირს, თუ ძირად მიჩნეულს ბგერას ემატება.

თუმცა 2. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელებს ამჟამად ყველა ბრუნვებში თითო ფორმა-ღა გააჩნია, მაგრამ 2. პ. მრ. რ. ნ. ნათ. ბრ. **უიშ**-ისა და მიც. ბრ. **უეჟ** ფორმების ანალიზმა უფლება მოგვცა დაგვესკვნა, რომ აქაც თავკიდური **უ** უეჭველია ოდინდელი სქეს-კატეგორიის უკვე შეზრდილი ნიშანი უნდა იყოს და რომ, მაშასადამე, **წინათ 2. პ. ნაცვალსახელსაც ნათ. და მიც. ბრუნვებში აგრეთვე ოთხი სქეს-კატეგორიისათვის ცალცალკე ფორმები ჰქონია.**

წახურულის პ. ნ. შესწავლამაც ხომ დაგვარწმუნა, რომ 1. პ. ორივე რიცხვისა და 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმებია ამავე თვალსაზრისით საყურადღებო. იქაც თუ **მე** არის **ზუ**, ნათ. ბრ. **ჲიზდა**-ა და **შენ** არის **ში**, ნათ. ბრ.-კი **ჲიშდა**, — ამნაირადვე **თქვენ** არის **შუ**, ნათ. ბრ.-კი **უუშდა**. ამ სამსავე ფორმას ნათ. ბრ.-ში ძირისა, თუ ძირად მიჩნეული ბგერის წინ 1. პ. ნ.-ს **ჲი**, ხოლო 2. პირისას **უუ** აქვს. არჭილის მსგავსად, **ყველა ამ შემთხვევებშიც როგორც** უკვე აღნიშნული გვქონდა (იხ. აქვე,), **ოდინდელი სქეს-კატეგორიის თავსართების შენაზრდიანი ფორმები გვაქვს დაცული.**

რასაკვირველია, არჭილოსა და წახურულ **ნ-ის ნათ. და მიც. ბრ. ფორმები ფრიად საყურადღებოა,** ვითარცა გრამ. სქეს-კატეგორიების ლეგურ ენებში წი-

ნანდელი არსებობის მაუწყებელი გარემოება, მაგრამ მარტო ამით მაინც ვერ დამტკიცდება ის მოსაზრება, რომ გრამ. სქეს-კატეგორიების განრჩევა პ. ნ-ებს თავდაპირველად სახელობით ბრუნვაშიც ჰქონდათ. საბედნიეროდ ამ საკითხის გამოსარკვევადაც ლეგურ ენებში შესაფერისი მასალა მოგვეპოვება. ანდიური, ბოთლიხური და ღოდობერული ნაცვალსახელების განხილვისას ხომ დავრწმუნდით, რომ მათ 1. და 2. პ. მხ. რ ნაცვალსახელების წყვილ-წყვილი ფორმები აბადიათ: ერთი დინ და მინ მამრ.. სქეს-კატეგორიისა და მეორეც დენ და მენ მდედრობითისათვის. ამის შემდეგ თითქოს შესაძლებელი იყო, რომ პ. ნაცვალსახელების გრამ. სქეს-კატეგორიების ლეგურ ენებში არსებობის საკითხი საბოლოოდ გამორკვეულად მიგვეჩნია, მაგრამ თავის ადგილას (იხ. აქვე, გვ. 516) უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ზემოაღნიშნული ენების 1. და 2. პ. ნ. ამ წყვილ-წყვილ ფორმებს თავდაპირველი წესისდა მიხედვით ნაწარმოები ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიებად ვერ მივიჩნევთ, რათგან აქ სქესის გამომქლავნებელად მხოლოდ შუაში მოქცეული ხმოვანი ი და ე, ან წინაუკმო ე და ი ჩანს, რაც ამ დანიშნულებისათვის ლეგურს ენებში ვ, ჲ, ბ, დ, ან რ-ს თავსართ-ბოლოსართებად ხმარების საყოველთაოდ გაბატონებულს წესს სრულებით არ უდგება. ამასთანავე ამ ხმოვნების დანიშნულებაც არეულია და რაც ერთ ჯგუფს მამრ. სქეს-კატეგორიის გამომხატველად აქვს, მეორეს მდედრობითისათვის გამოუყენებია. ამ ორმა გარემოებამ გვაფიქრებინა, რომ ეს წესი პ. ნ. სახ. ბრუნვაში თავდაპირველად არსებული, სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული, მაგრამ შემდეგ მოსპობილი ფორმების მერმინდელი საკომპენსაციო წარმოების წესია.

მხოლოდ თაბასარანულს, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 548), მოეპოვება 1. და 2. პ. ნ. ისეთი ფორმები, რომელთა მსგავსი არც ერთს სხვა ლეგურ ალბანურ ენას არა აქვს რა და რომელნიც სწორედ ამის გამო და დასახული ამოცანის გადასაწყვეტად განსაკუთრებული ყურადღების ღირსად უნდა იქმნენ მიჩნეულნი.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ 1. და 2. პ. მხ. და მრ. რ. ნ-ების ჱ-თავკიდურიანობა შეუძლებელია შემთხვევითი მოვლენა იყოს. მხ. რ. 1. პ ნ. კურულს და აღულურს ზუნ, არჩულს ზონ, უდიურს ზუ, ჯეკურს ზინ, ბუდუხურს ზგნ, ხოლო რუთულურს ზჷნ და წახურულს ზჷ აქვს, ე. ი. ყველას ძირად ზ აქვს და არც ერთს მათგანს ამ ბგერის წინ არა უძღვის რა, ამიტომ თაბასარანული იზუ-ს თავკიდური ჱ-ს ძირეულ ნაწილად მიჩნევისათვის არავითარი საბუთი არ მოიპოვება. იგივე უნდა ითქვას მხ. რ. 2. პირისა და მრ რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების თავკიდური ჱ-ს შესახებაც. ხოლო, რაკი ეს ხმოვანი ძირეული არ ჩანს, ამიტომ ბუნებრივად იბადება აზრი, რომ იგი იმავე წარმოშობილობისა უნდა იყოს, რანაირისაც არჩულის 1. და 2. პ. ორივე რიცხვის ნათ. და მიც. ბრუნვებისა და წახურული, რუთულური და თაბასარანულის ზემოგანხილული მსგავსივე ფორმების თავკიდური ელემენტებია: სახელდობრ, სწორედ აქ უნდა გვქონდეს შენაზრდის სახით დაცული პ. ნაცვალსახელების თავსართოვანი სქეს-კატეგორიის ფორმების ერთად-ერთი ნაშთი, რომელთა არსებობაც ზემო-

მოყვანილ მოსაზრებათა გამო, თავდაპირველად ლეგურს ყველა ენებში იყო საგულისხმებელი.

ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების ზოგადი მიმოხილვა ადამიანს დაარწმუნებს, რომ ამ ენების ნ-ების შესწავლამა და ანალიზმა ბევრი საყურადღებო გარემოება გაგვაგებინა. **გამოირკვა, რომ წინათ ნაცვალსახელებსაც სქეს-კატეგორიები ჰქონია** თავსართისა და შემდეგ ბოლოსართის სახითაც, **რომ ზოგი სქეს-კატეგორიის ნიშანი წინათ სხვა ყოფილა**, რომ **პ. ნ-ების აღნაგობა რთული ყოფილა** და **იქ მხოლოდ პ. ნ. ელემენტების ძებნა ხშირად**, მეტადრე-კი მრ. რ. ფორმებში, სრულებით **უსაფუძვლო და თანაც ამაო ცდა არის, რომ პ. ნ ების შექმნა-ჩამონაკვთაში უდიდესი მნიშვნელობა უკუქცევითი ნაცვალსახელის სხვა-და-სხვა სახეობას ჰქონია**. ყველა ამ დებულებათა სისწორე უფრო ცხადი შეიქმნება, როდესაც ქართველურ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების ზოგადი თვისებებისა და ნათესაობის პრობლემის განხილვას შევუდგებით.

V. ქართულ-ღილღურ-სინდურ-ლეგურ-ალბანურ ნაცვალსახელების ნათესაობა

ქართველური და სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების გულდასმითი ჯერ ცალცალკეული, ხოლო მერმე ჯგუფობრივი შესწავლა-ანალიზის შემდეგ, დროა მოპოვებულის შეჯამებასა და ზოგადი დასკვნის შედგენასაც მივყოთ ხელი.

მთელი ზემომოყვანილი მასალა და მსჯელობა მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ ნაცვალსახელების მრავალგვარი ნაირნაირობისდა მიუხედავად, ამ ენებს არა ერთი ზოგადი თვისებაც უჩანთ. მაგრამ ნაცვალსახელების ძირეული ბგერის თვალსაზრისით მათ შორის არსებითი განსხვავება რომ მაინც არის, ეს უცილობელი გარემოებაა. ამიტომ, **ხანამ ამ განსხვავების ბუნება და დამაშორებელი ნაირნაირობის მიზეზი გამორკვეული და დამაჯერებელი საბუთიანობით განმარტებული არ იქმნება, ქართველურ-კავკასიური ნაცვალსახელების ნათესაობას დამტკიცებულ დებულებად ვერ მივიჩნევთ.**

პირთა **ნაცვალსახელების ძირისეული, ანდა ძირისეულად მიჩნეული ბგერებისდა მიხედვით** ქართველურ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური **ენები რამდენიმე მთავარ ჯგუფად იყოფება.**

ერთ ჯგუფს მხ. რ. 1. პ. ნ. ძირისეულ ბგერად ს აქვს. ამ ჯგუფს აბხაზური, უბიხური, ჩერქეზული, ყაბარდოული, ჩაჩნური, ქისტური და წოვური ეკუთვნიან, ე. ი. სინდურ-ღილღური ენები მთლიანად.

ენათა **მეორე ჯგუფს** ძირად **ზ** აქვს. ამ ჯგუფს ლეგურ ენათაგან არჭული, კურული, რუთულური, წახურული, თაბასარანული, ჯეკური, ბუდუხური და ალბანურის უდური შეადგენენ.

დასასრულ სასა-ენისმიერ ბგერის მქონებელნია ქართველურთა 1. პ. ნ. ნათ. ბრ. ფორმის **ჩემი**-სა და **ჩქიმი**-ს თავკიდური **ჩ**-ც.

ენათა **მესამე ჯგუფს** 1. პ. ნ. ძირად **დ** უჩანს. ასეთი ნაცვალსახელი მხოლოდ ლეგურ ენათა შორის გვხვდება და სახელდობრ ლუნძურს, ანწუხურს,

ჭარულს, ანდიურს, ბოთლიხურს, კარატულს, ღოდობერულს, ახვახურს, ტინდალურს, ბაგულალურს, ჭამალალურს, ხვარშულს, ყაფუჩურს, ყუბაჩურს, დიდოურს და აკუშურს აქვს.

დასასრულ ორ ენას, ლუმუქურს მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად **ნა**, ჭურკილურს-კი **ნუ** აქვს.

მაგრამ საქმე ის არის, რომ ქართულს, მეგრულს, ჭანურსა და სვანურს მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის სახ. ბრ მართალია **მ**-ძირიანი აქვს (**მ**ე, **მ**ა, **მ**ი), მაგრამ ზმნაში ამავე პირის სუბიექტის გამომხატველი **ვ** არის, რომელიც მეგრულ-ჭანურში ზოგან **ბ** და **პ**-დაც-კია შენაცვლებული, ხოლო ობიექტისა **მ**-ა.

ეს ნიშნები ქართულში ისტორიულ ხანითგან ცნობილ ძეგლებში გვხვდება. ამიტომ, **ვ** და **მ-ბგერიანი მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელები და ელემენტები**, **ნ**-ბგერიანს ჯგუფს თუ არ მივათვლით, ცალკე მეხუთე **ჯგუფად უნდა გამოვყოთ**, რომელშიც მარტო ქართველური ენები გვექნება.

მაგრამ ცხადია, რომ **არსებითად ენათა პირველი ორი, ს** და **ზ**-ძირიანი, **ჯგუფი** ცალ-ცალკეულად-კი არა, არამედ **ერთ ჯგუფად არის მისაჩნევი** და, მაშასადამე, სულ 4 ჯგუფია.

თუ **ს** და **ზ**-ძირიანისა და **დ**-ძირიანი **1. პ. მხ. რ. ნ. მქონებელი ენების გეოგრაფიული გავრცელების საზღვრებსა და არეს** დავაკვირდებით, ცხადი გახდება: **ს—ზ-ძირიანი ენათა ჯგუფი შავი ზღვითგან იწყება და ლილლური ენების გავრცელების ალმ. საზღვრამდე გვხვდება, შემდეგ ანდისა და ყარა-კოისუს შუა მდებარე მიწაწყალი 1. პ. დ-ძირიანი ნ. მქონებელი ანდი-დიდოური და ლუნძური ენების ჯგუფის ასპარეზს წარმოადგენს, ხოლო აღმოსავლეთ-სამხრეთით უკვე კვლავ ზ-ძირიან ენათა ჯგუფის ტერიტორიაა, რომლის საზღვარი ამიერ-კავკასიაშიც-კი გადმოდის**, რათგან უდურიც ხომ **ზ**-ძირიანი 1. პ. ნ. მქონებელი ენაა. ამგვარად, **ს—ზ-ძირიან ენათა გავრცელების ფართობი შავი ზღვითგან კასპის ზღვამდე იქმნებოდა გადაჭიმული**, ანდი-დიდოური და ლუნძური **დ**-ძირიანი ენებისაგან დაკავებული, შედარებით ვიწრო ზოლის მსგავსად შეჭრილი, მიწაწყალი რომ ამ დიდ ტერიტორიას ორ ნაწილად არ ჰყოფდეს.

მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელები ძირისეული ბგერისდა გვარად შესაძლებელია აგრეთვე **ჯგუფებად გავყოთ**.

ერთს ჯგუფს ძირის თანხმოვნად **ჟ**, **შ** და **ბ** ბგერაც-კი უჩანს. 2. პ. ასეთი ნაცვალსახელი აბხაზურს (რომელსაც **ბ**-ც მოეპოვება), უბიხურს, ჩერქეზულს და ყაბარდოულს, ე. ი. ყველა სინდურ ენებსა აქვთ. შემდეგ-კი ამ ბგერიანი 2. პ. ნაცვალსახელის გავრცელებულობის ასპარეზი თავდება, მაგრამ **საკმაოდ მოზრდილ ხარვეზს იქით კვლავ ჟ** და **გ-ბგერიანი ნაცვალსახელი ჩნდება. ხარვეზი ლილლური ენების** და **ანდი-დიდოურის**, ისევე, როგორც **ლუნძური ენების ჯგუფის გავრცელების ფართობისგან შესდგება. მათი** მიწაწყლის **აღმოსავლეთითა** და **სამხრეთით**-კი **ჟ**, ანდა **გ**-ს **მქონებელი** აღულური, თაბასარანული, კურული, ჯეკური, ბუდუხური, ხინალუღური, არჩული და უდური ენების **ფართობია**, ანუ **ლეგურ ენათა იმავე ჯგუფისა, რომელსაც** 1. პ. **ნ-ზ-ძირიანი აქვს.**

ენათა **მეორე ჯგუფის** მხ. რ. 2. პ. ნ-ები **მ**-ბგერიანია. ამ ჯგუფს ანდიური, დიდოური, ბოთლიხური, კარატული, ღოდობერული, ყუანადური, ტინდალური, ბაგულალური, ჭამალალური, ახვახური, ხვარშული, ყაფუჩური, ლუნძური, ანწუხური და ჰარული ეკუთვნის.

ენათა **მესამე ჯგუფს** მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ძირად, ან ველარი **ხ**, ანდა ხორხისმიერი **ჰ** ბგერა აქვს.

ხ-ბგერიანი მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელი, როგორც უკვე ვიცით, მარტო ღიღღურს სამსავე ენას აქვს **ხʼ**-ს სახით, ჩაჩნურს **ხʼუო**, ქისტურსა და წოვურს კი **ხʼო**,— ლეგურ ენათაგან—ჰკრკილურს **ჰი**-ბგერიანი **ჰიუ**. შენ და **ღ**-ბგერიანი **ღუ** კიდევ რუთულურსა და წახურულს მოეპოვება. დასასრულ, როგორც ცნობილია, მეორე პირის ნაცვალსახელოვან ნიშნად **ხ** ძველ ქართულსაც ჰქონდა, ხოლო ქართველურთაგან სვანურს ეხლაც შერჩენილი აქვს. აბხაზურსა და უბიხურს 2. პ. ნ. **შ**, **შს** მოეპოვება.

ლეგური ენების ცალცალკეული განხილვისა და ზოგადი დახასიათების დროსაც აღნიშნული გვქონდა ის თავისებური გარემოება, რომ მხ. რ. 2. პ. ამ **მ**-ძირიანს ნაცვალსახელს არაერთს ენაში, მაგ. ლუნძურ-დიდოური ჯგუფისაში. სათ., მიც. და ზოგან მოქმედ. ბრ. ფორმები ამავე ძირისაგან-კი არა, არამედ **დ**-ძირისა აქვთ, რომელიც ამავე ენებს მხ. რ. 1. პ. და 3. პ. ნაცვალსახელების ძირად უჩანთ.

ძირისეული ბგერისდა გვარად პ. ნაცვალსახელების ზემომოყვანილი განჯგუფების ვითარება **დაანახვებს** ყველას **იმ სირთულეს, რომელიც ქართულ-სინდურ-ღიღღურ-ლეგურ-ალბანური ენების ნაცვალსახელების ურთიერთშორისი ნათესაობის დებულებას ეღობება წინ: რაც ენათა ერთ ჯგუფს 1. პ. ნ. ძირად აქვს, ის მეორე ჯგუფს 2. პირისად მოეპოვება** და **ვ** და **მ** ბგერები თუ ქართველურს ენებში 1. პ. ნაცვალსახელის ძირია და ნაცვალსახელოვანი თავსართია, იგივე **ვ** და **მ** გამოუკლებლივ ყველა სინდურ ენებსა და ლეგურ-ალბანური 8 ენოვანი ერთეულის შემცველს სამხრეთ-აღმოსავლურს ჯგუფს, მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ძირად და ნიშნად აქვს, ისევე, როგორც ანდი-დიდოური და ლუნძური ენების ჯგუფებს მ-ბგერაც აგრეთვე მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელად მოეპოვება.

ასეთივე და უფრო მეტი წინააღმდეგობაც სუფევს **დ—ძირის დანიშნულების სფეროშიც: თუ ანდი-დიდოურ და ლუნძურ ენათა ჯგუფებს იგი მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად აქვთ, მათვე 2. პ. ნაცვალსახელის სათ. და მიც. ბრ. ძირადაც გამოუყენებიათ, ენათა დიდს უმრავლესობას დ** და **თ** სწორედ **მხ. რ. 3. პირის, ჩვენებითი და უკუქცევითი ნაცვალსახელების ძირად მოეპოვებათ**.

სანამ **ამ უცნაური მოვლენისა** და **აუხსნელი აღრეულობის მიზეზი** გამორკვეული არ იქმნება, სანამ არ გავიგებთ, თავითგანვე ასეთი მდგომარეობა იყო, თუ არა, ვიდრე სრული დამაჯერებლობით განმარტებული არ გვექმნება, თუ **როგორ გაჩნდა მეტყველების ამ ნაწილში ასეთი აღრეულობა**, განა შესაძლებელია და უფლება გვაქვს ქართველურ-სინდურ-ღიღღურ-ლეგურ-ალბანური ენების ნაცვალსახელების ნათესაობა ჭეშმარიტ დებულებად მივიჩნიოთ?

ქართველურისა და სინდურ-ლილლურ-ლეგური ენების ცალკეულმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ **პ. ნ-ების მრ. რ. ფორმები წინათ მხ. რ. ფორმებისაგან მარტო მრ. რ. ბოლოსართით განსხვავდებოდა, რომ მათ პირის ნიშნები იგივე ჰქონიათ, რაც მხ. რ. ნაცვალსახელებს ებადათ. ამის ცოდნა,** სადაც მრ. რ. ნ-ების ამნაირი ფორმები გვაქვს გადარჩენილი, მხ. რ. ნ-ების ფორმები-კი უკვე ცხადად გაცვეთილი, ანდა ფონეტიკურად შეცვლილი ჩანს, და **მრ. რ. ფორმების გამოყენება მხ. რ. ნ-ების წინანდელი ბგერითი შედგენილობის აღდგენას შეგვაძლებინებს.**

რაკი პ. ნ-ების ძირისეულად მიჩნეული ბგერების ყველა ზემომოყვანილ ნაირნაირობას დახელოვნებული ფონეტიკური მომგონებლობითაც-კი ერთმანერთს ვერას გზით ვერ დაუკავშირებთ და ერთიმეორისაგან ვერ გამოვიყვანთ, ამიტომ, მათი თავდაპირველი წარმოშობილება-რაობის გამორკვევის გარეშე, ამ უაღრესად დახლართულს საკითხს ვერა ეშველება რა.

შესაძლებელია, ისტორიული ხნიერების მოსაზრებაზე დამყარებით, გადაგვეწყვიტა, რომ ამ ენათაგან ყველაზე ძველი ცნობები პ. ნ-ების ძირეული ბგერის გამოსარკვევად ქართულში მოგვეპოვება, სადაც წერილობითი ძეგლებით დადასტურებული ფაქტები გვაქვს ხელთ და ამ საფუძველით 1. პ. ნ. ძირეულ ბგერად სწორედ **ვ** მიგვეჩნია, **მ**-ს გაჩენა-კი ფონეტიკური შენაცვლებით აგვეხსნა. მაგრამ თვით ქართულშიც-კი რომ ამ დებულების სისწორეს არაერთი გარემოება არღვევს? ამას ისიც ერთვის ზედ, რომ, თუნდაც ყველა ამ დამაბრკოლებელ გარემოებასაც ყურადღება არ მივაქციოთ, მაინც როგორ და რით ავხსნათ, რომ იგივე **ვ** და **მ**, რომელნიც ქართულს მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის ძირად აქვს, სინდურს ყველას და ლეგური ენების საკმაოდ მრავალრიცხოვან ჯგუფსაც მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელისათვის განუკუთვნებია? ამიტომაც ამ რთული ამოცანის გადასაწყვეტად ისტორიულ ხნიერებაზე დაყრდნობა ვერც გამოგვადგება და ვერც შეგვძენს რამეს, არამედ ამ საკითხს სხვა გზით უნდა მივუდგეთ.

ვ, უ და **მ**-ს **ენათა ერთს**, ქართველურს, **ჯგუფში მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად, ხოლო ენათა მეორეს**, სინდურსა და ლეგურს, **ჯგუფში მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელად გამოყენებისდა მიუხედავად, მათ შორის ნათესაობის აზრი მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი კიდევ დაიჯეროს ადამიანმა, თუ წარმოვიდგენთ, რომ ამ ვ-ს წინათ რაღაც ისეთი ცნების გამომხატველობის ფუნქცია ჰქონდა ენისაგან დაკისრებული, რომელიც პირველსაცა და მეორე პირსაც ჰქონდა** და ამიტომაც პირველისთვისაც და მეორე პირისთვისაც იყო გამოსაყენებელი.

ვერც ქართველურისა და ვერც მარტო ლეგურ-ალბანური ენოვანი მასალით ამ ამოცანის გადაწყვეტა ვერ ხერხდება, რათგან ამ ენებში **ვ, უ** და **მ**-ს პირთა ნაცვალსახელების სახ. ბრუნვის ფორმებში პირის აღმნიშვნელობის ფუნქციის გარდა სხვა არაფერი აქვს დაკისრებული, ეს დანიშნულება-კი. როგორც დავრწმუნდით, ქართველურსა და ლეგურ-ალბანურ ენებს ერთმანერთისაგან ძირიანად განსხვავებულად აქვთ განაწილებული. ამ პრობლემის გადაჭრას მკვლევარი მხოლოდ სინდური ენების საშუალებით შესძლებს.

აფხაზურ პ. ნაცვალსახელებს, როგორც ცნობილია, სინდურ ენათაგან ერთად-ერთს მხ. რ. 2. და 3. პირისათვის სქეს-კატეგორიისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები აბადია. გეოგრაფიულადაც და აგებულებითაც აბხაზურზე ისეთს დაშორებულს ენას, როგორიც ანდიურია, მხ. რ. 1. და 2. პირისათვის, როგორც დავრწმუნდით, მამრობითი და მდედრობითი სქესისათვის განსხვავებული სახეობის ნაცვალსახელები აქვს და, როდესაც მამაკაცი თავის თავზე ამბობს **მეო**, უეჭველად უნდა **დინ** იხმაროს, ხოლო თუ ამასვე ქალი იტყვის, ის უსათუოდ **დენ**-ს იხმარებს. ამნაირადვე, თუ მამაკაცს მიჰმართავენ და იტყვიან **შენო**, მაშინ **მინ** უნდა იყოს ნახმარი, ქალისადმი მიმართვისას-კი **მენ**.

თუ სინდურ ენათაგან აბხაზურს მხ. რ. მარტო 2. და 3. პირის ნაცვალსახელებისათვის სქეს-კატეგორიისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები აქვს, ლეგურ ენათაგან ანდიურს მხ. რ. 1. და 2. პირის მამრობითი და მდედრობითი სქესებისათვის განსხვავებული ნაცვალსახელები მოეპოვება. 3. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელებისათვის ხომ ღილღურს ყველა ენას და ლეგურ ენათაგან თითქმის ყველა სქეს-კატეგორიანებს გრამ. სქესისა და კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები მოეპოვებათ.

არჩულს, თუმცა 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის მხოლოდ ერთი ფორმა **ზონ** აქვს, მაგრამ მისი ნათ. ბრუნვაც ასევე ერთი ფორმის მქონებელი-კი არ არის, არამედ ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის, როგორც ვიცით, ცალკეული **ჟის**, **დის**, **ბის** ფორმებია. თუ ნათ. ბრუნვის ფორმაზე შესაძლებელია ითქვას, რომ აქ ნამდვილად 1. პ. ნ. კანკლედობა-კი არა, არამედ კუთვნილებითი ნაცვალსახელია, რომელსაც ბევრს სხვა ენაშიც, სადაც ნაცვალსახელების სახელობითმა ბრუნვამ გრამატ. სქესის განრჩევა არ იცის, ასეთივე თვისება აქვს, მიცემითი ბრუნვის ფორმები ხომ კუთვნილებითი ნაცვალსახელები არ არის, არჩულს-კი ორივე რიცხვის 1. პ. ნაცვალსახელის ნათ. და მიც. ბრუნვებში ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის ცალ-ცალკე ფორმა მოეპოვება; სახელდობრ: მხ. რ. 1. პ. მიც. ბრ.—**ჟეზ**, **დეზ**, **ბეზ**, **ეზ**,— მრ. რ. 1. პ. ჩვენ **ნენ**-ის ნათ. ბრ. **ულუ**, **დოლო**, **ბოლო**, **ოლო**,— ხოლო მიც. ბრ. **ჟელ**, **დელ**, **ბელ** და **ელ**.

თუ გავიხსენებთ, რომ 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ძირი **ზ** არის, მრ. რ. 1. პირისა-კი **ნ**, ცხადი გახდება, რომ სქეს-კატეგორიების ნიშნები **ჟ**, **დ** და **ბ** ამ ძირს თავსართის სახით ემატება. აბხაზურშიც ნაცვალსახელის მხოლოდ თავკიდური ბგერაა სქეს-კატეგორიის განმასხვავებელი. 3. პ. და ჩვენებითს ნაცვალსახელებს ზოგს ენაში, როგორც დავრწმუნდით, სქეს-კატეგორიის ნიშნები თავსართად, მაგრამ უმეტესობას ბოლოსართად აქვს.

სათანადო ადგილას აღნიშნული გვქონდა, რომ თუმცა ანდი-დიდოური ენების 1. და 2. პ. ნ. წყვილ-წყვილი, მამრ. და მდედრ. სქესისათვის განსხვავებული ფორმები საყურადღებოა, მაგრამ თვით ამ ფორმების წარმოების წესი ძველი არ შეიძლება იყოს, არჩული პ. ნ. ნათ. და მიც. ბრ. 4 სქეს-კატეგორიის განსხვავებული ფორმებიც საყურადღებოა ისევე, როგორც თაბასარანულის თავკიდურიანი ნაცვალსახელებიც, მხოლოდ **მარტო ამით ამ საკითხის გამორკვევა შეუძლებელია.**

ყველა სინდურ ენებს გამოუკლებლივ, როგორც ვიცით, ჳ მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ნიშნად აქვს, მაგრამ იმ უაღრესად საყურადღებო განსხვავებით, რომ, თუ უბიხურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულში ეს ჳ მხოლოდ და მხოლოდ 2. პირის გამომხატველია, საერთოდ და სქეს-კატეგორიისდა მიუხედავად, რათგან ამ ენებმა გრამ. სქეს-კატეგორიების გარჩევა აღარ იცის, აბხაზურში იგივე ჳ უკვე ზოგადად მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ნიშანი-კი არ არის, არამედ მარტო მამრობითი სქესის 2. პ. გამომხატველია, ე. ი. ამ ჳ ბგერის ფუნქციური დანიშნულება მკაფიოდ გარკვეულ სქესთან არის დაკავშირებული, რათგან სხვა სქესის, მაგ. მდედრ. სქესის, 2. პირისათვის, როგორც ვიცით, ბირჳ იხმარება.

ჳ-ს რომელი ამ ორი დანიშნულებათაგან,— 2. პირისა, თუ 1. სქეს-კატეგორიის 2. პირისა, ან იქნებ მხოლოდ 1. მამრ. სქეს-კატეგორიის, პირისდა მიუხედავად აღმნიშვნელობა,—შეადგენდა თავდაპირველს ფუნქციას, ამის გამორკვევას ერთი მხრით აბხაზური ენის 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი შჳარა და მეტადრე შჳართ გვშველის, მეორე მხრით-კი უბიხური პ. ნაცვალსახელების მთელი წყების აღნაგობის ცოდნა.

აბხაზური ნ-ების ანალიზის დროს უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მრ. რ. 2. პ. ნ. შჳართ, ვითარცა მრ. რ. თ ბოლოსართის შემცველი, უნდა სწორედ 2. პ. მხ. რ. ფორმისაგან იყოს ამ ფორმანტის საშუალებით ნაწარმოები. აქედგან ცხადი ხდება, რომ წინათ მხ. რ. 2. პ. ნ. ჳარა-კი არ ყოფილა, არამედ შჳარა, რომელშიც შ-ს ლაბიალობა ჳ ფონეტიკურად გაჩენილი მოვლენა-კი არ არის, არამედ მორფოლოგიური მოვლენაა და ჳ-ს შერწყმულობის ნაშთს წარმოადგენს. უბიხურშიც, როგორც ვიცით, თავკიდურ ბგერად მრ. რ. 2. პ. ნ-ს შჳ აქვს. რაკი შ არც ერთს ე. წ. კავკასიურს ენას სქეს-კატეგორიის ნიშნად არ მოეპოვება, 2. პ. ნ. ნიშნად-კი, აბხაზურსა და უბიხურს გარდა, ქართულსაც და ზოგს ლეგურ ენათაგანსაც აქვს, ამიტომ ცხადია, რომ შ აბხაზურს შჳარა-შიც სწორედ 2. პ. ნაცვალსახელის ნიშანია, ჳ, ანუ მისი წინამორბედი ჳ-კი სქეს-კატეგორიის ნიშნის ნაშთია. ყველა ამ მოსაზრებისა და უბიხური პ. ნაცვალსახელების აღნაგობის ანალიზის ძალით (ლჳა და ლჳახლჳა სამივე პირის ნ-ის ბოლოსართები რომ ჳარა-საგან არის წარმომდგარი), უნდა დავასკვნათ, რომ წინათ 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების ფორმები „მარტო" პირისა-კი არა, არამედ საჭიროებისამებრ სათანადო სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელიც იყო და ისევე, როგორც 2. პ. მამრობითი სქესის გამოსახატავად შჳარა ყოფილა, რომლის ნაშთსაც თანამედროვე აბხაზური ჳარა-ღა წარმოადგენს, ამნაირადვე სხვა სქეს-კატეგორიის მაუწყებელი ფორმებიც ყოფილა, მაგ. შბარა-ც იქმნებოდა, რომლის ნაშთიც თანამედროვე აბხაზურში 2. პ. მდედრ. სქეს-კატეგორიის ფორმად არის ქცეული.

ცხადია, რომ სქეს-კატეგორიების განრჩევა მარტო 2. პ. ნ-ებს-კი არ ექმნებოდა, არამედ პირველი პირისაც და, რაკი ნ-ის ფორმას პირის თავკიდური ნიშანი დროთა განმავლობაში დაჰკარგვია, ისევე, როგორც აბხაზურსა და ყველა სინდურ ენებში და ლეგურ ენების გარკვეულ ჯგუფშიც მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელს პირის ფორმანტი დაუკარგავს, სქესის მომდევნო 1. სქესის ნიშანი-კი

2 პ. ნაცვალსახელის ნიშნად ჰქცევია, ახევე, ეტყობა, დამართვნია ქართულსა და ქართველურ ენებსაც, მაგრამ 2. პ. ნაცვალსახელებში-კი არა, არამედ 1. პ. ნაცვალსახელის ფორმაში.

მაშასადამე, ჳ, ვ (და მ, ვითარცა მისი შენაცვლება) თავდაპირველად პ. ყველა ნაცვალსახელებშიც მხოლოდ 1. სქეს-კატეგორიის ნიშანი ყოფილა და ამ ბგერის ასეთი ზოგადი მნიშვნელობისა და პ. ნ-ების თავკიდური, სწორედ პირის გამომხატველი, ფორმანტების გაქრობის გზით, ვ ქართველურ ენებში 1. პ. ნ-ისა, ხოლო სინდურსა და ლეგურ ენათა გარკვეულს ჯგუფში ჳ, ვ და მ 2. პ. ნაცვალსახელის ძირეულ ბგერად არის ქცეული.

ქართველურს ენებსაც, აბხაზურ-უბიხურის მსგავსად, რომ ოდესღაც პ. ფორმანტს სქეს-კატეგორიის ნიშნებიც ერთოდა, ამის გამომჟღავნებელი კვალი სვანურში გვაქვს შერჩენილი, რომელსაც 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმას გჳა და გჳე ბოლოსართი მოეპოვება. უეჭველია, გჳა და გჳე უბიხურის ლჳა-სა და ლჳალჵ-ს უდრის, რომელიც თითონ ჳარა-საგან არის წარმომდგარი და მამრ. სქესის გამომხატველი იქმნებოდა თავდაპირველად.

მაშასადამე, ცხადი ხდება, რომ სინდურ-ღილღურ-ლეგური ენების ნაცვალსახელები ოდესღაც მარტო პირისა-კი არა, არამედ სქესისა, ანდა კატეგორიის აღმნიშვნელი ყოფილა. ასეთი ორი ცნების გამოხატვა პირისა და სქეს-კატეგორიის ნიშნების ერთად ხმარებით სცოდნიათ. ამნაირად შედგენილი ნაცვალსახელი ერთსა-და-იმავე დროს პირსაც და სქეს-კატეგორიასაც გამოჰხატავდა ხოლმე და მოსაუბრეს ამ მხრივ ვინაობასაც უფრო კონკრეტულად უმჟღავნებდა ხოლმე: მე მამაკაცი, მე დედაკაცი, მე ბაშვი,— შენ მამაკაცო, შენ დედაკაცო, შენ ბაშვო, შენ საგანო,— ის მამაკაცი, ის დედაკაცი, ის ბაშვი, ის საგანი—ზოგადად ასეთი შინაარსი ჰქონდა ამ სქეს-კატეგორიან ნაცვალსახელებს როგორც მხ., ისევე მრ. რიცხვშიც.

მეტყველების სხვა ნაწილების მსგავსად, ნაცვალსახელებსაც სქეს-კატეგორიის ნიშნები თავსართისა და ბოლოსართის სახითაც ჰქონიათ და ნაწილობრივ, როგორც დავრწმუნდით, ზოგს ენას ეხლაც აქვს, მაგრამ ისევე, როგორც ზედსართავსა, მიმღეობასა და რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიების თავსართიანი წარმოება უფრო ძველ საფეხურად მოჩანს, ბოლოსართოვანი წარმოება-კი მეორე საფეხური უნდა იყოს, ნაცვალსახელებშიც თავსართოვან-ბოლოსართოვანი წარმოების წესი ამნაირადვე ქრონოლოგიურად სხვა-და-სხვა ხანისად არის საგულისხმებელი

დროთა განმავლობაში, ნაცვალსახელების საუბარში ხშირი ხმარების გამო, მეტადრე სქეს-კატეგორიების შეგნებისა და გრძნობის თანდათანი შესუსტებისა და შემდეგ სრულიადი გაქრობის წყალობით სქეს-კატეგორიან ძველ ნაცვალსახელებს ზოგს ენაში თავკიდური, ზოგში ბოლოკიდური ნაწილი ჩამოჰშორდა იმისდა მიხედვით თუ რა ხანაში იყო ასეთი ცვლილება მომხდარი, ზოგს ენას ზოგი ნაცვ ლსახელის პირის მაუწყებელი ბგერა დაეკარგა, სქესისა-კი პირის ნიშნად იქცა, ზოგს ენასა და ნაცვალსახელს-კი პირიქით სქეს-კატეგორიის ნიშანი გაუქრა და პირის აღმნიშვნელი ბგერა დაცული აქვს.

კულტურულმა წარმატებამა და სწრაფი საუბრის საჭიროებამ პირთა ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიათა მიხედვით განსხვავებულს ფორმებს, ვითარცა შემაფერხებელ გარემოებას, ბოლო მოუღო და მოსპო. არც ერთი ი. წ. კავკასიური ენა არ არსებობს, რომელსაც პ. ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები შენარჩუნებული ჰქონდეს, პირვანდელი სახით მაინც, რათგან ანდი-დიდოური ენების პ. ნ-ების წყვილ-წყვილი ფორმები, როგორც ვიცით, მხოლოდ და მხოლოდ მერმინდელი საკომპენსაციო მოვლენაა. ცალკეულ ენასა და ენათა ზოგს ჯგუფს, როგორც მაგ. ქართულსა და ყველა ქართველურებს გრამ. სქეს-კატეგორიების განრჩევა ნაცვალსახელებში უხსოვარი დროითგანვე დაუკარგავს. სქეს-კატეგორიების თანდათანი დაკარგვის პროცესის დროს რომ ზოგი ამ წარმოშობილობის ელემენტთაგანი ენას ამა თუ იმ პირის მაჩვენებლად უქცევია, სქეს-კატეგორიების ნაწილაკების გაქრობისა და ნაცვალსახელებში უხმარებლობის გამო, პ. ნაცვალსახელებს მოსაუბრეთა შეგნებით პირის კონკრეტულობის გამოხატვის სწორედ ის უნარი წართმევია, რომელსაც პირის აღმნიშვნელს ძირს სათანადო სქეს-კატეგორიის მაუწყებელი ნიშნისა, ანდა მარცვლის დართვა ანიჭებდა. ენას აზრის მკაფიობისათვის ამ მეტად საგრძნობი დანაკლისის შევსება აქაც საკომპენსაციო წარმოებით უცდია, და ამ მიზნისათვის უკუქცევითი ნაცვალსახელითითონ გამოუყენებია. სქეს-კატეგორიის ნიშნის მაგიერ ამ ნაცვალსახელის დართვა პირის ნაცვალსახელს უფრო მეტს კონკრეტულობას ანიჭებდა, ვიდრე უსქეს-კატეგორიო ფორმებს ჰქონდათ, თითონ ნაცვალსახელის ბოლოსართად ხმარებას ის დიდი უპირატესობაც ჰქონდა, რომ იგი სამი პირისათვისაც და ყველა სქეს-კატეგორიისათვისაც იყო გამოსადეგი.

სწრაფს საუბარს დროთა განმავლობაში ბოლოსართად ქცეული უკუქცევითი ნაცვალსახელების სხვა-და-სხვა ფონეტიკური სახესხვაობაც პ. ნაცვალსახელების ჯერ შერწყმულ ფორმებად უქცევია, ხოლო შემდეგ მომხდარი ბგერითი ცვლილების წყალობით განუყოფელ ნაწილადაც-კი გაუხდია. ამის გამო პ. ნაცვალსახელის ამ სრულებით სხვაგვარი წარმოშობილობის ნაწილებევრგან, როგორც დავრწმუნდით, და მეტადრე მრ. რ. ფორმებში, პირის აღმნიშვნელობაც-კი დაჰკისრებია. ამ გარემოების ცოდნა და გათვალისწინება საშუალებას გვაძლევს მივაგნოთ იმ მეორე დიდ შემადგენელ ნაწილსაც, რომლისაგანაც დროთა განმავლობაში შერთულობის წყალობით აგრეთვე ი. წ. კავკასიური და ქართველური პ. ნაცვალსახელების ნაირნაირობაა წარმომდგარი.

ეხლა დ-ძირიანი ნაცვალსახელების თავდაპირველი რაობის განხილვას რომ შევუდგეთ, აქაც უპირველესად ყურადღებას ის გარემოება იპყრობს, რომ ეს ბგერა ლეგურ ენათა გარკვეულს ჯგუფს ერთი მხრით 1. პ. ნაცვალსახელის ძირად უჩანს, მეორე მხრით იგივე ზოგს ანდი-დიდოურ ენათაგანს მხ. რ 2. პ. ნ-ის ნათ., მიც. და მოქმ. ბრუნვების ძირადაც-კი აქვს. დასასრულ, მრავალ ენაში იგივე დ 3. პ-ისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელის ძირია.

ასეთი სამგვარი დანიშნულებაც ამჟღავნებს, რომ ამ ბგერასაც წინათ რაღაც ისეთი ზოგადი ფუნქცია უნდა ჰქონოდა, რომ სამივე პირისათვის მისი გამოყენება შესაძლებელი ყოფილიყო.

კავკ. ენებში ყველაზე მეტად ამ დ-სა და თ ბგერას 3. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქცია აქვს დაკისრებული. მაგ. შესაძლებელია დავასახელოთ ღუმუქ. თჼ, ღუნძური, ბოთლიხური, ტინდალური და ლოდობერული დოუ, დოჾ, დობ, არჭული თოჟ, თორ, თობ, თოთ და მრავალი სხვაც, მითითებითს ჵა, ჵე, ჵუ ნაწილაკებთან ერთად შერწყმით ნახმარი, ფორმები. ლეგური ენების ცალ-ცალკეული და ზოგადი განხილვის დროს დავრწმუნდით, რომ წინათ ამ დ ძირის ა-ხმოვანა ფორმა დაუ, დაჾ, დაბ და თაუ და სხვაც ყოფილა.

დ ბგერა რომ ერთ-ერთი, 1., 2., ანდა 3. პ. ნ-ის ძირად მიგვეჩნია, სრულებით გაუგებარი იქმნებოდა ის სხვა-და-სხვანაირი მნიშვნელობა, რომელიც მას ლეგურ ენებში აქვს მიკუთვნებული. ამიტომაც ვფიქრობ, რომ დ და თ ბგერის თავდაპირველი დანიშნულება უკუქცევითი ნაცვალსახელის ფუნქცია უნდა ყოფილიყო ყველგან, ისევე, როგორც თოჟ (1 სქესკ.), თორ (2) და თობ (3) არჭულში ის თითონ-ის აღმნიშვნელია, ხოლო დიდოურად თვის-ს ეწოდება თეხ.

ქართველურ-სინდურ-ღილღურ-ლეგური ნაცვალსახელების ანალიზის დროს ხომ არაერთხელ გვქონდა შემთხვევა დავრწმუნებულიყავით, თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონის უკუქცევითი ნაცვალსახელების ცოდნას პ. ნ-ების აღნაგობის მისაგნებად. ამიტომ, რაც ცალკეულად ამის შესახებ გამოირკვა, აქ იმის გახსენებაც არის საჭირო და მათი ერთად თავმოყრაც ბევრ რამეს გაგვაგებინებს. სახელდობრ ქართველურ-სინდურ-ღილღურ-ლეგური და ალბანური პ. ნაცვალსახელებისა და მათი შემადგენელი ნაწილების წარმოშობილობისა და თავდაპირველი რაობის გამოსარკვევად და გასაგებად შემდეგ გარემოებასაც აქვს მნიშვნელობა.

ჩაჩნურად „ის" არის იზ, ხოლო ის თითონ — იზ შჼ. ამ ნაცვალსახელის ნათ. ბრ.-კი „თითონ მისი", როგორც დავრწმუნდით, იქმნება შიჳნ, მიც. შიჳნა და მოქმ. შჼ მაშასადამე, 3. პ. მხ. რ. იზ ნაცვალსახელი თითონ-ის გამომხატველ შჼ-სთან ერთად მარტო სახ. ბრუნვაში გვხვდება, შემდეგ ბრუნვებში-კი ეს მ. პირის ნაცვალსახელი სრულებით უკვალოდ ქრება და მხოლოდ უკუქცევითი ნაცვალსახელი თითონ-ღა შჼ იკანკლედება.

ღილღური ნაცვალსახელების განხილვისას გავიგეთ, რომ მხ. რ. 3. პ. ის თითონ ის შჼ გამოჰხატავს თითონ-ის ცნებას, მრ. რ. სამივე პირის თითონ-ის მაუწყებლად-კი უკვე ამავე ძირისაგან ნაწარმოები ეშ ბოლოსართია, რომელიც პირთა ნაცვალსახელებს ერთვის და ამნაირად გამოიხატება ხოლმე: ჩვენ თითონ — თხუო თხეშ და ვაჾ ვეშ,— თქვენ თითონ — შუ შეშ, — ხოლო ისინი თითონ — იზუშ-შეშ.

ზემოდასახელებული თვალსაზრისით საყურადღებოა ჩვენ თითონ და თქვენ თითონ-ის ჩაჩნური ამ ნაცვალსახელების და მათი კანკლედობის წესიც. როგორც უკვე ვიცით, ჩვენ (მე და ის, ან ისინი) იქმნება ტხუო ანუ თხუო, „ჩვენ თითონ"-კი ტხუო ტხეშ,— ჩვენ' (მე და შენ, ან თქვენ) არის ვაჾ, „ჩვენ თითონ"— ვაჾ ვეშ და თქვენ ხომ შუ არის, თქვენ თითონ — შუ შეშ.

ყველა ამ შემთხვევაში პ. ნაცვალსახელს მარტო უკუქცევითი ნაცვალსახელის ფორმა-კი არ მისდევს, როგორც 3. პ. მხ. რ.-შია, არამედ პირის ნაც. ნიშანთან შერწყმული ფორმა: თხ + ეშ, ვ + ეშ, შ + ეშ, ე. ი. ისევე

ქართულში რომ „ჩვენ თითონ“-ის მაგიერ „ჩვთითონ“ და „თქვენ თითონ“-ის მაგიერ „თქთითონ“ გვეხმარა. საგულისხმოა, რომ ყველა ამ შემთხვევაშიც ნათ., მიც., მოქმ. და სხვ. ბრუნვებში პ. ნაცვალსახელის პირველი ცალკეული ფორმა ქრება და მხოლოდ უკუქცევითი ნაცვალსახელების ზემოაღნიშნული შერწყმული ფორმების კანკლედობა-ღაა, პ. ნაც. ნიშნები-კი უცვლელი რჩება. მეტის თქმაც შეიძლება: „თქვენ თითონ“-ის ნათ. და მიც. ბრ. მარტო შერწყმული-კი არა, არამედ პ. ნაცვალსახელოვან-ნიშნებ-ჩამოცლილ ფორმებსაც ხმარობენ ხოლმე (იხ. აქვე, გვ. 492), ე. ი. აქაც მხოლოდ უკუქცევითი ნაცვალსახელის კანკლედობა-ღაა დარჩენილი, პირის ნაცვალსახელის ყოველივე კვალი კი უკვე სრულებით გამქრალია.

ამაზე არანაკლებ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ჩაჩნური ვ. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელს იზ-სა და ამავე პირის მრ. რ. იზუშ-საც, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 490—1), სრულებით მოულოდნელად ც ძირისაგან ნაწარმოები ფორმები აქვთ ყველა (სახელობითის გარდა) ბრუნვებისათვის ისე, რომ ნათ. ბრ. მისი არის ცუინინ, მიც. ბრ. ცუნნა, მოქმ. ცუ̅, — მრ. რ. ნათ. ცე̅რინ, მიც. ცა̅რნა და მოქმ. ცა̅რა, იზ-კი უკვალოდ ქრება.

ზემოაღნიშნულს უცნაურობას ზედ ის გარემოებაც ერთვის, რომ ჩაჩნურად ამ ცუ, ცა და ცე ძირს არავითარი განმარტება არ მოეპოვება და სრულებით გაუგებარია, უ ს ლ ა რ ი ს ლექსიკური მასალებით მაინც, რათგან თანამედროვე ჩაჩნურს ც უკუთქმითი მნიშვნელობის თავსართად, ანდა ბოლოსართად აქვს, ცუ-კი დახლილი სიმინდის, ანდა გამხმარი მსხლის ფქვილს ნიშნავს (ჩაჩ. ე., გვ. 225 — 226), ერთი სიტყვით ვ. პ. ნაცვალსახელთან საერთო არა უჩანს რა.

ზემოაღნიშნული გარემოება ჩაჩნური ვ. პ. ნაცვალსახელის საკანკლედო ფორმების ძირს მით უფრო საინტერესოდ ხდის. თუ მკვლევარი მას ჩაჩნურში განმარტებას ვერ მოუძებნის, სამაგიეროდ საკმარისია ადამიანმა წინამდებარე წიგნის ის გვერდები გადაიკითხოს, სადაც ღუმუქური ნაცვალსახელები გვაქვს განხილული (იხ. გვ. 526), რომ ცუ-სა და ცა-ს რაობა გამოირკვეს. ღუმუქურში ხომ ცუ და მისი ა და ი-ხმოვანა ფორმები სწორედ ვ. პ. უკუქცევითი ნაცვალსახელია. უეჭველია ჩაჩნური ვ. პ. ნაცვალსახელის საკანკლედო ფორმებიც ამავე წარმოშობილობისა და თავდაპირველად ამავე დანიშნულების ნაცვალსახელი უნდა ყოფილიყო.

ზემოდასახელებული გარემოება ამჟღავნებს, რომ როგორც თანამედროვე ჩაჩნურს იზ შა̅ აქვს „ის თითონ“-ის გამოსახატავად, ისევე ძველად ამავე ცნების წარმოსათქმელად იზ-ცუ̅-ც ჰქონია და როგორც იზ შა̅-ს ნათ., მიც. და სხ. ბრ. ფორმებში პირის ნაცვალსახელი იზ ჩამოსცილებია, უკვალოდ გამქრალა და მხოლოდ თითონ-ის აღმნიშვნელი შა̅-ს ფორმები-ღაა შერჩენილი, ცხადია, ახეთივე პროცესის შედეგს უნდა წარმოადგენდეს ვ. პ. ნაცვალსახელის კანკლედობის ფორმებიც: აქაც ვ. პ. ნაცვალსახელი ჩამოცილებული უნდა იყოს და თითონ-ის აღმნიშვნელი უკუქცევითი ცუ̅ ნაცვალსახელის კანკლედობის შერჩენილი ფორმები-კი მესამე პირის ნაცვალსახელის კანკლედობად არის ქცეული. ამნაირად, თუმცა ამ ფორმებს შენარჩუნებული აქვს მნიშვნელობა,

„თითონ მიხი“, „თითონ მას“, „თითონ მიხით“, მაგრამ არსებითად ზემომოყვანილი ფორმები მარტო **თვიხი, თვისხ** და **თვიხით**-ს ნიშნავენ.

ჴუნძურისა, ანწუხურისა და ჭარული ნაცვალსახელების განხილვის დროსაც **ხომ დავრწმუნდით, რომ მრ. რ. პირთა ნაცვალსახელები მარტო-კი არ უხმარიათ, არამედ უკუთქმითი ნაცვალსახელის თითონ-თან ერთად** და საუბრის დროს მარტო **ჩვენ** და **თქვენ**-ს-კი არ ხმარობდნენ ხოლმე, არამედ თურმე ამბობდნენ **„ჩვენ თითონ“** და **„თქვენ თითონ“**, ამასთანავე **თითონ**-ის გამომხატველი ელემენტი ბოლოსართის მსგავსად შერწყმით ერთვოდა ნაცვალსახელს, ანდა ასეთად მიჩნეულს ფორმას.

არაერთი ენის **მ. პ., როგორც მხ., ისევე მრ. რ. ნაცვალსახელების** განხილვისასაც ბევრჯერ შეგვეძლო დავრწმუნებულიყავით, რომ ეს ნაცვალსახელებიც ჩვეულებრივ **მითითებითი ნაცვალსახელებისა და უკუქცევითი ნაცვალსახელის შეერთებით, ანდა შერწყმითაც-კი ყოფილა შედგენილი**. აქაც კანკლედობის **დროს** უფრო **ხშირად 3. პ. ნაცვალსახელი** ქრება და **მხოლოდ-ღა უკუქცევითი ნაცვალსახელის ფორმები რჩება**, რომელთაც ამისდა მიუხედავად 3. პირისადმი მიკუთვნილობის მნიშვნელობა მაინც შენარჩუნებული აქვთ.

მე-XVIII ს. ჩანაწერებითგან ჩანს, რომ ასეთი მოვლენა უკვე იმ დროსაც ყოფილა კუთვნილებითს ნაცვალსახელებშიც. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ **ჩვენი** მე-XVIII ს. ჴუნძურაჲ **ნეჟერაუ** ყოფილა, ეხლა **ნეჟერ**-ს ხმარობენ, ანწუხურაჲ ძველად **ნეჟერ**, ხოლო ჭარულაჲ **ნეჟერაბ** უხმარიათ, — **თქვენი**-ც ჴუნძურაჲ ძველად იყო **მოჟორაბ**, ეხლაა **ნოჟორ**, — წინათვე ანწუხურაჲ **მუჟერ**, ჭარულაჲ-კი **მუჟერაბ** ყოფილა. ყველა ამ ფორმებს, როგორც დავრწმუნდით, **უკუქცევითი ნაცვალსახელის ჟ(შ) ძირიხაგან ნაწარმოები**, ან მხოლოდ ნათ. ბრ. ფორმა, ან ამასთანავე ამა-თუ-იმ ბოლოსართის შემცველი (*ჟერაუ, ჟერაბ, ჟორაბ, ჟერ, ჟორ*) სქეს-კატეგორიის ნიშანი ახლავს.

მაგრამ აქაც 3. პ. კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ის ფორმაა საგულისხმო, რომელიც მე-XVIII ს. ჩანაწერშია აღბეჭდილი. **მისი** მაშინ ჴუნძურაჲ ყოფილა **შენელაუ**, ჭარულაჲ **ჟენელაბ**, ხოლო ანწუხურაჲ **ჲენელ**. რაკი ამ ფორმებს 3. პ. ჴუნძური ნაცვალსახელის **დოუ**-ს ნათ. ბრ. **დოხულ**-ის არავითარი კვალიც-კი არ ეტყობა, ცხადი ხდება, რომ **აქაც პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ჩემი-ს გამომხატველი წინა ნაწილი სრულებით გამქრალია და მხოლოდ თვისი-ს გამომხატველი უკუქცევითი ნაცვალსახელი ღა ყოფილა.**

ყველა **ზემოაღნიშნულისა და ზემონათქვამის შემდგომ**, ადვილი **გასაგები იქმნება, თუ რატომ და რა გზით არის ქცეული დ-ძირი ზოგს ენათა ჯგუფში 1. პ. ნაცვალსახელად და იმავე დროს 2. პ. ნ-ის ნათ., მიც. და მოქმ. ბრ. ფორმებად, ხოლო ენათა დიდ უმრავლესობას მ. პ. და ჩვენებითი ნაცვალსახელებად აქვს**: ბოლოსართად ქცეული **უკუქცევითი ნაცვალსახელის დაუ, ანუ თაუ, დოუ ან თოუ და მათ სხვადასხვა** ფონეტიკურ **სახესხვაობათა პ. ნაცვალსახელებთან ერთად შერწყმული ხმარებისა და დროთა განმავლობაში პ. ნაცვალსახელების ძირისეული, ანდა ძირეულად მიჩნეული ნაწილის გაქრობის გამო და გაქრობასთან ერთად მათზე პ. ნ.-ების გადმოტანის გზით.**

მაშასადამე, **ნაცვალსახელების ძირებად მიჩნეული ბგერების** კარგად ცნობილი **სიმრავლე და აღრეულობა** მართლაც ასეთი ძირების სიმრავლის შედეგი-კი არ ყოფილა, არამედ **იმ რთული პროცესისა, რომელსაც ნაცვალსახელები შეუქმნია**: აქ, როგორც გამოირკვა, **პ. ნ-ების თავდაპირველ ძირებს გარდა, ოდინდელი სქეს-კატეგორიების ნიშნებიცა და უკუქცევითი ნაცვალსახელები, ზოგან მთლიანად, უფრო ხშირად-კი მხოლოდ მათი ნაწილებიც ყოფილა შერთულ-შეთვისებული.**

ეხლა მხოლოდ-ღა **პ. ნაცვალსახელების თავდაპირველ ძირებზე** დაგვრჩა ორიოდე სიტყვა სათქმელი. **1. პ. ნ. ძირად ს, ანდა ზ არის მისაჩნევი**, რომლის გავრცელების არე, როგორც დავრწმუნდით, წინათ შავი ზღვითგან მოყოლებული კასპიის ზღვამდე ყოფილა გადაჭიმული. **ქართველურისა და ანდი-დიდოურ-ლუნძური ენათა ჯგუფის 1. პ. ნაცვალსახელი-კი სქეს-კატეგორიისა და უკუქცევითი ნაცვალსახელის სამყაროთგან არის შეჭრილი.** საფიქრებელია, რომ **ჩემი**-ს პირველი მარცვალი 1. პ. ნ. ამავე ბგერის ფონეტიკური სახენაცვალი იყოს, **მი**-კი ოდინდელი სქეს-კატეგორიის **ვი** მარცვლის სახესხვაობა, თუ რომ ქართველურშიც **ჩ**, ლეგურ ენათა მსგავსად, სხვაგნებური, სახელდობრ, უკუქცევითი ნაცვალსახელის ანარეკლს არ წარმოადგენს.

2. პ. ნ-ის პირველად ძირად ხ არის მისაჩნევი, რომელიც სინდურს ენებში (აბხაზ. და უბიხ.) და ქართულში (ცალკეულად) **შ**-დ არის შენაცვლებული, ხოლო **უ, მ** და **დ** (ნათ., მიც. და მოქმ. ბრ-ში) სინდურსა და ლეგურ **ენათა გარკვეულ ჯგუფში**, როგორც უკვე ვიცით, **სქეს-კატეგორიებისა და უკუქცევითი ნაცვალსახელის არითგანვეა შეჭრილი.**

3. პ. ნ-ის ძირად ნ-ს მიჩნევა, ქართულით ძველთაგანვე დამოწმებისდა მიუხედავად, არ შეიძლება, რათგან, როგორც დავრწმუნდით, ერთი მხრით **აბხაზური ლარა**, რომელიც 3. პ., მაგრამ **მხოლოდ მდედრ. სქესის აღმნიშვნელია**, მეორე მხრით-კი ის გარემოებაც, რომ ქართულში **ნ** თავდაპირველად **მდედრ. სქეს-კატეგორიის ნიშანი ყოფილა**, იგი, უეჭველია, **სქეს-კატეგორიათა არითგან შეჭრილი ელემენტია. დ ბგერაც**, როგორც გამოირკვა, **უკუქცევითი ნაცვალსახელის ოდინდელს კუთვნილებასა და წვლილს წარმოადგენს.**

ყველა ამ მოსაზრებათა გამო, **3. პ. ნაცვალსახელი**, როგორც ეტყობა, **მა, მე, მუ მითითებითი ნაწილაკით გამოიხატებოდა, რომელსაც ჯერ სათანადო სქეს-კატეგორიის ნიშანი, ხოლო შემდეგ უკუქცევითი ნაცვალსახელი ერთვოდა.**

ნაცვალსახელების ძირების ნათესაობა და იგივეობაც-კი ქართველურ-სინდურ-ლილლურ-ალბანურ ენებში, მაშასადამე, **შესაძლებელია** უცილობელ **ჭეშმარიტებად იქმნეს მიჩნეული.** განა შესაძლებელია შემთხვევითი მოვლენა იყოს, რომ ქართულსა და ქართველურებსაც უკუქცევით ნაცვალსახელებად **თავი, თჳთ, თი, დუდო** და **თხუმ** აქვს და ლილლურ-ლეგურ ენებშიც **დაუ, თაუ** და მათი სხვადასხვა ფონეტიკური სახესხვაობა უკუქცევითი ნაცვალსახელივეა? ან კიდევ, განა საგულისხმო არ არის, რომ სვანურსაც უკუქცევით ნაცვალსახელად **ჯა** და 3. პ. ნ-ად **ეჯა** (← ჰე + ჯა) აქვს და მისგან გეოგრაფიულად ისეთ დაშორებულ ენასაც-კი, როგორიც ლილლურია, 3. პ. ნ-ად მე-XVIII ს. **ჯო**-ვე ჰქონია, რომელიც ეხლა უკვე **ჟო**-დ არის შენაცვლებული.

მომავალში შესაძლებელია დამტკიცდეს, რომ უკუქცევითი ნაცვალსახელების თ, დ, ჯ, ჟ, შ და ჩ, ც ძირები ყველა ერთი-და-იმავე ბგერის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს.

ქართული ნ-ების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ მრ. რ. 2. პ. ნ. თქუენ პ. ნ-ის არავითარ ელემენტს არ უნდა შეიცავდეს, არამედ იგი რაღაც სხვაგნებური წარმოშობილობისა უნდა იყოს. ამნაირადვე ღიღჳრი პ. ნ-ების განხილვისას გამოირკვა, რომ მრ. რ. 1. პ. ნ. ტხენ და ტხუო-სა ანუ თხენ და თხუო-ში არც 1. და არც 2. პ. ნ-ების არავითარი ელემენტი არ მოიპოვება, არამედ ისიც წინათ რაღაც სხვა არეს კუთვნილება უნდა ყოფილიყო. ქართჳლი თქუენ, ანუ თქვენ-ისა და ღიღჳრი თხენ და თხუო-ს ბგერითი მსგავსების უარყოფა ხომ შეუძლებელია. ამ ორი ნ-ის ასეთი ბგერითი მსგავსება შემთხვევითია? და, თუ შემთხვევითი არ არის, რა მიზეზი შეიძლება იყოს, რომ ქართჳლს ბგერათა ეს კომპლექსი მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელად აქვს, ღიღჳრს-კი მრ. რ. 1. პირისად?

მას შემდგომ, რაც ჩვენ მრავალი მაგალითი გვინახავს, როცა უკუქცევითი ნაცვალსახელი, ანდა მისი ელემენტი, პ. ნ-ად ქცეულა, ვგონებ, აღარ უნდა გვეუცხოვოს აზრი, რომ მრ. რ. 2. პ. ქართჳლი ნაცვალსახელიც შესაძლებელია ამავე წარმოშობილობისა იყოს. ეგების იგი ძველ ქართულში კარგად ცნობილს, თავის აღმნიშვნელ სიტყვა თხემ-თან იყოს დაკავშირებული, რომლის ფონეტიკური სახესხვაობა თხჳმ, როგორც ვიცით, სჳანჳრს სწორედ უკუქცევით ნაცვალსახელად აქვს.

ეს მოსაზრება რომ მართალი გამომდგარიყო, მაშინ ადვილი გასაგები გახდებოდა, თუ როგორ იყო შესაძლებელი, რომ ეს სიტყვაეე ღიღჳრში მრ. რ. უკვე 2. პ. ნ-ად ქცეულიყო. მართალია, არსებული მასალებითგან არ ჩანს, რომ ამნაირი სიტყვა ჩაჩნჳრში უკუქცევითი ნაცვალსახელი იყოს, მაგრამ მაინც საყურადღებოა, რომ ჩაჩნჳრადაც თხაუგ სახლის თავს, სახურავს, ანუ თხემსვე ნიშნავს (იხ. ჩაჩნ. ე., გვ. 214).

დასასრულ, ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ნაწილის შესახებაც. უკვე კარგად ვიცით, რომ ქართჳლსა და ქართჳელჳრჳმსაც ნა და ნ ბოლოსართი აქვთ და ლეგჳრ ენათა უმრავლესობასაც ამავე დანიშნულების ელემენტად იგივე ნ და ნე-ც მოეპოვებათ. განა შესაძლებელია ასეთი რამე შემთხვევითი მოვლენა იყოს? სინდჳრ ენებსაც ხომ რე, რი და რ ფორმანტი აქვთ. რ-სა და ნ შენაცვლება იმდენად ხშირია, რომ ამ ორი ფორმანტის იგივეობაზე ბევრი საუბარი საჭირო არ უნდა იყოს. ცხადია, რომ რ და ნ ერთ-ერთი ოდინდელი სქეს-კატეგორიის შეზრდილ-გადაგვარებული ნაშთია.

ეხლა-კი, ვგონებ, სრული უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ქართველურ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანურ ნაცვალსახელებს, როგორც ძირები, ისევე აღნაგობა და ამ ცნების გამოხატვის წესიც ერთი-და-იგივე ჰქონია და, მაშასადამე, მათი ნათესაობა ამ მხრივაც უცილობელ დებულებად უნდა იყოს ცნობილი.

კ ა რ ი   მ ე ე ქ ვ ს ე

ზმნა. სიტყვათა ძირების ნათესაობა. დასკვნა.

ზ მ ნ ა

დასახული ამოცანა და ფარგლები

ნ. მარრის, მეტადრე კი აკ. შანიძისა, იოს. ყიფშიძის, ვარლ. თოფურიასი და არნ. ჩიქობავას გამოკვლევების წყალობით ქართული და ქართველური ზმნის აგებულება უკვე საკმაოდ საფუძვლიანად არის შესწავლილი. სამწუხაროდ, ამ მხრით ჯერ კიდევ ძალიან ცოტაა გაკეთებული სინდური ენების ზმნის აგებულების შესასწავლად. მართალია, წინანდელთან შედარებით, იქაც საქმეს ოდნავ გაუმჯობესება დაეტყო ისე, რომ უბიხურისათვისაც და ადიღეურის, ქიახურისათვისაც მონოგრაფიული გამოკვლევები და უკანასკნელისათვის, როგორც ვიცით, გრამატიკაც-კია გამოქვეყნებული (იაკოვლევისა და აშხამაფის), მაგრამ ზმნის აღნაგობის სირთულე იქ მაინც დაძლეული არ არის. უნდა აღინიშნოს, რომ დუმეზილმა თავისს შედარებითს გამოკვლევაში სინდური ენების ზმნის ზოგადი თვისებების გამორკვევაც სცადა და არაერთი სამართლიანი დაკვირვებაც მოეპოვება, მაგრამ ჯერ კიდევ ბევრი სამუშაოა გასაკეთებელი, სანამ სინდური ენების ზმნის აღნაგობის ჩვენი ცოდნა იმ დონეს მაინც მიაღწევდეს, რა დონეზედაც ამჟამად ქართულისა და ქართველური ენების ზმნის აღნაგობა ვიცით.

სრულებით უმწეო მდგომარეობა იყო ბოლო დრომდე ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ენების გრამატიკის ამ დარგში. ზმნის აღნაგობის შესასწავლად თითქმის არაფერი იყო გაკეთებული და საქმე უღვლილების ფორმების აღნუსხვას მხოლოდ ოდნავ სცილდებოდა. მარტო ამ ბოლო დროს დაიწყო ზოგიერთი ლეგური ენების გაღრმავებული შესწავლა, მაგრამ მისი შედეგი ჯერ გამოქვეყნებული არ არის. ამის გამო ღილღურ-ლეგური ენების ზმნის ზოგადს თვისებებზე იმ მცირეოდენს გარდა, რაც ად. დირრ-ს აქვს თავის „შესავალ"-ში და ლ. ჟირკოვს პატარა, ექვს-გვერდიანს მოხსენებაში **„დაღესტნის იაფეტურ ენების ზმნის აგებულებაზე"** (О строе глагола в яфетических языках Дагестана: Доклады Акад. Наук СССР. 1930 წ. № 5, გვ. 79 — 84), თითქმის არა მოგვეპოვება რა.

ზემოაღნიშნულ პირობებში ცხადია, რომ ქართველური, სინდური, ღილღური და ლეგურ-ალბანური ენების ზმნისა და უღვლილების შედარებითი შესწავლა არც მართებული და არც მიზანშეწონილი იქმნებოდა. ამისთვის წინასწარ სინდურ-ღილღურ-ლეგური ენების ისევე მაინც მონოგრაფიულად განხილვა იქმნებოდა საჭირო, როგორც სქეს-კატეგორიები, რიცხვითი და ნაცვალსახელები

გვქონდა განხილული. მაგრამ, თუ მორფოლოგიის ზემოაღნიშნული საკითხების გამოსარკვევად აწ-არსებული მასალა ცოტად-თუ-ბევრად საკმარისი იყო, ზმნის რთული აგებულების, მეტადრე-კი მისი გენეზისის, გაშუქება ასეთი მცირეს, ცუდად გაგებულ-განმარტებულსა და შეუმოწმებელს მასალაზე დაყრდნობით შეუძლებელია: მკვლევარს იგი საფუძვლიანი დასკვნის გამოყვანის საშუალებას ვერ მისცემს. ვფიქრობ, რომ ეხლანდელ ვითარებაში შესაძლებელია ამ ენათა ჯგუფების ზმნის აგებულების მხოლოდ ზოგადს პრინციპზე ვიქონიოთ მსჯელობა და ამიტომ აქაც სწორედ ამით უნდა დავკმაყოფილდეთ.

1. ქართულ-ქართველური ზმნა

ზოგადი ქართულისა და ქართველური ენების მორფოლოგიის თავისებურება, როგორც ცნობილია, ზმნის აგებულებაშიც მკაფიოდ გამოიხატება: აქაც ხომ თავსართოვანი წარმოებაა გაბატონებული და ბოლოსართოვანს ძალზე ხჭარბობს. ამ თავისი თვისებით ზმნის ქართველური ულვლილება ინდო-ევროპულისაგანაც ძირიანად განსხვავდება და სემურთან შედარებითაც, რომელსაც ნაწილობრივ თავსართოვანი წარმოებაც მოეპოვება, თავსართოვანი წარმოების პრინციპი თითქმის ურყევად აქვს დაცული.

ქართულსა და ქართველურებს თავსართოვანი წარმოება პირთა (სუბიექტ-ობიექტის) აღსანიშნავად აქვს გამოყენებული ორივე რიცხვის პირველი და მეორე პირისათვის. ამ ზოგად წესისაგან გამონაკლისს მხოლოდ მესამე პირის ფორმა წარმოადგენს, რომელშიც პირი ბოლოსართით, სუფიქსით აღინიშნება. ასევეა ძველ ქართულშიც, რამდენადაც ისტორიული ხანის ძეგლების ენით ამის გამორკვევაა შესაძლებელი. მაგრამ სვანურს, როგორც ნაცვალსახელებზე მსჯელობის დროს დავრწმუნდით (იხ. აქვე) მესამე პირისათვის თავსართოვანი წარმოება ეხლაც ნაწილობრივ შენარჩუნებული აქვს და, მაშასადამე, თავსართოვანი წარმოების პრინციპის მთლიანობა იქ ამ მხრივაც დაცულია.

თავის ალაგას გამოთქმული გვქონდა მოსაზრება, რომ თავდაპირველად ეს ზოგადი მოვლენა უნდა ყოფილიყო და ვ. პ. ნ. თავსართოვანი წარმოება ოდესღაც ქართულსაც ექნებოდა.

ცნობილია აგრეთვე, რომ ქართულიცა და ყველა ქართველური ენების ზმნაც ერთპირიანიც, ორპირიანიცა და სამპირიანიც არსებობს. ერთპირიანი ზმნა ისეთ ზმნას ეწოდება, რომელიც მხოლოდ სუბიექტის აღმნიშვნელია, ორპირიანი ზმნა-კი სუბიექტისაცა და ობიექტისაც, თუ ყოველთვის ბგერითი ნიშნით არა, გულისხმობით მაინც გამომხატველია. სამპირიანი ერთი—სუბიექტისა და ორი ობიექტის აღმნიშვნელია აზრიანობით, მაგრამ თვით სამპირიანი—ზმნის ფორმებს მარტო ორი პირის, სუბიექტისა და ერთი ობიექტის, გამომხატველი ნიშნები მოეპოვება, მეორე ობიექტი-კი ცალკეული ბგერით არ აღინიშნება, არამედ მხოლოდ იგულისხმება ხოლმე.

თუმცა ქართულს პირის სუბიექტურიცა და ობიექტური ნიშნებიც, მესამე პირის გარდა, თავსართებად აქვს, მაგრამ ორივე ნიშანი დაცულია ხოლმე იმ შემთხვევაში, როცა სუბიექტად პირველი პირია, ხოლო ობიექტად მესამე

პირია და პირის ნიშნის შემდგომ ზმნა თანხმოვნით იწყება. ასეთს შემთხვევებში ზოგჯერ სუბიექტის ნიშანია ხოლმე, მერმე-კი, ობიექტის ნიშანი მისდევს, მაგ.: მჰკითხე, ჰსთხოვე და სხ. დანარჩენ შემთხვევებში-კი ერთი მათგანი იკარგება, ზოგჯერ ორივე ქრება, სახელდობრ:

1. როდესაც სუბიექტი პირველი პირია, ობიექტი-კი მესამე პირი არის და ობიექტის ნიშანს ზმნის პირველ ბგერად ა, ან უ, ან და ე ხმოვანი ხვდება, მაშინ მხოლოდ სუბიექტური ნიშანი რჩება, ობიექტის ნიშანი-კი ამ ხმოვნების წინ ქრება, მაგ. ვჰათხოვე-ს მაგიერ ვათხოვე ითქმის.

2. როცა სუბიექტი პირველი პირია, ობიექტი-კი მეორე, ანდა წინაუკმო სუბიექტი მეორე პირია, ხოლო ობიექტი პირველი პირი არის, მაშინ რჩება მხოლოდ ობიექტური ნიშანი, სუბიექტური-კი უჩინარია, მაგ. გწერ, მწერ და სხ.

3. როცა სუბიექტი მეორე პირია, ობიექტი-კი მესამე, რაკი მათ ნიშნად ერთი-და-იგივე თანხმოვანი აქვთ, ორი ერთ-და-იმავე ბგერის შეყრისას-კი, მარტო ერთი-ღა რჩება ხოლმე, ამიტომაც, თუ ამ ერთს დარჩენილს ნიშანს შემდეგ ზმნის ხმოვანი მიჰყვა, მაშინ ეს მეორე ნიშანიც ქრება ხოლმე, მაგ. გაატან, შეუთვალო.

დასასრულ, როდესაც სუბიექტად მესამე პირია, ობიექტად-კი ერთი სამ პირთაგანი, რაკი მესამე პირის ნიშანი ქართულში ბოლოსართით, ობიექტი-კი თავსართით გამოიხატება, ამიტომ მათი შეხვედრა შეუძლებელია და ასეთ შემთხვევებში ორპირიან ზმნას ორივე ნიშანი აქვს ხოლმე შერჩენილი, მაგ. მნახავს, გნახავს, ხცემს და სხ.

სუბიექტი სახელობითი და მოთხრობითი ბრუნვით გამოიხატება, ობიექტი-კი მიცემითი და სახელობითი ბრუნვითაც.

რაკი ქართულისა და ქართველური ენების ზმნის თავისებურებას, ერთპირიანობის გარდა, ორ და სამპირიანობა შეადგენს, ცხადია, რომ ამ ორ-სამ პირიანი ზმნების ულვლილებაც სუბიექტისა და ობიექტისა, ანდა ობიექტებს შორისი დამოკიდებულების გამომხატველიც უნდა იყოს და არის კიდევაც. სუბიექტ-ობიექტთა დამოკიდებულების ზმნის ფორმებით გამოხატვას ზმნის ქცევა ეწოდება.

ზმნის სულ სამი ქცევა არსებობს: ერთს მათგანს, სუბიექტის კუთვნილების, ანდა მისთვის განკუთვნილობის გამომხატველს, სათავისო, ანუ სასუბიექტო ქცევა ეწოდება (მაგ. ვიწერ, ვიკეთებ),— მეორეს, სხვის კუთვნილების, ანდა სხვისთვის განკუთვნილობის მაუწყებელს სასხვისო, ანუ საობიექტო ქცევა ჰქვიან (მაგ. ვუწერ, ვუკეთებ). ხოლო შესამეს, რომელიც ობიექტის არც კუთვნილებისა და არც განკუთვნილობის გამომჟღავნებელი არ არის, საარვისო, ანუ ნეიტრალური ქცევა ეწოდება (მაგ. სწერს, აკეთებს, ხატავს).

ისევე, როგორც პირის ნიშნებია, ზმნის ქცევის ნიშნებიც თავსართოვანი წარმოების წესით გამოიხატება და ზმნის წინა ნაწილშია მოთავსებული.

ბოლოსართოვანი წარმოება-კი ზოგადს ქართულსაცა და ყველა ქართველურებსაც სუბიექტ-ობიექტის პირთა მრავლობითობის გამოსახატავად და დროთა მაწარმოებელ ფორმანტებად აქვს გამოყენებული (ვწერთ, სწერთ, სწერენ, სწერს,— ვწერდი, სწერდა, სწერდენ, ვწერე, ვწერეთ და სხ.).

ქართველურ ენებს დროთა ფორმები უხვად მოეპოვება, მაგრამ წარმოშობილობისდა მიხედვით ყველა მათ ორ-სამ მთავარ ჯგუფად გაყოფა შეიძლება; ერთ ჯგუფს ძირითადი, მეორესა და მესამეს-კი მათგან ნაწარმოები დროები შეადგენენ. პირველ ჯგუფს აწმყო დრო და აორისტი ანუ ნამყო ძირითადი ეკუთვნის. აწმყო დროს ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსები მოეპოვება (ქართულში -ავ, -ამ, -ებ [სხვებზე მეტად გავრცელებული], -ო ა, -ოფ, -ი, — მეგრულში -ან, -ენ, -ინ, -უნ [ყველაზე გავრცელებული] და -ქ,— ჭანურში -ამ, -აფ, -უმ [ყველაზე მეტად გავრცელებული], -უფ, -იფ და სვანურში -ემ,- ერ,- ენ [ხშირია], - ინ [ხშირია], - ელ, - ესგ და - ეშგ).

ნამყო უსრულის ნიშნად ზოგადს ქართულსაც და ყველა ქართველურ ენებსაც დ ბოლოსართი აქვთ, რომელიც აწმყო დროს ფორმას ერთვის. ჭანურს ნამყო უსრულის ნიშნად ამჟამად მისი ყრუ შესატყვისობა ტ გაუხდია, მაგრამ ათინურს კილოში დ-ც გვხვდება ისევე, როგორც მისი გაასპირატებული თ შესატყვისობაც.

ზემოდასახელებულ მეცნიერთა ნაშრომებში გამორკვეულია, რომ მეგრულს, ჭანურსა და სვანურს ზმნას მარტო აგებულება-კი არა აქვს იგივე, რაც ქართულშია, არამედ თვით აღნაგობის ელემენტებადაც იგივე ფორმანტებია გამოყენებული (იხ. მეგრულ-ჭანურისათვის არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს ჭანურის გრამ. ანალიზი, გვ. 86—87, 99—100, 110, 117, 136,. 138, 155, 177, 199—200.— სვანურისათვის ვარ. თ ო ფ უ რ ი ა ს სვანური ენა I, ზმნა, გვ. 25, 34, 43, 45, 48, 50, 106—107, 112, 127, 142—143, 168, 182, 184, 209).

2. სინდური ენების ზმნა

სინდურ ენათაგან ყველაზე საინტერესო აღნაგობის თვალსაზრისითაც და და ძველი თვისებების დაცვითაც ამხაზური ზმნაა. სამწუხაროდ მონოგრაფიულად იგი ჯერ არავის შეუსწავლია, უ ს ლ ა რ ი ს ა, დ. გ უ ლ ი ი ს ა და G. D e e t e r s-ის პატარა, მაგრამ საყურადღებო, წერილის „Der abchasische Sprachbau (Nachrichten v. d. Gesel. d. Wissen. zu Göttingen 1931) გარდა სხვა არაფერია გამოქვეყნებული.

სამწუხაროა, რომ პროფ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს კვლევა-ძიება აბხაზური გრამატიკისა და კერძოდ ზმნის სფეროში დაბეჭდილი არ არის. ხელთა მაქვს მხოლოდ მისგან გადმოცემული ზოგიერთი წერილობითი ცნობები, რომლებითაც ვსარგებლობ და რომლისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ქართველური ენების მსგავსად, სინდურს ენებსაც ერთპირიანი ზმნებიც აბადია, ორპირიანიცა და სამპირიანიც (ს. ჯანაშიას წერ. ცნობა და დუმეზ. Études, გვ. 156). ზმნის აგებულებაში აგრეთვე თავსართოვანი წარმოებაა გაბატონებული: სუბიექტისა და ობიექტის, ან ობიექტების მაუწყებელი ნიშნები ისევე, როგორც აბხაზურში მათი გრამატ. სქესი და კატეგორიაც მხოლოდ თავსართების სახით გამოიხატება. ბოლოსართებად-კი ყველა სინდურში მხოლოდ დროისა და კილოს ნიშნებია. მრ. რ. ნიშანი ადიღეურს 3. პირისათვის მოეპოვება და აქაც, ქართველურის მსგავსად, ბოლოსართით გამოიხატება.

სინდურ ენებსაც ორგვარი უღვლილება აქვთ: სუბიექტური და ობიექტური. ორპირიანს ზმნებში სუბიექტი და ობიექტი, სამპირიანებში-კი—სუბიექტი და ორი ობიექტი აღინიშნება ხოლმე. გარდამავალ ზმნებში ობიექტის (პირდ. დამატება) ნიშანი პირველ ადგილზეა, სუბიექტისა-კი მეორეზე, ხოლო გარდაუვალში სუბიექტის ნიშანი პირველ ადგილზეა, ობიექტისა (ირიბი ობიექტი) —მეორეზე. (ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს და ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ი ს ცნობა და დ ვ მ ე ზ. Études, გვ. 157, 160, 162, 166, 167, 168, 169).

სინდურ ენებსაც მოეპოვებათ ზმნის მაწარმოებელი ბოლოსართები, მაგ. აბხაზურს აქვს —უპ და ოატ, რომელთაგან პირველის ბუნება ქართულს ობ-ს მიაგავს, ხოლო მეორეს შესაძლებელია ქართულს ეტ ფორმანტს (ხვრეტა, ჩვრეტა, ჰვრეტა, ჩხვლეტა და სხ.), რომლის თავდაპირველი რაობა გამოსარკვევია, ენათესავებოდეს.

პირთა (სუბიექტ-ობიექტის) **ზმნაში ნაცვალსახელოვანი თავსართებით გამოხატვის წესის ქართველურსა და სინდურს ენებში მსგავსებას გარდა, შესაძლებელია კიდევ აწმყო დროისაგან ნაწარმოები ნამყო უსრულის წარმოების წესის მსგავსებაც იქმნეს აღნიშნული.** ქართველურს ენებს ამის მაწარმოებლად, როგორც ვიცით, ბოლოსართოვან ნიშნად დ, ანდა მისი ერთერთი ფონეტიკური სახესხვაობათაგანი აქვთ. **სინდურ ენებსაც მოეპოებათ** ნამყოს, სწორედ **ნამყო უსრულის, -ტ ბოლოსართით წარმოების წესი.** ეს მეტადრე უბიხურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულს აქვთ კარგად დაცული. უბიხურში ნამყო უსრულს -ეტ (-ეატ, -აეტ) ბოლოსართით აწარმოებენ, რომელიც უშუალოდ აწმყო დროის -(გ)ნ-ბოლოსართიან ფორმას ემატება (დ ვ მ ე ზ. Études, გვ. 174).

ჩერქეზულსაც აბადია -(გ)ტ-ბოლოსართიანი ნამყო უსრული (იქვე, გვ. 174), ისევე როგორც ყაბარდოულსაც ამავე დროის მაწარმოებლად -ტ სუფიქსი აქვს, რომელიც აწმყო დროის ფორმას ერთვის (ყაბ. გრ. გვ. 22 და დვმეზ. Études გვ. 174—175).

სინდური ზმნის უღვლილების აღნაგობის ზოგადად გასათვალისწინებლად მაგალითად აბხაზური უღვლილების მოყვანა სჯობია, რათგან იგი სინდური ზმნის უღვლილების აღნაგობის ოდინდელ სირთულეს უფრო მკაფიოდ წარმოუდგენს მკითხველს. მოყვანილი ფორმების ცალკეული ნაწილის დანიშნულების გაგების გასაადვილებლად, უნდა ჯერ **აბხაზური ნაცვალსახელოვანი თავსართები** გავიხსენოთ.

ერთპირიან ზმნების პ. თავსართები.

	მხ. რ.	**მრ. რ.**
1.	პ. ს	ჰ
2.	პ. მამრ. სქ. უ, მდედრ. სქ. ბ	შ
3.	პ. გონ. არს. დ, არაგონ. არს. ი	ი

მაგალითად:

მივდივარ 1. ხცოჲტ (ხ-ც-ოჲტ)
მიდიხარ : 2. უცოჲტ (მ), ბცოჲტ (მდ.)
მიდის : 3. დცოჲტ (გონ.), ჲცოჲტ (არაგონ).

მრ. რ.

1. მივდივართ — ჰცოჲტ
2. მიდიხართ — შʼცოჲტ
3. მიდიან — ჲცოჲტ

ნამყო უსრული

	მხ. რ.	მრ. რ.
მივდიოდი	1. სცო̄ნ (ხ—ცო̄ნ)	ჰცო̄ნ
	2. უცო̄ნ (მ.), ბცონ (მდ.)	შʼცო̄ნ
	3. დცო̄ნ (გონ.), ჲცონ (არაგონ.)	ჲცო̄ნ

ნამყო ხრული

	მხ. რ.	მრ. რ.
წავედი	1. ხცეჲტ (ს — ცეჲტ)	ჰცეჲტ
	2. უცეჲტ (მ.), ბცეჲტ (მდ.)	შʼცეჲტ
	3. დცეჲტ (გონ.), ჲცეჲტ (არაგონ.)	ჲცეჲტ

მდგომარეობის გამომხატველი ზმნების უღვლილების მაგალითი:

აწმყო დრო

მრ. რ.	მრ. რ.
1. ვარ — სგ̌ყოუპ (სგ — ყა — უპ)	ჰა́ყოუპ
2. ხარ — უყოუპ (მ.), ბგ̌ყოუპ	შʼგ̌ყოუპ
3. არის — ჲარა́ დგ̌ყოუპ (მ.), ლარა́ დგ̌ყოუპ (მდ.) უ́ი ყოუპ (გონ.)	უ́რთ ყოუპ

ნამყო უსრული

სგყანა და სხ.

ორ და სამ-პირიანი ზმნების თავსართები:

I ქვემდებარისათვის

მხ. რ.	მრ. რ.
1. ხ	ჰ
2. უ (მ.), ბ (მდ.)	შʼ
3. ი, ან ჲ (მ.), ლ (მდ.) ა, ნა (არაგონ.)	რ.

II. ა. პირველი დამატებისათვის

მხ. რ.	მრ. რ.
დ ან და, დგ (გონ.) ი, ან ჲ (არაგონ.)	რ, ან რა, რგ

b. მეორე დამატებისათვის

მხ. რ.	მრ. რ.
1. ხა, ხვ, ხ	ჰა
2. უა, უ (მ.), — ბა, ბვ, ბ (მდ.)	შr ა, შr ვ, შr
3. ჲა, ი (მ.), — ლა, ლვ, ლ (მდ.) ა (არაგონ.)	რა, რვ, რ

ორპირიანი ზმნის უღვლილების მაგალითი:

უბნობა (აბხ. ჰr ძირი აქვს)

ი ხა უ ჰr ოჲტ (იხჲუჰrოჲტ) რამეს მე შენ(მ.) უბნ ები	შენ მამაკაცი მეუბნები
ი ხა ბ ჰr ოჲტ რამეს მე შენ(მდ.) უბნ ები	შენ დედაკაცი მეუბნები
ი ხა ჲ ჰr ოჲტ (იხეჲჰrოჲტ) რამეს მე ის(მ.) ʻუბნ ება	მეუბნება მამაკაცი
ი ხა ლ ჰr ოჲტ რამეს მე ის(მდ.) უბნ ება	მეუბნება ქალი
ი ხა ნა ჰr ოჲტ რამეს მე რაღაც უბნ ება	მეუბნება რაღაც
ი სა შr ჰr ოჲტ რამეს მე თქვენ უბნ ებით	მეუბნებით თქვენ
ი ხა რ ჰr ოჲტ რამეს მე ისინი უბნ ებიან	მეუბნებიან ისინი

და სხვაც ამის მსგავსადვე.

ხინდური ენების ზმნის აგებულება თავისი ზოგადი თვისებებით ქართველურის მსგავსია. უღვლილების ეს მსგავსება თითქმის სრულ იგივეობად იქცეოდა, სინდური ენების პ. ნაცვალსახელები და მათი თავსართოვანი ნიშნები რომ, ჩვენთვის უკვე ცნობილი მიზეზების გამო, საუკუნეთა განმავლობაში ქართველური ნაცვალსახელებისაგან არ განსხვავებულიყო და მეორე დამატების, ანუ ობიექტის გამომხატველი ნიშანიც რომ გამქრალი არ იყოს. ნამყო უსრულის დ ანდა ტ ბოლოსართით აწმყოსაგან წარმოების წესიც ცხად-ჰყოფს, რომ **ხინდური** ენების უღვლილება **მარტო პირისა და რიცხვის აღნიშვნის წესით-კი არ ენათესავებოდა ქართველურისას, არამედ დროთა წარმოების წესითა და ნიშნებითაც,** რა თქმა უნდა, მხოლოდ თავდაპირველად და შემდეგ მარტო გარკვეულ ხანამდე.

8. ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ზმნა

სულ სხვა ვითარება წარმოუდგება ადამიანს ღილღურ-ლეგური ენების ზმნაში, რათგან **ძირითადი განსხვავებაა ამ ენების უღვლილების წესებსა და ქართველურს წესებს შორის.**

მაგალითად, რომ ჯერ ღილღჳრ ენათაგან ჩაჩნჳრი ზმნა ავიღოთ, ჩაჩნური ულვლილების წესით ერთი-და-იმავე დროის მხოლობითისა და მრავლობითი რიცხვის პირველი; მეორე და მესამე პირის ზმნის ფორმები სრულებით უცვლელი რჩება, თუ რომ მოსაუბრე, ანდა ვიზეც საუბარია ერთსა-და-იმავე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნის. მაგ. როცა მამაკაცი ამბობს, ანდა მამაკაცზე ამბობენ მე ვარ, მაშინ ჩაჩნურად ითქმის სუო ვუ, შენ ხარ — ხუო ვუ, ის არის — იზ ვუ, - მრ. რ. ჩვენ ვართ — თხუო დუ, თქვენ ხართ — შუ დუ და ისინი არიან — იზუშ ბუ.

მაშასადამე, ქართული ვარ, ხარ, არის, ვართ, ხართ, არიან-ის მაგიერ, ჩაჩნჳრს, სამივე პირისათვის მხ. რ.-ში ერთი-და-იგივე ფორმა ვუ აქვს, მრ. რ.-შიც 1. და 2 პირისათვის ერთი-და-იგივე დუ მოეპოვება. პირის განსხვავების გამოხატვა ჩაჩნურს ულვლილებას მარტო ზმნის ფორმის წინ დასმული ცალკეული, სრული ნაცვალსახელით შეუძლიან და ამას გარდა მას და დანარჩენ ღილღურ ენებსაც, წოვურს გარდა, ისიც ნაწილობრივ, სხვა არავითარი საშუალება არ მოეპოვება, რათგან პირის ფორმანტები არც თავსართისა და არც ბოლოსართის სახით არა აქვს.

მაგრამ ვარ, ხარ და არის ჩაჩნჳრაჲ ვუ-დ ითქმის მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მოსაუბრე მამრობითი სქესის პირია, ანდა მამრობითს სქესზეა საუბარი. ხოლო, თუ მოსაუბრე მდედრ. სქესის არსებაა, ანდა საუბარი მდედრ. სქესზეა, მაშინ უკვე ვუ-ს ხმარება აღარ შეიძლება, არამედ ჲუ უნდა იყოს ნახმარი. ამიტომაც დედა არის ჩაჩნჳრაჲ ითქმის ნანა ჲუ, — დაჲ არის — ჲიშა ჲუ, — ქვრივი დედაკაცი არის ჯიჩრუო ჲუ და თუ ქალი ამბობს

მე ვარ, ის იტყვის სუო ჲუ
შენ ხარ „ ხუო ჲუ
ის არის „ იზ ჲუ

და სხვაც ამნაირადვეა.

ისევე, როგორც ზემომოყვანილს მაგალითებში ზმნის ფორმების თავკიდური ვ და ჲ პირისა-კი არა, არამედ მხოლოდ სქეს-კატეგორიის მაუწყებელია, ამნაირადვე ულვლილებაში საკუთრივ ზმნის ფორმის თავკიდური ნაწილი მარტო იმ შემთხვევაში იცვლება, როდესაც სუბიექტის, ანდა ობიექტის სქესკატეგორია იცვლება ხოლმე.

ზემონათქვამითგან ცხადი გახდება, რომ, თუმცა ღილღური ენების ულვლილებაც უმთავრესად თავსართოვან წარმოების წესს მისდევს, მაგრამ სუბიექტ-ობიექტის პირის აღსანიშნავად-კი არა, არამედ მხოლოდ მათი სქეს-კატეგორიის გამოსახატავად.

დროთა ფორმების შესაქმნელად ღილღჳრსა და ლეგჳრ ენებსაც ბოლოსართოვანი წარმოება აქვთ გამოყენებული.

ჩაჩნჳრი ზმნის ულვლილების თავისებურებას უკვე უ ს ლ ა რ მ ა მიაქცია ყურადღება და აღნიშნული აქვს, რომ თუ რუსულად და სხვა ინდო-ევროპულ ენებში ვამბობთ „я люблю брата“, „отец любит сына“, ჩაჩნჳრაჲ ამ ორი წინადადების ასე გამოთქმა შეუძლებელია, არამედ დაახლოვებით, ქართულის მსგავსად, ასე გამოითქმის: „მე ძმა მიყვარს“, „მამას შვილი უყვარს“, სხვანაირად ამ აზრის გამოთქმა შეუძლებელიაო (ჩაჩ. ე., 64).

ჩაჩნური ულღილების ზემოაღნიშნული მოვლენა რომ ქართული გრამატ. ტერმინოლოგიით დახასიათდეს, ეს იმას ნიშნავს, რომ ჩაჩნურს მხოლოდ ზმნის ობიექტური ულღილება მოეპოვება, სუბიექტური ულღილება-კი არ აბადიაო.

ამ დებულების ცხადსაყოფელად უ ს ლ ა რ ს ვიჸზა „მიყვარს“ ზმნის მაგალითი აქვს მოყვანილი:

ჩემ მამას მე ვუყვარვარ — **ხენ დჸნა ხუო მიჸზა**, მე ჩემი მამა მიყვარს— **სჸონა ხაჲნ დჸ მიჸზა**, ძმას და უყვარს — **ვეშჸნა ჲიშა ჲიჸზა**.

ხოლო, თუ ქალი ამბობს, — ჩემ მამას ვუყვარვარ, ასე ითქმის: **ხენ დჸნა ხუო ჲიჸზა**, ჩემ (ვაჟის) დედას მე ვუყვარვარ — **ხენ ნანნა ხუო მიჸზა**, ჩემ (ქალის) დედას მე ვუყვარვარ — **ხენ ნანნა ხუო ჲიჸზა**, მე (სულ ერთია ქალია, თუ ვაჟი) მიყვარს ჩემი დედა — **ხუონა ჲიჸზა ხაჲნ ნანა**, მე მიყვარს ჩემი ძმები — **ხუონა ბიჸზა ხაჲნ ვეჟირიჲ**, მე მიყვარს ჩემი დები — **სუონა ბიჸზა ხაჲნ ჲიჟირიჲ** (ჩაჩ. გ. § 50).

ამ მაგალითებითგანა ჩანს, რომ ვ, ჲ, ბ **თავსართები მხოლოდ ობიექტის სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელებია, სუბიექტის სქეს-კატეგორია-კი ზმნის ფორმაში არ აღინიშნება არც თავსართისა და არც ბოლოსართის სახით, არამედ სუბიექტის პიროვნება სრულ ნაცვალსახელით გამოითქმის.**

ამ მაგალითებისდა მიუხედავად, მაინც უ ს ლ ა რ ი ს დებულება, ვითომც ჩაჩნურს ზმნას მხოლოდ ობიექტური ულღილება ებადოს, მცდარია. თვით მისივე გრამატიკითგანა ჩანს, რომ **ჩაჩნურს სუბიექტური ულვლილებაც აქვს**, მაგ.:

მე (ვაჟი)	ვარ — **ხუო ვუ**,	მე (ქალი)	ვარ — **ხუო ჲუ**,
შენ „	ხარ — **პუო ვუ**	შენ „	ხარ — **პუო ჲუ**
ის „	არის — **იზ ვუ**	ის „	არის — **იზ ჲუ**.

ცხადია, რომ ამ და მსგავს შემთხვევებში ვ და ჲ, ბ და დ **თავსართები ობიექტისა-კი არა, არამედ სუბიექტის სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი თავსართებია.** მაშასადამე, **ჩაჩნურს როგორც სუბიექტური, ისევე ობიექტური ულვლილება აბადია; მაგრამ ობიექტური მაინც სჭარბობს.**

ჩაჩნური ულღილების ნამდვილ დამახასიათებელ თვისებად ის გარემოება უნდა ჩაითვალოს, რომ ვ, ჲ, ბ და დ **სუბიექტისა და ობიექტის მხოლოდ სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი არის.** მაგრამ ეს **სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი თავსართებიც ყველა ჩაჩნურ ზმნებს** არ აბადიათ (ჩაჩ. გ. § 49, გვ. 65). მთავარს დამახასიათებელ თავისებურებას სწორედ ის შეადგენს, რომ **ჩაჩნურს ულვლილებას არც სუბიექტისა და არც ობიექტის პირის აღმნიშვნელი არ აბადია, არც თავსართისა და არც ბოლოსართის სახით.** ამიტომ ზმნის პირველი, მეორე და მესამე პირის ორთავე რიცხვის ფორმები, სქეს-კატეგორიის თავსართთა გარდა, ერთი-და-იგივეა. ამგვარად, შესაძლებელია ითქვას, რომ **ჩაჩნურ ზმნას ულვლილების ორგანული ფორმები აღარ მოეპოვება და ორგანული** წარმოების ერთად-ერთ ნიშანწყლად უნდა დროების აღმნიშვნელი ბოლოსართები-ღა იქმნას მიჩნეული.

ჩაჩნურმა ზმნის ულღილებამ დროთა ორგვარი წარმოება იცის: მარტივი და რთული, მიმღეობითა და მეშველი ზმნით ნაწარმოები. არსებითი მნიშვნელობა მარტივ წარმოებასა აქვს.

ლეგური ენების ზმნის აგებულებაც ლილლური ენებისას მიაგავს. მაგალითად, შესაძლებელია თუნდაც ღუნძური ულვილება ავიღოთ. როგორც უკვე კარგად ვიცით, სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელ ნიშნებად ღუნძურში ვ, ჲ, ბ და რ იხმარება. ვ — მამრობითი სქესის აღმნიშვნელია, ჲ — მდედრობითისა, ბ — საშუალო სქეს-კატეგორიისა და რ — სამივე სქეს-კატეგორიის განურჩევლად მრავლობითად გამომხატველია. ზმნის ფორმებს ეს ნიშნები თავსართების სახით ერთვის და მხოლოდ მიმღეობას, ამგვარ თავსართებს გარდა, ნიშნები ბოლოშიაც ემატება. მაგ. თუ მამაკაცი ამბობს, მაშინ იქმნება:

მე ვარ — დუნ ვუგო
მე ვარ ხოლმე — დუნ ვუკუნა
მე ვიყავი — დუნ ვუკანა

ხოლო, თუ დედაკაცი ამბობს, მაშინ იქნება:

მე ვარ — დუნ ჲიგო
მე ვარ ხოლმე — დუნ ჲიკუნა (← ჲუკუნა-საგან)
მე ვიყავი — დუნ ჲიკანა

თუ ბავშვი ამბობს, მაშინ იქმნება:

მე ვარ — დუნ ბუგო
მე ვარ ხოლმე — დუნ ბუკუნა
მე ვიყავი — დუნ ბუკანა

მრავლობითად-კი სამივე სქეს-კატეგორიისათვის იქმნება:

ჩვენ ვართ — ნიჟ რუგო
ჩვენ ვართ ხოლმე — ნიჟ რუკუნა
ჩვენ ვიყავით — ნიჟ რუკანა

(ღუნძ. ე. § 118, გვ. 118).

უსლარის სიტყვით, ზოგს ღუნძურ ზმნას სქეს-კატეგორიის ნიშნები შესაძლებელია შუაშიც ჰქონდეს (ღუნძ. ე. § 118), მაგრამ ამას ჯერ შემოწმება სჭირდება: ასეთი შემთხვევები ხომ ბგერათა ადგილმონაცვლების შედეგი არ არის, ან წინანდელი ორნაწილედი ზმნების ულვილებასთან ხომ არა გვაქვს საქმე?

სქეს-კატეგორის აღმნიშვნელი ეს ბგერები მხოლობითი და მრავლობითი რიცხვის მეორე და მესამე პირის ფორმებისათვისაც იმგვარადვე იხმარება, როგორც პირველი პირისათვის, ამიტომაც მათ ნაცვალსახელოვანი თავსართის მნიშვნელობა-კი არა აქვთ, არამედ ისინი მხოლოდ და მხოლოდ სქეს-კატეგორიის გამომხატველი არიან.

უნდა ითქვას, რომ ყველა ზემომოყვანილ მაგალითებში ვ, ჲ, ბ და რ სუბიექტის სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელია, ხოლო ღუნძური ზმნის ობიექტურს ულვილებაში იგივე სქეს-კატეგორიის თავსართები უკვე ობიექტის სქესისა, ანდა კატეგორიის აღმნიშვნელია.

არც სუბიექტისა და არც ობიექტის პ ი რ ი ს მაუწყებელი ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკები არც თავსართისა და არც ბოლოსართის სახით ღუნძური ზმნის ულვილების ფორმებს არ მოეპოვება.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ლუნძურსაც, ჩაჩნურის მსგავსად, როგორც საშუალო, ისევე ვნებითი ზმნის უღვლილებას არც სუბიექტური და არც ობიექტური სახეობის ორგანული წარმოება არა აქვს, არამედ მარტო სუბიექტისა, თუ ობიექტის სქეს-კატეგორიის გამოხატვა შეუძლიან თავსართების საშუალებით.

ასეთივე აგებულებისაა ლეკური ენების უმრავლესი ნაწილის ზმნის უღვლილებაც და ლუნძურსა და დანარჩენ ლეკურ ენებსაც, სამიოდეს გარდა, პირთა ნაცვალსახელოვანი ნიშნები ზმნის ფორმებისათვის არ მოეპოვება. წყობა-კი იმათაც ორნაირი აქვთ. მაგ. ორგანოვანი წარმოების უღვლილების უქონლობისდა მიუხედავად, უდიურ ზმნასაც, ქართულის მსგავსად, სუბიექტურიცა და ობიექტური უღვლილებაც აბადია.

უკვე პ. უ ს ლ ა რ ს ჰქონდა აღნიშნული, რომ საშუალო გვარის ზმნების როგორც სქეს-კატეგორიის თავსართებისა, ისევე ზმნის ფორმების დაბოლოებათა ცვლილება, ყოველთვის ქვემდებარეზეა დამოკიდებული, ხოლო მოქმედებითი გვარის ზმნებში პირიქით სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი თავსართები ქვემდებარეს, ანუ მოქმედების სუბიექტს-კი არ ეთანხმება ხოლმე, არამედ მოქმედების ობიექტს. უღვლილების ფორმათა დაბოლოება-კი მოქმედებითი გვარის ზმნებში ქვემდებარეს, ანუ მოქმედების სუბიექტს ეთანხმება, როდესაც მოქმედების სუბიექტად (გარკვეულს შემთხვევებში) პირველი, ან (ზოგჯერ) მეორე პირია, და მოქმედების ობიექტს, როდესაც ამნაირ ობიექტად მესამე პირი არის ხოლმე (ლაკ. ე., 140—141 და 144).

რაკი უდიურში პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებს არც შემასმენლობითი და არც მოქმედებითი ბრუნვა არ აბადიათ, ამიტომ მას არ შეუძლიან, ჩაჩნურისა და ლუნძურის მსგავსად, მოქმედებითი გვარის ზმნებში მოქმედების სუბიექტი მოქმედებითი ბრუნვით, ხოლო მოქმედების ობიექტი სახელობითი ბრუნვით გამოჰხატოს. ამის მაგიერ, აბხაზურის მსგავსად, როდესაც 1. და 2. პირი მოქმედობს, უდიური სუბიექტს ობიექტისაგან ბრუნვით-კი არ ასხვავებს, არამედ ორივე იქ სახელობითი ბრუნვით გამოითქმის, ხოლო სუბიექტი ობიექტისაგან მარტო თავისი მდებარეობით განირჩევა: სუბიექტს პირველი ადგილი უკავია, ობიექტს-კი მეორე. ობიექტის აღმნიშვნელი ნაცვალსახელი უეჭველად უშუალოდ სუბიექტს-კი არ უნდა მისდევდეს, არამედ შესაძლებელია ზმნის შემდგომაც დაისვას. მაგრამ, როდესაც მოქმედების სუბიექტი მესამე პირია, მაშინ სუბიექტი ნათესაობითი ბრუნვით გამოიხატება ხოლმე, ობიექტი-კი ისევ სახელობითი ბრუნვით (ლაკ. ე., 141, 142).

იმ სამიოდე დიდოურ-ლეკურ-ალბანურ ენათაგან, რომელთაც მათთვის დამახასიათებელის, ზემოაღწერილი აგებულებისაგან განსხვავებული უღვლილება მოეპოვებათ, პირველად ლეკურ ენათა ჯგუფის ენას, თაბასარანულს, უნდა შევეხოთ.

თაბასარანულ ზმნას, მეტყველების სხვა ნაწილებთან შედარებით, ბევრი ფორმები აბადია. თვით უღვლილების წარმოება ორგვარი თვისებისაა: ან მარტივი, ორგანული წარმოებაა ხოლმე, ან რთული, ორნაწილედი წარმოება, რო-

დესაც პირველ ნაწილად მეტყველების რომელიმე ნაწილია გამოყენებული, მეორე ნაწილად-კი მარტივი, მეშველი ზმნის ფორმაა ხოლმე მოთავსებული.

თაბასარანულ **სახელზმნის მაწარმოებელს ოზ, ჵზ, უზ, კზ** შეადგენს, მაგ. **ფ-უზ** თქმა, **ალ-ჵზ** სვლა, **კფ-კზ** ჭამა. მაგრამ სახელზმნა, **ზემოთმოყვანილ დაბოლოებას გარდა, ობ, უბ დაბოლოებითაც გვხვდება,** მაგ. **ფ-უბ** (თაბას. ე. 46).

ა. დ ი რ რ ი ს სიტყვით, თაბასარანულ ზმნასაც **მოქმედი პირი ნაცვალსახელოვანი სუფიქსების საშუალებით აქვს გამოხატული,** რომელთაც ზმნის წართქმითს ფორმებში ყოველთვის უკანასკნელი ადგილი უკავიათ, ე. ი. **ულგლილება პირთა ნაცვალსახელოვან ბოლოსართების საშუალებით ხწარმოებსო.** მხოლოდ **ორივე რიცხვის მესამე პირს** ამგვარი სუფიქსი არა აქვს, არამედ **ამის მაგიერ იქ ნახმარია ელემენტი, რომელიც,** დროისდა მიხედვით, ან **არის-ს,** ან **იყო-ს ნიშნავსო.**

ამასთანავე თაბასარანულ **ზმნაში ორგვარი ნაცვალსახელოვანი სუფიქსებია.** სუფიქსთა **ერთი გვარი** იხმარება, **როდესაც ქვემდებარე სახელობითი ბრუნვით არის** ხოლმე წარმოდგენილი, **ხოლო** სუფიქსთა **მეორე** გვარი-კი, **როცა ქვემდებარე მიცემითი ბრუნვით არის** გამოთქმულიო.

სუფიქსთა 1-ი გვარი (სახელ. ბრ.)	მე-2 გვარი (მიც. ბრ.)
მხ. რ.	
1. პირი — **ზა**	**ეზ, აზ**
2. „ — **ვა**	**ვუზ, უზ**
მრ. რ.	
1. „ (მე და შენ) **ჰა**	**ჰუზ**
1. „ (მე და ის) **ჩა**	**ჩუზ**
2. „ **ჩვა**	**ჩვუზ**

თაბასარანულ ზმნას პირველ და მეორე პირში **სუფიქსების საშუალებით დამატების გამოხატვაც შეუძლიან,** მაგრამ **ამავე** დროს **დამატება ზმნის წინმავალი სრული ნაცვალსახელითაც გამოითქმის ხოლმე,** ოღონდ ზმნის პირის აღმნიშვნელი **ნაცვალსახელოვანი სუფიქსები** იმგვარადვე, როგორც **სრული ნაცვალსახელით გამოხატული დამატებაც, ხშირად** ქრება ხოლმე, მეორე პირის **ნაცვალსახელოვანი სუფიქსის ვ-ც მომეტებულ ნაწილად** ქრება, ანდა წინამავალ **ნ, ლ** და **რ** ბგერათა ასიმილაციის გავლენა დაეტყობა ხოლმეო.

თაბასარან. დამატების სუფიქსები.

შემასმენ. ბრუნვის	მიცემითი ბრუნვის
მხ. რ.	
ზა	**ეზ**
ვუ, ან უ, ვა, ან ა	**ვუზ, ან უზ**
მრ. რ.	
ჰა, ჩა	**ჰუზ, ჩუზ**
ჩვა	**ჩვზ**

(თაბას. გრ. 52 — 53).

თაბახარანული ზმნის უღვლილების მაგალითები:

1. ალდაქუზ — დაცემა

აწმყო დრო

მხ. რ.

მე ვეცემი იზუ ილდიქუდუზა
შენ ეცემი ივუ ილდიქუდუვა
ის ეცემა დუმუ ილდიქუდურ

მრ. რ.

ჩვენ (მე და შენ) ვეცემით	იჰ'უ ილდიქუდუჰ'ა
ჩვენ (მე და ის) ვეცემით	იჩუ ილდიქუდუჩა
თქვენ ეცემით	იჩ'უ ილდიქუდუჩ'ა
ისინი ეცემიან	დუყრე ილდიქუდურ

ა. დ ი რ რ ს აღნიშნული აქვს, რომ ორივე რიცხვის მესამე პირის ფორმა ერთნაირია და რომ ეს წესი მთელს თაბასარანულ უღვლილებაშია დაცული, თანაც ამტკიცებს, რომ ამ შემთხვევაში ურ დაბოლოება ნაცვალსახელოვანი სუფიქსი-კი არაა, არამედ მეშველი ზმნის 3. პ. ფორმაა, ე. ი. არის (გვ. 68).

ა. დ ი რ რ ს მიცემით ბრუნვიანი ქვემდებარის მქონებელი ზმნის უღვლილების შემდეგი ნიმუში აქვს მოყვანილი, რომელიც ყველა დანარჩენ ამგვარ ზმნებისათვის სამაგალითოდ შეიძლება მიჩნეული იქმნესო (გვ. 98 — 100).

ევქუზ — სმენა

აწმყო დრო

მხ. რ.

იზუზ რექუდეზ	მე მესმის
ივუზ რექუდუვუზ	შენ გესმის
დოლაზ რექუდურ	იმას ესმის

მრ. რ.

იჰ'უზ რექუდუჰ'უზ	ჩვენ (მე და შენ) გვესმის
იჩუზ რექუდუჩუზ	ჩვენ (მე და იმას) გვესმის
იჩ'უზ რექუდუჩ'უზ	თქვენ გესმით
დუყარიზ რექუდურ	იმათ ესმით

ნამყო უსრული

მხ. რ.	მრ. რ.
1. იზუზ რექუდიაზ	1. იჰ'უზ რექუდიჰ'უზ
	იჩუზ რექუდიჩუზ
2. ივუზ რექუდივუზ	2. იჩ'უზ რექუდიჩ'უზ
3. დოლაზ რექუდი	3. დუყარიზ რექუდი

ზემომოყვანილი ყველა მაგალითებითგან ჩანს, რომ თაბასარანულს, ქართველური, სინდური და ლეგური უკვე განხილული ენების მსგავსად, **სუბიექტურიცა და ობიექტური უღვლილებაც ჰქონია.**

თაბასარანულს აქვს სამი-ოთხი მეშველი ზმნა, რომელთაც თავიანთი უღვლილება სრულად დაცული არა აქვთ. პირველი მეშველი ზმნის ფესვი, ა. დ ი რ რ ი ს სიტყვით, უნდა **აგ** იყოს, მეორესი **ჰıუ** (ვუ), მესამესი **შულ**, ან **შალ**. **აგ** ნიშნავს **არსებას**, **ჰıუ** და **შულ**-კი **ყოფნას**, **რაიმე ქცევას**, **ქონებას**, **მიღებას**. ამათგან განუსაზღვრელი ზმნის კილო მარტო მეორეს, **ყოფნას**, **რაიმე გახდომას**, **ქცევას** აქვს: **ჰıუზ**.

ა. დ ი რ რ ს **არსება**, ე. ი. **აგ** ზმნის **აწმყო დროის** უღვლილება აქვს მოყვანილი.

მხ. რ.

მე ვარ — **ვუზა**, ანდა **ზა**
შენ ხარ — **ვუგა**, ანდა **ვა**
ის არის — **ურ**, **ვუგ**, **დურ**, **ვურ**

მრ. რ.

ჩვენ (მე და შენ) ვართ — **ვუıჰა**, ანდა **ჰıა**
ჩვენ (მე და ის) — **ვუჩა**, ანდა **ჩა**
თქვენ ხართ — **ვუჩıა**, ანდა **ჩıა**
ისინი არიან — **ურ**, **ვუგ**

ნამყო უსრული

მხ. რ.

1. **ვუდიზა**, ანდა **დიზა**
2. **ვუდივა**, ანდა **დივა**
3. **ვუდი** ანდა **დი**, **უდი**

მრ. რ

1. (მე და შენ) **ვუდიჰıა**, ანდა **დიჰıა**
1. (მე და ის) **ვუდიჩა**, ანდა **დიჩა**
2. **ვუდიჩıა**, ანდა **დიჩıა**
3. **ვუდი**, ანდა **დი**, **უდი**

დანარჩენი დროთა ფორმები-კი, ამ **აგ** ზმნას, დ ი რ რ ი ს სიტყვით, **ჰıუზ** ზმნისაგან აქვს ნაწარმოები.

ნამყო სრულის 1-ი **ჰıუნუზა**
" " მე-2-ე **ჰıუნიზა**
" " მე-3-ე **კაჰıუზა**

აორისტი **ჰıარზა**
მყობადი **ჰıადიზა**
თუობითი **კაჰıიშ**, **კაჰıნიშ**

ნატვრითი	**იძჰჲიზა, ძიჰჲრი**
ბრძანებითი	**ძიჰჲ, ძიჰჲაძ**

მიმღეობა: ჰჲი, ჰჲურ, ჰჲუბ, — ვუძი, ვუძურ, ვუძუბ, — მაგრამ არსებობს ფორმები **აძი, აძურ, აძუბ, ალურ, ალუბ**-იც.

ამას გარდა **ნამყო სრულის** ფორმაც არის **ადი** და **ალდი.**

შენიშვნაში ა. დ ი რ რ ს ნათქვამი აქვს, რომ მომეტებულ შემთხვევაში **ზა, ვა, ჰჲა** და სხვ. შეკვეცილ ფორმებს ხმარობენ, რომელნიც, კაცმა რომ სთქვას, მხოლოდ ბოლოსართებიაო (თაბას. გრ. 100 — 101).

ა. დ ი რ რ ი ს ზემომოყვანილი მაგალითებითგანაცა და მეშველი ზმნის შესახები მისი მსჯელობითგანაც ჩანს, რომ **ზა, ვა, ჰჲა, ჩა** და **ჩჲა** მას მეშველი ზმნის სრული ფორმების **ვუზა, ვუვა, ვუჰჲა, ვუჩა** და **ვუჩჲა**-ს შეკვეცილ სახედ მიაჩნდა და თანაც ფიქრობდა, რომ ეს **ზა, ვა, ჰჲა, ჩა** და **ჩჲა** ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართებია. ამიტომაც ის **ამტკიცებდა კიდეც, რომ თაბასარანული ზმნის უღვლილება ბოლოსართების საშუალებით სწარმოებს.**

საკმარისია ადამიანმა გაიხსენოს, რომ ორი მეშველი ზმნის ძირი არსებობს, **აგ** და **უ** ან **ვუ**, რომ ცხადი გახდეს, თუ რამდენად სინამდვილესთან შეუსაბამოა დ ი რ რ ი ს დებულება, ვითომც **ვუზა** და **ზა, ვუვა** და **ვა** ერთი-და-იმავე მეშველი ზმნის მხოლოდ სრული და შეკვეცილი ფორმები იყოს. როგორ და საითგან გაუჩნდებოდა **აგ** ძირს **ვუ**? ცხადია, რომ აქ ორი სხვა-დასხვა მეშველი ზმნის უღვლილების ფორმებია: **ზა** და **ვა** და სხვა ფორმები **აგ, არსება,** მეშველი ზმნის უღლილებაა, **ვუზა, ვუვა** და სხვა ფორმები-კი კიდევ (**ჰჲ**)**უ** მეშველი ზმნის უღვლილების ფორმებია.

ამგვარადვე მცდარია მისი დებულება, თითქოს **ზა, ვა, ჰჲა, ჩჲა** და სხვა მხოლოდ ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართები იყოს. **მარტო ის გარემოებაც, რომ მესამე პირის ფორმა არის-ს ნიშნავს, როგორც ეს თითონ მასაც რამდენჯერმე აქვს მოხსენებული, საკმარისია, რომ მისი დებულება, ვითომც ზა და ვა ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართები იყოს და ვითომც თაბასარანული ზმნის უღვლილება ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართების საშუალებით სწარმოებდეს, შეურყეულად ჩაითვალოს. თუ უღვლილებაში მესამე პირს ბოლოში მეშველი ზმნა ერთვის, რა საბუთი და უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ პირველი და მეორე პირის ზა და ვა, ჰჲა, ჩა და ჩჲა ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართებია და არა იმავე მეშველი ზმნის პირველი და მეორე პირის ფორმების ნაშთი?** უფრო ბუნებრივიცა და ლოგიკურადაც სწორე იქნებოდა დაგვესკვნა, რომ **ზა, ვა** და სხვა ფორმები მეშველი **ვარ** ზმნის **აგ** ძირის ფორმებია.

შესაძლებელია ნამყო უსრულის ფორმა **ალდი** და მიმღეობის **ალი** და **ალურ** ამ ზმნის **ალ** ფესვის სრული სახის დამცველი იყოს. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ მესამე პირის ფორმა **არის** თაბასარანულად **ვურ, ძურ,** ან **ურ** იქმნება, რომელთა თავკიდური **ვ** და **ძ** ძირისეული არ შეიძლება იყოს, რომ აქ **ბოლოკიდურ ბგერად** უკვე **რ** ჩნდება, მაშინ ბუნებრივად დაგვებადება აზრი, რომ **ალდი**-ს, **ალი**-სა და სხვა ფორმების **ლ** შემთხვევითი მოვლენა არ არის, არამედ რომ იგი ალბათ **ალ**, ან **არ** ფესვის კუთვნილებაა. ასეთ პირობებში

ა. დ ი რ რ ი ს დებულებაც, თითქოს ამ ზმნის ძირი აგ იყოს, შესაძლებელია საეჭვოდ გვეჩვენოს. ვგონებ, უფრო სწორე იქნება, თუ მის ძირად რ-ს მივიჩნევთ. საყურადღებოა, რომ მხ. რ. მესამე პირის ფორმაც ხომ ორი პარალელური ვურ და ვუგ არსებობს. გ ბგერა აქ რ-ს შენაცვლებად მოჩანს.

ეხლა თუ მეშველი ზმნის აწმყო დროის ფორმებს დავაკვირდებით, ცხადი გახდება, რომ ზა, ვა, ურ, ვურ, ვუგ-, ჰ'ა, ჩა, ჩ'ა, ურ, ვუგ-ის ფორმების ზ, ვ, უ, ჰ', ჩ, ჩ' თავსართებისა და ა ანუ აგ ძირისაგან შესდგება, რომელიც მესამე პირში ურ და უგ-ის სახითაც გვევლინება.

ზ, ვ, უ, ჰ', ჩ, ჩ' უეჭველია იზუ, ივუ, დუმუ, იჰ'უ, იჩუ, იჩ'უ ნაცვალსახელების ძირითადი თანხმოვანი ელემენტების ნიშნებია. ამგვარად, თაბასარანული მეშველი ზმნის უღვლილება მართლაც ნაცვალსახელოვანი ელემენტების, ანუ ნიშნების საშუალებით არის ნაწარმოები, მაგრამ ბოლოსართებით-კი არა, არამედ თავსართებით. ბოლოკიდურ რ, ლ-სა და გ ბგერათა გაქრობამ ამ მეშველი ზმნის გარეგანი სახე ნაცვალსახელებს ძალიან მიუმსგავსა, მაგრამ ეს გარემოება მათ მაინც ზმნის თვისებას არ უკარგავს და ნაცვალსახელებად არ ხდის, რასაც მესამე პირის ფორმაც ცხადჰყოფს.

ყველა ზემონათქვამის შემდეგ, თაბასარანული ზმნის მთელი უღვლილებაც სულ სხვანაირად წარმოგვიდგება, ვიდრე ეს ა. დ ი რ რ ს ეხატებოდა და განმარტებული აქვს. თუ მას თაბასარანული ზმნის უღვლილება ნაცვალსახელოვანი სუფიქსების საშუალებით ნაწარმოებად მიაჩნდა, ნამდვილად თაბასარანული უღვლილება ბოლოში მოქცეული მეშველი ზმნის საშუალებით სწარმოებს.

რაკი ეხლა გამორკვეულია, რომ უღვლილების ბოლოს მეშველი ზმნა წარმოადგენს, პირველი ნაწილი, ან მარტივს ან რთულ მიმღეობას უნდა წარმოადგენდეს, ე. ი. წარმოების პროცესი დ ი რ რ ი ს დებულების წინაუკმო უნდა წარმოვიდგინოთ: მიმღეობა-კი არ უნდა იყოს აწმყო დროის ფორმათაგან ნაწარმოები, არამედ პირიქით აწმყო დროის ფორმაა წარმომდგარი სათანადო მიმღეობისა და მეშველი ზმნისაგან. თუ ზმნის ეს ნაწილი აწინდელ მიმღეობას მთლად არ მიაგავს, ეს ამ დებულების დამაბრკოლებელ გარემოებად ვერ ჩაითვლება.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ თაბასარანულ ზმნას ორგანული უღვლილება მარტო მეშველი ზმნისათვის დაუცავს, დანარჩენ ყველას-კი მხოლოდ არაორგანული, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას, მეშველ-ზმნიანი წარმოება მოეპოვება. თვით მეშველ ზმნათა შორისაც-კი ორგანული წარმოება ყველას არა აქვს შენარჩუნებული. მაშასადამე, შესაძლებელია ითქვას, რომ თაბასარანულში ორგანული უღვლილება მხოლოდ ერთად-ერთ მეშველ ზმნას აქვს შენარჩუნებული, დანარჩენ ყველა ზმნებს-კი რთული, მეშველ-ზმნიანი წარმოება აბადიათ.

საინტერესოა უდური ზმნის უღვლილებაც, რომელიც ამ ენის გრამატიკის მკვლევარის, ა. დ ი რ რ ი ს, სიტყვით, თითქოს პირის აღმნიშვნელი ნაცვალსახელოვანი ჩანართებისა, ანუ ინფიქსებისა და დროის აღმნიშვნელი ბოლოსართების, ანუ სუფიქსების საშუალებით სწარმოებს. ამასთანავე პირთა ნაცვალსახელოვანი ელემენტები შესაძლებელია სხვა-და-სხვა ადგილას იყოს მოთავსებული,

დროის აღმნიშვნელი ნაწილაკები-კი ყოველთვის ზმნის ფესვის ბოლოშია ხოლმე (Грам. удинск. яз. 38).

უდური ყველა, მარტივი, თუ რთული, ზმნების სახელზმნას ბოლოში აქვს სუნ, მაგ. აყსუნ ალება, ბუყსუნ ნდომა, ბაქსუნ ყოფნა, უქსუნ ჭამა, გულსუნ სმა, ბელსუნ ხედვა, ბოსსუნ ტყორცნა, ეფსუნ პერა და სხვა ამგვარივე მარტივად მიჩნეული ზმნები (უდ. გრ. 39).

რთულ ზმნებად დ ი რ რ ს მხოლოდ ისეთები მიაჩნია, რომელთაც მეორე ნაწილად აქვს ესუნ სვლა, ბესუნ ქმნა (იგი ბსუნ-ის სახითაც იხმარება),— ფესუნ, ანდა ფსუნ უბნობა, მეტყველება, პესუნ ანდა პსუნ, ტესუნ, თესუნ, დესუნ, ხესუნ, ქესუნ ბაფსუნ ჩასხმა, ლაფსუნ ჩაცმა, ლაისუნ (ლაესუნ-ის მაგიერ) ადგომა, თაისუნ (←თაესუნ) წასვლა, თასტუნ (←თადესუნ) მიცემა.

ამავე მეშველი ზმნების საშუალებით შეიძლება თითქმის ყოველგვარი არსებითი და ზედსართავი სახელისა, ზმნისზედას, შორისდებულისა და უცხო ენებითგან ნასესხები ზმნებისაგანაც ზმნების წარმოება.

უდური ზმნის უღვლილებას ორნაირი პ. ნაცვალსახელოვანი ელემენტები აბადია. ერთი, ა. დ ი რ რ ი ს სიტყვით იხმარება, როდესაც ზმნის ქვემდებარე მიცემითი ბრუნვით გამოითქმის (უდ. გრ. 48), ანუ, ქართული ენის ნორმების მიხედვით, როდესაც ობიექტურ ნაცვალსახელს წარმოადგენს, მეორე კიდევ ზმნათა მომეტებულ ნაწილსა აქვსო. საფიქრებელია და, რამდენადაც უღვლილების მოყვანილ ნიმუშებითგანაც ჩანს, იგი სუბიექტური ნაცვალსახელოვანი ელემენტებია. ამგვარად უდური ნაცვალსახელოვანი ნიშნები იქმნება:

	სუბიექტური	ობიექტური
	მხ. რ.	
1. პირის	ზუ, ანდა ზ	ზა
2.	ნუ, ანდა ნ	ვა
3.	ნე	ტუ
	მრ. რ.	
1.	ჲან	ჲან, ან ჲა
2.	ნან	ვან, ან ვა
3.	ყუნ	ყო

(უდ. გრ. 49).

არსება მეშველი ზმნის უღვლილება უდურად იქნება:

მე ვარ	ზუ ზუ
შენ ხარ	უნ ნუ
ის არის	შონო ნე
ჩვენ ვართ	ჲან ჲან
თქვენ ხართ	ვან ნან
ისინი არიან	შონორ, შენორ, შჷნორ } ყუნ

(უდ. გრ. 48—49)

სუბიექტური უღვლილების მაგალითები:

ცამფესუნ — წერა

აწმყო დრო

მხ. რ.

ცა́მ-ზუ-ეხა	ვწერ, ანდა	ცა́მ-ზ-ეხა,	ცამ-ზუ-ხა
ცა́მ-ნუ-ეხა	სწერ, ანდა	ცა́მ-ნ-ეხა,	ცა́მ-ნუ-ხა
ცა́მ-ნე-ეხა	სწერს, ანდა	ცა́მ-ნ-ეხა,	ცა́მ-ნე-ხა

მრ. რ.

ცა́მ-ჲან-ეხა	ვწერთ
ცა́მ-ნან-ეხა	სწერთ
ცა́მ-ყუნ-ეხა	წერენ

(უდ. გრ. 49).

თაიხუნ — წასვლა

აწმყო დრო

მხ. რ.	მრ. რ.
1. თა-ზ-ხა	თა-ჲან-ხა
2. თა-ნ-ხა	თა-ნან-ხა
3. თა-ნე-ხა	თა-ყუნ-ხა

ულხუნ — სმა

მრ. რ.	მრ. რ.
1. უ́-ზ-ლეხა	უ́-ჲან-ლეხა
2. უ́-ნ-ლეხა	უ́-ნან-ლეხა
3. უ́-ნე-ლხა	უ́-ყუნ-ლეხა

(უდ. გრ. 49—50).

ობიექტური უღვლილების ნიმუშები:

აკხუნ — ხედვა

მხ. რ.

1. ზა		ა-ზა-კხუნ	მხედავ
2. უნ	(ანუ უკეთ ვა)	ა-ვა-კხა	გხედავ
3. შეტინ	(„ შეტუ)	ა-ტუ-კხა	ჰხედავს

მრ. რ.

1. ჲან	(ანუ უკეთ ჲა)	ა-ჲა-კხა	გვხედავთ
2. ვა́ნ	(„ „ ვა́)	ა-ვა́-კხა	გხედავთ
3. შეტოლონ	(„ „ შეტოლო)	ა-ყო-კხა	ჰხედავენ

(უდ. გრ. 53).

იბაქხუნ — სმენა

აწმყო დრო

მხ. რ.

1. **ზა ი-ზა-ბაქხა** — მესმის
2. **უნ ი-ვა-ბაქხა** — გესმის
3. **შეტინ ი-ტუ-ბაქხა** — ესმის

მრ. რ.

1. **ჲან ი-ჲა-ბაქხა** — გვესმის
2. **ვან ი-ვა-ბაქხა** — გესმით
3. **შეტღონ ი-ყო-ბაქხა** — ესმით

(უდ. გრ. 53).

დ ი რ რ ს აღნიშნული აქვს, რომ, პირველი პირის ნაცვალსახელის **ზა**-ს გარდა, რომელიც მიცემითი ბრუნვით არის წარმოდგენილი, დანარჩენი პირების ნაცვალსახელები სახელობითი ბრუნვით არიან ნახმარი, თუმცა ამ შემთხვევაშიც წესიერი მეტყველების დროს უნდა მეორე პირშიც **ვა** იყოს და მესამეში **შეტუ** ნათქვამი, მაგრამ საუბარში ჩვეულებრივ ეს ხშირად ირღვევა და **უნ**-სა და **შეტინ**-ს ხმარობენ ხოლმეო. დ ი რ რ ს ჰგონია, რომ ასეთ შემთხვევებში, მიცემითი ბრუნვის მაგიერ, ნათესაობითი ბრუნვა იხმარება, მაგრამ უფრო საფიქრებელია აქ იმგვარსავე მოვლენასთან გვქონდეს საქმე, როგორიც ქართულშიც გვხვდება: ქართულის მსგავსად, უდურშიც ნაცვალსახელის მიცემითი ბრუნვის ფორმა გარეგნულად იმნაირივე ხდება, როგორიც სახელობითი **მე** (სახ. და მიც.), **შენ** (სახ. და მიც.). გარეგნული, ბგერითი, იგივეობისდა მიუხედავად, სემასიურად, რასაკვირველია, აქ სახელობითი-კი არა, მიცემითი ბრუნვაა.

დ ი რ რ ს ზემომოყვანილი ზმნების უღვლილების მნიშვნელობა არც გადმოთარგმნილი და არც განმარტებული არა აქვს.

პესუნ, ბესუნ, ტესუნ, კესუნ, ხესუნ, ყესუნ, ესუნ და **ისუნ**-ბოლოკიდურიან ზმნებს აწმყო დროის საწარმოებლად, ა. დ ი რ რ ი ს სიტყვით, **უნ** უნდა ჩამოეცალოს და ამის მაგიერ **ა** დაერთოს. ამგვარად აწმყოში ზემოაღნიშნულ ზმნებს აქვთ **პესა, ბესა, ტესა, კესა, ხესა, ყესა, ესა** და **ისა**. აღსანიშნავია, რომ **ფეხუნ**-ბოლოკიდურიან ზმნებს აწმყოში და ნამყო უსრულში **ეხა** აქვთ (უდ. გრ. 52).

თუ გავიხსენებთ, რომ **უნ** სახელზმნის უღური ნამდვილი დაბოლოება-ნიშანია, მაშინ ზემოაღწერილი მოვლენის გრამატიკულად დახასიათება ამნაირად შეიძლება: აწმყო დროის საწარმოებლად სახელზმნას უნდა მისი **უნ** ნიშანი ჩამოეცალოს და მის მაგიერ აწმყო დროის ნიშანი **ა** დაისვას. ამასთანავე **ფეხუნ**-ბოლოკიდურიან ზმნებს აწმყო დროში **ხესუნ**, ან, უკეთ რომ ითქვას, **ეხუნ**-ბოლოკიდურიანობის მსგავსად აქვთ წარმოება.

ამისდა გვარად ქვემომოყვანილ ზმნებითგან აწმყო დრო ასე გვექმნება:

ურტესუნ (<**ურ-ტესუნ**) **რთვა**

ურ-ზუ-ტესა	ვართავ
ურ-რუ-ტესა	ართავ
ურ-რე-ტესა	ართავს

მანდესუნ (<**მან-დესუნ**) **დარჩომა**

მან-ზუ-დესა,	ან **მანზუსტა**	ვრჩები
მან-ნუ-დესა,	„ **მანნუსტა**	რჩები
მან-ნე-დესა		რჩება

რაკი უდურად **ესუნ** სვლას, **ბესუნ** ქმნას და **ფეხუნ** უბნობასა ნიშნავს და **ესუნ**, **ბესუნ** და **ფესუნ**-ბოლოკიდურიან ზმნებს პირთა ნაცვალსახელოვანი ნიშნები ორნაწილედს ზმნას თავში-კი არ ემატება, არამედ სწორედ ამათ უძღვის ხოლმე წინ, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ აქ ჩვენ თვალწინ **მეშველი ზმნები და რთული წარმოება გვაქვს, რომელშიც ორნაწილედი ზმნის პირველი ნაწილი, ან წინდებულია, ან არსებითი, გინდ ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობაა, ხოლო მეორე ნაწილი მეშველი ზმნაა ყველა თავისი თვისებებითურთ,** ე. ი. პირთა ნაცვალსახელოვანი ნიშნებით შემკული. ამის მსგავსი მოვლენა ქართულშიც მოგვეპოვება, მაგ. **დგა-ხარ, ვზი-ვარ, ზი-ხარ, ვწე-ვარ, წევ-ხარ, ყოფილ-ვარ, ყოფილ-ხარ** და სხვა.

მართალია, **ტესუნ, თესუნ, დესუნ, ხესუნ, ქესუნ**-ის მნიშვნელობა გამოურკვეველია, მაგრამ ეს მაინც ცხადია, რომ **უდური მათ მეშველი ზმნების მსგავსად ხმარობს**. საფიქრებელია, რომ ისინი სამიოდე ძირითადი მეშველი ზმნის მერმინდელი ფონეტიკური სახესხვაობაა. ეს უკანასკნელი გარემოება ფიქრად დ ი რ რ ს ა ც მოსდიოდა (იხ. უდ. გრ. 40; შენ. ******).

ზემონათქვამის შემდეგ, დ ი რ რ ი ს აზრი და დებულება, ვითომც უდური ზმნის უღვლილება პირთა ნაცვალსახელოვანი ინფიქსების საშუალებით სწარმოებდეს, მცდარად უნდა იქმნეს მიჩნეული ისევე, როგორც მცდარი და შეუწყნარებელი იქმნებოდა, ვისმეს რომ ზიხარ, დგახარ, და**ვ**წერე, დასწერე, და**მ**ჰერ, დაგჰერ და ამისი მსგავსი ფორმები ინფიქსების საშუალებით ნაწარმოებად გამოეცხადებინა.

უდურშიც იქ, სადაც ჩვენ ზმნის პირველ ნაწილად წინდებულს ვერ ვიცნობთ, ან ნასახელარ ზმნასთან არა გვაქვს საქმე, უნდა ქართული **ყოფილვარ, ყოფილხარ, ყოფილა**[რს], **ყოფილვიყავ, ყოფილიყავ, ყოფილიყო**-ს ფორმების მსგავსი **მიმღეობიან-მეშველ-ზმნიანი წარმოება ვიგულისხმოთ,** თუნდაც ასეთი ზმნის უღვლილების პირველი ნაწილი თავისი გარეგანი აგებულებით აწინდელ უდურ მიმღეობას არ უდგებოდეს, რათგან უდურს საერთოდ თავისი პირვანდელი მორფოლოგიური სახე, დიდი შემოცვეთილობის გამო, ძალიან დაზიანებული უჩანს.

იმ ცნობების მიხედვით, რომელიც დ ი რ რ ს ა აქვს გამოქვეყნებული, ისე გამოდის, რომ **თანამედროვე უდურს მეშველ ზმნებს გარდა, ორგანული**

უღვლილება ალარ აბადია და ეს გარემოება ამ ენის პირვანდელი სახის შეცვლილობის ცხადი გამომქლავნებელია.

საგულისხმოა, რომ პირთა ნაცვალსახელოვანი ფორმანტებით წარმოებაზე დამყარებული უღვლილება, შ ი ფ ნ ე რ ი ს ცნობით, წოჳჷრსაც ჭკონია, რომელიც მორფოლოგიის ამ თავისი კუთვნილებით დანარჩენი ღიღღჷრი ენებისა, ჩარნჷრისა და ძისცჷრისაგან განირჩევა. შ ი ფ ნ ე რ ი ს სიტყვით, წოჳჷრს ისეთი **უღვლილებაც აბადია, რომელშიც 1. და 2. პირის ნაცვალსახელები ზმნას მისდევს და მასთან შერწყმულია**. ამასთანავე, თუ ზმნის ძირი, ან ფუძე ხმოვანბოლოკიდურიანია, მაშინ პ. ნაცვალსახელებს ხმოვანი უქრება, ხოლო, როცა თანხმოვან-ბოლოკიდურიანია, ნაცვალსახელიც მთლიანად ერთვის და ძირსა, ან ფუძესაც შემაერთებელი ა ხმოვანი უჩნდება (იხ. შიფნერის Versuch, § 177). მაგ. წოჳჷრი მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელი, როგორც ვიცით, **ხო** და 2. პ. ნ. **ჰიო**, მრ. რ. 1. პირისა-კი **ჟაძ** და **თხო**, 2. პ.—**შუ** არის. **ვარ** იქმნება **ჟახ** (**ჟა**+ +**ხო**-ს მაგიერ), **ხარ—ჟაჰი** (**ჟა**+**ჰიო**-ს მაგიერ), მაგრამ **ვიყავი—ჟარახო** (**ჟარ** + **ა** + **ხო**). ამნაირად აქ თითქოს ბოლოსართოვანი წარმოება უნდა გვქონდეს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ აქაც მეშველზმნიანი წარმოების ძირ-ბოლომოკვეცილი ფორმები-ღაა შერჩენილი. სამწუხაროდ შიფნერს ძალიან ცოტა ცნობები მოეპოვება, რომ ამ საყურადღებო საკითხის გულდასმით განხილვა შესაძლებელი იყოს.

ღიგჷრ იმ მცირერიცხოვან ენათა ჯგუფს, რომელთაც **ზმნის ფორმები პირისდა მიხედვით ეცვლებათ**, უ ს ლ ა რ ი ს სახელდებით ჰჳრჰილჷრიც, ანუ, როგორც მას ლ. ჟ ი რ კ ო ვ ი უწოდებს, ჲარგჳაჷლიც (даргинск., la langue dargwa) **ეკუთვნის**. მაგალითად შესაძლებელია მოყვანილი იქმნეს **ვარ**, **ხარ**, **არის** მეშველი ზმნის აწმყო დროის ფორმები:

მხ. რ.

მე (მამრ. სქ.) ვარ — **ნუ ხაძრა**
შენ „ „ ხარ — **ჰიუ ხაძრი**
ის „ „ არის—**ჰით ხაძ**
მე (მდედრ. სქ.) ვარ — **ნუ სარრა**
შენ „ „ ხარ — **ჰიუ სარრი**
ის „ „ არის— **ჰით სარი**
მე (3. სქეს-კატ.) ვარ — **ნუ საჳრა**
შენ „ „ ხარ — **ჰიუ საჳრი**
ის „ არის— **ჰით საჳი**

მრ. რ.

ჩვენ ვართ — **ნუშა სარრა**
თქვენ ხართ — **ჰიუშა სარრა**
ისინი არიან — **ჰითთი საჳი** (1. და 2. სქ.-კ.) და **სარი** (3. სქ.-კ.).
(უ ს ლ ა რ ი ს ჰჳრკ. ე., გვ. 71).

უ ს ლ ა რ ს აღნიშნული აქვს, რომ, ზემომოყვანილი სრული **ხაძრა**-სა და დანარჩენი ფორმების მაგიერ, 1. პ. მარტო **რა**-ს, ხოლო 2. პ. **რი**-სა ხმარობენ,

რომელიც **არსება** მეშველი ზმნის უმარტივეს ფორმებად უნდა მივიჩნიოთ. ამასთანავე შესადარებლად თავისი ღუმუქური (Лакск.) გრამატიკის § 81 აქვს დასახელებული (ჰვრკ. ე., გვ. 71).

უ ს ლ ა რ ს ამ **ხაძრა** მეშველი **ზმნის** ანალიზიც **მოეპოვება**: „საძრა უკუქცევითი **საძ** ნაცვალსახელისა (§ 46) და **რა**-საგან ჩანს შედგენილი"-ო და **ნუ ა̈ჰინა ხაძრა**—„მე თითონ თავად კარგი"-ს აღმნიშვნელიაო. მაგრამ **ნუ ა̈ჰინა ხაძრა**-ს და სხვა ფორმების მაგიერ ჩვეულებრივ ამბობენო:

მხ. რ.		მრ. რ.
1. **ნუ ა̈ჰინარა**		**ნუშა ა̈ჰითირა**
2. **ჰოუ ა̈ჰინარი**		**ჰოუშა ა̈ჰითირა**
3. **ჰით ა̈ჰინა**	**საძ** (მ.)	**ჰითთი ა̈ჰითი ხავი** (1. და 2.).
„ „	**სარი** (მდ.)	„ „ **სარი** (3. სქ.-კ.).
„ „	**ხავი** (3. სქ.-კ.).	

(ჰვრკ. ე. გვ. 71).

არსება მეშველი ზმნის **ზემოთმოყვანილ ფორმების გარდა**, უ ს ლ ა რ ი ს ა ვ ე ცნობით, **შემდეგი ფორმებიც გვხვდება**:

მხ. რ.	მრ. რ.
ვარ — **ნურა**	ვართ — **ნუშარა**
ხარ — **ჰოური**	ხართ — **ჰოუშარა**

(იქვე, გვ. 72).

ნამყო დრო

მხ. რ.

მამრ. სქ.	**მდედრ. სქ.**	**3 სქეს-კატ.**
1. **ნუ ხაძრი**	**ნუ სარრი**	**ნუ სავრი**
2. **ჰოუ ხაძრი**	**ჰოუ ხარრი**	**ჰოუ სავრი**
3. **ჰით ხაძრი**	**ჰით ხარრი**	**ჰით ხავრი**

მრ. რ.

1. **ნუშა ხარრი**
2. **ჰოუშა სარრი**
3. **ჰითთი სავრი** (1. და 2.),—(**სარრი**). მაგრამ, ზემომოყვანილი ფორმების მაგიერაც, მარტო **რი**-საც ხმარობენ ხოლმეო (იქვე, გვ. 72). უ ს ლ ა რ ს მოყვანილი აქვს მაგ. წინადადება, რომელშიც ნამყო დროს მხ. რ. 3. პ. ფორმად **ჰითრი** არის ნახმარი (იქვე, გვ. 73). „ის იყო"-ს აღმნიშვნელი ეს ფორმა 3. პ. ნაცვალსახელის **ჰით**-ისა და **არსება** ზმნის **რი** მარცვლის **უშუალო შერწყმით არის ნაწარმოები.**

ამავე ზმნის **მიმღეობა** იქმნება:

ხაძილ (მ.), **ხარილ** (მდ.) და **ხავილ** (3. სქესკ.), **ხოლო** მრ. რ. **ხავთი** (1. და 2. სქ.) და **ხართი** (3. სქ.-კ.). ყველა ამ ფორმებს, როგორც აწმყო დროის, ისევე ნამყოს მიმღეობის მნიშვნელობა აქვს.

ამავე ზმნის აწმყო დროის **ზმნისზედა** არის **საჲლი** (მ.), **სალლი** (მდ.) და **სავლი** (3. სქესკ.), ხოლო მრ. რ. **სალლი** (1. და 2. სქ.) და **სავლი** (3. სქ.-კ.). ამას გარდა სხვა ფორმებიც არსებობს, მაგ. **საჲჰილი** (მ.) და სხ., რომელნიც ზემომოყვანილ ფორმებისაგან მხოლოდ **სა-ჲ**-სა და **ლი**-ს შუა მყოფი **ჰი** მარცვლით განსხვავდებიან. ამ ფორმებს ერთვის მნიშვნელობა „იმ დროს როცა“... (ჰვრკ. ე., გვ. 73—74).

ლ. ჟ ი რ კ ო ვ ი ჰკრჟილეჩი, ანუ როგორც იგი უწოდებს, ღარგუაული **ენის** თავისს გრამატიკაში ამტკიცებს, რომ უ ს ლ ა რ მ ა ამ ენის ზმნის უღვლილების აგებულება ვერ გაიგო: 3. პ. მხ. რ. ზმნის **არის** ფორმა **საჲ** უ ს ლ ა რ ს ყველგან 3. პ. ზმნის ფორმაში აქვს მოყვანილი და ერთი შეხედვით **მაერთად** მოჩანსო. მაგრამ ეს მხოლოდ ოპტიკური შეცდომაა. **საჲ** ელემენტს **არსება** ზმნის მნიშვნელობა არ ახლავს. 1. და 2. პ. ფორმები უფრო მოკლე **რა** და **რი**-ს სახითაც გვევლინება, რომელნიც აწმყო დროის ზმნის მხ. რ. სწორედ 1. და 2. ირების დაბოლოებანია. ეს ელემენტები (**რა**, **რი**) მართლაც სრულებით გარკვეული მაერთია 1-სა და 2. პირში. **საჲ** ელემენტი-კი, რომელიც 3. პირში მხოლოდ-ღა რჩება, ნაცვალსახელია **თითონ** (ლუნძურს ჟივ-ს უდრის), რომელიც სწორედ ამავე სქეს-კატეგორიების ნიშნებითურთ პ. კ. უ ს ლ ა რ ს თავის გრამატიკის იმ ნაწილში აქვს მოყვანილი, სადაც ნაცვალსახელებზეა საუბარიო Грам. даргинск. яз. 26—27 [1]).

ვინც მხოლოდ ლ. ჟ ი რ კ ო ვ ი ს ზემომოყვანილ მსჯელობას წაიკითხავს, იფიქრებს, რომ ამ მეშველი ზმნის შემადგენელი **საჲ** ნაწილის რაობა პირველად მართლაც ჟ ი რ კ ო ვ ი ს გამორკვეულია. მაგრამ ამ ჩვენს წიგნში თვით უ ს ლ ა-

---

[1]. „Имеется глагол со значением быть: sayra—я есмь, sayri—ты еси, say—он есть (приводим пока только с родов. призн. муж. рода < sawra...). Это say неизменно выставляется П. К. Усларом при каждом 3-ем лице глагола и кажется на первый взгляд самой определенной связкой. Однако это ничто иное, как оптический обман. Глагольное значение быть с этим элементом say не связано. 1-ое и 2-ое лица факультативно являются в более коротких формах ra и ri, которые служат, между прочим, как раз окончаниями 1-го и 2-го лица един ч. в настоящем времени глагола. Эти элементы (ra, ri) есть действительно вполне определенная связка в 1-ом и 2-ом лице. Что-же касается элемента say, который остается единственным в 3-ем лице, то это есть местоимение со значением сам (соответствует аварск. jiv), с точно такими-же родовыми изменениями, приводимое П. К. Усларом в отделе местоимений его грамматики. Получается картина не совсем аналогичная пропуску связки в русском языке в предложениях типа: он (есть) добрый. В даргинском языке такое предложение строится по типу: он сам добрый,—без малейшего следа какого бы то ни было глагольного элемента. Подчеркиваем, что сказанное касается именно только форм 3-го лица“ (Л. Ж и р к о в. Грам. даргинск. яз. гз. 26—27).

„Как видно из рассмотрения приведенных вариантов личных окончаний, мы стоим здесь перед чрезвычайно любопытной картиной. Окончания—ra,-ri и являются как раз теми единственными чисто глагольными элементами, которые мы выделили, как глагол со значением быть. Эти-же глагольные элементы образуют личные формы всех даргинских глаголов. Образуют они их, присоединяясь к деепричастной форме“. (Грам. даргинск. яз. 29—30).

რის ნაშრომითგან ზემოთ მოყვანილი ცნობები მკითხველს დაარწმუნებდნენ, რომ უსლარს მარტო ნაცვალსახელების ნაწილში-კი არა აქვს **საჲ**-ს ფორმები მოყვანილი, არამედ სწორედ ამავე **საჲრა** ზმნის უღვლილების განხილვის დროს ჰქონდა უკვე მისი აგებულების ანალიზიც მოყვანილი და აღნიშნულიც აქვს, რომ იგი **საჲ** უკუქცევითი ნაცვალსახელისა და **რა**-საგან ჩანს შედგენილი (იხ. აქვე, გვ. 606). მაშასადამე, აქ ჟირკოვი მხოლოდ უსლარისავე განმარტებას იმეორებს და ახალი **საჲრა**-ს **საჲ**-ს პირვანდელს ბუნებასა და რაობაზე არა უთქვამს რა.

თვით ჟირკოვს მხოლოდ ის დებულება ეკუთვნის, რომ 1. პ. **საჲრა**-სა **რა** სწორედ პირველი პირისა, ხოლო 2. პ. **საჲრი**-ს **რი**-კი მეორე პირის დაბოლოებაა. მაგრამ ეს დებულება **სრულებით მცდარია**: ცხადია, რომ **რ** არასგზით **არ შეიძლება დაბოლოებას მიეკუთვნოს, არამედ ის უცილობლად ძირის ბგერაა.** ამ საკითხისადმი ფორმალური მიდგომის დროს, შესაძლებელია კიდევ ვისმე ეთქვა, რომ **რა**-ში **ა** 1. პირის დაბოლოებაა, **რი**-ში-კი **ი** 2. პირის დაბოლოებააო, მაგრამ არც ასეთი დასკვნა იქმნებოდა სწორე. თვით **რი**-ცა და **რი**-ში **ი** ხმოვანიც რომ შეუძლებელია 2. პირის ნიშნად, ანდა დაბოლოებად იქმნეს მიჩნეული, ეს თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ **რი** მარცვალი **ნამყო დროის ორივე რიცხვის სამივე პირის ფორმების დაბოლოებაა.** ცხადია, რომ **ი** არც ერთ **პირთან დაკავშირებული არ უნდა იყოს.**

მაშასადამე, ჟირკოვის დებულება, თითქოს **რა** და **რი** 1. და 2. პ. დაბოლოება იყოს, მცდარია: **რ** ძირის ბგერაა, ხოლო **ა** და **ი** ხმოვნები მაინც და მაინც პირის გამომხატველი ელემენტები არ არის. ამნაირად ირკვევა, რომ **ჰვრკილური, ანუ დარგუაული ენის ზმნის უღვლილებაში პირი ბოლოსართების საშუალებით არ ყოფილა გამოხატული.**

ჰურკილური **უღვლილების აღნაგობა**, მაშასადამე, **ისევ ისე გამოსარკვევი ყოფილა.** რაკი დავრწმუნდით, რომ პირი იქ ბოლოსართებით არ არის აღნიშნული, შესაძლებელია დაგვესკვნა, რომ ჰვრკილურიც, ლუნძურ-ანდი-დიდოურ ენათა ჯგუფივით, ენათა იმ ჯგუფს ეკუთვნის, რომელსაც პირის გამომხატველი ნაცვალსახელოვანი ელემენტები საკუთრივ ზმნის ფორმაში არ მოეპოვება, მაგრამ ასეთი დასკვნა აჩქარებული მსჯელობის ნაყოფი იქმნებოდა.

ჰურკილური **მეშველი ზმნის უღვლილება ფრიად საყურადღებოა.** როგორც მკითხველი ზემომოყვანილი მაგალითებითგან დარწმუნდებოდა, **ამ** მეშველი **ზმნის აწმყო დროის ორგვარი ფორმები არსებობს:** მაგ. **ვარ** ჰურკილურად იქმნება **ნუ საჲრა**-ც და **ნურა**-ც,- **ხარ — ჰიუ საჲრი**-ცა და **ჰიური**-ც,- ამნაირადვე **ვართ — ნუშა სარრა**-ცა და **ნუშარა**-ც ისევე, როგორც **ხართ — ჰიუშა სარრა**-ცა და **ჰიუშარა**-ც.

ზემომოყვანილ პარალელურ ფორმათაგან **მეორე წყების ფორმები** სათანადო **პირისა** და **რიცხვის ნაცვალსახელისა** (**ნუ, ჰიუ, ნუშა, ჰიუშა**) + **რ — ძირისა და ხმოვნისაგან** (**ა, ი**) **შესდგება.** ცხადია, რომ **აქ ზმნის უღვლილების ნაცვალსახელოვანი თავსართოვანი წარმოება გვაქვს,** თანაც **ორგანული წარმოების ფორმებია.**

ულვილების პარალელურ ფორმათა პირველი წყება უფრო რთული აგებულებისაა: თავითგანვე თვალსაჩინო განსხვავებას შეამჩნევს ადამიანი იმ მხრით, რომ პირთა ნაცვალსახელები ზმნის ფორმასთან შერწყმული-კი არ არის, არამედ განცალკევებით დგას, უ ს ლ ა რ ი ს ჩანაწერით მაინც. მეორესა და უკვე არსებითს განსხვავებას ის შეადგენს, რომ ზმნის ახმოვნებულს რ-ძირს წინ, ან საჲ, ან სარ, ანდა სავ უძღვის, რომელთანაც იგი შერწყმულია. ამნაირად, თუმცა აქ ზმნის შერწყმული ფორმები გვაქვს, მაგრამ პირის ნაცვალსახელოვანი, არც თავსართოვანი და არც ბოლოსართოვანი ნიშანი ამ ფორმებს არ მოეპოვებათ. ამისდა მიუხედავად, მაინც უფლება არა გვაქვს ვთქვათ, რომ ამ პირველი წყების ფორმებში ნაცვალსახელოვანი წარმოების არავითარი კვალი არ გვქონდეს. უკვე ის გარემოება, რომ 1. და 2. პირის ორივე რიცხვის ფორმებს თავში უკუქცევითი ნაცვალსახელი უზის, მათ ნაცვალსახელოვან წარმოებად ხდის.

მას შემდეგ, რაც ჩვენ პირთა ნაცვალსახელების აღნაგობა და შემადგენელი ნაწილები დაწვრილებით შესწავლილი გვაქვს, ხსენებული ულვილების ამ თავისებურების გაგებაც გაგვიადვილდება.

მეხუთე კარში სხვა-და-სხვა ენის ნაცვალსახელების განხილვამ მრავალჯერ დაგვარწმუნა, რომ პირთა ნაცვალსახელები უმჭიდროესად ყოფილან უკუქცევითს ნაცვალსახელებთან დაკავშირებული ისე, რომ ბევრჯერ ორივეს განუყრელად შერწყმული ფორმებიც-კი მოგვეპოვება, ენათა ზოგს ჯგუფში-კი ამ შერწყმულ ფორმათა პირის გამომხატველი ნაცვალსახელოვანი ელემენტი გამქრალიც-კია, ხოლო უკუქცევითი ნაცვალსახელის ელემენტი პ. ნაცვალსახელად არის ქცეული.

იქვე აღნიშნული გვქონდა, რომ პ. ნაცვალსახელთა ორი წყება ყოფილა, რომელთაგან ერთი წყება მხოლოდ პირის მაუწყებელი იყო, მეორე წყებას-კი ამას გარდა სქეს-კატეგორიაც უნდა გამოემჟღავნებინა.

სქეს-კატეგორიები თავდაპირველად სათანადო ნიშნების დართვით გამოიხატებოდა, შემდეგ-კი მათ მაგიერ ამავე დანიშნულებით უკუქცევითი ნაცვალსახელი ჩნდება (იხ. აქვე).

ყველა ზემოაღნიშნულის გახსენების შემდეგ, საკმარისია იმასაც დავაკვირდეთ, თუ რა განსხვავებაა მეშველი ზმნის ულვილების პარალელური ფორმების ორ წყებას შორის, რომ მეშველი ზმნის -რ- ძირის წინ მოქცეული უკუქცევითი ნაცვალსახელის ნამდვილი რაობა და თავდაპირველი დანიშნულება სრულებით ცხადი შეიქმნეს. ულვილების პარალელურ ფორმათა შორის აღმნიშვნელობით მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ უკუქცევითი ნაცვალსახელიანი ულვილება მარტო პირისა-კი არა, არამედ სქეს-კატეგორიის გამომხატველიც არის, უიმისო ულვილება-კი ზმნის მხოლოდ პირის გამომჟღავნებელია. რაკი, როგორც ვიცით, უკუქცევითი ნაცვალსახელი ამ დანიშნულების გამოსახატავად წინათ პირთა ნაცვალსახელებთან ერთად იხმარებოდა (იხ. აქვე), ამიტომაც საფიქრებელია, რომ უ ს ლ ა რ ი ს მიერ პირთა და უკუქცევითი ნაცვალსახელების ძირ-შერწყმული ფორმების განცალკევებულად აღქმა და დაწერილობა (ნუ საჲრა, ნუ სარრა, ნუ სავრა და სხ.) მცდარი უნდა იყოს

და ნამდვილად და **თავდაპირველად** მაინც **ერთი მთლიანი შერწყმული ზმნის ფორმები ნუსადრა, ჰიუსადრა და სხ. უნდა ყოფილიყო.**

მაშასადამე, **ჭვრკილურის მეშველ ზმნას** ბოლოსართოვანი-კი არა, არამედ **ნაცვალსახელოვან-თავსართოვანი ორგანული წარმოების ორი წყება ჰქონია, რომელთაგან ერთი ზმნის მხოლოდ პირის გამომხატველია, მეორე წყება-კი ამას გარდა სქეს-კატეგორიისაც.**

ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ენების ზმნისა და ულვლილების აღნაგობის გენეზისი რომ გასაგები გახდეს, ჯერ მასალებიც-კია შესაგროვებელი, შემდეგ-კი საფუძვლიანი მონოგრაფიული შესწავლაც არის საჭირო. იგივე უნდა ითქვას სინდურ ენების ზმნაზეც. ქართულ-ქართველური ზმნა ისტორიულ ხანაში კარგად არის შესწავლილი, მაგრამ მისი პრეისტორიაც და ფორმათა გენეზისიც აგრეთვე ჯერ კიდევ შესასწავლია. აქ ფართო და ფრიად საყურადღებო პერსპექტივებიც იშლება და შესაძლებლობაც არსებობს. ამიტომ, კაცმა რომ სთქვას, ზემომოყვანილი მსჯელობა ჯერ ნაადრევი იყო. თუ, ამისდა მიუხედავად, აქ ამაზე მაინც საუბარი გვქონდა, მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ენათა ნათესაობის საკითხის განხილვა ზმნის ულვლილების ზოგადი თვისების გაუთვალისწინებლივ შეუძლებელია და აქაც ამიტომ ამაზე რამე უნდა ყოფილიყო ნათქვამი.

ვიმედოვნებ, რომ ის მცირეოდენიც, რაც ზმნის აგებულებაზე ითქვა, მაინც საკმარისი უნდა იყოს იმის დასარწმუნებლად, რომ **ქართველური და სინდური ულვლილება უცილობლად ერთხა-და-იმავე პრინციპზეა აგებული.** სიძნელეს ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ზმნის თავისებურება გვიქმნის. **მაგრამ პ. ნაცვალსახელოვანი ელემენტების უქონლობა ზმნის ფორმებში** და სამაგიეროდ სუბიექტის, ანდა ობიექტის მხოლოდ სქეს-კატეგორიების აღნიშვნის წესი **ამ ენათა ჯგუფისათვისაც გამოუკლებლივ საერთო არ ყოფილა, არამედ ღილღურს, ლეკურსა და ალბანურ ჯგუფებშიც რამდენიმე ენა მოგვეპოვება, რომელთაც პ. ნაცვალსახელოვანი წარმოება შეუნარჩუნებიათ.** ამათგან ყველაზე საყურადღებო, როგორც დავრწმუნდით, ჭვრჭილურია, რომელსაც თავსართოვან-ნაცვალსახელოვანი წარმოების პრინციპიცა და პირთა სქეს-კატეგორიის აღნიშვნის ოდინდელი წესიც მეშველი ზმნის ულვლილებაში კარგად დაუცავს. **ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ ღილღურ-ლეგურ-ალბანურ ენათათვისაც ნაცვალსახელოვანი თავსართოვანი ულვლილება წარმოების პრინციპი უცხო წესი არ ყოფილა, არამედ ოდესღაც მათაც ჰქონიათ. მაშასადამე, მათი ნათესაობა ქართველურ-სინდურ ენებთან ამ მხრივაც მტკიცდება.**

ლ. ჟ ი რ კ ო ვ მ ა 1930 წ. გამოქვეყნებულს პატარა ზოგადს მოხსენებაში **„დაღისტნის იაფეტური ენების ზმნის აგებულებაზე“** („О строе глагола в яфетических языках Дагестана“), წამოაყენა დებულება, თითქოს დაღისტნის ენებში ამჟამად დაცული ზმნის წარმოების წესი იმდროინდელი ხანისა და ვითარების ნაშთი იყოს, როდესაც ზმნა მხოლოდ ჩნდებოდა (იხ. Доклады Акад. Наук СССР, 1930 წ., В., № 5, გვ. 84)[1]. ზემომო-

[1]. **„Все эти факты взаимоотношений между семантиками «итти», «сказать», «делать(ся)» говорят о том, что мы имеем в этих языках пережиточно следы того положения, когда глагол только что начал возникать“.**

ყვანილი ფაქტები და მოსაზრებანი-კი პირიქით ამჟღავნებენ, რომ წინათ იქაც ზმნის ორგანული წარმოება ყოფილა და **ის, რაც ამ ჟამად დაღისტნის ენათა უმრავლესობის უღვლილებაშია, არამც თუ პირვანდელი ვითარების ნაშთად არ შეიძლება მიჩნეულ იქმნეს, არამედ წინანდელი აგებულების დაშლის შედეგს წარმოადგენს.** არაორგანული, მხოლოდ სქეს-კატეგორიების თავსართებიანი ზმნის უღვლილების წარმოშობა უნდა ორგანული წარმოების დაშლის უკანასკნელი საფეხური იყოს. უეჭველია, იქ ამ უკანასკნელ საფეხურს წინ მიუძღოდა ზმნის წარმოების ისეთი საფეხური, როდესაც ზმნის უღვლილება წინამავალ მიმღეობისა და მიმდევნო მეშველი ზმნის ფორმების შენაერთებს წარმოადგენდა. ზმნის უღვლილების წარმოების ამგვარი წესი ნაწილობრივ ბევრს, ორგანული წარმოების მქონებელს, თვით სხვა-და-სხვა მოდგმის ენებსაც-კი მოეპოვება და ქართულსაც და აბხაზურსაც ხომ აქვს, დაღისტნისა და ყოფილი ალბანეთის ენათაგან-კი, როგორც დავრწმუნდით, თაბასარანულს, ჰურკილურსა და უდურს ენებშია გაბატონებული.

იმ ენებს, რომელთაც სქეს-კატეგორიის განრჩევა შენარჩუნებული ჰქონდათ, ამ მიმღეობა-მეშველზმნიანი უღვლილების ხანაში ზმნის ფორმის წინა, მიმღეობის შემცველს, ნაწილს სქეს-კატეგორიის გამომხატველი თავსართები ექმნებოდა. როდესაც დროთა განმავლობაში ზმნის ორგანული წარმოების ეს უკანასკნელი საფეხური ბოლოკიდური მეშველი ზმნის ჩამოცილებით სამუდამოდ მოისპო, ზმნის უღვლილებამ წინა საფეხურის ნაშთად სქეს-კატეგორიის თავსართები შეინარჩუნა იმისდა მიუხედავად, რომ ამ ხანაში ამ ფორმის ოდინდელი მიმღეობობის შეგნება და გრძნობა უკვე წარხოცილი იყო და ეხლაც აღარ არის.

ქართველურ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ენების სიტყვათა ძირების ნათესაობა

ამ გამოკვლევისათვის დასახული მორფოლოგიური ამოცანები,—გრამატიკული სქეს-კატეგორიების საკითხი, რიცხვითი სახელები, ნაცვალსახელები და ზმნის აგებულების მთავარი პრინციპი,— ავად, თუ კარგად უკვე განხილული გვაქვს. ეხლა მხოლოდ **სიტყვათა საგანძურის ძირთა ნათესაობის საკითხი**-ღა დაგვრჩა განსახილველი, რომ ქართულ-ქართველური და სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ენათა ჯგუფების თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის პრობლემებზე მსჯელობა დამთავრებულად მივიჩნიოთ და საბოლოო დასკვნას დავადგეთ.

ლექსიკური მარაგის ძირთა ნათესაობის საკითხი იმდენად დიდსა და ფართო ამოცანას წარმოადგენს, რომ მისი განხილვისათვის ცალკეული მონოგრაფიებიც-კია საჭირო. მაგრამ, ცხადია, რომ ასე ფართოდ აქ საზღვრების გაშლა არც შესაძლებელია და არც მიზანშეწონილი იქმნებოდა, რათგან **სიტყვათა მარაგის ძირებზე მსჯელობა ცალკეულს, მესამე წიგნში, გვექმნება**, რომელშიც ქართველ-შარომატთა უძველესი კულტურის ისტორიის საკითხები სწორედ ენის

ლექსიკური მასალისა და ნივთიერი ნაშთების მიხედვით გვაქვს განხილული. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს **ძირთა ნათესაობის საკითხისათვის საზღვრები აქ ვიწროთ შემოვზღუდოთ.**

მორფოლოგიური პრობლემების გარჩევის დროს **დაწვრილებით გვქონდა უკვე განხილული რიცხვითი და ნაცვალსახელები და მაშინ ხომ**, მათი აღნაგობის მსგავსებასთან ერთად, **მათ ძირთა ნათესაობაც ცხადი შეიქმნა.** ამიტომაც ვგონებ აქ ამაზეც უკვე აღარავითარი საუბარი საჭირო არ უნდა იყოს.

გრამატიკული სქეს-კატეგორიების საკითხის გარჩევის დროსაც ბევრი სიტყვის აგებულების გამორკვევა მოგვიხდა და მაშინ **მათი ძირების, მეტადრე სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელს სიტყვებსა და ცხოველთა სახელებში, იგივეობა-ნათესაობაც მრავალჯერ გამომჟღავნდა.** ცხადი შეიქმნა, რომ ამ სახელებს შორის მჭიდრო კავშირი ყოფილა და, **რაც ენათა ერთ ჯგუფში სქესის გამოსახატავად არის გამოყენებული, ის ზოგჯერ მეორეში ნათესაობის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეულა.** მაგალითად, თუ ⴕⴀⴐⴇⴓⴊⴀⴃ **ვაცი** ადამიანისა და ცხოველის მამრ. სქესის აღმნიშვნელი სახელია, ლეგურ ენებში, ⴞⴓⴌⴛⴓⴐⴀⴃ და ⴝⴀⴋⴀⴊⴀⴊⴓⴐⴀⴃ, **ვაც** უკვე **ძმას** ნიშნავს (იხ. აქვე, გვ. 157 და 163),- ⴁⴍⴇⴊⴈⴞⴓⴐⴀⴃ, ⴖⴍⴃⴍⴁⴄⴐⴓⴊⴀⴃ, ⴉⴀⴐⴀⴒⴓⴊⴀⴃ და ⴀⴞⴅⴀⴞⴓⴐⴀⴃⴀⴚ **ვაცხი** ძმის სახელია,- **ძმას** ⴚⴈⴌⴃⴀⴊⴓⴐⴀⴃⴀⴚ **ვაცხი**, ⴀⴌⴃⴈⴓⴐⴀⴃ **ვოცხი**, ⴗⴓⴀⴌⴀⴃⴓⴐⴀⴃ **ვასს** ეწოდება (აქვე, გვ. 163).

ამნაირადვე **ვირი**, თუ ⴕⴀⴐⴇⴓⴊⴀⴃ **ცხოველის სახელად** არის ქცეული, ძველად-კი **მამრ. სქესის აღმნიშვნელი** იყო, ⴞⴓⴌⴛⴓⴐⴀⴃ ადამიანის, **მამაკაცის**, სახელია (აქვე, გვ. 157).

ⴕⴀⴐⴇⴓⴊⴘⴈ სქეს-კატეგორიების არსებობის საკითხის განხილვის დროს ხომ დავრწმუნდით, რომ **ვაჟი, ვოჟი, ვეჟი, ბაშვი, ბუში**, ერთი-და-იმავე ძირის სიტყვებია (აქვე, გვ. 184 და 194), ამავე პრობლემის შესწავლისას აღნიშნული გვქონდა, რომ **ვაჟიშვილს** ⴞⴓⴌⴛⴓⴐⴀⴃⴀⴚ **ვასი**,— ⴁⴍⴇⴊⴈⴞⴓⴐⴀⴃ, ⴖⴍⴃⴍⴁⴄⴐⴓⴊⴀⴃ, ⴉⴀⴐⴀⴒⴓⴊⴀⴃ, ⴀⴞⴅⴀⴞⴓⴐⴀⴃ და ⴗⴓⴀⴌⴀⴃⴓⴐⴀⴃ **ვაშა**,- ⴀⴌⴃⴈⴓⴐⴀⴃ **ვოშო**,- ⴗⴀⴔⴓⴡⴓⴐⴀⴃ **ოჟო**, —ⴞⴣⴀⴐⴘⴓⴊⴀⴃ **უჟე** და ⴃⴈⴃⴍⴓⴐⴀⴃ **უჟი** ჰქვიან (იხ. აქვე, გვ. 163).

ასევე ნათესაობა ემჩნევა **დედის** სახელსაც: თუ ⴕⴀⴐⴇⴓⴊⴀⴃ **დედა, დია** და **ნენა** გვაქვს, ლეგურ-ალბანურ ენებშიც იგივე ძირია და ხინალუღურად და ⴀⴖⴓⴊⴓⴐⴀⴃ **დედჰ**, ⴉⴓⴐⴓⴊⴀⴃ **დედე**, ⴁⴓⴃⴓⴞⴓⴐⴀⴃ **დიდჰ** და ⴟⴄⴉⴓⴐⴀⴃ **დად** ჰქვიან (იხ, აქვე, გვ., 160), ხოლო ⴓⴃⴈⴓⴐⴀⴃ **ნანა**, ⴞⴓⴌⴛⴓⴐⴀⴃ **ნინუ**, ⴐⴓⴇⴓⴊⴓⴐⴀⴃ **ნინ** ეწოდება (იქვე, გვ. 159).

შინაურ და გარეულ ცხოველთა ბევრ სახელებსაც ერთი-და-იგივე ძირი აქვს. მაგ. **ნეზვისა და მოზვერის** ⴝⴀⴌⴓⴐⴈ ბგერითი შესატყვისობის **მოზარის, მუზარისა** და **ზურა**-ს ეტიმოლოგიის გამორკვევის დროს აღნიშნული გვქონდა, რომ მდედრობითობის გამომხატველი ამ სიტყვების ძირი **ზუება** ზმნას აქვს დაცული (იხ. აქვე, გვ. 193—194). ცხადია, რომ **ფურის** აღმნიშვნელი ლეგური სახელებიც: ⴀⴌⴃⴈⴓⴐⴈ **ზაგუ**, ⴀⴞⴅⴀⴞⴓⴐⴈ **ზივუჲ**,- ⴁⴍⴇⴊⴈⴞⴓⴐⴈ, ⴉⴀⴐⴀⴒⴓⴊⴈ, ⴝⴀⴋⴀⴊⴀⴊⴓⴐⴈ და ⴚⴈⴌⴃⴀⴊⴓⴐⴈ **ზინ**,—ყუანადური **ზინი** და ⴃⴈⴃⴍⴓⴐⴈ **ზია**, — ⴁⴓⴃⴓⴞⴓⴐⴈ **ზარ**, — ⴐⴓⴇⴓⴊⴓⴐⴈ და ⴜⴀⴞⴓⴐⴓⴊⴈ **ზერ** და ⴟⴄⴉⴓⴐⴈ **ძარ**-იც (იხ. აქვე, გვ. 159) ამავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს.

განა ბუნებრივი არ არის, რომ ქართული სახელი თხა და ამავე ცხოველის ლეგური ენების სახელებიც,— ბოთლიხური, კარაცული და ახვახური ტუქა, ანდიური ტუკა (18 ს.), ღოდობერიული ტუქ̈, ცინდალური ტუქჲა, დიდოური ტეექა და ყაფუჩური ტიგა-ც (იხ. აქვე, გვ. 160) ამავე ძირისად მივიჩნიოთ?

. ფაციკისა, ვაცისა, ბატკნისა, ტიკანისა, თიკანისა და ციკანის ეტიმოლოგიის გამორკვევის დროს დავრწმუნდით, რომ ამ სიტყვების ტიკ ძირს და მის სხვადა-სხვა ფონეტიკურ სახესხვაობას სქეს-კატეგორიის ფორმანტის შეცვლისთანავე მნიშვნელობაც ეცვლება და, როგორც ადამიანისა, ისევე პირუტყვის, როგორც მამრობითი, ისევე სხვა სქეს-კატეგორიის გამოსახატავად არის გამოყენებული (იხ. აქვე, გვ. 176—177 და 190—192). სინდურ-ღილღურ-ლეგურ ენებში გრამატ. სქეს-კატეგორიების პირველადობის საკითხის განხილვისას დავრწმუნდით, რომ ჩერქეზულსაც მოეპოვება მამალი თხის აღმნიშვნელს ტეკიოხო-ში ტეკი ძირი. ღილღურ ენებსაც ჰქონდათ მამის აღმნიშვნელი ამავე ძირის ატტიგ, ყაბარდოულშიაც აბადიათ ამავე მნიშვნელობის მქონებელი ჭადეჟ (←ჭადეგ-ისაგან), ჩერქეზებსაც ამავე ძირის მამის სახელი ჭატტე აქვთ, ხოლო ჩაჩნურში ჭეტტ ფურის აღმნიშვნელია (იხ. აქვე, გვ. 242—246).

მე მგონია, რომ ბევრი დასაბუთება არ უნდა იყოს საჭირო, რომ ეს ქართული და სინდურ-ღილღური სიტყვები ერთი-და-იმავე ძირისად ვიცნათ.

რაკი ამ გამოკვლევის მორფოლოგიურს ნაწილშიც და აქაც უკვე საკმაო შემთხვევა გვქონდა დავრწმუნებულიყავით, რომ ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელს სიტყვებსა და შინაური ცხოველების სახელებსაც ქართველურ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანურს ენებში ძირებიც ერთი-და-იგივე ჰქონია, შესაძლებელია აქ კიდევ შინაური ფრინველისა და კულტურული ხეხილის დარგებითგანაც ორიოდე მაგალითი მოვიყვანოთ, რომ მკითხველი დარწმუნდეს, თუ რამდენად ფართოა ცნებათა ის ასპარეზი, რომელშიც ამ ენათა ჯგუფების სიტყვათა საგანძურს ნათესაობა ემჩნევა.

მეურნეობის ისტორიის მცოდნეს კარგად მოეხსენება შინაურ ფრინველთაგან ყველაზე გავრცელებულის ქათმის მნიშვნელობა.

ეს სიტყვა ქათამი დიდ მანძილზეა გავრცელებული. ცნობილია, რომ მისი სახელი ყველა ქართველურ ენებში მოიპოვება, მაგრამ არავის მიუქცევია იმ გარემოებისათვის ყურადღება, რომ ეს სიტყვა და სახელი არამცთუ მთელს ჩრდილოეთ კავკასიაშიც გავრცელებული არის, არამედ, ქართულის მსგავსად, სხვაგვარ მფრინველთა, მათ შორის გარეულთა სახელებისათვისაც ძირითად ნაწილად არის გამოყენებული.

მაგ. აფხაზურად ქათამს ეწოდება ა-კუტ' (უსლ.), ანუ ა-კ°უტ' (დონდ.),— კაკაბს-კი აბნაკ°ტ', ე. ი. „ტყის (აბნა) ქათამი" ჰქვიან, ხოლო გარეულ იხვს აფხაზურად სახელად აქვს აძკ°ტ', რომელიც „წყლის (აძ) ქათამს" ნიშნავს.

ჩერქეზულად ქათამს კეტ' ეწოდება (ლკლ.),— იხვს-კი აქაც პსეკიტტი (იქვე); ე. ი. „წყლის (პსე) ქათამი" ჰქვიან. ხოხობის სახელად ჩერქეზებს მეზეკეტი (იქვე) ანუ „ტყის (მეზე) ქათამი" აქვთ. ინდოურის სახელი ტააკეტე (იქვე) და კოლინბურის, ანუ თავწითელასიც (რუს. щегленок, ლათ. Frigiela car-

duelis L.) კეტენიკებზუ-ც (იქვე) ხომ აგრეთვე კეტე-ს, ე. ი. ქათმის სახელზევეა დამყარებული.

ყაბარდოულებს **ქათმის** აღსანიშნავად ამავე ძირის სიტყვა აქვთ, **გედ**, ე. ი. ამ სახელის პირველი ორი თანხმოვანი გამჟღერებულია. ქართულშიაც ხომ მოეპოვება ასეთი გამჟღერებული ფორმა **გედი** Cygnus-ის (лебедь) სახელად. **კაკაბისა** და **ხოხობის** ყაბარდოული სახელებიც **შცლლეგედ**-ისა და **მეზგედ**-ის მეორე ნაწილსაც ხომ იგივე **ქათმის** სახელი **გედ** შეადგენს და **შცლლეგედ**, ანუ **კაკაბი** ნიშნავს **„აბრეშუმა ქათამს“**, **ხოხობი**-კი, **მეზგედ**, **„ტყის ქათამს“**.

დიღოურ ენებსაც **ქათმისთვის** იგივე სახელი აქვთ: ჩაჩნურად **კუოტამ** ანუ **ქუოთამ** (ჩაჩ. ე.) ეწოდება.

ეს ძირი ლეკურ ენებშიც მოიპოვება, მაგ. **ქათამს** რუთულურად **კა̈ტ**, ხოლო წახურულად **კაატა̈** (იხ. ალულ. ე. 165), ყაფუჩურად-კი **გუდა** (იხ. ანდ.-დიდ. მას. 98) ეწოდება.

ბუნებრივად იბადება საკითხი: **სადაურია შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სანაპიროთგან მოყოლებული** ჩრდილოეთამდე, მთელ იმიერ-კავკასიისა და **ამიერ-იმიერ კავკასიაში ესოდენ გავრცელებული ეს სიტყვა, რა ძირისაა** იგი და სახელდობრ **რის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად?**

ქათამის შესატყვისად მეგრულად **ქოთომი** გვაქვს, ჭანურად-კი **ქოთუმე** არის. ამ ჩვეულებრივს ფორმას გარდა, **ქორმე**-ც არსებობს (ნ. მარრის ჭ. გ.). საგულისხმოა, რომ **საქათმეს** ჭანურად **ოქოთუმალე** ეწოდება (იქვე). სვანურს **ქათმის** სახელად აქვს **ქათალ**.

ქათამი ქართულშიც ზოგადი მნიშვნელობის სიტყვად მოჩანს (შეად. **ტყის ქათამს**) და **კავკასიურს ენებშიც** ამავე ძირის სიტყვას ფართო ასპარეზი უკავია. **ამ სიტყვის ზოგადი მნიშვნელობა** ამით უფრო ცხადად მჟღავნდება. ამიტომაც მისი პირვანდელი აგებულების გამორკვევა უფრო საინტერესო ხდება. საფიქრებელია, რომ **მისი თავდაპირველი მნიშვნელობა ერთ-ერთი ზოგადი თვისების გამომხატველი** უნდა ყოფილიყო.

ამნაირად **ქათამის** სახელის შემდეგი ბგერითი სახესხვაობა მოგვეპოვება: ა-ხმოვანა ზოგადი ქართ. **ქათამი** და სვანური **ქათალ** და 2. ო-ხმოვანა მეგრ. **ქოთომი** და ჭანური **ქოთუმე**. **საქათმის** სახელში ამაზე უფრო სრული ფორმაა **ქოთუმალე** და პირიქით შერწყმული ფორმა **ქორმე**. უკანასკნელი იმითაა საყურადღებო, რომ შუაში **რ** აქვს, რაც არც ერთს სხვა ფორმას არ მოეპოვება. იბადება ამ ბგერის სადაურობის საკითხი: შემთხვევითი ჩანართია იგი, თუ ამ სიტყვის ოდინდელი ძირეული წევრი, რომელიც მხოლოდ ამ ფორმას-ღა შერჩა? მეორე მოსაზრება რომ სწორე გამომდგარიყო, მაშინ **ქორმე** უნდა წინამორბედი **ქორთუმე**, ანდა **ქართუმალე**-საგანაც-კი გვეგულისხმა წარმომდგარად.

რაკი **ქათამი**, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, თავდაპირველად ფრინველის ერთ-ერთი ზოგადი თვისებათაგანის გამომხატველ სიტყვად არის საგულვებელი, ამიტომაც უფრო მოსალოდნელია, რომ იგი, ან ფრენის თვისებისავე მქონებლობის მაუწყებელი უნდა ყოფილიყო, როგორც მაგ. **ფრინველი**-ა, ანდა თავისი შემოსილობის აღმნიშვნელად არის საგულისხმებელი.

რაკი არც **ქათამს** და არც **ქოთომს**, გინდ **ქოთუმეს** ფრინველთან საერთო არა უჩანს რა, ამიტომ მხოლოდ მეორე შესაძლებლობის გამორკვევის ცდა იქმნებოდა მიზანშეწონილიცა და დამაიმედებელიც. მართლაც, თუ ადამიანი **ქათამისა, ქოთომისა** და **ქოთუმეს** სახელს დაუკვირდება და იქ **შემოსილობის გამომხატველი სიტყვის კვალის** ძებნას დაიწყებს, შესაძლებელია შეამჩნიოს, რომ ამ სიტყვის ორი უკანასკნელი ფორმის მეორე და მესამე მარცვლების კომპლექსი **თომი** და **თუმე**, როგორც მჷგრჷლსა და ჭანჷრში გავრცელებულის **თმის** სახელისა, ისევე **ძველსა და თანამედროვე ქართულში ცნობილის ბალანის, ანდა თივის სახელის თომი-ს** ზედმიწევნითი შესატყვისობაა. ეს გარემოება ავალებს მეცნიერს ამ მიმართულებით კვლევა-ძიების საშუალებით ამ სიტყვის აგებულებაცა და მის შემადგენელი ნაწილების პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევა სცადოს.

თმას მჷგრჷლაჲ **თომა** და **თუმა** (ზუგდ.—სამურზ.) ჰქვიან. ჭანჷრაჲკი **თომა**-ს ხმარობენ. **თმიანს, ბალნიანს თომალიერი**, ანდა **თომოლიერი** (ვიწ.), უფრო იშვიათად **თომონი** ჰქვიან, **ბელოტს, უთმოს**-კი **უთომოლიერი** (ხოფ.) ეწოდება (ქ. გ.). სვანჷრაჲ-კი **თმას ფჰთვ**-ს უწოდებენ.

სხვა მსგავსი მაგალითებისამებრ (**ტბა—ტაბა—ტობა**), სამწერლობო ქართული **თმა-ს წინანდელ ფორმად სრულხმოვანა თამა ანდა თამი უნდა ვიგულისხმოთ**. ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ ამ სიტყვის **ო-ხმოვანა თომი ფორმა ძველ ქართულშიც იყო და მთიანეთში დღევანდლამდისაცაა დაცული**. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს განმარტებით, „**თ ო მ ი საბანდულე თივა**“-ა (ლექსიკ.).

ზემომოყვანილი მკითხველს დაარწმუნებს, რომ **თ მ ა** და **მისი ო-ხმოვანა სახესხვაობანი, როგორც ცხოველის ბ ა ლ ნ ი ს, ისევე მიწის მცენარის, ბ ა ლ ა ხ ი ს ალსანიშნავად ყოფილა გამოყენებული**.

ამჟამად ჩვენთვის ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ **ჩიტის ფრთებსაც** ჭანჷრაჲ **კვინჩხიშ თომა** (ხოფ.), **კინჩხიშთომა** (ვიწ.) და **კინჩხითომა** (ათინ.) **ეწოდება**. მაშასადამე, **თ მ ა, თ ო მ ა, მარტო ადამიანის ბალნის**-კი არა, არამედ **ფ რ ი ნ ვ ე ლ ი ს შ ე მ ო ს ი ლ ო ბ ი ს გამომხატველიც ყოფილა**, ამასთანავე, უეჭველია, მარტო ფრთებისა-კი არა, არამედ **ბ უ მ ბ უ ლ ი ს ა ც**.

ზემოაღნიშნული უკანასკნელი გარემოება უკვე უფლებას გვაძლევს გაბედულად ვიმსჯელოთ, რათგან **ალარავითარი დაბრკოლება არ არსებობს, რომ ქ ო თ ო მ ი ს ორი უკანასკნელი მარცვალი სწორედ ფრინველის შემოსილობის აღმნიშვნელ სიტყვად და ნაწილად იქმნეს აღიარებული** და ამ სიტყვის მხოლოდ პირველი ნაწილის მნიშვნელობა-ღა დაგვრჩეს გამოსარკვევი.

მოსვის, შემოსვისა და **ჩაცმის** ცნების გამოსახატავად ჭანჷრსა და მჷგრჷლს **ქუნ** კომპლექსი აქვსთ, რომელიც მჷგრჷლაჲ **ქვენ**-ადაც გვხვდება. **დოლოქუნუ** ჭანჷრაჲ **შე-მოსვასა** (ხოფ.) და **სამოსელსა** ნიშნავს (ათინ.). **ქუნა** მჷგრჷლაჲ **დაფარებას, დარქმას** ნიშნავს, **მიკო-ქუნა** (სენ.), ანდა **მუკო-ქუნა**-კი (ზუგდ.-სამურ.) **ჩაცმას** და **შემოსვას** ეწოდება (მ. გ.), ხოლო **მიკაქუნალი, მიკო-ქვენჯი, მუკო-ქვენჯი-ც სამოსელს** ნიშნავს,—**გინოქვენჯი ზევითს სამოსელს, წამოსასხამს** და **მუკო-ქუნელი ჩაცმულისა** და **შემოსილის** აღმნიშვნელია.

სვანურად **სამოსელს** და **ტანისამოსს** ჰქვიან **ლე-რექვ** და **ლე-რქვა̈რ**, **წამოსასხამს**-კი ეწოდება **ლე-ქვემ**.

უეჭველია, ამავე **ქ უ ნ** და **ქ ვ ე ნ** ძირის სიტყვა უნდა იყოს ქართული **ქონი-ც**, რომლის მნიშვნელობაც ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს, იობის 15_{27}-ს დამოწმებით, „**პორცის სიპოხე**“-დ აქვს განმარტებული (ლექსიკ.). თანამედროვე ქართულშიც ასეთივე მნიშვნელობა აქვს და მას **ცხოველის სიმსუქნის** სახელად ვხმარობთ.

მაგრამ თავდაპირველად **ქონი** ზემოდასახელებული ძირისაგან ნაწარმოები მიმღეობა უნდა ყოფილიყო და არსებითად **სიმსუქნისა**-კი არა, არამედ **მმოსავის**, **საფარის** მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ეს ტერმინი **ძველის-ძველი სიტყვა ყოფილა**, თავდაპირველად მას მიმღეობის სათანადო თავსართიც ექმნებოდა, რომელიც დროთა განმავლობაში უნდა ჰქონდეს ჩამოცლილი. მაგრამ **ერთი ტერმინი** მაინც შერჩენილი გვაქვს, **რომელიც ამავე ძირისაგან არის ნაწარმოები** და რომელსაც მიმღეობის ეს ძველის-ძველი ფორმანტი დაცული აქვს. **სწორედ ასეთი სიტყვაა ძველი ქართული ტერმინი ბოქვენი**, რომელიც **მუცლის**, ს ა ბ ა ს განმარტებით, „**მუცლის ქვევით სასირცხომდე**“ ნაწილის, აღმნიშვნელია (ლექსიკ.), მაგრამ რომელსაც თავდაპირველად **მმოსველის**, **მომცველის** მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს სპეციალურ ტერმინად ქცეული.

იგივე სიტყვა მეგრულსა და ჭანურსაც მოეპოვებათ, მაგრამ ფონეტიკურად იმდენად განსხვავებულია, რომ მათი იგივეობის, ანდა ნათესაობის მიხვედრა ისე ადვილი არ არის. სახელდობრ **მუცელს** მეგრულად **ქვარა** (ზუგდ.-სამურ.) და **ქორა** (სენ.) ეწოდება, ჭანურად-კი **ქორბა** ეწოდება. თუ **ქვარა**-ს **ბოქვენ**-ს შევადარებთ, მათ შორის უმთავრესად მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ მეგრულში **ბო** ფორმანტია ჩამოცილებული და **ნ**-ს მაგიერ **რ** არის.

რაკი ჩვეულებრივ ქართულ-ქართველურში უფრო ხშირად **რ**-ს **ნ**-დ შენაცვლება გვაქვს ხოლმე, ამიტომ საფიქრებელია, რომ **ქორა** და **ქვარა** უნდა **ქონა**-სა და **ქვენ**-ზე უფრო ადრინდელი ფორმები იყოს.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ რომ **ქათამი**-სა და **ქოთომი**-ს **საბოლოო ანალიზსა და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევას შევუდგეთ**, შესაძლებელია შემდეგი ითქვას: რაკი ამ სახელის მეორე ნაწილი **თომი** და **თამი**, როგორც დავრწმუნდით, **თმის**, ზოგადად ბალნის, **ბუმბულ**-ფრთებისა და თვით **ბალახისაც**-კია აღმნიშვნელი, ამ სიტყვისავე პირველი ნაწილი თავდაპირველად, ცხადია, **შემოსილობის** გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. ხოლო **ქათმის** ფონეტიკურ სახესხვაობათა განხილვისას, აღნიშნული გვქონდა, რომ **ჭანური ქოთუმე**-ს პარალელური ფორმის **ქორმე**-ს არსებობა წინათ აგრეთვე **ქორთუმე**-ს და **ქორთომე**-ს არსებობასაც გვაფიქრებინებს. ეს მოსაზრება რომ მცდარი არ უნდა იყოს, ამას ის გარემოებაც ამჟღავნებს, რომ **ქორა** მართლაც ცალკეულადაც არსებობს და, თუმცა ამჟამად მას მეგრულში მხოლოდ-ღა **მუცლის** მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ, **ბოქვენის** მსგავსად, და **ქუნ** და **ქვენ** ძირების **შემოსვის** აღმნიშვნელობის გამო, **ქორ**-იც თავდაპირველად ამავე ცნების გამომხატველი მიმღეობა უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, **ქორთომი** და **ქოთომი** თავდაპირველად **ბუმბულ-ფრთებ-შემოსილის**, ანუ **ფრთოსნობის** აღმნიშვნელი ყოფილა.

საყურადღებოა და განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ჩერქეზულად **ტამჷ**, ანუ **თამჷ ფრინველის ფრთის** სახელია (იხ. ლ ვ რ ძ ე ს რ.-ჩ. ლ. გვ. 95: крыло). ამ სიტყვისა და ქართული **თოშა-ს**, მით უმეტეს **ქათამი-ს თამა-ს**, სრული იგივეობა თავისდა-თავად ცხადია.

რაკი **ქათამი** და **ქოთომი** თვისების ღამახასიათებელი ზედსართავი გამოდგა, უეჭველია, თავდაპირველად იგი არსებითს სახელთან იქმნებოდა დაკავშირებული, რომელიც მხოლოდ შემდეგში ჩამოჰშორებია.

ხეხილის ქართულ სახელთა შორის **ატამი** არის საყურადღებო. მეგრულად **ატამა** ეწოდება, ჭანურად-კი **ანტამა-ს** ეძახიან ხოფურსა და ვიწურში, **ატამბა-ს-კი** ათინურში (ქ. გ.), სვანურადაც ჰქვიან **ატამ**. საფიქრებელია, რომ **ატამი** იმავე სიტყვის, **ქათამი-საგან** არის თავკიდური ქ-ს გაქრობითა და თ-ს გამკვეთრებით წარმომდგარი. მაშასადამე, **თავდაპირველად** ეს **სახელიც** ამ **ხილის ბ უ ს უ ს ი ა ნ ო ბ ი ს დამახასიათებელი** უნდა **ყოფილიყო** და **ბუსუსიანი ხილის** აღმნიშვნელი იქმნებოდა, მაგრამ ამ სიტყვის პირველი და მეორე თანხმოვნების ფონეტიკურმა ცვლილებამ ისე დააშორა ბუსუსიანის გამომხატველ ბგერათა კომპლექსს, რომ მისი ამ ხილის სპეციალურ სახელად გამოყენებაც შესაძლებელი გახადა.

ხილეულის ქართულ და ქართველურ სახელებითგან **ზღმარტლი-ს**, ანუ **ზმარტლი-ს** სახელიც არის საყურადღებო. ამ სიტყვის სათანადო სახესხვაობანი მთელს საქართველოში ფართოდ არის გავრცელებული, მაგ. **ზღმარტლის** შესატყვისად მეგრულად **ცქუმუნტური**, **ცქუმუტური**, **ცხუმუტური** და **ცქიმუნტური** გვაქვს (მ. გ.), სვანურში ამავე ხილის სახელად **ზაცუ** არის გავრცელებული (იქვე).

ჭანურად **ცქირმუნტური** (რიზ.-ხოფ.), **ცქიმუტი** (ვიწ.), **სხიმუნტური** (ხოფ.), **სკირმუტი** და **სკილიმუნტრი** (ათინ.) ჰქვიან (ქ. გ.).

დასასრულ სვანურად ეწოდება **სხმäრტლ** (რ.-ს. ლ.: Мушмула).

ამ ხილეულის სახელის ზემომოყვანილ ფონეტიკურ სახესხვაობათაგან საყურადღებოა, რომ მეგრულისა და ჭანური სახელების რამდენიმე პარალელური ფორმა გვაქვს: **ცქიმუნტური** და **ცქუმუნტური** მეგრულად და ჭანურად **სხიმუნტური**, **ცქირმუნტური** და **სკილიმუნტრი** ერთი მხრით, მეორე მხრით-კი მეგრულადაც **ცხუმუტური** და **ცქუმუტური** და ჭანურადაც **ცქიმუტი** და **სკირმუტი**-ა.

ცხადად ეტყობა, რომ **ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან** უნდა **იყოს შემდგარი**, რომელთაგან **მეორე ნაწილის ორი ფონეტიკური სახესხვაობა**,— **მუნტური** და **მუტური**,— **გვაქვს**, პირველი ნაწილი-კი უფრო მრავალნაირადაა დაცული: მეგრულად **ცხუ**, **ცქუ** და **ცქი** მოგვეპოვება, ხოლო ჭანურად ერთი მხრით **ცქირ**, **სკირ** და **სკილი-ც** გვაქვს, მეორე მხრით-კი **სხი** და **ცქი-ც** არის.

ზოგადი ქართული სახელის ორნაწილედი აგებულება ასევე ნათლად არა ჩანს, მაგრამ, მეგრულ-ჭანურის მსგავსად რომ დავანაწილოთ, გვექმნება პირველ ნაწილად **ზღ**, ხოლო მეორედ **მარტლი**. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონში აღბეჭდილს **ზმარტლ**-ში პირველი ნაწილი მხოლოდ **ზ** თანხმოვნითაც-კია **წარმოდგენილი**.

ამ უცნაური სიტყვის მეორე ნაწილი შედარებით უფრო ადვილი მიხაგნებია და ამიტომ **პირველად მის განხილვას** შევუდგებით. როგორც დავრწმუნდით, მისი სამი სახესხვაობა მოგვეპოვება: **მარტლი, მუნტური** და **მუტური**. ცხადია, რომ უკანასკნელს ამათგანს პირველი მარცვლის შემდეგ **რ**, ანდა **ნ** თანხმოვანი აკლია. მეგრულ-ჭანურ ფორმას ქართულთან შედარებით **ტ**-სა და მომდევნო თანხმოვანს **რ**-ს შუა **უ**-ხმოვანი აქვს, ქართული-კი უხმოვნოა. **მარტლ**-ისა და **მუნტურ**-ის შუა თანხმოვნების **რ** და **ნ**-ს სხვაობა, ცხადია, ქართველურში ჩვეულებრივი ფონეტიკური შენაცვლების შედეგი უნდა იყოს.

ამ სიტყვის თავდაპირველი სახისა და მნიშვნელობის ძიების დროს რომ მეგრ.-ჭან. **მუნტური**-ს ბგერათა **მსგავსი კომპლექსების გახსენება** დავიწყოთ, უპირველესად ჩვენს ყურადღებას მეგრ. **მონტყორი** მიიპყრობს, რომელიც **მატყლის** ზედმიწევნითს ფონეტიკურს შესატყვისობას წარმოადგენს. **მუნტური** და **მონტყორი** ხომ არსებითად მხოლოდ იმით განსხვავდება ერთმანერთისაგან, რომ პირველს მათგანს **ყ** აქვს **ტ**-ს შემდეგ გამქრალი. ასეთი პროცესი ხომ ჩვეულებრივი მოვლენაა ჭანურში (იხ. არ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს ჭან. გრ. ანალ., გვ. 17) და დანარჩენ ქართველურებისთვის უცხო არ არის. მაშასადამე, **ფონეტიკურად არავითარი დაბრკოლება არ არსებობს**, რომ **მუნტური** მატყლის აღმნიშვნელი **მონტყორის** ბგერით **სახესხვაობად** და მისგან წარმომდგარად **ვიცნათ**. თუ ჩვენი მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ **ზღმარტლის** მეორე ნაწილი **მარტლი**-ც უნდა იმავე ფონეტიკური გზით ოდინდელი **მარტყლი**-საგან იყოს წარმომდგარი. ჩვეულებრივ-კი ამ ცნების გამოსახატავად ძველ ქართულსაც **მატყლი** აქვს, ე. ი. **უ-რ** ფორმა. მეგრულ-ჭანურშიც ხომ **მუნტურის** გარდა **მუტურიც** არსებობს, რომელშიც **ტ**-ს წინ მყოფი **ნ**-ც, **რ**-საგანვე შენაცვლებით წარმომდგარი, აგრეთვე გამქრალია.

ამნაირად ირკვევა, რომ **ზღმარტლისა** და **ცქიმუნტურის**, ანუ **ცხუმუტურის** სახელის **მეორე შემადგენელი ნაწილი თავდაპირველად მატყლის აღმნიშვნელი ყოფილა**. მაგრამ თითონ **მატყლი** და **მონტყორი** რა **აგებულების და ძირის სიტყვაა და რა მნიშვნელობა** უნდა ჰქონოდა **თავდაპირველად?**

მატყლის ეტიმოლოგიის ძიებისას უნდა გავიხსენოთ, რომ **ბურტყლი**-ც არსებობს. მართალია, ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს განმარტებული აქვს, რომ **„ბურტყლი ხხვლი ბუმბული“**-ა (ლექსიკ.), მაგრამ **ბეწვიანი ცხოველის**, მაგ. კურდღლის, ნაზი ბალნის **აღსანიშნავადაც** ხმარობენ. **ხოლო ბურტყლის** მეგრული ბგერითი შესატყვისობა **ბურდღა** ხომ **ბუმბულს** ნიშნავს, ე. ი. **მფრინველის ნაზი შემოხილობის სახელადაც**-კია გამოყენებული.

მა რომ ქართულში ფორმანტია, ყველამ იცის, ხოლო, რომ **ბუ**-ც, უძველეს ხანაში **ფორმანტი** ყოფილა, ამის უკვე ბევრი მაგალითი გვქონდა.

ამის გახსენების შემდგომ, **ბურტყლი**-სა და **მატყლი**-ს ერთმანერთთან შედარება ადამიანს დაანახვებს, რომ პირველი მარცვალი **მა** და **ბუ** მათ განსხვავებული, მეორე ნაწილი **ტყლი**-კი საერთო აქვთ. პირველს ამ სიტყვათაგანს მხოლოდ ეს ძირად მისაჩნევი საერთო ნაწილი **რ**-თავკიდურიანი უჩანს (თუ მას, რასაკვირველია, პირველი მარცვლის **ბუ**-ს კუთვნილებად არ ვცნობთ). ამის გამო შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ ზემომოყვანილი ორი სიტყვა **ბუ** ფორმან-

ტისა და რტყლი-საგან, **მა თორმანტისა და ტყლი-საგან** შესდგება. მაგრამ ამის დასაჯერებლად ამ **ძირის მნიშვნელობის** ცოდნა და თვით **წარმოების გააზრიანებაც** არის საჭირო.

ქართულში **რტყ** ძირი ხომ არსებობს, რომლისგანაც არა-ერთი სიტყვაა ნაწარმოები, როგორც მაგ. **სარტყელი, შემორტყმა** და სხვაც ბევრი და რომელიც **შემოვლებას** ნიშნავს. ამიტომ **რ** ძირითად ბგერად უნდა იქმნეს მიჩნეული. **ბურტყლ-ში** ამნაირად **ბუ** ფორმანტად, **რტყ** ძირად, **ლ-ი-კი** ბოლოსართად უნდა ვცნოთ. **მთლიანად-კი ეს სიტყვა** თავდაპირველად **შემოვლებულის, გარემორტყმულის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. მატყლი-ც** ამავე ძირის სიტყვაა, მაგრამ, ან მისი ფორმანტი დროთა განმავლობაში შეცვლილი უნდა იყოს, ანდა იგი პირველთან შედარებით მერმინდელ ნაწარმოებად უნდა ვიგულისხმოთ.

რაკი **ზღმარტლის** ქართულ-მეგრულ-ჭანური **სახელების მეორე ნაწილის პირვანდელი მნიშვნელობა ვიცით**, ეხლა მხოლოდ ამ სიტყვის **პირველი ნაწილის რაობა-ღა გვაქვს გამოსარკვევი.** მისი სახესხვაობანი **ზღ**, - ცხუ (მ.) და- **სხი** (ჭ.),— **ხკილი, სკირ** და **ცქირ** (ჭ.),— ცქუ (მ.) და ცქი (მ. და ჭ.) ერთმანერთისაგან ფუძისა და ძირის ბგერითი შედგენილობის დაცულობითაცა და თვით ბგერათა შენაცვლებითაც განირჩევიან. ყველაზე სრულად ჭანურს დაუცავს, რომელსაც **ხკილი, სკირ** და **ცქირ** აქვს. ამათგან პირველი ორი მხოლოდ ლ-სა და **რ**-ს ჩვეულებრივი შენაცვლებით განსხვავდება. მესამეს-კი ორივე თავკიდური თანხმოვანი აქვს შენაცვლებული.

ამ სიტყვის სახესხვაობათა მეორე ჯგუფს ბოლოკიდური **მარცვალი რი**, ანუ **ლი**-ც აქვს ჩამოცილებული და მეორე თანხმოვანიც მეგრულსა და ჭანურში განსხვავებული აქვს, თანაც, **ი**-ხმოვანობის მაგიერ, **უ**-ხმოვანა სახესხვაობას წარმოადგენს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ცქი (მ. და ჭ.), რომელსაც მხოლოდ ბოლოკიდური მარცვალი აკლია, — უ-ხმოვანა ცქუ (მ.) და ცხუ (მ.), — აგრეთვე **ი**-ხმოვანა **სხი**-ც (ჭ.). ყველაზე მეტად ქართული სახესხვაობაა შეცვლილი, რომელსაც ორივე თავკიდური თანხმოვანიც გამჟღერებული აქვს, ხმოვანიც ჩამოსცილებია და მხოლოდ **ზღ** გააჩნია.

უ-ხმოვანობასა და **ი**-ხმოვანობას გარდა, ზემომოყვანილ ჯგუფებში პირველი და მეორე თანხმოვნების შემდეგი მწკრივი გვაქვს: 1. თანხმოვნის: **ზ**, **ს** და **ც**, — 2. თანხმოვნის: **ღ**. **ხ**, **ქ** და **კ**, ე. ი. აქ ბგერათა წარმოების ორი ჯგუფის თანხმოვანთა შენაცვლებათა ისეთი ორი მწკრივი გვაქვს, რომელიც არაფერს არაჩვეულებრივს არ შეიცავს, მით უმეტეს, რომ ზოგი მათგანი ერთსა-და-იმავე ენაშიც-კი მოგვეპოვება, მაგ. **სხ**, **სკ**, **ცქ** ჭანურში და **ცხ** და **ცქ** მეგრულში. **ი**-ხმოვანობა, უეჭველია, **უ**-ხმოვანობისაგან არის წარმომდგარი, ამნაირადვე, **ხ**, **ქ** და **კ** ბგერათაგან **ხ** უნდა ძირითადი იყოს მით უმეტეს, რომ მეგრულსაცა და ჭანურსაც მოეპოვება და ქართულის **ღ**-ც შესაძლებელია მხოლოდ **ხ**-სთან იქმნეს დაკავშირებული, **ქ** და **კ**-კი შენაცვლების გზით იქმნება გაჩენილი.

ყველა ზემომოყვანილ მოსაზრებათა გამო **ზღმარტლის** სახელის **პირველი ნაწილის სახესხვაობათაგან დანარჩენებზე ადრინდელად და სრულად უნდა ხ ხ უ ლ ი და ც ხ უ ლ ი იქმნეს მიჩნეული. ხ ხ უ ლ ი და ც ხ უ ლ ი-კი** მეგ-

რჷლაჲ და ჭანურაჲ მ ს ხ ა ლ ს ა ნიშნავს. ქართულს ამ ხილეულის ა-ხმოვანა სახელი აქვს, მეგრულ-ჭანურს-კი, როგორც ხშირად არის, უ-ხმოვანა სახესხვაობა მოეპოვება.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ზღმარტლის სახელი და მისი მეგრულ-ჭანური შესატყვისობანი თავდაპირველად მსხალ-მატყლას, ე. ი. მატყლიანი, ანუ ბურტყლიანი მსხლის აღმნიშვნელი ყოფილა. ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ, როდესაც ქართველებს მათთვის მანამდე უცნობისა და ახალი ხეხილისა და მისი ნაყოფისათვის პირველად მიუგნიათ, ეს ხილი ფერით მსხლისათვის დაუმსგავსებიათ, მისი ბუსუსიანობა-კი მსხლისაგან განმასხვავებელ თვისებად მიუჩნევიათ და მისთვის სწორედ ასეთი სახელიც დაურქმევიათ.

ატამისა და ზღმარტლის აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის ჩვენი ზემომოყვანილი განმარტების სისწორის დასამტკიცებლად რამდენიმე ამის მსგავსივე მაგალითის მოყვანა ჩჷრქჷზჷლი ენის სიტყვათა საგანძურითგანაც შეიძლება.

ატამს ჩჷრქჷზჷლაჲ პკაცე (ლჳლ.) ეწოდება, გარგარს-კი პხაცე (იქვე), ხოლო ზღმარტლს იქაურად ნაპცე ჰქვიან (ლჳლ. გვ. 2: аронье და გვ. 110 мушмала). თუ ადამიანი დააკვირდება, შეამჩნევს, რომ ხამსავე სიტყვას ბოლოკიდურ მარცვლად ერთი-და-იგივე ცე აქვს. ჩჷრქჷზჷლაჲ ეს სიტყვა ბუმბულსაცა და მატყლსაც ნიშნავს. ყაბარდოულს იგივე სიტყვა აქვს, ოღონდ ოდნავ შეცვლილი ცჷ.

ეხლა ატმის და გარგარის სახელების პირველი პკა და პხა ნაწილის რაობა-ღა გვაქვს გამოსარკვევი. საფიქრებელია, რომ მეორე ამათგანი პირველის მხოლოდ ფონეტიკური სახესხვაობაა. პკა-კი უნდა იგივე პკო იყოს, რომელიც ლ ჳ ლ ე ს ცნობით, ხილის ნაჭუჭს (скорлупа) ნიშნავს, მაგრამ წინათ ალბათ კანის აღმნიშვნელიც უნდა ყოფილიყო. იგი, უეჭველია, იმავე ძირის სიტყვა იქმნება, რომლისაც ქართული ა პ კ ა არის. ამნაირად ქართული ატამის მსგავსად, ჩჷრქჷზჷლი პკაცე-ც თავდაპირველად აპკა, ანუ კან-ბუსუსიანი-ს აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო ისევე, როგორც გარგარის სახელი პხაცე-ც.

ზღმარტლის ჩერქეზული სახელის ნაპცე-ს პირველი ნაწილი ნაპ-კი უნდა იგივე ნაპჷ იყოს, რომელიც ჩჷრქჷზჷლაჲ სახეს ნიშნავს. ამგვარად ამ ხილის სახელის თავდაპირველი მნიშვნელობაც „სახე-ბუსუსიანი“ ყოფილა.

ქართული და სინდური ენების ზემოგანხილული სიტყვების აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის სრული სისწორის დამამტკიცებელი საუცხოო პარალელების მოყვანა ლჷგჷრი ენების საგანძურითგანაც შეიძლება. ამაზე დაწვრილებითა და მრავალი მასალის გამოყენებით მესამე წიგნში გვექმნება საუბარი, აქ-კი ორიოდე მკაფიო მაგალითით დაკმაყოფილება მოგვიხდება.

ღჷნბჷრაჲ მერცხალს ეწოდება მიტხლჷირშო, ხოლო ატამს ეძახიან მიტკლჷირ, რომლის მოქმ. ბრ. მოტკლჷრრცა-ა (ლუნ. ე. გვ. 133 და 134). თუ ადამიანი ამ ორი სიტყვის ბგერითს შედგენილობას ჩაუკვირდა, შეამჩნევს, რომ მერცხლისა და ატმის ღჷნბჷრ სახელებსაც, ქართული ქათამისა და ატამის სახელების მსგავსად, ნათესაობა ემჩნევა: მიტხლჷირ-ისა და მიტკლჷირ-ის ცხადი მსგავსების უარყოფა ხომ შეუძლებელია. უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ ატმის ღჷნბჷრი სახელის მოქმ. ბრ. ფორმა ო-ხმოვანაა, რაც იმის მო-

მასწავებელია, რომ ატმის სახელი ო-ხმოვანა, მოტკლჲორ-ის სახითაც უნდა ყოფილიყო.

თუ ამის შემდეგ მერცხლის ღჷნძ. სახელის აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევას შევუდგებით, მაშინ ჩვენთვის ამ ორი ხულ სხვა-და-სხვა სამყაროს სიტყვის უცნაური მსგავსებაც სრულებით გასაგები გახდება. ღჷნძჷრაჲ ცალკეული სიტყვა არსებობს მიტხლჲირ, რომელიც ფრინველის ფრთასა და ბუმბულს ნიშნავს. მიტხლჲირ ჰჷულიზე-კი ფრინველის გაბდღვნას ეწოდება (ლუნ. ე. გვ. 133). ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ მერცხლის სახელი მიტხლჲირშო-ც ამავე სიტყვასა და ცნებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. გამოსარკვევი-ღა გვაქვს ამ სიტყვაში შო მარცვლის მნიშვნელობა. იგი მოყრის, მოფენის აღმნიშვნელს შოაზე-სა და განრთხმის და გაპიმულის გამომხატველი ზმნის შოაკიზე-ს (იხ. ლუნძ. ე. გვ. 227) გერუნდივის შოან-ის ბოლომოკვეცილი ფორმა უნდა იყოს. მაშასადამე, მერცხლის ღჷნძ. სახელი მიტხლჲირშო თავდაპირველად „ფრთა-ბუმბულ მორთხმული"-ს აღმნიშვნელი ყოფილა და ამიტომაც საფიქრებელია, ვითარცა საერთო თვისების გამომხატველი სიტყვა, წინათ ზოგადად მფრინველის სახელი იქმნებოდა და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს საკუთრივ მერცხლის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეული.

ფრთა-ბუმბულის ღჷნძჷრი სახელის მიტხლჲირ-ის ფონეტიკურს სახესხვაობასვე უნდა წარმოადგენდეს ატმის ღჷნძჷრი სახელიც მიტკლჲირ, რომელსაც მახვილიც-კი ამნაირივე შეუნარჩუნებია და რომელსაც მხოლოდ თავისი ოდინდელი სრული ბგერითი შედგენილობის ერთი ნაწილი დაუკარგავს. თავდაპირველად იგიც, ქართული ატამის მსგავსად, ბუმბულიანის, ანუ ბუსუსიანის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

დასასრულ, ყველა ზემონათქვამის შემდგომ, ვგონებ, ძნელი დასაჯერებელი არ უნდა იყოს აზრი, რომ ღჷნძჷრი ფრთა-ბუმბულის სახელი მიტხლჲირ იმავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს, რა ძირისაც ქართ. მატყლი და ბურტყლი-ა.

ვფიქრობ, რომ ყველა მოყვანილი მაგალითებითგან ირკვევა, რომ ქართველურს, სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანურ ენებს არამცთუ სიტყვათა ძირებისა, არამედ მოვლენათა აღქმისა და ცნებათა გამოხატვის წესის ნათესაობა და იგივეობაც-კი ეტყობა. მესამე წიგნში მოყვანილი ამის დამამტკიცებელი მრავალი მაგალითი იმედია იმათაც დაარწმუნებს, რომელთაც ეგებ აქ დასახელებული საკმარისად არ ეჩვენოს.

დასკვნა

ქართველური და სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ენების თავდაპირველი აგებულების ყველა წინასწარ დასახული ძირითადი საკითხები საკმაო რაოდენობით გამოყენებული მასალით უკვე განხილული გვაქვს. მართალია, კანკლედობაზე სრულებით არაფერი იყო ნათქვამი, სიტყვათა წარმოებაც, სქეს-კატეგორიების ფორმანტებს გარდა, არსებითად განხილული არ გვქონია, ზმნის ნა-

წილშიც მხოლოდ უღვლილების ზოგადს პრინციპზე იყო მსჯელობა, მაგრამ მაინც ყველა ის მთავარი საკითხები, რომელნიც ენათა აღნაგობის პრობლემის გადაწყვეტის დროს მკვლევარს აუცილებლად უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, წინამავალ კარებში შესაძლებელი სივრცითა და ხელმისაწდომობისდაგვარად უხვი მასალის გამოყენებით მაინც გამორკვეულია.

გულდასმითმა განხილვამ გამოგვიმჟღავნა, რომ 1. ქართულ-ქართველურისაცა და სინდური ენებისაც ისევე, როგორც ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ენების თავდაპირველი აგებულება დროთა განმავლობაში ძალზე შეცვლილა. მაგრამ მეტყველების მთავარი ნაწილების გაღრმავებულმა შესწავლამ და კვლევა-ძიებამ მაინც ამ ენების თავდაპირველი აგებულებისაცა და სიტყვათა საგანძურის უძველესი მარაგის ძირთა ნათესაობაც ცხად-ჰყო.

2. საუკუნეთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილება იმდენად არსებითი, დიდი და ფართო ყოფილა, რომ თავდაპირველი ნათესაობისდა მიუხედავად ამ პროცესს ეს მონათესავე ენები ერთმანერთისაგან ისე დაუშორებია, რომ ენათა დამოუკიდებელ, გარეგნულად უცხო ჯგუფებადაც-კი უქცევია.

3. აქამდე გაწეული შრომა, დაკვირვება და ანალიზი უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ქართველთა, სინდ-ღილღვ-ლეგ-ალბანელების შორეული წინაპრები ღვიძლი მოძმე ტომები ყოფილან, რომელთაც მონათესავე და თავდაპირველად ერთი ენაც-კი უნდა ჰქონოდათ. მესამე წიგნში, რომელიც უძველეს კულტურას ეხება, მოყვანილი მრავალი ფაქტები თავის დროზე, იმედია, ყველას დაარწმუნებს, რომ ჯერ საერთო და შემდეგ მონათესავე ენას გარდა, მათ გარკვეულ ხანამდე კულტურაც საერთო ჰქონიათ.

ქართველ-სინდ-ღლიღვ-ლეგ-ალბანელთა თავდაპირველი ნათესაობა მარტო ლინგვისტიკური ანალიზით-კი არ მტკიცდება, არამედ უძველესი ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოლოგიური ცნობებითაც, რაზედაც საუბარი პირველ წიგნში გვაქვს, „საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის მთავარი ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოლოგიური პრობლემები“ რომ ეწოდება. იქ ამ ერთა და ტომების ნათესაობა მათი სახელებისა და სხვა ყველა ცნობების ანალიზითაცა და თვით ძველი ავტორების მოწმობითაც დასტურდება.

მრავალგვარმა სხვა-და-სხვა გარემოებამ ეს მოძმე ერები და ტომები რომ ერთმანერთს დააშორა, ეკონომიურმა, პოლიტიკურმა და კულტურულმა ფაქტორებმა ისინი ხუთ დიდ ერთეულად აქცია. ენის საერთო თვისებათა მიხედვით, ამათგან ყველაზე მკაფიოდ ქართველთა ერთეულია გამოყოფილი, რომელშიც საკუთრივ ქართულს გარდა, მეგრულ-ჭანურ-სვანურიც შედის. ის გარემოება, რომ მათ ყველას სქეს-კატეგორიებიც თანაბრად აქვთ დაკარგული, ენის აგებულებაცა და მორფოლოგიური ელემენტებიც ერთი-და-იგივე მოეპოვებათ, გვაფიქრებინებს, რომ ზემოაღნიშნული ძირითადი ცვლილება, რომელმაც მათ ესოდენ დამახასიათებელ განმასხვავებელი თვისება, გრამატიკული სქეს-კატეგორიები დაავიწყა, ერთად და დაახლოვებით ერთსა-და-იმავე ხანაში უნდა ჰქონდეთ გამოვლილი. ამას გარდა, მომხდარი ცვლილების ერთგვარობა და ენის ახალი სახის ჩამონაქვთილობის მთელი მსგავსებაც გაუგებარი და აუხსნელი

იქმნებოდა, თუ საერთო ფაქტორთა შორის ცოტად-თუ-ბევრად მჭიდრო პოლიტიკური კავშირისა და მთლიანობის არსებობასაც არ ვიგულისხმებდით.

რა თქმა უნდა, ჯერ კიდევ ბევრი კვლევა-ძიებაა საჭირო, ხანამ ამ ღრმა და უაღრესად მნიშვნელოვანი ცვლილების ხანის სრული დამაჯერებლობით განსაზღვრას შევძლებდით, მაგრამ თუ ლოგიკურ მოსაზრებათა დახმარებით წინასწარი ჰიპოთეზის წამოსაყენებლად ამაზე მსჯელობა მიზანშეწონილი იქმნებოდა, შესაძლებელია მაინც ითქვას, რომ ეს ცვლილება უხსოვარ დროს უნდა იყოს მომხდარი, თითქმის ჯერ კიდევ იმ ხანამდე, სანამ ქართველური ტომების უკანასკნელი ტალღა ამიერკავკასიაში საბოლოოდ დამკვიდრდებოდა. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ გრამატ. სქეს-კატეგორიები ერთნაირად დაკარგულ-შეცვლილია ქართველთა მოსახლეობის ისეთ ორს უკიდურეს სანაპიროზე, როგორიც წინათ ქედს იქითაც-კი გადაჭიმული სვანეთია და სამხრეთ-დასავლეთით ჭანეთი, რომელიც ისტორიულ ხანაში პოლიტიკურად ძალიან გვიან, თანაც მცირე დროის განმავლობაში იყო საქართველოსთან დაკავშირებული. რაკი ამ დროს ასეთი ცვლილება ვერ მოხდებოდა, ამიტომაც იგი იმ ხანაში უნდა იყოს მომხდარი, როდესაც ქართველურ ტომთა შორის მჭიდრო კავშირი იყო შესაძლებელი.

ჩემი წინამდებარე წიგნის ერთ ამოცანათაგანს შეადგენდა, ცხად-მეყო, რომ ქართულ-ქართველური ენების განვითარების ისტორიაში ორი დიდი ხანის არსებობა უნდა გვქონდეს გათვალისწინებული: პირველი და უძველესი ის ხანაა, როდესაც გრამატ. სქეს-კატეგორიები ამ ენათა ძირითადს დამახასიათებელ თვისებას შეადგენდა, მეორე, მომდევნო ხანა-კი იმ დროითგან იწყება, როდესაც გრამატ. სქეს-კატეგორიები გაქრა და, ღრმა ცვლილებასთან დაკავშირებით, ქართულ-ქართველურის ახალი სახე ჩამოინაკვთა.

როდესაც მომავალში ამ ცვლილების ხანის ქრონოლოგიურად განსაზღვრას შევძლებთ, მაშინ, გრამატ. სქეს-კატეგორიების ფორმანტიანობისა, თუ უამისობისდა მიხედვით, ამა-თუ-იმ სიტყვისა და ტერმინის გაჩენის ხანის დაახლოვებით განსაზღვრაც მოხერხდება, რასაც კულტურის ისტორიისათვის, რასაკვირველია, უაღრესი მნიშვნელობა ექმნება.

ისევე, როგორც ენის აღნაგობაში მომხდარმა ღრმა ცვლილებამა და სხვა ფაქტორებმა ქართულ-ქართველური გამოჰყო, ამავე მიზეზითა და გზით სინდური, ლილლური, ლეგური და ალბანური ენოვანი ერთეულებიც ჩამოინაკვთა. თვითეული მათგანისათვის საერთო სახელი უკვე მოგვეპოვება. მაგრამ მორფოლოგიური საკითხების განხილვა მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ სინდურ, ლილლურ, ლეგურ და ალბანურ ენებს, განმასხვავებელ თავისებურებას გარდა, საერთო თვისებებიც მოეპოვებათ, რომლებითაც ქართველურ ჯგუფს უპირისპირდებიან. ამიტომ სინდ-ლილლ-ლეგ-ალბანელებისათვის საერთო სახელი ეხლაც გვჭირდება და უფრო მეტად დაგვჭირდება მომავალში, როდესაც ამ დარგში კვლევა-ძიება გაცხოველდება. ასეთი საერთო სახელი ძველადაც უოფილა, ამიტომ ხელოვნურად შეთხზული ახალი სახელის მაგიერ, ძველი სახელის განახლების გარდა არაფერია საჭირო.

პირველ წიგნში, რომელსაც „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის მთავარი ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოლოგიური პრობლემები“ ეწოდება, ეს საკითხი დაწვრილებით განხილულ-დასაბუთებულია, ამიტომ აქ იმ ნაშრომში მოპოვებული შედეგის მხოლოდ მოკლედ მოყვანით დავკმაყოფილდებით.

პროფ. კ. პატკანიანმა თავის დროზე მიაქცია იმ გარემოებას ყურადღება, რომ სომხ. უსახელო გეოგრაფიაში პტოლემაჲოსის გეოგრაფიის ჲაქსამატების ტომის სახელი სომეხ მთარგმნელს ნახჭამატიანქ-ად გადმოუთარგმნია. ამავე მეცნიერის სამართლიანი განმარტებით, ამ სახელის პირველი, ნახჭა, ნაწილი ჩაჩნების ეროვნული სახელი ნახჭო-ა, მაშასადამე, ცხადია, რომ ჲაქსამატები ჩაჩნების სახელი ყოფილა. ამაზე შორს პატკანიანი არ წასულა.

1922 წ. აკად. ნ. მარრმა ჲაქსამატების სახელის მეორე, მატ, ნაწილის რაობასა და მნიშვნელობასაც მიაგნო. პატკანიანზე დაყრდნობით, მან გამოსთქვა მოსაზრება, რომ ისევე, როგორც ჲაქსა ჩაჩნების ნახჭო სახელია, მატ-იც ჩაჩნურივე სიტყვაა, რომელიც ენას და ტომს ნიშნავს. ნ. მარრიც მხოლოდ ამით დაკმაყოფილდა და ამაზე შორს არ წასულა.

საქმე ის არის, რომ, სტრაბონის და სხვ. ბერძენ ავტორების ცნობით, ჩრდილოეთ-კავკასიის სინდურ-ღილღურ-ლეგურ ტომებს საერთო სახელად სარმატები, ანდა უფრო ძველადო საურომატები და სკრმატები ეწოდებოდა. მაშასადამე, დაცული გვქონია ის ძველი ადგილობრივი სახელი, რომელიც ყველა ამ ტომებს ხწოდებია და რომელიც ჩვენც გვჭირდება ეხლა. თუ წინათ ამ სახელის აგებულებაცა და თავდაპირველი მნიშვნელობაც გაუგებარი იყო, ამჟამად შესაძლებელია ითქვას, რომ იგი საურო-სა და მატ-ისაგან შეხდგება. რაკი მატ-ი აქაც, უეჭველია, ენას, ანუ ტომს უნდა ნიშნავდეს, მხოლოდ საურო-ს, ანუ სარ, ანდა სკრ-ის რაობა და მნიშვნელობა-ღა გვაქვს გამოსარკვევი. ჩვენს ზემოდასახელებულ წიგნში მოყვანილი საბუთებითგან ჩანს, რომ ჩრდილ. კავკასიაში იყო თემი და სახელმწიფო, რომელსაც ქართველი ისტორიკოსი შარო-ს უწოდებს, ბერძენ-რომაელების ძველი გეოგრაფებიც აქვე სერრ-ების ტომებს ასახელებენ. სერირ-ის სახით არაბთა გეოგრაფებს დაღისტანშიც ჰყავთ აღნიშნულნი, ხოლო ძველ სომხურ ისტორიულ თხზულებებში შარურ გეოგრაფიულ სახელად გვხვდება, რომელიც დღევანდლამდეც არის შერჩენილი. ყველა ეს ორ გარემოებას ამჟღავნებს: 1. შარო-ს სახელი ყველგან ფართო ტერიტორიაზე გვხვდება იქ, სადაც სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ტომები ბინადრობდნენ, და 2. ეს სახელი რაღაც ზოგადი თვისების მქონებელია.

ამნაირად საურომატების, ანუ სარმატებისა და სკრმატების სახელი ადგილობრივი სახელი ყოფილა და შაროელთა ენის აღმნიშვნელია.

ყველა ამ მოსაზრებათა გამო, უფლებაცა გვაქვს და უფრო მიზანშეწონილიც იქმნება, რომ სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანურ ენათა საერთო სახელად ისევ ძველივე ზოგადი შარომატების, ანუ საურომატების სახელი შემოვიღოთ და ამიერითგან ეს სახელი ვიხმაროთ ხოლმე. ცალკეულს სინდურს, ღილღურს, ლეგურს და ალბანურ ენათმეცნიერებას გარდა, ზოგადი

შ ა რ ო მ ა ტ უ ლ ი ე ნ ა თ მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა ც ა და შედარებითი ქ ა რ თ უ ლ-შ ა რ ო მ ა ტ უ ლ ი ე ნ ა თ მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა ც უნდა შეიქმნას. რაკი ლილლურ-ლეგურ-ალბანურ ენებსაც მრავალი საერთო თვისებები აქვთ, ამიტომ მათთვისაც საერთო სახელია ჯერ კიდევ მოსაძებნი.

წინამდებარე წიგნის ავტორმა კარგად იცის, რომ არაერთი ცალკეული ეტიმოლოგიისა და მოვლენის განმარტება სხვანაირადაც შეიძლება, თვით მასაც, ამ ნაშრომში შეტანილს გარდა, აზრად სხვაც მოსვლია. მომავალში, რასაკვირველია, შესაძლებელია ბევრი რამეც-კი შეიცვალოს, მაგრამ მას მაინც მგონია, რომ მხოლოდ ამ მიმართულებით, ამ მეთოდებითა და ამნაირი მასალის გამოყენებით მოხერხდება იმ გზის გაკაფვა, რომელიც აწინდელი გარშემოზღუდვილობისაგან ფართო ასპარეზზე გაგვიყვანს და ყოველმხრივ საინტერესო და უაღრესად მნიშვნელოვანი პრობლემის გადაჭრას შეგვაძლებინებს.

საძიებლები

პირთა სახელების საძიებელი

აბიათარი 167
აბულაძე იუსტინე 177, 213
ავორხანოვი ა. 85, 489
ალბოროვი პროფ. 180
ანტონ კათალიკოსი 3, 4, 5, 113, 114, 115, 165, 167—9
არსენი იყალთოელი 4
ალბულა ათაბაგი 175, 185
აშხამაფი დ. 82, 459, 460, 461, 477,—9, 481, 482, 483, 487, 585
ახალაძე ბუჭულა 188
ახვლედიანი გიორგი პროფ. 78, 79, 81, 112, 118—9, 393

ბარტჰოლდი ვ. პროფ. 7.
ბასილი ეპისკოპოსი, კესარიელი 10
ბასილი ზარზმელი 228
ბაქარი 166, 175, 177, 181, 199, 390, 391
ბენფეი 5
ბერიძე ვუკოლ 12, 178, 186, 217, 231
ბერა 209
ბერზევი (უბიხი) 35
ბერი 209
ბერო 209
ბერჟე ადოლფ 32
ბექა ათაბაგი 185, 227
ბიძინაშვილი ეკატერინე 179
ბიჭიკაშვილი 186
ბლაიხშტაინერი რობერტ 87
ბოპი ფრანც 5
ბროსე მარი აკად. 5, 6, 7, 9, 10, 32, 33, 77
ბრიერი 88
ბუჩუკური 176

გაბუური ბესარიონ 103, 177
გარდაფხაძე ფაფალა 442
გეგებერია 209
გეგიძე 209
გენკო ა. 83, 86
გერბერი 21
გეტტინკაუ (უბიხი მოწაფე) 35
გიგას ძე 176
გიგაური 176
გინდაბერი 209
გიორგი მე-II იმერეთის მეფე 183
გიორგი გურიელი 183
გიორგი მერჩული 11, 224
გიორგი მთაწმინდელი 3, 4
გოგიას ძე 176
გოგიაური 176
გოლოშვილი სანდრო 179, 180
გრენი პროფ. 82
გრიგოლ ხანძთელი 224
გუბაძე 209
გუდაევი (სტუდ. ფერშალი, რუთულური ენის მასალების მიმწოდებელი დირისათვის) 47
გულბანი 35
გულია დიმ. 82, 455, 457, 464—6, 487, 588
გულდენშტედტი იოჰან ანტონ აკად. 5, 13—18, 20—31, 33, 38, 41, 42, 104, 105, 138, 158—160, 163, 164, 235—250, 262—274, 280, 281, 283, 288—290, 297, 299, 300, 301, 304—8, 310—315, 341—4, 350, 351, 353, 354, 356, 381, 455, 460—2, 465, 470, 483—5, 495, 496, 498, 504, 506, 511, 512, 525, 527

დავითას შვილი 176
დავითაური 176
დავით აღმაშენებელი 198, 199
დავით გარეჯელი 183
დავითური 176
დალბაშიანი 213
დეეტერსი გერჰარდ პროფ. 87, 88
დირრი ადოლფ 44—8, 91, 111, 117—9, 127—9, 140, 143, 144, 147—9, 151—160, 163, 250, 257, 261, 269, 273, 275—7, 279, 283, 286, 304, 311, 321—6, 329, 331—3, 343, 348, 353, 355, 368, 471, 472, 497, 512, 513, 525, 539, 541—3, 585, 596—604
დონაური 176
დონდუა კარპეზ პროფ. 82, 136, 172
დოსოვი კედი 26
დუმეზილი 111, 131, 273, 275, 277—281, 283, 292, 294, 355, 454, 455, 459, 462, 463, 471—81, 482, 487, 488, 585, 589

ეგნატაშვილი ბერი 177, 178
ევაზჭიანი 213
ეზეკიელი 182
ეკლესიასტე 199
ელასიპე 10
ელია 179, 180
ერისთავი რაფიელ პოეტი 4, 115, 168
ერკერტი 44, 46, 47
ესავი 176, 178, 218
ეფთვიმე მთაწმიდელი 3, 4, 217
ეფრემ მცირე 3, 4

ვაზქენ იხ. ვარსქენ
ვაჟა ფშაველა 183
ვაჩე 210
ვაჩეიშვილი 210
ვაჩინაძე 179
ვაჩნაძე 210
ვარსქენ ქართლისა პიტიახში 173, 224
ვახტანგ VI, მეფე ქართველთა 184, 227
ვახუშტი ბატონიშვილი 3, 180, 183, 219

ზაგურსკი ლ. 34
ზავადსკი მ. 110, 119
ზადლერი 39
ზარიძე 209
ზარუბინი ი. 87
ზელმერი ერნსტ ფ. 88

თამარ მეფე 187
თამარ დავით აღმაშენებლის ასული 199
თამნას 229
თაყაიშვილი ექვთიმე 213
თოფურია ვარლამ პროფ. 79—81, 111, 112, 175, 182, 187, 193, 196, 197, 203, 207, 210, 213, 216, 219, 226, 385, 410, 413, 428, 433, 435, 437—9, 445—7, 451—3, 585, 588

იაბერი 209
იაილ 166
იაკობ (ბიბლიური) 176, 178, 198, 218
იაკობ ხუცესი 173, 174, 224
იანოვსკი კ. კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი 8, 110
იაკოვლევი იხ. ჲაკოვლევი
იასაშვილი 209
იესო 178
ინგოროყვა პავლე 80
იოანე მთაწმიდელი 65
იოანე პეტრიწი ფილოსოფოსი 3, 4, 166
იობი 179, 233
იობ ფანასკერტელი 219

იოსებ არიმათიელი 10
იოსებ ვლადიკავკაველი ეპისკოპოსი 180
იპოლიტე 10, 395

კარსტი იოსებ პროფ. 90
კასტრენი 108
კახაბერი 209
კახასშვილი 209
კენჩხაშვილი დათა 179
კლაპროთი ჰაინრიხ იულ. ადიუნქტი 5, 25—31 33, 38, 41, 42, 46, 65, 105, 138, 235—7, 243, 246—8, 250, 262, 485
კონსტანტინე კეისარი, პორფიროგენეტი 16
კრიჟანოვსკი გ. 83

ლვრძე 617
ლაიბნიცი ფილოსოფოსი 5
ლაფონ რენე 88
ლაჩინილაუ, შამილის მასწავლებელი 33
ლეონტი მროველი 103
ლეფსიუსი 5
ლომოური თამარ 186, 216
ლოპატინსკი ლევ 43, 44, 110, 119, 126, 155, 247, 281, 283, 286, 290, 388, 459, 481—3
ლულიე იხ. ლვლძე
ლვლძე ლეონტი 15, 30, 31, 33, 108, 117, 247, 281, 285, 286, 343, 477—9, 620
ლვრძე 617

მათე 178, 219
მაკალათია სერგი 228
მალსაგა ზ. 84, 85
მარრი ნიკო აკად. 9—13, 49—78, 82, 87, 88, 96, 111, 113, 119, 169—71, 200, 209, 230, 232, 234, 269, 270, 273, 274, 280, 377—82, 384, 386—8, 393, 409, 411—4, 427, 428, 431—9, 444, 453, 454, 463, 487, 585, 624
მარტიროსიანი გ. დოც. 18, 20
მარუშის ძე 176
მარუშული 176
მაციევი ა. გ. 85, 489
მაჲით მარია 5
მაჰომედხანოვი იხ. მოჰამმედ მოჰამმედინ ლო
მეკელაინი რიჰარდ პროფ. 87
მელასიპე 10
მელიქიშვილი ლ. 36
მენთეშაშვილი სტეფანე 179, 182, 186, 206, 210
მეშჩანინოვი ივანე აკად. 67, 71, 75
მილლერი ვს. პროფ. 110, 180
მნაცაკანიანცი, დიროსთვის უდური ენის მასწავლებელი 47
მოჰამმედ მოჰამმედინ ლო, ანუ მაჰომედხანოვი, დიროსათვის არჩული, ალუღური და ანდი-დიდოური ენების მასწავლებელი 47, 48

მჳლლერი მაქს 5
მჳლლერი ფრიდრიხ 5, 47

ნემიროვსკი მ. პროფ. 48, 74, 83, 84
ნინიშაური 176
ნინო წ"ა ქართველთა განმანათლებელი 167, 194
ნიჟარაძე ივანე 221, 233
ნორაჲრი 213

ჲაკოვლევი ნ. პროფ. 82, 83, 459, 460, 461, 477—9, 481, 487, 585
ჲანგუბაჲ მოლა 36
ჲანდაროვი ხ. 85, 422, 489, 493, 494

ონიკას შვილი 176
ორბელიანი საბა-სულხან 3, 10, 12, 112, 114, 165—8, 175—8, 181—8, 191, 193, 194, 199, 206, 208, 211—4, 216, 217, 221, 223, 229, 230, 231, 385, 388, 390, 391, 393—8, 401, 405, 615—618
ოგსა 198
ოძელაშვილი ვანო 188

პავლეური 176
პალლასი 26, 28, 31
პატკანიანი კ. პროფ. 624
პეეტერსი პოლ, 87
პეტრე 219
პოტოცკი 28, 31
პოტტი 5
პტოლომაჲოსი 624

ჟვანია 393
ჟირკოვი ლ. პროფ. 74, 75, 86, 585, 605, 607, 608, 610
ჟორდანია თ. 393
ჟლენტი ს. 385

რამაზან-ოღლი ალი მოლა, დირრისათვის წახურული ენის მასალების მიმწოდებელი 47
რაჲნეგგსი 26
რებეკა 229
როზენი გეორგ 35, 41, 109
საბას ძე 176
საბაური 176
სემენოვი ლეონიდ 83
სიდონ 198
სიდონია 167
სოლმსენი 67
სონღულაშვილი ივანე 179
სონღულაშვილი იროდიონ 179
სოლომონიანცი, დირრის უდური ენის მასწავლებელი 47
სპევსიპე 10
სტრაბონი 624
სტრატიკი მონაზონი 10
ტრუბეცკოი ნ. პროფ. 89, 91, 118, 355, 363

უმიკაშვილი პეტრე 35
უჟაკ მ. გ. 85
უსლარი პეტრე კარლოს ძე 33—43, 46, 63, 82, 86, 98, 108—110, 117—9, 136—9, 142, 143, 147, 155—7, 163, 236—9, 244, 246—8, 263, 268, 269, 270, 273, 275, 277—280, 295, 297, 299, 300, 305—8, 310, 311, 315, 329, 331, 339, 341—4, 355, 356, 422, 454, 456—8, 362—4, 471, 472, 487, 493, 496, 497, 499, 500, 504, 507, 526, 529, 530 546, 555, 578, 588, 592—5, 605—9
გონიანი არსენა 12

ფოქტი ჰანსი 88
ფრეიმანი 180

ქაგები 166
ქავთარას ძე 176
ქავთარაული 176
ქანან 198

ყანდურალი 219
ყაზიზბეგოვი აბასბეგ, რუთულური ენის ცნობების მიმცემი დირრისთვის 47
ყიფიანი დ. 35
ყიფშიძე იოსებ პროფ. 12, 78, 88, 171, 186, 195, 200, 201, 202, 206, 226, 230, 386, 397, 427, 428, 431, 435, 585

შამილი 33
შანიძე აკაკი პროფ. 12, 78—80, 103, 112—6, 427, 432—4, 446, 585
შანშოვანი ზურაბ 4, 112—4, 167
შევტელოვიცი 200
შიფნერი ა. აკად. 32—4, 36—8, 40, 41, 43, 46, 47, 108, 109, 119, 138, 139, 147, 148, 236, 237, 295, 497, 605
შჲოგრენი იხ. შო̈გრენი
შო̈გრენი აკად. 30, 33, 109
შოთა რუსთაველი 11, 177, 181, 436
შორი რ. 86
შპიგელი 5
შუშანიკი 173, 174, 224
შუხარდტი ჰუგო პროფ. 8, 9, 87, 433

ჩემახოკოვი ბეტალ, ყაბარდოელი ასპირანტი 83
ჩიტაური 176
ჩიქობავა არნოლდ პროფ. 8, 79—81, 111, 112, 384, 390, 396, 427, 431, 432, 434—8, 440—2, 452, 585, 588, 618
ჩიქობავა ბენედიქტე იხ. ჩიქობავა არნოლდ
ჩუბინაშვილი დავით პროფ. 7, 9, 10, 12, 390 401
ჩხენკელი სტეფანე 435

ცაგარელი ალექსანდრე პროფ. 4–8, 112, 114, 167
ცისკარიშვილი გ. 32
ცისკარიშვილი იოსებ 32, 109
ცორელლი ფრანც 87

ძობერი 209

ჭავჭავაძე ილია 175
ჭარაია პეტრე 8, 12
ჭიაბერი 209
ჭიასშვილი 209
ჭიჭინაძე ზაქარია 401
ჭყონია ილია 12, 187
ჭუკია 212

ხაჭუბერი 209
ხუხური 176

ჯანაშვილი მოსე პროფ. 177, 193, 196
ჯანაშია სიმონ პროფ. 24, 79, 81, 111, 112, 263, 269, 270, 274, 447, 448, 460, 588, 589
ჯიროსანა, იობ ფანასკერტელის ძმა 219
ჯუმაური 176

ჰერაკლე კეისარი 216, 217
ჰუბშმანი 204
ჰუსინგი გ. 45

Achvlediani Georg prof. 81
Bleichsteiner Robert 87
Boisacq 204
Deeters Gerhard 87
Dumézil G. 89, 267, 272, 363
Eleusippi 10
Gerber 21
Güldenstädt Johan Anton D-r 13, 264, 265, 283, 296, 305, 310, 339, 340, 341, 350, 352, 355, 482, 490, 500, 501, 509, 519, 526, 554
Hüsing G. 46
Lafon René 88
Marr N. acad. 10
Meleusippi 10
Meckelein Richard 87
Peterson 200
Rosen Georg D-r 6
Schiefner A. acad. 32, 41
Schuchardt Hugo prof. 8
Solmsen Felix 67
Speusippi 10
Vogt Hans 88

Алборов Б. А. 180
Антиох Стратит 10—11
Георгий Мерчули 11
Давид Строитель Грузинский царь 10
Дирр Адольф 320, 335—7, 350, 353, 357—9
Иосиф Аримафийский 10
Ипполит 10
Кипшидзе Иосиф проф. 12
Люлье Л. Я. 32, 138
Марр Н. Я. акад. 10, 11
Тамара царица Грузии 10
Шота Руставели 11
Физиолог 10

გეოგრაფიული სახელების საძიებელი

აბაზეხ 16
აბშის, სოფ. ლეკეთს 22
აბხაზეთი 12, 13, 15, 82
აგულისი 200
ადიღე 16
ავსტრია 87
აზერბაიჯანი 78
აზია 3, 65, 67, 68, 71
ათონი 62, 65
აიბგა 15.
აიპგა თემი აფხაზეთში 15
აკაძიკი სოფ. ლეკეთს 22
აკულისი 205
აკუშა 22
ალაზანი 21
ალბანეთი 161, 257
ალთეკესეკ 16
ამეკინ სოფ. ლეკეთს 22
ამერიკა, 87
ამიერ-კავკასია 570
ამუშა, სოფ. ლეკეთს. 22
ანგუშტ, სანახ. 19.

ანდერია, ანუ ენდერია, მდ. 28
ანდი, სოფ. დაღისტ. 45; 570
ანდის თემი, ლეკეთს 22
ანდის ქედი 45
ანსაკულ, იხ. ონსეკულე 22
ანწუხი, 21
ანწუხი, თემი ლეკეთს 22
აპაჲ, მდ. საჩაჩ. 18
აპახი, მდ. 16
არაგვი, შეადარე თერგს, 103
არაკან, თემი ლეკეთს 22
არაკუნე, სოფ. ლეკეთს 22
არანისი, 179.
არარატი, მთა 68
არგა, მდ. 16.
არგუდან მდ. 16
არდახლი, სანახ. საჩაჩ. 18
არიშ ტოჲაჲ, იხ. არშტეა. 19.
არქაბე, 183.
არქი, სოფ. ლაზილუმუქის ოლქში 46
არღუნის ხეობა, 19
არშტე, სანახ. იხ. ყარაბულახიი 19
არშტელანი, იხ. ყარაბულახელნი 20
ასაჲ-ს, მდ. ხეობა 19
ასსაჲ, მდ. საჩაჩ. 20
ასსაჲ, მდ. იხ. შალგირეა 27
ატაგა, სოფ. ინგუშ. 19
ატახი, სანახ. 19
აუარი, იხ. ხუნზახი 21
აფრიკა 3, 7, 66, 68, 71
აქსა, სანახ. საჩაჩ. 18, 20
აქსაჲ, მდ. ლეკეთს 21, 28
აღმოსავლეთ საქართველო (იხ. საქართველო)
აღტაში, მდ. 38
აშგანის ხეობა, მიხჯეგში. 27
აშილა, სოფ. ლეკეთს 21
აშოლალ, (რუს. აშალი) სოფ. დაღისტ. 45
აშლან, მდ. 19
ახალ ზაქათალა, იხ. ზაქათალა.
ახალციხე 200, 205
ახე 15
ახვინგუსტი, სანახ. საჩაჩ. 18
ახტა, სოფ. დაღისტ. 34
ახტი, თემი ლეკეთს 22
ახტი, იხ. ახცაჰარი, ასე ეძახიან თურქები და რუსები 39
ახცაჰარი, ს. ჯარულ ენაზე ყველაზე უკეთესად მოლაპარაკენი 39

ბათუმი 12
ბალსუ, იხ. არშტეა
ბანძა 200
ბარაგუნის პეტრეს აბანო 18
ბარაყაი, იხ. ბაროყაჲ 15
ბაროყაჲ 15
ბაქო 78, 86
ბაღ 15
ბაშოლბაჲ 15
ბელოგიაკ 16
ბერლინი 41, 87
ბესლენ 16
ბესლენი 15
ბოდუხ, სოფ. ლეკეთს 22
ბოროსოალ, სოფ. ლეკეთს 22
ბოტლიკისი, სოფ. ლეკეთს 21
ბოლოზის ქედი 45
ბჟანა 15
ბჟედუხ 16
ბრუსელი 87
ბუ, მდ. ებიხენი 37
ბუამო, მდ. დაღისტ 29
ბურტუმა, თემი ლეკეთს 22
ბუტი, სოფ. დაღისტ. 38
ბშანერ 16

გაგატილ, იხ. ლალატირალ 45
გაგრა 15
გალაშკა, სანახ. საჩაჩ. 20
გამიში 38
განჯის უ. გებლალ 46
გენო, სოფ. ლეკეთს 22
გერმანეთი, 54.
გერმანია, 25, 87.
გოგელტ, სოფ. ლეკეთს 22
გორრი 200
გრაცი 87.
გრემისხევი, სოფ. 179
გროზნო 5, 36, 83.
გუდამაყარი 234
გუდამაყრის ხეობა 194
გუმბელ, თემი ლეკეთს 22
გურგანის ზღვა 145
გურია, 66, 103, 187
გურიენი 29

დალის ველი 15
დარგოს ოლქი 39
დარუბანდი 45
დასავლეთ საქართველო, (იხ. საქართველო.)
დაღესტანი 13.
დაღისტანი, (იხ. ლეკეთიც) 20, 21, 23, 28, 29, 34 38, 39, 63, 85, 86, 173

დაღისტანი, სამხრეთ დაღისტანი 29
დაღისტანი, ჩრდილო დაღისტანი 29
დაშალუღარი, სოფ. ნუხის თემში. 39
დგანტი, სანახ. (იხ. კულგაც) 19
დიდი ლაბა, იხ. ლაბა
დიდო 22
დიდოეთი 22
დიღომი 179
დოგან, სოფ. ინგუშ. 19
დუბან, სანახ. საჩაჩ. 20
დურძუკეთი 27

ევროპა 2, 3, 5, 6, 65, 67, 68, 71
ევროპა, დასავლ. ევროპა 87
ელამი 56
ენგური, მდ. 15
ენდრე, მდ. საჩაჩნ. 18
ენდერია, ანუ ანდერია, მდ. 28
ერგი, მდ. დაღისტანს. 38
ერევანი 78, 200
ესპანია 65

ვალარეკ, საძოვარი საჩაჩნ. 20
ვალაშკერტი 200, 205.
ვართაშენი, ანუ ორთაშენი 46, 39
ვაბი სანახ. საჩაჩნ. 18
ვენა 8, 47, 87, 89, 90
ვერძის ტყის გორა, ხევსურეთს 7, 176
ვიწე, 179, 183
ვოლგა, მდ. იხ. რჰა. 68
ვორდანე, თემი უბიხ. 38
ვორონეჟი 32
ვოლმო 200

ზამბალი 15
ზაქათალა, ახალი ზაქათალა. 38
ზახი, მდ. 15
ზემო იმერეთი, იხ. იმერეთი
ზემო სვანეთი, იხ. სვანეთი.
ზილო, იხ. ზილედირალ. 45
ზილედირალ, (რუს. ზილო) სოფ. დაღისტ. 45
ზინობიანი, სოფ. 46

თაბასარან, თემი ლეკეთს. 23, 29, 39, 45
თბილისი 77.
თემირ-ხან-შურა 47
თერგი, მდ. 15, 16, 18, 103
თიანეთი 32
თლისერალი, სოფ. ლეკეთს. 21
თუშეთი 19, 22, 182

იერუსალიმი 10
იმერეთი, 178, 183, 184, 231
იმიერ-ყუბანი, იხ. ყუბანი, 35
ინგლისი 54
ინგუშეთი 18
ინხო, სოფ. ლეკეთს 21
ინხოლარ, იხ. მონალ-ინხო. ტასადა ინხ. 21
ინქიკი, მდ. 15.
იხა, სოფ. ლეკე

კაბეტი, იხ. კაპოეტი 15
კაბუდა, სოფ. ლეკეთს 22
კაბუტი, იხ. კაპოეტი 15
კავკავი 5, 83
კავკასია 3, 5, 6, 12, 13, 15, 17, 23, 25, 26, 28, 34, 48, 55, 58, 72, 98, 162
კავკასია ჩრდილო 16, 86, 87
კავკასია სამხრ. 86
კავკასიონის ქედი 20, 37, 39, 257
კამბილეევკა, მდ. საჩაჩ. 18.
კაპოეტის, ანუ კაპეტის წყალი 15
კარახლე, თემი ლეკეთს 22
კარბი, სოფ. 179
კართაგენი 67
კარინი 200
კასპიის ზღვა 21, 29, 38, 39, 257, 580.
კაჩილოკი, მდ. საჩაჩ. 18.
კახეთი, 7, 22, 46,175, 176, 179, 181, 182, 184, 186,188, 194, 200, 212
კეძუმ 16
კვზურუკ, თემი ლეკეთს 22
კვანხიტლარ, სოფ. ლეკეთს 21
კლარჯეთი 11
კოდორი, მდ. 15
კოისუ მდ. ლეკეთს 21, 22, 28, 29, 38
კოკუძ 15
კოლოტკიო, სოფ. ლეკეთს. 22
კოშკიყელის მთა 179
კრასნოდარი, ქალ. 82
კუბეშა, თემი ლეკეთს. 22
კუდალი, სოფ. ლეკეთს. 22
კულგა, სანახ. იხ. დგანტიც. 19
კუბა 15
კუმა, მდ. 16
კუმბალაე, მდ. 27
კუმბალაეს ხეობა 27
კუნბულაე, მდ. თერგის შემდინარე 18
კუნბულაეს ხეობა 19
კურელე, თემი ლეკეთს 23

კუშჰასიპ (მთასიმერი) აბხაზეთის ნაწილი. 15
კვრე, ხეობის სახელი თაბასარანიდან მოყოლებული სამურამდე 39
კვრულ, ოლქი 45

ლაძფციგი 87, 90
ლეკეთი (იხ. დაღისტანიც) 20, 21, 23
ლენინგრადი 55, 73, 82
ლიბია 66
ლიბის 66
ლიბვე 67
ლიბგერ 66
ლუდია 10

მაკალდონ (იხ. მაყარდო და მაკარდო)
მაკალდონი, მდ. 38
მაკარლ (იხ. მაყარლიც) 19
მალკა, მდ. 16
მამშახ 16
მამხელ 16.
მანასი, მდ. დაღისტ. 29
მარალა 205
მარტან, მდ. 19
მარტანი, მდ. იხ. ფართან არშტეში 27
მარტვილი 200
მაყარლი 18
მაყარლ (იხ. მაკარლიც) 19
მახაჩ-ყალა 86
მახოშ 16
მედოზუძ-ის ტომი (აბხ) 15
მეესტი, სანახ. საჩაჩნ. 20
მერეჯი, სანახ. საჩაჩნ. 20
მესხეთი 219
მეხტელარ, იხ. გუმბელ. 22
მთას იმერი, იხ. კუშჰასიპ 15
მთიულეთი, 1, 210
მიდია 56
მინალ ინხილარ, სოფ. ლეკეთს 21
მინატლუ, სოფ. ლეკეთს. 21
მიჯიგეთი, სანახ. საჩაჩნ. 18
მოზდოკი 18
მოკი, 200, 205
მოსკოვი, 83, 86
მტკვარი, მდ. 29
მუკრა ტელე, თემი ლეკეთს 22
მულიუ, სოფ. ლეკეთს. 22
მუნი, სოფ. დაღისტანს. 45
მუში 200
მცირე ანგუშტა, იხ. შალხა. 19
მცირე ყაბარდო, იხ. ყაბარდო. 18
მცხეთა 9, 12, 175, 177, 181, 199
ნატბეური 179
ნახჭავანი 200
ნიკიჰარ, სოფ. ლეკეთს 22
ნიუი. სოფ. 46
ნიჩბისი 179
ნორვეგია 87 88
ნუხის თემი 39
ნუხის გზა 46

ძანგერგერტ, სოფ. ინგ. 19
ძანდერკა, იხ. ენდრე 18
ძაქსაძ, მდ. საჩაჩნ. 18, 27

ონსეკულ, თემი ლეკეთს (იხ. ანსეკულ-იც) 22
ორთაშენი, იხ. ვართაშენი 46
ოსეთი 18
ოსლო 88
ოსმალეთი 44
ოშკი, 2, 9, 166, 177, 181
ოცენი, მდ. დაღისტანს 29

პალესტინა 62
პარიზი 25, 77, 88, 89
პეტერბურგი 4, 7, 8, 32, 73, 77
პეტროვსკი. იხ. მახაჩ-ყალა 86
პირენეული, ნახევარ კუნძული 68
პჰასია, მდ. 16

ჟან 16

რაჭა 186, 212
რახსი, მდ. 68
რიკუანი, იხ. რიყუნა-დირალი. 45
რიყუნადირალ, სოფ. დაღისტ. 45
რომი 5, 87
რუბასჩაი, მდ. ხეობა 45
რუთულ, თემი ლეკეთს 22
რუსეთი 3, 6, 7, 18, 25,30, 47, 54, 71, 83
რუტულ 39

საბარ 15
საბჭოთა კავშირი 72
საგლაძს, სოფ. ინგუშ. 19
სალატაუ 38
სალტა, სოფ. ლეკეთს 21
სამეგრელო 212
სამურზაყანო 183
სამური, მდინ. 21, 22, 28, 38, 39, 257
სამხრეთ დაღისტანი (იხ. დაღისტანიც) 29
სამხრეთ-კავკასია იხ. კავკასია

სასდო, (ანუ საშე) თემი უბიხთა 38
სატუკაი 15
საფრანგეთი 6, 25, 54, 65, 77, 87
საქართველო 6, 7, 8, 13, 18, 21, 25, 29, 32, 65, 78
საშე, ანუ სასდო (უბიხთა თემი) 38
საჩაჩნეთი 20
საჩაჩნო, (იხ. ქისტეთი-ც) 17, 18, 19
საჩხერე 188
საცაიშლო 176
საძენი 15
საძი, თემი აფხაზეთში 15
სვანეთი 11, 15, 179, 250
სინას მთა 62
სომხეთი 78
სოჭა (იხ. სასდო და საშეც) უბიხთა თემი 38
სოხუმი 35, 82
სპარსეთი 21
სტამბოლი 281
სტრასბურგი 90
სულავი, მდ. დაღისტანს 38
სუნჯა, მდ. საჩაჩნ. 17, 20
სუნჯი, მდ. 16, 18, 27
სუნჯის ხეობა 19
სხავუაშა, მდ. 16, 37

ტაგან, სოფ. ინგ. 19
ტაკარა, მდ. ლეკეთს 22
ტამ 15
ტანინხო, სოფ. ლეკეთს 21
ტარიკუ, ადგ. სახ. დაღისტანს 21
ტასადა ინხილარ, სოფ. ლეკეთს
ტებელ, თემი ლეკეთს 22
ტემირგოდ 16
ტენნუცალი, სოფ. დაღისტ. 38
ტილბაკი, მდ. 28
ტოროდა, სოფ. ლეკეთს 22
ტუბი 15
ტუმურგი, ანუ ტუმერგა. თემი ლეკეთს 22
ტფილისი 7, 9, 35, 36, 42, 45, 78, 188, 266

უალარევ, ხეობა მიზჯეგში 27
უასპ, მდ. 15
უბუხ 15
ულუ ლაბა, მდ. 16
უნზო, თემი ლეკეთს 22
უნჰელი, სოფ. ლეკეთს 22
ურთაკოლ, სოფ. ლეკეთს 21

ფარტან, იხ. ფარტანგ 20
ფარტანის ხეობა 19
ფარტანგ, იხ. ფარტანგ-იც 20

ფშავი 12, 182, 183, 234
ფშიშ, მდ. 16

ქართლი 7, 181, 184, 186, 194, 210, 212
ქვემო-სვანეთი, იხ. სვანეთი
ქისიყი 178, 182, 186, 200, 210
ქისტეთი, 17, 20, 22, 27, 180.
ქუთაისი 176, 188

ღაზილუმუქი, თემი ლეკეთს. 22
ღაზილუმუქის ოლქი 39, 46
ღალღაი, სანახ. 19
ღალუდირალი, (რუს. გაგატლ) სოფ. დაღისტ. 45
ღოდობერ, სოფ. ლეკეთს 21
ღუმუქი 46
ღუნნალი, სოფ. დაღისტ. 45

ყაბარდო 15, 18
ყაბარდო დიდი, მცირე 16, 18
ყაბუჩი 22
ყაზახი 16
ყაიტაყი, ოლქი 45
ყარაბაღი 200
ყარაბაღის გორისი 205
ყარაბულახი, სანახ. 19, 27
ყარაკოიდსუ 570
ყარა-ყაიტაყი, თემი დაღისტ. 28
ყარა-ყუბანი, მდ. 16
ყარა ხაიდაკ, თემი ლეკეთს, იხ. თაბასანი. 23
ყვარელი, სოფ. 188
ყიზელბეკი 15
ყიზლარკატკენი მდ. 16
ყუანალ ანუ ანდი, ასე უწოდებენ ადგილ ანდს სოფ. დაღისტ. 22
ყუანალის თემი ლეკეთს, იხ. ანდიც 22
ყუბა, ქალ., ოლქი 39
ყუბანი, მდ. 15, 16
იმიერ ყუბანი 35
ყუბაჩი, თემი დაღისტ. 29
ყკლიტარი, სოფ. დაღისტანს, საცა ქვრულად ლაპარაკობენ 39

შაბეტ, სანახ. 19
შადის, ანუ შადალის მთა 28
შადალის, ანუ შადის მთა 28
შავი ზღვა 15, 16, 37, 570, 580
შავი ყუბანი, მდ. 16
შავშეთი 11
შაკტერი, სოფ. ინგ. 19
შალაგირი, მდ. ინგ. იხ. ასსაიც 27

შალხა სანახ. 19
შამახა, 205
შარუჲნ, სოფ. ინგუშ. 19
შატბერდი 11, 167
შაფხის 15
შაფსო, ქვემო შაფსო, ზემო შაფსო 15
შაფსუღი 15
შეგრაი 15
შედე 16
შემახა 200
შემილგორის წრე 19
შინარი, სოფ. ნუხის თემში 39
შირვანი; 199
შუამდინარეთი 68

ჩადირ-ჭამალალი, სოფ. დალისტ. 38
ჩალაში, ხეობა მიზჯეგში 27
ჩაჯი, თემი აბხაზეთში 15
ჩერქასი 16
ჩერქეზეთი 16, 30
ჩერქეზიანი 15
ჩეჩენი, სოფ. 19
ჩეხურაჯ 16
ჩირიურტი 38
ჩოკუდირალ, (რუს. ჩანკ.) სოფ. დალისტ.
ჩრდილო დალისტანი, იხ. დალისტანი
ჩრდილო კავკასია, იხ. კავკასია

ცადოხი, თემი ლეკეთს (იხ. ცუდაკარაფ) 22
ცატანიხ, სოფ. ლეკეთს, 22
ციმბირი 28, 29
ცობოლი, სოფ. ლეკეთს 21
ცუდაკარა, თემი ლეკეთს, (იხ. ცადოხიც) 22

წუდახარი, თემი დალისტ. 29

ჭაბრილლო, ხანახ. 19.
ჭალაში, საძოვ. საჩაჩნ. 20
ჭანეთი 11
ჭარი, თემი ლეკეთს 22
ჭარი, ქისტეთის თემი 22
ჭელადატი, სოფ. ლეკეთს 21
ჭიკარი, სოფ. ლეკეთს 21
ჭიმი, ოხური სოფ. 19
ჭირგუტ, სოფ. ლეკეთს 21
ჭირკატა, სოფ. ლეკეთს 21
ჭირხა, სოფ. ლეკეთს 21
ჭიშრიფაკერი, სანახ. 19
ჭოროტა, სოფ. ლეკეთს 21
ჭუგი, სოფ. ლეკეთს 22.

ხაიდაკი, თემი ლეკეთში 23
ხამიში, მდ. უბიხეთში 37
ხამეში მდ. 15
ხანძთა 11
ხაჯი—აულ, სოფ. ინგუშ. 19
ხევი 12, 182
ხევსურეთი 12, 176
ხილიჲარ, სოფ. ლეკეთს 22
ხირპიტო, თემი აფხაზეთში 15
ხირპს-ყუაჯი, 15
ხმელთაშუა-ზღვა 58, 70
ხოვლე, სოფ. 212
ხოფა 183
ხოფე 179
ხუაჯი, მდ. 15
ხუნზახი 21
ხუნზახი, აუარი, ჰაიბულ 21

ჯავის ხეობა 180
ჯანტი, სანახ. 19
ჯიქეთი 15
ჯულა 200

ჰათუყვაჲ 16
ჰაიბული, იხ. ხუნზახი 21
ჰაჲდელბერგი 90
ჰატუკეჲ 16
ჰაჯიაულ, სოფ. ინგ. 19
ჰერეთი 176
ჰიდატლუ, თემი ლეკეთს 22
ჰინდუყუშის სანახები 87
ჰინერალ, სოფ. ლეკეთს 21
ჰობოდა, სოფ. ლეკეთს 22

ჶართან, მდ. არშტესი, იხ. მარტანიც 27
ჶარჰატ, იხ. ჶჳრჰჳტა ხჳრ 39
ჶჳრჰჳტა ხჳრ, ანუ ჶარჰატი სოფ. კვრუს ხეობის
ალმოსავლეთით 39
ჶილიჶარი, სოფ. ნუხის თემში 39

Achkingurt 18
Achsai, სოფ. ინგ. 19
Afarika, იხ. Awrigha-ც, ტომობრივი სახელი
კართაგენელთა 67
Agi, სოფ. საჩაჩნ. 20
Aipga 15
Aka, სოფ. ინგ. 19
Akadziki, სოფ. ლეკეთს 22
Akkuaral, სოფ.. ინგ. 18
Aliraant, სოფ. ინგ. 28

Altekesek 16
Andi, თემი ლეკეთის 22
Andetiral, სოფ. ინგ. 18
Anguscht, სანახ. 19
Anzug 21, 22
Apachi 16
Apal, მდ. 18
Arape, სოფ. საჩაჩნ. 20
Arguelan, მდ. 16
Arisch Fojal, იხ. Arschte-ც 19
Arschte, სანახ. 19
Artchoi, სოფ. საჩაჩნ. 20
Aschgan მდ. 19,
Asdar, სოფ. ინგ. 19
Asik, სოფ. საჩაჩნ. 20
Atachi, სანახ 19
Ataga, სოფ. ინგ. 19
Avar, 21
Awrigha, იხ. Afarika-ც (კართაგენ. ტომობრივი სახელი) 67

Balsu, იხ. Arschte-ც 19
Barchan, სოფ. საჩაჩნ. 20
Belegular, სოფ. ინგ. 18
Benedar, სოფ. ინგ. 18
Berech, სოფ. საჩაჩნ. 20
Beschtusi, სოფ. საჩაჩნ. 20
Bezi, სოფ. ინგ. 19
Bilİlot, სოფ. ინგ. 18
Bschaner 16
Bscheduch 16
Bur 67

Chamcha, სოფ. საჩაჩნ. 20
Chani, სოფ. საჩაჩნ. 20
Cheisechi, სოფ. ინგ. 19
Chirpit 15
Chunsag 21
Dadagiral, სოფ. ინგ. 18
Dokan, სოფ. ინგ. 19
Dschairak, სოფ. საჩაჩნ.
Dschanti, სანახ. 19
Duhan, სანახ. საჩაჩნ. 20

Elerira, სოფ. ინგ. 18
Elmakiral, სოფ. ინგ. 18
Endre, მდ. 18
Falehal, სოფ. საჩაჩნ. 20
Gdschi-aul, სოფ. ინგ. 19
Galaschka, სანახ. საჩაჩნ. 20
Galga, სოფ. ინგ. 19
Gandigiral, სოფ. ინგ. 18
Gerek, სოფ. საჩაჩნ. 20
Ginasiral, სოფ. ინგ. 18
Golai, სოფ. ინგ. 19
Goretsche, 18
Gurdaseral, სოფ. ინგ. 18

Hadschiaoul, სოფ. ინგ. 19
Hatukei 16
Hoi, სოფ. ინგ. 19

Jachsai 18
Jangegert, სოფ. ინგ. 19
Jssesu, სოფ. ინგ. 18.

Kachkoi, სოფ. ინგ. 19
Kala, სოფ. საჩაჩნ. 20
Kartni, სოფ. საჩაჩნ. 20
Kaschgelde, სოფ. ინგ. 18
Katschilik 18
Korbi, სოფ. ინგ. 19
Kuanal, თემი ლეკეთის 22
Kulga, სანახ. 19
Kunbeloi 18
Kurtschilor, სოფ. ინგ. 18
Kuschgi, სოფ. საჩაჩნ. 20
Kircheretseli, სოფ. ინგ. 19
Kistetien 17
Kisti 17

Lalach, სოფ. საჩაჩნ. 20
Libu, აწ Rbu, 67

Maschach, სოფ. ინგ. 19
Machki, სოფ. საჩაჩნ. 20
Machschi, სოფ. ინგ. 19
Makalgon 19
Makarl 18
Malar. სოფ. საჩაჩნ. 20
Maloi Anguscht 19
Mamschach. 16
Meler. სოფ. ინგ. 19
Meredschi, სანახ. საჩაჩნ. 20
Mestioi, სოფ. ინგ. 19
Mizdscegis, Baturul 17

Narast. სოფ. საჩაჩნ. 20
Naurusol, სოფ. ინგ. 18
Noi. სოფ. ინგ. 19
Nuiwe, სოფ. ინგ. 18

Osset 18
Ossungur, სოფ. ინგ. 18
Ozen, მდ. დაღისტ. 29

Palang, სოფ. საჩაჩნ. 19
Peterbad 18
Pschasia 16
Rbu, ან Libu 67

Sads 15
Saglais, სოფ. ინგ. 19
Salgai. სოფ. საჩაჩნ. 20
Sandakol, სოფ. ინგ. 18
Schagwascha 16
Schemilgor, წყ. 19
Schabet, სანახ. 19
Schadgia, სოფ. ინგ. 19
Schakteri, სოფ. ინგ. 19
Schalcha, სანახ. 19
Scharoin, სოფ. ინგ. 19

Taga, სოფ. ინგ. 19
Tamgai, სოფ. საჩაჩნ. 20
Targem, სოფ საჩაჩნ. 20
Tasch, სოფ. საჩაჩნ. 20
Temirgoi 16
Thabcessaran, თემი დაღისტ. 29
Tiliwol, სოფ ინგ. 18
Tirol, სოფ. ინგ. 19
Tare, სოფ. საჩაჩნ. 20
Tschabrillo, სანახ. 19
Tschdsch 15
Tschetchen, 19
Tschetschengen 19
Tschikari, სოფ. ლეკეთს 21
Tschim, ოსების სოფ. 19
Tschirgut, სოფ. ლეკეთს 21
Tschirkata, სოფ. ლეკეთს 21
Tschischrikaker, სანახ. 19

Wapi 18
Wuschu, სოფ. ინგ. 19
Zisdi, სოფ. ინგ. 19
Zabol, სოფ. ინგ. 21
Zorai, სოფ. ინგ. 19.
Zulai, სოფ. ინგ. 19
Zului, სოფ. საჩაჩნ. 20
Zutnagol, სოფ. ინგ. 18

Баг, 15
Казыльбек, (ლედა) იხ. ყიზილბეკ 15
Кларджия 11
Лидда 10
Рустав 11

Шавшия. 11
Яндырка 18
Λι βυη 67

ტომობრივი სახელების საძიებელი*

„აბაზა“—ჩერქეზთა სახელწოდება აბხაზეთისათვის 15
აბაზეხების ტომი 15
აბაძეხნი 8, 37
აბხაზები 17
აბხაზნი 7, 25, 26, 55
ადიღე—ასე უწოდებენ ჩერქეზნი თავიანთ თავს 16
ადიღეველნი 43
ავარელნი 64
ალაროდიელი ტომები 89
ალანნი 28
ალბანელნი 64
ანდიელები 17
ანდიელნი 27, 28, 45, 85
ანწუხელები 118
აპსოფ. ანუ აფსოფ—ასე უწოდებენ უბიხნი თავიანთ თავს 38
არიშტოად მიზჯეგ, იხ. არშტე—ასე ეძახიან ჩაჩნები 27
არშტე, მიზჯეგთა ჩაჩანთა ტომი. იხ. არიშტოადაც 27
არჩელნი 45, 46
აღულელნი 45
ახცეჰგუ (ერ. რ. ახცეჰგვაარ). ასე ეძახიან თავიანთ თავს ს. ახცაჰარის მცხოვრებნი 39

ბასკები 65, 66, 69, 90
ბერძნები 65

გელები—იმიერ-კავკასიის შუა და აღმოსავლეთი ნაწილის მობინადრეთა სახელწოდება ბერძენთა გეოგრაფებისა და ისტორიკოსების მიერ (იხ. ლალლაც).
გერმანელები 65

დარგოელნი 85
დიდოელნი 45, 56

* ამოკრეფილია მხოლოდ მიმოხილვიდან.

ებრაელები, სპარსეთის ებრაელები 46
ეთრუსკები 69
ესპანიელი იბერები, (იხ. ბასკებიც) 65, 90
ეტრუსკები 65, 68

ვეპპივ, ქისტთა ტომის სახელი ჩაჩნურად 38
ვოგულოები 26

ზირანები 65

თაბასარანელნი 45
თათრები 17, 18, 27
თურქები 56
თურქ-თათრები 46

იაფეტიანები 1, 9, 68, 70
იბერნი (მეგრელ-ჭანნი) 53
იბერნი 54, 56, 60, 68
ინგუშები 19, 27
ინგუშები, მიზჯეგის ერთერთი ხალხი 27

კავკასიელნი 65
კაინელნი, იხ. ლაზები 56
კელტები 65
კრიზელნი 45
კვრეგკ—ასე უწოდებენ თავიანთ თავს კვრეს მცხოვრებნი 39
კვრელები, იხ. პხცეჰგუ-ც—ასე ეძახიან ს. ახცაჰარის მცხოვრებნი თავიანთ თავს 39.
კვრელნი 45
კვრ-ლეკები 85

ლაზები 56
ლამოწრ, ე. ი. მთიელნი, ასე ეძახიან თავიანთ თავს ლადოელები მიზჯეგის ტომი 27
ლეზღი (მრ. ლეზღიძარ)—ასე ხმარობენ კვრელნი თავიანთი თავის ზოგად სახელად 39
ლეკები 18, 21, 27, 28, 55, 66
ლეკნი 66

მატ,—ენა, ტომი ჩაჩნურად 624
მეგრელები 56
მეგრელ-ჭანები 54
მესხნი 53
მიზჯეგი 27
მიზჯეგნი ანუ ჩაჩნები 28
მიზჯეგი—კლაპროთის მიერ შემოღებული ზოგადი სახელი ჩაჩნებისათვის 38
მიჯეგი 18
მიჯეგის ხალხნი 17
მოსდოკელნი 65

ნატხოუსაჯნი 37
ნახჩუო (მრ. რ. ნახჩუძ, ნახჩიძ)—უსლარის მიერ შემოღებული ზოგადი სახელი ჩაჩნებისათვის 38
ნახჭამატიანქ 624
ნახჭო 624

ძაქსამატები 624

ოსნი 21, 55
ოსტიაკები 26

პელასგები 65, 66
პძოფ (იხ. აპძოფ) 38
პოლონელები 54

რომაელები 65
რუთულელნი 45
რუსები 21, 27, 54

სარმატები 624
საურომატები 624
საძო, აფხაზთა-ტომი (იხ. ჯიქებიც) 38
სერირ 624
სერრ 624
სვანნი 53, 54
სკვთები 68
სომხები 46, 55, 64
სონ-მესხნი 60
სპარსეთის ებრაელები, იხ. ებრაელები 46
სვრმატები 624

ტიბარენები, იხ. მეგრ. 56
ტუბალ-კაინები 60

უდები 45, 46
უბიხნი—ასე უწოდებენ ჩერქეზები აპძოფებს 37, 38
ფინები 65

ქართები 53, 60
ქართველები 20, 21, 27, 54, 64, 65
ქისტები 17, 21, 27
ქისტთა ტომი 38
ქისტი — გულდენშტედტის მიერ შემოღებული ზოგადი სახელი ჩაჩნებისათვის 38

ღალღაძ, (იხ. ჰალჰა-ც.) ინგუშებითგან შემდგარი მიზჯეგის ტომი 27 -
ღუმუქ-ლეკები 46, 85
ღუნძნი 21, 46, 85

შაბარდოელნი 43, 83
ყაბუჩელნი 28, 45
ყარტალელნი 29
ყარაბულახნი (იხ. არშტელნი-ც) 19, 20, 27
ყაფუჩელნი იხ. ყაბუჩელნი
ყოაჯე—თემი უბიხებში 8,37
ყუანნაჲ (მრ. რ. ყუანნალ)—ასე უწოდებენ ანდიელნი თავიანთ თავს 45

შარო 624
შარურ 624
შაფსუღები 15
შაფსუღნი 37

ჩაჩნები ანუ მიზჯეგნი 17, 28, 19, 27, 28, 38, 66, 83
ჩერქას—ჩერქეზთა სახელი თურქულად 16
ჩერქეზიანი—ჩერქეზთა სახელი ქართულად 16
ჩერქეზნი 7, 17, 19, 25, 26, 82
ჩეჩენგ 19
ეხები 54
ჩ

წახურელნი 45
წოვები 118

ჭანები (იხ. ლაზები) 56

ხინალუღელნი 45

ჯარიეხელნი 38
ჯეველნი 45
ჯიქები, აბხაზთა ტომი (იხ. საძო-ც) 38

ალჰა (იხ. ღალღაჲ-ც) ინგუშებისაგან შემდგარი-მიზჯეგის ტომი 27

ჰუნები 26
ჰფეპპიჲ, ასე ეძახიან ჯარიეხელნი ჩაჩნების ქისტთა ტომს (იხ. ვეპპიგ-ც) 38

ენების სახელწოდებათა საძიებელი*

ა
ბხაზური ენა 7, 14, 23, 26, 29, 30, 31, 35 b, 41, 43, 51, 53, 56, 60, 2, 64, 81, 91, 96, 97, 98, 135—8, 147, 154, 155
ადიღეური ანუ ჩერქეზული ენა 1, 18, 30, 96, 97, 138
ავარული კილოკავი 21
ავარული ენა, ანუ ლუნძური 28, 38, 65, 170
აკუშური კილოკავი 14
აკუშური ენა 28, 29, 38, 39, 118
აკუშურ-ხაჲდაკური ენა, ანუ ჰკრკანული 36
ალბანური ენა 64, 154
ანდური კილოკავი 14, 45
ანდური ენა 38, 118, 140, 150, 1, 153
ანდი-ბოლოხური ენათა ჯგუფი 45
ანდი-დიდოური ენათა ჯგუფი 1, 47, 37, 62, 140
ანწუხური კილოკავი 14
ანწუხური კილოკავი ლუმუქურისა 39
არიულ-ევროპული ენათა ოჯახი 51
არჩული ენა 38, 39, 45, 47, 63
არჰული ენა 2, 46, 118, 143, 149, 150, 151, 152, 154
ატუატლური იხ. ახვახური 152
აფხაზური იხ. აბხაზური. 96
ალულური ენა 47, 63, 91, 118, 149, 150, 154, 161
ახვახური ენა 140, 149, 150, 152, 154
ახვახური კილოკავი 45
ახტური კილოკავი 40
ახტური დიალექტი კვრულ-ლეკური ენისა 86

ბაგულაზური, ანუ ყუანადური 141, 149, 150, 152
ბაგულაზური კილოკავი 45
ბაგულალური 154
ბასკური ესპანეთისა 9
ბექიტლურ-ყაფუჩური 141, 150
ბესლენური დიალექტი ჩერქეზულისა 30
ბოთლიხური კილოკავი 45
ბოთლიხური, ანუ ბუჲიხატლური ენა 3, 149, 150, 152, 153
ბუდუხური 149, 150, 153, 154

გუმბეთური—ანდიური კილოკავების ზოგადი სახელი, შემოღებული დირრის მიერ 45

დაღისტნის ანუ ლეკური ენები 23, 41, 64, 156
დაღისტნის ენათა ჯგუფი 161
დაღისტნის ენათა სამხრეთის ჯგუფი 28, 45
დაღისტნის ენათა სამხრეთ-აღმოსავლეთის ენათა ჯგუფი 47

* ამოკრეფილია მხოლოდ მიმოხილვიდან.

დაღისტნის ენათა ჩრდილო ჯგუფი 45
დიდოს ენა 1, 28, 140, 149, 150, 151, 158
დიდოური კილოკავი 14, 45
დიდოური—ხვარშ-დიდო-კაფუჩ-ხუნზახურის საერთო სახელი, დირრის მიერ შემოღებული 45
დიდოურ-ბეჟიტლური ენა 38
დიდოურ-ხუნზური კილოკავი 22

ელამურ-მიდიური ენები (შეადარე მეგრულ-ჭანურს) 7, 56.

ეტრუსკული 66
ვანურ-ელამურ-ლურსმულ წარწერათა ენა 57
ვერშიკული კილოკავი კანჯუტური ენისა 87
ვოგულური ენა 28

თაბასარანული ენა 37, 45, 63, 91, 118, 146, 149, 150, 153, 154, 161
თუბალ-კაინური, ანუ მეგრულ-ჭანური 53.
თურქული ენა (იხ. ყუმიურიც) 51, 145
თუშური ენა (იხ. წოვურიც) 32, 98

იაფეტური ენები (ოჯახი) 1, 2, 3, 50, 56, 57, 58, 61, 64, 69, 72.
იაფეტურ-არიულ-ევროპულ სომხური 65
იბერული ენა (ესპანეთისა) 9
იბერული ენები 90
იდარაული, იხ. ტინდალური
ივერიულ ენათა ოჯახი 40
ინგლისური ენა 58
ინგუშური, იხ. ქისტური
ინდო-ევროპული ენათა ოჯახი 40, 173
ინდოევროპული ენები 57, 72
ინხიური, იხ. ხვარშული 150

კავკასიის ენები 1, 3, 4, 5, 30, 62, 65, 72
კავკასიის ენათა ოჯახი 40
კავკასიური ენები 48, 76, 87, 90, 135, 154
კავკასიური ენათა ჯგუფი 2, 4, 5, 161, 172
ჩრდილო კავკასიური ენები 90
კავკასიური მოდგმის ენები 44
კაზიკუმუხური კილოკავი 14
კანჯუტური ენა 87
კარატული ენა 149, 150, 152, 153
კარატული კილოკავი 45
კოპტურ-ეთიოპური, იხ. ქუშიტური
კჳრული ენა 38, 39, 118, 145, 149, 150, 154, 161.
რული კილოკავი 40.
კჳრული დიალექტი, კჳრულ-ლეკური ენისა 86
კჳრულ-ლეკური ენა 91, 36, 39, 40, 62
კჳრულ—ლეკური ენათა ჯგუფი 4, 5, 6.

ლეზგური, იხ. ლეკური 66.
ლეზგური ენები 4, 140, 145, 149, 153, 162, 173
ლეზლი—ჯალ, ასე ეძახიან ლეზლები თავიანთ ენას 39
ლეკური კილოკავი 14
ლეკური ენები 23
ლეკური ენა 28, 29, 30, 66, 72
ლიგურული ენა 66
ლურსმული წარწერების ენები 56

მაცტალარო — ასე უწოდებდნენ ლეკურ ენას ქართველები 21
მეგრული ენა 35, 53, 4, 56, 7, 58, 169, 173
მეგრულ-ჭანური ენა 53, 60, 62
მიჯეგური კილოკავი 14

ნახჭოური, იხ. ჩაჩნური 97
ოსური ენა 81
რუთულური ენა 47, 63, 145, 149, 150, 152, 154

სამოეღური ენა 28, 29
სამხრეთ დაღისტნის ენები, იხ. დაღისტნის ენები
სემურ ენათა ოჯახი 40, 173
სემური ენები 57, 69, 169
სემურ-ქამური ენები 50
სვანური ენა 35, 53, 7, 56, 58, 59, 60, 169, 183
სინდური ენა 135, 162
სინდურ ენათა ჯგუფი 147, 161
სისინა ჯგუფები ენათა 60
სისინა შტო იაფეტური ენებისა — ქართული ენ. 64
სლავური ენა 28
სომხეთის ძველი ურარტული 66
სომხური ენა 40, 55, 64
სპირანტულ ენათა ჯგუფი 60

ტინდალური კილოკავი 45
ტინდალური, ანუ იდარაული ენა 149, 150, 152, 153, 154.

უბიხური ენა 1, 5, 8, 30, 35, 37, 83, 89, 96, 97, 137, 147, 154, 161
უდური ენა 39 40, 45, 7, 46, 63, 81, 147, 154 161
უნზოს ენა 28

ურალ-ალტაურ ენათა ოჯახი 40
ფინური დიალექტები 29.
ფინურ-ესტონურ-ხირიანული ენები 65
ქამიტური ენათა ოჯახი 69
ქართველური ენები 1, 8, 50, 76
ქართული ენა 35, 40, 53, 55, 56, 57, 60, 62, 61, 64, 72, 77, 78, 79, 87, 90, 91, 92, 161, 169, 170. 172, 173.
ქაფუჩური ენა, იხ. ყაფუჩური
ქაფუჩურ-ხუნძახური კილოკავი 45
ქისტური, ანუ ინგუშური ენა 23, 97, 118, 138, 148
ქუშიტურ ენათა ოჯახი (ანუ კოპტურ-ეთიოპური) 40.
ღაზი-ღუმუქური, იხ. ღუმუქურ-ლეკური 29
ღიბდიტლური, იხ. ღოდობერული
ღილღურ ენათა ჯგუფი 148, 162, 173
ღლიღური კილოკავი 14
ღლიღური ენა 23
ღოდობერული კილოკავი 45
ღოდობერული ანუ ღიბდიტლური ენა 149, 150, 152, 153
ღუმუქური ენა 2. 28, 29, 30, 36, 38, 39, 46, 62, 81, 118, 141, 149, 150, 151, 154, 156, 157, 158
ღუმუქურ-ლეკური ენა, ანუ ღაზი-ღუმუქური იხ. ღუმუქური
ღუნძური კილოკავი 14, 21.
ღუნძური ენა, ანუ ავარული ენა 3, 28, 29, 30, 33, 36, 38, 41, 45, 46. 64, 81, 118, 140, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 170
ყაბარდოული ენა 14, 43, 62, 81, 91, 96, 97, 118, 147, 154, 161
ყაბარდოული დიალექტი ჩერქეზულისა 30
ყაფუჩური ენა 1, 140, 149, 151, 154
ყუანაბ მიცი—ანდიელნი თავიანთ ენას ასე ეძახიან 45
ყუანადური, იხ. ბაგულაზური
ყუბაჩური 149, 150, 153, 154.
ყუბაჩური დიალექტი კვრულ-ლეკური ენისა 86
ყუმიყური ენა 38, 39
შიშინა ჯგუფები ენათა 60
შიშინა ჯგუფი იაფეტურ ენებისა (მეგრულ-ჭანური) 64
ჩაჩნური ანუ ნახჩოური ენა 14, 23, 28, 29, 30, 36, 38, 40, 41, 45, 56, 62, 72, 81, 85, 97, 98, 118, 9, 138. 148, 154, 155, 156
ჩერქეზული ანუ ადიღეური ენა 23, 26, 29, 30, 31, 33, 37, 62, 81, 91, 96, 97, 118, 138, 147, 14 8, 154, 15 5, 161
ჩრდილო-კავკასიური ენები, იხ. კავკასიური ენები
წახურული ენა 6, 39, 45, 47, 63, 145, 149, 150, 152, 154
წოვური, წოვა-თუშური, ანუ ბაცბური ენა 32, 33, 36, 56, 62, 81, 97, 138, 139, 148, 154
წოვური კილოკავი 14
ჭარული კილოკავი 14
ჭამალალური კილოკავი 45

ტერმინების საძიებელი

ა ვითომც მდედრობითი სქესის დაბოლოება ქართულში 165, 166, 168, 169, 170.
ა მდედრობითი სქესის ნიშანი მეგრულში 171
ა 1. ჭან.. 383, 385.
ა ის კვრ. 546.
ა ის (ჲაკ.). ყაბარ. 482
ა ის (უხილავი. ჲაკ.) ადიღ. 477
ა ესენი (ლ.) ადიღ. 477
ა კითხვითი ბოლოსართი. უდურ. 553
ა კითხვითი ნაწილაკი. ჰვრკ. 555, 556
ა ზმნის თავსართ. დამატება 3-პირი (არაგონ.) მხ. რ. აბხ. 591
ა აწმყო დროის მაწარმოებელი. უდურ. 603
ა̂ დამატების სუფიქს. 2-პირი მხ. რ. თაბას. 596
ააბ მამა. აბხაზ. 24
ა-აბ მამრობითობის გამომხატველი სიტყვა აბხაზურში. 136
ა̂აბ თხა. აბხაზ. 136
ააბა̂ 8 (არა გონიერი). აბხ. 137
ააბა̂ 8 თ. აბხ. 265; 272, 294
აახალ მამალი თხა. აბხაზ. 136
აარაბალა ფრინველთა მამლობის გამომხატ. სიტყვა. აბხაზ. 136
ა̂აშა იხ. ა̂ჲეშა

აამიშჳა დაჲ. აბხ. (უსლ.) 247, 248
აბ ის ლუნძ. 140
აბ აი (მხ. რ.) ლუნძ. 503, 506
აბ ეს ჭამ. 517, 518, 524
აბ აი ჭარ. 507
ჰბჰ 8 აბხ. 278
აბალ 3 (გვლ.) აკუშ, 309, 312
აბჰნთ თქვენ. აბხ. 450, 464, 465, 466, 468
აბჰრთ ჩვენ. აბხ.. 457, 460, 464, 466, 468
აბალჷ მამრობითობის გამომხატველი სიტყვა. აბხაზ. 136
აბედუ ეს. ინხ. 521, 524
აბედუ ესენი ინხ. 521
აბზ მდედრობითობის გამომხატველი სუფიქსი აბხაზ. 138
ა-ბზიჰ კარგი. აბხაზ. 137
აბ(ი) აი. ყაბარ. 484
აბი ესენი. ჭამ. 517
აბიშტგ იმათი. რუთულ. 543
აბნა იქ. აბხ. 458, 467
აბნჵკჷტჳ კაკაბი, ტყის ქათამი. აბხ. 613
აბნახ(ი) იქითკენ. აბხ. 458, 463, 467
აბნახჷ იქით. აბხ. 463
აბნჳ ნაცვალსახელი. აბხ. 457; 464, 466, 467, 468
ა(ბ)ნი ნაცვალსახელი. აბხ. 488
აბნჳგჳ ნაცვალსახელი. აბხ. 457, 460
აბრა ბოსელი. აბხ. 459
აბრა აქ. აბხ. 488, 467
აბრახი აქეთკენ. აბხ. 467
აბრახ(ი) აქეთკენ. აბხ. 458
აბრჳ 1-პირის ნაცვალსახელი (მხ. რ.). აბხ. 457, 464, 466, 467, 468, 488
აბრჳ ეს. აბხ. 464
აბრგჳ ნაცვალსახელი. აბხ. 457, 460
აბტუ მამა არის. არჭულ. 143
აბუ ბოლოსართი მე-4 სქეს. კატ. განყენებულ სიტყვათა, ლუმუქ. 143
ჰბურ ის. კვრ. 545, 546
აბურ ისინი. კვრ. 545, 546
ჰბურუ იხ. ჰბურ.
ჰბურუზ იხ. ჰბურ.
ჰბურუნ იხ. ჰბურ.
აბცალე 30 (გვლ.). აკუშ. 309, 311, 312
აბც ის (ლვ). ყაბარ. 482, 482, 484
აგ მდედრობითი სქესის ნაწ. ქართ. 169
აგი ნაცვალსახელი. ქართ. 430
ად მდედრ. სქესის ნაწ. ქართ. 169
ჰდა იხ. ამ.
ადა იხ. ჰმა.
ჰდაზ იხ. ჰმა
ადამინა იუკრი ადამიანი იყო. ლუმუქ. 142
ადამინა ლიუკრი ადამიანი გაიქცა. ლუმუქ. 142
ადამინა ური ადამიანი არის. ლუმუქ. 142
ადან იხ. ჰმა.
ადგილის დედა ქართ. 184, 205
ადდა იქ (გვლ.). ყაბარ. 482, 486
ადეშხო პაპა. ყაბარ. 243
ადი ნამყო სრულის ფორმა. თაბას. 599
ადრეკილაჲ სვან. 228.
აგ მდედრობითი სქესის ნაწ. ქართ. 169
ავ აწმყო დროის ფორმის მაწარმ. ქართ. 588
აზ იხ. ალ.
აზჰლლა 1000. ჭამ. 357
აზარ 1000. ინხ. 359
აზარ 1000. ხვარშ. 359.
ჵზარა 1000. (ახალი). ლუმუქ. 305.
აზარბჵ 1000 (გვლ.). ლუმუქ. 305
ჵზარბა 1000 (ახალი). ლუმუქ. 305
აზარგო 1000 (გვლ.). ანწუხ. 340
აზარგო 1000 (გვლ.). ლუნძ 339
აზჰრგო 1000 (ახალი). ლუნძ. 339
ჵზარდა 1000 (ახალი). ლუმუქ. 305
აზხრდა 1000 ყუან. 335
აზარდა 1000 კარატ. 336
აზარდა 1000 ტინ. 358
ჵზარგა 1000 (ახალი). ლუმუქ. 305
აზაროდა 1000 ახვახ. 337
აზარტა იხ. აზარდა

აზარუდა 1000 ბუიხ. 336
აზარცალ 1000 (გვლ.). აკუშ. 310, 315
აზიჲ 1000 ხინალ. 332
აზიჲე იხ. ალ.
აზირ 1000 (ახალი). ჰვრკ. 310
აზულ იხ. ალ.
აზურ 1000. თაბ. 320
აზვრ 1000 (გვლ). აკუშ. 310, 315
აზჳრ 1000. წახ. 316
აზჳრ 1000. ხინალ. 333
ათ მდედრობითი სქესის ნაწ. ქართ. 169
ათა ნაცვალსახელი. კვრ. 546
ათაბურ ის(შორეული). კვრ. 546
ათაბურუ იხ. ათაბურ.
ათაბურუზ იხ. ათაბურ.
ათაბურუნ იხ. ათაბურ.
ათალდა იხ. ათამა.
ათალდაზ იხ. ათამა.
ათალდა(ნ) ათამა.
ათამ იხ. ათამა.
ათამა ის (შორეული). კვრ. 546, 547
ათასი 1000 ქართ. 274, 383, 415
ათე ნაცვალსახელი. მ. 436, 441
ათენა ნაცვალსახელი. მ. 437, 436, 438, 439
ათერთმეტი, თერთმეტი 11. ქართ. 382
ათეული ქართ. 378
ათექვსმეტი, თექვსმეტი 16. ქართ. 382
ათეში მ. 438
ათი 10 ქართ. 382, 410, 411, 412, 422, 423, 424
ათინა 439
ათკეცი ქართ. 391
ათოთხმეტი, თოთხმეტი 14 ქართ. 382
ათორმეტი, თორმეტი 12. ქართ. 382
ათრვამეტი თვრამეტი 18 ქართ. 382
ათხამეტი, ცამეტი 13 ქართ.- 382
ათშუიდმეტი, ათშვიდმეტი ჩვიდმეტი 17 ქართ. 391, 382, 391
ათცხრამეტი, ცხრამეტი 19 ქართ. 382
ათხუთმეტი, თხუთმეტი, ხუთმეტი 15 ქართ. 382
ათჯ ცხვარი. აბხ. 136
ათჯლ მამალი ცხვარი. აბხ. 136
აკ მდედრ. სქესის ნაწ. ქართ. 169
აკა 1. მ. 385
აკიესსით დაჲ. დიდ. 159
აკლოუდა 7. ჰამ. 357
აკხუნ ხედვა. ეღურ. 602
აკუტჯ ქათამი. აბხაზ. 136
აკუტარცნა დედალი ქათამი. აბხ. 136
აკუტჯ ქათამი აბხ. 613
აკჯ ერთი პირუტყვი ან რამე აბხ. 137
აკვ 1. აბხ. 265
აკჯ 1 (უგუნური არს.). 266
აკვ 1 (არაგონ.) აბხ. 291
აკუტჯ ქათამი აბხ. 613.
ალ მდედრ. სქესის ნაწ. ქართ. 169, 170.
ალ მდედრობითი სქესის ნიშანი მეგრ. 171
ალ ნაცვალსახელი (მრ. რ.) ლუნძ. 503
ალა ეს. სვან. 430
ალა ხვადი ძაღლი. აბხ. 136
ალა უბიხ. 277
ალაფს ძუკნა ძაღლი. აბხ. 136
ალე ეს. სვან. 430
მო ალექტორ. 219
ალდაქუზ დაცემა. თაბას. 597
ალდი ნამყო სრულის ფორმა. თაბას. 599
ალდი მეშველი ზმნის ნამყო უსრულის ფორმა. თაბას. 599
ალგეთლარი ხგერები 115.
ალი ეს. სვან. 430
ალი მეშველი ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
ალუბ ყოფნა ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
ალურ მეშველი ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
ალჯიკ სომხ. 229
ამ აწმყო დრ. ფუძის მაწარმოებელი ქართ. 588

ამ აწმყო დრ. ფუძ. მაწარმოებელი ჰან. 588
ამ ის. კვრ. 545, 547.
ამა, ანუ ამა ის. კვრ. 545, 546, 547
ამავე. ქართ. 437
ამშვი 6. მ. 383, 409
ამში 6. ჰან. 409
ან აწმყო დრ. ფორმის მაწ. მეგ. 588
ან დედა; ცხოველთა დედლობის გამომხატველი აბხ. სიტყვა. 136.
ანა იქ. აბხ. 458
ანახ(ი) იქითკენ აბხ. 458
ანჲ ნაცვალსახელი. უბიხ. 488
ანდრანიკ სომხ. 198
ანერ სომხ. 225
ანეხ იქ. იქით. აბხ. 455, 463
ანთ II პირის ნაცვ. სახელი (მრ. რ.) აბხ. 465, 466, 467, 468
ანთეფე ისინი. ჰან. 440, 442
ანთხი 4. მ. 405, 406
ანჲ II პირის ნაცვ. სახელი. (მრ. რ.). აბხ. 457, 465, 466, 467. 468
ანი აქეთ (გვლ.) ლუნძ. 400
ანი აქეთ (გვლ.) ჰარ. 501
ანი აქ, აქეთ. ლუნძ. ჰარ. 508
ანტამა ატამი. ჰან. 617
ანტელგო 7 (გვლ) ლუნძ. 339
ანტელგო 7 (გვლ) ანწ. 340
ანტელგო 7. (გვლ) ჰარ. 340
ანტელგო 7 (გვლ) ლუნძ. ანწ. ჰარ. 343
ანტლიგო 6 (გვლ) ლუნძ. 339
ანტლიგო 6 (ახალი) ლუნძ. 339
ინტლიგო 6 (გვლ). ანწ. 340
ანტლიგო 6 ლუნძ. ანწ. 343
ანტლიგო 6 ლუნძ. ანწ. ჰარ. 371
ანტლიიგო 7 ახალი. ლუნძ. 339
ანტლიიგო 7 (ახალი). ლუნძ. 343
ანტლირდა 6 ჰამ.357
ანშენერი მე-6-ე ჰ. 409
ანში 6 ჰ. 383
ანცალე 40 (გვლ.) აკუშ. 309, 312
ნცილა-კიგო 12 (გ ვლ) . ლუნძ. 339
ანცილა-კიგო 12 (გვლ) ანწ. 340
ანცილა-კიგო 12 (გვლ.) ჰარ. 340, 344
ანცილა-ხოგო 11 (გვლ). ანწ. 340, 341 344
ანცილა-ცო 11 (გვლ,) ლუნძ. 339
ანცილა-ცო 11 (გვლ.). ჰარ. 340, 344
ანწგო 10 (გვლ.). ლუნძ. 339
ანწგო 10 (გვლ.). ანწ. 340
ანწგო 10 (გვლ.). ჰარ. 340
ანწგო 10 ლუნძ. ანწ. ჰარ. 344, 373, 374
ანწგო 10 (ახალი ლუნძ.). 339
ა ნწილლა კრგო 12 (ახალი ლუნძ.) 339
ა ნწრილლა ცო 11 (ახალი ლუნძ.). 339
ან ხგო 6 (გვლ.). ჰარ, 340, 343
ანგრ ნაცვალსახელი აბხ. 457
აჲ ის (დედაკაცი). ლუნძ. 140, 503
აჲ აი. ლუნძ. 506
აჲ ეს. ჰამ. 517, 518, 524
აჲ ესენი (3-სქეს) ჰამ. 517.
აჲა ნაცვალსახელი. ჰ. 430, 437, 440, 441, 442
აჲგდუ ეს (2-სქეს) ინხ. 521, 524
აჲეშია ძმა (უსლ). აბხ. 246. 247, 248
აჲეშიშია დაჲ (უსლ) აბხ. 247, 248
აჲზარ 1000. (ახალი) ქისტ. 297
აჲთეხ იქ. (გვლ). აკუშ. 554
აჲი მეშველი ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
აჲტეხ იქ (გვლ). აკუშ. 554
აჲუხ მეშველი ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
აჲურ მეშველი ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
მე აჲქხ 218
აჲწ სომხ. 218
აჲწემნ სომხ. 191
აორისტი ქართ. 588
აშმალა 9 ახვხ. 337
აპერე პირველი. ადიღ. 368
აპკა ქ. 620
აუა კურდღლის სახელი აბხ. 136

აჟაბალ მამალი კურდღელი. 136
აჟაფს დედალი კურდღელი. აბხ. 136
არ მდედრობითი სქესის ნიშანი. მეგრ. 171
არ 1 ჭ. 383, 385
არ ის (უხილავი, დაკ.). ადიღ. 477
არ ის (დაკ.). ყაბარ. 482, 483, 485
არა 8. ს. 384
არა აქ. აბხ. 458
არავინი ნათესავი. ქართ. 167.
არანთალ ზური კაცები არიან ლუბუქ. 142
„არარ" 68
არარ—ატ შდრ. „ურალ"-სა და „სარარტუ"-ს. 68
არახ(ი) აქეთკენ აბხ. 458
არახი აქეთ. აბხ. 163
არახაა აქეთ. აბხ. 463
არშდ 80 სვ. 385
არედუ ეს (4-სქეს.) ინხ. 521, 524
არედუ ესენი (3,4 სქეს). ინხ. 521
არეხ აქ, აქეთ აბხ. (ს—დ) 455, 463
არჳ ეს (ლ.) ადიღ. (ჩ—ა) 477
ართ I პირის ნაცვალსახ. მრ. რ. აბხ. 465, 466, 467, 468
ართი 1. მ. 383
ართი 1. მ. ჭ. 385, 387
ართი-ართი ჭ. 387
ართი-კართი ჭ. 387
ართიქ-ართი ჭ. 387
ართიქ-ართის ჭ. 387
არჲ ნაცვალსახელი. აბხ. 457
არჲ I პირის ნაცვალ სახ. მხ. რიც. აბხ. 465, 466, 467. 468
არ(ი) ის (დ). ადიღ. 477
არი ნაცვალსახ. ადიღ. 488
არიეშ მისი (გვლ) ყაბარ. 481, 484, 485
არინჯ სომხ. 200
არნი 183
არს ვაჟიშვილი. ლუმუქ. 158
არსება. ვარ.
ხარ.
არის. ქართ. 201, 203
არულა 7. (ახალი) ლუმუქ. 305, 307
არულბა 7. ახალი) ლუმუქ. 305, 307
არულდა 7. (ახალი) ლუმუქ. 305, 307
არულვა 7. ახალი ლუმუქ. 305, 307
არულწალა 70 (ახალი) ლუმუქ. 305
არულწალბა 70 (ახალი). ლუმუქ. 305
არულწალდა 70 (ახალი) ლუმუქ. 305
არულწალვა 70 (ახალი). ლუმუქ. 305
არუ-მტრუკ 174.
არჩივი 177, 183
არცნა ფრინველის დედლობის გამომხატველი სიტყვა. აბხ. 136
არწრა 10 (ახალი). ლუმუქ. 305
არჯარ სომხ. 219
არჯი ნაცვალსახელი. აბხ. 457
არცხ ესენი (ლ). ადიღ. 477
ას იხ. აუ.
ს იხ. სუო. ჩაჩნ.
სა იხ. სუო. ჩაჩნ.
ს-ადსა იხ. სუო-სუოო.
ასე და ხბო არის. ჩაჩნ. 140
ასერთი 101. ქართ. 383
ასი 100 ქართ. 383, 412, 414, 423
ასი და ხბორები არიან. ჩაჩნ. 140
ასიძე იხ. აუ.
ასსატმუ თითონ ჩემი (4-სქეს). არჭ. 534
ასსატმუ თითონ ჩემები (3,4-სქეს.) არჭ. 534
ასულ იხ. აუ.
ასული სადედაო. ქართ. 165, 167
ასუჩნა იხ. სუო.
ატ მდედრ. სქეს. ნაწ. ქართ. 169
ატაკჴ მამალი ქათამი. ჩერქ. 245.
ატამ ატამი. სვ. 617
ატამა ატამი მეგრ. 617
ატამბა ატამი ჭან. 617
ატამი ქ. 617, 620
ატანა იხ. დატ.

ატლინა 7 ყაფ. 359
ატლინაიგ 70. ყაფ. 359
ატლინო 7 (გვლ.) დიდ. 349, 351
ატტ 245
ატტალ იხ. ჲატ.
ატტე 244, 245
ატტიგ მამავ! ჩ. ქ. წ. ღ. 245, 246, 613
ატტიუ 245
ატტიჯ 245
ატტუო იხ. ჲატ
ატყლიულ ნაცვალსახ. ანწ. 508
ატხლი იხ. აჲ და აბ.
ატხლიიდა 7 ახვხ. 337
ატხლიიე იხ. აჲ და აბ.
ატხლიულ იხ. აბ.
ატხლიულ იხ. აჲ:
ატიჯ საკუთრება აბხ. 456. 459
ატიჯ მისი აბხ. 460
ატჭჵშა გოგირდი. აბხ. 106
აუ ის (მამრ). მხ. რ. ლუნძ. 140, 503, 507
აუ აი (მამრ). ლუნძ. 506
აუ ეს. ჭამ. 517, 518, 524
აუათ თქვენ. აბხ. (ჩ-ა) 455
აუგალ 4 (ნამდვილად) აკუშ. 309, 312
აუეხ იქ, იქით. აბხ. 455
აუჲაბ ის აბხ. (ჩ-ა) 455, 459, 465
(აუ)ჟონჴ რა ნახჭრ. 541
აუღალ 4 (ნამდვილად ძველი) აკუშ. 312, 313, 368
აუგჵ ნაცვალსახელი. აბხ. 457, 459, 465
აჾათ თქვენ. აბხ. 465, 470
აჾანჵ ნაცვალსახელი. აბხ. 470
აჾარი ნაცვალსახელი. აბხ. 470
აჾედუ ეს (1-სქეს) ინხ. 521, 524
აჾწალი 40 ჰვრკ. 309
აჾწალე 40 ჰვრკ. 312
აჾმალ 4 ჰვრკ. 309, 313
აფ აწმყო დროის ფორმ. მაწარმ. ჭან. 588
ა-ფრი-კა 67
აფრიკატები 116
ა·ფშა́ ასული. აბხ. 248
ა·ფშჵგხ დედაკაცი. აბხ. 248
აქ მდედრ. სქეს. ნაწ. ქართ. 169
აქაკმედა 12 ახვხ. 337
აქ გუალე ქართ. 499
აქლემი ქართ, 218
ალა ნაცვალსახელი. კვრ. 546
ალა́ბურ ეს (ქვევითა) კვრ. 546
ალა́ბურუ იხ. ალა́ბურ.
ალა́ბურუშ იხ. ალა́ბურ.
ალა́ბურუნ იხ. ალა́ბურ.
ალა́და იხ. ალა́მა.
ალა́დაშ იხ. ალა́მა.
ალა́და(ნ) იხ. ალა́მა.
ალა́მა ეს (ქვევითი) კვრ. 546
ალება (უსულოსი) ქართ. 173
ალზურ 1000 ალულ. 328
ალზურ 1000 კვრ. 329, 331
ალო̄შ სვლა თაბას. 596
ალტყუელგა ქართ. 401, 402
ალუა ეხ. თითონ. უბიხ. 474
ალუა ნაცვალსახელი უბიხ. 488
ალუა დგხგ მისი საკუთარი. უბიხ. 476
ალხუმაჲ (უსულოს). 174
აყვანა (სულიერისა) ქართ. 173
აყსუნ ალება უდურ. 601
აშ იხ. შუ.
აშა იხ. შუ.
აშა შა̈შ იხ. შუ-შა̈შ.
აშე ძმა. ჩრდ. ალმ. აბხ. (გვლ.). 246, 247
აშე დაჲ აბხ. (გვლ.). 247
აშენება 449.
აში 6. ჵ. 383
აშ(ი) ის (დ). ადიღ. 477, 485
აში ნაცვალსახელ. ადიღ. 488
აშირ 100 სვ. 385, 414, 423
აშჸ აბხ. 247
აშჸა იხ. ა́ჲეშჸა
აშჸა იხ. ა́ჲეშჸა

აშჷა სისხლი. აბხ. (უსლ.) 247
აშცა მისი (ლ) ადიღ. 477
ჳშჷ 800 აბხ. 272
აჩე ძმა, ჩ—ა აბხ. (კლ) 246, 247
აჩმადჷ ულაყი ვირის სახელი აბხაზურად 136
აჩმადჷფს ჰაკი ვირის სახელი აფხაზურად. 136
აჩჲმჷ შინაური პირუტყვის ნერბობის გამომხატ. აბხ. სიტყვა. 136
აცარ იზუმ. (ნაც. სახ.) 493
აცჷრა იხ. იზუმ. 493
აცჷრნა იხ. იზუმ. 493
აცერ იხ. იზუმ. (ნაც. სახ). 493
აცერინნ იხ. იზუმ. 493
აცნიაკიგა 12. ლუმუქ. 307
აცნიაკიფა 12 (ძველი). ლუმუქ. 305
აცნიაცაბა 11 (გვლ). ლუმუქ. 305, 307
აძჷძჷგ იხვი, წყლის ქათამი. აბხ. 613
ჷძჷალა აბხ. 267
აძ-ჷძჷალა ცალცალად. აბხ. 267
აძჷ ერთი ადამიანი. აბხ. 137
აძჷ 1 (გონიერი არსება). აბხ. 266, 267
აძჷ 1 (გონიერი არსება) აბხ. 291
აწა 10 ლუმუქ. 305, 306, 308
აწჷდა 10 ჰამ, 357
აწალეჰიდა 12 ჰამ. 357
აწალხხეუ 11 ჰამ. 357
აწალტლჲჷტლჲჷდა 13 ჰამ. 357
აწბა 10 (ძველი). ლუმუქ. 305, 306, 307, 308, 373, 374
აწგა 10 ლუმუქ, 305, 306, 308, 373
აწრა 10 ლუმუქ. 306, 308
აწმყო დრო ქართ. 588
აწნიდა კიგა, აწნიდა კირა, აწნიდა კიბა 12 (ახალი). ლუმუქ. 305
აწნიაკიგა,—კირა,—კიბა. 12 ლუმუქ. 308
აწნიდა ცაგა, აწნიდა ცარა, აწნიდა ცაბა 11 (ახალი) ლუმუქ. 305
აწნიდაცაგა, აწნიდაცარა, აწნიდაცაბა 11 ლუმუქ. 307
აწონა 10 ყაფ. 359
აწონაყონა 12 ყაფ. 359
აწონაჰოხ 11 ყაფ. 359
აჰადა 10 ახვხ. 337
აჰჷდა 9 ჰამ. 357
აჰათატუთ მარტივი 4 კატ. არაჰ. 144
აჰასმა ადამინა მარტოხელა ადამიანი. ლუმუქ. 142
აჰატ ცარიელი. არჰ. 144
აჰაჩე 11 ახვხ. 337
აჰენა 9 ყაფ. 359
აჰენაიგ 90 ყაფ. 359
ჷჰკუნ ბიჭო აბხ. 212
„ახალი ქვეყანა“ კვრ—ლეკური გაზეთის სახელი. 85
ახხა 8 აბხ. 263
ახბჷ 8 აბხ, (ჩ—ა) 264, 271, 294
ახერ ისინი (გვლ) ყაბარ. 481, 485, 486
ახტა. ქართ. 174, 177
ახტიბ ბევრი (მრ. რ. 3,4 კატეგ.) არაჰ. 144
ახტუთ ბევრი (მხ. რ. 4-კატ.) არჰ. 144
ახცულყოგო 80 (გვლ) ლუნძ. 339
ახცულ ყოგო 80 (გვლ.) ჰარ. 341
ახცულ—ყოგო 80 (გვლ). ლუნძ. ჰარ. 343
ახცულ ყორგოცო 81 (გვლ). ლ. ჰ. 339, 341
ახცულ ყორგოცო 81 ანწ. ჰარ. 344
ახხერ ისინი (კლ). ყაბარ. 485
ახჷ იხ. ხჷუო
ახჷ ახჷა—იხ. ხჷუო—ხჷუოო.
ახჷ თავი აბხ. 476
აჰათჷ ის, თითონ (მამრ. სქ.) აბხ. 457
აჰო ცოლი. ყაფ. 159
აჰშე დაა. აბხ. (კლ)
აჰხი ცოლი ახვახ. 159
აჯა ნაცვალსახელი III-პირ. მხ. რ. სვ. 429, 430
ჷჯჷმა დედ. თხა. თან. აბხ. 240
ჳმთი „კარგი“ ჰვრკ. 606

āპითირა „კარგები“ ჰკრკ. 606
āიინა „კარგი“ ჰკრკ. 606
ǟპინარა „კარგი“ ჰკრკ. 606
ǟჭინარი „კარგი“ ჰკრკ. 606
áჭīშǐა ლაჲ აბხ. (უსლ). 247, 248
აჭīჯუხი სახარე ხბო. აბხ. 246
აჯ მეშველი ზმნის ფესვი. თაბას. 598, 599, 600
აჯნთ თქვენ. აბხ. 465
აჯნტ თქვენ. აბხ. (ს—დ). 455
ამტ 10 (ახალი). წოვ. 296
ბ უასაკოთა სქეს-კატ. ნიშანი. ქართ. 184, 189, 190, 214, 266. 217, 220
ბ S_1 მ—ქ. 570
ბ მდედრ. სქესის თავსართი. II-პირის ნაც. სახ. აბხ. 148, 456, 463
ბ ზმნის თავსართი 2-პირ. მდედრ. სქ. მხ. რ. აბხ. 456, 589, 590, 591
ბ ცხოვ. და შცენ. კატეგ. ნიშანი. წოვ. 139
ბ 4,5 კატ. მხ. რ. და 1,5 კატ. მრ. რ. წოვ. 148, 149
ბ მე-4 კატეგ. ნიშანი ჩაჩნ. 139, 156, 294, 302
ბ ზმნის ობიექტ. სქესის აღმნიშვნელი. ჩაჩნ. 593
ბ 3 კატ. ანდ-დიდ. 141
ბ ადამიანთათვის მრ. რ. და 4,6 კატ. მხ. რ. და 6 კატ მრ. რ. ღილღ. 148
ბ 3-კატ. ნიშ. ცხ. მრ. ანდ. 151, 352, 353, 355, 418, 511
ბ 3-კატ. ნიშ. მხ. რ. დიდ. 151, 349
ბ მე-4-კატ. ნიშ. მხ. რ. და მრ. 1,2 კატ. ყაფ. 151, 358
ბ მე-3 სქ-კატ. ნიშანი არჩ. 143, 531, 567, 573
ბ მრ. რ. წყვილა კატ. ნიშანი არჩ. 143
ბ 2-კატ. ნიშ. მხ. რ. ჯიკ. ბედ. 153
ბ მამრ. და მდედრ. სქ. მრ. რ. ჯიკ. 153
ბ მდედრ. და პირუტ სქეს კატეგორ. ჯიკ. 326
ბ 1,2 კატ. ნიშ. მრ. ხუარშ. 151
ბ მე-3 სქესის კატეგ. ნიშ. ხვარშ. 358
ბ სქეს-კატ. ნიშანი. თაბ. 321, 322
ბ სქეს-კატ. ნიშანი ლეგ. 158, 253, 568.
ბ საერთო სქესის ნიშ.. ლუნძ. 140
ბ საერთო ზმნის ნიშ. ლუნძ. 157
ბ არაგონ. უჰას. საგან. სქეს კატ. ნიშ. ლუნძ 338
ბ საშუალო სქესის აღმნიშ. ლუნძ. 594
ბ I-კატ. ნიშ. მრ. რ. ლუმუქ 141
ბ მე-3 სქ. კატ. ნიშანი მხ. რ. და მრ. რ. ლუმუქ. 142, 151, 152
ბ მე-2 სქ-კატ. მრ. რ. მდედრ. სქ. გან. არს. ნიშანი. ლუმუქ. 142
ბ მე-3 კატ. ნიშ. მხ. რ. ლუმუქ. 151
ბ 1, 2, 3 კატ. ნიშ. მრ. რ. ლუმუქ 152
ბ პირუტყვისა და სხეულის ნაწ. ნიშ. ლუმუქ. 157, 304
ბ მე-3 კატ. ნიშანი. წახ. 146
ბ მე-3 კატ. ნიშანი მხ. რ. წახ. 152
ბ 1,2 კატ. მამრ. და მდედრ. ნიშ. წახ. 146, 153
ბ ცხოველთა და საგნ. სქ. კატ. ნიშანი. წახ. ენ. 315
ბ მე-III სქ. კატ. ნიშანი წახ. 318, 541
ბ მე-III სქ. კატ. ნიშანი რუთ. 145, 323, 324
ბ არა გონიერ არსებათა სქ. ნიშანი. ბუდხ. 326
ბ მე-3 სქ. კატ. ნიშანი წახ. 317
ბ სქ. კატ. ნიშანი ღილღ. ლუმ. 255, 256
ბ სქეს-კატ. ნიშანი. ჯამ. ტანდ. 357
ბ სქეს-კატ. ნიშანი ბ. ჰ. ტ. კ. 518
ბ სქეს-კატ. ნიშანი. ყაფუჩ. 524
ბ მე-3-ე სქ.-კატ. ნიშანი. ბუის. კაროტ-ყუან. ახვხ. 335
ბა სქ.-კატ. ნიშანი ქართ. 190, 192, 199, 211, 240
ბა არა გონიერთა აღმნიშვნელ რიცხვითი სახ. დაბოლოება აბხ. 137.
ბა ბოლოსართი რიცხვ. სახ. არაგონ. არს. კატ. აბხ. 148

ბა ბოლოსართი რიცხ. სახელისა. აბხ. 278
ბა ზმნის თავსართი დამატ. 2-პ. (მდ) მხ. რ. აბხ. 591
ბა 1-ლი და მე-3 სქ.-კატ. ნიშ. მრ. რ. წოვ. 140
ბა სქეს-კატ. ნიშანი. არჩ 348
ბა სქეს-კატ. ნიშანი ლუმუქ. 305, 308, 528
ბაბა შამა აბხაზურად. წოდ. ბრ. 24
ბაბუა ქართ. 670, 671
ბაგეთა ურთიერთას შეხებითა გამოლებული (ბგერა) 114
ბაგეთა შინაგან არა ფრიად შეხებითა გამოლებული (ბგერა) 114
ბაგეთა შინაგან მცირედრე მჭირსედ ურთიერთას შახლობელყოფითა გამოლ. (ბგერა) 114
ბაგისმიერი თანხმოვანი ბგერები 114
ბად ბატი ჩაჩნ. 155
ბადერ და ბავშვი არის 140
ბადრი და ბავშვები არიან. ჩაჩნ. 140
ბაგშვი იხ. ბაშვი.
ბაკლია 8 ხვარშ. 359
ბალდი ქართ. 186
ბაე იხ. ბუოჩ.
ბაფა ნახირი. ჩაჩნ. 238
ბარ 8 (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 300
ბარ ნაცვალსახელი. აბხ. 458
ბარა უასაკობის ცნების გამომხ. ქართ. 195, 214, 209, 208
ბარ შენ-დედაკაცო. აბხ. 136, 137.
ბარა შენ (დედაკაცი) აბხ. 456, 467, 470, 475, 476
ბარა შენ (მდედრ. სქ) აბხ. 464, 574
ბარა ბაბ შენი მამა (ქალ) აბხ. 456
ბარა ითით 18 (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295.
ბარაქიეულთ ნახევარი წლის ხბო. ქართ. 186, 195, 208
ბარამ 8 ჩაჩნ. ქისტ. 300
ბარხან ბარა შენ—რომელ შენ? აბხ. 458
ბარლი 8 (ახალი) წოვ. 296, 300
ბარტი ხვადი კვიცი ლუნძ. 157
ბარტყი ქართ. 188
ბარუ ცოლი დიდ. 158
ბარწ მგელი. ლუნძ. 157
ბარმ 8 (ახალი). ჩაჩნ. 296
ბარმ 8 (ახალი). ქისტ. 296
ბარმიტტე 18 (ახალი) ჩაჩნ. 296
ბასხაბუ თითონ ჩემი. (3-სქ.) არჩ. 534
ბასხაბუ თითონ ჩემები (1,2 სქ.) არჩ. 534
ბასერ სახარე ხბო. ლუნძ. 157
ბატი მეგრ. 186, 191
ბატია მეგრ. 186. 191
ბატიკა მეგრ. 191
ბატკანი ქართ. 186, 187, 189 191 192 214, 613
ბატკა ზაქი მეგრ. 186, 192, 214
ბატკა ციკანი ქართ. 187, 191
ბატლა 8 ონხ. 359.
ბატონა ქართ. 166
ბაუ დედა. ალულ. 159
ბაფხუნ ჩასხმა. უდურ. 601
ბაქსუნ ყოფნა უდურ. 601
ბაღანა ქართ. 186, 211, 212, 214
ბაღნებისდასხმა ქართ. 231
ბაღვი ქართ. 186
ბაყარაბ მშიერი (ცხოველი) ლუნძ. 140.
ბაყაყი ქართ. 189
ბაშვი ქართ. 184, 185, 190, 198, 199, 214, 612.
ბაშია 100 არჩ. 348
ბაშიაბუ 100 არჩ. 346
ბაშიან 100 არჩ. 347
ბაშიარუ 100 არჩ. 346
ბაშიაჰუ 100 არჩ. 346
ბაშიაჟუ 100 არჩ. 374
ბაშიატუ 100 არჩ. 346
ბაჩალ იხ. ბეჩე.
ბაც ცხოველთა და ძმა. ლუნძ. 140
ბაცუ ხლმარტლი. მეგრ. 617

ბაცაცი ბიჭა. ქართ. 188
ბაჭაბუტტუბ მარტივი 3-კატ. არმ. 144
ბაჭია ქართ. 188, 214
ბახა 100 (გვლ) ჩაჩნ. ქისტ. 296
ბახტიბ ბევრი მრ. რ. 1,2 კატ. არჭ. 144
ბახტუბ ბევრი მხ. რ. 3-კატ. არჭ. 144
ბაკალა ქართ. 188
ბაშარუბ ძველი მხ. რ. 3-კატ. მრ. რ. 1,2-კატ. ბაგ. 141
ბაშარჩი მამაკაცი. დიდ, 158
ბäჩ 100 უდრ. 361, 362, 374
ბ—ბ მე-3 კატ. ნიშ. მხ. რ. არჭ. 152
ბბა სქეს-კატ· ნიშანი. ლუმუქ. 529
ბგერის ნაზალიზაცია 129
ბგერის ფუზვინიერობა 128
ბე სქეს. კატეგ, თავსართი. ქართ. 197, 199, 210
ბე ჩ. ქ. წ. 240, 212
ბებია ქართ. 170, 171
ბევრი 1000Ɔ ქართ. 378, 383
ბეზ ჩემი უდურ. 552
ბეზ იხ. ზონ.
ბეზი იხ. ზუ.
ბეზიტაჲ უდურ. 552
ბეიტლეგო 8 (გვლ). ანდ. 352, 356
ბეძლეიდა 8 ჭამ. 358
ბელ იხ. ნენ.
ბელ ბელი. სვან. 187
ბელი დათვის შვილი. ქართ. 186, 187, 209. 214
ბეჟ ნახირი ჩაჩნ. 239
ბეჟ იხ. ბუოჩ.
ბეჟინა რქოსანი საქონლის ჩაჩნური სახელი 210, 239, 240
ბეჟო შვლის ნუკრის საალერსო სახელი მთიულურში. 210, 211
ბერ (მარიხ. ელემენტი) 71
ბერა ადამიანის სახელი. ქართ. 209
ბერე შვილი ჭან. 209, 186, 214
ბერი ადამიანის სახელი. ქართ. 209
ბერო ადამ. სახელი ქართ. 209
ბერობა ყმაწვილობა, იხ. ბერეც. ჭან. 186
ბერობა ბავშეობა. ჭან. 209
ბესა უდურ. 603
ბესუნ ქმნა უდურ. 601, 603, 604
ბესშĭი ჩვენი. უდურ. 551, 552
ბესშĭი იხ. ჲან.
ბეტლინა 8 ყაფ. 359
ბეტლინაიგ 80 ყაფ. 359
ბეტხლო მამალი ცხვარი. დიდ. 161
ბეტხლოე ვერძი, ხვარ. დიდ. 158, 161
ბეუზ-ტყა 80 (ძველი) წოური 296, 300
ბეუზტყაიტტე 20 ძველი წოური. 296
ბეფში სვან. 198, 199
ბეფშუ სვან· 184
ბექა ქართ. 166.
ბელსუნ ხედვა. უდურ. 601
ბეყი მამალი კვიცი. ჩაჩნ. 156, 141
ბეყინინი იხ. ბეყი:
ბეშანდა 100 კარტ. 336, 374
ბეშანოდა 100 ახვხ. 337, 374
ბეშენდა 100 ყუან. 335, 374
ბეშონ 100 ინხ: 359
ბეშრნდა 100 ხვარშ. 374
ბეშონუ 100 ხვარშ. 359
ბეშონუ ინშტუწოლგუ 150 ანდ. 353
ბეშენუგო 100 (გვლ.) ანდ. 352, 357, 374
ბეშონუგუ 100 ანდ. 353
ბეშჟნდა 100 ბუიხ. 316
ბეშუნდა 100 ბოფლ. 374
ბეჩე ხბო ლუნძ. 157
ბეცჲურ ვერძი ყუანად. 158
ბეჭან 100 ჭამ. 357, 374
ბეჭენდა 100 ტონ. 358, 374
ბზე მდედრ. სქ. გამომხატველი აღილური სიტყვა 138
ბზლენ თხა. თან. ყაბ. 240
ბიზლიბ ტკბილი. მრ. რ. 1,2 კატ. არჭ. 144
ბიზლუბ ტკბილი მხ. რ. 3 კატ. არჭ. 144

ბითი თქვენ ჰამ. 517, 565
ბითაბ-ა თქვენი. ჰამ. 517
ბითიუ თქვენი ჰამ. 517
ბიკვიდა 8 ტინდ. 334
ბიკლიიდა 8 ტინ. 358
ბიკლიჭაშადა 80 ტინ. 358
ბია 4 ჩ. ქ. 296, 299, 418
ბიაკლიიგუ 8. ანდ. 352
ბიატლიიგუ 8 ანდ. 356
ბიატლახიწოლგუ 80. ანდ. 353, 356
ბიმ 4 უდრ. 361, 362, 367
ბიპეწხე 14 უდრ. 361
ბიპუთ 80 უდრ. 361, 362
ბიპყოვიც 90 უდრ. 361
ბიჟინა ნუკრის ხადილი. 186
ბიჟინა შვლის ნუკრის საალერსო სახელი. ქართ. 210, 211, 214
ბის ჯიხვი. ლუნძ. 157
ბის იხ. ზონ.
ბისხა თქვენ. ტინდ. 513
ბისხა თქვენ. ანდ. 527
ბისხიბ,—რ თქვენი. მრ. რ. ტინდ. 513 527
ბისხიბ ჩემები. არჩ. 533
ბისხიდი იხ. ბისხილ.
ბისხიგო იხ. ბისხილ. 510
ბისხილ თქვენ. ანდ. 510, 512, 565
ბისხია თქვენი ანდ. 510, 513, 527
ბისხიუ,—ა,—ბ,—რ 510
ბისხიუ,—ა,—ბ თქვენი ტინდ. 513
ბისხიუ თქვენ. ტინდ. 527
ბიტლიაცდა 80 ინხ. 359
ბიტხლიაწა 80 ყუან. 335
ბიტლიაწადა 80 კარ. 336
ბიტლიიდა 8 კარ. 336
ბიტლინო 8 გჳ დიდ. 349. 349, 351
ბიტლინო 7 დიდ. 356
ბიტტე თქვენ. ღოდობ. 515, 565
ბიტტიუ,—ა,—ბ თქვენი. ღოდობ. 516
ბიტტიუ,—ა,—რ თვენნი. ღოდობ. 516
ბიტხლიიდა 8 ახვხ. 337
ბიტხლიირა 8 ყუან. 335
ბიტხლილუ ნეზვი ხვარშ. 161
ბიტხლიი დედ. ცხვარი ყაფურ. 161
ბილდიბ მძიმე. მრ. რ. 1,2 კატ. არჩუ. 144
ბილდუბ მძიმე. მხ. რ. 3-კატ. არჩუ. 144
ბიშბა 7 აბხ. 263, 271
ბიშონ 100 (გჳლ.) დიდ. 350, 351, 374
ბიშტი თქვენ. ბოთლ. 513
ბიშტი თქვენ. კარატ. 514
ბიშტი თქვენ ბაგულ. 515
ბიშტი თქვენ. ბოლ. კარატ, ბაგულ. 565
ბიშტიბა თქვენნი (1,2 სქ.). ბაგულ. 515
ბიშტიბეა თქვენნი (1,2 სქ.). კარტ. 514
ბიშტილ თქვენნი ანდ. 514
ბიშტირ იხ. ბიშტი. 515
ბიშტირა თქვენნი (3-სქ). ბაგულ. 515
ბიშტირეა თქვენნი (3-სქ) არატ. 514
ბიშტიუ,—ა,—ბ თქვენი. ანდ. 514
ბიშტიუ,—ა,—ბ თქვენი. კარატ. 514
ბიშტიუ,—ა,—ბ თქვენი. ბაგულ. 515
ბიწი ვაჟიშვილი. თაბას. 158
ბიწილი ქართ. 188, 189
ბიჭი ქართ. 185, 186, 212, 214
ბიჭიკა ქართ. 186, 212, 214
ბიჭუა ქართ. 214
ბიჭიკაშვილი ქართ. 186
ბიხიინაბ მამალი, ხვადი. ლუნძ. 157
ბიხიინაუ მამაკაცი ლუნძ. 157
ბლე 7. ყაბ. 282, 285
ბლე 7 უბიხ. 275, 279
ბლე 7 ადიღ. 281, 285
ბლე 7 უ. ჩ. ყ. 294
ბლი 7 ყაბ. 285
ბლი 7 თან. ყაბ. 282
ბლი 7 უბიხ. 275, 279
ბლი 7 უ. ჩ. ყ. 294
ბლლი 7 ადიღ. 281, 285
ბლგ 7 ყაბ. 282, 285
ბლგ 7 უბიხ. 275, 279
ბ'ლიი 7 ადიღ. 281, 285
ბაორნი ირენი ლუმუქ. 157

ბძორჩ დიკიული. ლუმუქ. 157
ბძორხ კურდღელი ლუმუქ. 157
ბო უასაკობის გამომხ. ქართ. 196, 199, 212
ბო ჭან. 194
ბობშ სვან.184
ბობში სვან. 198
ბოზო გოგო. ჭან. 194, 214
ბოიკი ორი წლის ხარი. ქართ. 186, 217
ბოკვერი ქართ. 187, 196, 214
ბოკუერი ქართ. 195, 196, 197
ბოლო ჩემი. არჭ. 533
ხოლო ჩვენები. არჭ. 533, 551, 567
ბოლო იხ. ნენ.
ბოლძბუ თითონ ჩვენი (1,2 სქ). არჭ. 535
ტო ბოძდონ 218
ბორდლვა ქართ. 405, 406
ბორტყუა ქართ. 405, 406
ბოსხოხ ჩემი (3-სქ.). არჭ. 533
ბოსხუნ ტყორცნა. უდულ, 601
ბოტ სვან. 216
ბოტა ქართ. ოს. 179
ხოტა ფარის წინ მავალი თხა. ოსური. 180, 207
ხოტი ქართ. 216, 217
ბოტხლიონ მამალი გოჭი. ლუნძ. 157
ბოუ ბოსელი. ყაბ. 159
ბოქვენი ქ. 616
ბოლოგო 4 გვ. ანდ. 352 354
ბოყი ხვადი კვიცი. ჩაჩნ. 241
ბოყოგე 4. 352, 353, 354, 367, 368, 418
ბოყოდაგე 4 ახვხ. 337
ბოყოწოლგუ 40 ანდ. 353, 354
ბოყუ ხვადი კვიცი. ჩაჩნ. 241
ბოყულ იხ. ბეყი
ბოყუნა იხ. ბეყი
ბოყიენდაჭადა 90. ახვხ. 337
ბოგურა 4 ყუან. 367
ბოყიენოდა 80 ახვხ. 337
ბოში მეგრ. 184. 185
ბოში ქართ. იმერ. 198, 199
ბოჩი ქართ. 217
ბოჩიკი წლის ირემი. ქართ. 212, 214, 217
ბოჩოლა გამოზამთრებული ხბო. ქართ. 186
ბოცოარ ვერძი. ტინდ. 158
ბოძ ფარის წინმავალი თხა. ოს. 180
ბოწო ვერძი. ყაფ. 158
ბოჭიკი წლის ირემი. ქართ. 186
ბრგოდა 4. კარტ. 336
ბოგრდა 4 ჭამ. 357
ბრგოდა 4 ტინ. 358
ბრგწადა 40 კარტ. 336
ბოგრწადა 40 ჭამ. 357
ბოგწადა 40 ტინ. 358
ბრიურა 4 ყუან. 335, 337, 368
ბჟაზა 11 ს. დ. აბ. 267
ბჟან თხა ყაბ. 239
ბჟასა́ 11 აბ. 263
ბჟასა 11 ს. დ. აბ. 267, 272
ბჟენ თხა. თანამედ. ყაბ. 240
ბჟიბა 4 აბ. 263, 271
ბჟიბა̈ 7 ჩა. აბ. 264
ბჟიბა 7 აბხ. 294
ბჟინლოზა 80 აბხ. 265, 270, 273
ბჟინლოზი ზახა 90 აბხ.. 265, 274
ბჟიტი ქართ. 188
ბჟულ 12. აბხ. 264, 272, 273
ბჟჺბა 7 (არა გონიერი). აბხ. 137
ბჟჺბა́ 7 თ. აბხ. 265
ბჟჺბა́ 271.
ბჟჺგშე 700 აბხ. 271
ბჟჺგშჺგ 700. აბხ. 271
ბჟჲგ 7 (გონიერი) აბხ. 137
ბრჟო 8 მ. 383
ბრჯგუ 114
ბხუ თქვენ. ლუმუქ. 67, 512, 527, 525, 528, 565
ბხუნ იხ. ბესუნ.
ბსტრუ და ხარები არიან. ჩაჩნ. 140

ბსტეი და ქალები არიან ჩაჩნ. 140
ბსტუ ხარი. წოვ. 236
ბსტუბა ხარი არის. ჩაჩნ. 140
ბსტუინო დედაკაცი. წოვ. 236
ბსტუინო და ქალი არის. ჩაჩნ. 140
ბტხლი იხ. ბეტხლიე.
ბტიჯ შენი (მდედრ. სქ). აბხ. 456
ბუ სქ. კტ. ქართ. 199, 210
ბუ მიმღ. ნიშან. ჩაჩნ. 155, 156
ბუ მეშველი ზმნა (ბაცა-სთან.) ჩაჩნ. 239, 240
ბუ სქეს-კატ. ნიშანი. არჯ. 533
ბუგუ არის. ლუნძ. 506, 507
ბუგაწა 40 ყუან. 335, 337
ბუოუ ვაცი. ჩაჩნ. 156
ბუორზ მგელი. ჩაჩნ. 155
ბუორშანი ხვადი, მამალი (ზოგადად). ჩაჩნ. 156
ბუოჩ ვაცი. ჩაჩნ, 239
ბურა ლუნძ. 530
ბურაკი ქართ. 187
ბურდლა ბუმბული. მეგრ. 618
ბურდლა დედაკაცის სახელი. მეგრ. 171
ბურდლუ მამაკაცის, სახ. მეგ. 171
ბურგაკი ქართ. 187, 197, 214
ბური არის (ჳ-სქ). ლუმუქ. 529
ბურკ ტახი, კერატი. ლუმუქ. 158
ბურტყლი ქ. 618, 619, 621
ბურუ ლუმუქ. 530
ბუში ქ. 612
ბუხურთ მამალი ციკანი. ლუნძ. 157
ბურხინიხმა მამალი ცხოველი, მამაცი. ლუმუქ. 157
ბე ბუს 218
ბულუდა 4 ბუიხ. 336, 337
ბულუდა 4 ბოთლ. 367
ბულუ წალიდა 40 ბუიხ. 336
ბუყა დიდი 1—2 კატ. მრ. რ. ბეც.-ქარ. 141
ბუყინ 40 არჯ. 347
ბუყიდ—უუ—რუ—ბუ—ტუ 41 არჯ. 345
ბუყო დიდი 4-კატ. ბეც—ქართ. 141.
ბუყსუნ ნდომა. უდურ. 601
ბუში ქართ. 184, 185, 198 199, 214
ბუჩინა ჩვილი ხბო. ქართ. (ქიზ). 186, 210, 211, 214
ბუჩუკური ქართ. 176
ბუწი თოხლი. ქართ. 187
ბუჭულა ქართ. 188
ბუხინ 50 არჯ. 347
ბუხხცა ციკანი. ლუმუქ. 157
ბუჰიდ—უუ,—რუ,—ბუ,—ტუ 50 არჯ. 345
ბუჰიტტურ ხედ—უუ,—რუ,—ბუ,—ტუ 51 არჯ. 845
ბლ 9 ჩ. ყ. 294
ბლი 9 უბიხ. 275, 279, 294
ბლუ 9 ადიღ. 281
ბლუ 9 ყაბ. 282
ბლუ 9 ადიღ. უბიხ. 285
ბლუ 9 ჩ. ყ. 294
ბლგ 9 უბიხ. 275, 279, 294
ბლგ 9 ჩ. ყ. 294
ბში 7 აბხ. 294
ბშიბჰ 4 ჩა. აბ. 264, 266, 270, 271
ბშიხულუნქ ვიძენ, ვიგებ. მეგრ. 198
ბშულუ ვიძენ, ვიგებ. მეგრ. 198
ბცეატ წახვედი (მდედრ.). აბხ. 590
ბცონ მისდიოდი (მდედრ.). აბხ. 590
ბცოატ მიდიხარ (მდ.). აბხ. 589
ბჴათჰ შენ თითონ (მდ. სქ.). აბხ. 457
ბჯრენჭ 240
ბი არაგონიერთა კატ. ნიშანი მხ. რ. თაბას. 146, 147, 153, 320, 321, 322
ბი სქეს-კატეგ. ნიშანი. წახ. 559
ბი 3-კატ. მიშ. მხ. რ. ჰვრკ. 153, 308
ბი 3-კატ. ნიშ. მხ. რ. ყუბ, 153
ბგ ზმნის თავსართი, აბხ. 591
ბგჰ, ბჰ 100 (ახალი) ქისტ. 297
ბგჰ, ბგჱ, ბჰ 100 ლილ. 423
ბგჱ 100 (ახალი) ჩაჩნ. 297
ბჭყოუბ ხარ (მდედრ.). აბხ. 590

გაატან ქართ. 587
გაბაგისმიერებული ბგერა 117
გაშანმ დედალი თხა. ჩაჩნ. 239
გაინერბა ქართ. 182
გალაბიალებული ბგერა 117
გალიერდი 180
მო გაბრრს 225
გამოვინიშეჲ ნიშმ ქართ. 167
გამოვინიშჱ ქართ. 167
გამოღებაჲ (უსლარ). 174
გამოხუმაჲ (უსლარ). 174
გამოკდა ქართ, 234
განერბვა ქართ. თუშ. 182, 206
განერგვა ქართ. ქიზ. 182, 206
განყვანაჲ 173
გაპალატალება (ბგერისა) 129
გაპალატებული ბგერა. 117
გარდამავალი ბგერა 117
გასანერგავად გარევა ქიზ. 182
გასასისმიერებული ბგერა 117
გატლმო ცხვარი ჩერქ. 249
გატლმოხუო ვერძი ჩერქ. 249
გაურ ცხენი. ჩაჩნ. 155
გაჭაკნა ქართ. 206
გამიალ 8 (ახ.) ჰვრკ. 309
გამიალ 8 (ახ.) ჰვრკ. 313
გაჰიალ 8 აკუშ-ჰვრკ. 334
გაჰიწალი 80 (ახ). ჰვრკ. 310
გე ის. ალულ. 536, 537
გეგებერია ქართ. 209
გეგიძე ქართ. 209
გეზიგ ობობა. ჩაჩნ. 155
გეჰალ 8 (გვლ) აკუშ. 309
გეჰალ 8 (ძველი) აკუშ. 313, 314
გვ ქართ. 451, 452
გვერ 66
გვერდითი ბგერა 117, 118, 119
გვირინი ვირი ქ. 208
გი ქართ. 209
გედ ქათამი ყაბარ. 614
გედი ქ. 614
გი იხ. გე,
გიგახძე ქ. 176
გიგაური ქ. 176
გივშ 14 ჩა. აბ. 264, 270
გილა ცხენი ჩაჩნ. 155
გილდი ვისი (გვლ) ლუმუქ. 526
გინ იხ. გე.
გინდაბერი ქართ. 209
გინოქვენქი ზევითი სამოსელი, წამოსა სხამი. მეგრ. 615
გირინი ვირი მეგრ-ჭან. 179, 208
გირინი ქართ. 209
გის იხ. გე.
გიუ იხ. გე.
გლუჩესსიო ძმა. ხ. ყ. დ. 159
გნახაგს ქ. 587
გჲახცალე 80 (გვლ) აკუშ, 310, 313
გოგიასძე ქ. 176
გოგიური ქ. 176
გოლ ისინი. ანდ. 514
გოუ,—ჲ,—ბ ის. ანდ. 514
გოუ,—ჲ,—ბ ის ბოთლ. 513, 518, 519
გრძელი ტყუპი თანხმოვნები 129
გუ ქართ. 209, 451
გუალე ქ. 499
გუაჟი ძუკნა ლუნძ. 157
გუბაძე ქ. 209
გურ 66
გურ ისინი. ალულ. 536, 537
გური იხ. გურ.
გურინ იმათი ალულ. იხ. გურ-იც 536
გური იხ. გურ.
გურიუ იხ. გურ.
გურუნი ვირი. ჭან. 179, 208
გურუნი ქართ. 209
გუშგუეჲ ნაცვალსახელი. სვ. 438, 453
გუ ქ. 451, 452
გუ სვ. 453
გუიშგე ნაცვალსახელი. სვ. 438
გუიშგუეჲ ნაცვალსახ. I პირ. მრ. რ. ს. 430
გვდა ქათამი. ყაფ. 614

ზე გვნჭ 229
გწერ ქ. 587
გგრგნი ქ. 179

დ ნამყ. უსრ. მაწ. ქ. 589
დ გონ. არს. კატ. ნიშ. ზმნაში. აბხ. 148
დ სქ—კატ. ნიშ. 254, 255, 256
დ 3-პირი. ნ. მხ. რ. აბხ. 463
დ ზმნის თავსართ 3-პ. გან. მხ. რ. აბხ. 589, 590
დ ნამყო უსრულის ნიშ. სვ. 591
დ 7, 8 კატ. მხ. რ. და 2, 4, 7 კატ. მრ. რ. წოვ. 148—9
დ მე-3 კატ ნიშ. ჩაჩნ- 139, 302
დ სქ. კატ. ნიშ. ჩ. ქ. 253, 299
დ ზმნის სქ. ალმნ. მხ. რ. ჩაჩნ. 593
დ სქეს-კატ. ნიშ. ანდ. 418
დ მე 2 სქ. კატ. გონიერ არსებათა მდედრ. სქ. მხ. რ. ლუმუქ 142
დ მე-4 სქ. კატ. ნიშ. მხ. და მრ. რ. ლუმუქ. 142
დ 2, 4, კატ. ნიშ. მხ. რ. ლუმუქ. 151
დ მდედრ. სქ. ნიშ. ლუმუქ. 157
დ განყ. ცნ-ს და ნივთ. სახ. ნიშ. ლუმუქ. 157, 304
დ მე-2-სქ. კატ. ნიშ. არჩ. 143, 531, 532, 567, 573
დ მე-5 კატ. მხ. რ. და 4, 5 კატ. მრ. რ. ლილლ. 148
დ მე-3-კატ. ნიშ. მრ. რ. ჯექ. ბუდ. 153
დ ცხოვ. საგან. ნიშ. მხ. რ. ჯექ. 153
დ უსულო. საგნ. სქ. კატ. ჯექ. 326
დ მე-3-სქ. კატ. მიშ. ბუდ. 326
დ სქ. კატ. ნიშ. ჰკრკ. 315
დ სქ. კატ. ნიშ. ლეგ. 568
დ მე-4 სქ კატ. ნიშ. წახ. 146, 152, 315, 317, 318, 541
დ 1, 2, 3, 4 კატ. ნიშ. მრ. რ. და მე-4 მხ. რ. რუთ. 145, 152, 323, 324
დ სქ. კატ. ნიშ. თაბ. 320
და ზმნის თავსართი დამ. (გან) მხ. რ. აბხ. 590
და მე-2 და მე-3 სქ. კატ. ნიშ. მრ. რ. წოვ. 140
და მე-4 სქ. კატ. ნიშ. მრ. რ. წოვ. 140
და სქ. კატ. ნიშანი არჩ. 348
და სქ. კატ. ნიშ. ლუმუქ. 308, 528, 529
და მე. ხვარ. 520
დაასვაჲ ქართ. 166
დაბ ნაცვალსახელი ლუმ. 577
დაზა ვაცი. ლუმუქ. 158
დაზა იქით (გპლ). ანწ. 501, 509
დაზაში იქით (გპლ). ჭარ. 501, 509
დაზელვა ქართ. 209
დაბრჯგუება ქ. 114.
დაგპერ ქ. 604
დადა ყვავილი, ბალახი. ჭან. 232
დადალი ყვავილი. ჭან. 232, 233
დადგმა (უსულოსი) ქართ. 173
დადე ჭან. მეგრ. 230
დადე მამა. თან. ყაბ. 243
დადება (უსულოსი) ქართ. 173, 230
დადვალი დედალი. სვან. 233, 232
დადუი იხ. დადული.
დადული დედალი. მეგრ. 230, 231
დადული მ. ჭ. 230, 231, 232
დაე ჩემი (გპლ). დიდ. 519, 522
დავითას შვილი ქ. 176
დავითაური ქ. 176
დავითური ქ. 176.
და ვუ მამა არის. ჩაჩნ. 139
დავწერე ქ. 604
დათვია 179
დაილ ყვავილი. სვან. 233
დალ ისინი (გპლ). ლუნძ. 500, 507
დალ ისინი (გპლ). ჭარ. 501, 507
დამამლებაჲ ქარ. 206
დამ(ჟ)ძა ნაცვალსახ. თაბას. 549
დამპერ ქართ. 604
დაჲ დედა ჯიკ. 160, 612
დაჲ ნაცვალსახ. ლუმ. 577
დარ ნაცვალსახ. აბხ. 458

დარა ისინი (მამრ. სქ). აბხ. 456, 484, 488
და რა აბხ. 464
დარá აბხ. 464. 469
დárაბან ნაცვალსახელი (ვინ). აბხ. 462
დárაბან უí ის,—რომელი ის? აბხ. 458
დარარაბ მათი მამა. აბხ. 464
„დარგოჲელი“ ძარგოული გაზეთის სახ. 85
დარშალ 100 (ძველი) აკუშ. 310, 315
დარშალ 100 (ახ) ჰვრკ. 310
დარშალ 100 აკუშ. ჰვრკ. 374
დასმა (სულიერის) ქართ. 173
დასსარჳ თითონ ჩემი (2-სქ.). არჩ. 534
დასუდá ვინ. აბხ. 455, 462
დასჳჵ თითოეული. აბხ. 462
დასწერე ქ. 604.
დაუ ნაცვალსახ. ლილღ. ლუმ. 561, 577 579, 580
დალაცათუ ქ. 101
დალჳა ამნაირად. უბიხ. 474
დáშ 100 ხინალ. 332
დáშ 100 ყუბ. 335, 374
დაჩლუნგებული ქ. 114
დაცა ცხვარი. ჩაჩნ. 236
დაჰარუტტურ მარტივი. 2-კატ. არჩუ. 144
დახტურ ბევრი. მხ. რ. 2-კატ. არჩ. 144
დაპგლ ოხა. სვან. 219
დაპგლ კვიცრა დედალი ჯიხვი. სვან. 219
დაჰა ქისტ. 499
დაჰადი იქით (გვლ). ჩაჩნ. 490, 499
დაჰარე ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 499
დაჰაციგე იქით (გვლ). ქისტ. 490
დაჰაჰე იქით (გვლ). წოვ. 490, 499
დაჰციგგე იქით. ქისტ. 499
დäბი შენი (გვლ). დიდ. 519, 522
დäრ იხ. დი(ჲ)
დგეხარ ქართ. 604
დდე ჩვენ (ლ) ყაბარ. 474, 482
დდეჲ ჩვენი (ლ.—დ) ყაბარ. 482
დდერ ჩვენ (დ) ყაბარ. 482; 485, 486
დდერხჲ ჩვენ თეითონ. ყაბარ. 483
დდი ჩვენი (ლ—დ) ყაბარ. 482
დდჷ ჩვენი (ლ.) ყაბარ. 482
დე ქართ. 224
დე მე. ტინდ. 513
დე მე. ბაგულ. 515
დე 520
დე 516
დებ შენი (მე-3 სქ. კატ.). ტინდ. 513
დება ქ. 230
დება შენი. ხვარ. 520
დები შენი. დიდ. 520, 522
დები 519, 562
დებერ 519, 562
დედა ქართ. 168, 224, 229, 612
დედაკაცი ქართ. 165, 167, 174, 224 229
დედალი ქართ. 174, 194, 219, 225 229, 231, 232, 233
დედამიწა 205
დედანი ქართ. 174, 224, 225, 228
დედაჲ ქ. 224, 228, 230, 231, 232, 233
დედä დედა. ხინ. ალულ. 160, 612
დედე დედა: სვან. 230
დედე დედა. კვრ. 160, 612
დედეჲ ჩვენ. ყაბარ. 485
დედია ჩვენი (გვლ). ყაბარ. 481
დედიჲ ჩვენ. ყაბარ. 485
დედიხ ჩვენი. ყაბარ. 486
დედილო ქ. 229
დედო დედა: ქ. გ. 231
დედრი ქ. 225
დედუფალი ქართ. 166
დეზ იხ. ზონ.
დეზ იხ. დის.
დეიტე 14. 299
დეიტტე 14 (ახალ.). ჩაჩნ. 296

დეკავილ სვან. 196
დეკევლ ინგილ. 196
დეკეული ქართ. 196, 224
დეკნა დეკეული. გურ. 196
დელ 530, 531, 551, 563, 567, 573
დელტგვ ძმა. ჩერქ. (კლ) 247
დენ მე (მდედრ). ბოთლ. ღოდ. 513, 518
დენ მე, კარატ. 514
დენ მე (1 სქ). ღოდობ. 515, 562
დენ მე (გვლ.). ანდ. 509, 510, 511
დენ ნაცვალსახელი. ან. ბ. ღ. 568
დენ მე (ქალი). ანდ. 573
დენ 515
დენე მე. ახვ. 516
დენტალი თანხმოვნები 115
დეჲ მე. დიდ. 519
დეჲ ჩემი. დიდ. 520, 522
დერ ის (გვლ.). ყაბარ. 481
დერ ჩვენ, თქვენ, (გვლ.). ყაბარ. 484
დერ ჩვენი. ყაბარ. 485
დერ ჩვენ. ყაბარ. 486
დერე ჩვენ. (ჲაკ). ყაბარ. 482
დესუნ ჩასხმა. უდურ. 601, 604
დეტლიხუ̈ ძმა. ყაბ. 247
დეგ́ენ ვაცი (უსლ). ლუნძ. 160
დვალ ქ. 231, 232
დვალა მეგრ. 230
დვალა დება. მეგრ. ჰან. 231
დვალუ 231
დვრიტა ქართ. 213
დი ქ. 224
დი მე. (გვლ.). დიდ. 519, 522, 562
დი ჩემი. ახვ. 516
დი 4 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 299
დი იხ. დი(ჲ).
დია ქართ. 183, 195, 196, 208, 224, 612
დია დედა. სვან. 230
დია ჩემი. ხვარ. 520
დიაკეული ქართ. 183, 195, 196, 208, 222, 224
დიასახლისი ქართ. 183, 224
დიაცი ქართ. 165, 174, 195, 234
დიბ,—რ ჩემი. მრ. რ. ტინდ. 513
დიბა ჩემნი (1, 2, სქ). ბაგულ. 515
დიბა იხ. დე.
დიბეჲ ჩემნი (1, 2 სქ). კარტ. 514
დიბო შენი. ყაფჩ. 521
დიბო იხ. მი.
დიდ მამა. რუთულ. 543
დიდა̃ დედა. ბუდუხ. 160, 612
დიეზთყა 80 ახალი. ჩაჩნ. 297, 300
დიეტტე 14 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 299
დივო იხ. დინ.
დივრ იხ. მინ.
დიზდურ ტკბილი. მხ. რ. 2-კატ. არჩ. 144
დიკევლია თუშ. 196
დილ იხ. და.
დილა ჩემი (გვლ). აკუშ. 553
დილა იხ. ნუ.
დინ მე (მამრ.). ანდ. 510, 511, 512
დინ მე (მამრ). ბოთლ. 513. 518, 562, 568, 573
დინ მე (2-სქ.). ღოდობ. 515, 518, 562, 568, 573
დინზ-ტყა 80 (ძველი). ჩაჩნ. 296, 300
დინზ-ტყა-იტტე 90 (ძვ.). ჩაჩნ. 296
დიჲ 4 (ახ.). ჩაჩნ. 296, 418
დიჲ 4 ჩ. ქ. 299
დი(ჲ) მე. დიდ. 519
დიჲ დიჲოტხლჷ მე თითონ. დიდ. 523, 560
დიჲე ჩემი. ყაფჩ. 521
დი́ჲე იხ. დუნ.
დი́ჲე იხ. მუნ.
დიჲო ჩემი. ინხ. 520
დიო ჩემი. ინხ. 520
დიოფალი ქ. 183, 224
დიპლოჲდოს 391
დიპლოიხ 391
დირ ჩემი. ლუნძ. 502
დირ ჩემნი (3-სქ.). ბგულ. 515
დირ იხ. დუნ.

დირაბ ჩემი (მე-3-სქ. კატ). ლუნძ. 50
დირაბაბ ჩემი (მე-3-სქ. კატ). ლუნძ. 502
დირავაუ ჩემი (მამრ). ლუნძ. 502
დირალალ ჩვენი. ლუნძ. 502
დირაძ ჩემი (მდედრ). ლუნძ. 502
დირაძაძ ჩემი (მდედრ.). ლუნძ. 502
დირაუ ჩემი (მამრ). ლუნძ. 502
დირეძ ჩემნი (3-სქ.). კარატ. 514
დის ჩემი. არჩ. 532, 551, 567
დის იხ. ზონ.
დის ეძტტურ ჩემი დედა. არჩ. 143
დიტლო 6 არჩ. 346
დიტლოან 6 არჩ. 346
დიტლოა—შუ,—რუ,—ბუ,—ტოუ 6 არჩ. 345, 348, 371
დიტლობაშოა—შუ,—რუ,—ბუ,—ტოუ 600 არჩ. 346
დიტლოინ 60 არჩ. 347
დიტლოიძ—შუ,—რუ,—ბუ,—ტოუ 60 არჩ. 346
დიტლოიტტურ ხეძ—შუ,—რუ,—ბუ, —ტოუ 61 არჩ. 346
დი—ტყა 80 (ძველი). ქისტ. 296
დი—ტყა—იტტე 90 (ძველი). ქისტ. 296
დიუ,—ძ,—ბ ჩემი. ანდ. 514
დიუ,—ძ,—ბ ჩემი. ბაგულ. 515
დიუ,—ძ,—ბ ჩემი. კარტ. 514
დიუ,—ძ,—ბ ჩემი. ტინდ. 513
დიუ,—ძ—ბ ჩემი. ღოდობ. 516
დიუ,—ძ ჩემნი. ღოდობ. 516
დიუ,—ძ—ბ,—რ იხ. დინ. 510
დიუვ,—დიძ,—ბ ჩემი. ჭამ. 517
დიუფალი ქართ. 166
დილდურ მძიმე (მე-2-კატ. მხ. რ.). არჩ. 144
დიცა იხ. დუნ.
დიჭუგუ ჩემ თავს. ანდ. 512
დიხხელძა ჩვენი (გკლ.). აკუშ. 553
დიი მე. ჭამ. 516, 518
დლა კავშირი. უბიხ. 276, 277
დო მე. ინხ. 520
დო მე. ყაფჩ. 520
დობ ის (მე-3-სქ. კატ). ლუნძ. 140. 501 502
დობ ის. ღ. ა. ჭ. 504, 507
დობ ნაცვალსახ. ბოთ. ლუნძ. ტინდ. 561 562, 577
დობა აქა. ჭარ. 508
დობა იქით. ლუნძ. 509
დობე ხოუნ ნაცვ. სახ. ლუნძ. 509
დოდვალა მეგრ. 230
დოდვალუ იხ. დოდვაფუ.
დოდვაფუ ჭან. 230
დოვა აქა. ჭარ. 508
დოვა იქით. ლუნძ. 509
დოვეხოუნ ნაცვალსახ. ლუნძ. 509
დოზ იხ. დოლ.
დოზიძე იხ. დოლ.
დოზუბ ნოშ დიდი ცხენი. არჩუ. 143
დოზუთ ბოშ დიდი ხბო. არჩუ. 143
დოზულ იხ. დოლ.
დოზულ იმათი. ლუნძ. 502
დოზულ იხ. დოლ.
დოზურ ტხლოონულ დიდი დედაკაცი (მდედრ). არჩუ. 143
დოზუჭ ბუშორ დიდი კაცი. არჩუ. 143
დოლ ისინი. ლუნძ. 501, 502, 504, 507
დოლგო ისინი. თითონ. ლუნძ. 558
დოლი ქართ. 231, 232
დოლი ისინი. ბოთლ. 513
დოლ(ი) ისინი. ანდ. 514
დოლო იხ. ნენ.
დოლო ჩვენი. არჩ. 533, 551, 567
დოლოძბუ თითონ ჩვენი (3 სქ). არჩ. 535
დოლოძრუ თითონ ჩვენი (2-სქ). არჩ. 535
დოლოქუნუ შემოსვა, სამოსელი. ჭან. 615
დოლულ იმათნი. ანდ. 514
დოლუუ,—ძ,—ბ იმათი. ანდ. 514
დონაური ქ. 176
დოძ ის (მდედრ). ლუნძ. 140, 501, 502 507

დოჲ ის. ლ. ა. ჭ. 504, 507
დოჲ ის. ბოთ. ლუნძ. ტანდ. 561, 562, 577
დოჲა აქა. ჭარ. 508
დოჲა იქით. ლუნძ. 509
დოჲქხოუნ ნაცვალსახ. ლუნძ. 509
დორა აქა. ჭარ. 508
დორა იქით. ლუნძ. 509
დორქხოუნ ნაცვალსახ. ლუნძ. 509
დორინერი შობილი. ჭან. 202
დორინუ ჩასახვა. შობა. ჭან. 202
მე დორკას 191
დოს იხ. დოუ. 502, 507
დოსრიჲე იხ. დოუ.
დოსრიჲე იხ. დრუ.
დოსხორ ჩემი (2-სქ). არჭ. 533
დოსჳლ მისი (მამრ). ლუნძ. 502
დოსჳლ იხ. დოუ.
დოსჳლაბაბ მისი (მე-3-სქ. კატ.) ლუნძ. 502
დოსჳლავაუ მისი (მამრ). ლუნძ. 502
დოსჳლალ მისნი. მათი. ლუნძ. 502
დოსჳლაჲაჲ მისი (მდედრ). ლუნძ. 502
დოსულაუ მისი. ლუნძ. 502
დოტყლო იხ. დოჲ.
დოტხლო იხ. დოჲ და დობ.
დოტყლორიჲე იხ. დოჲ
დოტყლოულ მისი (მე-2—3-სქ. კატ). ლუნძ. 502
დოტყლოულ იხ. დოჲ.
დოტხლორიჲე იხ. დოჲ და დობ.
დრტხლოულ იხ. დოჲ და დობ.
დოტხლოიტხლოი იმათი (მდედრ). ანდ. 514
დოტხლოიტხლოი მისი. ბოთლ. 564
დოუ,—ჲ,—ბ შენი. ანდ. 514
დოუ,—ჲ,—ბ ის. ანდ. 514
დოუ,—ჲ,—ბ ის ბოთლ. 513, 518, 519
დოუ ის (მამაკაცი). ლუნძ. 140, 501, 502 507, 579
დოუ ის. ბოთ. ლუნძ. ტანდ, 561. 562, 577
დრუ ის. ლ. ა. ჭ. 504, 507
დრუგო ის თითონ. ლუნძ. 502, 502, 558
დრუგოჲაუ ის თითონ. ლუნძ. 502
დოუ ჟრუგო ვაჭანა ის თითონ მოვიდა. ლუნძ. 505
დოლაზ იხ. დუმუ.
დოლაზ რექუდი იმას ესმოდა. თაბას. 597
დოლაზ რექუდურ იმას ესმის. თაბას. 597
დოლან მისი. თაბას. 549
დოლან იხ. დუმუ.
დოლუ(ო) იხ. დუმუ.
დოშდურ დაჲ. არჭ. 164
დოშულ მისნი. ანდ. 514
დოშულ მისი. ბოთლ. 564
დოშუუ,—ჲ,—ბ მისი. ანდ. 514
დ—რ მე-2 კატ. ნიშ. მხ. რ. არჭ. 152, 345
დ—რ მე-2-კატ. ნიშ. მხ. რ. ჭვრკ. 153, 308
დრუნზე ქურციკი. ალბან. 200
დუ შენი. ახვ. 516
დუ მე (გვლ.). აკუშ. 553 555
დუ ესე, ისი. თაბას. 549
დუ შენი. ბაგულ. 515
დუ მიმღ. ნიშანი ჩაჩნ. 156
დუ მეშველი ზმნა ბეჟინა-სთან. ჩაჩნ, 239
დუ „ყოფნა“ მრ. რ. ჩაჩნ. 592
დუ მრ. რ. ორივე სქესის ფორმა მეშველ ზმნასთან. ლილღ. 139
დუბ შენი. ტინდ.513
დუბ შენი. ბაგულ. 515
დუბა შენნი (1, 2 სქ). ბაგულ.515
დუბა იხ. მე.
დუბეჲ შენნი (1, 2 სქ.). კარტ. 514
დუბო შენი. ინხ. 520
დუბო იხ. მი.
დუბულ იხ. მა.
დუდი მ. ჭ. 431
დუდო ნაცვალსახელი მ. 431

დუდო მ. 442
ჯუდო ნაცვალსახელი მ. ჰ. 580
დუგო იხ. მო.
დუგო იხ. მი.
დუვუ იხ. მინ.
დუგეხუნ იქით (გვლ.). ლუნძ. 500
დუგეხუნ აქეთ, აქეოკენ. ლუნძ 509
დულა შენნი. ანდ. 511, 514
ღულ იხ. მი.
დუმი ის. თაბას. 547
დუმუ ის. თაბას. 548, 549, 600
დუმუ ილდი ქუდურ ის ეცემა. თაბას. 597
დუნ მე (გვლ.). ანწ. 500
დუნ მე (გვლ.). ლუნძ. 500, 501, 502, 505, 558
დუნ მე (გვლ.). ჰარ. 501
დუნ მე. ლუნძ. ანწ. ჰარ. 504, 562
დუნ ბუგო მე ვარ (ბავშვი). ლუნძ. 594
დუნგო ჩემ თავს. ლუნძ. 502
დუნგო მე თითონ. ლუნძ. 558
დუნ ბუქანა მე ვიყავი (ბავშვი). ლუნძ. 594
დუნ ბუქუნა მე ვარ ხოლმე (ბავშვი). ლუნძ. 594
დუნ ვუგო მე ვარ (ვაჟი). ლუნძ. 594
დუნ ვუქანა მე ვიყავი (ვაჟი). ლუნძ. 594
დუნ ვუქუნა მე ვარ ხოლმე (ვაჟი). ლუნძ. 594
დუნ ჲიგო მე ვარ (ქალი). ლუნძ. 594
დუნ ჲიქანა მე ვიყავი (ქალი). ლუნძ. 593
დუნ ჲიქუნა მე ვარ ხოლმე (ქალი). ლუნძ. 593
დუჲ შენი. ბაგულ. 515
დუჲ ნაცვალსახელი. ანდ. 511
დუჲე იხ. მუნ.
დუჲო იხ. მი.
დურ შენი. ლუნძ. 502, 506
დურ შენი (გვლ.). ანწ. 501, 506
დურ შენნი. ტინდ. 513
დურ შენნი (3-სქ). ბაგულ. 515
დურ იხ. მუნ.
დურა ლუმუქ. 530
დურაბ შენი (გვლ.). ლუნძ. 500
დურაბ შენი (გვლ.). ჰარ. 501
დურაბ შენი. ლუნძ. 506
დურაბ შენ ლუნძ. ჰარ. 506.
დურეჲ შენნი (3-სქ.) კარატ. 514
დური არს (2,4 სქ). ლუმუქ. 529
დურხი ასული, ქალიშვილი. აკუშ. 163
დურხხი ქალიშვილი. აკუშ. 159
დურუ ლუმუქ. 530
დურშალ 100 აკ. ჰვრ. 319, 323
დურშვ 100 ლუმუქ. 374
დურშვა 100 ძველი. ლუმუქ. 305
დურშვა 100 ლუმუქ. 308
დურჰა ვაჟიშვილი. აკუშ. 156
დუ(უ),—ჲ, დებ შენი. ტინდ. 513
დუუ,—ჲ,—ბ შენი. კარატ. 514
დუუ,—ჲ,—ბ შენი. ლოდობ. 516
დუუ,—ჲ,—რ შენნი. ლოდობ. 516
დუუ,—ჲ,—ბ შენი. ჰამ. 517
დუჳ,—ჲ,—ბ,—რ იხ. მინ. 510
დრუ—ჲ ნაცვალსახელი. ანდ. 511
დუჳ იხ: მინ.
დუღუზ მგელი. ყაბარდ. 138
დუღუზცაზ ძუ მგელი. ყაბარდ. 138
დუყარი იხ. დუყრე.
დუყარიზ იხ. დუყრე.
დუყარიზ რექუდი იმათ ესმოდათ. თაბას. 597
დუყარიზ რექუდურ იმათ ესმით. თაბას. 597
დუყარინ იხ. დუყრე.
დუყარინ იმათი. თაბას. 549
დუყრე ისინი. თაბას. 547, 548, 549
დუყრე ილდი ქუდურ ისინი ეცემიან. თაბას. 597
დუშ ქალწული. ლუმუქ. 142, 157, 159, 163
დუჩრი ბური ცხენები არის. ლუმუქ. 142

დუცა იხ. მუნ.
დუცი დაჲ. აკუშ. 164
დუჭუ ნაცვალსახელი. ანდ. 512
დუჭუგუ შენ თავს. ანდ. 512
დუხ ვერძი, ყოჩი. სვან. 207
დუხა ნაცვალსახელი. ანდ. 511
დუხო ნაცვალსახელი. ანდ. 511
დუშა იხ. მე.
დჳრ ჩემი (გჳლ.). ანწ. 500, 506, 507
დჳრ ჩემი. ლუნძ. ჭ, 506, 507
დჳრაბ ჩემი (გჳლ). ჭარ. 501, 506, 507
დჳრბუგუ ჩემი (გჳლ.). ლუნძ. 400, 506, 507
დღახუ მ. 448
დცეჲტ წავიდა (გონიერი). აბხ. 590
დცოზნ მიდიოდა (გონ). აბხ. 590
დცოჲტ მიდის (გონ). აბხ. 589
დცდ ქურდი. ყაბარდ. 138
დცდურაბზ ქურდი დედაკაცი. ყაბარდ. 138
დგ ზმნაში გონიერ არსებათა აღმნიშვნელი ელემენტი აბხ. 137, 590
დგა იქ. ჩაჩნ. 499
დგჴრინგ ის. ჩაჩნ. 493, 494
დგჴრინიგ ის. ჩაჩნ. 499
დგჴრინიგიშ ნც. სხ. ჩაჩნ. 494 497
დგჴრიჩუინი იხ. დგჴრინიგიშ.
დგჴრიჩუნა იხ. დგჴრინიგ.
დგჴრიჩუნი იხ. დგარინიგ.
დგარიჩუო იხ. დეჴრინიგ.
დგჴრიჩუშა იხ. დგრინიგიშ.
დგჴრიჩუშნა იხ. დგჴრინიგიშ.
დგხგ თავადი, პატრონი. უბიხ. 476

ე მდედრობითი სქესის ნაწ. ქართ. 169
ე ნაცვალსახელი. მ. 430, 436
ე მდედრობითი სქ. ნიშ. არჭ. 533
ებ აწმყო დრ. ფორმ. მაწარმ. ქ. 588
ებ ნაცვალსახელი (III სქ. კატ). მხ. რ. ლუნძ. 503
ებელ დედა. მხ. რ. ლუნძ. 159 (ულბულ მრ. რიცხვი)
ებიდუ ვინანი. ჭამ. 517
ებკიალე ვინანი. ჭამ. 517
ებლა რა. ანდ. 514
ებოდა რა. ლოდობ. 516
ებრაელა ქართ. 168
ებუ რა. ლოდობ. 516
ებყ 4 არჭ. 346, 347
ებყან 4 არჭ. 346
ებყა—უუ,—რუ,—ბუ,—ტიუ 4 არჭ. 345 347. 367
ებყაბაშია—უუ,—რუ,—ბუ,—ტიუ 400 არჭ. 346
ებხულა რა. ანდ. 514
ეგ მდედრ. სქესის ნაწ. ქართ. 169
ეგ ქ. 444
ეგ სომ. 181
ეგ ჯ. 442
ეგე ქ. 436, 437, 441, 442, 444
ედ მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169
ედუ რანი? ჭამ. 517
ევ მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169
ევოსტხლძილა ვინანი. ანდ. 514
ევონტხლძილა ვინანი. ბოთლ. 564
ეგქუზ სმენა. თაბას. 597
ეზ სუფიქსი ზმნაში, 1-პ. მხ. რ. თაბას. 596
ეზ დამატ. სუფ. 1-პ. მხ. რ. თაბას. 596
ეზ იხ. ელ.
ეზ იხ. ზონ.
ეზ ნაცვალსახ. არჭ. 551
ეზ იხ. ის.
ეზეწია რა. აბხ. (ჩ—ა). 455, 463
ეზეწია ჰო. აბხ. (ჩ—ა). 455
ეზრაე იხ. ელ.
ეზირ 1000 ახალი. ჩაჩნ. 297
ეზნ სომხ. 177
ეზულ იხ. ელ.
ეთ მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169
ეთი ნაცვალსახელი. მ. 436, 441
ეთინა ნაცვალსახ. მ. 436, 437, 441
ეთინიფე მ. 442
ეკ მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169

ეკა რა. უდურ. 553
ეკჾალე რა. ჭამ. 517
ელ მდედრ. სქ. ნაწ, ქართ. 169
ელ აწმყო დრ. ფუძის მაწარმ. სვ. 588
ელ (იხ. ნენ-იც) ლუნძ. 503, 530, 531, 573
ელ ნაცვალსახ. არჭ 551, 567, 563
ელა ჩვენ. დიდ. 525
ელა იხ. ელი. 520
ელაგორ იქით. დიდ. 519, 525
ელაორ იქით. დიდ. 525
ელაურ იქით. დიდ. 525
მე ელაფოს 177
ელი ჩვენ (გვლ.). დიდ. 519, 520, 523, 525, 563
ელდა შენი (გვლ.). აკუშ. 553
ელო იქ. დიდ. 525
ელურ იხ. ელი.
ელი ელიოტხლი ჩვენ თითონ. დიდ. 523 560
ემ აწმყო დრ. ფორმ. მაწარმ. სვ. 588
ემუქ მ. 436
ენ აწმყო დრ. ფორმ. მაწ. მეგრ. 588
ენ აწმყო დრ. ფორმ. მაწ. სვ. 588
ენა ნაცვალსახ. მ. 430 436, 437, 439, 441
„ენათა მთა“ 3
ენისა მწუწრვალისათა გამოღებული (ბგერა) 115
ენიძუ დედა. თანამედროვე დიდ. 159
ენნიუ დედა (გვლ.). დიდ. 159
ენტხლიილა ვინ. ანდ. 514
ენტხლიილა ვინ. ბოთლ. 564
ენშტიგუ იხ. ძიუგო.
ენშუვულგუ ისინი თითონ (მამრ). ანდ. 512
ენშუძგუ იხ. ძიუგო.
ენშუძილგუ ისინი თითონ (დიდრ.). ანდ. 512
ენშურილგუ ისინი თითონ (მე-3-სქ. კატ). ანდ. 512
ენშუბ,—ძ—ბ—რ ის თითონ. ანდ. 512
ენშუგუ იხ. ძიუგო.
ენჭირე ჰინჭარი. სპარს. 200
ენჯი მიმღეობის ფორმანტი. მეგრ. 202, 203
ეძ ნაცვალსახ. (მდედრ.) მხ. რ. ლუნძ. 503
ეძტ იხ. ვტ.
ეძტურ დედა. არჭ. 160
ეძტურ დი დედა არის. არჭუ. 143
ერ აწმყო დრ. ფძ. მწ. სვ. 588
ერ ეს, წოვ. 498
ერა და (კავშირი). ყაბ. 284, 290
ერგასი 50 ქ. 280, 382, 414, 423
ერენჯი მეგრ. 203.
ერშილას ლიტ. 205
„ერთი“ ერთი პირი. ქ. 378
ერთი 1. ქ. 382, 385, 387, 389, 424
ერთმანერთის ქ 387
ერთურთი ქ. 387
ერი 1 გურულ. 385
ერიდ 7 კვრ. 329. 331, 372
ერიკა ყოჩი. ჩაჩნ 238
ერი კაიმ ჩაჩნ. 238
ერი კუიმ ჩაჩ. 238
ერინ ბოცუნკა ჰედილა. ჩაჩნ. 238
ერინჯი საქონელი, დეკეული. სომხ. 200 201, 203, 204
ერიფოს კრავი. ბერძნ. 200
ერკემალი მამალი ცხვარი. ქართ. 221, 222, 223, 238
ერჟილას ლიტ. 205
ერს ვაჟიშვილი (გვლ.). ლუმუქ. 158
*ერსკამილი 222
*ერსკანი 221
ერსკჾნ გარეული მამალი თხა. სვან. 221 222
*ერსკემალი 222
ერულჾა 7 (გვლ.). ლუმუქ. 305, 307
ერულცალგა 70 (გვლ.). ლუმუქ. 305, 307
ერუცალ 7 (გვლ.). აკუშ. 309, 313, 314, 315
ერცქემი ჯიხვი. მეგრ. 221, 222

*ერცქემალ 222
*ერცქემალი 222
ერჯი მამალი ცხვარი. მეგრ. 199, 200, 201, 214, 205
ეს ნაცვალსახელი. ქართ. 430, 442, 444
ეს იხ. გუ.
ესა უდურ. 603
ესგ აწმყო დრ. ფძ. მწ. სვან 588
ესე ნაცვალსახ. ქართ. 430, 436, 437, 440, 441, 444, 446
ეს თითონ ქ. 442
ეხი მამალი ხბო. ჩაჩნ. 246
ეხიძე იხ. ეუ.
ესსე ჩვენი. ახვ. 516
ესსიძუ (მრ. რ. ესხნაბაი) ძმა დიდ. 159
ესჳლ იხ. ეუ.
ესუნ სახელზმნის სუფიქსი.
ესუნ სვლა. უდურ. 603, 604
ეტ მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169
ეტ ზმნის. მწ. ბოლს. ქ. 589
ეტ ნამყო უსრ. აწარმ. უბიხ. 589
ეტაი იხ. ექა.
ეტლინო 6. დიდ. 349, 351, 371, 372
ეტუ იხ. ექა.
ეტუხ იხ. ექა.
ეტუხო იხ. ექა.
ეტყლიბიძე იხ. ბიბი.
ეტლი იხ. ეძ დ ებ.
ეტხლიიძე იხ. ეძ დ ებ.
ეტხლინ 6 დიდ. 372
ეტხლიჳლ იხ. ეძ და ებ.
ეუ ნაცვალსახელი (მამრ). მხ. რ. ღუნძ. 503
ეუ ვინ. ანდ. 514
ექ მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169
ექ 6 ყუბჩ. 334; 271, 372
ექ 6 ხინლ. 332
ექუხი 6 ქ. 382, 409
ეშ ვირი. სომხ. 178, 218
ეშგ აწმყო დრ. ფძ. მაწარმ. სვ. 588
ეშდარა 18 ს. 385
ეშდეშხუ 11 სვ. 384
ეშდიჳოშთხჳ 14 ს. 384
ეშდიშგჳიდ 17 ს. 384
ეშდძორი 12 სვ. 384
ეშდსემი 13 ს. 384.
ეშდუსგუა 16 ს. 384
ეშდჳოხჳიშდ 15 ს. 384
ეშდჩხარა 19, ს. 385
ეშქ მატაქკ. სომხ. 179
ეშხუ 1 ს. 384
ეშხჳ 1 ს. 185
ეშხჳინ ს. 413
ეჩი 20 მ. ჭ. 383, 384, 411, 412, 423
ეჩდოვით 30 ჭ. 384
ეჩი დო ართი 21 მ. 383
ეჩი დო ვითი 30 მ. 383
ეჩდოვით 30 ჭ. 384
ეჩი დო ჟირი 22 მ. 383
ეჩოცეი 19 დიდ. 349, 351
ეჭაწალა 20 ჭამ. 357
ეჭიდა 2 ჭამ. 357
ეხა აწმყო და ნამყო უსრ. დაბოლოვება ფესუნ-ბოლოკიდურიან ზმნაში. უდურ. 603
ეხუნ ზსნის ბოლოკიდური. უდურ. 603
ეჯა ნაცვალსახელი მე-3 პ. მხ. რ. სვ. 429 430, 442, 580
ეჯი ნაცვალსახ. სვ. 430
ეჯიäრ ნაცვალსახელი მე-3 პ. მრ. რ. სვ. 429
ეჶ თქვენი. უდურ. 552
ეჶან იხ. ჶან.
ეჶი იხ. ჶან.
ეჶი თქვენი. უდურ. 552
ეჶსუნ ჭერა. უდურ. 601
ეჴტლი 6 ინხ. 359
ეჴტლია 6 ხვარაშ. 359

ვ მამრ. სქესის ნიშანი. ქართ. 180, 189
ვ ვნებითობის ნიშანი ქართ-ში ანტონით 4, 214, 216, 221, 451, 452

ვ სქ. კატეგორიის ნიშანი ქ. 454
ვ მამრ. სქ. ნიშანი ქ. აბხ. 254, 575
ვ ადამიანთა და მამრ. სქ. ნიშანი. წოვ. 139
ვ 1-კატ. მხ. რ. წოვური 148
ვ სქ. კატ ნიშანი ჩაჩნ. 156, 299, 302, 592
ვ ზმნაში ობიექ. სქ. აღმნიშ. ჩაჩნ. 593
ვ ადამიანთა მამრ. სქ. მხ. რ. ლილ. 148
ვ I კატ. ნიშ. მრ. რ. ანდ. 141, 151, 352
ვ I კატ ნიშ. მხ. რ. ლუმუქ. 141, 151, 157, 304
ვ ზოგ უკუქც. ნაცვალსახ. და რიცხ. მხ. რ. მამრ. სქ. კატ. ნიშანი ლუმუქ. 142
ვ სქეს-კატ. ნიშ. რუთ. 152
ვ სქეს-კატ. ნიშ. ხვარშ. 151
ვ გონ. მამრ. სქ. ნიშანი ლუნძ. 140, 338 594
ვ სქ. კატ. ნიშანი ლუმუქ. 568
ვ მე-3 სქ. კატ. ნიშანი ყუბჩ. 332
ვ I სქ.კატ. ნიშანი ყუან. ახვხ. 335
ვ მამრ. სქ. ნიშ. ჯეკ. ბუდხ. 327
ვ სქ. კატ. ნიშ. თაბ. 322
ვ სქ. კატ. ნიშანი. ჰამ. ტინდ. 357
ვ სქ. კატ. ნიშ. 253, 158, 152
ვა ქართ. 189, 192, 210
ვა სქ. კატეგ. ნიშ. ლუმუქ. 142. 305, 308
ვა მამრ. სქ. ნიშ. ლუმუქ. 310
ვა სქ. კატ. ნიშ. ლუმუქ. 528, 529
ვა თაბას. 599, 600
ვა სუფიქ. ზმნაშა 2-პ. მხ. რ. თაბას. 596
ვა დამატ. სუფიქ. 2-პ. მხ. რ. თაბას. 596
ვა ობიექტ. ნაც. სახელოვანი ნიშ. 2-პ. მხ. რ. უდურ. 601
ვა შენ. უდურ. 603
ვა იხ. ვან.
ვä იხ. ვäნ.
ვა იხ. ვუვა.
ვა იხ. უნ
ვათხოვე ქ. 587
ვაი ნაცვალსახ. წოვ. 496
ვან ობიექტ. ნც. სახელ. ნიშ 2-პ. მრ. რ. უდურ. 601
ვäნავაკხა გხედავთ. უდურ. 602
ვäნ ივაბაქხა გესმით. უდურ. 603
ვან ნან თქვენ ხართ. უდურ. 601
ვაჲ ჩვენ. ჩაჩნ. 490, 496, 577
ვაჲ ვäშ ჩვენ თითონ. ჩაჩნ. 491, 492
ვაჲ ვეშ ჩვენ თითონ. ჩაჩნ. 492
ვაჲ ვეშ ჩვენ თითონ. ლილლ. 577
ვაჲ ვეშე ჩვენ თითონ (მე და შენ, ან თქვენ). ჩაჩნ 491
ვაჲნა იხ. ვაჲ.
ვაჲნა—ვäშნა იხ. ვაჲ—ვაშ
ვაჲნი იხ. ვაჲ.
ვაჲნიგ თვით ჩვენი ჩაჩნ. 493
ვაჲნა ჩვენი (ჲანდ.). ჩაჩნ) 490
ვაჲნი ჩვენი (მედა შენი, ან თქვენი). ჩაჩნ. 490, 491
ვაჲნი ვეშინი იხ. ვაჲ—ვäშ.
ვაჲხჷა იხ. ვაჲ.
ვაჟი ქართ. 165, 175, 176, 180, 210, 211, 214, 612
ვაჟინა ქართ. 211
ვაჟიშვილი ქართ. 176
ვარჟ 100 თაბ. 320, 323, 374
ვარყა მამალი ცხენი. მეგრ. 178
ვას ძმა. ყვან. 163
ვასს ძმა. ყვან. 612
ვასჷ ვაჟიშვილი. ლუნძ. 157
ვასი ვაჟიშვილი. ლუნძ. 163, 612
ვაყა მამალი ცხენი. ქ. 141, 178
ვäყარაუ მშიერი (მამალი). ლენძ. 140
ვაშა ძმა, ჩაჩნ. 138, 139
ვაშა ვაჟიშვილი. ბოთლ. ღოდ. კარატ-ახვ. ყუან. 163, 612
ვაშარ ბა ძმები არიან. ჩაჩნ. 140
ვაშო ვა ძმა არის. ჩაჩნ. 140

ვაშცა ძმა. ჩაჩნ. 155
ვაჩე ქ. 210, 211, 214
ვაჩეიშვილი ქ. 210
ვაჩი ვაცი. ქართ. 179, 180
ვაჩილა მამალი თხა. ქართ. 179
ვაჩილა კერპის სახელი ოსეთში 180
ვაჩინა ქართ. 179, 180, 210, 211, 214
ვაჩინაძე ქართ. 179
ვაჩნაძე ქართ. 210
ვაც ძმა. ლუნძ. 140, 157 163, 612
ვაც ძმა. ჭამალ. 163
ვაცბოტი ქ. 167, 223
ვაცი ქართ. 168, 176, 177, 180, 189, 190, 191, 214, 216, 217, 612, 613
ვაციკი საბოტე წალი. ქართ. 177, 180, 189, 190, 191, 192, 214, 613
ვაცილლა სალოცავი ოსებში 180
ვაც—ირემი. ქართ. 177
ვაცხი ძმა. ბოთლ. ლოდ. კარატ. ახვახ. 163, 612
ვახ. იხ. უნ.
ვახო იხ. უნ.
ვაჰა ვაჟიშვილი. ტინდ. 163
ვაჰაგოლ ისინი: ყაფჩ. 520, 522
ვაჰარუ ძველი (I-კატ.)' ბაგულ. 141
ვა̈ თქვენ. რუთ. 543
ვა̈(დ) იხ. ვა̈.
ვა̈ხ იხ. ვა̈.
ვა̈შ ჩაჩნ. 491
ვე მამრ. სქ. ალმნიშ. ნიშ. ქართ. 204, 205, 209, 210
ველარი ბგერები 115
ვეჲ ნაცვალსახ. ქისტ. 496
ვეჟი ქართ. 175, 612
ვერალ 7 (გვლ.). აკუშ. 309, 313
ვერანი ცხენი გუდამაყრულად 178, 180 208, 209, 214
ვეროსანი ცხენოსანი. ქართ. 178
ვერც ვერძი. სომხ. 200 205
ვერძი ქართ. 168, 176, 180, 199, 200, 204, 205, 214, 217, 221, 223, 238
*ვერძქემალი ქართ. 223, 238
*ვეხი ჩაჩნ. 246
ვეშ 100 რუთ. 324, 325, 374
ვეშ იხ. ვაჲ ვეშ.
ვეშინა ჲიშა ჲიჳხა ძმას და უყვარს ჩაჩნ. 593
ვეშინე იხ. ვაჲ ვეშ.
ვეშინე ნაცვალსახელი. ჩაჩნ. 493
ვეშკეხია იხ. ვაჲ ვეშ.
ვეშნა იხ. ვაჲ ვეშ.
ვზივარ ქართ. 604
ვი ქ. 209, 210
ვი 10 ჯ. 383, 410
ვი შენი. უდურ. 552
ვი იხ. უნ.
ვიბრანტი თანხმოვნები 119
ვიბშ 14 აბხ. 264, 270,
ვიჳხა მიყვარს. ჩაჩნ. 593
ვით 10 ჯ. 383, 410, 411, 422
ვითაამშვი 16 მ. 383
ვითაანთხო 14 მ. 383
ვითაართი 11 მ. 383
ვით დო არ 11 ჯ. 383
ვით დო ოთხო 14 ჯ. 384
ვით დო სუმ 13 ჯ. 384
ვითი 10 მ. 383, 410, 411, 492
ვითობრუო 18 მ. 383
ვითო ოთხა 14 ჯ. 384
ვითოჟირი 12 მ. 383
ვითდოჟურ 12 ჯ. 383
ვითოოვრო 18 ჯ. 384
ვითოჟგრი 12 მ. 383
ვითორუო 18 მ. 383
ვითოსუმ 13 ჯ. 384
ვითოსუმი 13. ქ. 383
ვითოში 1000 მ. 383, 415
ვითოში 1000 ჯ. 384
ვითოშქვითი 17 მ. 383
ვითოშქით 17 ჯ. 384
ვითოჩხორო 19 მ. 383
ვითოჩხორო 19. ჯ. 384
ვითოხუთ 15 ჯ. 384
ვითოხუთი 15 მ. 383

ვითოჯურ 12 ჭ. 383
ვითოცარი 11 ჭ. 383, 387
ვითოცაში 16. ჭ. 384
ვიკეთებ ქ. 587
ვილ ვირი. სვან. 179
ვილ შენი. ლ. 527
ვილ იხ. ინა.
ვინ ნაცვალსახელი ქ. 431, 440, 446
ვინ შენ. ბუდუხ. 552
ვინ იხ. ინა.
ვიჲ 4 (ახალი) ჩაჩნ. 296, 299, 418
ვიჲარ იხ. ინა.
ვირ ვირი. ჩაჩნ. 155
ვირი ქართ. 178, 179, 180, 205, 206, 207, 208, 209, 214, 218. 612
ვირი შუახნის კაცი. ღუმუქ. 157, 612
ვირი მამაკაცი. ღუმუქ. 241
*ვირინი ქ. 208
ვირი კრდალი 179
ვირიჩუ მამაკაცი (გვლ). ღუმუქ. 241
ვირტ სომხ. 205
ვისშჷუ ქმარი. უდურ. 251
ვიტ ჭ. 411
ვიტვარ 11 ჭ. 383
ვიტვაში 16 ჭ. 384
ვიტლი 7 არჭ. 346
ვიტლიან 7 არჭ. 346
ვიტლია—ჟუ, —რუ, —ბუ, —ტიუ. 7 არჭ. 345
ვიტლია—ჟუ 7 არჭ. 348, 356
ვიტლიბაშია—ჟუ, —რუ, —ბუ, —ტიუ 700 არჭ. 346
ვიტხლიუდა 8 ბუის. 336
ვიტოარ 11 ჭ. 383
ვიტოვრო 18 ჭ. 384
ვიტოთხო 14 ჭ. 384
ვიტონჩხორო 19 ჭ. 384
ვიტო ოთხო 14 ჭ. 384
ვიტოჟურ 12 ჭ. 383
ვიტო სუმ 13 ჭ. 384
ვიტო შქით 17 ჭ. 384
ვიტოხუთ 15 ჭ. 384
ვიჩი ძმა. უდურ. 163, 241, 250, 251
ვიწ 10 უდურ. 361, 362, 373, 374, 422
ვიწ 10 არჭ. 346
ვიწა—ჟუ, —რუ, —ბუ, —დიუ 10 არჭ. 345, 348, 373, 422
ვიწერ ქ. 587
ვიწნუცარა 11 ჰვრკ. 310
ვიწვდ 10 ბუდხ. 327, 373, 422
ვიჰიდ.—ბ 9 ჯეკ. 326
ვიჰიდ 9 ბუდხ. 327
ვიხილეჲ ნინოჲ ქართ. 167
ვიხილჱ ქართ. 167
ვიჯ თითონ. რუთულ. 559
ვობეი ისინი (გვლ.). წოვ. 490
ვოჲე ის (გვლ.). წოვ. 490
ვოჟი ქართ. 175, 612
ვორლი 7 (ახალი) წოვ. 296, 300
ვორც სომხ. 205
ვორძ ვერძი. სომხ. 200, 204, 205
ვორჰ 7 (ახალი) ქისტ. 296, 309
ვოყოგუ 4 ანდ. 352, 353, 354, 367 368, 418
ვოშო ვაჟიშვილი. ანდ. 163, 612
*ვოჩი 217
ვოცხი ძმა. ანდ 163, 612
ვჟარები ქ. 393
ვსთხოვე ქ. 587
ვუ ქართ. 209, 210
ვუ მამრ. სქ. მეშველ ზმნის ფორმა მხ. რ. სამივე პირისათვის. ლილლ. 139
ვუ დმტბს. სუფიქს. 2-პ. მხ. რ. თაბას. 596
ვუ მეშველი ზმნის ძირი თაბას. 599
ვუ ჩაჩნ. 155
ვუ „ყოფნა“ მხ. რ. ჩაჩნ. 592
ვუ იხ. ჰჷუ.
ვუდგ შენი. რუთულ. 543
ვუვა შენ ხარ. თაბას 598, *599

ვუზ სუფიქ. ზმნაში 2-პ. მხ. რ. თაბას. 596
ვუზა მე ვარ. თაბას. 598, 599, 600
ვუკეთებ ქ. 587
ვუნ რა. წოვ. 494, 495
ვუნახ რა. წოვ. 494
ვუდ 9 უდრ. 361, 362
ვუდეწსე 19 უდრ. 361
ვუდი იქნებოდა. თაბას. 598
ვუდი იქნებოდნენ. თაბას. 598
ვუდი ყოფნა ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
ვუდივა იქნებოდი. თაბას. 598
ვუდიზა ვიქნებოდი. თაბას. 598
ვუდიჩა ვიქნებოდით (მე და ის). თაბას. 598
ვუდიჩვა იქნებოდით: თაბას. 598
ვუდიჰვა ვიქნებოდით (მე და შენ). თაბას. 598
ვუდუბ ყოფნა ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
ვუდურ ყოფნა ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
ვუოგ ძე. ჩაჩნ. 138, 139, 155
ვურ ის არის. თაბას. 598, 599. 600
ვურუპუბი,—რ 9 თაბას. 320 322
ვურჟპურწურ,—ბი 90, თაბ. 320
ვურჟპუწურ 90 თაბ. 322
ვურლურ 7 თაბ. 320, 322, 372
ვურლუწურ,—ბი 70 თაბ. 320. 322
ვურჰურ 9 თაბ. 320, 322
ვულ 7 უდურ. 356. 361, 362, 372
ვულეწსე 17 უდურ. 361
ვულთე შენ. უბიხ. 472
ვუჩა ჩვენ (მე და ის) ვართ თაბას. 598, 599
ვუჩვა თქვენ ხართ. თაბას. 598, 599
ვუწერ ქ. 587
ვუხ რა წოვ. 494
ვუჯ თითონ (3-სქ). წახურ. 540, 541, 558, 559
ვუჯ თითონ. რუთ. 558, 559
ვუჰვა ჩვენ (მე და შენ) ვართ. თაბას. 598, 599
ვუგ ის არის. თაბას 598
ვუგ ისინი არიან. თაბას. 598
ვუგ იხ. ვურ.
ვჟო შენ (ლ.). ადიღ. 477
ვჟოვკდ შენი (ლ). ადიღ. 477
ვჟორე შენ (ლ). ადიღ. 477
ვჟორპ 7 (ახალი) ჩაჩნ. 296
ვჟორპ 7 (უსლ.) ჩაჩნ. ქისტ. 300
ვჟორპიტტე 17 (ახალი) ჩაჩნ. 296
ვკდ შენი (ლ.). ადიღ. 477
ვლუ 9 ადიღ. ყაბ. 281, 285, 294
ვშ 9 (გვლ). აბხ. 294
ვწევარ ქ. 604
ვწერდი ქ. 587
ვწერე ქ. 587
ვწერეთ ქ, 587
ვწერთ ქ. 587
ვჰკითხე ქ. 587
ვგ ხარი, ფური. ყაბარ. 251
ვგრც მამალი ცხვარი. სომხ. 205
ვგსტიდე სახარე ხბო. ყაბ. 246

ზ ჯერადობის გამომხატველი ოცეულებში ჩ. ქ. წ. 297 301
ზ იხ. ზუ.
ზა 1 უბიხ. 275, 276
ზა მე. უდურ. 603
ზა ობიექტ. ნაცვალსახ. ნიშანი 1-პ. მხ. რ. უდურ. 611
ზა სუფიქსი ზმნაში 1-პ. მხ. რ. თაბას. 596
ზა დამატ. სუფიქ. 1-პ. მხ. რ. თაბას. 596
ზა იხ. ვუზა.
ზა იხ. ზუ.
ზა იხ. ზუნ.
ზა ა-ზა-კსუნ მხედავ. უდურ. 602
ზაბა 10 აბხ, 264, 272
ზაგ 13 აბხ. 264, 272
ზა(დ) იხ. ზე.

ზავუ ფური. ანდ. 612
ზაზ იხ. ზუნ.
ზაზ ზი მე ჩემი კვრ. 547
ზაზ ზი ჟას ქანდა მე თვით ჩემი და მიყვარს. კვრ. 547
ზაზ ჟუჟან მე თითონ. კვრ. 547
ზაზ ჟუჟან ჟას ქანდა (მე თვით ჩემი და მიყვარს. კვრ. 547
ზათ იხ. ზონ.
ზა იზაბაქხა მესმის. უდურ. 603
ზალა̈ 1 უბიხ. 276, 279, 291, 415, 419
„ზან“ 66
*ზანჷკ იხ. ზნჷკ.
ზა́რ ფური. ბუდუხ. 159, 612
ზარი იხ. ზონ.
ზარიძე ქ. 209
ზარში იხ. ზონ.
ზას იხ. ზჷ.
ზაუ იხ. ზუნ:
ზალო ერთეული. უბიხ. 474
ზალუა ერთეული. უბიხ. 474
ზახ 18 აბხ. 265, 272
ზახ იხ. ზუ.
„ზახმატჩი“ ლუმუქ-ლეკური გაზეთის სახელი 85
ზახო იხ. ზუ.
ზა̈ 1 უბიხ. 276, 276, 291, 292
ზა̈მინ 1000 იხ. ქოსოოე უბიხ. 276, 280
ზკ̌ჷ 1000 აბხ. 274
ზე 1 ყაბ. 282, 283
ზე 1 ადიღ. ყაბ. 284, 291, 292
ზე 1 უბიხ. 291, 292
ზე ჩემი. ალულ. 536
ზე იხ. ზუნ.
ზე́ 1 ჩერქ. 291, 292
ზე́ე 1 ადიღ. 281, 283
ზე́ვუო შენ შენ თავს. ადიღ. 478
ზე́ზე́ მე ჩემ თავს. ადიღ. 478.
ზეკ 6 ხინლ. 371, 372
ზეკი 1000 აბ. 264, 265, 274
ზეჲ მფლობელი. ყაბ. 243
ზე́ჲჟ 19 აბ. 265, 272
ზერ ფური. რუთ. წახ. 159, 612
*ზერე 1 ადიღ. ყაბ. 284
ჩე́ტე́ ჩვენ ჩვენ თავს ადიღ. 478
ზე́ხვე́ თქვენ თქვენ თავს. ადიღ. 478
ზექ 6 ხინლ. 333, 334
ზექი 1000 აბხ. 274
ზვება შობა. ქართ. 193, 194.
ზვი ქართ. 193
ზზი 1 ყაბ. 282, 283, 291, 292
*ზზკე 100 აბხ. 275
ზზჷ 1 თან. ყაბ. 282, 283, 292
ზი 1 ადიღ. 281, 283
ზი 1 ჩერქ. 292
ზი იხ. ზუნ.
ზია ფური. დიდ. 159, 612
ზიარი (ნათესავი) ქართ. 167
ზივუ ფური. ანდ. 159
ზივუნ ფური. ახვახ. 159, 612
ზინ ფური. ბოთლ. დიდ. კარატ. ჰამ. ტინდ. 159, 612
ზინ ნაცვალსახელი ჯექ. 568
ზინ იხ. ზუნ.
ზინი ფური. ყუან. 159, 612
ზინიგატ ჰიანჰველა. ჩაჩნ. 156
ზირე 1 ადიღ. ყაბ. 284, 291
ზირე 1 ყაბ. ჩერქ. 415, 419
ზიხ იხ. ზუნ.
ზიხარ ქ. 604
ზკე 100 აბხ. 265, 274
ზმარტლი ქ. 617
ზმნის ქცევა ქ. 587
ზნჷ ერთხელ. აბხ. 267
ზნჷკ ერთხელ. აბხ. 267
ზო ქართ. ჰან. 194
ზობა მოგება შვილისა. ქართ. ინგ. 193, 194
ზონ მე. არჩ. 530, 531, 532, 534, 551, 567, 568, 573, 580
ზონა ნაცვალსახელი. არჩ. 534

ზონაბუ მე თითონ (3-სქ). არჩ. 534, 557
ზონარუ მე თითონ (2-სქ). არჩ. 534, 557
ზონაჟუ მე თითონ (1-სქ). არჩ. 534, 557
ზონტიუ მე თითონ (4-სქ). არჩ. 534, 557
ზჟცრ ნაცვალსახელი. ადიღ. 462
ზჟც ნაცვალსახელი. ადიღ. 462
ზრე 1 ყაბარ. 291
ზროხა ქართ. 168, 218. 219
ზუ მე. რუთ. 543
ზუ კვრ. 547
ზუ თქვენ. ლუმუქ. 512, 526, 527
ზუ მე. უდურ. 550, 551, 552, 568
ზუ სუბიექტური ნაცვალსახ. ნიშ. 1-პ. მხ. რ. უდურ. 601
ზუბა ბუკრუ თქვენ თითონ მოხვედით. ლუმუქ 529
ზუბიბა 30 ლუმუქ. 305, 306
ზუბილდია ცავა 31 ლუმუქ. 308
ზუბირა 30 ლუმუქ. 305, 306, 308
ზუ ბუკრუ თქვენ მოხვედით. ლუმუქ. 529
ზუბივა 30 (ახალი) ლუმუქ. 305, 306
ზუგ 12 აბხ. 264 272
ზუდ ძუ. ჩაჩნ. 156
ზუება ქართ. 193, 195, 205, 612
ზუვა, ზურა, ზუბა თქვენ თითონ. ლუმუქ. 528
ზუ ზუ მე ვარ. უდურ. 603
ზუ ზუბა ბუკრუ თქვენ თითონ მოხვედით. ლუმუქ. 529
ზულ თქვენ. ლუმუქ. 523, 565
ზულ იხ. ზუ.
ზუნ მე. ალულ. 536, 538
ზუნ მე. კვრ. 545, 546
ზუნ მე. კვრ. ალულ. 568
ზუნ იხ. ზუ.
ზუნიძარ იხ. ზუ.
ზუძარ იხ. ზუ.
ზურ თქვენ. ხინალ. 565
ზურა ჰან. 194, 612
ზურა ჯოლორი ჰან. 194
ზურა დედალი საქონელი. ჰან. 195
ზურალ დედაკაცი. სვან. 195
ზურა ლაკი ჰან. 194
ზურა ლაჯი ჰან. 194
ზურა მსქუერი ფურ-ირემი. ჰან. 194
ზუხ 15 აბხ. 264, 265, 270, 272
ზუიხ 11 აბხ. 264, 272
ზქი 1000 თან აბხ. 274
ზგ მე. წახურ. 538, 567
ზღმარტლი ქ. 617, 618, 619, 620
ზგ მე. რუთ. 543
ზგა ისინი თავიანთ თავს. ადიღ. 478
ზგი ის თავისთავს ადიღ. 478
ზგნ ნაცვალსახელი. ბუდუხ. 568
ზგძ იხ. ზგ.
ზგ ძირჯჯარ მე თითონ (2-სქ). წახურ. 541
ზგრგ 1 ყაბ. 283, 291
ზგ ჟუჯ-ჯარ მე თითონ (1-სქ). წახურ. 541
ზც ნაცვალსახ. წახურ. 568
ზცნ ნაცვალსახ. რუთულ. 568
ზიალჾ 10 უბიხ. 279 291, 294, 423
ზი 10 უბიხ. 289, 275, 278, 279, 280, 291, 294
ზიზჾ 11 უბიხ. 275
ზივ 10 უბიხ. 275, 278, 279, 280, 291, 294
ზივბლ 17 უბიხ. 276
ზივბლი 19 უბიხ. 276
ზივზჾ 11 უბიხ. 275
ზივპლი 14 უბიხ. 275
ზივტუა 12 უბიხ. 275
ზივლუა 18 უბიხ. 276
ზივშჾ 13 უბიხ. 275
ზივშხი 15 უბიხ. 275
ზივფ 16 უბიხ. 276

თ მე-4 სქ კატ. ნიშანი არჩ. 143
თთ მე-3-სქ. კატ. ნიშანი არჩ. 345

თა̄ ის. ლუშუქ. 526, 528, 529, 557, 577
თა̄ ნაცვალსახელი. ლუნძ. 561
თა̄ბა ის თითონ. ლუშუქ. 528, 557
თადესუნ იხ. თასტუნ
თა̄ დურკრი ის (დედაკაცი) მოვიდა. ლუშუქ. 529
თაეხუნ იხ. თაისუნ.
თა̄ჲა ის თითონ. ლუშუქ. 528, 557
თავადი ნაცვალსახ. ქართ. 431. 442, 443 476
„თავი“ „ერთი თავი“ ქ. 377, 442
თავი ნაცვალსახ. ქ. 580
თავი თჳსი ნაც. სახ. ქ. 431
თაზსა მივალ. უდურ. 602
თათი ქ. 410
თაიხუნ წასვლა უდურ. 601, 602
თამა ქ. 615
თამ̈ე ფრინველის ფრთა. ჩერქ. 617
თამი ქ. 615, 616
თანალ იხ თა̄.
თანან იხ თა̄.
თანანხა მიხვალთ. უდურ. 602
თანაჲარ იხ. თა̄.
თანეხა მიდის. უდურ. 602
თანილ იხ. თა̄.
თანინ იხ. თა̄.
თანიჲარ იხ. თა̄.
თანხა მიხვალ. უდურ. 602
თაჲ ისინი. ლუშუქ. 526, 528, 529, 561
თაჲანხა მივალთ. უდურ 602
თაჲბა ისინი თითონ. ლუშუქ. 528
თაჲნდალ იხ. თაჲ
თაჲნდან იხ. თაჲ
თაჲნდაჲარ იხ. თაჲ
თაჲნდულ იხ. თაჲ
თაჲნდუნ იხ. თაჲ
თაჲნდუჲარ იხ. თაჲ
თაჲრა ისინი თითონ. ლუშუქ. 528
თაჲ ცრ̄ბა ბუკრი ისინი თითონ მოვიდნენ. ლუშუქ. 529
თა̄რა ის თითონ. ლუშუქ 528, 557
თარარგ რომელი (დაკ. აშხ.). ადიღ. 479
*თარარგ რომელი (დაკ). ყაბარ. 483
თარგ როგორი (დაკ). 479
თარგ რანაირი (დაკ). ყაბარ. 483
თასტუნ მიცემა. უდურ 601
თაუ ნაცვალსახ. ლილღ. ლუმ. 577, 579, 580
თაყუნსა მიდიან. უდურ. 602
თა̄ ცუბბა ბუკრი ის თითონ (ქალიშვილი) მოვიდა. ლუშუქ. 529
თა̄ ცუჯა უკრი ის თითონ (მამაკაცი) მოვიდა. ლუშუქ. 529
თა̄ ცურდა დურკრი ის თითონ (დედაკაცი) მოვიდა. ლუშუქ. 529
თა̄მ ნაცვალსახ. ლუნძ. 561
თე ნაცვალსახ. მ. 430, 436
თე ჩვენ (დაკ) ადიღ. 477
თე სად (დაკ.). ადიღ. 479
თე ის. ალულ. 536, 537
თებ ისინი. არჩ. 530, 561
თებ თვისი. დიდ. 561 577
თებ ჟაბბუ ისინი თითონ. არჩ. 534, 560
თეთგჲ ჩვენი (დაკ.). ადიღ. 477
თელეჲა 233
თელჳ 181
თენა ნაცვალსახ. მ. 430, 436, 441, 442
თენა ჭ. 438, 439
თეჲ იხ. თაჲ.
თერ ჩვენ (დაკ). ადიღ. 477
თერ თერეშ ჩვენ თითონ. ადიღ 478
თესლმცენარე ახთ ქ. 228
თესუნ ჩასხმა. უდურ. 601, 604
თეში ჭ. 438
თვათვი მ. 411
თვით ქ. 442
თი ნაცვალსახ. მ. 430, 436, 442, 480
თი ნაცვალსახ. ჭ. 431 580
თი ის. რუთულ. 544
თი იხ. თე.
თითონ ნაცვალსახ. ქ. 431, 441, 442, 443, 476, 576

თიკანი ქ. 103, 177, 183, 191, 192, 613
თიკანი ბატკანი. ჭან. 192
თინ მისი. ალულ. 536
თინ იხ. თე.
თინა ნაცვალსახ. მ. 430, 436, 437, 439 441, 442
თის იხ. თე.
თიჳ იხ. თე.
თო ის. არქ. 532
თობ ის. არქ. 530, 561, 577
თობ ინჟაბუ ის თითონ (3-სქ.). არქ. 560
თოთ ის. არქ. 530, 561 577
თოთი მ. 410
თოთ ინჟატუ ის თითონ (4 რქ). არქ. 560
თოთმინნიბ მისები. არქ. 533
თომა თმა. მეგრ. ჭან. 615, 617
თომა—კვინჩხიშთომა. ჭან. 615
„ კინჩხიშთომა. ჭან. 615
თომალიერი თმიანი. ჭან. 615
თომი ქ. 615, 616
თომალიერი თმიანი. ჭან. 615
თომონი თმიანი. ჭან. 615
თორ ის. არქ. 530, 561 577
თორ ინჟარუ ის თითონ (2-სქ). არქ. 560
თოჳ ის. არქ. 530, 561, 579, 577
თოუ ინჟაჳუ ის თითონ (1-სქ). არქ. 560
თოჳმუნ(ნ)იბ მისნი. არქ. 533
თოჳმუნნუბ მისი (3-სქ.) არქ. 533
თოჳმუნნუთ მისი (4-სქ) არქ. 533
თოჳმუნნურ მისი (2-სქ.) არქ. 533
თოჳმუნნუჳ მისი (1-სქ.) არქ. 533
თუ იგივე დუ. თაბას. 549
თუილეხი დედალი მიმინო ჭან. 225
თუმა თმა. მეგრ. 615
თუმცალა 101
თურ ისინი. ალულ. 536, 537
თური იხ. თურ.
თურინ იმათი. ალულ. 536
თურინ იხ. თურ.
თურის იხ. თურ.
თურიჳ იხ. თურ.
*__თუალ__ სვან. 231, 232
თვთ ნაცვალსახ. ქ. 431, 442, 476, 580
თვთონ ქ. 441
თვსი ქ. 442
თქვა ნაცვალსახ. მე 2-პ. მრ. რ. მ. 429
თქვან ნაც. სახ. მ. ჭ. 429, 432. 438
თქვანი ნაც. სახ. მე-2-პ. მრ. რ. მ. 430
თქვანი ნაც. სახ. მე-2-პ. მრ. რ. ჭ. 430
თქვანი ნაც. სახ. მ. ჭ. 438
თქვენ ნაც. სახ. მე-2-პ. მრ. რ. ქ. 429, 432, 438, 443, 451, 453, 581
თქვენა ნაც. სახ. ქ. 432, 437.
თქვენ თითონ ქ. 578
თქვენი ქ. 438, 453
თქუენ ნაცვალსახ. მე-2-პ. მრ. რ. ქ. 429, 432, 439, 450, 581
თქუენი ნაც. სახ. მე-2-პ. მრ. რ. ქ. 430, 438
თქვენნ ქ. 432
თყა 20 ახალი ჩაჩნ. 296, 300
თყა 20 ლილლ. 298
*__თყა__ 2 ლილლ. 299, 301, 302
თყა-იტ 30 (ახალი) ქისტ. 296, 301
თყე-ით 30 (ახალი) ჩაჩნ. 296, 301
თყიეხნა 19 (ახალი) ჩაჩნ. 296, 300
თყეშია 22 (ახ.) ჩაჩნ. 296
თყე ცაზ 21 (ახ.) ჩაჩნ. 296
თყე ცხრა იტტე 31. ახ. ჩაჩნ. 296

თყო 20 (ახალი) ქისტ. 296
თხა ქართ. 174, 177, 218, 219, 613
თხან ჩვენი (ჲანდ). ჩაჩნ. 490
თხან იხ. თხუო. ჩაჩნ. 490
თხანი-თხაჲნი იხ. თხუო-თხაშ.
თხაჲნიგ თვით ჩვენი. ჩაჩნ. 493
თხაუჴ სახლის თავი. ჩაჩნ. 581
თხაშ ჩაჩნ. 491
თხემი ქ. 431, 443, 476, 581
თხენ ნაც. სახ. ლილლ. 581
თხვიმ სვ. 431 476
თხვიმშუ სვ. 476
თხო ნაცვალსახელი. წოვ. 605
თხოხლია იხ. თხუო
თხუვნა იხ. თხუო.
თხუვნა-თხაშნა იხ. თხუო-თხაშ.
თხუიმ ნაცვალსახ. სვ. 442, 443
თხუმილდ სვ. 431
თხუმშუ ნაცვალსახ. სვ. 431, 442, 443
თხუო ჩვენ [მე და ის, ან ისინი (ჲანდ)], ჩაჩნ. 490, 491, 497, 597
თხუო ნაცვალსახ. ლილლ. 496, 581
თხუო **დუ** ჩვენ ვართ. ჩაჩნ. 592
თხუო **თხაშ** ჩვენ თითონ. (მე და ის, ან ისინი). ჩაჩნ. 491, 492
თხუო **თხეშ** ჩვენ თითონ ლილლ. 577
თხჳმ ნაცვალსახ. სვ. 580, 581
თჳო ნაცვალსახ. წოვ. 496
თჳო ნაც. სახ. ქისტ. წოვ. 497
თგდე სად (ჲაკ). ადიღ. 479

ი აწ. დრ. ფუძის მაწ. ქ. 588
ი ნაცვალსახელი. მ. 430, 336
ი ზმნის თავსართი მე-3-პ. არაგონ. მხ. და მრ. რ. აბხ. 589
ი ზმნის თავსართი მე3-პ. (მ). მხ. რ. აბხ. 590
ი ზმნის თავსართი დამატ. (არაგონ) მხ. რ. აბხ. 590
ი ზმნის თავსართი დამატ. 3—პ (მ) მხ. რ. აბხ. 591
ეს (ლ.) ადიღ. 477
ი (y) მდედრ. სქ. ნიშ. ავარ. 170
ი მე-2 სქ. კატ. ნიშ. ანდ. 352
ი მე-2 სქ. კატ. ნიშ. ბუიხ. კარატ. ყუან. ახვხ. 335
ი ნაცვალსახ. კვრ. 546
ი გონიერ მდედრ. სქ. ნიშანი. ლუხძ. 338
ი მე-2 კატ. ნიშ. მხ. რ. ყუბ. 153, 332
ი მე-3 სქ. კატ. ნიშ. ჩაჩ. ქისტ. წოვ. ყაფ. 256
ი ის ჩაჩნ. 491
ი ეს ჩაჩნ. 493
ი სქ. კატ. ნიშანი. ჰამ. ტინდ. 357
ია მდედრ სქ. ნიშ. ქარ. და ავარულში. 170, 171
ია ნაცვალსახ. ჰ. 430, 437, 440, 441
იაბერი ქ. 209
იასაშვილი ქ. 209
„**იაფეტური** **კავკასია**“ 73
იბაქსუნ სმენა. უდურ. 603
ი-ბერ 66
იბურ ესენი. კვრ. 546
იბურუ იხ. იბურ.
იბურუზ იხ. იბურ.
იბურუნ იხ. იბურ.
იგი ნაცვალსახელი მე-3-პ. მხ. რ. ქართ. 429, 434, 436, 437, 440, 441, 444
იგინი ნაც. სახ. მე-3-პ. მრ. რ. ქ. 429, 436, 442
იდა იხ. იმი
იდაზ იხ. იმი
იდა(ნ) იხ. იმი
იდუ ეს. ხვარ. 521, 524
იჲ ეს (ლ.) ადიღ. 477
ივუ შენ. თაბ. 547, 548, 600
ივუზ იხ. ივუ.
ივუზ **რექუდივუზ** შენ გესმოდა. თაბას. 597
ივუზ **რექუდუვუზ** შენ გესმის. თაბას. 597
ივუ **ილდიქუდუვა** შენ ეცემი. თაბას. 597

იჾ ის. ჩაჩნ. 490, 491, 493, 497, 577, 578
იჾ ნაცვალსახ. ქისტ. 497
იჾარან 1000. არჩ. 347
იჾარა-ჶუ,-რუ,-ბუ,-ტჾუ 1000 არჩ. 346
იჾდიბ ტკბილი. მრ. რ. 3, 4-კატ. არჩ. 144
იჾდუთ ტკბილი. მხ. რ. 4-კატ. არჩ. 144
იჾდე ჩემი. რუთულ. (შანაზ). 543
იჾდჳ იხ. ზე.
იჾ ვუ ის არის. ჩაჩნ. 592, 593
იჾმალაჶ ვინ (acc. გვლ). ქისტ. 490
იჾმალაჶ ვინ (acc. გვლ) ჩაჩნ. 490, 498
იჾ ჲუ ის არის. ჩაჩნ. 598, 593
იჾტოგდა ვისა. აბხ. 462
იჾუ მე. თაბას. 547, 548, 568, 600
იჾუჾ იხ. იჾუ
იჾუჾ რექჶდიჾ მე მესმის. თაბას. 597
იჾუჾ რექჶდიაჾ მე მესმოდა. თაბას. 597
იჾუ ილდიქჶდუჾა მე ვეცემი. თაბას 597
იჾუმ ისინი. ჩაჩნ. 490, 491, 493, 497, 478
იჾუმ ბუ ისინი არიან. ჩაჩნ. 592
იჾუმ შემ ისინი თითონ. ჩაჩნ. 491
იჾუმ შემ ისინი თითონ. ღილღ. 577
იჾ-შჷ ის თითონ. ჩაჩნ. 491, 492, 497, 577, 578
იჾ—ცჷ ის თითონ. ჩაჩნ. 578
ით 10 ახალ. ჩაჩნ. 296, 298, 299, 301
ითთ 10 ღილღ. 422
ი(იჾ) ის (ჲანდ). ჩაჩნ. 490
იკან ყოფნა. ლუმუქ. 142
ილა დედა, ანდ. ბოთ. ღოდ. კარ. ახვ. ყუან. ტანდ. 159
ილა ჩვენ. ხვარ. 520, 521, 523, 563
ილსავიჲა ვისი. აკუშ. 555, 556
ილსაჶიჲა ვისი (გვლ.) აკუშ. 554
ილე̄ ჩვენ. ყაჶჩ. 520, 523, 563
ილო̄ ჩვენ. ინხ. 520, 521, 523
ილო ნაცვალსახ. ხვარ. 563
ილოხ ჩვენი. ყაჶჩ. 521
ილულ იხ. ილა.
იმ ნაცვალსახ. კჳრ. 547
იმავე ქ. 437
იმდუ ვინანი? ჭამ. 517
იმი ეს. კჳრ. 546, 547
იმჭალე ვინ? ჭამ. 517
ინ აწ. დრ. ფუძის მაწ. მეგ. 588
ინ აწ. დრ. ფძ. მწ. სვ. 588
ინ სწორედ ეს (4-სქ). წახურ. 539
ინა ნაცვალსახ. მ. 430, 436, 437, 439, 441
ინა სწორედ ეს. წახ. 539
ინა შენ (გვლ). ლუმუქ. 525, 526, 527, 557
ინაბა შენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
ინა დურკრა შენ (დედაკაცო) მოხველ. ლუმუქ. 529
ინავა შენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
ინავა ჶკრა შენ თითონ (მამაკაცი). მოხვედი. ლუმუქ. 529
ინა ინავა ჶკრა შენ თითონ (მამაკაცი) მოხვედი. ლუმუქ. 529
ინა ინარა დურკრა შენ თითონ (დედაკაცო) მოხვედი. ლუმუქ. 529
ინანიჲარ იხ. ინა.
ინარა შენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
ინარა დურკრა შენ თითონ (დედაკაცო) მოხვედი. ლუმუქ. 529
ინა ჶკრა შენ მოხვედი. ლუმუქ. 529
იწეგო ვინ (გვლ.). ანდ. 509
ინენ გგაბენ გგაჩჩგ მისი დედის ცხენი. უბიხ. 137
ინენ გგაფჲუნ გგაჩჩგ მისი მამის ცხენი. უბიხ. 137
ინკლიაწადა 60. ტინ. 358
ინკლიიდა 6 ტინ. 358
ინკლიიდა 6 ბუიხ. 336
ინსსოწადა 50 ჭამ. 357
ინსსუდა 5 ჭამ. 357
ინსსუდა თვისი. ახვ. 516
ინსაუდა 5 ჭამ. 370
ინტლიაცია 60. ინხ. 359

ინტლიაწა 60 ყუან. 335
ინტლიაწადა 60 კარატ. 336
ინტლიიდა 6 კარატ. 336
ინტლიიდავე 6 ახვხ. 337
ინტლიირა 6 ყუან. 335
ინტშუწოლგუ 50. ანდ. 335
ინტხლიირა 6. ყუან. 371
ინშთუდა 5 კარატ. 336
ინშთუწადა 50 კარატ. 336
ინშტუბეშონუგუ 500. ანდ. 353
ინშტუგუ 5. ანდ. 352. 355, 369, 370
ინშტუდა 5. ტინ. 358, 370
ინშტუწადა 50 ტინ. 358
ინშტუწოლგუ 50 ანდ. 353
ინშუდა თვისი. კარატ. 514
ინშუძდა თვისი. კარატ. 514
ინშუბდა თვისი. კარატ. 514
ინხლიიდა 6 ბუიხ. 371
იძ მისი (დაკ.). ადილ. 477
იძე 18 ადილ. 281
იძო დედა. ყაფ. 159
ძგძ მისი (დაკ). ადილ. 477
ირემი ქ. 168, 177, 183
ირემ-ვაცი 177
ის ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. ქართ. 429 430, 440, 441, 444, 453
ის ჩემი არჩ. 532. 551, 567
იხ იხ. ზონ.
ის 9 ქისტ. 296, 300
ის 9 ჩაჩნ. 296, 300
იხ 9 ლუმ. 334
ის .9 წოვ. 296
ის (მრ. რ. იხშაბი) ხარი. დიდ. 158
იხა უდურ. 603
ისაბ ჰოძტ შენ დედაკაცი მეუბნები. აბხ. 591
ისალ ჰოძტ მეუბნება ქალი. აბხ. 591
ისანა ჰოძტ მეუბნება როცა. აბხ. 591
ისარ ჰოძტ მეუბნებიან ისინი. აბხ. 591
ისაუ ჰოძტ შენ მამაკაცი მეუბნები. აბხ. 591
ისაშ ჰოძტ მეუბნებით თქვენ. აბხ. 591
ისგე ნაცვალსახ. ს. 439, 453
ისგუ ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. ს. 430, 439
ისგუ იხ. ისგუი
ისგუე ნაცვალსახ. მე-2-პ. მრ. რ. ს. 430, 439
ისგუეძ ნაც. სახ. სხ. 439, 453
ისგუი ნაც. სახ. მე-2-პ. მხ. რ. ს. 430, 439. 453
ისგუმ სვ. 453
ისდუდა ვისი. აბხ. (ჩ- 455, 462
ისეძ ჰოძტ მეუბნება მამაკაცი. აბხ. 591
ისზ 9 ლუმ 334
ის თითონ ქ. 442
ისი ნაც. სახ. ქ. 430, 436, 337, 441, 446
ისინი ნაც. სახ. მე-3-პ. მრ. რ. ქ. 429, 436, 442, 453
ისკუ ნაც. სახ. ს. 439
ისკუე ნაც. სახ. ს. 439
ისნო 6 (გპლ) დიდ. 349, 351, 371, 372
ისძ 9 ლეგ. 334
ისპუტა ვისი. აბხ. (ს-დ). 455, 462
ისს (მრ. რ. ისანა) ძმა. ყაფ. 159.
ისხა მისი. ხვარ. 521, 564
ისსე იხ. ჟუ.
ისსი ჩვენ. ახვ. 516, 565
ისსი ჩვენ. ჭამ. 517, 565
ისსიბ ჩემები. არჩ. 533
ისსიუ,-ძ,-ბ ჩვენი. ჭამ. 517
ისტიუ ცოლი. ჩაჩნ. 236, 237
ისტიუპა ვისი. აბხ. 462
ისტიგუპ აბხ. 462
ისტიგუპბა აბხ. 462
ისუდ იხ. ჟუ.
ისუნ უდურ. 603
ისშუ ქმარი, მამაკაცი. უდურ. 251
ისხო მისი. ინხ. 521, 564
იტ 10 (ახალი). ქისტ. 296, 298. 301
იტ-ბახა 1000 ჩაჩნ. ქისტ. (გპლ). 296
იტლინა 6 ყაფ. 359

იტლინაიგ 60. ყაფ. 359
იტტ 80 ჩაჩნ. ქისტ. (გვლ). 295, 298, 299, 301
იტტ 80. ლილლ. 422
იტტა 10. ქისტ. 301
იტტა 10 წოვ. 373
*იტტე 10. ჩაჩნ. ქისტ. 300, 301, 373
იტხლელ იხ. ჟუ.
იტხლაა ჩვენ. ტინდ. 513, 563
იტხლიეს ჩვენ. ტინდ. 513, 563
იტხლოეს მისი (მდედრ. სქ.). ინხ. 521, 564
იტხლაიდი იხ. იტხლაილ.
იტხლიივთ იხ. იტხლაილ.
იტხლიილ ჩვენ (მე და შენ, ან თქვენ) ანდ. 510, 512, 563
იტხლაის მისი. ხვარ. 564
იტხლაისს მისი (მდედრ. სქ). ხვარ. 521
იტხლაიუ,-დ,-ბ,-რ იხ. იტხლაილ.
იტიჯ მასი (მამრ. სქ). აბხ. 456, 460
იუნთ 4 ახალი. დიდ. 349, 351
იუგთ რა (გვლ). ანდ. 509
იურა ხვადი კვიცი. ალულ. 163
იფ აწ. დრ. ფძ. მწ. ჭან. 588
ილდიბ მძიმე. მრ. რ. 3, 4. კატ. არჩუ 144
ილდუთ მძიმე. მე-4-კატ. მხ. რ. არჩუ. 144
იჩუ ჩვენ. თაბას. 566
იჩიუ თქვენ. თაბას. 565
იშ 9. ჩაჩნ. ქისტ. (გვლ). 295, 300
იშა ჭაკი ცხენი. ჭამალ. 164
იშაა ის თითონ. ჩაჩნ. 491, 492, 497
იშბა 9. აბხ. 263, 264, 272, 294
*იშგუ ნაცვალსახ. სვ. 439
*იშგუ, ხვ. 453
იშგუეჲ ნაცვალსახ. სვ. 439
იშგუილ 7 სვ. 384
იშგუილდეშდ 70 სვ. 385
იშდგ ჩვენი. რუთულ. 543
იშდგ იხ. ჟი.
იშთუდა 5. კარტ. 370
იში ჩვენ. კარატ. 514, 565
იშიბ ჩვან (ვგლ). ანდ. 509, 511
იშიბეჲ ჩვენები (1, 2-სქ). კარატ. 514
იშირეჲ ჩვენები (3-სქ). კარატ. 514
იშირპი რა. აბხ. (ს-დ). 455
იშიუ ჩვენ. ლოდობ. კარატ. 565
იშიუ,-დ,-ბ ჩვენი. კარატ. 514
იშიუ,-დ,-ბ ჩვენი. ლოდობ. 516
იშიუ,-დ,-რ ჩვენნი. ლოდობ. 516
იშიგლ ჩვენ. ანდ. 510
იშტ ტყა 29. ჩაჩნ. ქისტ. (გვლ). 295
იშტუგთ 5 ანდ. (გვლ). 352, 355, 369
იშტუდა 5 ბუიხ. 336
იშტუდა 5 ბოთლ. კარატ. 369, 370
იშტუდავე 5 ახვხ. 337, 370
იშტუაცია 50 ინხ. 359
იშუ დედა. ხუარ. 164
იშჩი ჩვენ. ლოდობ 515, 565
იშაა ჩვენ. ტინდ. 513, 565
იშაი ჩვენ. ბაგულ. 515
იშაი ჩვენ. ბოთლ. 513
იშაი ჩვენ. ბოთლ. ბაგულ. 565.
იშაიბ,—რ ჩვენი. მრ. რ. ტინდ. 513
იშაიბა ჩვენნი (1, 2-სქ). ბაგულ. 515
იშაიდი იხ. იშიგლ.
იშაიყთ იხ. იშიგლ.
იშაილ ჩვენ (მე და ის, ან ისინი). ანდ. 510, 511, 512, 514, 565
იშაირ იხ. იშაი.
იშაირა ჩვენნი (3-სქ.). ბაგულ. 515
იშაიუ,-დ,-ბ ჩვენი. ტინდ. 513
იშაიუ,-დ,-ბ ჩვენი. ანდ. 514, 515
იშაიუ,-დ,-ბ,-რ იხ. იშიგლ.
იჩ ჩვენი (ჩემი და შენი, ან თქვენი). თაბას 549
იჩ თვისი. უდურ. 552
იჩ თითონ. უდურ. 552, 558, 559, 567
იჩ იხ. იჩუ.
იჩა ჭაკი ცხენი. ანდ. 164
იჩა იხ. იჩ.
იჩგთ 9 ლუნძ. (გვლ). 339
იჩგთ 9 ანწ. (გვლ). 340

იჩგო 9 (გვლ). ქარ. 340
იჩგო 9 ლუნძ. ანწ. ქარ. (გვლ). 344
იჩეხო იხ. იჩ.
იჩიტაი თვისი. უდურ. 552
იჩილო(ნ) თვისი. უდურ. 552
იჩუ ჩვენ (მე და შენ) თაბას. 547, 548, 565, 600
იჩუ იხ. იჩ.
იჩუზ იხ. იჩუ.
იჩუ ილდიქუ̆დუ̆ჩა ჩვენ (მე და ის) ვეცემით. თაბას. 597
იჩუზ რექუ̆დუ̆ჩუზ ჩვენ (მე და იმას) გვესმის. თაბას. 597
იჩუხ იხ. იჩ.
იჩ' თქვენი. თაბას. 549
იჩ' იხ. იჩ'უ.
იჩ'უ თქვენ. თაბას. 548, 566, 567, 600
იჩ'უ თქვენ. კვრ. 547
იჩ'უზ იხ. იჩ'უ.
იჩ'უ ილდიქუ̆დუჩ'ა თქვენ ეცემით. თაბას. 597
იჩუზ რექუ̆დიჩუზ ჩვენ (მე და მას) გვესმოდა. თაბას. 597
იჩ'უზ რექუ̆დიჩ'უზ თქვენ გესმოდათ. თაბას. 597
იჩ'უზ რექუ̆დუ̆ჩ'უზ თქვენ გესმით. თაბას. 597
იცეჲტ წავიდა (არაგონ). აბხ. 590
იცეტ წავიდნენ. აბხ. 590
იცონ მიდიოდა (არაგონიერი). აბხ. 590
იცო̄ნ მიდიოდნენ. აბხ. 590
იცოჲტ მიდის (არაგონ). აბხ. 589
იცოჲტ მიდიან. აბხ. 590
იწა-პხეუზ-ტყა 1000. წოვ. (გვლ). 296
იწატყ 200. ახ. წოვ. 297, 301
იწუდ 10. ალულ. 328, 329, 373
იკათა ის თითონ (მამრ. სქ). აბხ, 457
იპ' ჩვენი (ჩემი და მისი, მათი) თაბას. 549
იპ' იხ. იპ'უ.
იპ'უ ჩვენ (მე და ის) თაბას. 547, 548, 600
იპ'უზ იხ. იპ'უ.
იპ'უზ რექუ̆დიპ'უზ ჩვენ (მე და შენ) გვესმოდა. თაბას. 597
იპ'უზ რექუ̆დუ̆პ'უზ ჩვენ (მე და შენ) გვესმის. თაბას. 597
იპ'უ ილდიქუ̆დუ̆პ'ა ჩვენ (მე და შენ) ვეცემით. თაბას. 597
იფწურ 50 ალულ. 328
იფგაიდ 5. ალულ. 328. 370
იგ 4. ახალი ქისტ. 296, 299
იგს 9 წოვ. 296
იგტ 10 ახ. წოვ. 301
იიმჩჩგო 9. ახ. ლუნძ. 339, 344
იიშტაწა 50. ყუან. 335
იიშტურა 5. ყუან. 335, 369, 370

კა ვერძი. ჩაჩნ. 155
კა მოზრდილი ცხვარი. ჩაჩნ. 237, 236
კა̃ 8. ყუბჩ. 334
კა̄ 8. ხინ. 332
კაეგ ცხვარი. (გვლ). ჩაჩნ. 238
***კავილ** ქ. 238
კავილ სვან. 222
***კაით** ჩაჩნ. 238
კანჯარი ქართ. 174
კარაული დედ. ვირი. ქართ. 178
კართი-კართი ქ. 387
კა̃ტ ქათამი. რუთ. 614
კაცი ქართ. 165, 168
კა̃წაფოსიეუ 31 ტაბ. 358
კახაბერი ქ. 209
კახასშვილი ქართ. 209
კაჰრაული ქართ. 218
კბილბაგისმიერი **ბგერები**. 114
კბილის მიერი თანხმოვნები. 115
კი რაჲმე. აბხ. 267
კი არაგონიერთა რამე. აბხ. 274
კი ცალობა. აბხ. 291
კი კავშირი. ყაბ. ადიღ. 290
კებდიტიუზ ერთი ძროხის შებმა. თაბას. 147
კემალი ქართ. 222, 223, 238
კენტი ქართ. 385, 386, 388, 424

კერტან ტახი. სვან. 207
კერტი ქ. 386, 387
კერში კერატი. მეგრ. 206
კერშილოხაჲ ქართ. 206
კესა უდურ. 603
კეხუნ უდურ. 603
კეტჰ̈ ქათამი. ჩერქ. 245
კეტოუზ (კერტოუზ) რამდენიმე ძროხის შებმა. თაბას. 147
კეული ქართ. 195, 196, 208. 209, 222, 223, 238
კეშანოდა 200. ახვხ. 337
კეში კერატი. მეგრ. 206, 207
კეცი ქართ. 391
*კვნა ქართ. 196, 197
კვნა ქართ. 196, 197
კიალ 2 (გვლ.). აკუშ. 309, 310, 311
კიბა ლუმუქ. 304, 306, 416, 420
კიგო 2 (გვლ.). ლუნძ. 339, 341, 420
კიგო 2. ახალი. ლუნძ. 339, 365
კიგო 2. (გვლ.). ანწ. 340, 341
კიგო 2. (გვლ.). ჰარ. 340, 341
კივა 2 ახალი ლუმუქ. 304, 306, 416, 418, 420
კინ სომხ. 229
კინუ ვაცი. ჰარ. 160
კირა ლუმუქ. 304, 306. 416, 418, 420
კიშა 2 (გვლ). ლუმუქ. 304, 305, 306
კიყელდა ანწგო 50 (გვლ). ანწ. 340
კიყელდა-ხოგო 41. (გვლ). ანწ. 340
კიყოგო 40. (გვლ). ლუნძ. 339. 341
კიყოგო 40. ახალი ლუნძ. 339
კიყოგო 40. (გვლ). ანწ. 340
კიყოგო 40. ჰარ. (გვლ). 341
კიყოელდა-ანწგო 50. (გვლ). ლუნძ. 339
კიყოელდა-ანწგო 50. ჰარ. 341
კიყოელდა-ცო 41 ლუნძ. (გვლ). 339
კიყოელდა-ცო 41. ჰარ. (გვლ). 341
კიყოჲალდა ანწგო 50 ახალი ლუნძ. 339
კიყოჲალდა ცო 41 ახ. ლუნძ. 339
კიცვ ქართ. 168, 178
კკიწ ციკანი. ყაბ. 240
კკუებ 2 რუთ. 324, 325, 365
კკუედ 2 რუთ. 324, 325, 365
კკუერ 2 რუთ. 324, 325, 365
კნა ქართ, 194, 196
კნა გურ. ქართ. 222
კნა შდრ. კვნა. ქართ. 197
კოვ სომხ. 218
კორვნ სომხ. 187
ჰო კრიოხ 176
კრკნოც სომხ. 391
კროტჱზატე ხჱირახ. 401
კროტერ ტო ხჱირე. 401
კუ სუფიქსი. ყაბ. ადიღ. 290
კუა 20 (გვლ.). ლუმუქ. 306
კუარი ქართ. 196
კუჱმუო იხ. კა.
კუერი ქართ. 195, 196, 197
კუიდულ იხ. კუჲ
კუიმილ იხ. კა.
კუჱმინა იხ. კა.
კუჱმინდ იხ. კა.
კუკურია ხახარია იხ. ხახარია.
კუნ კენ. ლუმუქ. 530
კუნჱ 2. ინხ. 359
კუნი 2 ხვარშ. 359
კუჲ (მრ. რ. კუიდულ იხ. გი-ც) ვერძი. ლუნძ. 157
კუორტამ ქათამი. ჩაჩნ. 155
კურტამ ქათამი. ჩაჩნ. 614
კურდღელა 179
კურო ქართ. 174, 218
კუტა მამაკაცის სასქესო ორგანო. ქართ. 206
კუტუ ხახარია იხ. ხახარია.
კუ იხ. ფუჩ
კუზ იხ. ფუჩ
კუნ იხ. ფუჩ
კვრედ ჰალ ასე უწოდებენ თავიანთ ენას კვრკას მცხოვრებნი. 39
ჰე კვრია. 166
ჰო კვრიოხ. 166
კხაბ 20 თაბ. 320, 321, 323

კხად 20 ალულ. 328, 330
კხად 20 კვრ. 330
კხადსაზა 21 თაბ. 320
კხადსარ 21 თაბ. 320
კხარ 20. თაბ. 320, 321, 323
კხო ლორი. ადილ. 138
კხოხო ტახი. ადილ. 138
კხუმუ ეს (ზევით). თაბ. 549
კხუყრე ესენი (ზევით). თაბ. 549
კზ ცალობა აბხ. 291
კზუედ 2. რუთ. 331
კიად 2 ბუდხ. 327, 365
კიატუ ქათამი. წახურ. 614
კიაწა 20 ყუან. 335, 337
კიწადა 20 ტინ. 358
კიებავე 2 ახვხ. 337
კიედა 2 კარატ. 336, 337
კიჷდა 2 ბუიხ. 336, 337
კიედა 2 ტინ. 358
კიჷდა 2 ბოთლ. 365
კიერა 2 ყუან. 335, 337, 365
კიეყიენდოაჰადა 50. ახვხ. 337
კიეყიენდოდა 40. ახვხ. 337
კიეწადა 20 კარატ. 336
კიეწალდა 20 ბუიხ. 336
კიეწციებ 21 კარატ. 336
კიოკად 40. ბუდხ. 327
კიუ 2 ხინლ. 333, 365
კიუ ნაცვალსახელი. კვრ. 547
კიუნაყან 40 ხინლ. 333
კიუებ 2 რუთ. 420
კიუჷ 2 ხინლ. 332
კიუჷ 2 ყუბჩ. 333, 365
კიუედ 2 რუთ. 420
კიუელ 2 ახ. ჰვრკ. 309, 310, 365
კიუერ 2 რუთ. 420
კიუირა 2 (მდედრ. სქ). აკუშ. ჰვრ. 312
კიუდ 9 კვრ. 329, 331

ლ მე-3-პ. ნაცვალსახ. თავსართ. მხ. რ. აბხ. 148, 456, 463, 590, 591
ლ სქ. კატ. ნიშანი. ანდ. დიდ. 141
ლ 1-3 კატ. ნიშ. ბოთლ. 153
ლ სქ. კატ. ნიშანი. თაბ. 320
ლ სქ. კატ. ნიშანი. ლილლ. 303
ლ 3, 4 კატ. ნიშანი. მრ. რ. ჭუარშ 151, 358
ლა (წინასართი). 66
ლა განყენებულ ცნებათა სახელებთან ბოლსართის დაბოლოება. ჩაჩნ. 139
ლა განყენებულ ცნებათა სახელებთან ბოლოსართის დაბოლოება. ყაბარდ. 291
ლა ბოლოსართი სინდ. ენებში. 292
ლა ზმნის თავსართ. დამატ. მე-3-პ. მდედრ. სქ. მხ. რ. აბხ. 591
ლაბ იხ. ლარა ლაბ.
ლაბიალიზა (ბგერიხა) 129
„ლაგ“ ვოლგას სახელთან დაკავშირებული სიტყვა. 68
ლაეხუნ იხ. ლაისუნ.
ლაზ 66, 67
ლაზ 66
„ლაზ-გ“ 67
ლა-ზნ 66
ლათ იხ. ნენ.
ლაისუნ ადგომა. უდურ. 601
ლამარუო ვუ მეიელი არის. ჩაჩნ. 139
ლარა ის (ქალი). აბხ. 136, 150, 156, 464, 470, 476, 488, 580
ლარა დგბზიოუპ ის (დედაკაცი) კარგი არის. აბხ. 137
ლარა დჷყოუპ არის (მდედრ). აბხ. 590
ლარა ლაბ მისი (ქალის) მამა. აბხ. 456, 464
ლარში იხ. ნენ
ლატერალი ბგერა 117, 118, 119, 126
ლაფსუნ ჩაცმა. უდურ. 601
ლაშ 66
ლახიხიუ გუშინ. ლუმუქ. 142
ლახიხიუბახა გუშინდელი (მე-3-კატ). ლუმუქ. 142
ლახიხიუვახი გუშინდელი (მამრ. სქ). ლუმუქ. 142

ლახხურახა გუშინდელი. (მდედრ. სქ). ღუმუქ. 142
ლა̈ იხ. დლა̈.
ლა̈ ფორმანტი. უბიხ. 279, 280, 284
ლე ის. ალულ. 536, 537
ლეგა ბიჭი. 97
ლეგ-ები (ლეკ-ები) იმიერ-კავკასიის ალმ. ნაწილის მობინადრე ტომთა სახელი. ბერძენ გეოგრაფებისა და ისტორიკოსების მიერ წოდებ. 97
ლეთთ სომხ. 205
ლეკები იხ. ლეგები.
ლეკჳ ქართ. 168
ლემაგ (გორკმენ) ნეზვი ცხვარი. ლუნძ. 157
ლერექვ სამოსელი. სვ. 616
ლერქვა̈რ სამოსელი. სვ. 616
ლეფკვა̄რი დასაყვერავი თხა. სვან. 187. 196
ლექვემ წამოსასხამი. სვ. 616
ლეხთ გველი. ჩაჩნ. 155
ლი 67, 537
ლიბტვა̈ნი თხების მაკინტლობა. სვან. 207
ლიბტკეცი თხების მაკინტლობა და გარეულ ცხოეელის coitus-ი სვან 207
ლიბტკი თხების მაკინტლობა. სვან. 207
ლიბტკინე თხების მაკინტლობა. სვან, 207
ლიბოტე თხების მაკინტლობა. სვან. 207
ლი-ბჳ-ე 67
ლიგური 67
ლიდხვანი განერბა. სვან. 207
ლივრიელ შინაური საქონლის ხურაობა. სვან. 207
ლივრინე შინაური საქონლის ხურაობა. სვან. 207
ლივრულ შინაური საქონლის ხურაობა, სვან. 207
ლიზა̄ლ ცხოველის შობა. სვან. 193
ლიზა̈ლ ცხოველის შობა. სვან. 193
ლიზვე̄ლ ცხოველის შობა. სვან. 193
ლითუვა̈ლ შობა. სვან. 231
ლითუა̄ლ შობა. სვან. 231
ლითხვანელ განერბვა. სვან. 207
ლკითხვა̈ნი განერბვა. სვან. 207
ლიკერტენა̄ლ კერშილობა. სვან. 207
ლიკეშვეშა̄ლ კერშილობა. სვან. 207
ლიმმულა̈ლ პეპლვა. სვან. 207
ლიმმული პეპლვა. სვან. 207
ლი-მა̄რჟ მამაცობა. სვან. 226, 227
ლინ მისი. ალულ. 536
ლინ იხ. ლე.
ლი-რდე არსება, ყოფნა. სვან. 203
ლის იხ. ლე.
ლილანე ორსულობა. სვან. 211
ლილნაგე ორსულობა. სვან. 211
ლილნა̈გი ორსულობა. სვან. 211
ლიჩში ადამიანთა სქესობრივი კავშირი. სვან. 207
ლიხტვანელ კერშილობა. სვ. 207
ლიხტვა̈ნი კერშილობა. სვ. 207
ლიჳ გაქცევა. ღუმუქ. 142
ლიჳან გაქცევა. ღუმუქ. 142
ლიჯვა̧ნი ძუკნაობა. სვან. 206, 207
ლიძr ხარი. ხინ. 160
ლო ბაშვი. არჩ. 160
ლოი ყმაწვილი არის. არჩ. 143
ლტrგ მისი (მდედრ. სქ). აბხ. 456, 460
ლუომ ლომი. ჩაჩნ. 156
ლურ ისინი ალულ. 536, 537
ლურენჯი მლულავი. მეგრ. 203
ლური იხ. ლურ.
ლურის იხ. ლურ.
ლურიან იმათი, ალულ. 536
ლურინ იხ. ლურ.
ლურიჟ იხ. ლე.
ლურიჟ იხ. ლურ.
ლჳათა̈ ის თითონ (მდედრ. სქ.). აბხ. 457
ლგ ზმნის თავსართი, დამ. მე-3-პ. მდ. ს. მხ. რ. აბხ. 591

ლგლჟა ქვევით. უბიხ. 474
ლგლლა ის. უბიხ. 472

მ ქ. 451, 452
მ სქ. კატ. ნიშანი ქ. 454
მ O₁ ქ. მ. ჰ. 570
მ სვ. 453
მ სქეს კატ. ნიშ· ქართ. და სინდ. ენებში. 574
მ სქ. კატ. ნიშანი. 580
მა ქართ. 914
მა ნაცვალსახელი I-პ. მხ. რ. მ. 429
მა ნაცვალსახ. I-პ. მხ. რ. ჰ. 429
მა მეგ. ჰ. 443, 452
მა ნაცვალსახ. მ. ჰ. 562, 570
მა შენ. ხვარ. 520, 523
მა 'ესენი (ლ). ადილ. 477
მავირ მოზვერი. სვან. 207
მავრანდ მოზვერი. სვან. 207
მაზვერი ქართ. გუდამ. 194
მაზურალ სვან. 195
მაიჟა 8. (გჳლ). ლუმუქ. 305, 307, 314
მაიცალ 8 (გჳლ). აკუშ. 309
მაიცალ 8. (გჳლ). აკუშ. 313, 314, 315
მაიცალვა 80 (გჳლ). ლუმუქ. 305
მაიცალვა 8. ლუმუქ. 307
მაკინტალი ქართ. 206
მაკინტლობა ზროხათა, კამბეჩთა და კურდღელთა ხურაობა. ქართ. 206
მამა ქართ. 168, 170, 224, 225, 227, 228
მამაკაცი ქართ. 165, 174, 224
მამალი ქართ. 170, 174, 225, 225, 227
მამამთილი ქართ. 168
მამანი ქართ. 174, 224, 225
მამაჲ ქართ. 224. 227, 228, 230
მამათ ქართ. 229
*მამარი ქ. 225, 227
მამაცი ქ. 165, 234
მამია ქართ. 171
მამრი ქართ. 168, 224, 225
მამრობითი ქართ. 167
მამული მამალი. ჭან. 225
მამული ხვადი საქონელი და მამალი ქათამი. ჭან. 225
მამულიწი მამალი მიმინო. ჭან. 225
მამჳალი ქ. 224
მან ქართ. 136
მან ნაც. სახ. I-პ. მხ. რ. ჰ. 429
მან ნაც. სახ. მ. ჰ. 432
მან ის (უსულო). წახურ. 539
მანა ქართ. 166, 167
მანა ის. წახ. 539
მანბიშდა მათი. წახ. 540
მანბიშდი მათი. (3, 4-სქ) წახ. 540
მანბიშის ისინი. მრ. რ. წახ. 539
მანბიშჳნ მათი (1, 2-სქ). წახ. 540
მანბჳ ისინი. წახ. 539
მანდესხუნ დარჩომა. უდურ. 604
მანზუდესა ვრჩები. უდურ. 604
მანზუხტა იხ. მანზუდესა.
მანნედესა რჩება. უდურ. 604
მანნუდეხა ჰრჩები. უდურ. 604
მანნუსტა იხ. მანნუდესა.
მანო რომელი. უდურ. 553
მანორ რომელნი. უდურ. 553
მანლენ მისი (4-სქ). წახ. 540
მანლენ მისნი (1, 2. სქ). წახ. 540
მანლენა მისი (1.2, 3. სქ). წახ. 540
მანლუნ მისი (4. სქ). წახ. 540
მანლუნ მისნი (1, 2 სქ). წახ. 540
მანლუნა მისი (1, 2, 3-სქ). წახ. 540
მანლუნი მისნი (3, 4-სქ). წახ. 540
მანლუს იხ. მანბჳ.
მანჩინ მისი (4-სქ). წახ. 540
მანჩინ ნაცვალსახ. წახ. 542
მანჩინა მისი (1, 2, 3-სქ). წახ. 540, 542
მანჩინი მისნი (3, 4 სქ). წახ. 540
მაჲწურ 80 ალულ. 328
მარე კაცი სვან. 226
მა-რენჯ მყოფი. მეგრ. 202, 203, 204
მართალი კანონიერი შვილი. 185

მართჟჱ ქართ. 168
***მარჯანჯი** მეგრ. 202, 203, 204
მარუშის-ძე ქართ. 176
მარუშული ქ. 176
მარჩბივი ქ. 397, 398, 400
მარცვალმყოფელი (ბგერა) 114
მატაი იხ. მანო.
მატუ იხ. მანო.
მატუს იხ. მანო.
მატუხო იხ. მანო.
მატულო იხ. მანორ.
მატულოი იხ. მანორ.
მატულოხ იხ. მანორ.
მატულოხო იხ. მანორ.
მატყლი ქ. 618, 619, 621
მატყლიქრ იხ. ნიტყლი.
მაქი სომხ. 218
მაქმარი იხ. ქმნაც. ქ.
მაშიი მებადა. მეგრ. 198
მაჩინ მისნი (1, 2-სქ). წახურ. 540
მაწვნის დედა ქართ. 213
მაჭიკი ქართ. 213
მახბუნ ასეთნი (1, 2-სქ). წახურ. 539
მახბგნ ასეთნი (1, 2-სქ). წახურ. 539
მახერნა ასეთი (2-სქ). წახურ. 539
მახდუნ ასეთნი (3, 4-სქ). წახურ. 539
მახდგნ ასეთნი (3, 4-სქ). წახურ. 539
მახდგნ ასეთი (4-სქ). წახურ. 539
მახლობელ კბილთა სასისა მიმართ მცირედ-რე ფართოდ შეხებითა ენისა მწჳცრვალისათა გამოღებული (ბგერა) 115
მახობნა ასეთი (3-სქ). წახურ. 539
მახორნა ასეთი (1-სქ). წახურ. 539
მახუბნა ასეთი (3-სქ). წახურ. 539
მახურნა ასეთი (1-სქ) წახურ. 539
„**მაგრიფ-დელგ**" დაღისტნური გაზეთი თურქულად. 86
მჳ ნაცვალსახ. ს. 431
მჳდ ნაცვალსახ. ს. 431
მჳდა 8. ღუმუქ. 305, 307
მა̈დბა 8 ღუმუქ. 305, 307
მჳდვა 8. ახალი ღუმუქ. 305, 307
მჳდრა 8. ღუმუქ. 305, 307
მჳდაწალა 80. ღუმუქ. 305
მჳდაწალბა 80. ახ. ღუმუქ. 305
მჳდაწალდა 80. ღუმუქ. 305
მჳდაწალვა 80. ღუმუქ. 305, 307
მდადე ქ. ჭ. 229, 230
მდადი ქართ. 229
მდედრი ქართ. 224, 225
მდეთრობითი სქესი ქართ. 167, 168
მდედგრ ქართ. 168
მე ჯერადობის ნაწილი ძვ. ქათულში. 280
მე ნაცვალსახ. I-პ. მხ. რ. ქართ. 429, 439, 443, 444, 445, 451, 452, 453, 570, 603
მე შენ. ტინდ. 513
მე შენ. ბაგულ. 515
მე ის. უდურ. 553
მე ის. ალულ. 536
მე ეს. ალულ. 536, 537
მე იხ. მა.
მეეზვი (შდრ. ზვება) მშობელი ხვასტაგი ქართ. 193
მეზგედ ხოხობი. ყაბ. 614
მეზეკეტე ხოხობი. ჩერქ. 613
მელდად ტულეფია. სვან. 250
მემა ამდენი. უდურ. 553
მენ ნაცვალსახ. ქართ. 432
მენ შენ (გჳლ). ანდ. 509
მენ შენ (მდედრ). ანდ. 510, 511, 568, 573
მენ შენ. კარატ. 514
მენ შენ (1-სქ). ლოდობ. 515, 568
მენ ნაცვალსახ. ბოთ. 562, 568
მენ იხ. მე.
მენა ნაცვალსახ. 1-პ მხ. რ. ქართ. 429
მენ(ა) ნაცვალსახ ქართ. 432, 437, 439, 445, 417
მენა ვინ. წოვ. 494, 497

მენაუ ვინ (გჳლ). წოვ. 490, 497
მენაუ ვინ არის. წოვ. 498
მენე შენ. ახვ. 516
მენუხ ვინანი. წოვ. 494
მენუხუჩო იხ. მენუხ.
მეყა იხ. მეყი.
მეყი თქვენ. დიდ. 519, 520, 565, 566
მეყი მეყიოტხლო თქვენ თითონ. დიდ. 523, 560
მეყურ იხ. მეყი.
მეყუს იხ. მეყი.
მეყუს თქვენი. დიდ. 520
მერანი ქართ. 208
მე-რდე მყოფი. სვან. 203
მეტა იხ. მე.
მეტაი იხ. მე.
მეტლიე 8. არჩ. 346
მეტლიებაშაა-ჟუ,-რუ-ბუ,-ტუ 800 არჩ. 346
მეტლიენ 8 არჩ. 346
მეტლიეძ-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტუ 8 არჩ. 345
მეტლიეძ ჟუ 8. არჩ. 348
მეტოლო იხ. მონორ.
მეტოლოი იხ. მონორ.
მეტ(უ)ლო იხ. მონორ.
მეტ(უ)ლოი იხ. მონორ.
მეტულოხ იხ. მონორ.
მეტულოხო იხ. მონორ. 553
მეტუხ იხ. მე.
მეტუხო იხ. მე.
მეფა ქართ. 166, 168
მეფე ქართ. 168
მჷ ეს (ლ.). ადიღ. 477
მჷრჷ ეს (ლ.). ადიღ. 477
მჷრცდხ ესენი (ლ.). ადიღ. 477
„**მთიელი**" ლუნძური გაზეთის სახელი. 85
მთრთოლი თანხმოვნები. 119
მი ნაცვალსახ. 1-პ. მხ. რ. სვ. 429, 444, 453, 570
მი ნაც. სახ. მ. 431
მი მ. ჭ. 452
მი შენ. ჭამ. 516
მი შენ. (გჳლ). დიდ. 519, 522, 523
მი შენ. ყაფჩ. 520, 523
მი იქ. ლუმუქ. 530
მი ეს. რუთულ. 544
მი ნაცვალსახ. ლუმ. 562
მი იხ. მე.
მიზოხ თქვენი. ყაფჩ. 521
მიზოხ თქვენ. ყაფ. 565
მიდდა აქ (გჳლ). ყაბარ. 482, 486
მოვაქუნალი სამოსელი. მეგ. 615
მიკგო 8 (გჳლ). ჭარ. 340, 344
მიკოქვენჯი სამოსელი. მეგრ. 615
მიკოქუნა ჩაცმა. მეგრ. 615
მიკუნ იქით. ლუმუქ. 526
მიკუნ იქითკენ. ლუმუქ. 530
მიკკუნ იქითკენ. ლუმუქ. 530
მილა ვინ. ჩაჩნ. 494
მილა ვინ. ჩ. ქ. 497, 498
მილძან, მილიძონ 1,000,000. ანდ. 353
მილუშ ვინანი. ჩაჩნ. 494
მილხუჩუძე იხ. მილუშ.
მილხუჩუშნა იხ. მილუშ.
მი მიოტხლო შენ თითონ. დიდ. 523, 560
მი(ნ) ნაცვალსახ. ჭან. 431
მინ შენ. (ვაჟ.) ანდ. 510, 511, 512 568, 573
მინ შენ. ბოთლ. 513, 518, 568
მინ შენ (2-სქ). ღოდობ. 515, 518, 568
მინ მისი. აღულ. 536
მინ იხ. მე.
მინ 1000 უბიხ. 276, 280
მინ 1000 ადიღ. 282
მინ 1000 ყაბ. 283, 283
მინეფი ნაცვალსახ. მრ. რ. მ. 431
მინეშ ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ. ს. 430
მინნი იხ. მი.
მიჟ თქვენ. ყაფუჩ. 565

მიჟა თქვენ. ხვარ. 520, 565, 566
მიჟა თქვენი. ხვარ. 521
მიჟე თქვენ. ყაიჩ. 520, 566
მიჟე იხ. მიჟა.
მიჟო თქვენ. ინხ. 520
მიჟო თქვენი. ინხ. 521
მიჟო თქვენ. ხუარშ. 565
მიჟო ნაცვალსახ. ხვარშ. 566
*მიჟუ ნაცვალსახ. რუთულ. 566
მიჟულ იხ. მიჟა.
მირ(ი) ეს. ადიღ. 477
მირი ნაცვალსახ. ჩერქ. 485
მირჟიწურ,—ბი 80 თაბ. 320, 322
მირჟუბი 8 თაბ. 320, 322
მირჟურ 8 თაბ. 320, 322, 331
მის აქ. ყაბარ. 486
მის იხ. მე.
მისი ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ, რ. ქართ. 430, 438
მიტკლაირ ატამი. ლუნძ. 620, 621
მიტლაგო 8 (გვლ). ლუნძ. 339, 344
მიტლიგო 8 (გვლ). ანწ. 340, 344
მიტლაიგო 8 (ახალი). ლუნძ. 339, 344
მიტხლიი ვაცი (გვლ). დიდ. 160
მიტხლაირ ბუმბული. ლუნძ. 621
მიტხლაირშო მერცხალი. ლუნძ. 620, 621
მიტხლაირ ჰოულიზე ფრინველის გაბრდღვნა. ლუნძ. 621
მიჶ იხ. მე.
მიღიდ,-ბ 8. ჯეკ. 326
მიღგო 8. ჰარ. 344
მიშე(რ) ესენი (დ). ადიღ. 477
მიშ(ი) ეს (დ). ადიღ. 477, 485
მიშგუ ნაცვალსახ. 1-პ. მხ. რ. სვ. 430
მიშგუე სვ. 444
მიშგუეჲ ნაცვალსახ. ს. 438, 453
მიშგუი ნაცვალსახ. 1-პ. მხ. რ. სვ. 430 438
მიშგუიჲ სვ. 453
მიჩა ნაცვალსახ. მე-3-ს. მხ. რ. სვ. 430
მიწაჲ ალილე. ქართ. 167
მიწაჲ შეჰამეჲ ქართ. 167
მიხე(რ) ესენი (დ). ადიღ. 477
მის იხ. მი.
მკვეთრი ბგერა. 115, 116
მკვეთრი მთრთოლი. 119
მნახავს ქართ. 587
მო 101
მო ის (ხილული დაკ.). ადიღ. 477
მო ეგ (დაკ). ყაბარ, 482
მო ესენი (ლ). ყაბარ. 482, 486
მო შენ. ინხ. 520, 523, 562
მოაბელა ქართ. 168
მობ(ი) ეგ (დ). ყაბარ. 482, 485
მობჷ იხ. (ლ.). ყაბარ. 482, 484
„მოვიდა“ ქართ. 166
„მოვიდაჲ“ ქართ. 166
მოზარი ჰან. 194, 612
მოზვერი ქართ. 194, 612
მოზუერი ქართ. 194
მოზუ ბუზი. ჩაჩნ. 155
მოლი, მოლიბ, მოლიდ 8 წახ. 319
მოლიბლჲ 8. (მე-3-სქ. კატ.) წახ. 316
მოლილლჲ 8. (მე-4-სქ. კატ.(წახ. 316
მოლირჲ 8. (1-2-სქ. კატ). წახ. 316
მოლიწალ 80 წახ. 316
მონო ისინი. უდურ. 553
მონორ ისინი. უდურ. 553
მონტყორი მატყლი. მეგრ. 618
მოჲიდ 8. ბუდხ. 327
მოჟორ ნაცვალსახ. ლუნძ. 506
მოჟორაბ თქვენი. ლუნძ. 500, 579
მოჟორაბ თქვენ. ლუნძ. 506
მორ ის (ხილული. დაკ) ადიღ. 477
მორ ის (ლ.) ყაბარ. 482
მორ ეგ (დაკ.). ყაბარ. 482
მორ ეგ (დ). ყაბარ. 482, 486
მო მრსხოს 219
მოშლა 449
მოწორსან 11 არჭ. 346.
მოწორ სეჲ-ჟუ,-რუ.-ბუ-ტიუ 11 არჭ. 345

მოწორტლიებან 13 არჰ. 346
მოწორყუენ 12 არჰ. 346
მოწორ ტლიიბა-ჟუ, -რუ,-ილიიბპუ,-ტლიიბატიუ 13. არჰ. 345
მოწორ-ყუე-ჟუ,-რუ-ბუ-ტიუ 12 არჰ. 345
მოჭაკე ქართ. 213
მოხერ ისინი (ლ). ყაბარ. 482
მოხერ ეგენი (დ). ყაბარ. 482, 486
მოხუცებული ქართ. 166
მულერი ბგერები 116
მულერი მთრთოლი 119
მრჩობლი ქართ. 400
მსხალი ქ. 620
მსხალ-მატყლა ქ. 620
მუ ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. მ. 429, 430, 431, 436, 438, 440, 441, 444
მუ ნაცვალსახ. ჰ. 431
მუ ესე თაბას. 549
მუზარი ჰან. 194, 612
* მუთენა ნაცვალსახ. ჰ. 442
მუთეფე ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ. ჰ. 429, 441, 440
მეთეფეში ნაცვალსახ. მე-3-პ, მრ. რ. ჰ. 430
მუთვენი დედა. სვან. 230
* მუთინა ნაცვალსახ. ჰ. 442
მუთნეფე ნაცვალსახ. ჰ. 442
მუკო-ქვენჯი სამოსელი. მეგრ. 615
მუკო-ქუნა ჩაცმა მეგრ. 615
მუკო-ქუნელი ჩაცმული. მეგრ. 615
მუმა მამა. მეგრ. 225
მუმალ მეგრ. 225
მუმალეფი მამები. მეგრ. 225
მუმული მამალი. ჰან. 225
მუმუ ეს, აქაური. თაბ. 549
მუნ შენ (გვლ). ლუნძ. 500, 501, 502, 504, 505, 507, 558
მუნ შენ (გვლ). ჰარ. 501, 504, 507
მუნ შენ (გვლ). ანწ. 501, 504, 562
მუნგო შენ თავს. ლუნძ. 502
მუნგო შენ თითონ. ლუნძ. 558
მუნეფე მ. 440, 441
მუნეფი ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ. 429
მუნეფიში ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ. 430
მუჲ ნაცვალსახ. მ. 431
მუჲა ნაცვალსახ. ჰ. 431
მუჲად 8. ალულ. 328, 331
მუჟ თქვენ (გვლ). ლუნძ. 500
მუჟ თქვენ (გვლ). ანწ. 501
მუჟ თქვენ. ჰარ. 501
მუჟ თქვენ (გვლ). ლუნძ. ანწ. ჰარ. 504, 505, 512, 565, 566
მუჟერ თქვენ (acc. გვლ). ანწ. 501, 506
მუჟერ თქვენი. ანწ. 579
მუჟერაბ თქვენი (acc. გვლ). ჰარ. 501, 579
მუჟერაბ თქვენ. ჰარ. 506
*მუჟიუ თქვენ თითონ. ლუნძ. 505
მურ ისინი, ესენი. ალულ. 536, 537
მური იხ. მურ.
მურინ იხ. მურ.
მურინ იმათი. ალულ. 536
მურის იხ. მურ.
მურიუ იხ. მურ.
მუსადია იხ. ნუსადია.
მუტრუკ სომხ. 218
მუქ ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. ჰ. 429, 436, 438, 448, 441, 444
მულ 8 უდრ. 361, 362
მულეწსე 18 უდრ. 361
მულგა ყვავილი. სვან. 233
მუყვა (მუყა), მუყრა, მუყბა 4 ლუმუქ. 304, 406, 367, 416
მუყიე ესენი. თაბას. 549
მუყუა 4 (გვლ). ლუმუქ. 304
მუყცალვა 40 (გვლ). ლუმუქ. 305, 306
მუყწალვა (მუყწალა), მუყწალდა, მუყწალბა 40 ახ. ლუმუქ. 305, 306, 307
მუშ(ი) ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. მ. 430, 438
მუშ(ი) ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. ჰ. 430

მუშტი ქართ. 103
მუჭი (შდრ. მჯილს). 103
მვევდ 8 კვრ· 329, 331
მლუდელი ქართ. 168
მშვინავი მორთოლი. 119
მშობელი ქართ. 168
* მჩა ჯერადობის გამომხატველი ნაწ. უბიხ. 280, 295
მცირედ-რე ფართოდ სასისა მიმართ ენისა მწვერვალისა შეხებითა გამოლებული (ბგერები). 115
მძევალი ქართ. 230, 231
მძუვნობა იხ. ძუკნაობა.
მწერ ქართ. 587
მწუწტადრე შეხებითა სასისა მიმართ ენისა მწუწრვალისათა გამოლებული (ბგერები). 115
მწუხრი 103
მხდალი ქართ. 125, 233
მხოლო ქართ. 424
მხოლოდშობილი ქართ. 386
მხოლოდ ქართ. 386, 389
მვდალ ქართ. 174, 233, 234
მჭრდალი ქართ. 233
მჯილი (შდრ. მუჭს). 103
მჰსწავლული ქართ. 168
მგ ეს (დაკ). ადიღ. 477
მგ ეს (დაკ). ყაბარ. 482
მგდედ 8 რუთ. 324
მგდწჳრ 60 რუთ. 324
მგრ-ეს (დაკ). ადიღ. 477
მგრ-ეს (დაკ). ყაბარ. 482
მგხერ ესენი (დაკ). ადიღ. 477
მგხერ ეგენი (დაკ) ყაბარ. 482
მცდდე აქ ყაბარ. 486
მცნო ისინი. უდურ. 553
მცნორ ისინი. უდურ. 553
მცრ ეს (ლ). ყაბარ. 482
მც წცხურ ეს კაცი. ყაბარ. 482
ნ მდედრ. სქს. ნიშანი. ქართ. 184, 189, 193, 214, 220, 255, 449, 450
ნ სვან. 453
ნ სქ. კატ. ნიშანი. ქართ. 454, 580
ნ ჯერადობის გამომხატველი ნიშანი. აბხ. 273, 295
ნ იხ. ნუ.
ნა ქართ. 193, 199
ნა ზმნის თავსართი მს-3-პ. (არაგონ). მხ. რ. აბხ. 590
ნა მე (გვლ). ლუმუქ. 225, 526, 527, 557, 570
ნა იხ. ჸუნ.
ნაბა მე თითონ. (უსქს). ლუმუქ. 528, 557
ნაბაბა მე თითონ (მე-3-კატ). ლუმუქ. 142, 528
ნაბიჰვარი ქ. 214
ნაბიჰუარი. ქართ. 184, 185
ნაბჲ თითონ. თაბას. 567
ნა დურკრა მე (დედაკაცი) მოვედი. ლუმუქ. 529
ნავა მე თვითონ. ლუმუქ. 142, 528, 557
ნავავა მე თითონ (მამაკაცი) ლუმუქ 142, 528
ნავა ჸკრა მე თვით (მამაკაცი) მოვედი. ლუმუქ. 529
ნაზალიზაცია ბგერისა 117
ნაზურალი სვან. 195
ნათესავი გრამატიკული სქესის აღმნიშვნელი ქართულში შანშ. და ანტონის მიერ. 167
ნამ იხ. ნუ.
ნამდვილი (შდრ. ნანდვილი). 103
ნამზვებლავი ნაშობი საქონლის მიმყოლი. ქართ. ხევს. 193
ნამზვლელი ნაშობი, საქონლის მიმყოლი. ქართ. ხევს. 193
ნამჳ ნაცვალსახ. პ. 431
ნამჳ ნაცვალსახ. მ. 431
ნამუნეფი ნაცვალსახ. მრ. რ. მ. 431
ნამყო ძირითადი ქართ. 588
ნან-სბქტრ ნც. სხლ. ნიშანი. მე-2-პ. მრ. რ. უდურ. 601

ნანა დედა. მეგრ. ჭან. 230
ნანა დედა. უდურ. 159, 612
ნა ნავა ჶკრა მე თვით (მამაკაცი) მოვედი. ლუმუქ. 529
ნäნა ᴅუ დედა არის. ჩაჩნ. 139, 592
ნა ნარა დურკრა მე თვით (დედაკაცი) მოვედი. ლუმუქ. 529
ნანდვილი ქ 103
ნანდული მეგრ. ფორმა ნანდვილისა. 103
ნანდვლი ქ. 103
ნანიᴅარ იხ. ნა.
ნაპჴ .სახე. ჩერქ. 620
ნაპცე ხლმარტლი. ჩერქ. 620
ნარა მე თითონ (მდედრ. სქ). ლუმუქ. 528, 557
ნარა დურკრა მე თვით (დედაკაცი) მოვედი. ლუმუქ. 529
ნარარა მე თვითონ (დედაკაცი) 142
ნარარა ნაცვალსახ. ლ. 528
ნა-რენჯი მყოფადი. მეგრ. 202, 203
ნარინჯი მყოფადი. მეგრ. 202, 203
ნარნარა ბგერები 115, 116
ნა ჶკრა მე მოვედი. ლუმუქ. 229
ნაყიმ ბა გზები არის. ჩაჩნ. 140
ნაშვი ქართ. 193
ნაშიბუ ნაშოვნი, შენაძენი, მონაგები. მეგრ. 198
ნაშობი ქართ. 198, 199
ნაშკ ქართ. 199
ნäხ იხ. სტაგ.
ნახევარი ქართ. 403
ნაგაშӀრარ სადაურნი, რანი. თაბას. 550
ნაგაშӀრი სადაური. რა. თაბას. 550
ნäᴅ ნაცვალსახ. 1-პ. მრ. რ. ს. 429
ნäხბგნ რანაირნი. (1, 2-სქ), წახურ. 541
ნäხდინ რანაირი. (4-სქ). წახურ. 541
ნäხდინ რანაირნი. (4-სქ). წახურ. 541
ნäხერნა რანაირი. წახურ. 541
ნäხობნა რანაირი. წახურ. 541
ნäხურნა რანაირი. (1-სქ). წახურ. 541
ნäხვბნა რანაირი. წახურ. 541
ნäხგრნა რანაირი. წახურ. 541
ნäმ ჩვენ (გპლ). ლუმუქ. 525, 526, 527
ნე ქარა. 193, 194, 205
ნე სბქტრ. ნაც. სახ. ნიშანი. მე-3-პ. მი. რ· უდურ. 601
ნე ჯერადობის აღმნიშვნელი ნაწ. აბხ. ჭან. 274
ნე ოცის ჯერადობის გამომხ. აბხ. 295
მე ნეäნის 229
მე ნებრჲს 184
ნეზკ სვან. 182
ნეზვი ქართ. 177, 181, 182, 184, 193, 205, 214, 219, 612
ნეზუი ქართ. 194
ნეზკ ქარ ი. 168
ნეიტრალური ქცევა. ქართ. 587
ნენ ჩვენ. არჩ. 530, 531, 563, 567, 573
ნენ იხ. ნენანä
ნენა დერა. ქ. 612
ნენანä რანაირი, როგორი. წახურ. 541
ნენტიუ ჩვენ თითონ. არჩ. 534
ნენჩინნა ნაცვალსახ. წახურ. 542
ნუჟეᴅე იხ. ნიჟ.
ნეჟერ ჩვენი. ანწ. 300, 506, 579
ნეჟე́რ ჩვენი (ჩემი და შენი). ლუნძ. 502, 506
ნეჟე́რ იხ. ნიჟ.
ნეჟერაბ ჩვენი (მე-3-სქ. კატ). ლუნძ. 502
ნეჟერაბ ჩვენი (გპლ). ჭარ. 501, 506, 579
ნეჟე́რალ ჩვენნი. ლუნძ. 502
ნეჟერაᴅ ჩვენი (მდედრ). ლუნძ. 502
ნეჟერაუ ჩვენი (მამრ). ლუნძ. 500, 502, 506, 579
ნეჟეცა იხ. ნიჟ.
ნერბვა ქართ. 182, 206
ნერბი ქართ. 182, 184, 219
ნერბობაᴅ ქართ. 182
*ნერინჯი მეგრ. ჭან. 205
ნერჩი ქართ. 184, 205, 214

*ნერგი ქართ. 205
*ნერჯი მეგრ. ჭან. 205
ნეხა იხ. ჟე.
ნესერ იხ. ჟე.
ნესის მისი. დიდ. 520
ნეხის იხ. ჟე.
ნეტყლიეჲე იხ. ნიტყლი.
ნიტყლიერ ჩვენი (ჩემი და მისი). ლუნძ. 502
ნეტყლიეცა იხ. ნიტყლი.
ნეშერ ჩვენი. ლუნძ. 579
ნი იხ. შუჟ
ნიამორი ქართ. 177, 183
ნიშ იხ. შუჟ
ნინ დედა. რუთ. 159, 543, 612
ნინ იხ. შუჟ
ნინველა ქართ. 165, 166
ნინველი ქართ. 165
ნინიშაური ქართ. 176
ნინუ დედა. ლუმუქ. 159, 612
ნინუ დური დედა არის. ლუმუქ. 142
ნინკლუ ბური დედები არიან. ლუმუქ. 142

ნიჟ ჩვენ (გვლ). ლუნძ. 500, 501, 502, 504, 505, 512
ნიჟ ჩვენ (გვლ). ანწ. 500, 504, 505
ნიჟ ჩვენ (გვლ). ჭარ. 501, 504, 505, 565 566
ნიჟ ბა გზა არის. ჩაჩნ. 140
ნიჟგო ჩვენ თავს. ლუნძ. 502
ნიჟგო ჩვენ თითონ. ლუნძ. 558
*ნიჟიუ ჩვენ თითონ. ლუნძ. 505
ნიჟ რუგო ჩვენ ვართ. ლუნძ. 594
ნიჟ რუქანა ჩვენ ვიყავით. ლუნძ. 594
ნიჟ რუქუნა ჩვენ ვართ ხოლმე. ლუნძ. 594
ნიხა რძალი. მეგრ. 183
*ნიხალი რძალი. მეგრ. 183
ნისალეფე რძლები. მეგრ. 183
ნისალეფი რძლები. მეგრ. 183
ნისალა რძლები ერთმანეთს ასე უწოდებენ. ჭ. 183
ნისაყა რძლები ერთმანეთს ასე უწოდებენ. ჭ. 183
ნიტყლი ჩვენ (მე და ის). ლუნძ. 502
ნიტყლიგო ჩვენ თავს. ლუნძ. 502
ნიტხლი ნაცვალსახ. ლუნძ. 512, 564
ნიტხლიგო ჩვენ თითონ. ლუნძ. 558
ნიტხლიი ნაცვალსახ. ლუნძ. 503
ნიტხლით ჩვენ (მე და ის, ან ისინი). ლუნძ. 501
ნიტხლით ჩვენ (მე და შენ, ან თქვენ). ლ. ა. ჭ. 504, 505
ნიშგე ნაცვალსახ. ს. 438
ნიშგე იხ. ნიშგუეჲ.
ნიშგუეჲ ნაცვალსახ. 1-პ. მრ. რ. ს. 430, 438, 453
ნიშგვე ნაცვალსახ. სვ. 439
ნიშისგნნა იხ. უჟონ
ნოგრი ჯილაგი. იმერ. 184
ნოკრი ნუკრი. ქ. 184
ნოჟრჲე იხ. ნუჟ
ნოჟრრ თქვენი. ლუნძ. 502, 506, 579
ნოჟრრ იხ. ნუჟ.
ნოჟრრაშ თქვენი. ლუნძ. 506
ნოჟრრალ თქვენნი. ლუნძ. 502
ნოჟრრაუ,-ჲ,-ბ თქვენი. ლუნძ. 502
ნოჟრცა იხ. ნუჟ.
ნოხა რომელი. მეგრ.183
ნოხალეფე რომლები. მეგრ. 183
ნოხალი რომელი. მეგრ. 183
ნოშ ბო ცხენი არის. არჭ. 143
ნუ ქართ. 197
ნუ სუბიექტური ნაც. სახ. ნიშანი მე-2-პ. მხ. რ. უდურ. 601
ნუ მე ჰკრკ. 554, 555, 570, 606, 608
ნუ აჰინა ხაჲრა მე თითონ თავად კარგი. ჰკრკ. 606
ნუ აჰინარა მე კარგი ვარ. ჰკრკ. 606
ნუკრი ქართ. 177, 183, 184, 197, 214
ნუკრი ირმისაჲ 183
ნუნი იხ. ნუ.

ნუჟ თქვენ. ლუნძ. 501, 502
ნუჟგო თქვენ თავს. ლუნძ. 502
ნუჟ თქვენ. ლუნძ. ა. ჭ. 504, 505, 512, 565, 565
ნუჟგო თქვენ თითონ. ლუნძ. 558
ნურა ვარ. ჰკრკ. 606, 608
ნუსა ქართ. 182, 183, 184
ნუსა საცოლო, ქალი, რძალი. ჭან. 183
ნუსადია ბიძის ცოლი. ქართ. 183
ნუსავა რძლები ერთმანეთს ასე უწოდებენ. 183
ნუ ხავრა მე ვარ. (მე-3-სქ). ჰკრკ. 605, 609
ნუ ხავრი მე ვიყავი (მე-3-სქ) ჰკრკ. 606
ნუსალეფე რომლები. ჭ. 183
ნუსალი რომელი. ჭ. 183
ნუ სადრა ვარ. ჰკრკ. 605, 608, 609, 610
ნუ სადრი მე ვიყავი (მამრ). ჰკრკ. 606
ნუ ხარრა მე ვარ (მდედრ). ჰკრკ. 605, 609
ნუ ხარრი მე ვიყავი (მდედრ). ჰკრკ. 606
ნუხალა რძლები ერთმანეთს ასე უწოდებენ. ჭ. 183
ნუხგო 100 (გვლ) ლუნძ.
ნუხგო 100 (გვლ) ანწ. 340
ნუხგო 100 (გვლ) ჭარ. 341
ნუხგო 100 (გვლ) ლუნძ. ანწ. ჭარ. 345 374, 375
ნუხიგო 100 (ახალი) ლუნძ. 339
ნუხიგო 800 (ახ.) ლუნძ. ანწ. ჭარ. 345
ნუყუტა ნახევარი. ადილ. 290
ნუშაან იხ. ნუშა
ნუშა ხჰითირა ჩვენ კარგები ვართ. ჰკრკ 606
ნუშა ჩვენ. ჰკრკ. 554, 555, 606, 608
ნუშარა ვართ. ჰკრკ. 606, 608
ნუშა ხარრა ჩვენ ვართ. ჰკრკ 605, 608
ნუშა ხარრი ჩვენ ვიყავით. ჰკრკ. 606
ნუშილა იხ. ნუშა
ნუშიმ იხ. ნუშა
ნუშია (იხ. ქუ-ც) ვერძი. ლუმუქ. 158
ნუხუტა ჩვენ (გვლ). აკუშ. 553, 554, 555
ნგ იხ. ნე.
ნჷენი მამალი. ჩაჩნ. 155
ნჷენი მამალი ქათამი. ჩაჩნ. 156
ნჷლლა ის (დ) უბიხ. 472

ა ბოლოკიდური ქართ-ში. მდედრ. სქ. ნიშ. 166, 167
ა სქ. კატეგორიის ნიშანი. 303
ა მე-3-პ.-ნაც. სახ. თავსართი მხ. რ. აბხ. 456, 463
ა ზმნის თავსართი მე-3-პ. (მ) მხ. რ. აბხ. 590
ა ზმნის თავსართი დამატ. (არაგონ) მხ. რ. აბხ. 590
ა სქ. კატ. ნიშანი ანდ. 141, 151, 254, 353, 355, 511, 418
ა სქ. კატ. ნიშანი. ახვ. 152, 254
ა სქ. კატ. ნიშანი. ბოთლ. 152, 254
ა სქ. კატ. ნიშანი. დიდ. 141, 151 254, 349
ა სქ. კატ. ნიშანი. კარატ. 152, 254
ა ზე-2-ე სქ. კატ. ნიშ. ბუის. კარატ. ყუან. ახვ. 335
ა სქ. კატ. ნიშ. ბ. ჭ. ტ. კ. 518
ა სქ. კატ. ნიშ. ლუმუქ. 568
ა სქ. კატ. ნიშ. რუთ. 325
ა სქ. კატ. ნიშ. ტინდ. 152, 254
ა სქ. კატ. ნიშ. ქისტ. 254, 299
ა სქ. კატ. ნიშ. ლილლ. 148, 322
ა სქ. კატ. ნიშ. ლოდ. 152, 254
ა სქ. კატ. ნიშ. ლუნძ, 140, 152, 157, 254, 594
ა სქ. კატ. ნიშ. ყაფ. 151, 254, 358, 524
ა სქ. კატ. ნიშ. ყვან. 152
ა სქ. კატ. ნიშ. ყუბ. 254
ა სქ. კატ. ნიშ. ჩაჩნ. 554, 555, 556
ა სქ. კატ. ნიშ. ჩ. 299, 302, 592
ა ზმნაში ობიექ. სქ. ალმნ. მხ. რ. ჩაჩნ. 593
ა სქ. კატ. ნიშ. წახურ. 146, 318, 319, 539, 559

დ სქ. კატ. ნიშ. წოვ. 139, 148, 149, 254
დ სქ. კატ. ნიშ. ხვარშ. 151, 254, 358
დ მდედრ. სქ. ნიშ. ჯექ. ბუდუხ. 327
დ სქ. კატ. ნიშ. პიპ. 152, 254
დ სქ. კატ. ნიშ. ჰვრკ. 391
და ეს. არჩ. 532
და სქ. კატ. ნიშ. წოვ. 140
და ზმნის თავს. დამატ. მე-3-პ. (მ). მხ. რ. აბხ. 591
და იხ. **დან.**
დაბ ეს. არჩ. 530
დაბ იხ. უი **დაბ.**
დაბ ინჟაბუ ის თითონ. (მე-3 სქ.) არჩ. 534, 560
დაბყურ 4. თაბ. 367, 421
დაბილუზ ერთი ცხოველის ცემა. თაბ. 147
დაბიყურ 4. თაბ. 320, 321, 368
დადა ეს (1-სქ) დიდ. 521, 523, 524
დადა მამა. ყაბ. 243, 244
დადემა დადა პაპა. ყაბ. 243
დადემ დადეე პაპის მამა. ყაბ. 243
დადეე მამა. ყაბ. 243, 244, 246, 613
დადე უახსინარ ზედ მემკვიდრე. ყაბ. 243
დაყ შენი. თაბ. 549
დავ იხ. იუ.
დაზ სუფიქსი ზმნაში. 1-პ. მხ. რ. თაბ. 596
დაზ ჩემი. თაბ. 549
დაზ იხ. იზუ.
დჵზ 10. ხინლ. 333, 334
დჵზკვუ 12. ხინლ. 333
დჵზსა 11 ხინლ. 333
დათ ეს. არჩ. 530
დათ ინჟატბუ ის თითონ. (მე-4-სქ). არჩ. 534, 560
დაიდ იმათი (ლ). ადიღ. 477
დაკუბ 4. ჯექ. 367
დაძუდ 4. ჯექ. 367
დაკხ ვერძი. თაბ. 158
დაკმუდ 4. ბუდხ. 367
დალხ 6. (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 296, 300, 371, 372
დალხეიტტე 16. (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295
დალხიტტე 16. ახალი. ჩაჩნ. 296
დალთა ისინი (დ). უბიხ. 472
დამოდრ სომხ. 191
დან ჩვენ. უდურ. 550, 551, 552, 565, 601, 602
დან სუბიექტ. ნაც. სახ. ნიშ. 1-პ. მრ. რ. ობიექტ. უდურ. 601
დანა ის. უბიხ. 472
დან ადაკსა გვხედავთ. უდურ. 602
დანეე დედა. ჩერქ. 243
დან იდაბაქსა გვესმის უდურ. 603
დან დან ჩვენ ვართ. უდურ. 601
დად იმათი (დაკ). ადიღ. 477
დად იმათი (ლ). ყაბარ. 482
და(დ) იმათი (დ). ყაბარ. 482
დაპერ ყაბარ. 388
დარ ნაცვალსახ. აბხ. 458
დარ ეს (გვლ). ქისტ. 498
დარ ეს. არჩ. 530
დარა იგი (მამრ. სქ). აბხ. 456, 464
დარა ის (მამრ. სქ. არაგონ). აბხ. 464 488
დარა იხ. ჰარა.
დარა აბ მისი (განურჩ). მამა. აბხ. 464
დარა დაბ მისი (მამაკაცის) მამა. აბხ. 464
დარაჟ ნაცვალსახ. ქისტ. 497
დარზან ვინ (არაგონ). აბხ. 462
დარბან უი ის—რომელი ის? აბხ. 458
დარბაქუან ისინი—რომელნი? აბხ. 458
დარ ინჟარუ ის თითონ (მე-2-სქ) არჩ. 534, 560
დარლოუზ ერთი ანუ რამოდენიმე კაცის, თუ ცხოველის ცემა. თაბ. 147
დარყურ 4. თაბ. 320, 321, 330, 367, 368, 421

ჲარჩვონდ 9. ალულ. 328, 331, 373
ჲარწარ 90 ალულ. 328
ჲარწურ 70 ალულ. 328
ჲას ქალიშვილი, ასული. ანწ. (გვლ). ჰარ. 163
ჲასჴ დაჲ. ყუან. 164
ჲასსე ქალწული. (გვლ). ანწ. ჰარ. ლუნძ. 163
ჲასტ ფური. ჩაჩნ. 237
ჲასჵ დაჲ, ქალიშვილი. (გვლ). ლუნძ. 157, 163
ჲატ ფური ჩაჩნ. 155, 237, 243, 244, 245, 246
ჲატეკი ფური. 246
ჲატტე მამა. ჩერქ. 242, 243, 244, 246, 613
ჲეტინჵ იხ. ჲატ.
ჲაჶ ეს. არჩ. 530
ჲაჶ ინჟაჶუ ის თითონ (1·სქ). არჩ. 534, 560
ჲალეჰურ 40. თაბ. 320, 321, 323
ჲალწურ 40. ალულ. 328, 330
ჲალჵუზ ერთი კაცისა, ანუ რამოდენიმე კაცის, თუ ცხოველის ცემა. თაბ. 147
ჲა́ყარხუ მშიერი (დედაკაცი). ლუნძ. 140
ჲაყუბ 4. თაბ. 368
ჲაყუბჲ 4. თაბ. 320, 321
ჲა́ყუდ 4. ალულ. 367
ჲჰყუდ 4. ალულ. 328, 330
ჲაყურ 4. თაბ. 320, 321, 367, 421
ჲაშ ასული ყუან. 164
*ჲაშა და. აბხ. 248
ჲაში ასული. კარატ. ლოდ. ახვ. 164
ჲაშო და. წოვ. 138
ჲაშჵა იხ. ჲიშჵა.
ჲაშჵა დაჲ. ჩაჩნ. 155
ჲაშლიჲ იმათი (ლ). ადიღ. 477
ჲაც და. ლუნძ. 140
ჲჰც დაჲ. ლუნძ. 157, 163
ჲჰც დაჲ. ჰამ. 164
ჲაც ხარი. თაბ. წახ. 158
ჲაცხი დაჲ. ბოთლ. ლოდ. კარატ. აჭვახ- ტინდ. 164
ჲაცჲ ხარი. კვრულ. 158
ჲახ იხ. ჲან.
ჲახალ 6 (გვლ). აკუშ. 309, 313, 371
ჲახო იხ. ჲან.
ჲახწურ 40. კვრ. 329, 330, 331, 367
ჲა̈ხკივრ 40. კვრ. 329, 331
ჲახწურნი წუ́დ 50. კვრ. 329
ჲაპა ასული. ტინდ. 164
ჲაპარჲ ძველი. მე-2-კატ. ბაგულ. 141
ჲაპი ცოლი. ჰამ. 164
ჲაგ ასული. ქისტ. 138
ჲაგლობ ქალწულობა. ქისტ. 139
ჲა̈ ჩვენ. რუთ. 543
ჲა̈(დ) იხ· ჲა̈
ჲა̈ლხ 6. ახ. ქისტ. 296
ჲა̈რ ნაცვალსახ. ს. 431
ჲა̈რ ეს. ქისტ. 497, 498
ჲა̈რვა̈შთ 20. სვ. 411
ჲა̈რჶეშდ 20. სვ. 410
ჲა̈ხ იხ. ჲა̈
ჲა̈ტეშე ბიძა. ჩერქ. 242
ჲა̈ტე შხჶო პაპა. ჩერქ. 242
ჲა̈ცალ 10 (გვლ) აკუშ. 309, 311, 314, 357, 422
ჲა̈ცალ 10. (გვლ). ანდ. 352, 356, 373, 374, 422
ჲა̈ცა̈ლლ 10. აკუშ. 373
ჲებ ესენი. არჩ. 530
ჲებ ჟაბბუ ისინი თითონ. არჩ. 560
ჲებ ჟაპპუ ისინი თითონ. არჩ. 534
ჲედ დედა. წახ. 164
ჲეზიხერ თითონ ისინი. ადიღ. 478
ჲეზჸ თითონ. ყაბარ. 484
ჲეზჵჸ თვით. ყაბარ. 483
ჲეზჸრხჲ ის თითონ. ყაბარ. 483
ჲეზჸხერხჲ თითონ ისინი. ყაბარ. 483
ჲელხ 6 ჩაჩნ. ქისტ. 371, 372
ჲენელ მისი (გვლ). ანწ. 501, 507, 579
ჲეჲ მისი ყაბარ. 482, 484

ეუი ის თითონ. ადიღ. 462, 478
ჲეუიხერ თითონ ისინი. ადიღ. 478
ჲერ ის (გჳლ). ჩ. ქ. 490, 495, 497
ჲერენჯ სომხ. 200
ჲერეშ ისინი (გჳლ). ჩაჩნ. ქ. 490, 497
ჲერვი ს. 397
ჲერვილგკეტ სვ. 397
ჲერიდ 7. ალულ. 328, 331, 372
ჲერინჯლ ფური. სომხ. 200, 205
ჲერმელოჶ ვინ. (გჳლ). ქისტ. 490, 497, 498
ჲერსკჰნ იხ. ერსკჰნ. სვან. 221
ჲერუ 2. სვ. 384, 390, 393
ჲერუეშდ 20. სვ. 385
ჲერჰიდ 6 ალულ. 328, 331, 371
ჲეტ ფური. ქისტ. 244
ჲეტ იხ. ეტ.
ჲეტე ფური. წოვ. 244
ჲეტლიეხ წელიწადი. ყაბარ. 106
ჲეტტ ფური. წოვ. 244
ჲეტტ ფური. ჩაჩნ. 613
ჲეტტო ფური. წოვ. 244
ჲეტხ 6. (ახალი) წოვ. 296, 300
ჲეშდ 10. სვ. 384, 410, 422
ჲეშდეშხუ 11. სვ. 384
ჲეშდჲორი 12. სვ. 384
ჲეშე დაჲ ანდ. ბოთლ. 242
ჲეში ასული ანდ. ბოთლ. 164
ჲეშკია დედაკაცი. ანდ. 164
ჲეშჲორუ 12 სვან. 384
*ჲეშია და აბხ. 248
ჲეშია იხ. ჲიშია
ჲეჰშია და აბხ. 248
ჲეჰიწურ 60 ალულ. 328
ჲი ნაცვალსახ. უბიხ. 488
ჲი სქ. კატ. ნიშანი. წახურ. 541, 567
ჲი იხ. ვუჲი.
ჲიე 8 ადიღ. 281
ჲიჲ 8. ადიღ. ყაბ. 285
ჲიე 8. ჩერქ. 294
ჲივა იხ. ვუჲივა
ჲიზა იხ. ვუჲიზა.
ჲიზდა ჩემი (1 2, 3-სქ). წახ. 539
ჲიზდა იხ. ზგ
ჲიზდი ჩემი (3, 4-სქ) წახ. 539
(ჲ)იზდგ ჩემი. რუთ. 543
(ჲ)იზდგ იხ. ზგ
ჲიზინ ჩემი (მე-4 სქ). წახ. 539
ჲიზგნ ჩემი (მე-4-სქ). წახ. 539
ჲიზგნ ჩემები (1, 2-სქ). წახ. 53.9
ჲიზგნლენ ნაცვალსახ. წახ. 540
ჲიზგნლეხ ნაცვალსახ. წახ. 540
ჲიზგნლუნ ნაცვალსახ. წახ. 540
ჲიზგნლუხ ნაცვალსახ. წახ. 540
ჲიზცნ იხ. ზგ.
ჲიკი 7 ხინლ. 333, 334, 356
ჲილია ისინი (დ). უბიხ. 472
ჲინ ნაცვალსახ. ბუდუხ. 552, 565
ჲინჰ ნაცვალსახ. უბიხ. 488
ჲინჰ დგხგ ამის პატრონი. უბიხ. 476
ჲიჲ მისი (ლ). ყაბარ. 482
ჲი(ჲ) მისი (დ). ყაბარ. 482
ჲიჲ 4. ახ. ჩაჩნ. 296
ჲიჲ 4. ჩაჩნ. ქისტ. 299, 418
ჲიჲიდ 7. ბუდხ. 327, 331, 372
ჲირ ნაცვალსახ. ხინალ. 552, 565
ჲირჰიწურ,-ბი 60. თაბ. 320
ჲირჰიწუნნახარ,-ბი 61. თაბ. 320
ჲირჰურ 6 თაბ. 320, 322, 331, 371
ჲიუდ 7. რუთ. 324
ჲიუდ, ჲიუერ ჲიუბ 7. რუთ. 372
ჲილ 7. წახბ. 334
ჲილენ შენნი (1, 2-სქ). წახურ. 539
ჲილი 7. წახბ. 319
ჲილიბ 7. წახბ. 319
ჲილიბლჰ 7. წახბ. 316, 372
ჲილიდ 7. წახბ. 319
ჲილილლჰ 7. წახბ. 316, 372
ჲილარჰ 7. წახბ. 316, 356, 372
ჲილნა შენი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 539
ჲილნა ლუ.
ჲილნი შენნი (3, 4-სქ). წახურ. 539
ჲილგნ შენი (4-სქ). წახურ. 539
ჲილჳ 7. ჯექ. 334

ჲრლჳდ,-ბ 7. ჯეკ. 326, 356, 372
ჲილწალ 70. წახ. 316
ჲილწჳრ 70. რუთ. 324, 325
ჲიშა ჲუ დაჲ არის. ჩაჩნ. 592
ჲიშდა ჩვენი (1,2,3 სქ) წახურ. 539
ჲიშდბ ის. ში.
ჲიშდი ჩვენები (3, 4-სქ). წახურ. 539
ჲიშინ ჩვენი (მე-4-სქ). წახურ. 539
ჲიშშ ასული. წახ. 164
ჲიშშდა ის. შში
ჲიშჳნ ჩვენი (მე-4-სქ). წახურ. 539
ჲიშჳნ ჩვენები (1, 2-სქ). წახურ· 539
ჲიშია და. ჩაჩნ. 138, 139
ჲიჩა ის. ვუჲიჩა.
ჲიჩი დაჲ. წახ. 164, 241
ჲიჩია ის. ვუჲიჩია.
ჲიწი 10. წახ. 319
ჲიწიბ 10. წახ. 319
ჲიწიბ 10. ჯეკ. 326, 373
ჲიწიბლჵ 10. მე-3-სქ. კატ. წახ. 316
ჲიწილ 10. წახ. 319
ჲრწილ 10. ჯეკ. 326, 373
ჲიწილლჵ 10. წახ. 316
ჲიწირჵ 10 (1, 2-სქ. კატ). წახ. 316
ჲიწიხაბი 11. თაბ. 320
(ჲ)იწიხარ 11. თაბ. 320
ჲიწიყობი 12. თაბ. 320
(ჲ)იწიყო̈რ 12. თაბ. 320
ჲიწიშიიბბუბი 13. თაბ. 320
ჲიწიშიიბბურ 13. თაბ. 320
ჲიწუბ 10. თაბ. 320, 322, 373, 422
ჲიწუბ 10. რუთ. 373
ჲრწულ 10. რუთ. 324. 374
ჲიწურ 10. თაბ. 320, 321, 322, 373, 422
ჲიწურ 10. რუთ. 373
ჲიწვლ 10. ბუდხ. 422
ჲიწჳშოლარ,-ბ,-ლ 18. წახ. 316
ჲიწჳჲილარ,-ბ,-ლ 17. წახ. 316
ჲიწჳჲიძ̣იარ,-ბ,-ლ 16. წახ. 316
ჲიწჳჲოყარ,-ბ,-ლ 14. წახ. 316
ჲიწჳჲუქჵრ,-ბ,-ლ 19. წახ. 316
ჲიწჳსაბ 11. წახ. 316, 317
ჲიწჳსალ 11. (მე-4-სქ. კატ). წახ. 316, 317
ჲიწჳსარ 11. წახ. 316, 317
ჲიწჳყაბ 12. წახ. 316, 318
ჲიწჳყალ 12. წახ. 316, 318
ჲიწჳყარჵ 12. წახ. 316, 318
ჲიწჳხიუარ,-ბ,-ლ 15. წახ. 316
ჲიწჳძ̣იებარ,-ბ,-ლ 13. წახ. 316
ჲიხტჳ ჩვენი რუთულ. 543
ჲიხტჳ ის. ჲჵ
ჲიხიჵხტა ალჳხნჳ ამ პირუტყვების პატრონები. უბიხ. 476
ჲიჯ თითონ. წახურ. 540, 541, 558, 559
ჲიჯ თითონ. რუთულ. 544, 558, 559
ჲიჯა ის. ჲიჯ.
ჲიძ̣ი (ბრძანებითი). თაბას. 599
ჲიძ̣ია ის. ვუჲიპ̣ია,
ჲიძ̣იაჲ (ბრძანებითი). თაბას. 598
ჲიძ̣ილჳ ჩვენი. რუთულ. 543
ჲიძ̣ილჳ ის. ჲჵ
ჲიძ̣ი 6. წახბ. 319
ჲიძ̣იბ 6. წახბ. 319, 372
ჲიძ̣იბლჵ 6: წახბ. 316, 371
ჲიძ̣ილ 6. წახბ. 319, 372
ჲიძ̣იშა (ნატვრითი). თაბას. 599
ჲიძ̣ილლჵ 6. წახბ. 316, 371
ჲძ̣ირჵ 6. (1, 2-სქ. კატ). წახბ. 316, 371, 372
ჲიძ̣იწურ 60. თაბ. 322
ჲიძ̣ირი (ნატვრითი). თაბას. 599
ჲიძ̣იწალ 60 წახ. 316
ჲიცნ ის. ლუ.
ჲნკი 8. ხინალ. 333, 334
ჲნუ ის. ჲაუ̂ ინქაუ̂უ.
ჲჲი 8. ყაბ. 282, 288, 294
ჲჲი 8. ადიღ. 281
ჲჲი 8. ადიღ. ყაბ. 285
ჲჲი 8. ჩერქ. 294
ჲოლუ ის. (2, 3, 4-სქ). დიღ. 521
ჲოლუ ისინი. დიღ. 521

ჲოდუ ეს (2, 3, 4-სქ). დიდ. 523, 524
ჲოზ 9. ხინლ. 333, 334
ჲონ 71
ჲორი 2. ს. 384, 390, 392, 393,, 396, 397, 404, 319, 420
ჲორუ 2. ს. 384, 392
ჲორუშ (ჲანდ) იხ. ჰორუშ.
ჲოტხლა თვით ეს. დიდ. 520
ჲოტხლ თვით ეს. დიდ. 560
ჲორლწჷრ 40. რუთ. 324, 325
ჲოქეჲ 4. წახ. 319
ჲო́ყეჲრჸ̈ 4. წახ. 316
ჲოყეჲრჸ̈ 4. წახბ. 351
ჲო́ყეჲრჸ̈ 4. წახ. 367
ჲოყოზუ 4. ანდ. 352, 353, 354, 367, 368, 418
ჲოყუბ 4. წახ. 318, 367
ჲოყუდ 4. წახბ. 367, 368
ჲოყუბლჸ̈ 4. წახ. 316, 369
ჲო́ყუბლჸ̈ 4. წახ. 367
ჲოყუდლჸ̈ 4 წახ. 368
ჲო́ყწალ 40. წახ. 316, 319
ჲოყჷდ 4. მე-4-სქ. კატ. წახ. 319
ჲოყჷლლჸ 4. წახ. 316, 367
ჲოში ასული. ანდ. 164
ჲოშიკა დედაკაცი. ანდ. (გვლ) 164
ჲოშკაბ დედაკაცი: ანდ. 164
ჲოცხი დაჲ. ანდ. 164
ჲოძ დაჲ. ანდ. 164
ჲოგაარა (ჲანდ) იხ. ჰორუშ.
ჲოკჸ̈რინე (ჲანდ) იხ. ჰორუშ.
ჲოკარნა (ჲანდ) იხ. ჰორუშ.
ჲოკუნნა (ჲანდ) იხ. ჰარა
ჲოკუთ (ჲანდ) იხ. ჰარა
ჲოკვნინე (ჲანდ) იხ. ჰარა
ჲოჩე ასული. ჩაჩნ. წოვ. 138
ჲობოლ ბევრი. ანდ. 513
ჲობოლზუ ბევრი. ანდ. 513
ჲოჷ ასული. ქისტ. 138
ჲოჷოლა 4. კარატ. 336
ჲუ მდედრ. სქ. ალმ. მხ. რ. მეშველ. ზმნ. ჩაჩნ. 139, 145, 156
ჲუ „ყოფნა“ (მდ) მხ. რ. ჩაჩნ. 239, 592
ჲუ ის ინხ. 520
ჲულკ ასული ქისტ. 138
ჲუკუდ,-ბ 4 ჯეკ. 326
ჲუკºუდ 40. ბუდხ. 327
ჲუკºუდ 4, ჯეკ. ბუდხ. 351
ჲუოჷ ასული. ჩაჩნ. 138, 139, 155
ჲურ 2. ჰ. 390, 392
ჲურ ის არის. თაბას. 598, 599
ჲური 2 ჰ. 393, 396, 404
ჲულიკ ასული. ქისტ. 138
ჲუყა დიდი. ბეჟ. ქათ. 141
ჲუყო დიდი. ბეჟ. ქათ. 141
ჲუ́ქუბ 4. რუთ. 325, 367, 368
ჲუ́ყუდ 4. რუთ. 324, 325, 351, 367, 368
ჲუ́ყურ 4. რუთ. 325, 367, 368
ჲუ́ჭი 9. წახ. 319
ჲუჰიბ 9. წახ. 319
ჲუჰიზლჸ̈ 9. წახ. 316
ჲუ́ჰიდ 9. წახ. 319
ჲუ́ჰილლჸ̈ 9. წახ. 316
ჲუ́ჰირჸ̈ 9. წახ. 316
ჲვჰჸ̈ლ 90. წახ. 316
ჲვჰელ 90. წახ. 316
ჲფგადე 5. ალულ. 369.
ჲფგადე 5. ალულ. 330

ო მდედრ. სქ. ნაწ. ჰან. 169
ო ნაცვალსახ. წოვ. 497
ო შენ ყაბარ. 483
„ოარ“, „რხა“ ვოლგას სახელთან დაკავშირ. სიტყვა. 68
ოაშა ძმა. აბხ. კლ. 246, 248
ობ აწმყო დრ. ფუძ. მაწ. ქართ. 588, 589
ობ სახელზმნის დაბოლოვება. თაბას 596
ობ ის. ჰამ. 517, 518
ობა ისინი (1, 2-სქ) ბაგულ. 515
ობი ნაცვალსახ. წოვ. 497
ობა ისინი (1, 2-სქ). ჰამ. 517

ობჟუ ის (3-სქ). ხვარ. 521, 524
ოდაბი ისინი (1, 2-სქ. კატ). ტინდ. 513
ოდაგუუ,-ჲ,-ბ იმათი. მრ. რ. ტინდ. 513
ოდადუბ,-რ იმათი. მრ. რ. ტინდ. 513
ოდარ ისინი (მე-3 სქ. კატ.). ტინდ. 513
(ო)დოუ,-ჲ,-ბ ის ტინდ. 513, 519
ოდუ(უ),-ჲ,-ბ იმათი. ჭამ. 517
ოდოშიუბ,-რ მისი მრ. რ. ტინდ. 513
ოდოშიუუ,-ჲ,-ბ მისი. ტინდ. 513
ოვრო 8. ჭ. 383
ოჴ სახელზმნის მაწარმ. თაბას. 595
ოჴა ჰო. აბხ. (ს-დ). 455
ოჴირუგო 1000 (გვლ). ანდ. 352, 353
ოჴ სახელზმნის მაწარმ. თაბას. 596
*ოთი 10. მ. 410
ოთხასი 400. ქ. 383
ოთხენეჩი 80. ჭ. 384
ოთხენეჩიდოვით 90. ჭ. 384
„ოთხი“ „ფეხები“ ქ. 378
ოთხი 4. ქ. 384, 405, 406, 407, 408
ოთხი 4. მ. 383
ოთხმეოცი ქ. 383, 413
ოთხმოცდაათი ქ. 413
ოთხმოცი ქ. 383, 413
ოთხო ქ. 405, 406, 407
ოთხი 4, 383, 405, 406
ოთხონეჩიდოვით 90. ჭ. 384
ოთხონეჩი 80. მ. 383
ოთხონეჩი 80. ჭ. 384
ოთხოში 400. მ. 383
ოთხოში 400. ჭ. 384
ოკლია 7. ხვარ. 359
ოლ მდედრ. სქ. ნიშანი. მეგრ. 171
ოლ მდედრ. სქ. ნაწ. ჭან. 169
ოლ ნაცვალსახ. 563
ოლო ჩემი. არჭ. 533
ოლო ჩვენები. არჭ. 553
ოლო ნაცვალსახ. არჭ. 551, 567
ოლო იხ. ნენ.
ოლოჲტუუ თითონ ჩვენი. არჭ. 535
ონიკახ შვილი ქ. 176
ონიკაური ქ. 176
ჰო ონოხ 178, 218
ონოჲ თელედაჲ 179
ონტლიგუ 6. ანდ. 352, 355, 371
ონტლიიგუ 6. ანდ. 352, 355, 371
ონტხლიიწოლგუ 60 ანდ. 353, 355
ონცია 10. ინხ. 359
ოჲ ის ბაგულ. 515
ოჲ ის ჭამ. 517, 518
ოჲ ისინი (მე-3-სქ). ჭამ. 517
ოჲეოგენეჲს 199
ოჲტ ზმნის მაწარმ. ბოლოსართი. აბხ. 589
ოჲუჟუ ის (2-სქ). ხვარ. 521
ოჲუჟუ ის (2-სქ) ხვარ. 524
ოოხა იხ. თხუო.
ოოხა-თხაშ იხ. თხუო-თხაშ
ოჟო ვაჟიშვილი. ყაფ. 163
ოჟო ვაჟიშვილი. ყაფ. 612
ორ შენ. ყაბარ. 484
ორ ნაცვალსახ. წოვ. 497
ორ ისინი (3-სქ). ბაგულ. 515
ორას ერთი 201. ქ. 383
ორასი 200. ქ. 383
*ორდლუ ქ. 406
ორჷ შენ (ჲაკ. აშხ). ყაბარ. 484
ორენჯი მყოფადი. მეგრ. 202
ორთხუ 407
ორი „ორი ტუჩი“. ქ. 378
ორი 2. ქ. 382, 389, 392, 393, 397, 399, 400, 403, 404, 419, 420
ორინალი თავშესაფარი. მეგრ. 202
ორინჯი საქონელი. მეგრ. 200, 201, 202, 203, 204
ორიჯი საქონელი, მეგრ. 200, 201, 204
ორკეცი ქართ. 391, 392
ორმეოცდაათი 50. ქ. 382
ორმეოცი ქ. 382, 413
ორმოცდაათი ქ. 382, 413
ორმოცი ქ. 382, 413
ორჟუ ის (მე-4-სქ). ხვარ. 521, 524
ორჟუ ისინი (3. 4-სქ). ხვარ. 521

ორტყუ 406, 407
ორქის ბერძნ. 204
ორჭ ბაშვი, ნორჩი. ლუმუქ. 142
ორჯი ძროხა. მეგრ. 200. 201, 204
ორჯო 200
ოს ხარი. ანწ. ყაფ. 163
ოსერიშე ვახშამი. მეგრ. 103
ოსს 1. არჭ. 345, 346, 347, 364
ოსსან 1. არჭ. 346, 347
ოსსოთ ჩემი (მე-4-სქ). არჭ. 533
ოსსუ, ოსუჲ,—ბ მისი. ჭამ. 517
ოსურ-პატონი ქალბატონი. მეგრ. 226
ოტლი 7. ინხ. 359
ოტხლიირ იხ. ოჲ
ოტლინო 7. ახალ. დიდ. 349, 351
ოუ ის ჭამ. 517, 518
ოუბუუ ისინი (1, 2-სქ) ხვარ. 521
ოუჲუ ის (1-სქ) ხვარ. 521, 524
ოფ აწმყო დრ. ფუძ. მაწარ. ქ. 588
ოქოთუმალე საქათმე. ჭან. 614
ოშო 100. მ. ჭ. 383, 384, 414, 423
ოშაურ 515
ოჩი იხ. ბოჩი.
ოჩინ 9 (გვლ). დიდ. 349, 351
ოჩჩი წამოძახილი ლოცვის დროს. ქისტ. 180
ოც ხარი, ფური. ჭარ. 163
ოცაუინინი 493
ოცდაათი 30. ქ. 382
ოცდაერთი 21. ქ. 382
ოცდაორი 22. ქ. 382
ოცი 20. ქ. 382, 411, 412, 422, 423
ოცინო 10. (გვლ) დიდ. 349, 351
ოცინო ბიშონ 1000 (გვლ). დიდ. 390
ოცუ 493
ოცუნნა 493
ოცუჳ 493
ოცჳაკუნი 12. ხვარ. 359
ოცოინჭოს 11 ინხ. 359
ოცოჳნკუნე 12. ინხ. 359
ოცი ხარი, კურო. ლუნძ. 163
ოციინო 10. ახალ. დიდ. 349, 351
ოციინოიბიშიონ 1000. ახალ. დიდ. 350
ოჭინო 9. ახ. დიდ. 349, 351
ოხენაფუ ჭ. 449
ოხვენაფუ ჭ. 449
ოხო მამალი. ჩერქ. ყაბ. 245
ოხოდუ coitus ჭან. 206
ოხუ იხ. ტხუო.
ოჭუალ 4. (გვლ) აკუშ. 309, 312
ოჩიე 9. ინხ. 359
ოიბ 4. ხინლ. 333, 334, 343, 367

პ პირველი პირის ნიშანი ზმნაში მ-ჭ. 570
პა 2. უდურ. 361
პავლეური ქ. 176
პე პაის 229
პალატი ქართ. 168
პაპა ქართ. 168, 170
„პე-ლახ-გ“ 67
პესა უდურ. 603
პესუნ ჩასხმა. უდურ. 601, 603
პირ ქ. 385
პირადად ნაცვალსახ. ქ. 431
პირველი სვ. 385
პირველი ქ. 385, 388, 389
„პირი“ 1. ქ. 378
პირმარხვა ქ. 385
პირშო ქ. 385
პირმშოჲ ქ. 198
პირუ 1. ელამური. 388
პიწილი წიწილი.
პკაცე ატამი. ჩერქ. 620
პკო ნაჭუჭი. ჩერქ. 620
„პლეჳბ(ე)“ 67
„ბ-ლეს-ბე“ 67
პლიმჩა ტოეფალჳ ჟალჳ 90. უბიხ. 176
პლიჭა 4. ადიღ. 281, 285
პლიი 4 (5). ყაბ. 282
პლიიმჩა ტოეფუ 80. იხ. პლიგმჩა ტყუ-აპმ(ჳ).
პლიგ 4. უბიხ. 275, 279
პლიემჩა ტყუაპიი(ჳ) 80. უბიხ. 276
პლიემჩა ტყუაპიალჳ შიალჳ 90. უბიხ. 276

პო პოლოხ 218
პუახა 11. აბხ. 271
პჟინლოზა 80. აბხ. 204, 272, 273
პჟინლოზა შები 90. აბხ. 264, 272
პროპატა ბერძნ. 218
პროტრტოკოხ 198
პსე 10. ყაბარ. 289
პსე 10. ჩერქ. 291, 294
*პსჷრჷ 10. ადიღ. 286, 423
პსჷრჷ 10. ჩერქ. 291, 294, 415
პსეკეტე იხვი, წყლის ქათამი. ჩერქ. 613
პსჷკუპლიე 14. ადიღ. 281
პსეკუტტშუ 12. ადიღ. 281
პსეკუტტგუ 12. ადიღ. 284
პსეკუშე 13. ადიღ. 281
პსჷკუზჷ 11 ადიღ. 281
პსჷკუტჶჷ 15. ადიღ. 281
პსოკუხო 16. ადიღ. 281
პსუკუბლე 17. ადიღ. 281
პსუკუვლუ 19. ადიღ. 281
პსუნ იხ. პესუნ.
პსჲირე 10. ყაბ. 286, 294, 423
პსჲიკუზზბლ 19. თან. ყაბ. 282, 286
პსჲიკუხჲ 13. ყაბ. 284
პსჲიკუტჲ 12. ყაბ. 289
პსჲიკუხჲ 16. ყაბ. 285
პსჲიკოუბლ 12. თან. ყაბ. 282
პსჲიკოუზ 11. იხ. პსჲგკოუზ.
პსჲიკოუჲ 18. თან. ყაბ. 287
პსჲიკოუპლჲ 14. თან. ყაბ. 282
პსჲიკოუსჲ 13, თან. ყაბ. 282
პსჲიკოუტჲ 12. იხ. პსჲგკშუტჲ. თან. ყაბ.
პსჲიკოუტხ 15. თან. ყაბ. 282
პსჲიკოუხგ 16. თან. ყაბ. 282
პსჲიენ 80. თან. ყაბ. 283, 288
პსჲიი 10, ყაბ. 282, 286, 288, 289, 294
პსჲგკოუზ 11. თან. ყაბ. 282
პსჲგ.კოუტჲ 12. თინ. ყაბ. 282
პტლიე 4. ყაბ. 282, 283, 285, 286, 288
პტლიი 4. ადიღ. 281, 285
პტლიგ 4. უბიხ. 275, 279
პტლიგ 4 (5) ყაბ, 282, 285
პტლჲიშ 40 ყაბ. 282, 286
პტლიიშ ერა პშირე 50. ყაბ. 283, 287
პუდ 3. კვრ. 329, 330, 366
პუ დედე სამი დედა. კვრ. 329
პუტპლად 60. კვრ. 329
პუტპლანნი წუდ 70. კვრ. 329
პშე 10. ყაბ, 282, 283, 286, 287, 288, 289, 291, 294
პშეკვიხ 18. ყაბ. 285
პშეკუბლგ 17. ყაბ. 282
პშეკუბლგ 19 ყაბ. 282, 286
პშეკუზ 11. ყაბ. 282
პშეკუპტლიე 14. ყაბ. 282
პშეკუტ 12. ყაბ. 282, 284
პშეკუტხუ 15. ყაბ.
პშეკუშ 13. ყაბ. 282, 284
პშეკუხ 16 ყაბ. 283, 285
პშეკუიხ 18. ყაბ. 282
პშინლოზა 270
პშინლოზა შები. აბხ. 273
პშირე 10. ყაბარ. 423
პშირრე 10. ყაბ. 286, 291, 294; 415.
პშოა 3. ხინ. 366
პშრა 3. ხინ. 333
პშგ 10. ადიღ. 281, 286
პშგ 10. ყაბ. 288, 289
პშგ 10. ჩერქ. 291, 294
პშგენ 80. ყაბ. 288
პშგკუბლ 19. ადიღ. 286
პშგკუიხჲ 13. ადიღ. 281
პშგკუტჲ 12. ადიღ. 284
პშგკ(უ)უბლლ 17. ადიღ. 281
პშგკ(უ)უბლ 19. ადიღ. 281
პშგკ(უ)უზ 11. ადიღ· 281
პშგკ(უ)უჲ 18. ადიღ. 281
პშგკ(უ)უპლჲ 14. ადიღ. 281
პშგკ(უ)უტჲ 12. ადიღ. 281
პშგკ(უ)უტჶ 15. ადიღ. 281
პშგკ(უ)უხჲ 16. ადიღ. 281

პშგრე 10. ჩერკ. 291, 294, 415
პშგრე 10. ადიღ. 423
პშცი 10. იხ. პშგ.
პშცი 10. ჩერქ. 291, 294
პჩენე დედ. თხა. ჩერქ. 240
პხაცე გარგარი. ჩერქ. 620
პხი 5. (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 300, 302, 372
პხიტტე 15. (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295
პხეუზ ტყა 100. (გვლ). წოვრ. 296
პგჵ 2. უდრ. 361, 362, 365, 421
პგაბჵჩ 200 უდრ. 361
პგჵყო 40. უდრ. 361, 362
პგჵყოვიწ 50. უდრ. 361
პგჵყოხაწსე 51. უდრ. 361
პგჵწსე 12. უდრ. 361
პოაბ ცოლი. კვრ. 159

ჟა 18 აბხ. 264, 271, 272
ჟაბა 10 აბხ. 263, 272
ჟალ თითონ ისინი. ლუნძ. 503
ჟალ თითონ. მრ. რ. ლუნძ. 558, 560, 566
ჟალგო ისინი თითონ. ლუნძ. 505, 558
ჟანაბუ თითონ იმათი. არჰ. 535
ჟანარუ თითონ იმათი. არჰ. 535
ჟანაჟუ თითონ იმათი. არჰ. 535
ჟანტაუ თითონ იმათი. არჰ. 535
ჟაპბუ ისინი თითონ. არჰ. 560
ჟარე ქ. 393
*ჟარი მ. 392
ჟარნეჩი 40. მ. 383, 392
ჟარნეჩი დო ვითი. მ. 383
ჟარშეჲ იხ. ჲებ. ჟაბბუ.
ჟაჟუ იხ. ჲაჟ ინჟაჟუ.
ჟახ 13. აბხ. 264. 272
ჟაჶ 16. აბხ. 264, 271, 272
ჟაჵ ჟჵ 20. აბხ. 273
ჟე ბევრი დედ. ცხვარი. წოვ. 236, 237
ჟე ცხვარი, ფარა. წოვ. 239
ჟე ის. დიდ. 520, 521, 522, 523
ჟედა იხ. ჟედუჲ
ჟედუჲ ისინი. დიდ. 520, 522
ჟედუ ჟედუჲოტხლო ისინი თითონ. დიდ. 523, 560
ჟედურ იხ. ჟედუჲ
ჟედუს იმათი. დიდ. 520
ჟედუს იხ. ჟედუჲ
ჟედუჲი ისინი. დიდ. 519, 522
ჟევშ 19. აბხ. 264, 265, 272
ჟენაბუ თითონ მისი. არჰ. 535
ჟენაბუ თითონ მისნი. არჰ. 535
ჟენარუ თითონ მისი. არჰ. 535
ჟენაჟუ თითონ მისი. არჰ. 535
ჟენე ისინი. (გვლ) ჰარ. 501
ჟენელაბ მისი. (გვლ) ჰარ. 501, 506, 579
ჟენტაუ თითონ მისი. არჰ. 535
ჟენტაუ თითონ მისნი. არჰ. 535
ჟე ჟეჲოტხლო ის თითონ. დიდ. 523, 560
ჟეხ იხ. ჟი. (რუთ.)
ჟეტვჲტაუ თითონ (მდედრ. სქ). არჰ. 534
ჟეტხლოეჲბუ თავისთან (დედაკაცზე). არჰ. 533
ჟეტხლოეჲრუ თავისთან (დედაკაცზე) არჰ. 533
ჟეტხლოეჲჟუ თავისთან (დედაკ). არჰ 533
ჟი იხ. აბხ. 136
ჟი ნაცვალსახ. ადიღ. 462
ჟი ჩვენ. რუთ. 543, 552, 565, 566
ჟიბ თითონ. ლუნძ. 503, 505
ჟიბ თვით. ანდ. 512
ჟიბ თითონ. ლუნძ. ანდ. 558, 560
ჟიბგო ის თითონ. ლუნძ. 505, 558
ჟიბოლგუ თვით. მრ. რ. ანდ. 512
ჟიბშ 17. აბხ. 264, 265, 27ı, 272
ჟიდა მათი. ხვარ. 521
ჟიდე იხ. ჟიდუ.
ჟიდო მათი. ინხ. 521
ჟიდუ ისინი. ინხ. 520
ჟიდუ ისინი. ხვარ. 520
ჟიდულ იხ. ჟიდუ.

ჟივ თითონ. ლუნძ. 607
ჟივოლგუ თვით. (მამრ.). მრ. რ. ანდ. 512, 558
ჟიზუგუ ნაცვალსახ. ანდ. 558
ჟიი იხ. ჟი.
ჟიმა დედ. თხა. აბხ. 240
ჟინ ჩვენ. ჯექ. 552, 565, 566
*ჟინა ქართ. 211
ჟინა დედალი თხა. აბხ. 240
ჟინალ კრავის სახელი. სვან. 210
ჟინდი́ძე იხ. ჟი́ძ.
ჟინდი́რ იხ. ჟი́უ.
ჟინცა́ იხ. ჟი́ძ.
ჟი́ძ თითონ. (მდედრ). ლუნძ. 503, 505
ჟიძ თვით. ანდ. 512
ჟი́ძ თითონ. ლუნძ. ანდ. 558, 560
ჟი́ძგო ის თითონ (მდედრ). ლუნძ. 505, 558
ჟიძოლგუ თვით (მდედრ). მრ. რ. ანდ. 512
ჟიძოლგუ თითონ. მრ. რ. ანდ. 558
ჟირ 2. მ. 392
ჟირ თვით. ანდ. 512
ჟირ თითონ. ანდ. 558, 560
ჟირი 2 მ. 383, 389, 390, 393, 404, 419, 420
ჟიროლგუ თვით (მე-4-სქ. კატ.). მრ. რ. ანდ. 512
ჟიროლგუ თითონ. მრ. რ. ანდ. 558
ჟიროჟი 200. მ. 383
ჟი́უ თითონ (მამრ.). ლუნძ. 503, 505
ჟიუ თითონ ის. ლუნძ. 506
ჟი́უ თითონ. ლუნძ. ანდ. 558, 559, 560, 566
ჟი́უგო ის თითონ (მამრ.). ლუნძ. 505
ჟი́უგო თითონ. ლუნძ. 558
ჟი́უგო დუნ ი́ნა ვუგო თვით მე მოვალ (კაცი). ლუნძ. 505
ჟი́უგო დუნ ი́ნა ძი́გო თითონ (დედაკაცი) მე მოვალ. ლუნძ. 505
ჟიჟუ თვით. ანდ. 512
ჟიჟუ თითონ. ანდ. 560
ჟიჟგუ თითონ. ანდ. 512
ჟიც 16. აბხ. 265, 271, 272
ჟიწ 16. აბხ. 271
ჟო ის. დიდ. 522, 523, 529, 580
ჟო იხ. ქე და ჰოუქე.
ჟოდრ̇ძე იხ. ჟალ.
ჟოდრ̇რ იხ. ჟალ.
ჟოდოცა იხ. ჟალ.
ჟრ̈ხოოე 1000. უბიხ. 276, 280
ჟჟო 10. უბიხ, 278
ჟჟო̈ 10. უბიხ. 275, 279, 291, 294
ჟჟრ̈ც 10. უბიხ. 423
ჟუ 2 ჰ. 383, 389
ჟუ ის ხვარ. 520, 523
ჟუ ჩვენ. ლუმუქ. 526, 527, 557, 565, 566
ჟუ თქვენ. რუთ. 543, 565, 566
ჟუათ იხ. ჟჟენ.
ჟუბა ჩვენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
ჟუბა ბჟკრუ ჩვენ თითონ მოვედით. ლუმუქ. 529
ჟუ ბჟკრუ ჩვენ მოვედით. ლუმუქ. 529
ჟუვა ჩვენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
ჟულ ჩვენი (გჳლ). ლუმუქ. 525
ჟულ იხ. ჟუ.
ჟუნ იხ. ჟუ.
ჟუნაბუ თითონ მისი. არჩ. 534
ჟუნაბუ თითონ მისნი. არჩ. 534
ჟუნარუ თითონ მისი. არჩ. 534
ჟუნაჟუ თითონ მისი. არჩ. 534
ჟუნიძარ იხ. ჟუ.
ჟუნტიუ თითონ მისი. არჩ. 534
ჟუნტიუ თითონ მისნი. არჩ. 534
ჟუძ იხ. ჟუ
ჟუძარ იხ. ჟუ.
ჟუ ჟუბა ბჟკრუ ჩვენ თითონ მოვედით. ლუმუქ. 529
ჟურ 2. ჰ. 383, 389, 390, 392
ჟურა ჩვენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
ჟურენეჩი 40. ჰ. 384
ჟურენეჩი დო ვით 50. ჰ. 384
ჟური 2. ჰ. 390, 404, 419, 420

ჟურნეჩდლვით 50. ჭ. 384.
ჟურნეჩი 40. ჭ. 384
ჟურნეჩი დო ვით 50, ჭ. 384
ჟურ ოში 200 ჭ. 384
ჟურშეძბუ თავისთავს. არჭ. 533
ჟურშეძრუ თავისთავს. არჭ. 533
ჟურშეძტმუ თავისთავს. არჭ. 533
ჟურშეძჟუ თავისთავს. არჭ. 533
ჟუსაბუ თავისთავს. არჭ: 533
ჟუსარა(ჟუ) თავისთვის. არჭ. 533
ჟუსარუ თავისთავს. არჭ. 533
ჟუსატბა(ჟუ) თავისთვის. არჭ. 533
ჟუსატმუ თავისთავს. არჭ. 533
ჟუსაჟუ თავისთავს. არჭ. 533
ჟუტმეძტმუ თითონ (მამრ. სქ). არჭ. 534
ჟუტხლიეძბუ თავისთან (მამაკაცზე). არჭ. 533
ჟუტხლიეძრუ თავისთან (მამაკ). არჭ. 533
ჟუტხლიეძჟუ თავისთან (მამაკ). არჭ. 533
ჟუჟ თითონ. 559
ჟუჶ თითონ. კვრ. 547, 558, 560
ჟუჶ თითონ. აკუშ. 560, 566
ჟუჶა იხ. ჟუჶ.
ჟუჶაზ იხ. ჟუჶ.
ჟუჶან იხ. ჟუჶ.
ჟჶათ იხ. ჟჶენ.
ჟჶარში იხ. ჟჶენ.
ჟჶარში იხ. ჟჶენ.
ჟჶენ თქვენ. არჭ. 530, 531, 565
ჟჶენტმუ თქვენ თითონ. არჭ. 534
ჟჶეს იხ. ჟუ
ჟგრი 2. მ. 383, 389
ჟგროში 200. მ. 383
ჟა 10 (ძველ ჩანაწერებში). უბიხ. 280
ჟაა 18: თაბ. 265
ჟაჽ 272.
ჟაბა́ 10 (არაგონ). აბხ. 137
ჟაბა́ 10 თ. აბხ. 265, 266, 272. 422
ჟალჳ 10 (შედგენილ რიცხვებში). უბიხ. 279, 291, 294 415, 423
ჟახა 13. აბხ. 265, 269
ჟაფ 16. აბხ. 265, 271
ჟაჭა 12. აბხ. 265
ჟბა 9 (არაგონ)· აბხ. 137
ჟბა́ 9 თ· აბხ. 265, 272, 294
ჟეძზა 11. აბხ. 265, 266, 267
ჟიბუ 17 აბხ. 265, 271
ჟიფში 14 აბხ. 265, 270
ჟუხუ 15. აბხ. 265, 270
ჟვზჳ 11. უბიხ. 275
ჟგშგ 272

რ მე-3-პ. ნაცვალსახ. თავსართი მრ. რ. აბხ. 456
რ ზმნის თავსართი მე-3-პ. მრ. რ. აბხ. 590
რ ზმნის თავსართი დამატ. მრ. რ. აბხ. 590, 591
რ მე-4-კატ. ნიშ. მრ. რ. ანდ. 141, 151, 352, 353, 355, 511, 418
რ მე-2-სქ. კატ. ბოლოს. ნიშ. არჭ. 143, 532
რ სქ. კატ. ნიშნნი. ბ. ჭ. ტ. კ. 518
რ 1-კატ. ნიშ. მხ. რ. ბუდუხ. 153, 254, 255, 256
რ გონიერ არსებ. სქ. კატ. ბუდუხ. 326
რ 1-4 კატ. ნიშ. მრ. რ. დიდ. 141, 151, 349
რ გონიერთია კატეგ. ნიშ. მხ. რ. თაბას. 146, 147
რ ორივე კატეგ. ნიშ. მრ. რ. თაბას. 146, 147, 153
რ გონ. არს. სქ. კატ. ნიშანი. თაბ. 320, 321, 322, 550
რ კვრ. 329
რ სქ. კატ. ნიშანი. ლუმ. 568
რ 1, 2-კატ. ნიშანი. მხ. რ. რუთულ. 145, 152, 254, 255, 256, 323, 324, 544
რ მდედრ. სქ. ნიშანი. ლუმუქ. 142, 151, 157. 304
რ მრ. რ. საერთო ნიშანი. ლუნძ. 140, 594

რ სქ. კატ. ნიშანი. ყაფჩ. 524
რ 1, 2-კატ. ნიშ. წახურ. 146, 152, 254, 255, 256
რ მამრ. და მდედრ. სქ. კატ. ნიშანი. წახ. ენ. 315, 316
რ 1, 2-სქ. კატ. ნიშ. წახ. 317, 318, 541
რ სქ. კატ. ნიშანი. ხვარ 151, 358
რ მამრ. სქ. ნიშ. ჯევ. 153, 326
რ მდედრ. სქ. ნიშანი. ჰკრკ. 310, 315
რ სქ. კატ. ნიშანი. 303
რა ნაცვალსახ. ქ. 431
რა ზმნის თავსართ. დამატ. მრ. რ. აბხ. 590, 591
რა სქ. კატ. ნიშ. არჩ. 348
რა სქ. კატ. ნიშანი. ლუმუქ. 305, 529
რა მდედრ. სქ. ნიშ. ლუმუქ. 310, 530
რა ჰკრკ. 606, 607, 608
რა იხ. საჲრა.
რაბ იხ. ურთ. რაბ.
რა გვარად 101
რავა 101
„რას" იხ. „რუს"-იც. იაფეტიანთა ტომი. 68
„რასენ" ეტრუსების ტომის სახელი. 68
„რაჰველები" „რას-რუს"-ების ტომის წარმომადგენელნი. 68
რახჲა 6. ლუმუქ. 305, 307, 371, 372
რახჲბა 6 ლუმუქ. 305, 307, 371, 372
რახჲვა 6. ახალ. ლუმუქ. 305, 307, 371, 372
რახჲრა 6 ლუმუქ. 305, 307, 371, 372
რახჲწალა 60. ლუმუქ. 305
რახჲწალბა 60. ლუმუქ. 305
რახჲწალდა 60. ლუმუქ. 305
რახჲწალვა 60. ლუმუქ. 305, 306.
რაჰარებ ძველი. მრ. რ. მე-3-კატ. ბაგულ. 141
რბუ 67
რდა სქ. კატ. ნიშ. ლუმუქ. 529
რე ფორმანტი. ყაბ. 284, 286
რე და (კავშ.) ყაბ. 284, 290, 291, 292
რეგე 101
რეხუა 6 (გვლ). ლუმუქ. 305
რეხჟა 6. ლუმუქ. 307
რეხცალვა 60. (გვლ). ლუმუქ. 305, 307
რვა 8. ქართ. 382, 409
რთულნი თანხმოვანნი 116
რი ლუმუქ. 529, 530
რი ჰკრკ. 607, 608
რი იხ. სარრი, საჲრი
რინა არსება. მეგრ. 202, 203
რიჟ ასული, ქალიშვილი. ბუდუხ. 164
რიშ ასული, ქალიშვილი. ჯექ. თაბას. 164
რიში ასული, ქალიშვილი, ხინ. 164
რიშჲ დაჲ. რუთ. 164
რიც დაჲ. ხინ. 164
რიხა დედ. ცხვარი. ტინდ. ლოდ. 161
რიხა მამ. ცხვარი. ბოთლ. ლოდ. 161
რიჯ თითონ. (მდედრ. სქ). რუთ. (შანაზ). 544
რიჯ იხ. ჵუჯ.
რიმა ცხვარი. (დედრ. და მამრ). ყუან. 161
რომელი ნაცვალსახ. ქ. 431
რომელიმე ქ. 458
როს ქმარი. ლუნძ. 157
როყოგუ 4. ანდ. 352, 353, 354, 367, 368, 418
„როშ" ეტრუსკების ტომის სახელი. 68, 71
რტიგ მათი. აბხ. 456
რუ სქ. კატ. ნიშანი. არჩ. 533
რუ ლუმუქ. 530
რუა 8. ქართ. 409
რუაჲ 8. ქართ. 382
რუგუდ 6. კვრ. 372
რუო 8. მ. 383
„რუს" იხ. „რას"-იც. იაფეტიანთა ტომი. 68
რულჺუდ 6. კვრ. 329, 331, 371
რუშ ასული, ქალიშვილი. კვრ. ალულ. 164

რვხვდ 6. ბუდხ. 327, 371, 371
რწყვილი სვ. 397
რკათკ ისინი თითონ. აბხ. 457
რჯი სან. 204
„რმა“ მდ. ვოლგის ძველი სახელი
რჯ ზმნის თავსართ. დამატ. მრ. რ. აბხ. 590, 591
რგხიწგრ 60. რუთ. 324
რგხიგბ 6. რუთ. 371
რგხიგდ 6. რუთ. 324, 331, 371, 372
რგხიგრ 6. რუთ. 371
რგჯ თითონ. (მდედრ. სქ). რუთ. 544, 559

ს 1-პ. ნაცვალსახელოვანი თავსართი. მხ. რ. აბხ. 456, 463
ს ზმნის თავსართი. 1-პ. მხ. რ. აბხ. 589 590, 591
სა ზმნის თავსართ. დამატ. 1-პ. მხ. რ. აბხ. 591
სა 1. უდრ. 361, 362, 364
სა 1. წახ. 316, 317, 542
სა ერთი, ვინმე. ალუღ. 537
სა 1. რუთ. 324, 325, 364
სა 1. ბუდხ. 364
სა 1. ხინ. 333, 364
საარვისთ ქცევა ქართ. 587
საბ არის. ჰკრკ. 609
საბ 1. თაბ. 364
საბ 1. რუთ. 324, 325, 364
საბ 1. წახ. 364, 419, 542
საბ იხ. სარბ საბ.
საბა მამა (წოდ. ბრ. ჩემო მამავ.). აბხ. 24
საბას ძე ქართ. 176
საბაური ქ. 176
საბშჩ 100. უდრ. 361, 362
*საბი რა. აკუშ. 556
საბოტე წალი 177
საბჲ ერთი (არაგონ). თაბას. 146, 320, 321
საბჲ ხალ ერთი სახლი. თაბას. 146
საბჲ ხინი ერთი ძროხა. თაბას. 146
საბჲ ჯანჳარ ერთი მგელი. თაბას. 146
სად 1. ალუღ. 328, 364
სად 1. კვრ. 329, 364
სად 1. წახ. 419, 542
სად 1. ბუდხ. 327
სად 1. რუთ. 324, 325, 364, 544
სადგამი ქართ. 232
სადედათ ნათესავი. ქართ. 167
სადედლე ქ. 232
სავი თითონ (საშ. სქ). ჰკრკ. 555, 556
სავი არის (3-სქ.), არიან (ყველა). ჰკრკ. 605, 606
სავთი ყოფილნი (1, 2-სქ). ჰკრკ. 606
სავილ ყოფილი (3-სქ). ჰკრკ. 606
სავიძლა იხ. სავი
საველი ყოფნა ზმნის აწმყო, ზმნის ზედა. (3-სქ). მხ. და მრ. რიც. ჰკრკ. 607
სავრა ვარ (3-სქ). ჰკრკ. 605
სავრი ხარ (3-სქ). ჰკრკ. 605, 606
საზვები მშობელი საქონელი. ქართ. ხევს. 193
საზოგადო სახელი. ქართ. 168
სათავისო ქცევა. ქართ. 587
საკაცე ქართ. აჭ. 232
*საკე იხ. სეკე. 267
სალ 71
სალლი ყოფნა ზმნის აწმყოს. ზმნის ზედა (1, 2-სქ). მრ. რ. ჰკრკ. 607
სალლი ყოფნა ზმნის აწმყოს, ზმნის ზედა (მდედრ). მხ. რ. ჰკრკ. 607
სამამათ ნათესავი. ქართ. 167
სამასი 300. ქართ. 383
სამეოცი 60. ქართ. 383, 413
სამი 3. ქართ. 382, 404, 405, 408
სამკეცი ქართ. 391
სამოცდაათი ქართ. 413
სამოცი 60. ქართ. 383, 413
სანახანლურ ერთმანეთი. წახურ. 542
სანერჩე ქართ. 232
სანჲ ჩემი (ძანდ) იხ. ხუთ. ჩაჩნ. 490
სანჲ სამნი იხ. სუთ სუთოთ. 492
საძ ირემი. ჩაჩნ. 155

საა̄ არის (მამრ). ჰვრკ. 605
საა̄ თითონ (მამრ. სქ). ჰვრკ. 555, 606
ხაა̄ არის (უსლ) თითონ. ჰვრკ. 607, 608, 609
ხაა̄ 1. თაბ. 364
ხაა̄ალ ის თითონ. აკუშ. 555
საა̄ილ ყოფილი (მამრ.). ჰრვკ. 606
საა̄ლი ყოფნა. ზინის აწმყოს, ზმნის ზედა (მამრ. სქ). ჰვრკ. 607
საა̄ნიგ თვით ჩემი. ჩაჩნ. 493
საა̄ნიგიშ თვით ჩემები. ჩაჩნ. 493
საა̄ნიჩუნა იხ. საა̄ნიგ
საა̄ნიჩუნი იხ. საა̄ნიგ
საა̄ნიჩუა̄ნი იხ. საა̄ნიგიშ
საა̄ნიჩუჲ იხ. საა̄ნიგ
საა̄ნიჩუშა იხ. საა̄ნიგიშ
საა̄ნიჩუშნა იხ. საა̄ნიგიშ
საა̄რა ვარ (მამრ. სქ). ჰვრკ. 605, 606, 608
საა̄რი ვარ (მამრ. სქ). ჰვრკ. 605, 606 608
საა̄ჩუნი იხ. საა̄ნიგ
საა̄ჰილი ჰვრკ. 607
საობიექტო ქცევა ქართ. 587
სარ ნაცვალსახ. აბხ. 458
ხარ არის. ჰვრკ. 609
სარ 1. წახ. 364, 419
სარ 1 (გონიერ). თაბას. 146, 320, 321, 364
სარ 1. რუთ. 324, 325, 364
სარა მე. აბხ. 456, 464, 470, 483, 484
ხარ არმი ერთი მამაკაცი. თაბას. 146
ხარა ხაბ ჩემი მამა. აბხ. 456
სარა ხჳათა მე თითონ. აბხ. 457
ხარბან სარა მე—რომელი მე? აბხ. 458
ხარ ბიწრბაა̄ ერთი ბიჭი. თაბას. 146
სარენჩი ნაცვალსახ. წახურ. 542
სარფი ყოფილნი (3-სქ). ჰვრკ. 606
სარი თითონ (მდედრ. სქ). ჰვრკ. 555
სარი არის (მდედრ. სქ). ჰვრკ. 605. 606
ხარილ ყოფილი (მდედრ). ჰვრკ. 606
ხარრა ვარ (მდედრ.). „ვართ“, „ხართ“. (ყველა). ჰვრკ. 605
სარრი ხარ (მდედრ.). ჰვრკ. 605, 606
სირ რიშ ერთი დედაკაცი. თაბას. 146
სარტყელი ქ. 619
სარცხვენელი ქართ. 228
სას მე (გჳლ). ყაბარ. 481, 483, 484
სასაიკ ერთიერთმანეთზე. ალულ. 537
სასა უკანაენისმიერნი (ბგერები). 115
სა(ხ)ლაჟურ სხვანი. ალულ. 537
ხასერე იხ. ოსერიშ
სახისა მიმართ მქისედ და ფართოდ შეხებითა ენისა მწუწრკალისათა გამოღებული (ბგერები)
სა(ხ)რა სხვა. ალულ. 537
სასუბიექტო ქცევა ქართ. 587
სასხვისო ქცევა ქართ. 587
საჟალე აქეთ (გჳლ). ქისტ. 490. 499
საქმეა̄ იხ. ქმნა.
ხაქმისაა̄ სვან. 227, 228
საქომოლო მეგრ. 226
საქონელი ქართ. 204
სალაზო 103
საყევარი ქართ. 394
„საყვერლპურო“ სასაუბრო ენა. 99
საყოვიწ 30. უდრ. 361
საყოპგა 22. უდრ. 361
საყოსა 21. უდრ. 361
ხაყოხაწსე 31. უდრ. 361
ხაშოა̄ ქართ. 198
ხაწხე 11 უდრ. 361
ხახლი 168, 271
სახლის ნაშვ 199
სახლის-წული 199
სგჵა̄ ნაცვალსახ. სვ. 439. 453
სგჵა̄ ნაცვალსახ. მე-2-3. მრ. რ. ს. 429
*სგისგუეა̄ სვ. 453
ხგაა̄ სვან. 434
სე მე. (ლ). ადიღ. 477
სე მე. (ჲაქ). ადიღ. 477
სე მე (დ). ყაბარ. 482
სე მე (ჲაქ. აშ). ყაბარ. 483

ხე 1 ყაბ. 282, 283
ხებ 1 (გპლ). ანდ. 352, 353, 354
ხეკე 1 აბხ. 263. 264, 266, 267, 291
ხემ 3. სვ. 413
ხემეშდ 30 სვ. 385
ხემი 3 სვ. 384, 404
სენ ჩემი (გპლ). წოვ. 489
სენდა ჩემი (გპლ). ჩ. ქ. 489
ხენდა ჩემი (გპლ). ჩაჩნ. 496
ხენ დჷნა ხუო ვიჷზა ჩემ მამას მე ვუ-
ყვარვარ. ჩაჩნ. 593
ხენ დჷნა ხუო ჲიჷზა ჩემ მამას ვუყვარ-
ვარ (ქალი ამბობს). ჩაჩნ. 593
ხენ ნჷნნა ხუო ვიჷზა ჩემ (ვაჟის) დე-
დას მე ვუყვარვარ. ჩაჩნ. 593
ხენ ნჷნნა რუო ჲიზა ჩემ (ქალის) დე-
დას მე ვუყვარვარ. ჩაჩნ. 593
ხენნო 5 (გპლ). დიდ. 349, 351, 369,
372
სენი ჩემი (უსლ). ჩაჩნ. 490, 491
სეჲ 1 ანდ. 353, 354
ხეჲბუ 1 არჩ. 364, 416, 419
ხეჲრუ 1 არჩ. 364, 419
ხეჲტბუ 1 არჩ. 364, 419
ხეჲუუ 1 არჩ. 364, 419
ხერ 1 ანდ. 353, 354
სერ მე (დაკ). ადიღ. 477
ხერ მე (გპლ). ყაბარ. 481, 483
ხერ მე. ჩერქ. 483
ხერა მე, ჩემი. აბხ. 455
ხერა მე. (გპლ.). აბხ. 483
ხერჷ მე (ლ). ადიღ. 477
ხერჷ თითონ. ადიღ. 478, 480
ხერე მე (დაკ). ყაბარ. 482, 483
ხერეჲხერ ჩვენი (დაკ). ყაბარ. 482
ხერი ქართ. 103
ხერი მე (დ). ადიღ. 459, 477
ხერი მე, მჷ თითონ. ადიღ. 478
ხერიკა მე თითონ. ადიღ. 478
სერიჲ მე (დ). ადიღ. 477
ხერიხბუ ჩემი აბხ. (ჩ—ა) 455, 458
სერის კუდი 103
ხეროზაჲ ქართ. 103
ხერ ხერეშ მე თითონ. ადიღ. 478
სერხერო თითონ. ადიღ. 478
სერხი მე თითონ. ყაბარ. 483
ხეხია ქართ, 171
ხესაზია რა (გპლ). აკუშ. 554, 556
ხეხეჲ ჩემი. (ლ). ყაბარ. 482, 483
ხეხიე ჩემი (გპლ.) ყაბარ. 481, 483
სეხიჲ ჩემი (ლ). ადიღ. 477
ხეხიჲ ჩემი (დ). ადიღ. 477
ხესგჲ ჩემი. ადიღ. 460, 477
ხესგჲ ჩემი. ყაბარ. 483
სეჶ 1 ანდ. 353, 354
ხელ თხა ოსური. 180
ხი ნაცვალსახ. მე-3-პ. ქ. 436
ხი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. ს. 429,
434, 439, 446, 453
ხი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. მ. 429,
446
ხი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. ჰ. 429,
446
ხი რა. ჰურკ. 556
ხი ჩემი (ლ). ყაბარ. 482, 483
ხიბრჯგუ ქ. 114
სიბრჯგუს ნიშანი იხ. ბრჯგუ.
ხიგჷ მე თითონ. უბიხ. 472
ხიდედრი ქართ. 168, 225
ხიმაგრე ბგერიხა 117
ხიმამრი ქართ. 168, 225
ხიმჷჰურ 30 თაბ. 320, 321, 323
ხამიჰუნნახარ,-ბი 31 თაბ. 321
ხიმკვეთრე (ბგერისა). 117, 129
ხინდები კავკასიის ჩრდ-დასავ. ტომების
სახელი, რომელსაც ბერძენი გეოგრაფე-
ბი და ისტორიკოსები ხმარობდნენ
97
სინდური ენებია აბხაზური, უბიხური,
ჩერქეზული, ანუ ადიღეური და ყა-

ბარდოული. 97
სინ ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. პ. 429
***სინ** ნაცვალსახ. ძ. პ. ს. 432, 446
სიჲ ჩემი (ლ). ადიღ. 477
სიჲ ჩემი (ლ). ყაბარ. 482, 483
სი(ჲ) ჩემი (ჲაკ). ყაბარ. 482
სითცჲი 11 ახალი დიდ. 349
სის 1 ახალ. დიდ. 349, 350, 364
სისგუჲი სვ. 453
სისინა ზგერები 116
სისტუ მისი. აბხ. 455, 460
სიტ რა (გპლ). ყაბარ. 482, 486
სიტყუა ქ. 404, 419
სიტყუაჲ ქ. 403
სიტხა ძმა კპრ. 159
სკან პ. 438
სკანი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. მ. პ. 430, 434, 435, 438
სკილიმუნტრი ზლმარტლი. პან. 617
სკირმუტი ზლმარტლი. პან. 617.
მთ სკპმნთს 187
ს'ლ'აბ აქ, აქეთ. ანწ., 501, 508
სჲელკ ცოლი. ქისტ. 236
სჲნდ ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 493
სჲუდოე თქვენ. (უ). უბიხ. 472
სთ მე (გპლ). წოვ. 489, 495, 605
სთ მე ჩაჩნ. 489, 495
სთ მე. ქისტ. 489, 495
სთნნთ 3. (გპლ). დიდ. 349, 350, 366
სთნნთყუ 60 (გპლ). დიდ. 349, 350
სთნნთყუნთცინთ 70 (გპლ). დიდ. 349, 350
სთ̈გა სიაა იხ. სუთ.
სთ̈ხა იხ. სუთ.
სპეკალი ქართ. 168
სპირანტი ბგერები. 116
სსქ 100. ადიღ. 282, 289, 290, 423
სსე მე (ლ). ყაბარ. 482, 483
სსებ 1 პამ. 357
სსებ 1 ანდ. 352, 364
სსქ́ნთყთ 50 ადიღ. 282, 290
სსეჲ 1 პამ. 357
სსეჲ 1 ანდ. 352, 364
სსერ 1 იხალ. ანდ. 352, 364
სსეუ 1 პამ. 357
სსეჸ 1 ანდ. 352, 364
სსიტგუ 200 ადიღ 282
სსგ-ნუყუა 500 ადიღ. 414
სტაგ მამაკაცი. ქისტ. წოვ. 237
სტაგ მამაკაცი. ჩაჩნ. 237
სტაგა იხ. სტაგ.
სტაგანა იხ. სტაგ.
სტაკ კაცი. წოვ. 237
სტარალ იხ. სტუ
სტარანა იხ. სტუ
სტეგ მამაკაცი. ჩაჩნ. 237
სტეგინა იხ. სტაგ.
სტეოგ მამაკაცი. ჩაჩნ. 237
სტეინ იხ. ვუნ.
სტანგრედამა იხ. ვუნ
სტენი იხ. ვუნ
სტენნა იხ. ვუნ
სტერინა იხ. სტუ
სტე̄ე ცოლი, დედალი. ჩაჩნ. 236
სტიე ცოლი (იხ. ისტუეც). ჩაჩნ. 237
სტიე (ჲანდ) იხ. პუნდა
სტიენნა იხ. პუნდა
სტე̄ნა (ნა) იხ. პუნა.
სტიჲნინა (ჲანდ). იხ. პუნა
***სტიუ** ცოლი. ჩაჩნ. 237
სტიუნდა იხ. პუნდა
***სტისი** ჩ. წ. ქ. 237
სტუ ხარი. ჩაჩნ. 155, 235, 237, 251
სტუ ცოლი. წოვ. 230
სტუინთ ცოლი, დედაკაცი. წოვ. 236
სტიგ ჩემი აბხ. 456, 459, 460
სუ ნაცვალსახ. მე-3-პ. ქ. 436
სუანა მე (მიცემ. ბრ. გპლ). ჩ. ქ. წ. 489
სჟარა ნაცვალსახ. აბხ. 476
სუდ რა, ვინ. ყაფ. 521

სუჭგეხა იხ. სუო
სუებია იხ. სუო
სუვნა იხ. სუო
სუგნა-სადნა იხ. სუო-სუოჩ
სუივა 30 (გვლ). ლუმუქ. 305, 306
სუკოდ ვინ. ყაფ. 521
სუმ 3. ქ. 383, 404
სუმი 3. მ. 383, 404
სუმინერჟეშდ 60. ს. 413
სუმენეჩი 60. მ. ქ. 383, 384
სუმენეჩი დო ვით, სუმენეჩიდოვით 70 ქ. 384
სუმინერჟეშდ 60. სვ. 385
სუმონეჩი 60. მ. 383
სუმოში 300. მ. 383
სუმოში 300. ქ. 384
სუნ სახელზმნის ბოლოსართი უდურ. 601
სუო მე. ჩაჩნ. 490, 491, 495, 499, 557
სუო ვუ მე ვარ. ჩაჩნ. 592, 592
სუონა ბიჭშა სადნ ვეჟირიდ მე მიყვარს ჩემი ძმები. ჩაჩნ. 593
სუონა ბიჭშა სადნ დიჟირიდ მე მიყვარს ჩემი დები. ჩაჩნ. 593
სუონა დიჭშა სადნ ნანა მე მიყვარს ჩემი დედა. ჩაჩნ. 593
სუონა სადნ და ვიჭშა მე ჩემი მამა მიყვარს. ჩაჩნ. 593
სუო დუ მე ვარ (ქალი). ჩაჩნ. 592, 593
სუო სუჩ მე თითონ. ჩაჩნ. 491, 492, 557
სურხურიხ ერთმანეთი. ალულ. 537
სულრე სჷპხჷშდუნ გვაჯიტლა ჩემი ცოლის ძმა. უბიხ. 137
სულრე ხჷჯეპხდან გვაჩჩჷ ჩემი დის ცხენი. უბიხ. 137
სულრე ხეჯიტლან გვაჩჩჷ ჩემი ძმის ცხენი. უბიხ. 137
სულრე, ან სელჟა ხჷჯიტლან გვაპხჷშ ჩემი ძმის ცოლი. უბიხ. 137
ხვჲ თქვენ (ლ). ადიღ. 477
სვჲრჷ თქვენ (ლ). ადიღ. 477
სვჲრი 479, 480
ხვესვდ თქვენი (ლ). ადიღ. 477
სვდ თქვენი (ლ). ადიღ. 477
სქან მ. 438
სქანი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. მ. 430, 434, 438
ხქანი ქ. 435
სშალჴ 3 უბიხ. 291, 415
ხშჷ 3 ადიღ. 281, 284
ხშე ძმა. ჩერქ. ლვლ. 247
ხში 3 ყაბარ. 291
სშოე 100 უბიხ.
სშსშე 100 ჩერქ. ყაბ. 423
ხშჲი იხ. სშჲუ.
ხშჲუ ვინ. უდურ. 553
ხშჲულოე იხ. სდჲულოე
ხშჲულოე ნაცვალსახ. უბიხ. 473
ხშჲუხ იხ. სშჲუ
ხშჲუხო იხ. სშჲუ
ხშჲერი თქვენ. ადიღ. 486, 487
ხშჲერიხერ თქვენ. ადიღ. 486, 487
ხცემხ ქართ. 587
ხცედტ წავედი. აბხ. 590
სცჩნ მივდიოდი. აბხ. 590
ხცოდტ მივდივარ. აბხ. 589
სძალი ძიის ცოლი, ძმის ცოლი. ქართ. 168, 182, 183
ხწერდა ქართ. 587
ხწერდენ ქართ. 587
ხწერენ ქართ. 587
ხწერთ ქართ. 587
სწერხ ქართ. 587
სხა თავი ადიღ. 478, 481
სხაგჷ თავად. პირადად. ადიღ. 478
სხაჯე თითოეული, ყოველი. ადიღ. 487, 481
სხიმენტური ზლმარტლი. პან. 617
სხმჵრტლი ზლმარტლი. სვ. 617
სხული მსხალი. მ. ქ. 619

სხჳა აქ. ჩაჩნ. 499
სხჳა მუღლა აქ მოდი. ჩაჩნ. 499
სჳათა̈ მე თითონ. აბხ. 457
სშა 1 ყუბაჩ. 332, 333, 364
სგ ზმნის თავსართი დამატ. 1-პ. მხ. რ. აბხ. 591
სგდ რა (დაკ) ადიღ. 479, 486
სგდ რა (დაკ) ყაბარ. 483
სგლოა̈ მე (დირ). უბიხ. 472
სგლოე მე (უ). უბიხ. 472
სგლჶა მე (დ). უბიხ. 472
სგლჶალა̈ მე. უბიხ. 475
სგლჶა სგხ ჩემი. უბიხ. 472, 476
სგყანა ვიქნებოდი. აბხ. 590
სჷყოუპ ვარ. აბხ. 590.
სცტ რა (ლ). ყაბარ. 483, 486
სცტხოდე რანაირი. ყაბარ. 483
სცტხჷდე როგორი. ყაბარ. 486
სჳებ 1 ტინდ. 358
სჳედ 1 ტინდ. 358
სჳეუ 1 ტინდ. 358
სჳარა ნაცვალსახ. აბხ. 487
სჳა̈ 100 უბიხ. 276, 280, 423
სჳა̈ზა̈ჯა̈ 50. უბიხ. 280, 414, 423
სჳერი თქვენ. ადიღ. 474
სჳერი́ თქვენ (დ). ადიღ. 477, 487
სჳერისხერ თქვენ. (დ). ადიღ. 477, 480, 487
სჷილოალშა̈ თქვენ (დირ). უბიხ. 472
სჷჳლჶალშა̈ თქვენ. უბიხ. 473
სჷლჶალშა თქვენ. უბიხ. 472
სჷაბ 1 ჯექ. 326, 364
სჷად 1 ჯექ. 326, 364
სჷალა̈ 3 უბიხ. უსლ. 279, 293
სჷა̈ 3 უბიხ. უსლ. 279, 293
სჷე 3 ადიღ. 284
სჷე 3 ჩერქ. 293
სჷემჩა ტოეფალა̈ ჟჳალა̈ 70 უბიხ. 276
სჷემჩა ტოეფჶ 60 უბიხ. 276
სჷი 3 თან. ყაბ. 282, 284, 293
სჷიდ რა (დ). ადიღ. 479
სჷიდე რა ადიღ. 479
სჷიდო როგორი. ადიღ. 479
სჷისჷ 300 ყაბ. 283, 290
სჷიტ 200 თან. ყაბ. 283, 290
სჷნაემად 12 ბუდხ. 327
სჷნასად 11 ბუდხ. 327
სჷოე 100 უბიხ. 276, 280, 423
სჷოე დლა̈ ჟჳალა̈ 110. უბიხ. 276
სჷოე დლა̈ ტოემჩა ტო̈ეფალა̈ 140 უბიხ. 276
სჷოე დლა̈ ტოეფალა̈ 120 უბიხ. 276
სჷოე დლა̈ ტოეფალა̈ ჟჳალა̈ 130 უბიხ. 276
სჷსჷე 100 ადიღ. 282
სასჷე 100 თან. ყაბ. 283
სჷსჷჲ 100 ადიღ. 289
სჷსჷე 100 ჩერქ. 423
სასჷიშჷ 200 (იხ. სსიტგუ). ადიღ. 281
სჷგ 100 ადიღ. 290
სჷგ-ნუყუჶა 50 ადიღ 290
სჷგლჶა ზეჳით. უბიხ. 474
სჷლჶალშა̈ ნაცვალსახ. უბიხ. 475
სჳუ და ლუმუქ. 142
სჳუ დაღ. კვრ. 153, 163

ტ ნამყო უსრულის მაწარმ. სინდ. ენ. 589, 591
ტააკპ̇ტე ინდოური. ჩერქ. 613
ტაბგკა̈ დაღ აბხ. კლ. 247
ტამჷ ფრინველის ფრთა. ჩერქ. 617
ტარ რომელი (დ). ადიღ. 479
ტარარ რანაირი. ყაბარ. 483
ტარგ რანაირი (დაკ). ყაბარ. 483
მო ტაურონ 218
ტაჶგო 3 (გპლ.). ანწ. 340, 342
ტაჶყოგელდა ანწგო 70. (გპლ). ანწ. 340
ტაჶ-ყოგო 60 (გპლ). ლუნძ. 339, 342
ტაჶ-ყოგო 60 (გპლ). ანწ. 340
ტაშ ის (გპლ). ლუმუქ. 525, 528
ტე ჩვენ (ლ). ადიღ. 477
ტე სად (ლ). ადიღ. 479
ტე ის. უდურ. 553
ტებეგორ 344

ტებერგო 30 (გვლ). ანწ. 340, 343, 344
ტეზერელდა-ხიგო 31 (გვლ). ანწ. 340, 344
ტედე სად (დ). ადილ. 479
ტე́დე́ სად (ლ). ადილ. 479
ტედეკ°ე სად.. (დ). ადილ. 479
ტეკი თხა. ჩერქ. 245, 246
ტეკიოხო ვაცი. ჩერქ. 245, 246, 613
ტეკ°ე სად (დ). ადილ. 479
ტელეფიაჲ სვან. 250
ტელიფონიში ხეთური. 250
ტე́მა ამდენი. უდურ. 553
ტენჟ ვაცი (გვლ). ლუნძ. ანწ. 160
ტერარე́ რომელი (ლ). ადილ. 479
ტერე́ ჩვენ (ლ). ადილ. 477
ტერე́ როგორი (ლ). ადილ. 479
ტერი ჩვენ (დ). ადილ. 474, 477, 480, 486
ტერიხერ ჩვენ (დ). ადილ. 477, 480, 486
ტეხა უდურ. 603
ტეხუნ ჩასხმა. უდურ. 601, 603, 604
ტეტია ქართ. 171
ტე́ტიჲ ჩვენი (ლ). ადილ. 477
ტვეტ ხელი. სვ. 411
ტი ისინი (გვლ). ლუმუქ. 525, 528
ტიკანი ქართ. 192, 613
ტიკანი ბატკანი. ჭან. 192
ტიმიხი ვაჟიშვილი (გვლ). ლუნძ. ანწ 163
ტიჲ ჩვენი. (ლ). ადილ. 477
ტკუბი .ქ. 397
ტკუბიში ქ. 397
ტლუ კაცი, ქმარი. ჩერქ. 249
ტლხუო 5 არჭ. 369
ტლ° 4 (ფუძე). უ. ჩ. ყ. 293
ტლაა 4 უბიხ. უსლ. 279
ტლაბაწადა 30 კარატ. 336
ტლაბაწადა 30 ტინ. 358
ტლაბგო 3 ახალი ლუნძ. 339
ტლაბდა 3 კარატ. 336, 337
ტლაზგო 3 ახ. ლუნძ. 341
ტლაბდა 3 ტინ. 358
ტლაბდავე 3 ახვახ. 337
ტლაბყოგო 60 ახ. ლუნძ. 339, 341
ტლაბყოჲალდა ანწილლა ცვო 70. ახ. ლუნძ. 339
ტლამოლოდა 30. ახვხ. 337
ტლანა 3 ყაფ. 359, 360
ტლანოკუ 60 ახალ. დიდ. 349, 350
ტლანოკუნო ოცმინო 70. ახ. დიდ. 349, 350
ტლატლადა 3 ჭამ. 357
ტლატლაწადა 30 ჭამ. 357
ტლაყიენდოჭალდა 70. ახვახ. 337
ტლებ 3 არჭ. 346
ტლებან 3 არჭ. 346
ტლეზერალდა ცვო 31 ლუნძ. 339, 344
ტლებერგო 30 ახ. ლუნძ. 339, 344
ტლენა 5 ინხ. 359
ტლენა 5 ხვარშ. 359
ტლენო 5 ახ. დიდ. 349, 351, 369, 372
ტლუ́ კაცი, ქმარი. ჩერქ. 249
ტლიბაჟუ 3 არჭ. 345, 347
ტლიბარუ 3 არჭ. 345
ტლიბაშმა-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტუ 300. არჭ. 346
ტლიბīნ 50 არჭ. 347
ტლიბიჲ-რუ,-ბუ,-ტუ 30. არჭ. 345, 347
ტლიხიტტურ ხეჲ-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტუ 31 არჭ. 245
ტლიმīნ 80 არჭ. 347
ტლიმიჲ-ჟუ,-ბუ,-ტუ 80. არჭ. 346
ტლიმიტტურ ხეჲ,-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტუ 81 არჭ. 346
ტლანაიგ 30 ყაფ. 359
ტლინა 5 ყაფ. 359, 360
ტლინაიგ 50 ყეფ. 359
ტლიპუ 3 არჭ. 345
ტლობაშია-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტუ 500 არჭ. 346

ტლორბგუ 3 ანდ. 352, 354
ტლოობწოლგუ 30. ანდ. 352, 353
ტლოონნა 3 ხვარშ. 359
ტლოონნაკუ 60 ხვარშ. 359
ტლოონნო 3 დიდ. 349, 350
ტლოუხ ვისი (გჳლ). დიდ. 519, 525
ტლოუეა-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტოუ 5. არჩ. 345, 348, 369
ტლოუჷნ 70. არჩ. 347
ტლოუია-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტოუ 70 არჩ. 346
ტლოუიტტურ სეა-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტოუ 71 არჩ. 346
ტლოუო 5 არჩ. 346
ტლოუონ 4 არჩ. 346, 348
ტლოგ კაცი, ქმარი. ყაბ. 249
ტლოგ ქმარი, ჩერქ. ყაბ. 250
ტლოგ 4 უბიხ. 291
ტლოც ქმარი. ყაბარ. 106
ტლოცზ მოხუცი. ყაბარ. 106
ტო აქეთ (გჳლ). დიდ. 519, 525
ტობგო 3 (გჳლ) ანდ. 352, 354
ტოემხოოე 200 (იხ. ტყუასაჲ). უბიხ. 279
ტოემჩა ტოეფალჷ შალჷ 41 უბიხ.
ტოემჩა ტოეფალჷ ჟალჷ 50 უბიხ. 276
ტოემჩა ტოეფჟ 40. უბიხ. 276
ტოხოო 20 ყაბ. 284, 286
ტოხოო რე პსოირე 30 თან. ყაბ. 282
ტოშ 20 ყაბ. 282, 284, 286, 288
ტოშ ერა ბლურე 29 ყაბ. 282
ტოშ ერა ზირე 21 ყაბ. 282, 283
ტოშ ერა პშირრე 30 ყაბ. 282
ტოშ ერა პშირრეხტრე 31 ყაბ. 282
ტოშ ერა ტურუ 22 ყაბ. 282, 284
ტოშ ერა შირრე 23 ყაბ. 282, 284
ტოშიტლ 80 ყაბ, 283, 288
ტოშიტლ ერა პშირრე 90. ყაბ. 283
ტოშიტლერა პშირრე 90. ყაბ. 289
ტოშგტო 40. ყაბ. 287
ტოშგ-გ-პტლო 80. ყაბ. 288
ტოშოში 60 ყაბ. 287
შო ტრაგელოფოხ 191
შო ტრაგოხ 176, 191
ტრედი ქართ. 168
ტტე მამა. ჩერქ. 242, 244, 246
ტტურშა 100 ლუმუქ. 305, 308, 374
ტტურშბა 100 ლუმუქ. 305, 308, 374
ტტურშგა 100 ლუმუქ. 305, 308, 374
ტტურშრა 100 ლუმუქ. 305, 308, 374
ტუ 2 ყაბ. 282, 284, 290, 292
ტუ ობიექ. ნაც. სახ. ნიშ. მე-3-პ. მხ. რ. უდურ. 601
ტუაჯიპლერეპსერე 90 ადიღ. 282
ტუაჯიპლიე 80 ადიღ. 282
ტუაჯიტგურეპსერე 70 ადიღ. 282
ტუაჯიტგურეპსერე 50 (იხ. სსენოყოც). ადიღ. 282
ტუაჯიშ 60 ადიღ. 282
ტუბი ჭ. 397,
ტუბინა ჭ. 397
ტუკა ვაცი (გჳლ). ანდ. 160, 613
ტულ ჩემი (გჳლ). ლუმუქ. 525, 527
ტულაობა თევზთა ჰპლობა. ქართ. 200, 250
ტულეფია 250
ტურა-ფორცხოლი იხ. ფორცხელი
ტურდაპ გედი. ჩაჩნ. 155
ტუაჯე 20 ადიღ. 281
ტუაჯი რეპსერე 30 ადიღ. 281
ტუუ 2 ადიღ. 281
ტყა 20 (გჳლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295
ტყა 20 (ახალი). წოვ. 296, 297, 298
ტყა იტტე 30 (გჳლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 301
ტყაიტო 30 (ახალ.). წოვ. 296, 301
ტყაუშტყ 400 ახ. წოვ. 297, 301
ტყა წაიტტე 31 (გჳლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295
ტყლოილ ვისი. ლუნძ. 508
ტყლოიცა ნაცვალსახ. ჭარ. 508
ტყლიცად ნაცვალსახ. ჭარ. 508
ტყო 2 უბიხ. 275, 277, 278, 290, 292,

298, 417, 420
ტყოა 2 უბიხ. 277, 278, 290, 292
ტყოაპაა 20 უბიხ. დის. 277
ტყოაპაალჷ ზალა 21 უბიხ. 277
ტყოე 2 უბიხ. უსლ. 277, 278, 292, 417
ტყოეპჺ 20 უბიხ. 276, 277
ტყოეპჺ დლჷ ბლალჷ 27 უბიხ. 277
ტყოეპჺ დლა ბლჷლჷ 29 უბიხ. 277
ტყოეპჺ დლჷ ზალჷ 21 უბიხ. 276
ტყოეპჺ დლჷ ჟაალჷ 30 (იხ. ტყოაპალჷ ზიალჷც). უბიხ. 276
ტყოეპჺ დლჷ ტყოელჷ 22 უბიხ. 277
ტყოეპჺ დლჷ ზხჺლა 24 უბიხ. 277
ტყოეპჺ დლჷ ჰიოელჷ 28 უბიხ. 277
ტყოეპჺ დლჷ ფჺლჷ 26 უბიხ. 277
ტყოპჺ დლჷ ტლიალჷ 23 უბიხ. 277
ტყოპი 20 უბიხ. 276
ტყობი 20 უბიხ. დჳმზ. 277
ტყუ 2 ჩერქ. 281, 284, 286, 290, 292, 298, 417, 420, 421
ტყუ 5 ყაბარ. 421
ტყჟა 2 უბიხ. 275, 277, 278, 290, 297, 417, 420
ტყჟამჩჷ ტყჟაპი 40 უბიხ. 276
ტყჟამჩჷ ტყჟაპიალჷ ზიალჷ 50 უბიხ. 276
ტყჟაპიჷ 20 უბიხ. 276, 277, 278
ტყჟაპიალჷ ზალჷ 21 უბიხ. 271
ტყჟაპიალა ზი(ც)ალჷ 30 უბიხ. 276
ტყჟახიჷ 200 უბიხ. 276
ტყუბი ქ. ქ. 397, 398, 399, 402, 404, 407, 419
*ტყუდი ქ. 399
ტყუელვა ქ. 401, 402. 404, 419
ტყუო ტხეშ ჩვენ (მე და ის, ან ისინი) თითონ. ჩაჩნ. 492
ტყუპი ქ. 397
ტყური ქ. 399
ტყუჭი ქ. 397, 398, 399, 402, 404. 419
ტყუჯი ქ. 399
ტყჟგჩიპლი 80 ადიღ. 287
ტყჟჩიპლჲრე პშგრე 90. ადიღ. 282
ტყჟგჩიშ 60 ადიღ. 282
ტყჟგჩიშირე პშგრე 70 ადიღ. 282
ტყჟგჩიირე პშგრე 30 ადიღ. 281
ტყჟგჩიტყ 40 ადიღ. 282
ტყჟგჩიტყჟრე პშგრე 50 ადიღ. 282
ტყგჩი 20 ადიღ. 281, 284, 286
ტცა 1 (გჳლ) ჩაჩნ. ქისტ. 295
ტცჳ ზროხის სახელი. ადიღ. 138
ტხაიჲნიჳ თვით ჩვენი. ჩაჩნ. 493
ტხაჲნა ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 493
ტხენ ჩვენ. (გჳლ). ჩ. ქ. წ. 488
ტხენ ჩვენი (მე და იმისი, ან იმათი). ჩაჩნ. 491, 496
ტხენ ნაცვალსახ. ლილლ. 581
ტხენა ჩვენი (უსლ). იხ. ტხუოც. ჩაჩნ. 490
ტხეშ იხ. ტყუო-ტხეშ.
ტყეშინა იხ. ტყუო. ტყეშ
ტხეშკეხია იხ. ტყუო-ტყეშ
ტხეშნა იხ. ტყუო-ტხეშ
ტხლი თითონ. დიდ. 564
ტხლიაბგო 3 ლუნძ. 366
ტხლიალჷ უბიხ. 415
ტხლიარში იხ. ქჟირი
ტხლიჲხ იხ. ქჟირი
ტხლიაყიენდოდა 60 ახვ. 337
ტხლიენო 5 დიდ. 372
ტხლიიხაჟუ 3 არჭ. 366
ტხლიილი იხ. ქჟირი
ტხლიობ ეს ანწ. 509
ტხლიოხგუ 3 ანდ. 366
ტხლიონო 3 დიდ. 366
ტხლიონოლ ცოლი. არჭ. 159
ტხლიუხ ვისი. დიდ. 525
ტხლიილ იხ. შიუ.
ტხლიიჲე იხ. შიუ.
ტხლიიჲცა იხ. შიუ
ტხო ნაცვალსახ. ქისტ. 496
ტხონე ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 496

ტხონე ჩვენ (მიც. ბრ. გვლ). ჩ. ქ. წ. 489
ტხუ 5 ყაბ. 282, 283, 285, 292, 293, 418, 421
ტყუწხა იხ. ტხუო
ტხუო ჩვენ. ჩაჩნ. 490, 491, 496, 597, 577
ტხუო ნაცვალსახ. ლილლ. 581, 496
ტხუონა იხ. ტხუო
ტყუო **ტყეშ** ჩვენ თითონ. ჩაჩნ. 491, 577
ტხოუ 5 თან. ყაბ. 282
ტპუ 5 ყაბარ. 370
ტჶჷ 5 ადიღ. 281, 285
ტჶჷ 5 ჩერქ. 292, 294
ტჶჷ 5 ადიღ. 293
ტჶგ 5 ადიღ. 281, 285
ტჶგ (5) ადიღ. 293
ტგაჯე 20 ადიღ. 284, 286
ტგაჯიტგუ 40 ადიღ. 282
ტგლე კაცი, ქმარი (გვლ). ჩ. ყ. 249, 250
ტგლოგ კაცი, ქმარი. ყაბ. (გვლ). 249
ტგუ 2 ადიღ. 284, 286, 292, 420, 421
ტგუ 2 ყაბ. 282, 284, 291
ტგყოა 2 უბიხ. 275
ტი მე-3-სქ. კატ. ნიშანი. არჩ. 345
ტიედტიუ თითონ. არჩ. 534
ტიექა ვაცი. (ძირ). დიდ. 160, 613
ტიიგა ვაცი. ყაფ. 160, 613
ტიიტტუთ ურა, პატარა კვიცი. არჩუ. 143
ტიო აქეთ. დიდ. 525
ტიოხიიპლი 80 თან. ყაბ. 283
ტიოხიიპლირე პხიირე 90 ყაბარ. 289
ტიოხიიხი 60 თან. ყაბ. 283, 287
ტიოხი იხიირე 70 ყაბ. 283
ტიოხიიტი 40 ყაბ. 282, 286, 287
ტიოხიიტირე პხიირე 50 ყაბ. 283
ტიოხირე ტიურრე 22 ყაბ. 282, 284
ტიოხიგრე ზგრე 21 ყაბ. 282
ტიოხიი 20 ყაბ. 282
ტიოხიიპლი 80 ყაბ. 288
ტიოხიიიპლირე პხიირე 90 თან. ყაბ. 289
ტიუ სქ. კატ. ნიშანი. არჩ. 533
ტიულ იხ. ნა.
ტიულ 527.
ტიულა ჩემი თითონ. ლუმუქ. 528
ტიულბა ჩემი თითონ. ლუმუქ. 528
ტიულდა ჩემი თითონ. ლუმუქ. 528
ტიულვა ჩემი თითონ. ლუმუქ. 528
ტიუნ იხ. ნა
ტიუძარ იხ. ნა
ტიუქა (მრ. რ. ტიუქაბატხლი). ვაცი. ბოთ. კარ. ახვ. 160, 613
ტიუქა̈ ვაცი. ლოდ. 160, 613
ტიუქძა ვაცი. ტინდ. 160, 613
ტიყოამტია̈ ტიყოაპგ. 40. უბიხ. 276
ტიყოაპია̈ 20. უბიხ. 276
ტიყოაპილა ზიალა̈ 30 უბიხ. 276
ტიგ იხ. ტრიგ

უ მდედრ. სქ. ნიშანი. მეგრ. 171
უ მდედრ. სქ. ნაწ. ჭან. 169
უ მამრ. სქ. ნიშანი. ქ. აბხ. 254
უ ზმნის თავსართი მე-2-პ. მხ. რ. აბხ. 590, 591
უ მამრ. სქ. ნიშანი. ავარ. 170
უ სქ. კატეგორიის ნიშანი. ანდ. 141
უ სქ. კატ. ნიშანი არჩ. 141, 345
უ მამრ. სქ. ნიშ. არჩ. 533
უ ის ბაგულ. 515
უ სქ. კატ. ნიშანი. ბ. ჭ. ტ. კ. 518
უ სქ. კატ. ნიშანი. დიდ. 141
უ დამატ. სუფიქ. მე-2-პ. მხ. რ. თაბას. 596
უ შენ. რუთ. 543
უ სქ. კატ. ნიშანი. ლუმუქ. მხ. რ. 140, 151
უ 1, 2, 3. კატ. ნიშანი. მრ. რ. ლუმუქ. 151, 152
უ სქ. კატ. ნიშ. მრ. რ. ლუმუქ. 152, 157
უ მამრ. სქ. ნიშანი. ლუნძ. 140, 151, 157, 338

უ 1-კატ. ნიშანი. მხ. რ. ყაბ. 153, 332
უ სქ. კატ. ნიშ. ჰამ. ტინდ. 357
უ სქ. კატ. ნიშანი. მხ. რ. 152, 158, 303
უ რა. წოვ. 494
უ იხ. ვუ.
უა მამრ. სქ. ნიშანი. ქართ. ავას. 170, 171
უა იქ. აბხ. 458
უარა შენ (ს-დ). აბხ. 455
უარა́ შენ (მამაკაცი). აბხ. 456, 464
უაც ძმა (გვლ). ჰარ. ანწ. 163
უ-ხჰა-ჷ-უტტუ-ჷ მარტივი. I-კატ. არჰ. 144
უახ(ი) იქითკენ. აბხ. 458
უა̃ შენ (ლ). ყაბარ. 482, 484
უა̃ა შენი (ლ). ყაბარ. 482
უბ სახელზმნის დაბოლოება. თაბას. 596
უბანი ქ. 403
უბართ ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ. აბხ. 464, 468
უბნობაჲ ქართ. 403
უბრა იქ. აბხ. 458, 467
უბრახ(ი) იქითკენ. აბხ. 458, 467
უბრი́ ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. აბხ. 457, 464, 467, 468, 485, 488
უგ შენ (გვლ). აკუშ. 553
უდე̇ ნაცვალსახ. ჩერქ. 488
უდი იხ. ვუჲი.
უდოხხეუ ის. ჰამ. 516, 519
უდგ იხ. ჵუგ
უეჟ ნაცვალსახ. არჰ. 539
უერიკჾ შენ თითონ. ადიღ. 478
უეცნუკჲურა 12. 311
უზ სახელზმნის მაწარმოებელი. თაბას. 596
უზ დამატ. სუფიქ. მე-2-პ. მხ. რ. თაბას. 596
უზდალო ნაცვალსახ. წოვ. 495
უზგი ბერწი. ქართ. 193
უზულ ნაცვალსახ. ლ. 528
უი́ ის აბხ. 456, 459, 464, 465, 467, 488
უი́ ბზი́ოუპ ის (არაგონ.) კარგი არის. აბხ. 137
უი́ დგზი́ოუპ ის (მამაკაცი) კარგი არის. აბხ. 137
უი́ დგყოუპ (მამრ). აბხ. 590
უიზდუჷ ტკბილი. მხ. რ. 1-კატ. არჰ. 144
უინო 4 (გვლ). დიდ. 349, 351
უინოყუ 80 (გვლ). დიდ. 350, 351
უინოყუნოცინო 90. (გვლ) დიდ. 350
უინოკუ 80 (ახ.). დიდ. 350, 351
უინოკუნო ოციინო 90 ახალ. დიდ. 350
უინტლიეგო 6 (გვლ). ანდ. 352, 355, 371
უი ჲაბ მისი მამა (ქალისა). აბხ. 456
უისთხ ერთი დედალი ცხვარი. წოვ. 236
უისტიხი ვერძი. ქისტ. ჩაჩნ. წოვ. 236, 237
უი́ ყოუპ არის (გონ). აბხ. 590
უიჩიზ იხ. ჵუჩ.
უკანა ალვეოლარები 115
უკანაენისმიერი ბგერები 115
უკანასახსისმიერი ბგერები 115
უკანასახსისმიერ-უკანაენისმიერი ბგერები 115
უმ აწმყო დრ. ფუძ. მაწარ. ჰან. 588
უმეშუეობითი სახელი. ქართ. 168
უმა ჷი (იხ. აბტუ-ც) მამა არის. არჰუ. 143
უნ სახელზმნის დაბოლოება. უდურ. 603
უნ შენ. უდურ. 603
უნ ივაბაქხა გესმის. უდურ. 603
ულ მდედრ. სქ. ნიშანი. მეგრ. 171
ულ მდედრ. სქ. ნაწ. ჰან. 169
ულუ ჩვენი. არჰ. 533, 551, 567
ულუ იხ. ნენ.
ულუჲჷუ თითონ ჩვენი (1-სქ). არჰ. 535

უნ აწმყო დრ. ფუძ. მაწარ. მეგ. 588
უნ შენ არჭ. 530, 534
უნ შენ. უდურ. 551, 552
უნა ნაცვალსახ. არჭ. 534
უნაბუ შენ თითონ (3-სქ.). არჭ. 534
უნ ავაკხა გხედავ. უდურ. 602
უნავუ შენ თითონ. (1-სქ). არჭ. 534, 557
უნარუ შენ თითონ (2-სქ). არჭ. 534
უნ(ა)ტუ შენ თითონ. (4-სქ). არჭ. 534
უნგო 4. ლუნძ. 367
უნე რა. წოვ. 494
უნკვოყანაზ 90 ხინალ. 332, 333
უნკოოყაა 80 ხინალ. 332, 333
უნკოოყაა 80 ყუბჩ. 334
უნ ნუ შენ ხარ. უდურ. 601
უნხვა ხარი, კურო. ბოთლ. ღოდ. კარატ. 163
უნხვო ნარი, კურო. ანდ. 163
უნყე 4 ხვარშ. 343
უნყო 4 ლუნძ. 334
უნყო 4 ახალ. ლუნძ. 339. 343
უნყოგო 80 ახ. ლუნძ. 339, 343
უნყოძალდა ანწგო 90 ახ. ლუნძ. 339
უნჩა ხარი, კურო. ახვახ. 163
უძ შენი (ლ). ყაბარ. 482
უძრა ხვალი კვიცი. წახ. 163
უორ შენ (გჳლ). ყაბარ. 481, 484
უორ 7 (გჳლ) ჩაჩნ. ქისტ. 295, 300
უორა იტტე 17 (გჳლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295
უორხი შენ თითონ. ყაბარ. 483
უპ ზმნის მაწარ. ბოლოსართი. აბხ. 585
უჟ ნაცვალსახ. ქისტ. 497
უჟე ვაჟიშვილი. ხვარ. 163
უჟი ვაჟიშვილი. დიდ. 163
უჟონ რა. წახურ. 541
(უ)ჟონა რა. წახურ. 541
ურ მდედრ. სქ. ნიშანი. მეგრ. 171
ურ მდედრ. სქ. ნაწ. ჭან. 169
ურ ნაცვალსახ. ადიღ. 461
ურ ის არის. თაბას 598, 599, 600
ურ ისინი არიან. თაბას. 598
ურა ხვალი ცხენი. ქართ. 176, 177, 178, 180, 205, 208, 209, 214
ურა ლუმუქ. 530
ურა კვიცი 177
„ურალი“ შდრ. „არარატ-“ს და „ურარტუ“-ს 68
„ურარტუ“ შდრ. „არარატ„-ს და „ურალ“-ს. 68
ურაკალ 6 აკუშ. 309, 312, 313, 371
ურბჭანალ 9 (გჳლ). აკუშ. 309, 314
ურბჭანალ 9 (გჳლ.) ანდ. 352, 356
ურეკალ 6 (გჳლ). აკუშ. 309, 312 313, 334
ურეცკალე 60 აკუშ. 312, 313
ურეკცალე 60 აკუშ. 309
ურზუტესა ვართავ. უდურ. 604
ურთ ისინი (მდედრ. სქ). აბხ. 456, 457, 461, 464, 465, 565, 466, 467, 468, 469, 488
ურთ რაბ მათი ძმა. აბხ. 456
ურთ ყრუძ არიან. აბხ. 590
ური ქართ. 176, 180, 209, 214
ური ხვალი. კვიცი. არჭ. 163
უ(რ)ი ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. აბხ. 468
ური არის. (1-სქ). ლუმუქ. 529, 530
ურიგალ 6 ჰჳრკ. 372
ურინერჩეშდ 40 სვ. 385, 413
ურილ 6 ჰჳრკ. 312, 371
ურილალ 6 ჰჳრკ. 309, 313, 371
ურილწალი 60 ახ. ჰჳრკ. 309, 312, 313
ურრეტეხა ართავს. უდურ. 604
ურრუტეხა ართავს. უდურ. 604
ურტეხუნ რთვა. უდურ. 604
ურუთუხაჟუ ნაცვალსახ. (ს—დ). აბხ. 461, 462
ურუთუხაჟუ თითონ ისინი. (ს—დ). აბხ. 465
ურრთუჭაჟუ ის (თითონ ისინი). (ს. დ. აბხ. 455

ურუნი ქართ. 208
ურ ურეც ის თითონ. ადილ. 478
ურუქუა 9 (გვლ). ლუმუქ. 305, 307, 314
ურლუბი 7 თაბ. 320, 322, 372
ურლურ 7 თაბას. 320, 322, 256, 372, 373
ურჩ სახარე ხბო. ალულ. 163
ურცალგა 90 (გვლ). ლუმუქ. 305, 307
ურქა 9 ლუმუქ. 305, 307
ურქბა 9 ლუმუქ. 305, 307, 414
ურქემცალე 90 (გვლ). აკუშ. 310, 314
ურქვა 9 ახალ. ლუმუქ. 305, 307, 314
ურქიმალ 9 ახ. ჰვრკ. 309, 314, 356
ურქიმწალი 90 ახ. ჰვრკ. 310
ურქრა 9 ლუმუქ. 305, 307, 314
ურქწალა 90 ლუმუქ. 305
ურქწალბა 90 ახ. ლუმუქ. 305
ურქწალდა 90 ლუმუქ. 305
ურქწალვა 90 ლუმუქ. 305, 307
უხ ხარი. კურო. უდურ. 250, 251
უსგვა 6 სვ. 409
უხგუა 6 სვ. 384
უსგუაშდ 60 სვ. 385
უსო ქართ. 166
უსხუჵ ჩემი (1-სქ) არჰ. 533
უსტ ხარი. ქისტ. 235, 251
უსტკი დედალი ცხვარი. ჩაჩნ. 236, 237
უსტუ ხარი. ჩაჩნ. 237
უსტუ ხარი. წოვ. 235, 251
უხტლე დედალი ცხვარი. ჩაჩნ. 236
უხტკი დედ. ცხვარი. ქისტ. 236
უხუარა ქ. 165
უსუარი ქ. 165
უხულ თქვენი. (გვლ). ლუმუქ. 525, 528
უხიუ ძმა. ლუმუქ. 151, 163
უტტაბუ თითონ შენი. (3-სქ). არჰ. 534
უტტაბუ თითონ შენები (1, 2-სქ). არჰ. 534
უტტარუ თითონ შენი (2-სქ). არჰ. 534
უტტატუ თითონ შენი (4-სქ). არჰ. 534
უტტატუ თითონ შენები (3, 4-სქ). არჰ. 534
უტტაუუ თითონ შენი (1-სქ.). არჰ. 534
უტტიბ შენები. არჰ. 533
უტტობ შენი (3-სქ). არჰ. 533
უტტით შენი (4-სქ). არჰ. 533
უტტორ შენი (2-სქ). არჰ. 533
უტტუ თავისთავად არჰ. 144
უტუჵ შენი (1-სქ). არჰ. 533
უტიჯ შენი (მამრ. სქ). აბხ. 456
უფ აწმყო დრ. ფუძ. მაწ. ჰან. 588
უფხლა ქართ. 166, 168
უფალი ქართ. 166. 168
უქმი იხ. ქმნა.
უქსუნ ჰამა უდურ. 601
ულგულან ქუც ყუბაჩური ენა 332
ულთა 8 უბიხ. 275, 279, 294
ულთა შენ (დირ.). უბიხ. 472
ულხუნ სმა უდურ. 602
ულჵა 8 უბიხ. 275, 279
ულჵა 8 უბიხ. 285, 294
(უ)ლჵა შენ (ლ). უბიხ. 472
(უ)ლჵალჳ შენ. უბიხ. 475
ულჵა უხ შენი. უბიხ. 472
ულჵოხ იხ. ულჵა უხ.
უყო დიდი. 1-კატ. ბეჟ. ქოფ. 141
უყოუბ ხარ (მამრ.). აბხ. 590
უშდუ თქვენი. რუთ. (შინაზ). 543
უშდუ იხ. ჟუ.
უშგი ქართ. 199
უშგილო ქართ. 199
უშ(ი) ვინ. რუთულ. 545
უშობელი ქართ. 193
უშსელდა თქვენი (გვლ). აკუშ. 553
უშტე თქვენი. ახვ. 516
უშტი თქვენ. ახვ. 516, 565
უშიაბუ თითონ თქვენი (3-სქ). არჰ. 535
უშიაბუ თითონ თქვენი (1, 2-სქ). არჰ. 535
უშიარუ თითონ თქვენი (2-სქ). არჰ. 535

უშაჭაუ თითონ თქვენი (4-სქ). არჩ. 535
უშათუუ თითონ თქვენი (1-სქ). არჩ. 535
უჩ თითონ, თვით. ალულ. 537
უჩინ თვისი. ალულ. 537
უჩინ იხ. უჩ.
უჩინ 9 ხვარ. 359
უჩიუ იხ. უჩ.
უჩı თითონ. თაბას. 550, 567
უჩı რუსთამზალდინ ავáძიმნე თითონ რუსთამზალის პაპასთან. თაბას. 550
უცეძტ წახველი (მამრ). აბხ. 590
უცონ მისდიოლდი (მამრ.) აბხ. 590
უცıან 70 ხვარშ. 359
უცıუან 10 ხვარშ. 599
უცıუაჰახ 11 ხვარშ. 359
უჰ 9 არჩ. 346
უჰა 9 არჩ. 348
უჰან 9 არჩ. 346
უჰა-უუ,-რუ,-ბუ,-ტıუ 9 არჩ. 345
უჰბაშıა უუ,-რუ,-ბუ,-ტıუ 900 არჩ. 346
უჰუდ 9 რუთ. 324
უჰუმ 9 ყუბჩ. 334
უჰუმ 9 ხინ. 332
უხ რა. წოვ. 494
უხგო 4 (გვლ). ლუნძ. 339, 340, 343, 367
უხგო 4. (გვლ). ჰარ. 340
უხგო 4. (გვლ). ანწ. 340
უხგო 4. (გვლ). ლუნძ. ანწ. ჰარ. 343
უხდა რა. წოვ. 495, 498
უხდახო რა. წოვ. 498
უხტა რა (გვლ.). წოვ. 495, 498
უხუა რა. წოვ. 495, 498
უხლო 4 (გვლ.). ლუნძ. 343
უხყოგელდა ანწგო 90 (გვლ.). ანწ. 340
უხყოგო 80 (გვლ.). ანწ. 340, 343
უჰ 6 უდრ. 361, 362, 371, 372
უკათá შენ თითონ (მამრ. სქ.). აბხ. 457
უპéწსე 16 უდრ. 361
უჰäნიმ ვისი (გვლ). ჩაჩნ. 490, 498
უჰუ ის. ბაგულ. 515
უჰუბა ისინი (1, 2-სქ). ბაგულ. 515
უჰუძ ის. ბაგულ. 515
უჰურ ისინი. (3 სქ). ბაგულ. 515
უჰურუ იმათი. ბაგულ. 515
უჰურუბ იმათ. ბაგულ. 515
უჰურუბა იმათნი. (1, 2-სქ). ბაგულ. 515
უჰურუძ იმათი. ბაგულ. 515
უჰურურა იმათნი. (3-სქ). ბაგულ. 515
უჰუტხლıირ იხ. უჰუძ
უჰუშმურ იხ. უჰუ.
უგ იხ. ურ.
უგბირთ ნაცვალსახ. აბხ. 460.
უგბრგრ ნაცვალსახ. აბხ. 457, 460
უგი ნაცვალსახ. აბხ. 457
უıყე 4 ინხ. 359
უıყენ 4 ხვარშ. 359
უıჩწგრ 90 რუთ. 324
უıხგო 4 ლუნძ. 343
უზლეხა ვსვამ. უდურ. 602
უნანლესა ჰსვამთ. უდურ. 602
უნელხა სვამს, უდურ. 602
უნლეხა ჰსვამ. უდურ. 602
უძანლეხა ვსვამთ. უდურ. 602
უყუნლესა სვამენ. უდურ. 602
უ (იხ. ვ-ც) ქ. 451, 452
უ სქ. კატ. ნიშანი. ქართ. და სინდ. ენებში. 575
უ მამრ. სქ. ნიშანი. ქართ. აბხ. 254
უ მამრ. სქ. თავსართი. (2-პ. ნაც. სახ.). აბხ. 147
უ მე-2-პ. ნაც. სახ. თავსართი. მხ. რ. 456, 463
უ ზმნის თავსართი მე-2-პ. მამრ. სქ. მხ. რ. აბხ. 589
უ მამრ. სქ. თავს. ნიშანი. აკუშ. 319
უ სქ. კატ. ნიშანი.. ანდ. 141, 151, 352,

353, 355, 511
ჶ სქ. კატ. გონიერ არსებათა ნიშანი. არჩ. 143
ჶ სქ. კატ. ნიშანი. არჩ. 345, 551, 532, 567, 573
ჶ—ჶ 1-კატ. ნიშ. მხ. რ. არჩ. 152
ჶ სქეს კატ. ნიშანი. ბუიხ. 335
ჶ სქ. კატ. ნიშანი. დიდ. 141, 151
ჶ სქ. კატ. ნიშანი. კარატ. 335
ჶ ნიშანი. სინდ. 574
ჶ სქ. კატ. ნიშანი. მხ. რ. რუთ. 145, 152, 323, 544
ჶ I-სქ. კატ. ნიშანი. მხ. რ. ლუმუქ. არჩ. 151, 304
ჶ სქ. კატ. ნიშანი. ყაფუჩ, 524, 153, 332
ჶ სქ. კატ. ნიშანი. წახ. 146, 315, 559
ჶ მამრ. სქ. თავს. ნიშ. წახ. 319
ჶ სქ. კატ. ნიშანი. ხვარ. 151, 358
ჶ სქ. კატ. ნიშანი. ჰვრკ. 308, 310, 319
ჶ სქ. კატ: ნიშ. მხ. რ. 152, 158, 580
ჶ—ჶ სქ. კატ. ნიშანი. ჰვრ. 153
ჶა მამრ. სქ. ნიშანი. აკუშ. 312
ჶა ზმნის თავს. დამატ. მე-2-პ. მხ. რ. აბხ. 591
ჶა იხ. ჶან.
ჶა ნაცვალსახ. უბიხ. 488
ჶაბ იხ. ჶარá უაბ.
ჶაგცოს მისი. ყაფუჩ. 521
ჶად 5 კვრ. 329, 330, 369
ჶა(დ) იხ. ჶგ
ჶაჟ იხ. ჶუნ.
ჶათ იხ. უნ.
ჶანი ნაცვალსახელი. კვრ, 546
ჶანŕ ბურ ის (ზევით). კვრ. 546
ჶანŕ ბურუ იხ. ჶანŕ ბურ.
ჶანŕ ბურუჟ იხ. ჶანŕ ბურ.
ჶანŕ ბურუნ იხ. ჶანŕ ბურ.
ჶანŕდა იხ. ჶანŕმა
ჶანიდაჟ იხ. ჶანŕმა
ჶანიდა(ნ) იხ. ჶანŕმა
ჶანŕმა ის (ზევით). კვრ. 546
ჶაჲ ნაცვალსახ. წოვ. 605
ჶაოს ძმა (გვლ.). ლუნძ. 163
ჶარ ნაცვალსახ. აბხ. 458
ჶარა შენ (მამაკაცი). აბხ. 196, 137, 470, 475, 486, 574, 575
ჶარასო ვიყავი. წოვ. 605
ჶარა უკათა შენ თითონ. აბხ. 457
ჶარá ჶაბ შენი მამა. აბხ. 456
ჶáრბან ჶარá შენ—რომელი შენ? აბხ 458
ჶარე შენ (ქალ). ყაბარ. 482
ჶარ ჶარევ შენ თითონ. ადიღ. 478
ჶარში იხ. უნ.
ჶარში 100 ალულ. 328, 331, 374
ჶას ვარ. წოვ. 605
ჶახ იხ. უნ.
ჶახ იხ. ჶუნ.
ჶახ იხ. ჶგ.
ჶახ იხ. ლუ.
ჶასხაჶუ თითონ ჩემი. (1-სქ). არჩ. 534
ჶაუჲ შენი (ქალ). ადიღ. 477
ჶაჶ იხ. ჶუნ.
ჶაშა 248
ჶაში 100 წახ. 316, 319, 323, 325, 374
ჶაცსი ძმა. ტინდ. 163, 612
ჶახტუჶ ბევრი. მხ. რ. 1-კატ. არჩუ. 144
ჶაჰაგალოს მათი. ყაფუჩ. 521
ჶაჰაგი ის (3-სქ). ყაფუჩ. 521, 522, 524
ჶაჰაგო ის (2-სქ). ყაფუჩ. 521, 224
ჶაჰაგოლ ისინი. ყაფუჩ. 521
ჶაჰადი ეს (1, 3-სქ). ყაფუჩ. 521, 522, 524
ჶაჰადო ეს (2-სქ). ყაფუჩ. 521, 524
ჶაჰადოლ ესენი. ყაფუჩ. 521
ჶაჰარი ის. ყაფუჩ. 520, 522
ჶაჰგი ის (1-სქ). ყაფუჩ. 521
ჶაჰი. ხარ. წოვ. 605
ჶაგ იხ. ჶოგ
ჶაგლოხ ყმაწვილობა. ქისტ. 138

ფან თქვენ. უდურ. 551
ფან შენ. უდურ. 552
ფას იხ. ფ̂ან
ფასთ იხ. ფ̂ან
ფა̃ნა̃ ნაცვალსახ. უბიხ. 488
ფა̃რ შენ (დ). ყაბარ. 482, 484
ფე შენ (დ). ადილ. 477
ფე შენ. (ჲაკ). ადილ. 477
ფე შენი. ალულ. 536
ფე იხ. ფ̂უნ.
ფეზ ნაცვალსახ. არჩ. 551
ფეზ იხ. ზონ.
ფეზ იხ. ფ̂ის.
ფელ ნაცვალსახ. არჩ. 551, 567
ფელ იხ. ნენ.
ფეჟ იხ. ქფ̂ან
ფეჟ იხ. ქფ̂ენ
ფეჟ ნაცვალსახ. 567
ფ̆ე ფიჲ შენი (დ). ადილ. 477
ფერ შენ. (ჲაკ). ადილ, 477
ფერალ 7. აკუშ. 334
ფერი შენ (დ). ადილ. 477, 480
ფერცალე 70 (გვლ). აკუშ. 310, 313
ფერშიალ 7 ახ. ჰვრკ. 309, 313, 556
ფერშიწალი 70 ახ. ჰვრკ. 310
ფეცნუკჲურა 12 (გვლ). აკუშ. 309, 314
ფეცნუცარა 11 (გვლ). აკუშ. 309, 310, 314
ფთ-მოლიერი უთმო. ჰან. 615
ფი იხ. ფ̂უნ.
ფით შენი. არჩ. 533
ფით იხ. უნ.
ფილ შენი (გვლ). ლუმუქ. 525, 527
ფინ შენ. ჯექ. 552
ფინ იხ. ფ̂უნ
ფის ჩემი. არჩ. 532, 551, 567
ფის იხ. ზონ.
ფის აბჲუ ჩემი ძმა. არჩ. 143
ფილდუფ მძიმე. 1-კატ. მხ. რ. არჩუ. 144
ფიშ თქვენი. არჩ. 533
ფიშ თქვენები. არჩ. 533, 539, 567
ფიშ იხ. ქფ̂ენ.
ფიშ 100 კვრ. 329, 331, 374
ფიჩó იხ. ფ̂უჩ.
ფიჩóზ იხ. ფ̂უჩ.
ფიჩóნ იხ. ფ̂უჩ.
ფიწ 10 ხინალ. 332
ფიწ 10 ყუბაჩ. 334, 373
ფიწალ 10 ახ. ჰვრკ. 309, 311, 314, 357, 373, 422
ფი̄წან 10 არჩ. 346
ფიწნუკფირა 12. 311
ფიწნუკოფირა 12 ახ. ჰვრკ. 309
ფიწნუცარა 11 ახ. ჰვრკ. 309
ფიწფნუკოუნ 12 ხინალ. 332
ფიწფნუხა̃ 11 ხინალ. 332
ფიწფნუჰუალ 19. ხინალ. 332
ფო შენ (დ). ადილ. 477
ფოე მე წოვ. 138
ფოშელდინ სვ. 413
ფოშთხფ 4 სვ. 384, 405, 406, 407
ფო̄შთხფეშდ 40 სვ. 385
ფოხფიშდ 5. სვ. 384, 407, 408
ფოგ ვაჟიშვილი. ქისტ. 138
ფრ̆გოდა 4 კარატ. 336
ფუე ვაჟიშვილი. ხვარშ. 612
ფუი ვაჟიშვილი. დიდ. 612
ფუ სქ. კატ ნიშანი. არჩ. 533
ფუ ნაცვალსახ. კვრ. 547
ფუ შენ. რუთ. 543
ფუ სქ. კატ. ნიშანი. წახურ. 541, 567
(ფ)უგ̃ შენ თითონ. უბიხ. 472
ფუდგ შენი. რუთულ. 593
ფუდგ იხ. ლუ.
ფუე̄ 7 ყუბაჩ. 334
ფუე̄ 7 ხინალ. 332
ფუნ შენ. ალულ. 536, 538
ფუნ შენ. ბუდუხ. 552
ფუნ შენ. კვრ. 545, 546
ფუნა იხ. ფ̂უნ
ფუჟ ვინ. კვრ. 547
ფუჟარ ვინანი. კვრ. 547

ჟუშ ვინ. რუთულ. 545
ჟუშდა ნაცვალსახ. წახურ. 539
ჟუშდა თქვენი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
ჟუშდა იხ. შუ
ჟუშდი თქვენები (3, 4-სქ). წახურ. 540
ჟუშგნ თქვენი (4-სქ). წახურ. 540
ჟუშგნ თქვენები (1, 2-სქ). წახურ. 540
ჟუჩ რა. კვრ. 547
ჟუჩ ის თითონ. კვრ. 547, 558, 559, 560
ჟუხტგ თქვენი. რუთულ. 543
ჟუხტგ იხ. ვა̈
ჟუჯ თითონ. (1-სქ). წახურ. 540, 541, 559, 560
ჟუჯ თითონ (მამრ. სქ). რუთულ. 544
ჟუჯ თითონ. წახ. რუთ. 558, 559
ჟუჯა̈ იხ. ჟუჯ
ჟუჯჯაბ მე თითონ (3-სქ). წახურ, 541
ჟცოძტ მისდიხარ. (მამრ. სქ). აჩხ. 589
ჟგ შენ. რუთ. 543
ჟგჯ თითონ (პირუტყ). რუთულ. (მანაზ). 544

ჳბლ 17 უბიხ. 276
ჳბლი 19 უბიხ. 276
ჳზ სახელზმნის მაწარმოებელი. თაბას. 596
ჳზუშ ისინი (ძანდ). ჩაჩნ. 490
ჳით 10 ქ. 383, 410
ჳძშ ისინი (ძანდ). ჩაჩნ. 490
ჳძშ-შა̈შ ისინი თითონ. ჩაჩნ. 491, 492
ჳპატოხი 114
ჳპლი 14 (იხ. ზჳპლიც) უბიხ. 275
ჳრძ სომხ. 205
ჳტყუა 12 უბიხ. 275
ჳფჳზ ჰამა. თაბას. 596
ჳლუა 18 უბიხ. 276
ჳშა̈ 13 უბიხ. 275
ჳშშა თქვენ (გვლ). აკუშ. 553, 554, 555
ჳშხი 15 უბიხ. 275
ჳჳ 6 უდურ. 372
ჳფ 16 უბიხ. 276
ფ იხ. ბ. ქართ.
ფა̈თვ თმა. სვ. 615
ფარშამანგი ქართ. 168
ფაშატი ქართ. 177
ფაი 100 ხინალ. 333, 335, 374
ფა იხ. ბე.
ფექვნა ლეკვი. სვან. 187, 196, 197, 214
ფერი́ თქვენ (დ) ადიღ. 477, 479, 487
ფერი-დადალი ბალახია. ქან. 232, 233
ფესუნ უბნობა. უდურ. 601, 603, 604
ფიკვ მამალი თხა. სვან. 187
ფიკვარი იხ. ფიკვიც.
ფიკუ დაკოდილი თხა. სვან. 187, 196
ფოცხვერი ქართ. 189
ფორცხოლი იხ. ფოცხვერი
ფს (იხ. ან-ც) ცხოველთა დიდლობის გამომხატველი სიტყვა. 136
ფსუნ იხ. ფესუნ.
ფუბ თაბას. 596
ფუზ თქმა. თაბას. 596
ფუკვარი სვან. 187, 196, 197, 214
ფუკვა̈რ იხ. ფიკვ.
ფუკუარი სვან. 196
ფული შდრ. ბიწილს. ჰან. 189
ფური ქართ. 219, 220
ფუჩინა ქ. 186, 210
ფუპალ 100 ჯექ. ბუდხ. 328
ფშაველი 449
ფშავი 448
ფშექუზ 11 ყაბ. 283
ფშიბა 4. (არაგონ). აბხ. 137
ფშიბა́ 4 თ. აბხ. 265, 266, 270
ფშიგნეუა 80 აბხ. 269
ფშიგნჟა̈ეუა 80 აბხ. 273
ფშიგნჟეუა 80 აბხ. 266, 269, 270, 274
ფშიგნჟა̈ეუიგძ ეიაბა 90 აბხ. 274
ფშიჟგ 4 (გონიერი). აბხ. 137
ფხეუზტყა 100 წოვ. 300
ფხი 5 (აბ.) წოვ. 296, 300

ფხი 5 ლილღ. 370
ფხიიწატყ 300 .ახ. წოვ. 297, 301
ფხიჲ 5 ახ. ჩაჩნ. 296, 299, 300, 302
ფხიჲ 5 ლილღ. 418, 421
ფხიტტე 15 ახ. ჩაჩნ. 296
ფხიჷ 5 ახ. ქისტ. 296, 380
ფხოელი 449
ფხოვი 449
ფხუ 5 ხინალ. 333, 334, 369, 370, 418
421
ფხუზტყ 100 (ახ.) წოვ. 297,, 301
ფხულე სვ. 386
ფხჾგალ კურდღელი. ჩაჩნ. 155
ფჰა სქ. ალმნიშვნელი. აბხ. 248
ფჰჾგს სქ. ალმნიშვნელი. აბხ. 248

ქ აწმყო დრ. ფუძ. მაწარ. მეგრ. 588
ქა ეს. უდურ. 552
ქავთარას-ძე ქ. 176
ქავთარაული ქ. 176
ქათალ ქათამი. სვ. 614
ქათამი ქართ. 219, 613, 614, 615, 616
617
ქალ სომხ. 176
ქალ ცური. კვრ. 160
ქალბატონი ქართ. 166
ქალი ქართ. 165, 175, 229
ქალწული ქართ. 168
ქანო ეს. უდურ. 553
ქანორ ესენი. უდურ. 552
ქართუმალე 614
ქატაი იხ. ქა.
ქატუ იხ. ქა. 553
ქატუხ იხ. ქა. 553
ქატუხო იხ. ქა. 553
ქაიდ დაჲ ხვარშ. 160
ქჾტიდ მიც ხინალუღური ენა. 332
ქჵზი ლეკვი. ჩაჩნ. 156
ქეხუნ ჩასხმა. უდურ. 601, 604
ქვა „არვინა"-ის სქესი. ქართ. 167
ქვარა მუცელი. მეგრ. 616
ქვირა კვიცი. მეგრ. 178
ქიდ დაჲ დიდ. ყაფ. 160
ქიმოლი ჭან. 226
ქიმოჯი, ქომოჯი ჭან. 226
ქინახულ იხ. ქინაუ
ქინაუ რომელი. ლუნძ. 508
ქისა საითგან. ლუნძ. 508
ქისამუნ ვისი (გვლ.). ლუნძ. 500, 508
ქმარი ქართ. 165, 224, 226, 227, 228
230
ქმნა ქართ. 227, 228
ქოთუმალე 614
ქოთუმე ქათამი ჭან. 614, 615, 616
ქოთომი ქათამი. მეგრ. 614, 615, 616,
617
ქომოლი ვაჟი. მეგრ. 226
ქომოლი პატონი ვაჟბატონი. მეგრ. 226
ქომოლისქუა ვაჟიშვილი. მეგრ. 226
ქომონჯი ქმარი. მეგრ. 226
*ქომორი მეგრ. 226
ქომოჯი ქმარი. მეგრ. 226
ქორა მუცელი. მეგრ. 616
ქორბა მუცელი, ჭან. 616
ქორთ-მე 616
ქორთომი 616
ქორთუმე 614, 616
ქორმე ქათამი ჭან. 614, 616
ქორტიჰადა მისი (გვლ). წოვ. 490
ქუ (ქუნდალ) ვერძი. ლუმუქ. 158
ქუი (მრ. რ. ქუნდი). ვერძი კარატ. ტინდ.
160
ქუინ (მრ. რ. ქუინაბი) ვერძი. ყუან.
160
ქუმოი ვაჟი. მეგრ. 226
ქუმოლი ვაჟი. მეგრ. 226
ქუნ ვერძი. ანდ. 160
ქუნა დაფარება, დარქმა. მეგრ. 615
ქუნდალ იხ. ქუ
ქუნდი იხ. ქუი
ქუნტია ქმარი ანდ. ბოთლ. ღოდ. ყუან.
159
ქუნტიეკუა მამაკაცი. ბოთლხ. 159
ქუოთამ ქათამი. ჩაჩნ. 614
ქურანა წითელი ცხენი. ქართ. 178
ქურციკა ქართ. 179

ქურციკი ქართ. 177, 183, 184, 191
ქჶა ქართ. 168
ქჶიბ ვინანი. არჩ. 535
ქჶირი ვინ. არჩ. 535
ქჩგვა 60 ხინალ. 332
ქჩგვაი 60 ხინალ. 333
ქცევა ქართ. 587
ქხოუეზ იხ. ქხოვნ.
ქხოვნ თქვენ. კვრ. 545, 546
ქხოვნე იხ. ქხოვნ
ქხცე იხ. ქხოვნ

ღა 20 ყუბჩ. 332, 333
ღაზურ 1000 თაბას. 320
ღალ 20 ახ. ჰვრკ. 309, 311, 365
ღალღა იხ. გელები
ღამე შდრ. სერს. 103
ღანა ქართ. 211
ღანაჲ ორსული. სვან. 211
ღანაჶ ორსული. სვან. 211
ღანუცარა 21 ახ. ჰვრკ. 309
ღე 8 ყაბ. 285, 288, 294
ღეჲ 8 ყაბ. 282
*ღვან ქართ. 211
ღვაშ მამალი ჯიხვი. სვან. 175
ღვäჶ სვან. 175
ღვენა ყოლა, ქონება. მეგრ. 212
ღილღვი, ღილღვები (იხ. ღალღაც). ღალღას თუშური შესატყვისი. 97
ღილღური ჩაჩნური, ქისტური და წოვური ენები. 97
ღინე ცოლი. ხუარშ. 159
ღინე დედაკაცი. ხვარშ. 250
ღლილვი (იხ. ღალღაც) ღალღას ქართული შესატყვისი. 97
ღმერთმანი 101
ღმერთმან იცის 101
ღოზა 20 აბხ. 265, 272, 273
ღოჟა 20 აბხ. 264, 268
ღრიჭოვანი ბგერები 116
ღუ შენ. წახურ. 539
ღუ შენ. რუთ. (შინაჲ). 543, 571
ღუბა 2 აბხ. 263, 264, 417
ღუზ 200 აბხ. 265, 274
ღუზუს ზაბე 30 აბხ. 265
*ღუნ ქართ. 211
ღუნა ყოლა, ქონება. მეგრ. 212
ღუნღოზა 40 აბხ. 264, 265, 272, 272
ღუნღოზა ზაბა 50 ჩა-აბხ: 265
ღუნღოზა შება 50 აბხ. 264, 272, 273
ღუჲ იხ. ღუ
ღუშ 200 აბხ. 264, 274
ღჶა 8 უბიხ. 275, 279, ?85, 294
ღჶა ნაცვალსახ. უბიხ. 574, 575
ღჶალა, ღჶალä ნაცვალსახ. უბიხ. 475
ღჶახლä ნაცვალსახ. უბიხ. 574. 575
ღვხვბ 6 ჯექ. 326, 371
ღვხვდ 6 ჯექ. 226, 376
ღჷ მამრობითობის გამომხატველი სიტყვა. აბხ. 136

ყა 20 უდრ. 361, 362, 370
ყახ 20 რუთ. 324, 364
ყაბლä 20 მე-3-სქ. კატ. წახ. 316, 318, 364
ყად 20 რუთ. 324, 364
ყალლä 20 წახ. 316, 318, 364
ყაიოცი 12 (გვლ). დიდ. 349, 350
ყანäზ 30 ხინლ. 333
ყანო 2 დიდ. 298, 349. 350, 416
ყანოკუ 40 (ახ.) დიდ. 349
ყანოკუნოოცოინო 50. (ახ.) დიდ. 349
ყაჲოცოი 12 ახ. დიდ. 349, 350
ყაჲრä 20 წახ. 316, 318
ყარ 20 რუთ. 324, 364
ყäნო 2 დიდ. 364, 418, 420
ყäნოყუ 40 (გვლ). დიდ. 349
ყäნოყუნოცინო 50 (გვლ.). დიდ. 349
ყäნოყუნოციოცი 51 (გვლ.). დიდ. 349
ყäნოყუნოცის 41 (გვლ.). დიდ. 349
ყეენო 2 (გვლ.). დიდ. 349, 350
ყემარი ქ. 389, 394, 396, 399, 403, 404, 419, 420
ყეხა უდურ. 603

ყეხუნ უდურ. 603
ყიგა 2 ლუმუქ. 306
ყიჟა 2 ლუმუქ. 306
ყდაცა ვაცი. ლუმუქ. 158
ყდოცა ვაცი. ლუმუქ. 158
ყო 5 უდურ. 361, 361, 370, 371
ყო ობიექტურ ნაცვ. სახ. ნიშანი. მე-3-პ. მრ. რ. უდურ. 601
*ყოანწგო 2×10. ლ. ან. ჭ. 341
ყოგო 20 (გპლ.). ლუნძ. 339
ყო̈გო 20 (აძ.) ლუნძ. 339
ყოგო 20 (გპლ.). ანწ. 340
ყოგო 20 (გპლ.). ჭარ. 341
ყოგო 20 ლუნძ. ანწ. ჭარ. 341, 344
ყოლა ქართ. 211
ყოლა ანცილა-ცო 31 (გპლ.). ჭარ: 341
ყოლა ანცილა-ცო 31 (გპლ.). ლუნძ. 339
ყოლ'ა ანწგო 30 (გპლ.). ლუნძ. 339
ყოლა ანწგო 30 (გპლ.). ჭარ. 341
ყოლა ანწყო 30 (გპლ.). ლუნძ. ჭარ. 344
ყოლა ხოგო 21 (გპლ.). ანწ. 340
ყოლა-ცო 21 (გპლ,). ლუნძ. 339
ყოლა-ცო 21 (გპლ,), ჭარ. 341
ყოლო̈ ცıო 21 (აძ.). ლუნძ. 339
ყონა 2 ყაფ. 359, 360
ყონა 20 ყაფ. 359, 360
ყონა 2 ბეჟიტ. 416
ყონააწონა 30 ყაფ. 359
ყონამოხ 21 ყაფ. 359
ყოუბ აბხ. 590
ყორ 2 თაბას. 373
ყორ ქ. 412
ყორი 2 ქ. 396, 397, 403, 404, 420
ყოფილა ქართ. 604
ყოფილვარ ქართ. 604
ყოფილვიყავ ქართ. 604
ყოფილიყავ ქართ. 604
ყოფილიყო ქართ. 604
ყოფილხარ ქართ. 604
ყოწსე 15 უდრ. 361
ყო̈ბ 2 წახ. 317
ყო̈ბლჰ̆ 2 წახ. 316, 364, 368, 370, 418, 420
ყობი 2 თაბას. 146. 320, 321, 323, 364, 421
ყო̈დ 2 წახ. 317
ყო̈დლჰ̆ 2 მე-4-სქ. კატ. წახ. 316, 364, 368, 418, 420
ყო̈ღ 2 წახ. 317
ყო̈ღირჰ̆ 2 წახ. 316, 364, 370, 418, 420
ყო̈რ ორი (გონიერ). თაბას. 146, 320, 321, 323, 364, 421
ყო̈რ ვარჟ 200 თაბ. 320
ყრმა ქართ. 165, 168
ყრმაღ ქართ. 165
ყრუ ბგერები 116
ყრუ მშვინავი ბგერები 116
ყრუ-ფშვინვიერი ბგერა 115
ყუ 20 (გპლ.). დიდ. 349, 350
ყუა 20 (გპლ.) ლუმუქ. 305, 306
ყუა 2 ლუმუქ. 364
ყუბა 20 აძ. ლუმუქ. 305, 306, 364
ყუდ 4 კპრ. 329, 330, 367
ყუდპლა́დ 80 კპრ. 329
ყუდპლანნი წუ́დ 90 კპრ. 329
ყუებაშია-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტუ 200 არჭ. 346
ყუერი ქართ. 395, 396, 399, 402, 404, 419, 420
ყუვა 20 (აძ.) ლუმუქ. 305, 306, 364
ყუიალ 2 აკუშ. 309, 310, 311, 364
ყუივა 2 (მამრ. სქ). აკუშ. ჰპრ. 312
ყურა 2 ლუმუქ. 305, 306, 364
ყუნ სუბ. ნაც. სახ. ნიშანი. მე-3-პ. მხ. რ. უდურ. 601
ყუნ ქ. 404
ყუნი ქ. 396
ყუნიაცაბა 21 (გპლ.). ლუმუქ. 305
ყუნოცინო 30 დიდ. 349
ყუნოციოცი 31 (გპლ.). დიდ. 349
ყუნოცის 21 (გპლ.). დიდ. 349

ყუნცული ქართ. 388, 389, 394, 395, 404, 408, 421
ყუნიჲა ცაზა 21 (ახ.). ლუმუქ. 305
ყუნიჲა ცავა 21 ლუმუქ. 305
ყუნიჲა ცარა 21 ლუმუქ. 305
ყურება ქართ. 395
ყური ქართ. 395, 396, 397, 399, 403, 404. 419, 420, 424
ყუ სიტხა ოთხი ძმა. კვრ. 329
*ყუწალვა 20 ლუმუქ. 306
ყუე 2 არჭ. 346
ყუებაშიან 200 არჭ. 347
ყუებუ არჭ. 416
ყუედ 2 კვრ. 329, 364, 396
ყუედ ტიშ 200 კვრ. 329
*ყუედკხად 40 კვრ. 331
ყუეჲან 2 არჭ. 346
ყუე ტიმ ორი კაცი. კვრ. 329
ყუე-ტუ,-რუ,-ბუ,-ტიუ, 345, 347, 364, 496
ყიენდოდა 20 ახვხ. 337
ყიენდოჩე 21 ახვხ. 337
ყიან 20 არჭ. 437
ყიეჲ-ტუ,-რუ,-ბუ-,ტიუ 20 არჭ. 345
ყიოტტორხეჲ-ტუ,-რუ,-ბუ,-ტიუ 21 არჭ. 345
ყიოტტორყუე-ტუ-,რუ,-ბუ-ტიუ 22 არჭ 345
ყიხიჲენარ შთამომავალი. ყაბ. 243

შა თითონ. ჩაჩნ. 497, 577; 578
შა იხ. იზ შა
შაბგო 3 (გვლ.). ლუნძ. 339, 341, 342, 366
შაზალოჲიდა სამი ძმა. უბიხ. 474
შაინი ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 493
შალ იხ. შულ. 598
შამა 3 ლუნძ. 304, 306, 342, 366
შამბა 3 (გვლ.). ლუმუქ. 304, 306, 366
შანბა 3 ლუმუქ. 304, 406, 342, 366, 416
შანდა 3 ლუმუქ. 304, 306, 342, 366
შანვა 3 ახ. ლუმუქ. 304, 306, 366
შამჩა ტყუაპი(ა) 60 უბიხ. 276
შამჩა ტყუაპიალა ზიალა 70 უბიხ. 276
შაჲგეხია იხ. შუ შეშ.
შაჲნა იხ. შუ შეშ
შაჲნი იხ. შუ. შეშ
შაუ 2 ლილლ. 420
შაუზთყე იტ 50 ახ. ჩაჩნ. 296
შაუზ თყე ცაგ 41 ახ. ჩაჩნ. 296
შაუზ-ტყე 40 (გვლ.). ჩაჩნ. 296
შაუზ თყა 40 (ახ.). ჩაჩნ. 296
შაუზ ტყა 40 ჩაჩნ. 297
შაუზ-ტყა-იტტე 50 (გვლ.). ჩაჩნ. 296
შაუზტყ 40 (ახ.). წოვ 296
შაუხ(და) იხ. ჰაშშბუნა
შაქ ჰაკი ცხენი. თურქ. 213
შაქქ ჰაკი ცხენი. თურქ. 213
შაც ტყაუზტყი წატყა 1000 (ახ.). წოვ. 297
შა 3 უბიხ. 275, 279, 291, 293
შაშ ჩაჩნ. 491
*შბარა შენ. (ქალი). აბხ. 574
*შგუ ს. 453
შე 100 ყაბ. 283
შე 100 ადიღ. (გვლ). 289
შეაჭამწ ქართ. 167
შები 10 აბხ. 273
შები ვინ. დიდ. 525
შებიოლ ვინ (გვლ.). დიდ. 519
შებიოლ რა (გვლ.). დიდ. 519
შებიოლ ვინ? რა? დიდ. 525
შედედება ქართ. 213
შეკუხ 16 ყაბ. 282
შემორტყმა ქ. 619
შემუნ ვინ (გვლ.). ჰარ. 501, 508
შენ ქართ. 429, 432, 434, 435. 438 439, 443, 446, 451, 453, 603
შენ ის (4-სქ). წახურ. 539
შენ(ა) ნაც.სახ. ქართ. 432, 437, 517
შენა ის. წახურ. 539

შენახა ის (4-სქ). წახურ. 539
შენბიშდა იმათი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
შენბიშდი იმათები (3, 4-სქ). წახურ. 540
შენბიშინ იმათი (4-სქ). წახურ. 540
შენბიშინ იმათები (1, 2-სქ). წახურ. 540
შენელაუ მისი (გვლ.). ლუნძ. 500, 506. 579
*შენერაუ იხ. შენელაუ
შენი ქართ. 430, 434, 435, 438, 453, 453
შენო ის. უდურ. 551, 552
შენო ნე ის არის. უდურ. 601
შენორ ისინი უდურ. 551, 552
შენორ ყუნ ისინი არიან. უდურ. 601
შენხა ის (4-სქ). წახურ. 539
შენლენ იმისი (4-სქ). წახურ. 540
შენლენ იმისები (1, 2-სქ). წახურ. 540
შენლენა იმისი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
შენლენი იმისები (3, 4-სქ). წახურ. 540
შენლუნ იმისი (4-სქ). წახურ. 540
შენლუნ იმისები (1, 2-სქ). წახურ. 540
შენლუნა იმისი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
შენლუნი იმისები. (3, 4-სქ). წახურ. 540
შენჩინ იმისი (4-სქ). წახურ, 540
შენჩინ იმისები (1, 2-სქ). წახურ. 540
შენჩინა იმისი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540, 542
შენჩინი იმისები (3, 4-სქ). წახურ. 540
შეძტუ თითონ. არჩ. 534
შეძტუუ იხ. ძებ. ჟაბბუ
შეპკუ დაძ. ჩერქ. კლ. 247
შერდა ჩუენ (ს—დ). აბხ. 455
შეხაქმეძ ქართ. 227
შეტა მისი. უდურ. 552
შეტაი იხ. შენო
შეტაძ მისი. უდურ. 552
შეტინ ის. უდურ. 602, 603
შეტინ ატუკხა ჰხედავს. უდურ. 602
შეტინ იტუბაქხა. უდურ. 603
შეტოლო მათი. უდურ. 552
შეტოლო იხ. შენორ
შეტოლოი იხ. შენორ
შეტოლონ აყოკხა ჰხედავენ. უდურ. 602
შეტოლონ იუჲბაქხა ესმით. უდურ. 603
შეტოლოხ იხ. შენორ
შეტოლოხო იხ. შენორ
შეტუ ის. უდურ. 603
შეტუ იხ. შენო.
შეტუ იხ. შეტინ
შეტუი იხ. შენო
შეტ(უ)ლო მათი. უდურ. 552
შეტუხ იხ. შენო
შეტუხო იხ. შენო
შეტყვილვა ქართ. 402
შეტყუილვა ქართ. 401
შეუთვალო ქართ. 687
შექმნა ქართ. 227, 228
შექმნილი ქართ. 227
შეყვანებაძ (სულიერისა). ქართ. 173
შეშ ჩაჩნ. 491
შეშ იხ. შუ შეშ
შეშინა იხ. შუ შეშ
შეშკეხია იხ. შუ შეშ
შეშნა იხ. შუ შეშ
შეწირვად ქართ. 4
შველა 449
შველი 177, 183
შვი ქართ. 199
შვიდი 7 ქართ. 382, 409
შვილების დასმა ქ. აჭ. 231
შვილი ზიარი სქესი. ქართ. 167, 168, 198
შვილი ეყოლა (იხ. ყოლა(ც)). ქართ. 211
შვის ქართ. 198
ში იხ. შვი
ში ვაციშვილი. ხინ. 163
ში ჩვენ. წახურ. 552, 565

ში შენ წახურ. 567
ში 2 (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295
ში 2 (ახ.) წოვ. 296, 297
*ში 2 ლილლ. 299, 302
ში 3 ყაბ. 282, 284, 291, 293
ში აქ. ლუმუქ. 530
შიბ რა (გვლ.). ანწ. 501, 508
შიბა შობა. მეგრ. 198
შიბლუ რა (გვლ). ლუნძ. 500
შიბლუ რა. ლუნძ. ჰარ. 508
შიბუგუ რა (გვლ.). ჰარ. 501
შიბუდ 3 ბუდუხ. 327, 342
შიბუდ 3 ბუდუხ. 366
შიდრ დედა. ბუდ. ჯეკ. 160
შიჷგეხუა იხ. იზ. შჷ
შიჷნა იხ. იზ შჷ
შიჷნა იხ. შჷ
შიჷნნ იხ. შჷ
შივ რა. რუთულ. 545
შიჷთთე 12 ახ. ჩაჩნ. 296
შიი 2 ჩაჩნ. 396
შიიბა შობა. მეგრ. 198
ში იოტ 12 (ახ.). წოვ. 296
შიკკუნ აქეთკენ. ლუმუქ. 530
შილე 2 ლილლ. 420
შილე ტყა 22 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295
შილეყა 22 ჩ. ქ. წ. 297
შილია 1000 ჵ. 384, 415
შილჲა 1000 ჵ. 384
შინა კრავი. ყაბ. 239, 240
შიჲ 2 (ახ.). ჩაჩნ. 296, 297
შიჲ 2 ლილლ. 298, 299, 420
შიჲ ვინ (მამრ.). ლუნძ. 508, 564
შითგ დაჲ. ჩერქ. კლ. 247
შიპშ 1000 ყაბ. 283, 290
შიპხე დაჲ (გვლ). ჩერქ. 247
შირრე 3. ყაბ. 284, 291, 293, 415
შიტ 200 (გვლ.). ყაბ. 283, 290
შიჷტტა 12 (ახ.). ქისტ. 296
შიტტე 12 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295
ში-ტყა 40 (გვლ.). ქისტ. 296, 297
ში-ტყა-იტტე 50 (გვლ.). ქისტ. 296
შიუ ვინ. ლუნძ. 508, 564
შიუ რა. რუთულ 545
შილრე შიოჯეპხენა აგგოუკობჟა ჩვენი დების ქმრები. უბიხ. 137
შილრე შიჯიტლანა აგგჩჩგ ჩვენი ძმების ცხენი. უბიხ. 137
შიშ ძმა. ჩერქ. კლ. 247
შიშ 300 ყაბ. 283, 290
შიშინა ბგერები 116
შიშტუ თქვენი (ს—დ). აბხ. 455, 460, 461
შიშცუ თქვენი (ჩ—ა). აბხ. 455, 460
შიჳ 2 ქისტ. 296, 297
შიჳ 2 ლილლ. 420
შიჲე 2 ახ. ქისტ. 296
შკე 100 აბხ. 264, 274
შჲი ბუბ 3 ჯეკ. 366
შჲიბუდ 3 ჯეკ. 166
შო ქართ. 198
შო ნაცვალსახ. ადიღ. 487
შოაზე განრთხმა. ლუნძ. 621
შოაკიზე გაჰიმული. ლუნძ. 621
შობა 198, 449
შობაჲ ქართ. 198
შობილი ქართ. 198
შონო ის. უდურ. 551, 552
შონორ ისინი. უდურ. 551, 552
შონორ ყუნ ისინი არიან. უდურ. 601
შორ ნაცვალსახ. ადიღ. 487
შორგ თქვენ. ადიღ. 486, 487
შოუზთყა 40 (ახ.). ქისტ. 296
შუ ვინ (გვლ.). ანწ. 501, 508
შუ თქვენ. ჩაჩნ. 490, 491, 497, 577
შუ თქვენ. წახურ. 539, 565, 567
შუ ნაცვალსახ. წოვ. 605
შუახ იხ. შუ.
შუახახისმიერი ბგერა 118
შუგო 5 (გვლ.). ანწ. 340, 343, 369
შუგო 5 (გვლ.). ლუნძ. 339
შუგო 5 ახ. ლუნძ. 339, 343, 369, 370
შუგო 5 (გვლ.). ჰარ. 340, 343, 369
შუ დუ თქვენ ხართ. ჩაჩნ. 592

შუდგ რომელი. რუთულ. 545
შუუხია იხ. შუ
შუი იხ. შუ
შუინიგ თვით თქვენი. ჩაჩნ. 493
შულ მეშველი ყოფნა ზმნის ფესვი. თაბას. 598
შუმ 3 ' ჭ. 383, 404, 408
შუმ იხ. შუ
შუმენეჩი მე-3-ე. ჭ. 404
შუმუნ ვინ (გვლ.). ლუნძ. 500, 508
შუნა იხ. შუ
შუნა-შეäმნა იხ. შუ შაშ
შუნნ თქვენი. ჩაჩნ. 491, 497
შუნნ იხ. შუ
შუნნ-შეშინნ იხ. შუ-შäშ
შუფკ დაჲ. ჩერქ. კლ. 247
შუ შäშ თქვენ თითონ. ჩაჩნ. 491, 492
შუ შეშ თქვენ თითონ. ჩაჩნ. 491, 492
შუ შეშ თქვენ თითონ. ლილლ. 577
შუწალი 50 (ახ.). ჰვრკ. 309, 313
შუხა იხ. შუ.
შჷალ 5 ახ. ჰვრკ. 309, 313. 370
შჷარა შენ. აბხ. 475, 476, 574
შჷარა ნაცვალსახ. ყაბარ. 487
შჷარ შჷარეკ თქვენ თითონ. ადიღ. 478
შჷაშუჲ თქვენი (დაკ). ადიღ. 472
შჷე თქვენ (დაკ). ადიღ. 477
შჷერ თქვენ (დაკ.). ადიღ. 477, 479, 480
შჷმალ 5 ჰვრკ. 369
შვდი 7 ქ. 382
შვლი ქართ. 165, 198
შვიგ თვით თქვენი. ჩაჩნ. 493
შქვითი 7 მ. 383
შქი 7 ჭ. 383
შქით 7 ჭ. 383
შქიმი ნაცვალსახ. 1-პ. მხ. რ. ჭ. 430, 443, 452
შქუ ნაცვალსახ. 1-პ. მრ. რ. ჭ. 429
შქუნი ნაცვალსახ. 1-პ. მრ. რ. ჭ. 430
შქჷი 7. ჭ. 383
შშას იხ. შში
შშარხია ღირკრი დედაკაცი იყო. ღუმუქ. 142
შშარხია დური დედაკაცი არის. ღუმუქ. 142
შშარხია ლირკრი დედაკაცი გაიქცა. ღუმუქ. 142
შშä იხ. შში
შშé 3 ადიღ. 281, 284
შშე 3. ჩერქ. 293
შშე იხ. შში
შში ჩვენ. წახურ. 538
შშიტჩე 30 ადიღ. 281
შშıი 8 ადიღ. 281, 284
შშıი 3 ჩერქ. 293
შჩე ძმა (გვლ). ყაბ. 274
შჩიფხუ დაჲ. (გვლ) ყაბ. 247
შხური ერჯი მეგრ. 200
შხური ჰყვირი მეგრ. 214
შჰıგ 5 უბიხ. 275, 291
შხöლä 4 უბიხ. 293
შხöö 5 უბიხ. 291, 293
შხöö 4-ის ძირი. უბიხ. 293.
შხöგ 4 უბიხ 293
შხöალა 5 ალმნიშვნელი რთულ რიცხვებში. უბიხ. 279
შხöლä 5 უბიხ. 291, 415
შხöგ 5 უბიხ. 279
შხგö 5 (შხöგ). უბიხ. 279
შგნაკზი უფროსი ძმა. ყაბარ. ლოპ. 247
შგნაკგსიც უმცროსი ძმა. ყაბარ. ლოპ 247
შგპხუ დაჲ. ყაბარ. ლოპ. 247
შგლუალნä ჩვენ. უბიხ. 472, 473
შცლლეგედ კაკაბი, აბრეშუმა, ქატამი. ყაბარ. 614
შცნორ ნაცვალსახ. უდურ. 552
შცნორ ყუნ ისინი არიან. უდურ. 601
შცტაი იხ. შენო.
შცტაი ისინი. უდურ. 551
შცტლოი იხ. შცნორ.

შიებ რა. დიდ. 525
შიებ(ი) ვინ? რა? დიდ. 521, 525
შაიბბუბ სამი (არაგონ.). თაბას. 116, 366
შაიბბურ სამი (გონიერ.). თაბას. 316, 366
შაიბბურბი 3 თაბ. 320, 321, 342
შიიბბურრ 3 თაბ. 320, 321, 342
შიივ ცოლი. თაბას. 159
შიივ (მრ. რ. ხოვარ) დედაკაცი. თაბას. 160
ში ზმნის თავსართი. დამატ. 2-3. მრ. რ. აბხ. 589, 590, 591
შია ზმნის თავსართი. დამატ. 2-3. მრ. რ. აბხ. 591
შიარა თქვენ. აბხ. 574
შიართ თქვენ. აბხ. 574
შიცეჲტ წახვედით. აბხ. 590
შიცრნ მისდიოდით. აბხ. 590
შიცოჲტ მისდიხართ. აბხ. 590
შიგ ზმნის თავსართი დამატ. 2-3. მრ. რ. აბხ. 591
შიგყოუმ ხართ. აბხ. 590
შიკჟ 100. თ. აბხ. 266, 274, 423
შიულოე ჩვენ. (უ). უბიხ. 472
შიი მე-2-3. ნაც. სახ. თავსართი. მრ. რ. აბხ. 456, 463
შიაბ იხ. შიარა შიაბ.
შიარ ნაცვალსახ. აბხ. 458
შიარა თქვენ აბხ. 456, 474, 475, 487
შიარა შიაბ თქვენი მამა. აბხ. 456
შიარბან შიარა თქვენ, რომელნი თქვენ? აბხ. 458
შიართ ნაცვალსახ. მე-2-3. მრ. რ. აბხ. 456, 465, 466, 468, 469, 487
შიტიჟ თქვენი. აბხ. 456
შიკათა თქვენ თითონ. აბხ. 457
შირბუბ 3 ჯექ. 326
შირბუდ 3 ჯექ. 326, 342
შილოალჲა ჩვენ. (დირ). უბიხ. 472

ჩა დამატ. სუფიქ. 1-3. მრ. რ. თაბას. 596, 599, 600
ჩა კითხვითი ნაცვალსახ. აკ. ჰკრკ. 555
ჩა დიდალი ბარკანი. ლომიქ. 158
ჩა დათვი. ჩაჩნ. 155
ჩა იხ. ვუჩა
ჩაბი თითონ (არაგონ.). თაბას. 550
ჩაბი-რა ჯკნკრგ თვით ბოქლომი. თაბას. 550
ჩაზ იხ. ჩან
ჩაზ იხ. ჩუნ
ჩან დედ. თხა. დიდ. 160
ჩან თითონ (გონიერ.). თაბას. 550, 567
ჩან ხალაჲ თავისი დედა. თაბას. 550
ჩან ხოლაზ თავის სახლში. თაბას. 550
ჩას იხ. ჩინ
ჩასადა ვინ (გკლ). აკუშ. 555, 555
ჩაუ იხ. ჩინ.
ჩაურა ხარი. რუთ. 160
ჩე ჩვენი. ალულ. 536
ჩე იხ. ჩინ.
ჩებ თითონ. მრ. რ. კვრ. 547
ჩებე 1 ახვხ. 337, 416
ჩევე 1 ახვხ. 337
ჩეკა ქართ. 214
ჩემ ნაცვ. სახ. ქ. 432, 438. 446
ჩემი ნაცვალსახ. 1-პირ. მხ. რ. ქ. 430, 438, 443, 452, 453, 569, 580
ჩემზ ძროხა. ჩერქ. 240
ჩენდე ჩვენი (გკლ). ჩ. ქ. წ. 489
ჩენდე თქვენი (გკლ.). ჩაჩნ. 496
ჩედე 1 ახვხ. 337
ჩესტე 19 (გკლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 300
ჩვენ ნაცვალსახ. 1-3. მრ. რ. ქართ. 429 432, 438, 439, 443, 450, 451, 453
ჩვენა ნაცვალსახ. ქ. 432, 437
ჩვენ თითონ ქ. 578
ჩვენი ქ. 438, 453
ჩვრეტა ქ. 589
ჩი დაჲ. თაბ. ალულ. 159, 241, 242
ჩი ძმა. თაბას. ალულ. 241, 242

ჩი ძმა (გვლ). (ს—დ). აბხ. 246, 247
ჩი დაჲ (გვლ). (ს—დ) აბხ. 247, 250
ჩი იხ. ჩუნ
ჩიბარვუნდალ იხ. ჩუ
ჩი(ვი)ნ თითონ. მრ. რ. თაბას. 550
ჩიკუნ აქეთ. (გვლ.). ლუმუქ. 246
ჩიკუნ აქეთკენ. ლუმუქ. 530
ჩილ ნაცვალსახ. წახურ. 542
ჩილა̈ ნაცვალსახ. წახურ. 542
ჩინ ჩვენ (მე და ის, ან ისინი) ალულ. 536, 538, 565, 566, 542
ჩინ. იხ. ჩუნ
ჩინა ქართ. 210, 211
ჩინა ნაცვალსახ. წახურ. 542
ჩინა̈ იხ. ჩუნ.
ჩინი ნაცვალსახ. წახურ. 542
ჩიპიი იხ. ჩებ
ჩიპიიზ იხ. ჩებ
ჩიპიინ იხ. ჩებ
ჩიუე სიძე. სვან. 207
ჩიხ ნაცვალსახ. წახურ. 542
ჩისხა̈ ნაცვალსახ. წახურ. 542
ჩიტაური ქ. 176
ჩოჩვა ქ. 405
ჩუ დაჲ. ადიღ. 159
ჩუ ძმა. ალულ. 241
ჩუ ნაცვალსახ. კვრ. 547
ჩუ, ჩუნალ, ჩიბარკ, ჩიბარკუნდალ ქმარი, მამაკაცი. ლუმუქ. 158
ჩუ კაცი. ჩაჩნ. 241
ჩუ ბური ცხენი არის. ლუმუქ. 142
ჩუხუხ ცოლი. უდურ. 159
ჩუდი 2 ქ. 392, 404
ჩუდკეცი ქ. 390, 391, 392, 400
ჩუენ ქართ. 429, 432, 439, 446. 450
ჩუენი ქართ. 430, 438
ჩუზ დამატ. სუფიქ. 1-პ. მრ. რ. თაბას. 596
ჩუზ სუფიქსი ზმნაში. 2-პ. მრ. რ. თაბას. 596
ჩუიდმეტი ქართ. 391
ჩუმუ ის (ქვეეითი). თაბას. 549
ჩუნ თქვენ. ალულ. 536, 538, 566
ჩუნ ჩვენ. კვრ. 545, 546. 565, 566
ჩუნ თქვენ (გვლ.). ჩ. ქ. წ. 489
ჩუნ ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 496, 497
ჩუნე თქვენი (გვლ.). ჩ. ქ. წ. 489
ჩუჲ რა? ახვ. 516
ჩურ ფური. ადიღ. 160
ჩუყრე ისინი (ქვეეითი). თაბას. 549
ჩჷას ჲხ. ჩუნ
ჩჷაჟ იხ. ჩუნ
ჩჷე თქვენი. ალულ. 536
ჩჷე იხ. ჩუნ.
ჩჷი̄ნ 90 არჩ. 347
ჩუჴიდ-ჴუ,-რუ-,ბუ-,ტიუ 91 არჩ. 346
ჩჷიტტურ ხედ,-ჴუ,-რუ,-ბუ-,ტიუ 91. არჩ. 346
ჩვენ ქართ. 432
ჩქი ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. მ. 429
ჩქიმ მ. ჭ. 438
ჩქიმი ნაცვალსახ. I-პ. მხ. რ. მეგრ. 430
ჩქიმი ნაცვალსახ, I-პ. მხ. რ. ჭ. 430
ჩქიმი ნაცვალსახ. I-პ. მხ. რ. ჭ. 430
ჩქიმი მ. ჭ. 438, 443, 452, 569
ჩქინ ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. ჭ. 429
ჩქინ მეგრ. 438
ჩქინი ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. მ. 430, 438
ჩქინი ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. ჭ. 430
ჩქუ ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. ჭ. 429
ჩქუნ ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. ჭ. 429
ჩქუნ ნაცვალსახ. მ. ჭ. 432, 438
ჩქუნი ნაცვალსახ. I პ. მრ. რ. ჭ. 430, 438
ჩქჷ ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. მ. 429
ჩჩვლა ქართ. 165
ჩჩვლი ქართ. 165
ჩხარა 9 ს. 384
ჩხარაზდ 90 ს. 385
ჩხვლეტა ქართ. 589
ჩხორო 9 მ. 383
ჩხორო 9 ჭ. 383
ჩხოუ მეგრ. 201

ჩხოულეფი მეგრ. 201
ჩხუ მეგრ. 201
ჩხულეფი მეგრ. 201
ჩუა დამატ. სუფიქ. მე-2-პ. მრ. რ. თაბას. 596, 599, 600
ჩუზ დამატ. სუფიქ. მე-2-პ. მრ. რ. თაბას. 596
ჩუუზ სუფიქ. ზმნაში მე-3-პ. მრ. რ. თაბას. 596
ჩჷი დაჲ. თაბას. 159
ჩუი ძმა. თაბას. 241

ცა 1 აკუშ. 309, 310
ცა 1 ჰვრკ. 309, 310
ცაარა იხ. ჳჲზ.
ცაარა შაშ იხ. ჳჲშ-შაშ.
ცაარნა იხ. ჳჲშ.
ცაარნა-შაშნა იხ. ჳჲშ-შაშ.
ცაბა 1 ლუმუქ. 304, 305, 364, 389, 416, 419
ცაგა 1 ლუმუქ. 142, 304, 305, 364, 389, 416
ცაი მ. 385
ცა-იტტე 11 (გჳლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 297
ცალ იხ. ცუ
ცალა იხ. ციბა
ცალბა იხ. ციბა
ცალდა იხ. ციბა
ცალგა 10 ლუმუქ. 308
ცალგა იხ. ციბა
ცალი 1 ქართ. 385, 388, 389, 394, 395, 419, 424
ცამ-ზ-ეხა იხ ცამზუეხა. 602
ცამ-ზუ-ეხა ვწერ. უდურ. 602
ცამ-ზუ-ხა იხ. ცამზუეხა.
ცამ-ნან-ეხა სწერთ. უდურ. 602
ცამ-ნე-ეხა წერს. უდურ. 602
ცამ-ნე-ხა იხ. ცამნეეხა
ცამ-ნ ეხა იხ. ცამნუეხა.
ცამ-ნუ-ეხა სწერ. უდურ. 602
ცამ-ნუ-ხა იხ. ცამნუეხა
ცამ-ჲან-ეხა ვწერთ. უდურ. 602
ცამფესუნ წერა. უდურ. 602
ცამ-ყუნ-ეხა წერენ. უდურ. 602
ცან იხ. ცუ
ცანი ქ. 389
ცანკუპულელი ქ. 385, 388
ცანკვლი ქ. 385, 388
ცაჲ 1 ჩაჩნ. 297, 299
ცაჲ 1 ლილლ. 419
ცარ იხ. იზუშ.
ცარა 1 აკუშ. ჰკ. 310, 315, 365
ცარა 1 ლუმუქ. 304, 305, 364, 389, 419
ცარა იხ. იზუშ
ცარნა იხ. იზუშ
ცაუინინიგ თვით მისი. ჩაჩნ. 493
ცაფა 1 (გჳლ.). ლუმუქ. 304, 305
ცაფალ 1 (გჳლ.). აკუშ. 309, 310
ცაფალ ცარა 1 აკუშ. ჰვრკ. 364
ცაგ 1 . აბ. ჩაჩნ. 296, 297
ცაგ 1 ლილლ. 419
ცარგახაა იხ. ჳჲშ
ცე დედალი თხა. (გჳლ.). ლუნძ. ანწ. ჰარ. 160
ცეერინ შეეშინე იხ. ჳჲშ-შაშ
ცეერინე იხ. ჳჲშ
ცეკი ციკანი. დიდ. 160
ცერგეხჲა იხ. იზუშ
ცერინიგ თვით იმათი. ჩაჩნ. 493
ცერინე იმათი. ჩაჩნ. 491
ცერინე იხ. იზუშ
ცი თითონ ისინი. ლ. 528
ცი რა. ლუმუქ. 529
ციბა ნაცვალსახ. ლუმუქ. 529
ციბა ბუკრი ისინი თითონ მოვიდნენ. ლუმუქ. 529
ციბბა იხ. ციბა
ცი ბუკრი ისინი მოვიდნენ. ლუმუქ. 529
ციგგე ქისტ. 499
ციკანი ქართ. 103, 177. 190, 191, 192, 613

ციკი ქართ. 191
ცილ იხ. ცუ̄
ცილბა იხ. ცი̄რდა
ცილდა იხ. ცი̄რდა
ცილვა იხ. ცი̄რდა
ცინ იხ. ცუ̄
ციოცი 11 (გვლ.). დიდ. 349
ცი̄რდა ნაცვალსახ. ღუმუქ. 529
ცირი'რა (გვლ.). ღუმუქ. 526, 529. 530
ცის 1 (გვლ.). დიდ. 349, 350, 364
ციციგ ციცა. ჩაჩნ. 156
ცო 1 (გვლ.). ანწ. 340
ცო 1. (გვლ.). ღუნძ. 339
ცო 1 (გვლ.). ჰარ. 340
ცო 1 (გვლ.). ღუნძ. ანწ. ჰარ. 341
ცო, ცო 1 ღუნძ. ანწ. ჰარ. 364
ცოლი ქართ. 165, 224, 226, 229
ცხენატხლიო დედ. თხა. კარატ. 161
ცხენეტხლი დედ. თხა. ყუან. 161
ცხეუ 1 ყუან. 335
ცხინატხლიო დედ. თხა. ღოდობ. 161
ცხინატხლიუ დედ. თხა. ბოთლ. 160
ცხიჲა ვაცი, დედ. თხა. (დირ). ანდ. 160
ცხიჲა თხა. ანდ. 160
ცხუნუტხლიი დედ. თხა. ახვახ.
ცუ ვინ (გვლ.). ღუმუქ. 526
ცუ̄ თითონ ის. ეს. ღუმ. 528, 529, 578
ცუ̄ თითონ. ჩაჩნ. 578
ცუბბა ნაცვალსახ. ღუმუქ. 529
ცუბბა ბუ̄კრი ის თითონ (ქალიშვილი) მოვიდა. ღუმუქ. 529
ცუ̄ დურკრი ის (დედაკაცი) მოვიდა. ღუმუქ. 529
ცუენიგეხია იხ. იზ
ცუვა̄ ნაცვალსახ. ღუმუქ. 529
ცუ̄ვა უ̄კრი ის თითონ (მამაკაცი) მოვიდა. ღუმუქ. 529
ცუინი მისი. ჩაჩნ. 491
ცუინინი მისი. ჩაჩნ. 491
ცუინინი იხ. იზ
ცუკუ დედ. თხა (გვლ). ღუმუქ. 160
ცული ცოლი. ქ. 389, 394, 395, 421
ცულ სომხ. 218
ცუნდე მისი. (გვლ). ჩ. ქ. 420, 496
ცუნნა იხ. იზ
ცუნნა-შიენაა იხ. ი-შაა
ცუო̄ იხ. იზ
ცუო-შა იხ. ი-შაა
ცურდა ნაცვალსახ. ღუმუქ. 529
ცურდა დურკრი ის თითონ (დედაკაცი) მოვიდა. ღუმუქ. 529
ცუ̄ უ̄კრი ის (მამაკაცი) მოვიდა. ღუმუქ. 529
ცვახუო მეხრის სახელი. ალიღ. 138
ცვნგახიაა იხ. ი(იზ)
ცვნინო შეენი იხ. ი-შაა
ცვნინი იხ. ი(იზ)
ცვნნიგ თვით მისი. ჩაჩნ. 493
ცქიმუნტური ხლმარტლი მეგრ. 617, 618
ცქიმუტი ხლმარტლი. ჭან. 617
ცქირმუნტური ხლმარტლი. ჭან. 617
ცქუმუნტური ხლმარტლი. მეგრ. 617
ცქუმუტური ხლმარტლი. მეგრ. 617
ცხენი ქართ. 168
ცხვარი ქართ. 201
ცხვირისმიერი ბგერები 115
ცხოვარი ქართ. 201, 2'9
ცხოვარნი ქართ. 2'8
ცხრა 9 ქართ. 382, 409
ცხრაჲ 9 ქართ. 382
ცხული მსხალი მ. ჭ. 619
ცხუმუტური ხლმარტლი. მეგრ. 617, 618
ცხაითთე 11 (ახალ). ჩაჩნ. 296
ცხეიტტა 11 (ახ.). ქისტ. 296
ცჰაა 1 (ახ.). წოვ. 296, 297
ცჰაა იტტ 11 ახ. წოვ. 296
ცჰაიგ 1 ახ. ქისტ 296. 297
ციებე 1 კარატ. 336, 337
ციეჲ 1 კარატ. 336, 337
ციიუ 1 კარატ. 336, 337
ციან დედ. თხა. ხვარ. ყაფ. 161
ციეკი დედ. თხა. (გვლ.). დიდ. 160

ცჷრ 1 აბ. ლუნძ. 339, 341
ციებ 1 ჸუან. 335, 337, 364
ციეჲ 1 ყუან. 335, 337, 364

ძაკუ დედაკაცის სახელი. მეგრ. 171
ძამია ქართ. 171
ძარ ფური. ჯეკ. 159, 612
ძე ქართ. 165, 175. 176
ძევალი საბუდარი. ქართ. 231
ძმა ქართ. 168, 170
ძობერი ქართ. 209
ძუ ქართ. 174, 194, 197
ძუვი ქართ. 194, 206
ძუვნობა ქართ. 206
ძუკნა ქართ. 194, 197
ძუკუ მამაკაცის სახელი. მეგრ. 171
ძულია ქართ. 171
ძუჲ ქართ. 168
ძჷალა ცალი. აბხ. 267
ძჷალა 1 აბხ. 291, 292, 415, 419

წა 101
წა 1. (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295. 297
წაჲ 1 ჩაჩნ. 297. 299
წაჲ 1 ლილლ. 419
წალი ქართ. 177
წაჲ-შაუზ-ტყა 41 (გვლ.). ჩაჩნ. 296, 297
წაჲ-ში-ტყა 41 (გვლ.). ქისტ. 296
წარიყვანაჲ (სულიერისა). 173
წა ტყა 21 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 297
წაფხ ჰარელ სომხ. 401
წაფხ ჰარეჭ სომხ. 401
წახბიშლა მიზ წახბური ენა. 315
წები ბოთლ. 416
წეერიდ 17 ალულ. 328
წეერმჷიდ 16 ალულ. 328
წებ(ი) 1 ბუიხ. 336, 337, 364, 419
წევ(ი) 1 ბოთლ. 336, 327, 364, 419
წეჲ 1 ბუიხ. 336, 337, 364, 419
წევხარ ქართ. 604
წეიფად 15 ალულ. 328
წეკივდ 19 კვრ. 329
წელ ვირი. სვან. 179
წემუჲად 18 ალულ. 328
წემკვევდ 18 კვრ. 329
წენჰსად 11 ჯეკ. 326
წენევჭად 12 ჯეკ. 326
წეჲაყუდ 14 ალულ. 328
წერვად ქართ. 4
წერიდ 17. კვრ. 329
წერჩგოდ 19 ალულ. 328
წესად 11 ალულ. 328
წეჰიიბუდ 13 ალულ. 328
წეგოიდ წეგად 12 ალულ. 328
წია დედ. თხა (გვლ). ანდ. 160
წინა ალვეოლარები 115
წინაენისა და კბილისმიერი ბგერები 115
წინაენისმიერი ბგერები 115
წინასწარ-მეტყუჱლა ქართ. 168
წიპილი წიწილი (იხ. ბიწილიც). ჭან. 189
წიპუდ 13 კვრ. 329
წიქური ახალ ჯვარწერილი ქალი. ლუმუქ. 142
წიყჭედ 12 კვრ. 329
წიწილი იხ. ბიწილი.
წუდ 10 კვრ. 329; 373
წუკუ დედ. თხა. ლუმუქ. 160
წული სამამარ. ქართ. 167, 168
წულუ პატარა. ჭან. 209
წულუ-ბერე შვილი. ჭან. 186, 209
წურელუდ 16 კვრ. 329
წუსად 11 კვრ. 329
წუჭად 15 კვრ. 329
წუყუდ 14 კვრ. 329
წუხრი იხ. მწუხრი.
წყვილბაგისმიერი ბგერები 114
წყვილი ქართ. 397, 400. 402.
„წყვილი ხელი“ ქართ 378
წყვილნი 395, 396
წყა წაიტტე 31 ჩაჩნ. 297

წგკკუებ 12 რუთ. 324
წგკკუედ 12 რუთ. 324
წგკკუერ 12 რუთ. 324
წგსა 11 რუთ. 324
წგსაბ 11 რუთ. 324
წგსარ 11 რუთ. 324
წიე დედ. თხა. (ფსლ). ლუნძ. 160
წიო (იხ. ჰიოსაბიც). დედალი, ჭაკი. ლუნძ. 157

ჭაბუკა ქართ. 166, 168
ჭაბუკი ქართ. 166, 168
ჭაგ ჭაკი. სვან. 213
ჭაკ სომხ. 213
ჭაკვა ქართ. 214
ჭაკი ქართ. 174. 206, 212, 213
ჭამვად ქ. 4
ჭაჲკ სომხ. 213
ჭა̈რა თეეზი. ჩაჩნ. 155
ჭარა დური თმა არის. ლუმუქ. 142
ჭარა̄დუ დური თმები არის. ლუმუქ. 142
ჭა̈გ დაკგლ დედ. თხა. სვან. 213
ჭეგო̀ 2 (გკლ.). ანდ. 352, 354, 365
ჭე́გუ 2 (ახ.) ანდ. 352. 354, 365
ჭეკვნა ქართ. ქიზ. 206
ჭესტე 19 300
ჭეწოლგუ 20 ანდ. 352
ჭეწოლლოგუსსევ 21 ანდ. 352
ჭეწოლლოგუჭეგუ 22 ანდ. 352
ჭვრეტა ქართ. 589
ჭიაბერი ქართ. 209
ჭიახშვილი ქართ. 209
ჭიედარდიგ. მერცხალი. ჩაჩნ. 156
*ჭიკა ქართ. 212
*ჭიკვა ქართ. 214
*ჭიკი ქართ. 214
*ჭიკუნ აბხ. 212
*ჭიტ 100 ბეჟიტ. ყაფ. 374, 375
ჭკუნ აბხ. 212
ჭკური აბხ. 212
ჭუკი ინდოურის შვილი. ქართ. (საგვის [illegible] მეგრ.) [illegible]
ჭუკია ქართ. 212
ჭუჭუ დედაკაცი. ლუნძ. 1[illegible]7
ჭურ 10 თაბას 373, 375
ჭულელი ქართ. 388
ჭუჭული იხ. ბუქული.
ჭყვირი, შხური ჭლვირი დედა[illegible] ცხვა-რი. მეგრ. 214

ხა ძაღლის სახელი. ადიღ. 138
ხაბგო 3 (გკლ.). ჭარ. 340, 342, [illegible]
ხაბზე ძუკნა ძაღლის, სახელი. [illegible] 138
ხაბყოელდა-ცო 61 (გკლ.). ლუნძ. [illegible]
ხაბყოელდა ცო 61 (გკლ.). ჭარ. [illegible]
ხაბყოელდაცო 61 ლუნძ. 342
ხაბცულ ყოგო 60 (გკლ.). ჭარ. 342
ხალა (ხუალა) მ. 449
ხალატტუბ ნოშ ბებერი ცხენი 143
ხალატტუჭ ბუშორ მოხუცებული [illegible]. არჩ. 143
ხან ფური. არჩ. 250
ხანნა ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 498
ხანნა (ჲანდ.) იხ. მილა.
ხარება ქართ. 448
ხარი ქართ. 168
ხატავს ქართ. 587
ხაშნ სომხ. 218
ხაჭუბერი ქ. 209
ხახარე ქ. 447, 448
ხახარია კუკურია მ. 448
ხახარია კუტუ მ. 448
ხა̈და ნაცვალსახ. სვ. 431
ხე ბოლოსართი. მრ. რ. ჩერქ[illegible] 5
ხეხა́ 3 აბხ. 263, 264, 269, 4[illegible]
ხედიჲუ ქმარი. დიდ. 159
ხედი ვინ. (ლ). ადიღ. 478
ხედი რა (ლ). ადიღ. 479
ხევა 5 ლუმუქ. 307
ხეშ 300 აბხ. 265, 274
ხეთ ვინ (ჲაკ). ადიღ. 4[illegible]
ხეთ ვინ. (ჲაკ). ყაბ[illegible]3

ხეთდგდ ვისი (დაკ). ადიღ. 478
„ხელი“ „ერთი ხელი“ ქართ. 378
ხეხა უდურ. 603
ხესუნ ჩასხმა. უდურ. 601, 603
ხეხუნ აწმყ. დრ. მაწარ. ფესუნ-ბოლო-კიდურიან ზმნებში. უდურ. 603, 604
ხეტ ვინ. ყაბარ. 481, 483, 486
ხეტი ვინ (დ). ადიღ. 478
ხეტ(ი) ვინ (დ). ადიღ. 478
ხეტია ვისი (გვლ.). ყაბარ. 481, 486
ხეტიდ ვისი (ლ). ადიღ. 478
ხეტიდ ვისი. ყაბარ. 486
ხეტდედ ვისი. ყაბარ. 486
ხეჭა 5 (გვლ.). ლუმუქ. 304, 305, 369, 372
ხვადი ქართ. 206, 207
ხვალე მ. 385
ხვარა მ. 449
***ხვატ** სვან. 207
ხვი ქართ. 209
ხვირ ხვადი. სვან. 207, 208
ხვირ ქართ. 209
ხვრეტა ქართ. 589
„ხზედი“ წაბლა ცხენი. ქართ. 178
ხიბ 3 უდრ. 342, 361, 362, 365, 371. 421
ხიბხაჩ 300 უდრ. 361
ხიბეწხე 13 უდრ. 361
ხიბი ვის (გვლ.). ლუნძ. 500
ხიბი ვის (გვლ.). ჰარ. 501
ხიბი ვის. ლუნძ. ჰარ. 508
ხიბყო 60 უდრ. 361, 362
ხიბყოვიც 70 უდრ. 361
ხიბშუ 300 აბხ. 269, 274
ხიხშ აბხ. 269,
ხილ ვის (გვლ.). ანწ. 501, 508
ხილ ვისი (გვლ.). ანწ. 501
ხილაბი ვისი (გვლ.) ჰარ. 501, 508
ხიმირ ვაჟიშვილი (გვლ.). ჰარ. 163
ხინ ვის (გვლ.). ლუმუქ. 526
ხინარ დაძ. უდურ. 160
ხინარ ქალიშვილი. უდურ. 242, 250
ხინჯრ ასული. უდურ. 250
ხინი ფური. თაბას. 160
ხინლოზა 60 აბხ. 264, 265. 269, 272. 273
ხინლოზა ზაბა 70 ჩ. აბხ. 265
ხინლოზა შები 70 აბხ. 264, 272. 273
ხიხისხტ ვინ (acc. გვლ.). ჰარ. 501, 508
ხიჩ 60 ყაბ. 283, 287, 294
ხიჩ ერა პშირრე 70 ყაბ. 283, 287, 288
ხობა 5 370
ხოდე მსგავსი. ყაბარ. 486
ხოდუა coitus. მეგრ. 206
ხოვა 5 370
ხოზუ ბელურა. ჩაჩნ. 156
ხოლ ქმარი. ხუარშ. 159
ხონ ფური. არჩ. 160
ხორა 5 370
ხორხისმიერი ბგერები 115, 116
ხოტ ხვადი. სვან. 207
ხუ 5 ჰ. 383, 407
ხუ მამალი. ჩერქ. ყაბ. 245, 249
ხუ იხ. ხუო
ხუო, ხუ მამრ. გამომხატველი სიტყვა. ადიღ. 138
ხუადი. ქართ. 174
ხუადი კიცჳ ქართ. 179
ხუალა მ. 449
ხუბა 5. (არაგონ). აბხ. 137, 263, 264, 265, 266, 270, 418, 421
ხუთ 5 ჰ. 383, 407, 421
ხუთი „მჯილი“. ქართ. 378
ხუთი 5. ქართ. 382, 383, 407, 408
ხუნ ფური. არჩ. 250
ხუნი ფური. უდურ. 160, 242
ხუნჩი დაძ. უდურ. 242, 250
ხუდალ, აუგალ 5 (გვლ.). აკუშ. 309 313, 369, 370, 418, 421
ხუო ვუ შენ ხარ. ჩაჩნ. 592
ხუო დუ შენ ხარ (ქალი). ჩაჩნ. 592
ხუქვი მ. 448

ხუქმი მ. 448
ხუცალე 50 (გვლ.). აკუშ. 309, 313
ხუცალვა 40 (გვლ). ლუმუქ. 305, 307
ხუხური ქართ. 176
ხურგ 5 (გონიერი). აბხ. 137
ხჳადი ქართ. 168
ხჳაინ ს. 413
ხჳალა ჭ. 386
ხჳალა დიდი, მაღალი. ჰკრკ. 555
ხჳაძდინ სვ. 413
ხფა 3 (არაგონ). აბხ. 137
ხფა́ 3 თ. აბხ. 265, 269, 292. 421
ხშული ბგერები 116
ხხჸ 6 ადიღ. ჩერქ. 281, 285, 293, 294
ხხძობა 5 (აბ.) ლუმუქ. 304
ხხძოვა 5 (აბ.) ლუმუქ. 304
ხხძორა 5 (აბ). ლუმუქ. 304
ხხრ̈ბა 5 307, 369, 372, 421
ხხრ̈ვა 5 ლუმუქ. 307, 364, 372. 421
ხხრ̈რა 5 ლუმუქ. 307, 369, 372, 421
ხხრ̈წალა 5 (ახალ). ლუმუქ. 305, 307
ხხრ̈წალბა 50 ახ. ლუმუქ. 305, 306, 307
ხხრ̈წალდა 50 ახ. ლუმუქ. 305, 307
ხხრ̈წალვა 50 ახ. ლუმუქ. 305, 306, 307
ხგ 6 ყაბ. 282, 283
ხგ 6 ადიღ. 281, 285
ხგილ ვისი. (გვლ.). ანწ. 501, 508
ხგნეჟია 269
ხგნჯა̈ჟია 60 (მარრ.). აბხ. 273
ხგნჯა̈ჟიგ̌ძ ჟიაბა 70 (მარრ.). აბხ. 274
ხგნჯეჟია 60 თ. აბხ. 266
ხგ̌ნჯეჟია 60 თ. აბხ. 266, 269, 274
ხგ̌ნჯეჟია ჟიაბა́ 70 თ. აბხ. 266
ხგტ ვინ (ლ). ადიღ. 478
ხგფა 3 (არაგონ.). (მარრ). აბხ. 269, 293
ხგშ 300 აბხ. 269, 274
ხცნცბ ცოლი. ჯექ. 159
ხӀა (ძნდ). იხ. მილა.
ხӀან იხ. ხӀუო.
ხӀან იხ. შენა.
ხӀანგრედიშ იხ. შენა.
ხӀანი იხ. მენა.
ხӀჯნნა იხ. მენა
ხӀანნა იხ. მენა.
ხӀანნა იხ. მილა.
ხӀან—ნӀაძნი იხ. ხӀუო--ხӀუოო.
ხӀანӀ იხ. მილა.
ხӀაძნიგ თვით შენი. ჩაჩნ. 493
ხӀაძნი ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 493
ხӀეკნინი (ძანდ). იხ. მილა.
ხӀენი(ნი) ვისი. ჩაჩნ. 498
ხӀენი(ნი) იხ. მილა.
ხӀენი შენი. ჩაჩნ. 491
ხӀენი იხ. ხӀუო.
ხӀო შენ. ინგ. წოვ. 495, 571
ხӀო ნაცვალსახ. ლილლ. 496
ხӀობ 5 წახ. 319, 372
ხӀობლჷ 5 წახ. 316, 369, 370
ხӀოგახӀაა იხ. ხӀუო.
ხӀოლ 5 წახ. 319, 372
ხӀოე 8 უბიხ. 275
ხӀოლლჷ 5 წახ. 316, 369, 370
ხӀოძ 5 წახ. 319
ხӀოძრჷ 5 1, 2, სქ. კატ. წახ. 316, 319 369
ხӀოძრჷ 5 წახ. 370
ხӀოწალ 50 წახ. 316, 319
ხӀუ 5 ყაფ. 421
ხӀუ 5 ყუბჩ. 334, 369
ხӀუ 5 ხინალ. 332
ხӀუდ რუთ. 324, 369, 372, 421
ხӀუდწურ 50 რუთ. 324
ხӀუეგეხӀა იხ. ხӀუო.
ხӀუჷხӀა ხӀჷხა იხ. ხӀუო.
ხӀუვნა იხ. ხӀუო.
ხӀუგნა ხӀუძნა იხ. ხӀუო-ხӀუოო
ხӀუო შენ. ჩაჩნ. 490, 491, 495. 557, 571
ხӀუო ნაცვალსახ. ლილლ. 496
ხӀუონა იხ. ხӀუო.

ხ...ოთ ხუთ შენ თითონ. ჩაჩნ. 491
...უთ ხუთოთ შენ თითონ. ჩაჩნ. 492
ხ...უთ ხუთ შენ თითონ. ჩაჩნ. 557
...უნეშშე ცოლი. წახურ. 159, 250
...უწალ 50 ხინლ. 332
...გდგლდგ ცოლი. რუთულ. 159
ხ...ეშე (მრ. რ. ხაერა) ქმარი. ახვახ. 159
ხაი 6 თან. ყაბ. 282, 283, 285, 293
ხოთა (მრ. რ. ხოოიბო) ვერძი. ყაფ. 160
...ჯგ 3 (გონიერი). აბხ. 137
...ჯგკ 3 (გონ). აპხ. (მარრ). 269

...ა 20 ხინალ. 333
...ად 20 ჯექ. 326
...ად 20 ბუდუხ. 327
...ად 20 ჯექ. ბუდუხ. 328
...ათა თითონ. აბხ. 456, 460, 476
...აშან კერატი. ლუნძ. 153
კანაძიწიდ 30 ჯექ. 326
...ანაძიწკდ 30 ბუდუხ. 327
...არ ირემი. 177
...არა იხ. ჰორუშ.
კარნა იხ. ჰორუშ.
...აუკ ბა მტრედი არის. ჩაჩნ. 140
კაკაირე და მტრედები არიან. ჩაჩნ. 140
...აშინიშ (თუობითი). თაბას. 598
კაშიიშ (თუობითი). თაბას. 598
...აშუზა (ნამყო სრულ. მე-3-ე). თაბას. 598
კან კვიცრა მამალი ჯიხვი. სვან. 219
კდალ იხ. მკდალი
კელ ქაკი ცხენი. ჩაჩნ. 155
კერინა იხ. ჰორუშ.
...ი 3 (ახ.). წოვ. 296, 229
...იე 3 (გკლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 299, 421
...იეტ-ტყა 60 (გკლ.). ქისტ. 296
...იეტ-ტყა-იტტე 70 (გკლ.). ქისტ. 296
კოიტტე 13 (გკლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295
...იტტე 13 (ახ.). ჩაჩნ. 296
...ორხის (ბგერები). 115
კ...რხისა არაფრიად კმარებისითა მსაპიროებით გამოლებული (ბგერები). 115
კორკისა მქისედ კმარებისა მსაპიროები (ბგერები). 115
კორკისა მპირსეყოფითა უბრჯგუეს ოხვრული (ბგერები). 116
კოუ 3 ლილლ. 421
კოუზ-ტყა 60 (გკლ.). ჩაჩნ. 296, 299
კოუზ-ტყა-იტტე 70 (გკლ.). ჩაჩნ. 296
კოკუ მტრედი. ჩაჩნ. 155
კოგ 3 (ახ.). ქისტ. 296, 299
კრდალი ქართ. 174, 177, 233
კუ 20 ახ. დიდ. 344, 350
კუ ხთყა 60 ახ. ჩაჩნ. 297
კუ შთყე იტტ 70 ახ. ჩაჩნ. 297
კუინინა იხ. ჰარა.
კუნ 20 ხვარშ. 359
კუნაცია 30 ხვარშ. 359
კუნეკუ 40 ინხ. 359
კუნიკუ 40 ხვარ. 359
კუნიკუცია 50. ხვარშ. 359
კუნნა იხ. ჰარა
კუნოოცმინო 30 (ახ.). დიდ. 349
კუნოხის 21 ახ. დიდ. 349
კუნუ 20 ინხ. 359
კუნუოცია 30. ინხ. 359
კუთ იხ. ჰარა.
კუთ ვუ შენ (ვაჟი) ხარ. ჩაჩნ. 593
კუთ ძუ შენ (ქალი) ხარ. ჩაჩნ. 593
კუაბ 2 ჯექ. 326
კუად 2 ჯექ. 326, 328, 364
კუაკად 40. ჯექ. 326
კუოა 3 (ახ.) ჩაჩნ. 296, 299
კლად 20 კვრ. 329
კლანნი ხად 21 კვრ. 329
კლანნი წუდ 30 კვრ. 329
კლანნი წუხად 31 კვრ. 329.
კშა დაძ. აბხ. კლ. 247
კუგბა 5 აბხ. (მარრ.). 270

ჯა ნაცვალსახ. სვან. 431, 580
ჯა დედ. ცხვარი. წოვ. 236
ჯა ცხვრის ფარა. ჩაჩნ. 236

ჯაბ თითონ. წახ. რუთ. 558, 559
ჯაბილოზ ერთი ცხოველის სირბილი. თაბას. 147
ჯად თითონ. წახურ. 539, 558, 559
ჯაკა მამალი თხა. ჰანდ. 213
ჯაძელი დეკეული. ძეგრ. 196
ჯარ თითონ. წახ. რუთ. 558, 559
ჯარლოზ ერთი, ან ბევრი ადამიანის სირბილი. თაბას. 147
ჯაჰილლურ ტხლითნოლ ახალგაზრდა დედაკაცი. არჩუ. 143
ჯა̈რ თითონ. წახ. რუთ. 558, 559
ჯენ თვისი (4-სქ). წახურ. 540
ჯენ თვისნი (1, 2-სქ). წახურ. 540
ჯენა თვისი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
ჯინი თვისნი (3, 4-სქ). წახურ. 540
ჯერ ნაცვალსახ. წახ. რუთ. 558
ჯეს იხ. ძიჯ.
ჯი დედ. ცხვარი. ჩაჩნ. 236
ჯიერუთ ძუ ქვრივი არის. ჩაჩნ. 139
ჯიერუთ ძუ ქვრივი დედაკაცი არის. ჩაჩნ. 592
ჯირი ქ. 390, 392
ჯირი 2. მ. ქ. 392, 393, 404, 419
ჯის იხ. ჟუჯ.
ჯო ის (გვლ.). დიდ. 519, 522, 580
ჯოახ იხ. ჟუჯ.
ჯორი 179
ჯუ იხ. ჟუჯ.
ჯუ̂ იხ. ჯუ̂ერ.
ჯუა ძუ. სვან. 207
ჯუახ იხ. ჟუჯ.
ჯუდი ქ. 392
ჯუდუ იხ. ჟუჯ.
ჯუთა ვაცი. ყუან. 160
ჯუმაური ქ. 176
ჯუნ თვისი. (4-სქ). წახურ. 540
ჯუნ თვისნი (1, 2-სქ). წახურ. 540
ჯუნა თვისი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
ჯუნი თვისნი (3, 4-სქ). წახურ. 540
ჯურ 2 ქ. 383, 390
ჯურენეჩი 40. ქ. 384
ჯური ქარო. 390
ჯური 2 ქ. 392, 404
ჯურცეჩი 40 ქ. 384
ჯურცეჩიდოვით 50 ქ. 384
ჯუხ იხ. ჟუჯ.
ჯუს იხ. ჯუ̂ერ.
ჯუჟუს იხ. ჟუჯ.
ჯუჰდუ იხ. ჟუჯ.
ჯუ̂ანა თვით მათი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
ჯუ̂ან თვით. მათი (4-სქ). წახურ. 540
ჯუ̂ან თვით მათნი (1, 2-სქ). წახურ. 540
ჯუ̂ანი თვით მათნი (3, 4-სქ). წახურ. 540
ჯუ̂ერ თითონ მრ. რ. რუთ. 544
ჯგილი ძაღლი. ჩაჩნ. 156

ჰ 1-ლი პირ. ნაც. სახ. თავსართი. მრ. რ. აბხ. 456, 463
ჰ ზმნის თავსართი. აბხ. 589, 590, 591
ჰა 3 ბუის. ყუან. 370
ჰა ნაცვალსახ. არჩ. 577
ჰა მითითებითი ნაწილაკი. ალულ. 536
ჰა ეს. ახვ. 516
ჰა მითითებითი ნაც. სახელი. თაბას. 549
ჰა ნაც. სახელი. კვრ. 546, 547
ჰა ნაც. სახ. ლეგურ. 560
ჰა. ის. რუთულ. 544
ჰა ეგენი (ლ). ყაბარ. 482
ჰა ნაცვალსახელი. 442, 516, 580
ჰაბ ეს. ანდ. 514
ჰაბ ეს. ლოდობ. 516, 518
ჰაბ ნაცვალსახელი. ჰარ. 508
ჰაბ იხ. ჰარა ჰაბ. 456
ჰაბაწა 30 ყუან. 335
ჰაბდა 3 ყუან. 335, 337, 342, 366
(ჰ)აბ(ი) ის (დ). ყაბარ. 482, 485, 488
ჰაბიზა იხ. ჰაბურ.
ჰაბიზტგ იხ. ჰაბურ.
ჰაბიზგს იხ. ჰაბურ.
ჰაბუდა 3 ბუის. 336, 337, 342

ჰაბუდა 3 ბოთლ. 366
ჰა́ბურ ისინი. რუთ. 543
ჰა́ბურ ის (ქვევითი). კვრ. 546
ჰა́ბურუ იხ. ჰა́ბურ
ჰა́ბურუზ იხ. ჰა́ბურ.
ჰა́ბურუნ იხ. ჰა́ბურ
ჰაბუწალიდა 30 ბუის. 336
ჰახც იქ. ყაზარ. 486
ჰაგე აი ის. ალულ. 536
ჰაგი ნაცვალსახ. ქ. 430
ჰაგი ქ. 437
ჰაგრე ქ. 437
ჰა(დ) ის. რუთ. 543
ჰა́და იხ. ჰა́მა
ჰადაბ ის (გვლ.). ანწ. 501, 507
ჰადაბ ის (გვლ.). ლუნძ. 500, 503, 507, 561
ჰადაბ ის (გვლ.). ქარ. 501, 507
ჰა́დაზ იხ. ჰა́დალ.
ჰა́დაზ იხ. ჰა́მა
ჰა́დაზე იხ. ჰა́დალ.
ჰა́დაზულ იხ. ჰა́დალ.
ჰადალ ისინი (გვლ.). ანწ. 501, 507
ჰა́დალ ისინი. ლუნძ. 503
ჰადა(ნ) იხ. ჰა́მა
ჰადაჲ ის. ლუნძ. 503, 507
ჰა́დას იხ. ჰა́დაუ.
ჰა́დახე იხ. ჰა́დაუ.
ჰა́დასულ იხ. ჰა́დაუ.
ჰა́დატხლო იხ. ჰადაჲ და ჰა́დაბ
ჰა́დატხლოე იხ. ჰადაჲ და ჰა́დაბ
ჰა́დატხლოულ იხ. ჰა́დაჲ და ჰა́დაბ
ჰა́დაუ ის. ლუნძ. 503, 507
ჰადიბ ეს. კარატ. 514, 519
ჰადიბეჲ ისინი (1 2-სქ). კარატ. 514
ჰადიდ მისი (3, 4-სქ). რუთულ. 543
ჰა́დიდ იხ. ჰა(დ). 543
ჰადიდგ მისი (1, 2-სქ). რუთულ. 543
ჰადიჲ ეს. კარატ. 514, 519
ჰა́დირჲ იხ. ჰა(დ)
ჰადირეჲ ისინი (3-სქ). კარატ. 514
ჰა́დის იხ. ჰა(დ).
ჰადიუ ეს. კარატ. 514, 519
ჰა́დუმუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
ჰა́დუყრე ნაცვალსახ. თაბას. 549
ჰაზარ 1000 სპარს. 315
ჰაზარ 1000 ბუდუხ. 327
ჰაზარ 1000 უდურ. 361
ჰაზგრ 1000 ჯიქ. 326
ჰავ სომხ. 219
ჰათე აი ის. ალულ. 536
ჰათეფე ჭ. 440
ჰაიტტაჲ ისინი (გვლ.). აკუშ. 553
ჰაკლოუაწადა 70 ტინ. 358
ჰაკლოუაცოა 70 ინხ. 359
ჰაკლოუდა 7 კარატ. 336
ჰაკლოუდა 7 ტინ. 358
ჰა́კხუმუ ნაცვალსახელი. თაბას. 549
ჰა́კხუყრე ნაცვალსახ. თაბას. 549
ჰალ ესენი, ისინი. ანდ. 514
ჰალ იხ. ჶუშ.
ჰალდგ ვისი. რუთულ. 545
ჰალე აი ის. ალულ. 536
ჰალგს იხ. ჶუშ. 545
ჰამ ნაცვალსახ. ჭ. 430, 437, 440
ჰა́მ ნაცვალსახ. კვრ. 547
ჰა́მა ეს (ქვევითი). კვრ. 546, 547
ჰამანა სწორედ ეს(ენი?). წახურ. 539
ჰამანჯად იგივე. წახურ. 539
ჰამე აი ეს. ალულ. 536
ჰამე ის. უდურ. 553
ჰამთეფე ჭ. 440
ჰა́მმუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
ჰა́მრა იხ. ჰაბურ. 543
ჰა́მუ ნაცვალსახ. თაბას, 549
ჰა́მუყრე ნაცვალსახ. თაბას. 549
ჰა́მგდ იმათი (3, 4-სქ). რუთულ. 543
ჰა́მგდ იხ. ჰა́ბურ
ჰა́მგრა იხ. ჰა́ბურ
ჰა́მგს იხ. ჰა́ბურ
ჰან რა არჭ. 535
ჰანა სწორედ ეს(ენი?) წახურ. 539

ჰანა იხ. ჶიშ.
ჰანან იხ. ჶიშ.
ჰანარი იხ. ჶიშარ.
ჰანარინ იხ. ჶიშარ.
ჰანარის იხ. ჶიშარ.
ჰანარიჷ იხ. ჶიშარ.
ჰანახ იხ. ჶიშ.
ჰანაჷ იხ. ჶიშ.
ჰანდ ვისი (გჳლ). ქისტ. 490, 498
ჰანი ქართ. 168
ჰანი რა. არჩ. 535
ჰანი ხარი. ბუდუხ. 160
ჰა́ნია იხ. ჰა(დ).
ჰა́ნიბ აქ, აქეთ. ლუნძ. 508
ჰა́ნიდგ იხ. ჰა(დ).
ჰა́ნიის იხ. ჰა(დ).
ჰა́ნიჲ აქ, აქეთ. ლუნძ. 508
ჰანით ვისი (გჳლ). წოვ. 490, 498
ჰა́ნირ აქ, აქეთ. ლუნძ. 508
ჰა́ნიჷ აქ, აქეთ. ლუნძ. 508
ჰანნიბ რომელნი. არჩ. 535
ჰანნიმერში იხ. ჰანნიბ.
ჰანნიმეს იხ. ჰანნიბ.
ჰანნე ვის (გჳლ.). ქისტ. 490
ჰანნე ვის (გჳლ.). ჩაჩნ. 490
ჰანნე ვის (გჳლ.). წოვ. 490
ჰანნუბ რომელი. არჩ. 535
ჰანნუთ რომელი. არჩ. 535
ჰანნუთმი იხ. ჰანნუთ.
ჰანნუთმირში იხ. ხანნუთ.
ჰანნუთმის იხ. ჰანნუთ.
ჰანნუმი იხ. ჰანნუბ.
ჰანნუმის იხ. ჰანნუბ.
ჰანნუმმირში იხ. ჰანუბ.
ჰანნუმუ იხ. ჰანნუჶ.
ჰანნუმურმის იხ. ჰანნურ.
ჰანნუმურში იხ. ჰანნუჶ.
ჰანნუმუს იხ. ჰანნუჶ.
ჰანნურ რომელი. არჩ. 535
ჰანნურმი იხ. ჰანნურ.
ჰანნურმირში იხ. ჰანნურ.
ჰანნუჶ რომელი. არჩ. 535
ჰანჟუტიბ რაგვარნი, რანაირნი. არჩ. 535
ჰანჟუტტუბ რაგვარი, რანაირი. არჩ. 535
ჰანჟუტტუთ რაგვარი. რანაირი. არჩ. 535
ჰანნჟუტტურ რაგვარი, რანაირი. არჩ. 535
ჰანჟუტტუჶ რაგვარი, რანაირი არჩ. 535
ჰაჲ ეს. ანდ. 514
ჰაჲ ეს. ლოდობ. 516, 518
ჰაჲ ესენი. ლოდობ. 516
ჰაჲა ნაცვალსახ. ჩ. 430, 437, 440, 441
ჰაჲნ სწორედ ესენი. წახურ. 539
ჰაჲანა სწორედ ეს(ენი?). წახურ. 539
ჰარ ნაცვალსახ. აბხ. 458
ჰარ ის (დ). ადიღ. 477
ჰარ ყოველი, თითეული. ალულ. 537
ჰარ ესენი. ლოდობ. 516
ჰარ ის (ლ). ყაბარ. 482
(ჰ)არ ის (დ). ყაბარ. 482, 484
ჰარ იგივე. ყაბარ. 485
ჰარა ეს. ჩაჩნ. 493, 494, 497, 498, 499
ჰარა́ ჩვენ. აბხ. 456, 470, 474
ჰარა́ ჰაბ ჩვენი მამა. აბხ. 456
ჰარა ჰაკათა́ აბხ. 460
ჰა́რბან ჰარა́ ჩვენ—რომელი ჩვენ? აბხ. 458
ჰარე ჩვენ. აბხ. 461
ჰარეხთუ ჩუენი. (ს—დ). აბხ. 455
ჰარეხტუ ჩვენი. (ს—დ). აბხ. 460
ჰარეხცუ ჩვენი. (ჩ—ა). აბხ. 455, 460, 461
ჰართ ნაც. სახ. 1 პ. მრ. რ. აბხ. 457, 465, 466, 468, 469
ჰარკჲი ცოლი. ლოდობ. 159
ჰარკ́ხე ცოლი. კარატ. 159
ჰარკხუჲ ცოლი. ყუან. ტინდ. 159
ჰარჰაბ ჩვენ. (ჩ—ა). აბხ. 455
ჰა̄ხ 1. ხვარშ. 359

ჰახა(დ) 1. რუთულ. 544
ჰა́ხა(დ)ბურ 1. რუთულ. 544
ჰატლააწადა 70 კარატ. 336
ჰატხლიირა 7 ყუან. 335
ჰატხლიუაწა 70 ყუან. 335
ჰატხლიუდა 7 ბუიხ. 336
ჰაუ ეს. ანწ. 508
ჰაუ ეს. ანდ. 514
ჰაუ ეს. ღოდობ. 516, 518
ჰაუ ესენი. ღოდობ. 516
ჰაუმილი ვინ (acc. გვლ.). ანწ. 501, 508
ჰა́ლმუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
ჰა́ლზგრ 1000. რუთ. 324, 325
ჰა́ყოუპ ვართ. აბხ. 590
ჰაშ ის (დ). ადიღ. 477
ჰაშშბჟნა ვინანი. წახურ. 541
ჰაშშჟნა ვინ. წახურ. 541
ჰაშშჟნა̈ ვინ. წახურ. 541
ჰა́ჩუმუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
ჰა́ჩუყრე ნაცვალსახ. თაბას. 549
ჰაწადა 10. ბუიხ. 336, 337
ჰაწადა 10. ტინ. 358
ჰაწადა 10. ბოთლ. 373
ჰაწალაკიედა 12 ტინ. 358
ჰაწალახცეუ 11 ტინ. 358
ჰაწალი 10 ბოთლ. 373
ჰაწალი კიუდა 12 ბუიხ. 336
ჰაწალი წეგ 11 ბუიხ. 336
ჰაწალკიედა 12 კარატ. 336
ჰაწალკიერა 12 ყუან. 335
ჰაწალცეუ 11 კარატ. 336
ჰაწალხეუ 11 ყუან. 335
ჰაწარა 10 ყუან. 335, 338, 374
ჰაწუადა 10 კარატ. 336, 338
ჰაჭადა 9 ბუიხ. 336
ჰაჭაწადა 90 კარატ. 336
ჰაჭუადა 9 კარატ. 336
ჰაჭუადი 9 ტინ. 358
ჰაჭუარა 9 ყუან. 335
ჰაჭუაცია 90 ინხ. 359
ჰაჭუაწა 90 ყუან. 335
ჰაჭუაწადა 90 ტინ. 358
ჰახერ ეგენი (დ). ყაბარ. 482
ჰაკჵრა იხ. ჰორუშ.
ჰაკჵრნა იხ. ჰორუშ.
ჰაკჵრინ იხ. ჰორუშ.
ჰაჯებ აქ (გვლ.). აკუშ. 554
ჰა̈მილაუ ვინ (გვლ.). ჩაჩნ. 490, 497, 498
ჰა̈ნნე ნაცვალსახ. (გვლ.). ჩაჩნ. 495
ჰე ნაცვალსახ. ლუმუქ. 442, 560
ჰე ნაცვალსახ. არჭ. 518, 577, 580
ჰეა ნაცვალსახ. ჭ. 430, 437, 440, 441
ჰებ ის. ანდ. 508, 510, 511, 518
ჰეგებ ის (გვლ.). ანდ. 509, 510, 511
ჰეგეგულ იხ. ჰევულ.
ჰეგეჲ ნაცვალსახ. ანდ. 510, 511
ჰეგეჲილ იხ. ჰეჲილ.
ჰეგერ ნაცვალსახ. ანდ. 510, 511
ჰეგერულ იხ. ჰერულ.
ჰეგეჶ იხ. ჰეჶ
ჰეგუბ ნაცვალსახ, ანდ. 519
ჰეგუჲ ნაცვალსახ. ანდ. 519
ჰეგურ ნაცვალსახ. ანდ. 519
ჰეგუჶ ნაცვალსახ. ანდ. 519
ჰეგჶ ნაცვალსახ. ანდ. 511
ჰედებ იხ. ჰეჶ
ჰედევულ იხ. ჰევულ
ჰედეჲ იხ. ჰეჶ
ჰედეჲილ იხ. ჰეჲლ.
ჰედერ იხ. ჰეჶ
ჰედერულ იხ. ჰერულ.
ჰედეჶ იხ. ჰეჶ.
ჰედუბ ის. კარატ. 519
ჰედულ რა. კარატ. 515
ჰედუჲ ის. კარატ. 519
ჰედუუ ის. კარატ. 519
ჰეგულ ისინი (მამრ.) ანდ. 510
(ჰე)თიდ ის. რუთულ. 544
ჰეთიმბურ ისინი. რუთულ. 544
ჰეთი́ნბიშა̈ იხ. ჰეთიმბურ.
ჰეთი́ნბიშის იხ. ჰეთიმბურ.

ჰეთინბიშტგ იხ. ჰეთიმბურ.
ჰეთი́ნდიდ იხ. (ჰე)თიდ.
ჰეთი́ნდის იხ. (ჰე)თიდ. 544
ჰეთი́ნიჰ იხ. (ჰე)თიდ.
(ჰე)თი́ნიდგ იხ. (ჰე)თიდ.
ჰეთი́ნიის იხ. (ჰე)თიდ.
ჰეთი̄ნირჰ იხ. (ჰე)თიდ.
ჰეთინმგ იხ. ჰეთიმბურ.
ჰეთინმგდ იხ. ჰეთიმბურ.
ჰეთინმგრჰ იხ. ჰეთიმბურ.
ჰეკჟა მამაკაცი. ლოდ. კარატ. ყუან. ტინდ. 159
ჰეკჲა მამაკაცი. ანდ. 159
ჰემ შენი (გვლ.). წოვ. 489
(ჰე)მი́ბიშჰ იხ. (ჰე)მი́ბურ
(ჰე)მი́ბიშის იხ. (ჰე)მი́ბურ
(ჰე)მი́ბიშტგ იხ. (ჰე)მი́ბურ
(ჰე)მი́ბურ ესენი, რუთულ. 544
(ჰე)მი(დ) ეს. რუთულ. 544
(ჰე)მი́დიდ იხ. (ჰე)მი(დ).
(ჰე)მი́დირჰ იხ. (ჰე)მი(დ).
(ჰე)მი́დის იხ. (ჰე)მი(დ).
(ჰე)მი́მგდ იხ. (ჰე)მი́ბურ.
(ჰე)მი́მგრა იხ. (ჰე)მი́ბურ.
(ჰე)მი́მგს იხ. (ჰე)მი́ბურ.
(ჰე)მი́ნიჰ იხ. (ჰე)მი(დ).
(ჰე)მი́ნიდგ იხ. (ჰე)მი(დ).
(ჰე)მი́ნიის იხ. (ჰე)მი(დ)
ჰენდა შენი (გვლ.). ჩ. ქ. 489, 496
ჰენებ იხ. ჰეჶ.
ჰენევულ იხ. ჰევულ.
ჰენეჲ იხ. ჰეჶ
ჰენეჲილ იხ. ჰეჲილ.
ჰენერ იხ. ჰეჶ
ჰენერულ იხ. ჰერულ.
ჰენეჶ იხ. ჰეჶ.
ჰეჲ ის. ანდ. 510, 511, 518
ჰეჲილ ისინი (მდედრ). ანდ. 510
ჰეჲხ ის (გვლ). აკუშ. 553
ჰერ ის. ანდ. 510, 511, 518
ჰერენჯ სომხ. 200
ჰერინჯ სომხ. 200
ჰერხკნ იხ. ერსკან.
ჰერულ ისინი (III-სქ. კატ). ანდ. 510
ჰეჶ ის. ანდ. 510, 511, 518, 519
ჰეწოლგუ 20 ანდ. 353
ჰეჯ ცოლი. ბუდუხ. 159
ჰი ნაცვალსახ. მე-3-პ. ქ. 436
ჰი რომელი. ჰვრკ. 547
ჰი იხ. შიჶ.
ჰია ნაცვალსახ. მე-3-პ. არაბ. 170
ჰიაც დაჲ. (გვლ.). ანწ. ჰარ. 163
ჰი́ბურ რომელნი. კვრ. 547
(ჰ)იგი ნაცვალსახ. ქართ. 430
ჰიგიბ იხ. ჰეჶ
ჰიგივულ იხ. ჰეკულ.
ჰიგიჲ იხ. ჰეჶ.
ჰიგიჲილ იხ. ჰეჲილ.
ჰიგირ იხ. ჰეჶ.
ჰიგირულ იხ. ჰერულ.
ჰიგიჶ იხ. ჰეჶ.
ჰიდიბ იხ. ჰეჶ.
ჰიდიკულ იხ. ჰეკულ.
ჰიდიჲ იხ. ჰეჶ
ჰიდიჲილ იხ. ჰეჲილ.
ჰიდირ იხ. ჰეჶ.
ჰიდირულ იხ. ჰერულ.
ჰიდიჶ იხ. ჰეჶ.
ჰითჲრა იხ. შიჶ.
ჰით ჰვრკ. 606
ჰით ჰჰინა ის კარგია (3-სქ). ჰვრკ. 606
ჰით ჰჰინა ხაჲ ის კარგია (მამრ.). ჰვრკ. 606
ჰით ჰჰინა ხარი ის კარგია (მდედრ). ჰვრკ. 606
ჰითთი ჰვრკ. 606
ჰითთი ჰჰითი ხავი ისინი კარგები არიან (1, 2-სქ). ჰვრკ. 606
ჰითთი ჰჰითი ხარი ისინი კარგები არი-ან (3-სქ). ჰვრკ. 606
ჰითთი ხავრი ისინი იყვნენ (1, 2-სქ). ჰვრკ. 606
ჰითთი ხავი ისინი არიან (1, 2-სქ). ჰვრკ. 605

ჰითთი ხარი ისინი არიან (3-სქ). ჰკრკ. 605
ჰითთი ხარრი ისინი იყვნენ. ჰკრკ. 606
ჰითრი ის იყო (უსულო). ჰკრკ. 606
ჰით ხავი ის არის (3-სქ). ჰკრკ. 605
ჰით ხავრი ის იყო (3-სქ). ჰკრკ. 606
ჰით ხავდ ის არის (მამრ). ჰკრკ. 605
ჰით ხადრი ის იყო (მამრ.). ჰკრკ. 606
ჰით ხარი ის არის (მდედრ). ჰკრკ. 605
ჰით ხარრი ის იყო (მდედრ). ჰკრკ. 606
ჰიკჭა მამაკაცი. ხვარშ. 159
ჰილდგ რანაირი. რუთულ. 545
ჰიმ ნაცვალსახ. ჰ. 430, 437, 440
ჰიმი რომელი. კკრ. 547
ჰინ იგივე (4-სქ). წახურ. 539
ჰინა იგივე. წახურ. 539
ჰინი იხ. ჰან(ი).
ჰინიდილ იქით (გკლ.). ანდ. 509
ჰინირში იხ. ჰან(ი).
ჰინის იხ. ჰან(ი).
ჰისავიდა ვის. აკუშ. 555, 556
ჰისაჭიდა ვის (გკლ.). აკუშ. 554
ჰიტ ის. ჰკრკ. 554
ჰიტიინ იხ. ჰიტ.
ჰიტილა იხ. ჰიტ.
ჰიტის იხ. ჰიტ.
ჰიტტელა იხ. ჰიტტი.
ჰიტტი ისინი. ჰკრკ. 554
ჰიტტილი იხ. ჰიტტი.
ჰიტტილის იხ. ჰიტტი.
ჰო შენ. (გკლ). ჩ. ქ. წ. 489, 495
ჰო ნაცვალსახ. ლილლ. 496
ჰობონუ ის. ინხ. 521
ჰოგო ის. (მდედრ. სქ). ყაფჩ. 520, 522
ჰოგცოს მისი. ყაფჩ. 521
ჰოკლოუგუ 7 ანდ. 352
ჰოკლოუწოლგუ 70 ანდ. 353, 355
ჰონე შენ (მიც. ბრ. გკლ). ჩ. ქ. წ. 489
ჰონუცარა 21 (გკლ.). აკუშ. 309, 360
ჰორუშ ესენი. ჩაჩნ. 494
ჰორჰი ცოლი. ანდ. 159
ჰოხ 1 ყაფ. 359
ჰოხ 1 ინხ. 359
ჰოხ 100 ბეჟიტ. ყაფ. 374, 375
(**ჰოხ**) **ჰიტა** 100 ყაფ. 359
ჰოტლოგო 7 (გკლ.). ანდ. 352, 355, 356
ჰოტლუ აქეთ (გკლ.). ანდ. 509
ჰოტლოუგუ 7 ანდ. 355
ჰოუჟე ის (2, 3, 4-სქ.). და ისინი. დიდ. 521, 524
ჰოლმუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
ჰოწოგუ 10 ანდ. 352, 356, 373, 374
ჰოწოტხლოისხევ,-დ,-ბ,-რ 11 ანდ. 352
ჰოწოტხლოიჰეგუ 12 ანდ. 352
ჰოწოტხლოიჰოგუ 19 ანდ. 352
ჰოჰოგუ 9 ანდ. 352, 356
ჰოჰოწოლგუ 90 ანდ. 353, 356
ჰოკაარა (დანდ) იხ. ჰორუშ.
ჰოკაარნა (დანდ) იხ. ჰორუშ.
ჰოკეერინე (დანდ) იხ. ჰორუშ.
ჰოკუინინე იხ. ჰარა.
ჰოკუინინე იხ. ჰარა.
ჰოკუნნა იხ. ჰარა.
ჰოკუთ იხ. ჰარა.
ჰოკუო (დანდ) იხ. ჰარა.
ქოკკნინე (დანდ) იხ. ჰარა.
ჰოკკუნა (დანდ) იხ. ჰარა. 494
ჰტიჹ ჩვენი. აბხ. 456, 461
ჰუ ნაცვალსახ. მე-3-პ. ქ. 436
ჰუ ნაცვალსახ. მე-3-პ არაბ. 170
ჰუ ის ანდ. 514
ჰუ ნაცვალსახ. ტინდ. 518
ჰუ ნაცვალსახ. ლუმუქ. 560
ჰუ ნაცვალსახ. არჰ. 577, 580
ჰუბ ის. ანდ. 514
ჰუბ ის ტინდ. 518
ჰუგი ის (მამრ. სქ). ყაფჩ. 520, 522
ჰუდაბ ის. (3-სქ). ლოდობ. 515, 519, 561
ჰუდაბე ისინი (1, 2-სქ). ლოდობ. 515
ჰუდარე ისინი (3-სქ). ლოდობ. 515
ჰუდედ ის. (2-სქ). ლოდობ, 515, 561
ჰუდეუდ ნაცვალსახ. კარატ. 561

ჰუდიდობეა მათნი. (1, 2-სქ). კარატ. 515
ჰუდიდორეა მათნი (3-სქ). კარატ. 515
ჰუდიტხლაიტხლაეია მისნი. კარატ. 514
ჰუდატხლატხლა მისი (მდედრ). კარატ. 514
ჰუდეა ის. ლოდობ. 516, 519
ჰუდეა ისინი. ლოდობ. 516
ჰუდერ ისინი. ლოდობ. 516
ჰუდობ ის. ლოდობ. 519
ჰუდტხლაიტხლაი მისი (მდედრ. სქ). ლოდობ. 516
ჰუდოუ ის (1-სქ). ლოდობ. 515, 516, 519, 561
ჰუდოუ ისინი. ლოდობ. 516
ჰუდოშუ მისი. ლოდობ. 516
ჰუდოშუბ მისი ლოდობ. 516
ჰუდოშუა მისი ლოდობ. 516
ჰუდუ ეს. ახვახ. 516
ჰუდუბ ნაცვალსახ. კარატ. 561
ჰუთუბე ის, ახვახ. 516, 519, 561
ჰუდუბეა ისინი (1, 2-სქ.) კარატ. 514
ჰუდუდობ მათი. კარატ. 515
ჰუდუდოა მათი კარატ. 515
ჰუდუდოუ მათი. კარატ. 515
ჰუდუშე ის. ახვ. 516, 519, 561
ჰუდუა ის. კარატ. 514
ჰუდუაე ის. ახვახ. 516, 519, 561
ჰუდუაი ისინი, ახვ. 516
ჰუდურეა ისინი (3-სქ). კარატ. 514
ჰუდუსხუ მისი (მამრ). ახვ. 516
ჰუდუტხლატხლი მისი (მდედრ). ახვ. 516
ჰუდუუ მისი. კარატ. 514, 561
ჰუდუშუ მისი. კარატ. 514
ჰუდუშუ მისი. ბაგულ. 515
ჰუდუშუბ მისი. კარატ. 514
ჰუდუშუბ მისი, ბაგულ. 515
ჰუდუშუბეა მისნი. (1, 2-სქ). კარატ. 514
ჰუდუშუა მისი. კარატ. 514
ჰუდუშუა მისი. ბაგულ. 515
ჰუდუშურეა მისნი. (3-სქ), კარატ. 514
ჰუდუშოუბა მისნი. (1, 2-სქ). ბაგულ. 515
ჰუდუშოურა მისნი. (3-სქ). ბაგულ. 515
ჰუნდორდუბ მათი. ლოდობ. 516
ჰუნდორდუუ მათი. ტოდობ. 516
ჰუნდუ რა (გვლ.). ჩაჩნ. 490, 498
ჰუნკლიალგუ დიდი ხანია. ანდ. 513
ჰუნტ რა (გვლ.). ქისტ. 490, 498
ჰუნი რა. ჩაჩნ. 494, 495
(ჰ)უ(ა) შენი (დ). ყაბარ. 482
ჰუა ის. ანდ. 514
ჰუა ის. ტინდ. 518
(ჰუ)ჯონა̈ რა. წახურ. 541
ჰჟააჰკალ 20 აკუშ. 310
ჰჟააალ 20 (გვლ.). აკუშ. 309, 311, 365
ჰჟი ვირი, ჯორი. სვ. 208
ჰჟილ ჯორი, ვირი. სვან. 179, 208
ჰჟ̈ ჯორი. სვან. 208
ჰჟ̈ ქ. 209
ჰჟ̈ლ ჯორი. სვან. 208
ჰვლ ვირი, ჯორი. სვან. 179
ჰცეატ წავედით. აბხ. 590
ჰცო̄ნ მოვდიოდით. აბხ. 590
ჰცოაატ მოვდივართ. აბხ. 590
ჰვათა̈ ჩვენ თითონ. აბხ. 457
ჰია სუფიქსი ზმნაში. 1-პ. მრ. რ. თაბას. 596, 599, 600
ჰია იხ. ფუჰ აა
ჰიადიზა (მყობადი). თაბას. 598
ჰიარზა (აორისტი). თაბას. 598
ჰიე ჩვენი. ალულ. 536
ჰიე იხ. ჰინ.
ჰიებ 3 წახბ. 370
ჰიებილლა̈ 3 წახბ. 316, 318, 366
ჰიე̄ხიარა̈ 3 წახბ, 316, 318, 342, 366
ჰიე̄ბლა̈ 3 (3-სქ. კატ.). წახ. 316, 318, 366
ჰიებწალ 30 წახ. 316, 318,
ჰიეს იხ. ჰინ.
ჰიეჟ იხ. ჰინ.
ჰიი ყოფნა ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599

ჰıბ 3 რუთ. 366
ჰıბუ 3 რუთ. 324, 325, 366
ჰıბუდ 3 რუთ. 324, 325, 366
ჰıბუდ 3 აკულ. 328, 330, 342, 366
ჰıბურ 3 რუთ. 324, 325, 366
ჰıბწარ 30 რუთ. 324, 325
ჰıნ ჩვენ (მე და შენ, ან თქვენ). ალულ. 536, 538
ჰıრ ცოლი. ალულ. 159
ჰıჶწურ 30 ალულ. 328, 330
ჰıუ ყოფნა ზმნის ფესვი. თაბას. 598
ჰıუბ 5 თაბ. 322
ჰıუზ ყოფნა ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
ჰıუბ 5 თაბ. 320, 369
ჰıუდ 5 რუთ. 330
ჰıუზ სუფიქსი ზმნაში. 1-პ. მრ. რ. თაბას. 596
ჰıუზ ყოფნა. თაბას. 598
ჰıუნეშე ცოლი. წახ. 242
ჰıუნიზა (ნამყო სრულ მე-2-ე). თაბას. 598
ჰıუნუზა (ნამყო სრულ. 1-ლი). თაბას. 598
ჰıურ 5 თაბ. 320, 322, 369, 370, 371, 373
ჰıურ ყოფნა ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
ჰıუწუ 50 თაბ. 320
ჰıუწურ 50 თაბ. 320, 322, 323
ჰıაჶალ 3 აკუშ. 309, 312
ჰıელექო მამალი ქათამი. ლუნძ. 157
ჰıრრაბ (იხ. წმოც) დედალი, ქაკი. ლუნძ. 157
ჰოლდტ „უბნობა". აბხ. 591
ჰაანანფ ვისი. ალულ. 538
ჰაანარინფ ვისნი. ალულ. 538
ჰაანი ფური. ალულ. 160
ჰაანი ხარი. ჯექ. 160
ჰაჲ 3. ჰკრკ. 370
ჰაჲვწალი 30 (ახ). ჰკრკ. 309, 311, 312
ჰაჲჶალ 3 (ახ). ჰკრკ. 309, 312
ჰაჲჶალ 3 აკუშ. ჰკრკ. 333, 366
ჰაოჲ ნაცვალსახ. წოვ. 605
ჰარნა 3 ინხ. 359
ჰაუ შენ. ჰკრკ. 554, 571, 606, 608
ჰაუ ჲჰინარი შენ კარგი ხარ. ჰკრკ. 606
ჰაუდ იხ. ჰაუ.
ჰაულა იხ. ჰაუ.
ჰაუნი იხ. ჰაუ.
ჰაური ხარ. ჰკრკ. 606, 608
ჰაუ ხავრი შენ ხარ (3-სქ). ჰკრკ. 605
ჰაუ ხავრი შენ იყავი (3-სქ). ჰკრკ. 606
ჰაუ სადრი შენ ხარ (მამრ). ჰკრკ. 605, 610
ჰაუ სადრი შენ იყავი (მამრ). ჰკრკ. 606
ჰაუ სადრი ხარ. ჰკრკ. 608
ჰაუ სარრი შენ ხარ. (მდედრ). ჰკრკ. 605
ჰაუ სარრი შენ იყავი (მდედრ). ჰკრკ. 606
ჰაუშა თქვენ. ჰკრკ. 554, 555, 606, 608
ჰაუშაან იხ. ჰ უშა.
ჰაუშა ჲჰითირა თქვენ კარგები ხართ. ჰკრკ. 606
ჰაუშარა ხართ. ჰკრკ. 606, 608
ჰაუშა სარრა თქვენ ხართ. ჰკრკ. 605, 608
ჰაუშა სარრი თქვენ იყავით. ჰკრკ. 606
ჰაუშილა იხ. ჰაუშა.
ჰაუშიმ იხ. ჰაუშა.
ф რა, რანაირი. თაბას. 550
фბა 6 (არაგონ). აბხ. 137
фბჷ 6 თ. აბხ. 265, 271, 293
фერ თქვენ (გკლ). ყაბარ. 481, 485, 486, 487
фერალ 7 (გკლ). აკუშ. 313
фერე თქვენ (დაკ). ყაბარ. 482
фერი თქვენ. ადიღ. 474, 486
фეфედ თქვენი. ყაბარ. 485
фეфია თქვენი (გკლ.). ყაბარ. 481, 485, 486, 487
фი რა. ალულ. 537

ფიშ ვინ. ალულ. 537
ფიშარ ვინანი. ალულ. 537
ფიჯე რანაირი. თაბას. 550
ფიჯურ როგორი, რა ჯურის. თაბას. 530
ფუბ 5 ჯექ. 326, 369
ფუდ 5 ჯექ. 326, 369
ფუდ 5 ბუდხ. 327, 369
ფუჟ ვინ. თაბას. 550
ფური ქართ. 168
ფუკად 100 ჯექ. 326
ფუკად 100 ბუდხ. 327
ფფე თქვენ (ლ). ყაბარ. 482, 485
ფფეჲ თქეენი (ლ. დ.). ყაბარ. 482
ფფერ თქვენ ყაბარ. 479, 482, 485
ფფერხო თქვენ თითონ. ყაბარ. 483
ფფი თქვენი (ლ. დ.). ყაბარ. 482
ფღ 6 უბიხ. 275, 279
ფღშჷ 600 აბხ. 271
ფჷ 6 უბიხ. 293
ფჶღ 6 (გონიერ). აპხ. 137

ღად 2 ალულ. 328, 370
ღაზარ 1000 (ახ). დიდ. 350
ღალპ ჰაკი ცხენი. ლუნძ. 157
ღზღ‘ღ 1000 (მარრ). აბხ. 274
ღი ვერძი (იხ. კუჲ-ც). ლუნძ. 153
ღიხ(ღნხნაბა მრ. რ.). ძმა. ხვარ. 159
ღიუ 4 (ახ.) წოვ. 296
ღიუ 4 (ახ.). წოვ. 299
(ღ)ნ აწმ. დრ. ბოლოსართი. უბიხ, 589
ღნტოწინ სომხ. 199
ღოვ 3 ხინალ. 332
ღოვ 3 ყუბაჩ. 333, 366
ღოკწალ 30 ხინლ. 332
ღორკიენ (იხ. ლუმაღ). ნეზვი ცხვარი. ლუნძ. 157
ღოლ 4 ხინალ. 332
ღოლ 4 ყუბაჩ. 334, 367
ღოლუწალ 40. ხინლ. 332
ღრყანაჲიღ 40 ყაფ. 359
ღრყონა 4 ყაფ. 359. 360
ღოდ 2 ალულ. 328, 331, 365, 370, 373
(ღ)ტ ნამყო უსრ. მაწ. ჩერქ. 589
ღუღსუნ სმა. უღურ. 601

ცარ 1 ქ. 383, 385, 387
ცარი 1 ქ. 387
ცართი 1 ქ. 387
ცაში 6 ქ. 383
ცბზ მღედრობითობის გამომხ. სუფიქ. ყაბარ. 138
ცბზ იხ. აბზ.
ცეჩ 20 ქ. 384, 412
ცოვრო 8 ქამ. 383
ცოშ 100 ქ. 384
ციუ 4 წოვ. 351

ჯაჟჟღჲ ჟაბა 30 აბხ. (მარრ). 274
ჯბა 2 (არაგონ), აბხ. 137, 265, 267 290, 417
ჶეჟვ 20 აბხ. 266, 268
ჶცჟიჲაკ 21 თ. აბხ. 266
ჶეჟიჲჟაბა 30 თ. აბხ. 266
ჶეჟიჲჶბა 22 თ. აბხ. 266...
ჶღ გონიერ არსებ. ალმნიშ. რიცხვ. სახელთა დაბოლოვება. აბხ. 137
ჶღ გონიერ არს. კატ. თავს ნიშ. რიცხ. სახ. აბხ. 118
ჶღნეჟა 40 აბხ. ჰან. 274
ჶღნჶაჟა 40 აბხ. (მარრ.) 273
ჶღნჶვჟა 40 თ. აბხ. 266
ჶღნჶვჟა ჟაბა 50 აბხ. 266
ჶღშჷ 200 თან. აბხ. 274
ჶღჶ 2 აბხ. 267
ჶღძჷჯალა ორ-ორი. ცალ. აბხ. 267
ჶჹჯა 2 (გონიერ). აბხ: 137

Abal=3 ძველი, აკუშ. 309.

Abedi (კლ.) ქ. 107.

Abzale=30. ძველი, აკუშ. 309.

Achbà=8 აბხ. 263, 264.

Acher=თქვენ, ისინი (გვლ.). ყაბარდ. 481.

Achlau (გვლ.). ქ. 105.

Achzul chogo=80 (გვლ.). ლუნძ. 339.

Achzul chogo=80 (გვლ.). ჰარ. 341.

Achzul chorgozo=81 (გვლ.). ლუნძ. 339.

Achzul chorgozo=81 (გვლ.). ჰარ. 341.

Ad =მდედ. სქს. ნაწ. ქართ. 169.

Adda=იქ (გვლ.). ყაბარდ. 482.

Adghili (კლ.). ქ. 107.

Adigi 16.

Ag=მდედრ. სქესი ნაწ. ქართ. 169.

Aitcb=იქ. აკუშ. 554.

Ak (გვლ.). ქ. 105.

Ak=მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.

Akhiche 247.

Akuscha 14.

Al=მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.

Anchgo=6 (გვლ.). ჰარ. 340.

Angi 14.

Ani=აქეთ. ლუნძ. 500.

Ani=აქეთ. ჰარ. 501.

A'nt=თქვენ, აბხ. (ს-დ). 455, 465.

Antelgo=7 (გვლ.). ლუნძ. 339

Antelgo=7 (გვლ.). ჰარ. 340.

Antelgo=7 (გვლ). ანწ. 340.

Antilopa dorcas 191.

Antl'go=6 (გვლ.). ლუნძ. 339.

Antl'go=6 (გვლ.). ანწ. 340.

Antsgo=10 (გვლ.). ლუნძ. 339.

Antsgo=10 (გვლ.). ანწ. 340.

Antsgo=10 (გვლ). ჰარ. 340.

Anzila-kigo=12 (გვლ.). ლუნძ. 339.

Anzila-kigo=12 (გვლ.). ანწ. 340.

Anzila-kigo=12 (გვლ.). ჰარ. 340.

Anzila Sogo=11 (გვლ.). ანწ. 340.

Anzila-zo=11 (გვლ). ლუნძ. 339.

Anzila-zo=11 (გვლ). ჰარ. 340.

Anzale=40 ძველი აკუშ. 309, 312.

Aq=მდედ. სქს. ნაწ. ქართ. 169.

Arech=აქ, აქეთ. აბხ. 455.

Aries=მამალი ცხვარი. ლათ. 176, 200.

Ariesch=მისი (გვლ.). ყაბარდ. 481.

Artchwi (კლ). ქართ. 107.

Artziwi (კლ). ქ 107.

Asarba=1000 ძველი ლუმუქ. 305.

Asargo=1000 (გვლ.). ანწ. 340.

Asargo=1000 (გვლ.). ჰარ. 341.

Asarzal, Asyr=1000 ძველი. აკუშ. 310.

Asche 246, 247.

Asina=ჰაკი ვირი. 187, 218, 233.

Asinae 179.

Asinus=ხვადი ვირი 178, 218

Assi (გვლ.). ქ. 106.

At=მდედრ. სქს. ნაწ. ქართ. 169.

Atassi (გვლ.). ქ. 106.

Atchè 246.

Ati (გვლ.). ქ. 106.

Atl'no=7 (გვლ.). დიდ. 349.

Attig 245.

Atzba=10 ძველი ლუმუქ 305.

Auech (Anech)=იქ, იქით. აბხ, 445

Augae=5 ძველი აკუშ. 309.

Auat=თქვენ (ჩ—ა), აბხ. 455, 465.

Aujab=ის, (ჩ—ა), აბხ. 455

Aazale=40, აკუშ. 312.

Aw=მდედრ. სქესის ნაწილ. ქართ. 169.

Azargo=1000 (გვლ.). ლუნძ. 339.

Azniakiwa=12 ძველი ლუმუქ. 305.

Azniazaba=11 ძველი ლუმუქ. 305.

Aθ=მდედრ. სქესის ნაწ. ქართ. 169.

Bacha=100 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 296.

Baqaqi (კლ). ქ. 107.

Bar=8 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.

Bara itte=18 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.

Batoni (გვლ.). ქ. 105, 106.

Beberi (გვლ.). ქ. 105.
Beètlego=8 (გვლ.). ანდ. 352.
Ber 71.
Berikadzi (გვლ.). ქ. 105.
Beschanugo=100 (გვლ.). ანდ. 352
Beus-tka=80 ძველი წოვურ. 296.
Beus-tka-itte=90 ძველი წოვურ. 296.
Bgu=9 ყაბ. 282.
Bischba=7 აბხ. 263.
Bischon=100 (გვლ.). დიდ. 350.
Bitl'-no=8 (გვლ.). დიდ. 349.
Ble=7 ყაბ. 282.
Bnelè (კლ). ქ. 107.
Bogogo=4 (გვლ.). ანდ. 352
Bos 219.
Brebis 236.
Bschasà=11 აბხ. 263.
Bzchiba=4 აბხ. 263.
Bschibà=4 ჩ—ა. აბხ. 264.
Bchasà 267.
Bshibä=7 ჩ—ა. აბხ. 264.
Bshin gosa=80, ჩა—აბხ. 265.
Bshin gosi sabee=90 ჩ—ა აბხ. 265.
Bshug=12. აბხ. 264.
Bsu=თქვენ, ლუმუქ. 525, 527.

Capra 218.
Catulus leonis 187.
Cerva 177
Chabchoelda zo= 61 (გვლ.). ლუნძ. 339.
Chabchoelda zo= 61 (გვლ.). ჭარ. 341
Chabgo=3 (გვლ.). ჭარ. 340.
Chabzul-chogo=60 (გვლ.). ჭარ. 341.
Chalchi (გვლ.). ქ. 105, 106.
Chebà=3 აბხ. 263.
Chebà=3 ჩ—ა აბხ. 264.
Chepkhou 247.
Ches=300 ჩ—ა აბხ. 265.
Chet=ვინ (გვლ.). ყაბარდ. 481.
Chetia=ვირი (გვლ.). ყაბარდ. 481.
Chewa=5 ძველი ლუმუქ. 304.
Chibi=ვის, ლუნძ. 500.
Chibi=ვის, ჭარ. 501.
Chibschu=300 აბხ. 264.
Chich 247.
Ch'il=ვისი, ანწ. 501, 508.
Chil=ვის ანწ. 501.
Chilabi=ვის, ჭარ. 501
Chin=ვის, ლუმუქ. 526.
Chin gosa=60 ჩ—ა აბხ 265.
Chin gosa sabcee=70 ჩ—ა აბხ. 265
Chin gosa schebi=70 აბხ. 264.
Chiog 247.
Chisisst=ვინ (acc). ჭარ. 501.
Chitsch=60 ყაბ. 283.
Chitsch era Pschirre=70 ყაბ. 283.
Chogo=20 (გვლ.). ლუნძ. 339.
Chogo=20 (გვლ.) ანწ. 340.
Chogo=20 (გვლ.). ჭარ. 341.
Chola-antsgo=30 (გვლ.). ჭარ. 341.
Chola-antzgo=30 (გვლ..). ლუნძ. 339.
Chola antsila zo=31 (გვლ.). ლუნძ. 339.
Chola anzila-zo=31 (გვლ.). ჭარ. 341.
Chola-sogo=21 (გვლ.). ანწ. 340.
Chola-zo=21 (გვლ). ლუნძ. 339.
Chola-zo=21 (გვლ.). ჭარ. 341.
Choupkh 247.
Chpati (კლ.). ქ. 107.
Chrywa (კლ.). ქ. 107, 108
Chubà=5 აბხ. 263, 264.
Chujal=5 ძველი აკუშ. 309.
Chunsag 14.
Chuti (გვლ.). ქ.
Chuzale=50 ძველი აკუშ. 309.
Chuzalwa=50 ძველი ლუმუქ. 305.
Cognatus 225.

Da (გვლ.). ქ. 105.
Daba=იქით, ანწ. 501.
Dabai=იქით, ჭარ. 501.
Dae=ჩემი, დიდ. 519.
Dahadi=იქით, ჩაჩნ. 490.
Dahahe=იქით, წოვ. 490.
Dahazigge=იქით, ქისტ. 490.
Dal=ისინი, ლუნძ. 500.
Dal=ისინი, ჭარ. 501.
Darschal=100, ძველი აკუშ. 310.
Dasuda=ვინ (ჩ—ა) (ს—დ.) აბხ. 455.
Däbè=შენი, დიდ. 519.
Däda (გვლ.). ქ. 105.
Dädakazi (გვლ.). ქ. 105.
Dedia=ჩვენი (გვლ.). ყაბარდ. 481.
Delt'kh 247.
Den=მე, ანდ. 509.
Der=ის (გვლ.). ყაბარდ. 481.
Der=თქვენ (გვლ.). ყაბარ. 481.
Dge (გვლ.). ქ. 105.
Dg'es (კლ.). ქ. 107.
Di=4 ძველი ჩაჩნ.-ქისტ. 295.
Di=მე, დიდ. 519.
Dichchelja=ჩვენი, აკუშ. 553.

Dido, 14.
Dieètte = 14 ძველი ჩაჩნ.-ქისტ. 295.
Didichania (გვლ). ქ. 105, 106.
Dila = ჩემი, აკუშ. 553.
Dins-tka = 80 ძველი ჩაჩნ. 296.
Dins-tka-itte = 90 ძველი ჩაჩნ. 296.
Di-tka = 80 ძველი ქისტ. 296.
Di-tka-itte = 90 ძველი ქისტ. 296.
Dshar (Mundart) 14.
Dscho = ის, დიდ. 519.
Dshori (გვლ.) ქ. 105
Dsili (გვლ.). ქ. 105.
Dsına (ცლ.). ქ. 107.
Du = მე, აკუშ. 553.
Dun = მე, ლუნძ. 500.
Dun = მე, ანწ. 500.
Dun = მე, ჭარ. 501.
Dur = შენი. ანწ. 501.
Durab = შენი, ლუნძ. 500
Durab = შენი, ჭარ. 501.
Durha = ვაჟიშვილი, აკუშ. 159.
Durschwa = 100 ძველი ლუმუქ. 305.
Durssi = ქალიშვილი, აკუშ. 159, 163.
Dusch = ასული, ქალიშვილი, ლუმუქ. 163.
Ḋutsi = დაჲ, აკუშ. 164.
Duwechun = იქით, ლუნძ. 500.
Dür = ჩემი, ანწ. 500.
Dürab = ჩემი, ჭარ. 501.
Dürbugu = ჩემი, ლუნძ. 500.
Dzag'li (კლ.). ქ. 107.

Ed = მდედ. სქეს. ნაწ. ქართ. 169.
Eg = მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
Ek = მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
Ekusi (გვლ.). ქ 105, 106.
El = მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
Elago = იქით, დიდ. 519.
Elè = ჩვენ, დიდ. 519.
Elja = შენი, აკუშ. 553.
Ena (გვლ.). ქ. 105.
Eg = მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
Eras = კრავი. ბერძნ. 200.
Erti (გვლ.). ქ. 106.
Erulwa = 7 ძველი ლუმუქ. 305.
Erulzabwa = 70 ძველი ლუმუქ. 305.
Esetzia = რა, ჰო. (ჩ—ა). აბხ.
Et = მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
Ew = მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
Eü = მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.

Fetia = თქვენი (გვლ.). ყაბარ. 481, 485.
Femina 181.
Fer = თქვენ (გვლ.). ყაბარდ. 481.

Gallus 219.
Gamowarty (გვლ.). ქ. 106.
Ganieri (კლ.). ქ. 107.
Garchemo (კლ.). ქ. 107.
Gazelle 191.
Gohal = 8 ძველი აკუშ. 309.
Gep = 8 ყაბარდ. 282.
Ghin gosa = 60 აბ. 264.
Ghori (გვლ.). ქ. 105.
G'ia (კლ). ქ. 107.
Giachzalle = 80 აკუშ. 310.
G'ia-pèri (კლ.). ქ. 107.
Gildi = ვირი, ლუმუქ. 526.
G'ili (კლ.). ქ. 107.
Giwsch = 14 ჩ—აბხ. 264.
Gledja (კლ.). ქ. 107.
Gmerti (გვლ.). ქ. 106.
Gomi (გვლ.). ქ. 105.
Gordschila (გვლ.). ქ. 105..
G'ori (კლ.). ქ. 107.
Gosa = 20 ჩ—ა. აბხ. 265..
Gosha = 20 აბ. 264, 268.
Gott 14.
Gouli (კლ.). ქ. 107.
Gsa (გვლ.). ქ. 106.
Gubà = 2 აბ. 263, 264.
Guba 8, 267.
Guli (გვლ.). ქ. 105.
Gun-gosa = 40 აბხ. 264, 265.
Gun gosa = saba = 50 ჩ—ა აბხ. 265..
Gun gosa = schebi = 50 აბხ. 264.
Gus = 200, ჩ—ა აბხ. 265
Gusch = 200 აბ. 264.
Gusus sabe = 30 ჩ—ა აბხ. 265..
G(w)idsili (გვლ.). ქ. 105.
Gwino (გვლ.). ქ. 105, 106.
Gza (კლ.). ქ. 108.

Hadab = ის, ლუნძ. 500.
Hadab = ის, ანწ. 501.
Hadab = ის, ჭარ. 501.
Hadal = ისინი, ანწ. 501.
Hadscheb = იქ, აკუშ. 554.
Haitty = ისინი, აკუშ. 553.
Hand = ვირი, ქისტ. 490.
Hanio = ვირი (გვლ.). წოვ. 490
Hanne = ვის (გვლ.) წოვ. 490.
Hanne = ვის, ჩაჩნ. 490.
Hanne = ვის, ქისტ. 490
Harechtu = ჩვენი, (ს—დ) აბხ. 455, 461.

Harechzu=ჩვენი, (ჩ—ა) აბხ. 455, 461.
Harhab=ჩვენ, (ჩ—ა) აბხ. 455.
Hauh'il=ნც, სქ. ანწ. 508.
Hauh'ili=ვინ (acc). ანწ. 501.
Hawa (კლ.). ქ. 107, 108.
Häival 3 ძველი აკუშ. 309
Hämilau=ვინ, ჩაჩნ. 490
Hegeb=ის. ანდ. 509
Hem=შენი, წოვ. 489
Henda=შენი. ჩაჩნ.-ქისტ. 489, 496
Herde (Hade,). 204
Herr 14
Hias=დაჲ, ძველი ანწ. ქართ. 163
Hinidil=იქით, ანდ. 509
Hinmulaus, 191
Hircus, 176
Hisawija=ვის, აკუშ. 554
Ho (გკლ.). ქ. 105
Ho=შენ, ჩაჩნ. 495
Ho=შენ, ჩ. ქ. წ. 489
Hode იხ. herde
Hone=შენ, ჩ. ქ. წ. 489
Honuzara=21 ძველი აკუშ. 309
Hotlogo=7 (გკლ.). ანდ. 352
Hotlu=აქეთ, ანდ. 509
Hundu=რა, ჩაჩნ. 490
Hunt=რა, ქისტ. 490
Hwajal=20 ძველი აკუშ. 309

Iadema Jadu=პაპა, 243
Iacho=და, წოვურად. 138
Ialcheitte=16 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295
Iascho=და, წოვურად. 138
Iäzal=10 ძველი აკუშ. 309
Iäzäl=10 (გკლ.). ანდ. 352
Ibex '191
Iene=ისინი (acc). ანწ. 501
Ienel=მისი, ანწ. 501
Iet 244
Ikwi (კლ.). ქ. 107
Ilasavija=ვისი, აკუშ.
Ina=შენ, ლუმუქ. 525
Inego=ვინ, ანდ. 509
Inguschich Mundart, 14
Ioh=ასული, ქისტ. 138
Iohe=ასული, ჩაჩნ. და წოვ. 138
Ion 71
Ip'kli (კლ.). ქ. 107
Iremi (გკლ.). ქ. 105, 106
Is (გკლ.). ქ. 106
Isch=9 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295
Ischbä=9 აბხ. 263
Ischba=9 ჩ—ა აბხ. 264
Ischib=ჩვენ, ანდ. 509
Ischirpi=რა, (ს-დ). აბხ. 455
Ischt tka=29, ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295
Ischtugo=5, (გკლ.). ანთ. 352
Isduda=ვისი, (ჩ—ა). აბხ. 455
Ismalaf=ვინ (acc). ჩაჩნ. 490
Ismalaf=ვინ (acc). ქისტ. 490
Ismalaf=ნც, სხ. ჩაჩნ. 498
Isno=6 (გკლ.). დიდ. 349
Isputa=ვისი, (ს—დ). აბხ. 455
Issari (კლ.). ქ. 107
It'les (გკლ.). ყაბარდ. 106
It-Bacha=1000, ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 296
Itschgo=9 (გკლ.). ლუნძ. 339.
Itschgo=8 (გკლ.). ჭარ. 340
Itchgo=9 (გკლ.). ანწ. 340
Itt=10 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295
Itża-pcheus-tka=1000, ძველი წოვ. 296
Iugik=ასული, ქისტ. 138
Iwgo=რა, ანდ. 509

Jada=მამა, ყაბ. 243
Jalch=6, ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295
Jaj=ქალიშვილი, ასული (გკლ.). ანწ. ჭარ. 163
Jasse=ქალწული (გკლ.). ანწ. ჭარ. 163
Jeg (კლ.). სვან. 107
Jer—ის, ჩ. ქ. 490
Jeresch=ისინი, ჩ. ქ. 490
Jermelof=ვინ, ქისტ. 490
Jete წოვ. 244
Joschi=ასული, ანდ. 164
Joschika=დედაკაცი (გკლ.). ანდ. 164

Kadzi (გკლ.). ქ. 105
Kaiozi=12 (გკლ.). დიდ. 349
Kali (გკლ.). ქ. 105
Kargi (კლ.). ქ. 107
Kata (გკლ.). ქ. 106
Kata (კლ.). ქ. 107
Kazi (გკლ.). ქ. 106
Kanoki=40 (გკლ.). დიდ. 349
Känokunozino=50 (გკლ.). დიდ. 349
Känokunoziozi=51 (გკლ.). დიდ. 349
Känokunozis=41 (გკლ.). დიდ. 349
Käza=კაცი, ლუმუქ. 158
Kasikumukische 14
Keeno=2, (გკლ.). დიდ. 349
Kerki (კლ.). ქ. 107
K'eti (კლ.) ქ. 107
Khbo (გკლ.). ქ. 106

Khari (კლ.). ქ. 107
Khè (კლ.). ქ. 107
Kheha 247
Kheli (კლ.). ქ. 107
Khorzi (გკლ.). ქ. 106
Kial=2 ძველი აკუშ. 309
Kichelda-antsgo=50 (გკლ.). ანწ. 340
Kichelda-sogo=41 (გკლ.). ანწ. 340
Kichoelda antsgo=50 (გკლ.). ლუნძ. 339
Kichoelda antzgo=50 (გკლ.). ჭარ. 341
Kichoelda—zo=41 (გკლ.). ლუნძ. 339
Kichoelda—zo=41 (გკლ.). ჭარ. 341
Kilihogo=40 (გკლ.). ლუნძ. 338
Kichogo=40 (გკლ.). ჭარ. 341
Kichogo=40 (გკლ.). ანწ. 340
Kigo=2 (გკლ.). ლუნძ. 339
Kigo=2 (გკლ.). ანწ. 340
Kigo=2 (გკლ.). ჭარ. 340
Kisamun=ვისი, ლუნძ. 500
Kisseri (გკლ.). ქ. 106
Kiwa=2 ძველი ლუმუქ. 304, 305
K'lde (გკლ.). ქ. 106
Kmari (გკლ.). ქ. 106
Kmazili (გკლ.). ქ. 106
Koe=3 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295
Koet-tka=60 ძველი ქისტ. 296
Koet-tka-itte=70 ძველი ქისტ. 296
Koitte=13 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295
Kori (კლ). ქ. 107
Kortihada=მისი, წოვ. 490
Kous-tka=60 ძველი ჩაჩნ. 296
Kous-tka-itte=70 ძველი ჩაჩნ. 296
Ku=20 (გკლ.). დიდ. 349
Kua=20 ძველი ლუმუქ. 305
Kuniazaba=21 ძველი ლუმუქ. 305
Kunozino=30 (გკლ.) დიდ. 349
Kunoziozi=31 (გკლ.). დიდ. 349
Kunozis=21 (გკლ.). დიდ. 349
Kuri (გკლ.). ქ. 106
Kweli (გკლ.). ქ. 106
Kwemo (კლ.). ქ. 107
Kwewit' (კლ.). ქ. 107
Kwiteli (კლ.). ქ. 107

Ladjwardi (კლ.). ქ. 107
Lam 239
Lamasi (გკლ). ქ. 106
Lamazi (კლ.). ქ. 108
Lesgische Mundart 14
Lourdji (კლ.). ქ. 107
Ludi (გკლ.). ქ. 106.
Lurdschi (გკლ.). ქ. 105

Magla (კლ) ქ. 107
Maiwa=8 ძველი ლუმუქ. 305
Maizal=8 ძველი აკუშ. 309
Maizalwa=80 ძველი ლუმუქ. 305
Mak'rateli (კლ.). ქ. 107
Mamets (გკლ.). ქ. 106
Mamua (გკლ.). ქ. 106
Masukan (გკლ.). ქ. 105
Megobari (გკლ.). ქ. 105
Men=შენ, ანდ. 509
Menau=ვინ, (გკლ.). წოვ. 490
Meschi=თქვენ, დიდ. 519
Mgheli (კლ.). ქ. 107
Mi=შენ, დიდ. 519
Midda=აქ (გკლ.). ყაბარდ. 482
Mikgo=8 (გკლ.). ჭარ. 340
Mikun=იქით, ლუმუქ. 526
Min=1000 იხ. Schipschv, ყაბ. 283
Miqvars (კლ.). ქ. 107, 108
Mitl'go=8 (გკლ.). ლუნძ. 339
Mitl'go=8 (გკლ.). ანწ. 340
Mittelgaumen 118
Miza (გკლ) ქ. 106
Mizdschegische Mundart 14
Moshorab=თქვენი, ლუნძ. 500
Motchirwebouli (კლ.). ქ. 107
Mschawe (გკლ.). ქ. 106
Mse (გკლ.). ქ. 106
Mtzare (კლ.) ქ. 107
Mukhli (გკლ.). ქ. 106
Mukwa=4 ძველი ლუმუქ. 304
Mukzalwa=40 ძველი ლუმუქ.
Mun=შენ, ლუნძ. 500
Mun=შენ, ანწ. 501
Mun=შენ, ჭარ. 501
Mundart 14
Mush=თქვენ, ლუნძ. 500
Mush=თქვენ, ანწ. 501
Mush=თქვენ, ჭარ. 501
Mushor=თქვენ, (acc). ანწ. 501
Musherab=თქვენ, (acc). ჭარ. 501.

Na=მე, ლუმუქ. 525.
Naki (კლ.). ქ. 107
Näh=ჩვენ, ლუმუქ. 525
Nemsi (კლ.). ქ. 107
Nesher=ჩვენი, ანწ. 500
Nesherab=ჩვენი, ჭარ. 501
Nesherau=ჩვენი, ლუნძ. 500.
Nipchawi (გკლ.). ქ. 106

Nish = ჩვენ, ლუნძ. 500
Nish = ჩვენ, ანწ. 500
Nish = ჩვენ, ქარ. 501
Nisli (კლ.). ქ. 107
Nuchwa = ჩვენ, აკუშ. 553
Nusgo = 100, (გვლ.). ლუნძ. 339
Nusgo = 100, (გვლ.). ანწ. 340
Nusgo = 100, (გვლ.). ქარ. 341

Oacha 246
Ohwal = 4 აკუშ. 309
Orassi (გვლ.). ქ. 106
Ori (გვლ.). ქ. 106
Ormodzi (გვლ.). ქ. 105
Osa = ჰო, (ს—დ). აბხ. 455
Osirugo = 1000 (გვლ.). ანდ. 352
Otchi (გვლ.). ქ. 106
Ots = ხარი, კურო, ქარ. 163
Otschin = 9 (გვლ.). დიდ. 349
Otzi (გვლ.). ქ. 106
Ounso = ენა 28
Oust 235
Oustghe 236.
Oustkhi 236
Oustou 235
Oua = მე, ჩაჩნ. და ქისტ. 138
Ovis 218
Ozino = 10 (გვლ.). დიდ. 349
Ozino Bischon = 1000 (გვლ.). დიდ. 350

Papa (გვლ.). ქ. 106
Patara (კლ.). ქ. 107
Pallium 391
Pcheus-tka = 100 ძველი წოვ. 296
Pchi = 5. ძველი ჩაჩნ.-ქისტ. 295
Pchitte = 15 ძველი ჩაჩნ.-ქისტ. 295
Pheghi (გვლ.). ქ. 105, 106
Phuri (გვლ.). ქ. 106
Piri (გვლ.). ქ. 106
Piri (კლ.). ქ. 107
Plaudite manibus 401
Plaudo manibus 401
Pouri (კლ.). ქ. 107
Pourtseli (კლ.). ქ. 107
Primogenitus 198
Psche = 10 ყაბ. 282
Pschekuck = 16 ყაბ. 282
Pschekubg' = 19 ყაბ. 282
Pschekubè = 17 ყაბ. 282
Pschekupt'le = 14 ყაბ. 282
Pschekus = 11 ყაბ. 282
Pschekusch = 13 ყაბ. 282
Pschekut = 12 ყაბ. 282
Pschekutchu = 15 ყაბ. 282
Pschekwisch = 18 ყაბ 282
Pschin-gosa = 80 აბ. 264
Pschin-gosa-sebi = 90 აბხ. 264
Pt'le = 4 (5), ყაბ. 282
Pt'lisch = 40 ყაბ. 282
Pt'lisch era pschirre = 50 ყაბ. 283
Puella 229
Puellus 218
Puri (გვლ.). ქ. 106

Qeli (კლ.). ქ. 107
Qheli (გვლ.). ქ. 106
Quial = 2 ძველი აკუშ. 309
Qwirili (კლ.). ქ. 107

Ra (გვლ.). ქ. 106
Rdsé (კლ.). ქ. 107
Rechwa = 6 ძველი ლუმუქ. 305
Rechzalwa = 60 ძველი ლუმუქ. 305
Roch 71
Rtsè (გვლ.). ქ. 106.

Sabà = 10 ჩა—აბ. 164.
Saba = მამა. აბხაზ. წოდ. ბრუნვ „ჩემო მამავ" 24.
Sach = 18 ჩა—აბხ. 265.
Sag = 13 ჩა—აბ. 264.
Sal 71.
Sami (გვლ.). ქ. 106.
Samotzi (გვლ.). ქ. 106.
Sas = მე (გვლ.). ყაბარ. 481.
Satschmeli (გვლ.). ქ. 105.
Sawale = აქეთ, ქისტ. 490.
Schabgo = 3 (გვლ.). ლუნძ. 339.
Schamba = 3 ძველი ლუმუქ. 304.
Schamodgoma (გვლ.). ქ. 105.
Schaust-ka = 40 ძველი ჩაჩნ. 296.
Schaus-tka-itte = 50 ძველი ჩაჩნ. 296.
Sche = 100 ყაბ. 283.
Schebiol = ვინ, დიდ. 519.
Schebiol = რა, დიდ. 519.
Schemun = ვინ, ქარ. 501.
Schen (გვლ.). 106.
Schenelau = მისი, ლუნძ. 500.
Scherda = ჩვენ. (ს—დ). აბხ. 455
Schi = 2 ყაბ. 282.
Schi = 2 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Schib = რა, ანწ. 501.
Schiblu = რა, ლუნძ 500.
Schibugu = რა, ქარ. 501.
Schile tka = 22 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Schina ყაბ. 239.

Schipchu 247.
Schipsch = 1000. ყაბ. 283.
Schisch = 300, ყაბ 283.
Schischtu = თქვენი (ს—დ). აბხ. 455.
Schischzu = თქვენი, (ჩ—ა). აბხ. 455.
Schit = 200 ყაბ. 283.
Schi-tka = 40. ძველი ქისტ. 296.
Schi-tka-itte = 50 ძველი ქისტ. 296.
Schitte = 12, ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Schke = 100 აბ. 264.
Schors (გვლ.). ქ. 106.
Schrüwa (გვლ.). ქ. 106.
Schtsche 247.
Schu = ვინ, ანწ. 501.
Schubli (გვლ.). ქ. 105, 106.
Schugo = 5 (გვლ.). ლუნძ 339.
Schugo = 5 (გვლ.). ანწ. 340.
Schugo = 5 (გვლ.). ქარ. 340.
Schumun = ვინ, ლუნძ. 500.
Schüdi (გვლ.). ქ. 106.
Schüli (გვლ.). ქ. 106.
Schwefel 106.
Se = 1 ყაბ. 283.
Seb = 1 (გვლ.). ანდ. 352.
Sebe = აქეთ, წოვ. 490.
Seke = 1 აბხ. 263.
Seke = 1 ჩ—ა აბხ. 264.
Seke 266.
Seki = 1000, აბხ. 264.
Seki = 1000, ჩ—ა აბხ 265.
Sen = ჩემი, წოვ. 489.
Senda = ჩემი, ჩ. ქ. 489.
Senda = ჩემი, ჩაჩნ. 496.
Senno = 5. (გვლ.). დიდ. 349.
Ser = მე (გვლ.). ყაბარ. 481.
Sera = მე, (ჩ—ა)აბხ. 455.
Sera = მე, ჩემი. (ს—დ). აბხ. 455.
Serisbu = ჩემი. (ჩ—ა). აბხ. 455.
Sesabia = რა, აკუშ. 554.
Sesie = ჩემი, (გვლ). ყაბარ. 481.
Setqwa (ქლ). ქ. 107.
Sha = 13 აბხ. 264.
Shabà = 10 აბხ. 263
Shach = 13 აბხ. 264.
Shedwi = ისინი, დიდ. 519.
Shene = ისინი (acc). ქარ. 501.
Shenclab = მისი, ქარ. 501.
Shewsch = 19 აბხ. 264.
Shewsch = 19 ჩა—აბხ. 265.
Shibsch = 17 აბხ. (ჩა—აბ) 264, 265.
Shima 240.
Shiri (გვლ.). მეგრ. 106.
Shits = 16 ჩა—აბ. 265.
Shits 271.
Shof = 16 აბ. 264.
Shul = ჩვენი, ლუმუქ. 525.
Sistu = მისი (ჩემი საკუთარი). (ჩ—ა). აბხ. 455.
Sistu აბხ. 460.
Sit = რა, ყაბარ. 482.
Ske = 100 ჩა—აბ. 265.
S'làb = აქეთ, ანწ. 501.
So = მე, ჩ. ქ. წ. 489.
Sonno = 3 (გვლ.). დიდ. 349.
Sonnoku = 60 (გვლ.). დიდ. 349.
Sonnokunozino = 70 დიდ. 349.
Spilendzi (ქლ). ქ. 107.
Die Sprachen des Kaukasischen Stammes 44
Steinbock 191.
Stu = ხარი, ჩაჩნ. 235.
Su = დაი, ლუმუქ. 163.
Suan = მე (acc). ჩ. ქ. წ. 489.
Suana = მე, ჩ. ქ. წ. 489
Such = 15 (ჩა-აბ). აბხ. 264, 265.
Sug = 12 ჩა-აბხ. 264.
Suiwa = 30 ძველი ლუმუქ. 305.
Swis = 11 ჩა-ბა. 264.

Tab'kha 247.
Tapli (გვლ.). ქ. 106.
Taurus 218.
Tawchagelda-antsgo = 70 (გვლ.). ანწ. 340.
Taw-chogo = 60 (გვლ.). ლუნძ. 339.
Tow-chogo = 60 (გვლ.). ანწ. 340.
Tawgo = 3 (გვლ). ანწ. 340.
Tàwisi (გვლ). ქ. 106.
Täh = ის, ლუმუქ. 525.
T'bili (ქლ.). ქ. 107.
Tchalaki (ქლ.). ქ. 107.
Tchaobi (ქლ.) ქ 107.
Tchen = ჩვენ, ჩ. ქ. წ. 489.
Tchen, ჩაჩნ. 496.
Tchi 246.
Tchkhoubi (ქლ.) ქ. 107.
Tchone = ჩვენ, ჩ. ქ. წ. 489.
Tchu = 5 (6). ყაბ. 282.
Tchwen (ქლ.). ქ. 107.
Teberelda—sogo = 31 (გვლ). ანწ. 340.
Tebergo = 30 ანწ. 340.
T'etri (ქლ.). ქ. 107.
Thatsuebi (გვლ.). ქ. 106.
Thbili (გვლ.). ქ. 106.
Th'egusch (გვლ.). აბხ. 106.

Ti = ისინი, ლუმუქ. 525.
Tikha (კლ). ქ. 107.
Timiro = ვაჟიშვილი, (გვლ). ლუმუქ.ანწ. 163.
Tka = 20 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Tka-itte = 30 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Tka-tzaitte = 31 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Tkawi (გვლ.). ქ. 106
Tkhavi (გვლ.). ქ. 106.
Tkueni (გვლ.). ქ. 105.
Tkuen (გვლ.). ქ. 106.
T'le (გვლ.). ყაბარდ. 106.
Tlisch (გვლ.). ყაბარ. 106.
Tl'hus = ვირი, დიდ. 519.
T'ma (კლ). ქ. 107.
To = აქეთ, დიდ. 519.
Tobgo = 3 (გვლ.). ანდ. 352.
Tosch = 20 ყაბ. 282.
Tosch-era bgure = 29 ყაბ. 282.
Tosch-era-pschirre = 30 ყაბ. 282.
Tosch-era-pschirrestre = 32 ყაბ. 282.
Tosch-era schirre = 23 ყაბ. 282.
Tosche era sire = 21 ყაბ. 282.
Tosch-era-ture = 22 ყაბ. 282
Toschitl = 80 ყაბ. 283.
Toschitl era psschirze = 90 ყაბ. 283.
Treng = ქურციკი, 200.
Tsagli (გვლ.). ქ. 106.
Tschasaja = ვინ, აკუშ. 553.
Tschego = 2 (გვლ.). ანდ. 352.
Tschekma (გვლ.). ქ. 106.
Tscheni (გვლ.). ქ. 106.
Tschende = ჩვენი, ჩ. ქ. წ. 489.
Tschende = თქვენი (გვლ.). ჩაჩნ. 496.
Tscheste = 19 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Tschetschengische Mundart 14
Ttchi 246.
Tschikun = აქეთ, ლუმუქ. 526.
Tschuen (გვლ.). ქ. 106.
Tschun = თქვენ, ჩ. ქ. წ. 489.
Tschun = თქვენ, ჩაჩნ. 496.
Tschun = ნც. სხ. ჩაჩნ. 497.
Tschune = თქვენი, ჩ. ქ. წ. 489.
Tsehi 247.
Tsema (კლ). ქ. 107
Tsikani (კლ). ქ. 107
Tsirva (კლ). ქ. 107
Tsma (გვლ.). ქ. 106.
Tsutsu (გვლ.). ქ. 106.
Tu = 1 ყაბ. 282.
Tuka = ვაცი, ანდ. (გვლ.). 160.
Tul = ჩემი, ლუმუქ. 525.
Tuschetische Mundart, 14.
Twini (გვლ.). ქ. 106.
Tza = 1 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Tzai-schaus-tka = 41 ძველ ჩაჩნ. 296.
Tzai-chi-tka = 41. ძველი ქისტ. 296,
Tza-tka = 21 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Tzchali (გვლ.). ქ. 105, 106.
Tzchramedi (გვლ.). ქ. 105.
Tzchrameti (გვლ.). ქ. 106.
Tzelitzadi, (გვლ.). ქ. 106.
Tzelitzadi (კლ). ქ. 107.
Tzia = დედალი თხა, (გვლ.). ანდ. 160.
Tzkaro (გვლ.) ქ. 106.

Ua = ძე, ჩაჩნ. და ქისტ. 138.
Uara = შენ, (ჩ-ა). (ს-დ). აბხ. 455.
Uats = ძმა, (გვლ.). ჭარ. ანწ. 163.
Uchchogelda-antsgo = 90 (გვლ). ანწ. 340.
Uch chogo = 80 (გვლ.). ანწ. 340.
Uchgo = 4 (გვლ). ლუნძ. 339, 343.
Uchgo = 4 (გვლ). ანწ. 340.
Uchgo = 4 (გვლ.). ჭარ. 340.
Uchta = რა, (გვლ.). წოვ. 490.
Ueschscha = თქვენ, აკუშ. 553.
Ud = შენ, აკუშ. 553.
Uhänim = ვირი, ჩაჩნ. 490.
Uino = 4 (გვლ.). დიდ. 349.
Uinoku = 80 (გვლ.). დიდ. 350.
Uinokuuozino = 90 (გვლ.). დიდ. 350.
Uintl'cgo = 6 (გვლ.). ანდ. 352.
Uor = 7 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Uor = შენ, (გვლ.). ყაბარ. 481.
Uora itte = 17 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Upali (გვლ.). ქ. 106.
Uräkal = 4 ძველი აკუშ. 309.
Urbtschanal = 9 ძველი აკუშ. 309.
Urbtschanal = 9 (გვლ). ანდ. 352.
Ureckal, Jachal = 6 ძველი აკუშ. 309.
Urekzale = 60 ძველი აკუშ. 309.
Urtschenzale = 90 ძველი აკუშ. 310.
Urutchwa = 9 ძველი ლუმუქ. 305.
Urutuhashu = ის (თითონ ისინი). (ს-დ.). აბხ. 455.
Urzalwa = 90 ძველი ლუმუქ. 305.
Uschselja = თქვენი, აკუშ. 553.
Ust 235.
Ustu 235.
Usul = თქვენი, ლუმუქ. 525.
Usul = თქვენი, ლუმუქ. 525.
Uzin (გვლ.). ქ. 106.
Uxor 229.

Yetto, წოვ. 244.
Youghik=ასული, ქისტური 138.

Vacca 218.
Veral, Eruzal=7, ძველი აკუშ. 309.
Vernaculus domus 199.
Vadzlow (კლ). ქ. 107.
Vaji-Katsi, (კლ). ქ. 107.
Varzale=70, ძველი აკუშ. 310.
Vertskhli (კლ). ქ. 107.
Veznukjura=12, ძველი აკუშ. 309.
Veznuzara=11, ძველი აკუშ. 309.
Vibsch=14, აბ. 264.
Vil=შენი, ლუმუქ. 525.
Vin (გვლ.), ქ. 106.
Viri (კლ), ქ. 108.
Viritschu 241.
Visi (გვლ.), ქ. 106.
Vobei=ისინი, წოვ. 490.
Voj'e=ის, წოვ. 490.

Za, zawal=1, ძველი აკუშ. 309.
Zaat'i (გვლ.), ქ. 108.
Za-itte=11, ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
Zamali (გვლ.), ქ. 106.
Zava=1, ძველი ლუმუქ. 304.
Zchra (გვლ.), ქ. 106.
Zet'i (კლ.) ქ. 108.
Zewit' (კლ.), ქ. 108.
Zielk=ცოლი, 236.
Zikwaruli (გვლ.), ქ. 106.
Ziozi=11 (გბლ.), დიდ. 349.
Ziri=რა, ლუმუქ. 526.
Zis=1 (გვლ.), დიდ. 349.
Zizili (გვლ.), ქ. 106.
Zizotschle (გვლ.), ქ. 106.
Zo=1 (გვლ.), ლუნძ. 339.
Zo=1 (გვლ.), ანწ. 340.
Zo=1 (გვლ.), ქარ. 340.
Zoli (გვლ.), ქ. 106.
Zotachania (გვლ.). ქ. 106.
Zourgi (კლ.) ქ. 108.
Zu=ვინ, ლუმუქ. 526.
Zueri (გვლ.), ქ. 106.
Zuku=დედალი თხა (გვლ.), ლუმუქ. 160.
Zunde=მისი, ჩ., ქის. 490.
Zunde=მისი, ჩაჩნ. 496.
Zwili (კლ.), ქ. 108.
Ərəzi 204.

ἡ αἶξ 218,
ὁ ἀλέκτωρ 219.
τὸ βοΐδιον 218.
ἡ βοῦς 218.
ὁ γαμβρός 225.
ἡ γυνή 229.
διπλοειδὴς 391.
διπλοῖς 391.
ἡ δορκάς 191.
ἡ ἔλαφος 177.
θήλεια 233.
θῆλυ 181.
ὁ κριός 176.
κροτήσατε χεῖρας 401.
ἡ κυρία 166.
ὁ κύριος 166.
ὁ μόσχος 219.
ἡ νεᾶνις 229.
ἡ νεβρός 184.
ἡ παῖς 229.
τὰ πρόβατα 218.
πρωτοτόκος 198.
ὁ πῶλος 218.
οἰκογενεῖς 199.
ὄνοι θήλειαι 179, 233.
ὁ ὄνος 178, 218.
ὁ σκύμνος 187.
ὁ ταῦρος 218.
ὁ τραγέλαφος 191.
ὁ τράγος 176.

Баран 236.
Газель 191.
Жирная трава 232.
Кто я такой 458.
Овца 236.
Посаженная мать 230.

Աղջիկ 229.
Այծ 218.
Այծեամն 191.
Անդրանիկ 198.
Անէր 225.
Արու մարուկ 174.
Արջառ 219.
Եզ 181.
Եզն 177.
Եշ 178, 218.
Եշք մատակք 179.
Երինջ 200, 205.
Ընտոծին 199.
Իւրձ 205.
Խաշն 218.
Խոյ 176.
Ծափս հարել 401.
Ծափս հարէք 401.
Կին 220.
Կով 218.
Կորիւն առիւծուց 187.
Կրկնոց 391.
Հաւ 219.
Ձակ 213.
Մաքի 218.
Մտրուկ 218.
Ցամայր 191.
Որձ 204.
Ցուլ 218.
Քաղ 176.

შინაარსი

წინასიტყვაობა XI

ქარაგმიანი და შემოკლებული სიტყვა-სათაურების განმარტება XVIII

კარი პირველი. ქართულ-ქართველურისა და ე. წ. კავკასიის ენების შესახებ მწერლობის მოკლე მიმოხილვა 1—91.

კარი მეორე. დასახული მიზანი და მეთოდოლოგია 93—131.

თავი პირველი. ამ გამოკვლევისათვის დასახული მიზანი და საზღვრები 95—97.

თავი მეორე. ენათა თავდაპირველი აგებულებისა და ნათესაობის კვლევა-ძიების მეთოდოლოგია 97—104.

თავი მესამე. ქართველური და ე. წ. კავკასიური ენების ბგერითი შედგენილობა და ტრანსკრიფცია 104—131.

კარი მესამე. ე. წ. კავკასიური ენებისა და ქართულ-ქართველურის მორფოლოგიის ძირითადი საკითხები 133—257.

ნაწილი პირველი. გრამატიკული სქეს-კატეგორიების საკითხი კავკასიურ ენებსა და ქართულში 135—257.

თავი პირველი. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები თანამედროვე კავკასიურ ენებში 135—147.

§ 1. სქეს-კატეგორიები სინდურ ენებში 135—138. § 2. გრამატ. სქეს-კატეგორიები ღილღურში 133—140. § 3. გრამატიკული. სქეს-კატეგორიები ლეგურ თანამედროვე ენებში 140—147: I. ენათა დასავლური ჯგუფი 140—141, II. დაღისტნის შუაგულისა და ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის ენათა ჯგუფი 141—145, III. დაღისტნის ენათა სამხრეთ-აღმოსავლური ჯგუფი 145—147.

თავი მეორე. კავკასიური ენების გრამატ. სქეს-კატეგორიების ვითარების ზოგადი დახასიათება 147—154.

§ 1. ჩრდილოეთ კავკასიის ენათა სინდური ჯგუფი 147—148. § 2. ჩრდილოეთ კავკასიის ენათა ღილღური ჯგუფი 148—149. § 3. ჩრდილო კავკასიის ენათა ლეგური ჯგუფი 149—150: I. გრამატ. სქესის მქონებელი და არმქონე ლეგური ენები 149, II. დაღისტნის ენები სქეს-კატეგორიის რიცხვისდა მიხედვით 149—150. § 4. დაღისტნის ენების ჯგუფები სქეს-კატეგორიათა რიცხვისდა მიხედვით 150. § 5. ლეგურ ენათა ჯგუფები სქეს-კატეგორიების ბგერითი ნიშნებისდა მიხედვით 151—153. § 6. ლეგურ ენათა ჯგუფები სქეს-კატეგორიათა ნიშნების ადგილმდებარეობისდა მიხედვით 153—154. § 7. შედეგების ზოგადი შეჯამება 154.

თავი მესამე. ხქეს-კატეგორიების საკითხის სირთულე და დამაფიქრებელი გარემოებანი ე. წ. კავკასიურს ენებში 154—162.

თავი მეოთხე. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ღილღურ-ლეკური ენების დასაწყისითგანი თვისება იყო, თუ არა? 162—165.

თავი მეხუთე. გრამატიკული სქესის საკითხი ძველი ქართ. მთარგმნელებისა და მეცნიერთა ნაშრომებისდა მიხედვით 165—169.

თავი მეექვსე. გრამატ. სქესის ქართულში არსებობის საკითხი თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობაში 169—172.

თავი მეშვიდე. გრამ. სქეს-კატეგორიების ქართულში ოდინდელი არსებობის ძიების მნიშვნელობისა და მეთოდისათვის 172.

თავი მერვე. სქესისა და ცნებათა კატეგორიების აღნიშვნის სხვადასხვა წესი ქართულში 173—175.

§ 1. ქართულში ცნებათა კატეგორიების ოდინდელი არსებობის კვალი 173—174. § 2. სქესის აღნიშვნის ორგვარი წესი 174—175.

თავი მეცხრე. ადამიანთა და ცხოველთა მამრ. სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი 175—180.

თავი მეათე. ადამიანთა და ცხოველთა მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი 181—184.

თავი მეთერთმეტე. უჭასაკოთა და ცხოველთა სახელების ჯგუფი 184—190.

§ 1. ადამიანის მცირეწლოვან და უჭასაკო შვილთა სახელები 184—186. § 2. სხვილფეხა პირუტყვის შვილების სახელების ჯგუფი 186. § 3. წვრილფეხა პირუტყვის შვილის სახელების ჯგუფი 186—187. § 4. გარეულ ცხოველთა შვილის სახელების ჯგუფი 187—188. § 5. მფრინველთა შვილის აღმნიშვნელი სახელების ჯგუფი 188—189. § 6. ცხოველთა ზოგადი სახელების ჯგუფი 189. § 7. მცირეწლოვან, უჭასაკოთა და პირუტყვთა სახელების საერთო თვისება 189—190.

თავი მეთორმეტე. სქესისა და ნათესაობის გამომხატველი სიტყვების აგებულების ანალიზი და თავდაპირველი მნიშვნელობა 190—215.

§ 1. სიტყვების აგებულების სხვადასხვანაირად დაცულობის გათვალისწინების აუცილებლობა 190. § 2. ვაციკისა და ვაცის, ბატკისა და ბატკანის, აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის ანალიზი 190—192. § 3. ნეზვისა და ჰანური ბოზოს აგებულების ანალიზი და ნე-ს და ბო-ს ბუნება 193—195. § 4. ბოკვერისა, ფუკარის, ფეკნას, ნუკრისა და ბერვაკის აგებულება და მათი თავკიდური მარცვლების ბუნება 195—197 § 5. ბაშვისა და ბუშის ეტიმოლოგია და ბა და ბუ მარცვლების ბუნება 198—199. § 6. ვერძისა და ნერჩის ეტიმოლოგია, პირველადი მნიშვნელობა და ვე და ნ ბგერების ბუნება 199—205. § 7. ურასი, ურის, ვირისა, ვერანის, ბარას, ბერეს და ბელის პირველადი მნიშვნელობა და ეტიმოლოგია 205—210. § 8. ვაჩინას, ვაჩეს, ვაცისა, ბუჩინას, ფუჩინას და ბიცინას აგებულება და პირველადი მნიშვნელობა 210—211. § 9. ბალანის ეტიმოლოგია და ბა-ს თავსართობა 211—212. § 10. ბიჭიკას, ბიჭისა, ბაჭიასი და ბოჩიკის ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა 212—214. § 11. სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელი სიტყვების აგებულების ანალიზის შედეგი და ზოგადი შეფასება 214—215.

თავი მეცამეტე. თავისი სქეს-კატეგორიისათვის შეუფერებელ თავსართიან სიტყვათა ჯგუფი და ამ შეუფერებლობის მიზეზი 216—220.

§ 1. შეუფერებელი სქეს-კატეგორიის თავსართი, ვითარცა მერმინდელი აღმნიშვნელობისა და ბგერათა შენაცვლების შედეგი 216—217. § 2. სქეს-კატეგორიის თავსართის შეუფერებლობა, ვითარცა ეკონომიური და სოციალური ფაქტორების ანარეკლი 218—220.

თავი მეთოთხმეტე. სქეს-კატეგორიის ნიშნების არა-მქონი, მაგრამ სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი სიტყვების სამი ჯგუფი 220—221.

თავი მეთხუთმეტე. სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი სიტყვები, რომელთაც სქეს-კატეგორიის ნიშანი ფონეტიკურად შესცვლიათ, ან დაჰკარგვიათ 221—223.

§ 1. ერკემალის, ერცქემის და ერსკანის ეტიმოლოგია და თავდაპირველი მნიშვნელობა 221—223.

თავი მეთექვსმეტე. სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი, რომელთაც სქეს-კატეგორიის სათანადო თავსართი არა აქვთ, მაგრამ რომელთა უკვე შინაარსიც გარკვეული სქესის გამომხატველია 224—234.

§ 1. მამისა და ქმრის ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა 224—228. § 2. დედაჲ და დედაკაცი, მათი ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა 228—233. § 3. მკდალი-ს თავდაპირველი და მეორადი მნიშვნელობა 233—234.

თავი მეჩვიდმეტე. სქეს-კატეგორიების ნიშნების არ მქონე, სქესის აღმნიშვნელი სიტყვები სინდურ-ლილლურ-ლეგურს ენებში და მათი განმარტება 235—242.

თავი მეთვრამეტე. სქეს-კატეგორიების ოდინდელი არსებობის საკითხი სინდურ-ლეგურს ამჟამად უსქეს-კატეგორიო ენებში 242—251.

თავი მეცხრამეტე. სქეს-კატეგორიებთან დაკავშირებული ზოგადი საკითხები 251—257.

§ 1. სქეს-კატეგორიების თავდაპირველი რიცხვი 252—254. § 2. გრამატ. სქეს-კატეგორიებისათვის განკუთვნილი თავდაპირველი ბგერითი ნიშნების საკითხი 254—256. § 3. გრამატიკული სქეს-კატეგორიების გაქრობის მიზეზი 256—257.

კარი მეოთხე. რიცხვითი სახელები, მათი წინანდელი და თავდაპირველი სახე, აგებულება და სხვადასხვა სისტემა 259—424.

თავი პირველი. რიცხვითი სახელების შესწავლის დროს დასახული ამოცანები და ამისათვის გამოსადეგი მეთოდები 261—263.

თავი მეორე. კავკასიურ ენათა სინდური ჯგუფის რიცხვითი სახელები 263—295.

§ 1. აბხაზური რიგობითი რიცხვითი სახელები 263—275. § 2. უბიხური რიცხვითი სახელები 275—280. § 3. ადიღეური (ჩერქეზული) და ყაბარდოული რიცხვითი სახელები 281—290. § 4. ჩრდილო-დასავლური ენების რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები 290—295.

თავი მესამე. ჩრდილო კავკასიური ენების ღილღურ ენათა ჯგუფი 295—303.

§ 1. ღილღური რიცხვითი სახელები 295—301. § 2. ღილღური რიცხვითი სახელების ზოგადი დახასიათება 301—303.

თავი მეოთხე. დაღისტნის ლეგური ენების რიცხვითი სახელები 303—376.

§ 1. ლუმუქური რიცხვითი სახელები 304—308. § 2. აკუშური და ჰკრკანული (ჰკრკილური) რიცხვითი სახელები 309—318. § 3. წახურული რიცხვითი სახელები 316—319. § 4. თაბასარანული რიცხვითი სახელები 320—323. § 5. რუთულური, ანუ მჷხადური ენის რიცხვითი სახელები 323—325. § 6. ჯეკური და ბუდუხური რიცხვითი სახელები 326—328. § 7. ალულური და კკრული რიცხვითი სახელები 328—331. § 8. ხინალუღური და ყუბაჩური რიცხვითი

სახელები 332—335 § 9. ყუანადური, ანუ ბაგულალური, ბუიბალური, ანუ ბოთლიხური, კარატული და ახვახური რიცხვითი სახელები 335—338. § 10. ღუნძური, ანწუხური და კარული რიცხვითი სახელები 338—345. § 11. არჩული რიცხვითი სახელები 345—348. § 12. დიდოური რიცხვითი სახელები 349—351. § 13. ანდიური რიცხვითი სახელები 352—357. § 14. ჰამალალური, ანუ ჰიმატლური და ტინდალური, ანუ იდარასული რიცხვითი სახელები 357—358. § 15. ყაფუჩური და ხვარშულ-ინხოკარული რიცხვითი სახელები 358—360. § 16. უდური რიცხვითი სახელები 360—362. § 17. ლეგური და ალბანური ენების რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები 363—376.

თავი მეხუთე. ზოგადი ქართული და ქართველური (მეგრული, ჭანური და სვანური) რიცხვითი სახელები 376—424.

§ 1. საკვლევი მასალის თავისებურება 376—377. § 2. ამ საკითხის შესახები ნაშრომების შეფასება 377—382. § 3. ზოგადი ქართული და ქართველური რიცხვითი სახელები 382—385: მეგრული რიცხვითი სახელები 383, ჭანური რიცხვითი სახელები 383, სვანური რიცხვითი სახელები 384—385. § 4. ერთეულების სახელების ანალიზი 385—415.

ქართულ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები და ძირების ნათესაობა 415—424.

კარი მეხუთე. ქართველურ-სინდურ-ღილღურ-ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელები 425—531.

თავი პირველი. ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელები 428—454.

§ 1. ქართული, მეგრული, ჭანური და სვანური ნაცვალსახელები 429—431. § 2. მკვლევართა მოსაზრებანი ნაცვალსახელების აგებულებასა და ძირებზე 431—439. § 3. ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზის ამოცანები და ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ნაწილი 439—443. § 4. ნაცვალსახელების ძირების საკითხი 443—454: A. 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი 443—446, B. მხ. რ. 2 პ. ნაცვალსახელის ძირის საკითხი 446—449, C. მხ. რ. 3 პირის ნაცვალსახელის საკითხი 449—450. D. მრავლობითი რიცხვის ნაცვალსახელების ძირების საკითხი 450—452. E. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 452—454. დასკვნა 454.

II. სინდური ენების ნაცვალსახელები 454—459.

თავი პირველი. აბხაზური ნაცვალსახელები 454—471.

§ 1. აბხაზური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. და ეხლა 455—458. § 2. მე-XVIII ს. ფორმების ანალიზი და განმარტება 459—463. § 3. აბხაზური ნაცვალსახელების აგებულება და ძირები 463—471.

თავი მეორე. უბიხური ნაცვალსახელები 471—476.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები 472. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 472. § 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 472. § 4. უბიხური ნაცვალსახელების აგებულება და შემადგენელი ელემენტები 473—476.

თავი მესამე. ადიღეური, ანუ ჩერქეზული ნაცვალსახელები 477—481.

§ 1. მკვლევართა ცნობები ადიღეურ ნაცვალსახელებზე 477—479: A. ადიღეური (ჩერქეზული) პირთა ნაცვალსახელები 477, B. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 477, C. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 478, D. ადიღეური კითხვითი ნაცვალსახელები 478—479. § 2. ადიღეური ნაცვალსახელების ანალიზი 479—481.

თავი მეოთხე. ყაბარდოული ნაცვალსახელები 481—487.

§ 1. ძველი და ახალი ცნობები ყაბარდოული ნაცვალსახელების შესახებ 481—483: ყაბარდოული ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. 481—482; თანამედროვე ყაბარდოული ნაცვალსახელები 482—483: A. პირთა ნაცვალსახელები 482, B. ჩვენებითი ნაცვალსახელები 482, C. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 482, D. კითხვითი ნაცვალსახელები 483, E. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 483. § 2. ყაბარდოული ნაცვალსახელების ძველი ჩანაწერის ანალიზი და განმარტება 483—486. § 3. ყაბარდოული ნაცვალსახელების აგებულება 486—487.

თავი მეხუთე. ხინდური ენების ნაცვალსახელების ანალიზის შედეგი 488—489.

III. ლილური ენების ნაცვალსახელები 489—499.

თავი პირველი. ცნობები ლილურ ნაცვალსახელებზე 489—495.

§ 1. ლილური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. § 2. ჩაჩნური თანამედროვე პირთა ნაცვალსახელები 490—491. ჩაჩნური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 491. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 491. ჩაჩნური ჩვენებითი ნაცვალსახელი 493—495.

თავი მეორე. ლილური ნაცვალსახელების ანალიზი 495—499.

IV. ლეგურ-ალბანური ენების ნაცვალსახელები 499—569.

თავი პირველი. ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელები 500—509.

§ 1. ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. 500—501. § 2. ლუნძური თანამედროვე ნაცვალსახელები 501—503: პირთა ნაცვალსახელები 501, კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 502, უკუქცევითი ნაცვალსახელები 502, ჩვენებითი ნაცვალსახელები 503. § 3. ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელების ანალიზი 503—509.

თავი მეორე. ანდიური და მონათესავე ტინდალური, ბოთლიხური, ღოდობერული, კარატული, ახვახური, ბაგულალური და ჭამალალური ნაცვალსახელები 509—519.

§ 1. ძველი და ახალი ანდიური ნაცვალსახელები 509—510: A. ძველი (მე-XVIII ს.) ანდიური ნაცვალსახელები 509, B. თანამედროვე ანდიური ნაცვალსახელები 510. § 2. ანდიური ნაცვალსახელების ანალიზი 510—513. § 3. ტინდალური ნაცვალსახელები 513. § 4. ბოთლიხური, ანუ ბუძხატხლური ნაცვალსახელები 513—514. § 5. კარატული ნაცვალსახელები 514—515. § 6. ბაგულალური, ანუ ყვანადური ნაცვალსახელები 515. § 7. ღოდობერული ნაცვალსახელები 515—516. § 8. ახვახური ნაცვალსახელები 516. § 9. ჭამალალური ანუ ჰიჰატლური ნაცვალსახელები 516—517. § 10. ტინდალური, ბოთლიხური, კარატული, ბაგულალური, ღოდობერული, ახვახური და ჭამალალური ნაცვალსახელების შედარებითი დახასიათება 517—519.

თავი მესამე. დიდოური, ხვარშული, ინხოკარული და ყაფუჩური ნაცვალსახელები 519 525.

§ 1. დიდოური, ხვარშული, ინხოკარული და ყაფუჩური ნაცვალსახელები 519—521: A. ნაცვალსახელები დიდოურად მე-XVIII ს. 519, B. თანამედროვე დიდოური პირთა ნაცვალსახელები 519—520, C. დიდოური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 520, D. დიდოური ჩვენებითი ნაცვალსახელები 521. § 2. დიდოურ-ხვარშულ-ინხოკარულ-ყაფუჩური ნაცვალსახელების ანალიზი 521—525.

თავი მეოთხე. ლუმუქური ნაცვალსახელები 525 530.

§ 1. ლუმუქური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. და ეხლა 525—526: A. ნაცვალსახელები ლუმუქურად მე-XVIII ს. 525—526, B. ლუმუქური ნაცვალსახელები. პირთა ნაცვალსახელები 526. § 2. ლუმუქური ნაცვალსახელების ანალიზი 526—530.

თავი მეხუთე. არჩული ნაცვალსახელები 530—535.

§ 1. არჩული პირთა ნაცვალსახელები 530—532. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 532—533. § 3. არჩული უკუქცევითი ნაცვალსახელები 533—534. § 4. არჩული უკუქცევითი-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 534—535. § 5. კითხვითი ნაცვალსახელები 535.

თავი მეექვსე. ალულური ნაცვალსახელები 536—538.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები 535. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 536. § 3. ჩვენებითი ნაცვალსახელები 536—537. § 4. უკუქცევითი ნაცვალსახელი 537. § 5. კითხვითი ნაცვალსახელი 537—538. § 6. ალულური ნაცვალსახელების ანალიზი 538.

თავი მეშვიდე. წახურული ნაცვალსახელები 538—542.

§ 1. წახურული პირთა ნაცვალსახელები 538—539. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 539—540. § 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 540—541. § 4. კითხვითი ნაცვალსახელები 541—542.

თავი მერვე. რუთულური ნაცვალსახელები 542—545.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები 543. § 2. რუთულური კუთვნილებითი სახელები 543. § 3. რუთულური ჩვენებითი ნაცვალსახელები 514. § 4. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 544. § 5. კითხვითი ნაცვალსახელები 545.

თავი მეცხრე. კჳრული ნაცვალსახელები 545—547.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები 545—546. § 2. ჩვენებითი ნაცვალსახელები 546—547. § 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 547. § 4. კითხვითი ნაცვალსახელები 547.

თავი მეათე. თაბასარანული ნაცვალსახელები 547—550.

§ 1. თაბასარანული პირთა ნაცვალსახელები 547—549. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 549. § 3. თაბასარანული ჩვენებითი ნაცვალსახელები 549. § 4. თაბასარანული უკუქცევითი ნაცვალსახელები 550. § 5. თაბასარანული კითხვითი ნაცვალსახელები 550.

თავი მეთერთმეტე. უდური ნაცვალსახელები 550—553.

§ 1. უდური პირთა ნაცვალსახელები 550—552. § 2. უდური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 552. § 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 552. § 4. უდური ჩვენებითი ნაცვალსახელები 552—553. § 5. უდური კითხვითი ნაცვალსახელები 553.

თავი მეთორმეტე. აკუშური და ჰკრკილური ნაცვალსახელები 553—556.

§ 1. მე-XVIII ს. აკუშური ნაცვალსახელები 553—554. § 2. ჰკრკილური თანამედროვე პირთა ნაცვალსახელები 554. § 3. აკუშურ-ჰკრკილური ნაცვალსახელების ანალიზი 554—556.

თავი მეცამეტე. ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების ზოგადი მიმოხილვა 556—569.

§ 1. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 557—560. § 2. ჩვენებითი ნაცვალსახელების სახესხვაობანი, ადნაგობა და სადაურობა 560—561. § 3. პირთა ზოგადად, მეტადრე-კი მხოლოობითი რიცხვის ნაცვალსახელების აგებულება 561—562. § 4. მრავლობითი რიცხვის პირთა ნაცვალსახელების აგებულება და ნაწილები 562—567. § 5. პირთა ნაცვალსახელების გრამ. სქეს-კატეგორიების საკითხი 567—569.

V ქართულ-ღიღლურ-სინდურ-ლეგურ-ალბანურ ნაცვალსახელების ნათესაობა 569—581.

კარი მეექვსე. ზმნა. სიტყვათა ძირების ნათესაობა. დასკვნა 583—625.

ზმნა. დასახული ამოცანა და ფარგლები 585—611.

1. ქართულ-ქართველური ზმნა 586—588. 2. სინდური ენების ზმნა 588—591. 3. ღიღლურ-ლეგურ-ალბანური ზმნა 591—611.

ქართველურ-სინდურ-ღიღლურ-ლეგურ-ალბანური ენების სიტყვათა ძირების ნათესაობა 611—621.

დასკვნა 621—625

საძიებლები 627

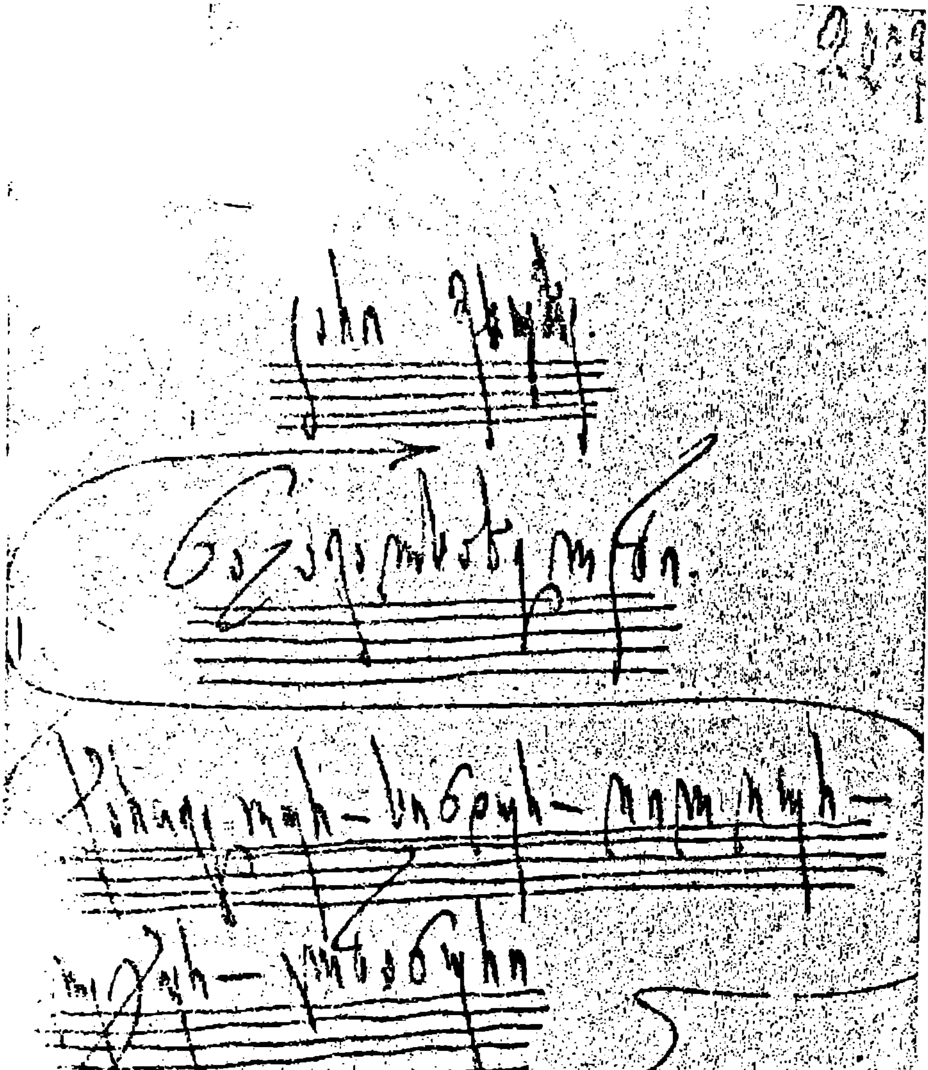

[illegible] — [illegible] ბიოგრაფია

[illegible]

[illegible] (გვ. 83-117). [illegible]

[illegible] 1931 წ. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 1920 წ. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 1930 [illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible] 1934 [illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]).

შეიყვანი ნაფიცმსაჯულთა შემადგენ-
ლობაში. [illegible]
[illegible]
[illegible] 1914 წ. [illegible]
[illegible]

[illegible] ნაფიცმსაჯულთა [illegible]
[illegible]
[illegible] 1910 წ. [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] 24-25).

ხელნაწერისაგან [illegible] 1911 წ. [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (Jn. 1–34).

Иван Александрович Джавахишвили

СОЧИНЕНИЯ

т. X

В 12 ТОМАХ

(На грузинском языке)

Издательство «Мецниереба»
Тбилиси 1992

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 3284

გამომცემლობის რედაქტორი ქლ. ქაჯაია
მხატვარი ა. ბუაძე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექრედაქტორი ც. ქამუშაძე

გადაეცა წარმოებას 20.12.1986; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 30.1.1986;
ქაღალდის ზომა 70×100 1/16; ქაღალდი ოფსეტური; ბეჭდვა ოფსეტური;
პირობითი საბეჭდი თაბახი 67,6; პირ. საღ.-გატ. 67,7; სააღრიცხვო-
საგამომცემლო თაბახი 48.1;

ტირაჟი 40000; შეკვეთა № 420

ფასი 25მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს რესპუბლიკის ბეჭდვითი სიტყვის დეპარტამენტის ბეჭდვითი სიტყვის
კომბინატი, თბილისი, მარჯანიშვილის ქ. № 5.

Комбинат печати Государственного департамента по печати Республики Грузия, Тбилиси, ул. Марджанишвили, № 5.